This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.

+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.

+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.

+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

HARVARD

Digitized by Google

609.2
V876.9
D877
V. 1-2

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

12

Digitized by Google

Digitized by Google

GISBERTUS VOETIUS

DOOR

A. C. DUKER,
THEOL. DOCT.

EERSTE DEEL.

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
voorheen
E. J. BRILL.
LEIDEN, 1897.

Digitized by Google

BOEKDRUKKERIJ voorheen E. J. BRILL. — LEIDEN.

Digitized by Google

D877
v.1-2

ANDOVER-HARVARD
THEOLOGICAL LIBRARY
CAMBRIDGE, MASS.

L. S.

Met deze derde aflevering is het eerste deel mijner kerkhistorische studie over Gisbertus Voetius voltooid, en hebben de inteekenaren ontvangen wat, nu vier jaar geleden, de firma E. J. Brill bij haar „plan van uitgave" beloofde: de kleinste helft eener biographie van dien zoo typischen godgeleerde, omvattende, in negen hoofdstukken, zijne afkomst en jeugd; zijne academiejaren aan de Leidsche hoogeschool; zijn predikantsleven, eerst te Vlijmen en daarna te Heusden.

De drie „fasciculi", tot heden verschenen, zijn elkaar vrij langzaam opgevolgd. Zeker, ik wenschte wel, dat het anders had kunnen zijn! Maar, ofschoon ik emeritus-predikant der Hervormde gemeente van Franeker ben, is toch mijn tijd door mijne bezigheden als docent in de Hebreeuwsche taal aan het gymnasium zoo te Haarlem als te 's-Gravenhage, en bovendien als catecheet ten behoeve der afdeeling van den Nederlandschen Protestantenbond binnen eerstgenoemde stad, dusdanig bezet, dat dit boek met recht de vrucht van snipperuren heeten mag.

Omtrent het werkzelf vergunne men mij, een en ander hier mede te deelen.

Nadat ik, ten jare 1861, mijn academisch proefschrift: „School-gezag en Eigen-onderzoek. Historisch-kritische studie van den strijd tusschen Voetius en Descartes" in het licht had gegeven, bleek mij later, hoe vooral Voetius' beeld daar niet steeds geteekend was met de vereischte onpartijdigheid. Juist dat besef maakte straks den lust bij mij gaande, om zijne merkwaar-

Digitized by Google

dige figuur andermaal op het doek te brengen; doch die dan te schilderen in haar geheel en daarbij zijn leven en werken blootte leggen zonder eenige „strekking", zuiver wetenschappelijk, ten volle „sine ira et studio".

Gelijk vanzelf spreekt, viel er aan de uitvoering van dit plan niet te denken zonder voorafgaande, jarenlange nasporingen en onderzoekingen in allerlei archieven, kerkelijke en wereldlijke; zonder de noodige vertrouwdheid ook met Voetius' talrijke geschriften, met die zijner geestverwanten en met die zijner tegenstanders, opdat ten slotte, bij het stellen der monographie, zou kunnen worden geput alleen uit „eerste-hands" bronnen.

In het ontdekken dezer bronnen ben ik zeldzaam gelukkig geweest; terwijl ik tevens bij ieder eene groote bereidwilligheid ontmoette, om mij, hetgeen ik had gevonden, ter raadpleging af te staan. Hierdoor kreeg ik van lieverleê de beschikking over een ruimen voorraad documenten. En dit heeft er mij toe gebracht, daaruit talrijke aanhalingen te doen. Niet met het oogmerk, mij aldus lastig werk van den hals te schuiven. Zich vrij te laten gaan, kost dikwijls veel minder moeite dan, na strenge en straffe critiek, na een behoedzaam wikken en wegen, officieele stukken over te nemen en met den eigen tekst saâm te voegen. Op deze wijze nu zocht ik het voorgevallene als in zeventiende-eeuwsche kleuren en geuren terug te geven en zooveel doenlijk te schrijven niet mijne, *maar* de *biographie van Gisbertus Voetius.*

Ten einde verder den tekst voor overlading met bijzonderheden te vrijwaren, of dien naar inhoud en vorm niet te verzwakken, heb ik in eene breede reeks noten aan den voet der bladzijden saâmgebracht al wat strekken kan om het geschiedverhaal nader toe te lichten en te verklaren; of wat, door een trouw en zorgvuldig verwijzen naar de geraadpleegde bronnen, elken deskundige gelegenheid biedt, zich aangaande de juistheid mijner voorstelling persoonlijk te vergewissen. Zelfs, al beoogden die noten anders niet dan het verrassend bewijs te leveren, hoeveel belangrijks er voor de historie der vaderlandsche kerk soms verscholen ligt in oude, half-verbleekte gemeente-

Digitized by Google

rekeningen, zoo zouden ze reeds daarmede een voldoend recht van bestaan hebben.

En de bijlagen — te zamen honderdvijfenveertig stuks — moesten mij dienen om Voetius, nog meer en nog beter dan door tekst of aanteekeningen geschieden kon, te plaatsen in wat men, met een groot woord, veelal noemt „de lijst van zijn tijd". Bovendien was het mijne bedoeling, daarvan te maken een soort van veilige bewaarplaats voor verschillende onuitgegeven bescheiden, betrekking hebbende inzonderheid op de hoofdfiguren mijner kerkhistorische studie.

Mogen gezondheid en werkkracht mij gespaard blijven, opdat ik haar nog teekene ten voeten uit!

A. C. DUKER.

Haarlem, 21 Juni, 1897.

Digitized by Google

Digitized by Google

INHOUD.

EERSTE HOOFDSTUK.

Afkomst en jeugd . . . . . blz. 1—33.

TWEEDE HOOFDSTUK.

In het Staten-collegie. Propaedeutica . . . . . 34—74.

DERDE HOOFDSTUK.

Theologische studiën. Vertrek uit Leiden. . . . . 75—124.

VIERDE HOOFDSTUK.

Terug in Heusden. Predikant te Vlijmen . . . . . 125—173.

VIJFDE HOOFDSTUK.

Gereformeerden in nood. Naar de vaderstad. . . . . 174—215.

ZESDE HOOFDSTUK.

Een kerkelijk conflict. Deportement van Grevius . . . . . 216—260.

ZEVENDE HOOFDSTUK.

Op ring, classis en synoden. . . . . 261—305.

ACHTSTE HOOFDSTUK.

Buiten en binnen Den Bosch. Strijd met Jansenius. . . . . 306—348.

NEGENDE HOOFDSTUK.

In eigen kring. Tot hoogleeraar geroepen. . . . . 349—395.

Bijlagen. . . . . I—CXL.

Digitized by Google

„Een historij-schrijver behoort onparthydich te wesen, immers onparthydich te schrijven. Daer passie domineert, daer heeft selden reden of waerheydt plaatse; daer dese ontbreecken int verhaelen van een saeck, daer steeckt men de luyden fabulen inde vuyst voor historijen, men spelt hun logenen op de mouwe, ende sendt se ghemeenlijck na huys met een opinie, òf dat de saecken heel anders gheleghen zyn dan men hun gheseydt heeft, òf dat immers hy die soo parthydich schrijft gheen gheloof en meriteert".

WTENBOGAERT, in zijne „Vrye voor-reden aen de Vry", 1621.

Digitized by Google

EERSTE HOOFDSTUK.

Afkomst en jeugd.

Het waren benauwde dagen, die de kleine maar manhafte frontierplaats Heusden in 1589 doorleefde. Gelegen op de grensscheiding van Holland, Brabant en Gelderland, — aan twéé zijden omspoeld, door de wateren van Maas en Oude Maas, had de „wel-geveste en hoogh bemuurde" stad, twaalf jaren vroeger, vrijwillig partij gekozen voor Oranje, en het oppergezag erkend der staten van Holland. Al dien tijd bleef ze, gelijk te verwachten viel, eene uiterst begeerlijke prooi in het oog der Spaansche legerhoofden. Omstreeks den nazomer van 1588, kort vóór zijne mislukte belegering van Bergen-op-Zoom, dreigde de prins van Parma haar te zullen insluiten. Wat toen loos alarm bleek, werd enkele maanden later bange werkelijkheid. Terwijl de koninklijke landvoogd om gezondheidsredenen te Spa vertoefde, trok zijn onderbevelhebber Karel, graaf van Mansfeld, bij 's-Hertogenbosch eene vrij talrijke troepenafdeeling samen, waarmeê hij den 20sten Mei 1589 de omstreken van Heusden bezette. Door Parma's volmacht naar eisch gedekt, begon Mansfeld de stad aanvankelijk uit de verte te belegeren. Bovendien bleef hij erop bedacht der frontierplaats allen toevoer van levensmiddelen, oorlogsbehoeften en manschappen zooveel mogelijk af te snijden, om later, wanneer

Digitized by Google

hij zelf de noodige versterking had ontvangen, haar van den Brabantschen kant te beschieten.

Intusschen was binnen Heusden Charles de Levin, heer van Famars [1]), als gouverneur over de militie met het verdedigen der grensvesting belast [2]). Daartoe stond hem een kleine duizend man garnizoen ter beschikking. Wat mondvoorraad en krijgsbenoodigdheden aanging, kon Heusden redelijk wel verzorgd heeten [3]); overigens was er lang niet alles in orde. De zenuw van den oorlog: geld, om de verdedigingswerken voort te bouwen en op tijd de manschappen te voldoen, ontbrak meermalen. Daardoor kwam er gedurig „apparentie van alteratie" onder de soldaten, die tevens ietwat „gedebauseert" waren [4]). Gebruik makende van de omstandigheid, dat de vijand niet alle wegen tot de stad onmiddellijk had kunnen afsluiten, richtte Heusdens bevelhebber, den 18den Juni 1589, een schrijven zoowel aan Maurits als aan de gecommitteerden der Staten te velde, toentertijd binnen Loevestein bijeen om toezicht te houden op het in orde

---

[1]) »Een cloeckmoedich ende vroom edelman; een van de gedeputeerde vande Edelen, die anno 1566 de requeste aen de hertoginne van Parma hadde ghepresenteert". P. Bor, *Nederlantsche oorloghen*, Leiden-Amsterdam, 1626, boek XXIX, fol. 25 *a*.

[2]) Zie *Resolutien van de HH. van de ridderschap, edelen, ende gedeputeerden van de steden van Hollandt ende West-Frieslandt*, 24 en 28 Mei 1589.

[3]) *Resol. Holl.*, 16 April 1589.

[4]) Ruim een jaar te voren — ook toen lag de hoofdoorzaak der »alteratie" in »gebreck van betalinge" — in 1588, had het garnizoen, negen compagnieën sterk, »bestaen te muytineeren, ende duurde die muytinatie van den 31. January tot den 26. Maert; namen het stadhuys in, besetten den gouverneur op 't kasteel, ende bedreven groote moedtwil". J. van Oudenhoven, *Beschryvinge der stadt Heusden*, 2de druk, Amst., 1743, blz. 195. Vgl. *Resol. Holl.*, 9 Oct. 1586; 2 Febr. 1588; 18 April 1589, en de *Remonstrantie aende H. E. M. heeren staten van Hollandt ende West-Vrieslandt, van heer Johan van Oldenbarnevelt, ridder, advocaet vanden selven lande*, s' Graven-haghe, 1618, blz. 14.

Digitized by Google

brengen der grensversterkingen [1]). Dringend verzocht in dien brief de gouverneur, dat hem ten behoeve van het uit te betalen krijgsvolk en van de op te werpen schansen [2]) „eene merckelijcke somme" gelds mocht worden gezonden, eer de passage nog meer werd benauwd. Voorts achtte de Levin het hoog noodig de bezetting met minstens een paar compagnieën te vergrooten. Ook scheen het hem niet ondienstig, ter voorkoming van muiterij, de aanwezige garnizoenssoldaten ten deele tegen andere te ruilen, en wenschte hij, daar de voorraad buskruit reeds hard was verminderd, hiervan bij gelegenheid nog een twintig duizend pond te ontvangen. Eerst wanneer dat alles zou verkregen zijn, rekende Heusdens kommandant zich sterk genoeg om den belegeraars het hoofd te bieden, hopende „met Godes hulpe de stadt wel te bewaren". Bemoedigend was dus de stand van zaken geenszins.

Nog klom de onrust van burgers en bezetting, toen het den graaf van Mansfeld, wiens leger door de komst van achttien stukken geschut benevens twee duizend voetknechten merkelijk was aangegroeid, gelukte bij Aalburg door het inheien van palen en het opwerpen van een dam „de principaelste vaert naer de stadt" te sluiten, zorgdragende, onder het afvuren der kartouwen, dat die versperring door de belegerden niet werd uitgeheschen en weggeruimd. Ook liet, tot overmaat van ramp, 's Prinsen „secoureren" en dat zijner lastgevers voortdurend op zich wachten. Later bleek, hoe Maurits den 1sten Juli, ter regeling van sommige aangelegenheden, onverhoeds naar Zeeland was gereisd; terwijl de Gecommitteerden te Loevestein [3]) evenals Oldenbarnevelt,

---

[1]) *Resol. Holl.*, 27 Mei en 21 Juli 1589.
[2]) *Resol. Holl.*, 22 Juni 1589.
[3]) T. w. Johan Pauli, Dirk Jansz. Lonck en Albrecht van Loosen.

Digitized by Google

Hollands advocaat in Den Haag, ofschoon volkomen bekend met wat op de grenzen plaats greep [1]), zich over Heusdens benarden toestand maar weinig schenen te bekommeren. Uit dien hoofde schreef de Levin den 7den Augustus 1589 opnieuw twee brieven, nu echter gericht aan Zijne Excellentie alléén, beide nagenoeg van denzelfden inhoud en als vroeger aandringende op het zenden van hulp, die „in geender manieren mocht uytgestelt noch gedilaeyeert worden" — welke brieven hij door verschillende boodschappers langs verschillende wegen den Prins wist te doen toekomen [2]). Ditmaal had zijne bemoeienis het gewenschte gevolg [3]). In den hoog geklommen geldnood werd door Gecommitteerden behoorlijk voorzien. Wat betrof het vergrooten en gedeeltelijk wisselen der bezetting, meldde Maurits, dat, zoo de stellingen van den vijand het niet beletten, hij tegen den middag van 15 Augustus e. k. in enkele „pleyten" of platboomde vaartuigen het verlangde krijgsvolk zou doen opnemen, hetwelk dan, aan de hooge brug te Capelle ontscheept, 's nachts Heusden kon binnentrekken.

Hoe goed dit plan was overlegd — de Prins werd door tal van nieuw aangekomen Spaansche en Italiaansche

---

[1]) Zoo had o. a. zekere van der Noot, uit zijne gevangenis te 's-Hertogenbosch, onder dagteekening van den 2den Augustus 1589, aan Oldenbarnevelt »een cleyn briefken seer cleyntgens gevouwen ende met een cleyn letterken in franchoys gheschreven" doen toekomen, dat dezen op de hoogte moest brengen van 's graven van Mansfelds plannen en strijdmacht. Bor, *a. w.*, boek XXVI, fol. 48 *a*.

[2]) Door Hollands staten was, binnen Heusden, uitsluitend de Levin belast om »met sijn Exc. van alle secrete saecken onder den geordonneerden cijffer correspondentie te houden". *Resol. Holl.*, 3 Aug. 1589. — Nog bevinden zich op het fraai gerestaureerde stadhuis te Heusden enkele brieven in 't fransch door prins Maurits aan den heer van Famars geschreven. Zie den *Inventaris van het oud-archief der gemeente Heusden. Opgemaakt in* 1885 *door mr. C. C. N. Krom*, *archivaris in Noordbrabant*, blz. 20, D. 21.

[3]) *Resol. Holl.*, 9 Aug. 1589.

Digitized by Google

compagnieën, die zich in den omtrek der stad gelegerd hadden, verhinderd het op de afgesproken wijze te volvoeren. Toch wilde Zijne Excellentie de vesting niet overlaten aan haar lot. Hadden al Gecommitteerden hem nadrukkelijk voorgehouden [1]), dat hij aan geen „hasardeus exploict" zich wagen moest, terwijl ook de Staten het euvel dreigden op te nemen, indien hij, bij het overbrengen van soldaten, zich „persoonlick soude employeren", daar dit „praeter decorum was ende tot diminutie van syne auctoriteyt" — Maurits haalde over die vermaning glimlachend de schouders op en „volchde zijn sin".

Bevreesd, dat, zoo men nog meer talmde, Heusden geheellijk zou worden ingesloten, stelde hij zich op den bepaalden dag aan het hoofd eener troepenmacht, die het krijgsvolk voor de frontierplaats bestemd konvooieerde, — maar nu langs een anderen weg, — tot de Prins vermeende, dat het „sonder eenigh recontre ende onbeschadicht" de stad mocht binnengaan. Hierbij evenwel bleek Maurits zich misrekend te hebben. Den volgenden middag ontving hij bericht, hoe Spaansche ruiterbenden een deel der toegezonden manschappen hadden gedood en een ander deel gevangen gemaakt [2]). Niettemin waren drie vendels behouden te Heusden aangekomen. Zoo versterkt, ging men dapper voort den graaf van Mansfeld af te weren, die, kort daarna, in eigen persoon een oogenblik gevaar liep het slachtoffer te worden zijner muitzieke soldaten. Welkom allicht was hem dus Parma's last, 17 September 1589 uit Spa afgezonden, om naar Arnhem en Nijmegen zijn leger te verplaatsen [3]); te meer, wijl

---

[1]) *Resol. Holl.*, 23 Aug. 1589.

[2]) Vgl. *Resol. Holl.*, 1 en 22 Sept. 1589.

[3]) Mr. J. H. van Heurn, *Historie der stad en meyerye van 's Hertogenbosch*, Utrecht, 1776, dl. II, blz. 189.

Digitized by Google

hij, weinig of niet met het beleg gevorderd, bij den aanstaanden wintertijd bedreigd werd door het opperwater, dat hier, in den regel, de laag gelegen landen overstroomde en reeds nu hem genoopt had zoo spoedig mogelijk de Hemertsche waard te ontruimen.

Na de gewichtigste forten aan Brabantschen kant, Elshout, Doeveren en Hemert, met bezetting voorzien te hebben, brak van Mansfeld in goede orde op en als onder het oog der Heusdenaren, die, in den nacht van 10 October, geholpen door soldaten en timmerlieden uit het Staten-leger, den dam te Aalburg begonnen weg te ruimen — wat, zelfs bij herhaald vuren van den vijand, krachtig werd voortgezet, tot het eindelijk gelukte een drietal schuiten met haring, stokvisch en kaas bevracht, binnen de vesting te sleepen [1]). Dit was het sein, dat aan Hollands zijde de toegang tot Heusden weer openstond. Onmiddellijk maakten enkele gecommitteerden der Staten daarvan gebruik om alle schansen, tijdens de belegering opgeworpen en afgewerkt, in oogenschouw te nemen; — den voorraad nategaan, binnen de wapenplaatsen en de koornmagazijnen samengebracht [2]), en Charles de Levin voor zijn goeden, ijverigen en getrouwen dienst „seer eerlijck te bedancken". Sedert kon de militiegouverneur het pleit in zijn voordeel beslist rekenen, Heusdens burgerij tot haar gewone levenswijze terugkeeren. Nadat de graaf van Mansfeld vijf maanden en twee dagen de vesting omsingeld had, werd het beleg op 22 October 1589 door hem „ghequiteerd" [3]).

Nog volkomen vreemd aan al dat krijgsrumoer en aan

---

[1]) Vgl. *Resol. Holl.*, 23 Sept. 1589.

[2]) *Resol. Holl.* 19 Oct. 1589.

[3]) Bor, *a. w.*, boek XXVI, fol. 47*b*—55*a*, passim; van Oudenhoven, *a. w.*, blz. 195.

Digitized by Google

de benauwende spanning, in welke men te Heusden verkeerde, sleet daar onderwijl zijne vroegste levensdagen: Gisbertus Voetius, later zulk een trouw wachter op Sions muren, zulk een onvermoeid kampvechter tegen de geestelijke Filistijnen, wanneer zij de rust der Nederlandsche kerk volgens hem in gevaar brachten.

Geboren den 3den Maart 1589 — ruim twee maanden dus vóór het berennen zijner vaderstad [1]) — stamde hij uit een oud en aanzienlijk riddergeslacht, dat vroeger in Westfalen, dicht bij de Munstersche stad Bilderbeek, het Voots- of Voetshuis, naderhand Kolvenburg geheeten, bewonende, ruim eene eeuw geleden naar den kant van Brabant was verhuisd, en welks naam reeds spoedig daarna zou hebben geprijkt op de Heusdensche schepenrol [2]). Maar, ook buitendien telde de lijst van Gijsberts voorvaderen menigen man van beteekenis.

Zoo had zijn overoudoom, Hadrianus Voet, streng Roomsch-katholiek, indertijd te 's-Hertogenbosch het kloost er der Wilhelmieten, eene soort van Cisterciënser orde, als onderprior met eere helpen besturen [3]). Zoo was later in dezelfde stad zijn grootvader, de burgemeester van Oudheusden, Nicolaas Dirkz. Voet, na openlijk partij gekozen te hebben voor de zaak der Hervorming en die van den Prins, gevangen gezet, en, terwijl hij moedig bij zijne overtuiging volhardde, kort daarop binnen de kerkermuren van Den Bosch gestorven; mis-

---

[1]) Zie hierachter, bijlage I.

[2]) Zie bijlage II.

[3]) »A° 1610 — dus teekende in 1658 onze Voetius aan — hebbe ik met mijn broeder Didericus Voet in 't voorsz. clooster zijne schilderije gezien, daar de naam van Hadrianus Voetius bij geschreeven stond". *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch genootschap, gevestigd te Utrecht*, dl. XII, blz. 312. Zie ook Gisb. Voetius, *Politica ecclesiastica*, Amst., 1676, tom. III. p. 573, en voorts bijlage III.

Digitized by Google

schien wel door zijne Spaansche bewakers vergeven [1]).

Ook Gijsberts ouders wisten beiden uit droeve ondervinding van den druk dier dagen meê te spreken. Zijne moeder, Maria de Jageling, behoorde tot eene zeer achtenswaardige familie, in de Nederlandsche martelaarsboeken met name vermeld. Ten gevolge der goed geslaagde poging om zekeren Gerard Hagen, slachtoffer van de inquisitie, uit diens gevangenis in 's-Hertogenbosch heimelijk bij nacht te bevrijden, was haar vader, Daniël de Jageling, genoodzaakt geworden te gelijk met zijn broeder Herman in allerijl eene stad te ontvluchten, jaren lang door hun geslacht als vreedzame burgers bewoond. Met achterlating zijner verbeurdverklaarde, vrij aanzienlijke bezittingen, trok Daniël naar Breda, alwaar prins Willem van Oranje hem bij uitstek vriendelijk ontving. Terstond er belast met de zorg voor het tuighuis, op eene wedde van ongeveer acht honderd gulden — eene belangrijke som in dien tijd — zag de Jageling zich en den zijnen het geleden verlies zooveel mogelijk vergoed.

Minder gelukkig bleek bij soortgelijke omstandigheden ridder [2]) Paulus Voet, de vader van Gijsbert. Na aan-

---

[1]) »In arrest genomen — het is wederom Voetius, die verhaalt — is hij aldaar naar 8 dagen detentie gestorven, waar over veele geen klijne suspicie en hadden, of het geen natuurlijke ziekte alleen mogt geweest zijn, waar aan hij gestorven was; wat hier van zij is God bekend". *Bijdrag. en mededeel.*, dl. XII, blz. 316.

[2]) Nog op zijn ouden dag achtte Voetius het der moeite waard aan te teekenen, hoe zekere Utrechtsche juffer, Elisabeth van Waal, in 1638 aan zijne vrouw had verteld, dat het door hem gevoerde familiewapen »het regte wapen was van die Voeten, die edellieden waren, en dat het expresselijk onderschijden was van die Voeten, die in Duytsland en de aangrensende Nederlanden mede in haar wapen eenen voet voeren en zig selven houden als burgers". *Bijdr. en med.*, dl. XII, blz. 321. — Een ander oud adellijk geslacht van denzelfden naam, afkomstig uit Yperen, voerde in zijn wapen drie voeten. Zie A. A. Vorsterman van Oyen, *Stam- en wapenboek van aanzienlijke Nederlandsche familiën, met genealogische en heraldische aanteekeningen.* Gron., 1890, dl. III, plaat 89, blz. 289. Vgl. *Algemeen Nederl. familieblad*, 's-Gravenhage, 1887, blz. 242.

Digitized by Google

vankelijk op school wat latijn te hebben geleerd, vergunde „des oorlogs troubel" hem niet zijne studiën te voltooien. Als waardige zoon van den onder „geen klijne suspicie" gestorven Bosschen martelaar, behoorde ook hij tot de eersten, die in deze grensstreken „de reliegie en des Prinsen partije favoriseerden".

Niet lang duurde het, of hij nam dienst bij de troepen, waarover sinds 1578 jonker Johan Bax als militiegouverneur het bevel voerde [1]), en die Heusdens kasteel vastberaden wisten „te verzeekeren tegens de Spanjaarden ende te houden voor den Staten". Eerst toen hij, omstreeks 1581 getrouwd, zijn huwelijk met kroost zag gezegend, begreep Paulus, dat het zaak was den krijgsmansstand vaarwel te zeggen, en zich — „hebbende noit ambagt geleerd of geexerceerd, zijnde ook te genereus van gemoed om hem met eenige klijne neeringe of cramerije of coopmanschap te behelpen" — als eenvoudig particulier binnen Heusden te vestigen.

Te gereeder ging hij daartoe over, omdat hij, zoo door het afsterven zijns vaders (Cecilia van Caleyt, zijne moeder, schijnt niet meer in leven te zijn geweest), als door den plotselingen dood van zijn broeder Dirk, die met vrouw en kinderen te Oudheusden aan de pest overleed, en wiens erfgenaam hij werd, in het bezit was geraakt van uitgestrekte goederen „principaalijk in landerijen bestaande", uit welker opbrengst hij met zijn gezin ruimschoots meende te kunnen leven. Toch zag hij zich in die verwachting bitter teleurgesteld. De ongunst der tijden, verbonden met de ruwe praktijken van den oorlog,

[1]) Later werd Bax, wijl hij uit Brabant geboortig was, »tot conservatie vande privilegien ende gerechtigheden vanden lande" door de Staten uit »sijn ampt ende officie" te Heusden ontslagen en aangesteld »als overste van den krijghsvolcke binnen Weesp, Muyden ende Naerden in guarnisoen". *Resol. Holl.*, 8 Juni en 10 Aug. 1584.

Digitized by Google

deed weldra zijn eigendom in waarde belangrijk verminderen [1]). Geheele stukken land met weidegroen of wilgenhakhout bezet moesten vaak ongebruikt blijven liggen, wegens de beroering van den krijg, die niet toeliet het gewas naar eisch te behandelen en in te zamelen. Hierbij kwam, dat de Levin's voorganger, jonker Christoffel van Yselsteyn [2]), van 1584 tot 1588 kommandant over het vestinggarnizoen, toenmaals bevolen had, ééne groote woning en twéé kleinere huizen in Oudheusden, aan Paulus Voet behoorende, ten algemeenen nutte af te breken [3]); terwijl hij tevens sommige van diens boomgaarden en grienden, nabij de frontierplaats onder het geschut des vijands gelegen, — daar men eene berenning van Heusden door Parma vreesde [4]) — liet omhakken en afhouwen, ten einde er verschansingen op te werpen, zonder nochtans aan hun eigenaar de minste schadeloosstelling te doen uitkeeren [5]). Door dit alles werd het inkomen van den „genereuzen" particulier jammerlijk besnoeid, en vond zich deze van tijd tot tijd genoopt, tegen zeer lagen prijs, een deel zijner landerijen te verkoopen,

---

[1]) Omdat »de onroerende ende erffelijcke goederen door de miserie van den oorlogh in waerde ende inkomen" sterk gedaald bleken, verleenden toentertijd de Staten, op verzoek van Heusdens regeering, bij gerechtelijk uitwinnen »surcheantie van verkoopinge". *Resol. Holl.*, 31 Oct. 1585. De oorspronkelijke aanschrijving der Staten berust in het *Oud-archief der gemeente Heusden*, D. 22.

[2]) *Resol. Holl.*, 1 Aug. 1584. — Meermalen kwamen bij de Staten klachten tegen hem in. Ten laatste werd van Yselsteyn »omdat hij in praesentie van Zijne Exc. hooge woorden had gebruikt", uit den dienst ontslagen. *Resol. Holl.*, 4 Juni en 18 Sept. 1588.

[3]) Vgl. *Resol. Holl.*, 6 Sept. 1584.

[4]) Zie hierboven, blz. 1.

[5]) Sedert 1594 geven, nu en dan, de Staten aan Gecommitteerden in last: de schade, die sommige Heusdenaren leden door het »afdelven van hare huysen en erven", te vergoeden; doch geenszins »daerinne te treden, om kennisse te nemen van eenige uytdelvinge, in voorgaende jaren gedaen". *Resol. Holl.*, 9 Sept. 1594.

Digitized by Google

wilde hij in de klimmende behoeften der huishouding zoo goed mogelijk voorzien.

Met recht kon dus worden verklaard, dat de jeugdige Gijsbert onder geen gunstig gesternte was ter wereld gekomen. Kort vóór zijne geboorte: die inkrimping der onderlijke fortuin, en kort nà zijne geboorte: die belegering van Heusden, in hare gevolgen telkens weer gevoeld; waarbij zijn vader zelfs een oogenblik gevaar had geloopen in Spaansche handen te vallen, als hij, uitgegaan om enkele landerijen te bezien, zich, vermetel genoeg, te veel buiten de muren der vesting waagde — beide gebeurtenissen schenen weinig geschikt hem eene blijde jeugd te verzekeren. Ook werd zijne moeder, — door „sware en bijna gestadige krankheden en accidenten" bezocht, — meermalen weken lang onder hevige pijn aan het ziekbed gekluisterd. Hoogstwaarschijnlijk zal dan Gijsberts peettante, de latere burgemeestersvrouw, Geerbrug van Steewech [1]), die indertijd hem ten doop hield, het lot van den knaap, zooveel zij vermocht, zich aangetrokken en dezen vergoed hebben, wat hij, ten gevolge der min-gunstige huiselijke omstandigheden, aan oplettende zorg ontberen moest [2]). Hoe dit evenwel zij: Paulus

---

[1]) »Johan Stewechs — zoo schrijft Voetius ten jare 1658 — in zijn leeven scheepen en burgermeester tot Heusden, welkers huysvrouw genaamd Geerbrug Thomas mij ten doop gedragen (en mij peetzoon noemt), als nu noch over de 90 jaren zijnde, heeft 3 kinderen in 't leeven". *Bijdr. en med.*, dl. XII, blz. 315.

Blijkens het vermelde: *Resol. Holl.*, 30 Oct. 1603 — waarbij de Staten, op haar request, aan »Geerburgh Thomasdochter, weduwe van Jan Lenertsz. Steenwech, hebben geremitteert ende quyt gescholden ses jaren erf-chyns, die sy het landt hadde behooren betaeldt te hebben" — is haar huwelijk niet van langen duur geweest. »Jan Leenars Steenweg" komt, op de Heusdensche magistraten-lijst bij van Oudenhoven, *a. w.*, blz. 163, ten vierden en laatsten male in 1600 als »borgemeester" voor. In 1593 bekleedde hij die waardigheid voor het eerst.

[2]) Nog behoorde tot de vrouwelijke leden zijner familie binnen de

Digitized by Google

Voet en Maria de Jageling trachtten, zoo in den omgang met anderen als bij de opvoeding van hun kroost, trouw het eervolle verleden op te houden van beider geslacht. De heerschende toon binnen hunne woning bleef gekenmerkt door eene, voor die dagen, niet geringe mate van beschaving. Ofschoon zij gedwongen werden hun uiterlijken staat te verminderen, leden toch de hoogachting en welwillendheid jegens hen, zelfs van Heusdens aanzienlijkste burgers, in het geheel geene schade [1]).

Dat deze behandeling alleszins verdiend was, blijkt, onder meer, uit het gedrag van Gijsberts vader, toen men hem den raad gaf, om — wijl hij in 't belang zijner goederen soms buiten de stad moest vertoeven — zich, voor de leus, aan „d'een of d'ander compagnie" te verbinden. Raakte hij, bij zijne verschillende uitstapjes, onverhoopt gevangen, zoo kon hij, naar gebruikelijk was, tegen een vast soldaten-rantsoen gelost worden. Niets beslister in strijd met het fiere karakter van den edelman, dan zijn land „te frauderen" door zulk eene schijnmonstering. Dergelijk „lorrendrajen" hatende, schaarde Paulus Voet zich omstreeks het jaar 1592 in vollen ernst bij de militie, gekommandeerd door Heusdens gouverneur, Floris van Brederode, ten einde haar te vergezellen „seer eerlijk en trouw, op alle togten en aanslagen, waartoe zij wierd geemployeerd".

---

frontierstad: Agneta Voet, gehuwd indertijd met jonker Jan van Capelle. »Deze Agneta — teekent Voetius aan — wonende omtrent de Waterpoort tot Heusden, zijnde weduwe, hebbe in mijn kindse jaren gekend". *Bijdr. en med.*, dl. XII, blz. 313.

[1]) Niet zonder heimelijken trots betuigde later Paulus' kleinzoon en naamgenoot, de Utrechtsche hoogleeraar in de rechten, tegenover Samuel Maresius: »Nobis enim sufficit esse bonis, et bene natis, et bonis prognatis: neque quenquam fuisse de familia Voetiorum, quorum nos pudere debeat". *Appendix apologetica*, p. 274; toegevoegd aan zijn geschrift: *De usu juris civilis et canonici in Belgio Unito*, etc., Ultraj., 1657. Vgl. bijlage IV.

Digitized by Google

Ten dage dat Gijsbert — zesde der acht kinderen — geboren werd, mocht het ouderlijk gezin sedert lang niet meer voltallig heeten. Twéé zoons, beiden, naar hun grootvader van moederszijde, Daniël genoemd, waren, kort na elkander, nog heel jong zijnde gestorven. Daarop was gevolgd: Nicolaas, die in zijn vierde jaar overleed. Ook eene dochter, Cecilia, stierf op jeugdigen leeftijd. Slechts met Dirk, een drie jaar ouderen, en Paul, een drie jaar jongeren broeder, alsook met zijne zuster Elisabeth deelde Gijsbert, opgroeiende, den huiselijken haard [1]).

Van nature met grooten weetlust begiftigd, was hij nauwelijks de kinderschoenen ontwassen, toen hij, in gezelschap van Dirk, door zijn vader reeds ter Latijnsche of „groote schole" [2]) werd gezonden. Gelijk overal, bleek ook te Heusden het onderricht nog geschoeid op de kloosterlijke leest van het „trivium", dat den leerling achtereenvolgens bekend maakte met grammatica, rhetorica en dialectica; waarbij dan later, na verwisseling van de lagere voor de hoogere klassen, arithmetica en aanverwante vakken kwamen. Als hoofd der „groote" school was werkzaam Franco Odolphi [3]), een wel jong [4]) maar geleerd man; volijverig onderwijzer, die — naar de in deze dagen dikwijls gevolgde manier van doen — in zijn persoon de beide betrekkingen van rector en openbaar notaris vereenigde [5]).

---

[1]) Zie bijlage IV.

[2]) Volgens het »quohier vande verpondinge", in verband met dat »vande schorsteenen ofte haertsteden", werd die school gehouden in het voormalige »mannen clooster". *Oud-arch. Heusden*, C. 1 en 10. Van Oudenhoven, *a. w.*, blz. 15, vermeldt: »'t vrouwen klooster is des stadts Latijnsche schoole". Dit echter was het geval eerst na 1617.

[3]) Zie bijlage V.

[4]) Bij het aanvaarden van zijn rectoraat den 9den Mei 1597, telde hij ruim één en twintig jaren. Zie de gemeenterekening over 1597, in het *Oud-arch. Heusden*, E. 39.

[5]) Ook ten platten lande ging 't schoolmeesterschap soms gepaard met de waarneming van het notariaat. Zie o. a. *Resol. Holl.*, 9 Sept. 1594.

Digitized by Google

Onder Franco's discipelen betoonde Gijsbert zich „geensints de minste" [1]). Van „wanstuericheyt" viel bij den knaap weinig of niets te bespeuren, terwijl hij, wat op zoo jeugdigen leeftijd aan oordeel hem ontbrak, door noeste vlijt wist te vergoeden. Bovendien kwam een scherp geheugen, dat zijn bezitter maar zelden in den steek liet, den schooljongen uitnemend te stade. Geprikkeld door het loffelijke voorbeeld van een zijner aanverwanten, Godschalk van Steewech [2]), weinige jaren geleden gestorven en als kundig latinist hoogelijk geroemd, legde hij zich terstond met groote nauwgezetheid toe op het beoefenen van de spraakleer dier taal [3]). Voldoende daarin gevorderd, trachtte hij later door te dringen ook tot vorm en geest der Romeinsche classieken [4]). Tevens maakte hij herhaaldelijk werk van allerlei stijloefeningen — hierbij soms „seer weynich", soms „in gantsch geener wyse" geholpen [5]) — ten einde zóó met het spreken en het schrijven van 't latijn behoorlijk vertrouwd te worden.

Nadat de eerste moeielijkheden van louter grammatischen aard overwonnen waren en hij „de simpele struc-

---

[1]) *Oud-arch. Heusden*, E. 208, bijlage tot fol. 41 der gemeenterekening over 1601.

[2]) »Habet et prudentia militaris sua arcana, imprimis in stratagematis, de quibus exstant libri quatuor Julii Sexti Frontini, una cum Vegetio editi et notis illustrati a Godeschalco Steewechio cognato et populari nostro". Gisb. Voetius, *Disputationes theologicae selectae*, Ultraj., 1655, tom. II, p. 907. Het daar bedoelde boek was door hem, als student, in Leiden aangekocht. *Oud-arch. Heusden*, E. 210, bijlage tot fol. 41 verso der gemeenterekening over 1606. — Eene lijst van van Steewechs geschriften geeft van Oudenhoven, *a. w.*, blz. 186. Zie verder bijlage VI.

[3]) Zie bijlage VII.

[4]) Vgl. Voet., *Dispp. select.*, Amstel., 1667, tom. IV, p. 113 »si puritatem latini sermonis, ex usu classicorum scriptorum spectemus".

[5]) *Oud-arch. Heusden*, E. 208, bijlage tot fol. 41 der gemeenterekening over 1601.

Digitized by Google

ture" voorgoed achter zich had gelaten, begon Gijsbert kennis te maken met de geschriften van Cicero. Behalve een deel der „Orationes" en der „Epistolae ad familiares", las hij diens „Cato major" en „Paradoxa". Uit de geschiedschrijvers hield hem inzonderheid Sallustius bezig; de „Bellum Catilinarium" werd zorgvuldig van het begin tot het einde doorgewerkt [1]). In overeenstemming met de voortreffelijke gewoonte, sedert het herleven der oude letteren op de meeste scholen ook hier te lande gevolgd, liet Franco Odolphi zijne discipelen nu en dan hunne krachten beproeven, niet zoozeer aan het opvoeren [2]), als wel aan het memoriseeren en opzeggen van tooneelstukken, geschreven in de taal, die het meest herinnerde aan de jaren van Rome's bloei. Daartoe leenden zich bovenal de in zuiveren vorm gegoten en keurig gepolijste blijspelen van Terentius. Drie dezer: de „Andria", de „Adelphi" en de „Heautontimorumenos" werden, onder rectoraal toezicht, door Gijsbert gelezen, verklaard en van buiten geleerd [3]). Hetzelfde vond plaats met de, wel ruwe, maar geestige en indertijd zéér gezochte comedies

---

[1]) Vgl. Voet., *Dispp. select.*, Ultraj., 1659, tom. III, p. 60, en A. Essenius, *Oratio funebris in obitum G. Voetii*, Ultraj., 1677, p. 9. Een exemplaar dier lijkrede bevindt zich in de Gentsche universiteitsbibliotheek. Hier te lande heb ik daarnaar te vergeefs gezocht.

[2]) Venator, een bekend aanhanger van Arminius, predikant en rector te Alkmaar, werd, onder meer, beschuldigd hiervan: dat hij sommige bij hem inwonende jongelieden, wien hij latijn en grieksch leerde, tot oefening van het geheugen, en om hen in de kunst der welsprekendheid te bekwamen, de »Andria" van Terentius »binnens huis hadt laten speelen". G. Brandt, *Historie der reformatie*, Amst., 1674, dl. II, blz. 92. Tegen dat »opvoeren" ijvert later ook Voetius, wanneer hij als hoogleeraar de vraag: »An conducant scenicae actiones puerorum in scholis sive latinis, sive gallicis?" beantwoordt met de verklaring: »Assentiri malim synodis belgicis, quae antehac illas improbarunt". *Dispp. select.*, tom. IV, p. 382. Vgl. daarmede p. 358, 366, 375.

[3]) Vgl. Voet., *Dispp. select.*, tom. IV, p. 411.

Digitized by Google

van Plautus [1]). Zonder nog ergernis te nemen aan tal van uitdrukkingen, waarin de gloed van den hartstocht wedijvert met het schalksch vernuft van den schrijver en het levendig, het natuurlijk karakter van den dialoog, wist onze leerling der hoogere klassen zoowel „Pseudolus" en „Menaechmi" als „Amphitruo", geheel uit het hoofd, vlot en levendig voor te dragen [2]).

Toch werden, ter wille dier tooneelpoëzie, de andere dichtsoorten niet vergeten. Op de lezing van Ovidius' eerste boek der „Metamorphosen", volgde de „Georgica" van Virgilius [3]) met enkele stukken uit de „Aeneïs"; welke lectuur straks weder plaats maakte voor sommige „Oden" van Horatius en diens „Ars poëtica" [4]). Mocht Gijsbert bij zulke vorderingen met reden hopen, dat hij zijn bloedverwant van Steewech naderhand geene oneer zou aandoen — ook wat de studie van het grieksch betreft [5]),

---

[1]) Vgl. Voet., *Dispp. select.*, tom. III, p. 205, 1385; tom. IV, p. 401. Voor zestien stuivers werd, indertijd, ten zijnen behoeve een Plautus gekocht. *Oud.-arch. Heusden*, E. 208, bijlage tot fol. 49 verso der gemeenterekening over 1603.

[2]) In later jaren rangschikt Voetius de werken van beide schouwspeldichters grootendeels onder die boeken, aan welker lezing de jeugd niet mag gewaagd worden, en waarvan hij vol afkeuring betuigt: »quos utinam infernus omnes absorpsisset, ut quidem eos eructavit!" Gisb. Voetius, *Exercitia et bibliotheca studiosi theologiae*, edit. sec., Ultraj., 1651, p. 386. Vgl. *Dispp. select.*, tom. II, p. 605 & 606: »qui obscena aliaque infanda flagitia propalant, utinam ad orcum, unde prodiere, damnati fuissent! Saltem dum adhuc exstant, nec promiscue divulgandi sunt, nec legendi, nedum in scholis proponendi".

[3]) Bij zijne briefwisseling naderhand met verschillende geleerden, maakt Voetius niet zelden gebruik van aanhalingen uit de oude classieken, inzonderheid uit Virgilius.

[4]) Vgl. Voet., *Dispp. select.*, tom. IV, p. 246; alsook zijn: *Thersites heautontimorumenos, hoc est, Remonstrantium hyperaspistes, catechesi, et liturgiae Germanicae, Gallicae, et Belgicae denuo insultans, retusus; idemque provocatus ad probationem mendaciorum, et calumniarum quae in ill. dd. ordd. et ampl. magistratus Belgii, religionem reformatam, ecclesias, synodos, pastores etc. sine ratione, sine modo effudit*, Ultraj., 1635, p. 5.

[5]) Daaraan herinnert in den auctie-catalogus van Voetius' bibliotheek o. a. het schoolboek: *Matthiae Bredebachii introductiuncula in Graecas litteras,*

Digitized by Google

muntte hij uit boven velen zijner tijdgenooten. Reeds had hij op Heusdens schoolbanken zich het voornaamste eigen gemaakt uit de werken van Homerus en Hesiodus, toen de rector-notaris ertoe overging ook nog de „Sententiae" van Nilus [1]) en een gedeelte van het „Nieuwe Testament" met hem te behandelen. Soms evenwel lieten drukke bezigheden op het kantoor den ambtenaar te weinig tijd voor zijne veelomvattende taak van scholarch, zoodat in de klasse onvoltooid moest blijven, wat hij anders gaarne zou hebben afgedaan [2]). Geen nood; te huis las Gijsbert voor zichzelf den geheelen Terentius, en al de twaalf zangen der „Aeneïs".

Ter afwisseling, en soms ter begeleiding van de studie der oude classieken, gaf Franco zijn discipelen ook voorbereidend onderricht in het formeel gedeelte der wijsbegeerte. Nauwelijks hadden de lagere rekenboekjes voor Gijsbert uitgediend, of het werd hem vergund de werken ter hand te nemen van Pierre de la Ramée — den toenmaligen bestrijder van Aristoteles [3]), tevens een onver-

---

Colon. Agripp., 1534. — Bredenbach, rector aan de Latijnsche school te Emmerik, stierf in 1559.

[1]) Nilus, de oudere, geldt als een voortreffelijk vertegenwoordiger van het Grieksche monnikenwezen. Hij leefde omstreeks 420, in een klooster op den berg Sinaï. Vgl. dr. Herzog, *Real-Encyklopaedie*, Gotha, 1858, Bd. X, S. 355.

[2]) Het valt natuurlijk niet meer uit te maken of Franco Odolphi, bij zulke gelegenheden, zich voldoende kon laten vervangen door één van beide »ondermeesters der schole" — Jan Tielmansz. van Walraven en Dingman Jacobsz. — sedert 14 April 1601 als zoodanig aangesteld, onder verplichting van: »getrouwelick te dienen int t' gene henluyden by den rector sal worden gecommandeert, wyens commandement sy int besonder gehouden syn ende daer toe sy hen verbynden by desen inde goede oeffeninge der jonge jeucht soo in t lesen, schryven, manierlyckheden als andere sedicheden inne ende buyten der schole tachtervolgen ende naer te comen, sonder yet wes daerinne te mogen versuymen. Op pene van t' allen tyden datelick gedeporteert te worden". *Oud-arch. Heusden*, E. 208, bijlage tot fol. 33 verso der gemeenterekening over 1601.

[3]) Als hoogleeraar trekt Voetius nu en dan voor Aristoteles en tegen Ramus partij. Zoo b. v. waar hij, handelend over het leerstuk der schepping,

Digitized by Google

schrokken Hugenoot, gevallen in den Bartholomeusnacht als slachtoffer van zijn doodvijand Jacobus Carpentarius. Voorgelicht door diens veel uitgebreider leerboeken, stond Gijsbert de weg open, om grondig kennis te maken zoo met arithmetica en geometrie als met logica en dialectiek. Zeker heeft zijn op scherpzinnig denken aangelegde geest zich reeds toen met besliste voorliefde geoefend in de regelen der disputeerkunst; waarbij hem als gidsen Ramus' vrijzinnige „Dialectica" en Crellius' streng-schoolsche „Theoremata logica" door Heusdens rector werden aangeprezen [1]).

Wanneer Voetius, op gevorderden leeftijd, aanleiding vond anderen bezig te houden met verhalen over zijne jeugd en het door hem genoten onderwijs, kwam hij er lichtelijk toe de jaren zijner vroegste ontwikkeling te verbinden met het woeden van den krijg, zoo binnen als buiten den kring zijner naaste omgeving [2]).

Dat Maurits, gesteund door eene kleine, doch van geschut ruim voorziene troepenmacht, de bij Heusden gelegen schansen te Elshout, Doeveren en Hemert, in 1590 op den vijand heroverde [3]) — een wapenfeit, waardoor de Prins zich nieuwe aanspraken verwierf op den dank van Gijsberts stadgenooten, die nu veel vrijer zich bewegen konden — bleef natuurlijk den knaap niet onbekend, ook

op de vraag: »An detur materia prima Aristotelica; eaque a Deo sit creata?" laat volgen: »Affirmo. Et in rectam rationem, ac doctrinam de creatione peccant declamationes Rami in scholis physicis". *Dispp. select.*, Ultraj., 1648, tom. I, p. 615. — Ook komt het Voetius voor, dat Ramus, bij zijne bestrijding van Aristoteles »nimis acerbe et contentiose" te werk gaat, terwijl hij hem bovendien beschuldigt: »quod ex Ludovico Vive plerasque censuras Aristotelicae philosophiae desumserit; uti ad oculum ostendit Keckermannus". *Dispp. select.*, tom. III, p. 1113 & 686.

[1]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 8 & 9.

[2]) »Fateor me ibidem (in civitate Heusdana) ab infantia educatum et in literis, fervente bello, institutum". Voet., *Dispp. select.*, tom. IV, p. 283.

[3]) *Resol. Holl.*, 30 Sept. 1590.

Digitized by Google

al viel het toenmaals nog buiten het veld zijner persoonlijke waarneming. Hetzelfde geldt van zoo menige andere gebeurtenis, in die dagen van strijd voorgevallen. Afgaande op hetgeen hem naderhand door zijn vader, geplaatst bij de troepen van Heusdens gouverneur, buiten twijfel in kleuren en geuren werd verteld, wist hij, schier als oogtuige, meê te spreken over de verrassing van Breda [1]) en den mislukten aanslag op Lochem; — over de schitterende krijgsbedrijven van Hollands stadhouder, dien Oldenbarnevelt, ofschoon niet zonder tegenkanting, had doen begiftigen met het gouvernement óók van Overijsel, Utrecht en Gelderland [2]). Beurtelings het hoofd biedende aan Parma, door de wateren te Spa slechts tijdelijk gebaat, en aan den graaf van Mansfeld, wiens middelmatig veldheerstalent tegen het zijne niet bestand bleek, was het Maurits — gedurende de jaren dat Gijsbert als aankomende jongen binnen den huiselijken kring verkeerde — gelukt der Staten legerbenden van de eene zege te voeren tot de andere: Zutfen en Deventer te veroveren; Delfzyl in het noorden, Hulst in het zuiden te bemachtigen; de sterke vestingen Steenwijk en Coevorden voor zijn oorlogsbeleid te doen bukken; Geertruidenberg te belegeren en in te nemen, waardoor de laatste Hollandsche stad [3]) den Spanjaarden ontviel; bovendien Groningen te vermeesteren [4]), dat, van nu af met de Ommelanden tot ééne provincie samengesmolten, als zevende gewest aan de Unie werd toegevoegd.

Maar — ook de weerslag van dat krijgsgeluk kwam

---

[1]) *Resol. Holl.*, 5 Maart 1590.

[2]) Vgl. de reeds aangehaalde *Remonstrantie*, etc., van Oldenbarnevelt, blz. 14.

[3]) Geertruidenberg maakte in die dagen, evenals Heusden, deel uit van Zuid-Holland.

[4]) *Resol. Holl.*, 28 Julí 1594.

Digitized by Google

Gijsbert ter oore, als hij, reeds schoolgaande, door oudere makkers of bij monde van Heusdens burgerij vernam [1]), hoe de in dienst vergrijsde, nagenoeg negentigjarige Mondragon Zijne Excellentie had genoodzaakt het beleg voor Grol op te breken; bij welke gelegenheid te gelijk met den graaf van Solms ook Filips van Nassau, broeder van den Frieschen stadhouder Willem Lodewijk, op het slagveld den heldendood stierf. Ging het pas gewonnen Hulst bij verdrag wederom over in handen van den Oostenrijkschen kardinaal-aartshertog Abrecht [2]), tegen dat verlies woog rijkelijk op de wijdvermaarde veldtocht van 1597, toen, na het ruitergevecht bij Turnhout [3]), een negental min of meer versterkte plaatsen, en onder deze nu ook Grol, door Maurits, vergezeld van den jeugdigen Frederik Hendrik, in betrekkelijk korten tijd bemachtigd werden [4]); hetgeen, zooals spoedig bleek, hier en daar eene niet geringe verlichting gaf aan den oorlogslast [5]).

---

[1]) Dat Voetius, ook nog langs anderen weg, bekend werd met de belangrijkste gebeurtenissen op het oorlogstooneel, mag waarschijnlijk worden afgeleid uit het aanwezig zijn in den auctie-catalogus zijner boekerij van monographieën als b. v. deze: »Journael van 't principaelste in Vlaenderen geschiet zedert den 25. April tot den 15. September 1604, nevens het belegh en overgaen van Sluys". Zie *Auctie-catal.* voornoemd, pars II, misc. in quarto, n°. 118.

[2]) *Resol. Holl.*, 20 Aug., 5 en 23 Sept. 1596.

[3]) *Resol. Holl.*, 24 en 28 Januari 1597. Vgl. Johannes Kuchlinus, *Oratio panegyrica de praeclara victoria d. Mauritii comitis a Nassau juxta Turnhout*, Lugd. Bat., 1597; voorhanden op het Britsch Museum, naar mij de heer L. D. Petit mededeelde.

[4]) Bij het den volke bekend maken van dergelijke overwinningen hoorde Gijsbert meermalen Jan Reinkin, als koster, »smergens vande 9 hueren tot 10 hueren ende savens vande 7 hueren tot 8 hueren victorie luyden". *Oudarch. Heusden*, E. 207 en 208.

[5]) Holland en West-Friesland alléén moesten »aengaende de betalinge van den oorloghs-volcke", om de twee en veertig dagen *f* 235,000 storten; waarbij dan nog, over het geheele jaar berekend, eene som van *f* 241,989 kwam. *Resol. Holl.*, 9 Januari 1597. Vgl. dr. R. Fruin, *Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog*, Amst., 1861, blz. 390.

Digitized by Google

Ditzelfde jaar 1597, met zijne zegepralen, bleek echter hoogst noodlottig voor Gijsberts familie. Aangevoerd door den kolonel-gouverneur Floris van Brederode, heer van Kloetinge, had de Heusdensche militie, en met haar Paulus Voet [1]), zich geschaard bij de legermacht, die omstreeks half Augustus met Maurits en Willem Lodewijk tegen Rijnberk was opgetrokken [2]). Na het vermeesteren van genoemde plaats [3]) volgden weldra Meurs [4]) en Grol [5]), waarop de beide stadhouders den 1sten October het beleg sloegen voor Bredevoort. Langer dan men had gedacht, bood die kleine vesting weerstand aan het wapengeweld der vereenigde vorsten [6]). Hier werd Paulus Voet door grof geschut zoodanig aan rechterborst en schouder getroffen, dat hij „sonder eenige spraak of teeken van verstand te geeven", neêrviel en den laatsten adem uitblies [7]).

Groot was de verslagenheid door die treurmare teweeggebracht binnen de woning zijner zwakke, telkens sukkelende echtgenoote, daar zij achterbleef met vier kinderen,

---

[1]) Vgl. hierboven, blz. 12. — In eene »memorie vande compaingnies binnen der stede van Huesden garnison gehouden hebbende geduerende de maenden van Majo, Junio, Julio, Augusto, Septembri ende Octobri 1597", staat aangeteekend: »De compaingnie colonelle vanden heere van Cloutingen is geduerende (de maenden) van Majo, Junio ende Julio op den borger gelogeert geweest tot dat deselve op den iersten Augusti naer het leger is vertrocken, hebbende alhier tot besettinge vanhet casteel gelaeten acht ende dartich mannen met noch diversche vrouwen vande zelve compaingnie". *Oud-arch. Heusden*, D. 48.

[2]) Vgl. Bor, *a. w.*, boek XXXIV, fol. 38*b*—51*b*.

[3]) *Resol. Holl.*, 22 Aug. 1597. — Weldra opnieuw in 's vijands handen gevallen, werd die vesting den 30sten Juli 1601 door Maurits heroverd. Mogelijk wist Gijsbert zich later nog te herinneren, hoe er »midts het schieten vande victorie van Rynberck drie gelasen inde (Latynsche) school geheel verdorven waren". *Oud-arch. Heusden*, E. 208, bijlage tot fol. 50 der gemeenterekening over 1601.

[4]) *Resol. Holl.*, 4 Sept. 1597.

[5]) *Resol. Holl.*, 27 Sept. 1597.

[6]) *Resol. Holl.*, 8 Oct. 1597.

[7]) *Bijdr. en med.*, dl. XII, blz. 320.

Digitized by Google

van welke de oudste nauwelijks elf jaren telde, en geroepen werd, bij kommerlijke omstandigheden, hunne opvoeding te voltooien. Indien tegen het einde van 1597 de weduwe Voet, zich bevonden heeft te midden van den breeden stoet kerkgangers, die, gehoor gevende aan den last der stedelijke regeering, heêntoog naar het huis der openbare samenkomst, om er voor de gelukkige overwinningen door prins Maurits behaald „den Heer der heirscharen hooghlyck te dancken ende te loven" [1]), dan zullen het ongetwijfeld zéér gemengde aandoeningen zijn geweest, welke het hart der moeder bestormden, vergezeld van hare nog zoo jeugdige zonen Dirk en Gijsbert. Toch mag haar daarbij de ervaring getroost hebben, dat ridder Paulus Voet „tot Heusden en het gansche land daar omtrent een seer goede lof naliet, dewijl hij van zijn geslagte ende eerlijk comportement bij een ydereen aangenaam en in goede respecte was" [2]). Dientengevolge duurde het ook niet lang, of van verschillende zijden sloeg men de handen ineen, ten einde der zwaar belaste weduwe het leven minder zorgvol en de taak der opvoeding harer kinderen haar lichter te maken. Gehuisvest binnen eene kleine, maar kostelooze woning, haar van stadswege verstrekt [3]), zag zij tegelijkertijd den meest gewenschten steun zich geboden, waar Gijsbert — eerst door zijns vaders vrienden [4]) en later door Hollands staten [5]) — voor eene

---

[1]) Bij resolutie van den 11den October, hadden de Staten-Generaal een bededag uitgeschreven tegen Woensdag, 5 Nov. 1597.

[2]) *Bijdr. en med.*, dl. XII, blz. 320 en 321.

[3]) Vgl. de »declaratie van reparatie die Frans Goossens gedaen heeft met synen knecht opden afhanck daer Mari Pauwels Voet in woont, opden 29 Octob. 1604" — betaald door de Heusdensche magistraat. *Oud-arch. Heusden*, E. 209, bijlage tot fol. 69 der gemeenterekening over 1604.

[4]) Zie bijlage VIII.

[5]) Volgens *Resol. Holl.*, 21 Januari 1602, werd door de Staten »op het versoeck van die van Heusden" den remonstranten »toegevoecht de somme

Digitized by Google

vaste jaarlijksche som uitbesteed in het gezin van Jacob Jacobsz. Croes, smid en „gesworen ijckmeester vande ronde maten" [1]), door Heusdens magistraat nog bovendien gedurig opnieuw werd „gesuccurreert tot supplement zynder costpenningen".

Onder de eigenaardige trekken in Gijsberts karakter, vertoonde zich reeds vroeg een sterk ontwikkeld ascetisch streven. Stelt later de hoogleeraar Voetius min of meer uitgewerkt zijne denkbeelden te boek over onderwijs en opvoeding, zoo hooren wij hem in de eerste plaats aandringen op het bevorderen van alles, wat strekken kan om het jong gemoed te winnen voor, gelijk hij het noemt: de practijk der godzaligheid. Zoowel in huis als op school, dient daaraan krachtig de hand gelegd en gehouden. Het vlijtig lezen van den bijbel, verbonden met bidden en psalmzingen; — het trouw waarnemen der openbare godsdienstoefeningen; — het zoo goed mogelijk op schrift teruggeven der bij het kerkbezoek gehoorde preek en de zorgvuldige bespreking daarvan met ouders of leermeesters; — het geregeld volgen der verschillende catechisatiën; — de onafgebroken en nauwgezette kennismaking met stichtelijke boeken: dat alles rekende Utrechts professor onmisbaar voor de vorming der jeugd, inzon-

---

van 120 gld., om soo daermede als het gene sy goedt vinden sullen daer by te voegen" de twee studenten te bekwamen »noch te jongh zynde, in den Collegie Theologie ontfangen te worden". — Bedoelde »studenten" waren: Gijsbert Voet en de zoon zijner petemoei, Geerbrug (Geerburch) van Steewech, die, als Franco's discipelen, nu te zamen ontvingen van de Staten, wat door dezen anders werd gegeven aan één bursaal alleen, binnen het »Collegicum theologicum" te Leiden. Zie hierachter, blz. 37, aant. 1 en verder de bijlagen IX en XXI.

[1]) Later was hij ook »sieckentrooster", wat blijkt uit deze aanteekening: »Betaelt aen Engelken Pieters wede Jacob Jacobssen Croes de somme van vijffendeseventich ponden tot XL. grooten t' pont haer by de heeren magistraten toegevoecht voor een halff jaer tractements over sijnen dienst van siecken te besoecken binnen deser stede". *Oud-arch. Heusden*, E. 215.

Digitized by Google

derheid voor de opleiding, te geven aan den toekomstigen godgeleerde en dienaar der gemeente [1]). Wat nu den jongen Gijsbert betreft, zoo heeft de huiselijke tucht [2]), gevoegd bij de lessen van Franco Odolphi, er buiten twijfel toe meêgewerkt om in die richting hem groot te brengen; — gezwegen nog van het onderwijs der kerk en den invloed op hem geoefend door Heusdens oudsten, óók eersten vasten predikant, Cornelis Martensz. Rodenburch.

Reeds had de Reformatie op vele plaatsen van Noord- en Zuid-Nederland om zoo te zeggen burgerrecht verkregen, als Heusden, deel uitmakende van het bisdom 's-Hertogenbosch [3]), nog steeds aarzelde zich bij die beweging onvoorwaardelijk aan te sluiten. Wel hadden hare bewoners, in 1577, Filips alle gehoorzaamheid opgezegd [4]). Ten gevolge der te Gent getroffen pacificatie, waarbij zich Heusden aansloot [5]), was de laatste, door Spanje's koning verkozen militie-gouverneur, Antoine Grenet, uit de frontierstad weggereisd. Ook had de „casteleyndrossaert" zich, tegelijk met den schout, in het naburige Brabant gevestigd. Onmiddellijk daarop waren beide betrekkingen, niet zonder medewerking van den Prins, door mannen van Hervormde beginselen vervuld ge-

---

[1]) Voet., *Polit. eccles.*, Amst., 1669, tom. II, p. 739; *Bibl. stud. theol.*, p. 6.

[2]) Voet., *Polit. eccles.*, Amst., 1663, tom. I, pars I, p. 953—970, handelt: »De exercitiis pietatis per familias promovendis", en bevat ongetwijfeld herinneringen uit de ouderlijke woning.

[3]) In politieken zin behoorde Heusden sedert 1350 tot het graafschap Holland, ofschoon niet onbetwist. Ook Brabant maakte aanspraak op haar bezit. »Uyt dit verschil tusschen Brabandt ende Hollandt — schrijft van Oudenhoven, *a. w.*, blz. 60 — hebben de ingesetenen van de stadt ende landt van Heusden dit voordeel, dat sy in beyde provintien voor ingesetenen gereeckent, ende tot alle ampten ende officien gevordert worden". Dit scheen echter wederkeerig met de Brabanters niet het geval te zijn. Zie hierboven, blz. 9, aant. 1.

[4]) Voet., *Dispp. select.*, tom. II, p. 814, 846.

[5]) Vgl. van Oudenhoven, *a. w.*, blz. 92—96.

Digitized by Google

worden, en kwamen enkelen „die van de reliegie professie deden", zoo uit de plaats zelve als uit den omtrek in het kasteel te Heusden, onder bescherming van den nieuwen „drossaert", jonker Johan Bax, tot het gehoor van de predicatie" bijeen [1]). Hier stichtte hen als voorganger de vroegere pastoor van Genderen, Joannes Andelius, „een seer welsprekend ende wijs man, seer vriendelijck van wesen, die in verscheyden occurrentien van kerckelijcke swarigheden goede diensten gedaen heeft"; terwijl binnen eene kapel, in de voorstad aan den Wijkschen dijk gelegen, zekere „heer Aelbrecht" het evangelie verkondigde [2]), in wien van Andel een trouwen geestverwant en ijverigen medestander had gevonden [3]). Maar voor het overige bleef te Heusden het pausdom nog „in volle vigeur". Ten bewijze kan strekken, dat Pieter Brul [4]), schout en rentmeester der Grafelijke domeingoederen, van de papisten in last kreeg Andelius „te apprehenderen", die nu, door denzelfden „heer Aelbrecht" vergezeld, uitweek, om een tijd lang als predikant in Noord-Holland te arbeiden [5]).

Met het vertrek dezer twee mannen, hield voorloopig iedere poging tot reformatie binnen Heusden op. Eerst in Juli 1579 werd de zaak der Hervorming daar weder

---

[1]) Jonker Nicolaas Blanckaert was intusschen tot schout benoemd. Vgl. *Bijdr. en med.*, dl. XII, blz. 316.

[2]) Misschien was hij dezelfde Aelbrecht, die later predikte bij de gemeente onder het kruis te Delft en te Rotterdam. Vgl. dr. C. Sepp, *Uit het predikantenleven van vroegere tijden*, Leiden, 1890, blz. 38.

[3]) Van Oudenhoven, *a. w.*, blz. 214.

[4]) Van Oudenhoven, *a. w.*, blz. 186, rangschikt Pieter Brul, jurisconsultus, onder Heusdens »geleerde ende vermaerde mannen".

[5]) Van Oudenhoven, *a. w.*, blz. 192—194; de hoogl. N. C. Kist en W. Moll, *Kerkhistorisch archief*, Amst., 1857, dl. I, blz. 307, en J. G. de Waldkirch Ziepprecht, *Register der Nederlandsche hervormde predikanten en gemeenten*, in handschrift aanwezig ter Leidsche universiteitsbibliotheek.

Digitized by Google

ter hand genomen en, ofschoon niet zonder geweld, tot een gunstig einde gebracht. Terwijl schier alle dorpen rondom Heusden zich „blindiverig paaps" betoonden [1]) en de nieuwe beginselen door zwaard en geeselstraf nadrukkelijk te keer gingen, kwam ongevraagd eene bende beeldstormers uit 's-Hertogenbosch, met Pieter Rijcken aan het hoofd, der frontierstad krachtdadig hulp bieden. Te midden van een stillen zomernacht trokken de Bossche broeders, door sommige Heusdensche geestverwanten op den voet gevolgd, naar de Sint Catharijne kerk, om daaruit te verwijderen alles, wat in verband stond met den Katholieken eeredienst. Nauwelijks was deze naar hun oordeel voldoende gezuiverd, of gelijke maatregel werd toegepast op de kapel van het mannenklooster [2]). De Roomsche bevolking der stad, geestelijken zoowel als leeken, meende voor den drang der omstandigheden te moeten bukken; gaf althans geen de minste blijken van verzet [3]). Ook na het voorgevallene bleef ze eenvoudig werkeloos, en eindigde met òf naar elders te verhuizen, òf „paysibelijck als burgers onder de burgers levende" geduldig betere dagen af te wachten [4]).

Verschillende predikanten deden nu bij leening dienst in de te Heusden voorgoed gevestigde Hervormde gemeente. Tot hen behoorden achtereenvolgens Swerinckhuysen, Nicolaï en Blockhoven. Gedurende het jaar 1589,

---

[1]) *Bijdr. en med.*, dl. XII, blz. 315.

[2]) Vgl. hierboven, blz. 13, aant. 2.

[3]) Van Oudenhoven, *a. w.*, blz. 215. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, tom. II, p. 846.

[4]) Het laatste deed, uit den kring der geestelijken, o. a. pastoor Jan de Best, van wien nog een »blaffaert" over 1576 wordt gevonden in het *Heusdensche oud-archief*, F. 51. — Voorts zal dat »paysibelijck", hierboven, wel cum grano salis zijn op te vatten, evenals die andere verzekering bij van Oudenhoven, *a. w.*, blz. 194: »De Roomsch-ghesinden hebben hier oock selfs, sonder yemandts verbodt of dwangh, de exercitie van hare religie onderghelaten". Vgl. Voet., *Dispp. select.*, tom. II, p. 814.

Digitized by Google

dat der belegering van de frontierstad door Mansfeld, waren hier tijdelijk werkzaam Johannes Hartman [1]), die zijne standplaats Bleiswijk, en Levinus van den Borre, die Geertruidenberg voor korte poos verlaten had, om de inwoners der bedreigde vesting zooveel mogelijk met raad en daad bij te staan. Ook Andelius, hun vroegste voorganger, toen predikant te Asperen, „begaf zich daer inne en bekleede de vacerende plaetse, willende de gemeynte in sulck een gelegentheyt niet verlaten" [2]).

Nadat de Spaansche legerbenden waren afgetrokken, deed de reeds genoemde Cornelius Martini Rodenburch in 1590 als eerste vaste predikant der Gereformeerden zijne intrede binnen Heusden [3]). Indertijd had de regeering van Utrecht hem, die daar geboren was, eene jaarlijksche bijdrage toegekend, om „in enige bequame universiteyten te studeren ende sich aldaer te oeffenen ende tot der kerckendienst te bereyden" [4]). Weldra vond Rodenburch te Genève gelegenheid de lessen bij te wonen van Jean Tagot, professor in de wijsbegeerte, van Charles Perrot, tevens lector in de theologie, bovenal van Calvijns beroemden ambtgenoot en opvolger, Theodorus Beza; terwijl hij er min of meer vertrouwelijk kon omgaan met zijn Utrechtschen medebursaal Wten-

---

[1]) Omtrent Andelius, Blockhoven en Hartman zijn nog verschillende bescheiden aanwezig in het archief der Heusdensche classis. De perkamenten band, waarin ze zijn bijeengevoegd, draagt tot opschrift (blijkbaar uit later tijd): »Brieven en papieren der klassis van Gorinchem van 1588 en volgende jaren in folio gebonden". — Over Gerardus Blockhoven, dien Voetius »doctrina et moribus impurus" noemt, zie zijne *Polit. eccles.*, Amst., 1666, tom. I, pars II, p. 536. Vgl. daarmede tom. III, p. 425.

[2]) Kist en Moll, *a. w.*, dl. I, blz. 307; van Oudenhoven, *a. w.*, blz. 216; Ziepprecht, op de gemeente »Heusden"; dr. A. Ypeij en I. J. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche hervormde kerk*, Breda, 1822, dl. II, blz. 119.

[3]) Andelius was inmiddels naar Utrecht vertrokken; zie *Resol. Holl.*, 10 Febr. en 7 Maart 1590.

[4]) Zie bijlage X.

Digitized by Google

bogaert, met Arminius en diens latere tegenstanders Thysius en Rolandus: allen, gelijk hij, uit Nederland ter opleiding naar Genève gezonden [1]).

Teruggekeerd van de hoogeschool, zag hij zich „nae voorgaende beproevinge souffisant ende bequaem gevonden", den 7den Juni 1585, als predikant beroepen in zijne vaderstad — wat kort te voren ook met Wtenbogaert was geschied [2]). De heftige strijd binnen Utrecht met wisselende kans gevoerd tusschen Duifhuis' geestverwanten, de parochianen, en de door Leycester gesteunde Calvinisten of consistorialen [3]), deed Rodenburch eerst de Haagsche kerkorde van 1586 alsook de Nederlandsche geloofsbelijdenis onderteekenen, en noodzaakte hem later zich te schikken naar het besluit van de nieuw opgetreden vroedschap, die „om meerder rust, vrede en eendracht in der stede te houden", Rodenburch — met zijne ambtsbroeders Helmichius, Sopingius en Wtenbogaert — den 17den December 1589 „voor sekeren tyt" eervol uit de bediening ontsloeg.

---

[1]) »Cornelius Martini Royenburgius Ultrajectinus, eccl. Ultraj. alumnus, theol. stud. 23 Junii 1583". Aldus staat hij vermeld in: *Le livre du recteur. Catalogue des étudiants de l'académie de Genève de* 1559 *à* 1859, Genève, 1860, p. 34. — Zie over Genève's universiteit, beschouwd als »seminarium ecclesiarum Reformatarum", dr. H. H. Kuyper, *De opleiding tot den dienst des woords bij de Gereformeerden*, 's-Gravenhage, 1891, dl. I, blz. 177.

[2]) Vgl. de hoogl. N. C. Kist en H. J. Royaards, *Nederlandsch archief voor kerkelijke geschiedenis*, Leiden, 1847, dl. VII, blz. 232, aant. 3, en blz. 242, aant. 1.

[3]) Zie Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 557—559. Rodenburch, die met zijne beide ambtgenooten Elconius en Sybrants werkzaam was bij de Jacobsparochie, ging van lieverlede den kant op van het strengere Calvinisme; terwijl Wtenbogaert, naast Helmichius, Sopingius en Modet dienstdoende bij de consistorialen, allengs vrijzinniger denkbeelden begon voor te staan. Daardoor laat het zich verklaren, dat, toen na Leicesters vertrek de regeering te Utrecht was veranderd, deze een oogenblik kon bedacht zijn »op de bewaring van Wtenbogaert, bij het vertrek der andere predikanten". Vgl. Kist en Royaards, *a. w.*, dl. VII. blz. 260, aant. 1.

Digitized by Google

Terwijl Helmichius en Wtenbogaert nog eene poos bleven toeven te midden der voormalige gemeente, ja, onder het gehoor hunner plaatsvervangers [1]) „rustig neêrzaten in de predikantenbank", zocht Rodenburch aanstonds een goed heenkomen; naar het schijnt door Sopingius bij zijne afreis vergezeld. Werd de laatste reeds spoedig daarop tot predikant te Breda beroepen, de eerste ontving nagenoeg terzelfdertijd van den kant der Heusdensche Calvinisten het verzoek: gelijke betrekking bij hen te komen vervullen; welk verzoek — geen wonder — door Rodenburch zóó gretig werd ingewilligd, dat de classis van Gorcum, gezien zijne „dimissie der kercke van Wttrecht [2]), beneffens het aennemen der kercke van Heusden", zich verplicht rekende erop te wijzen, hoe die zaak „wel beter nae kerckelijcke ordeninge hadde behoort beleijt te wesen, want sulcks sonder voorweten des classis gedaen is". Als verontschuldiging bracht Rodenburch te berde, dat dit vergrijp niet was geschied „uyt verachtinge der ordeninge", maar wegens „de groote perijckelen", toen, gelijk ieder wist, verbonden aan de gemeenschap tusschen Gorcum en Heusden, wijl genoemde streek herhaaldelijk door den vijand werd afgeloopen [3]).

---

[1]) Die plaatsvervangers »by leeninge voor een maendt a twee ten langhsten" waren: Jeremias Bastingius, predt. te Dordrecht en Gualterus Bomelius, predt. te Leiden. *Resol. Holl.*, 19 en 27 Dec. 1589. De naam van laatstgemelden predikant, in 1588 te Leiden bevestigd, luidt ook de Roy; zie dr. H. C. Rogge, *Johannes Wtenbogaert en zijn tijd*, Amst., 1874, dl. I, blz. 51. Ziepprecht heeft in zijn handschrift: Gualtherus Roy, of Walter de Rooy.

[2]) Zie bijlage XI.

[3]) Ook de Heusdensche regeering zag zich in die dagen genoodzaakt, het afvaardigen harer gedeputeerden ter Statenvergadering »voor eenigen tijdt te onderlaten, door het sterk loopen vân de partyen, soo datse te water of te landt sonder het grootste perijckel niet en konnen passeeren of repasseeren, ende geen paspoort te bekomen was". Van Oudenhoven, *a. w.*, blz. 68. Zie ook bijlage XII.

Digitized by Google

Voldoende tevreden gesteld, aarzelden de broeders bij „dese excuse" niet „den selven Cornelium voor een lidtmaet des classis aen te nemen ende te ontfangen, nae dat hij die 37 articulen onser Nederlantscher confessie onderteeckent hadde" [1]).

En, waarlijk, Heusdens gemeente kon zich gelukkig achten in Rodenburch een, op theologisch gebied, voor die dagen goed ontwikkelden — bovenal een, wat zijne practische werkzaamheden betrof, buitengewoon ijverigen predikant te bezitten [2]). Hiervan getuigde enkele jaren later de niet geringe moeite, welke hij zich getroostte, om haar, bij uitbreiding van den kring der Gereformeerden, een tweeden voorganger te bezorgen. Na eerst behoorlijk de goedkeuring der Gorcumsche classis op zijn pogen te hebben verkregen, reisde hij, omstreeks het begin van 1597, zelf naar Den Haag, ten einde zoo krachtig mogelijk dat verlangen „by den gedeputeerden" aan te dringen [3]). Ofschoon niet, gelijk hij had gehoopt, onmiddellijk, zag Rodenburch zijn wensch door Hollands staten toch vrij spoedig vervuld [4]), en Theodorus

---

[1]) *Handelingen der classis van Gorcum*, verg. 9 Oct. 1590.

[2]) Dit beteekende niet weinig in een tijd, toen ter classicale vergadering op de vraag: »oft een kerckendienaer geoorloft sij met lantbouwinge omme te gaen, beesten te weyden etc.?" — zonder aarzelen werd geantwoord: »jae, nochtans alsoe, dat de kerckendienaer in synen dienst nyt daerom verhindert, ofte het evangelium gelastert en werde". *Hand. cl. Gorc.*, 20 Aug. 1591. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 808; tom. II, p. 326.

[3]) *Hand. cl. Gorc.*, 9 Juli 1596 en 14 April 1597.

[4]) Het tractement zou, ook voor den te benoemen tweeden predikant, bedragen 500 gld.; waarvan 300 gld. te vinden uit de goederen van St. Truyen, en 200 gld. uit die der abdij van Bern. *Resol. Holl.*, 23 Juni 1597. Daar Rodenburch, als oudste leeraar, tevens den dienst te Hemert moest waarnemen, werd hem later, op zijn verzoek, door de Staten »augmentatie van gagie" verleend en wel ten bedrage van 50 gld. 's jaars. *Resol. Holl.*, 19 Januari 1602. Behalve vrije woning, in eene pastorie van stadswege onderhouden, werd aan elk der beide predikanten, door Heusdens regeering, tegen den winter nog toegevoegd »de nombre van tsestich tonnen

Digitized by Google

Joannis[1]) ten jare 1601 als collega zich toegevoegd.

Slechts kort werkten beide dienaren samen tot stichting der aan hunne zorgen toevertrouwde gemeente. Ten gevolge van Theodorus' overlijden moesten kerkeraad en magistraat reeds in 1603 met bekwamen spoed uitzien naar een nieuwen helper voor Rodenburch. Nauwelijks had men dien gevonden in den persoon van Thomas Hessinck, of deze werd, pas van Driel overgekomen en te Heusden gevestigd, naar Leerdam beroepen, waarheen hij echter niet vóór in den loop van 1604 vertrok[2]).

Binnen de betrekkelijk kleine tijdruimte van een jaar, ontvielen dus Rodenburch twee collega's na elkander. Tevens gebeurde, wat hij allerminst had verwacht: de gemeente van Oosterwijk maakte ernstig bezwaar haren predikant, Nicolaus Petri van Houweningen, aan Heusden af te staan; zelfs brachten schout en gezworenen tot de Gorcumsche classis het dringend verzoek „dat die beroepynge mochte voor nul gehouden werden". In dit moeielijk geval konden de vergaderde broeders „die uit Oosterwijk" enkel aanraden, „dat sy de sake ernstelyck souden overdyncken, ende deselve met den haren communiceren" — vermanende tevens „die uit Heusden, dat sy op de bequaemste wyse mochten handelen om tot haer goet voornemen te commen"; waartoe, naar men verzekerde, de classis bereid was „haer alle behulpsaemheyt te bewysen"[3]).

Dat Oosterwijk ongaarne van Houweningen afstond,

---

torffe tot subsidie van synen brant". Naderhand verhoogde men voor Rodenburch dat getal tot »vyff ende tseventich tonnen". *Oud-arch. Heusden*, E. 208 en 209.

[1]) *Hand. cl. Gorc.*, 1 Mei 1601. Zie ook bijlage XIII.

[2]) Zie bijlage XIV.

[3]) *Hand. cl. Gorc.*, 14 Juni en 29 Sept. 1603.

Digitized by Google

had zijne eigenaardige reden. De gemeente bleek zéér met hem ingenomen; niet wijl hij uitmuntte door bijzondere kundigheden — daarop toch kon van Houweningen luttel aanspraak maken [1]) — maar omdat men vóór zijne komst zich, op godsdienstig gebied, jaren lang beholpen had met de leiding van zekeren Frans van der Male; een oud man „van cleyne gaven", omtrent wiens optreden voortdurend klachten werden ingebracht bij de kerkvisitatoren, die dan ook door gedeputeerden uit de classis, van tijd tot tijd, des Zondags „ex improviso" van der Male lieten beluisteren onder de prediking, met het niet zeer schitterend gevolg, dat zijne gewone toehoorders het verzoek ontvingen, hem, al was hij oud, „nog wat te blijven dragen" [2]). Eindelijk evenwel kwam tot hen Nicolaas Petersz., wiens talent als redenaar dat zijns voorgangers ver genoeg in de schaduw stelde, om „die van Oosterwijk" juist niet gereedelijk zich te doen voegen naar den wensch, zoo der Heusdensche gemeente, als der classis van Gorcum. Eerst tegen September 1604, legde men „aengesproken per duos deputatos" — de predikanten Henricus Spudaeus en Jodocus Geisteranus — het hoofd in den schoot; onder uitdrukkelijk beding evenwel, dat de classis zich zou beijveren „haer te versyen met eenen bequaemen dyenaer" [3]).

Zoo was het dan — om tot den jeugdigen Gijsbert Voet terug te keeren — hoofdzakelijk Rodenburch, van wien hij, evenals van zijne ouders en den rector Franco Odolphi, de vroegste indrukken ontving op godsdienstig

---

[1]) Zie bijlage XV.

[2]) *Hand. cl. Gorc.*, 20 Juli 1599 en 10 Januari 1600. — Bij resolutie van 11 Juli 1600 werd door de staten van Holland en West-Friesland aan F. van der Male »geweese predikant te Oosterwijk" toegekend een pensioen van 200 gld. 's jaars. Vgl. *Resol. Holl.*, 8 Mei 1597.

[3]) *Hand. cl. Gorc.*, 2 Aug. 1604 en 9 Aug. 1605.

Digitized by Google

gebied. Natuurlijk bewogen zich die indrukken vrij zorgvuldig binnen de grenzen door het Calvinistische leerstelsel getrokken [1]). Misschien maakte verder het uitnemend voorbeeld, wat studiezin en pastoralen ijver betreft, door Rodenburch gegeven, den lust bij hem wakker om eenmaal, gelijk deze, heel zijn leven te wijden aan den opbouw der vaderlandsche kerk. In elk geval — Heusdens oudere predikant werd ongetwijfeld geraadpleegd, toen het erop aankwam voor Gijsbert den weg te effenen, die leidde tot het vurig begeerde doel: degelijke vorming aan Hollands hoogeschool [2]). Uit eigen middelen kon natuurlijk de weduwe van ridder Voet daarin niet voorzien. Gelukkig begreep ook nu de Heusdensche regeering, hoe zij de nagedachtenis van den indertijd, ter wille van het algemeen belang, sterk benadeelden vader [3]) moeielijk beter vermocht te eeren, dan door de hand te blijven bieden bij de verdere opleiding van diens zoon. Aldus werd Gijsbert „stadts student".

---

[1]) Dat ook volkssprookjes en mirakel-verhalen den knaap niet vreemd bleven, blijkt o. a. uit hetgeen de Utrechtsche hoogleeraar zich later herinnert en mededeelt: »Memini me puerum aliquoties popularem illum errorem seu fabulam audivisse, Judaeorum infantes nasci cum sanguine replente manum dextram: eo quod Judaei clamaverint, *sanguis ejus sit super nos et liberos nostros*". — »Memini me puerum ex hominibus plebeis et rusticis audivisse, boves media nocte dicti natalis Christi surgere". — »Ejusdem generis est sanguis in Boxtel Baronia non incelebri Ducatus Brabantiae, in agro Sylvae-Ducensi. De cujus cultu et statu aliquid hic referendum duxi, quod in confinibus urbis et agri Sylvae-Ducensis natus, educatus, et 23. annis ministerio functus, ex incolis nostratibus et vicinis praesertim peregrinationum istarum spectatoribus multa jam inde a puero audire et discere potuerim, quae ad Boxtelensis hujus religionis notitiam pertinent". Voet., *Dispp. select.*, tom. III, p. 716, 717, 1004.

[2]) »Magno solidae eruditionis desiderio flagrans", luidt het van den jongen Voet in de *Orat. fun.* van Essenius, p. 9.

[3]) Vgl. hierboven, blz. 10. Zie ook bijlage XVI.

Digitized by Google

TWEEDE HOOFDSTUK.

In het Staten-collegie. Propaedeutica.

Omstreeks het begin der zeventiende eeuw stond op de Cellebroersgracht [1]) te Leiden een langwerpig blok huizen, dienende tot „Collegium theologicum", gesticht door „de vaderlicke sorghe" der staten van Holland en West-Friesland, wier bedoeling was geweest zoodoende „den Heere van haere middelen te eeren, den Sone Gods logijs te verleenen, ende de kerckelijcke goederen weder tot haer oude ghebruyck te brengen" [2]). Aan die Edel Mogenden ontleende de inrichting haren naam: Staten-collegie; gemeenzamer uitgedrukt: Statenbak. Eene hardsteenen poort, op welker stemmige lijnen het oog met welgevallen rustte, gaf toegang tot een bij zomerhitte koel overschaduwd binnenplein — een soort van atrium met enkele boomen beplant — „het parck" of „de plaetse" geheeten, omringd door vier kwartieren, die, behalve huisvesting voor de daarin opgenomen bursalen, ook woonplaats boden aan de gezinnen van regent, onderregent en schaftmeester; terwijl in het vierde kwartier ruime vertrekken waren uitgespaard ten behoeve van leerzaal en auditorium [3]). Ofschoon de laatste jaren

---

[1]) Sedert 1 Aug. 1872 — begrafenisdag van den beroemden sterrenkundige F. Kaiser — »Kaiserstraat" geheeten.

[2]) Bor, *a. w.*, boek XXIX, fol. 38*a*. Vgl. *Resol. Holl.*, 15 Nov. 1589.

[3]) J. J. Orlers, *Beschrijvinge der stadt Leyden*, 2de druk, Leyden, 1641, blz. 218—238.

Digitized by Google

veel verbeterd, bleef toch het Staten-collegie den stempel dragen van een hofje in het groot.

Aan het hoofd van genoemde instelling bevond zich toentertijd wederom de man, die, eenmaal hier op zijne plaats, haar niet had moeten verlaten, Johannes Kuchlinus [1]). Duitscher van geboorte en bestemd voor het onderwijs, had hij, na eerst docent te zijn geweest aan de Latijnsche school te Neustadt, en vervolgens predikant bij de Lutherschen te Falkenheim, later — te midden zijner Amsterdamsche gemeente van Gereformeerden, die hem niet dan noode aan het Staten-collegie afstond — land en volk genoegzaam leeren kennen om de drukke, vaak uiterst lastige betrekking van regent met eere te vervullen. Als voortreffelijke eigenschappen, vereenigd in zijn persoon, bracht hij naar Leiden mede: beproefde kennis, omzichtig beleid en verdraagzaam geduld. Daardoor bleek Kuchlinus, beter wellicht dan iemand [2]), bij machte de aan zijne zorgen toevertrouwde jongelingschap „in talen, in wetenschappen, in de ware religie" te oefenen; — haar te vormen tot kampioenen „om Christi rijck vromelijc te beschermen, ende de tyrannie des Antichrists stantvastiglijck te verstooren". Onder zijn bestuur

---

[1]) Enkele weken na zijn openlijk aanvaarden van het regentschap op Dinsdag, 6 October 1592, vervulde hij te Amsterdam wederom de predikantsbetrekking, uit welke hij nog niet formeel ontslagen was. Den 9den Juni 1595 werd Kuchlinus ten tweeden male, en toen voorgoed, het Collegie »innegeleyt, ende metten overleveringhe vande sleutelen gestelt inde datelycke bedieninge, tgebruijck ende besit vanden voorn. regent-ampte". Zie *Eerste register rakende t' Collegium theologiae*, notulen van 9 Juni 1595. Vgl. *Inneleydinge ende aenvang vant Collegie der theologien, geschiet binnen der stat Leyden dezen VI. Octobris*, 1592. Ten bevele der H.H. curateurs ende burgermeesteren gedruct tot Leyden, by Françoys van Raphelengien, drucker der universiteit. Inden jare 1593; tweede bij-vouchsel, blz. 15—17. *Resol. Holl.*, 5 Juni 1595.

[2]) Zie bijlage XVII.

Digitized by Google

— zoo stelde hij zich den gang der zaken voor[1]) — zou uit het Collegium theologicum van lieverlede groeien „een queeckhof, daer de fondamenten van godvruchtichheyt, geleertheyt ende alle deugden inde gemoederen der jongelingen gheleyt worden, waervan een ougst van ghetrouwe predicanten" mocht worden tegemoet gezien; — „een seer genoechlijcke ende nuttige byenkorf, wt welcke tot kercken, tot scholen, tot republijken honichmakende bijen" konden worden uitgezonden; — „een recht juweel van Hollandt ende Westvrieslandt, niet wt pracht ten toon geset, maer tot het gemeene beste opgesloten of bewaert"[2]).

Kuchlinus' hoog gespannen verwachting — het moet erkend worden — is, voor een goed deel, verwezenlijkt. Met vele andere uitnemende mannen heeft ook Gisbertus Voetius het zijne daaraan toegebracht. Tegen den zomer van 1604 zien wij hem de Heusdensche schoolbanken

[1]) Namelijk toen Kuchlinus het Staten-collegie inwijdde met het houden eener Latijnsche redevoering, die vertaald is teruggegeven bij Bor, *a. w.*, boek XXIX, fol. 37*b*—41*b*. Van zijne toespraak, in het oorspronkelijke getiteld: *Oratio reverendi doctissimique viri d. Johannis Kuchlini, ecclesiae Amstelrodamensis pastoris, electi et vocati primi praesidis Collegii Theologici, nuper ab illustribus amplissimisque viris dd. ordinibus Hollandiae et West-Frisiae in academia Leydensi instituti*, Lugd. Bat., ex officina Plantiniana, apud Franciscum Raphelengium, 1593 — bevindt zich een, zéér zeldzaam, exemplaar ter Utrechtsche universiteitsbibliotheek.

[2]) »Quare si ministerii sanctissimi conservationem, et ad posteros propagationem necessariam judicamus, Collegia theologica institui oportet. Nam in his ab ineunte aetate in linguis, in artibus, in religione vera adolescentes erudiuntur, et exercentur: Hic armis ad veritatem propugnandam, et mendacia oppugnanda instruuntur: Hinc athletae, qui regnum Christi fortiter tueantur, tyrannidem Antichristi constanter evertant, prodeunt: Hinc pastores, qui oves Christi verbo pascant: Hinc duces, qui et doctrina et exemplo populum Dei prudenter regant: Hinc salutis aeternae administri emergunt. Haec sunt ecclesiarum seminaria, in quibus pietatis, eruditionis, et omnium virtutum fundamenta animis adolescentum jaciuntur; unde messis fidorum verbi Dei praeconum speratur. Haec sunt alvearia jucundissima, et utilissima, unde ad ecclesias, ad scholas, ad respublicas apes mellificium facientes emitti possunt. Haec sunt, haec sunt vera Hollandiae et West-Frisiae κειμήλια, quae non ad pompam ostentari, sed ad usus publicos reservari debent". Joh. Kuchlinus, *Oratio*, p. 12.

Digitized by Google

vaarwel zeggen, om te Leiden [1]), binnen genoemd Collegie, een zestal jaren te gaan doorbrengen [2]). Pijnlijker dan hij had kunnen vermoeden, viel hem ongetwijfeld het scheiden uit den opnieuw in rouw gedompelden familiekring. Immers was, kort vóór Voets vertrek, zijn jongste broeder, Paul, gestorven — en wel aan de pest, die gevreesde „moortsieckte" [3]), die toen, gelijk op zoo menige andere plaats van ons vaderland, ook te Heusden talrijke slachtoffers maakte [4]).

Voorzien van een schrijven der vroedschap en een aanbevelingsbrief van Franco Odolphi, meldde hij, over Rotterdam in Leiden gekomen [5]), zich ten spoedigste aan bij den regent van het Staten-collegie. Deze nu had kort te voren [6]) door jonker Nicolaas Blanckaert reeds het een

---

[1]) Voet., *Dispp. select.*, tom. IV, p. 283.

[2]) Ofschoon voor den tijd van zes jaren gegeven, kon evenwel de duur der beurs, ter discretie van heeren Staten, min of meer verlengd worden. Elke beurs, door hen verleend, bedroeg 120 gld. 's jaars. Zie *Ordonnantie, gemaeckt op tstuyr ende beleyt van t Collegium theologiae*, 1595, dl. II, art. 1, 8 en 9.

[3]) »Quomodo et Galli pestem grassantem vocant: mortalité; Belgae: de sterfte". Voet., *Dispp. select.*, tom. IV, p. 293. Elders wederom heet zij »de contagieuse sieckte van Godtsgave". *Oud-arch. Heusden*, E. 209.

[4]) »Anno 1604 was tot Heusden een sware sterfte", meldt van Oudenhoven, *a. w.*, blz. 189. Dientengevolge bleef »de Latynsche ende Duytsche schole een halff jaer tyts" gesloten. *Oud-arch. Heusden*, E. 209, bijlage tot fol. 40 der gemeenterekening over 1605. Vgl. *Resol. Holl.*, 31 Aug. 1605. — Daaraan overleed toen ook de zoon van Geerbrug van Steewech, die, evenals Gijsbert, op het punt stond naar het Staten-collegie te vertrekken. Zie hierachter, bijlage XXI.

Voetius zelf teekende aan: »Pauwels is tot Heusden aan de peste gestorven". *Bijdr. en med.*, dl. XII, blz. 320. Het aldaar genoemde jaar 1609 is, naar ik vermoed, een lapsus calami van jhr. Martens, den uitgever dier aanteekeningen.

[5]) »De reyse van Rotterdam op Leyden" kostte hem acht stuivers, die hij van stadswege terugontving. *Oud-arch. Heusden*, E. 209, bijlage tot fol. 50 der gemeenterekening over 1604.

[6]) »Opten 19en Martii 1604 by den drossaert binnen der stadt Leijden gevaceert omme metten rector der Collegie van theologiae Keuchlinius te spreken tot inneeminge van Ghysbert Voet, compt voor syn vacatien ende verteerde costen 2 gld. 10 st., die hem den burgemeester Bruynincx betaelt ende gerestitueert heeft". *Oud-arch. Heusden*, E. 209, bijlage tot fol. 50 der gemeenterekening over 1604.

Digitized by Google

en ander omtrent den te verwachten alumnus vernomen. In hare letteren van 25 April 1604, welke Gijsbert, naar het gebruik medebracht, eigenhandig overleverde, gaf bovendien Heusdens regeering te kennen, hoe zij niet twijfelde, of de toekomstige student zou zich „int examineren clouck" betoonen. Was hij al „cleyn van stature" [1]), hij was „nochtans van genoech bequamen ouderdom [2]) om vut het Collegium nyet geweert te worden".

Bepaalden de statuten, dat elke kweekeling bij zijne komst aldaar moest medebrengen „een duytschen Bybel mit een psalmbouck, midtsgaders een bedde, ende zoo veel wollen ende linnen daertoe als de daghelycxsche noottruft soude verheysschen" [3]) — namens burgemeesters en schepenen van Heusden berichtte de stadssecretaris mr. Lambert van Haeren aan Kuchlinus, dat, wat Gijsbert betrof, de „vromme weduwe van Joost Philipssen" [4])

---

[1]) Zelfs noemde hem de magistraat eene enkele maal: »Voetken". *Oudarch. Heusden*, E. 209, bijlage tot fol. 40 der gemeenterekening over 1605. Die kleine gestalte bleek den tijdgenoot belangrijk genoeg om daarop te doelen, nog na Voetius' dood. Zoo zegt Essenius, *Orat. fun.*, p. 4: »Extulimus nudius tertius corpusculum venerandi senis, eruditione ac pietate conspicui et longe celeberrimi, doctoris Gisberti Voetii". Ook heet het in een epitaphium, vervaardigd door Petrus Montanus, zijn leerling en lateren ambtsbroeder als predikant bij de Utrechtsche gemeente:

»Hac parva tegitur Gisbertus Voetius urna.
Ingenio magnus, corpore parvus erat".

[2]) Te weten: 15 jaar en ongeveer 2 maanden. Zie Essenius, *Orat. fun.*, p. 9, en hierachter, bijlage XVIII.

[3]) *Ordonn.*, 1595, dl. III, art. 2. — Genoemde ordonnantie staat afgeschreven in het *Eerste register rakende t' Collegium theologiae*, boven vermeld, en werd afgedrukt in de *Resol. Holl.*, 13 Juli 1595. Tal van grove misstellingen maken dien afdruk ter aanbaling onbruikbaar. De hier gevolgde tekst is de oorspronkelijke, voorhanden in het archief van H.H. curatoren der Leidsche universiteit.

[4]) Haar eigen naam luidde: »Elisabeth Claesdochter". Zij woonde toen te Leiden en was eene nicht van Nic. Blanckaert. Volgens later mede te deelen bijzonderheden heeft de Heusdensche vroedschap meermalen, door bemiddeling van Elisabeth en van hare dochter Beatrix, voor Gijsbert zorg gedragen.

Digitized by Google

zich wel had willen belasten „een beddeken met sargie voor hem te coopen, als oock eenige boucken die uwer E. oordelen zal dat hy tot beginsel zynre studien van doen zal mogen hebben" [1]). Waren er nog andere dingen noodig, zoo eindigde bedoeld schrijven met de verzekering: „ende zal eer lange onsen drossart [2]) aldaer commende van alles met uwer E. den voors. onsen student aengaende handelen ende spreecken. Middeler tyt vertrouwende dat by uwer E. het beste metten zelven gedaen zal worden. D'welck wy denselven wel hartelick gebeden willen hebben by desen" [3]).

Hartelijk ook luidde de brief door Franco Odolphi in het belang van den aspirant-bursaal tot regent en onderregent gericht. Met bijkans vaderlijke trouw beval hij Gijsbert in hunne goede zorgen aan, en schreef over hem als over een veelgeliefd discipel, wiens gelukkigen aanleg hij roemde door te wijzen „op de schitterende vonkjes van zijn geest" [4]). Heusdens rector-notaris kon gerust wezen.

Na den nieuwen „aenquekeling" [5]) gelegenheid te hebben gegeven, voorloopig van zijne kunde te doen blijken, werd hij ten spoedigste door Kuchlinus tot het eigenlijke examen opgeroepen. Dit had plaats den 29sten April [6]), in de senaatskamer der universiteit, alwaar, onder voorzitterschap van den rector magnificus, Everardus

---

[1]) Zie bijlage XIX.

[2]) Sedert 1584 was schout Blanckaert bevorderd tot »casteleyn-drossaert". *Resol. Holl.*, 1 Sept. 1584. Zijn portret staat in van Oudenhovens beschrijving van Heusden, uitgave van 1794. Zie ook bijlage XX.

[3]) Dit schrijven van Heusdens regeering berust op het stedelijk archief te Leiden; het komt aldaar voor onder de brieven *aan* en *van* het Staten-collegie, dl. I, n°. 315.

[4]) Zie bijlage XXI.

[5]) Zoo vertaalt de historieschrijver G. Brandt het woord: *alumnus*.

[6]) Op 28 April was er »Vast- en Bededag" gehouden. Vgl. *Resol. Holl.*, 7 April 1604.

Digitized by Google

Bronchorstius, de beide hoogleeraren Bonaventura Vulcanius en Jacobus Arminius, met regent en subregent, een onderzoek instelden naar Gijsberts bekwaamheden [1]). Hunne eischen gingen, als gewoonlijk, niet hoog [2]). Vulcanius, zijn examinator in de classieke letteren, liet Voet eenige plaatsen uit Cicero en Virgilius in het nederduitsch vertalen, daarbij acht gevende of de voornaamste regels zoo van syntaxis als prosodie goed door hem begrepen werden, terwijl hij, wat het grieksch aanging, zich vergenoegde met Gijsbert eenige „nomina" te doen declineeren en hem eenige „verba" te laten conjugeeren. Arminius — als tijdelijk plaatsvervanger hierbij van Johannes Murdisonius, den professor in de wijsbegeerte — bepaalde zijn onderzoek tot de eerste beginselen van logica en dialectica, vragende het een en ander omtrent „syllogismen en propositie, praedicamenta en praedicabilia". Wat zijn eigen leervak, de theologie, betrof, vorderde Arminius slechts, dat Gijsbert toonde bekend te wezen met den inhoud der twaalf geloofsartikelen, der tien geboden, van het gebed des Heeren en van sommige gedeelten uit den Heidelbergschen catechismus [3]).

Gelijk te verwachten viel, aarzelde geen hunner den jongen Voet — wel „cleyn van stature", maar „int exa-

---

[1]) »Vulcanio gegeven 10 st.", luidt het in zijne declaratie, door Voetius aan de magistraat overgeleverd. *Oud-arch. Heusden*, E. 209, bijlage tot fol. 50 der gemeenterekening over 1604. Zie voorts hierachter, bijlage XXII.

[2]) Men zocht slechts te voorkomen, dat jongelieden »als noch onbequaem zijnde omme publicas lectiones in academia te hooren ende dien volgende omme met vrucht inden Collegio langer te blyven", daaruit moesten verwijderd worden — dikwijls evenwel om er naderhand terug te keeren; wat o. a. plaats had met Johannes Gerardi van Galen, een van Voets oudere studiegenooten en medebursaal. *Brieven Stat.-coll.*, I. 191. Vgl. *Eerste register*, not. v. 22 Nov. en 27 Dec. 1595; alsmede *Acta academiae Lugduno-Batavae*, cod. VIII, fol. 40, aanwezig in het archief van den senaat, en *Handelingen van curatoren*, verg. 27 Dec. 1595.

[3]) *Eerste register*, not. v. 9 Aug. 1595.

Digitized by Google

mineren clouck" bevonden — geschikt te verklaren om in het Collegium theologicum te worden opgenomen. Na ontvangst van een in de Latijnsche taal gesteld bewijs, dat hij aan alle vereischten had voldaan [1]), schreef Gijsbert zijn request, voor de staten van Holland en West-Friesland bestemd, met verzoek: de hem door Heusden toegekende beurs te mogen in bezit nemen [2]). Zoodra op beide stukken binnen Den Haag [3]) de gewenschte goedkeuring was gevolgd, belette langer niets, dat door den candidaat-bursaal verlof werd aangevraagd tot het afleggen van zijn eed. Hiertoe begaf zich Gijsbert, vergezeld door jonker Blanckaert, als gecommitteerde der Heusdensche vroedschap, naar Kuchlinus en verlangde van dezen, volgens eene voorgeschreven formule [4]), onder inlevering tevens der uit 's-Gravenhage meêgebrachte acten, tot het Collegie te worden toegelaten. Na den giftbrief der Staten [5])

---

[1]) In tegenstelling met het breedsprakig karakter der officieele stukken uit dien tijd, was zulk een testimonium meestal bijzonder kort van inhoud en vorm. Ten blijke kan strekken het getuigschrift namens de universiteit door Vulcanius verleend aan Arn. Andr. Pagius en Adr. Drogius, als bijlage F afgedrukt bij dr. G. D. J. Schotel, *Een studenten-oproer in* 1594, Leiden, 1867, blz. 101. Vgl. *Solennis inauguratio Collegii theologici habita in oppido Leydensi VI. Octobris, MDXCII.* Mandato dd. curat. et cons. excudit Lugd. Bat., Franc. Raphelengius typographus academiae, 1593; II additamentum, p. 8. Soms zelfs stond op zulk een bewijsstuk slechts aangeteekend, wie bij het examen tegenwoordig waren geweest, en in welke qualiteit, gevolgd door een: »placuit ipsi testimonium concedi" of een, nog beknopter: »satisfecit". *Brieven Stat.-coll.*, II, 77, 56.

[2]) Zie bijlage XXIII.

[3]) Blijkbaar bezorgde Voet attest en request persoonlijk aan hun adres. Zijne meergemelde declaratie bevat ook deze twee posten: »inden Hage met den waegen te varen 16 st.; met de schuyt wt den Haege te vaeren 6 st.". *Oud-arch. Heusden*, E. 209, bijlage tot fol. 50 der gemeenterekening over 1604.

[4]) Die formule, oorspronkelijk gesteld in het latijn, staat vertaald afgedrukt bij dr. G. D. J. Schotel, *De academie te Leiden in de* 16*e*, 17*e* en 18*e eeuw*, Haarlem, 1875, blz. 42.

[5]) Een dergelijke giftbrief wordt als bijlage G gevonden in Schotels *Stud.-opr.*, blz. 101. Vgl. voor den Latijnschen vorm daarvan: *Solenn. inaug.*, add. II, p. 9.

Digitized by Google

uit Gijsberts handen te hebben aangenomen, ten einde dien behoorlijk te doen registreeren, maakte Kuchlinus den aanstaanden alumnus bekend met de wetten der inrichting; van welke wetten hij nu op zijne beurt hem een afschrift, om te bewaren, overreikte [1]). Voorts liet de regent door Augustinus Waersegger, pedel der universiteit, tegen 1 Mei e. k. [2]) de onderscheiden personen oproepen, wier aanwezigheid naar de statuten bij zulk eene eedaflegging gevorderd werd.

Bedoelde plechtigheid greep plaats binnen het Staten-collegie, in de kamer van Kuchlinus, ten overstaan van twee gedelegeerden uit de curatoren [3]), geassisteerd door Leidens raadpensionaris Nicolaas van Zeyst en door Jan van Hout, secretaris der stad, in het bijzijn van den rector magnificus, alsook van de hoogleeraren der theologische faculteit, Gomarus, Arminius en Trelcatius junior [4]). Met de woorden: „soo waerlycken helpe mij Godt almachtich, die drie eenich is", verbond zich Gijsbert tot het betoonen van alle „reverentie ende eerbiedinghe" aan rector, raad en senaat der universiteit, wier geboden en verboden hij zorgvuldig zou in acht nemen, zich onthoudende van „eenige leeringe aen te hangen ofte te volgen, dan die

---

[1]) De bursalen waren verplicht, dat afschrift »der regelen ende wetten vant Collegie tallen tyden in hun camers op haer taeffelen ghereet aen der handt te leggen". Ten overvloede werden genoemde bepalingen, bij de jaarlijksche viering van 3 October, door den regent aan alle kweekelingen opnieuw solemneel voorgelezen. *Ordonn.*, 1595, dl. III, art. 1. Vgl. *Brieven Stat.-coll.*, I, 186.

[2]) *Brieven Stat.-coll.*, II, 15. Vgl. bijlage XLIII.

[3]) Curatoren waren toentertijd: jhr. Johan van der Does, heer van Noordwijk, mr. Cornelis van der Nieuwstad, lid van den Hoogen Raad en mr. Jan de Groot, burgemeester te Delft, vader van Huig de Groot.

[4]) Volgens *Hand. v. cur.*, 27 Dec. 1595, ontvingen wie tegenwoordig waren bij de eedaflegging van een bursaal, ten laste van het Staten-collegie »elck voor haer vacatie ende jegenwoordicheyt een kanne wijns voor elcke comparitie". Vgl. *Hand. v. cur.*, 10 Juli 1593.

Digitized by Google

inder voors. unyversiteijt geprofiteert off geleert sal worden". Ook zwoer hij den regent en den subregent „gehoorsaem ende onderdanich te zyn"; zich te gedragen „naer de regelen ende wetten vant Collegie, zoe die nu tertyt ghemaeckt zyn, off zullen worden". Eindelijk beloofde hij „te man geworden ende tot bequamen ouderdom ghecommen synde", vóór alles — „tsy in kerckelycke zaecken, off de scholen, ende de regieringe van dien aengaende" — zich te laten gebruiken ten dienste van Holland en West-Friesland. Nauwelijks had hij van het gebeurde, wederom naar vasten vorm, eene breede verklaring opgesteld, en was deze zoo door hem zelven als door de aanwezigen „ten oirkonde" onderschreven [1]), of men legde Gijsbert nog ter teekening voor: de statuten van het Collegium theologicum, waarna hij wettiglijk deelde in alle rechten aan der Staten stichting verbonden. De samenkomst werd toen opgeheven. Onder geleide van den regent, die hem „solemnelyck" aan de verschillende huisbeambten en aan zijne medealumnen voorstelde, zocht „Heusdens genomineerde bursaal" het eenvoudig „camerken" op, dat Kuchlinus hem had beschikt [2]).

Terwijl al die voorbereidende, vrij omslachtige maatregelen, verbonden aan Gijsberts ontvangst binnen het Staten-collegie, door de belanghebbenden getroffen werden,

---

[1]) Zie voor zulk een »verbandtbrief" in zijn geheel: Schotel, *Stud.-opr.*, blz. 102, bijlage H. Niet van Voet zelven, maar wel van een zijner medebursalen, Franciscus Lucae Osdorpius, Haerlemensis, vond ik den verbandbrief nog aanwezig, gedagteekend 5 Febr. 1605. *Brieven Stat.-coll.*, I, 344.

[2]) Dit »camerken" bevatte eene getimmerde bedstede, een paar boekenplanken, eene kist ter berging van linnen en kleederen, eene kleine vurenhouten tafel, een stoel benevens tresoorke, waarin eene waschkom met andere benoodigdheden hare plaats kon vinden. Schotel, *Stud.-opr.*, blz. 48. Voet vulde, op eigen kosten, dat huisraad aan met: »eenen cleerbesem, eenen pot, een kist en eenen kandelaer", door hem te zamen gekocht voor de som van twee gulden. *Oud-arch. Heusden*, E. 209, bijlage tot fol. 50 der gemeenterekening over 1604.

Digitized by Google

naderde intusschen de zomer: een geschikt seizoen om Voet, zonder groot bezwaar, met zijne nieuwe omgeving en levenswijze vertrouwd te maken [1]). Reeds des morgens te vijf uren [2]) — in den winter, t. w. van 1 October tot 1 April, een uur later — werd door den „famulus" de klok getrokken; eene aanmaning voor Gisbertus [3]) om in tijds op te staan, zich te kleeden en de eerste dagelijksche bezigheden te verrichten, bestaande in „syn bedde te maecken, camer te keren off vaghen, ende de vuylicheyt wech te dragen ter plaetse die daertoe geeygent is".

Naar eisch „gewasschen ende gekempt", gekleed in een lakensch wambuis, waarbij broek en mantel van dezelfde stof behoorden [4]) — zijde of fluweel voegde niet „aen een student inde Godtheijt ofte die zoo eene loflijcke resolutie voorgenomen hadde" [5]), evenmin als het Statenzonen paste met rapier of zwaard te pronken — spoedde Gisbertus zich naar de leerzaal, waar Kuchlinus, staande voor het „pulpitum", straks zijn naam zou kunnen afroepen, en hem, bij wijze van onderscheiding, misschien opdragen

---

[1]) De hier volgende dagverdeeling in het Coll. theol., die, op zéér weinige uitzonderingen na, regelmatig terugkeerde, is ontleend aan de reeds genoemde ordonnantie der Staten van 11 Juli 1595.

[2]) In de eerste jaren, bij de slappe tucht onder het regentschap van Bastingius, waren sommige kweekelingen gewoon: »opponere umbracula cartacea fenestris, ne solis matutini radii dormientibus in lecto molesti essent". *Eerste register*, not. v. 12 Januari 1595.

[3]) De bursalen bleken in het Staten-collegie gehouden »altyts onder den anderen latyn off griecx te spreken op zoodanighe pene als den regent goedvinden soude". Dientengevolge vertoonden beide: voornaam en familienaam der collegisten, dikwijls een Latijnschen vorm, die, gelijk o. a. bij Gijsbert het geval was, niet meer werd afgelegd. »Ce savant en *us*", heet het dan ook van Voetius bij J. Bertrand, in diens opstel, getiteld: »Un ennemi de Descartes", *Revue des Deux Mondes*, Paris, 1891, p. 67.

[4]) Zie bijlage XXIV.

[5]) *Brieven Stat.-coll.*, II, 46; *Ordonn.*, 1595, dl. III, art. 29, 37. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, tom. IV, p. 411, en *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 939. Zie ook hierachter, bijlage XXV.

Digitized by Google

„t' gemeen gebedt" te doen [1]), of „stichtelycken eenighe capittelen vuyt den duytschen Bybel" te lezen. Daarop werd — steeds na voorafgaand klokgeklep, zonder hetwelk binnen 't Collegie niets geschiedde — in de eetzaal ontbeten. Gedurende dat „prandium", las weer een der bursalen iets voor uit den Heidelbergschen catechismus of uit een nader aan te wijzen ascetisch boek. Teruggekeerd tot het werkvertrek, ontving Gisbertus aldaar onderricht, hetzij van enkele professoren, hetzij van den regent of den subregent [2]).

Tegen elf uren in den voormiddag zat Voetius aan bij de tweede, d. i. bij de goedkoopere, bursalen-tafel door den schaftmeester opgedischt [3]). Doorgaans viel er over de spijzen: potage, vleesch en groenten „naer de gelegentheyt, ende t saisoen des tyts, ende mit behoorlycke veranderinge" aangerecht, niet te klagen. Slechts bij uitzondering gebeurde het, dat er, wegens beweerde of werkelijk minder goede hoedanigheid der levensmiddelen, woorden vielen tusschen den oeconoom en den academischen hoogleeraar met het wekelijksch toezicht op de voeding der alumnen belast [4]). Ook het noenmaal ging van bijbellezen vergezeld, terwijl de regent gehouden was

---

[1]) Indertijd had Kuchlinus de gebeden »die inden Collegie des morgens, smiddaechs ende t' savonts souden werden gebruyckt, door den onderregent Bartium doen overstellen"; op welke vertaling voorts »goedtduncken, oordeel ende censuyere" was gevraagd der theologische professoren Fr. Junius en Fr. Gomarus. Daarna maakten ze deel uit van het »Dienstboeck" en werden dagelijks door de bursalen gebruikt. *Eerste register*, not. v. 9 Aug. en 6 Dec. 1595. Vgl. *Hand. v. cur.*, 27 Dec. 1595.

[2]) »Die eerst int Collegie commen, sullen al tsamen eenerley lessen hooren, zoo wel inde talen als philosophie, naer de ghestaltenisse off tbegryp van eens yeghelycx verstandt". *Ordonn.*, 1595, dl. III, art. 16.

[3]) Wie aan de eerste tafel wilde eten, moest twintig gulden — boven de voor kost en inwoning vastgestelde honderd gulden — per jaar bijbetalen. *Ordonn.*, 1595, dl. I, art. 16, 18.

[4]) Volgens *Ordonn.*, 1595, dl. I, art. 21. Zoo werd op zekeren dag

Digitized by Google

„met clare affdeelinge ende cortte vuytlegginghe tot den catechismum ofte locos communes" het gelezene toe te passen. Na „ghedaen danckseggingheu" mochten alle collegianten een half uur lang het atrium op en neêr wandelen „ende mit den anderen hun studia communiceren". Te half een ging Voetius opnieuw binnen de leerzaal aan het werk; of wel, hij stak over naar het voormalige Witte-Nonnenklooster „ad lectiones academicas". Tot laatstgenoemd onderwijs had hij toegang verkregen door zijne inschrijving bij den rector magnificus [1]), welke inschrijving hem op vijftien stuivers was te staan gekomen [2]). De lessen binnen het academiegebouw „affgedaen ende geeyndicht zynde", moest Gisbertus „sonder divageren wederomme naer t Collegie gaen, ende hem begheven, tzy op zyn camer off ter ghemeener plaetse".

door Voetius' medebursaal Jan Hendrik Felten, bijgenaamd Staverenus, geklaagd: »verminosas esse carnes, et ex iis vermes proreptare". Genoopt die beschuldiging te staven tegenover Gomarus, wien ze ter oore was gekomen, nam Felten haar grootendeels terug en zeide: »videri sibi tantum". Spoedig daarop bleek, hoe weinig Staverenus te vertrouwen was: om schulden moest hij Leiden verlaten. *Brieven Stat.-coll.*, II, 84, 125 en 136.

[1]) Ingeschreven, onder het rectoraat van den hoogleeraar Everardus Bronchorstius: »Gisbertus Pauli Voëtius Heusdanus. 17. Col. al." — Tegelijk met hem werden op 27 Juli 1604 geïmmatriculeerd zijne studiegenooten in het Staten-collegie: Gosuinus Henrici (Buytendyck) en Theodorus Henrici (Swaen). *Album studiosorum academiae Lugduno-Batavae*, Hagae Com., 1875, p. 75. Eerstgenoemde had zijn examen voor het alumniaat afgelegd den 5den, laatstgenoemde den 15den Mei 1604. *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 101.

[2]) »Gegeven den magnifico 15 st., de boudel (pedel) 4 st.", schreef Voetius op zijne nota voor de magistraat. *Oud-arch. Heusden*, E. 209, bijlage tot fol. 50 der gemeenterekening over 1604. Bij hernieuwde recensie betaalde hij aan den rector 6 st., aan den pedel 3 st. *Ibidem*, bijlage tot fol. 40 der gemeenterekening over 1605.

Vgl. *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 49; *Eerste register*, not. v. 22 Nov. en 27 Dec. 1595: »Noch es verstaen ende geresolveert dat het recht vanden rectoor ende der unyversiteyt, omde buyrsaelen als litmaeten vander unyversiteyt, op te schryven ende immatriculeeren, soo men dat nompt, sal coomen tot lasten vanden bursaelen selffs, en indien zy zulcx niet en betaelden by gebreck van middelen off andersints, dat het bij den subregent verschooten ende hen van haere overschotten zal werden innegehouden ende affgecordt".

Digitized by Google

Omstreeks zes uren was ook dit gedeelte der dagtaak afgeloopen en wachtte Voetius het avondmaal, dat — volgens voorschrift der Staten — uit twee gerechten bestond. Evenals onder den middagdisch, werd er ook nu uit de Schrift gelezen: „proverbia Salomonis, Jesus Sirach, Ecclesiasticus, off yet anders vuyt de Bybelsche historien", waarbij de noodige opheldering en verklaring van het gelezene volgde door den regent [1]). Nog eenmaal kwam Gisbertus, na zich vooraf weer een half uur op het binnenplein vertreden te hebben, met de overige bursalen, terwijl de klok van het Collegie voor den laatsten keer dien dag klepte, in de studiezaal samen, om er te hooren naar Kuchlinus' „cortte vermaninghe van de vreese Gods, ende t beleyt des levens", besloten door bijbellezing en gebed, alsook door het afroepen van de namen der kweekelingen. Hierop trok hij te negen uren naar zijn kamertje, waar evenwel 's avonds vuur noch licht mocht branden [2]), en legde zich ter ruste. Weldra sliep alles binnen de muren van het Statencollegie.

---

[1]) Volgens de statuten van 1592, dl. III, art. 4, moesten »de leesingen inden duytschen Bybel sulcx werden verdeelt, dat de gansche Bybel eens t sjaers werde uytgelesen, het nieuwe testament viermael sjaers ende den text der psalmen alle maents eens". In plaats daarvan bepaalden, op voorstel van den academischen senaat, de statuten van 1595, dl. III, art. 9: »ende zullen de lesinghen zulcx worden verdeelt als den regent tzyner discretie dat zal goet vinden".

[2]) Met bijzondere vergunning van den regent was het geoorloofd 's morgens vroeg »tgebruyck vant licht te hebben, midts dat nyemandt op zyn bedde en sal mogen studeren". Laatstgenoemd verbod stond eveneens te lezen in de opnieuw gewijzigde ordonnantie van 1 October 1631. Daaraan hield men echter vrij slap de hand, waardoor dan ook, ten jare 1667, des regents eigen zoon, Pieter Cabeljauw jr., studeerende »op zyn bedde", oorzaak werd, dat het Collegiegebouw voor een groot deel afbrandde. Vgl. *Brieven Stat.-coll.*, I, 20. — Slechts zelden staat onder Voetius' uitgaven »een pont keersen" vermeld. Zie b. v. *Oud-arch. Heusden*, E. 209, bijlage tot fol. 60 verso der gemeenterekening over 1604.

Digitized by Google

Bij het begin der Hondsdagen had, voor de studenten der universiteit, de groote vacantie een aanvang genomen. Tevens waren de meeste bursalen, ongeveer half Juli, naar hunne ouders, voogden of vrienden vertrokken, om in het laatst van Augustus, als met September ook de academische lessen werden hervat, terug te keeren [1]). Het verlangen naar betrekkingen en bekenden zal ditmaal ongetwijfeld sterker zijn geweest dan gewoonlijk. Elk hunner toch had, sedert Februari 1604, bange dagen doorleefd, „alsoo de Heere almagtig de stadt Leyden besogt hadde met die peste, ende oock in den Collegie gestorven waren soo de kinderen vanden subregent als vanden schaffmeester" [2]).

Voor Voetius [3]), kort geleden onder soortgelijke omstandigheden uit Heusden afgereisd, bestond er weinig of geen oorzaak Leiden even haastig te verlaten. Liever zocht hij, de gelegenheid hiertoe gaarne aangrijpende, vertrouwelijk kennis te maken met wie, gelijk hij, in

---

[1]) *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 51, 52. Zie ook bijlage XXVI.

[2]) Was de bursaal, Petrus Cuylius, ten jare 1603 »met de peste bevangen sijnde", uit het Staten-collegie onmiddellijk overgebracht naar de woning zijner ouders te Wateringen, het schijnt, dat geen der alumnen in 1604 door die ziekte werd aangetast. Nochtans hadden curatoren, als voorzichtigheidsmaatregel, tevens in het belang, zoo noodig, eener goede en zorgvuldige verpleging, de diensten besproken van zekeren Andries Jansz. Snijder, »woonende naest den Collegie, mits hij soude genieten de vrije woninge van sijne huijsinge, ende daer en boven alle daegs als hij soude worden geemploijeert in tijde van peste vijff en twintigh stuijvers". *Eerste register*, not. v. 9 Febr. 1603 en 1604. Wat betreft de geneeskundige behandeling der bursalen in het algemeen, zie *Ordonn.*, 1595, dl. III, art. 33, en *Hand. v. cur.*, 10 Maart 1593.

[3]) Om echter, in geval van hernieuwde pestziekte binnen het Statencollegie, zijne kamer behoorlijk te kunnen »suffumigeeren", had Gisbertus zich bij tijds van »wieroock" en »een test" voorzien. *Oud-arch. Heusden*, E. 209, bijlage tot fol. 50 der gemeenterekening over 1604. Vgl. daarmede *ibidem*, E. 208, bijlage tot fol. 32 der gemeenterekening over 1602.

Digitized by Google

het Collegium theologicum nog wat achterbleven [1]). Die omgang had weldra ten gevolge, dat Gisbertus begon in te zien, hoe, bij het vele door Franco Odolphi hem onderwezen, nochtans had ontbroken: het werken naar een vasten regel, naar eene juiste methode. Ten einde dat gebrek zoo spoedig mogelijk te verhelpen, raadpleegde hij al vast enkele oudere, meer gevorderde medebursalen [2]). Tot hen behoorde Simon Egbertsz. Bisschop, in 1600, voor rekening der stad Amsterdam, extraordinair opgenomen binnen het Staten-collegie en — naar Kuchlinus aan diens maecenaten schreef — „hooghlyck van Godt almachtich met verstande begaeft" [3]). Verder Caspar Barlaeus, zoon van wijlen den rector te Bommel, gedenomineerd door Geertruidenberg, en Bernardus Arnoldi Dwinglo, opgeleid in de school van het Delftsche fraterhuis; beiden tenzelfden jare als Episcopius naar Leiden bevorderd [4]). Ook de iets jongere Johannes Everardi Geisteranus [5]) en Josephus van der Rosieren [6]) maakten deel uit van het vijftal collegisten, waaraan Voetius — nog

---

[1]) Niettemin bracht Voetius van zijne eerste zomervacantie, als bursaal, nog eenigen tijd te Heusden door, wat volgt uit deze aanteekening: »Opten 23en Augusti ten tyde des vertrecx vanden voors. Ghysbert Voet heeft hem den voors. burgemeester Bruynincx tot reysgelt ende anders verschoten ende gegeven 3 gld. 5 st. 8 penn." *Oud-arch. Heusden*, E. 209, bijlage tot fol. 50 der gemeenterekening over 1604.

[2]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 9. Later raadpleegde Voetius daarover ook verschillende handboeken. In den vroeger genoemden catalogus zijner bibliotheek staat o. a. vermeld: David Chytraeus, *Regulae studiorum, seu de ratione discendi in praecipuis artibus recte instituenda*, Lipsiae, 1595. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 467.

[3]) *Brieven Stat.-coll.*, I, 363.

[4]) *Brieven Stat.-coll.*, I, 212 en 220.

[5]) Hij was een zoon van Everardus Geisteranus, indertijd predikant te Alkmaar. Naar zijne moeder, die den naam droeg van Grietje Foreest, heette hij ook Joannes Everardi Forestus. *Brieven Stat.-coll.*, I, 241, 243; II, 279, 300.

[6]) *Brieven Stat.-coll.*, I, 267.

Digitized by Google

onbedreven in menigerlei opzicht — voor zijne toenmalige vorming niet weinig te danken had.

Al aanstonds wachtte hem, ook in de zomervacantie, het onderwijs van Kuchlinus, die dan gehouden was „de confessie ofte belydenisse vande Nederlandtsche ghereformeerde christelycke kercke, den bursalen drye malen ter weke te lesen ende vuyt te leggen" [1]). Voorts besteedde Gisbertus de eerste maanden [2]), doorgebracht in het Collegium theologicum, met goedkeuring van den regent en onder toezicht van den subregent [3]), aan eene vernieuwde kennismaking met de oude letteren. Bepaaldelijk hielden de Latijnsche dichters hem bezig. Ze werden met lust en liefde herlezen, doch thans in uitgaven van critisch-philologische aanteekeningen voorzien [4]). Niettegenstaande hij de Grieksche schrijvers een tijd lang als bijzaak bleef beschouwen [5]), scheelde het weinig of Voetius ging ten volle in zijne studie der classieken op; vooral toen, na de vacantie, de academische gehoorzalen weer

---

[1]) *Ordonn.*, 1595, dl. I, art. 5.

[2]) In October 1604 viel er eene komeet waar te nemen, welk verschijnsel Voetius aanleiding gaf, om, nog ten jare 1665, naast het opstel daarover van Andreas Libavius, eene door hem zelven geschreven »exercitatio de prognosticis cometarum" uit te geven, en later bij vernieuwing te plaatsen aan het slot zijner *Dispp. select.*, Ultraj., 1669, tom. V, p. 151—243.

[3]) *Ordonn.*, 1595, dl. III, art. 16 en dl. I, art. 10.

[4]) Een lijstje van verschillende boeken, op last des regents, door Jan Jansz. Orlers den 12den Mei 1604 aan Gisbertus geleverd, wordt aangetroffen onder de bijlagen tot fol. 60 verso der gemeenterekening over genoemd jaar. *Oud-arch. Heusden*, E. 209.

Later leverde ook Jan le Maire aan Voetius, zoowel uit zijn boekwinkel als uit door hem gehouden veilingen, volgens de daarop betrekking hebbende bijlagen tot fol. 40 en fol. 41 verso der gemeenterekeningen over 1605 en 1606. *Oud-arch. Heusden*, E. 209 en 210. Ook schreef Lysbeth Claesdr. den 11den Maart 1605 aan Blanckaert: »daer vertrecken somtyts studenten soo mach hy (nl. Gijsbert) eenige boecken coopen, maer met gereet gelt, want hy coopt somtyts een boeck om half gelt".

[5]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 10.

Digitized by Google

geopend werden en hij, naast de lessen door Petrus Bertius als onderregent gegeven, ook Vulcanius mocht hooren [1]), den stoeren, breedgeschouderden Bruggenaar [2]); met zoo velen zijner ambtgenooten liefhebber van een goeden dronk, wat echter niet belette, dat hij gereedelijk werd meêgeteld onder de beroemdste litteratoren van dien tijd [3]).

Het tweede, inzonderheid het derde jaar van Voetius' verblijf te Leiden werd met allen ernst door hem gewijd aan de wetenschap der wijsbegeerte in haar geheelen omvang en zoo breed mogelijk opgevat [4]). Daartoe volgde hij zoowel het onderricht in de logica, gegeven door den subregent Bertius, als de colleges van Gilbertus Jacchaeus, juist ten jare 1605 tot buitengewoon hoogleeraar in de redeneerkunde aangesteld [5]). Bovendien bestudeerde Voetius, voor zichzelf, de verschillende handboeken daarover geschreven door Crellius [6]) en Matthisius [7]), door de beide

---

[1]) Voet., *Dispp. select.*, tom. II, p. 653; IV, p. 262 en *Polit. eccles.*, tom. II, p. 923.

[2]) »Brugarum soboles, patriis e finibus exul", zegt van hem Daniel Heinsius in een epigram. Zijn geschilderd portret versiert de Leidsche universiteitsbibliotheek; ook berust aldaar, wat hij in handschrift heeft nagelaten.

[3]) Vulcanius, sedert 1581 hoogleeraar in de Grieksche taal, was tevens secretaris-translateur bij den academischen senaat. Zie voorts bijlage XXVII.

[4]) Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 17—21, passim.

[5]) Gilbert Jacchey, van geboorte een Schot, werd den 12den Febr. 1603 ingeschreven in het »album studiosorum". Reeds 19 Sept. daaraanvolgend kreeg hij verlof, om »exercitii causa" op Woensdag en Zaterdag — daar geen enkele hoogleeraar dan college gaf — de geschriften van Porphyrius te verklaren. *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 74, 76, 80. Vgl. *Hand. v. cur.*, 8 Febr. en 8 Nov. 1604, alsook 8 Aug. 1605.

[6]) De *Isagoge logices* van Crellius wordt, evenals het meerendeel der werken, die hier volgen, aangetroffen in den auctie-catalogus van Voetius' bibliotheek.

[7]) Hij schreef *In universam Aristotelis logicam prolegomena, nunc limatius conscripta*, Colon., 1565, en *Epitome logicae Aristoteleae graeco-latinae*, Colon., 1569.

Digitized by Google

Italianen, Toletus en Zabarella [1]); — niet het minst de „Praecognita logica" van Bartholomaeus Keckermann, gelijk ook diens „Systema minus" en „Gymnasium logicum" [2]).

Naar zich liet verwachten, maakte Gisbertus, bij zulk eene streng-methodische voorbereiding, te gemakkelijker kennis met de geschriften van den grootvorst der wijsbegeerte, Aristoteles, door Bertius „viermael ter weke, ter bescheydenheyt vanden regent onder den bursalen" behandeld [3]), en uit wiens „Organon" — gelezen met of zonder de aanteekeningen van Pacius [4]) — alle veertien dagen, in de gehoorzaal van het Staten-collegie, door de jongeren „onder goddelijken bijstand" [5]) werd gedisputeerd [6]). Straks beproefde ook Gisbertus aan dat steekspel

---

[1]) Franciscus Toletus, een geleerde jezuïet, was pauselijk hofprediker en kardinaal; ook doceerde hij te Rome de philosophie, en stierf aldaar ± 1560. Hij gaf o. a. uit eene *Instructio ad logicam*. Volgens Voetius werden zijne geschriften gekenmerkt »facilitate et perspicuitate". *Bibl. stud. theol.*, p. 369.

Giacomo Zabarella, in 1589 te Padua gestorven, waar hij hoogleeraar was in de wijsbegeerte, onderscheidde zich door groote zelfstandigheid, ook tegenover de uitspraken van Aristoteles. Zijne *Logica*, in 1587 te Padua verschenen, beleefde tal van herdrukken. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 382. *Dispp. select.*, tom. I, p. 764, en tom. V, p. 223.

[2]) Barth. Keckermannus, *Praecognitorum logicorum tractatus III, system. logico praemissi*, en *Gymnasium logicum*, *id est de usu et exercitatione logicae artis libri III.* Vergeleken met andere handboeken over hetzelfde onderwerp, zegt Voetius daarvan in zijne *Bibl. stud. theol.*, p. 343: »longe praefero praecognita philosoph. et logica Keckermanni". Zie ook p. 672, 673; *Thers. heaut.*, p. 101. — Voor 2 gld. kocht Gisbertus indertijd bij J. le Maire het »Gymn. log." en het »Systema minus Keckermanni". *Oud-arch. Heusden*, E. 209.

[3]) *Ordonn.*, 1595, dl. I, art. 10. Vgl. dl. III, art. 19, en *Eerste register*, not. v. 4 Nov. 1596.

[4]) Het »Organon Aristotelis", zonder aanteekeningen, kostte Voetius toenmaals bij J. Orlers 35 stuivers. *Oud-arch. Heusden*, E. 209.

[5]) Nu eens heette het: *Θεοῦ συλλαμβάνοντος*, dan weer: *τοῦ Θεοῦ τρισμεγίστου συνεργοῦντος*. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, tom. IV, p. 17: »*σὺν Θεῷ* determinabo", p. 590: »*σὺν Θεῷ* praestabimus". Zie voorts *Dispp. select.*, tom. V, p. 742 en hierachter, bijl. XXVIII.

[6]) In zijne *Polit. eccles.*, tom. II, p. 756, deelt Voetius mede, dat door hem ook nog werden bijgewoond »privata collegia logica sub praesidio studiosi alicujus".

Digitized by Google

zijne dialectische kracht, als hij in tien „theses", door drie „corollaria" achtervolgd, eene beknopte inleiding verdedigde op het tweede boek van bovengenoemd „Organon", hetwelk handelt over de „interpretatie". Zonder juist veel waarde te hechten aan het hooggestemde loflied, hem bij die gelegenheid door zijn mede-kweekeling en tijdgenoot Jason Bilandus[1]) „amoris ergo" toegezongen, mogen wij niettemin vertrouwen, dat het disputeeren, onder leiding van den subregent, Heusdens zestienjarigen bursaal naar wensch zal zijn afgegaan[2]).

Volkomen in overeenstemming met Kuchlinus' oordeel, die de logica „het instrument der instrumenten" noemde[3]), onmisbaar bij de vorming van iederen degelijken godgeleerde, bleef ook Voetius haar zijn leven lang eene eereplaats toekennen in de rij der wijsgeerige wetenschappen[4]).

---

[1]) Hij was een zoon van IJsbrant Biland, predikant te Hellevoetsluis, en als alumnus eerst gedenomineerd door de regeering van Purmerend, later door die van Delft. *Brieven Stat.-coll.* I, 349; II, 91.

[2]) Overeenkomstig het slot van Bilandus' *Carmen in honorem docti probique adolescentis d. Gisberti P. F. Voetii*, aldus luidende:

»Nec tibi caterva fallax adferat inanem metum
Praelianti: si procellis hostium ingenium tibi
Defatigatum labescat, Pallados praesentia
Bertiique mens sagacis, vincierque nescii
Auxili te liberatum sospitabit munere".

Zie verder bijlage XXIX.

[3]) In zijne openingsrede bij Bor., *a. w.*, boek XXIX, fol. 40*b*, — in welke hij tevens verklaarde: »De ware philosophie moet met de theologie ende om der theologie wil gheleert worden, laet ons haer als eene camenier ghebruycken". Vgl. Joh. Kuchlinus, *Oratio*, p. 22 & 20, alsook: Voet., *Dispp. select.*, tom. I, p. 767; tom. III, p. 750—753; tom. IV, p. 756, 757; *Ther. heaut.*, p. 127, 128 en dr. H. H. Kuyper, *a. w.*, dl. I, blz. 221—225.

[4]) »Artium mediocris cognitio, et multorum tmematum ac capitum memoria localis sufficiet ad alia festinanti. Logicam tamen excipio, et rhetoricam: quarum illam imprimis et docentem et utentem familiarem sibi reddat, si quis feliciter velit θεολογεῖν". Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 9. Vgl. p. 27, 28. Ook Leidens curatoren achtten »de philosophie 't fundament aller geleertheid ende scienten". *Hand. v. cur.*, 8 Febr. 1601.

Digitized by Google

Toch werden, ter wille van de dialectiek, ethica en physica geenszins door hem vergeten of verwaarloosd. Wederom was het Aristoteles — al dan niet gecommentarieerd — aan wiens meesterwerken beiden, Bertius en Bontius [1]), hun onderwijs vastknoopten. Zijn vrijen tijd gebruikte Voetius voor het lezen, wat de zedenleer betreft, der tien boeken „De moribus ad Nicomachum", door Riccobonus naar den Griekschen tekst verklaard [2]), terwijl hij, om behoorlijk kennis te maken met de natuurphilosophie, las en ten deele ook excerpeerde de „Beginselen der physica" van Aristoteles, diens drie boeken „De anima" en de uiterst kleine, ten onrechte aan hem toegekende verhandeling „De mundo", door Bonaventura Vulcanius met ophelderende noten voorzien [3]).

Als wilde Gisbertus zich onmiddellijk tegen eenzijdigheid wapenen, zoo voegde hij daaraan toe, op ethisch gebied de „Physiologia Stoicorum" van Justus Lipsius [4]) en diens „Manuductio ad Stoicam philosophiam"; de

---

[1]) Reinerus Bontius kreeg van HH. curatoren verlof den titel te voeren van professor medicinae et physices »mits niet anders ter handen nemende, nog opentlijck lesende, dan physicam et ea quae ad physicam pertinent". *Hand. v. cur.*, 8 Febr. 1606. Dat Voetius ook Jacchaeus hoorde »in collegio physico", blijkt uit het door hem medegedeelde, *Dispp. select.*, tom. V, p. 183.

[2]) Van dien Griekschen tekst luidt de titel: Ἠθικὰ Νικομάχεια; in 't latijn *Ethica Nicomachica* geheeten. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, tom. III, p. 641; IV, p. 702.

[3]) *Aristoteles de mundo cum scholiis Bonav. Vulcanii*, Lugd. Bat., 1591. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, tom. IV, p. 337; Th. Crenius, *Animadversiones philologicae et historicae*, pars XI, Lugd. Bat., 1702, p. 19, 111.

De hierboven genoemde werken van Aristoteles zijn in het oorpronkelijke getiteld: Περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως, ἢ περὶ φυσικῶν ἀρχῶν. — Περὶ ψυχῆς. — Περὶ κόσμου. Het auteurschap van dat laatste boekje wordt ook door Voetius, *Bibl. stud. theol.*, p. 30 en 405, aan Aristoteles ontzegd.

[4]) Beide geschriften kwamen in 1604 te Antwerpen uit. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 372 en 430.

Digitized by Google

„Meditationes ethicae" van Goclenius [1]); de twaalf boeken der „Philosophia moralis" van Alessandro Piccolomini [2]); het „Systema ethicae tribus libris adornatum" van Keckermann, naast diens „Oeconomica" en „Politica" [3]), alsmede enkele practisch-wijsgeerige tractaten van Plutarchus [4]). Met hetzelfde doel, doch meer uit het oogpunt eener wetenschappelijke natuurbeschouwing, doorliep Voetius in haar geheel de „Physica" van Aristoteles, verklaard door de Conimbricensers [5]); die van den Griekschen kerkvader Nicephorus Blemmydas [6]); die van Magirus [7]), alsook des laatsten en Confingerus' commentaar op het geschrift „De anima" van Melanchton [8]), benevens het leerdicht van Lucretius „De rerum natura" [9]).

---

[1]) Wanneer Voetius in zijne *Bibl. stud. theol.* de »lexica philosophica" opnoemt, verzekert hij, p. 344: »inter quae excellit Rodolphi Goclenii". Vgl. p. 597, en *Dispp. select.*, tom. I, p. 708; V, p. 215.

[2]) Door Gisbertus gekocht voor 2 gld. 10 st. op eene auctie bij J. le Maire. *Oud-arch. Heusden*, E. 210.

[3]) Barth. Keckermannus, *Systema disciplinae politicae. Seorsim acc. synopsis disciplinae oeconomicae, eodem auctore.* Hanoviae.

[4]) Te weten: Περὶ ἀοργησίας. — Περὶ παίδων ἀγωγῆς. — Περὶ τῶν ἀρεσκόντων τοῖς φιλοσόφοις, κ. τ. λ.

[5]) »Quibus non vacat omnes (n. scriptores hic laudatos) emere, eligant sibi Conimbricenses propter citationes autorum, et multas controversias physicae specialis ad libr. Meteor. et de generatione et corruptione". Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 369. In zijne »Dispp. select." worden die commentaren — welke, door paters-jezuïeten geschreven, volgens hem »subtilitate praecellunt" — meermalen aangehaald. Vgl. *Dispp. select.*, tom. III, p. 687.

[6]) N. Blemmydas, *Epitome logica et physica*, *Graece*, Aug. Vind., 1605. Zie Voet., *Dispp. select.*, tom. I, p. 621. Vgl. *ibid.*, p. 584.

[7]) Voetius rangschikt het werk van den Marburgschen hoogleeraar Johannes Magirus onder de »pleniora physicae systemata". *Bibl. stud. theol.*, p. 368.

[8]) Melanchton, *Commentarius de anima*, Wittenbergae, 1530. Naar aanleiding daarvan merkt Voetius op: »Medica etiam attigerunt nonnulli ex theologis; ut Melanthon, cujus libellum de anima commentariis suis ornarunt duo medici Magyrus et Caufingerus". *Bibl. stud. theol.*, p. 472. Vgl. *Dispp. select.*, tom. II, p. 201.

[9]) De auctie-catalogus (pars II, misc. in oct. n°. 33) vermeldt: »Lucretius de rerum natura cum notis Lambini", waarvan de volle titel luidt: D. Lambinus, *Titi Lucretii Cari de rerum natura libri sex, locis innumerabi-*

Digitized by Google

Over het algemeen maakte men toentertijd aan Leidens academie weinig werk van de wiskunstige vakken [1]). Niet tevreden met, een paar malen 's weeks, professor Rudolphus Snellius [2]) het classieke en als voor de eeuwen bestemde handboek „De sphaera mundi" van Johannes de Sacro Bosco [3]) te hooren uitleggen, oefende Gisbertus zich bij vernieuwing — buiten de gewone lessen om, en geholpen door een zijner studiemakkers, die op dat gebied goed thuis was — in de reeds te Heusden bijzonder gewaardeerde reken-, stel- en meetkunde van Pierre de la Ramée [4]). Eveneens gaf zijn vertrouwelijke omgang met Thomas Carbasius [5]), natuur-philosoof en later geneesheer te Hoorn, aanleiding, dat hij nu en dan werd uitgenoodigd, om, in tegenwoordigheid van enkele andere jongelui, een chemisch of een anatomisch onderzoek bij te wonen, door den toekomstigen medicus verricht [6]).

---

libus ex auctoritate quinque codicum manuscriptorum emendati, Parisiis, 1570, Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 371; Crenius, *o. l*, pars VI, Lugd. in Bat., 1700, p. 14.

[1]) *Hand. v. cur.*, 10 Aug. 1591; *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 45.

[2]) Magister Rud. Snellius was, sinds 10 Febr. 1601, gewoon hoogleeraar in de wiskunde. *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 64. Over de lessen, door hem te geven in het Staten-collegie, zie *Eerste register*, not. v. 4 Nov. 1596. Vgl. *Hand. v. cur.*, 3 Maart 1593. Ook schreef hij zelf eene »Arithmetica", door de bursalen gebruikt. *Oud-arch. Heusden*, E. 210.

[3]) Geboren in het graafschap York, heette hij eigenlijk John Holywood. Zijn »tractatus" beleefde niet minder dan 65 verschillende uitgaven en werd gecommentarieerd door Melanchton, Franco Burgersdicius, Clavius en vele anderen. »Floruit anno 1214" schrijft Voetius, *Dispp. select.*, tom. III, p. 1347.

[4]) Zie hierboven, blz. 17. Dat er, nu en dan, vrij zonderlinge »quaesita mathematica" in het Staten-collegie behandeld werden, wordt door Voetius ter loops vermeld, *Thers. heaut.*, p. 305.

[5]) Carbasius promoveerde, 22 Mei 1609, tot »magister artium". *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 96.

[6]) Eigenaardig is de belangstelling van alle toenmalige studenten in dergelijke »demonstrationes". Bij herhaling vermelden de senaatsnotulen, dat er door de professoren geen college werd gegeven »propter administrationem rei anatomicae". *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 76, 87; IX, fol. 1,

Digitized by Google

Maar ook theoretisch trachtte Voetius van zulke zaken op de hoogte te komen [1]). Daartoe maakte hij achtereenvolgens kennis met de, voor die dagen, niet minder boeiend dan degelijk geschreven „Universa medicina" van Jean Fernel [2]), hofarts bij Frankrijks koning Hendrik II; met Lemnius' veelgeprezen werken [3]) „De miraculis occultis naturae" en „De vita recte instituenda"; met Libavius' geschrift over de metalen [4]) en met meer andere boeken van die soort, gelijk hij ook, in het belang eener algemeene ontwikkeling, de aardrijkskunde van Cestius [5]) bestudeerde, naast de „Tabulae geographicae" van zijn leermeester Bertius [6]); de „Batavia" van Hadrianus Junius [7]),

---

4, etc. Carbasius ontleedde voor Voetius »een paar honden" en hield voor hem »operationes quasdam chymicas". Essenius, *Orat. fun.*, p. 10.

Met betrekking tot dat onderrichten van studenten door studenten, verklaart Voetius in zijne *Bibl. stud. theol.*, p. 28: »Dici non potest quanta discentiae nostrae fiat accessio, cum alios docemus".

[1]) Altijd, in zoover hij die studie noodig achtte voor een theoloog. Vgl. *Bibl. stud. theol.*, p. 388—391, 466, en *Dispp. select.*, tom. II, p. 195—227, waar hij handelt »de perfosso latere Christi".

[2]) Johannes Fernelius, *Universa medicina*, *tribus et viginti libris absoluta*, Parisiis, 1567. »Legi olim in schola praeter medicinam Fernelii, Heurnium et Ludovicum Fonsecam de peste", schrijft Voetius, *Thers. heaut.*, p. 284.

[3]) Levinus Lemnius, *De miraculis occultis naturae libri IV*, Antverpiae, 1559. *De vita cum animi et corporis incolumitate recte instituenda liber unus*, Coloniae, 1581.

[4]) Andreas Libavius, *Commentationum metallicarum libri IV de natura metallorum*, *mercurio philosophorum*, *azotho et lapide seu tinctura physicorum conficienda*, *e rerum natura*, *experientia et auctorum praestantium fide*, Francofurti, 1597.

[5]) Voetius citeert in zijne *Bibl. stud. theol.*, p. 410, de »Geographia poëtica a Lamberto Danaeo collecta, et cum geographia Cestii edita in 8°".

[6]) Petrus Bertius, *Variae orbis universi et ejus partium tabulae XX geographicae*, *ex antiquis geographis et historicis confectae*, 4°. oblongo.

[7]) Na den dood des schrijvers verscheen zijn: *Batavia. In qua praeter gentis et insulae antiquitatem*, *originem*, *decora*, *mores*, *aliaque ad eam historiam pertinentia*, *declaratur*, *quae fuerit vetus Batavia*, *quae Plinio*, *Tacito*, *Ptolomaeo cognita*, *quae etiam genuina inclytae Francorum nationis fuerit sedes*, Lugd. Bat., 1588.

Digitized by Google

naast de zoo kloeke deelen der „Nederlandsche oorlogen" van Petrus Bor [1]).

Aldus trouw de hand leggende aan zijne propaedeutische vorming [2]), werd Gisbertus overvallen door eene gebeurtenis, die niet slechts het Collegium theologicum even onverwacht als gevoelig trof, maar welke ook geenszins naliet belangrijken invloed te oefenen op menigen bursaal, daar geplaatst. Den 3den Juli 1606, 's namiddags te twee uren, overleed Johannes Kuchlinus, zestig jaren oud. Kort was hij ziek geweest. Weinige dagen te voren, aan den avond van 30 Juni, had hij, oogenschijnlijk volkomen gezond, met Bertius nog allerlei dingen besproken, den gang van het onderwijs betreffende; dezen o. a. medegedeeld, hoe hij met het verklaren van den catechismus juist gereed was gekomen en hij dat werk eerst na de groote vacantie dacht te hervatten, daar alle oudere alumnen — op één na — bij het proponeeren [3])

---

[1]) P. Chr. Bor, *Oorspronck, begin ende vervolgh der Nederlantsche oorlogen, beroerten en borgerlycke oneenicheyden, beginnende mette opdrachte derselver landen, ghedaen by keyser Carel V aen synen zoon coninck Philippus van Spangien, tot de droevighe doodt van syn Excellentie Willem prince van Orangien, hoogl. memorie*, Amst.-Leyden, 1602. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 133, 134, 662 en *Dispp. select.*, tom. III, p. 311, waar Bor door hem genoemd wordt »diligentissimus rerum Belgicarum scriptor".

[2]) Later zien wij den Utrechtschen hoogleeraar bovenvermelde geschriften, door hem als bursaal min of meer nauwkeurig bestudeerd, in zijne talrijke werken geregeld aanhalen. Bij de disputaties op physisch, metaphysisch, ethisch, politisch en oeconomisch gebied verdedigd in het Staten-collegie en nog aanwezig ter Leidsche universiteitsbibliotheek, heb ik geene enkele verhandeling van Voetius, wel van de meesten zijner tijdgenooten gevonden. Volgens Essenius, *Orat. fun.*, p. 13, zal Gisbertus — behalve de vroeger genoemde »disputatio logica de interpretatione" — ook gehouden hebben eene »disputatio physica de motu"; beide »suo marte conscriptae". Essenius vergist zich evenwel, wanneer hij de verdediging der stellingen laat geschieden »sub doctore Gomaro".

[3]) Er werd door de bursalen geproponeerd, onder voorzitterschap van den subregent »in philosophicis", onder dat van den regent »in theologicis". Men bezigde daarbij òf de Nederlandsche òf de Latijnsche taal. Geschiedde

Digitized by Google

hunne beurt gekregen en behoorlijk vervuld hadden. Den volgenden ochtend, Zaterdag zes uur [1]), zat Kuchlinus als naar gewoonte voor „by het oefenen der jonckheyt in disputatione theologica". Het onderwerp, aan de orde gesteld, liep over de verschillende trappen of graden van gehoorzaamheid, waartoe de geloovige christen tijdens dit leven vermag op te klimmen. Bezig met den bursalen aan te toonen, hoe hier, zal het goed zijn, sprake dient te wezen van een voortdurenden wasdom, welks voleinding de eeuwigheid waarborgt, begon plotseling Kuchlinus' stem te haperen, zijn blik te staroogen, zijn gelaat in te vallen. Nauw was dit door de collegisten opgemerkt, of het dispuut werd ten spoedigste — evenwel, volgens vaststaand gebruik, nog eerst met dankzegging — gesloten. De onderregent, in allerijl geroepen en de gehoorzaal binnengetreden, ziende, dat eene beroerte Kuchlinus getroffen had, liet hem zoo omzichtig mogelijk door een paar der sterkste jongelieden overdragen naar diens studeervertrek, vlak bij het auditorium gelegen. Op het aldaar terstond gespreide bed bracht de kranke „getast van de apoplexia" zijne laatste uren door, van tijd tot tijd bezocht en toegesproken door de Leidsche predikanten Festus Hommius, Adrianus Borrius en Egbertus Aemilius [2]),

---

het eerste, dan moesten de collegisten »die selve tale zoucken te verrycken, ende van alle vuytheemsche, bastaerde, ende gheschuymde woorden te zuyveren". *Ordonn.*, 1595, dl. III, art. 19.

[1]) Ook de »theses logicae" werden op dat vroege morgenuur verdedigd. Zoo b. v. de disputatie door Winandus Hermanni Schuylius gehouden, 25 Sept. 1599, met vermelding op den titel: »hora 6 matutina". Latere disputaties, waaronder die van Voetius, bevatten — misschien als onnoodig — geenerlei aanduiding van tijd of plaats.

[2]) Vgl. Lucas Trelcatius, L. F., *Oratio funebris in obitum rev. et clar. viri d. Johannis Kuchlini*, p. 12. Trelcatius jr. had zich met het houden der lijkrede belast, op verzoek van P. Bertius en F. Hommius, schoonzoons, of naar het, in de nog niet verfranschte taal dier dagen, heette: »swagers" van Kuchlinus. Vgl. *Brieven Stat.-coll.*, I, 347.

Digitized by Google

om weldra „in den Heere Christo zalichlyck te ontslapen", naar Bertius, daags daarop, den gecommitteerden raden der staten van Holland en West-Friesland berichtte [1]).

Volkomen te recht getuigde hij in dien brief, dat Kuchlinus tot een zwaar en vaak ondankbaar ambt was geroepen geworden [2]). Aan stipte plichtsbetrachting, aan onvermoeide zorg, dat alles binnen het Collegium theologicum bleef „in zyn behoorlycke ende gewoonlycke stuer", had het, sedert zijne herbenoeming [3]), den regent niet ontbroken. Ook nam Kuchlinus een tijd lang, bij vrijwillige leening, met Gomarus den predikdienst waar ten behoeve der Gereformeerde gemeente van Leiden [4]).

---

[1]) *Brieven Stat.-coll.*, I, 375.

[2]) Hij genoot daarvoor eene bezoldiging van 1200 gld., benevens »andere praeeminentien, vrydommen, ende gerechticheeden", gelijkstaande met het tractement van een »professor ordinarius" in de godgeleerdheid. *Eerste register*, not. v. 9 Juni 1595 en 9 Febr. 1607.

[3]) Vóór dien tijd schijnt mij zijn gedrag, bij terugkeer naar Amsterdam, minder rechtmatig. Aldus dacht daarover ook de secretaris der Leidsche curatoren, Jan van Hout, wanneer deze, in een schrijven van 25 Nov. 1592, Kuchlinus onder het oog brengt: »hoe hij selfs verstaet, dat zijne beroepinge hem is toegecoomen door Goddelycke voorschickinge, en hij sich dus niet met vleys ende bloedt, niet met wyff of wyffvrunden, maer wel ende wysselycken beraeden moet". *Hand. v. cur.*, 25 Nov. 1592. Vgl. *Acta acad. L. B.*, cod. VI*a*, fol. 46—48. Trelcatius, de lijkredenaar, glijdt om zoo te zeggen over het gebeurde heen, als hij, *Orat. fun.*, p. 9, zegt: »quamvis non diu tunc praefuerit. Siquidem et qua erat modestia et quo erga Amstelrodamenses affectu excusavit, qua potuit et debuit reverentia".

Nà dien tijd kan Kuchlinus, meen ik, grooter aanspraak maken op den hem gegeven lof: »Ita Collegium theologicum rexit ut nihil omnino, neque quoad singularem et solidam eruditionem, neque quoad docendi facultatem et facilitatem, neque quoad morum gravitatem ab ullo quopiam in ipso desideratum sit". Trelcatius, *Orat. fun.*, p. 9. Vgl. J. Meursius, *Athenae Batavae*, Lugd. Bat., 1625, lib. II, p. 184. Zie ook bijlage XXX.

[4]) »Quantum autem docendo, hortando, movendo, saepe etiam increpando, ecclesiae illi (n. Amstelrodamensi) et huic nostrae (n. Leidensi) profuerit; testes sunt auditorum fere omnium conscientiae; testes nostrae, quibus sermonum suorum aculeos infigere solitus est". Trelcatius, *Orat. fun.*, p. 8. Vgl. bijlage XXXI.

Digitized by Google

In beide betrekkingen ijverig werkzaam, werd hij, na zijn dood, straks geprezen als „een trouwe leeraer ende oprechte regent" [1]), wiens „ghesonde leere leeft in zijn gedruckte disputatien int Collegie ghehouden" [2]). Wat die gezonde leer betrof, ze deed hem nu eens verklaren [3]): „dat den mensche, versopen in een afgront der sonden, ende met schrickelicke duysternisse, ende eene seer droevige ongheregeltheyt der affecten omringht, door verscheyden hulpmiddelen van leeringhen, vermaninghen, ende troostingen, behoort opghericht ende bevestight te worden, op dat ten minsten eenich kleyn beginsel vande kennisse Godes ende de ware heylicheyt in hem te weghe gebracht ende bewaert mag werden"; om dan weer te verzekeren [4]): „dat 't oude serpent, dien vader der leugenen, alle daghen nieuwe ketteryen verwect ende de oude vernieuwt, drijvende listighe menschen, dat zy walgen vande gewoonlicke manieren van spreken der kercke, ende nieuwe phrases, gewisse tekenen van eene

---

[1]) Fr. Gomarus, *Bedencken over de lyck-oratie van meester P. Bertius*, Leyden, 1609, blz. 7.

[2]) Fr. Gomarus, *Proeve van mr. P. Bertii aenspraeck*, Leyden, 1610, blz. 23. De »disputationes theologicae" van Kuchlinus, aangehaald door Voetius, o. a. *Dispp. select.*, tom. III, p. 1265, en als zoodanig ook vermeld in diens auctie-catalogus (pars II, theol. in quarto, n°. 583), waren eigenlijk »theses theologicae de catechesi christiana". Zie bijlage XXXII.

[3]) »Si enim Adamo mentis suae et voluntatis, omniumque affectuum pulcherrima *συμμετρίᾳ* adhuc ornato, Deus certum diem (n. sabbatum) meditationibus et exercitiis rerum caelestium tribui voluit, hominem profecto in peccatorum voraginem nunc demersum, horrendisque tenebris et tristissima affectuum *ἀταξίᾳ* circumdatum, variis doctrinarum, hortationum, et consolationum adminiculis erigi et confirmari oportet, ut vel tenue agnitionis Dei, et sanctitatis verae initium, effici in ipso possit, et conservari". Joh. Kuchlinus, *Oratio*, p. 8.

[4]) »Quousque ergo serpentis antiqui, contra ministerium verbi, odium conceptum progredi sinemus?.... Excitat quotidie pater ille mendaciorum novas haereses, veteres renovat, homines versutos incitat, ut ad inusitatas ecclesiae formas loquendi nauseam capiant, novas phrases certae *ἱτεροδιδασκαλίας* indices fingant". Joh. Kuchlinus, *Oratio*, p. 11.

Digitized by Google

vremde leere, versieren"; waarop hij, als ten eenen male onafwijsbaar, zegevierend liet volgen [1]): „wie en merckt dan niet, datmen van node heeft godvruchtighe ende gheleerde mannen, die Gods woort weten recht te snijden, de waerheyt voor te staen, de sophisterien ende leugens te bestrijden ende te wederlegghen?"

Deze woorden, gesproken bij zijn eerste optreden als regent van het Staten-collegie [2]), zouden in Kuchlinus' mond zeker niet misplaatst zijn geweest, waren ze geuit korten tijd vóór zijn overlijden [3]). Immers ongeacht de verklaring, afgelegd door Gomarus, Arminius en Trelcatius junior — eene verklaring [4]) ook door hem onderteekend — en den 10den Augustus 1605 aan HH. curatoren overhandigd, inhoudende het getuigenis: „dat sy wel gelooffden dat onder den studenten meer disputen vielen dan hen lieff was, maer dat sy niet weeten dat voor soo veel de fondamenten der leere aengaet, onder den professoren der faculteit der theologien eenig geschil is", meende Kuchlinus, al spoedig na Arminius' optreden,

---

[1]) »Quis igitur non videt piis et doctis viris, qui verbum Dei recte secare, veritatem propugnare, sophismata et mendacia oppugnare, et refutare sciant, opus esse?" Johannes Kuchlinus, *Oratio*, p. 11.

[2]) Bor, *a. w.*, boek XXIX, fol. 38*a* en *b*.

[3]) »Magna in illo fuit artium liberalium et philosophiae cognitio, major linguarum, sacrarum litterarum maxima; quibus omnibus accessit constans et indefessa in muneris sui executione fides et diligentia", getuigt Trelcatius in zijne *Orat. fun.*, p. 9, waarop hij met nadruk laat volgen: »Quam fideliter verum illud religionis nepenthes propinavit suis? Quam diligenter cavit ne igniculi hereseoon et falsarum opinionum, cineri doloso suppositi, incendium huic orthodoxae theologiae seminario inferrent?"

[4]) Ze moest als tegenwicht strekken van het gravamen, door de Dordsche classis ter behandeling ingediend op de particuliere synode van Zuid-Holland, te houden binnen Rotterdam, 30 Aug. 1605 en volgende dagen. Vgl. Gomarus, *Bedencken*, blz. 43, en P. Bertius, *Aen-spraeck aen dr. Fr. Gomarum op zijne bedenckinghe over de lyck-oratie ghedaen na de begraefenisse van dr. Jacobus Arminius zaligher*, Leyden, 1609, blz. 10—13. Zie ook *Catalogus van het oud Synodaal archief, bewerkt door H. Q. Janssen*, 's-Gravenhage, 1878, I, 6, 5 en hierachter, bijlage XXXIII.

Digitized by Google

uit liefde tot „de suyverheyt der waerheyt", zoo niet rechtstreeks dan toch zijdelings, zich te moeten verzetten tegen de richting, aan Leidens academie door zijn neef en vroegeren zoowel als lateren ambtgenoot, hoe langer hoe beslister, voorgestaan [1]).

Overigens wist hij, bij verschil van meening ook op ander gebied, door kalmen ernst en, zoo noodig, door een zéér krachtig optreden, gepaard met welwillend en hulpvaardig dienstbetoon, vastberaden het bestuur te voeren over de inrichting aan zijne zorgen toevertrouwd [2]). Geen wonder, dat verreweg de meeste bursalen zich tot hem voelden aangetrokken. Onwillekeurig vergeleken sommigen — daar op zijn sterfdag, bij het voortzetten der gebruikelijke bijbellezing, de beurt was gekomen juist aan het laatste hoofdstuk van Genesis [3]) — naderhand, in hunne herinnering, het weenen der Egyptenaren bij Jakobs gebalsemd lijk met den rouw, die het Statencollegie vervulde, toen men er zich had voor te bereiden

---

[1]) Kuchlinus, in zijn leven driemaal gehuwd, had tot derde vrouw Geertje Jacobs, zuster van Harmen Jacobs, den vader van Arminius (Jacob Harmsen). Vgl. *Brieven Stat.-coll.*, I, 89. Te Amsterdam waren beiden zeven jaar lang te zamen predikant geweest; te Leiden was ook Kuchlinus, als regent, opgenomen in de rij der theologische professoren. Zie voorts bijlage XXXIV.

[2]) »Ende dewyle d'autoriteyt des regents is den bandt der vruchtbaerlycker opvoedinghe der jonckheyt inden Collegie theologiae", luidt het in een merkwaardig concept-request van Kuchlinus aan de staten van Holland, dat ten zeerste pleit voor zijne paedagogische verdiensten, en eene scherpe tegenstelling vormt met het volkomen gemis daarvan bij den regent Jeremias Bastingius. Zie *Brieven Stat.-coll.*, I, 186. Vgl. *Resol. Holl.*, 19 Mei 1601.

[3]) In het begin van Genesis 50 wordt, naar bekend is, melding gemaakt van de Egyptenaren, die Jozefs vader zeventig dagen lang beweenen. Dat dit hoofdstuk toen juist aan de beurt kwam, alsook dat, daags vóór Kuchlinus' dood, gelezen werd Genesis 49, waar, in vers 33, staat: »Als Jakob voleind had aan zijne zonen bevelen te geven, zoo leide hij zijne voeten samen op het bed, en hij gaf den geest, en hij werd verzameld tot zijne volken", rekende Trelcatius — *Orat. fun.*, p. 11 — mede te behooren tot die »praesagia", die, in weerwil van Kuchlinus' schijnbaar welvaren, hier niet ontbroken hadden.

Digitized by Google

op de plechtige uitvaart [1]), waarbij Kuchlinus' stoffelijk overschot, evenals dat van den ouden patriarch, Woensdag 5 Juli 1606 zou worden ten grave gebracht [2]).

Zoo rustte dan wederom op Hollands staten de moeielijke taak, een geschikt regent te benoemen aan het Collegium theologicum. Ten einde hen voor te lichten bij die keus, vergaderden, niet lang na Kuchlinus' dood, curatoren en burgemeesters van Leiden [3]). Na herhaalde besprekingen onderling, afgewisseld door „eenige particuliere comparitien", waarin men raadpleegde zoowel „metten heer advocaet vanden lande" als „metten professoren theologiae, om vanden selven te verstaen wat persoonen sijluyden zouden bequaem agten, om 't voors. regentschap ter eeren ende ten dienste vant Collegie te mogen betreden"; — welke theologische professoren, niet minder dan de leden van den Leidschen kerkeraad, zich beijverden desnoods ongevraagd advies te verleenen [4]); — werd in

---

[1]) Door den academischen senaat was aan Bertius, als subregent, verlof gegeven, om, terstond na afloop der »oratio funebris" van Trelcatius, een woord tot Kuchlinus' nagedachtenis te spreken voor de bursalen, in de gehoorzaal van het Staten-collegie. *Acta Acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 83. — Ook sommige alumnen voelden zich gedrongen het aandenken van den betreurden leermeester, en wel in poëzie, te verheffen. Zóó deden o. a. Voetius' medebursalen Robertus Puppius en Victor Rickelsma, door de uitgave hunner »Funebria in exequias rever. viri d. Joh. Kuchlini", alsook Casparus Barlaeus, die een »Carmen funebre in obitum d. Joh. Kuchl." dichtte. Zie dr. W. P. C. Knuttel, *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke bibliotheek*, 's-Gravenhage, 1889, dl. I, st. I, blz. 270, n°. 1348 en 1349.

[2]) Het portret van Kuchlinus, bekleed met de hem door curatoren geschonken toga en een kalotje op het hoofd, wordt aangetroffen bij Meursius, *Ath. Bat.*, lib. II, p. 181, alsmede in de verzameling: *Les vrays pourtraits de les célèbres et plus renommés professeurs, depuis le commencement de l'illustre académie de Leide.* Vgl. *Eerste register*, not. v. 6 Dec. 1595.

[3]) Vgl. *Resol. Holl.*, 27 Juni 1606.

[4]) Aanbevolen werden o. a. Wernerus Helmichius en Johannes Becius, predikanten, respectievelijk te Amsterdam en te Dordrecht. Eerstgenoemde was reeds in 1591, nog predikant te Delft zijnde, door Leiden begeerd als theo-

Digitized by Google

overleg met Gecommitteerde Raden goed gevonden „alsnog niet eijntelijck te procederen tot aenneminge van een regent", maar leiding en gang der zaken voorloopig te blijven toevertrouwen aan Petrus Bertius [1]). Dezen de teugels van het bewind op dat oogenblik voorgoed in handen te geven scheen ongeraden, zoo wegens het veelbewogen verleden van den subregent, als omdat men twijfelde [2]), of wel „sijn humeuren soude mogen strecken tot eenige moderatie int stuck van religie te gebruycken" [3]).

Bertius was geboren te Beveren, een dorpje in West-Vlaanderen, den 14den November 1565. Zijne ouders, reeds vroeger overgegaan tot de leer der Hervormden, zagen kort daarop zich gedwongen de vlucht te nemen, eerst naar Duinkerken, toen naar Engeland. Nauwelijks zeven jaar oud, in een der Londensche voorsteden achtergebleven onder de hoede van meester Christiaan de Rijck, terwijl zijn vader — Pieter de Bert senior — de Noordzee overgestoken, als predikant en eene enkele maal als privaat-docent, werkzaam was binnen Rotterdam [4]) en

---

logisch professor. Zie *Tweede register raeckende de universiteyt binnen Leyden*, fol. 50. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 667, en *Resol. Holl.*, 15 Juli 1606. In zijne *Bibl. stud. theol.* p. 572, getuigt Voetius van Helmichius: »vere et solide eruditus theologus, merito lumen ecclesiarum Belgicarum dicendus".

[1]) »Ick zal daer en tusschen naer myn vermogen in alle vleit en getrouwicheyt verzorgen dat de directie van het Collegie in zyn behoorlycke en gewoonlycke stuer blyve", had Bertius al voorshands in zijn brief van den 4den Juli 1606 aan HH. gecommitteerde raden ven Holland en West-Friesland geschreven. *Brieven Stat.-coll.*, I, 375; *Resol. Holl.*, 25 Aug. en 8 Sept. 1606. Zie ook bijlage XXXV.

[2]) *Eerste register*, not. v. 8 Aug. 1606.

[3]) Toch behoorde hij, overeenkomstig *Ordonn.*, 1595, dl. I, art. 9, reeds als subregent, te zijn: »onder den oogen der bursalen eenen levendigen spiegel van alle deuchden ende manierlycke zeden, ende ghelyck een levende wet, volgende de Gereformeerde religie, daervan hij oick openbare professie zal doen, op dat de bursalen hen daernaer mogen dragen".

[4]) Vgl. *Oud Synod. archief*, III, 35, I, 2—4.

Digitized by Google

Goes, Wolfertsdijk en Heinkenszand, trachtte Pieter de Bert junior zich, te gelijk met het aanleeren der Fransche taal, zoo goed mogelijk te bekwamen ook in het grieksch en latijn. Uit Engeland teruggekeerd, bezocht hij, sedert October 1576, in gezelschap en onder toezicht van Jacobus Arminius [1]), de pas gestichte hoogeschool te Leiden. Een zesjarig verblijf aan die academie stelde Bertius in staat hier en daar [2]) de oude letteren te onderwijzen, tot hij — met zijn vroegeren en steeds door hem hooggeschatten leermeester, professor Justus Lipsius [3]), in 1591 naar Duitschland vertrokken [4]) — achtereenvolgens zich ophield te Frankfort a. d. Main, te Heidelberg en te Straatsburg. In laatstgenoemde plaats ontving hij uit Leiden het eervol aanzoek om, nevens den regent dr. Jeremias

---

[1]) Na den moord ten jare 1575 door de Spanjaarden te Oudewater gepleegd aan zijne bloedverwanten, had Arminius eene toevlucht gevonden in het gezin van Bertius sr. Vgl. Kist en Royaards, *Nieuw archief voor kerkelijke geschiedenis, inzonderheid van Nederland*, Schiedam, 1852, dl. I, blz. 174—176; Leyden, 1854, dl. II, blz. 275—280. Zie ook P. Bertius, *Oratio in obitum rever. et clar. viri d. Jacobi Arminii*, Lugd. Bat., 1609, p. 11—13.

[2]) Hij gaf privaat-lessen te Antwerpen, Ostende, Middelburg, Goes en Leiden. Den 10den Febr. 1589 gratis als academieburger geïmmatriculeerd, kreeg Bertius al spoedig, daartoe door rector en professoren aanbevolen, van Hollands staten 200 gld. subsidie — »in aensieninge van de bequaemheyt ende goede hoop van den suppliant, omme te hebben een eerlijck onderhoudt tot sijn studie nodigh zijnde". *Resol. Holl.*, 30 Oct. 1589.

[3]) Door Voetius minder hoog gesteld, o. a. in zijne *Dispp. select.*, tom. I, p. 207; II, p. 608; III, p. 781, 783; *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 433, maar desniettegenstaande, *Dispp. select.*, tom. IV, p. 668, als een »emunctae naris criticus" geprezen. Vgl. Crenius, *o. l.*, pars VII, Lugd. Bat., 1700, p. 54, 56.

[4]) Een zestal brieven, door Bertius en Lipsius gewisseld — belangrijk als proeve hunner wederzijdsche verhouding — staat afgedrukt bij Petr. Burmannus, *Sylloge epistolarum*, Leidae, 1727, tom. I, p. 578—585. De correspondentie, tijdens zijne buitenlandsche reis door Bertius met den stadssecretaris te Leiden, Jan van Hout, gevoerd, wordt gevonden in de *Hand. v. cur.*, 18 Maart 1593. In diezelfde »Handelingen" is ook opgenomen een merkwaardig aanbod, door curatoren en burgemeesters Bertius gedaan, en hierachter vermeld als bijlage XXXVI.

Digitized by Google

Bastingius, binnen het Staten-collegie als subregent op te treden [1]).

Bij het waarnemen dier betrekking bleek hem spoedig, hoe Bastings „bekende goedigheijt, ende angebooren zagtmoedigheijt, heel vreemt sijnde vande ernstige straffheijt" dezen volkomen ongeschikt maakten voor het besturen van eene dergelijke inrichting [2]). Gevolg daarvan was dan ook het bekende bursalen-oproer in October 1594, ten tijde dat de niets kwaads vermoedende regent het Collegie voor eenige dagen had verlaten en rustig binnen de stad Hoorn vertoefde [3]). Ofschoon „inne de beclaeghelijcke tragoedie, die daer uijt vorder gevolgt es, niet anders gedaen hebbende, dan ten beveele, ende uijtdruckelijcke last vande curateurs ende burgemeesteren", moest Bertius straks tot zijn bitter verdriet ondervinden, hoe hij „bij veele luijden in een groote opspraecke, ende

---

[1]) Vgl. Bertius, *Aen-spraeck*, blz. 25. Uit Dordrecht schreef de Bert jr. aan Jan van Hout, dat hij Bastingius er opgezocht en met dezen hun toekomstig samenwerken besproken had. »Ejus colloquium quam mihi necessarium fuerit, jam demum intelligo, cum de munere capescendo, deque universa Collegii theologici ratione atque ordine tum ex illius sermonibus edoceor, tum ex legibus publice in hanc rem editis". *Hand. v. cur.*, 18 Mei 1593.

[2]) *Eerste register*, not. v. 7 Dec. 1594. Uitvoerig wordt die ongeschiktheid toegelicht door Bertius' verslag — 43 bladzijden groot — geschreven op last van HH. curatoren, en waarbij hem tevens bevolen werd mede te deelen »alle de faulten, mishandelingen ende overtredingen, tot nog toe inde Collegie gebeurt, dog getrouwelicken ende soo weynig yemant, wie off van wat aansien die oock mogten sijn, verschoonende". Opgenomen in het register voornoemd, behelst dat verslag onder meer de verzekering: »Illud vero tolerari non potest, quod manifestissime deprehensum est, ignorare illum (n. Bastingium) rationem gubernandi regendique Collegii". Toch werd dezen door Hollands staten »omme eenige respecten, extraordinaris toegevoeght de somme van 300 gld.", terwijl zij bovendien, na hiertoe gedaan verzoek, één hunner — den burgemeester van Amsterdam, Reinier Cant — afvaardigden als doopgetuige van Bastings »jongen geboren soon", met opdracht, uit naam der Staten, den vader aan te bieden »eene vergulde koppe, tot een vereeringe". *Resol. Holl.*, 13 Juli en 3 Oct. 1594.

[3]) Zie Schotel, *Stud.-opr.*, blz. 70—90. Vgl. *Resol. Holl.*, 27 en 29 Oct. 1594.

Digitized by Google

naerdenken was gecoomen" [1]). Allereerst bij de studenten der Leidsche hoogeschool [2]) en de kweekelingen van het Staten-collegie. „Daer is eenen geweest — zoo klaagde aan curatoren de onderregent zijn nood — die mij opentlick over taeffel, in jegenwoordigheijt van allen anderen bursalen, voor een verrader gescholden heeft, ende heeft mij durven verwijten, dat ick gansch Hollant in roeren gestelt hebbe. Een ander heeft mij durven dreijgen, ende eenen anbrenger ofte beclapper noemen. Als ick hebbe willen lesen, niemant en heeft tot mijne lectiones willen coomen [3]), daerentusschen heeft men niet opgehouden, pasquillen jegens mij te schrijven" [4]). Ook toen hij, tegen den zomer van 1599, eene nieuwe poging meende te kunnen wagen om zijne, in den winter van 1594, te

---

[1]) *Eerste register*, not. v. 22 Mei 1595. De grievende beschuldigingen van tijd tot tijd tegen hem ingebracht, konden onmogelijk worden vergoed door de 200 gld., welke curatoren, in hunne vergadering van 28 Nov. 1594, aan Bertius toekenden »voor extraordinarise diensten, by hem tot nog toe gedaen". Vgl. bijlage XXXVII.

[2]) Reeds vóór dien tijd was hij den studenten geen »persona grata", zooals blijkt uit de senaatsnotulen van 9 Febr. 1594: »Bertius in ethicen Aristotelis praefaturus, quum jam cathedram conscenderet, maximo a studiosis strepitu excitato, nullum verbum fecit". Wanneer curatoren, in plaats van Vulcanius, die tegen Maart 1595 als secretaris-translateur van den academischen senaat wenschte af te treden, daartoe Bertius aanbevelen, luidt het in de notulen van 10 Febr. te voren: »Visum est senatui academico non expedire ut Bertius hoc tempore eo munere fungeretur". *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 37, 38.

[3]) Toch was hij niet de eenige, wien het in 1594 onmogelijk werd gemaakt de aangekondigde of voorgeschreven lessen te geven. »Per totum annum tot turbae fuerunt, ut nec professores munere suo fungerentur, nec studiosi ad officium redirent", teekent Burman aan bij een brief, geschreven door den hoogleeraar Raphelengius aan zijn voormaligen Leidschen collega Lipsius. Zie P. Burmannus, *o. l.*, tom. I, p, 197. Die opmerking wordt bevestigd door het genotuleerde in de *Acta Acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 33, 34, en in de *Hand. v. cur.*, 8 Febr. 1594.

[4]) De brief, waaraan die klachten zijn ontleend, werd door Bertius geschreven en uit het Staten-collegie verzonden op 8 Januari 1595. Zie *Eerste register*, not. v. 9 Jan. 1595.

Digitized by Google

nauwernood begonnen colleges over de ethiek van Aristoteles voor de studenten te vervolgen, achtte de senaat die proefneming nog ongeraden en hield hij Bertius met allen ernst daarvan terug [1]).

Wat echter den „lector academicus" voorloopig bleef ontzegd, mocht intusschen de subregent grootendeels herwinnen: belangstelling en vertrouwen bij zijne leerlingen. Niet weinig kwam hier Bertius ten goede, het welwillend oordeel over zijn persoon en de zedelijke steun van Kuchlinus [2]), met wiens dochter, Anna Maria, hij eerlang in het huwelijk trad. Ook de omstandigheid, dat hem de gewichtige taak werd opgedragen, door eene plechtige lijkrede de nagedachtenis te eeren van den aan Leidens universiteit even beroemden als beminden Janus Dousa [3]); dat curatoren en burgemeesters besloten „de huysinge des subregents" te verbeteren [4]) en „met hondert guldens int jaer" diens wedde te verhoogen [5]), waarna hij zich,

[1]) »Proposuit magnif. rector nomine P. Bertii ut ipsi assignetur hora qua publice doceat ethica Aristotelis. Decretum ut moneatur per magnif. rectorem Bertius sen. acad. metuere ne illi male cedat hoc tempore si quid publice institueret". En voorts: »Decretum ut B. Vulcanius significaret P. Bertio visum senatui academico consultum ut per cedulam moneat studiosos se ob negotia quaedam dilaturum aliquamdiu praelectionem ethices. Respondit se id facturum". *Acta Acad. L. B.*, cod. VIII, p. 56. Vgl. *Hand. v. cur.*, 8 Mei 1599 en 7 Febr. 1600.

[2]) »Ende zoo veel de persoon Petri Bartii angaet, verclaert de voorn. Cochlinus dat hij mit deselve gaerne 't voorschreve regent-ampt begeert aen te nemen, ende als vooren te betreden, sonderlinge vermits de goede qualiteyten die hij Cochlinus, in eenen onder regent van noden sijnde, verstaet dat inde voorschreven Bertio sijn". *Eerste register*, not. v. 28 Januari 1595. Vgl. *Resol. Holl.* 12 Juli 1595. Zie ook bijlage XXXVIII.

[3]) P. Bertius, *Oratio de vita et obitu nobilissimi viri d. Jani Dousae Nordovici domini*, Lugd. Bat., 1604, Vgl. *Acta Acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 79. Jhr. Johan van der Does, eerste curator der hoogeschool, overleed 8 Oct. 1604.

[4]) *Eerste register*, not. v. 11 Mei 1603.

[5]) *Eerste register*, not. v. 27 Dec. 1595; *Hand. v. cur.*, 27 Dec. 1595. Vgl. *Brieven Stat.-coll.*, I, 20, en *Hand. v. cur.*, 9 Febr. 1603; *Resol. Holl.*, 28 Oct. 1604.

Digitized by Google

hoewel reeds sedert Februari 1600 buitengewoon professor in de ethiek aan Leidens hoogeschool, tevens den 17den Juli 1604 tot „magister artium citra ullum examen" zag bevorderd [1]) — dit alles werkte samen om, zoo binnen de muren van het Staten-collegie als in de academische gehoorzaal, Bertius eindelijk de plaats te verzekeren, waarop hij aanspraak meende te kunnen maken vanwege „sijn geleertheijt, ervarentheijt ende leven" [2]).

Nadat indertijd bursalen en studenten met hunne „opspraecke" waren voorgegaan, volgden professoren en predikanten met hun „naerdencken". Reeds den 19den December 1594 vervoegden zich ter Staten-vergadering drie „dienaeren des Goddelijcken woorts", te weten: Henricus Corputius, Johannes Wtenbogaert en Petrus Plancius, gedeputeerd door „de kercken soo vanden Zuijt als Noorder quartieren van Hollant", in last hebbende hun Edel Mogenden „eenige saecken voor te stellen aengaende het redressement ende den welstant van het Collegie der theologien". Tot de punten, die noodwendig onder de aandacht van HH. Staten moesten worden gebracht, behoorde ook „een vrijmoedelic adverteren" van hetgeen op verschillende tijden, uit den mond van verschillende personen, den remonstranten [3]) omtrent den toenmaligen subregent was ter oore gekomen. De bezwaren, bij deze gelegenheid tegen Bertius aangevoerd, bleken eensdeels eene herhaling te zijn der oude, reeds bekende grieven [4]), welke het curatoren en burgemeesters

[1]) *Acta Acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 78.

[2]) *Eerste register*, not. v. 24 Mei 1595.

[3]) D. i. de remonstreerende Zuid- en Noord-Hollandsche gemeenten.

[4]) Dat hij namelijk »gehouden wert selff oock bij eenige professoren, in sulcken weerzin bij allen studenten, niet alleen inden Collegie mer oock daer buijten inde universiteijt geraeckt te sijn, datmen niet en agt dat hy met eenige vrugt inden Coll. sal konnen gecontinueert werden". *Eerste register*, not. v. 25 Dec. 1594.

Digitized by Google

van Leiden, daartoe door de Staten uitgenoodigd, vroeger slechts geringe moeite had gekost met nadruk te beantwoorden en te wederleggen. Voor een ander deel verweet men den onderregent: „ten eersten dat hij te jong was; ten tweden dat hij in logicis niet genoeg ervaren was; ten derden dat hij te straff was [1]); ten vierden dat hij te ongestadig van zinnen was; ten vijffden dat hij den burgemeesteren eenige saken anders dan 't behoorde over ende angebragt hadde". Wat betrof zijne godsdienstige overtuiging, zeiden gedeputeerden eenig vermoeden te hebben, dat deze niet ten volle samenviel met de aangenomen leerbegrippen „mer datmen daer op niet en kost bouwen". Slechts rekenden zij zich verplicht onder de aandacht der HH. Staten te brengen, hoe door Bertius aan Daniel Colonius, toen nog predikant bij de Waalsche gemeente te Rotterdam, een, uit dit oogpunt, zéér verdacht schrijven was gericht, welk schrijven ongetwijfeld „te becoomen was" [2]).

Ten einde zich al aanstonds te vrijwaren voor meerder „belastinge", die uit genoemde briefwisseling zou kunnen geboren worden, leverde de subregent curatoren en burgemeesters copie van hetgeen hij met Colonius verhandeld had [3]). Deze haastten zich nu, op hunne beurt, de ingediende stukken ter hand te stellen aan de leden van

---

[1]) Volgens getuigenis van den bursaal Franc. Dubbius, door burgemeesters van Leiden en den curator mr. J. de Groot »bij eede ende bij monde gehoort sijnde", hadden niet slechts alle kweekelingen in het Staten-collegie onder elkander een bijnaam, maar ook zij, die over hen gesteld waren. Zoo werd Bertius, misschien om zijne gestrengheid, in onderscheiding van Bastings »slappigheid", in den regel aangeduid met het weinig vleiende epitheton: »koevoet". *Eerste register*, not. v. 23 Oct. 1594.

[2]) *Eerste Register*, not. v. 21 Dec. 1594.

[3]) Die »dobbelden van sijne brieven" werden — »omme de gedagtenisse daer van te bewaren" — opgenomen in het *Eerste register*, not. v. 8 Januari 1595.

Digitized by Google

Leidens theologische faculteit, waarna den 22sten Februari 1595 de alleszins gunstige verklaring volgde, door Franciscus Junius, Lucas Trelcatius en Franciscus Gomarus gezamenlijk onderteekend, dat bedoeld schrijven geene aanleiding gaf Bertius van jezuïetische neigingen te verdenken [1]). Zag alzoo de gewantrouwde zich, in gevolge dat oordeel, gezuiverd van de grootste en zwaarste beschuldiging, die der ketterij, tegen hem ingebracht [2]), straks ook betuigde hetzelfde drietal hoogleeraren, bij vereenigde zitting van senaatsleden en curatoren: „dat sij niets niet opden voors. P. Bertium te seggen en hadden, mer hem tot het onder regent-ampt wel ende ten genoegen gequalificeert ende bequaem hielden ende kenden" [3]).

Hoe nochtans de blaam van onrechtzinnigheid — verdiend of niet verdiend — bleef kleven op den subregent, kwam ten duidelijkste aan het licht na Kuchlinus' dood en het door Bertius voorloopig in handen genomen bestuur over het Staten-collegie. Aan hem persoonlijk rekenden bij die gelegenheid curatoren zich verplicht mede te deelen, dat hij zijn boek over het Pelagianisme, wijl „bij eenige geoordeelt wierde 't selve niet stichtelijc te sullen wesen", vooreerst niet zou uitgeven, maar wachten op nadere vergunning daartoe van HH. Staten [4]). En aan de theologische professoren werd door diezelfde verzorgers der hoogeschool het dringend verzoek gericht, om zich van tijd tot tijd, overeenkomstig de verordeningen [5]), te

---

[1]) *Eerste register*, not. v. 8 Januari 1595. Zie bijlage XXXIX.

[2]) *Eerste register*, not. v. 8 Januari 1595. Zie bijlage XL.

[3]) *Eerste register*, not. v. 24 Mei 1595. Vgl. *Hand. v. cur.*, 27 Dec. 1595.

[4]) Tegelijk met eene disputatie van Arminius over »des menschen vrijewillekeur en hare crachten", zag in 1609 te 's-Gravenhage Bertius' verhandeling het licht onder den titel: *Van de ketterije Pelagii ende Caelestii.*

[5]) *Ordonn.*, 1595, dl. I, art. 4 en 22.

Digitized by Google

laten vinden bij de repetitiën, welke de proregent verplicht was met de alumnen van hunne respectieve lessen te houden, opdat Bertius „oorsaecke soude hebben om op d'een off d'andre materie te spreecken ende int vrundelijck te handelen" [1]). Bewijs genoeg, dat curatoren het door hem te geven godgeleerd onderwijs niet ten volle vertrouwden, ook al hadden zij overigens besloten „te besoeken hoe sig die regieringe ende bestieringe van't Collegie onder 't beleijt van d. Bertius soude toedragen".

Te oordeelen naar hetgeen weldra plaats greep, mocht die proefneming aanvankelijk geslaagd heeten. Immers werd Bertius den 5den Februari 1607, bij acte van Gecommitteerde Raden, voorgoed tot regent benoemd [2]). Een paar dagen later begaven zich curatoren en burgemeesters, alsook de rector magnificus, Rudolphus Snellius, met twee der theologische professoren, Arminius en Trelcatius jr., in plechtigen optocht naar het Staten-collegie [3]). Bertius' woning binnengetreden, werd hem daar voorgelezen het besluit van Gecommitteerde Raden en hij uitgenoodigd den bij de statuten gevorderden eed af te leggen. Middelerwijl waren alle bursalen samengekomen in het groot auditorium. Vergezeld door Leidens magistraat en den curator jhr. Cornelis van der Mijle, sprak hier Arminius op ernstigen toon de kweekelingen toe, hen vermanende, steeds te bedenken met welk doel zij door

---

[1]) *Eerste register*, not. v. 8 Aug. 1606. Zie bijlage XLI.

[2]) *Resol. Holl.*, 5 Febr. 1607. — Als subregent van het Staten-collegie kreeg Bertius sedert dien tijd naast zich Justus Jacobi Bulaeus, omtrent wien hij in 1611 aanteekende: »23 Febr. obiit ex lenta phtisi ds. Justus Bulaeus, Collegii subregens, natus annos 31". Zie over Bulaeus: *Brieven Stat.-coll.*, I, 209, 210; *Hand. v. cur.*, 8 Febr. 1609 en 8 Mei 1611; *Resol. Holl.* 30 Mei 1609; *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 50. Plaatsvervanger van Bertius als »professor ethices" werd Gilb. Jacchaeus. *Hand. v. cur.*, 31 Aug. 1607.

[3]) *Eerste register*, not. v. 9 Febr. 1607.

Digitized by Google

HH. Staten in deze stichting waren opgenomen, en trouw alle middelen aan te wenden om de hoopvolle verwachtingen, die men van hen koesterde, op geenerlei wijze te leur te stellen. Ongetwijfeld zou hun dit gelukken, bijaldien zij een leven leidden in overeenstemming met het ambt, waarvoor zij zich zochten te bekwamen. Aan de over hen gestelde machten gehoorzaam, konden zij verzekerd wezen ruimschoots te zullen deelen in de gunst hunner maecenaten.

Als wilden curatoren en burgemeesters onmiddellijk de daad voegen bij het woord, schonken zij den bursalen — onder wie zich ook onze Gisbertus Voetius bevond — „tot vereeringe voorden aencompste des nieuwen regents twaelff gulden om daervan in te leggen een tonneken wijn ende eerlijcken vroijlick te sijn".

Digitized by Google

DERDE HOOFDSTUK.

Theologische studiën. Vertrek uit Leiden.

Niet lang nadat Bertius onder feestelijk vreugdebetoon zijne betrekking had aanvaard, achtte Voetius het oogenblik gekomen, om hem vergunning te vragen, zoo tot het bijwonen der godgeleerde lessen als tot het zich naar eisch bekwamen in de Hebreeuwsche taal. Daartoe werd door hem en door sommigen zijner medebursalen, 8 Mei 1607, aan den nieuwen regent binnen het Staten-collegie een verzoekschrift gericht, in welk adres zij opmerkten, hoe van het loopende jaar de maanden Maart en April verstreken waren, zonder dat volgens de statuten [1]) hunne promotie „ad gradum magisterii in artibus" had plaats gevonden. Reeds bleek, als voorbereiding tot het theologisch onderwijs, een goed deel van hun beschikbaren tijd aan wijsbegeerte en oude letteren besteed te zijn. Wat te leeren nog overbleef, kon gemakkelijk in allerlei snipperuren worden aangevuld. Geen hunner had plan de studie der „humaniora" te verwaarloozen [2]). En moesten zij, van de lagere tot de hoogere klasse — of, gelijk

[1]) *Ordonn.*, 1595, dl. III, art. 21 en 22.

[2]) Voet., *Dispp. select.*, tom. III, p. 632: »Repetitio et collatio philologiae atque historiae latinae, graecae, hebraicae, orientalis, quam diligens theologus nunquam deponere potest, etc.". Vgl. *Bibl. stud. theol.*, p. 34, 227, en *Polit. eccles.*, tom. II, p. 233; *Oud-arch. Heusden*, E. 210, bijlage tot fol. 33 verso der gemeenterekening over 1608.

Digitized by Google

het heette, van „mensa secunda" tot „mensa prima" — bevorderd [1]), iets meer voor „cope van boucken ofte andersins" besteden, zoo werd aan Bertius verzocht bij HH. curatoren te willen uitwerken, dat ook het bedrag hunner jaarlijksche toelage vanwege de Staten naar evenredigheid mocht verhoogd worden. Het antwoord, door den regent op genoemde aanvraag gegeven, luidde voor elk der acht bursalen toestemmend, mits aan het bij de wet gevorderde examen behoorlijk zou zijn voldaan [2]).

Sedert volgde Voetius, die hiermede het hoofddoel van zijn streven bereikt achtte, met verdubbelde vlijt de lessen in de godgeleerdheid aan Leidens hoogeschool [3]). Hoewel begeerig, om, ten spoedigste, naar eene uitdrukking door Kuchlinus gebezigd, „met volle zeilen in de theologie te varen", begreep hij nochtans, dat philosophie en philologie hare oude rechten op zijn ijver in het minst niet verloren hadden. Vandaar, dat Gisbertus voortging met enkele studiegenooten het onderricht bij te wonen van den hoogleeraar Jacchaeus in metaphysica en ethiek [4]); evenals

---

[1]) Zie hierachter, bijlage XLII, alsook Kuchlinus' adres, ten jare 1601 gezonden aan de staten van Holland en West-Friesland, voorhanden in het archief der Leidsche curatoren, en waarvan het concept gevonden wordt in de *Brieven Stat.-coll.*, I, 186. Vgl. *Resol. Holl.*, 19 Mei 1601, alsmede het advies van HH. curatoren, in dato 8 Nov. 1602 en het antwoord der Staten, gedagteekend 18 April 1603 — welke beide stukken aanwezig zijn in bovengenoemd archief.

[2]) Vgl. bijlage XLIII, en *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 50.

[3]) »Post haec philologica et philosophica progymnasmata theologiae, qui studiorum scopus erat primarius, addixit se magis", getuigt Essenius, *Orat. fun.*, p. 12.

[4]) »Metaphysicae, quae tunc (1605) manibus studiosorum terebantur Corn. Martinii, Chynaei, Jac. Martinii, Javelli, Fonsecae, imprimis Francisci Zwarezii (ex qua compendium contractum nobis dictabat et explicabat praeceptor noster Gilb. Jacchaeus), huc etiam aliquid conferebant". Voet., *Dispp. select.*, tom. V, p. 458. Vgl. 183, 215. De Leidsche senaatsnotulen bevatten, met het oog op genoemd onderwijs, deze merkwaardige beperking: »Decretum ut magister Jacchaeus in posterum abstineat a conclusionibus et corollariis ullo modo ad theologiam pertinentibus". *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 89. Vgl. fol. 83.

Digitized by Google

hij, gedurende het vierde en vijfde jaar van zijn verblijf binnen het Staten-collegie, maar zelden verzuimen zou den beroemden Daniël Heinsius te gaan hooren, bij diens geleerde en tevens smaakvolle verklaring van Xenophon, Aristophanes en Pindarus [1]). Hiermede niet tevreden, bestudeerde Voetius opnieuw, en zorgvuldiger nog dan te voren, de Grieksche grammatica, prosodie en accentenleer [2]), vertaalde, onder leiding van zijn medebursaal Guilielmus Neuhusius [3]), die een hoogst bekwaam litterator was, van Lucianus sommige dialogen in het latijn, ja nam ook gretig de gelegenheid waar, om, bij ontbijt en middagmaal, met twee zijner latere geestverwanten op theologisch gebied, Johannes Cloppenburch en Antonius Plancius, tal van onderwerpen uit het gewone, dagelijksche leven „exercitii causa" te bespreken in het grieksch [4]).

---

[1]) Na Heinsius genoemd te hebben »lumen academiae Leidensis universo literatorum orbi conspicuum et admirandum", laat Voetius volgen: »ego, qui tot eruditissimas Heinsii lectiones super Xenophontis Republica Lacedemoniorum, Aristophanis Nebulis et Pluto, Pindari Olimpicis, frequentavi". *Polit. eccles.*, tom. III, p. 245, 246. Vgl. *Dispp. select.*, tom. III, p. 701, 702. Essenius vergist zich, als hij, *Orat. fun.*, p. 10, zegt, dat Gisbertus de colleges van Heinsius bezocht »post obitum Vulcanii"; deze stierf eerst in het begin van Nov. 1614.

[2]) Wat echter niet belette, dat naderhand Crenius, *o. l.*, Lugd. Bat., 1705, pars XIV, p. 42, onder andere verbeteringen, ook deze meende te moeten voorslaan: »In Voetii II. Bibliothec., c. I, p. 243, pro γνῶστον lege γνωστὸν, quod, ut leve non notarem, nisi idem ibidem Voetius, c. II, princ. p. m. 252, τῶν γνώστων haberet pro γνωστῶν; nam γνωστὸς, ὴ, ὸν vocabulum ἀξύστονον esse, non προπερισπώμενον, quod Voetii scriptura vult, nemo nescit". Vgl. mijn opstel over eenige onuitgegeven brieven *van* en *aan* Gisbertus Voetius, geplaatst in het *Archief voor Nederlandsche kerkgeschiedenis*, onder redactie der hoogl. Acquoy en Rogge, 's-Gravenhage, 1893, dl. IV, blz. 276 vv., aldaar brief Q.

[3]) Voet., *Polit. eccles.* tom. II, p. 756. Op aanbeveling, zoo van Bertius als van den hoogleeraar Corn. Grotius, die beiden verklaarden, dat hij, 24 Dec. 1606, met zeer goed gevolg eene rede in het grieksch had gehouden op Jezus' geboorte, werd Willem Iewesz. van Nieuwenhuyzen den 8sten Juni 1607 door de Leidsche vroedschap tot haar alumnus gekozen. Zie *Brieven Stat.-coll.*, II, 18. Vgl. dr. B. W. Hoffmann, *Beknopte geschiedenis van het gymnasium te Haarlem*, Haarlem, 1889, blz. 11, 12.

[4]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 11, 12. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 43, 44.

Digitized by Google

Tijdens de vroegste jaren van het bestaan der academie te Leiden, had het onderwijs in de Hebreeuwsche taal er dikwerf niet weinig te wenschen overgelaten. Wie daarmede door curatoren werd belast, bleek nu eens „der sprake onkundig te wesen", terwijl dan weder van hem gold, dat hij — hoe goed ook te huis op zijn eigen veld van wetenschap — slechts ten deele mocht vertrouwd heeten met de beginselen van het hebreeuwsch [1]). De alleszins bekwame vakgeleerde, Johannes Drusius, dien men, bij verhoogde jaarwedde, buiten twijfel voor de universiteit had kunnen behouden, was in 1585 naar Franeker vertrokken, waarheen het sedert gebruikelijk werd, dat zich onderscheiden theologanten begaven, om daar, na volbrachte studie binnen Leiden, hun kennis van het hebreeuwsch zoo goed mogelijk aan te vullen [2]). Voor Voetius en diens tijdgenooten was dit evenwel onnoodig. Immers bezat toen de hoogeschool in Guilielmus Coddaeus en Franciscus Gomarus een tweetal professoren, aan wier leiding het beoefenen der Hebreeuwsche taal en letterkunde gerust kon worden toevertrouwd. Laatstgenoemde inzonderheid [3]) wist bij Gisbertus zulk eene warme liefde voor het oostersch te wekken, dat hij, met de studie daarvan, nog lang na zijne academiejaren, zich heeft bezig gehouden. Niet slechts leerde hij op Gomarus'

[1]) Dat eerste was het geval met Hermannus Rennecherus; het tweede betrof Rudolphus Snellius. Vgl. Schotel, *Stud.-opr.*, blz. 18.

[2]) »Ita olim non pauci studiosi Belgae cursu in academia Leidensi absoluto, primum Franekeram ob florentissimum istic linguae hebraicae studium, se conferebant". Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 772.

[3]) Waar Voetius naderhand gewag maakt van Coddaeus, vermeldt hij dezen meer als een ijverig aanhanger van Arminius' beginselen dan wel als zijn vroegeren onderwijzer te Leiden in het hebreeuwsch. Zie b. v. *Polit. eccles.*, tom. II, p. 59. Daarentegen prijst hij bij herhaling de »Lyra Davidis" als een »eruditus labor" van zijn leermeester Gomarus. *Dispp. select.*, tom. III, p. 678, en *Polit. eccles.*, tom. I, p. 531. Ook noemt hem Voetius »magnum inter theologos philologum". *Dispp. select.*, tom. V, p. 294.

Digitized by Google

college — vier malen ter week bezocht — den tekst van het „Oude Testament" goed en grondig verstaan [1]), maar hij besteedde ook een gedeelte van zijn vrijen tijd aan het lezen der door Buxtorff senior [2]) uitgegeven „Epistolae hebraicae", en getroostte zich bovendien de niet geringe moeite, om zelf soortgelijke brieven op te stellen, welke dan werden nagezien door zijn „venerandus praeceptor", in wien hij allengs ook begon te eeren [3]) den „magnus theologus".

Tot geen der Leidsche professoren voelde Gisbertus zich sterker aangetrokken dan tot Gomarus en geen heeft beslister invloed geoefend zoowel op zijne godgeleerde denkwijze als op de ontwikkeling van zijn persoonlijk karakter [4]). „Vermaerde balling van het ijvrig Vlaenderlandt" [5]), was deze jaren lang in den vreemde

---

[1]) Vgl. Voet., *Dispp. select.*, tom. IV, p. 739—745. Soms gaf hij dien tekst vrij slordig terug. Zoo schreef Voetius, als afgevaardigde ter nationale synode binnen Dordrecht vertoevende, den 23sten Mei 1619, in het album van Petrus Mulerius, zoon van den Groningschen hoogleeraar Nicolaus Mulerius, tot een aandenken dit citaat: יהוה דבר מי לא ינבה; derhalve ינבה, in plaats van ינבא (Amos 3:8). Genoemd album is tegenwoordig het eigendom van den heer G. J. van Limburgh, predikant te Thamen a. d. Amstel, die het mij welwillend ter inzage afstond.

[2]) Johannes Buxtorfius, *Epistolarum hebraicarum decas*, Basil., 1603. Van denzelfden schrijver verscheen iets later de *Institutio epistolaris hebr. cum epistolarum hebr. centuria.* Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 166.

[3]) Voet., *Dispp. select.*, tom. III, p. 1245.

[4]) Voetius noemt dien leermeester in zijne *Bibl. stud. theol.*, p. 165, »praeceptor noster de nobis meritissimus", terwijl hij — *Dispp. select.*, tom. V, p. 100 — omtrent hem verklaart: »Cum d. Gomaro nunquam contendi, nec contra eum quidquam defendi, nec scriptum aliquod ipsius, aut disputationem oppugnandam mihi sumsi; nedum ut heterodoxa, impia, blasphema, papismos, socianismos, stancatismos (lege: stancarismos) illi impegerim. Quam gratus ipsi discipulus usque ad finem vitae fuerim, quamque ego εὐθυμίᾳ et honori venerandi et veterani theologi ac praeceptoris mei studuerim, testari possent epistolae ἀμοιβαῖαι". Tevens blijkt uit die gevoerde briefwisseling, hoezeer ook Gomarus prijs stelde op het werk van zijn discipel. Zie b. v. *Dispp. select.*, tom. I, p. 466, 539.

[5]) Brandt, *a. w.*, dl. II, blz. 52.

Digitized by Google

door zuiver Calvinistische theologen gevormd en opgevoed; waarna hij — eerst als predikant te Frankfort a. d. Main en vervolgens als hoogleeraar te Leiden — de beginselen van den Geneefschen hervormer voorstond met onwankelbare trouw [1]), zonder ooit terug te deinzen voor eenige gevolgtrekking, door de onverbiddelijke logica daaruit afgeleid.

Al aanstonds onderscheidde zich Gomarus, gelijk zoovele uit hun land verdreven Protestanten, door zijn vurigen geloofsmoed, welke hem onverschrokken deed afgaan op het voorgestelde doel [2]), tevreden „de waerheydt te mogen groot maecken"; daarbij „willich ende bereydt" haar „tegen alle poorten der hellen" te verdedigen [3]), in vast vertrouwen op Gods genade „onder wiens schilt goet te vechten is" [4]). Die waarheid viel voor hem samen met de „suyvere, gesonde" leer, geput uit den bijbel, vervat in confessie en catechismus, onderwezen door alle Gereformeerde predikanten en, bij het aanvaarden van zijn professoraat, ook „grondelick gevonden in d'universiteyt" [5]). Dit laatste echter zou anders worden.

---

[1]) Waar het, naar zijn oordeel, ondergeschikte punten geldt, zegt Voetius o. a. van zijn leermeester: »Ex nostris Fr. Gomarus emollit sententiam Calvini, distinguendo non dubitasse eam (n. Mariam) de promissionis veritate, sed de modo". *Dispp. select.*, tom. II, p. 1104.

[2]) Van hem heet het dan ook bij Voetius: »ab omni indulgentia κοσμικῇ quam maxime alienus". *Dispp. select.*, tom. III, p. 1242.

[3]) Gomarus, *Proeve*, blz. 4, 21.

[4]) Gomarus, *Waerschouwinghe over de Vermaninghe aen R. Donteclock*, Leyden, 1609, blz. 6.

[5]) Gomarus, *Proeve*, blz. 21. Tegenover Arminius' verklaring, afgelegd op de Haagsche conferentie in Aug. 1609: »men moeste niet vraghen, watmen tot noch toe gheleert hadde, maer ondersoecken wat waerheydt is, ende watmen voortaen sal leeren", roept Gomarus verontwaardigd uit, in zijn *Bedencken*, blz. 46: »Als of de religie niet met goede kennisse ende vaste gronden, in onze kercke, al over menich jaren, ware ghestelt in de confessie ende catechismo, maer datmen nu eerst, als eenich onrecht ghehadt hebbende, ofte in twijfel zijnde, die behoefde te stellen". Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. III, p. 30.

Digitized by Google

Niet lang nadat Voet als bursaal binnen het Staten-collegie was opgenomen, achtte Gomarus zich, den 31sten October[1]) 1604, verplicht „tot oeffeninghe der jeucht" twee en dertig theses over de goddelijke praedestinatie „openlijck te stellen" tegen de vijftien artikelen, op 7 Februari deszelfden jaars, door Willem Basting[2]) verdedigd onder het voorzitterschap van Arminius[3]). Nauw was genoemde handelwijs ruchtbaar geworden ook buiten de academie, of gedeputeerden der Noord- en der Zuid-Hollandsche synode deden in Juni 1605, zoo bij de theologische professoren als bij de verzorgers van Leidens hoogeschool, onderzoek naar mogelijke oneenigheden aldaar ontstaan, waarna den 22sten Mei 1607 drie hoogleeraren en dertien predikanten op last der Staten-Generaal te 's-Gravenhage hun „conventus praeparatorius" hielden[4]), in het belang eener beslissing der gerezen geschillen op de weldra uit te schrijven nationale synode.

Omstreeks dezen tijd nu, woonde Gisbertus voor het eerst de godgeleerde colleges bij[5]). Met het onderwijs,

---

[1]) Volgens Bertius, *Aen-spraeck*, blz. 10, waren die theses »ghestelt ende aengheslaghen den 12. Octobris". De door mij genoemde datum staat vermeld bij Stephanus Curcellaeus, *J. Arminii examen thesium d. Fr. Gomari de praedestinatione*, 1645, en wel in dezer voege: »(Theses quas) publice disputandas proposuit (Fr. Gomarus), ad 31 Octob. anno 1604, respondente Samuele Grutero, Lugd. Bat. — Rogge laat, in zijn *a. w.*, dl. I, blz. 254, de openbare verdediging dier stellingen op 14 October plaats grijpen.

[2]) Hij was een zoon van den voormaligen regent Jeremias Bastingius, die 19 Oct. 1598 stierf. Door bemiddeling van Gomarus droegen indertijd de Staten tot zijne studiekosten bij. *Resol. Holl.*, 29 Jan. 1600.

[3]) Beide disputaties verschenen in 1609, tot groot misnoegen van Gomarus »vertaelt uyt het latijn", bij Jan Paets Jacobsz. »drucker vande universiteyt". Vgl. *Polit. eccles.*, tom. III, p. 691. Ook Voetius acht later die overzetting van Gomarus' stellingen erop aangelegd »ut (Gomarum) plebi imperitiori magis odiosum aut ridiculum redderent". *Dispp. select.*, tom. IV, p. 728.

[4]) Voet., *Polit. eccles.*, tom. III, p. 181, 182. Vgl. *Resol. Holl.*, 1, 8 en 24 Mei 1607.

[5]) De eischen, daaraan naderhand door Voetius gesteld, ontwikkelde hij in zijne *Bibl. stud. theol.*, p. 35—69. Vgl. Essenius, *Orat. fun.*, p. 12—14.

Digitized by Google

gegeven door Lucas Trelcatius jr., die gewoon was de theologische wetenschap, samengevat in een „Epitome" of „Kort begrip", encyclopaedisch binnen het jaar af te handelen [1]), kon hij maar luttel winst doen [2]). Trelcatius toch stierf reeds den 12den September 1607, even na het openen van den nieuwen cursus [3]) en na de uitgave zijner „Institutiones theologicae", in welke hij, beslister dan te voren, partij had gekozen tegen de denkbeelden door Arminius voorgestaan [4]). En wat dezen betrof — het scheen wel of het den professor hoe langer hoe moeielijker begon te vallen, zijne plaats aan Leidens hoogeschool vastberaden te handhaven. De wijze waarop Gomarus hem in den weg was getreden had Arminius diep geschokt, zóó zelfs, dat zijne gezondheid er merkbaar onder leed. Al genoot hij nog steeds in klimmende mate de goede gunst bij verschillende gelegenheden van beiden, curatoren en burgemeesters ervaren [5]) — de houding, welke de academische jongelingschap tegenover hem aannam, bleek sedert de laatste maanden eene sterke wijziging ondergaan te hebben. Bij zijne komst ter hoogeschool den meesten theologanten eene zéér begeerde persoonlijk-

---

[1]) *Hand. v. cur.*, 9 Nov. 1602. In diezelfde acten noemt Gomarus den jongen Trelcatius »een fijn geleert man". Bij Arminius daarentegen, aan Wtenbogaert schrijvende, heet hij iemand »qui monstrosas opiniones publice profitetur". Ph. a Limborch, *Praestantium ac eruditorum virorum epistolae ecclesiasticae et theologicae varii argumenti*, etc., edit. sec., Amst., 1684, p. 161.

[2]) Toch vermeldt hij hem als zijn vroegeren leermeester: *Dispp. select.*, tom. II, p. 1216.

[3]) Vgl. P. Bertius, *Oratio funebris in obitum d. Lucae Trelcatii sstae theologiae doctoris in academia Batavorum Lugdunensi. Habita post exsequias in auditorio theologico*, 17 *kal. Sept.*, Lugd. Bat., 1607.

[4]) »Trelcatius librum institutionum edidit — schrijft Arminius aan Wtenbogaert — in quo multa sunt nova, hactenus ecclesiae nostrae incognita". *Praest. ac erud. viror. epist.*, p. 160. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, tom. III, p. 7.

[5]) »Jac. Arminius se suamque doctrinam notitiae et ordini synodorum subtrahebat, sub alas curatorum academiae se recipiens", oordeelt Voetius in zijne *Polit. eccles.*, tom. III, p. 191. Zie ook bijlage XLIV.

Digitized by Google

heid, was de groote opgang zijner lessen, en voornamelijk van zijn privaat-collegie, onheilspellend gedaald. Ook moest hij, na het oproer van December 1607, dat Leiden wederom jammerlijk in last bracht [1]), tot zijn bitter verdriet ondervinden, hoe allerlei „pasquillen", door de studenten „die hem partydig scholden", hier en daar binnen de stad — „ende byzonder voor de deuren der universiteyt" — geplakt, meerendeels aan zijn adres gericht waren [2]).

Toen derhalve Voetius kennis maakte met Arminius' onderwijs, had de bekoring der nieuwheid reeds bij velen opgehouden haren invloed te oefenen. Gebleven, en nog aanmerkelijk vermeerderd, was slechts de zucht der academieburgers onderling, om over confessie en catechismus een hoe langer hoe vrijer oordeel te vellen [3]), ofschoon Arminius persoonlijk zich gerechtigd achtte tot de verklaring: „ick bekenne, dat ick niet en weet, wat de studenten in theologia seggen, ofte twisten van de aengenome leere der kercken. Dat weet ick alleen, dat de selve, ofse my toegedaen ofte teghens sijn, nauwelicx en sijn bequaem, om van sulcke ghewichtighe saecken te oordelen, tot welcker overlegginghe tijdt, neersticheydt, een heerlicke kennisse der heyliger schriften, ende een goede conscientie vereyscht worden" [4]). Mocht Voetius

[1]) Zie bijlage XLV.

[2]) *Hand. v. cur.*, 4 Febr. 1608. Vgl. Bertius, *Aen-spraeck*, blz. 22. Wellicht had de »partydigheid", waarvan Arminius door de studenten beschuldigd werd, luttel uit te staan met zijne meeningen op theologisch gebied en hing zij veeleer samen met een hernieuwd geschil over de academische rechtspraak in die dagen. Zie *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 90. Vgl. *Resol. Holl.*, 30 Jan. 1608.

[3]) Gomarus schrijft in zijn *Bedencken*, blz. 47 »dat de staet, van de studenten in theologie int ghemeyn, suyverder in leere, nederigher van ghemoede, ende eendrachtigher onder malcanderen, van d. Arminio ghevonden is, dan hyse ghemaeckt heeft". Vgl. blz. 48, 49.

[4]) R. Donteclock, *Antwoorde op een seker schrift, eens onbekenden*, *'t on-*

Digitized by Google

voor het oogenblik aan die vorderingen al niet beantwoorden in de mate, waarin Arminius zulks van zijne discipelen verlangde — hij spaarde nochtans geene moeite, ten einde zoo spoedig mogelijk op de hoogte te komen der geschilpunten, die gaandeweg met onstuimiger drang ieders hoofd en hart beroerden [1]). Daarbij hielp hem niet weinig het gebruik, door de theologische professoren overgenomen en trouw gevolgd, om alle dusgenoemde „loci communes" te behandelen in eene reeks van disputatiën, welke bij elkaar gevoegd eene tamelijk volledige dogmatiek uitmaakten [2]). Met hetgeen hij in dezen vorm op de lessen van Arminius hoorde [3]), vergeleek Gisbertus steeds zorgvuldig, wat binnen de leerzaal van het Staten-collegie door hem werd geëxcerpeerd uit Keckermans „Systema

---

rechte geintituleert, *Christelicke ende ernstighe vermaninghe tot vrede*, enz., Delft, 1609, blz. 39.

[1]) »Quoniam autem isto tempore fervebant controversiae Arminianae, in iis speciatim exercuit se strenue: at sine ullo unquam commercio istorum errorum". Essenius, *Orat. fun.*, p. 12.

[2]) Zie de belangrijkste dier »loci communes" vermeld in: Voet., *Polit. eccles.*, tom. III, p. 80, 81, en *Bibl. stud. theol.*, p. 77—86, passim. Vgl. *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 63; *Hand. v. cur.*, 8—12 Febr. 1611, en Voet., *Thers. heaut.*, p. 108.

[3]) Door de zeven zoons van Arminius opgedragen aan Leidens magistraat, verschenen later: *Jacobi Arminii*, *Veteraquinatis Batavi*, *s. theol. doctoris eximii*, *disputationes*, *magnam partem s. theologiae complectentes*, *publicae et privatae. Priores cum accessione aliqua*, *et correctiores*, *nunc* 25 *numero. Alterae vero totae novae*, *et* 79 *numero*, etc., Lugd. Bat., 1610. — Dat het den studenten dikwijls vrij lastig viel met Arminius »primis professionis suae annis" te disputeeren, omdat hij »ulteriores probationes et instantias, quas adferendas perspiciebat, praescindebat, negando plerumque majores propositiones, aut earum consequentias", verzekert Voetius, *Polit. eccles.*, tom. II, p. 56. Vgl. *Thers. heaut.*, p. 83. Zie echter ook: *Polit. eccles.*, tom. III, p. 617, waar sprake is van de »egregiae disputationes Jac. Arminii", en *Thers. heaut.*, p. 122: »In Arminii thesibus de Natura Dei, de Deitate filii et spiritus s. omnia (pauculis exceptis) distincte, proprie, et docte explicata sunt, adeo ut nihil melius in illo scripti genere de illa materia dici potuerit. Haec mea quidem sententia, quam contra Socinianos et Remonstrantes tueri paratus sum".

Digitized by Google

theologicum", alsook uit de in druk verschenen godgeleerde stellingen van Franciscus Junius, van de beide Trelcatii, vader en zoon, van Gomarus en anderen [1]).

Naderhand bij machte een zelfstandig oordeel te vellen over de manier van doceeren door Arminius in practijk gebracht, deed Voetius vooral uitkomen, hoe deze minder gewoon was zijne eigenaardige denkbeelden, niet zelden afwijkende van de vastgestelde leer, aan de theologische studenten in het openbaar toe te vertrouwen, dan wel „zijn lichtschuwen twijfel en wat hij nieuws meende ontdekt te hebben", op privaat-colleges, door middel van geschreven dictaten aan enkele ingewijden afzonderlijk mede te deelen [2]). Aldus kon het een poos lang schijnen, dat zijne dogmatische begrippen overeenstemden met de belijdenis, neêrgelegd in de formulieren der kerk [3]). Wie

---

[1]) Voet., *Dispp. select.*, tom. V, 142, 143. Vgl. *Bibl. stud. theol.*, p. 485. De auctie-catalogus van Voetius' boekerij bevat een groot aantal disputationes, en natuurlijk ook de hierboven genoemde.

[2]) Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 56, 330. Ook schrijft hij, *Dispp. select.*, tom. V, p. 228: »Eminus ostendebat (n. Arminius in publicis praelectionibus) se malle hic nova heuremata et philosophemata quaerere, quam recepta suo loco relinquere". Soms blijkt de hoogleeraar meer onomwonden gesproken te hebben, en dan luidt het bij Voetius: »Temere a Jac. Arminio tunc praeceptore meo in publica lectione non sine zelo et commotione vellicabatur eruditissimi theologi nostratis Werneri Helmichii nuperrime tunc Amstelodami defuncti (30 Aug. 1608), emortuale, quo suos contra minantem tunc et formidatam orthodoxae religionis mutationem hortatus fuerat: ut constanter manerent seu starent in salutari doctrina, quam ipsos docuerat". *Dispp. select.*, tom. III, p. 1122. Vgl. tom. V, p. 419. Vgl. Gomarus, *Vertooch voor de E. E. heeren Staten gedaen over de leere ende beleydt d. Arminii*, gevoegd achter zijne, in 1609 te Leiden bij Jan Jansz. Orlers »boeckvercooper in de Duytschen bybel", uitgekomen »Waerschouwinghe"; alsook: G. Baudartius van Deynse, *Memoryen ofte cort verhael der gedenck-weerdichste so kercklicke als werltlicke gheschiedenissen, enz., vanden jaere* 1603 *tot in het jaer* 1624. Tweedde editie grootelicx vermeerdert, Arnhem, 1624, boek I, blz. 5*b*.

[3]) Op iets dergelijks doelt Gomarus, waar hij, *Bedencken*, blz. 44, herinnert aan Arminius' verklaring, in 1605 afgelegd tegenover de synodale gedeputeerden van Zuid-Holland: »Dicam verum, sed non omne verum quod scio: dicam ubi erit opportunum". Vgl. Voet., *Dispp. select.*, tom. IV, p. 638.

Digitized by Google

echter bij de publieke lessen door Arminius gegeven tot het wezen der zaak wist door te dringen, bespeurde volgens Voetius terstond, hoe de hoogleeraar er meestentijds op uit was, de bewijskracht te ontzenuwen van zoo menige schriftuurplaats, aangehaald om het rechtzinnig gevoelen te steunen [1]). Op die wijze zijn leermeester als in de kaart ziende, dreef licht mogelijk Gisbertus, neêrgezeten onder zijne medebursalen, nu en dan ondeugend den spot met de toenmaals veel vernomen betuiging van Arminius' volgers: „den eenen dagh leert den anderen wat datmen sal gelooven" [2]).

Zoo voor iemand, voor Gomarus was het geheel ondoenlijk zulk eene leus tot de zijne te maken. In tegenstelling met Arminius hield hij zich vast verzekerd de godsdienstige waarheid volledig te bezitten, die, eenmaal langs rechtmatigen weg verkregen, hem nimmer meer ontvallen zou. Daarbij kende hij groot gezag toe aan de getuigenissen van vroegere en latere theologen; altijd voor zoover zij door hunne uitspraken meêwerkten om het orthodox systeem krachtiger te bevestigen, of dit in een beter, een helderder licht te plaatsen [3]). Geen

---

[1]) Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 56, 57. Vgl. p. 59, 60. Gomarus betuigt, in zijn reeds genoemd *Vertooch*, dat Arminius »sijn nieuwe leere den wech allenskens bereyt heeft", o. a. door aan de tegenpartij te ontnemen hare wapenen, te weten: »de treffelickste plaetsen der heylighe schriftuere, waer op ghewichtighe puncten der ware leere onser kercke gegrondet staen tegen duydende: soo dat de fondamenten ondergraven zijnde, de leere dies te lichter soude vallen".

[2]) *Simonis Episcopii brief. In de welcke de gront van de Remonstranten, aengaende hare belijdenis ende eenstemminge in het geloove, naecktelick ontdeckt wort. Met een voor-reden aende hoog-mog: heeren staten generael der Vereenighde Nederlanden*, s' Graven-haghe, 1620, blz. 17. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 498: »Sed ab anno 1609. usque ad 1619. aliquod est intervallum, ita ut dies diem multa eos (n. Remonstrantes) dedocere aut docere potuerit". Zie ook: tom. III, p. 258, en *Dispp. select.*, tom. I, p. 489, 518; tom. V, p. 762; *Thers. heaut.*, p. 107, 116, 117.

[3]) Aan Arminius verwijt daarom Voetius diens »depreciatio scriptorum

Digitized by Google

wonder, dat op die wijze het streven hem vreemd bleef „de jonghe ende jeuckende ooren met nieuwicheden te kittelen, ende met twijfelinge ende teghensprekinghe, van de ghemeyne leere onser kercke, aen te locken, en los te maken" [1]). Bedeeld met een veel vaster gezondheid dan zijn drie jaren oudere ambtgenoot Arminius [2]), kwam het maar zelden voor, dat hij zich verplicht zag wegens ziekte eene openbare les uit te stellen [3]), terwijl hij — wat blijkbaar niet heeft nagelaten bij Voetius groot vertrouwen te wekken [4]) — steeds met volkomen zekerheid sprak en getuigde [5]), waar Arminius het noodig, althans raadzamer achtte zijne onwetendheid te erkennen [6]). Zoowel den brief aan de Filippiërs [7]) als dien aan de Romeinen

Calvini, Bezae, Zanchii, Perkinsi, etc.". *Polit. eccles.*, tom. II, p. 56. Vgl. *Dispp. select.*, tom. V, p. 82, 326; waartegenover Petrus Bertius den hoogleeraar Gomarus voor de voeten werpt: »Beroerende uwe E. wie isset die noch daghelicx citeert Durandum, Gabrielem Biel, Molinam, Bonaventuram, Cumelum, Dominicum Bannes, Chr. Javellum, Gregorium de Valentia, ende andere meer?" *Aen-spraeck*, blz. 26.

[1]) Gomarus, *Waerschouwinghe*, blz. 31.

[2]) Toch noemt Baudartius, nadat hij, *a. w.*, boek I, blz. 20*b*, minstens een twaalftal kwalen heeft opgesomd, aan welke Arminius leed en die hem dan ook ten grave sleepten, blz. 21*b*, den hoogleeraar »een sterck, robust man, van bloedighe complexye".

[3]) Zie bijlage XLVI.

[4]) »Explicatione illa solummodo adhibita, quam ex d. Gomaro didiceram, quamque satis expeditam, tutam et a communiori sententia minus abhorrentem putabam". Voet., *Dispp. select.*, tom. V, p. 634. Vgl. p. 636 en tom. I, p. 388, 457, 465. Op laatstgenoemde plaats heet Gomarus: »theologus fide dignissimus".

[5]) Bertius voerde dan ook vrij spijtig Gomarus te gemoet: »Doch segt my d. doctor, twijfelt ghy nerghens in? weet ghyt al?" *Aen-spraeck*, blz. 5.

[6]) »Ego tam multarum rerum inscius sum — schrijft Arminius aan Wtenbogaert — ut vix audeam quid meum publico committere". *Praest. ac erud. viror. epist.*, p. 140. Gomarus laat in zijn *Bedencken*, blz. 41 »de seer weerdighe ende hoochbegaefde" d. Fr. Junius verklaren: »dat hy liever wilde sijn penne ghebruycken, om den jesuwijt Bellarminum te wederleggen, tot nutte der kercke int ghemeyn, dan sijn tijdt te verslijten, om eenen te leeren (nl. Arminius), die vast in sijn onvasticheydt blijvende, meer achterwaerts scheen te leeren, dan voorwaerts".

[7]) Voet., *Dispp. select.*, tom. V, p. 682, 683; *Thers. heaut.*, p. 165.

Digitized by Google

hoorde Gisbertus den hoogleeraar achtereenvolgens op zijn college verklaren [1]), waarbij, met betrekking tot de hoe langer hoe feller om zich heên grijpende praedestinatie-geschillen, Gomarus' exegese van laatstgenoemden brief den bursaal buiten twijfel meer dan gewone belangstelling zal hebben ingeboezemd [2]). Tegen het einde ongeveer van zijn studietijd, mocht Voetius nog ruimschoots winst doen met Gomarus' lessen in de dogmatiek [3]). Eenig overgebleven theologisch professor aan Leidens academie, had hij volgens senaatsbesluit van 7 November 1609 de behandeling op zich genomen der „loci communes" [4]), misschien wel heimelijk verheugd alzoo een tegenwicht te kunnen geven aan het onderwijs, daarin vroeger door Arminius verstrekt [5]). Volgens vaststaand gebruik werden ook hierbij theses gesteld, welke dan de een of andere student tegenover zijne medestudenten moest verdedigen [6]).

---

[1]) Voet., *Dispp. select.*, tom. V, p. 458. In zijne *Bibl. stud. theol.*, p. 526, roemt hij Gomarus' uitlegging van den brief aan de Romeinen »instar omnium"; ook die van andere Nieuw-Testamentische brieven wordt daar aanbevolen. Vgl. p. 534, 556. Den commentaar door Gomarus geschreven op den brief aan de Filippiërs acht Voetius »longe accuratissimum". *Dispp. select.*, tom. II, p. 279, 281.

[2]) Reeds ten jare 1604, na de groote vacantie, meldde Arminius in verband met den opkomenden praedestinatie-twist aan Wtenbogaert: »Versatur ille (n. Gomarus) jam in capitis noni ad Rom. explicatione, quod pene absolvit". *Praest. ac erud. viror. epist.*, p. 134.

[3]) Voet., *Dispp. select.*, tom. V, p. 349. Vgl. tom. I, p. 442, 466.

[4]) *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 96. — »Gomari quondam praeceptoris nostri theses quaedam accuratissime explicant theologiam mere positivam; quaedam mere elencticam; quaedam utramque", schreef later Voetius in zijne *Dispp. select.*, tom. III, p. 2. Vgl. tom. IV, p. 17.

[5]) »Suas explicat theses de Justificatione, modo in Bertium, modo in piae memoriae Arminium", berichtte 18 Febr. 1611 Wtenbogaert aan Vorstius. *Praest. ac erud. viror. epist.*, p. 271.

[6]) *Bibl. stud. theol.*, p. 85, gewaagt Voetius van die stellingen op hoogst waardeerende wijze. Vgl. *Dispp. select.*, tom. V, p. 142, 458. Dezelfde curatoren, die in het najaar van 1608 bij Gomarus en Arminius gelijkelijk aandrongen, dat zij hunne dispuut-colleges toch hervatten zouden »mits die goede vruchten die men daeruit gespeurt hadde", terwijl zij aan elk

Digitized by Google

Dat het bij dergelijke gelegenheden dikwijls ging „opt puntgen van een Spaensche naelde", als werd er gedisputeerd „om van vrunden vremde, en van vremde vyanden te maecken" [1]), viel niet te verwonderen. Zoo wist Voetius nog na jaren te verhalen, hoe voorheen Gomarus, college gevende, zich meer dan eens ongunstig had uitgelaten over Arminius' kennis der Grieksche en Hebreeuwsche taal, ieder aanradende om, althans op dit gebied, diens critiek ernstig te wantrouwen [2]). Ook was het somwijlen gebeurd, dat Gomarus zijnen ambtgenoot „in het uytgaen van de disputeerplaetse, in teghenwoordicheydt van den achtbaren heere rector, hadde ghestraft" over allerlei onrechtzinnige gevoelens, onder diens voorzitterschap bij de verdediging der stellingen aan het licht gekomen [3]). Vooral Arminius' gedrag op de conferentie 30 Mei 1608 te 's-Gravenhage gehouden en het niet openlijk beantwoorden der een en dertig artikelen, hem door den Hoogen Raad namens zijn medeprofessor ter hand gesteld, gaven Gomarus, gelijk hij het uitdrukte „rechtveerdich achterdencken, dat Arminius daer in onklaer werd be-

---

hunner, wegens het presideeren daarbij »eene vereeringe" van 250 gld. deden toekomen, oordeelden het later geraden, Gomarus ambtshalve te vermanen, dat hij zou ophouden met het voordragen zijner theses »twelc CC. ende BB. niet en konden verstaen te strekken tot dienst vande universiteyt of profyt van de studenten daerin frequenteerende". *Hand. v. cur.*, 8 Nov. 1608; 8—10 Febr. 1609 en 8—12 Febr. 1611.

[1]) *Comoedia vetus*, blz. 23; een pamflet, in 1612 door Willem Meerman uitgegeven. Voetius zinspeelt op dat blauwboekje, o. a. *Polit. eccles.*, tom. II, p. 29, 314. Baudartius, *a. w.*, boek II, blz. 25*a*, acht het »wel aerdich verdichtt ende gheschreven, maer tot braeckens en spouwens toe vol lasteringen ende schelt-woorden op de religye ende het predick-amt".

[2]) Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 60, 62. Vgl. Gomarus, *Opera theologica omnia*, edit. II, Amst., 1664, pars I, p. 397. — Hoogleeraar te Utrecht, maakte Voetius naderhand zelf gewag der ἀφιλολογία van Arminius: *Dispp. select.*, tom. II, p. 386. Vgl. *Thers. heaut.*, p. 100.

[3]) Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 59; Gomarus, *Proeve*, blz. 16; *Praest., ac erud. viror. epist.*, p. 226—228.

Digitized by Google

vonden" [1]). Van dit oogenblik af stelde hij zich beslist tegenover den ambtgenoot [2]). Hadden hunne Edel Mogenden aan Arminius, bij diens afzonderlijke verdediging zijner denkbeelden voor den Hoogen Raad, op 30 October daaraanvolgend, met groote lankmoedigheid het eene oor geboden, Gomarus vertrouwde, dat zij „nae de wet Solonis ende der gherechticheyt" het andere gesloten en voor hem zouden bewaard hebben. Dienovereenkomstig verzocht [3]) en verkreeg hij den 12den December 1608 toegang, ook voor zijn persoon, tot der Staten vergadering, alwaar hij betoogde: „hoe sijn mede-professor niet en was ghebleven stantvastich by de gesonde leere, maer afgheweken tot verscheyde dwalingen", van welke sommige met die der Pelagianen en Jezuïeten overeenkwamen, sommige nog veel verder gingen [4]).

Begon, na dit optreden, de spanning tusschen beide hoogleeraren met den dag bedenkelijker afmetingen aan te nemen, ook de academische jongelingschap bleek weldra in twee partijen verdeeld, waarbij nog kwam, dat de bursalen, zooals Gomarus zich uitliet, binnen het „wijlen bloeyende Collegie", groot gevaar liepen „haer in onnutte questien te verstricken", daartoe verleid „door den herder selve", die loon naar werken ontving, waar de discipelen „om sijn leere twistich werden" [5]).

Menig onverkwikkelijk tooneel gaf destijds op de Celle-

---

[1]) Gomarus, *Proeve*, blz. 15; waaraan de een en dertig, hierboven genoemde, artikelen voorafgingen.

[2]) Den 18den Aug. 1608 schreef Huig de Groot aan zijn zwager, Nicolaas Reigersberg: »Gomarus magis in dies se ducem partium facit", en 14 Dec. 1608 berichtte Arminius den Amsterdamschen burgemeester Sebastiaan Egbertsz: »Verum aperte jam in me agere incipit collega meus". *Praest. ac erud. viror. epist.*, p. 211, 219.

[3]) Zie bijlage XLVII.

[4]) Gomarus, *Vertooch*, blz. 2. Vgl. *Resol. Holl.*, 12 Dec. 1608.

[5]) Gomarus, *Bedencken*, blz. 47.

Digitized by Google

broedersgracht de kamer te aanschouwen, in welke Bertius als regent verblijf hield. Zoo zag, binnen die muren, terstond na afloop der zomervacantie — 2 September 1608 — een van Voetius' oudere studiemakkers, Petrus Cuylius [1]), tegenover de beide gedeputeerden Johannes Bernhardi en Ruardus Acronius zich ter verantwoording geroepen wegens het feit, dat hij enkele onheusche, vrij heftige uitdrukkingen, door den Delftschen predikant Albertus Oosterwyck omtrent Arminius en Wtenbogaert gebezigd, had oververteld, naar hij betuigde: ten einde zich te vergewissen, of de tegen hen ingebrachte beschuldigingen al dan niet gegrond waren [2]). Zoo werd ook, uit dit vertrek, den 11den Januari 1609 een schrijven verzonden aan de regeering van Heusden, waarbij Bertius zich grootelijks beklaagde over Voetius zelf [3]). Van zijne komst in het Staten-collegie af — aldus berichtte de regent — had zich deze „ten meestendeele zeer stoutelyck" aangesteld. Reeds Kuchlinus moest niet weinig van hem verduren en zou, ware hij blijven leven, Gisbertus „tot noch toe inden Collegie niet en hebben getolereert; te meer, om dat het exempel van een moetwillich jongman bij anderen leechlyck wert naergevolcht". Hij, Bertius — „niet alleen van natueren zeer geduldich [4]), maer oock door langen arbeijdt gebroken ende gemuteert" — wanhoopte niet licht aan iemands verbetering, voorna-

---

[1]) Zie over P. Cuylius hierboven, blz. 48, aant. 2. Vgl. *Brieven Stat.-coll.*, II, 90; Rogge, *a. w.*, dl. II, blz. 21, aant. 2.

[2]) *Brieven Stat.-coll.*, II, 109.

[3]) *Brieven Stat.-coll.*, II, 115.

[4]) Zie — met betrekking tot een soortgelijk schrijven — de letteren, 10 Mei 1608 gericht aan de Magistraat van Woerden, over Voetius' medebursaal Samuel Joannis, waarbij Bertius zichzelf evenzeer een getuigschrift toekent van »innerlycke affectie, goede patientie en wel bedachten raedt". *Brieven Stat.-coll.*, II, 80.

Digitized by Google

melijk, wanneer hij zag dat slechts „jonckheijt ende onervarentheijt" oorzaak dier euveldaden waren. Daarom had hij, ofschoon „genoech getercht", zich aanvankelijk tevreden gesteld met Voetius ernstig te vermanen, hopende langs dezen weg hem te brengen „tot overdenckinge, kennisse ende berouw". Thans evenwel was hij ten volle overtuigd, dat alles voortkwam „uyt lichtvaerdicheijt, haeslicheijt, quade nourituur, eygendunckenheijt, vermengt met een disreputatie van alle autoriteijt ende hoocheijt, jà oock van alle geboden, ten zij dat hem tot het alderminste de oorzaken niet uytgeleijt en werden; waerdoor hij menichmael van ons ende andere stoutelyck durft oordeelen tot ons naedeel, ende ons den jongelieden te spotte stellen". Reden waarom Bertius de Heusdensche vroedschap dringend verzocht haren bursaal „op het scherpste, ende dat hoe eer hoe liever, te vermanen tot behoorlycke respect ende gehoorsaemheijt" aan zijn persoon, terwijl hij, ingeval op die bestraffing geene beterschap mocht volgen, vast besloten was „de handt van hem af te houden en tegens hem te procederen tot zijne exclusie, op dat niemant meer door zijne vordere stouticheijt in t Collegie gedebaucheert werde". Tot welken maatregel hij echter betuigde, niet dan hoogst ongaarne te zullen overgaan, zoowel „om den grooten arbeijt aen Gisbertus geemployeert", als „om t goede verstant ende begrip, waermede hij van Godt almachtich was begaeft" en ook, omdat Voetius, „dit eenmael geweert zijnde", gelijk Bertius hoopte „tot een wel bequaem ende geleert dienaer der kercken J. Christi geraken zoude". Eindelijk herinnerde hij in zijn brief Gisbertus' maecenaten, hoe ook aan Cornelis van Drongelen [1]) — een voormaligen

[1]) Cornelis Jansz. van Drongelen, den 10den Nov. 1596 gedenomineerd door Heusden, werd den 8sten Oct. 1598 »ghepriveert" van zijn beneficium.

Digitized by Google

stadgenoot van Voetius — „de kosten niet wel bestedet en waren".

Nadat de Heusdensche magistraat den inhoud van Bertius' missive „met verwonderinge, seer ongaerne" had verstaan, te meer „dewijle haer alumnus dus lange inde Collegie was geweest sonder merckelicke clachten daerover te hooren", besloot zij ten spoedigste aan het verlangen van den regent te voldoen. Maar tegelijk met de schriftelijke bestraffing Voetius toegezonden [1]), wilde men ook Bertius „versocht ende gebeden hebben, dat hem gelieven soude met denselven alumno, geduerende den corten tijt, die hem nog in Collegio openstont, soo vele te civiliseren, als behoudens sijne eere ende reputatie conde geschieden, vertrouwende dat Gisbertus voortsaen

---

Oorzaak dier verwijdering was niet slechts »zijne onwetentheyt ende onverstant — alzoo hij zeer weinich inde Latynsche sprake, ende niets inde Griexsche hadde toegenomen — maer oock zijne styfsinnicheyt, ongehoorsaemheyt, ongebondenheyt, ende insonderheyt zijn quaet leven, handel ende wandel". *Brieven Stat.-coll.*, I, 164. Vgl. 84, 20, 109. Geruimen tijd na van Drongelens vertrek uit het Staten-collegie, kwamen er nog telkens schulden aan het licht, welke hij te Leiden gemaakt had, en die door Kuchlinus later op last van Heusdens magistraat werden betaald. *Oud-arch. Heusden*, E. 208, bijlagen tot fol. 50 en fol. 41 der gemeenterekeningen over 1601 en 1602.

[1]) Licht mogelijk was het juist de heugenis dier bestraffing, welke Voetius naderhand in zijne *Bibl. stud. theol.*, p. 32, deed verklaren: »Ut parentes, tutores, mecaenates quique suos commendent speciali curae et inspectioni alicujus professoris, aut concionatoris, aut senioris, aut cujuscunque alterius amici ac noti, viri pii et zelotae: immo ut in contubernium curatoris seu tutoris istiusmodi introducant, siquidem fieri possit. Hanc ego jam a prima adolescentia cum legerem epistolam Lipsii ad Paulum Busium (zie: J. Lipsius, *Epistolarum selectarum centuria prima miscellanea*, Antverpiae, 1605, p. 103—107.) putavi longe praestantiorem esse rationem promovendi publici boni et liberalia ingenia explorandi ac praeparandi; quam si in collegium aut quasi monasterium aliquod toto academicae vitae curriculo compingantur. Nam utilia esse collegia teneris quibusdam adolescentibus triviali pulvere etiamnum respersis ad laborem studiorum et integros mores anno uno atque altero formandis; nolim negare". Vgl. *Polit. eccles.*, tom. II, p. 733; III, p. 547.

Digitized by Google

alle occasien soude wechnemen, die den E. heere rector jegens denselven eenichsints mochten verbitteren ende verstoren". Met aan dien wensch goedgunstig het oor te leenen zou Bertius „een eerlick ende godlick werk" verrichten, en werd tevens der vroedschap „een sonderlinge dienst" bewezen, „die sij t'allen tijde naer gelegentheijt bereet was te minsten [1]) met danckbaerheijt te erkennen" [2]).

Hoe beleefd Heusdens regeering haar verzoek ook had ingekleed, de regent van het Staten-collegie scheen weinig gezind daaraan te beantwoorden. Immers duurde het niet lang, of Voetius gaf hem tot nieuwe klachten aanleiding. Op dringende begeerte van Bertius vergaderden den 29sten Maart 1609 ter senaatskamer de rector magnificus Everardus Vorstius, benevens de beide professoren Gomarus en Rudolphus Snellius, als inspecteurs van het Collegium theologicum, terwijl Arminius door

---

[1]) Dat de regent het geenszins beneden zijne waardigheid rekende, ook tastbaarder bewijzen van erkentelijkheid aan te nemen, blijkt o. a. uit dit schrijven der vroedschap van Kampen, gedagteekend 26 Sept. 1609: »U. E. schicken wij bij desen tot een danckbaerheyt sekeren gedroechden Isselhaem, soe goedt als wij voer ditmael hebben kunnen vuytgaen ende becoemen"; — of uit dit postscriptum: »Mijn vader sal met den eersten U. E. een calcoenschen haen senden, ende bidde dat U. E. die in vrientschap believe t' ontfangen want het vuyt jonsten geschiet", voorkomende in een brief van den 3den Mei 1608, waarbij Johannes Bilandus, broeder van Jason Bilandus, bursaal in het Staten-collegie (zie hierboven, blz. 53), Bertius verzoekt: »met den aldereersten tot diens faveur een testimonium ofte getuygenisse van leven ende leere te willen oversenden". *Brieven Stat.-coll.*, II, 160, 71.

[2]) *Brieven Stat.-coll.*, II, 116. Dat schrijven, verzonden 24 Jan. 1609, kwam te Leiden aan juist op een tijd, dat de professoren, wegens het overlijden van den grooten Josephus Justus Scaliger, hunne colleges eene geheele week lang, van 22 tot 29 Januari, deden stilstaan. *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 94. Genoemde brief werd indertijd als bijlage A opgenomen achter mijn academisch proefschrift: *School-gezag en Eigen-onderzoek. Historisch-kritische studie van den strijd tusschen Voetius en Descartes*, Leiden, 1861, blz. 217, 218.

Digitized by Google

ongesteldheid verhinderd was de samenkomst bij te wonen.

Hier nu bracht de regent verslag uit over de jongste ongeregeldheden der bursalen en deed hij tegen Gisbertus — die, ofschoon herhaalde keeren vermaand, zich „moetwillich" bleef aanstellen en deswege den vorigen dag voorloopig uit der Staten stichting verwijderd was — geen minderen eisch hooren, dan dat door genoemde hoogleeraren aan dezen alumnus het genot zijner beneficie eene poos zou ontnomen worden, om, zoo hij zich verbeterde, binnen het Collegie terug te keeren of, volhardde hij bij zijn wangedrag, krachtens bevel van hunne Edel Mogenden voorgoed daaruit te worden weggezonden [1]). De drie ter vergadering aanwezige professoren, onder wie Gomarus zijn „gratus discipulus" [2]) wel zooveel mogelijk zal gespaard hebben, oordeelden de zaak belangrijk genoeg, om haar niet overhaast af te handelen. Men besloot dus den volgenden dag, wanneer, naar men hoopte, ook Arminius en de hoogleeraar in de rechten, Cornelius Grotius, tegenwoordig zouden zijn, opnieuw bijeen te komen, ten einde „dan ernstig en rijpelijk" te overleggen, welke maatregelen er dienden genomen te worden. Hoe deze beraadslaging afliep, daarvan zwijgen de senaatsnotulen [3]). Met zekerheid valt uit andere bescheiden [4]) slechts op te maken, dat Voetius tot aan de

[1]) »Ende zoo vuyt de straffe vanden regent gheen beteringe en volcht, zal by den heeren rector vande universiteyt, ende een off twee vande professoren, opt rapport vanden regent gesuspendeert, off op t selve rapport by den heeren Staten vande burse geheel ghepriveert, ende voorts arbritralycken gestraft worden, blyfvende evenwel aen tghemeen landt verplicht". *Ordonn.*, 1595, dl. III, art. 38, op het einde.

[2]) Voet., *Dispp. select.*, tom. V, p. 100.

[3]) *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 95. — Wat meer is: van al het hier gebeurde tusschen Bertius en Voetius wordt door Essenius, in zijne *Orat. fun.*, met geen enkel woord gerept. Ook Voetius zelf maakt daarvan, voor zoover mij bekend is, in zijne latere geschriften nergens gewag.

[4]) Zie bijlage XLVIII.

Digitized by Google

zomervacantie van 1609 „hem binnen Leyden is onthoudende geweest buyten den Collegie" [1]); na welk tijdsverloop hij waarschijnlijk [2]) het hoofd niet gebogen, maar, als bursaal uitgebannen, het laatste anderhalf jaar van zijn verbijf aan de academie bij particulieren heeft ingewoond [3]).

Ongetwijfeld speelde het te Leiden bestaande verschil op theologisch gebied eene groote rol bij de zoo weinig vriendelijke verhouding tusschen den regent van het Staten-collegie en Voetius, wat inzonderheid openbaar werd, nadat Gisbertus zijne godgeleerde studiën had aangevangen [4]). Trouw volger van het rechtzinnig Calvinisme, tevens vurig bewonderaar van Gomarus' onverbiddelijk strenge en op dogmatisch gebied beslist overtuigde persoonlijkheid, kon Heusdens gedenomineerde alumnus blijkbaar zijne tong niet voldoende in bedwang houden tegenover Bertius' „vaste resolutie" [5]), om den bursalen het

[1]) Misschien woonde toen Gisbertus zoolang in bij Elisabeth Claesdochter, weduwe van Joost Filipsz. Vgl. hierboven, blz. 38, aant. 4.

[2]) Zie bijlage XLIX.

[3]) Zie bijlage L.

[4]) Dat vermoeden wordt nader aangedrongen door hetgeen Voetius mededeelt omtrent zijne betrekking tot Heusdens rijk begaafden predikant, Gothofredus Haloinus (Godofridus Halewijn), die, gepromoveerd in philosophie en theologie, aldaar de plaats vervulde, opengevallen door het afsterven van Corn. Martini Rodenburch. De paaschvacantie van 1609 in zijne vaderstad doorbrengende, besprak Bertius' kweekeling met Halewijn, dien hij roemt als een »vir magni ingenii, et pro illa aetate excellentis eruditionis, vitae et conversationis castigatae, orthodoxiae tenax et zelotes", de godgeleerde verschilpunten van den dag, en onder andere ook »Arminianas, quae tunc serpebant, novitates"; van welke »novitates" Halewijn uitstekend op de hoogte was »uti ego tunc theologiae in acad. Leidensi studiosus coram ex ipso, et ex scriptarum in I. cap. ad Rom. concionum in aedibus viduae post obitum ipsius, lectione didici; et juxta mecum, satis certi erant auditores, ex habitis illis concionibus, in quibus praemonebat contra novos illos speculatores". *Polit. eccles.*, tom. II, p. 757, 758. Vgl. tom. III, p. 89, 90.

[5]) Wat deze »vaste resolutie" betreft, zou Sibrandus Lubbertus, die met hem in briefwisseling stond — eene briefwisseling, volgens Baudartius, *a. w.*,

Digitized by Google

gevoelen van Arminius „int stuck der predestinatie met zijnen aencleve te leeren ende inteplanten" [1]). Had Kuchlinus' schoonzoon, ten jare 1601, als subregent het leerstuk der voorbeschikking „inden Collegie na Gomari wijse verclaert" en, omstreeks 1605, zijn discipelen „tselve article" voorgesteld „ghelijck het by broeder Donteclock verstaen wert" [2]), zoo deelden gedeputeerden der Zuid- en der Noord-Hollandsche synode — zich gedragende naar een besluit, half October 1608, binnen Dordt genomen — den lateren regent mede, dat „de kercken geene versekertheyt en hadden van sijne suiverheyt in de leere", dan bijaldien hij òf binnen kort onder Gomarus in de theologie promoveerde, òf met hen mondelijk handelde „vande poincten der religie, ende hun daerin contentement dede". Wat het eerste betrof, luidde Bertius' antwoord, 13 Februari 1609 gegeven aan de afgevaardigden der

boek I, blz. 18*b* »wel vriendelick begonnen, maer onvriendelick gheeyndicht" — desgevraagd, zeker ook op Bertius gewezen hebben als op »een dier novateurs, die, dewijle sy inde theologie niet seeckers gheleert en hebben, haer gheloove bycans alle maenden veranderen". Zie mr. W. B. S. Boeles, *Frieslands hoogeschool en het rijks athenaeum te Franeker*, Leeuw., 1878—1889, dl. II, blz. 31, alsook den *Brief d. Sibrandi Lubberti, professor tot Franiker: gheschreven aenden eerweerdichsten aertsbisschop van Cantelberch*, Delft, 1613, blz. 26. Vgl. daarmede Voetius' oordeel, later neêrgelegd in zijne *Dispp. select.*, tom. III, p. 3: »Petrus Bertius nec textualis, nec dogmaticus, nec practicus theologus, qui cum illotis manibus ad theologiam docendam provolasset, ejus fundamenta nunquam jecerat". Zie ook *ibidem*, p. 780. Zelf echter vraagt Bertius in zijne *Aen-spraeck*, blz. 18, driestweg Gomarus af: »Meent ghy dat ick den riete ghelijck ben?"

[1]) Bertius, *Aen-spraeck*, blz. 23.

[2]) Bertius, *Aen-spraeck*, blz. 19. Joh. Arnoldi Corvinus schrijft in de voorrede van zijn anoniem uitgegeven pamflet *Christelicke ende ernstighe vermaninghe tot vrede aen R. Donteclock, over sijne t' samensprekinge vande vertaelde theses ofte disputatie d. Fr. Gomari ende d. Jac. Arminii, aengaende de goddelijcke predestinatie*, s' Graven-Haghe, 1609: »Het geschil is alleen hoe Godt de selve besondere personen in t besluyt der predestinatie heeft aenghesien, namelijck als ongheschapen soo d. Gomarus seyt, of als geschapen ende gevallen in Adam (soo Donteclock seyt) of als gheschapen, ghevallen ende ghelovich of onghelovich, soo Arminius seyt".

Digitized by Google

Zuid-Hollandsche synode[1]), in absentie van die der Noord-Hollandsche „dat hy niet seer genegen en was tot de promotie, overmits sijn naturel niet en streckte tot eenige titulen". Liever dus dan te doctoreeren wilde hij „met de broederen in communicatie komen"; welk onderhoud nagenoeg twee dagen in beslag nam en ten gevolge had, dat Gedeputeerden der beide synoden eerlang aan de staten van Holland en West-Friesland berichtten: „hoe dat sy tot haren grooten leetwesen verstaen hadden verscheyden clachten over de regeeringe van 't theologische Collegie te Leyden, sulcx, dat alreede eenige steden hare alumnos daerover thuys hielden"[2]). Zonder zich nu in te laten met de wijze, waarop genoemde stichting werd bestuurd, of een oordeel te vellen over het persoonlijk beleid daarbij van den regent, hadden zij gemeend uitsluitend te moeten letten op de beschuldiging tegen dezen ingebracht: „dat hy niet suyver noch gestadich en was in de leere der kercke" — eene beschuldiging, maar al te juist bevonden op de conferentie, welke zij onlangs met Bertius gehouden hadden[3]), en gestaafd bovendien

---

[1]) Te weten aan: Ruardus Acronius, Egbertus Aemilius en Johannes Becius, respectievelijk predikanten te Schiedam, Leiden en Dordrecht.

[2]) Dat was o. a. het geval met Voetius' jongeren medebursaal Aegidius Becius, door de regeering van Dordt gedenomineerd en sedert 8 Juni 1608 bursaal in het Staten-collegie. Hierover schreef Bertius, 8 Sept. 1609, aan Oldenbarnevelt: »Ick ben verwitticht, dat d. Becius van meeninge is zijnen zoone naer Schotlandt te zenden, ende dat hij denzelven daerom te rugge houdt". *Brieven Stat.-coll.*, II, 161. Becius, die door de Zuid-Hollandsche synode bij herhaling naar Bertius afgevaardigd was geworden, lichtte evenwel, 8 Oct. 1609, den regent geheel anders in. Vgl. *Brieven Stat.-coll.*, II, 86 en hierachter, bijlage LI.

De recensielijst van den rector magnificus over de jaren 1575—1618, aanwezig in het Leidsche senaatsarchief, vermeldt op 27 Oct. 1609: »Johannes (Aegidius' broeder) Betius, Dordracenus, ann. 19. stud. philosoph. Apud Matthiam Huberti inde Griffioen".

[3]) »Ten was geen cleyne sake — schrijft Baudartius, *a. w.*, boek I, blz. 19*a* — dat Bertius, die ghestelt was om regent ofte regierder te syn in het

Digitized by Google

door „sekere disputatie ende andere exercitien, waerin hy hem also verclaerde, dat doct. Gomarus veroorsaeckt was geweest den voorn. regent in tegenwoordicheyt van alle de studenten daer over te vermanen" [1]).

Maar ook buiten de muren van het Staten-collegie, verhief weldra die hoogleeraar-inspecteur zijne afkeurende en waarschuwende stem tegen Bertius' onderwijs. Nadat Arminius van de hernieuwde samenkomst, 13 tot 21 Augustus op last der Staten te 's-Gravenhage met Gomarus gehouden [2]), waar zij beiden, elk gesteund door een viertal predikanten als assessoren, het goed recht hunner overtuiging met allen nadruk bepleit hadden, in Leiden ziek was teruggekeerd, duurde het niet lang [3]), of de kwaal, die hem reeds geruimen tijd ondermijnde [4]), sloopte zijne laatste krachten. Gestorven op Maandag, den 19den October 1609 „omtrent de middach" [5]), werd Arminius' stoffelijk overschot „door menichvuldighen arbeyt verswackt, door veel wakens ghecnuyst, door strijden verbroken, door qualen versleten, door sieckten ver-

---

Collegye der theologie binnen Leyden, alwaer de jonge studenten wierden op-getrocken, diemen heden ofte morghen tot den dienst der kercken soude gebruycken, onsuyver in de religye wiert bevonden. Wat synder voor vruchten te verwachten wt eenen boom-gaert, welckes jonge boomen verghift worden?"

[1]) *Acta deputatorum Zuid-Hollandiae et utriusque synodi Zuid- et Noord-Hollandiae.* (zie *Oud Synod. archief*, III, 31, B.) Vgl. bijlage LII.

[2]) *Resol. Holl.*, 7 en 12—22 Aug. 1609.

[3]) Reeds den 8sten Sept. daaraanvolgend berichtte Bertius aan Oldenbarnevelt: »Dr. Arminius es gisteren ende eergisteren zeer qualijck geweest, zijnde getormenteert dolore stercoris, welcke zelf in corporibus integris korte wijlen pleegt te makeñ, — dan de Heere heeft genade gegeven door middel van twee clysteren, die hem zijn geordonneert". *Brieven Stat.-coll.*, II, 161.

[4]) Breedvoerig schrijft van den Borre, den 19den Mei 1609, uit Leiden aan Episcopius te Amsterdam over Arminius' ziekte, in een brief afgedrukt bij Crenius, *o. l.*, Amstel., 1701, pars X, p. 298—300.

[5]) »Circa meridiem" luidt het bij Bertius, *Orat. in obit. Arm.*, p. 42.

Digitized by Google

teert" [1]), den 22sten daaraanvolgend in de Pieterskerk bijgezet. Terstond na die plechtigheid, hield Bertius over zijn verscheiden eene redevoering [2]) in het „auditorium theologicum". Daar het te voorzien was, dat de regent van het Staten-collegie, sinds jaren Arminius vertrouweling [3]), niet slechts met zekeren ophef zou spreken „tot lof ende prijs van d'aflijvige", maar dat hij allicht ook zou gewag maken van bijzonderheden, min vleiend voor diens tegenstanders op leerstellig gebied, zoo was hem door den senaat der hoogeschool verzocht, en had hij dezen beloofd, bij zijne toespraak alles stilzwijgend te zullen voorbijgaan, wat Gomarus persoon en dogmatische overtuiging betrof [4]).

---

[1]) *Petri Bertii lijck-oratie over de doot vanden eerw. ende wytberoemden heere Jacobus Arminius, doctor ende professor der h. theologie inde hooghe schole tot Leyden. De welcke by hem is ghedaen inde Latijnsche tale terstont nae de begraeffenisse in het auditorium der theologie op den* 22. *Octobris anno* 1609. *Ende namaels door een liefhebber verduyst*, Leyden, 1609, blz. 3. — Die »verduitscher" was Corvinus, zie dr. H. C. Rogge, *Beschrijvende catalogus der pamfletten-verzameling van de boekerij der Remonstrantsche kerk te Amsterdam*, Amst., 1863, st. I, afd. I, blz. 114, 270.

[2]) Gomarus, *Bedencken*, blz. 45, achtte die toespraak »niet soo seere uyt de borst ghesproten, als na de conste der orateuren beschreven".

[3]) Bertius betuigt, in zijne *Orat. in obit. Arm.*, p. 13: »Simul ergo in hanc scholam (i. e. acad. Lugd. Bat.) missi, ex eo semper animis, studiis, voluntatibus fuimus conjunctissimi". Op die vriendschap viel echter, volgens Gomarus, bij den regent van het Staten-collegie wel iets af te dingen. Zie *Bedencken*, blz. 45, 46, waar de hoogleeraar, in de hitte van den steeds personeeler geworden strijd, als bewijsstuk tegen Bertius een door dezen aan Johannes Bernhardi (Jan Barentsz.), predikant te Delft, gerichten brief publiceert, voor den schrijver op dat oogenblik zeer bezwarend. Al merkt ook Bertius later te recht op, hoe Gomarus »niet eerlick ende hunner vrientschap ghenoech en doet, dat hy privee brieven, die daerom besloten ende besegelt werden, op datse van een yeder niet gelezen en souden werden aen den dach brengt, sonder zijnen danck, ende weten" — het compromitteerend karakter van dien brief wegnemen, vermag hij niet. Vgl. *Aen-spraeck*, blz. 19—23.

[4]) Het pleit niet voor Bertius' waarheidsliefde, wanneer hij — door Gomarus naderhand daarop gewezen — »stoutelyck" verzekert: »Ick en weet

Digitized by Google

Ongeacht die belofte, meende evenwel Bertius in zijne lijkrede het onderwijs, door genoemden hoogleeraar zoo vroeger als later gegeven, op ééne lijn te moeten plaatsen met „het verwerren der gene die tot de h. theologie toegeeyghent waren in veel onnutte questien"; of ook, met „het versaken der schriftuyre", ter wille van eenige „sware, spits-vindige voorstellinghen ende vraghen". Daarentegen werd omtrent Arminius door den regent verzekerd, dat deze aan Leidens academie opnieuw had ingevoerd die wijze van studeeren „die mannelijck is, ende niet als t' merck ende de gronden van saecken ondersoeckt; die de verdwalde jonge luyden weder heeft gheleydt tot de heylsame, suyvere, ende van alle dreck ledighe fonteynen, op dat daer uyt de religie gesocht soude worden" [1]). Naar te verwachten viel, mishaagde zulk eene schildering professor Gomarus in geen geringe mate; vooral toen Bertius zijne rede spoedig daarop het licht deed zien, niet slechts — gelijk hij haar had uitgesproken — in de Latijnsche taal, maar overgezet tevens in het nederlandsch. Ten volle verzekerd „dat hij hem noch teghen den overleden, in sijn leven, niet en hadde misgrepen met onliefde, noch teghen de waerheydt der saecke, met onghestadicheydt" [2]), meende Gomarus de academische hoorders dier oratie, en inzonderheid het groote publiek buiten Leiden, zijnerzijds te moeten voorlichten door de uitgave van

---

d. doctor noch van versoeck, noch van belofte", terwijl hij toch getuigt, de lijkrede te houden »met goede bewillinghe onses raets", en in de notulen van dien »raet" duidelijk wordt gelezen: »Octob. 19. Decretum est qui orationem funebrem esset habiturus in obitum d. Jacobi Arminii, nihil ei misceret quod ad alicujus collegae contumeliam pertineat". Vgl. Gomarus, *Bedencken*, blz. 41; Bertius, *Lijck-oratie*, blz. 3 en *Aen-spraeck*, blz. 5; *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 96. Zie ook bijlage LIII.

[1]) Bertius, *Lijck-oratie*, blz. 17.

[2]) Gomarus, *Bedencken*, blz. 41.

Digitized by Google

een verweerschrift, welk pamflet gaandeweg nog drie andere in het leven riep [1]).

Tot hen, die dergelijke lectuur gretig ter hand namen, of met zekere voorliefde ter spraak brachten, behoorde buiten twijfel ook Gisbertus Voetius. Koos hij zonder een oogenblik te aarzelen Gomarus' partij, zijn „respect ende obedientie", wat Bertius betrof, leed (ook al toefde hij hoogstwaarschijnlijk niet meer binnen de muren van het Staten-collegie) nieuwe schade, toen deze in een der uitgegeven vlugschriften openlijk verklaarde: dat het gevoelen van Arminius reeds sedert lang [2]) door hem werd voorgestaan.

Alzoo gestijfd in zijn afkeer van Socinianen en Libertijnen — wier geestverwant hij den regent van het Staten-collegie rekende — bleek Voetius tegelijkertijd versterkt in zijn haat tegen de Jezuïeten, niet het minst, doordien de onderhandelingen met den Spaanschen erfvijand, ofschoon zéér tegen den zin der Calvinisten hier te lande aangeknoopt, nog betrekkelijk onverwacht hadden geleid tot het sluiten van een twaalfjarig bestand, 21 April 1609 in Den Haag plechtig af-

---

[1]) Gomarus' »Bedencken" werd als op den voet gevolgd door Bertius' »Aen-spraek". Daarna verscheen Gomarus' »Proeve", en de *Schouwe over d. Fr. Gomarii proeve van m. P. Bertii aen-spraeck*, *bij een van sijn discipulen* (t. w. Corvinus), *tot nodige protestatie voor de eere sijns meesters, ende voorbode van de wederlegginghe van d. Gomari waerschouwinghe uytgegheven.* By Jan Paedts Jakopsz., 1610. Vgl. *Resol. Holl.*, 15 Febr. 1610. Zie voorts bijlage LIV.

[2]) Bertius' wisselende opgaven zijn oorzaak, dat die termijn: »sedert lang" niet nauwkeurig kan bepaald worden. Volgens zijne *Aen-spraeck*, blz. 23, was hij omstreeks het begin van 1608 »neutrael"; doch, te oordeelen naar blz. 24 van hetzelfde pamflet, had de regent zijn schoonvader Kuchlinus — die reeds in Juli 1606 overleed — »ten deele ghecommuniceert", dat hij van Gomarus verschilde »int stuck vande predestinatie ende perseverantie". Vgl. Gomarus, *Proeve*, blz. 23 alsook diens *Bedencken*, blz. 46, en Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 498.

Digitized by Google

gekondigd [1]). Om nu later die Papisten op hem bekend gebied te bestrijden, zocht Gisbertus bij tijds vertrouwd te raken met de Katholieke verschilpunten, alsook met hetgeen van Protestantsche zijde daartegen was ingebracht [2]). Volledig zag hij de Roomsche vraagstukken, welke hem uit dit oogpunt belang inboezemden, aangegeven en behandeld door de classieke disputaties van den kardinaal-aartsbisschop Robertus Bellarminus [3]), terwijl hij, wat de polemiek der Hervormden betrof, zich beurtelings verdiepte in de geschriften van den franschman Antoine La Roche de Chandieu [4]), van den italiaan

---

[1]) Schreef de Leidsche hoogleeraar Baudius, ter eere van het gesloten bestand, zijne *Dissertatiuncula super induciis belli belgici*; — liet Haarlems rector, Corn. Schonaeus, door sommige discipelen der Latijnsche school eene zijner »comoediae sacrae" opvoeren »na de publicatie van den stilstand der oorloge dezer landen" (zie dr. A. H. Garrer, *Schonaeus*, Haarl., 1889, blz. 73); een calvinist, misschien wel Fr. Aerssens, verzekert in het pamflet *Practycke van den Spaenschen raedt*, blz. 5 »dat den treves niet en is ghesproten uyt liefde van den vrede, ende af-keer van de veelvoudighe bloedtstortinghen, die d'oorloghe veroorsaeckte (ghelijck de ghesuyckerde woorden van de versoeckers te kennen gaven) maer uyt een Machiavellische behendicheydt". Vgl. Rogge, *Wtenbogaert*, dl. I, blz. 334—342 en Voet., *Dispp. select.*, tom. II, p. 842; *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 516, 517. Voor de vele blauwboekjes over de vredehandelingen, het bestand, zijne sluiting en viering, zie dr. Knuttel, *a. w.*, dl. I, st. I, blz. 301—306; 308—318, terwijl in het *Oud-arch. Heusden*, E. 211, onder de bijlagen tot fol. 72 verso der gemeenterekening over 1609, nog voorhanden is eene niet onaardige »Declaratye van verscheijde oncosten ende verschoetten penninghen, gedebauseert int publiseren ende vieren vande Treves", binnen Voetius' geboortestad.

[2]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 12.

[3]) *Disputationes de controversiis christianae fidei adversus hujus temporis haereticos.* De uitgave daarvan, bezorgd door Johan. Bapt. Confalonerius, zag in 1590 te Ingolstadt het licht. Vooral in zijne »Polit. eccles.", is Voetius later gewoon hem druk aan te halen en te weêrleggen.

[4]) Een der uitnemendste leerlingen van Calvijn en predikant bij de Gereformeerden te Parijs sedert 1554, vluchtte de Chandieu later, tot tweemalen toe, naar Genève, waar hij hoogleeraar werd in het hebreeuwsch. Hij schreef onder de joodsche namen: Sadeel (champ de Dieu) en Zamariel (chant de Dieu). Zijne *Opera theologica* verschenen een jaar na zijn overlijden, in 1592 te Genève. Voetius roemt de »aurea verba Zadeelis" in zijne

Digitized by Google

Girolamo Zanchi [1]), van den engelschman William Whitaker [2]) en van den duitscher Conrad Vorst [3]), toen nog hoogleeraar aan de doorluchte school te Steinfort. Ook werd, naar vanzelf sprak, door hem kennis genomen van den, in gelijke richting, uitgegeven arbeid der vaderlandsche godgeleerden Franciscus Junius en Sibrandus Lubbertus [4]).

Tot afwisseling dier elenchtische studiën doorliep Voe-

Dispp. select., tom. III, p. 1339. Vgl. *Polit. eccles.*, tom. II, p. 721. Bij le Maire kocht hij in 1607 voor 4 gld. 6 st. »Ant. Zadeelis opera Theologica", zie *Oud-arch. Heusden*, E. 210.

[1]) De auctie-catalogus van Voetius' boekerij bevat van Hieronymus Zanchius — achtereenvolgens hoogleerar te Straatsburg, Heidelberg en Neustadt, terwijl hij voor eene benoeming aan Leidens academie bedankte — verschillende werken, zoo in quarto als in octavo. Zijne *Opera theologica* zagen in twee folianten te Heidelberg het licht, ten jare 1613. Op eene auctie bij le Maire in 1607 kocht Voetius voor 3 gld. 10 st. »Zanchius, De natura Dei", zie *Oud-arch. Heusden*, E. 210.

[2]) Voetius bestudeerde toentertijd van Whitakerus, prof. theol. aan de hoogeschool te Cambridge, de *Praelectiones in quibus tractatur controversia de ecclesia contra pontificios*, *inpr. Rob. Bellarminum*, Herbornae Nassov., 1599 en de *Disputatio de sacra scriptura contra hujus temporis papistas*, *impr. Rob. Bellarminum et Thom. Stapletonum*, Herb. Nass., 1600. Vgl. Crenius, *o. l.*, pars X, Amstelodami, 1701, p. 145.

[3]) Conradus Vorstius, *Enchiridion controversiarum: seu index errorum ecclesiae Romanae*, *una cum antidoto. Ex quatuor tomis disputationum Roberti Bellarmini in gratiam studiosae juventutis excerptus*, Steinf., 1604, alsook *Apologia pro ecclesiis orthodoxis*, *in qua tres primi fidei nostrae articuli plenius examinantur. Opposita thesibus Jesuitarum*, *Monasterii nuper excusis*, Hanoviae, 1607, en *Anti-Bellarminus contractus: hoc est compendiosum examen omnium fidei controversiarum*, *prout eas Rob. Bellarminus IV disputat. suarum tomis complexus est*, Hanoviae, 1610. Vgl. Voet., *Thers. heaut.*, p. 85. Al blijkt Vorstius, uit die geschriften, naar Voetius' schatting »non tam erroneus theologus, ac paucis annis post" — toch verzekert hij: »jam tum vulpem Socinianam vapido sub pectore gestabat". *Dispp. select.*, tom. V, p. 58, 217.

[4]) Junius schreef o. a. *Animadversiones ad controv. secundam christ. fidei*, *de Christo capite totius ecclesiae*, *quam Rob. Bellarm. disput. suarum libris exaravit adv. hujus temp. haereticos*, ex off. Plantiana, 1600; Lubbertus gaf uit: *De papa Romano libri decem*, *scholastice et theologice collati cum disputat. Rob. Bellarmini*, Franeq., 1594; *De conciliis libri quinque*, Genevae, 1601; *De ecclesia libri sex*, Franeq., 1607.

Digitized by Google

tius met groote belangstelling meer dan ééne geschiedenis der martelaren [1]). Bovenal verkwikte hij zich aan het gulden boeksken van Thomas a Kempis „De imitatione Christi" en aan andere ascetische werken, geschreven in denzelfden eenvoudig-stichtelijken geest [2]). Dit alles had plaats buiten de gewone lessen om, ten tijde dat hij trouw privaat-college hield, zoowel bij Gomarus [3]) als bij Festus Hommius [4]) — laatstgenoemde behandelde dispuutsgewijze de Nederlandsche geloofsbelijdenis — en dat ook de overige practisch-theologische vakken steeds grootere toewijding van hem vorderden. In het maken van schetsen voor preeken en in het proponeeren zelf [5]) ontving Voetius, met nog andere bursalen, twee malen 's weeks het noodige onderricht van de Leidsche predikanten Adolf Sprankhuyzen [6]), Egbertus Aemilius en den zooeven ge-

---

[1]) Voet., *Dispp. select.*, tom. II, p. 1024. Vgl. *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 213; tom. II, p. 137—139, 735; tom. III, p. 278.

[2]) Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 176, 177; *Thers. heaut.*, p. 196, 319. In zijne *Dispp. select.*, tom. I, p. 83, schrijft hij: »Velim modo ostendi quodnam scriptum eorum asceticum cum libello Thom. à Kempis de imitatione Christi paria facere possit?" en, tom. II, p. 484, luidt het: »quae notata vide a Thom. à Kempis in aureo libello de imitatione Christi". Vgl. tom. IV, p. 130, waar het heet: »Et non immerito Thomas à Kempis aureum suum libellum (exceptis nonnullis, quae juxta errores istius saeculi intercurrunt) de imitatione Christi, hoc titulo insignivit: Qui sequitur me". Volgens tom. V, p. 698, 708—712, wordt naderhand aan Voetius die hoogschatting van Thom. à Kempis' arbeid door Maresius beslist ten kwade geduid.

[3]) Voet., *Dispp. select.*, tom. V, p. 641.

[4]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 13.

[5]) Niet weinig kwam den bursalen hierbij te stade, dat zij gehouden waren »des sondaeghs de voor ende naermiddachsche predicatien van beghin tot den eynde, mit goeder aendacht ende een jegenwoordighen gheest naerstelycken te hooren..... ende den regent tsynen believen ende vermaenen rekenschap te gheven van t gundt zy gehoort, verstaen, ende geleert hebben". *Ordonn.*, 1595, dl. III, art. 24. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 81, 178, 179.

[6]) Bij Essenius, *Orat. fun.*, p. 13, luidt zijn voornaam ten onrechte »Adrianus". Misschien heeft de lijkredenaar hem verward met Adriaan van den Borre, gedurende Voetius' studiejaren ook predikant te Leiden. Evenals

Digitized by Google

noemden Hommius [1]), terwijl hij, in Augustus 1610 de zomervacantie te Heusden doorbrengende, onmiddellijk gebruik maakte van de gelegenheid hem aangeboden om, zoowel in Meeuwen en Eethen als vervolgens ook in zijne vaderstad, „de eerste proeven te doen van syn prediken voor de gemeynte" [2]).

Gebonden aan de van hoogerhand vastgestelde verordeningen, bood hunne dagelijksche levenswijze den kweekelingen van het Staten-collegie in den regel maar weinig tijd ter ontspanning. Nu en dan werd onder toezicht van den regent „eene speelreijze" door Leidens omstreken gemaakt, waarbij men nochtans zeer „bedagtelijck" moest handelen, wilden curatoren en burgemeesters wegens „exorbitantie vande costen" zich later niet bezwaard vinden aan den schaftmeester, op diens overgeleverde verklaring, het uitgeschoten geld terug te betalen [3]). Hielden de universiteitsprofessoren elken Woensdag en Zaterdag vacantie, zoo stond het den bursalen op die

---

zijn collega Joh. Arnoldsz. Ravens (Corvinus) was Adr. Borrius een overtuigd aanhanger van Arminius. Zie Voet., *Thers. heaut.*, p. 107. Nog deed toentertijd te Leiden dienst: Matthias Platevoet, gelijk Adolf Sprankhuyzen, een geestverwant van Gomarus. Daniel Colonius, sedert 30 Mei 1606 regent van het Waalsche collegie, gevestigd op de Groenhazegracht, was tevens predikant bij de Fransche gemeente. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 68.

[1]) Voor zijne moeite ontving Hommius, op aanvrage door hem gedaan, van curatoren »sonder dat sulcx soude worden getrocken in consequentie", volgens besluit dd. 10 Aug. 1610, de som van 150 gulden. Aemilius' weduwe, Anna Thomasdochter, kreeg »om de voorschrevene redenen, ende bysonder om haeren soberen staet als belast sijnde met ses cleyne kindertgens", eveneens 150 gld. ter vergoeding. *Hand. v. cur.*, 8—12 Febr. 1611.

[2]) Die bijzonderheid staat vermeld in de aanteekeningen door Nicolaus Voetius, zoon van Gisbertus, neêrgeschreven in het kerkeraads-actenboek der gemeente Meeuwen, alwaar hij predikant was van 1657 tot 1666 Kist en Moll, *Kerkhist. arch.*, dl. I, blz. 312.

[3]) Dit gebeurde o. a., tijdens Kuchlinus' regentschap, met eene »declaratie van costen", ingeleverd door den oeconomus Franck van Dobben. *Eerste register*, not. v. 12 Mei en 12 Aug. 1597.

Digitized by Google

dagen meestal vrij na bekomen verlof „buyten der stede te gaen om te spelen, ende hun te verlustighen, midts datter nyet onbehoorlycx en werde bedreven, twelck ontstichtinghe off ergernisse zoude moghen veroorzaecken" [1]). Deze of gene herberg te bezoeken, ten einde er met studenten der hoogeschool wijn, bier en tabak „te drincken", was den alumnen op zware straf verboden [2]). Wel echter zagen zij zich, binnen het Collegie, drie keeren ter week gelegenheid gegeven tot „dexercitien des lichaems, beginnende tswinters een uyre voor het middachmael, ende tsomers een uyre voor het avontmael" [3]); een hoogst nuttige maatregel, in het belang der gezondheid ook van Voetius, die, reeds tijdens de laatste jaren van zijn verblijf te Leiden, af en toe werd geplaagd door eene pijnlijke aandoening der milt, aan welke hij naderhand slechts door een nauwgezetten leefregel, gevoegd bij het gebruik van passende geneesmiddelen, ten deele het hoofd vermocht te bieden [4]).

Bracht der Staten ordonnantie mede, dat „verkeerberden, quaertspelen, taerlinghen: ofte yet diergelycx, hoe men t selve oick soude mogen noemen", buiten de muren van het Collegie meesten blijven [5]) — de strenge tucht, waaronder Heusdens bursaal voorheen was opgegroeid, gepaard aan zijne persoonlijke neigingen, maakte het hem alleszins gemakkelijk dit gebod trouw te eerbiedigen [6]). Met zijne bevordering tot de zuiver theologische studiën werd aan Voetius, naar vaststaand ge-

---

[1]) *Ordonn.*, 1595, dl. III, art. 36.

[2]) *Ordonn.*, 1595, dl. III, art. 32, 38. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, tom. IV, p. 389 en 495; p. 400 en 496.

[3]) *Ordonn.*, 1595, dl. III, art. 34. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 744.

[4]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 36.

[5]) *Ordonn.*, 1595, dl. III, art. 37.

[6]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 14. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 426, 427.

Digitized by Google

bruik, tevens het recht verleend, om, indien hij zulks wenschte, zich op de behandeling van het een of ander muziekinstrument toe te leggen [1]). Had hij, als schooljongen, bij Franco Odolphi — die ook deken was van het Heusdensche St.-Caeciliagilde [2]) — reeds de zangkunst beoefend, en later met zijne medealumnen nu en dan eenige stichtelijke liederen [3]) ingestudeerd, sedert hij na afgelegd examen aan „mensa prima" gezeten was, leerde Voetius cither zoowel als fluit en orgel bespelen [4]), terwijl het voorts geheel met zijne inborst strookte, zich niet slechts de praktijk, maar ook de theorie der muziek behoorlijk eigen te maken [5]).

---

[1]) Zie bijlage XLIII, en aldaar het antwoord van Bertius op het hem aangeboden request.

[2]) *Oud-arch. Heusden*, E. 211, bijlage tot fol. 35 der gemeenterekening over 1609.

[3]) »Sed quia suavissimos modulos plerumque aptari videmus verbis fatuis, insulsis, otiosis, saepe subobscoenis: ut propriam oblectationem habeat theologiae studiosus sectetur musicam psalmodicam Joh. Petri Swellingii etc.", schrijft later Voetius in zijne *Bibl. stud. theol.*, p. 425, terwijl in de *Ordonn.*, 1595, dl. III, art. 37 aan het slot, bepaald wordt: »in sulcken verstande dat sy geen musyckboucken en sullen mogen hebben, dan mit kennisse, ende toelatinghe vanden regent, op dat zulcx alle ontucht ende lichtveerdicheyt, voor zoo veel moghelyck is, mach werden gemyt ende verhoet".

[4]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 14. Na het laatste nummer in den auctiecatalogus van Voetius' bibliotheek komen voor: »eenige pacquetten musijckboeken en een phiool de gambe".

[5]) Zie den auctie-catalogus (pars II, misc. in folio, n°. 17, »Morley, Introduction to music") en *Bibl. stud. theol.*, p. 424. Vgl. *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 544—598; tom. II, p. 744. Wanneer Cd. Busken Huet in zijn werk *Het land van Rembrand*, Haarl., 1886, dl. II, I^ste^ helft, blz. 98, gewaagt van Voetius' degelijke, maar »boersche" opleiding, zegt de schrijver iets, dat hij moeielijk kan verantwoorden. Ware ook Heusdens bursaal niet voortgekomen uit een deftig gezin, dan nog had allicht het verkeer met zijne studiegenooten, naar Jan van Hout indertijd opmerkte: »wech genomen ende gebetert de botticheyt, diemen ons Hollanders t'sy in schimp, t'sy in ernst, telcken innewreef ende voor de schenen wierp". *Innel. ende aenv. vant Coll. der theol.*, blz. 16. Vgl. daarmede *Solenn. inaug.* p. 18.

Digitized by Google

Verzekerde Kuchlinus in zijne rede, gehouden bij de opening van het Staten-collegie, dat [1]) „soo wie inde jeucht ghemeene studien, ghemeene tafel ghebruycken, ende onder dezelve meesters ende opsienders, als soghelingen van eener melck, onderwesen worden, dezelve wetten gehoorsamen, ende dezelve maniere van leven volgen — derzelver gemoederen ende willen in deser voegen 't zamengroyen tot eene zeer nauwe vrientschap, die niet alleen hunluyden ghenoechlyck ende nuttich, maer oock de kercken, scholen, ende de gemeene zake in veelerley wijse aengenaem ende profijtich zy" [2]), zoo rekende hij natuurlijk buiten den invloed der praedestinatie-geschillen „met hunnen aencleve", eerst later opgekomen. Ten bewijze zou kunnen dienen Voetius' houding in vervolg van tijd tegenover Geisteranus, Barlaeus, Episcopius en Dwinglo, zijne vroegste vrienden binnen het Collegium theologicum [3]).

Door het verkeer met die studiemakkers nog te Leiden, deed voorloopig de strijd der meeningen aan hunne onderlinge verstandhouding weinig of geen afbreuk. Inzonderheid voelde Gisbertus zich aangetrokken tot Johannes Geisteranus. Zachtmoedig van aard, bedeeld met een innemend uiterlijk, kalm en vredelievend, goed op de hoogte der verschillende wijsgeerige vraagstukken, gemakkelijk dich-

---

[1]) »Praeterea constans est apud omnes sententia, futurum, ut quicunque in pueritia, in adolescentia, in juventute, communibus studiis, communi mensa uterentur, et sub iisdem praeceptoribus et inspectoribus, quasi σύντροφοι et collactanei, initiarentur, iisdem legibus parerent, eandemque vitae rationem sequerentur, eorum etiam animi et voluntates hoc modo in arctissimam aliquam, non sibi tantum utilem et jucundam, sed etiam ecclesiis, scholis, et communi societati multis modis gratam et fructuosam amicitiam coalescerent". Joh. Kuchlinus, *Oratio*, p. 14.

[2]) Bor, *a. w.*, boek XXIX, fol. 39*a*. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. III, p. 547.

[3]) Zie hierboven, blz. 49. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, tom. III, p. 783; *Thers. heaut.*, p. 235, 236.

Digitized by Google

tende zoo in het grieksch als latijn, schreef deze — gereed het Staten-collegie vaarwel te zeggen [1]) — in het „album amicorum" van Voetius den 21sten November 1608 een kort maar keurig epigram [2]). Ruim twee jaren vroeger was Caspar Barlaeus vertrokken. Diens liefde voor de poëzie der classieken gaarne eerbiedigend, koesterde Gisbertus evenwel geen grooten dunk van zijne godgeleerde kennis. Ook Barlaeus wijdde den vriend een Latijnsch vers, doch, volgens zijne gewoonte, vervat in vrij hoogdravende taal [3]). De derde der oudere studiegenooten, Simon Episcopius, bracht hem, naar aanleiding van zeker motto [4]) toentertijd door de studenten bij het

---

[1]) *Brieven Stat.-coll.*, II, 100. Voet., *Dispp. select.*, tom. I, p. 488—490.

[2]) Zie bijlage LV. Vgl. over die »alba amicorum" Schotel, *Academie*, blz. 356—358.

[3]) Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 46, 47. Vgl. p. 66 en tom. III, p. 48 »inter quos non infimus insignis poëta Barlaeus", alsook *Dispp. select.*, tom. I, p. 508 en tom. V, p. 469; Crenius, *o. l.*, pars XIII, Lugd. Bat., 1705, p. 47.

[4]) Te weten: »Nullius addictus jurare in verba magistri". — Dat ook Voetius, indien hij zulks noodig achtte, naar dit motto wist te oordeelen en te handelen, blijkt uit hetgeen hij, 30 Maart 1643, bij gelegenheid der uitgave van Gomarus' werken, schreef aan den Groningschen hoogleeraar, Mart. Schoockius: »De editione operum d. Gomari non possum non nobis et publico gratulari. Unum monueram rev. ministrum ex tribus editoribus, qui mihi hic adfuit, ut supprimeretur disputatio de decretis Dei: ne scandalum hinc oriatur apud nostros, Lutheranos, Pontificios, atque ita indigna macula tanti theologi eruditio, ἀκρίβεια, orthodoxia aspergatur. De sabbatho non usque quaque per omnia feliciter θεολογεῖ. Sed hoc habet cum pluribus commune". Acquoy en Rogge, *Arch. v. Nederl. kerkgesch.*, dl. IV, blz. 300. Voetius ging daarbij uit van den stelregel: »Maximum vanitatis et ventosae αὐθαδείας signum est, nihil velle tanquam exemplar aut exemplum, etiam in sapientissimis et probissimis, aut in majoribus, aut praeceptoribus, aut amicis suis intueri et sibi proponere: quia scil. jam tritum est, aut saltem aliis etiam notum, aut non est novum ac singulare, aut a te primitus non inventum, non factum. Nec tamen ab altera parte tam ductiles et stolidi imitatores quorumvis dictorum et factorum etiam a sapientibus et bonis immo optimis profectorum esse debemus, ut absque rationali examine de iis peremtorie statuamus aliquod αὐτὸς ἐποίησε: uti Pythagorae discipuli de ipso, αὐτὸς ἔφα". *Dispp. select.*, tom. IV, p. 144. Vgl. tom. II, p. 164; III, p. 1112, 1113, 1254; V, p. 57.

Digitized by Google

neêrschrijven hunner album-ontboezemingen veel gebruikt, in schier overmoedig klinkend proza, gelijk Voetius later opmerkte „een profetischen afscheidsgroet"[1]). Moest hij eindelijk ook Bernardus Dwinglo[2]) en Josephus van der Rosieren uit den kring zijner dagelijksche omgeving missen, hun verlies werd dubbel vergoed door den hechten vriendschapsband, zoo binnen als buiten de muren van het Staten-collegie[3]), gesloten met Johannes Cloppenburch, zijn „alter ipse", gelijk hij hem naderhand placht te noemen[4]), en met Antonius Plancius[5]). Andere bur-

---

[1]) Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 45. — Wat Episcopius, onder genoemd motto, in het album van Voetius schreef, luidde aldus: »Nemo unquam quidquam magnae frugi edet in ulla scientia, qui non eo aspirare audet, ut possit aliquando de praeceptore suo judicare. Nec facile est currere homini, qui nimia religione pedes figit in vestigiis alterius, cujus potius debebat celeritatem et vigorem corporis optare et imitari, quam passus numerare".

[2]) Deze bood hem — zie Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 47 — den 11den Jan. 1609, de volgende dichtregelen tot een aandenken:

»Arrham favoris hanc tibi libens linquo
Amice Voeti, nocte ne tegant coeca
Ventura amorem secla mutuum nostrum,
Sed nos loquatur mortuos anus charta,
Magisque notescamus et magis semper!"

[3]) Den 16den Juni 1607 als »Coll. alumn." bij den rector magnificus ingeschreven, gingen Johannes Theodori Cloppenburgius en Antonius Plancius, kort na de zomervacantie van 1609, met goedkeuring der Amsterdamsche vroedschap, wier gedenomineerden zij waren — misschien wel ter oorzake van Bertius' hand over hand toenemende onrechtzinnigheid — naar het schijnt, bij particulieren te Leiden inwonen. *Brieven Stat.-coll.*, II, 178. Vgl. daarmede 90 en 104. Zie ook hierboven, blz. 77 en blz. 98, aant. 2.

[4]) Voet., *Thers. heaut.*, p. 75. Vgl. *Polit. eccles.*, tom. II, p. 757, waar Cloppenburch heet: »commilito et contubernalis in academia Leidensi amicissimus", of ook tom. III, p. 274, waar hij door hem genoemd wordt: »in studiis academicis ἰσόψυχος". Vgl. *Dispp. select.*, tom. V, p. 133.

[5]) Deze was een zoon van den Amsterdamschen predikant, en behoorde almede tot zijne »intimi". Voet., *Dispp. select.*, tom. I, p. 655; *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 415. — Als Voetius' vrienden uit het Staten-collegie staan bovendien nog te boek Gosuinus Buytendyck en Joannes Sneten. Zie *Dispp. select.*, tom. V, p. 683, en *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 140. Ook telde hij, ter Leidsche academie, onder zijne »commilitones" Hermannus Folinus,

Digitized by Google

salen wederom wist Voetius uit de jongeren [1]) tot zich te trekken en aan zich te verbinden, door gedurende zijn laatsten studietijd te Leiden op te treden als docent in de logica [2]). Begonnen met Keckermanns „Systema majus" te verklaren, repeteerde en examineerde Gisbertus later naar aanleiding van het behandelde, terwijl hij ook geregeld iedere week over een bepaald onderwerp liet disputeeren, of breedvoerig de theses besprak door sommigen gesteld en uitgewerkt. Een der beste discipelen op dat privaat-college was ongetwijfeld Franck Pietersz. Burgersdyck [3]), die, zéér met Voetius bevriend, naderhand in gelijken geest de philosophie onderwees zoo aan de academie van Saumur als aan Leidens universiteit [4]).

---

later geneesheer in Den Bosch, en Leonardus Conincksbergen; blijkens *Thers. heaut.*, p. 284 en *Polit. eccles.*, tom. II, p. 695.

[1]) Voetius' jongere tijdgenooten, binnen de eigenlijke studentenwereld, waren o. a. de twee Heusdenaars, Valerius Adriani a Boeckhoven en Cornelius Blanckaert. Laatstgenoemde wordt, ten jare 1623, vermeld op de schepenrol zijner vaderstad. Zie van Oudenhoven, *a. w.*, blz. 166. Ook studeerde er uit Heusden in 1610 te Leiden nog een Joannes Blanckaert, die inwoonde bij den rector Fraudenius. Zie *Volumen I inscriptionum sive catalogus studiosorum academiae Leydensis*, 1575—1618, aanwezig in het senaats-archief. Beiden, Cornelius en Joannes, waren zoons van den drossaert Nicolaus.

[2]) »Postea annis provectior, aliis collegia logica tum didactica, tum practica, tum disputantium aperui". Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 756. Vgl. hierboven, blz. 52, aant. 6, alsook bijlage XXXV. Volgens Essenius, *Orat. fun.*, p. 13, trad Voetius als privaatdocent in de logica op »quo magis novitios ab erroribus Arminianorum praeservaret". Naar het mij voorkomt, kunnen ook geldelijke omstandigheden daartoe aanleiding gegeven hebben. Zie bijlage LVI.

[3]) *Brieven Stat.-coll.*, II, 179.

[4]) »Hic (n. Fr. Burgersd.) in albo amicorum, quod noster (n. Voetius) habebat, nomine suo inscripto, praeceptoris elogio eum honoravit; sed noster, ad declinandam invidiam, aliquanto post id expunxit". Essenius, *Orat. fun.*, p. 13. Vgl. daarmede Voetius' eigen getuigenis: »Philosophus Burgersdicius amicus cum viveret, mihi perquam charus, et meus olim in collegio logico practico, et disputatorio discipulus". *Dispp. select.*, tom. IV, p. 287. Vgl. p. 259 en tom. V, p. 126.

Digitized by Google

Door verschillende professoren wegens zijne meer dan gewone dialectische bekwaamheid bij herhaling aangezocht om in de wijsbegeerte te doctoreeren, onder belofte hunnerzijds, dat de voorwaarden tot die promotie zoo onkostbaar mogelijk zouden gemaakt worden, weigerde nochtans Gisbertus elke uitnoodiging van dien aard op te volgen [1]). Zijne gedachten werden ingenomen door geheel andere dingen. Het Staten-collegie, waarbinnen hij vroeger als alumnus had verblijf gehouden of, niet zeer waarschijnlijk, nog voortdurend vertoefde, begon naar zijne schatting hoe langer hoe beslister te gelijken op „een kuyle Josephs", nadat de regent Bertius in eigen persoon met ruim veertig geestverwanten den 14den Januari 1610 te Gouda was bijeengekomen, om er heimelijk te beraadslagen, wat na Arminius' dood diens aanhangers te doen stond. Weldra bleek de bekende „Remonstrantie", met haar vijf artikelen Oldenbarnevelt overgereikt, doch bestemd voor de Staten, van genoemde samenspreking de vrucht te zijn [2]).

Omstreeks denzelfden tijd verscheen — weder met opdracht aan 's lands regeering — het „Tractaet van t' ampt ende authoriteyt eener hoogher christelycke overheydt in kerckelycke saecken", gesteld door Johannes Wtenbogaert [3]), onder wiens voorzitterschap ook „de ligue" der doleerende Arminianen te Gouda gesloten werd. Beide gebeurtenissen veroorzaakten groote opschudding binnen

---

[1]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 13, 14. Zie voorts *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 48—50, passim »de ratione et modo qui tenebitur in promotionibus alumnorum Collegii". Vgl. *Hand. v. cur.*, 1 Maart 1598.

[2]) Zie Rogge, *Wtenbogaert*, dl. II, blz. 20—26.

[3]) *Resol. Holl.*, 16 Febr. en 20 Dec. 1610. Later, hoogleeraar te Utrecht, schreef Voetius tegen dat »Tractaet" een drietal disputaties, in 1640 vertaald uitgekomen onder den titel: *Grondige ende pertinente verklaringe over de vrage wien de kerckelijcke macht toekomt.* Vgl. *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 129, en Rogge, *Wtenbogaert*, dl. II, blz. 26—35.

Digitized by Google

het kamp der Gomaristen; voornamelijk, wijl kort daarna een schrijven volgde, door de staten van Holland en West-Friesland gericht zoowel tot de classikale vergaderingen in die gewesten als tot curatoren der Leidsche academie, met verzoek aan laatstgenoemden: professoren en studenten „te willen insinueren, dat een yegelijck hem sal onthouden van voort aen in eeniger manieren in druck ofte geschrifte yet uyt te geven opt ampt der overigheyt, in kerckelycke saecken, opte predestinatie ende de poincten daer van dependerende, op peyne van als wederhorige gestraft te worden" [1]). En juist had Voetius zich aangegord, om onder den „venerandus praeceptor" eene zeer actueele disputatie te verdedigen, getiteld: „De cognitione et natura Dei", waarin hij ijverig dacht te velde te trekken tegen tal van onrechtzinnige meeningen door de beide Socini en, op hun voetspoor, ook door Conradus Vorstius voorgestaan [2]). Ten gevolge van der Staten „missive", moest dat plan echter onuitgevoerd blijven; jammer genoeg, wijl — naar het hem toescheen — confessie en catechismus te Leiden groot gevaar liepen, allereerst binnen het Collegium theologicum.

Ofschoon de Staten in een vertrouwelijk schrijven van 15 Februari 1610 Bertius hadden aangemaand, zich der

---

[1]) *Hand. v. cur.*, 24 Maart 1610. Vgl. *Acta acad. L. B.*, cod. IX, fol. 1; *Resol. Holl.*, 11 en 23 Maart 1610. Zie ook Voet., *Polit. eccles.*, tom. I., pars II, p. 474, 475: »Qua arte et intentione haec prohibitio tunc facta, odorari facile poterant, quotquot polypo non laborabant".

[2]) »Postremo curriculi academici anno collatis ac consultis aliis theologis qui in manibus erant, conscriptionem disputationis de cognitione et natura Dei, contra Socinianas et Vorstianas opiniones, sub praesidio d. Gomari defendendam, moliebar", *Dispp. select.*, tom. V, p. 458. Vgl. Essenius, *Orat. fun.*, p. 13, wiens bericht eenigszins anders luidt: »Paraverat (n. Voetius) etiam disputationem theologicam de notis ecclesiae contra Pontificios; itemque alteram de Deo adversus Conr. Vorstium; et praesidium cl. Gomari rogaverat, sed hoc non impetravit per motus academicos istius temporis".

Digitized by Google

bursalen „respect ende obedientie" te verzekeren door „goede modestie ende leven"; waartoe zeker veel zou bijdragen, dat hij hen met geene „nieuwe questien" bezig hield [1]), noch hun toestond zich te verdiepen „in eenige curieusheyt der differentiale poincten, die onder de theologanten al te vehement (Godt betert) gedisputeert werden" [2]) — zoo scheen evenwel hunne vingerwijzing op den regent weinig of geen indruk gemaakt te hebben. Immers liet Bertius, naar hij den Edel Mogenden antwoordde, geene gelegenheid ongebruikt, om, wanneer hij in het Collegie bij eene bijbellezing de Schrift verklaarde of aldaar de geloofsbelijdenis en den catechismus behandelde, zijnen discipelen te leeren: „dat Godt de Heere alle menschen wel wil zalich hebben; dat het bloet Jesu Christi ons reinicht van alle onse zonden; dat t geloove ons moet toegerekent werden ter gerechtigheyt", terwijl hij, aan den anderen kant, hen voorging met beslist te ontkennen: „dat Godt almachtich van eewicheyt t meeste deel der menschen zonder aensien van zonde ter verdoemenisse zoude hebben geordineert, ende zeer weinige ter zalicheyt; dat Jesus Christus alleen gestorven is voor die alzoo uytvercoren zijn, ende dat de zonden van dese menschen, hoe groot ende swaer dat ze oock zijn, moeten vergeven werden; dat Godt door een onwederstaenlycke cracht dese alleen treckt, willende dat d'ander verloren gaen" [3]). Hierbij kwam bovendien — iets, wat Voetius

---

[1]) *Brieven Stat.-coll.*, II, 185. Vgl. *Resol. Holl.*, 15 Febr. 1610.

[2]) Laatstgemelde woorden komen voor in eene aanschrijving, door de staten van Holland en West-Friesland tot de bursalen gericht. Zie *Brieven Stat.-coll.*, II, 186.

[3]) Bertius moet blijkbaar gerekend hebben op der Staten onkunde in dogmaticis, om, met het oog op 't hierboven aangehaalde, den Mog. H H. te durven verzekeren: »Dit is in rechter eenvuldicheyt de verclaringe van alle myne subtylheden, ende dit zijn de nieuwe wegen, die my ver-

Digitized by Google

later betuigde even lichtvaardig als ongepast te vinden [1]) - dat, kort na de zomervacantie van 1610, te Leiden steelswijze een boek van hand tot hand ging, met Bertius' naam als schrijver op den veel vertoon makenden, uitdagenden titel: „Hymenaeus desertor" [2]), waarin toestemmend door hem werden beantwoord „twee vraeghstucken van den afval der heylighen", namelijk: of de rechtvaardige zijne rechtvaardigheid verliezen kan, en of hij, in dat geval, ware rechtvaardigheid heeft bezeten?

Terwijl zulke dingen ongestraft plaats grepen, achtte Gomarus zich verplicht den regent van het, mede aan zijn opzicht toevertrouwde, Staten-collegie hoog ernstig te gemoet te voeren: „Gheeft uwe leerlingen gheen oorsaecke van meyneedicheydt, wetende dat sy alle ghesworen hebben, in onse tegenwoordicheydt, dat sy geen andere leere en sullen volgen, dan die in d'universiteyt geleert wordt, dat is, de gemeyne leere der confessie ende catechismus" [3]). Maar ook dier universiteit zelve dreigde een kwaad, hetwelk den hoogleeraar en zijne geestverwanten ten zeerste verontrustte. Sinds den 19den October 1609 —

---

dacht maken in leere ende leven. Dit zijn de questien, die ick ter gelegentheyt vande texten der schrifture mijne discipulen afvrage, conform de leere des catechismi". *Brieven Stat.-coll.*, II, 186*a*. Zie verder bijlage LVII.

[1]) Voet., *Dispp. select.*, tom. III, p. 771. Vgl. *Polit. eccles.*, tom. II, p. 71.

[2]) P. Bertius, *Hymenaeus desertor sive de sanctorum apostasia problemata duo. 1 An fieri possit ut justus deserat justitiam suam? 2 An quae deseritur fuerit vera justitia?* Lugd. Bat., 1601 (dat moet zijn: 1610). Eene Nederduitsche vertaling daarvan zag o. a. in 1613 het licht, getiteld: *Hymenaeus desertor. Ofte: twee vraegh-stucken, van den afval der heylighen. Het eerste, of het oock moghelijck zy dat een rechtveerdighe zyne rechtveerdigheydt verlate? Het tweede, of de rechtveerdigheydt, die verlaten wordt, een ware rechtveerdigheydt zy gheweest? Beschreven in Latijnscher sprake: door Petrus Bertius, regent in het Collegie der godheydt tot Leyden. Ende nu overgheset in onse Nederduytsche tale.* Ghedruckt (zonder naam van plaats en van drukker) in 1613. Zie dr. Knuttel, *a. w.*, dl. I, st. I, blz. 385. Vgl. ook bijlage LVIII.

[3]) Gomarus, *Proeve*, blz. 34.

Digitized by Google

toen na Trelcatius junior Arminius was gestorven — had het godgeleerd onderwijs aan Leidens hoogeschool ten tweeden male [1]) uitsluitend op Gomarus' schouders gerust. Van onderscheiden kant waren er reeds nu en dan personen genoemd, om in die leemte te voorzien [2]). Op aanbeveling van Johannes Wtenbogaert zochten curatoren en burgemeesters een der beide vacante leerstoelen te doen bezetten door Conradus Vorstius [3]), destijds geplaatst aan het academisch gymnasium van Steinfort; waarna de andere katheder zou worden ingenomen door den Haagschen hofprediker zelven, ook al rekende hij zich weinig geschikt een dergelijk ambt te bekleeden [4]). Doch — en dit gaf bij Wtenbogaerts toestemming den doorslag — zoodoende werd voortgezet de „forme van theologie sulcx als die bij d. Arminius saligher begonst was" [5]).

Reden genoeg voor de tegenpartij om „dese beroepinge

---

[1]) De eerste maal was dit het geval geweest na den dood, in 1602, van Lucas Trelcatius senior en Franciscus Junius, beiden toen aan de pest overleden.

[2]) Te weten: Bertius, diens zwager Hommius, Corvinus en anderen.

[3]) Vgl. het opstel van dr. Rogge: »Het beroep van Vorstius tot hoogleeraar te Leiden" in *de Gids*, 1873, dl. II, blz. 31—70; 499—559.

»Men mocht hier teghen doen watmen wilde — schrijft Baudartius, *a. w.*, boek II, blz. 38*b* — Wtenbogaerts haene was coninck, hij over-crayde alle de andere".

[4]) Onder de bezwaren door Wtenbogaert opgeworpen tegen zijn aannemen van het professoraat, komt voor: »dat hij niet en was gewent latijn te spreecken 't welck nogtans gerequireert wort bij de studenten wiens ooren soo geheel delicaat sijn, ende voor al dat hij sig in soo lange jaeren niet en hadde geoeffent in disputationibus twelck het principaelste was vande voorschreve professie, — behalven veel andere oorsaecken die hem souden mogen deterreren om in dese periculose ende knibbelige tijden sodanigen last aen te vaerden, daer toe hij de schouderen niet en hadde om te dragen". *Hand. v. cur.*, 17 Maart 1610. Vgl. met die zelfcritiek het oordeel, kort en krachtig, door Voetius over Wtenbogaert geveld: »Joh. Wttenbogardus theologus πολιτικώτερος ἢ θεολογικώτερος". *Polit. eccles.*, tom. II, p. 311. Zie ook *Thers. heaut.*, p. 78.

[5]) *Hand. v. cur.*, 10 Juli 1610.

Digitized by Google

seer heftig te contremineeren"[1]). Gomarus, door curatoren gevraagd „eens ter goeder trouwen ende met een besadigt gemoet te willen verclaren, wat redenen hy hadde tot misgenoegen in de beroepinge Vorstii", aarzelde niet te betuigen, dat het, bij overkomst van dien als atheïst gebrandmerkten „doctor ignorantiae"[2]), onmogelijk missen kon, of Leidens universiteit werd door ieder „gedecrieert"; want „hoewel d. Arminius sijn gevoelen hadde, soo was hy nogtans een Sant te rekenen by desen"[3]). Niet gunstiger luidde de verwachting, gekoesterd omtrent den Steinfortschen professor door het meerendeel der studenten in de theologie. Had men acht jaren vroeger binnen dien kring zich „seer genegen" betoond, Arminius voor den opgevallen leerstoel te winnen[4]), nu daarentegen werd door sommigen geen middel onbeproefd gelaten, om, zoo mogelijk, zijn geestverwant uit de academische gehoorzaal te weren. Bij dat pogen onderscheidde zich volgens Voetius voornamelijk zijn studiegenoot Kaspar Wiltens[5]). Op het punt, door de classis van Amsterdam als predikant ten dienste der Oost-Indische compagnie te worden uitgezonden, besteedde Wiltens den laatsten tijd van zijn verblijf te Leiden aan het opstellen van een request, dat, door acht daartoe aangewezen theologanten goedgekeurd en vervolgens door ruim vijftig hunner onderteekend[6]), op den 3den October 1610 bij HH. curatoren werd ingediend, met verzoek het ter hand te

[1]) Zie bijlage LIX.

[2]) Dien naam hadden, naar het schijnt, reeds sommige studenten aan Vorstius gegeven. *Hand. v. cur.*, 30 Sept. tot 2 Oct. 1610.

[3]) *Hand. v. cur.*, 30 Sept. tot 2 Oct. 1610.

[4]) *Hand. v. cur.*, 9 Nov. 1602.

[5]) Gekarakteriseerd door hem als »egregie doctus et pro aetate prudens". Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 65. Vgl. *Dispp. select.*, tom. III, p. 815.

[6]) »'t Ghetal vande ghene die tot de overleveringe van dit ghe-hanteyckent hebben, is gheweest ontrent de vijf oft ses-en-vijftich, te weten, alle

Digitized by Google

willen stellen aan de gedeputeerde staten van Holland en West-Friesland.

Ofschoon in hun adres ten volle erkennende, dat zij Vorstius „altijdt hadden hooren vernoemen als een persoon van groote geleertheyt", met wiens gaven „seer veel" winst voor hen viel te doen, lieten zij nochtans „ter andere zyden" niet onopgemerkt „hoe sy hadden verstaen, ten deele uyt het getuygenisse van de theologische faculteyt der universiteyt tot Heydelberg, ten deele uyt het oordeelen van verscheydene treffelijcke, geleerde, ervarene ende godsalige mannen, ten deele oock uyt het lesen van sijn schriften [1]): dat de selfde d. Vorstius in verscheydene, ende dat seer gewichtige articulen is verschillende vande leere die in onse Gereformeerde kercken, so hier te lande als elders, eendrachtelijck uyt Gods heylig woort, geleert ende ghepredict werdt". Uit dien hoofde „remonstreerden ende suppliceerden sy met alle ootmoedigheyt, dat doch het beroep van d. Conradus Vorstius gheenen voortganck hebben" en hij over hen „als meester, leeraer ende professoor niet en mochte worden gestabilieert" [2]). Zonder dat Voetius in zijn bericht

---

die ghene (thien ofte twaelf partialen uytgesondert) die de lessen der professoren inde godtheyt te dier tijt hoorden, sonder daer toe te nemen die tot het gehoor der selver noch niet ghecomen waren". Aldus bericht het woord »tot den leser", dat aan het later in druk verschenen request voorafgaat. Volgens Baudartius, *a. w.*, boek II, blz. 38*b*, werd dit verzoekschrift door de studenten aan curatoren overhandigd »op dat sy gheen onsuyvere melck wt syn (Vorstius) vergiftichde borsten suygen en souden".

[1]) Reeds enkele maanden vóór het overleveren van hun request, had zeker theologisch student te Leiden uit Vorstius' geschrift *De natura et attributis Dei* een register opgemaakt »van verscheyden vreemde en onghehoorde opinien". Naderhand gewaagt Voetius van »omnia Conr. Vorstii theomachica", in zijne *Polit. eccles.*, tom. II, p. 76. Vgl. *Dispp.*, *select.*, tom. V, p. 67, 247.

[2]) Zie *Requeste vande studenten in de h. theologie, ghelevert inde handen van mijne EE. heeren, de heeren curateuren van de universiteyt tot Leyden, den derden Octob. a°* 1610, *ende den sesthienden des selfden maents inden*

Digitized by Google

omtrent Wiltens zulks uitdrukkelijk vermeldt, heeft hij toch buiten eenigen twijfel genoemd request mede onderteekend [1]), en dit te eerder, wijl hem niet onbekend zal gebleven zijn, hoe de regent van het Staten-collegie, door zijn optreden [2]) in dezelfde curatoren-vergadering, waarin ook Gomarus gehoord was, alle krachten had aangewend, om de verzorgers der Leidsche hoogeschool te overreden „dat sij sig niet en wilden laten affkeren, van sodanigen nuttelycken instrument voorde universiteyt totte professie der theologien te beroepen" [3]). Dienaangaande kon Bertius gerust wezen. Niet alleen toch reisden curatoren spoedig daarop naar Den Haag, om er persoonlijk Vorstius' zaak te bepleiten bij Oldenbarnevelt en de Gecommitteerde Raden [4]); welke laatsten — naar den Steinfortschen hoog-

---

Hage aende H.H. mijnheeren de gedeputeerde staten van Hollant ende West-Vrieslandt, *aengaende de beroepinghe C. Vorstii*, enz. (z. n. v. pl. en v. dr.), anno 1611. Het oorspronkelijk ingediende verzoekschrift, voorzien met de handteekening van 56 studenten, schijnt verloren, blijkt althans niet aanwezig in het archief der Leidsche curatoren. Evenmin wordt het gevonden op het rijksarchief te 's-Gravenhage, of op het stedelijk archief te Leiden.

[1]) In overeenstemming met wat Voetius verklaart, *Dispp. select.*, tom. V, p. 90, »in me, quem theologum orthodoxum ipse agnoscit, quique adversus Vorstii θεομαχίαν adhuc in academia Leidensi studiosus juxta cum aliis ἰσοψύχοις pro viribus invigilavi".

[2]) Bertius verscheen daar, te gelijk met zijne partijgenooten prof. Coddaeus en de predikanten Adr. Borrius en Isaäcus Johannis. Laatstgemelde was »kerckendienaer tot Noortwyck".

[3]) *Hand. v. cur.*, 30 Sept. tot 2 Oct. 1610. Bovendien had Bertius, vóór het begin der zomervacantie, aan Vorstius een particulieren brief gezonden, waarin hij o. a. schreef: »Quum ad vos publico nomine discederet lectissimus Dei servus d. Joannes Uytenbogardus, non potui non privato etiam instinctu meo aliquid per ipsum ad te dare litterarum, quo et negotium publicum meae apud te voluntatis testificatione commendarem, et rogarem simul, ut post excessum incomparabilis viri d. Jacobi Arminii in ista scholae ecclesiaeque constitutione tuam nobis operam non denegares". Dat. Lugd. Bat., 16 Julii, anno 1610. *Praest. ac erud. viror. epist.*, p. 256.

[4]) Beiden waren, naar Voetius meende, volstrekt niet bij machte over het Vorstiaansch geschil te oordeelen. Wat Oldenbarnevelt betrof, getuigde hij naderhand: »Ne dicam, Nestora eorum, vere talem in negotiis hujus saeculi, sed bis puerum fuisse in controversiis tunc agitatis", terwijl van

Digitized by Google

leeraar verzekerd werd — „wel middel souden connen vinden om de wrevelaers te coherceren"; maar binnen Leiden teruggekeerd, ontboden die „voedsterheeren" ook voor hun rechterstoel een vijftal, nog niet tot „mensa prima" bevorderde en dus nog niet in de theologie studeerende bursalen [1]), ten einde dezen ernstig onder het oog te brengen, hoe verkeerd zij hadden gehandeld met zich tegen Vorstius' „beroepinghe" te verzetten en daartoe het, 16 October j. l., bij Gedeputeerde Staten ingediende adres „te hantteyckenen". Vermaand, om oprecht leedwezen over die daad te betuigen, althans haar als niet gebeurd te beschouwen, bleven twéé der vijf kweekelingen beslist weigeren aan het verlangen van HH. curatoren te voldoen, „seggende, dat sij in haer conscientie niet conden bevinden dat sij qualic gedaen hadden", hetgeen weldra aanleiding gaf tot beider ontslag uit het Staten-collegie [2]).

Onder zulke omstandigheden, die als het ware een voorspel leverden van hetgeen straks, op meer uitgebreide schaal, zou plaats grijpen binnen de vaderlandsche kerk,

---

de Staten door hem verklaard werd: »Ordines Hollandiae, maximam partem tunc idiotas (d. w. z. personen, die geene academische opleiding hadden genoten), minimam literatos; omnes tamen in quaestionibus Vorstianis et Socinianis de Deo, ejusque attributis, de persona et satisfactione Christi, etc. imprimis in effugiis, tergiversationibus, cothurnis, homonymiis circa statum controversorum inficialem, nec perspicaces, nec exercitatos". *Polit. eccles.*, tom. II, p. 61 en tom. I, pars II, p. 551. Vgl. *Thers. heaut.*, p. 82. Zie echter ook *Polit. eccles.*, tom. III, p. 195.

[1]) Te weten: Joannes Michaelis, Joannes Sneten, Samuel Platevoet, Samuel Ampsinck en Gilbertus Nieuwenhuyzen. *Hand. v. cur.*, 8 en 9 Nov. 1610. Over de verhouding van Voetius tot Samuel Ampsingius, zie *Polit. eccles.*, tom. III, p. 928, 929.

[2]) *Hand. v. cur.*, 8 en 9 Nov. 1610. Vgl. daarmede het woord »tot den leser" in het gedrukte request. De ontslagen alumnen waren Platevoet en Nieuwenhuyzen. Een paar maanden later werden »den regent Petro Bertio om eenige extraordinarise diensten mede toegevoegt hondert twintig gulden". *Hand. v. cur.*, 8—12 Febr. 1611. Zie ook bijlage LX.

Digitized by Google

kon het niet anders, of Voetius zag, ten jare 1611, met blijdschap het oogenblik aanbreken, dat zijne academische studiën voltooid mochten heeten. Reeds was het den door hem zoo hooggeschatten Gomarus raadzaam voorgekomen, zich een beroep te laten welgevallen naar de illustre school, die in Middelburg stond te worden opgericht [1]), wijl Leidens theologische faculteit gevaar liep, als plaatsvervangers van Trelcatius jr. en Arminius geen „zuivère professoren" te krijgen, en had deze daaruit aanleiding genomen, om, bij zijn afscheid van de studenten, openlijk te verklaren: „dat Vorstii beroepinge ende compste alhier die eenige oorzaacke was van sijn vertreck" [2]).

Toen nu laatstgenoemde omstreeks de paaschvacantie binnen Leiden vertoefde, ten einde met HH. curatoren en burgemeesters de voorwaarden te bespreken ter aanneming van het professoraat aldaar, zeide ook Gisbertus Voetius, na een zevenjarig verblijf [3]), Hollands

---

[1]) Zie over die »schola illustris" van Middelburg: dr. H. H. Kuyper, *a. w.*, dl. I, blz. 580—590. Vgl. dr. J. D. de Lind van Wijngaarden, *Antonius Walaeus*, Leiden, 1891, blz. 31, aant. 1.

[2]) *Hand. v. cur.*, 23 April 1611. Ook Wtenbogaert schreef, reeds 18 Febr. 1611, uit Den Haag aan Vorstius: »Ipse (n. Gomarus) qui suis bilibus harum turbarum author merito haberi queat, jam aperte apud curatores protestatus est, se abiturum si tu veneris. Et ut videas rem serio agi, aedes suas, quas habebat Leidae percommodas, affixo ad fores programmate publico venum exposuit, et tandem vendidit". *Praest. ac erud. viror. epist.*, p. 272. Vgl. daarmede »de missive" door Ellardus van Mehen, predikant te Harderwijk, den 22sten Februari 1611 gezonden »aende vergaderinge tot Amsterdam", waarin hij deze aanspoort »op middelen bedacht te sijn om d.d. Gomaro sijne swaericheeden te benemen, daer hy anders mochte bewoghen worden, om te vertrecken". *Acta deput. Zuid-Holl.* (zie *Oud Synod. archief*, III, 31, B).

[3]) »Ego, qui integro septennio in academia illa (n. Leidensi) substiti". Voet., *Polit. eccles.*, tom. III, p. 246. Te oordeelen naar zijn verlangen, kenbaar gemaakt aan Heusdens magistraat (zie hierachter, bijlage XLVIII), heeft Voetius nog eerder dan hij dacht de academie verlaten. Bleef Gisbertus, ook na het gebeurde in Maart 1609, kweekeling van het Staten-collegie —

Digitized by Google

hoogeschool vaarwel [1]), voorzien van een zéér loffelijk getuigschrift, hem juist bijtijds [2]) door Gomarus nog verstrekt [3]). Half April 1611 was hij terug in zijne vaderstad — „geouffent [4]) ende bequaem gemaect ten dienste der kercken, t'sy omme daer inne de eenicheyt der aengenomen christelijcke leere te behouden, mit vermydinge van alle schadelijcke scheuringen, t'sy om de dolingen

---

wat ik evenwel niet waarschijnlijk reken — dan is zijn verblijf aldaar, op verzoek der Heusdensche vroedschap, door Gecommitteerde Raden boven den gestelden »zesjarigen termijn" met nog een jaar verlengd geworden, overeenkomstig het bepaalde in *Ordonn.*, 1595, dl. II, art. 8, 9. Diezelfde verlenging van studietijd werd o. a. ook bewilligd aan Voetius' medebursalen Gerardus Velsius, Joannes Allendorpius en Marcus Notheius. *Brieven Stat.-coll.*, II, 82, 180, 296. Vgl. *Resol. Holl.*, 16 Mei 1608.

[1]) Het ontslag, dat de bursaal bij HH. staten op de gebruikelijke wijze moest aanvragen — zie *Ordonn.*, 1595, dl. II, art. 6 — werd niet enkel achtervolgd door de vergunning, om het Collegium theologicum te verlaten, maar Gecommitteerde Raden deden hunne toestemming meestal ook vergezeld gaan van eene »vereeringhe", in den regel ten bedrage van 30 gld. *Brieven Stat.-coll.*, I, 258 en II, 146. Vgl. *Resol. Holl.*, 1 Nov. 1606 en 15 Jan. 1607. Aan Voetius echter is die som, ook bij een mogelijk vertrek »uit het Staten-collegie", ongetwijfeld niet ter hand gesteld, conform het door curatoren genomen besluit: »datmen geen van allen (bursalen), die sigh met de voors. teijckeninghe (van het request tegen Vorstius) gemoeijt hebben en sal laten volgen eenige extraordinarise vereeringe". *Hand. v. cur.*, 8 en 9 Nov. 1610. Vgl. bijlage LX.

[2]) Voetius had van 7 tot 10 Maart 1611 bij Gomarus nog college gehouden, zie *Dispp. select.*, tom. V, p. 683.

[3]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 14. »Divisa autem facultate theologica cum Gomarus et Arminius aliquamdiu eandem constituerent — schreef later Voetius in zijne *Polit. eccles.*, tom. II, p. 68 — aperti orthodoxi a Gomaro protectionem, commendationem, testimonium petebant". Na zelf van den Leidschen senaat, op daartoe gedaan verzoek, een behoorlijk getuigschrift ontvangen te hebben, aanvaardde Gomarus den 28sten Mei 1611 zijn professoraat met het houden eener inaugureele rede in de koorkerk te Middelburg. *Acta acad. L. B.*, cod. IX, fol. 3, 4. Vgl. dr. H. H. Kuyper, *a. w.*, blz. 583; Crenius, *o. l.*, pars XIII, Lugd. Bat., 1705, p. 141.

[4]) Deze woorden zijn ontleend aan de rede, waarmede Jan van Hout als stadssecretaris het Staten-collegie inleidde, alvorens »af te lesen ende uyt te roupen de acte nopende de fondatie ende stichtinge van het Collegium theologie". Zie *Innel. ende aenv. vant Coll. d. theol.*, blz. 18, 19. Vgl. daarmede *Solenn. inaug.*, p. 21, alsook Bor, *a. w.*, boek XXIX, fol. 34*b* en 35*a*.

Digitized by Google

die uijt eygen nieusgierige bewegentheyden voortcomen, of deur t'heymelijc innesluypen, ende door biechtsche inneblaesingen van papen off monicken, ende sonderlinge van des Roomschen Antechrists vleydende ende pluymstrijckende misbruijckers vanden goddelijcken name Jesus, veroorsaect werden, tydelijcke te connen tegengaen". Dier roeping getrouw, achtte Voetius tevens den ernstigen en hoogen last vervuld, nedergelegd in de stichtingsacte van het Collegium theologicum.

Digitized by Google

VIERDE HOOFDSTUK.

Terug in Heusden. Predikant te Vlijmen.

Uit Leiden wedergekeerd, hield Voetius voorloopig nog eenigen tijd verblijf te Heusden, binnen welke stad niet weinig veranderd bleek, sinds hij haar ter wille zijner academische vorming verliet.

Franco Odolphi, zijn vroegere leermeester en vaderlijke vriend, had, als rector, daar plaats gemaakt voor Abrahamus Genius[1]). Rodenburch en diens opvolger, Halewijn[2]), de twee predikanten, in wier zuiver-Gereformeerde beginselen Gisbertus ten volle deelde, waren kort na elkander aan hunne gemeente ontvallen[3]); de eerste tegen het najaar van 1608, de laatste met den winter van 1609. Het duurde betrekkelijk lang, eer beider ambtgenoot, van Houweningen[4]), door een nieuwen medebroeder Hale-

[1]) Zie bijlage V en LVI. Vóór zijne aanstelling te Heusden was Genius »onder-rector ten huyse van sekere minister omtrent der stadt Leyden". *Oud-arch. Heusden*, E. 211. Vgl. *Resol. Holl.*, 2 Dec. 1604. Later »proponeert" hij, en wordt dan, 17 Mei 1615 te Arkel bevestigd, een classisbroeder van Voetius. *Hand. cl. Gorc.*, 8 Sept., 20 en 21 Oct. 1614.

[2]) Van Maartensdijk werd Halewijn indertijd naar Heusden beroepen. *Hand. cl. Gorc.*, 14, 15 en 29 Dec. 1608. Vgl. *Oud-arch. Heusden*, E. 211, alsmede hierboven, blz. 96, aant. 4.

[3]) *Oud-arch. Heusden*, E. 210, bijlage tot fol. 30 der gemeenterekening over 1608.

[4]) Zie hierboven, blz. 31, 32.

Digitized by Google

wijns „vacante plaetse" zag innemen. Niet dat de kerkeraad weifelde bij zijne keus. Terstond beriep hij, met eenparige stemmen, Wynandus Schuylius, „dienaer des Goddelijcken woorts" te Scheveningen[1]). Ofschoon „soo veel hem aenginck tot Heusden wel gesint", weigerde nochtans zijne classis Schuylius te „dimitteren", vooral toen ook de Haagsche magistraat „sich interponeerde voor die van Schevelingen"[2]), die blijkbaar hun predikant in het geheel niet wilden missen.

Aldus teleurgesteld, werd Heusdens gemeente voor het vervullen der vacature spoedig opnieuw aangezocht door Joannes Grevius[3]), „staende tot Heteren[4]) in Gelderlant." Had men dezen reeds vroeger vergund zijne kanselgaven te doen hooren, daar hij was aanbevolen[5]) bij van Houweningen en bij Maximiliaan de Hornes, heer van Lokeren,

---

[1]) *Deductie van de proceduren der Remonstranten in de classe van Gorinchem*, fol. 1. Zie over dat geschrift hierachter, bijlage LXI.

[2]) »T'welcke men meynt niet geschiet te zijn sonder beleyt ende ingeven van Joannes Uyttenbogaert, voorganger vande Arminiaensche factie"; een vermoeden, door den samensteller van bovengenoemde *Deductie* wel geopperd, maar niet bewezen. Ongetwijfeld stond de later te Heusden beroepen predikant, Joannes Grevius, tot Wtenbogaert in zéér vriendschappelijke betrekking; zie bijlage LXXII. Van zijn kant prees deze in Grevius »de open-herticheyt en de gemoet sonder galle", als »by een yder die hem kennen bekendt". Vgl. den door Wtenbogaert opgemaakten, met Episcopius en Grevinchoven onderteekenden *Brief aende hoogh-mog. heeren Staten Generael over de sententie Joh. Grevii ghebannen int tuchthuys t'Amsterdam*, 1620, blz. 14.

[3]) Geboren omstreeks 1580 te Burik, tegenover Wezel »inden lande van Cleef", waar nog in 1620 zijne oude moeder woonde, was Grevius — April, 1606 — als proponent te Heteren bevestigd, na een jaar vroeger, op den 10den Mei, in Arnhem voor de eerste maal gepreekt te hebben. *Brief sent. Grevii*, blz. 14; *Praest. ac erud. viror. epist.*, p. 629.

[4]) Heteren was toen gecombineerd met »Randtwijck". Kist en Royaards, *Nederl. archief*, dl. IV, blz. 13.

[5]) Dit geschiedde door den Bommelschen predikant Henricus Leo, die, zooals later bleek, het gevoelen van Arminius was toegedaan. Vgl. Kist en Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis, inzonderheid van Nederland*, Leiden, 1836, dl. VII, blz. 241—243; 247. Medegecommitteerd

Digitized by Google

commandant der grensvesting[1]) — de voor het meerendeel streng-Calvinistisch gezinde kerkeraad, die „den discipulus ende commensalis doctoris Conradi Vorstii"[2]) maar ten halve vertrouwde, had zich zelven buiten twijfel gelukgewenscht, toen hij de Greeff, na gehouden proefpredikatie, onverrichter zake had zien wegtrekken „met een reijspenning voor zyn moeyten ende costen"[3]). Nu echter zorgde Grevius „eenige recommandatie" mede te brengen van Johannes Fontanus[4]), „achtende dat deses Fontanus gunste hem voor al nodich ende dienstich soude zijn om de borgers, die alsdoen schrupuleus waren eenige predicanten die vande nieuwe opinien suspect mochten zijn in te laten, te contenteren ende alle mistrouwen te benemen". Daarenboven leverde hij bij de Hornes „een voorschrijven" in, hem verstrekt door zijne genade graaf Ernst van Nassau, gouverneur over Gelderland, ten ge-

tot de nationale synode te Dordt, onderteekende Leo, 3 Juli 1619, de acte van stilstand. Zie A. J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, Haarlem, 1865, in voce.

[1]) De Hornes was militie-gouverneur te Heusden van 1599 tot 1613. Van Oudenhoven, *Beschr. v. Heusd.*, blz. 210.

[2]) De groote gehechtheid van Grevius aan Vorstius blijkt o. a. uit zijne brieven aan dezen gericht. *Praest. ac erud. viror. epist.*, p. 530; 670, 671. Tegenwoordig bij diens sterven op den 9den Oct. 1622 te Tonningen, in het Holsteinsche, schrijft de Greeff daarover aan Johannes Narsius, ook een geestverwant van Vorstius, aldus: »Vix effari possum quantum affligat animum meum tanti viri, tanti amici, jactura. O diem vere luctuosum, qui eum nobis abstulit!" *l. l.*, p. 684.

[3]) Greviusself schatte die moeite en kosten niet gering »als wesende het ist hardste vande wijnter, dat hy hem in Huesden hadde laten vinden". *Oud-arch. Heusden*, E. 211, bijlage tot fol. 48 der gemeenterekening over 1610.

[4]) Johannes Fontanus was predikant te Arnhem en even ijverig Gereformeerd als zijn latere schoonzoon, Ellardus van Mehen (zie hierboven, blz. 122, aant. 2). De samensteller der *Deductie* herinnert er aan, hoe Grevius »eertijts op een Geldersche synode tot Aernhem seer spijtich ende bitter Fontanum hadde doorgestreecken, overmits Fontanus die Nimmeegsche predicanten gewaerschout hadde dat Grevius met de opinien Vorstii ende Arminii was ingenomen".

Digitized by Google

volge waarvan deze zich tot den kerkeraad wendde met verzoek, ditmaal toch den Heterschen prediker te willen beroepen, onder betuiging zijnerzijds: persoonlijk borg te blijven voor diens „suyverheijt der leere"; verklarende „op zijn edeldom, dat Grevius de opinien Arminii niet toegedaen was"[1]), noch dat door hem „eenige onruste ofte swaricheijt inde gemeynte soude ontstaen".

Hoewel kerkeraad[2]) en magistraat met den drost Blanckaert nog een wijle „difficulteerden"[3]), kon niettemin

[1]) Toch had Grevius, 14 Januari 1610, te Gouda reeds deelgenomen aan de beraadslaging zijner partijgenooten, na het overlijden van Arminius. Vgl. dr. Rogge, *Wtenbogaert*, dl. II, blz. 21, aant. 2. Als gevestigd prediker te Heusden werd naderhand op eene kerkeraadsvergadering onbewimpeld door hem erkend »dat hij met de Remonstranten geteeckent hadde, eer hy tot Heusden beroepen oft gecommen was". Daarop doelende schreef later Voetius: »Siet, hoe dat sijn beroep niet verhindert werde, maer voortganck hadde als hij alles beloofde ende placebo speelde". *Actenboeck vanden kerckenraet*, over de jaren 1617 tot 1621; berustende in het archief der Hervormde gemeente te Heusden; vgl. bijlage XCIX.

[2]) Omtrent den Heusdenschen kerkeraad, die Grevius »seer ongheerne" tot tweeden predikant beriep, merkt Trigland op — *Kerck. gesch.*, blz. 806*a* — hoe de broederen aldus handelden »met recht, vermits dat loopen, dat ambieren ende onderkruypen van een beroepinghe, met groote reden den kercken behoort suspect te wesen".

[3]) De ouderling Jacob Jacobsz. Croes, in wiens gezin Voetius eertijds was uitbesteed geworden — zie hierboven, blz. 23 — en de diaken Dirk Goossens van der Horden, schoonzoon van eerstgenoemde, als in 1604 gehuwd zijnde met »Aeltje Jacob Croes dochter", bleven het langst onwillig »om t'selve beroep te teeckenen". Van der Horden liet zich eindelijk daartoe bewegen »door heftige instantie ende intercessie Nicolai Houweninghii", terwijl Croes onwrikbaar volhardde bij zijne weigering. Opdat echter de beroepsbrief zou schijnen »sijne volle onderteeckeninge des geheelen kerckenraedts, bestaende uyt acht personen, te hebben, ende sonder schrupule off swaricheyt inde classe mogen vertoont werden", wist men een der oudouderlingen over te halen om zijn naam te zetten op de plaats van Jacob Jacobsz. *Deductie*, fol. 2. Vgl. daarmede hierachter bijlage C, alsook de »depositie" afgelegd door Goossens en Croes, in dato 3 Juni 1618, voorhanden in de *Brieven en papieren der klassis van Gorinchem* (zie bijlage LVI), welke »Brieven en papieren" belangrijke aanteekeningen bevatten omtrent de gebeurtenissen van dezen tijd. Jammer, dat enkele losse bladen, sterk door mot en vochtigheid aangetast, weldra geheel zullen verloren zijn.

Digitized by Google

van Houweningen, 26 April 1610, op de Gorcumsche classis „de beropinge sijnes collegae d. Grevii" voorstellen, en tevens meêdeelen „dat he albereits toe Heusden waere"[1]). Veel minder haast dan de predikant uit Heteren maakte met zijne overkomst, betoonden de aanwezige broeders in het doen van onderzoek naar diens „testimonia doctrinae ac vitae". Immers vond men goed „dat de sake Grevii soude wtgestelt worden tot op de naeste classicael vergaederinge"; welke vergadering wederom afliep, zonder dat er sprake van was geweest bovenvermelde getuigschriften te toetsen[2]). Eerst in de samenkomst van 11 Augustus 1610 werd Johannes de Greeff — „nae dat hij den catechismum met de confessie, neerstelijck van hem te vooren tot dien eijnde doorleesen sijnde, hadde onderteijckent[3]), ende voorts oock, met handtreijckinge aen den praesidem d. Gideonem Sonneveldium[4]), belooft sich te onthouden van alle nieuwicheden ofte altijt deselvige eerst tijts met den broederen des classis te communiceeren, sonder die ofte bedectelijck ofte openbaerlijck te divulgeeren" — onder goedkeuring van gedeputeerden der Zuid-

[1]) Te Heteren werd Grevius vervangen door Gerardus Velsius, den vroegeren medebursaal van Voetius, die, zéér Arminiaanschgezind, zich door de provinciale synode te Leiden in 1619 zag gedeporteerd. Kist en Royaards, *Archief*, dl. VII, blz. 58.

[2]) *Hand. cl. Gorc.*, 17 Mei 1610. In de vergadering van 21 Juni 1610 vertoonde Grevius zijne »testimonia" der classis van Nijmegen. Toen men echter bevond, dat die stukken hem waren verstrekt »aleer hy hadde het beroup van Heusden; dat hy oock nijet en hadde eenich getuychnisse syner dimissye nochte van syne vorige gemeynte, ofte magistraet aldaer; nochte oock vande classe", oordeelden de broeders, dat Grevius uit een later tijdperk getuigschriften diende in te leveren, zou hij »stichtelyck ende ordentelyck tot een membrum classis werden aengenomen".

[3]) In de *Hand. cl. Gorc.*, 11 Aug. 1610, volgt hier: »quo ad sensum non particularem hujus aut illius novum, sed consuetum et communem ecclesiarum Reformatarum in Belgio".

[4]) Gedeon van Sonnevelt stond toen nog te Woudrichem. Naderhand beroepen te Delft, werd hij den 6den December 1618 aldaar bevestigd.

Digitized by Google

Hollandsche synode, aangenomen „tot eenen lieven ende weerden medebroeder ende als membrum classis geadmitteert", op uitdrukkelijk daarbij gevoegde voorwaarde: „dat, soo hy bevonden wert andersins gedaen te hebben, hy sich gewillichlijck alsdan soude gesuspendeert houden van synen dienst"[1]).

Aanvankelijk scheen het, alsof Grevius zijn woord, gegeven op de classicale vergadering te Gorcum, ongeschonden bewaren zou. Van 1610 tot 1615 met van Houweningen arbeidende te midden der Heusdensche calvinisten, beijverde hij zich „hem binnen te houden, sonder de Arminiaensche opinien ende disputen onder het volck te stroijen". Leverde soms de een of andere tekst, uitgekozen voor de gemeenschappelijke godsdienstoefening, stof

---

[1]) Vgl. met die notulen der Gorcumsche classis het opgeteekende in de *Deductie*, fol. 2. Wanneer, enkele jaren later, door den Heusdenschen kerkeraad aan Grevius herinnerd wordt: »dat Claes Pietersen van sijnent wegen bij de ed. magistraet alhier gelooft hadde ende als borge was geworden dat hij geen Arminiaen was, dat oock sijne aenneminge in de acten des classis anders luijde" — antwoordt, volgens eene depositie, den 29sten Mei 1618 opgesteld en namens bedoelden kerkeraad door Voetius, Tuelinck, J. van den Brouck en Lambert Jarensz. onderteekend, de Greeff driestweg: »Soo Claes Pietersen dat gedaen heeft, soo heeft hij qualijck gedaen, hij wiste hoe ick gesint was. Ende, hebbe ick dat soo belooft ende soo gedaen in den classe, soo wederroep ick sulcks. Ofte oock soo mach het al vrij anders geschreven sijn als het gepasseert is, gelijck dat al meer in den classe is gebeurt, het sijn al mede menschen". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

Tegen dit laatste strijdt wat staat vermeld, *Hand. cl. Gorc.*, 20 en 21 Oct. 1614: »Nae dat dese classicalia alsoo verhandelt waren, heeft d. Grevius, praeses, het examen begonnen, ende de drie candidatos (Genius, Platevoet en Nachenius) ordentlyk af gevraecht de besonderste loci communes theologiae. Hebben de candidati haer in den examine alsoo gedraegen, dat sy tot den kerckendienst van den classe opgenomen syn, doch vermaent a praeside, dat sy haer doch neerstich willen oeffenen in het lesen der H. Schrift ende eenige goede autheuren, ende onderteyckenen de confessie ende catechismo, volgens de resolutie daer van genomen in den classi ordinaria tot Cuylenborch ende nu wederom communi suffragio vernieut".

Digitized by Google

in overvloed tot het openlijk bespreken der leerstellige geschilpunten, zoo roerde hij die met opzet niet aan, maar vergenoegde zich enkel, daaruit „eenige generale ende morale vermaningen" afteleiden [1]). Nog meer; wie hem in zijne pastorie kwamen opzoeken, ten einde „eenich bescheijt ofte verclaeringe van dese nieuwe opinien" te ontvangen, zagen hunne weetgierigheid bitter teleurgesteld; want de onder verdenking liggende predikant „diverteerde het propoost, pratende van yet anders, ofte seijde, dat het niet te beduyden en was; — dat de geleerden onder innecanderen yet disputeerden van eenige hoge ende subtile materien, die de gemeijnte niet aen en gingen ende boven haer verstant was". Als liet zijne verzekering nog aan duidelijkheid te wenschen over, eindigde Grevius meestentijds het gesprek, met hen te vermanen „tot simpelheijt ende eenvoudicheijt, jae seggende, dat zij haer met haer ambacht souden moeyen ende gerust zijn" [2]). Tot goed vertrouwen in zijn persoon stemde daarenboven het feit, dat op 1 Augustus 1610, in de Sint Catharijne kerk, de eerste afkondiging plaats vond van het voorgenomen huwelijk tusschen Johannes de Greeff en Josina van Ravensteyn, „weduwe van doctore Haluino Gothofredo, in syn leven mede dienaer des Goddelijcken woorts binnen Huesden" [3]).

---

[1]) Met op die wijze te handelen, gedroeg zich Grevius overeenkomstig het door de Staten geresolveerde op 20 Mei 1611, nog nader aangedrongen door hunne resumtie van 15 November deszelfden jaars, waarbij o. a. werd bevolen »dat de praedicanten in hare praedicatien van de ghecontroverteerde poincten soo soberlijck ende moderatelijck souden handelen, als tot meeste ruste, vrede, ende stichtinghe der gemeente dienen conde, sonder ter eenre ofte andere zyde hen te laten voorstaen ofte verluyden, den anderen daer inne overwonnen te hebben".

[2]) *Deductie*, fol. 3.

[3]) *Oud-arch. Heusden*, J. I, 1 »Register van huwelijken en huwelijksafkondigingen van 1590 tot 1639". Vgl. daarmede E. 217, bijlage tot fol. 45 der gemeenterekening over 1622.

Digitized by Google

Ook buiten de wallen der frontierstad trof Voetius, omstreeks Paschen van het jaar 1611, òf geheel nieuwe òf grootendeels gewijzigde toestanden aan. In de eerste plaats: het veldwinnen der Reformatie rondom Heusden[1]). Nog kort te voren werd in de naastgelegen dorpen „de pauselyke religie getolereert ende geëxerceert"[2]). Het stond den priesters — wien evenwel „den publyken dienst der misse" verboden was[3]) — volkomen vrij op Zon- en heiligdagen te prediken en zich naar „haere gewoonelyke wyse" te gedragen bij „het doopen der kinderen, het ondertrouwen en trouwen; mitsgaders het biechten der krancken ende de begravinge der dooden"[4]). Waar, ten gevolge der Hervormde beweging, geene „ordinaere Paepsche pastooren" langer „resideerden"[5]), zochten velen zich zoo goed mogelijk te behelpen „met het lesen van het Sondags evangelie door voorlesers ende schoolmeesters, onder

---

[1]) Toentertijd werden de dorpen nabij Heusden gelegen verdeeld in de boven-dorpen: Engelen, Vlijmen, Onsenoort, Hedikhuizen, Herpt, Oud-Heusden, Baardwijk met Den Elshout, en in de beneden-dorpen: Heesbeen, Aalburg, Genderen, Doeveren met Gansoijen, Drongelen, Eethen, Meeuwen, Babylonienbroek met Hill, Veen en Wijk. Aldus luidt de opgave bij Jac. van Oudenhoven, *Beschryvinghe van het landt van Heusden*, Amst., 1651, blz. 8. Vgl. echter C. R. Hermans, *a. w.*, dl. I, blz. 289, en *Resol. Holl.*, 2 Mei 1617.

[2]) T. w. in Meeuwen, Drongelen, Baardwijk, Vlijmen, Engelen, Herpt en Hedikhuizen. Zie Ypeij en Dermout, *a. w.*, dl. II, blz. 121. Vgl. ook Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 486.

[3]) *Kerkelijk archief der Herv. gemeente te Vlijmen*, n°. 17a, fol. 1.

[4]) Gemelde bijzonderheden werden eertijds opgeteekend door Nic. Voetius — zie hierboven, blz. 106, aant. 2 — en onder den titel »Het begin ende oorsprongh der Gereformeerde gemeynte in den lande van Heusden en de aangelegene heerlijkheden" opgenomen in Kist en Moll, *Kerkhist. arch.*, dl. I, blz. 301—315. Vgl. dr. R. Fruin, *De wederopluiking van het Katholicisme in Noord-Nederland, omstreeks den aanvang der XVII^de eeuw*, in »de Gids", 1894, dl. I, blz. 268.

[5]) Namelijk te Heesbeen, Doeveren, Genderen, Eethen, Babylonienbroek, Veen, Wijk en Aalburg. Zie Ypeij en Dermout, *a. w.*, dl. II, blz. 121; Kist en Moll, *a. w.*, dl. I, blz. 302.

Digitized by Google

dewelcke ook sommige formeele predicatien deden, die onordentelyk haer selven daer toe promoveerden, sonder consent en believen van de kerckmeesters ende regenten des dorps"[1]). Ook gebeurde het dikwerf dat oefenaars en predikanten, wier hulp men om hunne geringe gaven elders niet had begeerd, of die wegens slecht levensgedrag uit hunne betrekking waren ontslagen geworden, bij dergelijke herderlooze gemeenten zich indrongen, en „op den predickstoel geclommen tegen de ordeninge der kercke", aldaar bleven arbeiden, tot zij, door een kerkelijk of burgelijk vonnis getroffen, hunne plaats moesten ruimen[2]).

Aanvankelijk in vereeniging met zijn ambtsbroeder, Rodenburch[3]), en, na diens overlijden, geheel alleen optredende, had van Houweningen, daartoe door de classis

---

[1]) Reeds de Gorcumsche classisvergadering van 26 April 1604 klaagt »dat inden dorpe van Veen noch geduldet wert een Paep de welcke daer alomme veel schade doet"; terwijl op die van 23 April 1607 o. a. besloten wordt »dat den monick tot Wijck die den classem bedrogen heeft, ende sich draecht als een openbaer Papist sal ontboden worden voor den drossaert van Huesden ende de dienaeren des evangelii aldaer ende vermaent synen dienst die hij sich onderwint int lesen ende manier van prediken tot Wijck voors. te verlaten ofte by weijgeringe van dien dat de auctoriteyt vande ed. heeren Staten tot weyringe van hem sal worden versocht".

[2]) Dat was bij voorbeeld het geval met Johannes Vonckius te Babylonienbroek, voormalig predikant van Hazerswoude »ende om een groot schandael door de classe van Leyden van synen dienst afgeset". Kist en Moll, *a. w.*, dl. I, blz. 302. Vgl. *Hand. cl. Gorc.*, 25 Mei 1609, en de *Dordtsche kerkorde* van 1578, art. 9, in *De kercken-ordeninghen der ghereformeerder Nederlandtscher kercken, in de vier nationalen synoden ghemaeckt ende ghearresteert: mitsgaders eenighe anderen in den provincialen synoden van Hollandt ende Zeelandt gheconcipieert ende besloten: waer by noch anderen, in bysondere vergaderinghen goet ghevonden, by ghevoeght zijn*, Delft, 1612.

[3]) *Hand. cl. Gorc.*, 20 Sept. 1604. Vgl. daarmede die van 18 Juni en 2 Aug. 1604, alsook de *Acta deput. Zuid-Holl.*, in dato 4 Maart 1598 en de *Acta synodi particularis Zuid-Hollandiae* (zie »Oud Synod. archief", III, 20, I), in dato 10 Aug. 1604, art. 25.

Digitized by Google

gemachtigd, bij Heusdens gouverneur, drost en magistraat weten te bewerken, dat, onder toezicht van den kerkeraad, „vyff dorpen in den selven lande met predicanten souden worden voorsyen; namelyck twee boven Heusden; Herp, ende Baertwyck; ende beneden drye als Eeten, Wyck, ende Babylonienbrouck"[1]), welk plan — „gheremonstreert" bij hunne Edel Mogenden door gedeputeerden der Zuid-Hollandsche synode — „een goede uytcomste sorteerde, dewyle men verstont dat daer hongher was naer de suyvere leere"[2]). Dienovereenkomstig meenden straks enkele leden de vergadering te moeten aansporen, „om te arbeyden datte Papen vanden Hollantschen bodem ende met naemen wtde dorpen onder het resort deses classis schuylende mochten geweert ende dat alomme godtsalige ende gequalificeerde predikanten inderselve plaetse mochten ingestelt werden"[3]). Na ook van hun kant gehoord te hebben het rapport der Gecommitteerde Raden „nopende 't stuck van de pastorye-goederen in de dorpen slands van Huesden, mitsgaders van de kerckendienaeren die aldaer geraemt waren nodigh te wesen", ordonneerden de staten van Holland en West-Friesland „aen de classe van Gornichem te worden geschreven, omme te despecieren eenighe bequame persoonen die met hoope van goede vrucht de kercken aldaer te bouwen souden mogen bevolen worden"[4]).

---

[1]) *Hand. cl. Gorc.*, 18 April 1605.

[2]) *Hand. cl. Gorc.*, 9 Aug. 1605. Zie voorts van Oudenhoven, *Landt v. Heusd*, blz. 30, 31. Vgl. *Acta syn. part. Z.-H.*, in dato 30 Aug. 1605, art. 21; 8 Aug. 1606, art. 14; 14 Aug. 1607, art. 11 en 14 Oct. 1608, art. 5.

[3]) *Hand. cl. Gorc.*, 11 Mei 1609. Vgl. dr. Fruin, *De wederopluiking*, enz., blz. 18—22.

[4]) *Resol. Holl.*, 7 Dec. 1609. Vgl. die van 24 Aug. en 23 Oct. 1609. — Een enkele maal ook werd door de gemeente zelve aan Gorcums classis gevraagd, haar »een kerckendienaer", den Hervormden beginselen toegedaan, te willen beschikken. Zie hierachter, bijlage LXII.

Digitized by Google

Door de broeders werd terstond naar den geest der Staten gehandeld. Kon er wegens „de ongelegentheyt des tyds" — het was winterdag; men schreef 11 Januari 1610 — geen voltallige vergadering samenkomen, dit belette echter niet, dat wie „extraordinarie" tegenwoordig waren elkander „openynge" deden omtrent enkele „soo predicanten als proponenten", die zij bekwaam rekenden de nieuwe gemeenten „met stichtynge" te dienen; een werk, waaraan natuurlijk eigenaardige moeilijkheden verbonden waren. Voorts besloot men, daar de dorpen onder Heusden geene voegzame pastorieën hadden, en hunne bevolking, „door d'inwateringe bedorven zijnde" [1]), ook weinig middelen bezat ter voorziening in dat gemis, om aan heeren Gecommitteerde Raden te vragen, of de Staten hen voorloopig van die zorg wilden ontlasten, door „op eenige plaetsen nieuwe wooninge te doen optimmeren; op andere plaetsen, die gewoenelijcke huijshuijre voor den tijdt van een ijaer ofte twee den predicanten volgen te laten, tot dat die dorpen daernae selfs voor die behuijsinge mochten sorge dragen; ende daer die wooninge rebel waren, dat sij verbetert souden worden".

Alsnu ontvingen Veen, Babyloniënbroek met Hill, Wijk met Aalburg en Hedikhuizen met Herpt vereenigd, ieder hun Gereformeerden „kerckendyenaer", respectievelijk in den persoon van Cornelius Sinapius (Mostert), David du Piere, Jacobus Snoeck en Josephus van der Rosieren [2]).

---

[1]) »Anno 1610. den 2. Februarius voor den dagenraedt, brack den dijck tot Hedickhuysen door, ende twee uren daer nae den dijck tot Vlymen". Van Oudenhoven, *Landt v. Heusd.*, blz. 32. Vgl. *Resol. Holl.*, 7 Sept. 1611.

[2]) »Sullen gegeeven worden requesten (libelli supplices pro Heusdanis) aen de ed. mog. hh. Staten om ordonnantie van verscheenen gagie te impetreren voor de dienaers inden lande van Heusden. Naem. voor Cornelio Sinapio, Josepho vander Rosieren, Jacobo Snoeck, David du Pyre". *Hand. cl. Gorc.*, 11 Aug. 1610. Vgl. die van 11 Jan., 1 Febr., 26 April, 17 Mei en 21 Juni deszelfden jaars. Zie voorts Kist en Moll, *a. w.*, dl. I, blz. 306, 307.

Digitized by Google

Zoo kon thans Gisbertus, dicht in zijne nabuurschap, den oud-bursaal weer ontmoeten, die binnen het Staten-collegie mede zijne eerste schreden eens had geleid [1]).

Niet tevreden met de kennis, verkregen aan Leidens hoogeschool, gaf Voetius, schier onmiddellijk na zijne terugkomst, zich bijzonder veel moeite, om van Heusdens magistraat de noodige gelden te bekomen voor eene wetenschappelijke reis buiten 's lands [2]). Tot de steden, waar hij, bij inwilliging zijner aanvrage, korter of langer dacht te toeven, behoorden in Duitschland: Heidelberg en Herborn; in Zwitserland: Bazel, Zurich en Genève; in Frankrijk: Saumur en Sédan; in Engeland: Londen, Oxford en Cambridge. En dit om hunne academiën en musea, hunne godgeleerde professoren en bibliotheken, hunne merkwaardige oudheden en beroemde kerkelijke personen [3]). De stadsregeering evenwel bleef vrij koel tegenover zijn vurig verlangen, gedachtig misschien aan hetgeen er vroeger met hem was gebeurd binnen het Collegium theologicum [4]). Als „apostille" op het ingediende request, ontving hij aanvankelijk een bescheid, dat zijne hoop geheel „frustreerde" [5]).

---

[1]) Vgl. hierboven, blz. 49.

[2]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 15. Zoo ontvangt in later dagen, op voorspraak van Voetius, Heusdens bursaal, Johannes Sylvius »reijsende naer Vranckryck, ende Engelandt, omme syne studien te voltrecken, op hope dat deselve sullen strecken ten dyenste van Godes kercke ende syne gemeente", daartoe, voor twee jaren, van de stedelijke regeering eene jaarlijksche subsidie, groot 250 gld. *Oud-arch. Heusden*, E. 68, fol. 40 verso der gemeenterekening over 1629.

[3]) Kist en Moll, *a. w.*, dl. I, blz. 309. — »Theologus peregrinatur, ut ampliorem solidae eruditionis ac pietatis thesaurum sibi comparet", schreef Voetius in zijne *Bibl. stud. theol.*, p. 224. Zie ook p. 225, 226. Vgl. *Polit. eccles.*, tom. II, p. 772—774, en *Auctie-catal.*, part. II, misc. in oct., n°. 187: »De arte peregrinandi, et de regimine iter agentium Hilarii, Pyrckmair, Turleri, et Gratioli. Item Torcianae quaestiones".

[4]) Zie hierboven, blz. 91—96.

[5]) Het in den tekst meêgedeelde is ontleend aan enkele »notities", door

Digitized by Google

Was de teleurstelling groot, toch drukte zij den gewezen alumnus minder neêr dan te wachten viel. Zijne gezondheid namelijk liet voor het oogenblik te wenschen over[1]). Volgens het oordeel der geneesheeren ontbrak het hem aan genoegzame lichaamsbeweging, waarom hij, een paar maanden lang, les nam in het schermen bij zekeren franschman la Fontaine[2]). Gelukkig belette die ongesteldheid Voetius niet „in het land van Heusden voor d'een ende d'ander te predicken"; wat aan de Gorcumsche classis uitnemend te stade kwam in een tijd, dat van Houweningen en Grevius, gesteund door hun kerkeraad, alle moeite deden om „de vacerende plaetsen met dienaeren te voorsien"[3]).

Tot die plaatsen behoorde ook Vlijmen. Wonende „op de uytterste frontieren"[4]), in de onmiddellijke nabijheid van „het Nederlantsche Romen, dat is 's Hertogenbosch", bleek de bevolking van genoemd dorp niet zeer hervormingsgezind[5]), voorgegaan als zij was door Nicolaus Haveus „conventuael van het clooster te Bern"[6]),

---

Voetiuszelf »nae sijn beste onthout in schrifte gestelt", op twee halve folio bladen, bewaard bij de *Brieven en papieren der klassis van Gorinchem*, in het vervolg hier vermeld als: *Gisb. Voet. Aant.* N°. I.

[1]) »In sijn jonge jaren was hy niet sterck, en somtyds met groote kranckheid besocht". Zie Cornelis Gentman, *Allon Bachuth, of Lyckpredikatie, over de dood van den hoog-beroemden heere Gisbertus Voetius*, Utrecht, 1677, blz. 22.

[2]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 15. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 401. Genoemde schermmeester was tevens pachter van de waag; *Oud-arch. Heusden*, E. 63, fol. 2 verso.

[3]) *Gisb. Voet. Aant.* N°. I. Vgl. Kist en Moll, *a. w.*, dl. I, blz. 309.

[4]) »In vico Vlijmen extremo Hollandiae, et agro Sylvaeducensi contermino"; Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 350.

[5]) Er is zelfs — zie *Kerkl. arch. Vlijmen*, 17a, fol. 2 — sprake van een »hertneckich wederstrevelen der inwoonderen tot Vlymen tegens de suyvere leere des h. evangelii".

[6]) »By Heusden, ter plaetse genaemt Berne, heeft gelegen de abdye van Berne, van de ordre der Premonstreyten". Van Oudenhoven, *Landt v. Heusd.*,

Digitized by Google

die geene gelegenheid ongebruikt gelaten had „om te roepen tegen de Reformatie". Nog „in syn laetste sermoen" had hij met nadruk zijne getrouwen vermaand, „dat sij haer zouden wachten van dese nieuwe predicanten ende haere leere, jae dat sij die niet hooren en souden op pene van de euwige verdoemenisse" [1]). Juist daarom wenschte de classis van Gorcum „geen ordinaris predikant" noch proponent, maar „een meer als gemeyn geleerde, bequame ende ervaren kerckendienaer" in Vlijmen aangesteld te zien [2]). Tegen den zomer van 1610 werd door haar met Heusdens gouverneur en drossaard het plan gevormd: Hermannus Bergejus, „die er de eerste Gereformeerde predicatie gedaen hadde", uit Kuilenburg derwaarts te beroepen; terwijl men — „om dit te beter te effectueren" — ook gezamenlijk „voor dese plaetse een grooter tractement, als op andere dorpen, by de heeren Staten soude solliciteren" [3]). Toen nochtans het een zoomin als het ander „succedeerde" [4]), zagen zich de broeders zelf genoopt tot het late najaar „elck haere beurte in het prediken aldaer waer te nemen" [5]). Van deze verplich-

blz. 28—30. Vgl. Kist en Moll, *a. w.*, dl. I, blz. 305, 306, alsmede *Resol. Holl.*, 24 Aug. 1609; 24 Aug. en 25 Sept. 1641; 1642, passim.

[1]) *Kerkl. arch. Vlijmen*, 17a, fol. 1, 2.

[2]) Kist en Moll, *a. w.*, dl. I, blz. 308, 309. Omdat er te Vlijmen nog geen kerkeraad bestond, moest »de beroepinghe by de classe" geschieden, volgens art. 5 der *Haagsche kerkorde* van 1586. Zie daarvan ook art. 36.

[3]) Kist en Moll, *a. w.*, dl. I, blz. 308.

[4]) Na Bergejus bedankte nog voor Vlijmen: Georgius Freijlingius »gewesene kerckendienaer binnen Naerden", terwijl Theodoricus Petri »geweesen dienaer des Godtlicken woorts in Suyderwolde", door Ruardus Acronius der classis van Gorcum aanbevolen »soe van wegen syne outheyt, ende lange bedieninge inde gemeente Christi, als oock van wegen syne godtsaelicheyt ende geleertheyt", daar ter plaatse wel op beroep preekte, maar niet werd begeerd, overmits »de ingesetene tot Vlymen haer stieten aen syn spraecke, dat die wat te hooch was". *Hand. cl. Gorc.*, 20 Sept. en 18 Oct. 1610.

[5]) *Hand. cl. Gorc.*, 21 Juni, 26 Juli en 11 Aug. 1610.

Digitized by Google

ting werden zij eene korte poos ontslagen, doordien de Hornes en Blanckaert „het niet stichtelick en conden bevinden, dat het dorp van Vlijmen op soedanige manire byden winter tyt soude bedient werden, als inden classe ordinair binnen Vianen beslooten was"[1]). Nadat genoemde autoriteiten de zaak met enkele predikanten, door van Houweningen tot eene samenkomst in Heusden uitgenoodigd, voorloopig besproken hadden, wisten zijne collega's Grevius over te halen, om „voor eenen seeckeren tyt inde dienst der kercke tot Vlijmen te continueren", onder „solemnele" belofte, hem gedaan „dat hy te Paeschen soude ontslaegen werden, hetsy dat Vlijmen met een eygen kerckendienaer soude voorsien wesen ofte niet".

Nauwelijks was dit besluit op eene buitengewone vergadering der classis „metten anderen praesenten broederen gecommuniceert ende door deselve geapprobeert", of Heusdens jongste predikant vertrok naar Vlijmen en begon „zyne residentie binnen den dorpe te nemen"[2]). Het natuurlijk gevolg van Grevius' pastorale werkzaamheid alhier was, dat zijn invloed te midden der zich nog steeds vormende gemeente met elken dag toenam. Niet beter meende hij daarvan gebruik te kunnen maken, dan door de aandacht der voornaamste dorpelingen te vestigen op iemand, dien hij alleszins geschikt rekende om „tot Vlymen gevoordert te werden". Teruggekeerd „inde ordina-

[1]) Daar toch was bepaald, dat de twee Heusdensche predikanten »den maent Octob. haer souden laeten gebruycken, ende dat daer nae die tot Gorcum (t. w. Petrus Leewius en Jodocus Geisteranus) den maent van Novemb. den dienst van Vlymen souden waernemen, waer op dat volgen souden de dienaeren tot Cuylenborg (nam. Bergejus en Adam Billichius) voor den maent van December"; evenwel altijd onder conditie »dat haere kerckenraden tselve souden gelieven intewilligen". *Hand. cl. Gorc.*, 20 Sept. 1610. Vgl. hiermede die van 4—5 Oct. 1610.

[2]) *Hand. cl. Gorc.*, 4—5 Oct. 1610. Vgl. *Kerkl. arch. Vlijmen*, 17a, fol. 2.

Digitized by Google

rischen dienst synder kercke", vertoonde Grevius aan de classis te Gorcum „eene sekere forme van beroup, gestelt byden schoutet ende gemeyne nabueren [1]) van Vlymen, met approbatye vanden eersamen kerckenraet tot Heusden, opden persone van Samuel de Prince [2]), student der h. theologie tot Leyden", waarbij zij den broeders verzochten, dat hun deze „tot een ordinarischen kerckendyenaer" zou gegeven worden [3]). Aanstonds besloot de vergadering gemelden student „nomine classis" uit te noodigen den 9den Mei 1611 voor haar te verschijnen, „medebrengende testimonia doctrinae et vitae van d. prof. Gomaro ende Festo Hommio" [4]), terwijl hij zich bovendien zou hebben voor te bereiden op het verklaren van Apoc. 18 vs. 4. Ten bestemden dage leverde Samuel de Prince, overeenkomstig den ontvangen last, zijne „getuychnisse" in, die door de broeders met meer dan gewone omzichtigheid [5]) werden gekeurd, en in orde bevonden. Wat „de propositye hem opgeleyt" betrof, daaraan hadden zij slechts

---

[1]) In Vlijmen was toen schout: Gillis Jansen van Herle, burgemeester: Aart Lambertsen, schepen en heilige-geestmeester: Michiel Geerlincks, kerkvoogd: Lambert Jansen Heesbeen. *Gisb. Voet. Aant.* N°. I. Vgl. *Kerkl. arch. Vlijmen*, 17a, fol. 38.

[2]) De reeds meermalen aangehaalde *Deductie*, fol. 3, zegt van dien Samuel de Prince, dat hij »eertijts in sijn leven sich heel qualick gedragen hadde".

[3]) *Hand. cl. Gorc.*, 12 April 1611. Waarschijnlijk heeft Grevius met zijn Heusdenschen collega en kerkeraad tot die »sekere forme van beroup" krachtiger de hand geleend dan Vlijmens schout met de »gemeyne nabueren"; althans wij lezen: »De predicanten arbeyden daerentusschen de vacerende plaetsen te voorsien, gelijck Drongelensis tot Veen, Princius tot Vlijmen, tegen de welcke die van Vlijmen haer van eersten aen opposeerden, alhoewel Grevius hem de beroepinge toeseijde". *Gisb. Voet. Aant.* N°. I. Vgl. *Deductie*, fol. 3.

[4]) Hommius moest als Leidsch predikant aan de Prince diens kerkelijke attestatie doen toekomen; Gomarus stond juist gereed naar Middelburg te vertrekken. Vgl. hierboven, blz. 123, aant. 3.

[5]) Naar het schijnt, waren Gomarus en Hommius niet of slecht op de hoogte van de Prince's gedrag, zooals later blijken zal.

Digitized by Google

„een matelyck vergenougen". Bleef dus de Prince al voor Vlijmen „gerecommandeert", zoo wilde men nochtans eerst van een en ander verslag uitbrengen „om vorder tot stichtinge der kercken te handelen"[1]).

Middelerwijl was door Gomarus den heer van Lokeren voor de nieuwe standplaats „by missive aengewesen" Gisbertus Voetius[2]). Ook had deze, door Heusdens predikanten daartoe ten dringendste aangezocht, op den biddag[3]) van 15 Juni 1611 beider vacatuurbeurt te Vlijmen waargenomen[4]), met het verrassend gevolg, dat de aanzienlijkste dorpsbewoners „na gedane predicatie, schriftelyke onderteeckeninge op syn persoon gedaen, hem gepresenteert en daerby mondelyk gebeden hebben, hem selven desen dienst niet te willen onttrecken"[5]). Onder de vele redenen, welke hen noopten dat verzoek met allen nadruk te zijner kennis te brengen, noemden zij „de gelegentheyt en noodt derselve gemeynte; daer men nu lange mede geklottert hadde[6]), en dat by sulcken bedieninge door het gaen en komen der naburige ende andere predikanten des classis, geen aanwas aldaer te verwachten stondt[7]); dat ook de gesamentlyke toehoorders tot syn

---

[1]) *Handl. cl. Gorc.*, 9 Mei 1611. De Prince werd later predikant te Baardwijk en Elshout, nadat Andelius aldaar door toedoen van Grevius »de plaetse geruijmt hadde". Zoo luidt het in de *Deductie*, fol. 3, maar niet zonder partijdigheid. Aan van Andel hadden de Staten, wegens zijn hoogen ouderdom, reeds een pensioen van 300 gld. toegezegd; ook beval hijzelf de Prince als zijn opvolger bij de classis aan. Zie *Hand. cl. Gorc.*, 22 April en 23 Sept. 1613.

[2]) Kist en Moll, *a. w.*, dl. I, blz. 309. Vgl. *Gisb. Voet. Aant.* N°. I.

[3]) *Resol. Holl.*, 29 Mei 1611.

[4]) Toch had Voetius, naar hij verzekert, eerst »lange" geweigerd in hun verzoek te treden. *Gisb. Voet. Aant.* N°. I.

[5]) Kist en Moll, *a. w.*, dl. I, blz. 309. Vgl. *Hand. cl. Gorc.*, 27 Juni 1611.

[6]) Te weten: ongeveer een jaar tijds. Vgl. *Hand. cl. Gorc.*, 21 Juni 1610; *Kerkl. arch. Vlijmen*, 17a, fol. 2.

[7]) Zoo klaagden o. a. Blanckaert, in een schrijven aan de classis gericht,

Digitized by Google

gaven en persoon gesint waeren"[1]). Voetius, die juist een dag te voren door de gemeente van Aalburg was gepolst, of hij een beroep naar die plaats wilde opvolgen, als het haar zou gelukt zijn zich van de combinatie met Wijk los te maken, waartoe bij heeren Staten reeds sedert lang pogingen werden in het werk gesteld[2]) — antwoordde aan Vlijmens notabelen „dat hy sulcks niet verwacht en hadde, ende syne intentie heel anders was; doch dat hy sich geheel soude gedragen aen den raedt ende het goetvinden des classis"[3]).

Niet minder dan hem zelven trof dit onverwacht beroep Heusdens predikanten en kerkeraad; ook strookte het allesbehalve met hunne plannen omtrent Samuel de Prince[4]). Vandaar dat Grevius — vooral toen „die van Vlymen haer tegen de Prince opposeerden" — zich ter-

---

en Vlijmens gecommitteerden mondelijk op de vergadering »dat den dienst aldaer des Sondaechs naer driemaels te luijden gevaceert hadde, ende dat niet sonder groote scandale". *Hand. cl. Gorc.*, 18 Juli 1611.

[1]) Kist en Moll, *a. w.*, dl. I, blz. 309.

[2]) In margine van het request der inwoners van Aalburg, ondersteund door de classis van Gorcum, plaatsten de Staten een weinig later deze alleszins gunstige apostille: »Soo wanneer de habitatie voor eenen kerckendienaer om bequamelyck tot Aelburch te connen woonen sal weesen gemaeckt, sal opde beroepinge van eenen spesialen kerckendienaer gelet ende gedaen worden na behooren. Actum in den Haghe den 12den Septembris a°. 1611, ter ordonantie vande Gecommitteerde Raden, A. Duyck". *Briev. en pap. kl. Gorinchem*; vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 614, 615.

[3]) Kist en Moll, *a. w.*, dl. I, blz. 309, 310. Vgl. echter, bijlage C. 4, de beschuldiging van afbedelarij en afpersing door de Greeff tegen Voetius ingebracht. Ook al was er veel onwaars in Grevius' aanklacht, geheel zuiver mocht de zaak niet heeten. Voetiuszelf verhaalt: »Daerentusschen, alsoo sy seyden eenige te Vlijmen waren, vreemdelingen, Josephum wel te begeeren etc. — is mijn broeder door raet ende advys Sonneveldii ende Geisterani derwaerts gegaen, om aen te seggen, dat sij des morgens vrouch [beroep] souden doen". *Gisb. Voet. Aant.* N°. I.

[4]) Ruim eene week vóór Voetius de hem opgedrongen vacatuurbeurten waarnam, had Grevius der classisvergadering aangediend »dat die van Vliemen ernstelijck versochten, dat het den classi believen mochte een beroep te stellen op Samuelem de Prince". Hem werd echter gelast »dat hij inde

Digitized by Google

stond beijverde zulk een gevaarlijken mededinger „te diverteren", door Voetius in vertrouwen te kennen te geven, dat enkele leden der vroedschap twee honderd gulden zouden bijeenbrengen [1]), waarmeê zijn tocht naar het buitenland kon worden begonnen. Toen deze echter den stadssecretaris daarover aansprak, vernam hij uit mr. Lambert van Haeren, hoe slechts de helft dier som beschikbaar was; reden genoeg, om de studiereis vooreerst niet te aanvaarden [2]). Zag Grevius alzoo zijn pogen verijdeld, nu zocht hij langs een anderen weg, geholpen door van Houweningen en Heusdens kerkeraad, zijn doel te bereiken. Aan de classis van Gorcum werd een schrijven gericht „versoeckende dat Josephus vander Rosieren die van Vliemen tot een wettelijck ende ordinaris kerckendienaer soude mogen worden toegevoecht" [3]); een maatregel,

---

eerstcomende extraordinare vergaderinge een schriftelijck consent soo vande lidtmaeten ofte nabueren tot Vliemen, als van den e. magistraet van Heusden soude laeten blijcken". *Hand. cl. Gorc.*, 6 Juni 1611.

[1]) *Gisb. Voet. Aant.* N°. I.

[2]) Zelfs toen naderhand »de predicanten haer uijtterste devoir hadden gedaen, ende sonder Voetii weten ofte versoeck of willen beloopen, dat d'ordre op provisie van middelen tot sijn reijse noch eens soude hervat worden", zoodat de magistraat besloot »tot twee jaeren toe" hem 300 gld. te beschikken — welke resolutie aan Voetius door Blanckaert werd bekend gemaakt, terwijl hem tevens »optie soude gegeven worden om te reysen ofte te blyven" — luidde wederom zijn antwoord: »dat hij met die van de classe ende die van Vlymen niet conde spotten; maer soo het classis goed vondt ende hij behoorlijck uijt de handelinge tot Vlymen gelicentieert wierde, dat hy dan in danck sulcx aennam, mits 1. dat sijne schulden tot Leijden, ontrent 200 gulden, eerst werden afbetaelt, anders soude niet konnen met eeren vertrecken; 2. dat hij seecker mochte sijn van missive ende yemant weten mochte door welcke hem het gelt soude bestelt werden; alsoo niemant op hem dencken soude als hij soo verre waer, gelijck tot Leijden hij nu een jaer geseten hadde, etc". *Gisb. Voet. Aant.* N°. I; vgl. bijlage LVI.

[3]) Over van der Rosieren was indertijd, maar op andere wijze, door de classis beschikt geworden. Immers, wij lezen: »Door dien de dorpen Eten ende Meuwen noch voor eerst niet en konden met eenen bequamen kerckendienaer versorcht werden, ende d. Josephus seer weynige toehoorders heeft

Digitized by Google

die daarna aan Princius — wiens voorgenomen huwelijk anders „bedorven", en wiens persoon „genoechsaem geruineert soude sijn" — het vacant gekomen Hedikhuizen met Herpt moest beschikken [1]).

Gelukkig voor de goede verstandhouding tusschen Gisbertus en Josephus, dat eerstgenoemde, bij wat hem ten opzichte van Vlijmen te doen stond, het oordeel der classis had ingeroepen [2]). Dientengevolge was hij, naar het gebruik medebracht, begonnen [3]) met „bij provisie" voor haar „te proponeren", en wel over Rom. 4. vs. 25. Hierin „een goet behaegen" scheppende, gaf zij hem, om opnieuw te verklaren: „de woorden Christi Matth. 5. vs. 20", en hoopte dusdoende „te coemen tot syn examen praepara-

---

in syne plaetsen, naem. Hedickhuysen ende Herpt, soo hebben de broederen goet gevonden om de meerdere stichtinge dat Josephus den dienst tot Eten ende Meuwen sall by provisie waernemen, oock mede dat hy in deselvige plaetsen sal praeferentie hebben voor andere". *Hand. cl. Gorc.*, 11 Aug. 1610.

[1]) Wanneer de gecommitteerden uit Gorcums classis: de predikanten Leewius, Sonneveldius en Neander, volgens den hun opgelegden last, Heusden hebben bezocht, om »naerder te vernemen tot wien van beijde dat soo den eers. magistraet van Heusden, als de nabueren van Vliemen meest souden gesint sijn", rapporteeren zij den 18den Juli 1611 aan de in Gorinchem vergaderde broeders »hoe dat sij volgens haere commissie tot Heusden sijn geweest, ende voor eerst den drossart op de saeke van Vliemen aengesproocken hebben, dewelcke verklaerde, dat hij geraedtsaem vont, dat Gisbertus Voetius tot Vliemen soude gepromoveert werden, toonende oock een schriftelijck beroep van die van Vliemen op den gemelden Voetium. Sijn sij oock in den kerckenraedt verscheenen, de welcke meest gesint was tot de persoone Josephi vander Rosieren, wt oorsaecke dat Princius alsdan in Josephi plaetse soude mogen gestelt werden". *Hand. cl. Gorc.*, 27 Juni 1611. Vgl. *Gisb. Voet. Aant.* N°. I.

[2]) Waar Vlijmens gecommitteerden aan de classis verzekeren »hoe dat sij eendrachtelijck sijn gesint tot Voetium", daar merken zij tevens op »dat het transporteren van Josepho onmin soude maecken tusschen haer ende die van Hedickhuijsen haere nabueren". *Hand. cl. Gorc.*, 18 Juli 1611. Vgl. hierboven, blz. 142, aant. 3.

[3]) »Hebbe myne attestatien door Snoeck in de classe doen vertoonen". *Gisb. Voet. Aant.* N°. I. Zie voorts *Hand. cl. Gorc.*, 18 Juli 1611 en bijlage LXIII.

Digitized by Google

torium"[1]). Nadat den 15den Augustus 1611 de predikanten Sonneveldius en Leewius, gecommitteerd door de classis, om zoowel Heusdens magistraat als kerkeraad gunstig te stemmen voor Voetius' bevordering naar Vlijmen, daarover het gewenschte rapport hadden uitgebracht[2]), werd zijne tweede propositie „byden broederen geexamineert ende schriftmaetich bevonden". Ook bleek het voorloopig onderzoek, „aengevangen per praesidem [3])", van dien aard te wezen, dat hij „daerinne de vergaederinge genoech dede"; weshalve men goed vond hem op de eerstkomende „ordinarische classis" het examen peremptorium af te nemen, ingeleid door de verklaring van Matth. 28. vs. 19.

Dinsdag, 6 September 1611, verscheen derhalve op de classis te Gorcum Ruardus Acronius, predikant te Schiedam, als afgevaardigde van de Zuid-Hollandsche synode[4]), ten wiens overstaan Voetius zijne propositie deed „tot

---

[1]) *Hand. cl. Gorc.*, 1 Aug. 1611. — Wie aan de academie of elders hunne godgeleerde studiën hadden voltooid en eene plaatsing als predikant begeerden, waren toentertijd verplicht aan tweeërlei kerkelijk examen zich te onderwerpen. Het eerste, een voorloopig onderzoek naar hunne bekwaamheden, verleende hun, na daarbij geslaagd te zijn, het recht, om, al dan niet aanbevolen door de classis, die hen »praeparatoir" had geëxamineerd, op vacante plaatsen hunne gaven te doen hooren. Door de eene of andere gemeente beroepen, volgde het »peremptoir" examen, in de acten der Gorcumsche classis nu eens voorkomende onder de benaming van »examen absolutum" of van »examen legitimum", dan weer »examen justum" of »examen totale" of ook kortweg »examen" geheeten; waaraan tevens verbonden was »het subscriberen van den cathechismum met de confessie". Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 517—543; tom. III, p. 77—92, en dr. H. G. Kleyn, *Algemeene kerk en plaatselijke gemeente*, Dordrecht, 1888, blz. 56.

[2]) Zie bijlage LXIV.

[3]) Nam. Gid. Sonneveldius.

[4]) Johannes Becius, predikant te Dordrecht, Acronius' medegedeputeerde, was afwezig. In dezen tijd woonde veelal slechts één der synodale afgevaardigden het examen peremptoir, voor de classis gedaan, bij. Zoo was weer Becius tegenwoordig en werd Acronius gemist bij het examen, door Christianus van Straessele den 6den Dec. 1611 afgelegd.

Digitized by Google

een sonderlinge welgevallen d. deputati, ende der broderen", gevolgd door het examen peremptoir, waarbij Petrus Leewius, dien de vergadering daartoe te voren had aangewezen[1]), presideerde en examineerde — „den candidato de principaelste hooftstucken der Christeliker religie methodice docteque afvragende"; o. a. ook dat der voorbeschikking, in verband met de zienswijze der bovenvaldrijvers[2]). Voetius „queet hem tot een volcomen genougen des gedeputeerden des synodi, ende gesamentlijk alle der broderen, tam ad d. praesidis interrogata prompte solideque respondendo, quam d.d. fratrum objectiones nervose refutante". Met eenparige stemmen werd daarop geresolveerd „dat hy tot een wettig kerckendienaer soude opgenhomen ende ontfangen worden, onder belofte, dat hy die articulen verhaelt inde acten des classis binnen Gorcum den 11 Augusti 1610 gehouden[3]), libenter et candide soude onderteijkenen"; hetwelk geschiedde. Nog besloot de vergadering, dat Voetius door van der Rosieren — in de jongstverloopen dagen zijn mededinger tegen wil en dank[4]) — alsook door

[1]) *Hand. cl. Gorc.*, 15 Aug. 1611. Voorzitter en examinator was, bij zulk eene gelegenheid, in den regel de predikant of één der predikanten van de plaats, waar de classicale vergadering op dat oogenblik gehouden werd.

[2]) »Quid de praedestinatione sentiam, satis superque professus sum in examine peremtorio, quo tota approbante classe Gorinchemensi, ut et synodi deputato Ruardo Acronio, specialiter super quaestione de praedestinatione supra lapsum ascendente, ad ministerium ante 50. annos promotus sum". Voet., *Dispp. select.*, tom. V, p. 110. Vgl. *Polit. eccles.*, tom. II, p. 28, en *Resol. Holl.*, 25 Juni 1610, alsook bijlage LXV.

[3]) Zie bijlage LXVI.

[4]) Dat de onderscheiden partijgroepen, in zake het beroep te Vlijmen, elkaar volstrekt niet angstvallig uit den weg gingen, bewijst o. a. het samenkomen »opten 26 Augusti 1611 ten huyse Adriaen Jorissen weert inden Hollantschen thuijn" van sommige magistraatspersonen, t. w. den burgemeester Adr. Jansen van Cuyck, den schepen jhr. Hendrik van Oudheusden en den secretaris mr. Lambert van Haeren, »by haer hebbende die

Digitized by Google

du Piere „der gemeijnte van Vliemen voorgestelt, ende daerna door d. Grevium met oplegginge der handen naer apostolischen gebruik geconfirmeert soude werden"[1]).

Zoodra Voetius' naam door „drie Sondaechse proclamatien"[2]) den volke zonder „hindernissen" was verkondigd geworden[3]), belette niets zijn trouwen raadsman en vriend, den drost Blanckaert[4]), die hem ook eertijds te Leiden als genomineerd bursaal aan Kuchlinus had voorgesteld[5]), om — „vergeselschapt met eenige van de oude kerckenraden, ende voorts over de veertich personen, liefhebbers van Heusden" — den tweeentwintigjarigen candidaat[6]), op Zondag 25 September 1611, ter intrede[7])

---

hen opde const van musicq verstonden: Franco Odulphi, Voetius, Dingman Adriaensen, Cornelis van Drongelen, Josephus van der Rosieren ende Adriaen van Schaeyck, omme het concept te maecken vande organe; in wat vouge ende manieren tselve best diende gestelt ende te spreecken op de registers". *Oud-arch. Heusden*, E. 53, fol. 52 met de bijlage.

[1]) *Hand. cl. Gorc.*, 6 Sept. 1611. Zie over dat »confirmeeren" Voet., *Polit. eccles.*, tom. III, p. 110. Vgl. ook art. 24 der *Dordtsche kerkorde* van 1574.

[2]) *Kerkl. arch. Vlijmen*, 17a, fol. 2.

[3]) Volgens art. 4 der *Haagsche kerkorde* van 1586, dat echter slechts gewaagt van een »vercondighen inder kercken van den naeme des dienaers den tijt van veerthien daghen". Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. III, p. 260.

[4]) Hij was het waarschijnlijk geweest, die gezorgd had, dat Voetius destijds van de Heusdensche magistraat 150 gld. had gekregen, om binnen Leiden zijne schulden af te doen. *Gisb. Voet. Aant.* N°. I.

[5]) Zie hierboven, blz. 41.

[6]) »Si quis ante annum 30. immo et ante 24. aut 25. virilem animum et curam gerat, et τύπον se exhibeat fidelium in sermone, in conversatione, in caritate, in spiritu, in fide, in puritate; — si intentus sit lectioni, si ejus profectus sit manifestus; — si vigilans, temperans, compositus, et si aequus, si aptus ad docendum; — si non sit obnoxius crimini luxus, aut subjici nescius, si sibi pertinaciter non placeat, non iracundus, si tenax sit fidi illius secundum doctrinam sermonis, ut possit et exhortari doctrina illa sana, et contradicentes convincere — non debet juventus ejus contemni", verzekerde later Voetius, *Polit. eccles.*, tom. II, p. 721.

[7]) *Gisb. Voet. Aant.* N°. I. Essenius, *Orat. fun.*, p. 15, vermeldt minder juist: »In functionem hanc sacram dicto anno XI. ineunte mense Septembri introductus est".

Digitized by Google

naar de nieuwe standplaats te brengen[1]). Hier werd hij „opentlijck voor der ghemeynte" bevestigd „met behoorlijcke stipulatie ende af-vraginghen, vermaninghen, ghebedt ende oplegginge der handen", volgens het formulier „daer van zijnde"[2]); evenwel niet door Grevius, zooals bepaald was[3]), maar door Sonneveldius, den predikant uit Woudrichem.

De taak, waartoe Voetius met jeugdig vuur zich had aangegord, mocht allesbehalve licht heeten[4]). Immers werden „inden dorpe van Vlijmen"[5]) onderhouden „vele

[1]) Blanckaert was drost ook van Vlijmen en Engelen. Zie van Oudenhoven, *Landt v. Heusd.*, blz. 10.

[2]) »Daer nae sullen de dienaren in haeren dienst met bewillinghe ende beantwoordinghe der navolghende stucken bevestight worden. Ten eersten, ofse ghevoelen datse van God ende zijne ghemeente wettelijck tot desen dienst beroepen zijn. Ten tweeden, ofse de heylige bijbelsche schriftuere voor het eenighe woort Gods, ende de volcomene leer der salicheyt houden, ende alle ketterien, daer teghen strijdende, verwerpen. Ten derden, ofse haren dienst nae dese leere ghetrouwelijck te bedienen, ende den selven met een vroom leven te vercieren, bereyt zijn. Item soose yet deden, dat strafbaer is, ofse haer selven der Christelijcker vermaninghe onderwerpen". Art. 5 der *Dordtsche kerkorde* van 1578.

[3]) *Hand. cl. Gorc.*, 6 Sept. 1611. Grevius heeft, volgens den samensteller der *Deductie* »t'beroep Gisberti Voetii ten uytersten toe teghengestaen, weygerende den voors. Voetium in den kerckendienst tot Vlijmen te confirmeren, gelijc hem nochtans vande classe was opgeleijt". In plaats van aan die opdracht te voldoen, bevestigde hij toentertijd Cornelius Drongelensis tot predikant te Veen. *Gisb. Voet. Aant.* N°. I. Vgl. *Deductie*, fol. 4. Zie verder bijlage LXVII.

[4]) »Initia regiminis ecclesiastici semper ob ἀπειρίαν sunt aspera: et longe asperiora essent, ni vires viridis juventae Deo benedicente ad εὐθυμίαν opitularentur". Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 234. Vgl. met die verklaring deze instantie, voorkomende op p. 246: »Facile idoneus quis erit, qui in ecclesiis agrariis nove plantatis aut plantandis concionetur. Resp. Sic perperam multi judicant. Sed experientia docet, majorem prudentiam, eruditionem, morum et conversationis ἀκριβείαν, dicendi vim et gratiam illic plerumque requiri; quam in veteranis et bene ordinatis ecclesiis, aliquo ministrorum numero, et composito synedrii regimine instructis".

[5]) Vlijmen en Engelen, beide behoorende tot het bisdom 's-Hertogenbosch, hadden sedert 1571 geressorteerd onder den landdeken van Orten. Zie J. van Oudenhoven, *Silva-Ducis aucta et renata of een nieuwe ende*

Digitized by Google

superstitieuse abuysen des Pausdoms, de welcke te gelijck met het invoeren van de Reformatie behoorden afgeschaft ende begraven te zijn geweest, als strijdende tegens het woordt des Heeren, ende de waere Gereformeerde religie daer op gefondeert" [1]). Ook was verreweg het grootste deel der bevolking, dat door hennep- en vlasbouw, of door het winnen van hooi, zijn brood zocht te verdienen [2]), onbeschaafd en onontwikkeld [3]).

Al terstond begon hij daarom met, bij zich aan huis, leerstellig godsdienstonderwijs te geven [4]), ten einde zóó langzamerhand de noodige lidmaten en eene behoorlijk ingerichte gemeente te vormen, waarvan op dat oogenblik nog zeer weinig te bespeuren viel. Gingen voorshands maar enkelen geregeld ter kerk [5]), toch beklom

---

gantsch vermeerderde beschrijvinge van de stadt van s' Hertogen-Bossche, Den Bosch, 1670, blz. 114.

[1]) Tot de »superstitieuse ende afgodische ceremonien" te Vlijmen, ook na het invoeren der Reformatie, nog jaren lang gepleegd en onderhouden, behoorde: »specialijck het gebruyck van dootskleederen met eenighe cruyssen ende beelden, 't zy dat de selfde binnens dorps mogen zijn, ofte buytens dorps gehaelt werden: het omdragen van het lijck rontom de kercke, ende het graf; het knielen ende bidden voor het graf, als de doode is begraven: het offeren op het graf ende voor den afgestorvenen, mitsgaders het sincken ende andermael begraven van de craemvrouwen". *Kerkl. arch. Vlijmen*, 17a, fol. 11. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom I, pars I, p. 36; pars II, p. 273—275, 349—351.

[2]) Hermans, *a. w.*, dl. I, blz. 293. Van Oudenhoven, *Landt v. Heusd.*, blz. 9, meldt: »Tot Vlymen worden veel peulen ende eenighe andere hofkruyden geteelt, ende in de Hollandtsche steden vervoert ende vertiert". De *Auctie-catal.*, pars II, misc. in oct., heeft onder n°. 250 »Varii scriptores de re rustica, et vocibus rei rusticae"; onder n°. 427 »Mizaldus, de secretis hortorum, et de arborum insitione". Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 437.

[3]) »Vlimenses passim omnes superstitionibus et erroribus Pontificiis erant addictissimi; paucis exceptis, qui conciones hujus sui pastoris audiebant aliquando, sed isti valde rudes". Essenius, *Orat. fun.*, p. 15.

[4]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 15, 16.

[5]) »Anno 1587. heeft de grave van Hohenlo de schans, daer de Spanjaerts de Vlijmsche kerck mede omschanst hadden, inghenomen, ende raeckte de kerck daer door in brandt ende branden af, sonder dat daer

Digitized by Google

Voetius iederen Zondag tweemaal den kansel, terwijl er, gedurende den winter, bovendien des Donderdags door hem gepreekt werd [1]). Bij zijne verschillende toespraken zag hij zich gedwongen — misschien wel meer dan hem lief was — rekening te houden met de eigenaardige behoeften der veelal Roomschgezinde hoorders. In navolging van Paulus, die, gelijk hij betuigde: om hen te winnen den Joden een Jood was geworden [2]), knoopte ook Voetius [3]) den eersten tijd schier elke predikatie vast aan de toenmalige, bij de Katholieken gebruikelijke Zondagsteksten [4]), ja weigerde hij nooit op hunne „heylich-

van niet en bleef staende als de mueren, ende een ghedeelte van den tooren. Anno 1594. wierde dese kerck sonder het choor seer slecht wederom opghetimmert, alsoo het dorp door den oorlogh seer verarmt zijnde, de onkosten van een geheele ende bequame opbouwinghe niet en konde draghen". Van Oudenhoven, *Landt v. Heusd.*, blz. 10.

[1]) Nog nam Voetius in zijne dorpskerk geregeld de taak van voorzanger op zich, soms ook die van voorlezer. *Polit. eccles.*, tom. II, p. 500. Vgl. tom. III, p. 110—113, en art. 37—52 der *Dordtsche kerkorde* van 1574.

[2]) I Kor. 9 : 20. — »In alle middel-matighe dinghen, sullen gheen kercken veracht worden, die een andere wijze ghebruycken, dan wy doen", bepaalde art. 72 der *Dordtsche kerkorde* van 1578.

[3]) Essenius zegt in zijne *Orat. fun.*, p. 15, dat Voetius alzoo handelde »ex consilio viri cujusdam praeclari", en verzekert, p. 16, naar het mij voorkomt, niet zonder overdrijving: »Ista ratione factum etiam, ut omnes pagi istius incolae, quantumvis Pontificii, benevolentiam insignem nostro exhiberent, et officia quaevis omni data occasione praestarent"; althans, wij hooren Gentman, predikant te Utrecht, in zijne *Lyck-predikatie*, blz. 11, betuigen: »Rooms-gesinde sullen over hem niet klagen (nam. in den zin van: rouw bedrijven), welcker nieuwigheden, en afwijckingen van 't oude Catholijcke geloove, dat eenmael den heiligen is over-gelevert, hy altijd seer bestreet, van over lange jaren, selfs tot onlust van de jeukerige ooren onder ons".

[4]) »Cum textus dominicales olim primis auditoribus nostris ex papatu vix emergentibus et a papatu undique circumseptis explicaremus", schreef Voetius in zijne *Bibl. stud. theol.*, p. 215. Bepaalde art. 56 der *Dordtsche kerkorde* van 1578: »Ende in plaetsen daer de Sondaeghsche evangelien noch gebruyckt worden, salmen sulcx dulden, ter tijt toe datmen het selve bequamelijck sal moghen af-stellen" — zoo was vroeger door de *Dordtsche kerkorde* van 1574, in art. 39, vastgesteld: »Aengaende den Sondaeghschen evangelium diemen int Pausdom plach te ghebruycken; is besloten datse

Digitized by Google

daghen" ter evangelieverkondiging het kerkgebouw te doen ontsluiten, en „over hunne affgestorvene personen" eene lijkrede uit te spreken [1]). Ongeacht die groote inschikkelijkheid door hem betoond, zag toch de Gorcumsche classis, op hare vergadering van 9 Juli 1612, zich nog verplicht, om — na „sekere clachten" uit Vlijmens gemeente ontvangen en overwogen te hebben — den drost van Heusden „ernstelyck te versoecken dat zyne E. soude gelieven ampts halven soo veel moghelyck te voorsien in verscheyden swaricheden ende misbruycken aldaer

---

inde kercken niet en sullen ghepredickt worden". Licht mogelijk gaf die inschikkelijkheid, door Voetius tegenover zijne, voor een groot deel, nog half-Roomsche gemeentenaren betoond, aanleiding tot het gebeurde, vermeld bij Essenius, *Orat. fun.*, p. 36: »Hoc morbo durante, ut calumniatorum fabulas, de Voetio in religione nutante, et ad Romanensium partes inclinante refelleret, praetorem loci cum septem scabinis ad se vocari jussit (n. Voetius): coram illis testamentum suum ordinavit, eique inseruit sinceritatis constantiae suae in Reformata religione, in ista veritate, et genuina pietate, planam ac plenam declarationem"; — alsook tot deze ontboezeming, neêrgeschreven in de Vlijmensche kerkeraadsacten, blz. 11: »ende de ervarentheyt leert, dat door al te groote sachticheyt ende gedult, daer door men gemeynt hadde de selve te sullen overwinnen, als oock door de voorgaende droevige retorsien, de voorgemelte superstitieuse abuysen des Pausdoms eensdeels op nieus ingevoert zijn, andersdeels nieuwe krachten hebben gekregen, waer door men buyten hoope gecomen is, om door dien wegh ende middel der selve quijt te worden".

[1]) Ook dat bleek min of meer strijdig met de synodale voorschriften; zie art. 52 en 53 der *Dordtsche kerkorde* van 1574, art. 48 en 50 der *Middelburgsche kerkorde* van 1581, art. 58 en 60 der *Haagsche kerkorde* van 1586. Daarom besloot de Gorcumsche classis, met betrekking tot het houden van lijkpredikatiën, in hare vergadering van 10 Sept. 1612, »dat hetselve behoort naegelaten te worden". Diensvolgens kreeg de scriba in last »hetselve door brieven te interdiceren aen Spudaeum (pred. te Arkel), Notheum (pred. te Nieuwland), Christianum a Porta (pred. te Hoornaar), Josephum, ende Voetium". Vgl. *Hand. cl. Gorc.*, 14 April 1598; 27 Sept. 1599, alsook Voet., *Dispp. select.*, tom. III, p. 43, 44; *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 239—241 en p. 281, alwaar Voetius, met betrekking tot de vroeger door hem gehouden lijkreden, zegt: »Easdem (n. conciones funebres) ad tempus aliquod habuimus, tum ut superstitiones Papales in exequiis, homines dedoceremus, tum ut ad conciones ministrorum reformatorum audiendas eosdem alliceremus".

Digitized by Google

daghelyx voorvallende, door welcke de opbouwinghe van Godes kercke tot merckelijcke bedroevenisse der vromen grootelyx verhindert werdt" [1]).

Lastig en maar weinig de moeite loonend bleek voor Voetius de combinatie van Vlijmen met het een uur noordelijker gelegen Engelen, dat „eertijdts plaghte een schoon dorp te wesen, op veel plaetsen bemuurt ende stadts wijse betimmert", waar tal van steenbakkerijen werden aangetroffen; doch dat later zijn bebouwden grond door „de riviere de Mase" gedeeltelijk had zien wegspoelen en dat ook, wat de vroeger lange rij zijner huizen betrof, door den oorlog groote schade geleden had, ten gevolge waarvan „het oudt floressante Engelen seer was verkleent, uytgemergelt ende verarmt" [2]). In het voor- en najaar, dikwijls ook gedurende den winter, wanneer de vlakke landwegen overstroomd waren, viel het uiterst bezwaarlijk zich van het eene dorp naar het andere te begeven, zoodat Voetius niet zelden een paar uren moest omloopen en daarbij nog vaak tot aan de enkels door het water gaan [3]); op welke tochten hij meestal, om geen vergeefsche reis te doen, in het voorbijwandelen de twee of drie lidmaten van Engelen [4]) aanhaalde, die dan met hem

---

[1]) Nog in 1642, en later weer in 1654, was het noodig, dat Heusdens drost, door »Jan de boode aen den rinck met den kleppel van de clock", te Vlijmen een plakkaat liet publiceeren, waarbij »op straff van 't oppercleed ende vijf en twintich guldens wierde verbodt gedaen, by aldien ijemant dese Paepsche ceremonien meer soude onderhouden. Insonderheyt dat geene heydensche hoochten van kransen ende bloemen binnen in de kercke op de graven souden gesteeken worden". *Kerkl. arch. Vlijmen*, 17a, fol. 11.

[2]) Van Oudenhoven, *Landt v. Heusd.*, blz. 8, 9.

[3]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 16. Vgl. bijlage LXVIII.

[4]) Sinds een zekere Cornelis — volgens dr. Sepp, *a. w.*, blz. 40 — op het Boschveld bij Engelen, in het land van Heusden, de eerste predikatie hield »op te maniere van die gereprobeerde religie", was hier het aantal Hervormden blijkbaar niet toegenomen. Ook werd door Voetius zeer ge-

Digitized by Google

ter preek gingen [1]). Soms bracht hijzelf ettelijke gemeenteleden uit Vlijmen meê, ten einde op die wijze het getal zijner toehoorders een weinig te versterken. Daar dit echter steeds met kosten, hoe luttel ook, gepaard ging, kon zulk een gezamenlijk kerkbezoek slechts bij hooge uitzondering plaats vinden. Het tractement toch, dat ten bedrage van vijfhonderd gulden hem jaarlijks werd uitbetaald, dwong tot overleg [2]).

Als gewenschte vrucht van zijn pogen, smaakte Voetius de voldoening, dat door hem „op den Paeschdach anno 1612", voor de eerste maal, te Vlijmen „werdt uytgerecht het avontmael onses Heeren J. Christi nae zijne instellinge, ende zijn alsdoen 34 persoonen in het getal geweest, de welcke door het nutten des heyligen avontmaels haere openbaere belydenisse ende eenicheyt met de Gereformeerde kercken betuijcht hebben" [3]). Onder deze vierendertig personen telde hij zijne moeder „Mariken, weduwe van Pauwels Voet", zijne zuster „Lijsken" [4]) en

---

klaagd »over den Paepschen schoolmeester in den dorpe Engelen gestelt, streckende tot groote ontstichtinge ende verhinderinge van de vruchten synes arbeijts". *Hand. cl. Gorc.*, 29 Juli 1613.

[1]) Volgens Essenius, *Orat. fun.*, p. 16, kwam men des Zondags te Engelen aanvankelijk bijeen in eene daartoe gehuurde woning; naderhand, door bemoeiing niet het minst van Voetius, in een nieuw opgericht kerkgebouw. Vgl. van Oudenhoven, *Landt v. Heusd.*, blz. 9.

[2]) Zie dr. Rogge, *Wtenbogaert*, dl. I, blz. 131, en Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 239. Blijkens *Hand. cl. Gorc.*, 6 Aug. 1612, verzocht en verkreeg Vlijmens prediker van zijne classisbroeders »een requeste aen de ed. mog. heeren Staten tot een extraordinare stipendium". Vgl. *Resol. Holl.*, 19 Nov. 1607, en Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 797—845, handelend »De stipendiis ministrorum".

[3]) Gedurende Voetius' pastoralen arbeid (25 September 1611 tot 24 Mei 1617) op deze zijne standplaats, werd bovengenoemd aantal lidmaten meer dan verdubbeld. Zie bijlage LXIX.

[4]) Later huwde Elisabeth Voet met Hendrik Schryvers van Zweerts, »ingenieur ten dienste der Vereenigde Nederlanden". Zie de geslachtlijst bij Isaac Le Long, *a. w.*, blz. 89; vgl. hierboven, blz. 13.

Digitized by Google

zijn broeder „Dirck, schoolmeester tot Vlymen" [1]), welke hem te zamen naar zijne standplaats gevolgd waren.

Maar ook in andere opzichten was voor Voetius het jaar 1612 belangrijk. Allereerst en allermeest wegens zijn huwelijk [2]), den 5den van Bloeimaand [3]) gesloten met Deliana [4]), dochter van Johannes van Diest [5]) en Maria van Liemt [6]). Jammer, dat zijne blijdschap over die heuchelijke gebeurtenis straks niet weinig werd getemperd door een even onverwacht als droevig verlies. Den 3den Augustus

---

1) *Kerkl. arch. Vlijmen*, 17a, fol. 38.

2) »Conjugium si meditentur ministri, videant, ut suo tempore piam quam et statui ministerii maxime convenientem, sibi quaerant uxorem, non tamen aliis qualitatibus destitutam, juxta versiculum quinque uxoris qualitates circumscribentem: Sit pia, sit prudens, pulcra, pudica, potens". Zoo betuigde Voetius in zijne *Polit. eccles.*, tom. II, p. 239. Vgl. daarmede nog p. 333, 713.

3) *Oud-arch. Heusden*, J. I, 1.

4) Ongetwijfeld wordt ook Deliana Jans, in meerdere of mindere mate, geteekend door de schets, welke dr. H. J. Polak geeft van de vrouwengestalten dier dagen, in zijne verhandeling over Constantijn Huygens — zie *de Gids*, 1889, dl. I, blz. 510: »Jong zijn ze niet, aan onze voorstellingen van schoonheid en bevalligheid beantwoorden ze slechts zelden. Maar welk een kalme vastberadenheid, welk een blijmoedige plichtsbetrachting, welk een vredige ernst ademen die heldere oogen, die gevulde gelaatstrekken, die reine voorhoofden! Van hartstocht hebben die boezems nooit geblaakt, of het moest de hartstocht zijn voor het woord Gods en voor de grootheid van vaderland en gezin. Leed is er menigmaal over die hoofden heêngegaan, maar met onwankelbaar vertrouwen in de oneindige liefde van den Vader daarboven hebben ze het èn zelve gedragen èn bij de huisgenooten gelenigd". Het waren eerbiedwekkende matronen. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 198—212.

5) Sepp, *a. w.*, vermeldt, blz. 62, dat Cornelis van Diest en Henricus van Diest predikanten zijn geweest »te 's Hertogenbosch in 't doorbreken der Hervorming, ten jare 1566". Vgl. van Oudenhoven, *Silva-Ducis*, blz. 135—137. Licht mogelijk ook, dat »Cornelis van Diest" dezelfde »Cornelis", is geweest, als die eertijds preekte op het Boschveld bij Engelen. Zie hierboven, blz. 152, aant. 4.

6) Zij was eene bierbrouwersdochter en niet onbemiddeld, met welke Johannes van Diest, verdreven uit Vlaanderen om zijne Hervormde geloofsbegrippen, nadat hij zich te Heusden gevestigd had, trouwde. Essenius, *Orat. fun.*, p. 17. Zie verder bijlage LXX.

Digitized by Google

stierf Nicolaas Blanckaert [1]), langen tijd Voetius' machtige en welwillende beschermer. Nog zag hij zich, in datzelfde jaar 1612, den weg geopend, om, overeenkomstig het advies der Gorcumsche classis, te Vlijmen een kerkeraad „op te rechten" [2]), bestaande uit twee ouderlingen [3]) en twee diakenen [4]), die, „nae drie Sondaechse proclamatien [5]), met openbare ghebeden ende stipulatien" [6]), in hun ambt door hem bevestigd werden.

Den 8sten Maart 1613 schonk zijne vrouw aan Voetius eene dochter, Maria geheeten, die, reeds spoedig na de geboorte overleden, 23 Maart 1614 vervangen werd door eene tweede Maria Voet, van wie, evenals van hare naamgenoote, slechts staat vermeld: dat zij ongehuwd stierf [7]).

Tusschen beide gebeurtenissen in viel Voetius' beroep naar het eenigszins grootere en meer aanzienlijke dorp Sprang, gelegen „in de Langestraet" [8]) en totnogtoe met

---

[1]) »Nicolaus Blancardus, avo suo Stephano in praefectura Heusdana per annos 30 et ultra successor, mortuus 3 Non. Sextil. an. 1612 aet. suae 66. Exstat huic Nicolao Blanckaert positum epitaphium Heusdae". E. L. Vriemoet, *Athenarum Frisiacarum libri duo*, Leovardiae, 1758, p. 504. Zie ook *Resol. Holl.*, 6 en 9 Aug. 1612; *Oud-arch. Heusden*, E. 212, bijlage tot fol. 38 verso der rekening over 1612. Vgl. hierachter, bijlage LXXII.

[2]) Zie art. 35 der *Haagsche kerkorde* van 1586. Essenius, *Orat. fun.*, p. 16.

[3]) »Ouderlingen waeren Michiel Geerlinckx, de decker, ende Rutgert Lamberts van Vianen, timmerman; diaconen Lambert Jansen Heesbeen ende Aert Lamberts". *Kerkl. arch. Vlijmen*, 17a, fol. 3.

[4]) »In plaetsen daer weynich ouderlinghen zijn sullen de diaconen een deel des kercken-raets moghen wesen"; art. 4 der *Dordtsche kerkorde* van 1574. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 748—750, 931—953; tom. II, p. 436—508.

[5]) Vgl. hierboven, blz. 147, en aant. 2.

[6]) Volgens art. 20 der *Haagsche kerkorde* van 1586. Zie voorts bijlage LXXI.

[7]) Nog geen drie jaren later, 4 Januari 1617, zag weer eene dochter, Elisabeth, te Vlijmen het levenslicht, die eveneens stierf in hare jeugd. Vgl. de geslachtlijst bij Isaac Le Long, *a. w.*, blz. 89.

[8]) *Resol. Holl.*, 15 Juni 1617.

Digitized by Google

Bezooien vereenigd geweest, welke beroeping hij echter meende van de hand te moeten wijzen [1]). Daarentegen stelde Vlijmens predikerzelf, sedert den nazomer van 1615, alle pogingen in het werk, om zijn academievriend en geestverwant, Johannes Cloppenburch — reeds in 1612 door Aalburg „tot haren specialen minister" begeerd [2]) — na volbrachte buitenlandsche studiereis [3]), voorgoed aan die gemeente te verbinden [4]). Ook nu weer bleek het Grevius te wezen, die, gesteund door Heusdens militiegouverneur, den heer van Kessel [5]), tot allerlei „machinatien" zijne toevlucht had genomen, om het beroep bij

---

[1]) Cornelius Hanecopius, die tot 1613 de combinatie Bezooien-Sprang had bediend, bleef, na het bedanken van Voetius — onvermeld gelaten in de kerkeraadsnotulen van Sprang — uitsluitend predikant op laatstgenoemde plaats; terwijl Johannes Snetenus (zie hierboven, blz. 111, aant. 5) hem bij de gemeente van Bezooien verving. In 1616 ging Hanecop naar Breda. Minder juist laat Essenius, *Orat. fun.*, p. 22, eerst bij die gelegenheid Voetius te Sprang beroepen worden. Vgl. I. Le Long, *a. w.*, blz. 89.

[2]) Zoowel in de *Briev. en pap. kl. Gorinchem* als in de *Deductie* komt een zeer omstandig verhaal voor omtrent de wijze, waarop het beroep van Cloppenburch naar Aalburg werd uitgebracht en tegengewerkt.

[3]) »In academia Basiliensi per ferias aestivas, eruditioribus studiosis lectiones publice habendae permittuntur: uti memini d. Joh. Cloppenburgio in peregrinatione sua concessum fuisse, ut publicis praelectionibus Jesajae 53. caput explicaret". Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 757.

[4]) »Cloppenburgh van syne peregrinatie in het lant weder gecomen synde ende te Heusden gepasseert synde omme met d. Gysberto Voetio te spreeken, soo hij nawelycx te Amsterdam negen oft tien dagen te huys was geweest, ontfangt missive van d. Voetio voorn. van date den 25 September 1615 bij de welcke hy versocht ende ernstelyck gebeeden, ja in conscientie geperst wiert omme wederom derrewaerts te reysen ende sich eerst daeghs te laten vinden tot Vlymen tsynen huijse, omme met hem naerder te bespreecken van die gelegentheyt die sich opende tot nieuwe beroepinge op synen persoon in den dorpe tot Aelburgh". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

[5]) Zie over »Willem Adriaen de Hornes, heere tot Kessell, en Woestwesell etc. generaell over de artillerie der Verenichden Nederlanden en gouverneur der stede en dese landen van Heusden", in April 1614 gehuwd met »Theodora van Haefften, vrouwe van Cloetingen, Nievelt etc.": *Oudarch. Heusden*, J. I. 1 alsook E. 55, fol. 35 verso en 42 verso, en van Oudenhoven, *Beschr. v. Heusden*, blz. 210, 211.

Digitized by Google

de Gorcumsche classis op Cloppenburch uitgebracht te verijdelen [1]); nochtans met geen ander gevolg dan dat het tot November 1616 aanhield, eer deze te Amsterdam, waar hij met zijne moeder woonde, „syn librarie ende meubelen waerdich maeckte om gescheept te worden", en voorts zich vestigde „binnen den dorpe Aelburgh" [2]).

Te midden van al die nieuwe toestanden, rijk aan zorgen en plichten, geneugten en verdrietelijkheden, bleef Voetius' liefde tot de studie onverzwakt [3]). Als jong, nog onervaren „kerckendienaer", streefde hij ijverig naar wat later door hem zou worden genoemd: het noodzakelijk aanvulsel eener academische vorming [4]). Winter en zomer 's morgens reeds te vier uren op [5]), verdeelde hij zorgvuldig zijn tijd tusschen het beoefenen der godgeleerde wetenschap en het gehoorzamen aan de practische eischen van het leeraarsambt [6]).

---

[1]) *Hand. cl. Gorc.*, 18 April 1616; vgl. daarmede die van 5 Oct. 1615, 8 Aug. en 19 Sept. 1616.

[2]) Nadat de Gorcumsche classis »met vreucht ende danckseghinghe tot Godt" het beroep van Aalburg »op den persoon d. Cloppenburgi gedaen" had »ontfanghen ende toeghestempt", vond deze er zelf geen bezwaar in »met de huyslieden uyt te sien nae eenige bequaemheyt van wooninge binnen den dorpe Aelburgh, welcke opgespeurt synde is 27 Nov. derwaerts gaen woonen". *Deductie*, fol. 37. Vgl. echter *Hand. cl. Gorc.*, 3 April 1617, waar vermeld staat, hoe Cloppenburch, beschuldigd »dat hij noch inden kerckendienst niet bevesticht sijnde den heyligen doop bedient hadde binnen Huesden", aan de classis vertoond heeft »een verclaeringhe ende attestatie vanden kerckenraet van Huesden, dat hij bij noot daer toe van haer was versocht". De vergadering nochtans betuigde, wel gewenscht te hebben »dat de behoorlijcke ordre waere onderhouden: verstaen ondertusschen dat in toecomende tijden soodaenighe disordre met de synodale acten strijdich behoorde gecaveert te worden".

[3]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 20—22. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 242.

[4]) Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 69.

[5]) Gentman, *Lyck-predikatie*, blz. 15.

[6]) Volgens Voetius werd toentertijd het eerste door velen verzuimd, het laatste slechts noode en dientengevolge minder goed verricht. »Et haec

Digitized by Google

Twee dagen waren er iedere week bestemd tot opfrisching zijner Latijnsche, Grieksche en Hebreeuwsche kundigheden [1]); ook herlas hij dan allerlei geschriften, die betrekking hadden op historie, oratorie en poëzie [2]). Hij liet niet af zich voornamelijk in het hebreeuwsch hoe langer hoe meer te bekwamen. Uit dien hoofde bestudeerde hij vannieuws het „Oude Testament" in den grondtekst, en zocht tevens eenigermate vertrouwd te worden met het spraakgebruik der Rabbijnsche schriftgeleerden [3]). Voorts las hij tot vijf of zesmalen toe „Jesaja", zijn eigen vertaling toetsende aan die van Arias Montanus [4]), een zeer geleerden Katholieken commentator [5]). Bij het bewerken van „Genesis" en de „Psalmen" teekende hij

---

causa est — zoo schrijft hij in zijne *Bibl. stud. theol.*, p. 227 — quod primo ministerii biennio aut triennio in omnium fere studiorum academicorum oblivionem veniant".

[1]) Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 227.

[2]) Volgens toenmalig gebruik, maakte Voetius nu en dan Grieksche of Hebreeuwsche verzen, om die dan te zenden »amicis istarum linguarum cultoribus". Ook hield hij in genoemde talen briefwisseling met Johannes Seroyen »linguae graecae peritissimus", en met Johannes Cloppenburch »in hebraïcis exercitatissimus". Essenius, *Orat. fun.*, p. 21. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 167.

[3]) In den auctie-catalogus van Voetius' boekerij staan als zoodanig vermeld: »Duodecim prophetae cum commentariis rabbi David. Kimchi et notis Vatabli, typ. regiis, 1539 (*Auctie-catal.*, pars I, theol. in quarto, n°. 5); — »Psalmi, cum comm. Davidis Kimchi hebr." (*Auctie-catal.*, pars I, theol. in oct., n°. 265); — »Levi Ben Gerson, Commentarius in Cant. cantic., Ruth, Eccles., Esther" (*Auctie-catal.*, pars II, theol. in quarto, n°. 237); — »Hosea, Joël, Amos, Obadia, Jona cum commentariis rabb. Sal. Jarchi, Aben Esrae, et Dav. Kimchi" (*Auctie-catal.*, pars II, theol. in quarto, n°. 345). Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 166, 300.

[4]) Benedictus Arias Montanus, een Spaansch orientalist, leefde van 1527—1598. Zie over hem Herzog, *Real-Encykl.*, Bd. IX, S. 765. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 469, 505, waar geroemd worden diens »multiplex eruditio et lectio".

[5]) *Commentaria in Isaiae prophetae sermones*, Antverpiae, 1599. Ongerekend het voorbericht, twaalf bladzijden groot, omvat de lijvige kwartijn 1444 pagina's.

Digitized by Google

steeds met groote nauwkeurigheid de belangrijkste varianten op der Septuaginta [1]); terwijl hem, als handleiding tot het chaldeeuwsch, of liever tot het arameesch, de bekende hoofdstukken [2]) moesten dienen van „Daniël", naast niet al te zware gedeelten uit de vertolking, tevens verklaring der „Targumim" [3]). Voor het syrisch liep hij de Nieuwtestamentische boeken, in die taal overgezet, nog eens door [4]). Meer bepaaldelijk vergeleek hij syrisch en grieksch met elkaar, onder het lezen der brieven van Paulus en der evangeliën naar Mattheüs en Johannes. Bovendien begon Voetius op zijne eenvoudige dorpsstudeerkamer arabisch te leeren, aan welke taal de meesten zijner ambtgenooten, zoo vroeger als later, ten eenenmale vreemd bleven [5]).

In het belang eener gewenschte kanselwelsprekendheid, die hem op hoofd en hart zijner hoorders den noodigen indruk moest helpen maken, bestudeerde Voetius de „Rhetorica ecclesiastica" van Keckermann [6]). Ook leerde

---

[1]) Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 509.

[2]) Hoofdstuk 2 : 4b tot 7 : 28.

[3]) Wellicht had Voetius reeds in die dagen goeden dienst van zijn »Lexicon pentaglotton, hebraicum, chaldaicum, syriacum, talmudicorum-rabbinicum, et arabicum Valentini Schindleri, Hanoviae, 1612". Zie *Auctie-catal.*, pars I, theol. in fol. n°. 32. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 296.

[4]) »Novum Testamentum syriace, apud Plantinum". Zie *Auctie-catal.*, pars II, theol. in duodec., n°. 90. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 508.

[5]) »Arabicae linguae, quae nunc passim in Europa excoli coepit, utilitatem Erpenius, Ravius aliique φιλάραβες praedicarunt", luidde het, omstreeks de helft der zeventiende eeuw, bij Voetius in zijne *Bibl. stud. theol.*, p. 302. Zie voor de toenmalige hulpmiddelen bij die studie: p. 303, 350.

[6]) Achter in het tweede, met kleine letter gedrukte folio-deel van Keckermanns »Opera omnia quae exstant, Colon. Allobr., 1614" is, van p. 9 tot p. 57, bovengenoemd werk opgenomen, onder den titel: *Rhetoricae ecclesiasticae, sive artis formandi et habendi conciones sacras, libri duo: methodice adornati per praecepta et explicationes a Barth. Keckermanno Dantiscano.* Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 482.

Digitized by Google

hij toen voor het eerst kennen diens geschrift „De natura et proprietatibus historiae" [1]). Wat de overige wijsgeerige vakken betreft — achtereenvolgens hielden hem bezig: Alsteds vier boeken der „Praecognita disciplinarum" [2]); de „Metaphysica, Physica, Logica, Mnemonica en Mathematica", later door denzelfden schrijver, met eerstgenoemde boeken vereenigd, uitgegeven in zijne „Encyclopaedie" [3]); de „Astronomia" [4]); het „Systema geographicum" met de „Problemata nautica" [5]); de „Quaestiones de corporum naturalium locatione et loco" [6]) en het boekje „De terrae motu" [7]) van Keckermannus; de „Optica" en de „Physiognomia humana" van Timpler [8]), alsook het in vijftien boeken afgedeelde werk van Hieronymus Zanchius, getiteld „De operibus Dei intra sex dies creatis" [9]).

---

[1]) B. Keckermannus, *De natura et proprietatibus historiae, commentarius*, Hanoviae, 1610. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 326.

[2]) Namelijk de »Hexilogia", i. e. doctrina de habitibus mentis; de »Technologia", i. e. doctrina de proprietatibus, ordine, et numero disciplinarum; de »Archelogia", i. e. doctrina de principiis disciplinarum; de »Didactica", i. e. doctrina de studio disciplinarum.

[3]) Joh. Henr. Alstedius, *Encyclopaedia septem tomis distincta*, Herb. Nassov., 1630; ook afgedeeld, volgens de inhoudsopgave, in vijfendertig boeken. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 308.

[4]) B. Keckermannus, *Systema astronomiae compendiosum in gymnasio Dantiscano olim praelectum et duobus libris adornatum*, Hanoviae, 1611. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 405.

[5]) B. Keckermannus, *Systema geographicum cum duobus libris adornatum. Adjecta sunt in fine aliquot problemata nautica ejusdem authoris*, Hanoviae, 1611. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 409, 418.

[6]) Het eerste deel der »Opera omnia Keckermanni" bevat, van p. 1771 tot p. 1803, bovengenoemde verhandeling.

[7]) B. Keckermannus, *Meditatio de insolito et stupendo illo terrae-motu, quo anno praeterito, VIII Septembris intra secundam et primam noctis horam tota pene Europa et Asiae (quantum adhuc compertum est) pars non exigua, uno prope momento contremuit*, Heidelbergae, 1602. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 369.

[8]) Clem. Timplerus, *Opticae systema methodicum. Cui subjecta est Physiognomia humana*, Hanoviae, 1617. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 357, 385.

[9]) Hieron. Zanchius, *Opera Theologica*, exc. Steph. Gamonetus, 1613. Vooraf-

Digitized by Google

Met het oog op de toepassing zijner lievelingsstudie, de logica [1]), ontleedde hij eene breede reeks teksten, ten einde, naar aanleiding daarvan, allerlei schetsen voor preeken te vervaardigen, die hij dan uitwerkte, onder het raadplegen van Calvijns „Institutie" en „Commentaren", nevens de „Aanteekeningen op het Nieuwe Testament" van Beza, Zanchius en Piscator [2]).

Natuurlijk werden door Voetius niet ongelezen gelaten de „Theses", toenmaals verdedigd aan de hoogescholen van Leiden en Franeker, van Groningen en Sédan; evenals hij trouw op de hoogte bleef der verschillende vlugschriften, vóór en tegen Arminius' volgers in het licht gezonden [3]). Nu eens overwoog hij belangstellend het „Schriftuerlic ja" [4]), door Adriaan Jorissen Smout aangevoerd tegen sommiger „onschriftmatich neen", dat de Gereformeerde kerken hier te lande in niet geringe beroering had gebracht [5]); waarbij natuurlijk ook de „Christa-

---

gegaan door eene »epistola dedicatoria", neemt bedoeld geschrift 432 foliobladzijden in van het derde deel.

[1]) »Analytico commentatore, non arbitror magnopere indigere eos, qui boni sunt logici", verzekert Voetius in zijne *Bibl. stud. theol.*, p. 191. Vgl. hierboven, blz. 53, aant. 4.

[2]) Zie Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 499, 505, 514.

[3]) »Paulo post — zoo betuigt Voetius in zijne *Dispp. select.*, tom. V, p. 458 — ex academicis studiis ad ecclesiae ministerium pertractus, totis viginti tribus annis non destiti, de his et aliis Remonstranto Socinianis controversiis, quae imprimis in Hollandia fervebant, data quacunque occasione inquirere, et legendo, meditando, repetendo in cognitione et πληροφορίᾳ veritatis magis magisque animum confirmare".

[4]) Adr Jor. Smout, *Schriftuerlic ja over de vraghe, of de leer-pointen, die ten huydighen daghe in gheschil ghetrocken worden, het fondament der salicheyt raken ofte niet. Teghen het onschriftmatich neen ende zeghen van zommighe dat d'opinien van beyde partijen (dat is, ja ende neen) bestaen konnen, zo met de waerheyt des Christelicken gheloofs, als met de salicheyt der siele*, Schiedam, 1613. Zie *Auctie-catal.*, pars II, theol. in quarto, n°. 186. Vgl. *Resol. Holl.*, 23 Dec. 1610 en 20 Juli 1613.

[5]) Door de uitgave van zijn geschrift haalde Smout zich der Staten ernstig ongenoegen op den hals; zie Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 475,

Digitized by Google

lijnen bril"[1]) — een anoniem uitgegeven blauwboekje van zijn vroegeren studiegenoot, Bernardus Dwinglo[2]) — Voetius' aandacht bezig hield, al ware het enkel om den schrijver, wiens naam zich vrij gemakkelijk raden liet[3]). Dan ging hij weder zorgvuldig na het „Volcomender antwoort"[4]) door Vorstius, Leidens ambteloozen hoogleeraar[5]), te Gouda neêrgeschreven, en waarmeê deze doelde

---

waar deze Smoutius, gebannen binnen 's-Gravenzande, voorstelt als »orthodoxiae et primigeniae reformationis tenacissimus". Vgl. ook tom. II, p. 282.

[1]) *Christalijnen bril, tot versterckinge van t'schemerende ghesicht der eenvoudighen die inde huydens-daechsche verschillen der religie met onverstant yveren; waer door sy claerlick aenschouwen moghen het weder-schriftelijcke en landt-verderffelijcke ghevoelen Adriani Smoutii, en sijnder medestanderen, van datmen de voor-standers en drijvers der vijf articulen, midtsgaders die de selfde oordeelen met de waerheyt des Christelicken gheloofs, en salicheyt der zielen wel te connen bestaen, behoort na de wet Mosis met de doot te straffen.* Ghedruckt (z. n. v. pl. en v. dr.), anno 1613.

[2]) Zie hierboven, blz. 49, 111.

[3]) Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 445; tom. II, p. 64.

[4]) Conr. Vorstius, s. th. d., *Volcomender antwoort op eenighe twistschriften, onlangs by verscheyden broederen teghen hem uytgegheven, voornemelick op de verclaringe d. Sibrandi Lubberti, mitsgaders de naerder waerschouwinge der predicanten tot Leeuwaerden*, Leyden, 1612. Zie *Auctie-catal.*, pars II, theol. in quarto, n°. 210, alsook Louis D. Petit, *Bibliographische lijst der werken van de Leidsche hoogleeraren van de oprichting der hoogeschool tot op onze dagen*, Leiden, 1894, afl. I, blz. 101.

[5]) Naar Casp. Barlaeus schrijft in zijn *Discours oft vertoogh van Caspar Barleus, onder-regent van 't collegie der godtheyt tot Leyden. Waer in met een rechtveerdighe vrymoedicheyt van spreken bestraft worden de ondeugende raedtslaghen ende betrachtingen van sommige theologanten ende predicanten onses vaderlandts. Wt den latyne verduytscht, na de copie*, Leyden, 1616, blz. 5 (vgl. Petit, *a. w.*, afd. I, blz. 194), achtten de Gereformeerden destijds Vorstius »een ertzketter, op des gemeenen landts kosten onderhouden". Vgl. *Resol. Holl.*, 16 Maart en 7 Aug. 1619. Volgens Grevius daarentegen »hadden de HH. Staten haer gelt noeyt beter besteedt, dan aen Vorstium", dien hij, 17 Juli 1617 ten classicalen maaltijd »in Cuelen binnen Gornichem" aanzittende, »seer ghepresen ende voorgestaen heeft, dat d. Conradus Vorstius was een exemplaer van dueghden, ende te wenschen waere dat veel sodanighe mannen int landt waeren ende dierghelycke meer". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.* Vgl. hierboven, blz. 127, aant. 2.

Digitized by Google

zoowel op de „verclaringhe d. Sibrandi Lubberti" [1]) als op de „naerder waerschouwinghe der predicanten tot Leeuwaerden" [2]). Bij eene andere gelegenheid ergerde hij zich grootelijks aan de houding der Alkmaarsche magistraat [3]), Venator bijzonder gunstig gezind [4]) en scherp gekant tegen Hillenius [5]); of wel hem bekoorde ten zeerste het „Proefken" [6]) door Cornelius Gheselius geleverd „van de schadelycke verschillen over de salichmakende

---

[1]) Sibr. Lubbertus, *Brief aende Staten Generael, aengaende de beroepinghe d. Conradi Vorstii, gheschreven int latyn*, Middelburgh, 1611.

[2]) *Naeder-waerschouwinghe, over seeckere verantwoordingen d. d. Vorstii, onlancx tot syner verschooninge uytghegeven. Gestelt by den dienaren des Godtlijcken woorts in de gemeynte J. Christi, tot Leeuwarden*, Leeuwarden, 1611. Zie dr. Knuttel, *a. w.*, dl. I, st. I, blz. 363.

[3]) Over Venator, Hillenius en het Alkmaarsche geschil handelt uitvoerig dr. Rogge, *Wtenbogaert*, dl. I, blz. 317—323; dl. II, blz. 58—66; 407, 408. Zie ook *Resol. Holl.*, 1610 en 1611, passim; alsmede die van 27 Oct. 1612. Naar Voetius verklaarde in zijne *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 414, was Corn. van Hille een »fidelis Christi et ecclesiae minister"; daarentegen noemde hij Adolf de Jager of Venator een »concionator plus quam remonstranticus", *o. l.*, tom. I, pars II, p. 475.

[4]) *Declaratio Adolphi Venatoris concionatoris Alcmariani anno* 1610. *nobilibus dd. ordinibus Hollandiae et Westfrisiae exhibita: qua praecipue respondet sex quaestionibus super doctrina ejus a senatu ecclesiastico Alcmariano propositis. Belgicae relationi historicae motuum Alcmarianorum Alcmariae anno* 1611. *editae inserta: nunc vero latine cum aliis nonnullis actis seorsim excusa. Ut judicent ecclesiae omnes orthodoxae. Praemissa est prior Adolphi ad easdem quaestiones responsio, nudis scripturae contextibus instituta* (z. n. v. pl. en v. dr.), 1612. Zie *Auctie-catal.*, pars II, theol. in quarto, n°. 292.

[5]) *Corte ende waerachtige verantwoordinghe over de proceduren ende resolutien die de vroedtschappen van Alckmar, gelijck teghen andere, als insonderheyt over ende teghen Cornelium Hillenium op den* 17. *Julij anno* 1610. *hebben ghenomen. Ghestelt van weghen het meeste ende voornaemste deel der ghemeynte Jesu Christi tot Alckmar*, Enchuysen, 1610. Zie *Auctie-catal.*, pars II, theol. in quarto, n°. 65.

[6]) *Proefken vande schadelijcke verschillen over de Christelijcke salichmakende leere, door de welcke de Ghereformeerde kercke van Rotterdam ende vele andere ellendichlijck worden beroert: kortelijck beschreven ende verclaert, door Cornelium Gheselium, herder der gemeynte Christi voor desen tot Rotterdam, ende tegenwoordichlijck tot Edam*, Amst., 1613. Zie *Auctie-catal.*, pars II, theol. in quarto, n°. 369.

Digitized by Google

leere", om welk proefje burgemeesteren van Rotterdam den schrijver „wt hare stadt hadden doen leyden" [1]).

Ook achtte Vlijmens prediker, te midden zijner Papistische omgeving, een of ander standaardwerk over de Roomsch-katholieke vraagstukken in dubbele mate voor zich noodig. Juist om die reden las en herlas hij het „Mysterium iniquitatis" van Philippe Du Plessis-Mornay [2]). Verder werden door hem nog nageslagen de „Opera", en daaronder vooral het „Problema catholicum" [3]), van William Perkins, de „Catechesis palatinatus" [4]) van Reinhard Backofen, enkele homiliën van Cyprianus, Basilius en Chrysostomus [5]), alsmede John

---

[1]) *Corte waerachtighe onderrichtinge ofte beschrijvinghe, van de proceduren ende handelinghen der heeren burghemeesteren ende vroetschappen der stadt Rotterdam, ende der predicanten, met sommighe ouderlinghen van de Duytsche kercke aldaer. Teghens Cornelium Geselium, dienaer der ghemeente Christi eertijdts tot Rotterdam, nu tot Edam. Door den selven.* Ghedruckt (z. n. v. pl. e. v. dr.) 1614. Zie *Auctie-catal.*, pars II, theol. in quarto, n°. 189. Vgl. *Resol. Holl.*, 10 Febr., 10 Maart, 19 April en 20 Juni 1612; alsook dr. W. Geesink, *Calvinisten in Holland*, Rotterdam, 1887, blz. 145—185.

[2]) Philippus Mornayus Plessiaci Marliani, *Mysterium iniquitatis seu, historia Papatus. Quibus gradibus ad id fastigii enisus sit, quamque acriter omni tempore ubique a piis contra intercessum. Asseruntur etiam jura imperatorum, regum, et principum Christianorum adversus Bellarminum et Baronium cardinales*, Salmurii, 1611. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 115.

[3]) »Guilielmi Perkinsi Anglo-Britanni, viri clarissimi, opera theologica, Genevae, 1611". Het vierde boek daarvan bevat: *Problema de Romanae fidei ementito catholicismo. Estque antidotum contra thesaurum Catholicum Jodoci Coccii et* προπαιδεία *juventutis in lectione omnium patrum.* Onder hen »qui in actu signato et exercito theologiam asceticam aut mysticam tradunt", bekleedt volgens Voetius Perkins eene eerste plaats; zie *Bibl. stud. theol.*, p. 496. Vgl. 114, 571. Vgl. ook dr. Hugo Visscher, *Guilielmus Amesius. Zijn leven en werken*, Haarlem, 1894, blz. 13—17.

[4]) Reinh. Backhofius, *Catechesis Palatinatus testimoniis scripturae ac sententiis patrum, qui primis* 500 *a. C. N. annis in ecclesia claruerunt, exornata.* Zie Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 192, 193, en *Allgemeine deutsche Biographie*, Leipzig, 1875, Bd. I, S. 755.

[5]) »Homiliae nonnullae patrum non sine fructu subinde conferri possunt,

Digitized by Google

Haywards [1]) „Sanctuarie of a troubled soul", — de laatste geschriften echter meer uitsluitend in het belang van zijn pastoralen arbeid.

Op die wijze nu verdeelde Voetius binnen zijne omgeving den tijd, tusschen theorie en practijk op kerkelijk-theologisch gebied [2]). Tevens hield hij het oog trouw geopend voor de confessioneele, straks ook politieke worsteling daarbuiten, welke hare crisis langzaam doch onverbiddelijk nader kwam.

Daar Gecommitteerde Raden, uit naam der Staten, aan alle overheidspersonen, die tot hun ressort behoorden, toegezonden hadden de resolutie door hunne Edel Mogenden 22 December 1615 vastgesteld [3]), waarbij onder anderen bepaald werd „dat de regeerders van de steden, heerlijckheden, ende dorpen van Hollandt ende West-

---

imprimis in materiis moralibus, e. gr. de ira, ebrietate, avaritia, pace etc. et in nonnullis asceticis de morte, martyrio, patientia etc. Sed cum judicio legendae imprimis cum probantes aut amplificantes scripturam allegant". Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 501, 502. Vgl. *Dispp. select.*, tom 1, p. 87.

[1]) Zie over John Hayward, wiens hierboven vermeld werk — »a collection of prayers and pious meditations" — in 1616 te Londen verscheen en door Voetius in het oorspronkelijke gelezen werd: de *Dictionary of national biography, edited by Leslie Stephen*, London, 1891, vol. XXV, p. 311, 312. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 176, alwaar het jaar der uitgave 1611 op eene vergissing schijnt te berusten.

[2]) Eene zware, ernstige ziekte, die Voetius van begin Juli tot einde September 1616 bezocht en waardoor hij zelfs »per biduum solidum sine sensuum ac rationis usu manifesto cubuit, ut expiraturus quoquo momento videretur", belette hem tevens maanden lang naar hartelust te werken. Essenius, *Orat. fun.*, p. 36. Vgl. Gentman, *Lyck-predikatie*, blz. 22 en hierboven, blz. 107, aant. 4.

[3]) Tegelijkertijd deden Gecommitteerden »aen de hooft-officieren, burgermeesteren ende regeerders van de steden" alsook »aen de hooft-officieren ende regenten van de dorpen" toekomen: een extract uit de Haagsche kerkorde van 1591; twee resolutiën, achtereenvolgens door de Staten genomen in Februari en Juli 1612 »raeckende de ordre op de religie"; twee dito van Mei en September 1611, en eindelijk nog die van Januari 1614 omtrent »het stuck der hooge praedestinatie".

Digitized by Google

Vrieslandt, die hen in het verkiesen van de kerckendienaren, ouderlingen ende diaconen, midsgaders het houden der kercken-raden ende classicale vergaderingen, in den haren na de ordonnantie van den jare 1591 begeerden te reguleren, het selve souden moghen doen, ende by publijcque authoriteyt daer inne ghehandhoudt worden" [1]), zoo vervoegde zich Heusdens drossaard, jonker Spierinck van Well [2]) — „door ingeven ende aendrijven des heeren van Kessel" — in Maart 1616 te Vlijmen bij Voetius, en reikte hem genoemde verordening [3]) over „om die met sijnen kerckenraet te doorsien" [4]).

Hiertoe den eersten Mei „nae gedaene predicatie" samen vergaderd, werd al aanstonds door de broeders opgemerkt, hoe de ontvangen resolutie geenszins overeenkwam met hetgeen bleek bepaald te zijn in de vroeger gehouden nationale synoden [5]); terwijl zij voorts, als uitslag hunner „rijpe deliberatie", aan den drost wilden hebben meêgedeeld: „dat men niet en conde sien wat stichtinge dese veranderinge in het beroepen van predikanten, ouderlingen ende diaconen soude mogen inbrengen" [6]). Immers gaf de ordonnantie van 1591 het kerkelijk beroepings-

---

[1]) Zie *Resol. Holl.*, 4—20 Maart, 1614.

[2]) Spierinck was, 9 Dec. 1612, aan Nic. Blanckaert opgevolgd. Zie *Resol. Holl.*, 7 en 11 Dec. 1612. Vgl. hierachter, bijlage LXXII. Den 20sten Juni 1616 geschiedde binnen de frontierplaats de eerste afkondiging der ondertrouw van »den edelen eerentfesten joncker, jonckheer Rodolph Spieringh van Well, drossart vande stat en lant van Heusden, mitsgaders Engelen en Vlymen, dyckgraef ende maesgraef van het lant van Heusden, ende de edele eerentrycke joffrouwe, joffrou Catharina Dutriens". Het huwelijk zelf werd gesloten »tot Tricht". *Oud-arch. Heusd.*, J. I, 1.

[3]) Zie hierboven, blz. 165, aant. 3.

[4]) *Deductie*, fol. 25. Aan het hoofd der bladzijde schreef Voetius eigenhandig: »Van het invoeren der resolutien ende ordre van 1591".

[5]) Te weten in die van 1574, 1578, 1581 en 1586.

[6]) *Kerk. arch. Vlijmen*, 17a, fol. 4. Vgl. mr. J. C. Naber, *Calvinist of Libertijnsch?* (1572—1631), Utrecht, 1884, blz. 56.

Digitized by Google

werk in handen van „vier persoonen uyt de wethouderen des dorps; ende drie predikanten des classis; ende maer eenen ouderlingh van wegen de kercke" [1]). Daarbij was het gansch onzeker gelaten, of bedoelde wethouders al dan niet „lidmaten der kercke" moesten zijn: eene onzekerheid, die „seer periculoos" mocht genoemd worden, „besonder op desen tijt, als men siet dat de magistraten ten platten lande meestendeel Papisten sijn ende houden haer genoechsaem als openbare vianden van de Gereformeerde kercke ende religie". Ook viel noch uit het woord Gods, noch uit de instellingen der oudere zoowel als der tegenwoordige ware Christelijke gemeente op te maken, dat „het verkiesen ende beroepen des herders toevertrout was geweest de wolven"; reden waarom die handeling, naar Vlijmens consistorie en haar voorzitter Gisbertus Voetius decreteerden, „als een deel der kerckelijcker macht, niemant toe en quam dan der kercke".

Verder scheen het den kerkeraadsleden, meer bepaald met het oog op hun eigen lidmaten „teenemael ongelegen eenige nieuwe kerckenordeninge aen te nemen". Eerst kort geleden tot de Reformatie overgegaan als dezen waren, „soude het seer ergerlyck ende aenstootelyck

---

[1]) Omtrent de »Verkiesinghe vanden kercken-dienaren ten platten lande", bepaalt Art. 2 der Haagsche kerkorde van 1591 o. a. het volgende: »Ende soo wanneer inde dorpen eenighen dienaer des woordts van nooden sal wesen, sullen de hooft-officier metten schout ende gherechte aldaer vier persoonen uyten parochie, die sy daer toe alderbequaemst vinden, committeren; die met drie dienaren uyten classe van dien quartiere met een ouderling vande kercke, ofte daer gheen ouderlinghen en zijn, met een vierde dienaer vande voorseyde classe ghesamentlijck tot verkiesinghe van een bequaem kercken-dienaer sullen procederen, ende den selven behoorlick doen examineren, ende daer nae der ghemeente inde kercke doen voorhouden, omme t'selve inde manieren als voren ghedaen, den verkosen dienaer inden dienst aenghenomen, ende sulcx als vooren gestelt te worden".

Digitized by Google

sijn voor vele swacken, ende spottelyck voor de Papisten, soo haest wederom ijet te veranderen". En mocht bovendien uit der Staten resolutie, genomen in hunne dagvaart van 21 Februari tot 24 Maart 1612, met recht worden afgeleid, dat de ordonnantie van 1591 alleenlijk ter naleving werd aanbevolen, om, vroeger of later, voor eene gewijzigde plaats te maken [1]), zoo achtten de broeders het in dit geval dubbel noodig „by provisie te volgen ende te onderhouden de kerckenordeningen van Dordrecht, Middelborgh ende Haege, gelyck die tot noch toe hier ter plaetsen gevolcht sijn". Des te gereeder gingen zij tot zulk een maatregel over, wijl het blijkbaar „de meyninge was der ed. heeren Staeten" om voornoemde ordonnantie den steden, heerlijkheden en dorpen geenszins met geweld op te dringen, maar slechts hare toepassing te vragen „daer t' selve begeert ende goet gevonden wert" [2]).

Uit dien hoofde berichtte Voetius zijn Heusdenschen drossaard, als „somma der gantscher antwoorde", dat, wanneer hunne Edel Mogenden zich nader verklaard en „oock eenige mitigatie op dese resolutiën" zouden gegeven hebben (gelijk men hoopte en verwachtte), en wan-

---

[1]) »Alles by provisie, ende tot anders sal wesen gheordonneert". *Resol. Holl.*, 12 Juli tot 10 Aug. 1612. — »Item de vergaderinghe des classis overghelesen hebbende die missive der ed. mog. Staten, geresolveert ende geordineert hebben haere resolutie ende bedenckinghe op te schorten, oorsake verstaenden dat die ed. mog. Staten eenighe veranderinge over die aenghediende sake sullen doen". *Hand. cl. Gorc.*, 18 April 1616. — »Sijn de voorn. resolutien gesonden de classi; doch van de classe niet aengenomen, selfs oock niet daer over gedebateert ofte gedelibereert maer, alsoo men meynde dat de heeren Staten selve daer in eenige veranderinge ofte moderatie soude gebruijcken, sijn de selve ter sijden geleijt, al hoewel de Remonstranten ende andere tot de aenneminge wilden procederen". *Deductie*, fol. 25. Vgl. dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. II, blz. 197—201.

[2]) Vgl. *Resol. Holl.*, genomen ter dagvaart van 12 Juli tot 10 Aug. 1612.

Digitized by Google

neer „de kercken van Hollant hier op eendrachtelyck souden geresolveert hebben" — Vlijmens gemeente zich alsdan mede bereid verklaarde „de nieuwe kerckenordeninge aen te nemen soo niet bij forme van approbatie, ten minsten bij forme van tolerantie" [1]).

Nog werd in diezelfde kerkeraadsvergadering van 1 Mei 1616 door hare leden een tweede, niet minder gewichtig punt behandeld, naar aanleiding van „een gedruckt boecksken, genaemt in het latijn: Decretum ill. ordd. Holl. et Westphrisiae, over het welcke was uijtgegeven een seeckere resolutie op den naeme der ed. heeren Staeten" [2]). In tijdsorde ging aan bedoeld boekje vooraf een ander, dat, gericht tegen „veler schandelicke calomnien, ende bysonder tegen den brief onlangs by Sibrandum Lubberti geschreven aenden eer-weerdichsten aerts-bisschop van Cantelberch", tot auteur had den advocaat-fiskaal Hugo de Groot, wiens ambt, gelijk hij betuigde, meêbracht „der heeren Staten recht ende hoocheyt voor te staen" [3]). Zijn geschrift: „Ordinum Hollandiae ac Westfrisiae pietas" [4]) was dan ook bepaaldelijk aangelegd op de verdediging, in zake Vorstius' beroep, zoo van Leidens curatoren als van Hollands edel mogenden. Ofschoon reeds terstond vrij scherp bestreden [5]), liet de Groot door

---

[1]) *Kerk. arch. Vlijmen*, 17a, fol. 4, 5.

[2]) *Kerk. arch. Vlijmen*, 17a, fol. 5.

[3]) Hugo de Groot, *Der heeren staten van Hollandt ende West-Vrieslandt godts-dienstcheyt. Overgheset wt de Latijnsche spraecke*, s' Graven-haghe, 1613, blz. 2.

[4]) *Ordinum Hollandiae ac Westfrisiae pietas ab improbissimis multorum calumniis, praesertim vero a nupera S. Lubberti epistola, quam ad reverendissimum archiepiscopum Cantuariensem scripsit vindicata: per H. Grotium, eorundem ordinum fisci advocatum*, Lugd. Bat., 1613.

[5]) In zijn *Discours* zegt Barlaeus, op blz. 10 en 11, na vooraf de Groots boekje vermeld te hebben: »Wat doet men? De Vriesche doctoren Sibrand, Bogerman en Soping maken sich flucx daer teghen op, met de welcke

Digitized by Google

die verschillende aanvallen zich in het minst niet ontmoedigen, maar hielp hij kort daarop, bijgestaan door Wtenbogaert [1]), en na herhaalde wijziging der oorspronkelijke schets, Oldenbarnevelt zoowel als het meerendeel der Staten [2]) aan eene „Resolutie totten vrede der kercken" [3]).

Uitgaande van de verzekering, dat zij „wel ende behoorlick" hadden gelet op hetgeen ter Haagsche conferentie van 1611, „tusschen twaelf kercken-dienaren, eerst mondelinghe verhandelt, ende daer naer, beneffens hare respective advisen in gheschrifte overghelevert was" [4]), deden de staten van Holland en West-Friesland met deze verordening een beroep op „die authoriteyt, die haer, als wettelicke hooghe overicheyt, nae Godes heylighe woordt, ende het exempel vanden coninghen, princen ende republijcken, die reformatie vande religie aenghe-

---

sich vergeselschapt den rector van de schole tot Amsterdam Mattheus Slaad, ende alle vier uyt een gat blasende, vallense elck om seerst hem op 't lijf, ende slyten op 't hooft des voortreffelijcxsten mans (wiens ghelijck niet en leeft) alle de angels van schimpredenen ende scheltwoorden, die de onbeschaemtheyt hun ingeeft". Zie echter ook *Resol. Holl.*, 28 Juni 1619.

[1]) Voetius, in zijne *Dispp. select.*, tom. IV, p. 726, noemt als »fabricator" ook Petrus Bertius.

[2]) Vgl. dr. Rogge, *Wtenbogaert*, dl. II, blz. 207.

[3]) De oorspronkelijke, Latijnsche, titel luidt: *Decretum illustrium ac potentum ordinum Hollandiae et Westfrisiae pro pace ecclesiarum, munitum sacrae scripturae auctoritate, et conciliorum, antiquorum patrum, confessionum publicarum, et recentiorum doctorum testimoniis*, Lugd. Bat., 1614. Over dat »Decretum" handelt Voetius breedvoerig in zijne *Polit. eccles.*, tom. III, p. 41—46. Om zevenderlei redenen beantwoordt hij daar ontkennend de vraag: »An decretum ill. et potent. Hollandiae ordd. anno 1614. mense Januario conditum fuerit legitima doctrinae publice in ecclesiis tradendae regula, concordiae et consensus formula, ad veritatem et pacem in ecclesiis retinendam reducendam promovendam comparata; atque adeo ab ecclesiis et ministris recipienda?" Vgl. Brandt, *a. w.*, dl. II, blz. 235, 236; mr. Naber, *a. w.*, blz. 57—59, en dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. II, blz. 197—200; 209—217.

[4]) Zie bijlage LVIII.

Digitized by Google

nomen hebbende, was competerende"; om verder, krachtens hun besluit van Januari 1614, te ordonneeren, hoe „by een yegelick aendachtelick soude gelet worden op de vermaninge des h. apostels Pauli, leerende, dat niemant en ghevoele boven het ghene dat hy behoort te ghevoelen". Nader omschreven hunne Edel Mogenden dit passend gevoelen als bestaande hierin: „dat by alle kerckendienaren de goede ghemeynten ende inghesetenen by alle ghelegentheyt ingheplant worde, dat het begin, midden ende eynde van 's menschen salicheyt, ende namentlick oock het geloove, niet des menschen natuyrlicke krachten ofte wercken, maer alleen die loutere onverdienbare genade Godes in Jesu-Christo onsen saligh-maker toegeeygent moet worden: dat God almachtich gheen menschen gheschapen en heeft ter verdoemenisse: geen menschen tot de sonden nootsaect; nochte geen menschen tot de salicheydt noodt, die hy gantschelijck besloten heeft die niet te geven".

Was het al, naar de Staten opmerkten, gebruikelijk, dat aan de hoogescholen en door de predikanten in der minne werd geconfereerd over de beteekenis der schriftuurplaatsen, handelend „vande praedestinatie ende gevolghe van dien" — hetgeen hunne Edel Mogenden vrijelijk lieten begaan — toch stonden zij niet toe „dat die hooge disputen, waer uyt, tegens hunne ordre ende goede meyninghe, ongherijmde na-duydinghe ende extremiteyten souden volghen", op den preekstoel of onder de groote menigte werden gebracht; evenmin als zij konden dulden „dat die ghene, die inde voorsegde uytlegginghe niet hoogher en leerde ofte en gevoelde, dan dat God den Heere almachtich van eeuwicheydt nae sijn wel-behagen, ghegrondt in Jesu Christo onsen heylant ende salichmaker ter eeuwigher salicheyt vercoren heeft, den ghenen,

Digitized by Google

die door de onverdienbare ghenade ende werckinge des heyligen geestes, in onsen Heere Jesum Christum gelooven, ende inden selven geloove door ghelijcke onverdienbare genade, ten eynde toe volharden: ende daer jegens ter verdoemenisse verworpen heeft den ghenen, die in Jesum Christum niet en gelooven, ende in 't selve ongeloof ten eynde volharden" — gemolesteerd en verplicht zou worden „hooger te leeren of te gevoelen". Immers hielden Hollands staten „de selve leere genoechsaem ter salichheyt ende tot Christelicke stichtinge bequaem" [1]) — gelijk zij die ook staafden, zoo tegenover predikanten als gemeenteleden, met eene reeks van bewijsplaatsen ontleend, niet slechts aan de Schrift maar evenzeer aan „concilien, oudt-vaderen, openbaere confessien mitsgaders sommige leeraren van die tijden" [2]).

Afgaande ongetwijfeld op nadere en meer uitvoerige inlichtingen hun door den praeses verstrekt, oordeelden Vlijmens kerkeraadsleden [3]), dat der Staten ordonnantie „niet weijnich als bedectelycken inruijmde de nieuwicheden der Remonstranten van den vrijen wille des menschen ten goede etc. met den aencleven van dien". Waar eenmaal dit onderwerp ter sprake was gekomen, daar betuigden tevens de broederen met nadruk, en deden zulks notuleeren, „dat sij (latende de classicale vergade-

---

[1]) De hierboven gevolgde vertaling van het »Decretum" is die, welke voorkomt in de *Verdedigingh vande resolutie der mog. heeren staten van Hollant ende West-Vrieslant, totten vrede der kercken, teghen seker libel, gheintituleert Antwoort op drie vraghen, dienende tot advijs in de huyden-daeghsche zwarigheyden. Eerste deel. Ghestelt door Johannem Wtenbogaert, kercken-dienaer in 's Graven-haghe. Ecclesiast.* 3 : 7. *Swijghen heeft sijnen tijdt, spreken heeft sijnen tijdt*, 's Graven-haghe, 1615. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, tom. IV, p. 726; *Polit. eccles.*, tom. II, p. 266; tom. III, p. 756—760, alsmede dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. II, blz. 209—214.

[2]) G. Brandt, *a. w.*, dl. II, blz. 239.

[3]) *Kerk. arch. Vlijmen*, 17a, fol. 5.

Digitized by Google

ringen het voorder ondersoeck ende examen der voornoemder resolutie) genoech hadden aenden catechismum ende Nederlantsche confessie. Wel gerust ende te vreden in de leere der Gereformeerder kercken tot noch toe uijt Godes woort soo in andere als in dese landen suijverlijck gepredickt" — verklaarden zij „eendrachtelijck geen genoegen te hebben soo aen de leere als procedueren der Remonstranten".

Hoezeer het den kerkeraad van Vlijmens gemeente en inzonderheid haren voorzitter, Gisbertus Voetius, ernst was met die betuiging, zou spoedig blijken.

Digitized by Google

VIJFDE HOOFDSTUK.

Gereformeerden in nood. Naar de vaderstad.

Nicolaus Petri Houweningius, of gelijk men hem te Heusden eenvoudigweg noemde: „Claes Pietersz." [1]), was omstreeks het voorjaar van 1615 gestorven [2]), tot leedwezen zijner gemeente en van zijn ambtgenoot Grevius. Immers deze had, vooral sedert het vluchtig bezoek door Wtenbogaert, Taurinus [3]) en Adriaan van den Borre aan de frontierstad gebracht [4]), in hem een ijverigen medestander gevonden bij het verbreiden der Remonstrantsche beginselen [5]).

---

[1]) *Oud-arch. Heusden*, E. 55, fol. 57.

[2]) *Oud-arch. Heusden*, E. 58, fol. 12 verso.

[3]) Jacobus Taurinus was toentertijd predikant te Utrecht (1605—1618). Zie over hem de verhandeling van dr. H. C. Rogge in: Acquoy en Rogge, *Arch. v. Nederl. kerkgesch.*, dl. III, blz. 105—264.

[4]) Dat bezoek vond plaats op den 10den Juni 1613; zie *Oud-arch. Heusden*, E. 213, bijlage tot fol. 33 verso der gemeenterekening. Vgl. C. Barlaeus, *Discours*, blz. 20: »Hy (t. w. Wtenbogaert) wordt gheseyt met den eerweerdigen man Adriaen van den Borre, na 's Hertogenbosch ghereyst te zijn, aldaer met de Jesuijten ghegeten, ende seker bondtghenootschap met hun aenghegaen te hebben". Volgens dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. II, blz. 268, was de Haagsche hofprediker »gebruik makende van de vrijheid, die de Staten gedurende den wapenstilstand gunden, naar Den Bosch geweest, om gelden van verkochte landerijen zijner schoonmoeder te innen".

[5]) Aan Heusdens kerkeraad betuigde later Grevius, dat van Houweningen »een jaer voor syn doot mede de remonstrantie geteeckent hadde", *Briev. en pap. kl. Gorinchem.* »Nicolaus Houweningen was mede nu aen 't

Digitized by Google

Niet lang na van Houweningens ongesteldheid — die, begonnen in Januari, terstond „genouchsaem dootlick" werd geoordeeld [1]) — was Grevius „verscheydenmalen uijtgereijst", om zijne Arminiaansche geestverwanten op te zoeken en met hen te raadplegen over het vervullen der aanstaande vacature. Toen nu „op de begraeffenisse Nicolai" diens bejaarde, van middelen geheel en al ontbloote vader [2]) de ringpredikanten, welke haar bijwoonden „over maeltyt" dringend verzocht, ten voordeele der nagelaten, allen nog minderjarige kinderen [3]), „de plaetse van Heusden" eene poos [4]) „te helpen bedienen", bleek ieder onmiddellijk bereid aan zijn wensch te voldoen. Dit belette echter niet, dat Grevius in deze „op eijgen autoriteijt" te werk ging.

---

glijm, ende daertoe row van leven", luidt het bij Nic. Voet, in zijne reeds vermelde aanteekeningen. Zie Kist en Moll, *Kerkhist. arch.*, dl. I, blz. 310.

[1]) *Deductie*, fol. 5.

[2]) *Oud-arch. Heusden*, E. 214, fol. 99 verso. Vgl. E. 59, fol. 67 verso.

[3]) Het oudste, Ambrosius, was toen »een thienjarigh jonckskeu", bij wien zich reeds vertoonden »clare teekenen van een voortreffelycken ende tot die studio gansch bequame verstant". Grevius deed hem, na van Houweningens dood, bij Samuel de Prince »ter schole liggen", en vroeg tevens in een request aan Heusdens magistraat voor den knaap eerst geldelijke ondersteuning, later het stadsalumniaat te Leiden. Ook door Voetius werden, in vervolg van tijd, Ambrosius' belangen als bursaal zorgvuldig en trouw behartigd. Zie *Oud-arch. Heusden*, E. 215, fol. 65 en E. 217, fol. 30 verso.

[4]) In de meermalen hier genoemde *Deductie*, die met de *Briev. en pap. kl. Gorinchem* eene der hoofdbronnen voor ons verhaal uitmaakt, wordt fol. 5 gesproken van »een jaer". Hollands staten evenwel hadden onlangs geordonneerd »alle de classen in desen quartiere te worden aengeschreven, datse elcks in hunnen ressorte geene plaetsen van kercken-dienst langer souden mogen laten vaceren als ten uytersten ses maenden, ende de handthouden, dat binnen de selve tyd de vacante plaetsen bekleet wierden met goede opregte Godt vresende, en vreedtsame persoonen, alsoo men niet en verstonde voortaen de weddens aen de weduwen of kinderen van den overledenen anders als voor den tydt voorsz., ende vorder of anders niet te betalen". *Resol. Holl.*, 6 Febr. 1612. Vgl. *Hand. cl. Gorc.*, 30 April 1612.

Digitized by Google

Zonder zich aan de gemaakte afspraak te storen, of het verlangen van den daarbij betrokken kerkeraad te eerbiedigen, liet hij, uit zijne ringbroeders, alleenlijk Samuel de Prince „staende tot Baerdwyck ende Arminiaens gesind" enkele vacatuurbeurten waarnemen. Voor de andere zocht hij hulp bij de Bommelsche classis. Dientengevolge traden Henricus Leo [1]) en Gerard Duyfhuizen [2]), twee besliste Remonstranten, meermalen „in zijn absentie als ooc in zijn tegenwoordicheyt" te Heusden op. Door zulk eene handelwijze verbitterde Grevius niet weinig den grootendeels streng-Gereformeerden kerkeraad, en legde hij tevens „de fundamenten van scheuringe tusschen hem ende de predicanten ten platten lande", tot wie „voornementlicken" David du Piere, evenals ook Snoeck, van der Rosieren, Adriani en Voetius behoorden [3]).

Ofschoon de Greeff geen ambtgenoot te Heusden naast zich begeerde dan een, „die in de vijff articulen ten minsten met hem soude conniveren ende modereren", vreesde hij toch, bij de toenmalige gezindheid des kerkeraads, „zijn voornemen niet te cunnen uijtvoeren", en achtte het dus zaak „gedurende haren dienst" van de door hem gekoesterde plannen zoo weinig mogelijk te laten blijken [4]). Om al aanstonds de gedachten af te leiden op dit punt, „liet Grevius hem verluijden" — nu eens in het consistorie, dan weer ten huize van sommige gemeenteleden — „dat hy een out, bedaecht man wel

---

[1]) Zie hierboven, blz. 126, aant. 5.

[2]) Gerardus Adrianus Duyfhuizen was, sedert 1611, predikant te Well en Ammerzoden.

[3]) Abrahamus Adriani stond te Eethen, dat toen nog was gecombineerd met de dorpen Drongelen, Heesbeen en Meeuwen. Zie voorts hierboven, blz. 132, aant. 1.

[4]) Die wijze van doen bij de Greeff herinnert nog eenigermate aan zijne vroegere houding. Vgl. hierboven, blz. 130 en 131.

Digitized by Google

geerne tot een collegam wilde hebben ende sodanige best diende beroupen te werden". Onder de hand zocht hij echter Antonius Leo, toen nog proponent en in den bloei zijner jaren, voor het vervullen der Heusdensche vacature te winnen, niettegenstaande hij dezen „eenen ongeleerden ende hoveerdigen geck hadde gescholden", ten tijde, dat bedoelde Antonius, „twistich" met zijn broeder, Henricus Leo [1]), zich eene korte poos heftig had gekeerd tegen de Arminiaansche factie.

Vooral de Greeffs „hardelic ende bitterlic doorstrijcken" van ieder, die „ijet tegen de nieuwe opinien Vorstii ende Arminii wilde seggen", vervreemdde hem van zijne gemeente [2]) en van het meerendeel der ringbroeders. Nog kwam daarbij de groote nalatigheid, met welke hij, op het oogenblik door geen jongeren collega gesteund, te Heusden zijne bediening waarnam [3]). Telkens, zooals het

---

[1]) Vgl. hiernaast, blz. 176.

[2]) Meer dan eens ontbood Grevius, op eigen gezag, leden der gemeente »om ter cause vande leere in den kerckenraet te verschijnen". Tot hen behoorden o.a. Anthonie Versluys en Frans Goossens, die echter »niet en compareerden". Wel kwam daar Dirk Goossens »lest affgegaen diacon, weijnich tijts voor Paesschen a°. 1615". De Greeff bestrafte Dirk »opentlic", wijl deze »t' zijnen huijse hadde de Waerschouwinge van Vrieslant", gericht tegen »Conradi Vorstii bouck Vande nature Godts", zeggende, dat het hem niet vrijstond »sodanige boucken te hebben ofte te lesen". Hierop nu antwoordde diaken Goossens den predikant: »dat t' selve uijtgegeven was bij de ed. heeren staeten van Vrieslant, ende derhalven geoorloft was van hem sulcks gelesen te worden, alsoo oock hij belast wierde, alle geesten te beproeven". *Deductie*, fol. 7. Vgl. in *Briev. en pap. kl. Gorinchem* de depositie, op 6 Juni 1618 afgelegd door Dirk Goossens, Willem Tuelinck en Johan Beelaerts.

[3]) Zoo heeft Grevius, »tegen danck ende advijs" van Heusdens kerkeraad, »in den somer des jaers 1615 een van de twee weeck predicatien voor een wijle tijts afgeschaft, gelijck sulcks ten overvloet kan gedoceert werden uijt de memorie cedulen der diaconen". *Briev. en pap. kl. Gorinchem*, depositie op 29 Mei 1618 van Willem Verhoutert, Willem Tuelinck Gerardsen en Lambert Jarensen. Vgl. Voet. *Polit. eccles.*, t. III, p. 251: »dum solus Remonstranticus concionator istic (n. Heusdae) cathedram obtineret, eaque non raro vacaret, ipso peregre profecto, aliquando propria sua

Digitized by Google

heette, wegens ambtelijke aangelegenheden uit de stad, bleef Grevius soms dagen achtereen weg, „sonder dat de kerckenraedt van zijne reijse ijet wiste" [1]), en dan moest „de weeckpredicatie, die hij niet versorcht hadde, stille staen". Dit was onder anderen ook geschied, tijdens „de weecke na Paesschen [2]), anno 1615". Gebruik makende van de Greeffs afwezigheid, stelde men, in die dagen, onder persoonlijke leiding van enkele oud-ouderlingen, binnen de frontierstad een request op, hetwelk, door de leden der gemeente — „weynige uytgenomen" — geteekend en „gecommuniceert met het meerdeel der tegenwoordige ende gewesene wethouderen" [3]), aan den onlangs nieuw-verkozen kerkeraad [4]) zou worden overhandigd, met verzoek „dat hij doch in het beroupen van eenen tweeden predicant mede wilde letten op den persone Gisberti Voetii, zijnde borger ende alumnus der stede Heusden, vermits men meijnde dat de dienst van voorsegde Voetii vruchtbaer ende stichtelick soude zijn".

Toen nu Grevius „des Saterdachs avonts, ontrent het poortsluijten", zich nog altijd liet wachten, meenden „die vande kerckenraedt", bij missive [5]) een der ringbroeders,

autoritate (contra constitutiones ecclesiasticas) aliquos in cathedra locaret, quod ad dona concionandi ineptos, aut quod ad doctrinam heterodoxos, aut quod ad vitam et honestam conversationem dissolutos".

[1]) Slechts bij uitzondering berichtte Grevius aan Heusdens consistorie zijne afwezigheid. Zie bijlage LXXIII.

[2]) Paaschzondag viel dat jaar op 18 April.

[3]) »Vande welcke sommige t' zelve geteeckent hebben ende sommige t' zelve geapprobeert, belovende de hant daer aen te houden dat de inhout der requeste geëffectueert mochte werden, eenige ooc hebben haer indifferent gehouden, sonder eijgentlic hierinne haer te willen bemoeijen". *Deductie*, fol. 8.

[4]) De nieuwe kerkeraad placht alstoen in Heusden bevestigd te worden op »Dominica laetare"; d. i. op den vierden Zondag tijdens de groote vasten, drie weken vóór Paschen.

[5]) Genoemde brief was in aller naam onderteekend door Anthonie van Gemert, Willem Tuelinck en Lambert Jarensen.

Digitized by Google

en wel Vlijmens prediker, te moeten ontbieden, „opdat den dienst des Sondaechs, wesende beloken Paesschen, niet en soude vaceren". Ingevolge deze aanvraag om hulp, deed Voetius „sijne eijgen plaetse ledich staen", en begaf hij zich 25 April naar Heusden, waarbinnen de Greeff 's morgens vroeg, te halfzeven, juist was teruggekeerd, om er „de voormiddachse predicatie" te houden over „het Sondaechs evangelium uijt Joh. 20". Gekomen aan de woorden [1]): „Vrede sy u lieden", in vers 21, nam Grevius, „die niet had willen verstaen dat Voetius soude prediken", daaruit onvoorziens „occasie, om hevich ende bitterlijck tegen de gemeynte uijt te vaeren" [2]). Terstond na afloop der godsdienstoefening, kwamen in de consistorie getreden jonker Willem van Cuyck [3]), „rentmeester van des Graeffelijckheijts domeijnen" [4]), Dirk Goossens van der Horden, „stadssmith", Willem Wteneng, „apothecaris [5]) ende hooftman vande colveniers schutters" met mr. Anthonie Versluys, „chirurgyn", ten einde den

---

[1]) Het aanhalen van schriftuurplaatsen geschiedt hier voorloopig nog uit den zoogenoemden bijbel van »Deux Aes", den Gereformeerden kerkbijbel dier dagen, door Voetius reeds meêgebracht in het Staten-collegie (vgl. hierboven, blz. 38), en gedrukt »tot Leyden, bij Jan Paedts Jacobsz. ende Jan Bouwensz., anno 1589". Zie over die bijbeluitgave B. ter Haar en W. Moll, *Geschiedenis der Christelijke kerk in Nederland, in tafereelen*, Amst., 1869, dl. II, en aldaar van dr. A. Kuypers opstel: blz. 98, 99.

[2]) Niettemin schrijft diezelfde Grevius later (1620), in een brief aan Bernardus Brantius: »Conciones meas non seditionis, non tumultus, non contemptus summarum potestatum, non insolentiae, non proterviae occasiones aut flabella et incitamenta esse volui". *Praest. ac erud. viror. epist.*, p. 629.

[3]) Hij was een zoon van Jan van Cuyck »heere van Heyst", en diende eertijds met Voetius' vader bij de compagnie van Heusdens gouverneur, Floris van Brederode. Zie hierboven, blz. 21, alsook *Bijdr. en med.*, dl. XII, blz. 319. Naderhand pachtte Willem van Cuyck de accijnzen te Wijk en Aalburg; *Oud-arch. Heusden*, E. 57, fol. 6.

[4]) *Resol. Holl.*, 10 Aug. 1605.

[5]) *Resol. Holl.*, 30 Nov. 1594.

Digitized by Google

kerkeraad het request aan te bieden, de vorige week in orde gebracht. Nauwelijks had Grevius dat verzoekschrift doorloopen, of hij begon „de gene, die het geteeckent hadden, te schelden voor perturbateurs ende meuytmaeckers, die van de magistraet tot Heusden ende de heeren Staten behoorden gestrafft te worden, culperende ooc grotelix, dat de requeste aende ouderlingen ende diaconen ingestelt was ende zijnen naem daer uytgelaten, daer hij het hooft was vanden kerckenraedt" [1]). Toch gaf hij, op aanhouden der broeders, en „na dat veele debatten van wedersyden gevallen waren", zijne toestemming, om Voetius de namiddagbeurt te doen waarnemen — „welcke predicatie hij selffs in persone heeft aengehoort, als ooc de heere van Kessel" [2]).

Laatstgenoemde, sinds eenigen tijd door een schrijven van Wtenbogaert voor de Greeffs keuze gewonnen, en meenende „dat het in dese conjuncture seer dienstich was, dat Antonius Leo [3]) soude beroepen werden, als de welcke beter met Grevio soude accorderen als Voetius" [4]),

---

[1]) Wat die laatste bijzonderheid betreft, volg ik het verhaal, voorkomende in de ons bekende *Deductie*, fol. 8. Eenigszins anders wordt het gebeurde teruggegeven door eene depositie van bovengenoemde commissie, 6 Juni 1618 afgelegd en bewaard bij de *Briev. en pap. kl. Gorinchem*, aldus luidende: »Verclaren mede doen uijt den monde Grevii gehoort te hebben, tot verscheyden reijsen, dat hij het hooft was van de kerck, ende dat derhalven sijnen naem moste uijtgedruckt sijn in de requeste. Waerop Wtteneng antwoorde, Christus is het hooft van de kerck, ghij sijt maer dienaer der gemeijnte".

[2]) De Hornes, heer van Kessel, vroeger in garnizoen te Geertruidenberg, was van 1613 tot 1623 militie-gouverneur te Heusden. *Oud-arch. Heusden*, E. 55, fol. 42 verso. Zie ook Brandt, *a. w.*, dl. IV, blz. 1102.

[3]) Antonius Leo kwam in 1618 als proponent te Haaften. Een jaar later beroepen en bevestigd te Schoonhoven, woonde hij o. a. in 1623, als afgevaardigde der Goudsche classis, de provinciale synode te Brielle bij, waar hij ook Voetius aantrof. Leo stierf te Schoonhoven in 1638.

[4]) In een tweede zijner eigenhandig geschreven »notities", gevoegd bij de *Briev. en pap. kl. Gorinchem*, en hier vermeld als *Gisb. Voet.*

Digitized by Google

ontbood nog dien 25sten April Dirk Goossens bij zich op het kasteel, ten einde hem daarvan „te persuaderen". Toen de Hornes [1]) in zijn pogen niet slaagde, beproefde hij, „weijnige dagen" later — doch met geen gunstiger gevolg — hetzelfde bij Wteneng. Ook bracht Zijne Genade persoonlijk een bezoek aan de magistraat op het stadhuis, alwaar hij „swaerlicken de gemeijnte ende borgerije heeft beschuldicht over de teeckeninge der requeste, seggende dat hare autoriteyt daer mede vertreden werde ende hij gestelt was om die te maintineren"; eene aanklacht, door den militie-gouverneur herhaald tegenover de heeren van Driel, de Beveren [2]) en Basius, welken Hollands staten „doen ter tijt" naar de frontierstad hadden gecommitteerd — onder toegevoegde verzekering, dat de overgave aan den kerkeraad van het bewuste verzoekschrift, in Voetius' belang, was „een criminele saecke, die behoorde gestraft te werden"; met welke uitspraak hunne Edel Mogenden, „even partydich", instemden, „selffs eer sy de requeste gesien ofte gelesen hadden, alleenlick haer prejudicie funderende op het rapport des heeren van Kessel" [3]).

Aant. N°. II, deelt hij mede, dat Antonius Leo zoowel door de Dordtsche predikanten Becius, Dibbets en Lydius als door Wtenbogaert den gouverneur was aanbevolen, voor het vervullen der Heusdensche vacature. Uit dien hoofde — verhaalt Voetius — »hadde sijne Ed. verscheijden van de magistraeten bij sich ontboden, ende geseijt, dese man die soude ons hier dienen, die wert van beijde partijen gerecommandeert dese is moderaet, etc.".

[1]) Zie hierboven, blz. 156, aant. 5.

[2]) Willem de Beveren, rentmeester-generaal van Zuid-Holland en burgemeester van Dordrecht, bleef, ook toen Maurits aldaar in 1618 de Wet »verzette", aan het hoofd des bestuurs. Voorts was hij gedurende vierentwintig jaren lid van de Statenvergadering. Zie Van der Aa, *Biogr. woordenb.*, in voce.

[3]) Aan den heer van Kessel, die bedoeld request achtte »een saecke van quaede consequentie", antwoordde Voetius: »dat het sulcken crimen niet en was, dat het niet verboden was ijet met requeste te versoecken,

Digitized by Google

In nog veel dreigender, onstuimiger taal gaf Grevius aan zijne verbolgenheid lucht op de classis Dinsdag, 27 April 1615, te Gorcum gehouden [1]), waar hij „soo groten misgenougen over dit doen der gemeijnte toonde, dat hij niet alleenlick Voetium seer hevich scholt", maar ook verscheidene andere predikanten, „die hem over zijne proceduren vermaenden, hem biddende te willen na stilheyt trachten, met onbehoorlicke ende onverdiende hardicheyt bejegende" [2]). Zelfs liet hij hier, zoo binnen als buiten de vergaderzaal, meer dan eens de betuiging hooren: „dat daer groote tumult ofte oproer tot Heusden was; datter noch bloet om soude vergoten werden [3]) ende bloedige hemden gedragen; dat mijn heer den gouverneur hem soude moeten voorsien met meerder garnisoen, wilde hij de stat tegen de muijtineerders versekeren" [4]).

Ten einde nu, zoo goed en zoo dra mogelijk, uit dien toestand vol spanning te geraken, sloeg Heusdens kerke-

---

besonder van een gemeijnte aen de ouderlingen ende diaconen, die haere medebroederen sijn. Dat het dan (gelijck de Spaignart sustineerde) oock een crimen moste sijn dat sijn Ed. heer vaeder neffens d'andere edelen ende heeren hier te lande requeste hadden gegeven aan madame de Parma, dat de selve daerinne dan oock qualijck mosten gedaen hebben. Hierop excipieerde sijne Ed. al lachende, jae maer hoe sijn sij oock daer over gevaren. Waerop Voetius vrij wat eernstich repliceerde: mijn heer, non quaeritur de facto sed de jure, haer is cracht ende gewelt geschiet". *Gisb. Voet. Aant.* N°. II.

[1]) Op die vergadering zal Grevius, volgens eene verklaring, afgelegd en onderteekend door Josephus van der Rosieren, o. a. »in effect alsoo ghesproken hebben: dat hij niet en wilde, dat hem ijemant, nochte classis, nochte kerckenraet, souden bemoeijen met de saken ende beroepinghe van Heusden, maer dat hijt alleen soude wtvoeren". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

[2]) Zie hierachter, bijlage LXXIV.

[3]) Dat had o. a. Voetius, naar hij later attesteerde, de Greeff hooren zeggen tegen Petrus Leewius gelijk ook tegen hem zelven, te Gorcum »in de geestcamer, daer auctie was van Nic. Houweningii boecken". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

[4]) Vgl. bijlage LXXV.

Digitized by Google

raad, in zijne „naeste" samenkomst, aan de Greeff een soort van compromis voor, waarbij deze „om vredes wille soude desisteren van dien dienaer den welcken hy proponeerde", terwijl de gemeente, vertegenwoordigd door ouderlingen en diakenen, zich harerzijds bereid verklaarde af te zien „van de beroepinge Voetii waertoe sy anders gesint was". Ofschoon aanvankelijk niet ongenegen die schikking goed te keuren, kwam nochtans Grevius later op zijn voornemen terug, den kerkeraad tot antwoord gevende: „dat hy sulcks soo niet en conde doen, dat hy sick eerst moste beraden met diegene, die hem ende syne kinderen konden grootmaecken — Wtenbogaert, Grevinckhoven ende meer andere" [1]).

Intusschen waren de zes maanden, die „een plaetse", naar resolutie der Staten, „van kercken-dienst" mocht vaceeren ten behoeve der weduwe [2]) of kinderen eens overleden predikants, voor Heusden „ruijm geexpireert" [3]). Toen bovendien de Greeff, „in Septembri" daaraanvolgend, ziek werd, en hij zijne ambtsbezigheden onmoge-

---

[1]) Blijkbaar handelde Grevius hier in lijnrechte tegenspraak met het getuigenis, tegenover de Vrij's bewering »dat de Remonstranten inden beginne haer op de macht haerer patronen verlieten" afgelegd door niemand minder dan Wtenbogaert, aldus luidende: »Oock en hebben de Remonstranten noyt patronen ghehadt, op welcker macht sy haer verlieten, als alleen op Godt. Tis lichtveerdighe onbeschaemtheyt met soo openbare loghenen om te gaen". Zie diens *Vrye aenwysing van de onwaerheyden, trou-loose verdrayinghen, calumnien, ende andere grove misslaghen, bevonden in de ghenaemde Historie van Frederick de Vry, burghemeester der stadt Amstelredam, aengaende de kerckelijcke beroerten van Hollandt.* Ghedruckt (z. n. v. pl. en v. dr.) in 't jaer ons Heeren 1621, blz. 68, 69.

[2]) Den 20sten Dec. 1615, ruim een half jaar na van Houweningens dood, trad zijne weduwe »Anna Claesdochter van Marsselen" opnieuw in het huwelijk met »Henderick van Hamburgh, capitein over den vendell Nederlantsche voetknechten", binnen de frontierstad in garnizoen liggende. *Oudarch. Heusden*, J. I. 1 en E. 58, fol. 14.

[3]) Vgl. hierboven, blz. 175, aant. 4.

Digitized by Google

lijk kon waarnemen, zagen de leden des kerkeraads zich genoodzaakt zelf voor het bespreken der beurten zorg te dragen [1]). Onder de predikanten, die — „met Grevii voorweten" — in de frontierstad optraden, was ook Cornelis Hanecop, toen nog „staende tot Sprang" [2]). Met zulk een onverdeeld genoegen hoorden hem de leden van het consistorie, van de vroedschap en van de gemeente, dat „de tegenwoordige ende oude kerckenraedt", voorgelicht „door raet ende advijs der meeste broederen in het quartier van Heusden", geen oogenblik aarzelden, genoemden Cornelis den 22sten September 1615 te beroepen. Slechts de Greeff, wien men „genegentheijt ende voornemen in desen", beleefd en tijdig genoeg had doen weten, om „met eendracht" te kunnen „procederen", weigerde uitdrukkelijk aan Hanecop zijne stem te geven.

Door dien tegenstand echter niet ontmoedigd, begaf zich de kerkeraad, Zaterdag, 25 September, naar de vergadering der vroedschap [3]), ten einde, volgens artikel vijf der Haagsche kerkorde van 1586, het beroep — een paar dagen te voren uitgebracht — „aen te gheven den magistraet vander plaetse". Maar op het stadhuis verscheen eveneens de heer van Kessel, „voordragende, dat

---

[1]) Zie bijlage LXXX.

[2]) Zie hierboven, blz. 156, aant. 1.

[3]) Wijl de »Resolutiën van den magistraat ten aanzien van den kerkeraad en kerkelijke zaken; 17de eeuw" (zie *Oud-arch. Heusden*, B. 6) niets bevatten omtrent de hierboven te vermelden gebeurtenissen, valt het voor eene zooveel-mogelijk-juiste teekening daarvan des te hooger te schatten, dat in de verzameling *Briev. en pap. kl. Gorinchem* ook zijn opgenomen tal van »Extracten vuytet resolutieboeck der stede Heusden" — welk resolutieboekzelf sedert is verloren geraakt — beginnende met de vroedschapsnotulen van Zondag, 10 Januari 1615 en eindigend met die, gehouden op Zaterdag, 23 December 1617. Van het voornaamste, in elke raadszitting behandeld, tevens betrekking hebbende op de kerkelijke aangelegenheden te Heusden, maakte Voetius, op een folio-vel, bovendien nog eene soort van index.

Digitized by Google

men omme alle gevoechs wille, mette electie vanden predicant Hanecop noch seeckeren tyt soude supersederen, dewylen Johannes Grevius, dienaer vande woorde Christi alhier, hem niet ofte qualicken metten kerckenraedt conde resolveren". Ook streed het, zooals Zijne Genade betuigde, „tegens de eere ende reputatie vande litmaten van deser stede ende kercke, byaldien de naebueriger plaetsen, d' misverstant gewaer wordende, daer mede souden syn ofte worden gemoeyt".

Nadat hierop door de beide ouderlingen, tevens leden van „de wet", Willem Gerardsen Tuelinck en Jan Franssen van den Broeck [1]), met allen ernst was betoogd geworden „datmen een vol halff jaer ende meer de saecke hadde gedilayeert ende tot voldoeninge vande gemeente de selve langer vuijtstel niet en conde lijden", beriep zich Heusdens gouverneur, geheel onverwacht, „op den last die hij hadde vande edel mogende heeren Staten, die hij des versocht sijnde, eerstdaechs soude openen". Natuurlijk werd nu door de magistraat aanstonds „reces" genomen [2]).

Middelerwijl was Samuel de Prince, in het belang en op aansporing van Grevius [3]), klaarblijkelijk ook met me-

---

[1]) Gedurende het jaar 1615 was Tuelinck een der drie burgemeesters en van den Broeck een der zeven schepenen in de vroedschap. Van Oudenhoven, *Beschr. v. Heusd.*, blz. 165. Zie over Tuelinck, die almede stond bij de compagnie van Floris van Brederode, en indertijd »dikwils scheepen, kerkmeester ende ouderling tot Heusden is geweest", *Bijdr. en med.*, dl. XII, blz. 319.

[2]) Ter vergadering waren afwezig: de voorzitter van het college schepenen, Willem Buys van Woeringen en het jongst gekozen lid, Wouter Hamel.

[3]) »Den 3. Aprilis 1617 naer gehoudene classe binnen Gorinchem over maeltyt heeft Grevius hem niet ontsien onder andere propoosten rondelyck te seggen, tot verscheyden malen, ten aenhooren van meer dan negen broederen wt den classe, die sulx onder hare handen getuycht hebben, dat hy selve gesolliciteert hadde om die missive der gecommitteerde raden van Staten by de welcke hy in Septembr. 1615 belast was het predick-

Digitized by Google

deweten van de Hornes, naar 's-Gravenhage gereisd, „om aldaer seeckere acte te procureren, ende te solliciteren, waarbij indirecté dit wettelyck beroup Hanecopii (waertegen sij niet conden inbrengen) soude mogen in het verwer gestelt werden, ende d' approbatie der magistraten gestuijt". Zondag, 26 September 1615, na den middag, binnen de frontierstad teruggekeerd, had Princius „medegebracht seeckere missive der Gecommitteerde Raden op Grevii sollicitatie, achter de hant ghefabriceert" [1]). Overeenkomstig den inhoud van genoemd schrijven berichtte de heer van Kessel, daags daarop, der vergaderde vroedschap, hoe hunne Edel Mogenden hadden „goet gevonden", dat Grevius „voor alsnoch den stoel ende predicampt te Heusden alleen soude bewaren en bedienen tot naerder ordonnantie". Tevens „exhibeerde" Zijne Genade, bij die gelegenheid, „verscheyden extracten, getrocken vuijten resolutien der heeren Staten over het beroup der kerckelijcke dienaeren", en gaf hij als zijn gevoelen aan de magistraat te verstaan, „dat de beroepinge volgens soodanige ordre [2]) moste beleyt wer-

---

ampt alleen te bedienen". *Deductie*, fol. 61. Vgl. daarmede in *Briev. en pap. kl. Gorinchem* de depositie op 4 April 1617 gedaan en geteekend door Samuel Platevoet, Petrus Nieuwerodius, Joannes Blom, Arnoldus Sinderenus, Abraham Adriani, Edzardus Fred. Auricanus, Josephus van der Rosieren, Rutger Evertsen Clock, Julius Eisonius, predikanten, respectievelijk te Crevecoeur, Zijderveld, Meerkerk, Kedichem, Eethen, Ameide, Hedikhuizen, Heikop en Leksmond.

[1]) Volgens *Deductie*, fol. 12, vertegenwoordigde Princius, ruim eene week later, de Greeff — »die van wegen syne swacheyt aldaer niet en en was gecoomen" — ter classisvergadering binnen Gorcum. »Last hebbende (soo hy seyde) van Grevio heeft de Prince eenich rapport, doch geheel verkeert ende der waerheyt contrarie gedaen, nopende de gelegentheyt ende stant der kercke tot Heusden; gelyck de classe geinformeert werde door de broederen des quartiers van Heusden, die de saecke genoech bekent was". Vgl. *Hand. cl. Gorc.*, 5 Oct. 1615, en hierachter, bijlage LXXVI.

[2]) De Hornes doelde hier op de Haagsche kerkorde van 1591, in tegen-

Digitized by Google

den" [1]); eene meening, beslist en krachtig weêrsproken door „sommige der wethouderen", die antwoordden, dat bedoelde resolutiën „haer noijt waren bekent geweest, ende noijt toegesonden" [2]); weshalve „sij totnochtoe na deselve haer niet en hadden connen reguleren".

Beiden, kerkeraad en vroedschap, begrepen evenwel, dat het belang der Heusdensche gemeente dringend vorderde, zich, hoe eer hoe beter, te verstaan met Grevius, die „door dese missive ende authoriteyt der HH. Staten" een uitnemend excuus had verkregen, „wanneer hem te laste geleyt werde, dat hij belettede de beroupinge des tweeden predicants". Op het stadhuis ontboden en gevraagd „waeromme hij met den kerckenraet niet en hadde connen accorderen", hield Grevius tegenover de vroedschap „diversche propoosten"; tevens doende „een ver-

---

stelling met die van 1586, welke totnogtoe te Heusden was gevolgd. Over die kerkorde van 1591, zie Voet. *Polit. eccles.*, t. II, p. 558, 559.

[1]) Met het oog op de houding door Heusdens gouverneur aangenomen, schrijft Trigland, *Kerck. gesch.*, blz. 808 *b*: »Dus was dien heere al voor de heeren Staten gereet, ende gelijck als inde voorbaet, om de kercken van hare oude gewoonlijcke, ende met den woorde Godts accorderende ordre te depossederen, ende nae die nieuwe politijcke ordre te doen faetsoenneren: want eerst in Decembri daer aan volgende wiert byde heeren Staten resolutie ghenomen, om die voorsegde extracten alomme uyt te senden".

[2]) Bedoelde resolutien (vgl. hierboven, blz. 165, aant. 3) werden, omstreeks Nieuwjaar 1616, uit Den Haag naar Heusden verzonden. Ter vroedschapsvergadering van 10 Juni 1616, bijgewoond door de gecommitteerde raden, mr. Adriaan Cool en Wouter van Neercassel, zou, blijkens een extract in *Briev. en pap. kl. Gorinchem*, goed gevonden zijn »omme alle disordre vuyt de kercke te weeren, scheuringe ende oneenicheyt voor te commen, de resolutie vande ed. mog. heeren staten van Hollandt ende Westvrieslant op de kerckelycke saecken ende differenten inde religie genomen, mitsgaders de kerckelycke ordonnantie vanden jare 1591 op het beroep vande kerckendienaren, stellen van ouderlingen ende diaconen ende assistentie vande kerckelycke vergaderinge by haere ed. mog. Heeren overgesonden, ende byde magistraet deser stede dier tyde aengenomen, te achtervolgen, ende int werck te stellen". Zie ook bijlage LXXVII.

Digitized by Google

claringe ende belydenisse synes geloofs [1]), daernae hij hem altyts gericht ende gedirigeert hadde". Nadat hierop „de saecke was in communicatie geleecht", besloot Heusdens regeering, door het zenden naar Sprang van twee gedeputeerden uit haar midden: de wethouders Huibert Willemsen Loockermans en Eustace Vereycken — bij wie zich, als afgevaardigden des kerkeraads, Tuelinck en van den Broeck aansloten [2]) — „te besichtigen offmen de voorsegde twee kercken dienaeren, Grevius ende Hanecopius, byden anderen soude kunnen voegen, omme te saemen te dienen" [3]).

Ten gevolge dezer voorloopige bespreking met Hanecop, welke volkomen naar wensch uitviel, alsook op raad der heeren Basius en de Beveren, die „in eenige commissie van wegen de graeffelyckheyts saecken" [4]) juist weer te

---

[1]) Eene dergelijke geloofsbelijdenis, door de Greeff afgelegd en door van der Rosieren opgeteekend, komt o. a. voor in de *Briev. en pap. kl. Gorinchem.* Zie bijlage LXXVIII.

[2]) »Declaratie van gewesene costen bij Huijb'. Willemsen Loockermans ende Vereycken als gekommitteerde vande stadt, ende Willem Teulinck met Jan Franssen vanden Brouck gekommitteerde vanden kerckenraedt, ter saecke vant beroepen van d. Hanecop predikant tot Sprang, om tott eenen tweeden predicant alhier te mogen dienen in plaetse van d. Nic. Houwening saligher"; welke kosten, ten bedrage van 29 gld. 12 st. door van den Broeck, »als deselve hebbende gedebourseert", 26 Oct. 1615 uit handen van burgemeester Bruynincx ontvangen werden. *Oud-arch. Heusden*, E. 214, bijlage tot fol. 40 verso der gemeenterekening.

[3]) Zie het »Extract" uit de Heusdensche raadsnotulen van 27 Sept. 1615, bewaard bij de *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

[4]) Ongetwijfeld had op die »graeffelyckheyts saecken" min of meer betrekking: de steekpenning, door Heusdens magistraat »vereert aenden heere reeckenmeester doctor Johan Basius", in den vorm van »een vaetgen eelen wijn, metten impost, ende ongelder daer bij", ter waarde van 120 gld., »ten tijde de stadt mette reeckencamer te spreken hadde, vande vergrootinge vande erven, aende hutten inde borchplaetse". *Oud-arch. Heusden*, E. 59, fol. 41.

Dat »doctor Basius" niet onbepaald te vertrouwen viel, schijnt te mogen worden afgeleid, ook uit het opgeteekende in *Deductie*, fol. 15. Nadat hier toch melding is gemaakt eener samenkomst, 13 Oct. 1615 gehouden

Digitized by Google

Heusden waren, had op Maandag, den 18den daaraanvolgend, te Bezooien [1]), ten huize van den „scholtis", het mondeling onderhoud plaats tusschen de Greeff en Hanecop, in tegenwoordigheid der vier, bovenvermelde gecommitteerden. Terwijl hier Grevius, gansch „buyten last ende ordre", als voorwaarde tot broederlijke samenwerking, op hoogen toon, den eisch stelde: dat Hanecop moest „inwilligen ofte teeckenen de vyf articulen, dwelck dese hem met goede redenen beleefdelyck afsloech", verklaarde van zijn kant „de pastor tot Sprang" zich gaarne bereid, om — wanneer hij „de sake met eenige broeders soude hebben gecommuniceert" [2]) — zijn besluit over een gemeenschappelijk arbeiden met Grevius ten spoedigste aan de magistraat der frontierstad te doen toekomen. En reeds 19 October 1615 ontvingen de consistoriale afgevaardigden, ter oorkonde voor hunne vroedschap, van Hanecop eigenhandig „eene acte van vrede" [3]), die,

door Heusdens magistraat en kerkeraad met de heeren Basius en de Beveren, wordt daaraan het volgende toegevoegd: »Dese voorn. besoignen hadde de reeckenmeester Basius na sijn sin geheel anders als die gepasseert waeren, beworpen ende ingestelt, ende arbeijde achter de hant by eenige wt de magistraet, dat de selve soo mochten geformeert ende aengenoomen werden. Doch hebben sulx afgeslagen ende gewilt, dat daer niet in verandert soude worden, maer soo als het gepasseert was, ende alrede ingestelt, soude blijven".

[1]) Sprang was vroeger met Bezooien gecombineerd. Vgl. hierboven, blz. 156, aant. 1.

[2]) »Dat Guill. vanden Berge, weirt in St. Joris binnen deser stede, bekenden ontfangen te hebben deur handen vanden borgermeester der stede van Heusden vanden jaere 1615 Geraert Bruynincx de somme van vier guld. 18 sts. over de verteirde montcosten gedroncken gelagen tsynen huysse gedaen by den ministre Hanecop, ende eenige vanden kerckenraet als Teuling, Vereyck ende andere. Bedanckende hem goede betalinge. Toirconde schepenen signature opten 22 Octob. 1615". *Oud-arch. Heusden*, E. 214, bijlage tot fol. 42 verso der gemeenterekening.

[3]) In de *Briev. en pap. kl. Gorinchem* wordt gesproken over »seker consept van moderatie, beraemt ten overstaen van den ed. heere Willem van Beveren, twelcke men verstont der heeren Staten intentie te sullen

Digitized by Google

gelijk hij daarin met nadruk betuigde „sijne conscientie onbeswaert liet"; voorts „eernstelijck versoeckende, dat dese onderteeckeninge niet en soude geduijdet worden, als of hy den dienst van de kercke van Heusden naejoege, want hy dien aengaende noch niet geresolveert en was". Hoewel op zulk een loop der zaak geen oogenblik verdacht, zorgden echter de Greeffs partijgenooten [1]) — in strijd met hetgeen, volgens advies des heeren de Beveren, vooraf bepaald was — dat de wethouders Loockermans en Vereycken „noyt rapport en deden van hare besoignen tot Besoyen" aan Gecommitteerde Raden [2]); terwijl Greviuszelf onverhinderd voortging „den kerckendienst alleen te betreden". Geen wonder, zoo Hanecop straks volle vrijheid vond zich, bij gegeven keus, van Sprang te verplaatsen naar Breda [3]).

genoech doen, ende nae gehoudene communicatie van d. Hanecop met hanteyckeninge ingewillicht den 19 Octobris".

[1]) Tot hen moeten inzonderheid gerekend worden, behalve Heusdens gouverneur — »op wien Grevius meest syn ooge hadde, door wiens raet ende hulpe hy meest gecourageert ende opgehouden werde, gelyc hy ooc tsedert de doot Nicolai Houweningii in alle voorvallende saecken tot den gemelten heere van Kessel geduyrich synen toevlucht was nemende" — de schout Cornelis Gerritsen van den Elshout, de burgemeester Gerard Bruynincx, de schepenen Govert Gijsbertsen de Momber, Huibert Willemsen Loockermans, Eustace Vereycken en Wouter Hamel, alsook de rector Paulus Arcerius.

[2]) »Heeft d. Grevius mede verclaert in den classi van die conferentie tusschen hem ende Cornelius Hanecopius, beroepen dienaer tot Heusden, dese conferentie streckende tot een ondersoekinge ofte dese twee dienaeren malcanderen so verdraghen ende dulden souden connen, dat de gemeynte tot Heusden door haere lieder oorsaeke niet end' soude in scheuringhe commen, derhalfven dese conferentie gedaen zijnde men souden den ed. heeren Staten daervan pertinentlycken rapport doen: welcken rapport seyde d. Grevius noch niet end' was gedaen ende wat doorsake sij verclaerde hy niet te weten. Die gecommiteerde om dese conferencie aen te hooren zyn gheweest twee wt den magistraet ende twee wt den kerckenraedt tot Heusden". *Hand. cl. Gorc.*, 18 April 1616.

[3]) Met het oog op die derde standplaats, zong later Vondel:

»En hy krayde vroegh en spå
Op den tooren van Breda".

Zie in het »klassiek letterkundig panthéon" J. van Vondel, *Hekeldichten*,

Digitized by Google

Aldus bleek Heusdens gemeente in de laatste maanden van kwaad tot erger gekomen. Niet slechts, dat zij „van Voetii dienst om vredes wille had moeten berooft werden" [1]), maar ook „vond sy haer tenemael gefrustreert van het beroup Hanecopii". Daarenboven sprak de Greeff steeds openlijker en stoutmoediger, zoo op den kansel als elders, zijne Arminiaansche beginselen uit [2]); hetgeen ten gevolge had „dat veele buyten [3]) ter kercke gingen". Reeds was er, in afwijking van het sinds jaren geëerbiedigd gebruik, dien zomer geen avondmaal gehouden, en toen nu Grevius „van meyninge was het op Kersdach vut te reycken", keerden zich hiertegen beiden: ouderlingen en diakenen, omdat hij „met syne broederen inden classe ende quartier van Heusden, noch met de gemeynte versoent was". De Greeff evenwel stoorde zich aan geen advies of resolutie des kerkeraads [4]) en antwoordde bitter: „hy soude nachtmael houden al soude hy t' alleen houden". Ook scheen het hem nauwelijks te hinderen, dat hoe langer hoe meer lidmaten „sich van syne predicatien absenteerden [5]), ende de gemeynte te Heusden

---

blz. 35; met Brant's en andere aanteekeningen en een naschrift ter inleiding van dr. J. van Vloten, Zutphen, W. J. Thieme & Cie (zonder jaartal).

[1]) Juist in dezen tijd ongeveer, valt de reeds vermelde ernstige ziekte van Voetius. Zie hierboven, blz. 165, aant. 2.

[2]) Zie bijlage LXXIX.

[3]) T. w. naar Sprang, Vlijmen en Hedikhuizen.

[4]) Zie bij Trigland, *Kerck. gesch.*, blz. 812*a*, vermeld: »de acte van bestraffinge, protestatie, ende weygeringe van ten avontmale te komen, Grevio by eenige vanden kercken-raet voorgehouden". Vgl. *Deductie*, fol. 60.

[5]) Voor dat »sich absenteeren" bestonden wellicht nog andere redenen, dan die onmiddellijk samenhingen met de Greeffs Arminiaansche beginselen. Zoo verklaarde b. v. Hendrik Berendtsen, bakker te Heusden, »dat Joh. Grevius voor Kerstijt a°. 1616 tot sijnen huijse was gecomen ende hem versocht hadde om ter taefel des Heeren te comen, ende onder andere gevraecht waerom hij niet ter kercken quam, ende dat hij nu in een geheel

Digitized by Google

in groote vermoeslinge geraeckte" [1]). Wanneer maar „syn" [2]) magistraat hem steunde, en de heeren Staten voortgingen met betalen, was het Grevius, naar hij zeide, vrij onverschillig „of daer veel ofte weynich te kercke quamen" [3]).

Gelijk te denken valt, gaf zulk eene „verachtinge ende groote onhebbelycheyt", die elke poging ter verzoening, hoe dikwijls ook beproefd [4]), noodwendig schipbreuk deed

---

jaer in sijne predicatie niet en was geweest", waarop hij aan de Greeff had geantwoord: »dat de saecken Godt betert in de kercke van Heusden soo stonden, dat hij ten gehoor ende ten avontmaele niet en conde comen". Bij die verklaring echter voegde Berendtsen ook nog dit: »Attestere ick voorder, dat de selve Grevius zedert de doot van den predicant Claes Pieterssen, als hij mij quam seggen dat ick het broot om in het avontmael te gebruijcken soude backen, ende met eenen voor hem eenen deuvecaeter somtijts van 18 st. somtijts meerder ende oock minder soude backen ende hem die te sijnen huijse senden om aldaer te consumeren, dickwils aanhoudende ende mij versoeckende (somwijlen drie mael op eenen dach) om den prijs der voors. deuvecaeters mede te schrijven ende te brengen als in een somme, recht of het al te saemen in de kercke waere gebruijckt; ende ick sulcks weijgerende, de voors. Grevius selfs eens de declaratie van het broot gelevert te Paesschen a° 1615 heeft geschreven ende onderteeckent in een somme vervatende t'gene in de kercke ende te sijnen huijse was gelevert, gelijck sulcks blijcken sal uijt de declaratie daer van onder den heere kerckmeester Bruijnincks berustende. Actum desen 7 Junij 1618, (was get^d.) Hendrick Bernts". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

[1]) Tijdens die »vermoeslinge", werd Vlijmens predikant herhaaldelijk uitgenoodigd in Heusden beurten te komen vervullen. Zie hierachter, bijlage LXXX.

[2]) D. w. z. de Remonstrantsch gezinde leden van Heusdens vroedschap. Vgl. hierboven, blz. 190, aant. 1.

[3]) Ook wanneer Grevius in den ring eene vacatuurbeurt moest vervullen, gebeurde het — zooals te Hedikhuizen — »datter sommige uijt de kercke gingen, niet begeerende sijne predicatie aen te hooren".

[4]) De Gorcumsche classis o. a. trachtte het verschil tusschen Grevius en zijn kerkeraad uit den weg te ruimen door de afvaardiging naar Heusden van Leewius, Vogelsanck en van Sonnevelt. Ofschoon genoemde commissie »over dese besoigne doende was den 12, 13 en 14 October", weshalve vier dagen later aan »Sara, weduwe van salighe Hans Bever, weirdinne Int landt van beloften", op last der magistraat betaald werd »de somme van hondert seventhien gld. 12 sts. over de verteirde costen, gedroncken wynen ende bieren by den gecommitteerde predicanten, met eenige vuyten wet-

Digitized by Google

lijden, aan verschillende lidmaten van Heusdens gemeente — „ontrent tot tnegentich in getale" — gereede oorzaak, den 10den Februari 1617 „seeckere acte te beteyckenen" [1]), krachtens welke „wt het midden van haer eenige gecommitteert wierden, om, in haer name, by alle gelegentheyt aen hare wettelycke overheden te remonstreren, ende te suppliceren, dat sy by de oude ware gereformeerde religie neffens andere goede religions verwanten mochten gemainteneert worden, ende tot dien eynde met behoorlycke ordre eenen tweden dienaer in de vacerende plaetse geroepen werde van den welcken sy verseeckert mochten syn dat hy gebleven ware, ende alsnoch geresolveert ware te blyven by de voorsegde religie". Toch ontmoette dit verzoek, door Jacob Jacobsz.

---

houderen, present dheere gouverneur, zijn genade van Kessel, omme te assopieren het misverstandt ende oneenicheyt geresen tusschen den predicant Grevius ende den kerckenraet" — zoo bleek later hare moeite te vergeefs genomen. Zie *Hand. cl. Gorc.*, 19 Sept. 1616 en *Oud-arch. Heusden*, E. 214, bijlage tot fol. 44 verso der gemeenterekening. Vgl. daarmeê van de *Deductie*, fol. 45 en het »Extract" uit de vergadering der Heusdensche vroedschap op 12 Oct. 1616, bewaard in de *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

[1]) Heusdens gouverneur, de heer van Kessel, »verclaerde te hebben verstaen, datmen in de stadt tot vele borgers huysen omme gedragen, ende aldaer geteyckent hadde seeckere billet nopende tstuck vande religie, tgene by veele geteeckent mochte syn, die niet ofte nauwelicx en wisten wat zy teeckenden, wesende eene saecke van quade consequentie, tenderende tot onruste ende scheuringe vande goede gemeente, die op het leven, leere ende conversatie vanden minister Grevius niet en hadden nochte en wisten te spreken, tgene in dese cleyne plaetse niet en behoorde te geschieden, veele minder getolereert te worden". Extract uit de Heusdensche raadsnotulen van 19 Febr. 1617, in *Briev. en pap. kl. Gorinchem.* Reeds den 27sten Febr. daarop »wiert van Cloppenburch geobtineert by syn Excellentie missive aen den heere van Kessel, in de welcke syn Exc. in faveur vande gemeynte die de acte van protestatie 10 Febr. beteyckent hadden, den heere van Kessel recommandeerde dat syn Ed. behulpich soude syn omme sodanich een predicant te becoomen, als de gemeynte in haer protest versochte, daermede de oude Religionsverwanten niet min mochten gecontenteert syn, als de andere met haren Remonstrantschen predicant. Dese missive met eenen expressen door Cloppenburch ghedepescheert synde, is

Digitized by Google

Croes [1]) en Cornelis Groen [2]) het consistorie voorgedragen, wederom hardnekkigen tegenstand bij Grevius, die alleen maar bereid was tot de keuze van een toekomstigen collega mede te werken, zoo deze „de resolutie vande heeren Staten [3]) soude ingewillicht hebben"; terwijl het beroepzelf geschieden moest „volgens de ordre [4]), beraemt in den jare 1591" — twee eischen, waaraan de Greeff

---

hem hier van recepisse wederom in den Hage onder de hant van P. Casembroot geworden van date den 5 Martii". *Deductie*, fol. 56.

[1]) Ten huize van dien Croes, smid, ijkmeester en ziekentrooster, was Voetius indertijd uitbesteed geworden. Vgl. bijlage VIII.

[2]) Met den procureur Groen zal, naar Essenius in zijne *Orat. fun.*, p. 17, bericht, Voetius' schoonmoeder Maria van Diest, geboren van Liemt, hertrouwd wezen. Vgl. bijlage LXX.

[3]) *Resol. Holl.*, 1 Jan. 1614, waarbij Hollands edel mogenden »provisionelijck hebben gheordonneert, in wat limiten in de ghecontroverteerde poincten de kercken-dienaers in hare praedicatien tot opbouwinghe der christelijcke gemeente, ende weeringe van vordere misverstanden ende oneenigheden hen behooren te draghen". Zie *Resol. Holl.*, 1—22 Dec. 1615.

[4]) Art. 1 der Haagsche kerkorde, betrekking hebbende »op de verkiesinghe vande kercken-dienaren binnen de steden", luidt aldus: »Eerst soo wanneer inde steden eenighen dienaer des woordts Godts sal ontbreecken, sullen de burghemeesteren, regeerders, ende vroetschappen der selver steden committeren vier persoonen, die sy daer toe alder-bequaemste sullen verstaen. Ende sullen de burghemeesteren, regeerders, ende vroetschappen voorschreven den dienaren des woordts Godts, ende ouderlinghen der kercken inde selve steden bevelen, mede uyt den haren vier persoonen te committeren, die ghesamentlijck naer voorgaende ghebeden ende ondersoeck dies aengaende by hen lieden te doen, procederen sullen tot verkiesinghe van alsulcken persoon, ofte persoonen als hen goetduncken sal, tot den voorseyden dienst van noode, nut, ende bequaem te zijn: Ende deselve hare verkiesinge alsdan voordragen het collegie vande voornoemde burghemeesteren, regeerders, ende vroetschappen. Ende indien de gedaen verkiesinghe den selven aengenaem is, sal den verkoosen persoon inder maniere navolgende geexamineert werden, ende soo verre hy bevonden wort bequaem, ende ghenoeghsaem van Godt begaeft te zijn, sal hy den ghemeente inde kercke voorghehouden worden. Maer soo verre de voorschreven burghemeesteren, regeerders, ende vroetschappen verclaren de voorseyde verkiesinghe henlieden niet te behaghen: sullen de voorseyde ghedeputeerden ende inde maniere als voren tot nieuwe verkiesinghe van eenighe andere procederen". Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, t. II, p. 558, 563.

Digitized by Google

zeer goed wist, dat door Heusdens kerkeraad onmogelijk kon worden toegegeven.

Ongeacht het verzet den broederen nog buitendien geboden door den heer van Kessel te zamen met eenige leden der vroedschap [1]), en niettegenstaande Grevius' betuiging: „dat, soomen scheuringe maken wilde, hij oock scheuren soude dat het een aert hadde", wisten echter onderlingen en diakenen, handelend als in „vollen kerckenraet" [2]), den predikant van Ameide [3]), Edzardus Frederici Auricanus [4]), naar de bepalingen [5]) der Haagsche kerkorde van 1586, bij schriftelijke en eenparig onderteekende acte, voorloopig te doen beroepen [6]). Dientengevolge zou deze

---

[1]) O. a. schout van den Elshout en burgemeester de Momber. *Deductie*, fol. 54. Zie ook het geëxtraheerde uit de Heusdensche raadszittingen, gehouden van 12 tot 22 Febr. 1617, in *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

[2]) De Greeff evenwel werd daarin gemist, want reeds toen men 's Woendags, 8 Maart 1616, na de godsdienstoefening »meijnde te besoigneren in het verkiesen van een tweede predicant, de selve Grevius nae vele uytvluchten ten leste geseyt heeft, dat hij daer toe niet coste sick verlegen, alsoo hij uijt moste reijsen nae Worcum ofte Gorcum ten elf ueren; ende als hem aen worden geseijt datmen nae den middach soude anderwerf vergaderen, ende sulcks de gecommitteerden der eers. magistraet aen laeten seggen, antwoorde, de heeren mogen het maecken soo sij willen". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

[3]) Ameide behoorde »onder de heerlijckheyt vanden heere van Brederode, ende onder den classe van Gorinchem". Zie Trigland, *Kerck. gesch.*, blz. 811*a*.

[4]) Zie over hem *Hand. cl. Gorc.*, 17 Nov. en 7 Dec. 1609.

[5]) Volgens art. 5 moest het beroep der »dienaers die nu alreede inde dienst des Woorts zijnde tot een ander ghemeynte beroepen werden" geschieden, zoowel in de steden als ten platte lande »by den kercken-raet ende dienaren, ende het oordeel ofte advijs vande classe, ofte ymmers van twee ofte drie naest-gheseten dienaren der selver, soo het selve gheschieden can"; terwijl art. 4 bepaalde, dat hiermede nog diende gepaard te gaan de approbatie, ende goet-kenninghe der overheyt vande plaetse respectivelick (de welcke sy sullen aenghegheven worden, om te vernemen of sy hares levens ofte borgherlijcken wandels halven eenige wettelijcke oorsaecke heeft te wederspreken) ende der gantscher ghemeynte".

[6]) Eene copie der beroepingsacte, gedateerd 10 Maart 1617 en onderteekend door de ouderlingen A. van Gemert, Walewijn Jansen, Willem Ge-

Digitized by Google

door den schepen Willem Gerritsen Verhoutert, gecommitteerde der magistraat, en door Tuelinck, afgevaardigde van het consistorie, den 12den Maart 1617 „in syn plaetse" worden gehoord [1]). Hoewel beiden in Auricanus' gaven „goet contentement" hadden en dienovereenkomstig ook rapport uitbrachten aan hunne wederzijdsche lastgevers, „soo is tot grooten leetwesen vanden kerckenraet tusschen gecoomen het schryvens d. Itzardi, waermede hy verclaerde geensins te connen verstaen tot het accepteren vande beroupinge, benevens andere redenen [2]), wt oorsaecke hy van syne gemeynte niet en soude connen ontslagen werden".

Schier ten einde raad bij hun vruchteloos pogen [3]), vroegen Heusdens gereformeerden met allen nadruk den 28sten April 1617 aan het consistorie, dat, zoolang de

---

rardsen Tuelinck en J. van den Broeck alsook door de diakenen Lambert Jarensz., Jan Lenertsen van Boxtel en J. Beelaerts, is nog voorhanden bij de »Extracten" uit het resolutieboek van Heusden, in de *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

[1]) Zie *Oud-arch. Heusden*, E. 216, waarin zich bevindt een »Extract vuyttet memoriael van wijlen Willem Geraertsen Verhoutaert, nopende desselfs vacatie, reijs- ende teircosten bij hem voor de stadt gedaen"; o. a. ook »vergeselschapt" met Willem Tuelinck, »door last vande heeren magistraten, naar Ameijden om te hooren den predicant aldaer genaemt Itsardus".

[2]) Eene dier redenen zal wel geweest zijn »de diversiteyt vande opinien ende voysen", bij de Heusdensche vroedschap, omtrent zijne komst. Op het verzoek van jonker Spierinck, dat de magistraat zich zou willen conformeeren met den inhoud der beroepingsacte, hem door den kerkeraad ter hand gesteld, was dan ook »egeene sekere resolutie gevolcht", naar vermeld staat in het »Extract" der raadsnotulen van 11 Maart 1617, bewaard bij de *Briev. en pap. kl. Gorinchem.* Zie verder bijlage LXXXI, alsmede *Resol. Holl.*, 17 Maart en 2 Mei 1617, omtrent de opdracht door Hollands staten overgezonden aan de gecommitteerde raden, mr. Adriaan Kool en Wouter van Neercassel.

[3]) »Vacaverat cathedra biennio, invita ecclesia, invito synedrio, semper per concionatoris Remonstrantici ejusque magni auxiliatoris turbationem impedito in quibuscunque intentis et coeptis vocationibus, et ad vocationes praeparationibus". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 251.

Digitized by Google

tweede predikantsplaats niet was vervuld „door een man die van gesonde leere ware, volgens de eerste aengenomen reformatie begrepen in de Nederlantsche confessie ende Heydelbergschen catechismo, alsoock van goeden leven ende vreetsamigen ommegang — soodanich een kerckendienaer provisionelyck by leninge inde tweede gebeurte mochte predicken, tot voorcominge van meerder verstroijnge". Werd daartegen door Grevius aanstonds „als vooren geopiniastreert soo verre dat hy seyde niet te willen noch te connen lyden dat soolange hy gesont bleve eenen soodanigen predicant als versocht wiert op synen predickstoel soude coomen" — de overige kerkeraadsleden betuigden evenwel „promtelyck haer toegenegentheyt om alles te doen tot contentement der gemeynte". Onder de broeders uit den ring van Heusden, werden nu Josephus van der Rosieren en Voetius aangezocht [1]), om, Donderdags, of, zoo noodig, Dinsdags — als wanneer er bij zomertijd [2]) toch geene godsdienstoefening gehouden werd — „in de publijcke kercke aparte predicatien te beginnen" [3]). Daarvan opende Voetius de

---

[1]) Voetius bevond zich juist bij zijn voormaligen studiemakker van der Rosieren, te Hedikhuizen, toen ouderling Walewijn Jansen en schepen Willem Verhoutert dien wensch der Heusdensche gemeente tot beide ringbroeders brachten. *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

[2]) In de week werd er des zomers te Heusden alleen op Woensdag en Vrijdag gepreekt. Vgl. bijlage LXXV en LXXIII. Zie ook hierboven, blz. 177, aant. 3.

[3]) Behalve de *Deductie* heb ik, voor hetgeen in den tekst volgt, ook kunnen raadplegen tweeërlei dagverhaal — het eene meer, het andere minder uitgebreid — door Voetius in klad ontworpen en bewaard bij de *Briev. en pap. kl. Gorinchem.* Het dagverhaal, dat hij neêrschreef op een half folio-vel, komt hier later steeds voor als: *Gisb. Voet. Aant.* N°. III en het dagverhaal, dat hij stelde op tien quarto-bladzijden, als: *Gisb. Voet. Aant.* N°. IV. Ook wordt bij de *Briev. en pap. kl. Gorinchem* nog gevonden een half folio-blad, door Voetius beschreven, en waarop blijkbaar vermeld staan de punten, die tot het ontwerpen der »Aanteekeningen", N°. III en N°. IV, gediend hebben.

Digitized by Google

reeks op 4 Mei 1617, met eene toespraak over Filipp. 1, vs. 29: „Want u lieden is ghegeven in de sake Christi, niet alleenlick in hem te gelooven, maer oock voor hem te lijden".

Nauw was dit vernomen „bij de heere van Kessel ende eenige Remonstrantsche uyt de magistraet", of Heusdens militie-gouverneur beijverde zich den drost, jonker Spierinck van Well [1]), „hardelycken daer over te berispen", om voorts het gebeurde ten spoedigste „aen te brengen in den Haege" bij hunne Edel Mogenden [2]). Slechts weinig dagen later „communiceerde" Henricus Rosaeus, predikant aldaar, op verzoek en uit naam van zijn partijgenoot Voetius [3]), „de motiven, t' beleijt, ende circumstantien

---

[1]) Spierinck, wiens »goetheijt ende eenvoudicheijt", naar Voetius verzekert, »tot noch toe in prejudicie van de goede saecke geabuseert was van den heere van Kessel", begon, omstreeks dezen tijd, misschien wel ten gevolge van een onderhoud met prins Maurits, »syne gunste, vrientschap, ende hulpe" den Calvinistisch gezinden broeders aan te bieden. Ook had hij reeds »doen niet op Paesschen met Grevio gecommuniceert"; weshalve Zijne Genade den drost tegemoet voerde: »dat hij niet en hadde gedacht, dat hij hem soo soude afgevallen hebben"; terwijl Heusdens rector, Arcerius — een partijgenoot van de Greeff — jonker Spierinck »seer verachtede; hem vergelyckende by een verckenspeese ofte dierghelycke, dien men reckt ende treckt, seggende voorder: het is met hem, hier hebbe ick u, daer verliese ick u, etc." *Gisb. Voet. Aant.* N°. III; *Briev. en pap. kl. Gorinchem.* Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 259.

[2]) »Soo haest de eerste predicatie gedaen was, is dit aengebracht ende gediffameert, alsof met disordre ende specie van muijterije, tegen danck van de magistraet sulcks geschiet waere". *Deductie*, fol. 62, 63. Ook de schepenen Hamel en Loockermans, daartoe uit Heusdens vroedschap gedelegeerd, verzochten aan de Staten »datter ordre soude mogen gestelt worden op de kerckelycke saecken". Zie voorts bijlage LXXXII.

[3]) Volgens een kerkeraadsboek, loopende over de jaren 1617 tot 1621 — in den, door Johs. van Hemert Fz. opgemaakten en bij L. Veerman, te Heusden, uitgegeven *Inventaris van het archief der Hervormde kerk van Heusden*, vermeld onder afd. II, B, a, n°. 39 — was daarin vroeger ook te vinden geweest: »Voetii brief aen d. Roseum geschreven, diducerende hoe Voetius de eerste predicatie bij leeninge tot Heusden dede". Zie over Rosaeus, o. a., *Resol. Holl.*, 1—22 Dec. 1615; dr. Rogge, *Wtenbogaert*, dl. II, blz. 290—318 en 348—386 passim; Brandt, *a. w.*, dl. II, blz. 325—342.

Digitized by Google

van dese begonnen extraordinarische predicatien, om t'selve schryvens met Sijn Excellentie ende de steden, die de goede saecke waeren toegedaen, te communiceren, op dat alsoo alle valsche rapporten of gepraevenieert ofte gesteuijt mochten werden". Zich hierop ten volle verlatende [1]), zetten beide ringbroeders hun aangevangen werk te Heusden rustig voort [2]). Als echter Josephus, Donderdag, 18 Mei, in het bijwezen van zijn Vlijmenschen ambtgenoot, des morgens gepredikt had naar aanleiding van Lucas 10, vs. 23 en 24, namen twee leden uit het consistorie, de ouderling Willem Tuelinck en de diaken Lambert Jarensz., die gelegenheid waar om aan Voetius mede te deelen [3]): „hoe het de finaele meijninge des kerc-

---

[1]) Te 's-Gravenhage riep Voetius toentertijd ook den bijstand in van den advocaat mr. Gillis de Glarges, den lateren pensionaris van Haarlem. *Gisb. Voet. Aant.* N°. III. Zie over hem: *Resol. Holl.*, 25 April 1617, 23 Nov. 1619, 31 Jan. 1620; dr. Rogge, *Wtenbogaert*, dl. II, blz. 477, dl. III, blz. 7, 206, 303 en Brandt, *a. w.*, dl. III, blz. 920, dl. IV, blz. 239, 243, 295, 884.

[2]) Zoo predikte Voetius, Dinsdag, den 16den Mei »wesende nae Pincksteren, eenen vacanten dach", over vs. 14 en 15 uit den derden brief van Johannes. *Gisb. Voet. Aant.* N°. IV.

[3]) Van wat verder in den tekst volgt, levert ook Voetiuszelf een omstandig bericht in zijne *Polit. eccles.*, t. III, p. 251—257, aanvangende met de woorden: »Nunc audi quomodo istic (n. Heusdae) in cathedra locatus fuerim". Hij geeft van zijn vroeger wedervaren hier zoo breed verslag, met het oog op zekere beschuldigingen tegen dat beroep naar Heusden ingebracht. De eene aanklacht ging uit van Voetius' voormaligen medebursaal en studiemakker, Bernardus Dwinglo, die in het pamflet *Grouwel der verwoestinghe staende in de heylighe plaetse: dat is, claer ende warachtich verhael vande voornaemste mis-handelinghen, onbillijcke procedueren ende nulliteyten des nationalen synodi, ghehouden binnen Dordrecht, inde jaren* 1618 *en* 1619, Enghuysen, 1622, dl. I, blz. 104, had verklaard: »datmen predicanten buyten weten vande overheydt ende classe op den stoel hadde ghebracht, als tot Heusden; de Remonstranten met gheweldt daer uyt stootende ende weerende". Vgl. daarmede, blz. 80: »tot Heusden hadde men eenen Voetius op stoel ghebracht met gheweldt sonder voorgaende wettelijck consent vande magistraet". Van Huig de Groot kwam de andere beschuldiging, waar hij in zijn *Apologeticus eorum qui Hollandiae Westfrisiaeque et vicinis quibusdam nationibus ex legibus*

Digitized by Google

kenraets was met dese aparte predicatien tot beroep te comen op sijn persoon".

Dat bericht, juist te dien tijde en onder die omstandigheden tot hem gebracht, plaatste Heusdens gewezen alumnus voor eene uiterst moeielijke beslissing. Wat toch was het geval? Ruim eene maand geleden [1]), had Voetius binnen Vlijmens pastorie ontvangen twee ouderlingen [2]) der Rotterdamsche „dolerende gemeijnte" [3]), die, zoowel bij hem als bij zijn kerkeraad, „ernstelyck aenhielden", dat hij voor korte poos haar wilde „bedienen". Gedurende zijn drieweeksch verblijf aldaar, bleek Voetius hen zoo „stichtelyck in hunne versamelinghe onderwesen" en zij zulk „een sonderlinghe welgevallen daer aen

---

praefuerunt ante mutationem quae evenit anno 1618. *Scriptus ab Hugone Grotio j. c. antehac fisci Hollandici, Zelandici, Westfrisici advocato, ac post adsessore oppidi Rotterodamensis, et inter curatores reipublicae Hollandicae ac Westfrisicae delegato. Cum refutatione eorum quae adversus ipsum, atque alios acta ac judicata sunt*, Parisiis, 1622, p. 168, den Contraremonstranten voor de voeten wierp: »dum pastores novos non rite atque ordine in cathedra locant, ut Husdae". Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 250, 264.

[1]) T. w. den 28sten Maart 1617. Vgl. *Gisb. Voet. Aant.* N°. III.

[2]) Dominicus Bouwens en Peter Hendriksz. Wthoeck. *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

[3]) De doleerende »gemeynte" te Rotterdam dagteekent uit het najaar van 1611, en was het gevolg der afzetting van Corn. Gheselius. Vgl. hierboven, blz. 163, aant. 6. — »Belanghende dat de Contra-Remonstranten aen hare zijde den beclaghelijcken name van dolerende ende vervolghde kercken ghebruycken, dat is waer; maer en hebben dat niemandt anders als hare eyghen-sinnicheydt ende onghesegghelijckheydt te wijten. Want nademael de Remonstranten willigh en over-bodigh sijn in alle christelijcke liefde ende eenicheydt met haer te leven, soo en behoeven zy gheen bysondere scheur-kercken op te werpen, ende daer in te kruypen." Alzoo verzekert Jac. Taurinus, schrijver der anoniem uitgekomen *Weeghschael, om in alle billickheydt recht te over-weghen de oratie vanden eedlen, hoochgeleerden, wijsen, voorsienighen heere, mijn heere Dudley Carleton, ambassaduer van den doorluchtighsten coningh van Groot Brittanniën: onlanghs ghedaen inde vergaderinghe der edele hooghmoghende heeren Staten Generael: ghemaeckt tot grondighe aenwijsinghe vanden waren* Oorspronck etc. *der huydendaechsche oneenicheyden inde*

Digitized by Google

gheschept" te hebben [1]), dat men „alles disponeerde tot eene beroepinge", die „met den eersten" volgen zou; latende hem voorloopig eene acte teekenen, waarbij hij zich verbond „daerentusschen" geene andere plaats te aanvaarden. En thans begeerde dringend de gemeente zijner vaderstad, „dat hij, aensiende haren noot, in dese gelegentheijt haer niet soude verlaten".

Rekende Voetius zich verplicht den Heusdenschen broederen „te communiceren", dat hunne „openinge" hier te laat kwam, wijl hij „alreede genoechsaem beroepen was door die van Rotterdam", zoo verzekerden aanstonds beiden, tot tranen toe bewogen, hoe „de goede gemeynte", in haar streven herhaaldelijk teleurgesteld, op hem haar laatste en eenige hoop had gevestigd [2]). Door dat zeggen zijner vroegere medeburgers ten zeerste getroffen [3]), alsook te rade gaande „mette intercessie ende het advys d. Josephi vander Rosieren, verclaerde Voetius hem gewillich om de saecke bij der hant te nemen" [4]), onder

---

kercke ende politie: ende verdedinghe der ghener die daer in onschuldich sijn, 1617, blz. 25. Redelijkerwijze zou kunnen worden gevraagd, of b.v. »de procedueren Grevii", te Heusden, Taurinus hier in het gelijk stellen? Zie ook *Resol. Holl.*, 17 Febr. 1617.

[1]) Vgl. dr. W. Geesink, *a. w.*, blz. 203 en 217.

[2]) »Aliqui ex synedrio Heusdano me conveniebant et innuentes ultimam spem sibi repositam fuisse in mei vocatione quam in animo habebant, et melius successuram confiderent quam alias aliorum antehac tentatas". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 251. Vgl. *Gisb. Voet. Aant.* N°. IV.

[3]) »Petebant et obtestabantur non sine lachrymis, communi orthodoxiae et suae ecclesiae et patriae meae ne hac in parte deessem; addebant posse me, ubi ipsi hactenus in tuto collocati essent, post annum inde a Roterodamensibus vocari, eamque vocationem sequi, in quam me toto animo propendere videbant, quod communi orthodoxias causae et ecclesiae Roterodamensis aedificationi hoc rerum statu id maxime profuturum judicabatur". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 252.

[4]) »Vocatus ad ministerium ecclesiasticum in patria mea a. 1617. caput meum periculo turpis ejectionis aut relegationis libenter objeci, ad juvandam ecclesiam patriam a factione Remonstrantica annis aliquot pressam. Cogita-

Digitized by Google

voorwaarde nochtans — „gelyck sij over haer namen" — dat Rotterdams doleerenden „konden te vreden gestelt werden" [1]).

Nog denzelfden avond ontmoette Voetius binnen de frontierstad Petrus Wassenburch, predikant te Poortugaal, die, vergezeld door de ouderlingen Duyn en Wthoeck en belast tevens met het overbrengen aan Vlijmens kerkeraad van een „voorschryven" Zijner Excellentie [2]), het beroep naar Rotterdam hem „vertoonde, door gemeynte ende classe gedaen" [3]). Terwijl de drie Rotterdamsche gedeputeerden zich des anderen daags [4]) met be-

---

bam mihi divinitus dici, Hoc age". Voet., *Polit. eccles.*, t. I, pars II, p. 813. Vgl. Essenius, *Orat. fun.*, p. 22.

[1]) *Gisb. Voet. Aant.* N°. IV. Op 17 Juli 1617 roept de doleerende gemeente van Rotterdam de hulp in der Gorcumsche classis, ten einde Petrus Nienroy, predikant te Zijderveld, »voor driemaende te leen te hebben".

[2]) Zulk een eigenhandig »voorschryven" werd toen meermalen door Maurits verstrekt; b. v. aan »de dolerende kercke" te Brielle, die het, 19 Oct. 1617, inleverde bij de protesteerende classis van Schieland, ten einde Petrus Wassenburch voor zich in leening »te becoomen", tijdens de gedwongen afwezigheid van Willem Crijnsen »haeren predicant". Ook werd Hendrik Willemsz. Hoeck, »sijnde een Duitsche klerk, die voorhenen schoolmeester tot Asperen geweest hadde", 9 Sept. 1618 »door den prince van Orangien gerecommandeert tot den vaceerenden kerckendienst", aan het consistorie van Eethen en Meeuwen. — Maurits' »voorschrijven", het beroep van Voetius naar Rotterdam betreffende, is overgedrukt in *Eigen Haard*, Haarlem, 1883, blz. 556. Zie ook met betrekking tot de houding door Zijne Excellentie aangenomen tegenover de godsdienstgeschillen dier dagen, *Resol. Holl.*, 28 Jan. en 2 Maart 1617.

[3]) »Cum ita mecum acta essent post horam unam atque alteram appulerunt Heusdam vespertino tempore, rever. Wassenburgius tunc concionator in classe Roterodamensi seu Schielandica, postea Amisfurtensis et Dordracenus, cum deputatis senioribus ecclesiae Roterodamensis, praeter literas vocationis literas systaticas et intercessorias celsiss. principis Mauritii Hollandiae praefecti ad synedrium Vlymense ad suae vocationis receptionem et meam dimissionem". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 252. Zie ook bijlage LXXXIII. De daar gevolgde dagteekening is, naar ik vermoed, die van den ouden stijl, zoodat 3 April overeenkomt met 13 April en 8 Mei met 18 Mei 1617.

[4]) Namelijk: Vrijdag, 19 Mei 1617, volgens *Gisb. Voet. Aant.* N°. IV. Toen hij

Digitized by Google

kwamen spoed naar Vlijmen begaven, om Voetius' „dimissie te impetreren" van den kerkeraad aldaar en inmiddels ook diens huisvrouw, Deliana, gunstig voor hunne belangen te stemmen [1]), vergaderde binnen Heusden het toenmalige consistorie, „geassisteert met alle die gene die oyt in bedieninge geweest waeren", uitgenomen den ouddiaken Huibert Willemsz. Loockermans, „die in de stadt niet en was" [2]). Als naaste gevolg van deze „collegiale" samenkomst, vertrokken 's middags jonker Adriaan van der Merwede, wethouder, en Sebastiaan Beelaerts, diaken, om — overbrengende den door allen onderteekenden beroepsbrief [3]) — bij Vlijmens kerkeraad eveneens „te solliciteren, dat den predikant Voetius ontslagen werde van synen dienste aldaer" [4]).

---

later, hoogleeraar te Utrecht, in de *Polit. eccles.*, t. III, p. 252, met betrekking tot Rotterdams gedelegeerden, schreef: »qui die Saturni ad Vlymensem ecclesiam profecti sunt", speelde allicht zijn geheugen aan Voetius parten.

[1]) »Sed nihil ad negotii hujus promotionem efficere potuerant, nisi quod uxorem meam domi meae salutarent, eique factum vocationis hujus exponerent, atque honesta beneficia officio huic annexa in me, et in uxorem, si vidua fieret, conferenda". *Polit. eccles.*, t. III, p. 252.

[2]) Ook Grevius werd op die samenkomst gemist. Het wettig karakter van genoemde vergadering tracht Voetius aan te toonen: *Polit. eccles.*, t. II, p. 557.

[3]) Volgens *Gisb. Voet. Aant.* N°. IV waren onderteekenaars van bovengenoemden beroepsbrief: Walewijn Jansen, J. Croes, W. Tuelinck, A. van Gemert, J. Fr. van den Broeck, Dingman Adriaansen, Adr. Jansen van Cuyck, Paulus Keyser, Dirk Anthonissen Wyntrack, mr. Anthonie Versluys, Lambert Jarensz., Jan Lenertsen van Boxtel, Simon Aertsen en Willem Verhoutert. Van dezen heeft echter Adriaan Jansen van Cuyck »de tweede dach daer aen door inductie des heeren van Kessel met een schriftelijcke acte wederroepen sijne teyckeninge gedaen onder het beroep Voetii". Die bijzonderheid behoort in mindering te komen bij het getuigenis: »Illorum paribus suffragiis ego electus et vocatus fui". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 253. — Reeds toen Voetius in aanmerking kwam voor de predikantsplaats te Vlijmen, bleek van Cuyck minder goed jegens hem gezind. Vgl. bijlage LXIII.

[4]) »Den 19en Mey 1617 met Bastiaen Belaers tot Vlymen geweest,

Digitized by Google

Reeds tegen Zondag hierop, 21 Mei 1617, had jonker Spierinck van Well, in zijne qualiteit van drost, vergadering der vroedschap belegd, ten einde het werk, door Heusdens consistorie den Vrijdag te voren verricht, goed te keuren. Toen hij echter zag, dat „de Remonstrantsche uyt de magistraet, alhoewel in stadt synde", niet verschenen waren [1]), en bedoelde regeeringspersonen, ook na eene tweede oproeping „door den camerwaerder Jan Claessen van Wyck", zich bij vernieuwing lieten wachten [2]),

---

omme te solliciteren dat den predicant Voetius ontslagen werden van synen dienste aldaer, alsdoen verteert ende by myn betaelt int by weesen vanden schouth (Gillis Jansen van Herle), Lambert (Jansen) Heesbeen, den secretaris Rob (Robrecht) Adriaensen, Godert Ymensen ende andere te saemen met voeren 3 guld. 13 sts. 1 oort". Aldus de rekening der voorschotten, opgemaakt »bij Adriaen vander Merwede ter saecke vande vorderinge der kercke". Zie *Oud-arch. Heusden*, E. 213, bijlage tot fol 35.

[1]) »Ex senatoribus a praefecto militari persuasis an compulsis, alii in oppido quidem se continebant, sed non domi suae, alii extra oppidum sub horam conventus exspatiatum iverant: ne satrapa eos denuo per apparitorem citare posset; sed conventum et approbationem in aliud tempus differre cogeretur. Sed non venit tunc in mentem praefecto militari, huic duro nodo durum cuneum esse paratum, et huic ataxiae contra muneris ipsorum requisitum, ordinem in fundamentalibus specialis sui regiminis statutis praesto esse". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 253. Waar Voetius hier gewag maakt van »ataxia (Belgice disordre)", door zijne Arminiaansche tegenstanders bedreven, daar had hij zich wel mogen herinneren, hoe er, toentertijd, op dat punt »Iliacos intra muros et extra" niet weinig gezondigd werd. Zie, o. a., wat betreft de »ataxia" van Heusdens drost, jonker Spierinck, in hoogst eigen persoon, bijlage LXXXII.

[2]) Tèr raadsvergadering van 21 Mei 1617 waren dus niet tegenwoordig de drie burgemeesters Govert Gijsbertsen de Momber, Adriaan Jansen van Cuyck en Christoffel Fransen van den Broeck, de president-schepen Gerard Bruyninex en de schepenen Huibert Willemsen Loockermans, Eustace Vereycken en Wouter Hamel. Ook was daar schout Cornelis Gerritsen van den Elshout evenmin aanwezig als de militie-gouverneur, zijne genade de heer van Kessel. — Opmerking verdient hier de navolgende quitantie, loopende ook over dien 21sten Mei 1617 en nog voorhanden in *Oud-arch. Heusden*, E. 59, fol. 41 verso: »Aen Guilliam vanden Berch weirt in St. Joris, betaelt de somme van ses guld. acht sts. over de verteiringe t' sijnen huijse gedaen bijde magistraten, present den heere gouverneur ende minister Grevius. In saecken de stadt concernerende".

Digitized by Google

deed Spierinck, „volgens de hantvesten der stede [1]), die van d'oude magistraet" ten raadhuize ontbieden; „de welcke gecompareert sijnde hebben gesamentlijck met de tegenwoordige — Drossaert, Antonis van Gemert, Merwen, Verhoutert, geapprobeert het beroep gedaen op Voetium".

Juist was die maatregel getroffen [2]), als aan Heusdens drost werd „behandicht een brief van den heeren Gecommitteerde Raden", en hem gelast, om — nademaal er binnen de frontierstad „eenige praedicanten op de stoel waren gebracht", die „op ongewoonelijcke dagen, buyten kennisse ende voorweten van de magistraten", godsdienstoefening hadden gehouden — te zorgen, „dat sulcks niet meerder en gebeure". Tegelijkertijd bekwam ook de heer van Kessel eene aanschrijving „dat hy wilde letten op de onderlinghe ruste, ende sonderlinge dat die authoriteyt publijcq mochte zyn gehandthaeft en afgheweert alle oppressien ende datelijckheden jegens de selve, gelijck na de ordre van het landt syn schuldighe plicht en debvoir verstaen wert te wesen" [3]). Wijl nochtans genoegzaam bleek, dat de inhoud van beide missiven terugsloeg op de mededeelingen, kort geleden door Zijne

---

[1]) Bovenbedoelde hantvest luidt aldus: »De burgermeesters, schepenen ende drossart formeeren 't eerste lidt van de breede regeeringe. Die oyt schepenen of burgermeesters geweest zijn, met de gequalificeerste van de stadt, maken het tweede lidt van de breede regeeringe, ende zijn oude raden van de stadt, doch dat lidt en vergadert niet als gheconvoceert van het eerste lidt, ende dat in saecken de stadt grootelijcks betreffende". Van Oudenhoven, *Beschr. v. Heusd.*, blz. 62. Keurde Grevius' partij het ten zeerste af, dat Spierinck op deze wijze handelde, zoo verdedigt Voetius het gedrag van den drossaard in zijne *Polit. eccles.*, t. III, p. 253, 265—270. Zie ook hierachter, bijlage LXXXVI.

[2]) Het beroep van Heusdens kerkeraad en de approbatie van Heusdens magistraat »syn beyde Voetio gepresenteert des Sondaechs ten een ueren". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

[3]) *Resol. Holl.*, 20 Mei 1617.

Digitized by Google

Genade aan de Staten verstrekt, aarzelde jonker Spierinck niet de zaak der gereformeerden en die van Voetius onverminderd te blijven steunen [1]). Was hij het inzonderheid geweest, door wiens bemoeiing Rotterdams doleerende gemeente, totnogtoe, „van die van Vlymen geen dimissie had konnen obtineren", voor den door haar begeerden predikant — zoo trachtte nu Heusdens consistorie Wassenburch en zijne medegedeputeerden over te halen, „om op Voetium ten aensien van haere beroepinge eerst gedaen, niet te willen pretenderen"; in welken geest door den kerkeraad der frontierstad tevens aan dien van Rotterdam werd geschreven [2]).

Den volgenden morgen, Maandag, 22 Mei, reisden vroegtijdig uit Heusden af de ouderlingen Tuelinck en Jan Franssen van den Broeck, in commissie naar Gorcum, ten einde daar bij de classis aan te dringen op eene spoedige approbatie der gedane keuze. Nadat ter vergadering „de schriftelijcke beroepinghe was ghelesen, ende rijpelijcken inde vreese des Heeren nae conscientie overwoghen [3]), is bij den meesten broederen de selve voor ghoet ende wettelicken ghekent ende gheapprobeert, alsoo de selve bij den jeghenwoordighen ende ouden kerckenraedt was ghedaen, ende bij den heere drossaert ende magistraten was gheapprobeert [4]), ende op den persoon

---

[1]) Vgl. hierboven, blz. 198, aant. 1.

[2]) »Den brief des kerckenraets tot Heusden, aen de kerckenraet van Rotterdam berust onder P. Nyenroij (Petrus van Nieuwenroode) tot Rotterdam"; zoo staat er aangeteekend in het reeds vermelde kerkeraadsboek, *Arch. Herv. kerk Heusd.*, afd. II, B, a, n°. 39.

[3]) Aan die »overweginghe" nam natuurlijk Voetius geen deel. Ofschoon »present zijnde inde vergaderinghe", was hij, welstaanshalve, van te voren »wt aller name van d. praeside vermaent een weynigh te willen vertrecken, t' welck hy oock terstont ende ghewilligh heeft ghedaen". *Hand. cl. Gorc.*, 22 Mei 1617, stilo novo, te Gorinchem; pr. Leewius, scriba van der Rosieren.

[4]) Gelijk te verwachten viel, stemden de Remonstrantsch gezinde broe-

Digitized by Google

d. Voetii, als zijnde bekent een man eerlijck van leven, welgheleert ende suijver inde leere, niet en was te seggen". Alleenlijk werd nog besloten, „om alle ghevoeghelijckheijdt, datter drye wt de verghaderinghe souden worden ghecommitteert [1]), om op morghen te ghaen tot Heusden, omme te sien ofte die persoonen inden magistraet zijnde, die niet en hadden onderteijckent, daer toe mochten worden ghepersuadeert, mitds dat de voorsegde beroepinghe vanden classe evenwel blyft gheapprobeert" [2]).

Te nauwernood waren de door Heusdens kerkeraad gedeputeerde ouderlingen uit de vergaderzaal weggegaan — nochtans niet, zonder den broederen dank te hebben gezegd voor de bekomen resolutie, van welke hun op aanvraag acte werd verleend [3]), „tot contentement van haere ghemeijnte" — of Joannes Grevius kwam, „laet nae den middach", in de classis en begon daar terstond „nae sijn gewoont, heftich uijt te vaeren" [4]). Ook ontving Voetius, „ontrent den avont, tot Gorcum in de

---

ders, leden der Gorcumsche classis, tegen dat goedkeuren. Tot hen kunnen toen behoord hebben: Cornelius Drongelensis, Samuel de Prince, Henricus Spudaeus, Hermannus Nachenius en Cornelius Geisteranus, respectievelijk predikanten te Veen, Baardwijk, Arkel, Spijk en Blokland. Zie ook *Deductie*, fol. 97.

[1]) T. w. Leewius, Vogelsanck en van Sonnevelt. Vgl. hierboven, blz. 192, aant. 4.

[2]) *Hand. cl. Gorc.*, 22 Mei 1617.

[3]) Zie bijlage LXXXIV.

[4]) »Hic actis ante meridiem, comparuit demum in classe concionator Heusdanus Remonstrantismo addictus, ordinarium istius classis membrum; cui roganti quid actum esset de vocatione Heusdana, respondebat praeses classis et scriba ex actis praelegebat, eam classicaliter approbatam. Quo audito, ut erat impotentis animi, mirum in modum stomachari et obtrectationes effundere coepit. Classis, assueta ejusmodi verbalibus procellis toties ab illa arce ad actiones suas turbandas immissis, hortata est eum ne contenderet contra approbationem legitime factam; et ut ordini locum daret, eique se subjiceret". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 253. Vgl. daarmede p. 260 en hierachter, bijlage LXXIII.

Digitized by Google

kercke", eene missive [1]), strekkende tot begeleiding der resolutie, met welke „de Remonstrantsche uijt de magistraet", eerst „op het casteel bij den heere van Kessel" en later op het stadhuis saâmgekomen, Vlijmens „kerckendienaer" verwittigden, hoe ze, naar aanleiding van den brief, gisteren door Gecommitteerde Raden aan Zijne Genade gezonden, besloten hadden hem „het beroep op te schryven" [2]).

Overeenkomstig den hun toevertrouwden last, begaven zich de drie gedeputeerde leden der Gorcumsche classis: Leewius, Vogelsanck en van Sonnevelt, Dinsdag, den 23sten Mei 1617, naar Heusden. Aan de Wijksche poort opgewacht door een „dienaer des heeren van Kessel, ende versocht boven bij den selven te comen", werden zij op het kasteel „tot over vier ueren" door Zijne Genade bezig gehouden, die „gesocht heeft hen met prejudicie in te nemen; seggende, datmen Voetii beroep soude te niet doen ende andere soude voorstellen uijt de welcke dan yemant mochte beroepen werden". Daar nochtans aan de gedeputeerden uitsluitend was opgedragen „te spreken den jeghenwoordighen ende ouden kerckenraedt, (zoowel) als d. Joannem Grevium, mitsgaders den ed. heere drossaert met den jeghenwoordighen ende ouden magistraet, om tot inwillinghe vant voorsegde beroep op den persoon

---

[1]) »Dat Salomon Verduvel gerechtsbode slants van Heusden bekenden ontfangen te hebben vuyt handen vanden borgemeester Govert Gysbertsen de Momber, de somme van dartich stuyvers, ter cause van t'dragen ende bestellen van sekere missive, byde magistraet geschreven aen Gysbert Voetius predicant wesende dier tyt tot Gornichem. Bedanckende hem daer van goede betalinge. Actum den 29sten May 1617. Toirconden schepenen der voors. stede van Heusden signatuere, (was get^d.) A. van Gemert, Huibert Willemssen Lookermans". *Oud-arch. Heusden*, E. 215, bijlage tot fol. 36 verso der gemeenterekening.

[2]) Zie het »Extract" uit de Heusdensche raadsnotulen van 22 Mei 1617, voorhanden in *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

Digitized by Google

Voetii haer allen te beweghen, soot moghelijck waere; sonder eenighe ander middelen ofte ijet anders te doen in dese sake" [1]) — zoo gelukte het den heer van Kessel niet de classicale afgevaardigden voor zijne bedoelingen te winnen.

Later op den dag, bij „Guilliam vanden Berch, weirt in St. Joris", samengekomen met Josephus en du Piere, Verhoutert en Tuelinck [2]), „hebben sij haer gheaddresseert niet alleen aen dominum Grevium, maer oock aenden ed. drossaert der stede Heusden, versoeckende aen sijne E. dat hem gheliefde vergaderinghe vande eers. magistraet te leggen, alsoo sij nomine classis de selve wat hadden voor te draghen betreffende het beroep d. Voetii, ende met naemen dat haere last medebrachte, om met die magistraten te handelen, de welcke sij verstanden weijgerich te wesen om het voorsegde beroep te approberen, ende toe te stemmen, ende dat tot voorcominge van allerhande onrust ende oneenicheyt" [3]).

Door jonker Spierinck werd hun echter ten antwoord gegeven: „dat van die magistraten de welcke in het beroep difficulteerden sommighe naeden Haghe waeren vertrocken [4]), ende dat hy hemselven wel verseekert hieldt,

---

[1]) *Hand. cl. Gorc.*, 22 Mei 1617.

[2]) »Aen Guilliam vanden Berch weirt in St. Joris, betaelt de somme van twintich guld. thien sts., over de verteirde costen, gedroncken wijnen, ende bieren, gedaen bij de ministeren van Gorcum, Woudrichem, Vianen, Hedickhuijsen, ende vuijtten Broeck (Babylonienbroek), vergeselschapt bij Verhoutaert ende Teulinck, opten 23 Maij 1617. Bij quitantie". *Oud-arch. Heusden*, E. 59, fol. 41 verso.

[3]) *Hand. cl. Gorc.*, 29 Mei 1617.

[4]) Namelijk schout van den Elshout, burgemeester de Momber en schepen Huibert Willemsen Loockermans, ten einde aan hunne Edel Mogenden »te remonstreren", wat binnen Heusden had plaats gegrepen, »ende vorders te versoecken, dat alle ongeregeltheden ende onbehoorlijcke proceduren mochten voorcommen, ende in goede ordre wederom gebracht worden, soo ende als sulcx de gemelte heeren Staten tot maintienement haerder

Digitized by Google

datte praesenten op syn citatie over die materie niet en souden begheeren te verschijnen". Daarom stelden zich de gedeputeerden, die bemerkten, hoe zij „niets vruchtbaerlycken conden wtvoeren, maer patientie moesten nemen", voorloopig tevreden met zoowel den drost als enkele leden van Heusdens vroedschap „te vermaenen, dat stuck totte meeste stichtinghe ende vrede te dirigeren" [1]).

Evenals Voetius bleven ook de drie afgevaardigde classisbroederen overnachten binnen de frontierstad, alwaar zij, Woensdag, 24 Mei 1617, bericht ontvingen, hoe Vlijmens kerkeraad eindelijk [2]), vóór zes uren in den morgen [3]), daar was aangekomen, om hunnen predikant „sijn afscheijt ende dimissie schriftelyck te beteeckenen" [4]). Hierop besloten aanstonds ouderlingen en diakenen van Heusden, dat Voetius nog dienzelfden Woensdag — „een dach,

---

hooch mog. auctoriteyt, ende particulierlijck derselver vande magistraet deser stadt souden vynden te behooren". Zie het »Extract" der Heusdensche raadsnotulen van 23 Mei 1617 in *Briev. en pap. kl. Gorinchem.* Bij die vergadering waren niet tegenwoordig geweest de drost, jonker van der Merwede, Verhoutert, van Gemert en Hamel.

[1]) *Hand. cl. Gorc.*, 29 Mei 1617.

[2]) Reeds Maandag, 22 Mei, waren Godschalk van Cuyck en Johan Dedel, advocaat — doch te vergeefs — naar Vlijmen getogen »om Voetii dimissie te impetreren". *Gisb. Voet. Aant.* N°. IV.

[3]) »Obtenta 22. Maji approbatione classicali, delegati synedrii Heusdani die Martis 23. Maji a synedrio ecclesiae Vlymensi dimissionem postularunt; quae scripta ipsis et mihi Heusdae tunc commoranti tradita fuit 24. Maji mane ante horam sextam matutinam". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 254. Vgl. daarmede het aangeteekende in *Arch. Herv. kerk Heusd.*, afd. II, B, a, n°. 39: »Voetii demissie van Vlijmen, oock bij de wethouderen beteeckent, berust onder Merten Ruijckhaver".

[4]) Men was te Vlijmen niet gelukkig met Voetius' beroepen plaatsvervanger Daniël de Berch, »dewelcke, na dat syn beroep in de classe ingebracht, aengenoomen ende gheapprobeert, en nu al syn examen gepasseert was, in den Heere op den derden dach na syn examen is coomen te ontslapen". Hem verving toen Johannes Slatius, die aldaar van 1617—1622 werkzaam was. *Kerkl. arch. Vlijmen*, 17a, fol. 5. Vgl. *Hand. cl. Gorc.*, 14 Aug., 25 Sept. en 9 Oct. 1617.

Digitized by Google

datmen ordinarisch gewoon is sermoen te doen" [1]) — bij de gemeente „als tweede predicant" zijne intreê zou houden. Vooraf evenwel werd aan zekere commissie, gevormd door „een uyt de magistraet ende twee uyt den kerckenraet", namens drost en consistorie opgedragen, genoemd plan mede te deelen aan Grevius, die, verlangend naar steun en bescherming uitziende, als vroeger zijne toevlucht had genomen „tot den gouverneur op het casteel". De heer van Kessel ontbood nu „de gedeputeerden des classis", om dezen „met hooge woorden ende dreygementen" te betuigen „dat hij Voetius met gewelt van den stoel soude haelen, seggende dat hij casteleijn was [2]); dat hij oock onlancks last hadde ontfangen van de heeren Staeten"; — bij welke verklaring Zijne Genade „met sulcken ontstelden gelaet hem heeft verthoont, dat de gedeputeerden voor groote swaricheijt vreesden".

Intusschen was Voetius, gelijken maatregel duchtende, reeds te zeven uren, „als de clock een weynich wert geroert", tempelwaarts gegaan [3]). Nadat hij, het kerkhof

---

[1]) Vgl. hierboven, blz. 197, aant. 2. Met dien 24sten Mei 1617 ging ook Voetius' tractement in, als »tweede dienaer" te Heusden, over welke gelden hij echter eerst 24 Maart 1618 de vrije beschikking kreeg. Wellicht met het oog op die omstandigheid schreef Voetius in zijne *Polit. eccles.*, t. I. pars II, p. 813: »Mihi semper idem animus fuit circa stipendia, qui Calvino aliisque reformationis nostrae luminibus: idque per Dei gratiam constanter in ecclesia et schola non tantum doctrinae traditione, sed ipso opere ostendi". Vgl. hierboven, blz. 201, aant. 4; maar zie ook bijlage LXXXV.

[2]) Buiten twijfel heeft het der tegenpartij maar weinig moeite gekost, die bewering te niet te doen. Immers kwam, evenals aan Spierinck, reeds vroeger aan Nicolaas Blanckaert de titel van »casteleyn-drossert" toe, ofschoon deze »buyten het kasteel in zijn eygen huys bleef wonen". Zie van Oudenhoven, *Beschr. v. Heusd.*, blz. 61. Vgl. ook *Resol. Holl.*, 19 Febr. 1626 en hierachter, bijlage XCIII.

[3]) Dus een uur vóór den aanvang der godsdienstoefening. »Eodem die hora octava concio habenda mihi a synedrio imposita erat". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 254.

Digitized by Google

overgestoken, de hoofddeur genaderd was, trad onverwacht op hem toe de secretaris des heeren van Kessel, Casembroot, door den gouverneur uitgezonden om hem „te deverteren", en alzoo Grevius gelegenheid te geven „den predickstoel te preoccuperen". Toen Voetius het verzoek, of hij ten spoedigste bij den commandant wilde komen, met eene weigering had beantwoord, poogden nog, op aandringen van Zijne Genade, de gedeputeerden der Gorcumsche classis — hoewel te vergeefs — hem over te halen „van t' voorgenomen predicken te desisteren"; waarop zij, teleurgesteld, „haer terstont uijt de stadt hebben vertrocken" [1]).

Terwijl Heusdens gemeente „in grooten getale" naar de Catharijne kerk opging, trad, omstreeks acht uren, voormiddags, ook de heer van Kessel dat gebouw binnen, „by hem hebbende synen lieutenant Schoonhoven [2]), ende andere van syne suijte". Den ouderling Walewijn Jansen [3]),

---

[1]) *Gisb. Voet. Aant.* N°. IV. Vgl. *Polit. eccles.*, t. III, p. 254, waar het bovenvermelde veel uitvoeriger geschilderd en tevens sterker gekleurd wordt. Zelfs laat Voetius, *o. l.*, t. III, p. 257, Heusdens gouverneur dreigen »se ultima ratione regum adhibita, hoc est, armatis sclopetariis (Belgice musquetiers) in templum introductis, nos compulsurum et exturbaturum. Quo factum, ut tres veterani concionatores a classe deputati, ad conciliandos et sedandos animos senatorum quorundam, qui hactenus instinctu et impulsu ill. praefecti militaris, extra consensum et approbationem vocationis meae se continuerant; consternati minacibus ill. viri fulgetris ex civitate excesserint; ne scil. terribilis lanienae et effusionis sanguinis spectaculo interesse cogeretur".

[2]) Wat in den tekst hier volgt, is ontleend o. a. ook aan eene mededeeling, getiteld: Verhael van 't gene in de kercke tot Heusden gepasseert is den 24 Maji 1617, te vinden *Deductie*, fol. 65, en »t' oorconden by eyge handen onderteeckent ten dage ende jare als vooren" door »Waelwyn Jansz., Lambert Jarensz., C. Groen, Josephus vanden Rosieren minister tot Hedichuysen ende Herpt, David du Piere predikant in Babilonien Brouck ende op den Hil, Gisbertus Voetius". Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 260.

[3]) »Walewijn Jansz., burger binnen Heusden, pachter van de ghemeene middelen over Onsenoort ende Baertwijck". *Resol. Holl.*, 2 Dec. 1600. Op

Digitized by Google

die met twee der broederen „int gestoelte" had plaats genomen, vroeg Zijne Genade onmiddellijk naar den kerkeraad. Beleefd werd hem te kennen gegeven, dat het consistorie — „een wtgenoomen" — na het derde gelui wel voltallig zou wezen. Niet tevreden met die verklaring, voegde hij op barschen toon den ander toe: „ick belaste u.(w) l.(iefde) niet te laten prediken; ofte ist u. l. meyninge alsoo possessie te nemen?" Zonder een oogenblik te aarzelen, hervatte Walewijn: „ja heere, dat is de meyninge"; waarna de gouverneur hem ten derden male aansprak, zich beroepende op zijn plicht „omme alle disordre soo binnen als buijten der stat wech te neemen" [1]); doch nu ook klonk de verzekering: „daer en is geen disordre, dan die mijn heer hier maeckt".

Aldus vrij scherp terecht gewezen, zag Zijne Genade van de kerkeraadsbank [2]) op naar den kansel [3]), door Voetius intusschen beklommen, en riep, „met een stoxken hem wenckende: „domine Voeti, ick belaste u. l. wt den name der ed. heeren Staten van den stoel af te coomen ende niet te prediken". Toen deze echter zeide: „Heere, gelieff mij daer acte af te geven" antwoordde de gouverneur: „Ick salt u thoonen" om voorts — „van daer gegaen ter plaetse daer den heere drossaert, met eenige

---

het kohier der verponding over 1618 is Walewijn aangeslagen voor 27 gld. 8 st., en behoorde hij dus almede tot de gegoedste ingezetenen der frontierstad. *Oud-arch. Heusd.*, C. 1.

[1]) Vgl. hierboven, blz. 205, aant. 3.

[2]) In die kerkeraadsbank hadden daarenboven plaats genomen Josephus en du Piere, »sua praesentia primam meam concionem cohonestaturi", schrijft Voetius in zijne *Polit. eccles.*, t. III, p. 255.

[3]) »Ille [n. dominus praefectus militaris] cum satellitio suo ingressus, et torvo vultu me in cathedra stantem intuitus, elevato et extenso versus me bacillo, quo progrediens uti solebat, mandabat nomine et mandato ill. d.d. ordinum Hollandiae, ut descenderem et desisterem a concione habenda". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 255.

Digitized by Google

uijten magistraet ende andere notable persoonen als oock capiteijn ende officieren waren geseten" — met luider stem den drost, die welwillend hem te gemoet ging, af te vragen: „Heer drossaert, hebt ghy consent gegeven dat Voetius soude prediken?" Zoowel Spierinck als schepen van der Merwede [1]), mede tegenwoordig, bepleitten hierop hun goed recht om te handelen, gelijk zij gedaan hadden; ieder voor zich staande houdende, dat „het beroep Voetii" volkomen wettig mocht genoemd worden; na welke woordenwisseling de heer van Kessel misnoegd huiswaarts keerde.

Tegelijk met zijn vertrek hief de gemeente, wijl het derde gelui had opgehouden, den gebruikelijken voorzang aan: bij deze gelegenheid psalm 129. Onder Voetius' gebed, dat daarna plaats vond, kwam haastig in de kerk teruggeloópen „den lieutenant Schoonhoven geaccompagneert met den jongsten sergiant vande compagnie". Niet zoodra bleek het bidden „gedaen", of „de deure des predickstoels optreckende" stelde Schoonhoven [2]) aan Voetius „een toegevouwen pampier" ter hand, met de woor-

---

[1]) »Eundem consensum et ordinationem suam, aliorumque senatorum, qui tunc nondum aderant, declarabat nobiliss. praeses scabinorum: cui propterea minabatur extenta versus eum vindice dextra cum bacillo, quem dextra tenebat, et capite concusso, et voce tragica, intonans Merwen, Merwen (hoc nobilis illius gentilitium nomen erat)". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 255. Hoe goed, tot in de minste bijzonderheden, de latere Utrechtsche hoogleeraar het gebeurde op 24 Mei 1617 zich schijnt te herinneren, toch blijkt Voetius eenigermate in de war te zijn geweest omtrent van der Merwede's waardigheid als vroedschapslid. Niet hij, maar Gerard Bruynincx was toentertijd »praeses scabinorum". Jonker Adriaan werd zulks eerst met »heyligen Drije Coningendach a°. 1618".

[2]) Den 12den Maart 1617 had plaats gevonden de eerste huwelijksafkondiging van »Philips van Schoonhoven, lieutenant van den welgeboren heere van Kessell en Emmerentia La grue, j. dr. van Heusden". *Oud-arch. Heusden*, J. I, 1. Terstond na deze twee opgeteekende namen, begint, den 11den Juli 1617, Voetius' hand in het voornoemde register de huwelijken en huwelijksafkondigingen in te schrijven.

Digitized by Google

den: „Daer is de acte [1]), leestse openbaerlyck op"; maar deze voerde kalm den luitenant te gemoet: „Ick stae onder myn wettelycke overheyt, soo die my dat commanderen, ick salt doen; — anders ick ben hier gecoomen om twoort Godts te prediken". Toen nu „de ed. heere drossaert ende ettelycke uytden magistraet ende kerckenraet" om het zeerst verlangden, dat met de godsdienstoefening zou worden voortgegaan, gaf Voetius voldoende aan hun begeeren terstond als tekstwoorden op: Matth. 11, vs. 28: „Coemt tot my, alle die vermoeyt ende beladen zijt, ende ick sal u verquicken".

Naar aanleiding daarvan begon Vlijmens prediker zijne intreêrede te houden binnen Heusden, en bracht hij zonder stoornis haar ook ten einde — „blyvende de gemeynte eendrachtelyck in stilheyt ende Godes vrese by malcanderen".

---

[1]) *Resol. Holl.*, 20 Mei 1617.

Digitized by Google

ZESDE HOOFDSTUK.

Een kerkelijk conflict. Deportement van Grevius.

Waren blijkbaar de gereformeerden te Heusden van oordeel geweest „datter anders geen salve was in Gilead, om hen van scheuringhe ende verstroyinghe bequamelijck te redden", dan door aan Vlijmens „kerckendienaer" de reeds geruimen tijd onvervuld gebleven tweede predikantsplaats aan te bieden, zoo had ook deze gemeend, dat hij zijne Calvinistische geestverwanten aldaar „niet en koste voorby gaen met den priester ende levijt", in afwachting „of mogelijck een ander met so harden ende periculoosen sake" zich zou willen belasten. Veeleer zette de vroegere alumnus zijner vaderstad volvaardig „eyghen profijt ende ghemack" op het spel, om die hem na aan het hart liggende gemeente „uyt den brandt te trecken daermen haer in gheworpen hadde"; zich geenszins ontveinzende, hoe er „weynigh apparentie" bestond, „van de sake te boven te sullen komen, nae de gestalte doen was van de meeste stemmen der hooghe ende subalterne overheden". Zelfs bleken partijen „seer hart ende machtigh te wesen, en procedeerden sy soo als hare intentien dat mede brachten" [1]).

[1]) Zie Gisb. Voetius, *Afscheydt-predicatie*, *uyt Philipp.* 1. *vers.* 27 *ghedaen in de gemeynte tot Heusden*, *den* 20. *Augusti* 1634. *Den tweeden druck. Nae de nieuwe oversettingh verbetert.* Amst., 1655, blz. 76—78.

Digitized by Google

Of had niet Heusdens magistraat, nog vóór de nieuwe „kerckendienaer" door Vlijmen was gedemitteerd en opgetreden binnen de frontierplaats, drie [1]) harer leden naar 's-Gravenhage gezonden [2]), ter „remonstrantie" bij hunne Edel Mogenden? Daarheen ging ook drossaard Spierinck, onmiddellijk na afloop der door Voetius gehouden intreêpredikatie, „vergeselschapt sijnde" met dezen en twee gedeputeerden, Willem Gerardsen Tuelinck uit het consistorie en jonker Adriaan van der Merwede uit de vroedschap; terwijl iets later op den dag nog Sebastiaan Beelaerts, oud-burgemeester, zich bij hen voegde, ten einde „het wettelyck beroep Voetii met t' gene daerop gevolcht was voor de vergaderinge der heeren Staeten te verantwoorden" [3]).

Intusschen had tot hetzelfde doel, en tevens „om bij Sijn Excellentie ende de goede steden den wech te prepareren", Johannes Cloppenburch [4]), op last van Spierinck,

---

[1]) Vgl. hierboven, blz. 209, aant. 4. Volgens *Gisb. Voet. Aant.* N°. IV waren toen naar den Haag vertrokken »vier uijt de magistraet te weten, de schouth Elshout, de borgemeester Momber, de commis Hamel, ende Huybert Willems Loquermans, de welcke haer tegen t' voors. beroep ende de gemeynte van Heusden souden opposeren". Gedroeg Hamel zich hier als lid van bedoelde commissie (wat echter niet klopt met de declaratie »over haerluyder vacatien, reijs- ende teircosten", *Oud-arch. Heusden*, E. 59, fol. 35), dan ging hij naar 's-Gravenhage zonder daartoe door de vroedschap te zijn afgevaardigd, evenals zulks het geval was met de Greeff, omtrent wien Voetius opteekent: »heeft oock de heere van Kessel bestelt dat Grevius met sijn peert metter haest nae Woudrichem gereden, ende van daer voorts nae den Haege verreijst is".

[2]) »Appulerant istic aliqui ex senatoribus Heusdanis, qui malo et infelici consilio se subduxerant conventui, in quo vocatio mea approbata erat". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 259. Vgl. hierboven, blz. 204, aant. 1.

[3]) *Gisb. Voet. Aant.* N°. IV. Staat er *Polit. eccles.*, t. III, p. 258, te lezen »consultum duxerunt, ut d. satrapa cum tribus aliis senatoribus, et Voetio concionatore, atque uno seniore Hagam festinaret", zoo vergist zich blijkbaar de schrijver. Met Heusdens drost werden maar twee leden der vroedschap gecommitteerd.

[4]) Te dien tijde was Cloppenburch te Aalburg als predikant nog niet

Digitized by Google

reeds Dinsdags te voren „metter haest" Gorcum verlaten, zich begevende naar Den Haag [1]). Te nauwernood was hier Heusdens drossaard „neffens d'andere gedeputeerden" Donderdag, 25 Mei 1617, „tegen den avont", aangekomen, of elk hunner ging „hem op t' Hof [2]) eens vertreden", waarna jonker Spierinck van Well door een der kamerbewaarders „subytelyck" bij Hollands staten werd ontboden [3]); doch zonder dat het zijn medeafgevaardigden vergund bleek hun woordvoerder te volgen, ofschoon deze, de vergaderzaal binnengeleid, daar straks toegelaten zag de drie bovenvermelde Arminiaansche commis-

---

bevestigd. Dat geschiedde eerst 11 Juni 1617 door Petrus Leewius. Vgl. hierboven, blz. 157, aant. 2.

[1]) *Gisb. Voet. Aant.* N°. IV Het *Oud-arch. Heusden*, E. 56, bevat, op fol. 34 verso, de navolgende notitie: »Alsoomen domine Voetius, beroepene predicant, wilde beletten ende verhinderen opten predickstoel dat hy niet en soude prediken, is daer over goet gevonden naar s Gravenhage te comitteeren den heere drossart Spirinck, Sebastijaen Belaers, Tuling Geeritssen, den rendant (t. w. jonker Adr. van der Merwede), domine Voetie ende domine Cloppenborch, ende sijn dese costen bij mij (v. d. Merwede) alle verschooten, volgens de declaratie bedragende ter somme van ses ende sestich guld. XIII sts." Naar blijkt uit *Oud-arch. Heusden*, E. 56 bijlage tot fol. 34 verso, bedroegen die verschotten eigenlijk slechts 65 gld. 13 sts. 4 penn.

[2]) T. w. het Binnenhof. Vgl. Voet. *Polit. eccles.*, t. III, p. 259 »nobilissimus d. satrapa, cum suis condeputatis, in interiori aulae area ambulans".

[3]) Naar Voetius, *Polit. eccles.*, t. III, p. 258, bericht, was hieraan voorafgegaan eene audientie bij Maurits »ad (quem) admissi, et porrecta ac juncta singulis dextra clementer excepti sumus". Ik meen echter, dat dit bezoek eerst den volgenden dag zal hebben plaats gegrepen. Overigens namen, in die dagen, de Contraremonstranten allicht tot den Prins hunne toevlucht, gelijk de Remonstranten steun zochten en vonden bij Oldenbarnevelt. »Costemen daer toe comen, dan creechmen fiat, ende corte expeditie. Maer die sulcke recommandatie niet mede bracht, hadde een lanck naeloopen, ende dickwils noch een blaeuwe scheen". *Provisionele openinghe van verscheyden saecken, ghestelt in de Remonstrantie van den heer advocaet van Hollandt ende West-Vrieslandt. Tot naerder onderrechtinghe, so van hare Ed. Mog. als van alle ghetrouwe patriotten ende liefhebberen des vaderlandts. Waerinne oock, de nulliteyt van de ghenaemde ontdeckinghe van de valsche Spaensche ende Jesuytische practijcquen cortelijck wort aenghewesen.* (z. n. v. pl. en v. dr.), anno 1618, blz. 43.

Digitized by Google

sieleden [1]). Op de vraag, al aanstonds door „d'advocaet Barnevelt" namens hunne Edel Mogenden Spierinck gedaan: „of hij Voetium op den stoel hadde gestelt, ofte hem belast voort te gaen in het prediken?" antwoordde deze „resolutelyck jae ende persisteerde daer bij"; met welke onbewimpelde betuiging de Staten zich voorloopig vergenoegden, den drost tot nader „demitterende" [2]).

Reeds 26 Mei, „voor den middach" [3]), verschenen wederom beide partijen [4]) op het Binnenhof. Jonker Rudolph Spierinck, toen voorzien „van alle stucken", noodig om de remonstrantie der Heusdensche gereformeerden aan hunne Edel Mogenden in het gewenschte licht te plaatsen, leverde dat verweerschrift „mette documenten daertoe dienende" over aan de staten van Holland en West-Friesland. Hierop werd het door Oldenbarnevelt van het begin tot het einde voorgelezen en „aldaer de saecke int lange gedebateert". Bij deze gelegenheid voerde Rotterdams beroemde pensionaris, Huig de Groot — als lid van Gecommitteerde Raden toegang hebbende tot de statenvergadering — den drossaard en diens medegedeputeerden te gemoet: „gy hebt malkanderen een voordeel afgesien" [5]).

---

[1]) Namelijk van den Elshout, de Momber en Loockermans.

[2]) *Gisb. Voet. Aant.* N°. IV. Vgl. *Polit. eccles.*, t. III, p. 259. Eene andere voorstelling dier zaak levert het rapport, later door de drie Arminiaansche afgevaardigden hun committenten aangeboden. Daarin luidt het o. a. »leggende den drossaert op missaken toe ende beriep hem telcken op syn mede broeders die met hem waeren gecommen". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

[3]) Zóó volgens *Gisb. Voet. Aant.* N°. IV. In zijne *Polit. eccles.*, t. III, p. 259, schrijft Voetius evenwel: »Die uno atque altero post".

[4]) Bedoelde »twee" partijen worden, *Resol. Holl.*, 26 Mei 1617, aldus omschreven: »Syn gecompareert die van de zyde van den drossaert, ende van de oude magistraet der stede van Heusden ter eenre, ende den schout Elshout met eenige van de regerende magistraet ter andere zyde". Maar, daaruit blijkt niet duidelijk genoeg, dat jonker Adriaan van der Merwede — wat toch het geval was — behoorde tot den toenmaligen schepen-stoel.

[5]) Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 260.

Digitized by Google

Tevens deed hij den remonstreerenden Calvinisten opmerken, hoe door hun overhaastig drijven in het geheel niet was voldaan geworden aan den eisch der Haagsche kerkorde, zoo van 1586 als van 1591, welke inhield, dat vóór zijne bevestiging „den naeme des dienaers den tijt van veerthien daghen inder kercken soude vercondight worden" [1]). Als men hem echter verzekerde, dat die openbare bekendmaking te Heusden, sinds de vroegste dagen der reformatie, bij de intrede van geen enkel nieuw-beroepen predikant had plaats gevonden, liet Grotius zijne opgeworpen „exceptie" varen en scheen hij in de toedracht der zaak te willen berusten [2]).

Zoodra door de Staten „op alles behoorlyck was ghelet" oordeelden zij „aen beyde zyden misbruyck in de proceduyren te wesen" [3]). Daarom werd, na deliberatie, be-

---

[1]) Zie *Kercken-ordeninghen*, blz. 65, 87. Voetius laat in zijne *Polit. eccles.*, t. III, p. 260, de Groot gewag maken van »tres vocati ministri coram ecclesia proclamationes".

[2]) Niet slechts waren er geene proclamatiën geschied, maar er had evenmin eene bevestiging plaats gevonden. Dat een canonist als Voetius vrede had met zulk een overtreden der kerkelijke verordeningen, ja die handelwijze zelfs durfde verdedigen met een beroep op het oud gebruik (*Polit. eccles.*, t. III, p. 264), moge zijne verklaring vinden in het gedrag van Grevius en den drang van Heusdens gemeente — de *ἀταξία* van Vlijmens prediker wettigen, kunnen die omstandigheden hier niet. Voor het oogenblik zich neêrleggende bij het geval, bezat Grotius nochtans volkomen recht, later afkeurend te wijzen »op eene invoering van nieuwe predikanten buiten ordre gelijk tot Heusden", ook al hadden daar de Calvinisten, in hunne tweede remonstrantie naar 's-Gravenhage verzonden, aan Hollands staten betuigd: »Ende is dienvolgende Voetius behoorlycken in synen dienst getreden"; eene betuiging, die ook Trigland in zijne *Kerck. gesch.* schijnt te deelen, althans nergens geeft de Leidsche hoogleeraar-historiograaf van het tegenovergestelde blijk. Sam. Maresius daarentegen overdrijft weer, als hij in zijn schotschrift, *Lingua abortiva* etc., Gron., 1646, p. 50, gewag maakt »de translatione et transitu (Voetii) a cura ecclesiae Vlymensis ad curam ecclesiae Heusdanae absque ullius vel classis, vel synodi autoritate praevia", p. 21, geplaatst vóór t. I der *Dispp. select.* Vgl. G. Brandt, *a. w.*, dl. II, blz. 469 en *Deductie*, fol. 105.

[3]) Vgl. hierboven, blz. 204, aant. 1.

Digitized by Google

sloten „dat twee uyt den collegie van de Gecommitteerde Raden hen na Heusden souden vervoegen", om er beide partijen, Remonstranten en Contra-remonstranten, „te vermanen tot vrede, eenigheydt, ende onderlinge correspondentie". Bovendien moest het vroeger gebeurde „worden gehouden als niet gedaen, ende ghesteldt in het vergeten". Ook kreeg genoemde commissie in last, de regeering der frontierstad „te bewegen, datse met den kercken-raedt gemeen op de persoon van Voetius souden maecken beroep" [1]). Had dit eenmaal „na de ordre" plaats gegrepen, dan moest verder Vlijmens prediker, „by forme van approbatie" [2]), in zijn ambt te Heusden bevestigd worden; terwijl vroedschap en consistorie zich „voor het toekomende met den anderen jegens gelijck geval souden verdragen, het zy om te volgen de kercken ordre van den jare 1591, in conformité van de resolutie van de heeren Staten, of anders na het oude gebruyck [3]), soose best souden kunnen overeenkomen" [4]).

Niettegenstaande Voetius met de „uyt magistraet ende kerckenraet" gedeputeerde Calvinisten, Zondag, 28 Mei 1617, uit 's-Gravenhage was teruggekeerd [5]), vonden zijne

[1]) De eigenlijke resolutie, door den griffier A. Duyck op last der Staten aan Heusdens magistraat gezonden, heeft dan ook — eenigermate afwijkende van het genotuleerde, *Resol. Holl.*, 26 Mei 1617 — deze toevoeging: »Voorders dat de procedueren in den beroepe Voetii worden gehouden als onwettelyck ende onbehoorlycken gedaen, ende sulcks te wesen null ende van onweerden". Zie *Deductie*, fol. 77. Vgl. daarmede fol. 79.

[2]) Overeenkomstig art. 4 der Haagsche kerkorde van 1586.

[3]) Zie hierboven, blz. 168.

[4]) De Staten gedroegen zich met dat besluit volkomen correct, de hand houdende aan hunne resolutie, genomen ter dagvaart van 12 Juli tot 10 Augustus 1612. Vgl. hierboven, blz. 168, aant. 2.

[5]) Wat hier verhaald wordt, is ten deele geput uit aanteekeningen, onder den titel »Corte memorien van t gene gepasseert is nae dat wij d' eerste reyse in den Haege waeren geweest", door Voetius geschreven en bewaard weer bij de *Briev. en pap. kl. Gorinchem.* Van dat opstel, ruim acht bladzijden in quarto, wordt nu voortaan melding gemaakt als van: *Gisb. Voet. Aant.* N°. V.

Digitized by Google

geestverwanten binnen Heusden het toch ongeraden „dat hy wederom soude prediken", vóór commissarissen, die „met den eersten" konden aankomen, hunne zending aldaar volbracht hadden. Twee dagen later verschenen — „goets tyts voor middach" — de gedelegeerden van Hollands staten: Maarten Ruyckhaver en Gerrit Jacob Witsen [1]) „ter raetcamere der stede Huesden", waar zij vergaderd vonden de toenmalige vroedschap [2]) met sommige „oude magistraten", die in 1615 en 1616 leden der Wet waren geweest [3]), benevens den ouderling Tuelinck en den diaken Jarensen, door het consistorie afgevaardigd.

Nadat men van weêrszijden een tijdlang heftig maar vruchteloos had geredetwist over de vraag, of in vroeger jaren de kerkelijke ordonnantie van 1591 te Heusden al dan niet „absolutelyck was toegestaen" [4]), werd, bij gemeen overleg, goedgevonden tot 's achtermiddags reces te nemen, om alsdan „parthyen naerder ende elcx apaert te hooren". Maar ook toen bleef „dese zoo gewichtige saecke" — waarvan volgens Ruyckhaver grootendeels afhing het welvaren „der goeder ingeseten, liggende

---

[1]) »Advenerant Heusdam 30. Maji delegati ab ill. Hollandiae ordinibus Ruychhaver consul Harlemensis et Witsen consul Amstelodamensis, qui cum senatu agebant ut communi cum synedrio consensu ratum haberent meum in illa ecclesia ministerium". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 261.

[2]) In 1617 waren leden der vroedschap de zeven »schepenen" Gerard Bruyninx, voorzitter; Anthony van Gemert, jonkhr. Adriaan van der Merwede, Huybert Willemse Lokermans, Willem Gerards Verhoutert, Eustace Vereyk, Wouter Hamel, benevens het drietal »borgemesteren" Godert Gysbertse de Momber, Adriaan Jansen van Cuyk en Christoffel van den Broek. Zie van Oudenhoven, *Beschr. v. Heusd.*, blz. 165.

[3]) Tot de »oude magistraten", aldaar tegenwoordig, behoorden de exschepenen Jan Franssen van den Broeck, Simon Aertsen, Willem van Cuyck, Dirk Anthonissen Wyntrack, alsook de gewezen burgemeesters Dingman Adriaansen en Sebastiaan Beelaerts. *Deductie*, fol. 81.

[4]) *Deductie*, fol. 80—84. Vgl. *Gisb. Voet. Aant.* N°. V en hierboven, blz. 187, aant. 2.

Digitized by Google

op de frontire naest den vyandt, t bestant van den oorloge by nae omme kommen synde" — in staat van wijzen verkeeren. Uit dien hoofde besloten Gecommitteerden ook de overige leden des kerkeraads „opt stadthuys" te ontbieden [1]), ten einde hun, „binnen gestaen synde", af te vragen: „offer egeene middel tusschen henluyden ende Grevius kerckendienaer soude mogen gevonden worden, omme voortsaen met maelkanderen in vrede te leven, ende te converseren", — eene vraag, door Tuelinck beantwoord met de verklaring: „jae, seer wel; maer dat Grevius henluyden niet en hadde willen kennen, soo hy voor als noch niet en dede"; waartegen deze op zijne beurt aanvoerde „dat ter contrarie den kerckenraet hem niet en hadde willen kennen, hebbende verscheydene saecken zonder hem te moeyen beslicht" [2]). Als ten laatste aan beide predikanten, Grevius en Voetius zelven, was gevraagd: „ofte sy maelkanderen inne de religionspointen, differentiael, wilden accommoderen, ende daer van op den stoel egheene verhael doen, ofte soo den text van de predicatie iets vereysten, daer van te mentioneren, dat selve soberlyck, matelyck, ende tot meeste stichtinge van de hoorderen geschieden mochte", betuigde Grevius „met den persoon van Voetii hem te sullen contenteren", onder voorwaarde evenwel, dat deze „hem verklaerde in syne gevoelen over de vyff pointen, controversiael, als een christen leeraer, ende sich erbode inde communicatie der heyliger sacramenten, als voor andere vrindelycke

---

[1]) Van de acht kerkeraadsleden kwamen, buiten Adr. Jansen van Cuyck, Anth. van Gemert, Jan Fr. van den Broeck, Tuelinck en Jarensz., die reeds aanwezig waren, nog op: de ouderling Walewijn Jansen en de diaken Johan Beelaerts. De andere ontbrekende diaken, Jan Lenardsen van Boxtel, bleef weg. *Deductie*, fol. 84.

[2]) *Deductie*, fol. 84.

Digitized by Google

manieren van omgange, te leven, te gaen ende te staen". Van zijn kant verzekerde Voetius, dat hij de Greeff „bekende voor een gereformeert predicant, doch dwalende inde pointen voornoemt, ende tegens de gereformeerde leere remonstrerende, ende particulierlyck staende in questie met syne gemeynte, omme eenige proceduren" [1]). Daarop ging voorloopig de vergadering uiteen „ende heeft een yegelyck inmiddels syne bedencken gehouden, om tot eenen gelucksaligen vuytkompste te mogen geraecken" [2]).

Wanneer den volgenden dag, 31 Mei 1617, de gedelegeerden der Staten — „naer gehouden communicatie" — het wenschelijk oordeelden, nogmaals „de voorsegde ministers binnen te doen staen" en te trachten, zoo mogelijk, de zaak „tot goet succes te brengen", opende Ruyckhaver de gecombineerde zitting, met aan Grevius „synen vuytersten sin ende meyninge" te vragen, die nu beloofde „in alle vrindelyckheyt, oprechtelyck ende getrouwelycke, zoo met d. Voetius als met de broederen des kerckenraets te sullen leven, indien sy beyde sich willich ende gereet toonden, de resolutie der Ed. Mog. anno 1614 tot vrede gemaeckt [3]), synceerlyck te teekenen, omme na de zelve sich in alles te comporteren" [4]). Nauwelijks had de Greeff die verklaring afgelegd, of Witsen merkte op, hoe „hy niet en conde toestaen, dat (oock al wilden sylieden) die voorsegde ordonnantie by haer

[1]) »Aliter enim ex vero de illo judicare ac pronunciare per conscientiam non poteram; uti hoc postea et istic et alibi explicui et defendi. Si enim sententiam reformatorum de salvifica Dei gratia, praedestinante, regenerante, convertente, conservante, est vera et scripturaria (uti ego in conscientia persuasus sum), sequitur oppositam sententiam a me judicari posse et debere, esse errorem; et omnes qui talem sententiam tanquam veram tenent ac defendunt in eo errare". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 262.

[2]) *Deductie*, fol. 86.

[3]) Vgl. hierboven, blz. 170—172.

[4]) *Deductie*, fol. 87.

Digitized by Google

soude werden onderteekent, alsoo daerover nog wierde gedisputeert by de Staeten inden Haege". Ten bewijze liet hij den hun verstrekten lastbrief opnieuw voorlezen, „daerby voegende dattmen den predicant Voetio niet en behoorde hooger te belasten dan volgens haer commissie". Onmiddellijk nam nu Voetius de gelegenheid waar, om zelf „te exhiberen sekere acte by hem ondertekent", in welke hij betuigde „hem volcommentelyck te willen conformeeren, ende gedragen nae t gene hy verstaen hadde den last te syn vande ed. mog. heeren Staten, ende oock soo verre met d. Grevio eenicheyt te houden, als by hem ten aenhooren der Gecommitteerden verklaert, ende by den secretaris [1]) deser stede vuyt synen monde was opgescreven" [2]).

Toen hierna Grevius voortging met „persisteren ende hert drong de ordonnantie van 1614 aen te neemen", scheen Amsterdams burgemeester een weinig zijn geduld te verliezen [3]); althans hij voerde op scherpen toon de Greeff te gemoet: „ick hoore well, ghy hebt in ter Gouw geweest by Vorstio [4]), ende inden Haege hebt ghy dit wt den boogaert [5]) gepluckt". Niettemin werd, zoo door

[1]) De secretaris, mr. Lambert van Haeren — »geensins vande gereformeerde religie maer papist synde" — zal misschien van deze »procedueren" zeer weinig begrepen hebben. In een harer verweerschriften aan de Staten geeft dan ook Voetius' partij met ronde woorden te kennen, dat sommige leden der Heusdensche vroedschap zich niet ontzagen »te misbruycken de onervarentheyt in dusdanige saecken vanden heere secretaris der selver stede, die dick ontwyfelyck uijt gelijcke onbedachtheyt, t'heurder dictamen iet int register schreef, sonder weten van d'andere magistraeten; t'welck nochtans niet en behoorde te geschieden, insonderheyt niet in soo swaerwichtigen saecke als dese". *Deductie*, fol. 105.

[2]) *Deductie*, fol. 87.

[3]) Licht mogelijk voelde Witsen zich daartoe geprikkeld door de Greeffs verklaring, met zijne gewone onstuimigheid omtrent Voetius afgelegd: »hy is een valsch leeraer". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 262.

[4]) Vgl. hierboven, blz. 127, aant. 2 en blz. 162.

[5]) Die naam leende zich als vanzelf tot velerlei woordspelingen. Zoo

Digitized by Google

Ruyckhaver als Witsen, ingevolge hunne bespreking met beide partijen, en ondanks het nadrukkelijk protest van „eenige uijt de magistraet ende kerckenraet" — die opmerkten, dat HH. gecommitteerden „daer toe van de Staten gantsch geenen last hadden, blijckende bij haere commissie" — in tegenwoordigheid van Zijne Genade den gouverneur, aan Voetius bevolen „niet te prediken ofte verder in de saecke ijet te doen, ofte andersins, dat de heere van Kessel soude ordre daer op stellen". Aan zijne moeder vergunden zij evenwel „met sijnen huijsraet ende met een deel van sijn boecken" te blijven „in de huijsinge, die de rector Paulus Arcerius [1]) plach te bewaren" [2]); naar wiens toen juist leeg staande woning de weduwe Voet, op den eigen dag der intrede haars zoons te Heusden, door Godschalk van Cuyck [3]) met groote haast uit Vlijmen was overgebracht [4]). Ook gaven commissarissen aan Zijne Genade in last, behoorlijk zorg te dragen, dat men Voetius „daer uijt niet en soude stoo-

sprak de gewezen notaris, Jan Rijnbouts Danckaerts, doelende op den Haagschen hofprediker, over »een boogaard vol vruchten van de Arminiaansche leer". Zie dr. Rogge, *Wtenbogaert*, dl. II, blz. 475.

[1]) Dr. Paulus Arcerius, den Remonstrantschen beginselen toegedaan, was — »verdreven sijnde van Sneeck" — op voorspraak zijner vrienden Hoogerbeets, Wtenbogaert en Grevius, die hem aanbevalen bij den heer van Kessel, te Heusden tot rector benoemd, als opvolger van Abrahamus Genius. Met 1 Mei 1615 betrok hij daar »zijn residensi int suster huys, ofte het bagijnen closter", en hield er tevens school. Reeds tegen Paschen van het jaar 1617 werd hij door de vroedschap »omme de clachten vande gemeijne borgerije gedaen, gefondeert sijnde op het wenich ende qualyck gadeslaen vande schole", uit zijn ambt ontzet. *Oud-arch. Heusden*, E. 57, fol. 30 verso; E. 214, fol. 67, 79 en 84 verso; E. 215, bijlage tot fol. 28. Zie ook *Deductie*, fol. 25 en vgl. hierboven, blz. 190, aant. 1.

[2]) *Gisb. Voet. Aant.* N°. IV.

[3]) Aan Godschalk was, in vereeniging met Adriaan Jansen van Cuyck, sinds jaren toevertrouwd »het opsicht op den doel vande handtboge". *Oud-arch. Heusden*, E. 55, fol. 39.

[4]) Voetius' huisvrouw, Deliana, bleef voorloopig in de Vlijmensche pastorie. Zie *Oud-arch. Heusden*, E. 215, bijlage tot fol. 38.

Digitized by Google

ten, gelijck het seggen was dat d'opposanten van sijn beroep sulcks voorgenomen hadden te doen" [1]). Geen van hen beiden kon echter beletten, dat de Remonstrantsch gezinde leden der vroedschap, „collegialiter met maelkanderen vergadert", hardnekkig tegen die getroffen maatregelen bleven protesteeren [2]).

Zoo ontstond voor Heusdens Calvinisten de dringende noodzakelijkheid, om enkele geestverwanten, uit consistorie en raadzaal, opnieuw met Voetius naar 's-Gravenhage af te vaardigen [3]). Anders dan den vorigen keer, zagen nu die gedeputeerden zich tot een betrekkelijk lang en doelloos wachten gedwongen. Immers verliepen er voor hen „tien oft elf daegen sonder tot audientie te konnen komen". Maar toen ook vonden zij gelegenheid „haere tweede remonstrantie" ter Staten-vergadering in te dienen [4]). Nadat hier mondelijk was uitgebracht het rapport der Gecommitteerde Raden, die vertoefd hadden binnen de frontierstad „en gesien het verbael, by de selve van hare besoigne gehouden", werd „by de meeste stemmen" besloten, dat Voetius' beroep, als geschied op onwettige wijze en met de kerkelijke verordeningen in strijd, zou beschouwd worden „voor te niet gedaen". Doch „aenghesien de ruste van de stede van Heusden daer aen scheen te wesen gelegen", vond men goed, dat Vlijmens predikant — „de welcke hoope gaf van met Grevius, die van den kerckenraedt, magistraten, ende anderen te sullen

---

[1]) *Gisb. Voet. Aant.* N°. V.

[2]) Dat protesteeren blijkt o. a. ook uit het verhandelde »inde raetcamer der stede van Heusden den 2den Juny 1617, present den schout, Bruynincx, H. Loockermans, Vereycke, Hamel, Momboir, A. van Cuyck". Zie hierachter, bijlage LXXXVI.

[3]) Afgevaardigd werden, als magistraten Willem Verhoutert en Sebastiaan Beelaerts, als kerkeraadsleden Tuelinck en Walewijn Jansen.

[4]) Die »tweede" remonstrantie staat vermeld *Deductie*, fol. 103—107.

Digitized by Google

kunnen leven in verdraeghsaemheydt [1]), het onderlingh ghebruyck der sacramenten, vrede ende eenigheydt" — gedurende „een tydt van maenden by provisie als by leeninghe tot Heusden soude worden gebruyckt tot den kerckendienst" [2]). Bleek het wederzijds naar wensch te gaan, dan konden hunne Edel Mogenden vervolgens gelasten „nieu beroep op hem te maken, en hem te doen bevestigen". Vóór alles mocht het evenwel zaak heeten, beiden, Grevius en Voetius, binnen 's-Gravenhage te ontbieden, opdat „de selve aldaer souden worden vermaent broederlijcken ende christelijcken met den anderen te willen omgaen" [3]).

Intusschen was laatstgenoemde — beducht, evenals zijne medegedeputeerden, „dat de advocaet Barnevelt hem soude arresteren gelyck hij Willem Crijnsen, predicant van den Briel, gedaen hadde" [4]) — reeds met eenigen

---

[1]) Allicht grondden de Staten die hoop op het getuigenis, waarmeê Heusdens calvinisten hun verweerschrift besloten: »te meer geconsidereert de voors. Voetius verclaert hem gaern te willen dragen nae de bevelen ende last Grevio ende hem bij de voors. heeren Ruyckhaver ende Witsen voorgehouden. Ende dat de voors. doleanten, seer weynich in getaele, insonderheyt ten regarde van de groote menichte der remonstranten (d. w. z. der Gereformeerden, die hierbij hunne »tweede remonstrantie" inleverden), hebben ende behouden den voors. Grevium van de gesintheyt soomense noemt der Remonstranten, die hen leeren ende bedienen mach". Zoo hield Voetius dan niet hardnekkig vast aan het: »Israël moet alleen woonen"; overigens de leus aller Calvinisten, volgens den Remonstrantsch gezinden schrijver van het pamflet, getiteld *Een trouwhertighe vermaninghe*, *aen alle vrome lidtmaten der gemeente Jesu Christi*, *die in Hollandt*, *midtsgaders andere plaetsen teghenwoordich suchten ende caenhalsen onder de herde vervolginge*, *om de waerheydt*, *die na de godtsalicheyt is* (z. n. v. pl. en v. dr.), 1620, blz. 19.

[2]) *Resol. Holl.*, 14 Juni 1617.

[3]) *Resol. Holl.*, 15 Junì 1617.

[4]) *Gisb. Voet. Aant.* N°. V. Zie over Willem Crijnsen het door H. de Jager meêgedeelde bij Acquoy en Rogge, *Arch. v. Nederl. kerkgesch.*, dl. III, blz. 337—399. Hier echter blijkt, dat Crijnsens persoonlijke vrijheid, tijdens zijn verblijf te 's-Gravenhage van 18 Febr. tot 8 Juli 1617, weinig

Digitized by Google

spoed uit Den Haag vertrokken, het voor zijn persoon veiliger en voor zijne zaak verkieselijker rekenend, de beslissing der Staten in de frontierstad dan op het Binnenhof aftewachten. Ofschoon alleen teruggereisd, kwam hij toch Zaterdag, 17 Juni 1617, gelijktijdig met „de gedeputeerden van de magistraet ende gemeynte te huijs".

Toen nu, 's anderen daags, Grevius weer voor de gemeente was opgetreden en hem „nae de predicatie" door de broederen werd medegedeeld, „dat Voetius sijne gebeurte soude hervatten", heeft hij „sulcks niet willen accepteren", ja zich in geenen deele ontzien — „tegen dobbele resolutie der heeren Staeten" — met dezen en met het consistorie alle kerkelijke gemeenschap af te breken, „seggende, neffens Voetium, als onwettelyck ingedrongen sijnde, niet te willen predicken". Van den 18den Juni tot den 28sten Juli weigerde dan ook de Greeff binnen Heusden dienst te doen, hoewel door den kerkeraad „als het sijn beurte was", steeds daartoe verzocht en ontboden [1]). Ten laatste, geheel uit zichzelf „in Voetii predicatie gecomen", gaf hij, bij het naar huis gaan, den ouderling Anthonie van Gemert te kennen „wederom te sullen prediken ende dat Sondach, 30 Julij [2]), voor den middach".

of geen gevaar heeft geloopen. Op de vraag toch, door hem aan Oldenbarnevelt gedaan »of hij in den Hage was geconfineert?" kreeg hij van den Advocaat ten antwoord »neen, dat hij gaen mocht werwaerts hij wilde, sonder alleen in den Briel, ten ware met consent van de magistraet aldaer"; *a. w.*, blz. 392. Vgl. daarmede Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 260, 261.

[1]) Wel preekte Grevius voor de bezetting op het kasteel te Nederhemert, in Gelderland, dat met Heusdens gemeente was gecombineerd, en doopte hij daar te dien tijde een kind van zijn vriend, den rector dr. Arcerius. Vgl. hierboven, blz. 226, aant. 1. Later vervulde ook Voetius te Hemert zijne ambtsplichten. Zie *Dispp. select.*, t. IV, p. 283: »insuper in castello Hemerthano ecclesiastice cum ecclesia Heusdana combinato, una cum collegis hebdomadatim coram praesidiariis ab anno 1621. usque ad annum 1634. concionatum (me fateor)".

[2]) In *Gisb. Voet. Aant.* N°. V staat, zeker bij vergissing, »Sondach, den 28 Julij voor den middach".

Digitized by Google

Als nu van Gemert hem onder het oog bracht, hoe hij „Voetio sulcks behoorde te communiceren", verkoos Grevius dien wenk geenszins ter harte te nemen, maar liet door koster Willem Gerritsen van Driel zijn voornemen den ambtsbroeder boodschappen. Deze — naar hij aan Gecommitteerde Raden herhaaldelijk had verklaard [1]) — tot samenwerking niet ongenegen, begaf zich op den bepaalden dag onder de Greeffs gehoor, en ontving bij die gelegenheid van zijn collega het persoonlijk verzoek, „dat hij neffens hem ende in de gebeurten tot Hemert soude gaen prediken": een verzoek, terstond met de meeste bereidwilligheid door Voetius opgevolgd [2]).

Toch viel het weldra Heusdens jongsten „kerckendienaer" hoe langer hoe moeielijker „goede, vaste eenicheyt" te bewaren met zijn ouderen ambtgenoot [3]). Wist hij al „door moderatie" te voorkomen, dat „de affsonderinge d. Grevii eenige merckelycken aenhang tot scheuringe maeckte", en waren het in de gemeente slechts „seer weijnige ongeruste persoonen, die, haer niet te vreden

---

[1]) Vgl. hierboven, blz. 228, aant. 1. Zie ook blz. 229, aant. 1.

[2]) Kort na die oogenschijnlijke verzoening, trachtte de Greeff door aankoop eigenaar te worden van zijne pastorie. »Dus. Johannes Grevius — zoo luidt het, *Oud-arch. Heusden*, E. 59, fol. 14 verso — heeft vande magistraten deser stede gecoft zeecker huijsinge ende erff, staende omtrent de Cloosterkerck, daer den voors. Grevius tegenwoordich in is woonende, breeder volgens de coopcedulle, ende conditien, daer van gemaeckt, in date den 18en Augusti 1617, voor de somme van negenhondert gulden, te betaelen in vier termijnen". De laatste termijn dier koopsom werd voldaan 10 Sept. 1631, en wel door de Greeffs weduwe, Josina van Ravensteyn. Vgl. *Oud-arch. Heusden*, E. 217, bijlage tot fol. 45; E. 220, bijlage tot fol. 13.

[3]) Wat nu volgt in den tekst, is voor het grootste gedeelte ontleend aan het verweerschrift, dat Heusdens kerkeraad door bemiddeling van Joh. Cloppenburch den Staten deed toekomen, tegenover de remonstrantie hun in Mei 1618 door Grevius aangeboden, en welk verweerschrift is opgenomen in de bekende *Deductie*, fol. 141—148. Ook bleef een copie daarvan bewaard in *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

Digitized by Google

houdende, haer wt sijn predicatien absenteerden", zoo kon dit echter niet verhinderen, dat Grevius de met Voetius getroffen schikking voortdurend in de waagschaal stelde; nu eens „door desen te precipiteren om onbereyt de predicatie (welcke anders nagelaten soude geweest syn) aen te vangen"; dan weer, door „in syne eygene gebeurte" te doen optreden „niet alleen onaengename predicanten, maer oock soodanige, die by den classe noyt voor gereformeerden en waren erkent; gelyck sulx met namen is geschiet den 15 Octobris inden persoon heer Tameri [1]), welcke Tamerus gansch onstichtich de leere der perseverantie lasterde als een oude ketterie der Valentianen, ende tegensprack de verseeckerheyt der zalicheyt; bedienende mede den doop, ende sonder gesang zijne predicatie besluijtende". Vanwege „de groote opspraeck ende ergernisse" daardoor ontstaan, doleerde Heusdens kerkeraad — verlangende „dat sulx voordaen mochte geweeret werden" — veertien dagen later, schriftelijk bij de classis te Gorinchem [2]). Hier kreeg haar praeses, Luderus Vogelsanck, van de broederen in last „dominum Grevium scherpelyck te vermaenen van zijn onordentlyck doen" [3]); terwijl Voetius, die, om hetgeen

---

[1]) Henricus Tamerus was, reeds op achttienjarigen leeftijd, een bekwaam leerling van Melanchton, te Wittenberg. Teruggekeerd naar de Vereenigde Gewesten, diende hij »tot Woerden, Wtrecht ende elders in de lutersche vergaderingen". Zonder ooit lidmaat te zijn geweest »der gereformeerde kercke", nam hij — »tegens ordre en danck des classis van Gorinchem", maar »gesteldt ende toegelaten byde ed. mog. heeren Staten" — het predikambt waar in de gecombineerde gemeenten Doeveren, Genderen en Gansoijen. Zie Kist en Moll, *Kerkhist. arch.*, dl. I, blz. 303. Vgl. daarmede *Deductie*, fol. 3 en hierachter, bijlage LXXXVII.

[2]) *Hand. cl. Gorc.*, 30 Oct. 1617.

[3]) De »remonstrantie", die Cloppenburch — »daertoe gedeputeert" door jonker Spierinck en den Heusdenschen kerkeraad — aan Hollands staten overleverde, verklaart »d. Grevius gecensureert synde inde classe, heeft den classe geene andere satisfactie gegeven als dese, met formele woorden

Digitized by Google

toen had plaats gegrepen, bij den ambtgenoot niet meer ter kerk gekomen was, op dezelfde vergadering „presenteerde met Grevio in handelinge te treden van weder in zijne predicatie te gaen, als hij hem eerst met zijne kerckenraet ende gemeijnte behoorlyck soude hebben gereconcilieert".

Maar juist dat laatste was en bleef het groote struikelblok. Toen, tegen het eind van 1617 „den tyt naderde, dat ter stede Heusden, gelyck oock elders, solempnelick plach gehouden te werden de bedieninge van het heylig avontmael", achtte de kerkeraad het oogenblik gekomen voor eene vernieuwde poging „omme de differenten ende verschillen geassopieert te mogen worden, ende alsoo den wech te prepareren tot een christelycken nachtmael" [1]). Ende dit te eerder, wijl met hetzelfde doel vier gecommitteerden uit de magistraat [2]) zich vervoegd hadden tot het consistorie [3]), aan wie was betuigd geworden door den kerkeraad, dat men trachten wilde „alles tot eenicheyt te brengen; datmen oock nyet en soude particulariseren, maer reciproce d'een den anderen ongeveynsdelyck syne foulten, die daer mochten ter wedersyden geresen zyn rondelyck vergeven ende vergeten". Grevius evenwel, ongezind zich ter kerkeraadsvergadering „te laeten vijnden", deed door den diaken, uit het consistorie naar hem afgevaardigd, den broederen „aenseggen, dat hy niet met haer wilde spre-

---

seggende: »Ick stae onder geen kerckenraet; ick ben predicant a part." Vgl. hier dr. Rogge, *Wtenbogaert*, dl. II, blz. 373.

[1]) Bij de voorstelling hierboven van dien avondmaalsstrijd gegeven, kon ik ook vergelijken het genotuleerde omtrent de Heusdensche raadsvergadering op 20 Dec. 1617, bewaard onder de *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

[2]) Te weten: schout van den Elshout, president-schepen Bruyninex, jonker Adriaan van der Merwede en burgemeester de Momber.

[3]) Op den 9den December 1617.

Digitized by Google

ken dan geassisteert synde met twee wtte magistraet ofte vier anderen persoonen als gelooffweerdige getuygen". Nogmaals, en nu zoo dringend mogelijk „gebeden, dat hy ten minsten eens soude hooren wat hem voorgedragen soude worden ende dat hy sich daer coste op beraeden", bleef de Greeff „by syne weygeringe volherden, seggende, dat hy haer voor synen kerckenraet niet en kende".

Nadat zoowel ouderlingen als diakenen de door Grevius gevolgde handelwijs, „met dewelcke allé hope van verstaninge genoechsaem was affgesneden" [1]), ter kennis hadden gebracht der „vier persoonen wt de eers. magistraet, die haer daer mede gecontenteert hielden", droegen zij aan Voetius op „alsoo Grevius in gebreke bleeff van versoeninge, niettemin alle preparatien acten voor de bedieninge des avontmaels int werck te stellen". Overeenkomstig den hem gegeven last „vercondichde" deze, 10 December 1617, in de voormiddaggodsdienstoefening „het avontmael tegen den aenstaenden tyt, sonder precysen dach te noemen; beneffens verclaringe, soo daer yemant was, die hem in eenige dingen mochte beswaert vijnden, by hem te commen, omme onderricht te worden". De tweede „communicatie" geschiedde den volgenden Zondag-voormiddag door Grevius; doch buiten weten des kerkeraads, en met „expresse" vermelding „datmen naer ouder gewoonte het heylige nachtmael soude vuytdeelen op Kersdach". In strijd hiermede las wederom Voetius bij den namiddagdienst voor, dat genoemde plechtigheid, volgens besluit van het consistorie,

---

[1]) En zulks geschiedde nog wel tijdens het eerste eeuwfeest der Reformatie! Vgl. hier dr. Rogge, *Wtenbogaert*, dl. II, blz. 344—346, en Brandt, *a. w.*, dl. II, blz. 692.

Digitized by Google

zou worden gevierd „op Kersavont [1]), dwelck de magistraten verdochte te wesen een groote ongehoorde nieuwicheyt".

Om die reden aarzelden dan ook sommige leden der vroedschap geen oogenblik, Voetius [2]) „ende die vanden kerckenraedt" ter verantwoording voor zich te ontbieden; nochtans „tegens het advys van myn heer drossert ende andere wethouderen in regeringe synde, dewelcke meynden dat de saecke in de kercke ende niet op het raethuus beslicht ende broederlyck sonder dwingende macht behoorde affgehandelt te werden". Als nu aan de twee uit Heusdens consistorie daartoe gecommitteerde en, 19 December 1617, ten stadhuize verschenen kerkeraadsleden [3]) door bedoelde regeeringspersonen gevraagd werd „waeromme dat op den Sondach, ende niet op den dach der geboorte Christi, gelyck placht te geschieden, het avontmael soude geadministreert werden?", verklaarden dezen kortweg „dat hierinne de Christelycke vryheyt was gebruyckt, alsoo men niet en hadde eenige Joodsche ofte Paepsche verbintenisse van dagen ende maenden" [4]). Met die betuiging, naar het scheen, genoe-

---

[1]) Onder »Kersavont" is hier de dag vóór Kerstmis te verstaan.

[2]) In een later raadsbesluit, daarop betrekking hebbende, werd van Voetius gezegd: »die alhier maer bij leeninge is getolereert". Zie *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

[3]) Met name de ouderlingen Jan Fr. van den Broeck en Willem Tuelinck. Laatstgenoemde was juist onlangs (28 November) hertrouwd met »Agneta Adriaensdr. weduwe". *Oud-arch. Heusden*, J. I, 1.

[4]) Zie Gal. 4:10. Had de Haagsche kerkorde van 1586, in art. 56, bepaald, dat »het avontmael des Heeren ten twee maenden eens, soo veel het moghelijck was, soude ghehouden werden: ende stichtelijck soude zijn, daer het de gheleghentheyt der kercken lijden conde, dat op den Paes-dagh, Pincxter-dagh ende Christ-dagh het selve soude geschieden" — eene bepaling, door art. 63 der Dordsche kerkorde van 1618 en 1619 bekrachtigd — zoo schreef later Voetius dienaangaande in zijne *Polit. eccles.*, t. III, p. 223: »Posterius tantum consulitur, aut conceditur, aut ecclesiis expendendum ac

Digitized by Google

gen nemende, antwoordden hun „die vande magistraet", hoe er plan bestond, spoedig weer bijeen te komen, en dan „daer toe te arbeyden, dat Grevius versoent synde, men gesamendlyck het avontmael genieten mochte".

Ofschoon de broederen des kerkeraads zulk eene verzoening met Grevius, volstrekt niet verwachtten, meenden zij toch Heusdens regeering „gewillichlyck" de hand te moeten bieden. Uit dien hoofde werd door hen aan de Greeff verzekerd, „dat sy niet van hem en begeerden iet tgene tot quetsinge van syne conscientie diende, maer alleene, dat hy affstant soude doen van syne voorige exorbitante proceduyren, daer door hy gearbeyt hadde tot exclusie van die leere, die hy in synen dienst tot Heusden tredende solempnelick inden classe hadde aengenomen". Ook verlangden ouderlingen en diakenen, dat hij — „by sich houdende (totdat in synodo nationali anders soude syn gedisponeert) t gevoelen twelck hy naderhant buyten hope der gemeente, niet sonder verstroyinge derselver hadde op den predickstoel gebracht" — voortaan met hen en zijn collega Voetius eendrachtelijk zou samenwerken.

Daar echter de Greeff terstond „pretentieerde, dat syne conscientie hem niet en knaechden, ende dat hy, sonder yemants int minste geoffenseert te hebben, in alles wel geprocedeert hadde", gaf hem de kerkeraad, „achtnemende op syne haestige humeuren", den noodigen tijd om zich te bedenken. En later, toen een deel der vroedschap over de hangende geschillen van nieuws wilde beraadslagen, verzochten de broeders, ten einde „met meer-

---

deliberandum relinquitur". Vgl. N. C. Kist, *De Christelijke kerk op aarde, volgens het bijbelsch onderwijs en de geschiedenis. Eene door Teyler's godgeleerd genootschap bekroonde prijsverhandeling, tweede vermeerderde uitgave*, Leiden, 1835, dl. I, blz. 332, en dl. II, blz. 130—132.

Digitized by Google

der zedicheyt wt Grevio syne meyninge te verstaen, dat hy deselve schriftelyck stellen wilde; twelck hy gedaen heeft" [1]). Door het consistorie werd hierop „reciproce" aan Grevius overhandigd „de substantie vant gene voorseyt was, by hun allen onderteekent" [2]). Maar niet zoodra had Johannes Grevius den aanhef van het eerste artikel, sprekende „over affstant ende schultbekenninge", daarin gelezen, of, vol verontwaardiging, riep hij uit: „ick sal het myn leven niet doen!" Geen wonder dus, dat de Greeffs repliek op genoemd schrijven, 21 December 1617 den afgevaardigden uit het consistorie toegezonden [3]), aanstonds ten gevolge had een „schriftelycke wederantwoort des kerckenraets" [4]).

---

[1]) Zie hierachter, bijlage LXXXVIII.

[2]) Zie hierachter, bijlage LXXXIX.

[3]) Zie hierachter, bijlage XC.

[4]) Zie hierachter, bijlage XCI. »Grevii conditien — zoo schrijft Trigland, *Kerck. gesch.*, blz. 816b, 817a — waren vanden selven aert als Barnevelts voorslaghen ende zijner commissarissen, wanneer die handelden tusschen de Remonstrantsche perturbateurs van de kercken, ende den orthodoxen leeraren, ofte de gecommitteerde van die kercken de welcke van de Remonstranten getroubleert waren. 't Was altijt te seggen, datmen aen beyde zijden vergeven ende vergeten soude al watter gepasseert was, ende voortaen met malkander in goede vrede ende eenicheyt leven, d'een den anderen in broederlijcke liefde ende vriendelijckheyt bejeghenen etc. Niet anders dan of het maer particuliere offensien waren gheweest, voort spruytende uyt particuliere affecten ende ongestelde genegentheden, de welcke alleen ter neder gheset zijnde, alles wel soude zijn, latende ondertusschen de poincten differentiael tusschen beyden staen, in voeghen dat yeder daer van gevoelen mochte, soo als hy konde, of als hem best docht. 't Welck voorwaer een groot misverstant is. In particuliere saecken weten wy dat het soo kan gaen, als de welcke een yeder in zijn eygen macht ende arbitragie heeft; jae daer moet het menichmael so gaen. Maer hier heeft het eene andere ghelegentheyt, alsoo het hier Godes eere aengaet, der menschen salicheyt, de stichtinge ende d'opbouwinge van Christi ghemeynte. Daerom die in sulcke saecken misdaen heeft, die behoort wel deghelijck zijn schult te bekennen, Gode de eere te gheven, van zijn quaet af te staen, zijn faute te repareren, ende de gemeynte daer mede te stichten. Wil hy dat niet doen, hy vergroot zijn quaet, quetst Godes majesteyt te meer, gheeft swaerder arghernisse, ver-

Digitized by Google

Middelerwijl waren te Heusden vergaderd geweest „in absentie vanden heere drossaert ende andere onpartidige wethouderen, eenige uyt de magistraet", die „ten believen van d. Grevio" hadden goedgevonden, om zoowel den Calvinistisch gezinden kerkeraad „te vermanen ende te versoecken" als den predikant „bij leeninge", Voetius [1]), ambtshalve „te belasten ende te bevelen, dat de vuijtdeijlinge vanden nachtmaele Christi anders niet en soude gedaen werden, als naer d'oude ordre ende gebruijcke". Ofschoon reeds den 21sten December ten stadhuize voorgesteld, werd bedoelde resolutie door het zevental [2]) raadsleden, „in dese saecke gebesoigneert hebbende", voorloopig nog „binnen gehouden ende gedissimuleert" [3]). Eerst Zaterdag, 23 December 1617, nadat het consistorie zijn wederantwoord aan Grevius gezonden had, deden ook „de voorsegde wethouderen het protest voorgaende beraempt aen den kerckenraede ende Voetio deur de camerbewaerder toeschicken" [4]).

Nauwelijks had Voetius, bij afwezigheid van de Greeff „praeses synedrii", de ontvangen acte vluchtig doorloopen, of hij haastte zich „de selve den andere van de magistraet te communiceren [5]); advijs gevende, datmen

---

weckt meerder scheuringhe, ende sal te zijner tijt te swaerder oordeel vanden Heere hebben te verwachten. Wy wenschen dat een yeder dat wel betrachte, om soo een beroerte inde kercken niet te verwecken, ende soodanigen argernisse niet te gheven, als vande Arminiaensche remonstranten, ende specialijck van desen Grevio, is geschiet".

[1]) Zie hierboven, blz. 234, aant. 2.

[2]) Namelijk: schepenen Bruynincx, van Gemert, Loockermans, Vereycken, Hamel, alsook burgemeesters de Momber en Adr. Jansen van Cuyck. *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

[3]) Zie hieronder, aant. 5.

[4]) Dit geschiedde door Jan Klaassen van Wyck »daechs voor de uijtdeelinge des nachtmaels ontrent twelf ueren des middachs". *Deductie*, fol. 170.

[5]) »Hebben voorschreven kerckenraet ende d. Voetius t' zelffde protest, aenden heere drossaert ende andere tegenwoordige wethouderen terstont daer aen verthoont ende gevraecht off haere meyninge ende wille oock zulckx

Digitized by Google

even wel met de bedeelinge des nachtmaels moest voortgaen, ende soodanigen protesten ende dreijgementen niet ontsien, dewijle soo wesentlycken deel van exercitie der religie niet en conde achtergelaten werden, noch de gantsche gemeijnte, die haer nu bereyt hadde, daer van gefrustreert" [1]). Niettemin achtte drossaard Spierinck het geraden — „des achternoens tenselven dage" — te doen samenkomen „de jegenwoordige ende vorige magistraet". Terwijl men op Heusdens stadhuis nog ijverig „besoigneerde" over het nieuw-gerezen bezwaar, en de gecommitteerde kerkeraadsleden Tuelinck en van den Broeck zich gereed maakten „omme mette oude wethouderen ter zyde vande raetcamere vergadert te spreecken", begon juist „de clocke tot de boetpredicatie [2]) inder kercken geluyt te worden". Dientengevolge zag jonker Spierinck zich genoopt, haastig het advies te vragen van de heeren der vroedschap; waarna „met de meeste stemmen wert goetgevonden ende verclaert, datmen by de ordre der kerckenraet blyven soude, alzo door cortheyt des tyts onmogelyck was eenighe naerdere communicatie te legghen" [3]).

Overeenkomstig dat besluit [4]) hield nu Voetius op Zondag, 24 December 1617, des voormiddags „de bedieninge

---

ware, die ten hoochsten verwondert, als aende welcke, door den anderen zeeven heeren voorschreven niet eens van het voors. protest eenighe mentie ghemaeckt en was: hoe wel de magistraten noch den 22en ende 23en des voors. maents, tot vereeniginge van den kerckenraet met d. Grevio versamelt waren gheweest". *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

[1]) *Deductie*, fol. 170.

[2]) Dat is de godsdienstoefening, waarin men zich voorbereidde tot het te vieren avondmaal, door Voetius »proefpredicatie" geheeten.

[3]) *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

[4]) Bovengenoemde resolutie droeg de onderteekening van jonker Spierinck van Well, Aertsen, Verhoutert, Seb. Beelaerts, J. F. van den Broeck, jonker van der Merwede, Willem van Cuyck, Jarensen, Tuelinck en Dingman Adriaansen.

Digitized by Google

van het heylig avontmael". Buiten verwachting geschiedde die plechtigheid „met groote stichtinge, sonder de minste alteratie der gemeynte". Ofschoon Grevius niet mede aanzat — veeleer had hij tijdens de jongst-verloopen dagen zich de grootste moeite gegeven, om ook andere lidmaten daarvan aftehouden [1]) „so by auctoriteyt als door inductie" [2]) — administreerde nochtans zijn ambtgenoot „by leeninge" de nachtmaalstafel voor tweehonderdvijfentwintig „communicanten": een aanzienlijk getal en „meerder dan oyt zedert de Reformatie tot Heusden bekent syn geweest" [3]).

De zeven Remonstrantsch gezinde raadsleden [4]), die dat alles hadden zien plaats grijpen in lijnrechten strijd met hun uitdrukkelijk bevel, namen, Donderdag, 28 December, opnieuw vergaderd, het besluit Loockermans en Hamel, gelijk voorheen, af te vaardigen naar Den Haag [5]); alwaar beiden, niet enkel schriftelijk maar ook mondeling, zouden te verstaan geven, dat het der magistraat

---

[1]) Grevius handelde zoodoende geheel en al in strijd met wat hij, nog kort geleden — 20 Dec. 1617 — den Heusdenschen kerkeraad had aangeboden te doen. Zie art. 3 van bijlage LXXXVIII.

[2]) Dat laatste was o. a. het geval bij mevr. de wed. Maximiliaan de Hornes tot Lokeren, geb. Agnes van Milendonck. Zie hierachter, bijlage XCII.

[3]) *Deductie*, fol. 143. Ten blijke hoe zonderling Grevius ook nu weer handelde, kan deze depositie dienen, geteekend door Tuelinck en Jan Beelaerts: »Verclaeren ende attesteren wij ondergeschreven, dat voorleden kerstyt 1617, Joh. Grevius beijde de voormiddaechsche predicatien heeft gedaen op beijde kersdaegen, ende alhoewel wij hem sochten te induceren, dat hij de tweede kersdach Voetium voor den middach soude laeten prediken, alsoo het sijne rechte gebeurte was; daar toe niet en heeft willen verstaen, maer geantwoort, komt dien voormiddach Voetio wel te pas, hij komt mij oock wel te pas".

[4]) Zie hierboven, blz. 237, aant. 2.

[5]) Van hunne aankomst te 's-Gravenhage gaf Cloppenburch, die volijverig de belangen voorstond der Heusdensche calvinisten, jonker van der Merwede zoo spoedig mogelijk bericht in een merkwaardigen brief, die, trots het daaronder geplaatste »lecta comburenda", als bijlage XCIII hierachter staat afgedrukt.

Digitized by Google

nog niet gelukt was „omme te commen tot reconciliatie vande differenten tusschen Grevium ende Voetium, mitsgaders die vanden kerckenraide binnen Heusden". Ook moesten zij den Staten meêdeelen, hoe men bevond „de saecke van dage te dage te exaspereren, ende tot seer quaden eynde te tenderen". Niettemin hield de vroedschap zich overtuigd, dat hunne Edel Mogenden „hierinne op het alderspoedichsten souden gelieven te versien, tot de meeste ruste ende welvaren soo vande auctoriteyt publycq als tot maintienement vande magistraet" [1]).

Slechts weinige dagen mocht het jaar 1618 oud heeten, toen er binnen de frontierstad gebeurde, wat die twee: „auctoriteyt publycq" en „maintienement vande magistraet", in hoog-ernstig gevaar bracht. Volgens vaststaand gebruik werd „op ten heyligen derthien dagh" — dat is, op Driekoningen [2]) — te Heusden „het gerechte verset". De zeven schepenen, die moesten aftreden, kozen alsdan tot hunne plaatsvervangers zeven „gequalificeerde borgers"; waarna „het oudt herkomen" voorschreef, dat van de laatsten door den drost twee „geschrabt", en van de eersten twee door hem „gecontinueert" werden [3]). Toen nu Spierinck zich den 6den Januari 1618 op het stadhuis bevond, om „in conformité vande privilegien ende handtvesten" een nieuwen schepen-stoel te

---

[1]) *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

[2]) Oudtijds werd Driekoningen »Dertiendag" geheeten, omdat hij de 13de dag is na Kerstmis; 25 December tot 6 Januari.

[3]) Van Oudenhoven, *Beschr. v. Heusd.*, blz. 62, 294. Zie ook *Den derden vraegh-al aen de heeren pensionarissen van Leyden en Rotterdam, om van hun beantwoort te werden; ende hier uyt te amplieren de instructie aen haere borgemeesteren respective, op 't stuck van de waertgelders*, vraag 1, 4, 6 en 18. Van dat Contra-remonstrantsche pamflet, waaraan schepen Tuelinck niet ten eenenmale vreemd schijnt geweest te zijn, bevindt zich een exemplaar op de universiteitsbibliotheek te Amsterdam. Vgl. dr. Rogge, *Beschr. catal.*, st. III, blz. 9.

Digitized by Google

formeeren, poogde hem de heer van Kessel „synen vryen keur" te benemen — „uytdoende de naemen der gener, die by den drossaert waeren gecontinueert, ende andere daer vooren inschryvende, oock aenhoudende die den drossaert uyt vaechde" [1]). Daarenboven verzocht Zijne Genade, door schout van den Elshout, den gecommitteerden Cornelis Frans Wittens [2]) en mr. Hugo de Groot, eerst sedert kort binnen Heusden gearriveerd [3]), bij zich op de raadzaal te komen. Hier hebben die afgevaardigden der Staten „met goede oogen (soomen seyt) aengesien het ongelyck dat den drossaert geschiede int veranderen vande namen by hem tot schepenen gecontinueert". Wel ver van jonker Spierinck „in syn officie te mainteneeren ofte assisteren", lieten zij „den superintendent van t guarnisoen" ongestoord „bewerden om de verkiesinge t'eenemael naer synen wille te volbrengen". Daartegen echter kwamen in beslist verzet „die van den outraet ende veele andere gequalificeerde borgeren, t' corpus der stadt representerende", tot wie de beide schepenen, door den drost aangehouden, hunne toevlucht genomen hadden. Dreigden al Wittens en de Groot, dat „soo men niet en conde accorderen, sy luyden selfs magistraten souden

---

[1]) De heer van Kessel grondde zijn recht tot dit alles, op het »casteleynschap", dat hij zeide te bezitten. Zie echter hierboven, blz. 211, aant. 2, en hierachter, bijlage XCIII.

[2]) Wittens was toen »outborgemeester van Dordrecht". *Deductie*, fol. 183.

[3]) Hun was door de Staten belast »omme de misverstanden in saecken van de religie ende onder de kercken-dienaren Grevius en Voetius te accommoderen, eenigheyt en vrede onder de selve te planten; oock voornamentlijck te letten dat de verkiesinge van de magistraet wel en behoorlijck mochte worden gedaen". *Resol. Holl.*, 2 Jan. 1618. In zijn *Apologeticus*, p. 176, schrijft Hugo Grotius: »Sic et Husdae concursu facto electio magistratuum, quae facta erat ab oppidi praefecto ut arcis custode et a quaesitore (secundum morem per annos quadraginta servatum) rescissa est et quaesitori nova extorta electio ad arbitrium seditiosae turbae".

Digitized by Google

verkiesen"[1]), toch behield Spierinck, met „de electie by hem gedaen", de overhand[2]), „en syn de heeren commissarisen ende commandeur ondertusschen van den stadthuyse vertrocken".

Gelijktijdig met hen ging uit de raadkamer ook weg „scholtis" van den Elshout, die anders door zijne betrekking gehouden was „den schepenen volgende de costuyme den eedt te staven"[3]); zoodat Heusdens drost zich genoodzaakt zag — „dewyle de stadt niet en konde wesen sonder magistraet" — dit werk zelf te verrichten, na eerst „by een gesworen notaris inde vierschale den eedt te hebben doen voorlesen"[4]). Vervolgens koos het zevental schepenen „drie borgemeesters", die op dezelfde wijze in hun ambt bevestigd werden „tot groote blyschap

---

[1]) Wat dit punt betreft, luidde hunne instructie: »ende op dat uyt de aenstaende electie gheen swarigheyt of onlust en ryzen, sullen de Gedeputeerden indien de voet van electie andersints by bewillinge niet en kan worden ghevonden, bewaren het recht van de Graeffelijckheyt, ende in plaets van den commandeur ende drossaert, ende sonder praejuditie van haer gesustineerde doen 't geen by alle-beyde officieren van de selve stede voor desen plach te geschieden; daer op voor al lettende dat sulcks geschiede tot het meeste contentement". *Resol. Holl.*, 3 Jan. 1618.

[2]) Door Heusdens drost werden voor het jaar 1618 »gecontinueerd" de schepenen Verhoutert en jonker van der Merwede. Zie *Den vierden vraegh-al pour tailler des besoignes aen den derden vraegh-al die soo* heusden *standt van een frontier-plaetse overweget*, ghedruckt (z. n. v. pl. en v. dr.) int jaer 1618, vraag 6, 7 en 9. Dit vlugschrift, gevloeid uit de pen van een Remonstrant, is voorhanden op de Amsterdamsche universiteitsbibliotheek. Vgl. dr. Rogge, *Beschr. catal.*, st. III, blz. 10.

[3]) Vgl. van Oudenhoven, *Beschr. v. Heusd.*, blz. 294—296.

[4]) Nog geen half jaar later — toen op het Binnenhof de wind uit een anderen hoek begon te waaien — resolveerden Hollands staten »dat de schout van Heusden, die hem tot noch toe onthouden hadde met de jeghenwoordighe magistraet recht te sitten, aengheschreven soude worden, onvermindert de jegenwoordige dispute met de magistraet, hem op 't raed-huys by de selve te vinden, recht ende justitie te helpen administreren, ende sijn persoon niet te onthouden van 't gene tot sijn ampt ende dependentien van dien is specterende". *Resol. Holl.*, 23 Juni 1618. Vgl. daarmeê die van 16 Januari 1618.

Digitized by Google

ende genougen der ganscher outraedt ende gemeynte" [1]). Toch achtte men het niet ondienstig, een nauwkeurig verslag van het gebeurde, in den vorm eener remonstrantie [2]), Hollands staten voor te dragen, opdat hunne Edel Mogenden „vande waere gelegentheyt der saken volcomentlyck mochten worden onderricht, tegens alsulcke contrarie rapporten als desen aengaende alreede gedaen waren ofte noch souden mogen worden gedaen".

Hadden door dit verzetten der Wet, en bij het straks daarop gevolgde wisselen van ouderlingen en diakenen [3]), de geestverwanten van Voetius boven de Greeffs partijgenooten te Heusden eene belangrijke meerderheid voor zich verworven [4]), zoo traden Vrijdag, 25 Mei 1618, na

---

[1]) Dit nam echter niet weg, dat »dese wettelijcke magistraten daer nae oock vele reprochen hebben moeten lijden, soo van den heere van Kessel, die in volle chrychsraet seijde datter geen magistraet in de stadt en was, dat hij haer voor geen magistraten en kende; als van de commissarissen der heeren Staten, die comende op de verpachtinge van de gemeene middelen, sonder ende buijten alle commissie, de magistraten comende op de verpachtinge nae costuijme, openbaerlyck op het stadthuijs voor haere burgerije hebben gereprocheert". *Deductie*, fol. 187.

Maar spoedig zouden èn Zijne Genade èn HH. Commissarissen het misnoegen daarover ondervinden van hunne Edel Mogenden. Werd aan de laatsten te kennen gegeven, dat ze »wel met meerder circumspectie" te Heusden behoorden gehandeld te hebben, »alsoo d'electie hier niet en was gedes-advoueert", — op den »superintendent van den guarnisoene" binnen de frontierstad, »die klaeghde over verscheyden wederwaerdigheden hem bejegent", sloegen de Staten volstrekt geen acht. Zelfs zonder zijn bezwaarschrift te lezen »is verstaen daer in niet te worden getreden van desen tijd, maer geseyt, dat hy wel mochte vertrecken". *Resol. Holl.*, 10 April en 26 Juni 1618.

[2]) Zie hierachter, bijlage XCIV.

[3]) Vgl. hierboven, blz. 178, aant. 4.

[4]) Telde in 1617 de Heusdensche vroedschap zeven Remonstrantsch en drie Contra-remonstrantsch gezinden, in 1618 bleek die verhouding juist omgekeerd; terwijl toen het consistorie bestond enkel uit volslagen Calvinisten; t. w. de ouderlingen Walewijn Jansen, Willem Verhoutert, Jan Franssen van den Broeck, Jacob Jacobsen Croes, en de diakenen Lambert Jarensen, Dirk Goossens, Marcus Rinharts, Pontus la Grue.

Digitized by Google

afloop der godsdienstoefening, Willem Wteneng, Hendrik Jansen de Witt en Jan Cornelissen [1]), als gedeputeerd door ongeveer zestig Calvinistisch gezinde lidmaten, de consistoriekamer binnen, „om te versoecken, dat de gemeijnte aengaende de oprechte leere ende ordre mochte gebracht werden tot dien goeden standt, in de welcke sij was voor het opcomen der Arminiaensche factie ende de comste Johann Grevii alhier [2]). Ende dat hier toe dit eenige middel (onder correctie) mochte aengewent werden, dat Grevius ofte geinduceert werde om door openbaere schultbekenning te repareren tgene van hem nu eenige jaren tegen de voorschreven leere ende ordre misbruijckt is; ende voorts van nieus te geloven hem te sullen gedragen conform de expresse conditien sijner aenneminge alhier, ofte bij gebrecke van dien als aengenomen predicant deser gemeijnte voorts aen niet meer gehouden ende getolereert werde" [3]).

Hoewel de kerkeraad aan genoemde commissie onmiddellijk toezegging deed, dat hij „de saken by der hant soude nemen", weigerde niettemin de Greeff, als voorheen, om „sonder getuygen" [4]) met de broederen „in

---

[1]) Laatstgenoemde heet, *Deductie*, fol. 197, naar zijn ambacht, Jan Cornelissen Lijndrayer. Aan het hoofd der oorspronkelijke remonstrantie, bij den kerkeraad ingediend, komt ook nog als commissielid voor, de Heusdensche brouwer Gompert Gerritsen. Mogelijk werd hij door bijzondere omstandigheden verhinderd, mede ter consistoriekamer aanwezig te zijn.

[2]) Een der ijverigste geestverwanten van Voetius was o. a. de beroemde Olivier van Noort, toentertijd, als »praefectus cohortis peditum", te Heusden in garnizoen; — »ibique difficillimis temporibus egregie fidem suam erga orthodoxam religionem, ecclesiam, et patriam contra grassantem tunc et tantum non dominantem factionem Remonstranticam ostendit". Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 414, 415. Vgl. echter van der Aa, *Biogr. woordenb.*, dl. XIII, blz. 293.

[3]) *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39. Vgl. *Deductie*, fol. 197.

[4]) Als zoodanig sloeg Grevius den leden van het consistorie voor: »Adriaen Jansz. van Cuyck, tegenwoordich schepen, ende Dirck Anteunissen van

Digitized by Google

sprake te coomen". Bovendien sloeg hij iedere wederzijdsche verklaring, schriftelijk te geven, hardnekkig af, zoodat dan ook het consistorie op 28 Mei „smorgens ten acht uijren" bijeengekomen, goedvond — „dewyle Grevius hem tot gene behoorlycke reconciliatie ende satisfactie en wilde laten bewegen" — het oor te leenen aan den ernstigen drang van verreweg de meeste leden der gemeente, en hem „als predicant niet langer te houden ende te tolereren; maer een acte te stellen van ontslaginge synes dienstes" [1]). Bedoelde acte, den 30sten Mei 1618 door Jacob Jacobsen Croes als ouderling en Lambert Jarensen als diaken „aen de eers. magistraet gepresenteert, ende met de selve in communicatie geleyt", werd hierop terstond door de vroedschap bekrachtigd. Slechts stelde zij als voorwaarde, dat Grevius behoorlijk afschrift zou ontvangen „van de selve acte, mitsgaders vande verificatien totte beschuldinge indeselve acte vermelt", ten einde zich te kunnen verdedigen „voorden classe ofte andersintz ter plaetse hem soude goetduncken": een maatregel, die echter niet belette, dat drossaard Spierinck, te gelijk met eene copie van bovengenoemd stuk, „by notaris geauthentiseert sijnde", op Vrijdag 1 Juni in den vroegen morgen, door den deurwaarder Jan Klaas-

---

Wyntracq, tegenwoordich borgemeester, dewelcke hy seyde daer in de kercke gereet te staen, om met hem binnen te coomen". Br. ouderlingen en diakenen antwoordden echter aan de Greeff, »dat sy met die heeren, die hy noemde, voor desen tyt niet te spreecken ofte te handelen hadden". *Deductie*, fol. 197, 198.

[1]) Het origineel, door de kerkeraadsleden, Voetius uitgenomen, onderteekend, berust in 't *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39. Moge al ten volle van toepassing heeten wat Trigland, *Kerck. gesch.*, blz. 817 *b*, opmerkt: »wy souden die acte hier wel by voegen, dan s' is redelijck langh, ende vermits alle die quade proceduyren Grevii in dit historisch verhael punctuelijck zijn genarreert, soo dunckt het ons oock niet noodigh te wesen" — men zie echter bijlage XCV.

Digitized by Google

sen van Wyck aan de Greeff en, wijl deze afwezig was, aan diens huisvrouw heeft doen toekomen „een schriftelyck interdict", waarbij Grevius werd gelast „hem volgens de resolutie des kerkenraets niet meer te vervorderen door hem oft yemant anders eenige kerkelicke diensten op de ordinaris predick dagen in de publike kerke te doen, oft andersins dat tegens hem soude worden geprocedert nae behooren" [1]).

Denzelfden dag nog kwam, na geëindigde godsdienstoefening, de kerkeraad samen onder voorzitterschap van Voetius, door wien nu aan de vergaderde broeders werd bericht, „dat d. Cloppenburch, dewelcke te vooren geheel onwillich was om alhier het beroup aen te nemen, ten naesten by daer toe geinduceert was; ende dat derhalven met den eersten noodich was, tot vorderinge vande goede saecke het beroup te doen". Dienovereenkomstig koos onverwijld Heusdens consistorie „tot ordinarischen tweeden dienaer" den predikant van Aalburg [2]), „welckes stichtelycken wandel, midsgaders geleertheyt, oprechticheyt, ende pryselycken yver in het hanthaven der

---

[1]) *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

[2]) Hoewel slechts met leedwezen daartoe overgaande, besloten toch kerkeraad, gemeenteleden en wethouders van Aalburg, wegens »den noot ende tegenwoordige gelegentheyt der gemeijntte tot Heusden", haar hun predikant, Johannes Cloppenburch, af te staan, »behoudens dese conditie, dat hy niet eer en soude sijne plaetse verlaten, voor deselve met den dienst Abrahami Adriani versorcht soude wesen. Is daer nae ten overvloet gekonditioneert, dat indijen de beroepinge Abrah. Adriani niet en soude connen bevordert werden, Cloppenburch als predicant van Aelburch in zijnen dienst sal blijven verbonden ende verobligeert". *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39. Vgl. hiermede deze declaratie, door jonker van der Merwede ingeleverd bij de Heusdensche vroedschap: »Den 1en Juny 1618 tot Aelburch geweest met Voetio, Cloppenburch, Walewyn Janssen ten huyse vanden schouth, omme te hebben acte van ontslaninge van Cloppenburch, ende alsdoen mette naebueren verteert ende by my betaelt 2 gld. 8 sts." *Oud-arch. Heusden*, E. 213, bijlage tot fol. 35.

Digitized by Google

waerheyt den broederen niet alleen door het getuygenisse van anderen, maer oock door eygen ervarentheyt, nu overlange [1]), genoechsaem bekent waeren" [2]).

Inmiddels was de Greeff 28 Mei 1618 — den dag van zijn „deportement" door Heusdens consistorie — naar Den Haag gereisd en had hij aan de staten van Holland en West-Friesland overgeleverd „seecker remonstrantie [3]), om te ontwijcken de censure des kerckenraets; ende alsoo alles door usurpatie van hare Ed. Mog. authoriteyt te prevenieren" [4]); terwijl ook zijne vrienden en medestanders [5]) niet ophielden, binnen de frontierstad „rontomme te loopen ende door vreemde manieren van inductie alderhande inwoonderen, sy waren dan Gereformeerde, halve Paepschen, Libertynsche, die naulyx oyt in het gehoor te vooren gesien waren, te solliciteren tot onderteeckeninge van seeckere acte, waermede verclaert worde, dat sy by Grevii leere ende leven gecontenteert waren, ende den selven in synen dienst gaerne souden gecontinueert sien". Daarna werd door den heer van Kessel aan zijne excellentie prins Maurits copie dier acte verzonden [6]).

Als gunstige uitkomst op genoemd pogen, vaardigden

---

[1]) Vgl. bijlage XCIII.

[2]) *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

[3]) *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

[4]) »Pauci in Belgio nostro nominari poterunt, qui monitionibus, et correptionibus aut censuris ob doctrinam aut mores subjecti, easve metuentes, palam aut clam ad magistratum, aut ad aliquem aut aliquos ex magistratu non confugerint, ibique praesidium contra autoritatem, αὐταξίαν, censuram ecclesiasticam non quaesiverint. Remonstrantes nostrates a. 1610 aperte petebant per ill. Hollandiae ordines protegi contra censuras ecclesiasticas etc.". Voet., *Polit. eccles.*, t. I, pars II, p. 536. Vgl. daarmede t. II, p. 55, 234.

[5]) Trigland, *Kerck. gesch.*, blz. 818*a*, gewaagt van »syne favoriten". *Deductie*, fol. 203 worden met name vermeld: Adr. Jansen van Cuyck, Vereycken, Huibert Willemsen Loockermans, Frank Willemsen Loockermans en Adriaan Lambertsen van der Plas.

[6]) *Deductie*, fol. 203.

Digitized by Google

Hollands staten naar Heusden af de gecommitteerde raden Dirk Jacobsen Schoonhoven en Johan Dierhout; welke heeren, Zaterdag 2 Juni, 's avonds laat „noch in de herberge ontbooden hebben de wethouderen ende die van den kerckenraet", ten einde beiden bestuurslichamen mede te deelen, hoe hunne Edel Mogenden aan Grevius hadden toegestaan „provisie van maintenu, ende dat de meyninge diens volgens was, hem op morgen, wesende den Pinxterdach, wederomme te stellen in syne gebeurte van prediken". Tevens vroegen zij den leden der magistraat en dien van het consistorie, hun zoodra mogelijk te willen zeggen: „of sy gesint waren haer daer mede te conformeren dan niet?"

Nauwelijks waren de afgevaardigden van den kerkeraad op reces uiteengegaan, of Heusdens vroedschap verzocht HH. gedeputeerden „openinge te doen haerder commissie". Ofschoon zich eerst „weygerich aenstellende", werd niettemin door dezen „nae verder instantie stuxgewyse voorgelesen seecker apostille by hare Ed. Mog. Grevio op de marge van syn requeste verleent". Maar als een der raadsleden, „die daer assisteerde, ende syne ooge hadde op de lectuyre", bemerkte „dat noch seecker clausule overich was, die verswegen wiert", drong heel de vroedschap straks aan op volledige inlichting. Schoorvoetend en half-onwillig verklaarden eindelijk gedeputeerden, hoe „de selve apostille voorts inhielt, dat by aldien hen in hare commissie eenigen tegenstant mochte geschieden, dat sy alsdan gebruycken souden de assistentie van den heere superintendent over den guarnisoene" [1]). Niet weinig daardoor verrast [2]), besloot het con-

[1]) Vgl. *Resol. Holl.*, 1 Juni 1618.

[2]) Daarbij kwam »dat eenen dach ofte twee herwaerts eenige geswooren vianden der religie binnen Heusden gesien ende gehoort waren niet dan

Digitized by Google

sistorie nog dienzelfden 2den Juni — „ontrent negen uijren des avonts" — aan de heeren Schoonhoven en Dierhout te melden [1]), „dat sy ten respecte van hare Ed. Mog. souden sien en lyden, dat Johannes Grevius, gewesen predicant alhier, soude in de beurte van den tweeden predicant prediken, ter tyt toe dat Commissarissen voors. ter eerster coomste in hare Ed. Mog. vergaderinge rapport gedaen souden hebben. Doch onder expresse protestatie, dat sij hiermede niet en verstonden, dat het deportement Grevii, ende t beroep op eenen anderen alrede voordesen gedaen in syne plaetse, ende den beroepen predicant ter hant gestelt, hierdoor souden geprejudicieert wesen".

Bijgevolg hield de Greeff met Pinksteren — 3 en 4 Juni 1618 — „de voormiddaechsche predicatie". In beide godsdienstoefeningen „assisteerden" HH. gedeputeerden, die mede tegenwoordig waren [2]), toen Voetius, door het afstaan zijner namiddagbeurt op den eersten Pinksterdag, aan Johannes Cloppenburch gelegenheid gaf, als Heusdens nieuw-beroepen tweede predikant op te treden [3]),

---

dreyginge ende moort blasende; gelyck daernae de heere van Kessel selve adviseerde aen Syn Excellentie, dat hy de alteratie der gemoederen op syne wedercoomste te poste wt den Hage gevonden hadde: jusques à l'effusion du sang, tot bloetstortinge toe". *Deductie*, fol. 202.

[1]) Bij monde van den ouderling Jan Fr. van den Broeck en den diaken Lambert Jarensz. *Deductie*, fol. 202.

[2]) De Gedeputeerden toch hadden — »blyde dat sy nu hare commissie volvoert hadden, ende dat alles sonder onrust soude afloopen" — alreede zich laten verluiden: »dat sy niet van meyninge waren partyschap te bethoonen". *Deductie*, fol. 202, 203.

[3]) Nog verder dan toen Voetius te Heusden zijne intrede deed, werd nu door Cloppenburch en diens partijgenooten afgeweken van de kerkorde. Immers was er ditmaal sprake: noch van eene goedkeuring der classis, noch van eene veertiendaagsche voorstelling aan de gemeente. Evenmin werd hier nageleefd de uitdrukkelijke voorwaarde, welke Aalburg had bedongen bij het dimitteeren van Cloppenburch. Zie hierboven, blz. 246, aant. 2. Vgl. ook blz. 157, aant. 2.

Digitized by Google

„tot groote blyschap der gemeynte, die swaerlycken gedreycht was door verscheydene factueuse persoonen, soo militaire in dienst synde van den heere van Kessel, als borgeren, jae wethouderen selfs van Grevii factie". En Pinkstermaandag nog, begaf zich Cloppenburch [1]), „door versouck ende goetvinden" van het consistorie, naar Den Haag, „omme aldaer Syn Excellentie ende de steden de saecke toegedaen te informeren van t' gepasseerde alhier [2]), ende advys te nemen om behoorlycken de saecke voorts te beleyden ende te muneren tegen tgene de partyen nu moveerden". Want, terwijl de twee gedeputeerden, „hare commissie (soomen meynde) volvoert hebbende", zich bleven ophouden binnen de frontierstad, maakte Grevius, 5 Juni, na zijne predikatie [3]), van den kansel bekend, „dat, alsoo hy van den kerckenraet verlaten was, het nootsaeckelyck soude syn eenen anderen aparten kerckenraet te verkiesen"; waartoe hij der gemeente, om uit te kiezen, aanvankelijk voordroeg zes ouderlingen en even zooveel diakenen [4]).

Daags daarna trad de Greeff, „buyten syne gewoonte" [5]), bij vernieuwing te Heusden op, en begon hij,

---

[1]) Een paar dagen later, 7 Juni 1618, voegde de kerkeraad uit zijn midden aan Cloppenburch nog toe Jacob Jacobsen Croes en Jan Franssen van den Broeck. Zie hierachter, bijlage XCVI.

[2]) Wat de Remonstranten bij de Staten zochten, dat wachtten, op hunne beurt, de Contra-remonstranten van den Prins. Vgl. hierboven, blz. 247, aant. 3.

[3]) Dinsdags na Pinksteren werd er anders te Heusden nooit gepreekt. Vgl. hierboven, blz. 199, aant. 2.

[4]) Te weten: Huibert Willemsen Loockermans, Dirk Anthonissen van Wyntrack, Adriaan Jansen van Cuyck, Wouter Hamel, Willem van Braeckel, Gerard van Eyck tot ouderlingen en Paulus Gerritsen Keyser, Jan Lenardsen van Boxtel, Cornelis Matthijssen, Herman Foppensen, Anthonis van Cuyck, Jochem Jansen tot diakenen. Van die bekendmaking door Grevius kon, blijkens notarieele depositie, Marcus Rinharts als dienstdoende diaken getuigen. *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

[5]) In *Deductie*, fol. 204, staat hierbij tusschen haakjes vermeld: »alsoo hy

Digitized by Google

zeer vroeg in de kerk gekomen, „met die van syne factie aldaer te procederen tot electie van vier ouderlingen ende diaconen", ten einde hen, wanneer de preek was afgeloopen, onmiddellijk te kunnen bevestigen [1]). Geen van Voetius' geestverwanten woonde bedoelde plechtigheid bij. Ook de diaken, „die het syne beurte alsdoen was de aelmoesse te collecteren" [2]), verliet, „met voorgaende advys van de broederen", zoodra hij de giften der gemeente ingezameld had, het kerkgebouw, „sonder het eynde der predicatie, ende de volgende confirmatie van Grevii kerckenraet te verwachten, om met syne presentie niet te schynen toe te staen, ofte te assisteren soodanige onwettelycke bevestiginge". Denzelfden middag reeds, werd door de afgevaardigden van magistraat en consistorie tegen zulk eene „dis ordre", zoo krachtig mogelijk, „gedoleert ende geprotesteert" bij de heeren Schoonhoven en Dierhout, die, naar zij later verzekerden, „Grevium hierover hebben aengesproocken ende ten hoochsten bestraft; oock mede versocht ende begeert, dat hy soude desisteren, ende de saecke laten in dien staet, in dewelcke sy was te vooren, sonder soodanigen kerckeraet te hebben ende te gebruycken, alsoo dit formele scheuringe was". Toen de Greeff hun echter antwoordde: „dat het nu te laet was; dat hy niet en conde wesen sonder kerckenraet, alsoo de andere kerckenraet hem niet meer en diende, maer tenemael hadde verlaten" — legden Commissarissen zich in alle kalmte bij die betuiging neêr; deden ten minste niets, om hem „met hare ende der heeren Staten autho-

---

noyt en plach de naeste weeckpredicatie, volgende na Pincxteren, Paesschen, ofte Kersdach te doen". Vgl. hierboven, blz. 177, aant. 3.

[1]) Bij de tot ouderling voorgedragenen vielen af van Braeckel en van Eyck; uit het zestal diakenen werden niet gekozen van Cuyck en Jansen.

[2]) Namelijk: Dirk Goossens. *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

Digitized by Google

riteyt te urgeren, ende daer toe assistentie des superintendents te compelleren" [1]).

Geheel anders handelde jonker Spierinck. Deze liet door den „camerwaerder" van Wyck den „gepretendeerden" kerkeraad, welken Grevius „contrarie alle kerckelijcke ordonnantie" bevestigd had, gerechtelijk aanzeggen, „dat syluijden hen niet en souden vervoerderen in hun opgeworpen ambt te treden, ende de wettelijcke beroepen kerckenraede, in officio sijnde, te verhinderen", daar hij anders als Heusdens drost, bij overtreding zijner insinuatie, „in tijden ende wijlen tegen hen luijden int generael ofte particulier soude procederen, sulcx als men tegen oproermaeckers ende verstoorders der gemeijne ruste behoort te doen" [2]).

Ongeacht die ernstige bedreiging, handhaafde Grevius de nieuwe broeders. Immers, als Dirk Goossens en Marcus Rinharts, kort geleden wettig gekozen en bevestigde diakenen, Zondag, 10 Juni 1618, zich hadden begeven „ter nae middaechsche predicatie, omme naer ouder gewoonte te ontfangen ende te colligeren de aelmoessen vande gemeijnte", zagen zij aanstonds, hoe „de nijeuwe opgeworpene kerckenraden hunne ordinarise plaetse hadden ingenomen". Zelfs schroomden „eenige vande selve diaconen" niet, hen „vorders daervut te dringen"; terwijl Grevius —

---

[1]) Zie hierboven, blz. 248, aant. 1. In hun rapport aan de Staten verzekerden Schoonhoven en Dierhout, dat zij Grevius van die handeling niet hadden kunnen »diverteren". *Resol. Holl.*, 14 Juni 1618. Vgl. mr. Naber, *a. w.*, blz. 60: »Zoo stond ras leeraar tegen leeraar, kerkeraad tegen consistorie, gemeente tegen gemeente, kerk tegenover kerk".

[2]) Bovenvermelde »insinuatie" was gedateerd 10 Juni 1618, en werd door Jan Klaassen van Wyck den leden van Grevius' kerkeraad, zoowel dien eigen Zondag »naer middach, naede predicatie, dewyle hy voorde predicatie niemant thuijs en vant", als op Vrijdag, 15 Juni, gedaan; maar toen »onderde predicatie", wat een hoogst onstichtelijk tooneel opleverde. *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39. Zie ook bijlage XCVII.

Digitized by Google

„naer het gebet ende voor de predicatie" — de gemeente „met eene lange bysondere vermaninge" beslist afried, aan hen, diakenen in gewonen dienst, hare giften uit te reiken. Zoodra dus Goossens en Rinharts „van meijninge waeren hun officie te fungeren", heeft hun de buitengewone kerkeraad „daerinne belet gedaen ende feijtelycken geresisteert". Paulus Gerritsen Keyser, die handig van een der „armenbuydels" zich meester maakte, en Jan Lenardsen van Boxtel, die maar eenvoudigweg zijn hoed nam, collecteerden, als de Greeffs diakenen, „beyde in haeste met groote hevicheyt". Dirk Goossens nochtans, „den anderen armenbuydel behouden hebbende", verrichtte mede zijne taak door het inzamelen van eenige aalmoezen, „welcke aelmoessen de voorsegde opgeworpene diaconen, nae de predicatie, naer hen genomen hebben" — zéér tegen wil en dank der rechtens in dienst zijnde armverzorgers [1]).

Maar, nu ook bleek de maat van Grevius' „onstichtelycke procedueren" ten boorde toe vol te wezen, ofschoon hij niet ophield „van den predickstoel synen gepretendeerden kerckenraet tot courage te vermaenen, alsoo tgene gedaen was, wettelyck was gedaen, ende coomende van hoger hant, dewelcke het wel souden mainteneren" [2]). Onmiddellijk na het gebeurde met Goossens en Rinharts vaardigde Heusdens consistorie zijn

---

[1]) *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39. Nagenoeg hetzelfde had plaats onder Grevius' prediking op 15 Juni 1618.

[2]) Deze betuiging werd o. a. ook aangehoord door de afgevaardigden van Gorcums classis, de predikanten Abr. Adriani en Jan Willemsen van Loenen, die daarvan, »ter rechtelijcker instantie van den heere drossaerdt", eene verklaring aflegden »onder hunne hant" den 15den Juni 1618. Hetzelfde geschiedde »door Cornelis Groen, procureur binnen der stede van Heusden, ende Claes Janszoon de Wit". *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

Digitized by Google

oudsten, wettig aangestelden diaken, Lambert Jarensen, af naar de classicale vergadering, die, 11 Juni 1618, in Vianen stond gehouden te worden, ten einde aan haar over te leveren „seecker acte met de welcke Johannes Grevius van sijnen dienst was gedeporteert" [1]); en tevens haar behoorlijk in te lichten, zoo omtrent den nieuwen kerkeraad, door de Greeff „op Dijnsdaechs nae Pinxteren geproclameert", als omtrent „het beroep met approbatie der eers. magistraten gedaen op Cloppenburch" [2]).

Na vrij langdurige beraadslaging [3]) vond men eindelijk ter classis goed, dat de predikanten Adriani en van Loenen [4]) zouden worden afgevaardigd „omme haer met den eersten te vervougen tot Heusden, ende aldaer de persoonen, die Grevius tot eenen gepretendeerden kerckenraed voorgestelt ende bevesticht hadde, aen te sprecken, ende eernstelyck te vermaenen daer van te desisteren, sonder sick op eenigerleij wijse in qualiteyte als voren van ijemant te laeten gebruijcken". Wat de Greeff zelven betrof — die intusschen ter vergadering gekomen [5]),

---

[1]) Bij bedoelde acte was gevoegd de »schriftelycke approbatie der eers. magistraet tot Huesden", verleend op het deportement van Grevius door den kerkeraad. *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

[2]) Met het oog èn op Grevius' ontslag èn op Cloppenburchs beroep, kon anders de classis van Gorcum herhalen, wat zij indertijd Rodenburch had voorgehouden: dat die zaak »wel beter nae kerckelijcke ordeninge hadde behoort beleijt te wesen". Vgl. hierboven, blz. 29.

[3]) *Hand. cl. Gorc.*, 11—13 Juni 1618. De notulen, toenmaals gehouden ter classis van Gorcum, zijn, voor zoover betreft de kerkelijke quaestie binnen de frontierstad, ook »extractsgewijze" opgenomen in *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39 en in de reeds meermalen aangehaalde *Deductie*.

[4]) Zie hiervoor, blz. 253, aant. 2.

[5]) Zoodra Grevius »in de classe" was verschenen, begon hij — »eer hy quam tot apologie" — vier vragen te stellen, welke hij haar verzocht »ter gelegener tyt" te beantwoorden. Voor een deel golden die vragen vergrijpen tegen de kerkelijke bepalingen, door zijne wederpartijders begaan. Zie hierachter, bijlage XCVIII.

Digitized by Google

en „weijgerich sijne saecke in den classe te laeten verhandelen", daaruit straks weer vertrokken was — zoo werd door de broederen besloten, dat hun praeses Vogelsanck, met Leoninus [1]), bij de staten van Holland en West-Friesland „schriftelijck ende mondelijck nopende het deportement Grevii ende opwerpen van eenen andederen kerckenraet souden remonstreren" [2]).

Maar niet enkel de Gorcumsche classis, ook Heusdens consistorie zond, 18 Juni 1618, naar Den Haag, als nieuw-gedeputeerden [3]), den ouderling Walewijn Jansen en den diaken Lambert Jarensen [4]), aan wie daar ter plaatse door hunne Edel Mogenden „werden in handen gestelt de stucken van Grevius en de synen, om de selve te sien, ende daer op te segghen datse goedt souden vinden" [5]); blijvende nochtans de Greeff „als kercken-dienaer tot Heusden gecontinueert, gelijck hy was voor date van 't deportement hem gedaen, tot anders soude zijn gedisponeert" [6]).

Nog geene maand was sedert verloopen, als op de

---

[1]) Cornelius Leoninus, of de Leeuw was predikant te Asperen van 1614 tot 1620.

[2]) »Gelijck mede verschenen zijn de kercken-dienaers van Vyanen ende Asperen, Gedeputeerden van de classe van Gornichem, die by monde ende in geschrifte versochten, de saecke Grevii, als zijnde kerckelijck, by de classe te mogen verhandelt worden, seggende op alles soo wel te sullen letten alst behooren sal, ende niet eyndelijcks te doen, of haer goedtvinden hier aen te brengen, ende redenen daer van te geven tot genoegen deser vergaderinge, maer geantwoord dat men op alles hier sal letten, ende sy daer na niet behoufden te wachten, maer hen wel mogen vervoegen na haer kercken; dat men 't gene goetgevonden sal worden, haer sal naezeynden, en doen addresseren tot Gornichem". *Resol. Holl.*, 15 Juni 1618.

[3]) Vgl. hierboven, blz. 250, aant. 1.

[4]) *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39. Hun »vertoogh" werd door de Staten aan Grevius, dien zij tegen 19 Juni naar Den Haag hadden opontboden, ter hand gesteld, ten einde »by monde of geschrifte daer jegens te seggen". Zie *Resol. Holl.*, 16 en 19 Juni 1618.

[5]) Zoowel de Greeffs »remonstrantie" als de aanmerkingen daarop gemaakt door Voetius staan afgedrukt in bijlage XCIX. Vgl. hierboven, blz. 247, aant. 3.

[6]) Zie *Resol. Holl.*, 23 Juni 1618.

Digitized by Google

classis te Woudrichem, 16 en 17 Juli, twee gecommitteerden uit denzelfden kerkeraad, Jan Franssen van den Broeck en Dirk Goossens, de belangen der Heusdensche gemeente wederom dringend kwamen aanbevelen. Hun verzoek werd door de broederen beantwoord met de resolutie „dat — alsoo Grevius sich de classe hadde ontrocken [1]) ende syne sake gebracht aende ed. mog. heeren Staten, welcker meyninge hier over aenden classem noch niet en was geschreven [2]) — de classe, voor desen tijt patientie nemende ende niet verders connende doen in dese sake, de selve liet staen in haere tegenwoordige terminis, so ten aensien van het deportement Grevii als het beroep Cloppenburgii". Evenwel bestond er bij de vergadering geen bezwaar, dat Heusdens gemeente van laatstgenoemden „daerentusschen den dienst soude gebruijcken" [3]).

Had de Greeff, niettegenstaande hij door den kerkeraad der frontierstad uit zijne betrekking was ontslagen, Zondag, 26 Augustus, aldaar toch het avondmaal bediend [4]) — bij welke gelegenheid „met hem communi-

---

[1]) Hoe Grevius zich aanstelde op de classicale vergadering te Woudrichem, zie bijlage C.

[2]) Vgl. hierboven, blz. 255, aant. 2.

[3]) *Hand. cl. Gorc.*, 16 en 17 Juli 1618. Kort hierna, 30 Juli, stierf Heusdens drost, jonker Rudolph Spierinck van Well, die door jonker Adriaan van der Merwede werd opgevolgd. Zie *Resol. Holl.*, 30 Juli en 19 Oct. 1618. Vgl. *Oud-arch. Heusden*, E. 217, bijlage tot fol. 21 der gemeenterekening.

[4]) Bij de afkondiging, op 19 Aug. 1618, van het door Grevius te houden avondmaal, had de wettig-gekozen kerkeraad tevens ter kennisse der gemeente gebracht en haar voorgehouden »tgene schriftelyck daer toe geconcipeert was alsoo: Geene ledematen, wtgesondert de welcke t selve verstant veellicht niet en hebben in de huydendaechsche gecontroverteerde poincten, bereyt synde de selve te dragen, ende erkennen voor broederen, soo lange sy haer in viantschap tegen de gereformeerde kercke ende leere niet en verloopen. Tot welcken eynde de gemeynte gewaerschout wert, haer niet te vervoegen ten avontmale met die gene, die in dese kercke volgens het oordeel des classis, onder de welcke dese kercke resorteert, formele scheuringe

Digitized by Google

ceerden eenenveertig mans persoonen, soo borgeren als soldaten" — den volgenden dag werd hiervan rapport gedaan in de classis te Gorcum, die daarop resolveerde „datmen Grevio soude aenschryven, dat hy van nu aen gesuspendeert werde wt de classicale vergaderinge, tot dat van synodo particulari (waertoe syne saecke gebracht soude werden) de selve soude afgehandelt syn" [1]). Dienovereenkomstig citeerde hem dan ook den 26sten October, „by missive met eenen expressen boode", de provinciale synode van Delft, „omme tegen den 29 dito in hare vergaderinge te compareren, ende rekenschap te geven van syne gehoudene proceduyren, die by de gedeputeerden des classis van Gorinchem aen den synodo waren geremonstreert" [2]).

Lid zijnde van bedoelde synode [3]), verwittigde Voetius onmiddellijk Heusdens consistorie van het schrijven, aan zijn gewezen ambtgenoot door haar verzonden. Het gevolg was, dat de kerkeraad der frontierstad, „met credentie" van zijnentwege, naar Delft afvaardigde Johannes Cloppenburch, benevens de ouderlingen van den Broeck en Tuelinck, „omme tegen den selven tyt met Grevio daer te verschynen". Zoodra beide partijen gehoord waren, besloot, 1 November 1618, de provinciale synode — „op alles, te wedersyden by gebracht, gelet ende over-

---

hebben aengerecht". Die waarschuwing was, »in de weecke" vóór de bediening zelve, bij monde van Cloppenburch en Croes, hier en daar nog nader aangedrongen. *Deductie*, fol. 218. Vgl. hierboven, blz. 239, aant. 1 en 2, als ook blz. 252, aant. 1.

[1]) *Deductie*, fol. 219. Vgl. *Hand. cl. Gorc.*, 27 Aug. 1618.

[2]) *Deductie*, fol. 219.

[3]) Met Gedeon van Sonnevelt en Edzardus Frederici was ook Voetius door de Gorcumsche classis daartoe gedeputeerd. Men vergaderde, bij die gelegenheid, in de groote zaal van het voormalige Sint Agathaklooster (gesticht omstreeks 1394), tegenwoordig de historische zaal in het Prinsenhof te Delft. Zie de *Oprechte Haarlemsche courant* van 20 April 1887.

Digitized by Google

woogen hebbende in Godes heylige vreese, oock ghehoort het advys vande E.E. heeren commissarissen" [1]) — goed te keuren en te bekrachtigen het deportement door Heusdens kerkeraad en vroedschap uitgevaardigd; „verclarende, dat de voors. Grevius sich van alle kercklicke diensten soude onthouden ter tijt toe, hij behoorlijcke satisfactie soude hebben gedaen" [2]). En waar, bij de behandeling van dit conflict ter Delftsche synode „mede mentie was gemaeckt van sekeren kerckenraht, die Grevius ende de sijne hadden vercoren ende bevesticht", daar achtte voornoemde vergadering „deselve verkiesinghe gantz onwettelick ende teghen alle ordere geschiet te wesen, ende dat dien volgende deselve personen voortaen souden desisteren van alle kercklicke bedieninghen" [3]).

Nadat eindelijk te Heusden, op Zondag, den 4den November, beide synodale „acten" door Cloppenburch, in de Catharijne kerk, aan de verzamelde gemeente der Gereformeerden waren medegedeeld — „vanden selven predickstoel, dien Johannes Grevius na syn deportement hadde geusurpeert"; van welke plaats hij tevens „syne opgeworpene ouderlingen ende diaconen hadde geproclameert ende bevesticht" — richtte de kerkeraad der frontierstad een schrijven aan de classis van Gor-

---

[1]) *Deductie*, fol. 219.

[2]) Evenwel verkreeg hij nog van de Staten deze gunstige beschikking: »Johannes Grevius, gheweesden kercken-dienaer tot Heusden, by de provinciale synode tot Delff vanden selven synen dienst gedeporteert, is uyt bysondere consideratien sijn ordinaris stipendium van kercken-dienaer voorsz. gecontinueert tot het scheyden van de synode nationael, ende den ontfanger Koolwijck geordonneert, hem daer na te reguleren". *Resol. Holl.*, 9 Nov. 1618. Vgl. daarmede die van 18 Oct. 1617.

[3]) Zie art. 49 en 50 der »Acta des Suydthollandtschen synodi gehouden binnen Delfft, begonnen den 8en Oct. ende geeyndiget den 6en Novemb. naestvolgende a°. 1618". *Oud Synod. archief*, III, 20, II. Vgl. dr. Reitsma en dr. van Veen, *Acta der provinciale en particuliere synoden*, Groningen, 1892, dl. III, blz. 309 en 310.

Digitized by Google

cum, „waer inne deselve versochten, dat het beroep, dat sy eertyts op d. Cloppenburgium gedaen hadden, by de broederen mochte ingewillicht worden". Zooals dan ook geschiedde [1]), eenstemmig, den 20sten November 1618.

Met Johannes Cloppenburch, den beproefden vriend en geestverwant uit Leidens staten-collegie [2]), ten nauwste vereenigd, werkte Voetius nu volijverig voort aan den opbouw der hun toevertrouwde gemeente [3]), en zou hij later, te Heusden, op dankbaar-blijden toon eens getuigen [4]): „Ons behoort te beweghen die versche weldaet van als een tweede of vernieude reformatie (soo men 't soo noemen mach) die ons neffens andere oock in dese plaetse gheschiet is. Wanneer door quaden raedt en misleydinghe dat verdrietelijck jae ende neen, dat hevigh twisten en teghenspreecken der ghenaemder Remonstranten alhier ter vensteren ingekomen was, ende daer door dese stadt ende ghemeynte in d'uytterste swarigheydt ende perijckel, ende by nae in een ongheneselijcke scheuringhe ende combustie was ghesteldt: wanneer de goede saecke tot wanhopens toe verwerret ende verloopen was,

---

[1]) *Hand. cl. Gorc.*, 20 Nov. 1618. Vgl. daarmede *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

[2]) Zie hierboven, blz. 77, 111.

[3]) Die gemeente kon nu, met den toenmaligen pruldichter, meer stekelig dan fraai, getuigen:

»Heusden ben ick een Hollants stadt,
In mijn wapen voer ick een radt.
Dat dou ick aen mijn waghen sonder troeren,
Om den Arminiaen uyt het lant te voeren".

Zie *Nieu reken-boeck, op den Arminiaensen kerf-stock, eertijts ghemaeckt tot spijt van de Gereformeerde christenen, met het advijs van alle steden ende schanssen die den prince Maurits ende de kerck des Christen gheloofs toegedaen zijn ende, getrouwicheyt ghesworen hebben, elck int particulier ghestelt als volght. By een ghestelt door een boer uyt de veenen veel ghetrouwer voor 't lant, als den balansemaecker met al zijn verstandt*, Dordrecht (z. n. v. dr.), 1618, blz. 3. Vgl. daarmede bijlage CI.

[4]) Voet., *Afscheydt-predicatie*, blz. 32, 33.

Digitized by Google

soo heeft onsen Godt terstont nae mijn inkomste alhier uyt die duysternisse het light ghegeven, ende die ghetrouwe ende troostelijcke leere van Godes allenthalven ghenadighe ghenade veel heerlijcker als te vooren doen schijnen. Hy heeft dat kostelijck pandt der leere, 't ghene men dese sijne ghemeynte by nae ontnomen of verwisselt hadde, aen haere herten by occasie van het tegenspreecken klaerder vertoont, stercker verseeckert ende vaster ghestelt. Hier door zijn de verdeylde ende verstroyde ghemoederen wederom tot onderlinghen vrede, tot kerckelijcke eenigheyt in een en 't selve gheloove gebracht. Veler oogen die te vooren schemerden zijn verclaert; veler verstanden, meest aller herten zijn gheopent, dat sy met andere kennisse, in een ander conscientie, in ander weerde, met ander hertelijckheydt en liefde, met andere omsichtigheydt ende op-merckinghe tot andere eynden ende beter ghebruyck de Gereformeerde religie omhelst ende bewaert hebben".

Digitized by Google

ZEVENDE HOOFDSTUK.

Op ring, classis en synoden.

Van de vier onderscheiden ringen of „quartieren", waaruit toentertijd de Gorcumsche classis bestond, was er ook een ring genoemd naar Heusden [1]). Tot zijne leden behoorden de predikanten der frontierstad, met die van twintig, ten deele gecombineerde en binnen haren naasten omtrek gelegen dorpen [2]).

Aanvankelijk kwamen de broeders, elken tweeden Dinsdag der maand, beurtelings ten huize van een hunner bij elkaar. Was er 's Woensdags daarop biddag, dan werd de vergadering om die reden eene week uitgesteld. Later vond men evenwel goed „geen ring te leggen op voorgestemden tijt" en had de samenkomst plaats, wanneer „eenige wettelijcke oorsake sulx was vereijssende" [3]).

De werkzaamheden, die hier werden verricht, stonden

---

[1]) De andere ringen waren die van Vianen, Arkel en (het land van) Altena. Op den inventaris van het archief der Hervormde gemeente »Heusden" staat, onder afd. I, C, n°. 76, als folio zonder band, vermeld het *Ringboek of acten der vergaderingen des rings van Heusden, aanvangende den* 12 *October* 1612 (lees: 1620), *eindigende den* 4 *April* 1695.

[2]) Zie hierachter, bijlage CII.

[3]) *Ringb. Heusd.*, 8 Sept. 1631. Ook werd bij die gelegenheid »voorgeworpen", en later op »een grooter vergaederinge" besloten: »datmen tot geval van de onvrije broeders d. Voetius, d. Slaetius ende d. Wyckentoorn, op dat die mede op den ring souden kunnen verschijnen, altijt te Heusden oude te saemen comen."

Digitized by Google

allen min of meer in verband met het kerkelijk gemeenschapsleven. Immers omvatten ze: het houden van toezicht op een uitgebracht, soms op een nog uit te brengen beroep; het gereed maken van de lijst voor het bedienen der binnen Heusdens ring vaceerende predikantsplaatsen; het instellen van een onderzoek naar het al of niet trouw behandelen der catechismus-afdeelingen in den Zondagmiddagdienst, alsmede naar het waarnemen der ten behoeve van de combinaties vastgestelde preekbeurten [1]). Verder beraadslaagde men, zoo noodig, over den meest geschikten tijd voor het vergaderen der classis en over de gravamina, welke men aan haar oordeel dacht te onderwerpen; terwijl door de broeders ook, bij gelegenheid, het rapport werd aangehoord van de beide ringdeputaten, die in last hadden, zorgvuldig te letten „op de swaricheden, welcke in haer quartiere soude mogen voorvallen".

Gisbertus Voetius nam als predikant, eerst te Vlijmen en daarna te Heusden, wanneer maar de omstandigheden het toelieten, ernstig en ijverig aan dien arbeid deel en poogde bij de vervulling der opdrachten, hem met een of meer zijner collega's in het belang van den ring gedaan [2]), zich het geschonken vertrouwen steeds waardig te toonen.

Nu en dan gebeurde het echter, dat hij op de maandelijksche vergaderingen werd gemist [3]). Daartoe mag,

---

[1]) Zoo had, naar jonker Rudolph Spierinck als drost aan de Staten berichtte, Samuel de Prince »in jaeren ende dagen gheenen kerckendienst en gedaen inde cappelle vanden Elshout, gelyck hy by combinatie behoorde te doen". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

[2]) Zie b.v. *Ringb. Heusd.*, 27 Dec. 1623; 13 Febr. 1624; 11 Aug. 1626; 9 Oct. 1628; 22 Juli 1631; 23 Sept. 1632.

[3]) Volgens het Heusdensche ringboek bleek Voetius, van 12 Oct. 1620 af tot den 2den Jan. 1634 incluis, vierentwintig keer afwezig bij de éénentachtig vergaderingen, welke er gedurende dat tijdsverloop gehouden werden.

Digitized by Google

buiten wettige verhindering, allicht de min-vriendschappelijke verhouding, waarin hij tot sommige ringbroeders stond, aanleiding gegeven hebben. Telde Voetius onder hen hooggeschatte makkers uit den academietijd, als van der Rosieren, Cloppenburch en Seroyen, of wel besliste geestverwanten uit later dagen, als du Piere en Snoeck, Adriani [1]) en Loor [2]), Menningius [3]) en Havius [4]) — tot Heusdens „quartier" behoorden evenzeer Samuel de Prince, Cornelius Drongelensis en Abraham van de Velde: drie ambtsbroeders, met wier handel en wandel hij zich onmogelijk kon vereenigen.

Omtrent de Prince waren, reeds spoedig nadat deze Joannes Andelius te Baardwijk vervangen had [5]), uit een vroeger gedebaucheerd leven bijzonderheden aan het licht gekomen, die voldoenden grond opleverden om Princius voor de Gorcumsche classis in staat van beschuldiging te stellen [6]). Desniettemin bleef hij dwaselijk volharden bij zijn „frivool ende onbandig" gedrag [7]), wat hem eene

---

[1]) Zie Voetius' oordeel over Adriani en van der Rosieren in bijlage LXXX.

[2]) Zijne gemeente, die van Hedikhuizen en Herpt, roemde Loorius als »eenen persoon geleert ende geoeffent inde spraken om de Papen den mont te stoppen". *Hand. cl. Gorc.*, 24 Juni 1619.

[3]) Bij zijn peremptoir examen voor de classis, hem door Voetius afgenomen, gaf Arnoldus Menningius aan de vergadering »sulcken contentement", dat de broederen »den Heere danckten over sijne bequaemheyt". *Hand. cl. Gorc.*, 16 Nov. 1626.

[4]) Matthias Havius was de eerste predikant der gemeente te Crevecoeur, en, naar de aanteekeningen van Nicolaas Voet inhielden: »een geleert, vroom ende yeverich man". Kist en Moll, *Kerkhist. arch.*, dl. I, blz. 310.

[5]) Zie hierboven, blz. 141, aant. 1.

[6]) Wegens »het oneerlyck attentaet Princii op de huysvrouwe vanden secretario tot Halteren" was hij indertijd, als proponent te Roemerswaal beroepen zijnde, door de classis van Tolen »geremoveert". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.* Vgl. *Hand. cl. Gorc.*, 30 Oct. 1617.

[7]) Tot bewijs kan o. a. dienen, dat, volgens eene, door twee van Heusdens schepenen afgelegde, notarieele depositie, bewaard bij de *Briev. en pap. kl. Gorinchem*, Samuel de Prince, naar getuigenis van jonker Joris van Cuyck, heer van Herpt: »ter woonstede van den corporael Bronckhorst hadde laten

Digitized by Google

drie maanden lange suspensie berokkende [1]), gevolgd door zijn deportement [2]). Hetzelfde lot haalde zich van Drongelen op den hals. Diens „excessen ende misbruycken", door de vergaderde broeders telkens weer „voor eene reyse oversien ende vergheven", werden nochtans zoo ten eenen male onstichtelijk [3]), dat de classis het vervullen van zijn ambt hem niet langer kon toevertrouwen; maar eindigde met voor Drongelensis aan de edel mogende heeren Staten, in verschoonende taal: „ten opsichte van sijne loshoofdicheijt", een jaarlijksch onderhoud te vragen [4]). En wat betrof Abraham van de Velde — die, nog eer hij in den dienst bevestigd was, zijn huwelijk al „onordentelycken" begonnen [5]) en zich voorts met zijne

---

comen drie roemers met wijn, waer mede hij brochte ende seechde dat hij dronck den Vader, den Zoon ende den Heijligen Geest, ende dat hij Prince de selve roemers oock uijtgedroncken hadde, maer dat bij hem, heere van Herpt, sulcx niet gedaen was; waer op Willem Teuling seechde, dat het droeffelyck was dat sulcke leeraers de heijlige drievuldicheyt soo lichtveerdelijcken misbruijckten". Vgl. *Hand. cl. Gorc.*, 20 en 21 Nov. 1617; Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 508—515.

[1]) *Hand. cl. Gorc.* 23 en 24 April 1618.

[2]) Dr. Reitsma en dr. van Veen, *a. w.*, dl. III, blz. 354, 355. Vgl. *Hand. cl. Gorc.*, 2 Sept. 1619. Zelfs zijn eigen partij had luttel met Princius op. Zoo »griefde het Wtenbogaert, dat Prince, die in 1621 uit de gevangenis te Amsterdam had weten te ontvluchten, drie jaren daarna wegens diefstal werd gegrepen". Op Loevestein gedetineerd, zocht hij er eveneens te ontsnappen, maar »verdronk in de gracht". Zie dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. III, bl. 91, en aant. 2 aldaar.

[3]) Uit de interrogatoriën door Gorcums classis aan van Drongelen voorgehouden, alsmede uit zijne volstandige bekentenis ter vergadering afgelegd blijkt, dat hij herhaaldelijk zijne huisvrouw sloeg, die, op hare beurt, hun beider goed naar den lommerd bracht; ook, dat hij onderscheidene keeren in het openbaar gevochten had; en wel »eenmael tegen drije huijslieden", die hem als predikant »de quoten" moesten ter hand stellen. *Hand. cl. Gorc.*, 24 Sept. 1618.

[4]) Zijne laatste levensjaren besteedde Drongelensis in den schooldienst te Oudheusden. Zie *Ringb. Heusd.*, 14 Maart 1623. Aan zijne vrouw, die vroeger te Heusden hetzelfde had willen doen, werd indertijd gelast »daervan te supersederen". *Hand. cl. Gorc.*, 29 Juni 1620.

[5]) *Hand. cl. Gorc.*, 24 Juni 1619.

Digitized by Google

huisvrouw aan verschillende grove fouten had schuldig gemaakt [1]) — over hem werden de lidmaten van Veen niet moede zich te beklagen [2]), gelijk ook Heusdens ring jaar in jaar uit aangewezen bleef, om de geestelijke belangen zijner gemeente te behartigen en, zoo mogelijk, voor Veldiuszelf eene geschikte verplaatsing te zoeken.

Kostte het dikwerf groote moeite de vriendschappelijk-vertrouwelijke stemming, aan ringsvergaderingen in den regel eigen, bij den omgang met zulke ambtsbroeders voldoende levendig te houden — daarover had men zich op de samenkomsten der classis weinig of niet te bekommeren. Deze werden viermaal in het jaar [3]), meestal te Gorinchem gehouden. De eerste, 's Maandags na beloken Paschen, was bestemd tot het opgeven, of het met elkander opstellen van gravamina voor de aanstaande Zuid-Hollandsche synode. De tweede ging dier vergadering enkele dagen vooraf, ten einde alzoo de bezwaarpunten te kunnen bespreken door de synodale classis overgezonden. Spoedig volgde, na afloop der provinciale synode, de derde classicale samenkomst, en de vierde

---

[1]) Een lijvige bundel bewijsstukken, loopende van 14 Dec. 1626 tot 4 Oct. 1634 en betrekking hebbende op Veldius' geruchtmakende zaak, is voorhanden in *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. I, C, n°. 80, d. Vgl. *Hand. cl. Gorc.*, 2 tot 5 Oct., 1634.

[2]) Het eerste der tien vraagpunten, gesteld aan mr. Huijbert Deckers, voormalig onderwijzer te Wijk, nabij de gemeente Veen gelegen, en door dezen »affirmativelijck" beantwoord, hield in, hoe ds. Rosarius, die geruimen tijd bij van de Velde aan huis woonde, hem, Deckers, verscheidene malen had te kennen gegeven »als dat d. Velden uijt acht ofte thien predicatien altijts de onderste uijthaelde, ende die also vervolgens predickte het geheele jaer deur". *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. I, C, n°. 80, d. Daarop doelde misschien Voetius, *Polit. eccles.*, t. III, p. 90: »similiter si inquiritur in quaerelas auditorum, de concionatore suo per 18. annos praeter propter aliunde suppeditatis ac de verbo ad verbum pronuntiatis septem aut octo concionibus toties quoties repetitis, munere praedicationis defuncto."

[3]) Natuurlijk de buitengewone vergaderingen niet medegerekend.

Digitized by Google

had plaats den tweeden Maandag in October. Uit den aard der zaak waren er op de classis veel meer predikanten tegenwoordig dan op eene ringsvergadering, terwijl ook de onderwerpen, over welke men van gedachten wisselde, doorgaans een algemeen karakter droegen [1]).

Omstreeks den tijd dat Voetius tot lid der Gorcumsche classis werd aangenomen, begon zich in haar midden van lieverleê een degelijker, een wetenschappelijker streven dan vroeger te openbaren. De voedsterzonen van Leidens staten-collegie traden bij het vervullen der onderscheidene vacaturen steeds beslister op den voorgrond, om straks de beste standplaatsen in te nemen in het land van Heusden en Altena, in de „quartieren" van Vianen en Arkel [2]).

Geen wonder, wanneer genoemde classisbroederen — 10 September 1612 binnen Gorinchem vergaderd — naar aanleiding van een zeggen der Heusdensche ringpredikanten, dat de schoolmeester uit Drongelen „een ofte twee propositien voor haer gedaen hadde, ende dat deselve maer matelyck goedt waeren geweest", met allen nadruk opmerkten, hoe men „niet en behoorde soo lichtelyck te komen tot het proponeren van persoonen, welcke niet en hadden theologiae gestudeert". Daardoor toch werden vele jonge mannen „wt den kerckendienst geslooten", die hunne studiën op alleszins loffelijke wijze en met den meest gewenschten uitslag hadden volbracht. Ja, het predikambt zelf liep gevaar door zulk eene manier van doen geminacht te worden [3]).

---

[1]) Voor nadere bijzonderheden zie de Wetten, statuten, ende ordonnantien des classis van Gorinchem, eenpaerlyck gestelt, beraemt, ende ghearresteert inder classicale vergaderinge gehouden tot Gorinchem den 14. Octobr. 1619, geplaatst achter het *Ringb. Heusd.* Vgl. daarvan ook de handelingen op 8 Aug. 1623.

[2]) Zie hierachter, bijlage CIII.

[3]) Vgl. *Hand. cl. Gorc.*, 30 Oct. 1617. Hoe omzichtig men later optrad,

Digitized by Google

Gaven deze woorden ongetwijfeld het gevoelen ook van Voetius terug, diens geest sprak evenzeer uit den afloop van zeker debat, 7 April 1614 op de classis gevoerd, over het laten drukken van allerlei godgeleerde werken, rijp en groen. Als slotsom hunner overwegingen stelden toen de vergaderden vast, dat men hier te lande veel te veel schreef; weshalve „het beter waere te arbeijden dat eenige boecken gesupprimeert ende verduyselt werden, dan wederom nieuwe aen den dach te brengen" [1]). Voorts diende erop gelet, hoe niet ieder tot zulk eene taak „suffisant" en bekwaam was; alsook, hoe zoodoende de wederpartij zich dikwerf den weg zag gebaand „om haere chartebellen uyt te smyten" tegen die auteurs onder de predikanten, wier „materie en dispositie eeniger mate slecht ende ongeleert wierde bevonden".

Had nu Petrus Neander, kerkedienaar te Giessen, bij deze gelegenheid een onbeduidend vlugschrift, door hem vervaardigd tegen de dwaalbegrippen van het Pausdom, der classis „gepresenteert", hetwelk zij, op hare beurt, „ter visitatie" weer had toevertrouwd aan van der Rosieren en Voetius [2]), zoo besloten in hunne najaarsbijeenkomst de broederen, dat men, met het oog op wat in het voorjaar was vastgesteld, Neander dringend zou afraden, desnoods „publica classis autoritate" ver-

---

zelfs tegenover proponenten, die reeds elders hun examen praeparatorium hadden afgelegd, blijkt uit hetgeen Voetius mededeelt in zijne *Polit. eccles.*, t. III, p. 90.

[1]) »Ick ende veele met my souden eer ghevoelen datter al te veel boecken teghen de Remonstranten gheschreven zijn", luidt het bij Voetius, in diens *Proeve vande cracht der godtsalicheyt*, Amst., 1628, blz. 30 *b*. Vgl. daarmede blz. 34 *a*.

[2]) Zoo werd eveneens, volgens de *Acta deput. cl. Gorinch.*, 6 Dec. 1621, door dat kerkelijk lichaam »ter visie" gegeven aan Gisb. Voetius en Joh. Seroyen een tractaat, hetwelk Joh. Spiljardus, predikant te Gorcum »wt de Engelsche spracke in de Nederduitsche getranslateert hadde".

Digitized by Google

bieden, „sijn boeck bij hem gemaeckt" uit te geven [1]).

Niet minder gestreng zag zich door dezelfde broederen een jaar later, hoewel in eene geheel andere aangelegenheid, Samuel Lansbergen, Arminiaanschgezind prediker te Rotterdam, behandeld. Voorzien van een geloofsbrief door twee zijner collega's, Albertus Oosterwyck en Christophorus Hellerus [2]), namens meerdere kerkedienaren geteekend, was Lansbergen ter Gorcumsche classis, die 5 October 1615 stond gehouden te worden [3]), afgevaardigd — met bepaalden last, daar zoo krachtig mogelijk in de bres te springen voor de resolutie, begin Januari 1614 door Hollands staten genomen, naar dezen meenden tot bevordering der „broederlycke liefde ende eenicheijt" [4]).

Voordat Rotterdams gedeputeerde evenwel op genoemde vergadering te Gorinchem verscheen, wist hij „seecker concept van moderatie" [5]) — bij hetwelk men zich verbond „ter oorsaecke van de differenten" iedere scheuring tegen te gaan en de gemeenteleden te vermanen, dat zij eendrachtig der overheid gehoorzamen zouden — afzonderlijk en in het geheim te bespreken, niet enkel met zijne Arminiaansche partijgenooten binnen de classis, maar ook met Contra-remonstranten als Sonneveldius [6])

---

[1]) *Hand. cl. Gorc.*, 20 en 21 Oct. 1614.

[2]) Oosterwyck was predikant te Delft, Hellerus te Rotterdam. Een copie dier credentie berust o. a. bij het classicaal archief van Dordrecht, dat bewaard wordt in de Augustijner kerk aldaar.

[3]) Zie ook de reeds meermalen aangehaalde *Deductie*, fol. 13; Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 43. Vgl. dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. II, blz. 227 en Brandt, *a. w.*, dl. II, blz. 236.

[4]) Vgl. hierboven, blz. 165, aant. 3 en blz. 169—173.

[5]) In het classicaal archief van Dordrecht bevindt zich de copie van dat Rotterdamsch concept »om eenige onderteeckeninge te becomen, tot approbatie vande resolutie der ed. mog. heeren staten van Holland".

[6]) Zie *Briev. en pap. kl. Gorinchem.* Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 575; Brandt, *a. w.*, dl. III, blz. 810.

Digitized by Google

en anderen, van wie men zulks volstrekt niet had verwacht; en die nu op de bijeenkomst van 5 October „heftelyck dreven, dat soodanigen formulier wierde aengenoomen".

Toch betoonde verreweg het grootste deel der broederen zich in het geheel niet geneigd „tot onderteykeninge van de voorgemelte resolutie". Sommigen hunner verklaarden dat besluit der hooge overheid nooit gezien of gelezen te hebben [1]). Anderen hadden het, zooals zij betuigden, nog niet genoegzaam onderzocht en overwogen. Ook waren er, die zeiden, het stuk der Staten op enkele punten niet goed te begrijpen, wijl zij oordeelden „eenige dingen daerin dubbelsinnigh te weesen, de welcke men verscheydelyc conde wtleggen". Weer anderen maakten bezwaar, in te stemmen met hetgeen hunne Edel Mogenden hier leerden; dat namelijk God „tot de salicheyt geen menschen noodt, die hy ganschelyk beslooten heeft die niet te geeven". Om al welke redenen de vergadering te Gorcum aan Samuel Lansbergen deed verstaan, hoe hij onverrichter zake tot zijne lastgevers had terug te keeren. Zoo spoedig mogelijk [2]) teekende vervolgens Voetius „de particuliere debatten en repliquen", Rotterdams kerkedienaar ter classis voorgehouden, in geregelde orde op; welke „bedenckingen" — naar hij verzekerde: zonder zijne voorkennis — straks met den druk werden gemeen gemaakt [3]).

---

[1]) Vgl. hierboven, blz. 187.

[2]) »Post finitam classem postridie summo mane". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 757.

[3]) »Quae considerationes a concionatore *ἰσοψύχῳ* (naar ik reden heb te vermoeden: Johannes Cloppenburch) descriptae aliis quibusdam in Gorinchemensi et vicina classe ministris communicatae sunt, et hac ratione, me inscio, typis Amstelodami excusae". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 757. Dat geschrift was getiteld: *Bedenckingen, vande waere moderate-broederen inden classe van Gorcum, die de waere vrede der gemeynte Christi betrachten*,

Digitized by Google

Groot opzien wekte ongetwijfeld bij alle „goede" broederen, wat er 11 November 1619 gebeurde met de beide zonen van Gorinchems oudsten predikant, Jodocus Geisteranus. Nadat diens jongere ambtgenoot, Petrus Theodori Leewius, tegen den winter van het jaar 1617 gestorven was, verschenen op de eerstkomende classicale vergadering twee gedeputeerden uit den Gorcumschen kerkeraad, die haar vroegen de vacante plaats, zes maanden lang, ten bate der weduwe te willen „versorgen met getrouwe dienaeren, gebleven bij de oude Gereformeerde religie". Ter voldoening aan dat verzoek, zouden binnenkort tweeentwintig predikanten uit de classis [1]), volgens vastgestelden rooster, ieder hunne beurt te Gorinchem komen waarnemen. Bij deze regeling was echter één naam onvermeld gebleven: die van Cornelius Geisteranus, predikant te Hoogblokland, wiens gemeente hem sterk verdacht hield mede te gaan met het nieuwe gevoelen der Remonstranten.

Toen nu den anderen dag vader Jodocus zich beklaagde, dat men zijn zoon had overgeslagen bij het in orde brengen der vacatuur-lijst, gaf hem de classis door haren voorzitter Luderus Vogelsanck te kennen, hoe Cornelius, zou hij daarop nog geplaatst worden, zich vooraf met een goed geweten tegenover de broederen diende te verklaren

---

d. Samueli Lansbergio voorghedraghen op seecker voorstel van hem ghedaen inden classe van Gorichem, den 5. *Octobris anno* 1615. *aengaende seecker concept van vrede, by eenighe particuliere Remonstranten gesmedet, die hem als haeren ghesant aldaer afgheveerdicht hadden. Int jaer ons Heeren, anno* 1615 (z. n. v. pl. en v. dr.). Nog in hetzelfde jaar verscheen daarvan te Enkhuizen onder gewijzigden titel eene tweede, van drukfouten gezuiverde uitgave. Beide zijn voorhanden op de Amsterdamsche universiteitsbibliotheek. Vgl. dr. Rogge, *Beschr. catal.*, st. I, afd. 2, blz. 26.

[1]) Zonderling genoeg behoorden tot hen ook Grevius en Arnoldus Geisteranus. Zie echter, wat den laatste betreft: Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 91, alsmede dr. C. D. Sax jr., *Carolus Niëllius*, Amst., 1896, blz. 198.

Digitized by Google

omtrent de vijf Arminiaansche verschilpunten [1]); aan welken eisch de predikant van Hoogblokland betuigde, onmiddellijk te willen gehoorzamen. Na derhalve op staanden voet door den praeses over bedoelde „poincten" in het kort ondervraagd te zijn [2]), en plechtig te hebben beloofd, dat hij der Gorcumsche gemeente bij zijne prediking „contentement soude geven nopende sijne rechtsinnigheijt", maakten zoowel de classisbroederen als de twee gedeputeerden uit bovengenoemden kerkeraad verder geen het minste bezwaar hem overeenkomstig zijne begeerte op gemelden rooster te brengen.

Nog waren sedert dit onderzoek geen twee jaren verloopen, of, geheel onverwacht, weigerde Cornelius en ook Arnoldus Geisteranus, de predikant van Schelluinen, om, volgens het besluit der Dordtsche synode, met hunne collega's de bekende formulieren te onderteekenen [3]).

---

[1]) Eene soortgelijke »ondertastinghe" op het punt van Arminianisme had in de classis ook plaats met Hermannus Nachenius, predikant te Spijk. *Hand. cl. Gorc.*, 13 Juni 1618. Vgl. daarmede die van 12 Nov. 1619. »Men vindt haest niemandt — schreef in zijn *Discours*, blz. 29, Caspar Barlaeus — of hy wil een artijckelmaecker ende opsiender van een anders gheloove wesen".

[2]) »Est et alius casus, quo concionator quis examini classicali subjici potest, cum ex idoneis testibus cognoscitur heterodoxa aut periculosa et male sonantia aliqua illi excidisse; aut cum ipse se scripto aliquo publice edito prodidit, super quibus a classe aut ejus deputatis cum illo conferri debet. Quando dico examen theologicum hoc in casu repetendum esse, intelligo eclecticum in illis locis dogmatico-elencticis, quos propius tangunt heterodoxa periculosa, et male sonantia ab ipso dicta aut scripta". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 90. Zie voorts hierachter, bijlage CIV.

[3]) Hoe plotseling beide Geisterani tegenover Gorcums classis van leerstellige meening wisselden, blijkt o. a. uit het behandelde ter Goudsche provinciale synode van 1620. »Ende is — aldus luidt het daar in art. 53 der acten — bij de classe van Gorcom versocht, dat de sijnodus doch haer niet en wilde voor onlieff nemen, datse inden voorgaenden sijnodo Leidensi van dese twee personen (t. w. Cornelius en Arnoldus Geisteranus) geen gewach en hadden gemaeckt, gemerckt sij geen fundament en hadden om te dier tijt eenige wettige clachte, nopende d'onsuiverheit haerer gevoelens, in te brengen, ende deselvige Geisterani oock so bedecktelick ende geveinsdelijck hare personagie tot den eijnde toe hadden weten te speelen, dat veele geen

Digitized by Google

Uit dien hoofde werd oogenblikkelijk door de Gorcumsche classis bepaald, beide broeders over eene maand vannieuws in de vergadering te hooren; terwijl dan als voorzitter zou optreden Gisbertus Voetius, met algemeene stemmen daartoe verkozen [1]). Niet lang duurde het, of bij die samenkomst [2]) trad ten duidelijkste aan het licht, hoe Jodocus' zonen volstrekt niet alles goedkeurden wat in de canons bleek opgenomen, en evenmin alles verwierpen wat door deze werd afgewezen. Veel van hetgeen te Dordt met betrekking tot de vijf artikelen „als principale waarheyt" was vastgesteld, streed, naar zij stoutweg verzekerden, „tegen hare conscientie ende scientie".

Gevraagd door den praeses, sinds wanneer zij zulk eene overtuiging gekoesterd hadden, en of hun die denkbeelden reeds bij de aanneming tot lid der classis waren eigen geweest, antwoordde, als oudste der twee, Cornelius Geisteranus [3]): dat hij de leer der volstrekte verkiezing en verwerping „doen al in't gros tegenstondt", en onzeker was omtrent „de crachtige werckinge der genade ende maniere der bekeeringe, soo de selve nu vande synode verclaart wierde". Ook twijfelde hij ten eenen male aan de perseverantie, de volharding der heiligen. En waar

---

naedencken over hare personen conden hebben, datse de sijde der Remonstranten toe gedaen waren, overmits deselve ongeveerlick een halve uhre te vooren als sij haer selven openbaerden Remonstrants gesint te wesen, hadden helpen een Remonstrantsen schoolmeester censureren, seggende, dat hij qualick hadde gedaen, dat hij sodanigen leere ende procedueren, als der Remonstranten sijn, hadde helpen voorstaen ende maintineren". *Acta syn. part. Z. H.*, Gouda, 1620, art. 53. De hierboven bedoelde schoolmeester was Heusdens conrector, Mattheus Petri Verhoeven. Zie *Hand. cl. Gorc.*, 14 Oct. 1619.

[1]) *Hand. cl. Gorc.*, 14 Oct. 1619. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 90, 91.

[2]) *Hand. cl. Gorc.*, 11 en 12 Nov. 1619.

[3]) Met Cornelius Geisteranus had Voetius voorheen gewoond in Leidens staten-collegie. Zie hierachter, bijlage XLII.

Digitized by Google

hem de voorzitter herinnerde, hoe hij op de classis van 21 November 1617 openlijk betuigd had, met de Gereformeerde kerk éénerlei gevoelen te deelen wat het Arminianisme betrof, daar verbaasde Cornelius de gansche vergadering door zulks beslist te ontkennen [1]).

Eveneens sprak en handelde zijn jongere broeder. Ofschoon den 17den Juli 1617 door Voetiuszelf — die hierin was bijgestaan door Vogelsanck en Havius — praeparatoir geëxamineerd [2]), en volgens het rapport aan de vergadering: „op de hedendaechse controverse quaestien suyverlyck bevonden", verklaarde nu Arnoldus, dat hij eigenlijk, reeds toen hij tot lid der classis van Gorcum werd aangenomen, de Remonstrantsche meeningen gedeeld, die in zijne predikatiën ten minste nooit had wederlegd. En als zijn vader, te gelijk met andere collega's opmerkte, hoe men hem vroeger [3]), naar aanleiding van 2 Tim. 2, vs. 19, had hooren proponeeren juist in tegenovergestelden geest, zeide Schelluinens kerkedienaar kortaf: „daer van geen memorie te hebben".

Nadat Jodocus, die in bedoelde aangelegenheid met zijne zonen niet samenging [4]), doch daarover veeleer ten diepste verslagen en bedroefd was, de vergaderzaal voor eene wijle had verlaten, ten einde door zijne tegenwoordigheid de broederen bij het uitspreken van hun per-

---

[1]) Vgl. bijlage CIV.

[2]) Ongeveer eene maand later legde Arnoldus Geisteranus tegenover Voetius, als voorzitter der classicale vergadering, peremptoir examen af, met dit gevolg, dat »den praeses ende de geheele classe daer aen een goet genoegen gehadt heeft". *Hand. cl. Gorc.*, 14 Aug. 1617. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 91.

[3]) Ter inleiding namelijk voor zijn examen peremptorium. *Hand. cl. Gorc.*, 14 Aug. 1617.

[4]) Vgl. dr. Sax jr., *a. w.*, blz. 198. Zelfs verzekert Brandt, *a. w.*, dl. III, blz. 928, omtrent Jodocus, dat deze »met Gomarus en Festus de predestinatie dreef boven den val".

Digitized by Google

soonlijk gevoelen niet te hinderen, restte der Gorcumsche classis alleen maar, onder voorzitterschap van Voetius, over beide Geisterani „haer sententie te strijcken". Het vonnis luidde, dat èn Cornelius èn Arnoldus „onweerdigh waren langer eenige kerkelicke diensten te betreden, ende dadelick daar van ontsettet ende ontslagen behoorden te werden" [1]).

Trachtte Voetius op deze wijze, door een vastberaden, onverbiddelijk handhaven der rechtzinnige leer, zijne plichten in het classicaal moderamen naar eisch te vervullen [2]), hij zocht evenzeer door het nauwgezet ten uitvoer leggen — òf zelfstandig òf in vereeniging met anderen — der verschillende opdrachten, hem van tijd tot tijd gedaan, zich verdienstelijk te maken jegens de vaderlandsche kerk en de dikwerf hulpbehoevende gemeenten, binnen den kring zijner naaste omgeving.

Zoo werd hij, met het oog op artikel 34 der Goudsche provinciale synode van 1620, herhaaldelijk door de leden zijner classis geroepen om, samen met Cloppenburch, „de notabelste dingen inden classe van Gorinchem ende inde kercken onder den selven resorteerende, ende met namen tot Heusden, voorgevallen" — ten behoeve der kerkelijke historie, welke Johannes Latius, ouderling te Lei-

---

[1]) Zie *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. I, C, n°. 72; *Acta. syn. part. Z. H.*, Gouda, 1620, waarachter gevonden wordt eene copie der vonnissen »uijtgesprocken bij de classe van Gorcom, teghen Cornelium ende Arnoldum Geisteranum"; bij dr. Reitsma en dr. van Veen, *a. w.*, dl. III, blz. 471—476. Vgl. Voet., *Catechisatie over den catechismus der Remonstranten*, Utrecht, 1641, blz. 428, en diens *Proeve vande cracht der godtsalicheyt*, blz. 35; maar ook Brandt, *a. w.*, dl. III, blz. 927—932.

[2]) Van 7 April 1614 tot 24 April 1634 is Voetius elf malen praeses, vijf malen scriba en zeven malen assessor der classis van Gorcum geweest. Bovendien werd hij nog tweemaal tot visitator classis verkozen. Voor 't laatste zie: *Acta syn. part. Z. H.*, Gouda, 1620, art. 111 en *id.*, Delft, 1628, art. 64.

Digitized by Google

den, schrijven zou [1]) — „bij een te stellen" [2]). Een ander maal zond de classicale vergadering hem en Adriani als hare afgevaardigden naar Onsenoort, toen juist met Vlijmen gecombineerd [3]); doch waar elke gelegenheid voor het houden van godsdienstoefeningen ontbrak; ten einde bij den plaatselijken ambachtsheer, die, Roomsch-katholiek, hier „sijn devoir niet en dede", op verbetering aan te dringen. Dan weer zag hij zich door de classis in persoon belast met het stellen van een request aan de staten van Holland en West-Friesland, waarbij die Edel Mogenden verzocht werden, de behulpzame hand te willen bieden om de gemeente Meeuwen, sedert jaren tot haar groot ongerief kerkelijk met Eethen verbonden, van een eigen herder en leeraar te voorzien [4]). Of wel, men vond het noodig, naardien er bij de classicale han-

---

[1]) *Acta syn. part. Z. H.*, Leiden, 1619, art. 83; Gouda, 1620, art. 34; Brielle, 1623, art. 11. Vgl. bijlage LXI.

[2]) *Hand. cl. Gorc.*, 2 en 3 Nov. 1620. Vgl. daarmede die van 19 en 20 April 1621. Het onjuiste verhaal van Essenius, *Orat. fun.*, p. 26, 27 — door mij op goed vertrouwen indertijd overgenomen; zie *School-gezag en Eigen-onderzoek*, blz. 17 — omtrent eene opdracht in 1622 Voetius gedaan door de particuliere synode van Gorinchem, die hem, onder toezegging der buitengewoon hooge som van zeshonderd gld. en de voortdurende hulp van twee schrijvers, alles te bekostigen door HH. Staten, zocht over te halen eene geschiedenis samen te stellen der Remonstrantsche geschillen, zal hoogstwaarschijnlijk wel berusten op het hierboven in den tekst medegedeelde.

[3]) Vgl. bijlage LXVIII.

[4]) *Hand. cl. Gorc.*, 21 Juni 1627. Eerst ter ringsvergadering van 17 April 1629 kon den broederen worden bericht, dat HH. Staten in voornoemde scheiding hadden toegestemd. Op dringende aanbeveling van Voetius, werd nu te Meeuwen beroepen Johannes Mylius »dienaer des Woorts omtrent Franckendael ende inspector van de naburige kercken, onlancks uyt den Palts geweecken"; een eigen broêr van Anna van der Myle, tweede vrouw van Balth. Lydius, ten wiens huize te Dordrecht logeerende, Heusdens predikant dezen had ontmoet en leeren kennen. Ofschoon Mylius' beroep bleek geschied te zijn »onordentlyck ende met het beswaer van verscheijden misslagen", vond de classis niettemin goed daarop hare approbatie te verleenen. Zie *Hand. cl. Gorc.*, 23 April 1629. Vgl. Kist en Moll, *Kerkhist. arch.*, dl. I, blz. 312—315, en hierboven, blz. 106; 220, aant. 2.

Digitized by Google

delingen meermalen bespeurd werd „disordre ende ongeregeltheyt in verscheyde stucken", eene commissie te benoemen van vier predikanten, uit iederen ring één, die, na ingewonnen advies hunner respectieve medebroeders, enkele „stichtelycke leges souden beraemen"; en men koos voor dat werk, uit Heusdens „quartier", den in vervolg van tijd even bekenden als beroemden canonist, Gisbertus Voetius [1]).

Had Leidens particuliere synode in Augustus 1619 de Gorcumsche classis aangeschreven: nauwkeurig toe te zien op de gelden, welke Cornelius Drongelensis twee jaren lang van Hollands staten genieten zou [2]), zoo werden Voetius en Adriani door haar uitgekozen om dat voorloopig stipendium als „tutores Cornelii" gemeenschappelijk te besturen [3]). En toen, weinige maanden later, de naastgezeten ambtgenooten van Rutgerus Clock, predikant te Heikop, maar beroepen te Nieuwerkerk, dezen hoogst ongaarne uit hun midden zagen vertrekken, toen was het wederom Heusdens kerkedienaar, die, ofschoon vruchteloos, met Jodocus Geisteranus en Dionysius Spranckhuysen naar den collator Hans Wolphaert, heer van Brederode, werd gecommitteerd, ten einde voor Clock tractementsverhooging aan te vragen en zoodoende den beminden collega in Heikop te houden [4]).

Het gebeurde in den nazomer van 1621, dat Gorcums classis haren toenmaligen praeses, Gisbertus Voetius, met

---

[1]) *Hand. cl. Gorc.*, 2 Sept. 1619. Vgl. hierboven, blz. 266, aant. 1.

[2]) *Resol. Holl.*, 30 Jan. 1619. Vgl. hierboven, blz. 264.

[3]) *Hand. cl. Gorc.*, 2 Sept. 1619. Vgl. die van 14 Oct. 1619.

[4]) *Hand. cl. Gorc.*, 14 Oct. 1619. Vgl. daarmede ook die van 19 April 1632, toen Voetius met zijn ambtgenoot Mylius, predikant te Meeuwen, naar den heer van Brederode werd gedeputeerd, bij gelegenheid van diens vreemdsoortige collatie — »genoechsaem een beroep" — gedaan in de vacature der gemeente Heikop.

Digitized by Google

Christianus à Porta deputeerde naar graaf Floris van Kuilenburg, die, ruim een jaar te voren, bij gelegenheid eener ringsvergadering, gehouden ten huize van Billichius, predikant aldaar, zijnen particulieren secretaris en den schout van Kuilenburg naar de pastorie had gezonden, om „mede te sitten in de vergaderinge der broederen ende om haerlieder propoosten aen te hooren". Dezen nochtans hadden Floris, bij monde zijner afgevaardigden, te verstaan gegeven, hoe „de predicanten haer niet en sochten in te dringen in politycke vergaderingen", en dus verlangden bij hunne samenkomsten door de „politici" eveneens ongemoeid gelaten te worden. Door dit antwoord, naar zich denken liet, vrij ontstemd, deed Zijne Genade kort daarop der classis van Gorinchem weten, dat hij hare eerstkomende vergadering persoonlijk wilde bijwonen; over welk plan men zich ten zeerste bezwaard gevoelde, als strijdig „met alle loffelijcke usantien ende goede kerckenordere". Bleef Zijne Genade bij haar voornemen volharden, zoo hadden Gorcums deputaten in last, den graaf te verzekeren: hoe men, eerder dan hem te ontvangen, vast besloten was de samenkomst op te breken en uit de stad te vertrekken. Na echter het dringend vertoog van Voetius en diens medeafgevaardigde te hebben aangehoord, zeide Floris, dat hij de zaak „in naerder bedenckinge" zou nemen, en — verscheen niet op de classis [1]).

[1]) *Hand. cl. Gorc.*, 16 en 17 Aug. 1621. Volgens de *Acta coetus fratrum a tota classe delegatorum*, dd. 5 Nov. 1620, viel er blijkbaar met graaf Floris niet te spotten. Immers dreigde Zijne Genade de broederen, die door Gouda's particuliere synode tot hem waren afgevaardigd, dat, wanneer zij het waagden zich in zake het beroep naar Kuilenburg van ds. Ravenswaay tegen zijne plannen te verzetten, en »so iemand hem per force tegen Sijne Genade soude willen stellen, om te seggen dat hij dat tegen S. G. hadde uytgehouden ende doorgedrongen, dat S. G. dat geensins soude gedoogen, ende dat daar door soodanige ontstichtinge ende verwerringe soude ontstaan, dattet soude sijn te beclagen, ende dat hy noijt meer tot Cuylenborch ten avondmale gaan soude".

Digitized by Google

Eene lastige quaestie deed zich, sedert half April 1630, ook voor te Heukelum. Ze betrof het uitoefenen door den ambachtsheer van zijn patronaatrecht [1]), tijdens de predikantsvacature aldaar [2]). Tot zelfs de hooge regeering werd in dit vraagstuk gemoeid. Met het doel de bedreigde rechten der kerk nadrukkelijk te handhaven, ontving Voetius van zijne classisbroederen de opdracht „wt de vorige actis bij een te stellen allet gene enichsins ter saecke dienen mochte". Zoodra nu, in de buitengewone vergadering van 20 Januari 1631, het door hem gemaakte ontwerp was voorgelezen en goedgekeurd, trokken hij en Henricus Boterpot, predikant te Noordeloos, naar Den Haag, gewapend met eene menigte aanteekeningen, die hunne Edel Mogenden konden inlichten omtrent den aard en de strekking van het verschil, gerezen tusschen bedoelden collator en de classis van Gorinchem. Hoewel later beide gecommitteerden na gedaan rapport, vanwege „hare goede besoijen ende devoyren", door de vergaderde broederen ten vriendelijkste bedankt werden [3]), heeft echter Voetius geenszins het einde bijgewoond van den hier gevoerden strijd. Want eerst tegen het voorjaar van 1636 legde baron Thomas van Thienen, als ambachtsheer, het hoofd in den schoot, toen hij, Theodorus Gisberti „op

---

[1]) Zie over het »jus patronatus": Voet., *Polit. eccles.*, t. II, p. 580—659, 683—692. Vgl. daarmede: tom. I, pars I, p. 279, 280; *Handelingen des nationalen synodi inden name onses heeren Jesu Christi, door authoriteyt vande hoogh-mog: heeren staten generael der Vereenighde Nederlanden, gehouden tot Dordrecht in de jaren* 1618. *en* 1619. *na dat de wtheemsche theologanten vertrocken waren, gemeynelijck genaemt Post-acta, ofte Na-handelingen. Uyt de Latijnsche in de Nederlandtsche tale overgeset.* 's-Gravenhage, 1669, sessie 156 en 157; *Acta syn. part. Z. H.*, Delft, 1618, art. 21, en volgende particuliere synoden, passim; *Oud Synod. archief*, III, 34, n°. 13.

[2]) *Hand. cl. Gorc.*, 18 Juli 1630.

[3]) *Hand. cl. Gorc.*, 28 April 1631.

Digitized by Google

sijn presentatie", te Heukelum „wettelyck" deed beroepen door den kerkeraad [1]).

Niet vreemd, dat Heusdens predikant, die de aangelegenheden [2]), hem en zijnen medegecommitteerden ter afdoening toevertrouwd, steeds met bijzonderen ijver behartigde [3]), zich van lieverleê door het meerendeel der broederen zag beschouwd als een man van gewicht. Had die waardeering in vele opzichten voor Voetius hare aantrekkelijke zijde, dit veranderde, zoodra ze als een wapen werd gekeerd tegen zijn persoon.

Immers gebeurde het den 3den Juli 1634 — toen hij de voorlaatste maal ter classicale samenkomst verschenen was, en men hem met twee zijner ambtgenooten, Schevenhuysen en Lydius, nog „extraordinarie" had gedeputeerd, om op de particuliere synode, die ruim veertien dagen daarna in Den Haag zou gehouden worden „causam classis te propugneren ende tegens d. Veldii onrecht-

---

[1]) *Hand. cl. Gorc.*, 31 Maart 1636.

[2]) Tot die aangelegenheden behoorden nu en dan zaken van uiterst kieschen aard. Zoo werd Voetius op zekeren tijd gedeputeerd met Guilielmus Corsmannus en de predikanten uit den ring van Altena naar Abrahamus Torrentinus, kerkedienaar te Uitwijk, om »aldaer volle kennisse ende informatie te nhemen so veel doenlick soude sijn", of het gerucht waarheid bevatte, inhoudende »dat voorsegde Torrentinus vleeschelick soude hebben geconverseert met Metgen Hendricks, syn meid, die een tijt van twee jaren by hem hadde gewoont". Gelukkig voor Abraham, konden gedeputeerden dat praatje straks als vuigen laster tegenspreken. *Hand. cl. Gorc.*, 27 Jan. 1625. Vgl. die van 7 April 1625.

[3]) Eene enkele maal werden die ijver en nauwgezetheid in twijfel getrokken. Zoo zagen Voetius en Boterpot, naar Den Haag gedeputeerd om een eigen predikant voor Sleeuwijk aan te vragen, zich door sommige broederen beschuldigd »dat sij souden hebben sinisterlijck subreptitieus, niet trouwelijck ofte nae hare commissie gehandelt in het versoecken ende vercrijghen van die sake". Na een omstandig verhaal hunner bemoeiingen en het ter lezing aanbieden van hun request, HH. Staten overgeleverd, heeft echter de classis »goet contentement in hare actien geschept, ende sijn hare EE. vande vergaederinghe van weghen hare besoignen ende gedaene devoiren bedanckt". *Hand. cl. Gorc.*, 10 Juni 1631.

Digitized by Google

vaerdige doleantien te ageren" — dat diezelfde Abraham van de Velde, sedert lang geschorst in zijne betrekking als kerkedienaar te Veen [1]), door de collega's ernstig ter verantwoording werd geroepen, wijl hij „bij seker occasie hem niet ontsien hadde d. Voetio openbaerlyck end als in syn aengesicht te verwijten, dat hij was den classis".

Daarover nu betoonden de broederen zich bij uitstek ontevreden, vooral omdat Veldius, een jaar vroeger, op de Brielsche synode en elders, achter Voetius' rug met blijkbare geringschatting hem dien titel had nagehouden. Door het moderamen ondervraagd, moest van de Velde hier uitleggen, hoe hij die woorden had bedoeld, en of hij ze nog gestand deed. Na te hebben herinnerd, dat, in het aandringen op zijne suspensie en verplaatsing, Heusdens prediker zich steeds had gedragen als de classis zelf, zeide Veldius bij genoemde opvatting te blijven; ware het ook, dat hij daardoor vroeger meer bepaaldelijk zijn particulier gevoelen had willen te kennen geven.

De vergadering, wel ver van met die betuiging genoegen te nemen, oordeelde van de Velde's verwijt „een notoire onwaerheijt ende groote injurie, streckende niet alleen tot oneere Voetii, maer oock des ganschen classis". Deze toch had, bij het onderzoeken zijner zaak, steeds volgens haar eigen meening en beste inzicht gehandeld. Zou dus de geschorste kerkedienaar uit Veen geen zwaardere censuur zich op den hals halen, dan diende hij zijne woorden aanstonds terug te nemen en der classis genoegdoening te geven. Waartoe Veldius zich ten laatste vinden liet, door openlijk te verklaren: „dat hij wel wilde sulx niet geseijt te hebben, ende in toecomenden tijt hem daernae soude reguleren" [2]).

---

[1]) Zie hierboven, blz. 265.

[2]) *Hand. cl. Gorc.*, 3 Juli 1634.

Digitized by Google

Zoo menigmaal, gedurende de jaren het naast voorafgaande aan de nationale synode van Dordt, de behoefte zich deed gevoelen bij de Calvinistisch gezinden om, door een onderling samenspreken en samenwerken, hun standpunt te handhaven tegenover de machtige, door het staatsgezag beschermde Arminiaansche partij, was het ook Gisbertus Voetius, die zijne beste krachten daarvoor inspande.

Hoewel hij, naar het schijnt, niet tegenwoordig is geweest op de Contra-remonstrantsche vergaderingen van 17 tot 19 September 1615 en van 26 Juli tot 3 Augustus 1616 binnen Amsterdam gehouden [1]), waar onderscheiden broederen uit de Vereenigde Provinciën op hunne eigene verantwoording samenkwamen, om met elkander maatregelen te beramen in het belang der Gereformeerde „kercken" — zoo ontving toch Voetius vandaar den last, nauwkeurig onderzoek te doen naar den toestand van Hollands doleerenden [2]). Tevens werd hem opgedragen met de predikanten, inzonderheid van Dordrecht [3]) en Geertruidenberg [4]), te overleggen, of het al dan niet geraden was, nog langer met de Remonstranten kerkelijke gemeenschap te oefenen [5]). En toen er den 6den Maart 1617, ook in Amsterdam, eene der dusgenoemde

---

[1]) Nochtans vertoefde Voetius, in den loop van 1615, met eenige zijner vrienden in de buurt van Amsterdam, te Sloterdijk. Zie *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 102. Vgl. over die »heimelijke synoden", zooals haar de Remonstranten noemden, dr. F. L. Rutgers, *Het kerkverband der Nederlandsche gereformeerde kerken, gelijk dat gekend wordt uit de handelingen van den Amsterdamschen kerkeraad in den aanvang der 17e eeuw. Rede, gehouden bij het overdragen van het rectoraat der Vrije universiteit, den 20sten October* 1882. *Met aanteekeningen en aktenstukken*, Amst., 1882, blz. 27, aant. 1; en ook dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. II, blz. 338—341.

[2]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 27.

[3]) Namelijk: Balthasar Lydius en Johannes Dibbetzius.

[4]) Te weten: Johannes Bisschop of Episcopius.

[5]) Vgl. dr. Rutgers, *Het kerkverband*, blz. 47—50; 158—172.

Digitized by Google

„vergaderingen van correspondentie" [1]) gehouden werd [2]), bewoog zich te midden der rechtzinnige kerkedienaren, daar uit Noord- en Zuid-Holland vereenigd [3]), almede Vlijmens predikant, die bij deze gelegenheid het verzoek ontving, om den 12den Maart Rotterdams doleerende gemeente te willen bedienen „in de schuere" [4]).

Maar eerst in volle kracht ontwikkelde zich Voetius' werkzaamheid op de verschillende synoden [5]), die destijds weder mochten samenkomen, na de laatste tien jaar door de Staten voorloopig geschorst te zijn [6]). Hadden hunne Edel Mogenden in Augustus 1618 de classis van Dordrecht belast, overeenkomstig het oude gebruik eene particuliere Zuid-Hollandsche synode te beschrijven [7]),

---

[1]) Zie dr. Rutgers, *Het kerkverband*, blz. 52, aant. 1; de verhandeling van dr. J. Borsius, in Kist en Royaards, *Nederl. archief*, dl. III, blz. 195—264; *Oud Synod. archief*, **III**, **35**, II, n°. 45 en n°. 46; Wtenbogaert, *Vrijmoedigh ondersoeck*, blz. 88. Vgl. daarmeê de opmerkingen, door dr. L. A. van Langeraad gemaakt in het *Theologisch tijdschrift*, Leiden, 1892, jaarg. 26, blz. 309—311.

[2]) *Gisb. Voet. Aant.* N°. III. Zie voorts bijlage CV.

[3]) »Ejusmodi conventus imprimis anno 1616. et 1617. primum Amstelodami, ubi tunc maxime tutum erat, postea Hagae-comitis atque alibi in Hollandia habiti fuerunt: ad quos conveniebant delegati, partim classium quarundam, partim orthodoxorum ministrorum in classibus jam mixtis". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 181.

[4]) Vgl. hierboven, blz. 200. Aan dr. van Langeraad dank ik de mededeeling, dat Voetius met Johannes Blom, predikant te Meerkerk, afgevaardigd door Gorcums classis, evenzeer blijkt tegenwoordig te zijn geweest op eene vergadering van correspondentie, gehouden in Den Haag, 14—16 Aug. 1618, »ende reces genomen hebbende voor vyer dagen, wederomme hervat den 22 ende 23 desselvigen maents". Zie hierachter, bijlage CVI.

[5]) Met het oog op sommiger afvaardiging ter synode, in die dagen, is niet onbelangrijk wat Voetius schreef: *Polit. eccles.*, t. III, p. 325, 326.

[6]) Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 236; Wtenbogaert, *Vrye aenwysing*, blz. 42 en *Oud Synod. archief*, **III**, **35**, II, n°. 28.

[7]) *Resol. Holl.*, 30 en 31 Aug., 4 en 12 Sept. 1618. Vgl. daarmeê de »Memorie" door Festus Hommius, Johannes Episcopius en Henricus Arnoldi »niet alleenlyck de goede steden, maer oock syn Princel. Ex.cie" ter hand gesteld, namens de vergadering van correspondentie, in Augustus 1618 te 's-Gravenhage gehouden. Zie *Class. arch. Dordr.*

Digitized by Google

zoo was daarenboven nog door hen verordend, dat die bijeenkomst uitsluitend zou moeten strekken tot „preparatie" [1]) der aanstaande nationale synode.

Van 8 October tot 6 November nam Voetius te Delft volijverig deel [2]) aan de beraadslagingen, met dat doel gehouden door vier en dertig predikanten [3]) en vier ouderlingen, die te zamen de elf classen [4]) van Zuid-Holland vertegenwoordigden [5]). Nadat hier allerlei voorbereidingsmaatregelen [6]) en besluiten [7]) in overwegend Contra-remonstrantschen geest genomen waren, zagen, tegen het einde der bijeenkomst, de predikanten Lydius [8]) uit Dordt, Arnoldi uit Delft, Hommius uit Leiden en Voetius uit Heusden [9]), nevens de ouderlingen Muys van Holy en Latius, zich gecommitteerd [10]) tot de lang ver-

---

[1]) *Hand. cl. Gorc.*, 17 Sept. 1618. Vgl. *Acta syn. part. Z H.*, Delft, 1618, art. 5.

[2]) Vgl. hierboven, blz. 257, aant. 3. Zie ook Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 1108; *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 613; t. II, p. 558, 665; t. III, p. 754, 755.

[3]) Uit den kring zijner vroegere studiemakkers trof Voetius hier aan: van der Rosieren, toentertijd kerkedienaar te Woerden, die de synodale sluitingspredicatie hield; Antonius Plancius, staande te Oosterhout, en den predikant van Beusichem, Theodorus Boomius, wien, als onwettig gedeputeerd en »geen stemme hebbende in dese vergaderinghe", door de broederen gelast werd »op te staen" en met zijn medeafgevaardigde, Albertus Huttenus, de eerste zitting de beste dezer kerkelijke bijeenkomst te verlaten. *Acta syn. part. Z. H.*, Delft, 1618, art. 1.

[4]) Vgl. dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. I, blz. 102, aant. 3.

[5]) Men vergaderde iederen werkdag, van 8—11 uren voormiddags, en van 2—5 's namiddags.

[6]) *Acta syn. part. Z. H.*, Delft, 1618, art. 12, 15, 16, 26, 28, 29, 44, 46, 62. Over al die aangelegenheden moesten de gedeputeerden »gaende ad synodum nationalem", volgens de hun verstrekte opdracht handelen.

[7]) *Acta syn. part. Z. H.*, Delft, 1618, art. 7, 10, 20, 21, 27, 59, 63, 64.

[8]) Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 250.

[9]) Voet., *Polit. eccles.* tom. I, pars II, p. 117.

[10]) Als maatregel van voorzorg voegde men aan hunne benoeming deze clausule toe: »denwelcken, indien iemandt derselver door sieckte offte andere praegnante oorsaeken soude moeten absenteren, gesubstitueert syn, Abrahamus Muijsholius, Johannes Becius, ende Johannes Lamotius, respective

Digitized by Google

beide nationale synode, over welke reeds 17 October l.l., bij gelegenheid van den algemeenen vast- en bededag, in de „vereenighde provincien, geassocieerde landen ende steden" vuriglijk de zegen was afgesmeekt van „Godt den Heere almachtigh", opdat „alle saecken daer in mochten verhandelt, ende afgehandelt worden in syne vrese, tot syner eere, ende conservatie vande ware christelijcke Gereformeerde religie" [1]).

Ruim negenentwintig jaren oud nam Heusdens prediker, Dinsdag 13 November 1618, nadat de hooge vergadering te Dordrecht des voormiddags met twee verschillende kerkelijke toespraken geopend was, zijne plaats in op de bovenzaal der stads Doelen, alwaar hij gedurende de honderdtachtig door hem bijgewoonde sessiën [2]) belangstellend [3]) nederzat „ter rechter sijde van de schoorsteen

---

kerckendienaren tot Breda, Dordrecht ende inden Haghe". *Acta syn. part. Z. H.*, Delft, 1618, art. 70. Volgens art. 66 kregen de gecommitteerden eene instructie mede, vooraf goedgekeurd door de vergadering, uitgenomen hare Remonstrantsche leden, welke protesteerden »dat die verschillende leerpoincten souden in sijnodo nationali werden affgedaen bij decisie: verstaende sij dat men darin soude handelen naer accommodatie".

[1]) *Resol. Holl.*, 3 Oct. 1618.

[2]) Van al hetgeen er op de nationale synode gebeurde, werd door Voetius zorgvuldig aanteekening gehouden, naar hij later berichtte in zijne *Polit. eccles.*, t. III, p. 239; vgl. *Dispp. select.*, t. V, p. 605. Ten zeerste jammer voor onze kennis van wie weet hoe menige bijzonderheid, zijn die aanteekeningen, zooals het schijnt, spoorloos verdwenen! Volgens het mutueel testament door Voetius en zijne huisvrouw Deliana gemaakt — welk testament heden ten dage berust in het notarieel archief der arrondissements-rechtbank te Utrecht — werden »de notulen van de handelingen des Dordtschen synodi a°. 1618—1619, by den testateur geschreven in een papieren boeck in 4°.", gelegateerd »aen haer luyder zone Nicolaus Voet", die ze evenwel niet mocht »veralineeren". Na zijn afsterven moesten ze »succederen op syn outsten zone die de studien en geleertheyt soude hanteren. Ende by gebreecke van eenen gestudeerden zone nae te laeten", behoorden »de selve nae Nicolai afflyvicheyt geerft te worden van haer luyder zone Pauls Voet ofte synen outsten zone gestudeert synde". Zie voorts bijlage CVII.

[3]) Oude herinneringen aan die dagen en gebeurtenissen haalt Voetius

Digitized by Google

der saele", tusschen den aanstaanden regent van het Leidsche staten-collegie, Festus Hommius, en den baljuw van Zuid-Holland, Arnoldus [1]) Muys van Holy.

Natuurlijk hield Voetius zich vooreerst eenigermate op den achtergrond; terwijl zijn nog niet ten volle gerijpte leeftijd [2]), gevoegd bij zijn min-beduidend voorkomen, allicht aanleiding gaf, dat velen boven hem werden uitgekozen voor het vervullen van de eene of andere bijzondere werkzaamheid ten behoeve der synode [3]). Zoo bleef hij buiten de commissie, aan welke de taak was opgedragen „om de formulieren der cleyne catechismum te stellen" [4]), en zag evenmin zich belast met het in orde brengen der „canones" over de bekende vijf artikelen [5]). Zeker wekt

---

o. a. op in zijne *Dispp. select.*, t. III, p. 692 en t. V, p. 215; *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 126, 902; t. II, p. 647 en t. III, p. 250.

[1]) Aernt Muys van Holy wordt hij genoemd in art. 70 der *Acta syn. part. Z. H.*, Delft, 1618. In de *Acta ofte handelinghen des nationalen synodi inden name onses heeren Jesu Christi ghehouden door authoriteyt der hoogh: mogh: heeren Staten Generael des Vereenichden Nederlandts tot Dordrecht, anno* 1618. *ende* 1619. *Hier comen oock by de volle oordeelen vande vijf artijckelen*, Dordrecht, 1621, blz. 10, staat hij te boek als: Arnoldus Muys van Holy »bailliu van Suydt-hollant ende ouderlinc der kercke van Dordrecht". Die Arend, of wel Arnold Muys van Holy worde echter niet verward met *Hugo* Muys van Holy »ridder, schout der stadt Dordrecht, ende bailliu vande lande van Strien", politiek commissaris ter nationale synode. Zie *Hand. nat. syn.*, blz. 8.

[2]) Vgl. Gentman, *Lyck-predikatie*, blz. 24.

[3]) Als gewoon synode-lid ontving Voetius, op kosten van het land, vier gulden presentiegeld daags. Zie Brandt, *a. w.*, dl. III, blz. 660.

[4]) *Hand. nat. syn.*, blz. 52. Vgl. daarmede de *Acta synodi nationalis, in nomine domini nostri Jesu Christi, autoritate illustr. et praepotentum dd. ordinum generalium Foederati Belgii provinciarum, Dordrechti habitae anno* 1618 *et* 1619. *Accedunt plenissima, de quinque articulis, theologorum judicia*, Lugd. Bat., 1620, p. 48: »Ad formulas minorum catechesium concipiendas deputati sunt, Fr. Gomarus, Joh. Polyander, Ant. Thysius, Herm. Faukelius, Balth. Lydius, et Godefr. Udemannus".

[5]) *Hand. nat. syn.*, blz. 291. Vgl. *Acta syn. nat.*, p. 239: »atque ad hanc rem potioribus suffragiis deputati sunt ex theologis exteris, rever. d. episcopus Landavensis, d. doctor Scultetus, d. Deodatus, et ex provincialibus, d. doctor Polyander, d. Walaeus, et d. Triglandius".

Digitized by Google

het eenige bevreemding, dat — toen men in de zesde zitting had besloten „een nieuwe ende perfectere oversettinghe des bybels" [1]) uit te geven, en hiervoor den arbeid behoefde van zes Nederlandsche theologen, begaafd met „uytnemende wetenschap ende godsalicheyt" [2]), aan wie daarenboven uit elke provincie twee „oversienders" zouden worden toegevoegd [3]) — Heusdens kerkedienaar in de dertiende zitting, op 26 November [4]), voor geen der genoemde betrekkingen eene meerderheid van stemmen kon verkrijgen [5]), zelfs niet „naest by" [6]).

Toch vond Voetius gaandeweg gelegenheid ter Dordtsche synode zijn arbeid te doen uitkomen en waardeeren. Immers hij stelde het advies [7]), dat de gecommitteerden der laatstgehouden Zuid-Hollandsche kerkvergadering, in den voormiddag van 1 December, hier uitbrachten [8]) over

---

[1]) *Hand. nat. syn.*, blz. 22. Vgl. *Acta syn. nat.*, p. 21: »Post solennes a praeside conceptas preces, de nova et accuratiore translatione Bibliorum ex linguis originalibus in belgicam instituenda coepit agi".

[2]) *Hand. nat. syn.*, blz. 25. Vgl. *Acta syn. nat.*, p. 24: »Perficiendo huic novae versionis operi, sex theologorum belgicorum operam, insigni et rerum theologicarum et linguarum peritia tum pietate praeditorum, adhiberi placuit".

[3]) *Hand. nat. syn.*, blz. 26. Vgl. *Acta nat. syn.*, p. 25: »Placuit etiam, eligendos esse in hac synodo ex singulis belgicae provinciis recognitores binos; unum Veteris, alterum Novi Testamenti versionis".

[4]) *Hand. nat. syn.*, blz. 28. Vgl. *Acta syn. nat.*, p. 27.

[5]) Misschien was het zekere gevoeligheid over dat »gepasseerd worden", die Voetius er naderhand toe bracht, zijn oordeel over de dusgenoemde Staten-vertaling weinig of niet aan anderen kenbaar te maken. Voor zoover ik mij ten minste herinner, gewaagt hij daarvan uitsluitend: *Polit. eccles.*, t. III, p. 276, en *Bibl. stud. theol.*, p. 510.

[6]) Ter particuliere synode, gehouden te Delft in 1628, werd, volgens art. 3 der handelingen, met de meeste stemmen besloten, dat, indien Henricus Arnoldi, predikant te Enkhuizen, mocht komen te overlijden, Gisbertus Voetius hem »soude succederen tot een reviseur versionis Novi Testamenti".

[7]) *Hand. nat. syn.*, blz. 52. Vgl. *Acta syn. nat.*, p. 48: »Praelectae sunt de hac quaestione theologorum anglorum, helvetiorum, bremensium, s. theologiae professorum belgicorum, et synodi zuyt-hollandicae deputatorum sententiae".

[8]) Bij bovengenoemd advies maakte Voetius dankbaar gebruik van hetgeen de Dordtsche predikant Joh. Becius omtrent een soortgelijke aangelegenheid reeds vroeger ontworpen had. Zie *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 117—123.

Digitized by Google

„de Indische vrage", omtrent het toedienen van den doop aan jonge kinderen, uit heidensche ouders geboren [1]). Verder ontwierp en schreef hij voor dezelfde deputaten het concept, waarin hun gevoelen werd neêrgelegd over „den derden ende vierden artijckel der Remonstranten: vanden standt des menschen na den val" [2]); te gelijker tijd aan de reeks bijbelteksten, daarvoor als bewijsplaatsen bijgebracht, naar eigen verzekering op het slot twee getuigenissen toevoegende, beide van den kerkvader Augustinus [3]).

Of wel, hij vroeg, enkele dagen vóór het vertrek der buitenlanders, op last en uit naam van Guilielmus Amesius, bij de synode gehoor [4]) voor dezen Engelschen puritein,

---

Vgl. Kist en Royaards, *Archief*, dl. III, blz. 662; *Acta syn. part. Z. H.*, Rotterdam, 1621, art. 43 en Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 664.

[1]) *Dispp. select.*, t. II, p. 617, schrijft later Voetius: »Sed ego, ut olim cum potioribus suffragiis censui in synodo dordrac. anno 1619. sess. 19. sic et nunc censeo non esse [gentilium liberos in familias christianorum ascitos aut in potestatem eorum redactos] baptizandos"; welk gevoelen hij daar verdedigt tegenover andersdenkenden. Vgl. ook nog t. V, p. 613; *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 657—659.

[2]) *Hand. nat. syn.*, III, blz. 215—222. Vgl. *Acta syn. nat.*, III, p. 164—169 en p. 292 »Reliqua judicii zuyt-holland. de tertio et quarto articulis pag. 169. omissa".

[3]) Te weten, uit Augustinus' *Epist.* 107: »Ad fidem rectam et catholicam pertinere scimus, gratiam Dei ad singulos actus dari"; en uit diens *De natura et gratia*, cap. 26: »Sicut oculus corporis etiam plenissime sanus nisi candore lucis adjutus non potest cernere: sic homo etiam perfectissime justificatus, nisi aeterna luce justitiae divinitus adjuvetur, recte non potest vivere". Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 750, en Gentman, *a. w.*, blz. 24. Intusschen was dat toevoegen van getuigenissen, ontleend aan bewijsplaatsen buiten de Schrift, in strijd met den eed, door iederen gedeputeerde, en dus ook door Heusdens prediker, ter 23ste sessie afgelegd, om »in dese gantsche synodale handelinge, in de welcke een ondersoec, oordeel ende decisie, so wel vande vijf artijckelen, ende daer uyt rijsende swaricheden, als ooc van alle andere leer-stucken aengestelt soude worden" uitsluitend te rade te gaan met »het eenige woort Gods". Zie *Hand. nat. syn.*, blz. 80. Vgl. *Acta nat. syn.*, p. 64. 65; Voet., *Proeve vande cracht der godtsalicheyt*, blz. 33; *Dispp. select.*, t. III, p. 1103.

[4]) *Hand. nat. syn.*, blz. 329—331. Vgl. *Acta nat. syn.*, p. 283—286.

Digitized by Google

die, toenmaals zonder ambtelijke betrekking, door de Staten bleek aangezocht, om gedurende de zittingen der hooge vergadering binnen Dordrecht verblijf te houden en haren praeses Johannes Bogerman, mocht dit noodig zijn, goeden raad te geven [1]). Naar dan ook Voetius meêdeelde, zou Amesius de afgevaardigden ter synode inlichten aangaande eenige theses, vroeger door zijn landgenoot Parker, nog student te Leiden, opgesteld en uitgegeven; welke theses Amesius wenschte te verdedigen, in het belang van den Franeker hoogleeraar Maccovius [2]), tegen de beschuldigingen van diens collega Sibrandus Lubbertus: eene „particuliere sake uyt Vrieslant tot de synode overghesonden" en Donderdag, 25 April 1619, voor de eerste maal daar behandeld [3]).

In samenwerking met het reeds genoemde vijftal zijner medegecommitteerden deed Heusdens predikant aan de nationale synode bovendien toekomen „een corte, waerachtighe ende pertinent historische verhalinge" van het begin en den voortgang der kerkelijke geschillen binnen de provincie Zuid-Holland, bestemd tot voorlichting inzonderheid der vreemde theologen, te Dordrecht vergaderd [4]). En als evenzeer Bogerman het een en ander uit de

---

[1]) Vgl. dr. H. Visscher, *Guil. Ames.*, blz. 44, 48—50.

[2]) Maccovius en Voetius waren beiden scholastieke theologen; de laatste bleek evenwel omzichtiger en minder kras of ruw in zijne uitdrukkingen dan de eerste. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 89.

[3]) Zie over Maccovius' zaak de verhandeling van den Utrechtschen hoogleeraar J. Heringa Ez., in Kist en Royaards, *Archief*, dl. III, blz. 503—664. De beslechting geschiedde hier »per accommodationem" en niet »per decisionem" (vgl. hierboven, blz. 283, aant. 10), aangezien ook van dit geschil in het eind moest verklaard worden: »Et sic gravissima illa lis tunc sopita ac sepulta fuit"; *a. w.*, blz. 561.

[4]) *Hand. syn. nat.*, blz. 164 en 221. Vgl. *Acta syn. nat.*, p. 126: »Monitum deinde fuit, quia citati in exhibitis scriptis quam plurimas narrationes, criminationes, et excusationes interseruissent, de quarum fide synodo toti ac praesertim exteris theologis non constaret, annon operae esset pre-

Digitized by Google

geschriften der Remonstranten had samengebracht, dat, naar hij meende, zoo goed en getrouw mogelijk de Arminiaansche opvatting van de leer der predestinatie teruggaf, waren het Voetius en zijne medegecommitteerden, welke aan de synodale broeders, door daarvan proeven bij te brengen, het bewijs leverden, hoe zulks beter en nauwkeuriger had dienen te geschieden [1]). Nog eindelijk gaven dezelfde deputaten, toen onder de bekende postacta ook de aanvrage voorkwam tot het veranderen van artikel 22 der Nederlandsche geloofsbelijdenis [2]), als hun gevoelen zéér beslist te verstaan, dat in deze wijziging volstrekt niet kon getreden worden, naardien zij een dergelijk verzoek even ontijdig rekenden als ongepast [3]).

Uit het aangevoerde blijkt ten duidelijkste, hoe Gisbertus Voetius, door de particuliere synode van Zuid-Holland naar Dordrechts „œcumenisch concilie" [4]) afgevaardigd, zich aldaar èn persoonlijk èn in vereeniging met anderen genoegzaam heeft weten te onderscheiden [5]),

---

tium, plenius de hisce rebus erudiri synodum: placuitque, ut singularum synodorum delegati, inprimis Geldriae, Australis & Borealis Hollandiae, ditionis Ultrajectinae & Transisulaniae, in quibus potissimum res istae cum Remonstrantibus essent gestae, brevem, fidelem, et accuratam de ortu et progressu harum controversiarum et contentionum, quae in singulis acciderunt provinciis, narrationem historicam conscriberent, synodoque exhiberent". Cf. *l.l.*, p. 174, sessio 50. Zie ook hierboven, blz. 275, aant. 2.

[1]) Het bovenvermelde vond plaats in de tweeenvijftigste sessie, 10 Januari 1619, voormiddags. Vgl. dr. Sax jr., *a. w.*, blz. 82.

[2]) Ter 172ste en 173ste sessie van de »Na-handelingen", gehouden 23 en 24 Mei 1619, werd door de binnen Dordt overgebleven synode-leden de wenschelijkheid besproken en verworpen, om voor de uitdrukking der Nederlandsche geloofsbelijdenis: en soo veel zijn allerheylighste wercken die hy voor ons gedaen heeft, den meer algemeenen term in de plaats te stellen: ghehoorsaemheyt Christi.

[3]) Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 52—57.

[4]) Gentman, *a. w.*, blz. 24.

[5]) Hadden de »uitheemsche theologanten" van staatswege een gouden herinneringsmedaille meêgekregen bij hun vertrek — als een der »inlandtsche kerkelijken" ontving ook Voetius dienzelfden gedenkpenning in het zil-

Digitized by Google

om, gelijk later een zijner lofredenaars betuigde, in die vergadering te worden medegeteld [1]) „onder het puik der geheiligde geleertheid van gantsch t' christenryck" [2]).

De inlandsche leden der nationale synode, die eendrachtig hadden verklaard, wat henzelf betrof, bij het belijden van de nu voorgoed vastgestelde rechtzinnige leer getrouwelijk te willen volharden, haar ijverig te zullen prediken en onvervalscht bewaren [3]) — zij mochten tevens zich overtuigd houden, dat de staten der Vereenigde Provinciën voortaan bedoelde leer binnen de vaderlandsche kerk, door hun gezag als overheid, ongeschonden zouden

---

ver. Op de voorzijde ervan was de vergaderde synode afgebeeld, met in het rond deze woorden: »Religio asserta", terwijl de achterkant te zien gaf den tempelberg, fel bestormd uit de vier windstreken, doch overstraald door Jahwe's heerlijkheid; waaromheen deze verzekering: »Erunt sicut mons Sion". Zie mr. Gerard van Loon, *Beschryving der Nederlandsche historiepenningen*, enz., 's Gravenhage, 1726, dl. II, blz. 105 en Th. M. Roest, *Catalogue du cabinet numismatique de la fondation Teyler à Harlem*, p. 26. Vgl. daarmede Brandt, *a. w.*, dl. III, blz. 614, 661, en Voet., *Polit. eccles.*, tom I, pars II, p. 484.

[1]) Daar vele gedeputeerden op de Dordtsche synode gewoon waren hun medeleden ten aandenken het invullen van een albumblad te vragen, werden er voor dit doel onderscheidene blaadjes ook door Voetius met de eene of andere spreuk gesierd. Zie zulk een bewaard gebleven albumblad hierachter afgedrukt in bijlage CVIII.

[2]) Gentman, *a. w.*, blz. 24. Nog jaren later trad Voetius steeds vastberaden in het krijt, tegenover iederen aanval op de Dordtsche vaderen gericht. Toen dan ook Bern. Dwinglo, als Arminiaan ter synode ingedaagd en veroordeeld, met scherpe pen een pamflet had geschreven, onder den titel: *Grouwel der verwoestinghe* (vgl. hierboven, blz. 199, aant. 3), stond de Utrechtsche hoogleeraar Voetius zijn voormaligen Leidschen vriend en medebursaal kort, maar krachtig te woord, *Polit. eccles.*, t. III, p. 239—250. Zie ook Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 649; *Catech. der Remonstr.*, blz. 430 en dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. III, blz. 33.

[3]) Door Heusdens magistraat werden aan beide hare predikanten, Voetius en Slatius, de »Acta synodalia" vereerd, *Oud-arch. Heusden*, E. 217, bijlage tot fol. 46 verso der gemeenterekening over het jaar 1622. Ook waren ze, in Nederduitsche vertaling, ongetwijfeld aanwezig ter consistoriekamer binnen de frontierstad. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 277, en *Oud-arch. Heusden*, E. 216, bijlage tot fol. 47.

Digitized by Google

handhaven en bevestigen [1]). Reeds terstond was daarvan het gevolg eene algeheele zuivering [2]), Maandag 6 Mei 1619, begonnen in de Groote kerk te Dordrecht, zoo met het veroordeelen der vijf Remonstrantsche artikelen [3]) als met het afkondigen der sententie, geveld over de dertien ingedaagde Arminiaansche leeraren, en nog datzelfde jaar voortgezet op de provinciale synode, welke gehouden werd te Leiden van 23 Juli tot 17 Augustus incluis.

Ook naar deze vergadering had de Gorcumsche classis Heusdens prediker afgevaardigd [4]), die er verscheidene

---

[1]) *Hand. nat. syn.*, blz. 346. Vgl. *Acta nat. syn.*, p. 298: »Unanimiter quoque declararunt provinciales, statutum sibi esse, in hujus doctrinae orthodoxae professione constanter perseverare, eamque in hisce belgicis provinciis pure docere, sedulo propugnare, atque incorruptam porro per benignitatem Dei conservare. Cui et pro amabili illo in doctrina tam externorum quam provincialium consensu gratias egerunt, rogaruntque illustres delegatos, ut ecclesiarum belgicarum nomine, apud illustriss. ac praepotentes dd. Ordines Generales, intercedere dignarentur, ut iisdem illustribus dominis placeret orthodoxam hanc doctrinam in belgicis ecclesiis sartam porro ac tectam autoritate sua tueri ac stabilire".

[2]) Merkwaardig is, in verband met die »zuivering", wat Voetius schreef op van Essens albumblad. Zie bijlage CVIII. Vgl. daarmeê zijne *Dispp. select.*, t. II, p. 812, 813.

[3]) Bijkans veertien dagen te voren, en wel in de 138ste zitting, was de confessie zoo van Voetius' vroegeren studiemakker, Johannes Geisteranus, als van diens broeder Petrus Geisteranus — de eerste predikant te Alkmaar, de laatste te Egmond — beiden door hunne classis gedeputeerd, ter Dordtsche synode opgelezen »ende met de hoochste verfoeyinghe van allen verworpen ende verstooten". Dat ook Heusdens kerkedienaar aan dit vonnis zijn zegel hechtte: »andere souden 't hoofdigheyd, vijsigheyd, ongevoegelijckheyd, onrekkelijckheyd genoemd hebben", betuigde later Gentman, *a. w.*, blz. 191, »en dat sou 't geweest hebben, als 't in sijn eygen sake geweest ware. Maer nu was 't in de sake des Heren, in commissie hem toevertrouwt, daer konde hy niet in geven noch nemen. Daer in was hy seer vasthoudende, met Moses niet een klau toe-gevende aen de Egyptenaren". Toch moest naderhand, bij de herinnering aan dat gewezen vonnis, een virgiliaansch »animus meminisse horret luctuque refugit" Voetius uit de pen. Zie *Polit. eccles.*, t. II, p. 45, 46. Vgl. hierboven, blz. 109 en 110, aant. 2.

[4]) *Hand. cl. Gorc.*, 16 Juli 1619. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom I, pars I, p. 49; t. II, p. 309; t. III, p. 250; Essenius, *Orat. fun.*, p. 27.

Digitized by Google

van zijne vrienden en bekenden terugvond, uit vroegeren of lateren tijd. Een deel hunner, zooals Lydius en Latius, Rosaeus[1]) en Hommius, Gosuinus Buytendyck[2]) en Petrus a Nyenroy was hier met hem neêrgezeten ter verdediging der Dordtsche canones; terwijl een ander deel, Remonstrantsch gezind, zich derwaarts van lieverleê zag opontboden om òf de voorgeschreven acte van stilstand te teekenen[3]) òf, bij weigering, door heeren Staten te worden gebannen uit de Vereenigde Provinciën. Tot die groep Arminianen, naar Leiden geciteerd, behoorden, nevens zes van Voetius' voormalige studiemakkers in het Collegium theologicum[4]), ook sommige zijner door de kerkelijke censuur meer of min getroffen classisbroederen, waaronder Joannes Grevius[5]).

Niet tevreden deze en nog andere kerkedienaars uit hunne betrekking ontzet te hebben, gingen de afgevaardigden ter Leidsche synode, in aansluiting bij daartoe reeds van te voren getroffen maatregelen, vervolgens over tot

---

[1]) Vgl. hierboven, blz. 198, aant. 3.

[2]) Buytendyck, met Voetius een der onderteekenaren van het in 1604 aan Bertius gerichte adres (zie hierachter, bijlage XLIII), werd naar Leiden afgevaardigd door de Brielsche classis en stond te Goedereede. Op de particuliere synode van Den Haag in 1624, was hij, als predikant der gemeente Delft, wederom met Voetius samen.

[3]) Zéér ernstig werd in deze synode, en ook in sommige latere, gedebatteerd over het weder opnemen van Remonstranten binnen de Gereformeerde kerkgemeenschap. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, t. III. p. 375, 376.

[4]) Te weten: de la Faille, van Galen, Oostenharen, Sopingius, Swanius, en Velsius. Zie hierboven, blz. 129, aant. 1 en hierachter, bijlage XLII.

[5]) Die classisbroeders waren: Spudaeus, Drongelensis, Tamerus en Princius. Teekenden drie hunner de acte van stilstand, zulks werd echter beslist geweigerd door de Prince en Grevius. Merkwaardig ongetwijfeld blijft de brief, waarin de Greeff afwijst het voorstel hem gedaan door zijn zwager Bernardus Brant, prediker te Wezel, om zich te voegen bij de Contra-remonstrantsche partij. Beider schrijven is opgenomen in de *Praest. ac erud. viror. epist.*, p. 625, 626. Zie, voor de Greeffs verdere lotgevallen — verbanning naar Waalwijk, gevangenschap te Amsterdám en zwerftocht in Duitschland — Glasius, *a. w.*, dl. I, blz. 559—561. Vgl. ook *Resol. Holl.*, 10 Sept. 1619.

Digitized by Google

het zuiveren of reformeeren der universiteit [1]). Alsnu verschenen voor Voetius en zijne medegedeputeerden, om zich wegens hun afwijken van de Nederlandsche geloofsbelijdenis te verantwoorden: de gewezen regenten van het Staten-collegie, Bertius [2]) en Vossius [3]), met Caspar

---

[1]) Het gold hier niet alleen de godgeleerde faculteit, maar, door middel der buitengewone gemachtigden van Hollands staten, ook elke andere. Misschien zelfs hadden de synodale broederen, reeds een half jaar vroeger, zijdelings invloed geoefend op het ontslag der curatoren jhr. van Mathenesse en jhr. van der Mijle. Als theologische professoren werden straks daarop te Leiden beroepen: Petrus Molinaeus, die nu ten tweeden male bedankte, en Antonius Walaeus; terwijl Festus Hommius tot regent, Daniel Sinapius tot subregent werd benoemd van het Staten-collegie aldaar. *Acta syn. part. Z. H.*, Leiden, 1619, art. 3 en 4. Vgl. daarmede art. 82. Zie ook M. Siegenbeek, *Geschiedenis der Leidsche hoogeschool, van hare oprigting in den jare* 1575, *tot het jaar* 1825. *Met portretten*, Leiden, 1829, dl. I, blz. 107, 108.

[2]) Wel bleken de hekken verhangen, waar Voetius thans mede had te oordeelen over zijn voormaligen leermeester. Hoe zal het Heusdens kerkedienaar wel te moede zijn geweest, toen hier Bertius, ten aanhoore der volle vergadering, betuigde »dat hij niet veele dertele daeghen int' collegie gehadt hadde, ende dat hem niet vrolickerer in sijn leven gebeurt was als de ontslaeghing van het regentschap". *Acta syn. part. Z. H.*, Leiden, 1619, art. 73. Vgl. hierboven, blz. 90—96. Ten jare 1619 ook ontzet uit zijn ambt als professor in de zedenleer, ging Bertius naar Parijs en werd daar Roomsch-katholiek. Vgl. dr. Knuttel, *a. w.*, dl. I, st. II, n°. 3920. Samuel Naeranus, Remonstrantsch predikant te Amersfoort, zelf te Dordt gevonnisd, schreef over dat treurig feit aan Conr. Vorstius: »Bertius quam sibi inussit ignominiam, nobis aspersit maculam, non facile eradet et eluet". *Praest. ac erud. viror. epist.*, p. 644; en Voetius doelde daarop, *Dispp. select.*, t. III, p. 771: »Ita ut apostasia sanctorum, quam Remonstrantes cum postea apostatâ ad Papismum Petro Bertio buccinarunt, sit merum commentum, novo gratiae foederi et euangelio repugnans". Vgl. *Acta syn. part. Z. H.*, Gouda, 1620, art. 26, 103; Rotterdam, 1621, art. 23. Van Bertius' vier zonen, die, eveneens Roomsch-katholiek geworden, allen tot den geestelijken stand hebben behoord, onderscheidden zich meer bijzonder: de jongste, Jan de Bert, prior in het Karmelietenklooster op Malta en de oudste, Abraham de Bert, missionaris der Karmelieten te London. Vgl. dr. R. Fruin, *De wederopluiking*, enz., in »de Gids", 1894, dl. I, blz. 281.

[3]) En Vossius had zich steeds zooveel moeite gegeven, om althans den schijn van rechtzinnigheid te bewaren! Getuige zijn brief aan Hugo Grotius, waarin hij, na diens boekje »Der HH. Staten godts-diensticheyt" (zie hierboven, blz. 169, aant. 3), geprezen te hebben, aan het slot schrijft: »Velim, vir amplissime, apud neminem de literis aut judicio meo

Digitized by Google

Barlaeus [1]), nog kort geleden subregent dier instelling; terwijl de hoogleeraar Cunaeus, eveneens van Arminianisme beschuldigd, krachtens synodaal besluit werd aangemaand om, bij de eerste gelegenheid de beste, schriftelijk „reparatie" te doen van de ergernis [2]), die hij, bovenal met zijne satiren, gegeven had [3]).

Ook buiten de muren der Leidsche vergaderzaal [4]) zag

---

facias mentionem. Minus enim, si suspectus esse coeperim, prodero bonae causae". *Praest. ac erud. viror. epist.*, p. 371. Zie ook Voet., *Dispp. select.*, t. II, p. 707, 718; *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 684; *Resol. Holl.*, 12 Aug. 1620. *Acta syn. part. Z. H.*, Leiden, 1619, art. 74; Vgl. Siegenbeek, *a. w.*, dl. I, blz. 111, 112.

[1]) Zie hierboven, blz. 110. Barlaeus weigerde »de kercke satisfactie te doen", maar teekende de acte van hunne Edel Mogenden — »in het uijtgaen allen ende een ieder in de vergaederinge wenschende een gemoet, dat nae waerheit ende vrede trachtede". *Acta syn. part. Z. H.*, Leiden, 1619, art. 72. Vgl. die van Rotterdam, 1621, art. 22; Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 383. Siegenbeek, *a. w.*, dl. I, blz. 120.

[2]) Bedoelde ergernis had Cunaeus vooral opgewekt door de uitgave zijner *Sardi venales. Satyra Menippea in hujus seculi homines plerosque inepte eruditos. In fine seorsim addita est ex ejusdem interpretatione d. Juliani imperatoris satyra in principes romanos.* Ex officina Plantiniana, 1612. Zie *Auctie-catal.*, pars II, misc. in duodecimo, n°. 17. Omtrent dit hekelschrift berichtte hij 29 Dec. 1612 aan Conr. Vorstius: »Omnes eruditorum familias atque ordines perambulavi: et quia theologi hodie maxima pars sunt ineptientium, sane continere me non potui, quin saepe illos, et non uno loco, in hanc satyrae nostrae scenam introducerem". *Praest. ac erud. viror. epist.*, p. 337. In de »Praefatio" zelve zijner »Sardi venales" schrijft Cunaeus, p. 18, aan Rumoldus Hogerbetius en Apollonius Scottus — »Supremae Curiae in Batavis senatores" — wien hij dat boekje opdroeg, het volgende: »Omnes eruditorum familias, et genera diversissima attigi; ac de ipsis quoque theologis, penes quos esse nunc regnum et summa scientiarum creditur, non pauca dixi, sed ea lenitate et modestia, quam et tu, divine Hogerbeti, a me exegisses, si consilium tibi exposuissem meum, et tu, Scotte maxime, jam certe non improbabis, qui antea illum ordinem praeteriri a me potuisse existimasti". Vgl. dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. II, blz. 394; Siegenbeek, *a. w.*, dl. I, blz. 121, 122 en de noot aldaar; Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 685, 1273; t. IV, p. 246.

[3]) Zie Cunaeus' oordeel over Voetius, in mijn *School-gezag en Eigenonderzoek*, blz. 21, aant. 4.

[4]) Te oordeelen naar wat opgeteekend staat, *Acta acad. L. B.*, cod. XIV, fol. 178, 179, werden die synodale samenkomsten hoogstwaarschijnlijk gehouden in het toenmalige »auditorium juridicum" van Leidens academie.

Digitized by Google

zich Voetius in die dagen geroepen tegen de Remonstranten op te treden. De doleerende gemeente van Gouda, langen tijd ten achteren gebleven met eene behoorlijke verzorging harer godsdienstige samenkomsten, had — nadat er uit de classis drie leden waren afgevaardigd „om haer aen te porren ende moet te gheven" — onder medewerking der Staten en van zijne excellentie den Prins, eindelijk gedaan gekregen, dat voor haren openbaren eeredienst de Gasthuiskerk zou worden ingeruimd [1]). Toen men nu ten jare 1619, bij het deportement van Theodorus Herberts en diens Arminiaansch gezinden kerkeraad, hier een tweeden Contra-remonstrantschen predikant wenschte te beroepen: iemand, goed onderlegd in de theologie en in de talen; bij machte „den weederspreeckeren den mondt te stoppen, alsoo de stadt vander Goude altyt was geweest het rattenest ende den dreckwaghen van alle ketterijen" [2]) — zag zich het consistorie onverhoopt gedwarsboomd door de plaatselijke overheid, die, in strijd met het uitgedrukt verlangen der Gereformeerde gemeenteleden, de predikantskeuze wilde doen geschieden volgens de kerkorde van 1591.

---

[1]) Vgl. *Oud Synod. archief*, **III, 35,** II, n°. 54, en Brandt, *a. w.*, dl. II, blz. 883. Dat inruimen der Gasthuiskerk ten behoeve der Gomaristen geschiedde 2 Dec. 1618, toen Gouda's predikant, Eduardus Poppius, als geciteerde naar Dordt vertrok. Hij en zijn collega Thombergen, ook Arminiaansch gezind, werden beiden afgezet en verbannen. Bartholomeus Nicolai, een Contra-remonstrant, trad later, met approbatie der magistraat, in Gouda als kerkedienaar op. Zie *Acta syn. part. Z. H.*, Leiden, 1619, art. 76, en de »Acta classis ordinariae" van 8 April 1619, vermeld op den *Inventaris van het archief van de classis van Gouda*, blz. 40, n°. 37. Gedurende het tijdsverloop nà Thombergens ontzet en vóór Nicolaï's optreden, werd de dienst alvast in Contra-remonstrantschen geest te Gouda waargenomen door vier ter nationale synode van Dordt gedeputeerde predikanten uit Zuid-Holland, onder wie zich ook Voetius bevond. Essenius, *Orat. fun.*, p. 29. Vgl. *Acta syn. part. Z. H.*, Leiden, 1619, art. 99.

[2]) *Hand. cl. Gouda*, 16 Jan. 1619.

Digitized by Google

Daarom besloot Gouda's kerkeraad, op aandringen der te Leiden nog steeds vergaderde provinciale synode, het voorgenomen beroep wat uit te stellen en zich den eersten tijd te behelpen met „leeninghe".

Als echter de gemeente van Delft bezwaar maakte, haren herder en leeraar Sonneveldius tot dat doel af te staan [1]), zonden de Leidsche synodeleden uit hun midden twee gedeputeerden, Swalmius [2]) en Voetius [3]), naar de stad Gouda, ten einde er met consistorie en magistraat in vreedzaam overleg te treden. Nauwelijks hier gekomen bemerkten beiden al ras, dat de gemoederen juist niet kalm gestemd waren. Zelfs ging het den volgenden Zondagmorgen onder de predikatie van Sonneveldius [4]), wien Delft ten langen leste verlof gegeven had Gouda's gereformeerden te helpen, zeer rumoerig toe. Evenals zijn medeafgevaardigde was ook Voetius getuige, hoe men met steenen wierp op het voorportaal der kerk; hoe er messen werden geslepen, banken verzet, honden bij de staart genomen en „in het singen eijsselick tegengeschreuwt" [5]). Daarbij liepen de drie gecommitteerden, toen zij na geëindigde godsdienstoefening buiten gekomen waren, groot gevaar door de woelige volksmenigte

---

[1]) *Acta syn. part. Z. H.*, Leiden, 1619, art. 51.

[2]) Eleazar Swalmius was predikant te Schiedam.

[3]) Voetius kwam hier dus om opnieuw dienst te doen. Zie hierboven, blz. 295, aant. 1.

[4]) Sonneveldt, opgetreden in de Groote kerk, terwijl Nicolaï preekte in de Gasthuiskerk, had bij die gelegenheid tot tekst gekozen: Matth. 9, vs. 37, 38.

[5]) Toen Sonneveldius in zijne predikatie zeide: »Laet ons Godt danken, die sijne kerke, welke soo lang verdrukt is geweest, weêr heeft vrijgemaekt, en de waerheit op veele plaetsen, en ook hier, als een nieuw licht op den kandelaer gestelt", hieven sommige hekelaarsters — vrouwen, die het vlas bereiden — zingende aan: »Het daeget uit den Oosten; het licht schijnt over al!" Zie Brandt, *a. w.*, dl. III, blz. 812, 813.

Digitized by Google

onder den voet te worden getreden [1]). Ofschoon van plan, volgens den hun opgedragen last, 's namiddags wederom dienst te doen, lieten zij op aanraden der overheid dat voornemen echter varen. De synodale broederen trokken zich terug — om den eerstkomenden Zondag, 4 Augustus 1619, gesteund door brieven van zijne Prinselijke excellentie en heeren Gecommitteerden, het gestoorde werk binnen Gouda met gunstiger uitslag te hervatten [2]).

Niet altoos gelukte het Heusdens prediker en zijnen mededeputaten het doel hunner zending, gelijk hier, te bereiken. Dit was onder andere het geval, toen de Haagsche synode van 1624 Voetius met Henricus Arnoldi en Luderus Vogelsanck naar Hollands staten afvaardigde in zake de kerkorde. Op hun verzoek, om, overeenkomstig het besluit van voornoemde synode, provisioneel te mogen blijven bij de ordonnantie van 1586, tot die van 1618 en 1619, te Dordrecht gearresteerd, door HH. Staten, met of zonder daarin aangebrachte veranderingen, zou zijn goedgekeurd, liet het antwoord zich wachten [3]); zoodat Voetius genoodzaakt bleek zijn lastgevers te berichten, hoe men ter dagvaart hunne resolutie „noch approbeerde, noch improbeerde" [4]).

---

[1]) In Essenius, *Orat. fun.*, die hierop doelt, staat p. 29: »ac die quodam gravissima quaeque nostro (n. Voetio) ab urbis (n. Goudae) sentina imminebant, nisi consul Valck duobus stipatus lictoribus propre templi fores adfuisset et coeptum jam tumultum sedasset".

[2]) *Acta syn. part. Z. H.*, Leiden, 1619, art. 52. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, t. II, p. 431; t. III, p. 437. Brandt, *a. w.*, dl. III, blz. 814, schrijft: »Sonneveldt en sijn medebroeders predikten toen in beide de kerken, die met soldaeten waeren beset".

[3]) Ofschoon door onderscheiden Hollandsche synoden bij herhaling daartoe aangezocht, stelden hunne Edel Mogenden eene beslissing hierin gedurig uit. Vgl. dr. H. G. Kleyn, *a. w.*, blz. 164.

[4]) *Acta syn. part. Z. H.*, Den Haag, 1624, art. 4. Vgl. daarmede die van Gouda, 1620, art. 12, 91; en die van Rotterdam, 1621, art. 38.

Digitized by Google

Beter gevolg had daarentegen het bezoek, in opdracht derzelfde vergadering, door hem en zijne beide geestverwanten, Arnoldi [1]) en Buytendyck, te Leiden afgelegd bij Gerardus Johannes Vossius [2]). Naar aanleiding van diens geschrift over Pelagius [3]) verzochten zij den hoogleeraar zich „tot contentement des sijnodi" nader te willen verklaren [4]) — zoo voor den kerkeraad der Leidsche gemeente als voor de professoren der theologische faculteit — omtrent eenige punten in het gemelde boek, tegen welke, volgens het oordeel der gezamenlijke broederen, maar al te gegronde bedenkingen waren ingebracht. Zonder aarzelen beloofde Vossius, dat hij aan het door hen uitgesproken verlangen zoo spoedig mogelijk zou gehoor geven; waarom dan ook de Haagsche vergadering hoogst tevreden betuigde: met Leidens professor in de rhetorica „ten vollen gereconcilieert te sijn" [5]).

---

[1]) *Acta syn. part. Z. H.*, Den Haag, 1624, art. 39. Essenius, *Orat. fun.*, p. 27, laat ten onrechte, in plaats van Arnoldi, den Schiedamschen predikant Nathanael Marlandus met Buytendyck en Voetius naar Leiden trekken. Vgl. Siegenbeek, *a. w.* dl. I, blz. 121.

[2]) Vgl. hierboven, blz. 293. Die onderhandeling met Vossius hield verschillende provinciale synoden bezig, van 1619 af tot 1628 toe. In de acten van laatstgenoemde vergadering, te Delft gehouden, staat, art. 10, vermeld: »Betreffende de saecke d. Vossii, uijtgedruckt art. 11. (t. w. der vorige part. synode) hebben de gedeputeerde des sijnodi verclaert, dat d. Vossius belooft heeft dat hij bij alle gelegentheit sal bethoonen, dat hij staet int gevoelen vande gereformeerde kercke. Waerbij de sijnodus goet gevonden heeft dese saeke te laeten blijven".

[3]) »G. J. Vossii historiae de controversiis, quas Pelagius ejusque reliquiae moverunt, libri septem. Lugd. Bat., 1618". Vgl. dr. Rogge, *Beschr. catal.*, st. I, afd. I, blz. 278, en Voet., *Dispp. select.*, t. II, p. 718.

[4]) Het »cort project" dier nadere verklaring was, om hierin zeker te gaan, alreede voor Vossius »by forme van apologie" ontworpen en gesteld door de broederen Arnoldi, Marlandus, Nienrodius en Voetius. *Acta syn. part. Z. H.*, Den Haag, 1624, art. 10.

[5]) *Acta syn. part. Z. H.*, Den Haag, 1624, art. 39. Vossius was, met het einde van 1622, door HH. Curatoren der Leidsche universiteit benoemd tot gewoon hoogleeraar in de welsprekendheid en algemeene chronologie;

Digitized by Google

Niet minder naar wensch slaagde Voetius bij zijne commissie [1]), eveneens op dien tijd ontvangen, met betrekking tot de schriften en papieren der Dordtsche nationale synode. Immers was het de prijzenswaarde bereidwilligheid hunner Hoog Mogenden, welke hem en zijne mededeputaten, na daartoe gedaan verzoek, in staat stelde, bedoelde documenten behoorlijk te bergen en voor het vervolg tegen mogelijke schade of verlies [2]) te beveiligen [3]). Vermeerderd met nog enkele andere geschriften, werden alle synodale stukken „in seventhien voluminibus bij malcanderen gebonden" — weggesloten in eene kist, die te 's Gravenhage, onder de hoede der Staten Generaal, trouw bleef bewaard [4]).

Vier jaren later, in 1628, door Gorcums classis afgevaardigd naar de provinciale synode te Delft [5]), hoorde Voetius de broederen uit Gouda zich daar ten zeerste beklagen over de „stouticheit", met welke de Arminiaansche partij het hoofd weer begon op te steken, niet alleen binnen de eigen stad, maar tevens in de

---

ten jare 1625 werd hem, na het vertrek van Meursius, nog bovendien opgedragen het onderwijzen der Grieksche taal. Siegenbeek, *a. w.*, dl. II, blz. 111.

[1]) Lid dier commissie was ook Petrus à Nyenroy »geassocieert met eenen gedeputeerden uijt elcken (nl. correspondeerenden) sijnodo hier teghenwoordich"; alzoo met een afgevaardigde der Geldersche, Noord-Hollandsche, Utrechtsche en Groninger-Ommelander synode. *Acta syn. part. Z. H.*, Den Haag, 1624, art. 21.

[2]) Indertijd waren de »Postacta synodi nationalis" geruimen tijd zoek.

[3]) *Acta syn. part. Z. H.*, Den Haag, 1624, art. 41 en 43.

[4]) *Acta syn. part. Z. H.*, Woerden, 1625, art. 18. Volgens art. 39 der Delftsche particuliere synode van 1628, zagen hare afgevaardigden zich belast »de gedeputeerde van d'andere provincien te verschrijven, ende gesamentlick aen de hoogh. mog. heeren Staten Generael ernstlick te versoecken, datse nu wederom mochten inspectie nemen van de voorseijde schrifften, om te vernemen offse niet vervuijlden, ende van t'gewormte beschadight waeren".

[5]) *Hand. cl. Gorc.*, 3 Juli 1628. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 49; t. III, p. 375.

Digitized by Google

gansche provincie Zuid-Holland [1]). Ter vergadering besloot men een uitvoerig bezwaarschrift op te stellen en aan de Staten over te leveren. Een en ander geschiedde, mede door toedoen van Heusdens prediker [2]). Weldra kwamen nu commissarissen van het Hof zich op de Delftsche synode persoonlijk vergewissen omtrent enkele bijzonderheden „in de voorschreven remonstrantie gementioneert" [3]). Als naaste gevolg van dat bezoek, werd Voetius ten tweeden male naar hunne Edel Mogenden gedeputeerd [4]); eene zending, ook door hem vervuld — ter wille dierzelfde aangelegenheid — in 1629, op last der Leidsche en in 1630, op last der Schoonhovensche synode [5]).

Nog is hiermeê de reeks van kerkelijke bemoeienissen, waarbij Heusdens predikant, meer of minder beslist, zijn invloed gelden deed, niet volledig aange-

---

[1]) *Acta syn. part. Z. H.*, Delft, 1628, art. 1. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 403.

[2]) Voetius' medegecommitteerden tot het opstellen der remonstrantie waren de synodale gedeputeerden voor dat jaar, Rosaeus en Nieurodius, alsook Henricus Nolthenius, predikant te Bommenede, en Petrus Vliegerius, predikant te IJselstein; terwijl naar de Staten afgevaardigd werden: hijzelf en Nolthenius, met de ouderlingen de Vries uit Delft, en Huygensen uit Schoonhoven. Zie ook Essenius, *Orat. fun.*, p. 27; Voet., *Polit. eccles.*, t. I, pars II, p. 532; diens *Auctie-catal.*, pars II, theol. in quarto, n°. 132, »Verscheyde stucken der Remonstranten en Contra-remonstranten etc. in het jaer 1628. aen de heeren staten van Hollandt overgegeven. Met een voorreden tegen de conscientie dwanck"; dr. Knuttel, *a. w.*, dl. I, st. II, n°. 3926 en n°. 3969.

[3]) *Acta syn. part. Z. H.*, Delft, 1628, art. 37, 40.

[4]) Met hem gingen, als afgevaardigden der Zuid-Hollandsche synode mede: Nolthenius en Rombouts de Vries.

[5]) Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 232. Vgl. *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 49, 538; dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. III, blz. 181—184; Essenius, *Orat. fun.*, p. 28. Eveneens poogden Voetius en de zijnen toentertijd »de Amsterdamsche zwarigheden" onder de aandacht te brengen der HH. Staten. Zie dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. III, blz. 226; dr. Knuttel, *a. w.*, dl. I, st. II, blz. 151—158; 170—173.

Digitized by Google

geven. Op de Brielsche synode, ten jare 1623, toen hijzelf het scribaat vervulde [1]) achtte Voetius zich mede gerechtigd zéér nadrukkelijk te vorderen, dat de theologische professoren van Leidens hoogeschool [2]) zouden vermaand worden, aan „de goede intentie" der nationale synode te beantwoorden, door niet langer de onderteekening te weigeren der bekende rechtzinnigheidsformule, in den vorm, waarin deze, ook ten hunnen aanzien [3]), binnen Dordt beraamd was: „vervattende beloffte van subjectie aen den sijnodum provincialem" [4]). Immers behoefde geen van bedoelde professoren, volgens het oordeel der vergaderde broeders, die onderteekening na te laten uit vrees, dat zoodoende het kerkelijk gezag een niet gewenscht overwicht zou verkrijgen op de beoefenaars der godgeleerde wetenschap en „praejudiceeren de vrijheijt ende authoriteijt allen Gereformeerden academien van godtvruchtige princen ende magistraten vergunt". Als echter Leidens hooggeleerden te kennen gaven, hoe zij onmiddellijk stonden onder HH. Curatoren; terwijl ook de staten van Holland en West-Friesland hun verboden hadden zulk eene belofte af te leggen, meenden de toenmalige handhavers van het kerkelijk gezag — en derhalve ook Voetius — zich voorloopig niet langer met deze zaak te moeten inlaten; hare oplossing verschuivende „ten minsten tot den naesten nationalen sijnodum" [5]).

---

[1]) Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 304. Vgl. *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 49.

[2]) Namelijk: Ant. Walaeus, Ant. Thysius, Joh. Polyander a Kerkhoven en Andr. Rivetus. Laatstgenoemde werd in 1632 »professor honorarius" en in 1634 door Jac. Triglandius opgevolgd.

[3]) *Acta syn. part. Z. H.*, Rotterdam, 1621, art. 61.

[4]) *Acta syn. part. Z. H.*, Gorcum, 1622, art. 11.

[5]) *Acta syn. part. Z. H.*, Brielle, 1623, art. 9. Vgl. daarmede die van Den Haag, 1624, art. 9; die van Schoonhoven, 1630, art. 28; alsook *Hand. cl. Gorc.*, 18 Juli 1630; Siegenbeek, *a. w.*, dl. I, blz. 124, 126.

Digitized by Google

Van zuiver-practischen aard bleek het werk in 1628 door de Delftsche synode aan Voetius, samen met Hugo Beyerus, predikant te 's-Gravenhage, en anderen opgedragen. Hun toch werd gevraagd maatregelen te willen beramen, waardoor sommige oefenaars of „exercenten" te Rotterdam — gewoon, na elke openbare samenkomst, in de bijzondere vergaderingen van het eigen „collegium", Paulus' brief aan de Romeinen te lezen — met „goede ordere" die lectuur konden voortzetten [1]). Ofschoon nu het reglement op genoemde „onderwijsinge", den broederen binnen Delft in handen gesteld en door hen goedgekeurd, wegens „sekere missverstanden" over de interpretatie ontstaan, op de Leidsche synode van 1629 nog nader moest „verclaert ende geamplieert" worden [2]), beleefde echter Voetius van deze opdracht meer genoegen dan van den hem verstrekten last om, ook weer te Rotterdam, het heftig en hooggaand verschil bij te leggen, daar ter stede gerezen, zoowel tusschen magistraat en consistorie als tusschen de predikanten onderling. Toegerust zelfs met „ordinare sijnodale macht" [3]), gelukte het noch aan hem noch aan zijne medeafgevaardigden hier hun doel te bereiken [4]); wat enkele jaren

---

[1]) *Acta syn. part. Z. H.*, Delft, 1628, art. 31. Vgl. daarmede die van Leiden, 1629, art. 34 en *Hand. cl. Gouda*, 3 Juli 1628. Zie ook Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 881, en dr. J. Hania Pzn., *Wernerus Helmichius*, Utrecht, 1895, blz. 53.

[2]) Zie hierachter, bijlage CIX.

[3]) Zijne medeafgevaardigden bij die gelegenheid waren: dr. Joh. Polyander, Henr. Arnoldi, Joh. Bocardus, Arnoldus Swalmius en Reinerus Berckelius. Essenius, *Orat. fun.*, p. 28: »d. Polyandro praesidis, ac nostro (n. Voetio) scribae partes sustinente".

[4]) Te Rotterdam stonden Petr. Nieuwenrode en Jac. Leeuwius met vier ouderlingen lijnrecht tegenover hunne ambtgenooten aldaar: Henricus Alutarius en Benjamin van Rijswijk. Het verschil tusschen magistraat en kerkeraad liep »over het stuck van de correspondentie in beroepinge"; eene gewone quaestie in die dagen. Zie *Acta syn. part. Z. H.*, Leiden, 1629,

Digitized by Google

later evenmin het geval was, toen Heusdens predikant als buitengewoon afgevaardigde op de Haagsche synode van 1634 zocht te bewerken, dat voor Abraham van de Velde bij HH. Staten „een tytlijck onderhout" zou worden aangevraagd, ten einde met die schikking de gemeentenaren van Veen [1]) „de facto van d. Veldio te ontlasten" [2]).

---

art. 39; die van Schoonhoven, 1630, art. 18; en, na afloop der commissie aan Voetius opgedragen, die van Schiedam, 1631, art. 31, 48, 51, 56, 58, 60, 69, 70, 78; die van Gorcum, 1632, art. 1, 32, 35; die van Brielle, 1633, art. 29; die van Den Haag, 1634, art. 37. Vgl. daarmede dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. III, blz. 237; *Oud Synod. archief*, **III, 39**, III, en *Auctie-catal.*, pars II, misc. in quarto, n°. 282 »Verklaringe van eenige notulen in May 1630. gestelt by de kerken-raed van Rotterdam, aengaende de acte van suspensie van vier predikanten en eenige ouderlingen aldaer. Nevens antwoort op 't selve door Rijswijck, en Alutarius"; dr. Knuttel, *a. w.*, dl. I, st. II, blz. 176, 194, 195; Louis D. Petit, *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten. Verzamelingen van de bibliotheek van Joannes Thysius en de bibliotheek der rijks-universiteit te Leiden*, 's-Gravenhage, 1882, dl. I, n°. 1720.

[1]) Voetius had familie wonen te Veen, namelijk Jan Campen, en kwam waarschijnlijk zoodoende geheel en al op de hoogte der ongerechtigheden door Veldius bedreven. Zie *Bijdr. en med.*, dl. XII, blz. 314. Vgl. hierboven, blz. 264, 279—280. Ook pleit het voor de onpartijdigheid èn van Heusdens prediker èn der Gorcumsche classis, dat door geen van beiden hier in aanmerking werd genomen Veldius' kerkelijk-leerstellige overtuiging, die tot hun partijgenoot hem maakte.

[2]) *Acta syn. part. Z. H.*, Den Haag, 1634, art. 41. Vgl. daarmede die van Brielle, 1633, art. 40, 53 en die van Woerden, 1635, art. 26. Niet zonder dat door Gorcums classis een scherp protest werd ingediend (zie hierachter, bijlage CX), strekkende om de handelingen der Haagsche gecommitteerden, gewone en buitengewone, in »de saecke d. Abrahami Veldii" beslist af te keuren, besloten hare gedeputeerden, van wie nu Voetius langer geen deel uitmaakte, ter provinciale synode binnen Woerden, op de vraag: of zij in de gevallen uitspraak berustten en afzagen van hun protest, »nae langhe ende verdrietighe onderhandelinge", eindelijk te antwoorden: »dat sij haer het oordehl des sijnodi off de gedaene uijtspraecke onderwierpen, dat sij voor haer particulier het protest lieten vallen ende dat sij goede devoiren souden doen, om den E. classem oock daertoe te beweghen". Sedert bleef van de Velde genieten »de beneficie van relevatie hem in sijnodo Brielana geaccordeert" en derhalve predikant te Veen. De Gorcumsche classis echter deed in hare acten van 18 Aug. 1636 aanteekenen: »Opt stuck van Veen

Digitized by Google

Glansrijk, aan den anderen kant, mocht buiten twijfel de overwinning heeten voor Voetius weggelegd op de provinciale synode te IJselstein, in Hooimaand van het jaar 1626. Door dezelfde Rotterdamsche gemeente, die vroeger meermalen het bewijs had geleverd, hoezeer ze zijne pastorale werkzaamheid op prijs wist te stellen, waren sedert kort, bij monde vooral van hare kerkedienaren, allerlei geruchten uitgestrooid, strekkende, naar het scheen, om Heusdens predikant „tot syns persoons ende diensts achterdeel te diffameeren voor een Sabbataris" [1]). Om zijn goeden naam te vrijwaren en „tot voorstant syner onnoselheyt", had Voetius aanvankelijk in de Gorcumsche classis drie „interrogatoria" gesteld [2]), van plan het daarop verkregen antwoord, te gelijk met een schrijven zijner stedelijke overheid, te „exhibeeren" voor de binnen IJselstein verzamelde synodeleden [3]).

Hier nu trad al spoedig aan het licht, dat de zaak „van bedenckinge soo breet niet en was", als men Voetius had verteld; terwijl het hem bovendien weinig moeite kostte

---

en Velden is geresolveert (dewijle de classis van haer protest niet en can desisteren) t'selve stuck te laten staan, daar het staat; sonder de gedeputeerde te geven eenigen last, darvan te spreken".

[1]) »Ratio communis a posteriori desumitur ex doctrina et facto apostolorum atque apostolicae ecclesiae, quod diem illum (sc. sabbathum) nec mandato nec exemplo suo observari voluit; sed contra abolevit: et loco ejus diem Dominicum servare coepit. Aliae rationes, si quae adferuntur, non videntur esse ἀναμφίρρητοι. Est autem haec et antiqui et praesentis universi Christianismi sententia. A quo qui discesserunt (ut Ebionaei, Cerinthiani, Nazaraei, Apollinaristae), Judaizantes et Sabbatharii dicebantur". Voet., *Dispp. select.*, tom. III, p. 1232. Vgl. *ibidem*, p. 1242, en van de *Post-acta*, sessie 164.

[2]) *Hand. cl. Gorc.*, 22 en 23 Juni 1626. Zie ook bijlage CXI.

[3]) *Acta syn. part. Z. H.*, IJselstein, 1626, art. 32. Vgl. *Resol. Holl.*, 23 Juni 1626 en Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 12—14, 760; t. III, p. 1227—1281, vooral p. 1267—1272. Ook Spiljardus betuigde op bovengemelde synode, dat hij »geresolveert was nopende de practycque des sabbaths, alle Jootsche superstitien, ende tegen Gods woort strydende singulariteyten ende precijsheden tegen te gaen".

Digitized by Google

uit de meêgebrachte bewijsstukken aan te toonen, hoe hij omtrent de Zondagsviering nooit iets had geleerd, voorgestaan of verricht, strijdig met het algemeen gevoelen der kerk. Zoo kon dan zijne rechtzinnigheid volkomen onverdacht blijven, en de scriba der vergadering in hare acten opteekenen het feit: „dat d. Voetius ende de eerwaerde predicanten van Rotterdam met malcanderen door hanttastinge broederlyck over dit misverstandt versoent waren".

Digitized by Google

ACHTSTE HOOFDSTUK.

Buiten en binnen Den Bosch. Strijd met Jansenius.

Tot de huishoudelijke aangelegenheden, die destijds op classes en synoden ernstig ter sprake kwamen, behoorde almede het afvaardigen van „gequalificeerde" predikanten naar de troepenmacht der Vereenigde Provinciën [1]). Men volgde hier het voorbeeld door de „uijtheemsche" natiën: zwitsers en duitschers, engelschen en franschen gegeven [2]); welk gehuurd krijgsvolk — nog steeds het belangrijkste deel der Staatsche gelederen — voor elk regiment zijn eigen veldprediker had.

In aansluiting bij deze goede gewoonte werd dan ook door de Gorcumsche classis geresolveerd, hun Edel Mogenden langs synodalen weg het noodige tractement te vragen, ten behoeve van „een ordinaris praedicant", wien zij genoemde betrekking voor vast wenschte toevertrouwd te zien, en die aldus des te beter kennis kon maken zoo met „de humeuren der soldaten" als met „de abuijsen onder hen in swang gaende"; terwijl bedoelde manschappen tevens minder gevaar liepen „sonder onderwijsinghe ende vertroostinge daer heenen te sterven" [3]).

---

[1]) *Hand. cl. Gorc.*, 30 Mei 1622; *Acta syn. part. Z. H.*, Gorc., 1622, art. 46.

[2]) Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. III, p. 415.

[3]) *Acta syn. part. Z. H.*, Woerden, 1625, art. 42; *Hand. cl. Gorc.*, 7 April 1625.

Digitized by Google

Voorloopig evenwel zou men het oude gebruik blijven volgen en toezien, dat iedere classis van Zuid-Holland beurtelings [1]) één harer predikanten deputeerde, om, vrijwillig en buiten „besondere" vergoeding [2]), een jaar lang bij de troepen „den kerckendienst" waar te nemen.

Hoe nuttig, ja onmisbaar dergelijke maatregel heeten mocht, bleek inzonderheid, toen Frederik Hendrik, 24 April 1629 „met sijnen train" uit Den Haag vertrokken [3]), weinige dagen later was aangekomen vóór 's-Hertogenbosch; als kapitein-generaal der Unie het bevel voerende over meer dan veertig duizend krijgers, die, in zes legerkwartieren afgedeeld, straks gereed stonden daar „den Meij-boom" te planten [4]); de onge-

---

[1]) *Acta syn. part. Z. H.*, Brielle, 1623, art. 24. Die »gebeurten" werden bepaald naar de rangorde door de verschillende classes ingenomen, en vermeld aan het begin der acten van elke provinciale synode-bijeenkomst; te weten: Dordrecht, Delft, Leiden, Gouda, Rotterdam, Gorcum, Brielle, Den Haag, Woerden, Buren en Breda.

[2]) *Acta syn. part. Z. H.*, Delft, 1628, art. 26.

[3]) *Sené-boher. Brandende-bosch uyt welckers voncken, d'over-groote victorie vande stercke stadt s'Hertoghen-bosch, door Gods sonderlinghe ghenade, op den* 17. *Septembris*, 1629 (*tot onser aller vreughde*) *ontstaen is. Met een vriendelijcke onderwijsinge, ende noodinghe aende selve burghers, tot de gemeenschap des waren gheloofs, met ons. Door Daniel Souterius, d. des godl. woorts, inde ghemeynte Christi, tot Haerlem*, Haarl., 1630, blz. 18. Vgl. daarmede het in Latijnsche hexameters geschreven boek, over het eigen onderwerp, van denzelfden auteur: *Hemek-beracha, vallis benedictionis. Sive Belgidos magnique illius et memorabilis belli; (quod anno Domini millesimo sexcentesimo vigesimo nono, in Belgio a belgis confoederatis, cum mirabili successu, et manifesto summi favoris et benignitatis divinae indicio, gestum est) narratio eucharistica; in sex libros digesta, et edita a Daniele Souterio*, Harlemi, 1631, p. 11—14. Zie *Auctie-catal.*, pars I, misc. in quarto, n°. 130.

[4]) *Naszousche lauren-kranze, voor den hoog-geboren, ende doorluchtigen vorst Frederick-Heynrick, van Naszou, prinze van Oranjen, etc. gouverneur, kapiteyn, ende admirael generael der Vereenigde vrije Nederlanden, van wegen de veroveringe der groote magtige ende sterke stad 's Hertogenbosch, mitsgaders de geluckige verloszinge der oud-beroemde stad Wesel. In Nederduytschen rijm gevlochten, ende bearbeyd door Samuel Ampzing, bedienaer des Goddelijken woords in de gemeynte des Heren binnen Haerlem*, Haarl., 1629, blz. 12. Vgl. J. van Vondel, *Zegezang ter eere van Frederik*

Digitized by Google

repte „maagdenstad" [1]), met aanwending van allerlei vaak zeer vernuftige middelen, te dwingen tot overgaaf.

Binnen hare muren gebood de gouverneur Antony Schets, baron van Grobbendonck; een man, schier vergrijsd in den oorlog, dapper en beleidvol [2]); niet vrij echter van misplaatste zuinigheid, die tot inhaligheid soms oversloeg [3]). Hem stond met raad en daad ter zijde Michael Ophovius, geboren Bossenaar, uit de orde der predikheeren, bisschop van „kleyn Romen" [4]), hetwelk toen de Prins liet omsingelen [5]). Ten einde de burgerij, herhaaldelijk geroepen tot een niet alledaagschen pionierarbeid, welgemoed en „couragieus" te houden, verordende Ophovius binnen de wallen der stad, onder het luiden van de grootste klok der Sint Janskerk, nu en dan [6]), eene

---

Hendrik, *Bosch-dwinger*, *Wesel-winner*, *prince van Oranje*. In de uitgave van dr. J. van Vloten, Schiedam, 1864, dl. I, blz. 271.

[1]) Vgl. dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. III, blz. 208; alsook den *Catalogus van de tentoonstelling ter herinnering aan den 300jarigen geboortedag van Constantijn Huygens*, 's-Gravenhage, 1896, blz. 61, n°. 500.

[2]) *Mémoires de Frédéric Henri prince d'Orange. Qui contiennent ses expéditions militaires depuis* 1621. *jusquà l'année* 1646, Amst., 1733, p. 63.

[3]) Ophovius, hoewel Grobbendonck persoonlijk genegen, betuigde echter »dat den gouverneur niet ghedaen hadde so hy schuldich was, maer hem selven met zijn kinders hadde ghesocht rijck ende groot te maken". Die karakterteekening wordt bevestigd door het feit, dat Grobbendonck, toen zijne vrouw den 28sten Augustus — dus nog staande het beleg — »van eenen jongen soon" bevallen was, niet schroomde 400 gld. aantenemen, hem als pillegift geboden namens de »congratuleerende", doch ook fel geteisterde stad. Zie de door dr. C. R. Hermans bezorgde *Verzameling van oorkonden betrekkelijk het beleg van 's Hertogenbosch in den jare* 1629. *Uitgegeven door het provinciaal genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noordbrabant*, Den Bosch, 1871—1873; st. I—II, blz. 84, aant., en blz. 56, 346.

[4]) Bijnaam van 's-Hertogenbosch in die dagen. Zie Ampzing, *a. w.*, blz. 44. Vgl. hierboven, blz. 137.

[5]) Souterius, *a. w.*, blz. 11. Eene duidelijke kaart der belegeringswerken rondom Den Bosch komt o. a. voor in D. Heinsius, *Rerum ad Sylvam-ducis atque alibi in Belgio aut a belgis anno* 1629 *gestarum historia. Cum privilegio*, Lugd. Bat., 1631, p. 26.

[6]) Voetius schreef, *Dispp. select.*, t. II, p. 1026, stellig minder juist: »quotidie".

Digitized by Google

algemeene processie rond „het gewanthuys" [1]); God vurig biddende om ontzet; waarbij dan werd vooruitgedragen het mirakelbeeld Onzer Lieve Vrouwe van Den Bosch [2]).

Middelerwijl had op Dinsdag, 22 Mei 1629, door het kloek beleid Zijner Excellentie de aansluiting plaats der vele „geinventeerde", nog nooit „ghepractiseerde" verschansingen, en opende, van een dier opgeworpen bat-

---

[1]) Zie v. Oudenhoven, *Silva-Ducis*, p. 97, 133; mr. v. Heurn, *a. w.*, dl. II, blz. 436; *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 11, 58, 346, en Vondels *Zegezang*, in diens *a. w.*, dl. I, blz. 274. Merkwaardig is het, onder den titel: Sylva-ducensium tempore obsidionis precatio, in druk uitgegeven gebed, opgesteld door bisschop Ophovius, naar de »preces, quas olim Coloniensis clerus adhibuerat dum urbi suae Gebhardus Truchsesius cum infesto exercitu violenter immineret". *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 123, 188—190. Vgl. daarmede, als in tegenstelling, Jac. Plancius: »Een aendachtich ghebedt tot Godt, sanghs-wyse ghestelt om syn-genadige bystant in ons leger, en om een gewenschte victorye der stadt van 's Hertogen-bosch", Kampen, 1629. Zie L. D. Petit, *Bibl. v. Nederl. pamfl.*, dl. I, n°. 1572.

[2]) Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 423, bericht aangaande dat mirakelbeeld: »Eandem fortunam S. Johannes, praesumtus patronus sylvaeducensis, a. 1629. proculdubio subiisset [er wordt hier namelijk gehandeld over het veranderen van beschermheilige], siquidem urbs ab obsidione per Mariam sylvaeducensem, confraternitate sua et cultu, et miraculis (quae jesuita Zylius libro complexus est) celebratam, liberata fuisset. Sed quia per ipsius imaginem tempore obsidionis toties circumgestatam, clavesque argenteas repraesentantes claves urbis, (metonymice scil. significantes custodiam urbis) dictae imagini appensas, et vota de sacello Mariae Liberatrici in memoriam beneficii erigendo, nulla liberatio obtineri potuit, non magis quam ab antiquo patrono et divo tutelari Johanne; decollavit et spes et consilium de novo principalis patroni superinducendo patronatu: Diva enim haec post captam urbem adytis excessit, imaginemque ejus domicella quaedam Ilium in exilium portans victosque penates cum luctu et lachrymis Bruxellas transtulit; ubi ab archiducissa Isabella (uti ferunt) obviam ei procedente religiose excepta est". Zie ook *o. l.*, t. II, p. 1026. Vgl. daarmede *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 84, 106, aant., 374—382, passim; J. C. A. Hezenmans, *De St. Jans-kerk te 's Hertogenbosch en hare geschiedenis*, Den Bosch, 1866, blz. 335; O. Zylius, *Verhaal van eenige hemelsche gunsten bekomen door de vereering van het beeld van O. L. V. van Zoetigheid in de hoofdkerk van St. Jan evangelist te 's Hertogenbosch. Naar het latijn met een inleiding over de geschiedenis van het beeld. A. M. D. G.*, 's Bosch (z. j.); zie den »Catalogus der boekerij van het provinciaal genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant", 's-Hertogenbosch, 1885, 2de gedeelte, blz. 416, n°. 849 en 849*a*.

Digitized by Google

terijen, begin Juni, de achttienjarige Turenne[1]) het vuur tegen de fel bedreigde vest. Uit Oranje's kwartier voerden verschillende loopgraven naar de beide forten: Sint Anthonis en Isabella. Uit de legerplaats der graven Ernst Casimir[2]) en Willem van Nassau[3]) werd, bij laag water „geapprocheert" naar de Hinthamer- en de Ortenpoort; uit die van Johan Wolphaert van Brederode bestookte men met goed gevolg de Pettelerschans[4]). Aldus zag „kleyn Romen" zich welhaast het eene hoornwerk na het andere ontstreden en „kroop de Prins tot in de wal"[5]).

Stond derhalve de kans op vermeestering van 's-Hertogenbosch blijkbaar zeer gunstig — met zulk eene hoop voor oogen meenden de vaderlandsche Calvinisten bijtijds maatregelen te moeten nemen, om van bedoeld wapenfeit alle gewenschte vruchten te plukken. Op voorstel der Bredasche classis besloot de provinciale synode, in Juli 1629 te Leiden vergaderd, bij hunne Edel Mogenden krachtig aan te dringen „dat in de stede van s' Hertogenbosch ende in de dorpen daeronder resorterende de Paepse affgoederije geen plaetse hielde, in gevalle het Gode soude moghen gelieven haer met de victorie van die stadt te begnadighen"[6]). Daarenboven gaf dezelfde synode aan Gisbertus Voetius — straks ook benoemd tot afgevaardigde

---

[1]) Henri de la Tour d'Auvergne, vicomte de Turenne, diende van 1624 tot 1630 achtereenvolgens onder zijne beide ooms, Maurits en Frederik Hendrik.

[2]) Ernst Casimir was een broeder van graaf Willem Lodewijk. Na diens dood werd hij stadhouder van Friesland.

[3]) Willem van Nassau, kleinzoon van Jan van Nassau, voerde als gouverneur het bevel over de frontierstad Heusden. Vgl. *Oud-arch. Heusden*, E. 66, fol. 29, en verso.

[4]) *Verz. v. oork.*, st. III, blz. 21. Zie ook: *Catal. prov. gen. N.-Br.*, 2de gede., blz. 293, n°. 362.

[5]) Ampzing, *a. w.*, blz. 40.

[6]) Zich als aansluitende bij dien wensch, zong toentertijd Jacobus Revius,

Digitized by Google

naar het leger vanwege de Gorcumsche classis [1]) — als haren gedeputeerde in last, zich te gelegener tijd naar 's Prinsen troepen vóór Den Bosch te begeven en daar deze zaak met de meeste nauwgezetheid te bevorderen [2]).

Dinsdag, 7 Augustus 1629, reisde Voetius volgens gemelde opdracht naar het Staten-leger af. Aangekomen onder hevige stortbuien, welke reeds dagen lang geduurd hadden [3]), vervoegde hij zich zonder uitstel tot graaf Willem van Nassau [4]), wiens kwartier stond opgeslagen ten noordoosten van Den Bosch, in de nabijheid van Orten, eene plaats, onder het kanon van den vijand gelegen [5]). Bij hem en zijne soldaten deed hij voortaan als veldprediker dienst [6]), te zamen met Petrus

predikant te Deventer, in zijn »Gebedt voor de belegeringe van 's Hertogen-bos":

Jaget eenmael wt den Bos
Beyde wollef ende vos,
Schickt daer uwe trouwe knapen,
Weydet de verdoolde schapen
Met u goddelijcke leer.
Wilt ons horen lieve Heer.

Zie Revius, *Over-ysselsche sangen en dichten*, 2de druk, Leiden, 1634, blz. 268 (lees: 302). Vgl. dr. E. J. W. Posthumus Meyjes, *Jacobus Revius, zijn leven en werken*, Amst., 1895, blz. 259, 262.

[1]) *Hand. cl. Gorc.*, 6 Aug. 1629.

[2]) *Acta syn. part. Z. H.*, Leiden, 1629, art. 65. Verg. Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 283: »Practerea in exercitu Sylvamducis a. 1629. obsidente, vi missionis synodi zuyd-hollandicae et classis gorinchemensis, aliquamdiu sacro ministerio functum".

[3]) *Verz. v. oork.*, st. III, blz. 84.

[4]) Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 327, 328; *Dispp. select.*, t. IV, p. 837; Essenius, *Orat. fun.*, p. 29. Ook ten jare 1632 deed Voetius »ultra sesquimensem" als veldprediker dienst bij de troepen van graaf Willem, gedurende diens »expeditionem Flandricam". *Dispp. select.*, t. IV, p. 283. Zelfs betuigde Essenius in zijne lijkrede, p. 30: »Taceo secutas tres alias missiones castrenses".

[5]) *Verz. v. oork.*, st. III, blz. 5.

[6]) In Voetius' bibliotheek bevonden zich, blijkens den meergenoemden auctie-catalogus, ook krijgskundige werken. Als zoodanig komen daar voor: »Vegetius, De re militari, Romae, 1494; Frontinus, Strategematicon, Romae, 1494; Aelianus, De instruendis aciebus; Modestus, De vocibus rei militaris; Polybius, Castrametatio romanorum cum commentariis Stewechii, Plant.,

Digitized by Google

Strijthaghen [1]), die de geestelijke aangelegenheden behartigde van het regiment duitschers, waarover eveneens graaf Willem bevel voerde. En zoo dikwijls zich nu de gelegenheid aanbood tot het volbrengen van den bijzonderen last, door Leidens synode hem toebetrouwd, maakte Voetius daarvan onmiddellijk gebruik, den Prins en Gecommitteerden Raden onder het oog brengende: hoe eene christelijke overheid, in den oorlog door haar gevoerd ter wille van religie en staat, veel minder diende te letten „op conquesten van landen ende steden", dan „op de uytbreydinge van des Heeren woordt, ende de voortplantinghe van zijn kercke" [2]).

Niet lang nog had Heusdens predikant dezen tijdelijken werkkring aanvaard, toen het treurige nieuws, dat de graaf van Montecuculi „lichtelyck" en zonder eenigen weerstand te ontmoeten Amersfoort veroverd had [3]), groote verslagenheid teweegbracht in het Ortensche legerkamp. Gelukkig volgde een paar dagen later de blijmare der verrassing van Wezel; eene gebeurtenis, allerwege in den lande met uitbundige vreugd begroet [4]), en waarbij ook de Staatsche troepen in geestdrift niet te kort schoten, hoewel zij juist veel te verduren hadden van

1592" (*Auctie-catal.*, pars I, misc. in oct., n°. 12); — »J. Walraven, De eerwaerdige achtbaerheyt van een soldenier, in 't engels en nederduytsch" (*Auctie-catal.*, pars II, misc. in quarto, n°. 71); — »Simon Stevin, De sterctenbouwing, Leyden, 1594" (*Auctie-catal.*, pars II, misc. in quarto, n°. 96); — »G. Melder, Korte en klare instructie der regulaire en inregulaire fortificatien met haere buytenwerken, Utrecht, 1658". (*Auctie-catal.*, pars II, misc. in oct., n°. 531) Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 400, 401.

[1]) Vgl. *Acta syn. part. Z. H.*, Leiden, 1629, art. 77. Johannes Vogelsangh, predikant te Vianen, en derhalve een classisbroeder van Voetius, deed, volgens dezelfde acten, dienst bij de troepen, gekommandeerd door Johan Wolphaert van Brederode. Ook bevond zich nog in het leger d. Hornhovius. Zie *Verz. v. oork.*, dl. IV, blz. 277.

[2]) Zie hierachter, bijlage CXII.

[3]) *Verz. v. oork.*, st. III, blz. 90.

[4]) Zie dr. Knuttel, *a. w.*, dl. I, st. II, n°. 3872—3878.

Digitized by Google

„de subite ende bezwaerlicke zieckte haer onlangs overcomen" [1]). Te midden dier „generale kranckheid", waardoor sommige compagnieën tot de helft gedund werden, zoodat Frederik Hendrik meer dan eens bij de Staten-Generaal ernstig moest aandringen „op een goet supplement van volck", vond Voetius ruimschoots gelegenheid zijne herderlijke zorg en ijver ten toon te spreiden [2]).

Een nieuw getroffen maatregel verplichtte graaf Willems veldprediker om dagelijks, tegen schemertijd, wanneer de wacht- en verdedigingsposten betrokken werden, voor het front der gelederen het dusgenoemde „avondt-gebedt" te verrichten, bestaande uit eene korte toespraak, ingeleid door vurig smeeken tot God, en besloten met het aanroepen van 's Hemels zegen over wie zich opmaakten hun werk te doen, vol moeite en gevaar [3]). Bovendien leverde de onverwachte inname van Wezel aan Voetius als vanzelf overvloedig stof voor eene buitengewone en zéér op prijs gestelde dankzegging [4]), die — eerst door

---

[1]) *Verz. v. oork.*, st. III, blz. 102.

[2]) Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 283. Als Frederik Hendrik, na het beleg van Den Bosch, zijne troepen te Vught bijeeentrekt »uute quartieren van gr. Ernst, gr. Willem ende den heere van Brederode", blijkt hij vooraf reeds vier duizend »krancken" te hebben weggezonden. *Verz. v. oork.*, st. III, blz. 113. Naar Essenius meldt, *Orat. fun.*, p. 37, werd Voetiuszelf door ziekte overvallen »in castris ad Sylvam-ducis".

[3]) Voet., *Potit. eccles.*, t. III, p. 415. Vgl. daarmede tom. I, part. I, p. 490.

[4]) Niet iedereen, en vooral niet de eerste de beste, was volgens Voetius geschikt voor legerpredikant. »Perperam nonnulli opinantur, qualescunque concionatores ad conciones inter arma coram militibus habendas sufficere. Sed illi non cogitant, esse inter milites, imprimis inter praefectos militares, in doctrina et pietate Christiana eximios et perfectos. Accedit, quod non tantum conciones concionatori castrensi habendae; sed et data occasione compellandi viri principes, illustres, nobiles; et visitandi aegroti, vulnerati, moribundi, ad capitale supplicium damnati; quibus opportune et prudenter instructiones in doctrina secundum pietatem (si rudes sint) adhortationes, correptiones, consolationes subministrari non possunt, nisi a viro rerum divinarum et humanarum perito, prudente, in pietate firmato". *Polit. eccles.*, t. III, p. 416. Vgl. hiermede dr. C. Sepp, *Predikantenleven*, blz. 91—93.

Digitized by Google

hem in het leger gehouden — op verzoek der prinses van Oranje, Amalia, welke zich toenmaals te Crevecoeur bevond, voor Hare Doorluchtigheid in hoofdzaak herhaald werd [1]).

Twee maanden reeds had binnen Den Bosch het vuur der belegeraars groote schade berokkend aan tal van particuliere woningen, aan kerken [2]), kloosters en openbare gebouwen, terwijl schier alle buitenwerken der vesting den Staatschen in handen waren gevallen [3]). Hoe dapper en trouw de burgerij haar ongewone taak ook verrichtte, eindelijk begon zij toch den moed te verliezen. Tot overmaat van ramp verzekerde Grobbendonck aan enkele gecommitteerden [4]), die hem zulks op zijn geweten en onder eede kwamen afvragen: dat de voorraad buskruit nauw voldoende kon geacht worden om er nog tien dagen mede rond te komen [5]).

Toen dus Dinsdag, 11 September 1629, 's morgens vroeg, door het springen eener mijn aan de Vughtsche poort, daar ter plaatse eene groote bres was ontstaan

---

[1]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 29. Met het oog allicht ook op bovenvermelde gebeurtenis schreef naderhand Paulus Voet., ter wederlegging van de beschuldigingen door Maresius tegen zijn vader aangevoerd, in zijne *Appendix apologetica*, p. 270: »Quid, si rever. meum parentem principi Mauritio gratissimum fuisse, depraedicarem, et ad colloquium familiare saepe admissum: nonnunquam bono ecclesiae, cum celsissimo Frederico Henrico sermones miscuisse: a celsissima principe Aemilia, Heusdâ ad castra, Ultrajecto Buram, evocatum fuisse per ecclessiae ministros; quod parentis concionibus apprime delectaretur."

[2]) Zoo teekende o. a. een onbekend gebleven burger van Den Bosch in zijn »journael oft dach-register" op 2 Juni 1629 aan: »De geusen hebben aen S. Jans kerck veel fraye buyten-wercken af-gheschoten". *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 68.

[3]) *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 61.

[4]) Te weten: aan den bisschop, den abt, den deken, den president (der schepenen) Gestel, aan de schepenen G. Loeff en Robbert van Voorne (schrijver der hier gevolgde oorkonde) en aan den pensionaris van 's-Hertogenbosch. *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 59.

[5]) *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 406.

Digitized by Google

en 's Prinsen troepen zich gereed maakten „voorder invasie te doen", achtte bisschop Ophovius, na overleg zoo met de Bossche magistraat als met den bevelhebber Grobbendonck, het oogenblik tot onderhandelen gekomen, wanneer maar Oranje aan burgerij en geestelijkheid redelijke voorwaarden wilde toestaan: vrije uitoefening van den Roomsch-katholieken godsdienst in alle kerken, kloosters en kapellen der stad, die, wat haar zelve betrof, de oude rechten en privilegiën moest blijven genieten [1]). Ofschoon het eerste door de gemachtigden van hunne Hoog Mogenden en van Zijne Excellentie onverbiddelijk werd afgeslagen, wisten echter beide partijen ten slotte een verdrag te treffen, dat op het „Heym-huys" bij Vught, waar Frederik Hendrik resideerde, van weêrszijden geteekend werd [2]).

Merkwaardig zeker mocht het schouwspel heeten, waarvan Voetius — nog steeds veldprediker bij graaf Willems troepen — op Maandag, 17 September 1629, een belangstellend getuige was [3]). Onder den toevloed van duizenden

---

[1]) Vgl. mr. van Heurn, *a. w.*, dl. II, blz. 439—441. Nauwelijks was men uit Den Bosch met parlementeeren begonnen, of graaf Willem van Nassau zond kapitein Hendrik de Leeuw naar Heusden, om namens hem als gouverneur der frontierstad, aan de magistraat die heuchelijke tijding over te brengen. De Leeuw kweet zich naar behooren van dien last en ontving daarvoor ter vereering »een oicxooft wijns tot 36 gld. 14 st." *Oud-arch. Heusden*, E. 219, bijlage tot fol. 39 verso der gemeenterekening over 1629.

[2]) De zevenentwintig artikelen van bovengenoemd verdrag zijn opgenomen o.a. in de *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 283—293, en bij mr. van Heurn, *a. w.*, dl. IV, blz. 285—297. Die verovering van 's-Hertogenbosch deed, naar te verwachten was, de vaderlandsche zangers jubelen. Als gelegenheidsvers blijkt niet onverdienstelijk Revius' »Triumph-liedt", een »gesanck, soo wat na gebootst op de oden van Pindarus". Vgl. dr. Posthumus Meyjes, *a. w.*, blz. 263, 264. Zie voor verdere dichtproeven: dr. Knuttel, *a. w.*, dl. I, st. II, blz. 142—147, passim; 161, 162; *Catal. prov. gen. N.-Br.*, 2de gede., blz. 406—415, passim; Petit, *Bibl. v. Nederl. pamfl.*, dl. I, n°. 1578—1587, n°. 1620—1623.

[3]) *Dispp. select.*, t. III, p. 577, maakt Voetius melding van amuletten, toentertijd aangetroffen bij sommige soldaten in Spaanschen dienst.

Digitized by Google

nieuwsgierigen, uit de zeven provinciën saâmgestroomd, wier menigte de Staatsche legerkwartieren met geen mogelijkheid bevatten konden [1]), rukten twaalf compagnieën, belast de orde te bewaren en toe te zien dat aan niemand eenig leed geschiedde, door de Janspoort Den Bosch binnen; en uit de veste toog daarop eene breede schaar van priesters en andere Roomsche geestelijken, meerendeels gezeten op wagens door Zijne Excellentie te hunner beschikking gesteld [2]), met zich voerende allerlei schatten en kleinoodiën, haastig uit de verschillende kerken en kloosters gelicht [3]). Hen volgden, eveneens in wagens, de zieken en gekwetsten van het garnizoen [4]); Grobbendoncks familie; drie bataljons voetvolk met vliegende vaandels en slaande trom; eindelijk, op een schimmel, de overwonnen commandant der stad. Niet zoodra was laatstgenoemde in de nabijheid gekomen van Frederik Hendrik, omstuwd door meer dan veertig hooggeplaatste

---

[1]) »De herbergen binnen Gorinchem, Bommel, Heusden, en andere plaatsen waren opgepropt", zoo verhaalt mr. van Heurn, *a. w.*, dl. II, blz. 444; aan welk bericht van Oudenhoven, *Sylva-ducis*, blz. 224, toevoegt: »datter inde stadt vanden Bossche veel geen broot voor gelt conden krijghen, ende des nachts op de straten moesten blijven".

[2]) Eene geheel andere gezindheid dan die hier door Frederik Hendrik werd betoond spreekt uit den aanhef, tevens titel, van dit kreupeldicht: *'t Geklagh der geestelijckheyt, van de gheschoore-bollen, sal u werden verhaelt, met al haer droevigh lollen: van het Baals gebroet, 't welk sy hebben gedaen, doens' uyt 'S' hertogenbosch, onghetroost mosten gaen*, Dordrecht. L. D. Petit, *Bibl. v. Nederl. pamfl.*, dl. I, n°. 1576.

[3]) »Mane — aldus schreef in zijn dagboek bisschop Ophovius — comparuerunt currus 1200: ego accepi quatuor et in duobus posui duas magnas cassas, in quibus posui clinodia ecclesiae S. Joannis majora, et S. Joannem argenteum etc. Item argentea nostra cum pedo et mitra pretiosa episcopatus, item aliqua argentea ex altari s. s. Sacramenti, a d. L. Leemputio accepta, et statuas David et Moysis aeneas in duobus curribus: comitatus est Henricus frater et d. Dominicus Broechoven". *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 358. Vgl. Hezenmans, *a. w.*, blz. 294.

[4]) »Ils nous asseurerent qu'ils avoient perdu plus de mille deux cents hommes et autant de blessés, dont l'on en voyoit quantité". *Mémoires*, p. 114.

Digitized by Google

personen uit Duitschland, Frankrijk en Engeland — of de Prins roemde met luider stem diens houding tijdens het beleg; waarop Grobbendonck als in scherts antwoordde: „dat hy vernesteld was", en wegreed naar Diest [1]).

Van het torenkruis der Sint Janskerk waaide nu spoedig, ten teeken der behaalde overwinning, eene groote Oranjevlag lustig uit [2]); terwijl binnen dat heiligdom zelf, voorshands ten ruwste van sommige daarin nog achtergebleven „ornamenta ende poppe-dinghen" [3]) gezuiverd, Conradus Markinius [4]) op Woensdag, 19 September, de eerste toespraak — tevens eene feestrede [5]) — hield, over

---

[1]) Vgl. *Mémoires*, p. 113—115; mr. van Heurn, *a. w.*, dl. II, blz. 443—446. Den 11den Juni 1850 stelden de Leidsche studenten bij hunne maskerade voor: den intocht van Frederik Hendrik binnen 's-Hertogenbosch. Zie ook *Verz. v. oork.*, st. IV, blz. 301, 302.

[2]) Souterius, *a. w.*, blz. 288. Een oogenblik meenden nog de Remonstranten, dat het hun misschien gelukken zou, om, gesteund door den Prins, binnen de wallen van 's-Hertogenbosch mede de vrijheidsvaan te ontplooien. Zelfs was Grevinchoven »in dat goed vertrouwen" reeds tot Loevestein genaderd; doch zag zich weldra genoopt onverrichter zake terug te keeren en zijn leven der ballingschap voort te zetten. Vgl. dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. III, blz. 208, 209 en dr. Sax jr., *a. w.*, blz. 220—222.

[3]) Den 4den Juli 1630 teekende Ophovius aan: »Adfuit in prandio praetor in Roy et mihi retulit, quod d. d. status Sylvaeducis illi dixerint, se nihil praetendere de s. Joanne et ornamentis, quia concessum erat in traditione civitatis, datse alle ornamenta ende poppe-dinghen souden mee draeghen". *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 386, 387. Vgl. met die uitdrukking: »poppe-dinghen" de vraag, door »Constanter" in zijne *Heylighe daghen* tot Tesselschade gericht: »Is de afgelockte ziel in 't poppe-goed verwart?" Zie het opstel over Constantijn Huygens van J°. de Vries in *Eigen Haard*, 1896, blz. 570.

[4]) Over Markinius handelen o. a. ook de *Geschiedkundige aanteekeningen omtrent Frederik Hendrik, zijnen tijd en de voornaamste krijgsbevelhebbers, staatsmannen enz., in betrekking tot het beleg van 's Hertogenbosch, gedurende het jaar* 1629. *Uitgegeven door de commissie tot regeling der maskerade*, Leiden, 1850, blz. 133—135, en dr. C. Sepp, *Predikantenleven*, blz. 128.

[5]) De grondtoon van Markinius' rede zal wel in overeenstemming geweest zijn met regelen als deze, uit het reeds vroeger vermelde kreupeldicht van Samuel Ampzing (blz. 47):

»O God! wy danken dij voor dit genaden-teken,
Dit gansche jaer aen ons so wonderlijk gebleken,

Digitized by Google

Jesaja 45, vs. 1 tot 4; met psalm 98 als voor- en psalm 24 als nazang [1]).

Had men vroeger, tijdens de jaren 1566 en 1578, onderscheidene pogingen aangewend om 's-Hertogenbosch voor de Reformatie te winnen, doch zonder blijvend te kunnen slagen [2]) — thans, gesteund door de medewerking hunner Hoog Mogenden, werd die arbeid met grooter vertrouwen en, zooals later bleek, met betere uitkomst beproefd. Hoe zeer het den Staten-Generaal ernst was „alle afgoderyen ende superstitien" uit „Roma belgica" [3]) te bannen, viel genoegzaam op te maken uit het tweede punt van bovenvermeld verdrag, hetwelk bepaalde „dat de ingesetenen hun souden dragen volgens de placcaten vanden lande, mits genietende de vryheydt van conscientie, ghelijck sulcx alomme wiert gedaen". Ook moesten alle „gheestelijcke ende religieuse manspersoonen" binnen een tijdsverloop van twee maanden de stad verlaten hebben; waarbij het hun overigens geoorloofd was meubelen, beelden, schilderstukken „ende andere kerkelijcke ornamenten" mede te nemen [4]).

Verlost dijn arme kerk van haere swaere plaeg,
En grijpt den Antichrist al voorder by de kraeg!"

Ook deze »Antichrist" is synoniem met Spanje en den paus. Vgl. dr. Sax jr., *a. w.*, blz. 2.

[1]) »Haeretici acceperunt possessionem ecclesiae et hora 9a concionati", luidde Ophovius' verzuchting, in zijn dagboek aangeteekend. *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 359. Zie mede Souterius, *a. w.*, blz. 266—268, en Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 841. In nog twee »cleyne kercken" werd er op dienzelfden dag dankzegging gehouden »over de groote genadige victorie vande veroveringe der stadt". *Verz. v. oork.*, st. III, blz. 147. Naar ik vermoed, geschiedde dit in de Sint Pieter en in de Kruisbroederskerk. Vgl. mr. van Heurn, *a. w.*, dl. II, blz. 453.

[2]) Zie van Oudenhoven, *Sylva-ducis*, blz. 135—149, 153—159, en hierboven, blz. 26.

[3]) Bijnaam van 's-Hertogenbosch. Vgl. hierboven, blz. 308, aant. 3.

[4]) Van die vrijgevige bepaling maakten niet weinigen misbruik. Immers vinden wij in een schrijven aan hunne Hoog Mogenden, gedateerd 31 Oct. 1629, deze mededeeling opgenomen: »De geestelycke alhier hebben selsaem

Digitized by Google

De plaats dier priesters en monniken zou, hoopte men, zoodra mogelijk vervuld worden door te 's-Hertogenbosch gevestigde eigen herders en leeraars. Voorloopig reeds hadden vier broederen van elders, daartoe beschreven door de Staten, en afgevaardigd ieder door zijne gemeente [1]), zich bereid verklaard, binnen het vroegere „Nederlantsche Romen" met vereende krachten „een Gereformeerde kercke te fundeeren" [2]). Allen waren het „wel-spreeckende mannen, ende machtich in de Schriften; onderwesen in den wegh des Heeren, ende vyerich van gheeste, om neerstelijck te leeren van Jesu Christo, ende het woordt Godts bescheydentlijck uyt te legghen" [3]); te weten: Bernardus Bushoff van Utrecht, Gisbertus Moringius van Bommel, Johannes Spiljardus van Gorinchem en Gisbertus Voetius van Heusden [4]). Te zamen met den vasten legerpredikant Markinius vergaderden zij, 9 October 1629, voor de eerste maal als „consistorie" der Bossche hervormden [5]), en be-

---

geprocedeert met hare goederen, die selve voor sooveel de meubelen aengaet vercocht en verbracht tot clocken, orgels, croonen, yserwerck, loot, stoelen ende bancken encluys waer sy gecost en gemocht hebben, selffs comen wy nu eyntelyck in ervaringe, dat de jesuyten ses ofte seven dagen voor 't parlementeren haer geheel clooster vercocht ende voor schepenen getransporteert hebben ende de penningen by wissel overgemaeckt". *Verz. v. oork.*, st. III, blz. 121.

[1]) Zie bijlage CXIII.

[2]) Zoo werd, gelijk zij het uitdrukten, »de goede ghemeynte binnen den Bosch voor desen tijdt hare cudde, volgens haren last van gheestelijcke ende politycke overste". Zij deden daar dienst, minder als »pastores" dan wel als »euangelistae". Voet., *Polit. eccles.*, t. II, p. 366, 431.

[3]) Souterius, *a. w.*, blz. 253.

[4]) Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 327. Vgl. t. II, p. 431—433. Voetius' naam en persoon was den Bossenaren niet onbekend; naar hijzelf schreef: »quod ecclesiae Vlymensis uno a Sylvaducis lapide distantis ministerio per sexennium functus essem, et ea occasione urbem illam ego et domestici mei frequentassent". *Dispp. select.*, t. IV. p. 837.

[5]) Zie de »Acta vande consistorie der gemeijnte Jesu Christi tot 's Hertogen-Bossche", loopende van 9 Oct. 1629 tot 23 April 1636, en voorhanden in het kerkelijk archief der Hervormde gemeente aldaar, onder n°. 20.

Digitized by Google

raadslaagden bij die gelegenheid, hoe het best den uitgeschreven biddag te houden [1]), welke — nadat hij door de goede zorg der Gecommitteerde Raden was afgekondigd zoo in de kerk als van het stadhuis [2]) — daags daaraan „met sonderlinge vrucht ende stichtinge" werd doorgebracht.

Immers, niet slechts dat men den Heer der heirscharen dankte „over die voorname onverdiende weldaden, waar door Hij had gestuijt de groote crijghsmaght, daar meede de vijand na alle apparentie door-geborsten soude hebben, tot in't binnenste van't hert vande Vereenighde Provincien, met beroovinge van goed ende bloed der ingesetenen, mitsgaders vande vrijheijd, rechten ende privilegien"; maar men smeekte ook God almachtig „dat Hij den ingesetenen van 's Hertogen-bosch wilde geven de waare kennisse des heyligen euangelij, ende tot dien eijnde uijtsenden oprechte dienaaren, die den selven hare gaven in liefde, discretie, ende sachtmoedigheyd mochten meededeelen" [3]).

Ondertusschen begonnen Voetius en zijne ambtgenooten alvast verschillende maatregelen te nemen, die, naar men zich overtuigd hield, binnenkort zouden leiden tot een welgeordend gemeenteleven. Zoo besloten zij, om met elkander bij de Bossche magistraat en, indien noodig, bij Gecommitteerden te velde of bij Zijne Excellentie zelf aan te dringen, dat de parochiekerken [4]) van Sint Jacob,

---

[1]) *Resol. Holl.*, 24 Sept. 1629. Vgl. dr. Rogge, *Beschr. catal.*, st. III, blz. 17, en *Catal. prov. gen. N.-Br.*, suppl. I, blz. 115.

[2]) De gecommitteerde raden Nic. van Bouchorst en P. de Roovre berichtten 8 Oct. 1629 den Staten-Generaal uit 's-Hertogenbosch dit, zeer zeker, vreemde geval: »Wij hebben bevonden dat abusief hier geen brieven van de biddach syn gecomen". *Verz. v. oork.*, st. III, blz. 111.

[3]) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 1.

[4]) Zie over de verschillende parochiekerken van Den Bosch: van Oudenhoven, *Sylva-ducis*, blz. 93.

Digitized by Google

Sint Pieter en die der Kruisbroeders, ten spoedigste werden „geruymt" — de eerste van een aantal soldaten, waarmeê Roomsche fouriers het gebouw tegen wil en dank der Gereformeerde burgers hadden opgevuld [1]); de beide andere van meel en soortgelijken mondvoorraad, deel uitmakende van 's lands provisie en hier buiten voorkennis der afgevaardigde predikanten weggeborgen [2]). Evenzeer moest men uit genoemde kerken, bestemd om er bij beurten „voor de nederlanders" op te treden, alle outers, beelden en verdere overblijfselen van het Pausdom wegnemen [3]); tevens zorgdragende, dat daarin voor de Hervormde toehoorders behoorlijke zitplaatsen werden aangebracht. Ook bestond er grootelijks behoefte, zoo „om de menighte der burgerye" als „om het stercke garnisoen", aan ten minste twee ziekentroosters, die, bij eene allicht karige bezoldiging, hun bestaan zouden kunnen verbeteren door in deze of gene kerk het voorlezers- en voorzangersambt te bekleeden [4]).

Nauw waren voornoemde aangelegenheden in handen gesteld der, sedert 25 September 1629, binnen 's-Hertogenbosch door Gecommitteerde Raden verzette Wet [5]), of de vijf predikanten ad interim regelden tijd en duur der

---

[1]) Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 839.

[2]) Vgl. hier de *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 183.

[3]) »Secundum reformatam religionem, imagines ex publicis templis auferre, non est negotium aut officium ecclesiasticum, sed per se et formaliter politicum". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 841. Vgl. t. III, p. 298, 301, en *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 890, 920.

[4]) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 2, 3.

[5]) De nieuwe schepenbank in Den Bosch bestond uit twee leden der vorige regeering, Robbert van Voiren of Voorne (zie hierboven, blz. 314, aant. 4) en Jan Pelgrom, beiden »hertelyck" Roomsch-katholiek. De zeven overigen waren Gereformeerd; t. w. de president-schepen Henrick Kuysten, Joris van Bernage, Gijsbert Pieck van Thienhoven, David Sweerts de Weert, Herman de Bittere, Cornelis Baccaert en Jan van der Meulen. Zie van Oudenhoven, *Sylva-ducis*, blz. 73, en mr. van Heurn, *a. w.*, dl. II, blz. 456—460.

Digitized by Google

openbare godsdienstoefeningen. Door hen werd bepaald, dat er op den dag des Heeren, 's morgens om negen uur, in twee kerken te gelijk zou gepreekt worden, en wel, naar verkiezing der broederen, over „dominicalia euangelia" [1]), of over „andere texten". Hetzelfde moest des namiddags om twee uur geschieden; doch daarbij diende een begin ook gemaakt met „het verhandelen" van den Heidelbergschen catechismus. Wat de weekbeurten betrof, deze zouden plaats hebben op Dinsdag en Donderdag te vier uren in den namiddag, op Woensdag en Vrijdag te negen uren 's morgens; terwijl die samenkomsten niet langer dan een uur mochten aanhouden, onder verbeurte van vier stuivers, wanneer het een kwartier over den tijd was — „ende voorts na advenant verdobbeleert" [2]).

Daarbij rekenden de predikanten nu het oogenblik gekomen om uit den aanvankelijk nog zéér bescheiden kring van „vrome ende getrouwe ledematen Christi", binnen 's-Hertogenbosch woonachtig, een kerkeraad te benoemen [3]). Zoodra dus de leden der zich allengs vormende

---

[1]) Den 29sten Mei 1630 bepaalde de Bossche kerkeraad: »Euangelia dominicalia sullen voortaen, om de gemeynte te gerieven, die daerna verlangt, in de vroech-predicatien, ende 's winters in het avontgebedt des Sondaechs verclaert worden: beginnende vanden eersten sondach naer Trinitatis". *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 25. Zie ook Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 607—611. Vgl. hierboven, blz. 150, aant. 4.

[2]) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 2. Vgl. met laatstgenoemde bijzonderheid deze bepaling, opgenomen in de kerkeraadsnotulen der Hervormde gemeente van Gorinchem: »Is gesproocken datter verscheijden claechden dat de broederen de predicanten somtijts haere predicatien wat te lanck maeckten, ende hebben de voornoemde broeders geerne op haer genoomen sich daerin te reguleren na den santloper ende maniere van anderen". *Acta kerckr. Gorinchem*, 20 Aug. 1630.

[3]) Tegen den arbeid door Voetius en zijne medeafgevaardigden ten behoeve der »wordende" Gereformeerde gemeente in Den Bosch verricht, werd toenmaals door sommigen geprotesteerd. »Haec missio ad primum et provisionale ministerium in urbe illa obeundum, et ecclesiam colligendam non videbatur alicui synodi zuyd-hollandicae pro tempore deputato, ordinata esse;

Digitized by Google

gemeente, Zondag 21 October, na afgeloopen voormiddagdienst, in tegenwoordigheid van Zijne Excellentie, Heeren Gecommitteerden en onderscheidene magistraatspersonen, behoorlijk waren aangezocht, zich te beraden op het verkiezen van vijf ouderlingen en vier diakenen [1]), verschenen den 26sten daaraanvolgend ter consistorie enkel de manslidmaten, die er, één voor één „met cedulkens" hunne keurstemmen uitbrachten [2]).

Maar ook andere belangen eischten dringend voorziening. Daartoe behoorde: het aanstellen van nieuwe bestuurders over de te 's-Hertogenbosch vrij talrijke gestichten van liefdadigheid [3]); het hervormen van het groote gasthuis, met verwijdering van den inwonenden priester en afschaffing van ieder dienstbetoon door Roomsche meiden en

---

quod totum hoc pertineret ad synodum, hoc est ad synodi deputatos, qui synodum (ipsius judicio) repraesentant. Is duobus condeputatis, in sententiam suam pertractis, exhibita remonstrantia illustr. et praepot. dd. Ordinibus Generalibus sententiam et causam suam exponebat, sperans aliquam mutationem fore: sed frustra". Daarop volgt dan het beslist verdedigen zijner kerkelijke zending door Voetius. Zie *Polit. eccles.*, t. III, p. 327—329. Vgl. *Acta syn. part. Z. H.*, Schoonhoven, 1630, art. 40.

[1]) Tot ouderlingen werden gekozen, de schepenen David Sweerts de Weert en Herman de Bittere, de auditeur Jacques Essingh, de convooimeester Ploos en Jan Mertensen; tot diakenen de schepen Cornelis Baccaert of de Backer, de pensionaris mr. Lazarus van Zonst, Cornelis van Jissen en Simon Govertsen. Laatstgenoemde werd, 21 Mei 1630, in eene »extraordinaire" vergadering tot »ordinaire" boekhouder aangesteld, op een tractement van 200 gld. en een vrij, proper »wooningxken"; terwijl men hem uitzicht gaf op eene verhoogde bezoldiging, »de middelen vande diaconie gesegent werdende, ende sijne lasten verswaerende". *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 4, 5, 24 en 29. Hoe de tijdelijke predikanten zich te 's-Hertogenbosch wisten te behelpen vóór het in dienst treden der diakenen, zie Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 933.

[2]) Door het consistorie werd 22 Mei 1630 geresolveerd, »overmidts de diaconen clachtich waeren, dat den dienst vanden armen haer te lastich viel met haer vieren", om aan dit getal nog drie nieuwe broeders toe te voegen. *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 24.

[3]) Zie over de verschillende »godts-huysen" te 's-Hertogenbosch: van Oudenhoven, *Sylva-ducis*, blz. 124—129; mr. van Heurn, *a. w.*, dl. II, blz. 460.

Digitized by Google

knechts [1]); het benoemen van „scholarchen", gehouden namens de kerk toezicht te oefenen op alle inrichtingen van openbaar onderwijs [2]); het, bij de bedeeling hunner wederzijdsche behoeftigen, in gemeenschappelijk overleg treden der stadsarmverzorgers en „blockmeesters" [3]) met de, 11 November 1629, bevestigde diakenen, opdat geen nooddruftige „tusschen beijden onbedient soude blijven", en zooveel doenlijk mocht worden geweerd „alle confusie, fraude ende schandelijcke bedelrije"; het verleenen van volle vrijheid aan de bagijnen [4]), die haar hof verlaten wilden, om te doen en te gaan „soo ende daer het haeren raet gedraecht"; het opnemen, zonder hun veel last of moeite te veroorzaken, van Calvinistisch gezinde vreemdelingen onder de poorters en gilden te 's-Hertogenbosch, opdat verschillende huisgezinnen, der Gereformeerde religie toegedaan, zich metterwoon binnen hare muren mochten vestigen; en, ten laatste, het hervormen der Meierij, waartoe door de naburige predikanten „op eenige notabele plaetsen de kercken souden worden in possessie genomen" [5]).

---

[1]) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 4. Vgl. daarmede fol. 21—26, passim. Zie ook *Catal. prov. gen. N.-Br.*, 2de gede., blz. 417, 418, handelend over het Groot gasthuis te 's-Hertogenbosch; over zijne bezittingen en fondsen, alsmede over de vraag, wien het bestuur daarvan toekomt.

[2]) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 7. In de kerkeraadsvergadering van 3 April 1630 »sijn tot scholarchen verkoren (nevens de scholarchen by de magistraet gestelt) d. Voetius ende Swalmius, die dien last ten tijde haerer tegenwoordicheyd alhier van wegen de kercke sullen dragen". *Ibidem*, fol. 16.

[3]) Den Bosch was in negen »blocken" of »gebuerten" verdeeld, waarvan elk zijn eigen blok- of buurtmeester had, die, onder meer, gehouden was »de aelmoessen te versamelen, ende den armen van sijnen block uyt te deelen". Van Oudenhoven, *Sylva-ducis*, blz. 31—33. Voor het huisbezoek te 's-Hertogenbosch, bij loting vastgesteld, was aan Voetius met den ouderling Jan Mertensen ten deel gevallen »het derde quartier, vervatende de blocken van 't Orten-eijnde ende de Visch-merckt". *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 17.

[4]) Over de bagijnen in Den Bosch, haar klooster en groot-hof, zie van Oudenhoven, *Sylva-ducis*, blz. 123.

[5]) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 4.

Digitized by Google

Midden uit die beslommeringen zagen eerst Bushoff [1]) en Spiljardus, daarna Voetius en Moringius, door hunne respectieve gemeenten zich opgeëischt [2]). Wist men, wat Spiljardus, Moringius en Voetius betrof, het vroeger gegeven verlof, ten dienste der „aan-comende kercke", nog enkele weken verlengd te krijgen [3]) — de plaats van Bushoff, een man „met singuliere gaven", moest voorloopig onvervuld blijven [4]). Natuurlijk werd door dat gemis bij de Bossche gemeenteleden het verlangen des te sterker om, minstens, drie eigen predikanten daar ter plaatse te hebben, die dan later met het consistorie de twee overigen konden kiezen [5]). Ter bespreking en vaststelling van het tractement dier toekomstige kerkedienaren ging straks Voetius met den diaken Baccaert naar 's-Gravenhage op reis [6]).

Den 12den December 1629, na eene afwezigheid van ongeveer drie weken, in Den Bosch teruggekomen, begroetten daar sommigen zijner vrienden Voetius, tot diens groote verbazing, als „eenen schoonen dooden" [7]); terwijl zij hem meêdeelden, hoe niet slechts binnen de vesting, maar ook rondom in de Meierij het gerucht had

---

[1]) De gecommitteerde raden Olfert Barents, Rembs Jensema en Johan van Goch schreven, 31 Oct. 1629, uit Den Bosch aan hunne Hoog Mogenden: »De predicanten alhier by leeninge tot noch toe geweest synde beginnen te spreecken van vertreck, ende speciaal Bushoff van Utrecht (die singuliere gaven heeft en hier veel goets doet sulcx dat het te wensche ware dat hy nog een tyt mogt continueren) seyt geen verder verblyff vande kerckenraet te hebben als voor ses weecken". *Verz. v. oork.*, st. III, blz. 121.

[2]) Zie bijlage CXIV.

[3]) Zie bijlage CXV.

[4]) »Van gelijcken sal geschreven worden aanden kercken-raad van Utrecht, dat sij d. Bushoff, dien sij maar 6 weecken hadden gestelt om hier te blijven, weder gelieven te senden". *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 6. Op dat verzoek werd echter blijkbaar afwijzend beschikt.

[5]) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 7—9.

[6]) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 10.

[7]) Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 837, 838.

Digitized by Google

geloopen, dat hij, tot straf voor zijn heftig uitvaren tegen het koperen kruis, geplaatst boven het Janskerkhof [1]), zoowel als tegen het houten crucifix, opgehangen in de cathedraalzelf [2]), kort daarna „subytelijck" gestorven was [3]). Ten einde dat zot geklap voorgoed de wereld uit te helpen en het lichtgeloovig Roomsch-katholieke volk te 's-Hertogenbosch van zijn welstand te overtuigen, wandelde Voetius onmiddellijk de wallen en straten der stad op en neêr: eene bewijsvoering, die aan duidelijkheid niets te wenschen overliet [4]).

---

[1]) Bij het verlaten van Den Bosch op 17 Sept. 1629 had bisschop Ophovius ook dat kruis willen meênemen en met de andere kerkschatten naar het predikheeren-klooster te Antwerpen, vroeger door hem bestuurd, overbrengen — »maar zijn gewicht was te groot". Hezenmans, *a. w.*, blz. 294. Vgl. hierboven, blz. 316, aant. 3.

[2]) Bedoeld »crux triumphalis", vervaardigd door den »antycsnijder", meester Antony van Helmont, uit Antwerpen, moest indertijd door zeventien gezellen »om hoogh opt oxael" worden gebracht. Hezenmans, *a. w.*, blz. 242.

[3]) Ofschoon het, naar Voetius, *Dispp. select.*, tom. IV, p. 841, verzekerde, zeer wel mogelijk was, in de Janskerk »stante ligneo illo crucifixo concionari et coenam domini ibidem celebrare", en hij eveneens betuigde: »nec concionatorum ingressum in templum, et ex eodem egressum impediebat vasta illa moles aenei crucifixi in coemeterio splendens", zoo werden toch beide »kerckelycke ornamenten", zonder twijfel op aandrang der vier »geleende ministers" en van den verderen Gereformeerden kerkeraad, tusschen 8 en 12 Dec. 1629, door de Bossche magistraat verwijderd; waaromtrent Ophovius den 19den December in zijn »diarium" opteekende: »Scripsit d. Leemputt, quod pridie conceptionis haeretici deposuerint crucem aeneam ex coemeterio, et ante octo dies crucem ligneam ex oxsali". *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 372. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 53, 301, 901—905, 915—918; t. IV, p. 840.

[4]) Toch kreeg die legende nieuw voedsel, toen in 1632 te Granada bij den Spaanschen uitgever Miguel de Lorenzana een boekje verscheen, getiteld: *Relatio mirabilium signorum, quae evenerunt Sylvae-ducis, et poenae, quam Deus dominus noster maledictae sectae concionatoribus immisit*, waarin bovengenoemd vertelsel vannieuws werd opgerakeld. Voetius getroostte zich later de moeite, om dat libel te wederleggen door een afzonderlijk geschreven »Examen hujus novellae mirabiliariae de horrendo interitu, etc.", afgedrukt in de »Addenda" zijner *Dispp. select.*, t. IV, p. 838—843. Ook kwam er van gemelde »Relatio" eene Nederlandsche vertaling uit, waarachter een Calvinistisch spotdicht, in kreupelrijm; naar later Utrechts hoogleeraar berichtte

Digitized by Google

Met het voorjaar van 1630 kwamen Samuel Everwijn uit Dordt, Henricus Swalmius uit Haarlem en Godefridus Udemans uit Zierikzee drie maanden lang de plaats innemen [1]), reeds sedert eenigen tijd door Bushoff, iets later door Moringius, en nu onlangs door Spiljardus opengelaten [2]). Die broederlijke hulp bleek des te gewenschter, omdat er een ernstig conflict dreigde tusschen twee machten, uit den aard der zaak tot onderlinge samenwerking geroepen. De wijze, welke hunne Hoog Mogenden te 's-Hertogenbosch wilden gevolgd zien in het beroepen van vaste predikanten, stond lijnrecht tegenover „de practycke ende ordre vande Gereformeerde kercke". Immers verlangden zij, dat door het consistorie aldaar, met advies der gecommitteerde raden Bruinincx en van Goch [3]), bij meerderheid van stemmen ten spoedigste „soude gedespicieert werden naer seven, acht ofte negen personen, wel geleert, goet van leven, begaeft ende van vriendelicken ommeganck". Uit die nominatie [4]), door een der broederen hun aan te bieden, zouden alsdan de

in zijne *Dispp. select.*, t. III, p. 906, »addito ab aliquo ex nostris epigrammate fabulam Papisticam non inconcinne exsibilante", onder dezen titel: *Vertooninge des leugenachtigen miraeckel-geest, ofte wonderlijcke teeckenen die gebeurt soude zijn binnen de stadt van s' Hertoghen-Bos. Wt het Spaens originael in 't nederduyts ghetrouwelijck overgheset. Na de copije, met licentie gedruckt binnen Granada, ten huyse van Miguel de Lorenzana.* Anno 1632. Vgl. L. D. Petit, *Bibl. v. Nederl. pamfl.*, dl. I, n°. 1814. Zie voorts hierachter, bijlage CXVI.

[1]) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 14 en 17.

[2]) Busshoff schijnt terstond na de kerkeraadsformatie, begin November 1629, uit Den Bosch vertrokken te zijn. Van Moringius wordt door de consistoriale notulen het laatst melding gemaakt op 14 Dec. 1629. Spiljardus is den 26sten Maart 1630 voorgoed binnen Gorcum terug. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 838: »reliquos concionatores prima illa plantatione sylvaeducensi defunctos, jam pridem salvos et sanos inde discessisse". Zie ook bijlage CXVII.

[3]) Ridder Johan van Goch was tresorier-generaal der Unie. *Verz. v. oork.*, st. III, blz. 6, aant. 1.

[4]) Zie bijlage CXVIII.

Digitized by Google

Staten-Generaal vier of vijf predikanten kiezen; daarbij lettende „op de genegentheyd des kerckenraeds tot de eene ofte d'andere".

Maar langs dien weg, zoozeer afwijkende van de gebruikelijke voorschriften [1]), kon men, volgens het Bossche consistorie, onmogelijk hopen een goed en nauwgezet predikant te bekomen; weshalve er werd geresolveerd om Voetius, Everwijn en Swalmius, met den ouderling de Weert [2]), naar HH. Gecommitteerden aftevaardigen en dezen te verzoeken, dat zij de bezwaren des kerkenraads wilden ter kennis brengen van de Staten-Generaal, opdat der kerk het recht verbleef tot het doen eener beroeping. Zij, van hun kant, beloofden dan bij de aanstaande keuze geen acht te zullen slaan, op wie den Algemeenen Staten of heeren Gecommitteerden Raden mochten „tegen de borst sijn" [3]).

Nadat nog Everwijn, met den ouderling Herman de Bittere, te 's-Gravenhage de Staten-Generaal vruchteloos hadden pogen af te brengen van hun vroeger genomen besluit, als zijnde „een exempel van quade ende schadelicke consequentie voor andere kercken" [4]), legden beide partijen zich ten laatste neêr bij een soort van compromis [5]), hetwelk bepaalde, dat de beroeping der predikanten ditmaal zou plaats hebben ten overstaan van de Gecommitteerden hunner Hoog Mogenden, op denzelfden voet

---

[1]) Zie hierboven, blz. 194, aant. 4 en blz. 195, aant. 5.

[2]) Aangaande David Sweerts de Weert schreef later Voetius in zijne *Polit. eccles.*, t. III, p. 421: »uti memini per viginti annos consulatum Maroci gestum fuisse ab ampliss. et prudentiss. Davide de Weert, mihi amico et familiariter noto, cum anno 1629. inter primos scabinos urbis sylvae-ducensis post urbem in potestatem Foederatorum redactam ab illustr. et praepot. Ordd. Generalibus constitueretur". Vgl. hierboven, blz. 321, aant. 5 en blz. 323, aant. 1.

[3]) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 16, 17.

[4]) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 23, 26.

[5]) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 24. Vgl. bijlage CXIX.

Digitized by Google

als waarop te voren de „denominatie" was geschied [1]). Dienovereenkomstig werden nu, in samenwerking met de heeren Bruyninex en van Goch, 18 Juni 1630, door den kerkeraad bij meerderheid van stemmen tot predikanten van 's-Hertogenbosch gekozen: Gisbertus Voetius, Johannes Spiljardus, Everhardus Schuylius, Nicolaus Antonii van der Deliën en Franciscus Nicolai de Wael. Eerstgenoemde echter had, ter vergadering tegenwoordig, uitdrukkelijk verzocht, hem in de electie voorbij te gaan, daar Heusdens gemeente en magistraat met zijn vertrek zeker geen vrede zouden hebben, en hijzelf die keuze onmogelijk kon inwilligen [2]).

Evenals Voetius, toen men hem later in wettigen vorm het beroep aanbood, vast besloten bleef „bij sijn gemeijnte te leven ende te sterven", zoodat hij met recht „nijet crijgelyck" mocht gerekend worden [3]), bedankte Johannes Spiljardus mede voor de op hem uitgebrachte electie, welke moeite Heusdens predikant, daartoe nevens den ouderling Essings gecommitteerd, bij zijnen Gorcumschen ambtgenoot en diens kerkeraad ook aanwendde, om beider goedkeuring te winnen [4]). Derhalve werden enkel Schuylius en de Wael, respectievelijk uit Schiedam en Almkerk overgekomen, Zondag, 4 Augustus 1630, tot predikanten van Den Bosch bevestigd. Eerst den 18den hierop, geschiedde hetzelfde met van der Deliën, uit Nieuwerkerk [5]).

---

[1]) Zie hierboven, blz. 327, aant. 4.

[2]) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 29.

[3]) Vgl. bijlage CXX.

[4]) Vgl. bijlage CXXI.

[5]) *Kerkl. arch. Den Bosch*. n°. 20, fol. 35, 38. Wat voorts betrof het verkiezen der twee predikanten, later te beroepen in plaats van Voetius en Spiljardus, zoo resolveerde het consistorie, 24 Juli 1630, dat men daarbij zou aanvragen »de approbatie vande achtb. magistraet, ende dat simpelijck

Digitized by Google

Bij de „jonge, teere, aenwassende" gemeente vertoonden zich, ontegenzeglijk, nu en dan teekenen van belangstelling in het werk der reformatie [1]). Immers werden onder hare leden „goede ijveraers" aangetroffen, die, na geëindigde godsdienstoefening, door den predikant, welke daarin was voorgegaan, zich verschillende vragen — „raeckende eenige controversen" — lieten opgeven „om haer alsoo te stercken tegen de wederspreeckers" [2]). Toch viel er over het algemeen op den gang van zaken niet te roemen. Nog altijd bleven de parochiekerken van Sint Jacob, Sint Pieter en die der Kruisbroeders wachten op hare inrichting voor den Gereformeerden predikdienst, en zag zich het Bossche consistorie uit dien hoofde genoodzaakt, 11 Mei 1630, zijn praeses Everwijn met den ouderling de Bittere aftevaardigen naar de reeds 3 November 1629 door het nieuwe stadsbestuur aangestelde kerkmeesters „vande religie" [3]); met verzoek, voornoemde inrichting eindelijk eens ter hand te nemen, overmits deze hoog noodig was „tot de stichtinge der gemeijnte Jesu Christi, ende met cleyne costen conde gedaen worden" [4]). Als hierop

---

volgens de kerckenordre van het synode nationael 1586; sonder eenige andere correspondentie, ofte oock met ijemant anders verder in te willighen of te houden". *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 34. Vgl. echter fol. 41.

[1]) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 21.

[2]) Vgl. *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 23; alsook hierboven, blz. 302.

[3]) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 2. Vgl. mr. van Heurn, *a. w.*, dl. II, blz. 460.

[4]) Zoo bevond zich in de kerk der Kruisbroeders, Sint Catharina geheeten, tot veler ergernis, nog steeds het beschilderde glasvenster van Gisbertus Masius, waarop die bisschop was afgebeeld, knielende tusschen Jezus en Maria, terwijl de eerste hem zocht te laven met een stroom bloed uit zijne zijde (hic a sanguine pascor), de laatste hem wilde drenken met een stroom melk uit hare borst (hic ab ubere lactor), en Masius zelf betuigde: »ik sta in het midden, en weet niet waarheên mij te keeren" (positus in medio, quo me vertam nescio). Kort na de verovering van 's Hertogenbosch, schreef onder deze schilderij een onbekende: »O groote sot, keer u tot Godt". Zie

Digitized by Google

hun boekhouder Willem Hendriks [1]), onder verwijzing naar het sober inkomen van bedoelde drie kerken, het consistorie den goed-gemeenden raad gaf bij de Staten-Generaal in persoon aan te dringen op eenige ondersteuning tot herstel dier gebouwen, wilden de broederen zulks wel doen, maar met uitdrukkelijk beding, dat heeren kerkmeesters de „ornamenten ende superfluiteijten", waaraan men als Gereformeerden volstrekt geene behoefte had, onverwijld zouden te gelde maken [2]).

Ofschoon bij het overgaan van Den Bosch onder de punten des verdrags de bepaling was opgenomen, dat alle Roomsche geestelijken de stad binnen twee maanden moesten verlaten hebben, bleek aan die voorwaarde door slechts weinigen voldaan [3]), en werden hunne Hoog

---

Souterius, *a. w.*, blz. 299, 300. Vgl. Kist en Royaards, *Archief*, dl. IV, blz. 134, aant. 29, dr. Knuttel, *a. w.*, dl. I, st. II, n°. 4113, en *Oud-arch. Heusden*, E. 56, fol. 29 verso.

[1]) Hezenmans, *a. w.*, blz. 292, noemt hem: Willem Hendrikx van Houte.

[2]) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 36. Tot die »superfluiteyten" naar Gereformeerde schatting behoorden in de Sint Janskerk: het »sanctuarium" of »sacramentshuysken" (na de beeldstormerij van 1566 door Jacob Mathijssen omstreeks 1614 gerestaureerd); de vier onderste beelden van het oksaal; die boven den preekstoel, het orgel en de doopvont; Maria »metten engelkens" boven het hoogaltaar; de boom »Jesses", zijnde een fresco schildering der geslachtstafel van Jezus, volgens het Mattheusevangelie, en »staende tegen den pylaer omtrent het L. Vrouwe choor". Naar Hezenmans, *a. w.*, blz. 278, mededeelt, zou Voetius, in een schrijven van 9 Febr. 1634, den raad hebben gegeven aan de Bossche vroedschap, om dat alles «wech te nemen"; hetgeen toen niet, maar enkele jaren later, grootendeels geschiedde. Zie hierover in het breede Hezenmans, *a. w.*, blz. 276—293. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 920.

[3]) Naar het getuigenis der vier predikanten »by leeninghe" was de Katholieke geestelijkheid tijdens die dagen in Den Bosch zoo sterk vertegenwoordigd, dat de straten »daer van krielden". Ook vergaderde in »kleyn Romen" nog altijd het »capitulum" en de »clerus" der toenmalige »cathedralis ecclesiae", terwijl, wie daartoe behoorden, »hare vryheyd soo verre ende onbeschroomt ghebruyckten", dat zij zich als zoodanig »in openen druck lieten intituleren". Vgl. *Resol. Holl.*, 11 Juli 1630.

Digitized by Google

Mogenden ten laatste gedrongen, strenge maatregelen tegen de achterblijvers te nemen. Dit geschiedde [1]) bij plakkaat van 3 Januari 1630. Ook achtte zich de kerkeraad verplicht bij de vroedschap een ernstig vertoog in te dienen, naar aanleiding van onderscheidene „Paepsche stouticheden ende exorbitantien". Als zoodanig wees het consistorie de magistraat op het jaarlijks planten van Meiboomen en de ongebondenheden, welke daaruit telkens weer voortvloeiden [2]); op de bagijnen, die in het stedelijk gasthuis nog altijd hare diensten bewezen; op zoo menig kind, dat tengevolge van den drang der Roomsche geestelijkheid, door bloedverwanten of vrienden uit het weeshuis was teruggevraagd [3]); op de tegenwerking bij allerlei maatregelen steeds van Katholieke zijde door het schooltoezicht ondervonden [4]); op het aanbrengen van zoogenoemde „mutserden" vóór de sterfhuizen der bemiddelde ingezetenen [5]) — „stouticheden", waaruit ten duidelijkste bleek, hoe in „kleyn Romen" den Calvinistischen beginselen wel „een groote deure" was geopend,

---

[1]) Zie mr. van Heurn, *a. w.*, dl. II, blz. 467. Vgl. ook dr. W. P. C. Knuttel, *De toestand der Nederlandsche katholieken ten tijde der republiek*, 's-Gravenhage, 1892, dl. I, blz. 210—213, 216—218.

[2]) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 21. Vgl. *Acten kerkr. Gorc.*, 18 April 1628.

[3]) Ophovius teekende 28 Febr. 1630 in zijn dagboek aan: »Recepi a serenissima S. Celsitudine (t. w. de aartshertogin Isabella, die te Antwerpen resideerde) litteras ad civitates antverpiensem, mechliniensem et lovaniensem, quatenus reciperent ex orphanis, in civitate buscoducensi relictis, et natis legitimis parentibus, qui cogebantur ad heresim, octo aut decem pueros vel puellas". *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 379.

[4]) »Dedi litteras ad d. vicarium et d. Leemputt, (quod) nullo modo permitterem, ut catholici ludimagistri doceant a. b. c. haereticorum propter varias causas, quas addidi: 1°. quia non sequuntur in Patre nostro, decem praeceptis et aliis versionem vulgatam, nec partitionem Decalogi etc. Omittunt Ave Maria, Benedicite haeretico more etc". Uit het dagboek bovengemeld. *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 387.

[5]) Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 271.

Digitized by Google

maar hoe zich daar evenzeer nog bevond eene menigte van „tegen-sprekers" [1]).

Om nu dien laatsten den mond te snoeren, deelde Voetius als voorzitter van het Bossche consistorie, 3 Mei 1630, in eene buitengewone vergadering aan den kerkeraad mede, dat de vier tijdelijke predikanten samen ontworpen hadden zeker programma of biljet, hetwelk, na met goedvinden der stadsregeering te zijn gedrukt en aangeslagen, bestemd was „de leere ende eere" van de christelijke [2]) Gereformeerde kerk alsook die harer dienaren krachtig te handhaven tegenover „de grove tastelycke leugenen ende calumnien, seer onbeschaemdelyck vande Papen ende Paeps-gesinde achter haer rugge wtgestroeyt" [3]). Immers eischten bedoelde predikanten alle

---

[1]) Ook met de hervorming van de Meierij, ging het nog niet naar der Gereformeerden wensch. Zie *Acta syn. part. Z. H.*, Den Haag, 1634, art. 58. Vgl. daarmede *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 365—400, passim; *Resol. Holl.*, 11 en 15 Juli 1630, 1 en 17 April 1631; dr. Knuttel, *De toest. d. Nederl. kathol.*, dl. I, blz. 213—216; 219—221.

[2]) Later spreken de vier predikanten met voordacht van de »Catholijcke ghereformeerde kercke binnen 's Hertogenbosch".

[3]) Als »staelken" van dat »vuyle ghesnater", sommen Voetius en de zijnen in een hunner vlugschriften op, hoe er door de Roomschen binnen en buiten Den Bosch werd rondgestrooid: »dat eene van haer, die sy seggen dat teghen het coperen cruys, dat op Sint Janskerck-hof gestaen heeft, gepredickt hadde, korts daer aen subytelijck ghestorven is; — dat een ander van haer, naer Breda was over-gheloopen, ende aldaer sijn geloove versneckt, ende aende Paepsche catholijcken binnen dese stadt gheschreven hadde, dat sy doch constant souden blijven in haer oudt gheloove; — dat de predikanten selve niet en gelooven, dat sy leeren, ende datter niet eene van alle de predikanten sijne ziele daer voor soude derven te pande stellen; — datter niet een vande predikanten is, die tegen hare priesters soude derven in dispuyte comen, overmidts sy haer met weynigh woorden souden den mondt stoppen; — datter geene luyden met eeren in haere kercke en komen, maer een hoop soldaten, ende anders niet vele bysonders". Geenszins achter hun rug, maar als in het aangezicht der Bossche predikanten, verzekerde Johannes de Gouda, pater-jezuïet, in een ten jare 1630 uitgegeven libel: »Sylvamducis cum templis et bonis ecclesiasticis a dominationibus ipsorum tanquam a fure et raptore fuisse occupatam". Zie Voet., *Thers. heaut.*, p. 245; vgl. *Dispp. select.*, t. IV, p. 842.

Digitized by Google

priesters en monniken, welke vroeger te 's-Hertogenbosch de Roomsch-katholieke belangen hadden voorgestaan of zulks nog deden, daarbij ten stelligste op, om, binnen eene maand na afkondiging van het manifest, hun gedrag te komen rechtvaardigen „voor de volle ghemeynte, of ten minsten voor den achtbaren magistraet", die hiertoe wijze, tijd en plaats behoorlijk zou vaststellen. Verschenen de gedaagden niet „ter vriendelijcke conferentie", dan rekende men hen geenszins bij machte „haer stuck te verandtwoorden" [1].

Nadat over bovengenoemd program door het consistorie ernstig beraadslaagd en daarin tevens was opgenomen de uitdrukkelijke verklaring, hoe „de ministers by leeninghe" tot heden niets hadden geleerd en, op verbeurte „haerder zielen salicheydt" [2], evenmin van plan waren, den burgers „der loffelijcke ende wijt-beroemde stadt van 's Hertoghen-bosch" iets anders voortaan te leeren als „het out apostolisch, catholijck, christelijck geloove, naer ghelaten van onsen ghetrouwen salichmaker, ende oppersten herder Jesu Christo, door sijne heylighe propheten ende apostelen", werd deze Verdaginghe [3] den 15den Mei 1630 op het raadhuis door schout en schepenen geapprobeerd, en den volgenden dag — maar eerst nog door Voetius, Swalmius, Udemans

---

[1]) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 22.

[2]) Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 1117. Zie ook hierboven, blz. 333, aant. 3.

[3]) Het »programma", 16 Mei 1630 »publijckelijck gheaffigeert", bestond uit een blad in-plano, met, tot inleiding, aan het hoofd de woorden: »Allen den ghenen, die dese letteren sullen sien of hooren lesen, ghenaede ende vrede van Godt den Vaeder, ende onsen Heere Jesu Christo". Het werd gedrukt »naer de copije, tot 's Hertogenbossche by Jan van Turnhout, inden Bijbel, anno 1630". Later kwam datzelfde program uit onder den titel: *Verdaginghe van Gereformeerde vier predicanten van 's Hertoghenbosch, aen alle Catholijcke leeraers, tot bewijs van de ware Christelijcke religie.* (z. n. v. pl. e. v. dr.), 1633. Ook bezorgde Jansenius daarvan eene uitgave in 't fransch.

Digitized by Google

en Everwijn ter oorkonde onderteekend — hier en daar in de stad aangeplakt [1]).

Niet groot bleek, althans voorloopig, het begeeren der Roomsch-katholieken om den hun toegeworpen handschoen op te nemen [2]). Slechts met vicaris van den Leemputte, die, kanunnik der Sint Janskerk, zijne prebende in Den Bosch genietende daar ook mocht verblijf houden [3]), sprak Voetius eene enkele maal over het aangeslagen manifest; evenwel zonder dat van den Leemputte of zijne medegeestelijken zich bereid toonden den vier predikanten te woord te staan [4]). Nadat dezen bijkans eene maand lang vruchteloos hadden gewacht en verlangd, werd er den 14den Juni 1630, 's avonds om negen uur — dus nog binnen den gestelden termijn — vanwege jonker Filips van Thienen [5]), kommandant over de garnizoenen

---

[1]) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 23, en mr. van Heurn, *a. w.*, dl. II, blz. 468.

[2]) Toch bevat Ophovius' dagboek daaromtrent het een en ander. Hij teekende aan, op den 19den Mei: »Detulit quidam copiam citationis ad disputandum in civitate buscoducensi ridiculam etc."; — op den 26sten Mei: »Scripsi apologiam contra quatuor praedicantes buscoducenses super symbolum"; — op den 28sten Mei: »Dimisi fratrem Andream conversum Buscoducum, qui Lovanio venerat missus a. p. m. Ryder cum litteris, quod facultas theologica judicet, rescribendum edicto vel provocationi haereticorum ministrorum buscoducensium: ego illum remisi cum responso nostro ad provocationem et cum scripto super symbolum contra haereticos etc. Reliqui judicio facultatis, et scripsi litteras ad facultatem ut ipsi ordinarent, mutarent etc". *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 385. Ook vermeldt de auctie-catalogus van Voetius' bibliotheek, pars II, theol. in oct., n°. 257, een repliek, getiteld: »Bolognini wederlegginge tegens het manifest van de vier predicanten van den Bosch". Zie daarover Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 438.

[3]) Het voormalige kapittel der Sint Janskerk telde dertig kanunniken, aan wier hoofd een deken stond. Hezenmans, *a. w.*, blz. 299, aant. 1, en de eerste bijlage.

[4]) *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 25.

[5]) Niettegenstaande graaf Willem van Nassau, nog vóór het capituleeren der stad, zich bij de Staten-Generaal als toekomstig gouverneur van Den Bosch had aanbevolen (zie *Verz. v. oork.*, st. III, blz. 107), was Johan Wolphaert, heer van Brederode, »een vertrouwt ende ghequalificeert per-

Digitized by Google

zoo te 's-Hertogenbosch als op de omliggende forten, bij elk hunner een pakket thuis bezorgd, hetwelk voornoemden bevelhebber dien eigen middag door zekeren trompetter uit Diest overhandigd was, te gelijk met een schrijven van den ritmeester in Spaanschen dienst, Bousbeke [1]). Vol vertrouwen, dat nu eindelijk de uitdaging zou zijn aangenomen [2]), opende ieder predikant belangstellend het hem toegezonden pakket; doch vond daarin „veel papiers ende weynich bescheet; veel woorden ende weynich redenen; vele bravaden ende rodomontaden, maer gheene teeckenen van eene rechte couragie, om desen geestelijcken strijdt tot ondersoeck der waerheydt aen te gaen" [3]).

Voor de priesters en paters van Den Bosch, die de Gereformeerde „ministers", wat zij ook deden, maar tot geen spreken of confereeren konden krijgen [4]), traden hier — door hunne oversten gelast — met een in het

---

sonagië, inboorlingh van dese landen, op wiens vromigheydt, dapperheydt, ende getrouwigheydt men sigh hadde te verlaten" (zie *Resol. Holl.*, 17 Dec. 1629), door hunne Hoog Mogenden tot die betrekking geroepen. Daar hij echter meestal in het leger te velde of in Den Haag verbleef, voerde jonker van Thienen, luitenant-kolonel bij Brederode's regiment, namens hem het bevel over de militairen te 's-Hertogenbosch en in den omtrek. Hezenmans, *a. w.*, blz. 281.

[1]) Bousbeke was tijdens het beleg van Den Bosch hopman of kapitein eener afdeeling garnizoensruiterij, en bij de overgave dier stad met haar naar Diest vertrokken. *Mémoires*, p. 113; mr. van Heurn, *a. w.*, dl. II, blz. 439.

[2]) Reeds twee dagen later, den 16den Juni 1630, schreef Ophovius in zijn dagboek: »Accepi a sculteto van de Velde citatorias et responsum ad citatorias quatuor praedicantium buscoducensium". *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 386.

[3]) Zie *Naerder openinghe van de manifeste*, enz., 2de druk, Amst., 1630, blz. 2, 19.

[4]) Zelfs werden sommige Roomsche geestelijken te 's Hertogenbosch door de predikanten »in haer logement" opgezocht en ter conferentie uitgenoodigd; andere »in 't particulier, daer toe vriendelijck ghebeden". Zie *Naerder openinghe*, blz. 21. Al dat pogen was evenwel tevergeefs, waarom Voetius dan ook in zijn *Philonium romanum correctum*, p. 103, verklaarde: »Citius aquam ex pumice, quam ex illis verbum aliquod ad causae nostrae impugnationem, aut suae defensionem eliceres".

Digitized by Google

latijn, fransch en duitsch geschreven „cartel" [1]) als advocaten op [2]), twee doctoren in de theologie: de kanunnik der collegiale kerk van Sint Pieter te Leuven, Guilielmus ab Angelis [3]), en de koninklijke professor „van de heylige Schriftuer" aldaar, Cornelius Jansenius [4]).

Reeds aanstonds maakten Rome's geestelijken in hunne Daechs-vaerdicheyt [5]) spottend gewag van vier predikanten der Bossche „synagoge" [6]), die, verlaten door

---

[1]) Het Latijnsche en Duitsche (= Nederduitsche?) cartel werd te Brussel bij Jan Pepermans gedrukt, het Fransche te Leuven bij Jan Oliviers en Coenesteyn. Van laatstgenoemd cartel is een exemplaar aanwezig ter Oudroomsch-katholieke pastoriebibliotheek, in den Hoek van St.-Marie, te Utrecht. Het wordt voorafgegaan door eene vertaling, in 't fransch, van het »programma" der vier predikanten.

[2]) Elders heeten zij: »vooghden ende procureurs over de arme onmondige weesen, de geestelijckheyt vanden Bosch".

[3]) Willem van Engelen, 1 Sept. 1583 te 's-Hertogenbosch geboren, stond in hoog aanzien bij de pausen Urbanus VIII en Innocentius X. Sedert 28 Mei 1639 professor aan de Leuvensche universiteit, trad hij daar op als een krachtig bestrijder der denkbeelden van zijn vroegeren medestander Jansenius, in diens »Augustinus" neêrgelegd en ontwikkeld. Zie over hem *Alg. Nederl. familieblad*, dl. VII, blz. 177.

[4]) Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 842; *Polit. eccles.*, t. II, p. 915. Geboren te Acquoy, bij Leerdam, werd Jansenius in 1630 hoogleeraar te Leuven, en in 1636 bisschop te Yperen, alwaar hij 6 Mei 1638 aan de pest overleed.

[5]) Het Fransche pamflet had tot hoofd: »Response des Catholiques au cartel des ministres de Bois-leduc. A tous ceux qui verront ces présentes lettres ou oïront, salut, et lumière du S. Esprit pour recognoistre la vérité". Later verscheen dat vlugschrift onder den titel: *Daechs-vaerdicheyt om alle Catholijcke weder-partyen te beantwoorden. Op het ghene, dat sy teghen de Catholijcke religie souden willen opwerpen* (z. n. v. pl. e. v. dr.), 1633. Een nadruk van het program en het daarop ingekomen antwoord was reeds ten jare 1630 uitgegeven als: *Tooneel van de moedigheydt van vier predicanten binnen s'Hertoghen-bosch. Ende cloeckveerdicheyt van twee Catholijcke proffessoren binnen Lueven. Aengaende een openbare wt-daginghe om op het stuck van twarachtich gheloove een 'tsamen-spreeckinghe ende oprecht ondersoeck te doen. Na de copye, gedruct tot s' Hertogen-bosch by Jan van Turnhout, ende tot Brussel, by Jan Pepermans*, 1630, Zie dr. Knuttel, *Pamfl.*, dl. I, st. II, n°. 4106, *Catal. prov. gen. N.-Br.*, 2de gede., blz. 421.

[6]) Naderhand, in zijn *Breeder antwoordt*, enz., gewaagt Jansenius onomwonden van een »synagoge des satans".

Digitized by Google

het meerendeel hunner toehoorders [1]), met „alle ende een yegelyck", inzonderheid met „kerckelycke persoonen", wilden handelen over het oud, katholiek, apostolisch, en christelijk geloof — „dat sy haer beroemden te belyden", zonder het te bezitten [2]). Toch waren ab Angelis [3]) en Jansenius, naar zij verzekerden, niet ongenegen den strijd aan te binden met Voetius en Udemans, Swalmius en Everwijn, mits dat men ten platten lande, tusschen de twee „frontieren", zou samenkomen; op eene plaats, volkomen vrij en voor beide partijen even gemakkelijk te bereiken. Ook moest er over en weer hoegenaamd geen krijgsvolk te duchten zijn [4]); geen magistraatspersoon, eenzijdig en bevooroordeeld, moest het godsdienstgesprek leiden; niemand, in geestelijke zaken onervaren, moest recht spreken over de wederzijdsche geschilpunten; terwijl, als laatste voorwaarde, van den tegenstander alle behoorlijke zekerheid en van de hooge regeering het voor de conferentie vereischte verlof moest gevraagd en verkregen worden [5]).

---

[1]) Aldus het Nederduitsche cartel; het Fransche heeft: »d'auditeurs Catholiques". Verklaren straks de ministers: »Wy hebben door Godts zeghen toe-hoorders, oock Catholijcke toe-hoorders, geboren Bossenaers, mans en vrouwen, so vele, datse des Sondaeghs de helft niet sitten en konnen" — zoo valt in die betuiging zekere grootspraak niet te ontkennen. Immers klaagden de predikanten, toen zij hun manifest lieten aanslaan, »dat de goede ghemeynte binnen s' Hertoghen-bosch van 't gehoor seer jammerlijck wierdt afgheschrickt". *Verdaginghe*, blz. 2.

[2]) Vgl. G. ab Angelis »Den deckmantel des catholycke naems afgeruckt van de leere die de Calvinsche predicanten poogen 's Hertogenbösch (sic) in te voeren, Loven, 1630". Zie den *Catal. prov. genoots. N.-Brabant*, 4de gede., blz. 951.

[3]) Buiten twijfel onderteekende ab Angelis de *Daechs-vaerdicheyt* met opzet als »borgher van s' Hertoghen-bosch".

[4]) Gelijk in Den Bosch, waar een sterk garnizoen lag.

[5]) »So hebben dese magistri nostri den wech fijnkens met doornen toegeheynt, op dat wy daer niet souden door-cruypen, om by haer te komen" — verzekerden, naar aanleiding van die voorwaarden, de Gereformeerde predikanten; terwijl later Voetius, in zijne *Polit. eccles.*, t. III, p. 659, be-

Digitized by Google

In een wederantwoord, gedagteekend uit Den Bosch, 24 Juni 1630, en verschenen onder den titel: Naerder openinghe van de manifeste [1]), gaven Voetius en zijne ambtgenooten ruimschoots lucht aan de niet geringe teleurstelling, bij hen verwekt door het gemeenschappelijk schrijven der twee Leuvensche magisters. Dezen toch hadden „so vele noten op haren sanck", dat „het accoort qualijck te vinden was". Liefst voor wind en stroom zeilende, schenen zij van eene aanstaande samenkomst geen profijt, maar wel schade te wachten en namen, misschien juist daarom, hunne toevlucht tot eene reeks van laffe verontschuldigingen; tot allerlei „geraepte grieven ende swarigheden", die geheel ongegrond waren — echte „doecxkens" tegen het bloeden.

Hoewel de vier predikanten binnen 's-Hertogenbosch sommige der door Jansenius en ab Angelis gestelde voorwaarden niet uitvoerbaar rekenden, en andere als dubbelzinnig of onbillijk beschouwden, wilden zij echter toonen „voor een cleyn gheruchte niet vervaert te zijn". Uit-

---

tuigde: »Clerici sylvae-ducenses publico programmate a quatuor ministris tunc Sylvae-ducis in nove plantatae ecclesiae, rigatione et ordinatione occupatis provocati, excitabant duos theologos lovanienses, qui se ad collationem paratos histrionice simularent".

[1]) De volledige titel is: *Naerder openinghe van de manifeste by de vier predicanten binnen S' hertogenbossche den* 16. *Maij uytgegeven aen de geestelijckheyt aldaer. Tegens seecker cartel den* 14. *Junij by twee doctores tot Loven den voorz. predicanten toeghesonden. Jerem.* 8. 9. *Want wat connen sy goets leeren, de wyle sy des Heeren woordt verwerpen. Tertullianus noemt de ketters lucifugas scripturarum, dat is, die het licht der Schriftueren vlieden. Gheprent tot S' hertogenbossche by my Jan van Turnhout. Inden Bijbel. Anno* 1630. Nog in hetzelfde jaar verscheen daarvan te Amsterdam, gedrukt »met consent" van Jan van Turnhout, bij Marten Jansz. Brandt eene tweede, door de »autheurs" verbeterde uitgave; met een breedvoerig naschrift »aende achtbare burgers van 's-Hertogenbossche", en een veel korter woord ter inleiding bij de genoemde Bossenaars, benevens een »translaet uyt het latijn" der door ab Angelis en Jansenius den predikanten toegezonden *Daechs-vaerdicheijt.* Zie voorts hierachter, bijlage CXXII.

Digitized by Google

gaande van het beginsel, dat bij geloofszaken geen andere toetsteen mocht gebezigd worden dan het woord Gods, in wet en evangelie ten volle geopenbaard, gold hun noch de Katholieke overlevering, noch de Roomsche kerk of paus, maar enkel het bijbelboek als „pilaer ende vasticheyt der waerheyt". Hiermede gewapend, betuigden de Bossche kerkedienaren ad interim, bij hun dupliek, den Leuvenschen „vooghden ende procureurs", dat zij ganschelijk „bereydt ende overbodigh waren, om met haerlieden in conferentie te komen"; — alleen diende het dispuut plaats te hebben in het openbaar [1]), en moesten niet zij, maar hunne tegenpartijders aan de overheid vragen, daarvoor zoo spoedig mogelijk met wederzijdsch goedvinden de noodige maatregelen te nemen.

Naar zich verwachten liet, bleef die herhaalde „verdaginghe" zonder eenig gevolg. Ook zagen drie der onderteekenaren van het manifest: Voetius, Everwijn en Swalmius — reeds bij herhaling huiswaarts ontboden — ten laatste zich gedrongen tot hunne respectieve gemeenten terug te keeren [2]). Dientengevolge werden bedoelde predikanten in de vergadering van Woensdag 14 Augustus

---

[1]) Met betrekking tot zulke publieke en private disputaties, zie Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 655—657. Als »historisch overzicht" niet onbelangrijk is de »Index collationum seu disputationum de religione", gegeven p. 667—679.

[2]) Den 6den Juli 1630 teekende Ophovius in zijn dagboek aan: »Praedicantes quatuor, qui provocarunt Catholicos sacerdotes cum indignatione DD. (scil. Statuum) revocati fuerunt ex Sylvaducis et alii substituti". *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 387. Ten onrechte. Immers was door schepen Herman de Bittere, in zijne betrekking als ouderling der Gereformeerde gemeente, den 4den Juni 1630 ter vergadering van het Bossche consistorie meêgedeeld »dat hy hadde becomen brieven van haere H. M. aende respective magristraaten van Dordrecht, Haerlem, Heusden ende Ziericzee, om te obtineren continuatie voor acht off ten minsten ses weken, vande praedicanten die hier tegenwoordich syn (t. w. Everwijn, Swalmius, Voetius en Udemans)". *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 26. Maar zie ook hierachter, bijlage CXXIII.

Digitized by Google

1630, na voor hunne goede en getrouwe [1]) zorgen hartelijk te zijn bedankt, uit hun tijdelijken werkkring ontslagen met „eene loffelycke attestatie in de beste forme, om haer in het toecomende te dienen daert behoorde"; — een ontslag, schier onmiddellijk gevolgd door de dringende bede ten afscheid, om toch bij voortduring het wakend oog gevestigd te houden op „dese teere gemeynte" van Den Bosch, in welke, naar zich het consistorie vleide, Voetius „als de naeste gesetene" groot en blijvend belang stelde [2]).

Reeds spoedig na zijne tehuiskomst zag er, met opdracht aan de Bossche magistraat en burgerij, van Heusdens kerkedienaar een Latijnsch boekje het licht, Philonium romanum correctum getiteld [3]). Door Voetius opgesteld onder medeweten zijner voormalige

---

[1]) Zie bijlage CXXIV.

[2]) In zijne hoedanigheid van geleend predikant was Voetius, sinds 9 Oct. 1629 tot 22 Aug. 1630, alzoo ruim tien maanden, te 's-Hertogenbosch werkzaam. Aanwezig ter gewone kerkeraadsvergadering, op Woensdag 21 Aug. 1630, deputeerde men hem daar nog met Udemans, juist één dag vóór zijn vertrek, naar de magistraat. Wanneer derhalve Voetius, *Dispp. select.*, t. IV, p. 283, schrijft: »Adhaec Sylvâ-ducis jam occupatâ ibidem novem mensibus operam meam commodasse", telt hij van zijn verblijf in Den Bosch waarschijnlijk den tijd af, dien hij doorbracht te midden der Heusdensche gemeente. Vgl. bijlage CXXIV.

[3]) Hoewel in de voorrede, gedagteekend op 28 Aug. 1630 uit Heusden, door Voetius nadrukkelijk was verklaard: »Tardius forte, quam nonnulli putaverant, in lucem prodeunt (n. hae notae); sed in causa fuit typographi defectus, ita ut editionem post reditum ad ecclesias nostras differre coactus sim", en hetzelfde jaartal ook op den titel voorkwam, had het geschrift van Heusdens prediker: *Philonium romanum correctum. Hoc est, notae et castigationes, in declamatiunculam Cornelii Jansenii theologiae doctoris, et professoris lovaniensis, titulo »Alexipharmaci civibus buscoducensibus propinati, etc. editam"*, Dordr., 1630, naar Jansenius beweerde »niet en connen volmaeckt worden, dan ontrent de maent van Februarius van dit teghenwoordich jaer (t. w. 1631)". Ook onderstelde hij, dat er voor die vertraagde uitgave nog wel andere redenen zouden bestaan hebben dan »'t ghebreck datter 'tvoorgaende jaer aende boeck-druckers in Hollandt was gheweest". Met dat al, teekende Ophovius reeds den 24sten Januari 1631 in zijn dagboek aan: »Misi Lovanium libellum Voëtii contra Jansenium a fiscali missum Sylvaducis". *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 394.

Digitized by Google

ambtgenooten te 's-Hertogenbosch [1]), was het meer bepaaldelijk gericht tegen zeker pamflet van Jansenius: Alexipharmacum civibus sylvaeducensibus propinatum [2]), hetwelk deze eertijds had toegevoegd aan de uit Diest overgezonden afdrukken der „Daechsvaerdicheyt" [3]). Met dien Preservatyf-dranck, gelijk de vertaalde titel luidde [4]), bood Leuvens professor, volgens zijn zeggen, den Roomsch-katholieken in Den Bosch een heilzaam middel „tegens den toover-gift-dranck van de Ghereformeerde ministers aldaer"; zoodat genoemd vlugschrift dan ook te recht kon worden aangemerkt, als eene „corte beantwoordinghe op het beroep-boecxken" der tijdelijke predikanten van 's-Hertogenbosch [5]).

---

[1]) »Ita hae notae de consilio rever. collegarum conscriptae sunt". Voet., *Phil. rom. corr.*, p. III, praef.

[2]) Opgenomen in Voetius' »Philonium romanum correctum", waaraan het onmiddellijk voorafgaat, heeft het geschrift van Jansenius tot titel: *Alexipharmacum civibus sylvaeducensibus propinatum adversus ministrorum suorum fascinum. Hoc est responsio brevis ad libellum provocatorium ministrorum sylvaeducensium*, Lovan., 1630. Het oordeel der Katholieke censuur, geplaatst achter dat boekje, luidde: »Bibite hoc ab experiente medico propinatum alexipharmacum, o cives, et inoffensam, a prima Sylvae vestrae plantatione, fidei Catholicae sanitatem retinete; bibite ministri, ut flatis sani. Ita voveo, et in praelum mitto. Lib. Fromondus, s. th. in acad. lovan. doctor, et prof. ord., archiepiscopalis per dioeces. meclin. libr. censor. Die 4 Junij, anno 1630". Bij Jan Oliviers en Coenesteyn verscheen, eveneens in 1630, eene Fransche uitgave van het »Alexipharmacum", bezorgd door Jansenius; achter welke gevoegd waren »les lettres de desfy de part et d'autre"; hierboven vermeld op blz. 334, aant. 3, en blz. 337, aant. 5.

[3]) Zie hierboven, blz. 336. Den 17den Juni 1630 teekende Ophovius in zijn dagboek aan: »Recepi a d. decano et pastore eyndoviensi responsum latinum: Alexipharmacum ad provocationem quatuor ministrorum sylvaeducensium". *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 386.

[4]) *Catal. prov. gen. N.-Br.*, 2de gede., blz. 421.

[5]) Zoo was allengs eene »schriftelijcke conferentie" in de plaats getreden van het mondeling dispuut; iets, waartegen de vier predikanten verklaarden geen bezwaar te hebben, mits daarbij zou gebezigd worden »goet nederlandtsch, dat de gemeynte verstaet"; alsook, dat men over en weer elkanders boeken zou mogen lezen »sonder verhinderinghe". *Naarder openinghe*, 2de druk, blz. 44.

Digitized by Google

Buiten twijfel verried Jansenius' pleidooi eene niet geringe mate van heftigheid, zich openbarende in breedsprakige, sterkgekleurde, nu en dan zéér holle rhetoriek. Tegen Voetius en zijne medestanders werd uitgevaren als tegen „waggelmutsen", die voortdurend de waarheid zochten en haar nimmermeer vonden [1]); — „woordenpronckers", die met mooie praat de onkundigen misleidden [2]); — „lant-roepers van nieuwigheden ende lap-cramers van 't gheloof" [3]). Door opgeblazen verwaandheid en „kittelachtighe onruste" vervoerd, beeldden die vier „Gommariste ministers" zich dwaselijk in, dat zij der bevolking van 's-Hertogenbosch het oud, apostolisch, katholiek christendom konden brengen; zij, die wat ze nog goeds bezaten aan Rome's kerkleer te danken hadden. Dat derhalve die opgeworpen herders „ad interim", hunne zending en macht om te reformeeren eens vooraf met onweêrlegbare bewijzen staafden — de katholieke geestelijkheid van Den Bosch zou, in dit geval tot wijken gedwongen, de schapen harer kudde willig hun overleveren.

Met geen andere bedoeling onderwierp dan ook Voetius den „Preservatyf-dranck", dien hij liever „Laudaensch slaep-cruyt" heette [4]), aan een afzonderlijk, zéér nauwkeurig onderzoek, dat wel grootendeels zich aansloot bij hetgeen door de „Naerder openinghe" gemeenschappelijk

---

[1]) »Audiunt illum (n. Paulum apostolum) cum admiratione detestantem vertumnos illos, qui semper inquirendo discunt, et nunquam ad scientiam veritatis perveniunt". Jansenius, *Alexiph.*, p. 4. Vgl. *Preservatyf-dranck*, blz. 3.

[2]) Jansenius, *Alexiph.*, p. 9. Vgl. *Pres.-dranck*, blz. 7.

[3]) »Audiunt illum adversus hujusmodi praecones novitatis, et interpolatores veritatis terribili severitate intonantem". Jansenius, *Alexiph.*, p. 4. Vgl. *Pres.-dranck*, blz. 3.

[4]) Alexipharmacum, cum ex ingredientibus pharmacum hoc soporiferi generis esse deprehendatur, praestitisset isto titulo insigniri: Laudanum opiatum". Voet., *Phil. rom. corr.* p. 1.

Digitized by Google

was in het licht gesteld [1]), maar het reeds opgemerkte niettemin uitbreidde [2]), of bevestigde door tal van plaatsen, ontleend aan bijbel, kerkvaders en latere Roomsch-katholieke schrijvers, inzonderheid Bellarminus [3]); daarbij den tegenstander voor oogen houdende, hoe sommige uitspraken verkeerd door hem waren toegepast [4]), andere ten halve aangehaald of geheel uit haar verband gerukt [5]). Volgde Heusdens prediker in zijne bestrijding zoo trouw mogelijk den niet zeer logischen gedachtengang van het „Alexipharmacum" — hij liet tevens geene gelegenheid ongebruikt om, nu eens schertsenderwijs [6]), dan weer bitter en streng [7]), den Katholieken hoogleeraar te wijzen op diens woordenpraal en gebrek aan methode [8]).

---

[1]) Soms verwijst Voetius zijne lezers naar die »declaratio belgica". Zie *Phil. rom. corr.*, p. 69, 72, 73, 76, 79.

[2]) Zie Voet., *Phil. rom. corr.* p. 16—20.

[3]) Zie Voet., *Phil. rom. corr.*, p. 7, 9, 29, 40, 41, 49, 57, 60, 62, 75, 76, 79. Ook dat hij vroeger het »Mysterium iniquitatis" van Du Plessis-Mornay vlijtig had bestudeerd, kwam Heusdens prediker nu goed te stade; *ibidem*, p. 66, 69, 82, 95. Vgl. hierboven, blz. 103 en 164.

[4]) Zoo b.v. heet het van eene bewijsplaats, uit Augustinus aangehaald: »Quid haec ad nos, qui fidem hanc de trinitate, et persona Christi sartam tectam tuemur; aut quid haec ad Papae dominium temporale et spirituale totumque illud papalitatis chaos, quod nos impugnamus? Sed patrum sententiae erant ostentandae apud imperitum vulgus, (ut tu buscoducenses appellas) atque hoc mangonio phaleris exornata magna mater Cybele romana in pompam quasi circumducenda". Voet., *Phil. rom. corr.*, p. 21, 22. Vgl. p. 47.

[5]) »Utinam buscoducensibus et lectori cuivis integrum esset ipsum Augustini tractatum legere; videret procul dubio cum dolore et indignatione lumbifragium ipsum hic passum et alibi crurifragium a Jansenio. Contenti erimus antecedentia et consequentia descripsisse". Voet., *Phil. rom. corr.*, p. 55.

[6]) »Nunc vero, dum instar rhetoricae classis discipuli, quasi pro praemio et loci victoria stylum exercere, et in re tam gravi plus quam pueriliter ludere visum fuerit, nihil spei aut occasionis ad illustrandam veritatem quantum in ipso est nobis reliquum facit". Voet., *Phil. rom. corr.*, p. I, praef.; vgl. daarmede p. 22, 98.

[7]) »Quam stupea et stupida haec connexio aut consequentia! Adhibe quaeso logicam tuam et regulas consequentiarum d. Janseni. Ubi serio tentaveris, videbis quid intersit inter probationes et rhetoricationes". Voet., *Phil. rom. corr.*, p. 46.

[8]) »Qualem hanc esse d. Jansenii in buscoducenses ministros philippicam,

Digitized by Google

Jansenius, door die critiek ten zeerste geprikkeld, nam opnieuw de pen ter hand en schreef zijne Notarum spongia [1]), in het nederlandsch overgezet als Catholycke uyt-wis-spons [2]); een werk, dat — „toegheeyghent" wederom aan de Roomsche bevolking van Den Bosch [3]) — het „breeder antwoordt" bevatte op de aanmerkingen door „den Ghereformeerden predicant Gisbertus Voetius" tegen den „Preservatyf-dranck" uitgegeven [4]). Onder vermelding der „onhebbelijckheyt", waarmeê, zooals Jansenius zocht aan te toonen, zijn schrijven daar behandeld was, verzekerde hij, in de voorrede van bedoelde „Uyt-wis-spons", ditmaal alle „ghecierde ende vloeyende woorden" ter zijde te hebben gelaten, om, in „stillicheyt des ghemoets" en zonder „groote kyvagie", uitsluitend zich

---

licet crebrioribus patrum sententiis vermiculatam, cuivis ex notis et castigationibus nostris mox constabit. In quibus, quod inviti secuti fuimus ipsius ductum, et methodum ἀμέθοδον, non nobis sed illi imputandum est". Voet., *Phil. rom. corr.*, p. II & III, praef.

[1]) *Notarum spongia quibus alexipharmacum civibus sylvae-ducensibus nuper propinatum aspersit Gisbertus Voetius minister sylvaeducensis authore Cornelio Jansenio episcopo iprensi, s. th. doctore et sacrarum litterarum quondam in academia lovaniensi professore regio. Editio tertia. Cum Alexipharmaco, Lovanii, apud Petrum Sassenum et Hier. Nempaeum. Anno* 1666. Bedoelde »Notarum spongia" is o. a. aanwezig, in de boekerij van het prov. genootsch. van Kunsten en Wetensch. in Noord-Brabant; zie *Catal.*, 4de gede. blz. 955, n°. 105. Vgl. voorts hierachter, bijlage CXXV.

[2]) *Catholycke uyt-wis-spons over de aenmerckinghen, die Gisbert Voetius heeft uyt-ghegheven teghen den Preservatyf-dranck. Toe-gheeyghent de godtvreesende ende mannelijcke Catholijcke burgeren van den Bosch. Ghemaeckt door Cornelius Janssenius van Leerdam, doctor inde godtheydt, ende koninckklijcke majesteyts professor van de h. Schrifture. Over-gheset uyt het latijn inde Nederlantsche tale, 't Antwerpen*, 1633. Zie, voor den inhoud van dit boekwerk: dr. Rogge, *Beschr. catal.*, st. II, afd. II, blz. 118. Vgl. Voet., *Thers. heaut.*, p. 237, en bijlage CXXVI.

[3]) Den Bosch wordt hier door Jansenius genoemd: »de heerlijcxste ende christelijcxste stadt".

[4]) Den 2den Aug. 1631 schreef bisschop Ophovius in zijn dagboek: »Respondi d. ex. m. Jansenio et gratias egi pro edita spongia contra Voetium". *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 399.

Digitized by Google

bezig te houden met het onderzoek der „oprechte" waarheid [1]).

Hiertoe besprak hij allereerst eenige „buytenpropoostvraghen", door Voetius in diens „Philonium" aangestipt; ging dan over tot het naar Roomsch-katholieken trant verklaren en verdedigen der kerkelijke zending of roeping [2]) zoowel als successie of opvolging [3]); terwijl het slot zijner breed uitgewerkte „Spongia" enkele beschouwingen inhield omtrent de disputen met ketters te voeren, omtrent de leerstellingen, gehuldigd door de Calvinisten en — wat inzonderheid merkwaardig mocht heeten, als gevloeid uit Jansenius' pen — omtrent „het ondwaelbaere meester-schap" van Rome [4]), aan welks voorlichting de tegenpartij zich volgens hem tot haar groote schade onttrokken had.

---

[1]) »Denique quia nihil magis animum disputantis perturbare solet, quam fervor is qui e nimia contentione oboritur, opusculum hoc quam maxima fieri licuit, animi tranquillitate pertexui: ut nusquam nisi in ipsa sincerae veritatis indagatione defixus, tanto expressiorem eam oratione promerem quanto a nebulosa hujusmodi perturbatione puriorem". Jansenius, *Notar. spong.*, p. 3. Vgl. *Cath. uyt-wis-spons*, blz. 36.

[2]) In zijne beantwoording, *Notar. spong.*, p. 36—93, »De missione ministrorum" (vgl. *Cath. uyt-wis-spons*, blz. 94—189), volgde Jansenius, zoo trouw mogelijk, het betoog voorkomende bij Voet., *Phil. rom. corr.*, p. 22—37.

[3]) Met dit gedeelte van zijn boekje, *Notar. spong.*, p. 93—133, »De successione ministerii et ecclesiae romanae" (vgl. *Cath. uyt-wis-spons*, blz. 189—254), zocht Jansenius o. a. te weêrleggen, wat Voetius geschreven had: *Phil. rom. corr.*, p. 37—46. Vgl., in zake dier successie, Brandt, *a. w.*, dl. IV, blz. 637—639, alsook het vlugschrift van Jacob Batelier (volgens Tideman) getiteld: Waerachtich verhael, van een disputatie gehouden te Berckel, den 6 Jan. 1634 met een Roomsch-Catholyk priester. Met een kleyn discoursien over de successie vande pausen van Roomen, beschreven door een dienaer der gem. J. Chr. by den Remonstranten, Rotterdam, 1634. Zie L. D. Petit, *Bibl. v. Nederl. pamfl.*, dl. I, n°. 1881.

[4]) »De disputationibus cum haereticis, de doctrina calviniana, de ecclesia romana, catholica, et infallibili ejus magisterio"; Jansenius, *Notar. spong.*, p. 133—246. Vgl. *Cath. uyt-wis-spons*, blz. 255—440.

Digitized by Google

Ook nu bleek het voor den Leuvenschen professor ontwijfeld „een kleen vermaeck", over de hoofdpunten des geloofs van gedachten te wisselen met menschen, die, gelijk hij opmerkte, „d'uytspraecke van de Schrifture, na de maniere van haer eyghen goetduncken wilden afmeten, verwerpende het oordeel ende de authoriteyt van de algemene kerck" [1]). Evenmin als vroeger, ontbrak het bij deze gelegenheid aan tal van krasse uitdrukkingen door Jansenius den vier predikanten, en niet het minst Heusdens kerkedienaar, voor de voeten geworpen; waar hij laatstgenoemde volkomen te recht verweet, dat zijne woorden vaak werden „gheput uyt de duysterste holen van het latijn" [2]), of dat hij Rome's pausen en leer somwijlen aanblafte met een „hondtsche wel-spreeckentheydt" [3]). Niet verdiend daarentegen mocht de beschuldiging heeten, dat Voetius „met dubbel-luydinghe van woorden" de groote menigte trachtte te bedriegen, of dat diens „Philonium romanum correctum" eerder „een onghebonden besem" dan „een beknopte reden-kavelingh" geleek [4]).

Afgezien evenwel van zulke ongerechtigheden, kon Jansenius, het einde zijner „Uyt-wis-spons" genaderd, er in waarheid op wijzen [5]), hoe hij de beweringen der

---

[1]) »Etsi tenuissimae voluptatis est de religionis dogmatibus cum iis hominibus velitari, qui communis sensus fidei velut expertes, opinionum suarum modulo christianae fidei scripturaeque sensa metiuntur, et universalis ecclesiae judicio authoritateque repudiata, suo tantum se duci spiritu, suoque quodammodo genio indulgere gloriantur". Jansenius, *Notar. spong.*, p. 1. Vgl. *Cath. uyt-wis-spons*, blz. 33.

[2]) Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. II, p. 554.

[3]) Jansenius, *Notar. spong.*, 6, 12. Vgl. *Cath. uyt-wis-spons*, blz. 42, 53. Wat betreft het rechtmatige van laatstgenoemd verwijt, zij hier slechts aangehaald: Voet., *Phil. rom. corr.*, p. 49, »Papatus est, qui ex haereticorum, judaeorum, gentilium stercoribus et putri materia scarabaei emersit".

[4]) Jansenius, *Notar. spong.*, p. 14, 8. Vgl. *Cath. uyt-wis-spons*, blz. 56, 45.

[5]) Jansenius, *Notar. spong.*, p. 246, 247. Vgl. *Cath. uyt-wis-spons*, blz. 440, 441.

Digitized by Google

tegenpartij „met een stercken arm" had pogen te verzwakken; al zou ook geen harer woordvoerders zijne betuiging overnemen: dat hij die „volkomentlijck ende overvloedich" had omvergeworpen. Voetius ten minste gaf zich nog geenszins gevangen. Later trad hij bij vernieuwing tegen den koninklijken professor in het krijt — doch toen niet meer als Heusdens predikant.

Digitized by Google

NEGENDE HOOFDSTUK.

In eigen kring. Tot hoogleeraar geroepen.

Niet alleen buiten, maar ook binnen de grenzen van zijn persoonlijk arbeidsveld, openbaarde Voetius eene schier rustelooze, steeds meer omvattende werkzaamheid.

Was het eerste anderhalf jaar van zijn verblijf als predikant te midden der Heusdensche gemeente grootendeels voorbijgegaan met „strijden ende swarigheden"; onder een gedurig „waecken en braecken" [1]) — welhaast scheurden die wolken en mocht hij, na afloop der Dordtsche synode in zijne vaderstad teruggekeerd, „de lieffelijcke sonne der bevredinghe" hoe langer hoe krachtiger zien doorbreken. Zelfs een der ijverigste Remonstrantschgezinden te Heusden, de conrector-voorlezer Mattheus Petri Verhoeven [2]), die zich eertijds met zeker vertoon aan Grevius' zijde had geschaard, de tegenpartij dikwijls spottend „suyvere broeders" genoemd en, naar hij openlijk verklaarde, vanwege „het different" in geen negen

---

[1]) Voet., *Afscheydt-predicatie*, blz. 78. Vgl. *Polit. eccles.*, t. II, p. 297: »Vivum ministromachiae in Belgio nostro exemplum dederunt tempora remonstrantica", en hierboven, blz. 216—260.

[2]) Verhoeven was gewoon de quitantie voor zijn traktement »ter causse van een vierdendeel jaers schooldienste" met zekeren zwier te onderteekenen als: »moderator sive conrector ecclesiaeque praelector hujus oppidi Heusdani". *Oud-arch. Heusden*, E. 215, bijlage tot fol. 28 der gemeenterekening over 1617.

Digitized by Google

maanden deelgenomen had aan eene avondmaalsviering, weigerde nu niet langer de formulieren van eenigheid: catechismus, confessie en canones, te onderteekenen alsook den Heusdenschen kerkeraad en der classis van Gorcum [1]) zijn „hertelyck leetwesen" te betuigen over de „quaede proceduren, voorhenen in altercatie geschiet" [2]).

Nauw genoot echter Voetius een weinig van die kalmte en rust, of er dreigde opnieuw gevaar. De met zoo groote inspanning verkregen „ruymigheyt des levens" kon lichtelijk schade berokkenen aan de vaste „ordre, tucht ende disciplyne" der van Remonstrantsche bestanddeelen nu gezuiverde gemeente. Ook zouden „vleeschelijcke ende wereldtsche" gewoonten zijne Calvinisten — trots de gezonde leer hun gepredikt — misschien verlokken tot „libertijnsche kerckelijckheydt", zoodat zij zich tevreden stelden met een „fluweelen euangelium" en een „gemackelijck christendom", niettegenstaande hij zich alle moeite gaf hen te overtuigen, hoe het wezen der Gereformeerde religie geenszins bestond in een streven en strijden louter met woorden; in een krachtig verzet, zonder meer, tegen de „dwalinghen ende factien" van wie eigendunkelijk buiten „Godes kercke" zich hadden geplaatst, of in hare nabijheid nog immer ronddoolden. Dit ware, om zoo te zeggen, slechts de voorste bolwerken verdedigen; het eene geschil uit het andere oprakelen; de eene schermutseling na de andere aanvangen, terwijl men jammerlijk verzuimde te letten op hetgeen er binnen de vestingmuren plaats vond; in gebreke bleef, den

---

[1]) Blijkens een nog voorhanden kwijtbriefje, gaf de stedelijke regeering bij deze gelegenheid aan Verhoeven het noodige geld »om op classis tot Gorcum te reijssen". *Oud-arch. Heusden*, E. 216, bijlage tot fol. 47 verso der gemeenterekening van 1619.

[2]) *Hand. cl. Gorc.*, 14 Oct. 1619. Zie ook bijlage CXXVII.

Digitized by Google

allernoodzakelijksten kamp te voeren: dien tegen zichzelf en de velerlei „abuysen" in eigen kring [1]).

Uit dien hoofde ging Voetius onafgebroken voort, in de door hem te Heusden gehouden predikatiën, zijne toehoorders ernstig te vermanen, dat zij zich toch niet uitsluitend zouden „weyden ende vermaecken" met de hun hier of daar geboden sierlijke beschrijvingen van de „verborghentheden der saligheydt", om dan verder „sorgheloos ende onbekommert" hunnen weg te gaan. Zulke „neutrale" Calvinisten met „mom-aengesichten en bullebacken van godtvreesentheydt" herinnerden, maar al te sterk, aan het voormalig geslacht der farizeën — die gewitte wanden en ontrouwe dienstknechten! Ook waarschuwde hij de leden zijner gemeente, niet „te hincken aen beyde zyden"; niet, als „modderaers in de practycke", angstvallig hun hart te verdeelen tusschen God en de wereld; tusschen hemel en aarde, licht en duisternis. Veeleer dienden zij gestadig toe te nemen in „vyerigheyt ende strackheydt" des christelijken levens; zich voortdurend te oefenen in een scherp „oppassen"; in een streng de wacht houden over hunne minste handelingen; hun slapen en waken, hun eten en drinken, hun spreken en zwijgen, hun opstaan en nederliggen. Eerst door zulk

[1]) »Ghy die de verschillen in de religie weet te ontleden tot de minste stucken toe, en ontledet ghy u eyghen conscientie niet? vraagt Voetius zijn Heusdensche gemeente, om straks daaraan toe te voegen, deze, zeker hoogst merkwaardige woorden: »De levendighste overtuyginghen, de sterckste dispuyten zijn, met der daedt ende met sijn leven te disputeren; de veylighste ende vruchtbaerste overwinninghe is met weldoen de lastermonden te stoppen — de kladden ende lasteringen op onse heylighe professie van den Pausgesinden, Remonstranten ende andere geworpen, met de suyverheydt des levens af te wissen ende uyt te vaghen". Voet., *Afs.-pred.*, blz. 43, 44. Vgl. daarmede blz. 41—79, passim; *Dissp. select.*, t. III, p. 793: »Ita haereticis disputantibus contra fidem, pro fide non tantum disputare docebuntur orthodoxi, sed et vivere, ac luce bonorum operum adversariorum nebulas discutere".

Digitized by Google

eene „precijsheyt" [1]) zouden zij zich waardiglijk verheffen boven „den slendrium ende ghemeynen sleur" der groote massa; boven alle „ongeresolveerde ende slappe belijders", alle „halfghebacken Gereformeerden", gewoon zich te vergenoegen met eene „middelbare passable godtsaligheydt"; boven alle „pronck-christenen", die „by d'eerste occasie ende windt van vervolginghe" uiteenstoven als kaf [2]).

Denzelfden geest ademde Voetius' Meditatie [3]) over Jacobus 2, vs. 12: „Spreect so, ende doet so, als die door de wet der vryheyt sult geoordeelt worden", ten jare 1628 verschenen. Ook daarin achtte Heusdens prediker zich geroepen, waarschuwend en bestraffend op te treden tegen sommigen zijner gemeenteleden, die, „segghers, ende gheen doenders", voorgaven het goed te meenen met den „dienst der kercke", doch enkel „uyt ghewoonte" of „om der opvoedinghe wille"; — tegen anderen, oogenschijnlijk beteren, die, „comedianten ende courantiers van de religie", er staag op uit waren, van alles iets te hooren en af te weten, maar zonder „t' goede woort Godts" te gelooven of ter harte te nemen; dat „te verdouwen, ende te keeren tot voetsel haerder sielen"; — tegen nog anderen eindelijk, die, echte „formalisten", van het christendom geen hoogere gedachten koesterden,

---

[1]) Van die »precijsheyt" kende en beschreef Voetius meermalen verschillende soorten. Vgl. dr. R. Fruins opstel: »De voorbereiding in de ballingschap van de Gereformeerde kerk van Holland"; zie Acquoy en Rogge, *Arch. v. Nederl. kerkgesch.*, dl. V, blz. 7, aant. 2.

[2]) Voet., *Afs.-pred.*, blz. 16—34, passim.

[3]) De volledige titel luidt: *Gisberti Voetii meditatie van de ware practijcke der godtsalicheydt of der goeder wercken: soo die tot verbeteringhe den Gereformeerden volcke voor-gehouden wert, neffens ende op den gront des waren onghevalschten geloofs, den Remonstranten ende andere die met onse kercken twisten, tot onpartijdige proeve, den onsen tot ontdeckinghe van schijn-heylicheyt, item schadelijcke vysheyt ende precijsheyt, voor ghestelt uyt Jac.* 2, *vers* 12. Amst., 1628. Op twee kolommen gedrukt.

Digitized by Google

dan dat het bestond in een „uyterlijcken kerck-ganck"; volstrekt niet beseffende, dat men zijn geheele leven door, bij het dagelijksch verkeer, in handel en wandel, in alle „particuliere beroepinghen, ampten ende hanteeringhen", religieus en conscientieus zich gedragen moest [1]).

Op deze wijze poogde Voetius, ruim zeventien jaren lang, ijverig en trouw, in volkomen „eenparigheydt met de christelijcke Gereformeerde kercken", tot Heusdens gemeente te brengen, wat bij hem gold als „de oprechte, suyvere, evangelische leere, geklaert van menschelijcke traditien ende van den ouden suerdeessem des Pausdoms" [2]). Aan gelegenheid om openlijk in dien geest te getuigen, ontbrak het hem allerminst. De reeks toch der onderlinge samenkomsten binnen de frontierstad — twee keeren iederen Zondag en even dikwijls gedurende de week — werd, schier onmiddellijk nadat Cloppenburch er den arbeid met Voetius deelde, door nog ééne samenkomst uitgebreid. Verder bleven Heusdens predikanten, als vroeger, belast met het voorgaan op Zondag, 's morgens en 's middags, bij de godsdienstoefeningen te Nederhemert; terwijl daarenboven de bezetting van het kasteel steeds naijverig hare rechten deed gelden op eene afzonderlijke toespraak. Aldus hadden beide kerkedienaren, in zeven dagen tijds, te zamen acht preekbeurten te vervullen [3]). Hierbij kwam

---

[1]) Voet., *Medit.*, blz. 12—18, passim.

[2]) Voet., *Afs.-pred.*, blz. 12 en 81. Vgl. *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p 607—631.

[3]) Onjuist is de voorstelling bij C. Burman, *Traj. erud.*, p. 398 — vroeger door mij overgenomen in *School-gezag*, blz. 16 — die Voetius alléén »octo conciones per quamque hebdomadem" laat houden. Ook de hoogleeraar N. C. Kist dwaalde, naar het mij thans voorkomt, met zijne verzekering in *De Christ. kerk op aarde*, 2de uitg., dl. II, blz. 131: »Van Voetius is het bekend, dat hij, als predikant te Heusden, gewoon was dagelijks in het openbaar te prediken". Misschien gaf tot zulk vergissen aanleiding het

Digitized by Google

nog, dat er, sinds 1619, overeenkomstig het voorschrift der nationale synode van Dordt, door Voetius en Cloppenburch des Zondagmiddags regelmatig werd gecatechiseerd — aanvankelijk in hun pastorie, later in de kerk — van vier tot half zes voor de meisjes, en vervolgens tot zeven uren 's avonds voor de jongens; onverminderd het bijbellezen op enkele werkdagen met meer geoefende lidmaten [1]).

Betrekkelijk kort — drie jaren ongeveer — mocht Voetius de medehulp van zijn „alter ipse" [2]) genieten. Reeds in Januari 1621 waagde Gorcums kerkeraad eene mislukte poging, om Cloppenburch, naast Jodocus Geisteranus en Johannes Spiljardus, als derden predikant, voor die gemeente te verkrijgen [3]), toen zijne vaderstad Amsterdam, welker alumnus hij eertijds was geweest [4]), met het begin van Maart beslag kwam leggen op zijn persoon; een beroep, door Cloppenburch onmiddellijk „toegestelt" en 17 Juni 1621 opgevolgd [5]). Een andere studie-

---

dusgenoemde »avondt-gebedt", dat Voetius op het eind van iederen dag verrichtte, als legerpredikant vóór 's-Hertogenbosch. Zie hierboven, blz. 313.

[1]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 23. Vgl. *Hand. nat. syn.*, blz. 49—52 (17de sessie); Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 793, 794; *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 862—869.

[2]) Vgl. hierboven, blz. 111.

[3]) Door gedeputeerden der classis was ten zeerste afgekeurd de wijze, waarop zich Gorcums consistorie bij het beroepingswerk gedragen had. Men oordeelde namelijk die zaak met »al te groote verhaestinge ende mercklijcke abuijsen" geschied, daar bedoelde kerkeraad, buiten medeweten van gedeputeerden, alsook zonder voorkennis der broederen uit den ring van Arkel, over het uit te brengen beroep reeds »met d. Cloppenburgio in woorden hadden geweest". Deze, toentertijd lid van den Gorinchemschen »coetus deputatorum" en, door bedoelde vergadering »gesondeert", niet ongenegen zijnde zich naar Gorcum te verplaatsen, betuigde bij die gelegenheid zijnen collega's »dat de voors. abuijsen hem waren onbekent geweest, ende dat hij oversulcx aen de selve onschuldich was". *Acta dep. cl. Gorinch.*, 12 Jan. 1621. Vgl. echter hierboven, blz. 249, aant. 3.

[4]) Zie hierboven, blz. 111, aant. 3.

[5]) *Acta dep. cl. Gorinch.*, 8 Maart 1621; *Hand. cl. Gorc.*, 19 en 20 April 1621; *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. I, C, n°. 72.

Digitized by Google

en partijgenoot [1]): de theologisch zoowel als literarisch goed-onderlegde predikant van Schoonerwoerd, Johannes Seroyen [2]), werd daarna Voetius' ambtsbroeder te Heusden. Booze geruchten, omtrent dezen uitgestrooid, als koesterde hij „een vremde opinie int point van den sabbath", deden de Gorcumsche classis besluiten, in hare zomervergadering Seroyen eerst nog sommige vragen ter beantwoording voor te leggen [3]), eensdeels, „om hare conscientie te voldoen", anderdeels, opdat daaruit zijn onschuld zou kunnen blijken, en hij „de classi contentement geven"; wat dan ook tot aller genoegen plaats vond [4]).

Negen maanden slechts had Seroyen binnen de frontierstad het herders- en leeraarsambt bekleed, toen hij, na eene korte ongesteldheid, stierf [5]). Als zijn opvolger werd, half Juli 1622, bevestigd Johannes Slatius [6]), die zoodoende zijne

---

[1]) Vgl. hierboven, blz. 158, aant. 2.

[2]) *Oud-arch. Heusden*, E. 216, bijlage tot fol. 43, vermeldt deze quitantie: »De wethouderen ende regeerders der stede van Heusden ordonneren Jan Franssen vanden Broeck eerste ende opperste borgemeerster deser stede, te betaelen aen Goossen Janssen Hagesteyn, de somme van acht car. gulden, over gelijcke somme, hem geaccordeert ende belooft voor dat hij de meubelen ende ander huijsraedt vanden predicant Joannes Seroij, van Schoonrewoerde, binnen dezer stede met sijne schuijte gelost heeft, die alhier beroepen was, etc. Actum 20 Dec. 1621".

[3]) Vgl. hierboven, blz. 304.

[4]) *Hand. cl. Gorc.*, 12 Juni 1621. Zie ook bijlage CXXVIII.

[5]) Tegen het einde der vacature, door Seroyens overlijden ontstaan, bepaalden de ringbroeders »aengaende de bedieninge tot Heusden", dat, »om haere kercke te bequamer mede te versorgen, sij alle met gebeurten voortsaen den dienst souden waernemen tot Hemert, ende Voetius alleen Heusden soude bedienen". *Ringb. v. Heusd.*, 14 Juni 1622.

[6]) Vgl. hierboven, blz. 210, aant. 4. Op de ringsvergadering in Eethen gehouden, had Voetius den broederen meêgedeeld: »hoe dat de kerckenraedt binnen Heusden willende procederen tottet beroupen van een nieuwen dienaer inde plaetze vande overleden Seroyen, haer ooge hadden geslagen op broeder d. Slatium, maer dat zij de beroupinge noch niet hadden voltrocken, mits dat zij alvoren eenige verseeckeringe wilden hebben vande magistraet van Delff, wiens alumnus hij was geweest, ende voorts gevraecht hadden het advijs vande broederen dienaeren alhier". Eenstemmig verklaarden

Digitized by Google

eerste standplaats Vlijmen — evenals indertijd Voetius — met Heusden verwisselde [1]). Hechtte reeds die betrekking op dezelfde dorpsbewoners beide ambtgenooten spoedig aan elkaar — de hoogachting, welke Slatius koesterde voor de persoonlijke gaven van zijn ouderen collega [2]), maakte hunne, door niets gestoorde, samenwerking uiterst bevorderlijk aan den bloei der Heusdensche gemeente [3]), bij welke allengs

---

dezen »daer tegen niet te hebben". *Ringb. Heusd.*, 10 Mei 1622. Zie ook *Hand. cl. Gorc.*, 30 Mei 1622.

[1]) Nadat de dimissie van Slatius op de classis was ter sprake gekomen en in rondvraag gebracht, »ofte daer oock emant waere die die vaceerende plaatse tot Vlymen begeerde te betreden, ende van alle jegenwoordige broederen nemant wierde bevonden", zag men uit naar een proponent. Als zoodanig werd, »nae dat de kercke lange gevaceert hadde", in Mei 1623 te Vlijmen beroepen een aanverwant van Voetius, Theodorus Groen (zie bijlage LXX), die den 29sten September daarop trouwde met »Anneken Lamberts van Bueren, weduwe van Johannes Seroyen, s. g." *Hand. cl. Gorc.*, 27 Juni 1622 en 1 Mei 1623. Vgl. hiermede die van 13 Febr. en 6, 7 Juni 1623. Zie verder de *Acta dep. cl. Gorinch.*, 7 Nov. 1622; *Oud-arch. Heusden*, J. I. 1 en *Kerkl. arch. Vlijmen*, 17a. fol. 6, 7.

[2]) Wanneer later Voetius hoogleeraar is in Utrecht, en Slatius' zoon naar de academie gaan zal, verzoekt Heusdens predikant, wien door de stedelijke regeering het uitzicht was geopend op diens plaatsing als alumnus in het staten-collegie te Leiden, bij request aan »drossardt, schepenen ende borgemeesteren", dat het hem »liberalyck" moge vergund worden, onder toekenning eener geldelijke bijdrage, in plaats der »burse vande stadt in collegio theologie tot Leyden", zijn »soontien" te »bestellen" ter Utrechtsche hoogeschool, wijl de jonge Slatius »aldaer sall genieten de liefde ende vaderlycke sorchvuldicheyt van d. Voetius". De magistraat bewilligt in die aanvrage en beschikt Slatius' zoon te Utrecht »tot syn onderhout de somme van twee hondert vyftich guld. jaerlicx". *Oud-arch. Heusden*, D. 23.

[3]) Macht en invloed der »Arminiaansche factie" waren binnen Heusden voorgoed gefnuikt, zoodat Voetius, die de synode te Delft in 1628 bijwoonde, en zich daar duchtig weerde — o. a. bij het stellen der remonstrantie aan Hollands staten (zie hierboven, blz. 299, 300) — over de eigen gemeente niet behoefde te klagen. Immers kon hij, in de voorrede zijner tenzelfden jare uitgekomen *Proeve vande cracht der godtsalicheyt*, blz. X, verklaren, dat »de oogen selfs der gener die onder haer waren afgedwaelt ende verruckt, heuchelijcken waren verlicht geworden; also dat hij in den Heere mochte roemen, datter sijnes wetens als gene ghevonden werden vande oude ledematen ofte oock toehoorders, die de selve waerheyt nu volcomentlick niet en beleden, ofte immers beloofden sulckx te sullen doen".

Digitized by Google

„veele morshoecken van oude abuysen, versuymenissen, vleeschelijcke quade ghewoonten, wereltsche vonden ende practijcken, ydele wandelinghen van den vaderen overghegheven ontdeckt, ende ten deele door des Heeren ghenade uytghesuyvert waren" [1]).

Ongeacht de verschillende predikatiën en catechisatiën, die hij wekelijks in de frontierstad of daarbuiten behoorde te houden, had Voetius zorg te dragen voor nog menig ander deel zijner pastorale werkzaamheid. Zoo moest hij van tijd tot tijd de aankomelingen ten avondmaal ondervragen en hunne geloofsgronden toetsen; vóór de bediening dezer plechtigheid, bij de gevestigde lidmaten telkens opnieuw huisbezoek afleggen; de namen der communicanten alsmede die der gedoopten en gehuwden opteekenen in daartoe bestemde registers [2]); kennisnemen van de nooden der armen [3]) en de behoeften der kranken [4]). Voorts diende hij, evenals zijn ambtgenoot, nauwkeurig toe te zien op het leerstellig gehalte van het schoolonderwijs daar ter stede [5]); er getrouw de kerkelijke samenkomsten bij te wonen, en met het consistorie „in goeden orden de christelycke disciplyne te betrachten". Ook was hij verplicht, geholpen door broeders-ouderlingen, zooveel doenlijk van

---

[1]) Voet., *Proeve*, voorrede, blz. XI.

[2]) Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 278.

[3]) Om aan de behoeften der armen tegemoet te komen, ontving Voetius van tijd tot tijd een »subsidium" uit de gelden en opbrengsten van het Sint Catharijne klooster. Zoo werd hem, 26 Oct. 1623, op last der vroedschap daartoe uitbetaald 72 guld. *Oud-arch. Heusden*, E. 215.

[4]) Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 930—953.

[5]) In 1627 was Voetius »director scholae" o. a. met jonker Caspar van Eyck, drossaard, en met Gerard Bruynincx, oud-burgemeester van Heusden. In 1633 bekleedde hij het scholasterambt met den oud-schepen Dingman Adriaansen (ten onrechte door van Oudenhoven, *Beschr. v. Heusden*, blz. 167, vermeld als gestorven 14 Juni 1629). Voetius' opvolger in deze werd ten jare 1634 zijn collega Slatius. Zie *Oud-arch. Heusden*, E. 218, bijlage tot fol. 49; E. 221, bijlage tot fol. 27 (rek. 1633), en fol. 32 verso (rek. 1634).

Digitized by Google

de „kudde des Heeren" alle ergernissen weg te nemen; de zwakken te steunen; de gevallenen te vermanen; de ongeregelden te bestraffen; bovenal, met de meeste behoedzaamheid, te streven naar het bijleggen van tweedracht en twist onder „het volck" der Gereformeerden [1]).

Bijzondere omstandigheden waren oorzaak, dat Voetius zich nu en dan inliet met dingen, niet rechtstreeks liggende op zijn weg. Iets dergelijks deed zich voor ten jare 1622. Dirk, zijn oudere en eenig overgebleven broeder, die, na eerst in Vlijmen onderwijs gegeven te hebben [2]), later de familie naar Heusden was gevolgd en aldaar, 4 Maart 1618, plaatsvervanger geworden van Arcerius, rector der Latijnsche school [3]), had sedert, onder zijne leiding, zich zoeken te bekwamen voor den predikdienst. Hoewel nu genoemde Diedericus, volgens het oordeel der Gorcumsche classis, niet meer dan redelijk „proponeerde" [4]), en hij — wat als erger beschouwd werd — buiten haar ressort, in de classis van Breda, praeparatoir examen had gedaan [5]), maakten toch de broederen tegen

---

[1]) Zie met betrekking tot Voetius' pastorale werkzaamheden, hierboven opgesomd, de Forme der inspectie over de ghemeene kercken te houden, volgende de resolutien van beyde de generale synoden, ende verscheyden particuliere van Suyt-Hollandt. Waer van ghewach wort ghemaeckt artic. 40 der acten synodi Suyt-Holl. gehouden tot Rotterdam, anno 1621, in copie geplaatst achter de »acta" der Heusdensche ringsvergadering van 4 April 1695, en die der Gorcumsche classis van 18 April 1633. Vgl. Kist en Royaards, *Archief*, dl. VII, blz. 143—146; *Ringb. Heusd.*, 8 Aug. 1623 en *Hand. cl. Gorc.*, 5 April 1622.

[2]) Zie hierboven, blz. 154.

[3]) Zie hierboven, blz. 226, aant. 1, en *Oud-arch. Heusden*, E. 60, fol. 24.

[4]) *Hand. cl. Gorc.*, 2 en 3 Nov. 1620. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 884. Vgl. hierboven, blz. 266.

[5]) Te Breda was Diedericus ook getrouwd, in de eerste dagen van April 1618, met »Claerken Caleyt, jonge dochter". *Oud-arch. Heusden*, J. I, 1. Vgl. hierboven, blz. 9.

Digitized by Google

zijn beroep naar Dussen geen het minste bezwaar [1]), en vertrok hij in September 1622 derwaarts [2]). Middelerwijl nam Voetius ruim vier maanden achtereen — van 6 Augustus tot 31 December — het opengevallen rectoraat waar [3]), om eerst met het jaar 1623 door den nieuwen dignitaris, Adam Leenaertsen, in die betrekking vervangen te worden [4]).

Hetgeen Heusdens prediker — niettegenstaande „veele ende swaere occupatien" — met uitnemend gevolg hier verrichtte, gaf van ongewone geestkracht blijk. Immers had hij kort te voren, zoo binnen als buiten zijne woning, geducht te kampen gehad met ziekte en zorg. Deliana, gedurende den winter van 1621 door eene schier doodelijke krankheid aangetast, was daarvan wel genezen, doch moest, zéér vermagerd en verzwakt, in afwachting der zomersche dagen, geruimen tijd rust nemen [5]). En dit, terwijl zij als huismoeder zonder ophouden ge-

---

[1]) Toch werd, op initiatief der Gorcumsche classis, bij de provinciale synode te Gouda een gravamen ingeleverd naar aanleiding van het bovenvermelde feit, en besloot deze, dat de classis, die iemand buiten haar ressort praeparatoir examineerde, voortaan censurabel zou zijn. *Acta syn. part. Z. H.*, Gouda, 1620, art. 83. Zie ook bijlage CXXIX.

[2]) Dirk of Diedericus, ook wel genoemd Theodorus Voetius volgde in Dussen Guilhelmus Lupardus op, die naar Heinenoord vertrok. In 1634 werd hij emeritus. Vgl. Ziepprecht, *Register*, in voce.

[3]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 24; *Oud-arch. Heusden*, E. 217, fol. 12 verso, alwaar, in eene bijlage tot de gemeenterekening over 1622, nog voorhanden zijn de twee quitantiën door Gisbertus geteekend wegens ontvangen rectorstraktement; samen ten bedrage van 83 gld. Zie voorts bijlage CXXX.

[4]) *Oud-arch. Heusden*, E. 63, fol. 20 verso. In het huwelijksregister, *ibidem*, J. I, 1, staan, als op 30 Aug. 1623 getrouwd, vermeld: »Adam Lenaerts, jongman van Amsterdam, rector der schole alhier en Ariaentjen Willem Verhoutert, jonge dochter van Heusden". Zoodoende verzwagerde zich de nieuwe rector met een der aanzienlijkste geslachten aldaar. Ariaentjen's vader evenwel, Willem Gerritsen Verhoutert, steunpilaar der Gereformeerde gemeente binnen de frontierstad, was reeds in Januari 1620 gestorven. Vgl. hierboven, blz. 196, aant. 1, en van Oudenhoven, *Beschr. v. Heusden*, blz. 166.

[5]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 36.

Digitized by Google

roepen werd hare plichten te vervullen jegens een dochtertje, Elisabeth [1]), toen ongeveer vijf jaren oud, en twee jongens, van wie de een, Paulus [2]), nog geen drie jaar, de ander, Nicolaas [3]), nog geen zes maanden telde [4]). Hierbij kwam, dat Voetius, nauwelijks zelf van eene ernstige ongesteldheid opgekomen [5]) en over het geheel zich vrij machteloos gevoelende, ter wille van Seroyen, zijn zieken, straks stervenden collega [6]), dubbelen arbeid moest verrichten, die hem uitermate inspande, en waarvan hij pas ontheven werd door Slatius' overkomst. Toch wist Voetius aan alle tegenheden moedig het hoofd te bieden en toonde, door eigen ondervinding geleerd, zich naderhand ook des te zorgvuldiger bedacht op middelen, geschikt om anderen onder soortgelijke omstandigheden bij te staan.

Dringend vooral openbaarde zich deze behoefte aan

---

[1]) Zie hierboven, blz. 155, aant. 7, alwaar voor: »die eveneens stierf in hare jeugd, gelezen worde: »die eveneens stierf ongehuwd".

[2]) Geboren te Heusden, 7 Juni 1619, en genoemd naar zijn grootvader van vaders zijde. Het doopregister, loopende van 1618 tot 1642 (zie *Oudarch. Heusden*, J. I, 6), vermeldt met de hand van Cloppenburch als op dien datum gedoopt: »Paulus soone van Gisbertus Voetius predicant tot Heusden ende Delia Jans". Vgl. de geslachtlijst bij Isaac Le Long, *a. w.*, blz. 89, en Essenius, *Orat. fun.*, p. 17.

[3]) Den 7den October 1621 ook te Heusden geboren, en naar zijn overgrootvader van vaders kant Nicolaas geheeten. Blijkens aanteekening in het daareven vermelde register, werd hij 8 Oct. gedoopt. Vgl. Le Long, *a. w.*, blz. 89.

[4]) Naar het schijnt stierf Nicolaas spoedig, althans vóór Febr. 1627. Zie Essenius, *Orat. fun.*, p. 17.

[5]) »Noster (n. Voetius), quantumvis ex morbo debilis, onerum ministerii sacri et instantis tunc coenae Dominicae conscius, per viros duos validos, totus pallio involutus, sic capite etiam obtecto, ad templum deductus, concionem publicam tamen habuit die Veneris; sequente iterum Saturni praeparatoriam ad s. synaxin; et die Dominico rursus, quemadmodum sacramento conveniebat: sed Dominus inter concionandum miris modis eum corroboravit. Ad collegam suum, per idem tempus moribundum, adiit etiam ut potuit". Essenius, *Orat. fun.*, p. 36, 37.

[6]) Zie hierboven, blz. 355.

Digitized by Google

hulp tijdens de jaren 1624 en 1625, waarin „kortheyt ende schaersheyt" der financiën de Vereenigde Gewesten niet weinig benauwden; terwijl oorlog [1]) en pest dagelijks eene reeks van offers kwamen opeischen [2]). Treurig stond het geschapen ook binnen de frontierstad. Door den sterken groei harer bevolking, waarbij zich op het einde der „treves" onderscheidene nieuwe poorters gevoegd hadden [3]), zoowel als door de belangrijke vermeerdering van haar garnizoen, sedert Breda voor Spinola's overmacht moest bukken [4]), was het aantal noodlijdenden te Heusden sterk toegenomen, en bleken voor Voetius en Slatius de pastorale zorgen dermate verzwaard, dat hunne andere werkzaamheden dreigden schade te lijden. Wilden zij toch bedoelde personen „t'haeren contentemente visiteren ende vertroosten", zoo kon dit onmogelijk geschieden „sonder haere gemeijnte ende de goede borgerije, mitsgaders haere noodige studien ende wat daer van dependeerde, grootelijcks te discommoderen". Om aan die wanverhouding eenigszins tegemoet te komen, wist Heusdens magistraat, daartoe door hare kerkedienaren bij request aangezocht [5]), HH. Staten te bewegen tot de hernieuwde uitzending van een „ordinairen kranckenbesoecker", inzonderheid voor

---

[1]) »Strepitus armorum post finitas inducias ab anno 1621. denuo circumsonabat". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 283.

[2]) In dien »gevaerlijcken" tijd van »benoutheyt ende dierte", werden er door HH. Staten verschillende bededagen uitgeschreven. *Resol. Holl.*, 26 Sept. en 29 Nov. 1624; 30 April 1625. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 299, 301.

[3]) Sommigen hunner waren uit de Zuidelijke Nederlanden gekomen. *Oud-arch. Heusden*, E. 216, bijlage tot fol. 11 verso.

[4]) Voetius begrootte de sterkte toentertijd van het garnizoen zijner vaderstad »des winters tot 1700 ofte 1800 mannen, behalven vrouwen ende kinderen". Van Oudenhoven, *Beschr. v. Heusden*, blz. 18, maakt gewag van »vier vaendelen ruyters ende een-en-twintigh compagnien te voet", die, nadat Breda «aen des Koninghs zyde was gekomen", te Heusden in bezetting lagen.

[5]) *Oud-arch. Heusden*, E. 217, bijlage tot fol. 27 verso.

Digitized by Google

de garnizoensbevolking. Aldus werd aan beide bovenvermelde predikanten geen geringe verlichting bezorgd, en konden zij „met meerder couragie tot de andere deelen haeres diensts vaceren".

Buiten twijfel had Voetius die „couragie" zéér van noode, ten dage dat het vuur der pestilentie brandde en blaakte binnen de muren zijner vaderstad; toen daar, gelijk voorheen in Egypte, schier geen woning „sonder klaghe" bleef [1]); toen Heusdens vroedschap, naast den reeds uit Delft overgekomen ziekentrooster [2]), nog twee afzonderlijke pestmeesters, kort op elkaar, moest aannemen, ten einde wie besmet waren bij te staan [3]); toen zoowel Slatius als diens beide kinderen door „de grasserende contagieuse sieckte" overvallen werden en laatstgenoemden daaraan stierven; toen ook Deliana vannieuws op het krankbed lag neêrgeworpen, even nadat haar jongste zoontje, Johannes [4]), droevig bezweken was onder „het tempeest" van den Almachtige [5]); toen aan Voetius, als kerkedienaar, weer een poos lang bij uitsluiting de herderlijke zorg bleef opgedragen, en hij niet afliet, van morgen tot avond, zijn beangsten gemeenteleden hulp, troost en verkwikking te brengen [6]), terzelfdertijd dat

[1]) Voet., *Afs.-pred.*, blz. 34. Vgl. van Oudenhoven, *Beschr. v. Heusd.*, blz. 189: »Anno 1624. en 1625. storven hier eenighe weecken langh tusschen den twintigh ende dertigh persoonen, eude bleven seer weynige huysen in de stadt van die sterfte vry".

[2]) *Oud-arch. Heusden*, E. 64, fol. 25. Vgl. daarmede bijlage CXXXI.

[3]) Gillis Aertssen, linnenwever, deed den eersten tijd als pestmeester dienst, en wel van 9 Oct. tot 14 Dec. 1624. Op hem volgde mr. Peter Segerssen, die 60 gld. ontving boven zijn gewoon traktement »voor het opbreecken" uit Bommel »ende anderssins". *Oud-arch. Heusden*, E. 64, fol. 24 verso.

[4]) Johannes, naamgenoot van zijn grootvader aan moeders kant, werd 28 Januari 1624 te Heusden geboren, en, naar Voetius zelf in het register opteekende, den 1sten Februari daaraanvolgend gedoopt. *Oud-arch. Heusden*, J. I, 6. Vgl. Essenius, *Orat. fun.*, p. 17, en Le Long, *a. w.*, blz. 89.

[5]) Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 324. Vgl. Essenius, *Orat. fun.*, p. 24.

[6]) »Siquidem pastores ecclesiarum non possunt se subtrahere visitationibus

Digitized by Google

Heusdens gouverneur [1]), door de „tambourijns" van het garnizoen, hun, die met „de gave Godts" bezocht waren, bij trommelslag deed aanzeggen, deuren en vensters goed gesloten te houden, op „seeckere poene", door de vroedschap volgens ordonnantie vastgesteld [2]).

Niet tevreden, zijne zwaar bezochte Calvinistische geloofsgenooten in dagen van benauwdheid en druk krachtig gesteund te hebben, rekende Voetius zich later evenzeer verplicht tot samenwerking, toen Heusdens magistraat — nadat met December 1625 de pest had uitgewoed —

---

aegrotorum, multo minus licita ipsis fuga est, aut importuna ministerii desertio". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 313. De disputatie, verdedigd onder het praesidium van Utrechts hoogleeraar, waaraan bedoelde gevolgtrekking (consectarium) is ontleend, voert tot titel: De peste seu pestis antidoto spirituali, en mag, ter kenschetsing zoo van Voetius' denkbeelden over — als van zijne gedragingen onder die besmettelijke ziekte, buiten twijfel merkwaardig heeten. Vgl. daarmede het gedeelte uit Wtenbogaerts preek over de pest, aangehaald door dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. I, blz. 12—14; en J. B.(everwyck), med., *Bericht van de pest. 1. Dat de pest besmettelick is. 2. Middelen om de selve voor te komen*, 3. *ende te genesen*, Dordrecht, 1636. Zie dr. Knuttel, *Catal. pamfl.*, dl. I, st. II, n°. 4454. Vgl. hierbij het opstel van dr. C. E. Daniels over »de pest" in *Eigen Haard*, 1897, blz. 196—198 en 216—220.

[1]) Willem Adriaan de Hornes. Zie hierboven, blz. 156, aant. 5.

[2]) Nog werd door Heusdens magistraat aan de dienaren der »criminele justitie", wegens het afmaken, in die dagen, van negentien honden — op haar bevel, om besmetting te weren, »doot geslagen ende voor des scholtes poorte gebracht" — eene som uitbetaald van 4 gld. 15 st. Zie *Oud-arch. Heusden*, E. 64, fol. 28 en 48. Al dergelijke handelingen strookten echter weinig met Voetius' inzichten, meêgedeeld *Dispp. select.*, t. IV, p. 299: »Crudeles sumus in animas et corpora eorum, qui ipsi aut quorum aedes peste infectae sunt, cum sani omnes una cum aegris istius familiae, domibus undique arctissime occlusis includuntur, et quidem saepe integro trimestri aut semestri aut amplius"; alsook p. 320: »Erit ergo a publico omnino abstinendum etiam cum ex civitate infecta profugimus, nec sufficiet illud: cito, longe, tarde: nam semper metuendum et cavendum, ne pestis ex civitate, quam reliquimus, aut ex remotiori aliquo terrae angulo nos afflet. Haec dico, ne nimis anxie si non superstitiose cautelis illis ad vitandum quodque vel remotissimum contagium dijudicandis, et observandis nos excruciemus, etiam usque ad negligentiam caritatis et officii erga Deum et proximum; atque ita bis, terque miseros nos faciamus ante tempus".

Digitized by Google

er ernstig over dacht om, in plaats van het oude gasthuis, dat sedert jaren véél te klein bleek, een nieuw en grooter gebouw te stichten, waarbinnen alle kranke en hulpbehoevende burgers zouden kunnen „logeeren" [1]), benevens een niet gering aantal zieken en gekwetsten uit de voorbijtrekkende legerafdeelingen, die doorgaans kwamen ten laste der frontierplaats.

Op de classisvergadering te Gorcum en op die te Gouda stelde daarom Voetius, zoo mondelijk als bij missive, met klem van redenen in het licht, hoe zijne stadgenooten aan anderer hulp en milde hand groote behoefte hadden; den broederen dringend verzoekende deze zaak, een ieder binnen den kring der eigen gemeente, „op het favorabelste te recommanderen" [2]). Geen wonder, of Heusdens vroedschap nam gaarne de gelegenheid waar, toen aan Voetius, 7 Februari 1627, opnieuw een zoon was geboren [3]), om, staande over dien doop, in den vorm eener pillegift van honderdvijftig gulden [4]), den hooggeschatten prediker haren dank te betuigen voor „de goede dijensten de stede gedaen, dat hij diverse magistraten ende andere collegien gedisponeert hadde tot liberaele giften, geëmployeert tot opbouwinge vanhet nieuw gasthuijs" [5]).

---

[1]) Vgl. van Oudenhoven, *Beschr. v. Heusd.*, blz. 18.

[2]) *Hand. cl. Gorc.*, 22 en 23 Juni, 5 en 6 Oct. 1626; *Hand. cl. Gouda*, 21 April 1626.

[3]) Wederom werd nu overgrootvader Nicolaas vernoemd. Blijkens hetgeen Voetius aanteekende in het daartoe bestemde register, doopte hij 19 Februari zijn jonggeborene. Zie *Oud-arch. Heusden*, J. I, 6. Ook deze Nicolaas werd niet oud, naar Essenius meldt, *Orat. fun.*, p. 17: »Nicolai duo in infantia, vel prima adolescentia, obierunt". Vgl. Le Long, *a. w.*, blz. 89, en hierboven, blz. 360.

[4]) *Oud-arch. Heusden*, E. 66, fol. 30. Zie voorts bijlage CXXXII.

[5]) Aan Slatius schonk de stad in 1630 eene pillegift van veertig gulden, met nog tweeendertig gulden daarenboven, den »minister" vereerd »over eenighe goede ende getrouwe diensten ende debuoiren bij hem extraordinarie gedaen". *Oud-arch. Heusden*, E. 220, bijlage tot fol. 31 verso.

Digitized by Google

Nochtans, niet minder dan de zaken voor algemeen nut, vonden ook de belangen van bijzondere personen in Heusdens oudsten kerkedienaar steeds een machtigen en vriendelijken beschermer. Zoo geschiedde het door zijne bemiddeling dat Teunisken Huyberts van der Plas — wier echtgenoot Jan Tielmansz. van Walraven [1]), gestorven 31 December 1630, bijkans dertig jaren lang als ondermeester, met groote moeite en hoofdbreken, den schooldienst had waargenomen [2]) — haren „beswaerden staet" [3]) aanmerkelijk verlicht zag, doordat haar, boven hetgeen zij rechtens kon vorderen, nog drie maanden traktement met vijftig gulden woninghuur bij apostille werden toebedeeld [4]).

Dergelijke „nae-gagie" wist Voetius op het raadhuis eveneens te bedingen voor de weduwe van Philippus Breberenus [5]), ten jare 1626 als rector Leenaertsen opgevolgd [6]). Ook bood hij haar, toen zij zich zoo goed mogelijk trachtte te ontdoen van Breberenus' boekerij, gaarne de behulpzame hand, door, met verlof van burgemeester Beelaerts, allerlei literarische en philosophische werken daaruit aan te koopen voor den „stadts alumnus" Tielman Jansen van Walraven [7]).

---

[1]) Zie hierboven, blz. 17, aant. 2.

[2]) Het request, door Voetius ten behoeve van Teunisken gesteld en geschreven, is nog voorhanden in *Oud-arch. Heusden*, E. 220, bijlage tot fol. 43 der gemeenterekening.

[3]) Jan Tielmansz. had aanvankelijk een tractement van 125, later van 150 gld. 's jaars; doch geen vrije woning. Hij moest onderricht geven in het »schrijven ende cijferen", en bovendien »lesen in de kercke".

[4]) Voor de apostille der magistraat en de quitantie van Teunisken, zie *Oud-arch. Heusden*, E. 220, t. a. p.

[5]) Eigenlijk heette hij Phil. Breb. van Dyck. Zijne weduwe, Geertruyd Heemskerck, eene Heusdensche, bleef tegen den winter van 1633 met twee kinderen onverzorgd achter. Zie het request door Voetius ook voor haar in gereedheid gebracht, *Oud-arch. Heusden*, E. 221, bijlage tot de rekening van 1634, fol. 31. Vgl. daarmede J. I, 1, op 12 Nov. 1627.

[6]) Vgl. hierboven, blz. 359.

[7]) Tielman Jansen van Walraven was de zoon van bovengenoemde Teu-

Digitized by Google

Inzonderheid ging aan Heusdens prediker ter harte al wat betrekking had op lot en vooruitzichten der studeerende jongelingschap zijner kennis. Vandaar, dat hij niet zelden vol toewijding zich bezighield met het besturen of verbeteren hunner geldelijke aangelegenheden. Zulks kwam onder anderen Ambrosius van Houweningen [1]) en Johannes Sylvius uitnemend te stade. Zelfs schreef Voetius voor laatstgenoemde een kort en bondig request, waarbij deze — nadat hij als Heusdens bursaal te Leiden zijne studiën had voltooid — drost, burgemeesters en schepenen der frontierstad beleefdelijk verzocht, hem de noodige middelen te willen aanwijzen voor eene reis naar Frankrijk, Engeland „ende andere plaetsen"; en dit, niet slechts tot eigen profijt, maar ook tot eere van wie jarenlang „syne getrouwe voetster-heeren" zich betoond hadden [2]).

Wat natuurlijker, dan dat verschillende Gereformeerde gemeenten iemand als Voetius om strijd aan hare belangen zochten dienstbaar te maken. Reeds spoedig na zijn optreden binnen Heusden, werd hiertoe eene poging gedaan door de hem, uit vroeger dagen, welbekende calvinisten te Rotterdam, alwaar de regeering [3]) bij plakkaat van 1 November 1618 bepaald had, dat — onderwijl de staten van Holland en West-Friesland de „differenten", gerezen bij „die van de zelve religie", in eene provinciale en nationale synode deden examineeren —

---

nisken Huyberts. Op die wijze steunde Voetius de eene weduwe, door hare belangen aan die der andere te verbinden. *Oud-arch. Heusden*, E. 221, bijlage tot fol. 38 verso.

[1]) Zie *Oud-arch. Heusden*, E. 62, fol. 30 verso. Vgl. hierboven, blz. 175, aant. 3

[2]) *Oud-arch. Heusden*, E. 219, bijlage tot fol. 40 verso der gemeenterekening. Uit de apostille, geplaatst aan den kant van Sylvius' verzoekschrift, blijkt, dat hem door de magistraat, »voor den tijt van twee eerst comende, ende den anderen volgende jaeren", eene subsidie van 250 gld. werd toegestaan.

[3]) Twee dagen te voren, had Maurits in Rotterdam »de Wet verzet". Brandt, *a. w.*, dl. II, blz. 864.

Digitized by Google

beide partijen, zoo Remonstranten als Contra-remonstranten, elk vertegenwoordigd door het eigen consistorie, op de gewone plaatsen der openbare samenkomst beurtelings hare godsdienstoefeningen zouden houden [1]).

Van deze vrijgevige bepaling zoodra mogelijk gebruik makend, vervoegde zich, 6 November, bij den kerkeraad der frontierstad Petrus Nieuroy [2]), ten einde op last der Rotterdamsche calvinisten hun geestverwant Voetius daarheen te beroepen, en tevens den eerwaarden broeders in herinnering te brengen, hoe, vóór anderhalf jaar, bedoelde gemeente — „als eerst hebbende gesproken" — haar recht op Vlijmens predikant aan Heusden had afgestaan; nochtans „niet sonder belofte van t'syner tijt oock haer te accommodeeren". En dat oogenblik rekende men toen gekomen [3]).

Ruim vijf maanden later [4]) verscheen dezelfde Nieuroy

---

[1]) *Placcaet ghepubliceert den* 1. *November*, 1618. *By myn heeren, schout, burgemeesteren ende schepenen der stadt Rotterdam. Tot Rotterdam, by Matthijs Bastiaensz. boecverkooper opt Steygher in Josephus*, 1618. Vgl. daarmede *Resol. Holl.*, 9 en 10 Mei, 8 Juli 1619.

[2]) Nieuroy, beroepen »in de dolerende kercke tot Rotterdam", was, sinds het voorjaar, uit de gemeente Zijderveld schriftelijk door zijne classis gedimitteerd. *Hand. cl. Gorc.*, 23 April 1618. Vgl. hierboven, blz. 202, aant. 1.

[3]) Zie *Briev. en pap. kl. Gorinchem.* Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 252, en hierboven, blz. 200—203. Wijl Voetius niet besluiten kon tot eene verplaatsing, vroeg Rotterdams gemeente aan die te Middelburg, voor den tijd van twee maanden »by leeninge den dienst d. Telingii te moghen gebruijcken". Ofschoon het zeer bezwaarlijk viel — »twee dienaren wesende absent inde synode" — hier ook nog Willem Teellinck te missen, meende echter de kerkeraad van Middelburg dat verzoek der Rotterdamsche calvinisten, om gewichtige redenen, te moeten inwilligen. Vgl. *Acta consist. ecclesiae Middelb.*, 10 Nov. 1618.

[4]) Binnen kort zouden te Rotterdam de beide Arminiaansch gezinde predikanten, Franciscus Lansbergen en Christoffel Hellerus, door de magistraat gedeporteerd worden en wachtte hun op Leidens provinciale synode »het ontzet van den kerkendienst". Zie Brandt, *a. w.*, dl. III, blz. 792; Kist en Royaards, *Archief*, dl. VII, blz. 39. Vgl. daarmede *Resol. Holl.*, 22 en 30 Juli, 2 Sept. 1619.

Digitized by Google

met enkele gecommitteerden uit het consistorie op de classis te Gorinchem, die daar namens „de gemeijnte" van Rotterdam in het licht stelden, hoe zij „over langhe d. Gisbertum Voetium tot haeren praedicant geroepen hadden", en reeds onderscheidene malen te Heusden waren geweest — den laatsten keer zelfs voorzien van een aanbevelend schrijven, hun verstrekt door zijne excellentie, prins Maurits, alsook door het moderamen der Dordtsche nationale synode [1]) — om zijne dimissie te verkrijgen van den kerkeraad; doch zonder te slagen. Gevraagd door de aanwezige broederen: „hoe hij hem hier toe gevoelde in sijn gemoet ende conscientie", bleek Voetius van oordeel, dat hij Heusdens gemeente „die seer veel met hem hadde wtgestaen, ende die hij wiste dat hem in geenderleij manieren ontslaen wilde", niet mocht verlaten; ofschoon, aan den anderen kant, overtuigd „dat die van Rotterdam wel behoorden geholpen te worden [2]), ende hij aldaer meerder stichtinghe soude connen doen" [3]). Eenstemmig besloot hierop de Gorcumsche classis, Rotterdams gedeputeerden aan te zeggen: „dat, hoewel dese vergaderinghe was geneijcht haer alle hulp ende bijstant te bethonen", zij niettemin met een goed geweten onmogelijk kon overgaan tot Voetius' losmaking. Terwijl Heusdens oudste predikant van heeler harte berustte in de resolutie

[1]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 30. Voetius bevond zich toentertijd nog te Dordrecht op de nationale synode, in welker tweede zitting gekozen waren: Bogerman tot praeses, Rolandus en Faukelius tot assessoren, Damman en Hommius tot scriba's.

[2]) In de voorrede zijner reeds meer vermelde *Proeve*, blz. VI, merkt Voetius op, dat te Rotterdam »de waerheyt, die na de godtsalicheyt is, boven alle andere plaetsen onzes vaderlants op het hooghste ende seer baldadelick ghelastert wordt, tot jammerlycke verstroyinghe van veele eenvoudighe".

[3]) Vgl. echter Voet., *Polit. eccles.*, t. II, p. 663, waar in het breede en ontkennend deze vraag wordt beantwoord: »An major et frequentior ecclesia majorem aedificationem inserat, et consequenter majoritas illa sufficiens sit ratio, transitus et translationis ministri a sua ad majorem illam ecclesiam?"

Digitized by Google

door de broederen genomen, toonden de Rotterdamsche afgevaardigden zich daarover grootelijks misnoegd [1]); wat echter niet belette, dat zij reeds in 1621 wederom hetzelfde verzoek deden [2]) en — hetzelfde antwoord ontvingen.

Weinig beter ging het „andere goede gemeynten", die haar ernstig verlangen te kennen gaven, met Voetius' persoon en bekwaamheden voor hare leden winst te doen [3]). Daartoe behoorde al aanstonds het rechtzinnige Dordrecht, waar zoowel zijn vroegere Leidsche medebursaal, Gosuinus Buytendyck [4]), als zijn collega en geestverwant uit lateren tijd, Balthasar Lydius [5]), vruchteloos Heusdens prediker de plaats wenschten te zien vervullen van den gematigden, zéér practisch gezinden contra-remonstrant Johannes Becius [6]), 26 Januari 1626 overleden [7]). Dan volgde tegen het einde van genoemd jaar Den Haag, dat, na het afsterven van Wilhelmus

---

[1]) *Hand. cl. Gorc.*, 15 April 1619.

[2]) Zie Essenius, *Orat. fun.*, p. 30, waar sprake is van een: biennio post. Vgl. Soermans, *Acad. reg.*, blz. 137, 138. — Le Long, *a. w.*, blz. 89, bericht evenwel: »Vier jaaren daar na (1623) versocht hem de magistraat van Rotterdam van nieuws, 't geene hem nochmaals door den gemelden Prins wierdt aangeraaden; doch hy wees het wederom van de handt". Voetiuszelf laat den duur van het tijdsverloop onbeslist, wanneer hij schrijft, *Polit. eccles.*, t. III, p. 252: »Quod cum tunc temporis (n. anno 1619) non successisset, aliquamdiu post idem denuo tentarunt". Vgl. *Proeve*, voorrede, blz. VII, en *Resol. Holl.*, 20 Sept. 1624. De Handelingen van het Rotterdamsche consistorie kunnen bij deze quaestie geen licht aanbrengen, wijl de oudste kerkeraadsacte dagteekent van 5 Januari 1639.

[3]) Zie Voet., *Proeve*, voorrede, blz. VIII; Paulus Voet., *Appendix apol.*, p. 270; Soermans, *Acad. reg.*, blz. 137, 138 en Le Long, *a. w.*, blz. 89, 90.

[4]) Zie hierboven, blz. 111, aant. 5.

[5]) Zie hierboven, blz. 283, aant. 8.

[6]) Vgl. hierachter, bijlage LI.

[7]) *Acten kerkr. Dordt*, 7 Juli 1625; 18, 20—25 Aug. 1626. Daar er »geen apparentie was van d. Voetius te krijghen", beriep men, 5 Sept. 1626, Samuel Everwijn, die zich de keuze liet welgevallen. Vgl. hierachter, bijlage CXXXIII, en hierboven, blz. 327.

Digitized by Google

Verhoeven, onder „verscheyden treffelicke leeraren", ook Gisbertus Voetius uitkoos om voor de vaceerende vijfde predikantsplaats „den collegium van justitie ende magistraet" te worden aanbevolen [1]). De hierop bij meerderheid van stemmen gedane beroeping, welke drie broederen [2]) uit den Haagschen kerkeraad overbrachten naar de frontierstad, werd, hoewel aangedrongen met een „ernstigh voorschryven" van prins Frederik Hendrik en van heeren Gecommitteerde Raden, nochtans door Voetius en zijne gemeente „ten vriendelickste" afgeslagen [3]). Hetzelfde lot trof later de aanvraag van Haarlems gereformeerde „kercke". Uit een genomineerd vijftal, was Voetius daar omstreeks het midden van Juni 1628, „na diepe deliberatie" en bij stemming „int heymelyck", tot opvolger gekozen van Johannes Acronius [4]). Doch ook nu wisten zoomin Swalmius als Henricus Geisteranus — predikanten binnen de Spaarnestad [5]) en door het consistorie mede afgevaardigd om Heusdens kerkedienaar te gelijk met diens verkiezing het beroep-zelf aan te bieden [6]) — te bewerken, trots „alle instantien aen d. Voetium gedaen", dat deze er voorloopig in toestemde „sich gelaten te

---

[1]) *Acten kerkr. Den Haag*, 12 Nov. 1626. Vgl. Essenius, *Orat. fun.*, p. 30.

[2]) Te weten: de predikant Johannes Lamotius, de ouderling Henricus Hondius en de diaken Cornelis Soetens. Vgl. bijlage CXXXIV.

[3]) Eerst den 14den November 1627 werd in 's-Gravenhage de vacature vervuld, door de overkomst uit Wijk bij Duurstede en bevestiging van Laurentius Modaeus (Modet).

[4]) *Acten kerkr. Haarl.*, 5 en 13 Juni 1628.

[5]) Te Haarlem was ook predikant Voetius' voormalige ringbroeder en nog altijd hooggeschatte vriend, Josephus van der Rosieren. Zie *Acten kerkr. Haarl.*, 19 Juni 1628. Vgl. hierboven, blz. 197 en 283, aant. 3.

[6]) Bij hooge uitzondering, en om hem toch maar binnen de Spaarnestad te krijgen, werd door het consistorie »eendrachtelijck goet gevonden", dat men Voetius niet vragen zou, om, naar het gebruik medebracht, vóór de eigenlijke beroeping aldaar eerst »sijn gaven te willen laten hooren". *Acten kerkr. Haarl.*, 20 Juni 1628.

Digitized by Google

stellen" [1]), ten einde men in een hoogere kerkelijke vergadering nauwgezet zou mogen overwegen — „de redenen van die van Haerlem gebalanceert synde tegen de redenen van Heusden" — wat voor de eene of de andere gemeente de meeste stichting opleverde [2]).

Het pleitte, ongetwijfeld, zoowel voor Voetius als voor de Calvinisten zijner vaderstad, dat hem het scheiden telkenmale te moeielijk viel; terwijl ook zij, van hun kant, evenmin besluiten konden, ofschoon herhaaldelijk daartoe aangezocht, met zijn vertrek vollen vrede te hebben.

Nochtans, niet enkel op die wijze, openbaarde zich de belangstelling der gemeente in Voetius' arbeid en persoon. Was het Heusdens prediker, gelijk hij ronduit verzekerde, vrij wel onverschillig „of men hem veel aenhaelde en caresseerde, veel eere ende beleeftheyt bewees, veel te gast of ten bras noodde" [3]), des te hooger schatte hij de onmiskenbare blijken van „goetherticheyt" aan vrouw en kinderen geschonken; waar magistraat en kerkmeesters [4]) zich beijverden zijne pastorie — staande in de Putter-

---

[1]) *Acten kerkr. Haarl.*, 29 Juni 1628. Vgl. Voet., *Proeve*, voorrede, blz. VIII, »dat ick in het minste my in myn ghemoet niet hebbe connen gheneghen of ghelaten stellen, om andere beroepinghen aen te gaen". Zie ook hierachter, bijlage CXXXV.

[2]) Vgl. nog hierboven, blz. 329, het beroep naar Den Bosch, insgelijks door Voetius ontvangen en afgeslagen. Volgens Essenius, *Orat. fun.*, p. 30; Le Long, *a. w.*, blz. 89, en anderen, zou hij ook beroepen zijn te Middelburg. De acten van den bijzonderen kerkeraad dier gemeente over de jaren 1618 tot 1634, door mij nagezien, en alleenlijk voorhanden in den vorm van een memoriaal of kladboek, bewaren daaromtrent het stilzwijgen; weshalve ik vermoed, dat het hier, evenals te Dordt, gebleven is bij een »sonderen" — hoogstens een »besenden" van Heusdens predikant.

[3]) Voet., *Afs.-pred.*, blz. 69. Vgl. *Polit. eccles.*, t. II, p. 306, 429.

[4]) Toentertijd waren o. a. kerkmeesters: Willem Tuelinck en Johan Beelaerts. Voorts zaten in den schepenstoel meestendeels Voetius' bijzondere vrienden. Zie *Oud-arch. Heusden*, E. 217, bijlage tot fol. 17 verso, en E. 68, fol. 25 verso; van Oudenhoven, *Beschr. v. Heusd.*, blz. 165—168.

Digitized by Google

straat, „neffens die huysinge der jonge schutters" [1]) — zoo goed mogelijk te onderhouden en haar in menig opzicht zelfs te verfraaien, door, overeenkomstig Deliana's wensch, nu eens de levering te gelasten van „seven ellen blaeu laecken tot becleedinge der mueren", dan weer „een luyfken te verordineren boven die voordeure, met een koedtsken voor de kynder"; of wel zorg te dragen, dat „den put wat verhoecht wierde", als veiligheidsmaatregel ten behoeve der jeugdige kleinen: Nicolaas [2]), Daniël [3]) en Anna Voet [4]).

Wat hem persoonlijk betrof, zoo zag hij van stadswege, tegen Kerstmis 1620, bij de nog kortelings zéér verbeterde woning eene geheel nieuwe kamer aangebouwd, met „een portaele van schreynwerck inden inganck, mitsgaeders een spijndeken, dienende tot zyne gerieff" [5]). In dit „museum ofte studoir" kon hij van nu aan zich

---

[1]) *Oud-arch. Heusden*, E. 215, bijlage tot fol. 12; E. 218, bijlage tot fol. 19. Nadat zijn broeder Diedericus tot rector te Heusden was aangesteld, verwisselde Voetius van pastorie (vgl. hierboven, blz. 226). Ook de toen door hem betrokken woning — vroeger »by den predicant za: Niclaes van Houweningen gebruyckt", en gelegen »achter die kercke", was stadseigendom; de kooppenningen daarvoor waren indertijd tegen zeven percent opgenomen, zoodat er 's jaars 63 gld. aan interest moest betaald worden. Hiervan vergoedde de landsregeering 60 guld. Voorts kwamen alle onderhoudskosten ten laste der stad. Zie *Oud-arch. Heusden*, E. 214, bijlage tot fol. 38 verso; E. 62, fol. 18 verso; E. 63, fol. 27 verso; E. 65, fol. 15.

[2]) Zie hierboven, blz. 364, aant. 3.

[3]) Op Nieuwjaarsdag van het jaar 1630 doopte Voetius den jonggeboren Daniël; aldus genoemd naar zijn grootvader van moederszijde. *Oud-arch. Heusden*, J. I, 6. Vgl. Essenius, *Orat. fun.*, p. 17, en Le Long, *a. w.*, blz. 89.

[4]) Gedoopt «den 21 January 1633, Anna, dochter van d. Voetius ende Delia Jans". *Oud-arch. Heusden*, J. I, 6. Vgl. Essenius, *Orat. fun.*, p. 17 en Le Long, *a. w.*, blz. 89.

[5]) Volgens het bestek zou Voetius' studeerkamer worden: »lanck tussen de mueren achtien voet, ende wijt tussen de mueren seventien voet, ende hooch twee verdiepinghe; de eerste tien voet, de ander negen voet". Later kwam er nog vier voet bij de lengte. Het werk moest »voltrocken" worden tusschen 4 Aug. en 25 Dec. 1620. *Oud-arch. Heusden*, E. 216, bijlage tot fol. 36.

Digitized by Google

ongestoord bezighouden met het verrijken zijner kennis en het daarvan meêdeelen aan anderen.

Had er voor Voetius, tijdens de jaren zijner academische vorming, maar weinig gelegenheid bestaan om arabisch te leeren [1]), en was hij eerst in Vlijmens pastorie begonnen zich op genoemde taal meer ernstig toe te leggen [2]), — later trachtte hij dat zelfonderricht aan te vullen, door, gedurende hun vacantieweken, den omgang te hernieuwen met sommige, hem goed bekende Heusdensche bursalen [3]), die, studeerende aan Leidens hoogeschool, gaarne vertelden, wat zij hadden gehoord op de collegebanken bij Erpenius [4]). Hiermeê niet tevreden, reisde Voetius nog bovendien in eigen persoon naar de vroegere „alma mater", ten einde daar den wijd en zijd beroemden professor mondeling te raadplegen over de leermiddelen voor [5]) en de uitspraak van het arabisch [6]).

Op zijne beurt wederom gaf Heusdens kerkedienaar, hetzij gemeenschappelijk, hetzij afzonderlijk, — behalve in enkele theologische vakken, in latijn en grieksch, in oratorie en poëzie, in muziek en arithmetiek, in logica, physica en metaphysica — ook onderricht in de Oostersche talen: hebreeuwsch, syrisch en chaldeeuwsch, aan enkele

---

[1]) Vgl. hierboven, blz. 78.

[2]) Vgl. hierboven, blz. 159.

[3]) Te weten: Joh. Wyckentoorn, Ambr. van Houweningen, Theod. Groen, Joh. Sylvius, Cornelis Schalken en David du Piere, jr.; zie *Oud-arch. Heusden*, E. 215 tot E. 221, passim.

[4]) Thomas Erpenius (van Erpe), geboren te Gorcum den 11den Sept. 1584, was, sedert 1619, hoogleeraar te Leiden in het arabisch, en later ook in het hebreeuwsch. Hij stierf aldaar, 13 Nov. 1624, aan de pest.

[5]) Tot die, voor het arabisch, aanbevolen leermiddelen zullen wel behoord hebben: »Erpenii Pentateuchus sive quinque libri Mosis, arab., Lugd. Bat., 1622" (*Auctie-catal.*, pars I, theol. in quarto, n°. 116), en »Erpenii rudimenta linguae arabicae et ejusdem praxis grammatica, et consilium de studio arabico feliciter instituendo, Lugd. Bat., 1620" (*Auctie-catal.*, pars I, theol. in oct., n°. 212). Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 303.

[6]) Essenius, *Orat. fun.*, p. 24.

Digitized by Google

vrienden en bekenden, zoo ouderen als jongeren [1]). Tot hen behoorden zijn broer Diedericus, rector der „groote schole"; de predikant Seroyen, zijn medearbeider binnen Heusdens gereformeerde gemeente; Samuel Batcheler, hun collega bij de Engelsche huurtroepen aldaar [2]), en, om meerderen hier niet te noemen, Jacobus van Oudenhoven, een zijner tijdelijke huisgenooten [3]).

Voor eigen oefening bestudeerde Voetius maandenlang het boek „Job"; daarbij raadplegende sommige, toen zeer gezochte commentaren [4]), alsmede verschillende overzettingen: Fransche en Engelsche [5]), Spaansche en Itali-

---

[1]) Bedoeld onderricht werd, naar zich verwachten liet, door Voetius echt-methodisch gegeven; zie dan ook: »Galenus Pergamenus, De optimo docendi genere, Genevae, 1621" (*Auctie-catal.*, pars II, misc. in fol., n°. 4).

In zijne *Polit. eccles.*, t. II, p. 419, antwoordt Voetius bevestigend op de vraag: of een predikant privaatles mag verstrekken? waar hij schrijft: »Si absque neglectu, imminutione, praejudicio officii et operis pastoralis, accessorio hoc opere fungi possit et velit". Vgl. hiermede *l. c.*, p. 420—422.

[2]) Batcheler was garnizoensprediker, ten dienste der Engelsche soldaten. Meestal begiftigde het burgerlijk bestuur van de verschillende frontierplaatsen zulke »uytheemsche predicanten" — doch zonder dat gunstbetoon »in consequentie te trecken" — met enkele »immuniteyten ende profijten"; op zich nemende hen »jaerlycx van brandt te versien ende excempt te houden van stadts acsijs". Dit viel o. a. te beurt ook aan Thomas Barkley, den voorganger in Heusden van Batcheler. *Oud-arch. Heusden*, E. 216, bijlage tot fol. 49 der gemeenterekening van 1619. Zie hierachter, bijlage CXXXVI.

[3]) Zooals van Oudenhoven in de opdracht zijner *Beschr. v. Heusd.*, uitgave van 1651, aan de magistraat aldaar herinnerde, was hij, »naer dat hij sijne studiorum cursum in de academie van Leyden gheabsolveert hadde, ten huysen van d. Gisbertus Voetius, doen predicant tot Heusden, komen woonen, om des selvers private institutie te genieten". Vgl. *Ringb. Heusd.*, 10 Juni 1625 en 22 Juli 1631; *Hand. cl. Gorc.*, 27 Jan. en 23 Juni 1625. Zie voorts, meer in het bijzonder, over dien geschied- en oudheidkundige, Jacob van Oudenhoven, en zijne werken: dr. C. R. Hermans, *Geschied. mengelw.*, dl. I, blz. 132—148.

[4]) »Joan. de Pineda, In Jobum. Antverpiae, 1612. 2 volum.", en Joan. Mercerus, Commentarii in librum Job. Adjecta est Th. Bezae epistola. Genevae, 1573". Zie *Auctie-catal.*, pars I, theol. in fol., n°. 62; pars II, theol. in fol., n°. 160. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 524.

[5]) »Job translated and brought on to dialogue and paraphrase". *Auctie-catal.*, pars II, theol. in quarto, n°. 621. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 510.

Digitized by Google

aansche [1]); dit laatste, om zijn nieuwere talen naar behooren te onderhouden of er zich hoe langer hoe verder in te bekwamen [2]). Voorts las hij uit de breede rij van oud-christelijke geschriften: Tertullianus' scherp, maar boeiend betoog „Apologeticus", met de verklarende noten van Desiderius Heraldus [3]); diens geestig ingekleede zelfverdediging „De pallio" en, ten deele, het eenzijdig-dogmatische, reeds echt-katholieke tractaat „Adversus haereticos". Van Gregorius Nazianzenus leerde Voetius op zijn „studoir" kennen de veelgeprezen „Oratio apologetica de fuga sua" [4]), benevens enkele homiliën, door den grooten Cappadociër gehouden; van Theodoretus: het wijsgeerig boek „Graecorum affectionum curatio" [5]); van Minucius Felix: diens helder-geschreven, zaakrijken „Octavius" [6]); van den vorst der Latijnsche kerkvaders,

[1]) »La sacra biblia tradotta in lingua italiana e commentata da Giov. Diodati". *Auctie-catal.*, pars II, theol. in quarto, n°. 185. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 511.

[2]) »Te deser tijdt (nl. 16 Febr. 1619) begost Deodatus, professor te Geneven, alle Donderdaegen in 't italiaensch te prediken — schrijft Brandt, *a. w.*, dl. III, blz, 448 — om de synode (t. w. die, binnen Dordrecht) daer door te meer luister te geven. Dit duurde de geheele vasten. Doch daer waeren soo weinige, die 't italiaens verstonden, dat men geen leser, noch voorsanger, noch medesingers kon vinden, en de predikatien sonder lofsangen moest doen, regelrecht tegens den Geneefschen stijl. In d'eerste preeke waeren slechts ses of seven mannen, en eene vrouw, die hem hoorden". Naar ik vermoed, behoorden tot dat weinige publiek o. a. Anna Maria van Schurman en Voetius. Ook de Engelsche godsdienstoefeningen zal hij toenmaals wel hebben bijgewoond. Zie Voet., *Polit. eccles.*, tom. I., pars I, p. 487.

[3]) »Q. Sept. Flor. Tertulliani apologeticus, et M. Minucii Felicis Octavius. Desid. Heraldus emendavit, comment. et notas addidit. Lutet. Paris., 1613". Zie *Auctie-catal.*, pars I, theol. in quarto, n°. 86. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 608.

[4]) »Gregor. Nazianzeni apologeticus, cum scholiis et ex interpretatione Julii Gabrielis Eugubini. Plant". Zie *Auctie-catal.*, pars II, theol. in oct., n°. 517. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 606.

[5]) »Theodoreti episc. Cyrensis Graecorum affectionum curatio. Graece et latine recognita opera Frid. Sylburgi vet., Heidelb., 1592". Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 608.

[6]) Zie hierboven, aant. 3.

Digitized by Google

Aurelius Augustinus: diens uitvoerige ketterlijst „De haeresibus" [1]); van Ignatius: de zeven, aan hem toegekende „Epistolae", door Vedelius verklaard [2]); van Irenaeus: diens overgebleven vijf boeken „Adversus haereses", en van Clemens Alexandrinus: de belangrijkste stukken uit diens „Opera", geëmendeerd door Fredericus Sylburgius en Daniël Heinsius [3]).

Op het onafzienbaar veld der kerkelijke en wereldsche historiën, tot nog toe weinig door hem betreden, verdiepte zich Voetius nu eens in Carranza's „Summa conciliorum et pontificum" [4]), dan weer in diens „Codex canonum ecclesiae universae" en „Codex canonum ecclesiae africanae", laatstgenoemde werken door Justellus met aanteekeningen voorzien [5]). Ook hield Heusdens prediker zich bij tijd en wijle bezig met Capellus' „Historia sacra et exotica" [6]); met het „Chronicon Carionis", oorspronkelijk uitgegeven door Melanchton, en door diens schoonzoon

---

[1]) Aanvangende bij de Simoniani, en eindigend bij de Pelagiani, somt Augustinus hier achtentachtig verschillende soorten van ketters op. Met eene »peroratie" besluit hij zijne lijst.

[2]) »Ignatii quae exstant omnia, in II lib. distincta, graece et latine. Cum XII exercitatt. in eundem, auctore Nic. Vedelio. Accessit apologia pro Ignatio, etc., Genevae, 1623". Zie *Auctie-catal.*, pars I, theol. in quarto, n°. 259, Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 607.

[3]) »Clementis Alexandrini opera, graece et latine, quae extant. Dan. Heinsius emendationes adjecit. Accedunt diversae lectiones et emendationes a Frid. Sylburgio collectae, Lugd. Bat., 1616". Zie *Auctie-catal.*, pars I, theol. in fol., n°. 17, Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 605.

[4]) »Carranzae Mirandae summa conciliorum et pontificum a Petro usque ad Julium III, Paris., 1560". Zie *Auctie-catal.*, pars I, theol. in duod., n°. 30. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 609.

[5]) Zie *Auctie-catal.*, pars I, misc. in oct., n°. 23. Vgl. Essenius, *Orat. fun.*, p. 25.

[6]) »Jacobi Cappelli historia sacra et exotica ab Adamo usque ad Augustum. Demonstrationibus mathematicis fulta et documentis ethnicis locupletata, Sedani, 1613". Zie *Auctie-catal.*, pars I, theol. in quarto, n°. 36. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 326.

Digitized by Google

Peucerus voortgezet [1]); met Sleidanus' „Commentarii de statu religionis et rei publicae Carolo quinto caesare" [2]); met de „Historiae sui temporis" van Jacobus Augustus Thuanus [3]); met Perrins' „Histoire des Vaudois" [4]) en Matthieu's „Histoire de France" [5]); met de overbekende „Mémoires" van Philippe de Commines [6]); of wel, hij volgde belangstellend, wat een vroegere stadgenoot, Nicolaas Jansz. van Wassenaer [7]), had bijeengebracht in zijn omstandig „Verhaal alder ghedenckweerdichste geschiedenissen, in Europa en andere waerelddeelen voorgevallen". Toch werd het eigen volk ter wille der vreemde

---

[1]) »Chronicon Carionis, expositum et auctum, ab exordio mundi usque ad annum 1612, a Phil. Melancthone et Casp. Peucero. Postr. editio castigat., Genevae, 1617". Zie *Auctie-catal.*, pars II, misc. in oct., n°. 224. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 627.

[2]) »Joa. Sleidani de statu religionis et reipublicae, Carolo V caesare, commentarii, Argentorati, 1555". Zie *Auctie-catal.*, pars II, misc. in oct., n°. 248. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 336.

[3]) »Jac. Aug. Thuani historiarum sui temporis ab anno 1543 usque ad annum 1607, libri CXXXVIII. Quorum LXXX priores multo auctiores, reliqui vero nunc primum prodeunt. Accedunt commentariorum de vita sua libri VI hactenus inedita, Aurelianae et Colon. Allobr., 1626—1630". Zie ook Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 444.

[4]) Voetius las bovengenoemd werk waarschijnlijk in deze vertaling: »J. P. Perrin, De historie vanden Waldensen ghedeelt in drie deelen enz. Wt de Fransoysche tale overgheset door J. M. V. Hier is noch by ghevoecht een aenhangsel daer in aengewesen wort, waer de suyvere kercke geweest is, voor de tyden der Waldensen enz. Ghestelt by Balth. Lydius, Dordrecht, 1624". Zie *Auctie-catal.*, pars I, theol. in quarto, n°. 78. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 651.

[5]) »Histoire de France et des choses memorables advenues aux provinces estrangeres durant sept années de paix du règne du roy Henry IV, 1598—1604, par P. Matthieu, Paris, 1607". Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 665.

[6]) »Les mémoires de Phil. de Commines sur les principaux faicts et gestes de Loys XI et Charles VIII, etc., Genève, 1604". Zie *Auctie-catal.*, pars I, misc. in duodec., n°. 4. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 336.

[7]) Van Oudenhoven telde »Nicolaus à Wassenaer, doctor medicinae tot Amsterdam" bij de »geleerde ende vermaerde mannen" der frontierstad. *Beschr. v. Heusd.*, blz. 189. Vóór van Wassenaer zich als geneesheer in Amsterdam vestigde, was hij als docent verbonden aan Haarlems gymnasium. Zie dr. Hoffmann, *a. w.*, blz. 58.

Digitized by Google

natiën geenszins door Voetius vergeten, waar hij zijne lectuur der „Nederlantsche oorloghen" van Pieter Bor, met diens in 1626 te Amsterdam verschenen vijfde foliodeel, voltooide [1]), en niet in gebreke bleef Emanuel van Meterens, op de Leidsche provinciale synode van 1619 zoo sterk aangevochten [2]) „Historie", van het begin tot het einde door te lezen [3]).

Een eerste vrucht dier onvermoeide studie, buiten zijn gewonen preek- en catechisatie-arbeid om, was de uitgave, ten jare 1627, van het vlugschrift: Lacrymae crocodili abstersae [4]). Daarmede nam Heusdens prediker persoonlijk deel aan den sabbatstrijd, die, reeds sedert Dordrechts nationale synode, tal van gemoederen min of meer heftig had beroerd [5]). In gemelde „Lacrymae" [6])

---

[1]) Vgl. hierboven, blz. 58.

[2]) *Acta syn. part. Z. H.*, Leiden 1619, art. 83.

[3]) »E. van Meteren, Historie der Nederlandscher ende haerder naburen oorlogen ende geschiedenissen tot 1612 met des autheurs leven, etc., Den Haag, 1623". Zie *Auctie-catal.*, pars II, misc. in fol., n°. 2. Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 447, en het opstel van dr. Rogge over van Meteren in *Eigen Haard*, 1897, blz. 180—184.

[4]) Zie Ypeij en Dermout, *a. w.*, dl. III, aant., blz. 16.

[5]) Vgl. dr. de Lind van Wijngaarden, *a. w.*, blz. 116—142, passim. Zie ook Crenius, *Anim. phil. et hist.*, pars VIII, p. 43—45, waar o. a. staat vermeld dit oordeel, neêrgeschreven door Johannes Walaeus, oudsten zoon van den Leidschen hoogleeraar Antonius Walaeus: »Voetius juvenile opposuerat scriptum, Lachrymas crocodili, quo adversarium magis pungere, minus ecclesiam videbatur aedificare".

[6]) In zijn *Land v. Rembr.*, dl. II, 1ste helft, blz. 102, aant. 2, haalt Cd. Busken Huet o. a. den titel: »Lacrymae crocodilli" aan, als een staaltje van Voetius' »middeneeuwsch latijn, doorweven met eene bastaardsoort van renaissance-sieraden". Op dat punt, ongetwijfeld, was Heusdens prediker geheel en al kind van zijn tijd. Ook herinnert die titel (zie dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. II, blz. 399) aan een toenmaals zéér bekenden versregel uit het »Tafereel" van den remonstrant Reinier Telle:

»Men vint al somtyts van die hanen,
Die schreyen als sij 't volck vermanen
Van d'arme kerck en haren staet;
Maer of 't gheen crocodylsche tranen
En syn, weet Godt, die 't al verstaet.

Digitized by Google

koos hij beslist partij voor zijn streng-ascetischen geestverwant Guilielmus Teellingius, kerkedienaar te Middelburg [1]), en maakte met dezen gemeene zaak tegenover hun beider ambtsbroeder uit Tolen, Jacobus Bursius [2]), wiens geschrift: Threnos ofte weeclaghe [3]) ongetwijfeld ten doel had aan te dringen op eene vrijere zondagsviering dan Teellinck, krachtens zijne beginselen, meende te kunnen toestaan [4]). In weerwil nochtans van den stelregel, opgevolgd zelfs door dusgenoemde „precyse"

---

[1]) Willem Teellinck stond te Middelburg van 26 Nov. 1613 tot 8 April 1629, toen hij stierf. Voetius gaf hem den eerenaam van: »theologus πρακτικώτατος", in zijne *Dispp. select.*, t. III, p. 1237. Zie over Teellinck ook nog *o.l.*, t. I, p. 1061; t. II, p. 528; t. III, p. 72, 76, 236, 265, 932.

[2]) Jacobus, zoon van den Middelburgschen predikant Gillis Burs.

[3]) Zie voor den volledigen titel: dr. Glasius, *a. w.*, dl. I, blz. 206. De auctie-catalogus van Voetius' bibliotheek vermeldt het bedoelde pamflet — pars I, theol. in oct., n°. 259 — aldus: »Jac. Bursii wee-klage, aenwijsende de oorsaecken van den jammerlijcken stant van het landt, ende de ontheyliginge des sabbathdaeghs".

Evenmin als dr. de Lind van Wijngaarden (zie *a. w.*, blz. 126, aant. 2) bij machte was een exemplaar van Bursius' »Wee-klage" op te sporen, evenmin gelukte het mij Voetius' »Lacrymae" onder de oogen te krijgen. Den inhoud echter van laatstgenoemd tractaat leerde ik eenigermate kennen uit sommige fragmenten, welke den Groningschen hoogleeraar Martinus Schoockius tot bewijsplaatsen moesten dienen bij de verdediging eener disputatie »De die dominico", opgenomen in zijne *Exercitationes variae, de diversis materiis. Edit. nova*, Traj. ad Rhen., 1663. Vgl. daarmede van denzelfden schrijver: *De bonis ecclesiasticis dictis, in quo agitur de canonicis in genere, etc.*, Gron., 1651, p. 3 der »praefatio".

[4]) Ten gevolge van Teellincks rusteloos ijveren, zoowel als op het krachtig vertoog bij de stedelijke regeering ingediend door Middelburgs kerkeraad over »de profanatie vanden rustdach ende gods-dienst in de selve", o. a. door »het duynryden", verordende aldaar de vroedschap »dat de poorten souden gesloten worden t sondaechs, vande acht uren s morgens tot vier off vyff uren naden middach. Ende de passagie poorten (t. w. die naar Vlissingen) soudemen geheel sluyten behalven het clincket". *Kladnot. kerkr. Middelb.*, 13 April 1619. Vgl. daarmede die van 27 Maart 1621 en 10 Aug. 1624. Zie verder: W. Teellinck, *Noodwendigh vertoogh, aengaende den tegenwoordigen bedroefden staet van Gods volck*, Middelb., 1627; *Auctie-catal.*, pars II, theol. in quarto, n°. 195; Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 59, 68, 1222, 1242; t. IV, p. 44; t. V, p. 658; *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 973; t. II, p. 233; t. III, p. 462, 492; *Thers. heaut.*, p. 153.

Digitized by Google

christenen [1]): dat men den rustdag geenszins ontheiligde, met dingen te doen, die geboden werden òf door den drang der omstandigheden, òf door de liefde tot den medemensch, hielden Voetius' „Afgewischte krokodillentranen" staande, dat elke bezigheid van hand [2]) en hoofd [3]), die niet rechtstreeks betrekking had op het vieren van 's Heeren dag, gelijk ook iedere uitspanning, in den vorm van een of ander spel genoten [4]), alsdan afkeurenswaardig heeten moest. En, wat betrof den oorsprong zelven des sabbats — afwijkende van het gevoelen door zijn grooten leermeester Gomarus verdedigd, zocht hij dien, met Rivet en anderen, niet in de Arabische woestijn noch op den berg Sinaï, maar, overeenkomstig Genesis 2, vs. 2, reeds bij de schepping [5]).

---

[1]) Vgl. hierboven, blz. 352. Zie ook Voet., *Meditatie*, blz. 22 tot 30.

[2]) »Interim tamen, quae in thesi non difficulter videntur concedere, in hypothesi iterum eripiunt. Neque enim sartoribus, sutoribus et fabris, etc. hic quicquam concedunt, imo ne quidem bajulis, vectoribus, rhedariis, etc. ut videre est apud authorem Lachrymarum crocodili, pag. 68". Schoock., *Exerc. var.*, p. 107. Zie ook bijlage CXXXVII.

[3]) »Author crocodilinus literatis hominibus haut magis propitius est, hac in parte, quam iis, qui artes sellularias exercent, neque enim existimat pag. 84. et seq. eos, qui die Dominico intenti sunt medicationi ac praxi medicae, pragmaticae seu forensi, item studiis philologicis et quidem secreto in museis suis, ubi nullorum oculis scandalum objiciunt, commodius piis exercitiis posse negotiari salutem suam, quam sartores, sartrices, textores, vietores, etc. quod nemo non concesserit, si hi musagetae, neglectis exercitiis publicis, privatisque precibus, et meditationibus, totum diem Dominicum consecraverint sui studii contemplationibus". Schoock., *Exerc. var.*, p. 109.

[4]) »Quo usque vero hae recreationes debeant extendi, haut in proclivi est. D. Voetius in Lacrymis, sui ingenii atque pietatis indicibus, pag. 68. vult excludi, risus, lusus, hastiludia, venationes, aucupia, piscationes, musicae exercitia, fritillos, lusum scachicum, jactum lapidum, lusum globorum, pilae, clavae, certamina gymnastica, symposia honesta etc., quod cum per ea Sabbathum non sanctificetur, omnino putandum sit, illud ipsum, si quid horum fiat, profanari". Schoock., *Exerc. var.*, p. 113. Vgl. daarmede *Acta syn. part. Z. H.*, Yselstein, 1626, art. 32 en het aangevoerde in den tekst, hierboven, blz. 304.

[5]) Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 1245, en hierboven, blz. 110,

Digitized by Google

Het tweede tractaat door Voetius binnen zijn nieuw studeervertrek opgesteld, dat onder het schrijven allengs den vorm en de uitgebreidheid van een boek verkreeg [1]), was gericht tegen Daniël Tilenus. Deze had, nog theologisch professor aan de universiteit te Sedan, in 1612 eene „Overlegginghe ofte proeve van t' ghevoelen Jacobi Arminii" [2]) het licht doen zien, welk tractaat door tal van Gereformeerde kringen, ook binnen de Vereenigde Provinciën, bijzonder werd op prijs gesteld [3]). Zelfs vergeleken David Pareus en Abrahamus Scultetus — twee steunpilaren der kerkelijke rechtzinnigheid, uit het buitenland, op de Dordtsche synode [4]) — Sedans hoogleeraar vanwege zijne verhandeling bij een tweeden Augustinus, die de zuivere leer „godvruchtichlijck, modestelijck ende grondelijck" in bescherming genomen had tegen de aanvallen van Arminius, den nieuweren Pelagius,

---

aant. 4; *Auctie-catal.*, pars II, theol. in duodec., n°. 50: »Andr. Riveti dissertatio de origine sabbathi".

[1]) Uitgegeven in quarto, telt Voetius' »Proeve" 242 bladzijden, op twee kolommen gedrukt.

[2]) *Overlegginghe ofte proeve van t'ghevoelen Jacobi Arminii, van de predestinatie, van de ghenade Gods, ende van de vryen wille des menschen aen de staten van Hollant ende West-vrieslandt van hem verclaert. Door Danielem Tilenum, professoor inde theologie ofte godtheyt in de universiteyt van Sedan. Wt de Latijnsche sprake in de Nederduytsche tale ghetrouwelijck overgheset. Hier achter zijn noch byghevoecht drie brieven:* 1. *Davidis Parei aen den autheur.* 2. *Des autheurs aen Pareum.* 3. *M. Abrahami Sculteti*, (z. n. v. pl. en v. dr.) 1612. Zie den oorspronkelijken, Latijnschen titel bij dr. Rogge, *Beschr. catal.*, st. II, afd. II, blz. 139.

[3]) Alleszins gunstig oordeelde ook Heusdens prediker over den hoogleeraar te Sedan, toen deze nog »stont in het ghevoelen" der Contra-remonstranten. Zie b.v. Voet., *Proeve*, blz. 16, 113, 117, 132, 141, 151, 172. Vgl. daarmede *Dispp. select.*, t. I, p. 1082; t. V, p. 139.

[4]) Van Pareus, doctor en professor in de theologie aan de beroemde Heidelbergsche universiteit, werd op de nationale synode te Dordt, tijdens twee sessiën — die van 5 en 6 Maart 1619 — een door hem overgezonden schrijven voorgelezen, waarbij Scultetus, zijn collega te Heidelberg en tevens hofprediker van keurvorst Frederik IV, in persoon tegenwoordig was.

Digitized by Google

wiens overleggingen „bequamelyck" door hem waren „ontdeckt ende verdestrueert".

Tien jaar later gaf Tilenus een ander geschrift uit [1]) — niet zoo breed van opzet, en daarbij in lijnrechten strijd met zijne vroegere „Overlegginghe" [2]) — hetwelk de publieke kerkleer, vastgesteld op de synoden van Dordrecht en Alais [3]), toetste aan de practijk, door achtereenvolgens na te gaan, in hoever deze dienen kon: ter „bekeeringhe eens vreemdes tot het gheloove"; ter „beteringhe van een quaedt christen"; ter „vertroostinghe van een krancke, of die anderssins benaut is" [4]). Aan het slot zijner proefneming meende Tilenus met recht te mogen wijzen op eene negatieve uitkomst. Immers bleken voorgoed veroordeeld de Contra-remonstrantsche beginselen, die, in geen der drie genoemde gevallen, zich bij machte hadden getoond de begeerde hulp te

---

[1]) Bedoeld vlugschrift was getiteld: *De leere der synoden van Dordrecht ende Alez ghestelt op de proeve van de practijcque, ofte ghebruyck, waer in onder. andere verborgentheden ontdeckt wordt een seer licht middel, om den mensch onsterflijck te maecken in dese werelt, door den vermaerden Daniel Tilenus, eertijdts professor der h. theologie inde hooghe schole van Sedan: ende nu ghetrouwelijck uyt het franscois in onse Nederduytsche tale overgheset. Na de copye ghedruckt tot Parijs. Anno* 1623. Zie voorts over dat pamflet, ook geplaatst achter Voetius' »Proeve", blz. 243 tot blz. 259, diens *Dispp. select.*, t. I, p. 1121; t. III, p. 1107; t. V, p. 622; *Polit. eccles.*, t. III, p. 703; *Thers. heaut.*, p. 90.

[2]) Aan Tilenus' blauwboekje over »De leere der synoden van Dordrecht ende Alez" ging, twee jaren vroeger, vooraf een door Wtenbogaert naar het fransch van den Sedanschen hoogleeraar vertaald: *Advertissement, ofte waerschouwingh, over het oordeel, uyt-spraeck, ende den eedt van 't synodus nationael der ghenaemde Ghereformeerde kercken van Vranckrijck, ghehouden tot Alez inde Cevennes, besloten ende gearresteert den* 6. *Octobris* 1620. *Nopende de vijf artijckelen der Remonstranten in Nederlandt.* (z. n. v. pl. en v. dr.) 1621. Vgl. dr. Knuttel, *Catal. pamfl.*, dl. I, st. II, n°. 3251, en dr. Rogge, *Beschr. catal.*, st. I, afd. I, blz. 95; st. I, afd. II, blz. 54.

[3]) In Alais werd ten jare 1620 eene nationale synode der Fransche hervormden gehouden. Vgl. dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. III, blz. 67, 68.

[4]) Tilenus, *De leere der synoden*, blz. 1.

Digitized by Google

verschaffen [1]); die de prediking des woords, het gebruik der sacramenten en de dagelijksche oefening van het gebed volkomen onnut maakten; die „den gantschen kercken-dienst", bestaande in eene gezonde leer zoowel als in eene goede discipline, van boven tot onder „omkeerden ende om verre stieten" [2]).

Alleszins verklaarbaar zeker, dat Voetius ergernis nam [3]) aan de wijze, waarop Sedans voormalige professor [4]), met zijn jongsten arbeid „gheheel uyt de Ghereformeerde kercke springhende" [5]), Gods eeuwige, onverdiende genade door „opgeraepte" vonden zocht „onbruyckelick" te maken. Ook scheen het hem toe, als wilde Tilenus de jezuïeten

[1]) Volgens Tilenus' pamflet had, zoowel ter Dordsche synode als in die van Alais, voorgezeten een »tuymel-geest". De theologie en de religie, daar in practijk gebracht, noemde hij »monstreus ende wanschapen". Tilenus, *De leere der synoden*, blz. 16, 17.

[2]) Tilenus, *De leere der synoden*, blz. 19.

[3]) Ten blijke hoezeer Voetius zich ergert aan Tilenus' vlugschrift kan dienen, dat hij het in zijn *Proeve*, blz. 17, een »horrendum carmen" heet, en het bij herhaling vermeldt als een »lasterschrift". Die ergernis overschrijdt echter nu en dan de grenzen der welvoegelijkheid; o. a. wanneer zij hem, blz. 123, doet verklaren, dat de tegenwerpingen door Tilenus aangevoerd gelijk staan met »oude ende verrotte uytspouselen van een vervuylde borst, van een quade maghe met bittere galle overladen". Vgl. daarmede blz. 24: »Wy sullen met de hulpe des Heeren betoonen, dat Tileni consequentien niet verveerlijck en zijn door hare stercte maer alleen door hare vuylicheyt ende leelicheyt, ghelijck den mensche eenigh besmettelijck schorft of etterbuyl".

[4]) De hertog van Bouillon, tevens prins van Sedan en gehuwd met Maurits' halve zuster, nam het blijkbaar voor de Fransche calvinisten op. Zonder zich het minst daartegen te verzetten liet hij toe, dat Tilenus, zijn voormalige gunsteling, in den winter van 1619 geheel onverwachts als hoogleeraar werd afgezet. Deze trok toen naar Parijs, waar hij uit eigen middelen in zijn levensonderhoud moest voorzien. Brandt, *a. w.*, dl. IV, blz. 143—145.

[5]) Volgens sommigen werd Tilenus door wat Corvinus tegen zijne »Overlegginghe" had aangevoerd (zie dr. Rogge, *Beschr. catal.*, st. I, afd. I, blz. 112) tot het Arminianisme bekend. Anderen wederom meenen, dat hij, kort vóór dien tijd, reeds daartoe was gekomen door persoonlijk onderzoek en nadenken. Brandt, *a. w.*, dl. II, blz. 231. Vgl. Voet., *Proeve*, blz. 16—18, passim; blz. 39, 127, 138, 260.

Digitized by Google

en huns gelijken in bittere lastertaal nog overtreffen, door van de Dordtsche canons te getuigen, hoe deze, aan wie naar hen luisterden, niet anders boden dan „òf een Epicurus oorcussen, om in vleeschelicke sorghloosheyt te slapen, òf een strop van wanhoope, om sich daer mede te verhangen met Judas" [1]).

Oordeelde Heusdens predikant dergelijk geschrift alle ernstige tegenspraak onwaardig en mocht het bovendien, naar hij meende, een overtollig werk worden genoemd „te herseggen, tgene so grondelijck van vele gheleerde mannen verclaert ende verdedicht was" — toch had men rekening te houden, zoo met het aanzien, hetwelk Daniël Tilenus bij tal van lieden genoot [2]), als met de uitgave en verspreiding van zijn pamflet in het Nederlandsch. Juist dit laatste leverde groot gevaar op voor vele eenvoudige, in de waarheid „niet wel ghewortelde conscientien" [3]). Herhaaldelijk hadden dan ook enkele goede vrienden reeds bij hem aangedrongen, dat hij de eene of andere verhandeling zou opstellen, waarin de uitspraken der Gereformeerde leer zonder vooroordeel aan de practijk getoetst werden, en het blauwboekje van Tilenus, vol „desperatie ende atheisterije", in de moedertaal beantwoord.

Half-onwillig [4]) — want hij hield zich verzekerd, dat

---

[1]) Tilenus, *De leere der synoden*, blz. 11.

[2]) Somwijlen spreekt Voetius in zijn boek over Tilenus als over een »vermaert ende gheleert man", die »de maniere van bondigh te disputeren seer wel weet". *Proeve*, blz. 31; vgl. daarmede blz. 51.

[3]) Tilenus' »prejudicien opgelicht ende de saecke inden grondt blootelijcken ingesien sijnde met onse tegen-reden — zoo verzekert Heusdens predikant en stelt hij zijne lezers gerust — sal daer niet over blijven daer door yemandt soude konnen merckelijcken opghehouden werden, ten zy dan lichtveerdighe ende ydele menschen, die als de vliegen in een spinnen-webbe, in dese t'samenknopinghe der consequentien haer laten vangen". Voet., *Proeve*, blz. 19.

[4]) »Volens nolente animo". Voet., *Proeve*, voorrede, blz. V.

Digitized by Google

zoo iets beter „innerlijc in stillicheyt des geestes" gevoeld en geschat, dan „uytterlijck" beschreven en besproken kon worden — had Voetius ten langen leste de pen ter hand genomen; waarbij hij nog menigmaal in beraad stond, of hij, door walging en droefheid aangegrepen, met schrijven zoude voortgaan. Wijl nochtans de Calvinistische partij niet ophield hem „aen te porren", werd hij wel genoopt zich te vermannen en Tilenus' vlugschrift „tegen heugh ende meuge" te weêrleggen. Zoo kwam in Augustus 1627 Voetius' Proeve vande cracht der godtsalicheyt [1]), opgedragen aan de magistraat van Rotterdam en die van Heusden [2]), voor den druk gereed [3]), om, een half jaar later, binnen Amsterdam het licht te zien [4]).

Waren het, gelijk hij met een inleidend woord opmerkte, ongetwijfeld „sware ende hoogh-gaende stucken", tot welker behandeling hij zich had aangegord [5]) — om bij zijn oordeel hier niet te struikelen, dienden ze nederig,

---

[1]) *Proeve vande cracht der godtsalicheyt, met goet ende christelick bescheyt op seker laster-schrift, hier neffens gaende, by den Remonstranten hier te lande int nederduytsch gestroyt onder desen titul*: De leere der synoden van Dordrecht ende Alez, ghestelt op de proeve van de practijcke ofte ghebruyck, etc. Door den vermaerden Daniel Tilenus, etc. *Tot verdedinge* (sic) *vande leere der waerheyt ende ontdeckinge vande kracht der godtsalicheydt aende ontruste conscientien ingestelt. Door Gisbertus Voetius, dienaer Jesu Christi in sijne gemeynte tot Heusden*, Amst., 1628. De 2de druk: Utrecht, 1656. Bij herhaling maakt Voetius in zijne overige werken melding van dit tractaat; zie b.v. *Dispp. select.*, t. I, p. 1126; t. II, p. 546; t. III, p. 4, 88, 793; *Polit. eccles.*, t. III, p. 703.

[2]) Wegens die opdracht vereerde Heusdens magistraat Voetius met de som van zesennegentig gulden. Zie bijlage CXXXVIII.

[3]) Voet., *Proeve*, blz. 260.

[4]) De gang van zaken, hierboven geschilderd, is ontleend aan de voorrede van Voetius' »Proeve", twaalf bladzijden groot en gedagteekend uit Heusden »desen 31. Augusti 1627".

[5]) In Tilenus' blauwboekje waren, volgens Voetius, veel dingen »onder malcanderen gheworpen". Uit dien hoofde wilde hij, door de uitgave van zijn geschrift, »de waerheyt ende rechtsinnighe practijcke distinctelijck daer teghen stellen". Voet., *Proeve*, blz. 181.

Digitized by Google

eerbiedig en met kinderlijken schroom te worden in het oog gevat; onder dure verplichting, zich den heiligen geest, zooals deze sprak uit Gods woord, gevangen te geven, zonder ook maar de geringste plaats in te ruimen aan „eyghen sinnelijcheyt, wereltsche insichten, of vleeschelijcke beweginghen" en, op die wijze, tegen te werken de gehoorzaamheid des geloofs [1]).

Uitgaande van deze en soortgelijke algemeene bedenkingen [2]), kwam Voetius daarna, meer in het bijzonder, tot de wederlegging van Tilenus' „redenen [3]) ende consequentien" [4]), door er tegenover te stellen verschillende „wel

---

[1]) Voet., *Proeve*, blz. 1.

[2]) Bovenbedoelde »bedenckingen" maken, met verschillende »waernemingen, aenmerckinghen ende waerschouwingen", den inhoud uit van het eerste deel des tractaats, *Proeve*, blz. 1—28. Onder meer, wil hier Voetius, dat men bij het behandelen van zulke vragen nauwkeurig zal toezien: of ook iemands persoonlijk leven hier »mede leere ende spreke"; of hij »die disputeert van dese stucken, vernomen werde uyt eygen gevoelen te disputeren", *Proeve*, blz. 7. En dat juist ontbrak, naar hij zich overtuigd hield, bij Tilenus. »Hoe lange jaren — zoo vraagt Heusdens prediker in zijn tegenschrift, met het oog op den gewezen professor te Sedan — heeft Tilenus in den Woorde ghearbeyt, ende aende conscientien der onwetende, swacke, ghevalle zondaers, bedruckte, benaude, stervende, vleeschelijcke belijders, aengevochtene, in't publijck ende in het besonder besich gheweest met alderley geestelijcke remedien? Het is wat anders in de scholen lessen te doen ende dan in sijne studien hem te verberghen: ende wat anders in de son ende in het stof met alderley humeuren van menschen te worstelen, yeghelijcx gebreken te draghen, in yegelijcx conscientie hem openbaer te maken, met yeders troublen te zijn beroert, met yeders ergernisse te branden". Voet., *Proeve*, blz. 15, 16. Vgl. daarmede blz. 39 en 159, op welke laatste plaats gesproken wordt van Tilenus »onder de school-schaduwe". Hiertegenover stelt Voetius, blz. 208, zijn: »expertus haec scribo", ontleend aan Arminius.

[3]) Die redenen van Tilenus noemt Voetius nu eens »versierde droomen", dan weer »losse ongesouten woorden, phrenetique ende vertwijfelde duyselingen". Voet., *Proeve*, blz. 40, 70.

[4]) De »consequentien Tileni" staan in Voetius' schatting gelijk met »grouwelijcke spotterijen", en moeten »niet lichthandig maer met groote scrupuleusheyt" worden aangetast. Voet., *Proeve*, blz. 23. Vgl. *Dispp. select.*, t. IV, p. 14. Eene enkele maal echter neemt Heusdens »minister" met zulk een »beestelijcken ende sotten vont" kortweg een loopje. *Proeve*, blz. 130, 131. Zie verder bijlage CXXXIX.

Digitized by Google

bereyde ende te vorens wel ghekoockte meditatien" [1]), in tien hoofdstukken afgedeeld [2]), die de Gereformeerde lidmaten van Rotterdam en van Heusden lichtelijk herkennen zouden als „eenighe der concepten", reeds door zijne vroegere predikatiën onder hunne aandacht gebracht; om verder, „met eene beweeglicke toepassinghe, ofte familiare aenleydinghe", te wijzen op wat dienen mocht tot vertroosting en verbetering. In het derde stuk van zijn boek [3]) trachtte hij dan, uit de binnen Dordt gevonnisde vijf artikelen, op zijne beurt aan te toonen, hoe de Remonstrantsche leer voor de practijk volkomen onbruikbaar was [4]); terwijl, aan den anderen kant, de

---

[1]) Voet., *Proeve*, blz. 5.

[2]) Tegen Tilenus' beschuldiging, dat de leer der Gereformeerden onmachtig blijkt een ongeloovige te bekeeren, komt Voetius op in hoofdstuk II—IV (*Proeve*, blz. 36—80). Tegen diens aantijging, dat de Calvinistische beginselen niets vermogen om een losbandig christen-mensch zijn leven te doen beteren, keert hij zich in hoofdstuk V—VII (*Proeve*, blz. 81—134). Eindelijk tracht hij, in hoofdstuk VIII—X (*Proeve*, blz. 134—186), het verwijt van den hoogleeraar te wederleggen, dat de canons zoo van Dordt als van Alais geen troost kunnen bieden aan kranken en bedrukten.

[3]) Het derde deel van Voetius' »Proeve" omvat blz. 187—242.

[4]) »De pseudopraxi, seu potius ἀπραξίᾳ theologiae remonstranticae ante complures annos ex professo scripsimus contra blasphemum libellum Danielis Tileni vernaculo sermone ex gallico hic in Belgio editum". Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 12. In welken vorm en geest Voetius het Arminianisme bestrijdt, als voor de practijk ongeschikt, moge o. a. blijken uit wat hij aanvoert, blz. 187: »Die leere, die daer stelt een ghemeyne ende alghemeyne ghenade ende liefde Godes; een genade die overwonnen ende omghestooten kan worden ende dickwils omgestooten wert; eene genade die ophouden, beswijcken, ende uytgebluscht kan worden: de genade die Judas, Cain, Saul, Julianus Apostata ghegeven is geweest; een genade met de welcke soo vele, jae den meesten hoop verloren gaen: een genade die den mensche suspens houdt, ende op onsekere conditien doet sweven, ja als een koordendanser op de koorde waggelen; een genade die daer wort geseyt genoechsaem te zijn, ende nochtans veeltijts niet en doet dat gene waer toe zy genoechsaem ende machtich genoegh soude zijn; een genade, die op ons herte ofte op onsen wille niet anders in specie en werckt, als den Satan: een ghenade die begint, maer niet eyndight, belooft ende niet en volbrengt, die haer stercte in onse cranckheydt niet en volbrenght, maer alle hare

Digitized by Google

waardij van het Contra-remonstrantsche geloof voor een beoefenend christendom niet te hoog kon geschat worden.

Reeds was die bestrijding van Tilenus' pamflet, ten gevolge der Bossche verwikkelingen [1]), min of meer op den achtergrond getreden, als Voetius, ongeveer half Maart 1634, uit handen van zijn ringbroeder Martinus Lydius [2]), predikant te Aalburg, die enkele dagen binnen Dordt had vertoefd, een omstandig schrijven [3]) ontving van Johannes Beverovicius, geneesheer en lid der vroedschap aldaar [4]). In dezen brief deelde van Beverwyck aan Heusdens kerkedienaar mede, hoe hij sinds geruimen tijd bij enkele geleerde mannen, behoorende tot verschillende richtingen op kerkelijk-godsdienstig gebied, onder wie zich zelfs een pater-jezuïet bevond [5]), voorlichting had gezocht omtrent de, naar hij meende, zéér gewichtige vraag: of men zijn leven kon verkorten en verlengen; bijgevolg, of het in de macht stond der geneeskunst en

---

cracht suspendeert aenden verrotten draet van onsen dooden of crancken vryen wille: die leere, segge ick, die sulcx leert, so die aenghenomen ende toegepast wert, en can tot het herte niet spreken, noch in alle swaricheden eenen vasten ende eeuwigen troost het zelve toe brenghen".

[1]) Zie hierboven, blz. 334—348.

[2]) Martinus was de tweede zoon van den Dordtschen predikant Balthasar Lydius. Zie dr. Glasius, *a. w.*, dl. II, blz. 419.

[3]) Bedoeld schrijven is opgenomen in *Joh. Beverovicii epistolica quaestio de vitae termino, fatali, an mobili? cum doctorum responsis. Secunda editio triplo auctior*, Lugd. Bat., 1636, p. 225—234. Ook staat van Beverwycks brief achteraan in Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 1—10. Het adres, hier vermeld, en luidende: »Gisberto Voetio theologo, Heusdano, et in ill. gymnasio Ultrajectino s. s. literarum professori", is oogenschijnlijk eene anticipatie. Voetius' woord tot den lezer, *Dispp. select.*, t. V, aan van Beverwijcks schrijven voorafgaande, heldert echter de zaak voldoende op.

[4]) Zie, met betrekking tot Joan van Beverwyck, de schets van zijn persoon gegeven door Cd. Busken Huet, *a. w.*, dl. II, 2de helft, blz. 77—82, en, in het *Weekblad van het Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde*, 1893, dl. I, blz. 921—932, het opstel van dr. R. Krul, getiteld: »dr. Johan van Beverwyck herdacht". Vgl. ook hierboven, blz. 362, aant. 6.

[5]) Te weten: pater Mersennus, toentertijd verblijf houdende in Parijs.

Digitized by Google

in die harer beoefenaars, door een of ander dieet, iemands jarental te doen klimmen? [1]) Dreigde hier de Calvinistische leer, dat tijd zoowel als wijze van 's menschen dood, bij goddelijk raadsbesluit, in volstrekten zin was bepaald [2]), niet met verlamming te slaan elke poging, die de medicus zou willen aanwenden om, door zijne behandeling van den patiënt, bedoelden „fatalen termijn" als het ware te verschuiven? [3]) Over deze netelige quaestie verzoekt van Beverwyck Voetius zijne beschouwingen mede te deelen; onder toezending aan Heusdens predikant aller, sedert 16 Februari 1632, door hem van anderen daaromtrent ontvangen schrifturen [4]).

---

[1]) »Laudanda proinde est medicorum industria, qui docuere vitam prorogare mortalium, volucrisque fati, ut canit Horatius, tardare alas, dum naturalem illam siccitatem, quam aetatis decursu sponte oriri diximus, temperant, et modum artemque ostendunt, rite ea adhibendi, quibus natura sustentatur". Joh. Beverovicius, *De vitae term.* p. 227. Evenzeer in zijn *Schat der ghesontheyt; verçiert met historyen, kopere platen, als oock met verssen van heer Jacob Cats*, enz., 7de uitgave, Amst., 1649, blz. 31—38, handelt van Beverwyck in een afzonderlijk hoofdstuk over de vraag: »Of het leven door de konste ofte eenigh middel verlenght kan werden?" Vgl. Rodolphus Goclenius »De vita proroganda, id est animi et corporis vigore conservando et salubriter producendo, Francof., 1608", vermeld door Voetius' bekenden *Auctie-catal.*, pars II, misc. in oct., n°. 130.

[2]) »Calviniani statuunt enim Deum absoluto, id est, omnem omnino caussarum respectum excludente decreto, unicuique homini certam mortis horam, ac certum mortis genus ita determinasse, ut alio temporis articulo, et alio mortis genere interire non possit, nec potuerit, quam quo eum interire contingit". Joh. Bever., *De vitae term.*, p. 230.

[3]) »Sunt qui hinc inferant, frustra aegrotos adhibere medicum, ut qui neminem sanare possit, nisi cui jam fato decretum est evadere". Daartegenover echter stond: »Plerisque eorum placere video determinatum vitae terminum non tollere medicinae necessitatem, sed simul stabilire, quasi haec ad illum nos duceret, non tamen ultra illum perduceret". Joh. Bever., *De vitae term.*, p. 233.

[4]) Die correspondentie hield toenmaals in: een schrijven van Jacobus Crucius »theol. et gymnasiarcha Delphensis"; van Abrahamus vander Mylius »patritius, et theol. Dordrechtanus"; van Cornelius Beverovicius »patr., et theol. Dordr."; van Marinus Mersennus »theol. et phil. Parisiensis"; van Johannes Westerburg »eccl. Dordr. pastor"; van Caspar Barlaeus »med. doct., et phil.

Digitized by Google

Had het den Dordtschen geneesheer, man van smaak en ontwikkeling, goedgedacht, behalve den ruimen oogst, die reeds was binnengehaald, ook nog garven aan te vragen uit een der verst-gelegen frontierplaatsen [1]), zoo liet zich Voetius door geene valsche nederigheid weêrhouden, hier, naar zijn beste vermogen, de wetenschap te dienen. Eene breedvoerige missive; later, in druk, ongeveer honderddertig quarto-bladzijden groot [2]) — rijkelijk gevuld met teksten en andere aanhalingen, nauwkeurig afgedeeld in aphorismen en bewijsgronden, in excepties, instantiën en tegenwerpingen [3]); van het begin tot het einde op zuiver-scholastieke leest geschoeid [4]) — eene missive, die, naar hijzelf verklaarde, meer had van een

---

apud Amstelodamenses professor"; van Andreas Colvius »eccl. Gallicae apud Dordr. pastor"; van Andreas Rivetus »s. theol. doct., et Gulielmi Araus. principis ephorus"; twee brieven van Simon Episcopius »artium, et theol. doct." (vgl. dr. Knuttel, *Catal. pamfl.*, dl. I, st. II, n°. 4443), en nog daarenboven de verschillende missiven door van Beverwyck aan gemelde personen verzonden. Zie Joh. Bever., *De vitae term.*, p. 1—182; p. 206—224. In datzelfde »Latijns boeck" was, volgens van Beverwycks *Schat der ghesontheyt*, blz. 38, ook opgenomen »den stichtelicken brief van de wel-edele, ende onvergelijckelicke joffrouw Anna Maria van Schurman, ende, onder den naem van Pael-steen, inde Nederlandtsche tale onlangs gedruckt". De door mij gebruikte tweede editie der »Epistolica quaestio de vitae termino", hoewel dan »triplo auctior", bevat geen schrijven van Anna Maria. Zie voorts dr. G. D. J. Schotel, *Anna Maria van Schurman*, Den Bosch, 1853, blz. 81—84.

[1]) Aanleiding daartoe kan gegeven hebben, dat van Beverwyck bekend was met Voetius' »Philonium romanum correctum". Zie Joh. Bever., *De vitae term.*, p. 234.

[2]) Joh. Bever., *De vitae term.*, p. 234—369, en Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 10—136. Vgl. t. I, p. 377.

[3]) Voetius maakt in zijne verhandeling gebruik van 9 aphorismen, 19 argumenten, 21 excepties, 13 instanties en 18 objecties. Eigenaardig is zeer zeker, wat hij, *Dispp. select.*, t. V, p. 134, omtrent eene dier tegenwerpingen verklaart: »quod a nemine allatum ipse mihi objicio".

[4]) Met het oog daarop schrijft Voetius dan ook aan van Beverwijck: »Non est quod styli et phrasewn scholasticarum apologiam apud te instituam, cui lectam scio epistolam Pici Mirandulae ad Hermolaum Barbarum". Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 135.

Digitized by Google

boek, dan van een brief [1]), bevatte Voetius' antwoord op van Beverwycks schrijven.

Uitgaande van het denkbeeld, dat den christen-wijsgeer, inzonderheid den evangeliedienaar, niets zoozeer voegde als zorgvuldig acht te geven op het einde, aan ieders leven gesteld [2]), trachtte Voetius door zijn vertoog het bewijs te leveren, hoe die grens, al naar het daarbij ingenomen standpunt, veranderlijk èn onveranderlijk mocht heeten [3]). Onveranderlijk was gezegde termijn, voor wien enkel lette op de hoofdoorzaak: op Gods eeuwige beschikking en raadsbesluit; veranderlijk daarentegen, voor wien ook rekening hield met de bijoorzaken [4]). En juist deze maakten het den mensch ten plicht, tot allerlei middelen — in ziekte tot geneesheer en medicijnen — de toevlucht te nemen [5]).

Aan het slot zijner verhandeling, oefende Voetius nog

---

[1]) »Habes nunc, vir clarissime, non epistolam sed librum". Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 135.

[2]) »Nihil magis convenit christianis philosophis, et inter eos nostri ordinis hominibus, qnam mortis μελέτη, et dierum vitae indagatio et numeratio". Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 10.

[3]) »Potest ergo utrumque vere et proprie dici, vitam posse abbreviari aut produci et non posse, fatum cujuscunque esse mobile et immobile, diverso scilicet respectu". Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 12.

[4]) »Si enim effectus comparetur ad causam primam ejusque infallibilem praescientiam et immutabile decretum, est omnino immobilis imo et necessarius necessitate consequentiae non consequentis; sin vero comparetur mors fortuita ad causas secundas et proximas sua natura contingentis, mutabiles aut vertibiles, earumque incertum et mutabilem concursum, mobilis dicendus est". Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 12, 13. Vgl. daarmede p. 14: »Concludimus ad quaestionem de immobili aut mobili vitae termino tanquam futuro contingenti a Deo determinato, proprie et distincte respondendum: Esse immobilem; quamvis alio respectu etiam dici possit mobilis, ut jam dictum est".

[5]) »Quamvis homo ignoret intentionem et consilium causae primae, ex quo pendet eventus, ipse tamen non debet quiescere, aut remissius vitae suae attendere aut media negligere, sed agere quod in se est ex praescripto voluntatis divinae". Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 14. Vgl. hierachter, bijlage CXL.

Digitized by Google

met een enkel woord critiek op den inhoud van sommige brieven, hem door Beverovicius ter lezing gezonden [1]); om dan bij Dordrechts medicus, en met dezen bij alle geletterden, aan te dringen, toch geene moeite te sparen, opdat er van hun onderzoek over dit en soortgelijke vraagstukken, als resultaat iets blijven mocht, wat beide, hoofd en hart, bevredigde [2]).

Denzelfden dag, dat hij zijne missive aan Joan van Beverwyck voleindde en afzond [3]), 12 Juni 1634, trof Voetius met enkele daartoe gecommitteerde leden der Utrechtsche vroedschap eene schriftelijke overeenkomst, voor zijn verder levensgeluk, gelijk ook voor de ontwikkeling en den bloei der Gereformeerde kerk hier te lande van niet geringe beteekenis. Immers had Heusdens predikant, juist drie dagen vroeger [4]), van gemelde stedelijke regeering het beroep ontvangen tot hoogleeraar in de theologie, alsmede in de Hebreeuwsche en andere

---

[1]) Daarbij maakte Voetius tevens gewag van zijn vroegeren leermeester Daniël Heinsius, die — blijkens een Latijnsch en een Grieksch vers door hem vervaardigd, en te vinden achter van Beverwycks »epistola dedicatoria", aan bedoelden Leidschen hoogleeraar gericht (zie Joh. Bever., *De vitae term.*) — naar Voetius opmerkte »pugno non Zenonis sed poëtico sententiam suam in gratiam eruditiorum complecti voluit". Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 135.

[2]) »Ad extremum hoc unice a te et in te ab omnibus literatis contendo, ut in quaestionibus ejusmodi, qualis haec est, post exhaustas omnium disputationes et sententias, tandem aliquid statuant, quo mens eorum in certa veritate conquiescat". Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 136. Zie ook bijlage CXLI.

[3]) Het jaartal in Joh. Bever., *De vitae term.*, p. 369, vermeld: »Heusdae prid. eid. jan. CIƆIƆCXXXIX" steunt blijkbaar op een drukfout: IX in plaats van IV. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 136.

[4]) Volgens het meêgedeelde door de notulen der Utrechtsche vroedschap, 3 Mei 1634, kwam Voetius voor bovengenoemde betrekking in aanmerking, eerst nadat men zich daartoe te vergeefs had gewend tot Henricus Altingius, professor theologiae aan de academie te Groningen. Naar dr. Glasius, *a. w.*, dl. I, blz. 33—35, bericht, had men Alting in 1633, te Leiden, vruchteloos eene plaats als hoogleeraar aangeboden; terwijl hij, tien jaren vroeger, eveneens had bedankt voor het professoraat te Franeker. Doch van Utrecht zwijgt Glasius.

Digitized by Google

Oostersche talen aan de, 17 Juni daarop, binnen Utrecht in te wijden illustre school.

Zag Voetius, ten gevolge dier benoeming, „grooten arbeydt voor de handt, ende veel wercks op een nieu"; — konden de zoo omvangrijke professorale werkzaamheden, met haar „moeyten ende appendentien", lichtelijk strekken „tot ruyne van sijne ghesontheydt" — toch rekende hij zich in het algemeen belang verplicht, om, zonder te letten op „werelts voordeel of profijten" [1]), de hem toevertrouwde taak met kloeken moed aan te vatten [2]). Maar dit, tot ongeveinsd leedwezen der Heusdensche gemeente. Overwegende evenwel, hoe de ijverige prediker zijn „ordinairen dienst" begeerde te verlaten „ghebonden door den geest ende niet van selfs" [3]), gingen magistraat, consistorie en classis volvaardig tot Voetius' dimissie over, onder beding dat hij, alvorens naar Utrecht te vertrekken, zorg dragen zou, nog eerst zijn opvolger binnen de frontierstad schriftelijk te doen beroepen [4]).

---

[1]) Ook nu weer (vgl. hierboven, blz. 211, aant. 1, en hierachter, bijlage LXXXIV) trachtte Voetius zich zelven en anderen later diets te maken, dat hij, naar het voorbeeld van zijn theologischen mentor en geestverwant, Calvijn, indertijd weinig of niet zou hebben gelet op het bedrag zijner toekomstige jaarwedde als hoogleeraar aan de illustre school, waar hij o. a. *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 717 schrijft: »Quod ad me, nunquam tamen de stipendio meo pro professione academica cum quoquam mortalium pactus sum, aut conventionem unquam inivi. Placuit mihi semper sententia Calvini, quam profitetur in epistola, qua impudentissimae cardinalis Sadoleti διαβολῇ luculenter respondet". Daarmede is echter in strijd, hetgeen wordt vermeld door de notulen der Utrechtsche vroedschap op 14 Juni 1634. Zie hierachter, bijlage CXLII.

[2]) Voet., *Afs.-pred.*, blz. 87.

[3]) Voet., *Afs.-pred.*, blz. 86.

[4]) Op de classisvergadering, te Gorinchem gehouden, Donderdag 21 Aug. 1634, toen Voetius reeds in Utrecht was aangekomen, werden o. a. ook voorgelezen: »d'instrumenten belangende de beroepinge d. Gisberti Voetii tot de professie der h. theologie, ende hebr. taele inde illustre schole der stad Uytrecht; mitsgaders der dimissie ende attestatie des e. kercken-raeds ende achtb. magistraeten van Heusden. Waer-meede de classis, siende de wettelick-

Digitized by Google

Nauw bleek die voorwaarde vervuld en Martinus Lydius, onder goedkeuring der Gorcumsche classis, tot wettig plaatsvervanger gekozen [1]), of Heusdens oudste predikant kwam Woensdag, 20 Augustus 1634, 's morgens te acht uren in de Catharijne kerk met zijne „weerde toehoorders" samen, om daar — „niet sonder groote droefheydt ende beroeringhe ten wederzyden" — afscheid te nemen [2]). In aansluiting bij de woorden Filipp. 1, vs. 27 opgeteekend: „Alleenlijck wandelt weerdiglijck den evangelio Christi, op dat 't zy ick kome ende u sie, 't zy ick afwesigh ben, ick van uwe saecken mach hooren, dat ghy staet in eenen geest, met een ghemoedt ghesamentlick strijdende door 't gheloove des evangeliums", zocht Voetius, „scheydende van sijne schapen, de selve een goede vermaninghe, als een heylighe angel of prickel, in het herte achter te laten", opdat zij, was hij eenmaal vertrokken, te beter zijne leer zouden bewaren en te nauwgezetter hunnen wandel daarnaar inrichten [3]).

Viel het voor den prediker te bejammeren, dat hij,

---

heyt der selfder beroepinge ende de meerder stichtinge, die Godes kercke daer uijt te verwachten hadde, heeft d. Gisbertum Voetium gedimitteert". Zie voor de in het latijn gestelde acte dier losmaking: bijlage CXLIII. Vgl. *Acta syn. part. Z. H.*, Woerden, 1635, art. 56.

[1]) *Hand. cl. Gorc.*, 21 Aug. 1634. Vgl. hierboven, blz. 388, aant. 1.

[2]) Voetius' afscheidspreek, waarvan een exemplaar der eerste uitgave zich bevindt ter Koninklijke bibliotheek in Den Haag, is opgedragen aan »Lambrecht Jarens, president van schepenen, ende oudt-borgemeester; Johan Beelaerts, schepen, ende oudt-borgemeester; Adriaen Daniëls van Berlecom, borgemeester ende oudt-schepen; Dirck Goossens van der Horden, Adriaen Willemsz. van Braeckel, Huybert Walewijns, oude schepenen ende borgemeesteren; Severijn Jansz. Schouwen, ouderlingh tot Heusden". Zij werd door Utrechts hoogleeraar, tijdens de wintervacantie van 1635, voor den druk in gereedheid gebracht, om zoodoende »veele van de ghemeynte" binnen de frontierstad »te ghelieven", en, tegen het eind van Januari 1636, hun »tot een teecken van christelijcke vriendtschap" toegezonden. Zie van bedoelde predikatie blz. 1—3 der voorrede.

[3]) Voet., *Afs.-pred.*, blz. 2.

Digitized by Google

bij eene gelegenheid als deze, zijne redenen niet naar wensch kon uitbreiden en „met schrifturen bevestighen" [1]) — voor den pastor bleef er tijd genoeg over, om, in het openbaar, de vriendschappelijke gezindheid te roemen van Heusdens magistraat, die nog daags te voren had getoond, op welke „diepe fundamenten" hare „affectie" berustte, door, even mild als kiesch, Deliana een aandenken te vereeren [2]). Ofschoon vroeger niet van meening, dat een profeet het meeste nut zou kunnen doen in zijne vaderstad [3]), zag de Heusdenaar Voetius zich nu genoopt dit oordeel terug te nemen [4]).

Weemoedig-dankbaar werd, dienzelfden middag, door hem en zijn gezin de reis naar Utrecht aanvaard.

---

[1]) Voet., *Afs.-pred.*, blz. 56. Evenwel is die afscheidsrede nog tamelijk rijk aan bijgebrachte teksten en aan allerlei uitspraken van kerkvaders (vgl. hierboven, blz. 375, 376), juist toen door Voetius gelezen of bestudeerd. Zie ook hierachter, bijlage CXLIV.

[2]) Zie voor dat aandenken, Deliana geboden, bijlage CXLV.

[3]) Voet., *Afs.-pred.*, blz. 77.

[4]) »Similiter Christus inquit Luc. 4. Non est propheta, etc. nisi in patria. Contrarium tamen aliqui experti sunt: inter eos ego, si quisquam". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 15.

EINDE VAN HET EERSTE DEEL.

Digitized by Google

Digitized by Google

BIJLAGEN.

Digitized by Google

Ben ik, bij het samenstellen van dit werk, niet weinig verplicht aan de groote hulpvaardigheid, ter Leidsche universiteitsbibliotheek, mij steeds betoond door de HH. dr. W. N. du Rieu, dr. S. G. de Vries, L. D. Petit, J. P. de Sauvage en P. M. Spille — tevens breng ik, met betrekking inzonderheid tot het hier volgend bronnenmateriaal, mijn welgemeenden dank aan de HH. mr. J. S. D. van Doorn, gewezen secretaris van curatoren der Leidsche hoogeschool; mr. S. Muller Fz., archivaris der provincie en gemeente Utrecht; mr. Ch. M. Dozy, gemeente-archivaris te Leiden; P. L. Honcoop, burgemeester, en H. J. van Eggelen, secretaris der gemeente Heusden; J. A. C. Hezenmans, stadsarchivaris van 's-Hertogenbosch; dr. J. G. R. Acquoy, hoogleeraar der Leidsche universiteit; L. Overman, secretaris van de algemeene synode der Nederl. Herv. kerk; D. Wielandt, A. de Pecker en G. O. W. van Geijtenbeek, Hervormde predikanten, respectievelijk te Heusden, Gorinchem en Sleeuwijk.

Allen hebben mij bevestigd in de aangename overtuiging, dat, waar het geldt een zuiver wetenschappelijk doel, bij elk hunner krachtdadige steun is te vinden.

Digitized by Google

BIJLAGEN.

Bijlage I (zie hierboven, blz. 7, aant. 1). Voetius' geboortejaar wordt zéér verschillend opgegeven.

Volgens het in druk verschenen *Album studiosorum academiae Lugduno Batavae*, Hagae Com., 1875, p. 75, zou hij geboren zijn in 1587. Dat bericht vindt steun, en licht mogelijk ook zijne verklaring, in een naderhand hier af te drukken brief, 25 April 1604 door den Heusdenschen rector Franco Odolphi gezonden aan de opzieners van het Staten-collegie te Leiden.

J. Kok, *Vaderl. woordenboek*, Amst., 1793, dl. XXIX, blz. 293; dr. B. Glasius, *Godgeleerd Nederland*, 's-Hertogenbosch, 1856, dl. III, blz. 526; dr. W. Moll, *Gesch. der Christelijke kerk, in tafereelen*, Amst., 1859, dl. V, blz. 188; dr. J. J. van Oosterzee, in Herzog's *Real-Encyklopaedie*, Gotha, 1863, Bd. XVII, S. 238; dr. G. J. Vos Az., *Gesch. der vaderl. kerk van* 630 *tot* 1842, 2de druk, Dordrecht 1888, blz. 167, en vele anderen meer, noemen als Voets geboortejaar: 1588.

Mijne opgave: 1589 is ontleend aan een paar mededeelingen van hem zelven. De eerste wordt gevonden in zijne *Disputationes theologicae selectae*, Amst., 1667, tom. IV, p. 283, en luidt aldus: „In civitate Heusdana hostibus proxima, parentibus ejusdem civitatis tunc civibus, juxta cum omnibus aliis civibus in medio praesidiariorum militum, armorum, tumultuum et periculorum bellicorum degentibus anno 1589. natum me fateor; et quidem circa illud tempus, quo comes Mansfeldius copiarum Hispanicarum praefectus, proximus omnibus castellis occupatis, civitatem illam obsideret". Vgl. daarmede Voet., *Dispp. select.*, Ultraj., 1659, tom. III, p. 1030 en zijne *Politica ecclesiastica*, Amst., 1666, tom. I, pars II, p. 536.

Het tweede bericht — bij lange na niet zoo duidelijk en afdoende als het eerste — staat vermeld in eenige familie-aantee-

Digitized by Google

keningen, ten jare 1658 door Voetius eigenhandig neêrgeschreven; welke aanteekeningen, uitgegeven door jhr. mr. J. L. A. Martens, zijn opgenomen in het *twaalfde* deel der *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch genootschap, gevestigd te Utrecht*, 's-Gravenhage, 1889. Wij lezen daar, blz. 320: „Mijn vader in den jare 1597 op den..... onder ende met de compagnie van den heere van Cloetingen gouverneur tot Heusden in 't leger opgetrokken zynd, in het inneemen van Brevoord met een grofstuk geschoten, ... waar aan hij terstond gestorven is, nalatende zijn swakke vrouw met vier kinderen; waar van de oudste elf jaren oud was, en ik zijnde de naaste daar aan zijnde den 3 Maart naast voorgaande seeven jaren oud geworden". Vrij zonderling luiden hier de woorden: *naast voorgaande*. Hebben we recht daaruit af te leiden, dat Voetius, toen Maurits in het najaar van 1597 Bredevoort veroverde, den *naasten*, d. i. den 3den Maart (1597) acht jaren, en den naast *voorgaanden*, d. i. den 3den Maart (1596) zeven jaren telde, dan komt zijne opgave met die in de *Disputationes selectae* gedaan overeen. Acht men evenwel zulk eene wijze van rekenen — en geen wonder — te gezocht, dan volgt uit genoemde aanteekening, dat hij aldaar verklaart geboren te zijn in **1590**.

Als curiosum zij ter loops medegedeeld, dat in de *Biographie universelle*, Bruxelles, 1847, tome XX, p. 298, omtrent „Gisbert Voet" wordt bericht: „né à Heusde le 3 mars **1593**".

Beide: geboorte*jaar* 1589 en geboorte*dag* 3 Maart, staan vermeld boven zijn portret in de senaatskamer te Utrecht en wel aldus:

Gisb. Voetius s. s. th. d. et prof. ac eccles.
pastor. syn. Dord. patribus omnibus super-
stes. nat. V. non. mart. st. greg. an. CIↃ.IↃ.LXXXIX.

Ook worden jaartal en dagteekening, op die wijze vereenigd, aangetroffen in de door Andreas Essenius gehouden *Oratio funebris in obitum G. Voetii*, Ultraj., 1677, p. 6; in de *Honderd-jaarige jubel-gedachtenisse der academie van Utrecht*, uitgave van Isaac Le Long, Utrecht, 1736, blz. 89; in het bekende werk van Casp. Burmannus, *Trajectum eruditum, virorum doctrina inlustr., qui in urbe Trajecto et regione Trajectensi nati sunt, sive ibi habitarunt, vitas, fata et scripta exhibens*, Traj. ad Rhen., 1738, p. 396; in het *Academisch register* van Mart. Soermans, Leyden, 1704, blz. 138; bij C. G. Jöcher, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, Leipzig, 1751, „in voce" en elders.

Digitized by Google

II (blz. 7, aant. 2). „Henricus Voet discessit in tractum Brabantiae, atque huc veteres sedes transtulit. Ejus nomen occurrit in scabinorum Heusdanorum, Gualtheri Kuyckii et Hackenii instrumento publico, quod confectum est anno primo superioris seculi". Aldus bericht Andr. Essenius in zijne reeds genoemde *Orat. fun.*, p. 7.

Het wekt nochtans bevreemding, dat Hendrik Voet volstrekt niet wordt aangetroffen bij de Heusdensche schepenen, gelijk zij voorkomen op de „Lyste van de HH. magistraaten, die van jaar tot jaar gediend hebben binnen Heusden, beginnende met den jare anno 1308", welke lijst, getrokken uit de stedelijke registers, zich bevindt in de tweede, vermeerderde uitgave van de *Beschryvinge der stadt Heusden*, door Jacobus van Oudenhoven, 2de druk, Amst., 1743, blz. 131—184.

Daar Hendrik Voet in 1480 trouwde met Ida Dirks van Oudheusden en die laatste naam, bij herhaling, op bedoelde schepenrol vermeld staat, zoo vóór als na 1480 — waag ik de gissing, dat Essenius hier verkeerd zal zijn ingelicht en dat, wat hij omtrent het geslacht „Voet" verzekert, veeleer de familie „van Oudheusden" moet gelden.

III (blz. 7, aant. 3). Op de geslachtlijst bij I. Le Long, *a. w.*, komt Hadrianus Voet voor als „prior". Dat is onjuist. In bovenvermelde familie-aanteekeningen noemt Voetius hem, blz. 312, „onder prior in der Wilhelmiten clooster tot 's Hertogenbos". Prior of overste was toentertijd Simon Pelgromius „een bekend taalgeleerde en geschiedkundige", naar C. R. Hermans bericht, die, in zijn *Geschiedkundig mengelwerk over de provincie Noord-Braband*, 's Hertogenbosch, 1840, dl. I, blz. 53—56, 's mans levensloop teekent en de lotgevallen van het klooster, dat — eerst buiten, later binnen Den Bosch gevestigd — in 1566 door de beeldstormers werd aangetast „zoodat er van het geheele sticht niet dan de muren en het dak staan bleven". Vgl. P. Cuypers-van Velthoven, *Documents pour servir à l'histoire des troubles religieux du XVIme siècle dans le Brabant Septentrional*, Bruxelles, 1858, t. I, p. 72, 411.

Wat de orde zelve betreft, zoo rangschikt Moll, in zijne *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, Arnhem, 1867, dl. II, st. II, blz. 111, de Wilhelmieten onder de heremieten. Zie echter ook Herzog, *Real-Encykl.*, 1864, Bd. XVIII, S. 151.

Digitized by Google

IV (blz. 13, aant. 1). Blijkens den *Inventaris van het oud-archief der gemeente Heusden. Opgemaakt in* 1885 *door mr. C. C. N. Krom, archivaris in Noordbrabant*, blz. 47, begint het oudste doopboek, daar voorhanden — vertegenwoordigende de geboorteregisters van den burgerlijken stand uit onze dagen (vgl. Voet., *Polit. eccles.*, Amst., 1663, tom. I, pars I, p. 722, sqq.) — eerst met het jaar 1618 en bevat derhalve niets omtrent het gezin van Paulus Voet.

De familie-bijzonderheden, blz. 7—12 in den tekst vermeld, zijn grootendeels ontleend aan de reeds genoemde mededeelingen van Voetiuszelf, vergeleken met hetgeen wordt gevonden in de geslachtlijst bij Le Long, de *Oratio funebris* van Essenius, p. 7 en de *Appendix apologetica*, p. 272—275, gericht tegen de voorrede van Maresius' boekje *Amplissimi viri considerationes eromaticae circa foenus trapeziticum, cum S. Maresii ad eas responsione. Ad Marc. Zuerium Boxhornium*, Gron., 1641. *Praemittitur ejusdem praefatio de famosa praefatione nuper admodum praefixa libro, qui inscribitur: Nova philosophia reformata*, ibid., 1657 — een „appendix", toegevoegd aan het geschrift van Paulus Voet „Gisb. fil. juris in acad. Ultraj. antecessoris et Vianensis camerae senatoris", getiteld: *De usu juris civilis et canonici in Belgio Unito, deque more promovendi doctores utriusque juris, etc. Liber singularis*, Ultraj., 1657.

V (bladz. 13, aant. 3). Franco Odolphi — in het Leidsche „album studiosorum" op den 14den Januari 1594 vermeld als „Franciscus Rodolphi, Heusdensis, t(heol.)" — komt in de *Acta academiae Lugduno Batavae*, de *Handelingen van curatoren* alsmede in de notulen van het *Eerste register rakende t' Collegium theologiae*, dat van Juli 1594 loopt tot 11 Aug. 1614 en welk register op het stedelijk archief te Leiden berust, voor onder den naam van „Franciscus Adolphi". In het laatste geschrift heet hij tevens eene enkele maal „Frans van Heusden", of „Franciscus Heusdanus". Essenius, *Orat. fun.*, p. 8, noemt hem „Franco Odolphus", wat eveneens Voetiuszelf doet, wanneer hij, bursaal in het Statencollegie, aan den voormaligen leermeester zekere disputatie, door hem gesteld, opdraagt.

Als wees gedenomineerd door Heusdens magistraat en den 24sten Januari 1594, bij zijne komst in het Collegium theologicum, achttien jaren oud, „tamelijck geinstrueert, oock seer genegen tot vorder studien" (vgl. *Acta acad. L. B.*, cod. VI*a*, fol. 31 & 32, uit het Leidsche senaatsarchief), moest Franco die in-

Digitized by Google

richting reeds ongeveer half Januari 1595 verlaten, tegelijk met de dertien andere, daar nog aanwezige kweekelingen. Immers, na het oproer van 20 Oct. 1594 — waaraan echter Franco Odolphi, gehoord „bij eede", geen deel bleek genomen te hebben — besloten zoowel Hollands staten als curatoren en burgemeesters van Leiden mèt de oude toestanden tevens de oude gedenomineerden uit te bannen, ofschoon erop bedacht: hoe men aan sommige der aldus gelicentieerden „van goede hoop wesende, ende ten naesten tot perfectie gekomen zynde, soude doen eenigh onderstandt om haren studium te mogen voltrecken, ende dat alleenlijck voor twee of drie jaren" (*Resol. Holl.*, 27 Febr. tot 10 Maart 1595).

Uit dien hoofde ontving „Franciscus Odulphus", gedurende eenigen tijd, vijf en zeventig gulden voor „een jaer onderhoudt" (*Resol. Holl.*, 22 Jan. 1596). Geen bursaal langer van het Statencollegie, woonde hij in bij den predikant Thomas Sprankhuyzen (*Acta acad. L. B.*, cod. V, fol. 97). Misschien heeft hij zijne godgeleerde studiën, ten gevolge van bovengemelde uitbanning, niet eens aangevangen en zeker niet voltooid, maar zich tevreden gesteld met den titel van „magister artium", rechtgevende, om — bij toestemming der Staten — een rectoraat te vervullen. Met zijne beschermers ook later op goeden voet gebleven, betoonde Franco „stil van wesen" zich te Heusden een dier „geleerde, arbeytzame en getrouwe schoolmeesters", die, naar den door Kuchlinus als regent, bij de inauguratie van het Collegie, uitgesproken wensch „den kinderen van jongs op de leere der hemelsche waerheit, ende de grontstucken der Latijnsche ende Griexsche tale, der grammatica, dialectica, ende rhetorica" wisten mede te deelen.

Blijkens de gemeenterekeningen voor de magistraat gedaan en in Heusdens oud-archief bewaard, genoot Frans Odolphsz., als rector en „officiant van der stadt", een tractement van 160 gld., met vrije woning en vijftig ton turf 's jaars. Hij bekleedde zijn ambt tot 6 Maart 1610, toen hij door Abraham Genius daarin vervangen werd.

VI (blz. 14, aant. 2). Uit de aanteekeningen, opgenomen in de *Bijdr. en med.*, dl. XII, blz. 312—315, waarmede overeenstemt de geslachtlijst bij Le Long, blijkt, dat de familie Voet op verschillende wijze met de van Steewechs vermaagschapt was. Gijsberts overgrootvader, Dirk Hendriksz. Voet, trouwde, voor de

Digitized by Google

vijfde maal huwende, met Catharina van Steewech; — zijne oudtante, Cornelia Voet, was aan Leonard van Steewech in den echt verbonden; — zijne petemoei, die hem ten doop hield, had tot zwager een jongeren naamgenoot van den beroemden Godschalk van Steewech.

Wat dezen laatsten, den zoon van Gijsberts oudtante Cornelia, betreft, luidt het bij van Oudenhoven, *a. w.*, blz. 186: „Godtschalcus Steuwichius, historicus ende philologus, in sijn leven professor eerst in de academie van Pont à Mousson in Lotheringen, ende daer nae tot Trier, daar hij in of omtrent den jaere 1584. overleden is, was een man van wegen sijn groote gheleertheydt en geleerde schriften seer vermaert".

Nog in April 1655, als hoogleeraar te Utrecht, op zijn college sprekende over een werk van den jezuïet Horatius Tursellinus, herinnerde Voetius zijne hoorders aan het in vroeger dagen verschenen, hoogst nuttige boek van Godeschalus (sic) Steewechius „cognatus noster", getiteld: *De particulis linguae latinae*, welke rededeeltjes daar zoo voortreffelijk behandeld waren, dat één van Godschalks vrienden, ook een geboren Heusdenaar, J. A. Baerdwijk, achtereenvolgens secretaris der beide Duitsche keizers Maximiliaan II en Rudolf II, in een puntdicht had verklaard: „tot mihi sunt gemmae, quot tibi particulae". Voet., *Dispp. select.*, tom. III, p. 686. Vgl. Thomas Crenius, *Animadversiones philologicae et historicae*, Lugd. Bat., 1696—1720, pars IX, p. 136.

In zijne *Exercitia et bibliotheca studiosi theologiae*, edit. sec., Ultraj., 1651, p. 280, spreekt Voetius het vermoeden uit, dat Tursellinus van Steewechs geschrift „ter compilatie" zal gebruikt hebben voor zijn boekje *De usu particularum latini sermonis*, en laat dan op die onderstelling volgen: „Sed hoc unum est ex arcanis ambitionis, ut omnia ad studia necessaria aut utilia sub nomine Lojolitico exstent".

Ook Essenius, *Orat. fun.*, p. 7, gewag makende van Godescalcus Steewechius, noemt dezen: „patri Gisberti Voetii consobrinum, virum perquam eruditum, et antiqua familia nobilem, ex Brabantinis Stewechiis oriundum".

VII (blz. 14, aant. 3). Het is mij indertijd gelukt aan te koopen een, door den afslager zelven bij „clein segel" gewaarmerkten auctie-catalogus van Voetius' bibliotheek, geveild, wat het eerste gedeelte betreft, 20 Sept. 1677 (of zooals het luidt in 't latijn op

Digitized by Google

den titel: „die 10. Sept. 1677. St. vet."), waarna, den 12den Juni 1679 („die 2. Junii 1679. St. vet."), het tweede gedeelte volgde. Beide keeren werden gegadigden uitgenoodigd „'s morgens ten 8. uren precisé en 's nanoens ten 2. uren te willen present sijn". De verkooping zou plaats hebben te Utrecht „in aedibus defuncti by den Dom". De catalogus, gedrukt bij Willem Clerck aldaar, werd door dezen, tien dagen vóór elke veiling, gratis verkrijgbaar gesteld. In zijn geheel omvat hij 4777 nummers, die, wat zéér te bejammeren is, maar zelden plaats en jaartal der verschillende uitgaven noemen.

Toch leveren die twee deelen een vrij getrouw beeld van Voetius' geleerd streven, waarom ik er, van tijd tot tijd, naar verwijzen wil. Reeds nu merk ik op, hoe — het zijn hoogstwaarschijnlijk Gijsberts schoolboeken geweest — hier worden aangetroffen: de „grammatica latina" en de „syntaxis" van Simon Verrepaeus, een Brabantsch scholarch uit die dagen, rector, eerst te Turnhout, later in Den Bosch, en gestorven in 1598. Ook vind ik vermeld: „Corderii principia latine loquendi". De juiste titel daarvan is, volgens de *Nouvelle biographie générale*, Paris, 1855, tome XI, p. 795: „Principia latine loquendi scribendique, selecta ex epistolis Ciceronis", 1578, in 8° — het werk van Mathurin Cordier, den voortreffelijken leermeester van Calvijn, naderhand tot de godsdienstige overtuiging zijns discipels bekeerd.

VIII (blz. 22, aant. 4). De geldelijke steun door zijns vaders vrienden, samen met de stadsregeering, Gijsbert Voet verleend, blijkt o. a. uit dit verzoekschrift, ingeleverd bij de Heusdensche magistraat:

„Aen myne E: heeren den drossart, schout, schepenen ende regeerders der stede Heusden. Alzoo doir aengeven ende ten versoucke sommiger voorbidderen vanden sone zaligher Pauwelssen Voet met namen Gysbert Voet uwer E: doir singuliere gonste nu eenen jaere geleden tot supplement zynder cost-penningen hem gelieft heeft te succurreren, op goeder hope: dat by continuatie denselven binnen corten tyt totten Leytschen collegie sich zoude bevlytigen te wesen bequaem: soo ist dat de supplianten siende alsdoen uwer E: goede affectie totten voors. sone (waer voor zy uwer E: alsnoch niet connen nalaten te offereren behoorlicken danckbaerheyt) oorsaeck genomen hebben aen denselven vorders de hant te houden, ende oversulcx voor de tweede reyse te be-

Digitized by Google

stayen aen uwer E: medeborger Jacob Croes. Geheellick de supplianten vertrouwende den voors. sone binnen denselven jaere zo vruchtbaer geweest te zyne, dat noch uwer E: noch harer supplianten hope, na eysch zyner jaeren, zal blycken gefrustreert. Tot welcken eynde zy supplianten desselvige jaers eerstelingen uwer E: als de voornaemste opbouwers ende aucteurs derselver praesenteren, wesende dit syne *carmen* (na d'usantie van andere scholen) ex prosa geverteert, ende de *oratio* wt onse tale overgesettet. In welcke studio ofte stadio die vanden eersten classe (waer inne den voors. sone geensints de minste en is) nu ontrent eenen jare de simpele structure overcomen zynde haer hebben begonnen ende volherdicht te oeffenen, sulcx de jegenwoordighe materie requireert uwer E: wte andere bygevouchde *exercitiis* (welcker sommige seer weynich, sommige in gantsch geen [er wyse?] zyn geholpen) te bethoonen. Ende naerdyen, neffens de voors. zyne jaerlickse montcosten bedongen op vyftich karolus gulden, den voors. sone nyet weyniger heeft behooren matelick versien te wordden van cleedinge, bedragende ter somme van twaelff gulden:

Bevelen zy supplianten sulcx mede uwer E: discretie. Biddende ende versouckende voorts onder behoorlicke reverentie uwer E: te gelieven t' begonnene met haerlieden te voleyndigen ende noch eenmael te consenteren: dat denselven sone alnoch voor eenen vierdel jaere t' uwer E: costen mach werden gealimenteert. Binnen welcken tyde de supplianten houden ongetwyffelt off hy en zal in t' gene hem noch resteren mach zo vele toenemen, dat hy zyner studie halven in hetselven collegie tegens Mey eerstcomende by uwer E: denominatie lichtelick sal connen werden geaccepteert. Van wegen der voors. voorbidderen by uwer E: dienaer (was geteekend) Fs. Odolphsen".

Op den kant van dit request — voor zoover niet te zeer geschonden en nog leesbaar — staat de navolgende apostille geschreven:

„De borgemeester Outheusde sal lichten vuyt handen van Adriaen Janssen de somme van vyff ende twintich gulden, mitzgaders noch vuyt handen vanden heere drossart de somme van vyfftien gulden die van wegen [Basenborch?] aen den heere drossart getelt zyn. Noch zal de voors. borgemeester van stadts wegen daer by voegen in supplement vande somme in dese geroert twee ende twintich gulden. Te samen maeckende twee ende tzestich gulden. Ende so dese overbrengende [met behoorlicke quitantie?] sal hem

Digitized by Google

de voors. somme van twee ende twintich gulden zonder eenige swaricheyt in reeckening geleden wordden daer ende also het behooren sal. Gedaen inde raetcaemer der stede van Huesden al present praeter Bruynincx [.....?] opten lasten daech in Martio 1601. Oirconde (was geteekend) L. van Haeren". Zie *Oud-arch. Heusden*, E. 208, bijlage tot fol. 41 der gemeenterekening over 1601.

IX (blz. 22, aant. 5). Gaf de wed. van Steewech zelve een kwijtbrief voor de gelden van Hollands staten, ten behoeve haars zoons, uit handen der Heusdensche magistraat ontvangen, — met betrekking tot Gijsbert Voet geschiedde dit door den rector „der groote schole", zijn vaderlijken vriend. De hier volgende quitanties leveren daarvan het bewijs:

„Ick ondergeschreven bekenne ontfangen te hebben vuyt handen joncker Henrick van Outheusden opperste borgemeester der stede Heusden de somme van tsestich karolus gulden. Ende dat so tot betalinge van eenen jare montcosten als andere nootlycke reparatie vanden sone Pauwels Voet met namen Gysbert Voet. Welcke voors. penningen den voors. borgemeester vande E: heeren staten van Hollant zyn tot subsidium ende voorderinge van desselven Voets studie toegevoucht. Oirconde myn naem, opten 2 in Martio 1602. (was geteekend) Franco Odolphi".

„De weder (d. i. de andere) tzestich carolus gulden bekent de wede. van Steeuwechs ten behoeve van haeren zoen vuyt handen vanden heere borgemeester Henrick van Outheusden ontfangen te hebben. Oirconde dese geteeckent opten 16 Martii 1602. (was geteekend) Gheerburch Tomas (dochter)". Zie *Oud-arch. Heusden*, E. 208, bijlage tot fol. 41 der gemeenterekening over 1602.

X (blz. 27, aant. 4). „Geconsenteert bij den rade, dat men die twee burgers kijnderen bij de dienaers van de gereformeerde religie gepresenteert als bequaem ende gequalificeert omme binnen corten jaren enigen dienst van hun te mogen hebben, toe sal seggen een jairlicxe pensie alse elcx hondert ende vyftich gulden, daermede zy hun sullen mogen onderhouden, om in enige bequame universiteijten te studeren ende sich aldaer te oeffenen ende tot der kerckendienst te bereyden, mits dat dselve burgers kijnderen hun an nyemants anders en sullen mogen verbijnden, dan ande gemeente deser stadt". *Des raads dagelicx boek*, op 4 May 1580.

Digitized by Google

Volgens *Kameraars-rekening* over 1579/80 werd aan Werner Helmichius en Nicolaes Sopinghius, predikanten te Utrecht, uitbetaald, ten behoeve van 2 studenten, bij consent van de magistraat gezonden naar Genève, de som van 300 gulden „voor een jaer onderhoud", verschenen „Victoris" (10 October), terwijl deze post voor de laatste maal wordt aangetroffen in de rekening over 1583/84, waarbij dan nog is gevoegd 50 gulden, hun „toegeschickt om eerlick van daer te commen".

XI (blz. 29, aant. 2). Uit die „dimissie van Wttrecht" volgt, dat Ziepprecht in zijn *Register* dwaalt met, nevens Sopingius, ook Rodenburch in 1590 als predikant binnen Breda te doen optreden, vanwaar laatstgenoemde dan nog datzelfde jaar naar Heusden zal vertrokken zijn.

Mart. Soermans, *Kerkelijk register van de plaatsen en namen der predikanten van alle de classes, gehorende onder de synodus van Zuyd-Holland, van 't begin der Reformatie, tot nu toe*, 2de druk, Haarlem, 1702, blz. 98, laat, evenals de „acta classis Gorinch.", Rodenburch, uit Utrecht ontslagen, het eerst te Heusden weder in dienst treden. Datzelfde doet van Oudenhoven, *a. w.*, blz. 216.

XII (blz. 29, aant. 3). Het „sterk loopen van de partyen" gaf eveneens aanleiding, dat men in Maart 1601 eene remonstrantie richtte tot den Raad van State „om sauvegarde voor de predikanten" (zie den *Catalogus van het oud Synodaal archief, bewerkt door H. Q. Janssen*, 's-Gravenhage, 1878, **III**, **35**, II, 7), alsook, dat in September 1604 de predikant van Woudrichem, Johannes Vitellius, onverwacht door vijandelijke troepen uit zijne woning werd opgelicht en gevankelijk naar Den Bosch gevoerd, om aldaar gekerkerd te blijven, tot het hem gestelde rantsoen van 19 gulden (?) zou zijn betaald. *Resol. Holl.*, 9 Sept. 1604. Vgl. echter *Resol. Holl.*, 26 April 1605.

XIII (blz. 31, aant. 1). Volgens eene door hem op 21 Sept. 1601 afgegeven quitantie voor ontvangen turf (zie *Oud-arch. Heusden*, E. 208), noemde hij zich: Dyrck Jansz., maar onderteekende hij: Theodorus Joannis. In de Gorcumsche classisacten is enkel sprake van Theodoricus Johannis, wat ook het geval blijkt bij Soermans, 1sten druk (Dordrecht, 1695) van zijn *Kerkelijk register*, blz. 68. Ziepprecht maakt melding van Theo-

Digitized by Google

dorus Johannes Gays en voegt daaraan toe: „ook genaamd Tielman Jansz.". Ypeij en Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche hervormde kerk*, Breda, 1822, dl. II, blz. 120, alsmede Soermans, *a. w.*, 2de druk, blz. 98, hebben: Theodorus Johannes Goys.

XIV (blz. 31, aant. 2). Noch van den dood Theodori, noch van het komen en gaan Thomae, staat iets vermeld in de acten der classis van Gorcum, die, gelijk op meer plaatsen, ook hier blijkbaar een hiaat hebben. Sommige gapingen kon ik aanvullen, door gebruik te maken van extracten, welke Voetius, toen hij predikant te Heusden was, eigenhandig uit het classis-boek afschreef, bijeenverzamelde en bewaarde: misschien wel in het archief van den kerkeraad aldaar. Doch zijne uittreksels zwijgen hier eveneens.

Blijkens nog voorhanden bewijsstukken, onderteekende Theodorus Joannis den 20sten Aug. 1602 zijne laatste turf-quitantie, en deed Thomas Hessinck — „by provisie dyenaer geadmitteert inde kercke Jesu Christi tot Huesden" — zulks 1 Januari 1604 voor de eerste maal. Diens laatste kwijtbrief terzelfder zake is gedateerd 26 Juni 1604. Daarna worden „aenden minister Claes Petersen", Hessincks plaatsvervanger te Heusden, den 16en Nov. 1604, wederom op stadskosten zestig tonnen turf verstrekt. *Oudarch. Heusden*, E. 208 en 209. Ziepprecht en Soermans berichten beiden Hessincks komst te Heusden in 1603, en zijn vertrek naar Leerdam in 1604. Waarschijnlijk heeft hij der gemeente gelegenheid moeten of willen geven, om nog vóór zijn gaan een ander te beroepen, en diens overkomst te verkrijgen. Aldus laat zich dan verklaren het verhandelde ter classicale vergadering in Juni en September 1603. Vgl. ook van Oudenhoven, *a. w.*, blz. 216.

XV (blz. 32, aant. 1). Omtrent de eerste schreden door „Claes Petersz." gezet op weg naar het predikampt, berichten de *Handelingen der classis van Gorcum*, onder dagteekening van 26 Aug. 1597, het volgende: „De classis hoort aen de propositie van Nicolaus Petri, die hij dede op die voorrede van 't Vader onse, ende is bevonden dat dieselve wel wat sober was, doch schriftmatich. Is voorts denselven proponent van die vergaderinge afgevraegt nae die intentie van syne propositie. D'welcke hy verclaerde te wesen, om metten eersten (indien 't den broederen goet dochte) tot den dienst der kercke gepromoveert te moegen werden, doch by soo verre hy daer-

Digitized by Google

toe noch niet bequaem bevonden worde, om hem dan noch eenen tijdtlanck nae 't believen der broederen met propositien te exerceren. Waerop is goet gevonden (aengesien sijn propositie al vrij slecht was) dat hy hem noch voor eenen tijdt met proponeren oeffenen zoude voor die predicanten, tot Gorcum woonachtich, 's maendachs, eens ter weecke ofte ten 14 dagen".

Een kleine drie jaar blijkt Nicolaas zich aldus „geoefend" te hebben. Op de classisvergadering van 4 Mei 1600, te Gorcum gehouden, werd hij, in het bijzijn der synodale gedeputeerden Franciscus Lansbergen en Adrianus van den Borre, met gunstig gevolg geëxamineerd, in Juni van hetzelfde jaar te Oosterwijk beroepen en omstreeks October aldaar bevestigd door Johannes Andelius, toen predikant te Meerkerk. *Hand. cl. Gorc.*, 29 Juni en 9 Oct. 1600.

XVI (blz. 33, aant. 3). „Quinimo, civitatis muris ampliatis, aedificia, et agri, qui extra portam siti, intra muros inclusi fuerunt, nulla haeredibus damni dati facta reparatione. Nisi quod, Heusdana civitas, (idque aequum erat et juri conveniens) amissorum bonorum contemplatione, ad studia, minorem ejus natu filium, rever. meum parentem applicuerit, ejusdemque curam in se susceperit, eumque ad collegium Leidense miserit". Alzoo de hoogleeraar Paulus Voetius, in zijne *Appendix apologetica*, p. 273, 274.

XVII (blz. 35, aant. 2). Tal van geletterde mannen, tot wie o. a. Arminius, Kuchlinus' ambtgenoot te Amsterdam en Bredius, buitengewoon hoogleeraar in de rhetorica te Leiden, behoorden, hadden naar het regentschap gedongen. Niettemin achtten Hollands staten Kuchlinus „den eenigen, die zulk een doorluchtig gebouw, waarvan de toekomst der kercke Christi in dese landen ende alzoo der republiek afhing, kon optrekken". (Vgl. echter *Resol. Holl.*, 5—27 Jan. 1593, waar de Staten evenzeer omtrent dr. Jeremias Bastingius verklaren, dat zij voor het regentschap „egeen bequamer hebben konnen bedencken".) Voor zijn persoon betuigde Kuchlinus aan Jan van Hout, secretaris der stad Leiden, toen deze hem later de prijsgegeven betrekking ten tweeden male kwam aanbieden: „dat hij dogh altijts in hem selffs gebreck gevonden hadde". Ook nu miste hij, naar zijne verzekering aan curatoren gegeven, „sodanige qualiteijten soo van geleertheijt, ervarentheijt, ende sonderlinge de oeffeninge in logicis et dialecticis ende

Digitized by Google

gelijcke consten, als in een goeden regent van noden waren". *Eerste register*, not. v. 7 Dec. 1594.

Bij Kuchlinus' benoeming moest Bredius zich tevreden stellen met het ambt van oeconomus of schaftmeester, maar zelfs in die betrekking maakte hij zich onmogelijk. Op verzoek van den teruggekeerden Kuchlinus, die „om seeckere merckelycke reedenen hem beweegende met Bredio inden Collegie niet en begeerde te dienen", werd hij na luttel dienstjaren door curatoren ontslagen. *Eerste register*, not. v. 6 Dec. 1595. Vgl. *Resol. Holl.*, 17 Febr. 1595.

XVIII (blz. 38, aant. 2). De tweede „Ordonnantie", gemaakt door de staten van Holland en West-Friesland „op tstuyr ende beleyt van t Collegium theologiae" en uitgevaardigd te 's-Gravenhage den 11den Juli 1595 — waarbij de eerste „Ordonnantie", die van 7 Sept. 1592, belangrijk gewijzigd werd — bepaalde in dl. II, art. 2: „Ende sullen tot de voorsz. beursen voor al werden genomineert die binnen die palen van Hollandt ende Westvrieslandt gheboren zullen zyn, van bequamen ouderdomme, twelck hem verstaet tusschen de derthien ende achtthien jaren, jonger noch ouder, nyet merckelyck mismaeckt van gesicht, spraeck, off leden, ende hebbende goede ghetuychnisse van haren voorgaenden rector off schoolmeester, dat zy syn goet van aert, begrip, ende verstandt, in hare studium zoo verre ghecommen wezende, dat zy bequaem syn tot der universiteyt te gaen, ende zulcx de gemeene lessen met vruchten te hooren". Vgl. *Brieven aan en van het Staten-collegie*, I, 186.

In de „Ordonnantie" van 1592 was enkel spraak van „jonge gesellen, ten minsten veertien jaren oudt". Zie de *Inneleydinge ende aenvang vant Collegie der theologien, geschiet binnen der stat Leyden dezen VI. Octobris*, 1592. Ten bevele der H.H. curateurs ende burgermeesteren gedruct tot Leyden, by Françoys van Raphelengien, drucker der universiteit. Inden jare 1593; blz. 27, of p. 11 der Latijnsche uitgave.

Ten dage van Voets verblijf aan de academie, was er voor de studenten „buiten het Staten-collegie" geen leeftijd bepaald, dien zij moesten hebben bereikt om te worden ingeschreven. Sommigen, vooral Leidenaars, deden zich reeds als knapen van 6 tot 14 jaren oud bij den rector magnificus immatriculeeren. Naderhand mocht die inschrijving niet plaats hebben, vóór men zijn zestiende levensjaar was ingetreden. Vgl. *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 42, 43.

Digitized by Google

XIX (blz. 39, aant. 1). Dat de wed. van Joost Filipsz. den haar gegeven last behoorlijk heeft vervuld, blijkt uit het volgende, opgenomen in de gemeenterekening van Heusden:

„Betaelt ende gerembourseert aen Elisabet Claes dochter, weduwe za: Joost Philiphssen, woonende tot Leyden, de somme van drie ende dartich gulden dartien stuyver over gelijcke bij haer verstreckt, totte nootwendicheden vande voors. Voet inden jaere 1604, blijckende bij de declaratie, quitantie, ende ordonnantie vande wethouderen alhier t' samen overgelevert". En: „Betaelt aen Jan Janssen Orlers, ende Beatrix Joosten, dochtere van Elisabet Claes dochtere de somme van seven ende twintich gulden twaelff stuyver twee oort, over gel. somme by henl. te diversche tijden voorde voors. Gijsbert Voet verschoten, aen boecken, reparatie van cleederen, als anderssints, blijckende bij twee diversche quitantien ende ordonnantie vande wethouderen deser stede daerop gestelt, hier overgelevert". *Oud-arch Heusden*, E. 46. Vgl. E. 209, bijlagen tot fol. 50, 52 en 60 verso der gemeenterekening over 1604.

XX (blz. 39, aant. 2). Dat Nic. Blanckaert bij zijne medeburgers goed aangeschreven stond, valt op te maken uit het navolgend besluit door Heusdens vroedschap genomen:

„De wethouders borgemeesters ende regeerders der stede van Heusden, hebben om eenighe consideratien henluyden daer toe moverende, als oock om eenighe extraordinaris diensten by den jegenwoordighen drossart de stadt van Heusden ende inwoonderen der selver bewesen, daerinne sy vastelyck vertrouwen, dat hy noch voortaen sal continueren, ende voornemelyck om dat die vande stadt hem gene woninghe versorghen, hebben den selven drossart belooft ende toegesecht dat hij inde verpondinghe over de huysinghen binnen deser stede gestelt ofte alsnoch te stellen, niet gehouden sal syn van syne eygene huysinghe ende bewoninghe te geven maer daer van vry ende exempt blyven sal. Gedaen inde raetcamer opt stadthuys binnen der stede van Heusden opten 24en Novemb. an. 1605, al present praeter Wyfflidt, Outheusden, Loeff ende Loockermans my mede jegenwoordich, ende was onderteekent L. van Haeren". *Oud-arch. Heusden*, E. 208.

XXI (blz. 39, aant. 4). De brief van Gijsberts leermeester luidde aldus:

„Franciscus Heusdanus regenti et subregenti collegii Leydensis,

Digitized by Google

dominis suis reverendis, gratiam et pacem a domino Jesu Christo. Mitto ad vos, viri reverendi, e disciplina mea hunc, quem videtis, nomine Gysbertum Voetium. Et alterum mittere prohibuerunt nulli parcentes illae deae. Peste etenim obiit jam abhinc sex hebdomadas, aut circiter, et ingressus est caeleste illud beatorum Collegium, spe jam concepta ingrediendi vestrum. Hunc ergo, quem sistere vobis datur, carum mihi semper caput propter genium et ingenium ex eo scintillantes bonos igniculos, oro obtestorque dignemini excipere gremio vestro, ad lectiones publicas admittere, et in eorum, qui curae vestrae commissi sunt numero, contueri. De aetate non puto fore discrimen; cum jam (quantum ex matre ejus intelligo adhuc superstite) decimum septimum impleverit annum. Quod ad studiorum progressum: se ita idoneum, ut spero, institutioni vestrae ac publicae progressu temporis vobis probabit, ut aliquando intellecturi sitis hominem mereri supra commendationem nostram. Opera ac suffragio si indigebit domini Merulae, is senatui nostro satis favet. Favoremque ejus, amorem ac beneficentiam (quod recordor mente longe gratissima) Leydae ipse sum expertus, ubi amicitiae ejus mihi semper patebant fores.

Valete viri reverendi, ac Voetius hic meus vobis eo charior sit, quod imbiberit ex me quod ego olim ex vobis. Salveat a me dominus Merula. Heusdae 25 Aprilis 1604".

Naar aanleiding van dat schrijven (*Brieven Stat.-coll.*, I, 315), zij het volgende opgemerkt:

De „andere" leerling, door Franco Odolphi hier bedoeld en overleden aan de pest, was een zoon der weduwe van Steewech, te gelijk met Gijsbert door Hollands staten ondersteund. Vgl. boven, in den tekst, blz. 22, aant. 5. Had de rector-notaris ook hem kunnen „bestellen" in het Collegium theologicum, dan zou hij daar verblijf hebben moeten houden, òf als „extraneus" op eigen kosten, òf als „ordinarius alumnus" op die van bijzondere maecenaten. De eenige beurs toch, welke toentertijd ter denominatie stond van Heusden, als behoorende tot „de cleijne steden" (zie *Acta acad. L. B.*, cod. VI*a*, fol. 31), was door de vroedschap voor Gijsbert bestemd.

Hoe in bovenstaanden brief, en dat nog wel onder verwijzing naar eene opgaaf zijner moeder, Voets leeftijd onjuist wordt mede-

Digitized by Google

gedeeld, volgt uit bijlage I. Ook de inschrijvingsboeken, gehouden door den pedel en nog voorhanden in het Leidsche senaatsarchief, verraden de onzekerheid, welke er aan de academie bestond omtrent Gijsberts geboortejaar. Bij hernieuwde recensie in 1605 werd zijn leeftijd: 17 blijkbaar door 18, bij die in 1606 het getal 18 zéér duidelijk door 19 vervangen.

De heer Merula, op wiens krachtdadigen steun in het belang van Gijsbert en ter wille der Heusdensche regeering met zekerheid viel te bouwen, was: mr. Paulus Merula, hoogleeraar in de geschiedenis aan Leidens academie en historieschrijver der Staten, een invloedrijk persoon. Naderhand laat Voetius, professor te Utrecht, zich met veel waardeering over diens werken uit; zie *Bibl. stud. theol.*, p. 626, 661 en *Polit. eccles.*, tom. II, p. 129.

Onder de stukken, die betrekking hebben op het Collegium theologicum, bevinden zich tal van getuigschriften door hunne leermeesters den toekomstigen bursalen ter hand gesteld. Voor zoover ik door vergelijking heb kunnen nagaan, is het testimonium, uitgereikt aan Gijsbert Voet, in hoogst loffelijke bewoordingen gekleed. Op ééne lijn daarmede staan de verklaringen door Theod. Schrevelius, conrector en, na het eervol ontslag van Corn. Schonaeus, rector der Latijnsche school te Haarlem, afgelegd ten dienste van Josephus van der Rosieren (*Brieven Stat.-coll.*, I, 264) en van Victor Rickelsma (*id.* I, 337), alsmede het getuigschrift door den Utrechtschen rector Eisonius van Wagenborch gegeven aan Dirk Willemsz. Boom (*id.* I, 332) — drie studiegenooten van Gisbertus, gelijk hij opgenomen in het Statencollegie.

Van veel alledaagscher vorm en gehalte is o. a. dit testimonium, door den Delftschen rector Jacobus Lasson verstrekt aan Henricus Gregorii, ook een medebursaal van Gijsbert, aldus luidende:

„Henricum Gregorii ministri Overschiensis fidelissimi filium, ante menses aliquot voluntate et consilio amicorum scholam latinam hujus urbis reliquisse, et ita honestum testimonium vitae probatae, diligentiae et pietatis a praeceptoribus suis retulisse, ut a senatu Monincdamensi denominationem in collegium Lugdunense dd. ordinum Holl. et West-Fr. sit adeptus — testor, Jacobus Lasson, rector schol. Delph." (*Brieven Stat.-coll.*, I, 361).

XXII (blz. 40, aant. 1). „1604. Aprilis 29. Gisbertus Voeth an. 17. commendatus a consulibus Heusdanis, examinatus per

Digitized by Google

d. Arminium th., eundem loco Mordis. [onii], Vulcanium, declaravit se animum adjicere velle ad studium theologiae". *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, fol. 101. Cf. fol. 40 & 48.

XXIII (blz. 41, aant. 2). De gebruikelijke vorm voor het request was deze:

„E. hoochwaerdighe heeren. Alsoo het den eersaemen ende wysen heeren burgemeesteren ende raet der steede van (in casu: Heusden), myne gonstige heeren patroonen ende maecenaten belyeft heeft mij tot onderhoudt mijnre studien te verkiesen ende te nomineren, omme by uwer E. met een burse in t'Collegie der theologien tot Leyden versien te werden, ende ick alreede van HH. professoribus, ende raet der selver unyversiteyt geexamineert ben, waer van ick u E. getuygenisse mits desen presentere, soo bidde ick uwer E. zeer ernstelycke mij de selve te vergonnen, ten eynde op dat ick onder t goedt beleydt vanden regent ende subregent aldaer, in studiis linguarum, artium, philosophiae ende theologiae mach toeneemen ende metter tijt de kercke Jesu Christi, ende den gemeenen landen dienstelyck zyn. Verhoopende ende met Goodes hulpe beloovende niet alleenlyck sulck een beneficium, altijt met danckbaerheyt te gedencken, maer oock mij alsoo te gedraegen datter uwer E. nimmermeer berouwen sal de costen aen myn geleyt te hebben". *Eerste register*, not. v. 9 Aug. 1595.

XXIV (blz. 44, aant. 4). Op de uitrusting aan Gijsbert medegegeven — in haar geheel ten bedrage van ruim 120 gld. — heeft het navolgende betrekking:

„Betaelt aen Sebastiaen Beelaerts laeckencooper de somme van vijff ende veertich gulden acht stuyver, over den coop ende leverantie van laecken by hem ten behoeve vande voors. Gijsbert Voet gelevert, blijckende by schepenen quitantie hier overgelevert.

Betaelt aen Huijbertgen Stevens de somme van een ende t sestich gulden sestien stuyver twee penningen, over de leverantie van diversche waeren by haer ten behoeve vande voors. Gijsbert Voet gelevert, blijckende by quitantie alhier overgelevert.

Betaelt aen Bartholomeeus Jacopssen cleermaecker de somme van seven gulden twee stuyver, over verdient aerbeytsloon, van stadtswegen verdient te diversche reysen, int maecken vande clederen vande voors. Gijsbert Voet, blijckende by quitantie hier overgelevert.

Digitized by Google

Betaelt aen Christoffel Franssen vanden Brouck de somme van eenen gulden thien stuyver, voor eenen hoet ende bant, aende voors. Gijsbert Voet gelevert, blijckende by quitantie hier overgelevert.

Betaelt aen Jacop Croes de somme van eenen gulden veertien stuyver twee oort, over gelycke somme by hem verschoten aen diversche reparatien vande cleederen vande voors. Gijsbert Voet, blijckende by quitantie hier overgelevert.

Aen Henrick Mathijssen schoenmaecker betaelt de somme van twaelff stuyver, over de leverantie van schoenen ten behoeve vande voors. Voet gelevert". *Oud-arch. Heusden*, E. 46, en E. 209, bijlage tot fol. 50 & verso en fol. 51 & verso der gemeenterekening over 1604.

XXV (blz. 44, aant. 5). Uit dien hoofde berichtte Petrus Bertius, als regent van het Staten-collegie, den 5den Juni 1612, aan Haarlems regeering, omtrent den door haar gedenomineerden bursaal Jacobus Grimarus, onder meer, ook dit: „Want alsoo hem savonts tusschen acht ende negen uren zekere cleederen, die hij hem hadde laten maken, thuys souden gebracht werden, heb ick deselve eerst a part doorsien: hebbe bevonden dat den broeck tegens ordre vant Collegie, zijne professie ende staet gemaeckt was, als hebbende aen beijde zyden twee rijen knoopen, een van boven tot beneden toe, ende d'andere ter zyden voor de sacken. Welckx ziende, ick aen d'een zyde des broex de knoopen meest affgesneden hebbe, gelyck oock aen d'eene zack. Sendende alsoo het jonxken met de cleederen na Grimarus". *Brieven Stat.-coll.*, II, 340.

XXVI (blz. 48, aant. 1). Ten bewijze dat zelfs Kuchlinus — en met hem de nieuwe oeconomus, Franck Willemsz. van Dobben, opvolger van Bredius — niet veilig was voor hetgeen men achter zijn rug geliefde uit te strooien, kan het volgende dienen:

In hunne vergadering, gehouden 8 en 9 Nov. 1597, bespraken curatoren en burgemeesters van Leiden, door de Staten met het opzicht en de zorg over het Collegium theologicum belast, hoe hun was aangediend „dat den regent mitsgaders den schaffmeester de statuten gemaackt opte vacantien ende 't vertrecken vande bursalen sulcx interpreteerden even als off de voorschreve bursalen den tijt henluijden bijde voorschreve statuten veroorlooft zouden

Digitized by Google

moeten buijten Collegie verreijsen ten eijnde dat d'een vande moeijten van doceren, ende d'ander vande costen soude sijn ontslagen. Daer uijt dan volgen moste dat oock veele bursalen die geene 't huijscoomen nog ouders en hadden te meermaalen tegens haren vrijen wille uijtten Collegie verscheijden tot last van d'eene off d'andere haere vrunden ofte bekenden".

Kuchlinus en van Dobben ter vergadering gecompareerd, verklaarden echter „dat ingevalle eenige haere quaetgunstige den curateurs ende burgemeesteren sulcx mogten hebben aengedragen deselve haer daerinne 't onregt hadden beschuldigt — aengesien sij altijts de voors. statuten sulcx verstaen hadden dat sij 't verreijsen off niet te verreijsen behoorden te laten in den wille vanden bursalen ende dat sij oversulcx niemant ter sake van sijn blijven te onvrundelijcker hadden aengesien, versoeckende dat de curateurs ende burgemeesteren sulcx van hen luijden niet en souden willen presumeeren". *Eerste register*, not. v. 8 en 9 Nov. 1597.

XXVII (blz. 51, aant. 3). Blijkens het *Tweede register raeckende de universiteyt binnen Leyden, begint den* 11*en October* 1589, *eyndicht den* 28 *December* 1595 — welk tweede register, evenals het eerste, berust op het gemeentearchief aldaar, en waarin de „Handelingen" der curatoren-vergaderingen vermeld staan — werd Vulcanius indertijd zoowel ernstig aangemaand „beeter op sijne lessen te willen passen" (3 Nov. 1595) als, wegens „de goede faam ende daet van sijn geleertheijt, daermede hij de univ. vermaart hadde gemaackt", bij zijn vijfentwintigjarig feest vrijgesteld „om meerder lessen te doen, dan sijn gelegentheit soo van lighaem als van sijne studien souden toelaten" (8 Febr. 1607). Ook werd toen besloten hem boven zijne wedde voortaan jaarlijks honderd gulden te vereeren.

Begin November 1614 hield Petrus Cunaeus, hoogleeraar in de Latijnsche taal en de staatkunde te Leiden, op Vulcanius — tegen wil en dank — eene lijkrede. 's Mans „eruditio, quae summa in illo fuit", met de loffelijkste bewoordingen roemende, bewaarde hij nochtans een diep stilzwijgen over zijne godsdienstige denkwijze en gevoelens. In dit opzicht stond de overledene bij velen slecht aangeschreven. „Vulcanius est de la religion des dez, et des cartes", verzekeren de *Scaligerana*, Cologne, 1695, p. 414. Ook betuigt genoemde lijkredenaar, in een brief aan jonkheer Corn. van der Myle gericht (Epistola LXV): „Novimus nos, noverunt caeteri

Digitized by Google

Vulcanium, qui cum illo familiariter vixere, quoties aliquis hominem extrema senecta ad mortis meditationem hortabatur, vehementer irascebatur ille. Sermones vero de Christo, aut de pietate, adeo nunquam ex sene audivimus, ut saepe mirati simus, quibus ille cogitationibus fessam aetatem solaretur. Itaque laudavi in funere ea, quae communia cunctis eruditis literatisque sunt. Caetera omisi, ne viderer scenae servire". Zie voorts P. Cunaeus, *Oratio in obitum B. Vulcanii habita Lugd. Batav. in academia*, later gevoegd achter de „Epistolae Cunaei et doctorum virorum ad eundem", in 1725 uitgegeven door Petrus Burmannus, p. 401—412. Vgl. Crenius, *o. l.*, pars IV, Lugd. Bat., 1699, p. 131, 135.

XXVIII (blz. 52, aant. 5). Op de Leidsche universiteitsbibliotheek zijn nog te vinden: „Theses logicae", indertijd door de bursalen van het Staten-collegie „praeside d.[omino] m.[agistro] Petro Bertio" verdedigd. Door Voetius' mede-alumnen werden o. a. stellingen gedefendeerd: „De tribus praecognitis; — De quaesitis apodicticis; — De solutione sophisticorum elenchorum; — De facultate dialectica, ex prim. topic. Aristotelis; — De quarta figura syllogismorum; — De categoria qualitatis; — De nomine et verbo, ad cap. 2. et 3. lib. Aristotelis περὶ Ἑρμηνείας; — De enunciatione; — De annexis syllogismo; — De caussis per se; — De gradibus necessitatis propositionum apodicticarum; — De demonstrationis speciebus; — De potestatibus et imbecillitatibus syllogismorum; — De syllogismorum genesi; — De inventione medii termini syllogistici".

Uit de titels dier disputaties laat zich vrij wel besluiten tot den aard en den gang van het onderwijs aan Voetius gegeven in de logica.

XXIX (blz. 53, aant. 2). Ten jare 1605 gedrukt voor rekening van het Staten-collegie bij Johannes Paets te Leiden, had Gisbertus zijne „ἀπαρχαί studii logici" opgedragen „gratitudinis et observantiae ergo" zoowel aan de Heusdensche regeering als aan Franco Odolphi „pietate et eruditione spectatissimo viro, juventutis Heusdanae moderatori vigilantissimo, praeceptori suo, de se studiisque suis optime merito" (vgl. bijlage V).

Eene soort van kort overzicht ging aan Voetius' stellingen en corollaria vooraf, aldus luidende:

„Cum homo non solum sensu, sed et intellectu res, earumque

Digitized by Google

formas et similitudines, quae conceptus dicuntur, percipiat, et hi conceptus sint occultissimi, nec alii aliorum mentes inspicere queamus, utimur voce ad tales conceptus explicandos, quam Aristoteles aptissimo vocabulo ἑρμηνείαν vocavit, librumque de ea scripsit subtilissimum nimis, et per varias formas rationesque (ut cum Isidoro loquar) comtissimum; ad cujus introductionem nos paucula in medium allaturi, explicabimus 1. ordinem sive cohaerentiam. 2. vocem ipsam, qua inscribitur. 3. objectum. 4. differentiam, qua hic liber tum a praecedenti, tum a sequentibus tractationibus distinguitur. 5. deinde ipsam definitionem leviter delibamus". *Theses logicae*, n°. 104.

XXX (blz. 60, aant. 3). Op die „gravitas morum", door Trelcatius jr. geprezen, wordt door dr. G. D. J. Schotel, *De academie te Leiden in de* 16*e*, 17*e en* 18*e eeuw*, Haarlem, blz. 231, nogal iets afgedongen, wanneer hij — maar zonder de bron waaruit hij putte te noemen — schrijft: „het is bekend, dat Kuchlinus en Bredius zich aan dronkenschap overgaven". In zijn boek *Een studenten-oproer in* 1594, Leiden, blz. 21, luidt de mededeeling zachter. „Hij (Kuchlinus) hield — zoo lezen wij — van een goeden dronk en goede cier". Is hier soms van toepassing het: fama crescit eundo? *Stud.-opr.* verscheen in 1867, *De academie* in 1875. Tevens verzekert Schotel in het laatstgenoemde werk, blz. 232 — ook nu zijn zegsman onvermeld latende — dat Kuchlinus de algemeene achting genoot en van H.H. curatoren herhaalde blijken hunner tevredenheid ontving!

Hoe Bastingius (regent van 1593 tot 1595) en Bertius (subregent zoo onder hem als onder Kuchlinus) elkaar wederkeerig van dronkenschap beschuldigden, blijkt uit des laatsten verdediging, na het bursalen-oproer van 1594, aan curatoren overgeleverd, waarin hij o. a. doelende op Bastingius vraagt: „Quo ore ambitionem reprehendet ambitiosus? qua fronte inertiam, iram, invidiam, ebrietatem, qui vino, inertiae, irae, invidiae est deditus?" terwijl hij, met het oog op den, zoo mogelijk, voor het Statencollegie te herwinnen Kuchlinus, schrijft: „Deligite vobis aliquem virum gravem, modestum, sobrium, diligentem, qui et ante scholae alicui cum laude praefuerit, et ipse nonnihil habeat in vultu dictisque austeritas". *Eerste register*, not. v. 12 Jan. 1595.

In datzelfde register nu wordt geen de minste aanduiding van drankmisbruik door Kuchlinus gevonden. Wel echter geeft deze,

Digitized by Google

bij gelegenheid eener buitengewone vergadering van curatoren op 23 Juli 1595, zijne bezwaren te kennen omtrent „de tavernen die tot drien rontsom t' Collegie werden gehouden, soo mits de ordinarisse dronckenschap die daer werdt gepleecht, gestaedich speelen, soo met t' verkeerbert als anders, twelck daer geduyrlycken werdt gedaen, oock sulx datmen tclappen vande schyven ende diergelycken spel, oock binnen de Collegie mach hooren, als oock ende sonderlinge, deur de onbehoorlycke ende ontuchtighe woorden, reedenen ende proopoosten die (Godt beetert) gewoon zyn in soodanighe huijsen gebruyckt te werden, versouckende dat daer inne anders mocht werden versien, oock eer eenige buyrsaelen werden ontfangen". Dientengevolge vonden Gecommitteerde Raden goed en ordonneerden zij: „dat omtrent den Collegie theologie in geene huysen aldaer staende binnen den taerlingh daer in 't voorn. Collegie is gelegen, voortaen geenige herberge noch taverne sullen mogen gehouden worden". *Eerste register*, not. v. 23 Juli 1595. *Resol. Holl.*, 26 Juli 1595.

Met dien maatregel in lijnrechten strijd was het gedrag van den schaftmeester Henricus Bredius. „Vermaendt van weegen curateurs ende burgemeesteren, dat zy bericht waeren, hoe dat in zyn caemer inde jegenwoordige weeck op snaerspel was gedanst tot grooter ontstichtinge vande jeucht, ten eynde hij sorge draegen ende toesien soude, dat sulx niet meer en gebeurde opdat t Collegie niet en soude coomen ineen quaede roep" — zoo bemerkte spoedig daarna de regent Bastingius „dat de oeconomus eenige vande buyrsaelen, tot ten minste zes int getal toe, tot hem geroopen ende mit de selve tot inde nacht toe geseeten ende gedroncken hadde oock tot dronckenschap toe, hebbende sulx de schaffmeester middelen gesocht omme de buyrsaelen van hun voorgenoomen goede vlydt af te locken ende af te trecken tot groote ontstichtinge ende opspraeck vant Collegie". *Hand. v. cur.*, 8 Oct. 1593 en 7 Jan. 1594.

XXXI (blz. 60, aant. 4). Uit het *Gerechtsdach boeck*, D — aanwezig op het gemeente-archief te Leiden — in dato 19 Febr. 1598, blijkt, dat Gomarus „niet jegenstaende zijne professie hem meer dan te lastich viel, nochtans burgermeesteren gaerne wilde believen op alle predicatien op zijn gebuerte mede te wachten in zoe verre zulcx zoude connen geschieden mit goede advise vanden kerckenraet ende dezelve hem daertoe ooc zouden versoucken mits

Digitized by Google

hy ontslaegen mocht blijven vande comparitien ter consistorien ende t besoucken vande crancken al t welc hem mits t ampt vanhet rectoorschap ende zijne professie niet wel mogelic zijn zoude waer te nemen"; — terwijl Kuchlinus „onvermindert ende voor behouden zijn dienst daermede hij aen t gemeen landt als regent ende tot vordernisse stuyr en beleyt vanden voors. Collegie der theologijen stont verplicht daer beneffens ooc te vreden was de kercke deser stede als dienaer des woorts te bedienen ter tijt ende wijlen toe de kercke alhier van bequame dienaeren uyt den voors. Collegie alhier zoude connen werden voorzien ende dat hij zulcx niet alleen des sondaechs ende inder weecken telckens op zijn gebuerte een predicatie doen mer in t vorder ooc gehouden zoude zyn tot alle andere kerckelicke lasten ende ouffeningen mit ende beneffens den anderen dienaeren des woorts mits dat hy alleenlick zoude werden verschoont ende ontledicht vande besouckinge der crancken".

Na communicatie met en advies van den kerkeraad te Leiden, werden nu voor een tijdkring van vijftien weken de diensten geregeld, waarbij Trelcatius jr., Kuchlinus, Sprankhuyzen, Gomarus en Platevoet ieder des Zondags eene preekbeurt zouden vervullen in Sint Pieter of Sint Pancras (thans de Hooglandsche kerk). Vgl. evenwel daarmede de *Acta deputatorum Zuid-Hollandiae et utriusque synodi Zuid- et Noord-Hollandiae* (vermeld in het *oud Synod. archief*, III, 31, B.), in dato 24 Febr. 1598.

XXXII (blz. 61, aant. 2). De volledige, zéér lange titel van Kuchlinus' disputaties, eerst na zijn dood uitgegeven, luidt: *Theologicae disputationes de religionis Christianae capitibus praecipuis: in Collegio theologico illustr. dd. ordinum Hollandiae et Westfrisiae, ex nobiliss. curatorum academiae consensu, amplissimorumque reipubl. Leydensis consulum decreto, habitae. Accurata perspicuaque methodo, ante aliquot annos, explicatae a reverendo et clarissimo viro d. Johanne Kuchlino, ejusdem collegii praefecto digniss. disputationumque doctiss. praeside. Nunc primum in unum redactae volumen, cui praefixa est authoris in disputationes suas brevis praefatio: de ejusdem vita et obitu oratio: capitum seu disputationum geminus index. Ad calcem vero accesserunt I. disputationes quaedam praetermissae II. quaestionum et responsionum catecheticarum, ad quarum explanationem disputationes accommodatae sunt, libellus.* Apud Samuelem Crispinum. 1613.

In bovengenoemde voorrede, gericht tot de leden der particu-

Digitized by Google

liere synode van Noord-Holland, vergaderd te Enkhuizen, Juni 1597, zegt Kuchlinus: „Argumentum est de catechesi docenda et discenda in scholis Christianis, hoc profano seculo summe necessarium. Vident enim omnes pii, non sine acerbissimo animi sensu, atheismum instar diluvii totum orbem Christianum inundare, cui catechetica institutione occurri debet, et resisti". Vgl. Voet., *Dispp. select.*, tom. IV, p. 760.

Belangrijk is hier ook de mededeeling: „Si labores hosce scholasticos vobis non displicere intellexero, κατηχητικῶς confessionis belgicae triginta septem articulos, quibus omnes et singuli subscripsistis, quorumve explicatio ab illustr. dd. Ordinibus mihi est mandata, ut catechista Deo volente explicare conabor, si ut in latinum sermonem jam conversi, et a theologica facultate Leidensis academiae publica auctoritate probati sunt, fuerint editi". Verder dan tot eene voorgenomen uitgave van genoemd werk over de confessie, schijnt het bij Kuchlinus niet gekomen te zijn. Of hebben wij daartoe soms te brengen de *Theses theologicae Kuchlini*, in den auctie-catalogus van Voetius' bibliotheek (pars II, theol. in quarto, n°. 572) vermeld, of de *Disputationes Joh. Kuchlini collegii Hollandici regentis*, uit welke er ééne „anno 1605 proposita, respondente Casparo Barlaeo", door Voetius wordt aangehaald in zijne *Dispp. select.*, tom. V, p. 458?

XXXIII (blz. 62, aant. 4). Ten bewijze hoe goed — ja, hoeveel beter oogenschijnlijk dan professoren of curatoren aan Leidens academie — gedeputeerden zoo der Zuid- als der Noord-Hollandsche synode, na beider gehouden provinciaal-kerkelijke vergadering, op de hoogte waren „van alle de poincten waer in dat in de universiteyt van Leyden ofte eenige kercken swaricheyt gemaeckt wort", kunnen dienen „dese redenen om der memorie wille aengeteykent, alsoo te vresen staet dat de curatores eenigh naerder bewys sullen willen eysschen der geruchten, die van dese oneenicheden gehoort worden:

1. Dat verscheydene studenten nu onlanghs tot den dienst gepromoveert, verscheydene opinien dryven ende voorstaen onder de name van Arminius.

2. Dat de professeuren selve verclaren in de acte van overeenstemminge, dat de studenten verscheydene disputen onder malcander dryven, meer als haer aengenaem is.

3. Dat de professoren van de gedep. des voorledenen jaers aen-

Digitized by Google

gesproken synde, selve verclaert hebben, dat tusschen hen en d. Arminium eenigh geschil is in sommige stucken der leere.

4. Dat Arminius selve verclaert heeft, dat hy sommige stucken heeft in de leere, waer in hy van ons dissentieert, ende oock sommige waer in hy twijffelt, ende dat hy in synodo nationali sulcks sal openbaren.

5. Dat Arminius versocht synde tot een vruntlycke ende ronde conferentie met de gedeputeerde des synodi, ende oock daerna met de professoren ende predicanten tot Leyden, door den kerckenraedt aldaer, geweygert heeft sodanige conferentie, ende daermede genoegh te kennen geeft dat hy in sommige stucken der leere sodanigh gevoelen heeft, waer in hy sich niet en begeert rondelyck te verclaren.

6. Dat zedert Arminius tot Leyden gecomen is de studenten t hooft vol hebben van verscheydene vreemde opinien, ende onder elcander gedeelt sijn. De professeurs doen lessen tegen malcanderen; (sijn) in de disputatie verscheyden.

7. Dat predicanten ende professeuren derven rondelyck seggen, dat onse leere ende met namen onse catechismus moet naerder *gereformeert* worden.

8. Dat deselve derven beschuldigen hare mede broeders, dat sy een leere voorstaen, die *blaspheme* is, ende waer uyt volght, dat God een autheur der sonden is.

9. Dat overal door 't gansche landt verscheydene litmaten om dese oneensheden van 't nachtmael afblyven, geergert worden, ende sommige tot dese nieuwicheden affgetrocken.

10. Dat de vianden der waerheyt hier van sich verheughen ende roemen. Dat Philippus Nicolai in syn lasterboeck opentlyck roemt dat Arminius met de Flacianers in een gevoelen is tegen onse kercken. Dat de jesuiten van Ceulen schryven in hare brieven dat het ryck der Calvinisten niet lange en sal bestaen, overmits de professoren tot Leyden nu onder malcander beginnen in de leere oneens te worden.

11. Dat de broeders van Geneve ende uyt Franckryck verclaren, dat sy de geruchten deser oneenicheyt al hebben verstaen met groote leetwesen, ende vermanen de broeders in dese kercken datse de suyverheyt der leere vooral willen mainteneren etc.

Is goetgevonden ter eerster gelegentheyt de puncten der swaricheden tsamengestelt synde aen de curateurs te versoecken dat de professeuren daer over sich willen verclaren". — Vergad. van

Digitized by Google

gedep. op 11 Oct. 1605, te Rotterdam. Praeses Fr. Lansbergius, scriba et quaestor F. Hommius. *Acta deputat. Zuid-Holl.*

XXXIV (blz. 63, aant. 1). Of Bertius, als hij in zijne *Aenspraeck aan dr. Fr. Gomarum op zijne bedenckinghe over de lyck-oratie ghedaen na de begraefenisse van dr. Jacobus Arminius zaligher*, Leyden, 1609, blz. 24, Kuchlinus laat verzekeren: „Ick hebbe de suyverheyt der waerheyt wel lief ghehadt, maer in dit poinct (t. w. de leer der voorbeschikking) met zijnen aencleve heb' ick gaerne een ander gheduldet" — de verhouding tusschen oom en neef op theologisch gebied juist voorstelt, betwijfel ik. Reeds den 2den Mei 1605 schrijft toch Arminius, doelende op Kuchlinus, aan Johannes Wtenbogaert: „Meus ille quem nosti patruus suos omnes a lectionibus meis impedire voluit sumta sibi hora 8 ad explicandum confessionis belgicae articulos, cui lectioni omnes interesse volebat" (Ph. a Limborch, *Praestantium ac eruditorum virorum epistolae ecclesiasticae et theologicae varii argumenti*, etc., edit. sec., Amst., 1684, p. 143), en juist te acht uren gaf ook hij, Arminius, college. *Acta acad. L. B.*, cod. VIII, p. 74. Vgl. Gomarus, *Proeve van mr. P. Bertii aenspraeck*, Leyden, 1610, blz. 23—26.

XXXV (blz. 65, aant. 1). „Is voorts met hem (Bertius) gesproocken in wat voegen hij soude mogen werden verligt vanden last ende lessen vanden subregent gerequireert, ende geresolveert datmen soude versoecken d. Wilhelmum Coddaeum professor linguae hebraicae om eens off tweemael ter weecke int Collegie waer te nemen lectiones hebraicas, mitsgaders oock vorder exercitia styli graeca et latina in prosa et carmine, ende dat de voornomde d. Bertius sal verwilligen een vande bursalen die hij sal meijnen daer toe bequaem te sijn om waer te nemen de lessen in philosophia ende datmen daermede inden naem des Heeren jegens den uijtgang van Augustus de lessen weder sal in train brengen". *Eerste register*, not. v. 8 Aug. 1606.

XXXVI (blz. 66, aant. 4). „Opt geene ter vergaederinge vande curateurs vande unyversiteyt ende burgemeesteren der stadt Leyden getoont ende voorgeslaegen es omme seeckere jonchman out tusschen de 21 ende 26 jaeren genaempt Petrum Bertium gebooren uyt Vlaenderen die ettelycke jaeren inden unyversiteyt alhier gestudeert ende groote vordernisse gedaen heeft, ende middeler

Digitized by Google

tijt begaeft te weesen mit een sonderlingh goet verstandt begrip ende oordeel ten dienste vande unyversiteyt aen te houden ende te vorderen, tzy mits denselven in Duytslant daer hij jegenwoordelyck es ende sober middel ten onderhout heeft voor noch seeckere tyt tot cost ende last vanden universiteyt te doen onderhouden ende hem daer toe eenige middel te doen hebben mit bevel omme der unyversiteytten aldaer te doorreyssen ende hem middeler tyt oeffenen zoo in den phylosophien als oock ende meest inder theologhien den selven sulx allengskens tot de professio der theologhien alhier op te queecken ende bequaem te maecken, sonderlinge ten opsicht men niet alleen speurt maer bevindt hoe quaelycken de unyversiteyt vande selve professie nochttans de meest nodichste can werden voorsien, oock onaengesien oock wat moeytten ende costen daeromme tot noch toe zyn gedaen ende uytgeleyt, ende 't selve in beraetslaeginge geleyt zynde, es eyntelycken goedt gevonden ende beslooten, den selven te doen aenschryven, dat indien hy zynen dienst der unyversiteyt alhier begeert toe te seggen int gundt daer toe hy jegenwoordelycken bevonden werdt bequaem te zyn, of mitter tyt te werden alles onder eerlycke ende behoorlycke belooninge dat hij mitten eersten zyn reys herwaertsaen maecken ende tot (desen?) eynde tot last vande unyversiteyt in wissel sal moogen lichtten tzy thien ofte twaelff ponden vlaems of hondert guldens ten eynde hem tselve daer toe sal moogen dienen tot reysgelt ende datmen metten den zelven daer naer sulx sal handelen als den dienst ende vordernisse vander unyversiteyt ende van zyn persoon uyteysschen zullen". *Hand. v. cur.*, 8 Febr. 1592, waarbij de secretaris, Jan van Hout, nog als kantteekening voegde: „Ick hebbe deser saecke aengaende verscheyden brieven aen Bertium affgevaerdicht".

XXXVII (blz. 68, aant. 1). Tot hoe ver die „opspraecke" ging en hoe snel ze haren weg vond, leert het volgende:

Nadat curatoren vernomen hadden „hoe d. Petrus Bertius voorgaende onder regent vant voors. Collegie, ende op zyn voorige commissie inden selven dienst gebleven zynde es in theymelyck door eenige zyne goede vrunden (o. a. door Paulus Stockius, te Leiden woonachtig) gewaerschout, dat hem eenige groove zonden, namelycken soodomijen ende inceste, achtter de rugge geseijt ende naergegeven werden", — kwamen zij op verlangen des beschuldigden samen, om met Kuchlinus die aanklacht te onderzoe-

Digitized by Google

ken. Het bleek toen, dat voornamelijk drie der in October 1594 weggezonden bursalen: Jacobus Lettingius, Jacobus Florianus en Daniel Altingh die aantijging, losweg opgevangen uit den mond van zekeren Walraven, knecht in het Staten-collegie, en nader aangedrongen door den Leidschen predikant Petrus Hackius, hier en daar verbreid hadden; — dat, door niemand minder dan door den regent Bastingius, aan laatstgenoemden bursaal was geraden: „dien famulus zyn buyck vol wyns te geven, omme hem op het gunt voors. eens uytte haelen"; — dat Hackius het lasterlijke praatje had medegedeeld aan Hendricus Gallus, zijn collega in Leiden „die vander kercken weegen (soude) geschickt werden naer het synodus te Gorinchem", welke Gallus daar ter plaatse „de saecke heeft gecommuniceert mit Plancio, Joanne Leone, Dirck Pieterssen van Voorburch ende eenige andere". Als ware dat alles nog niet genoeg, om den subregent „te verdrucken ende te verderven", zoo ontmoette bovendien Barbertje Adriaensdochter, vrouw van den predikant Hackius, Lyntje Bredius, echtgenoote van den schaftmeester, die haar wist te vertellen „daer is een boeckgen voorhanden tot naerdeel van Bertius; can het geopent werden, daer sullen lelycke, schrickelycke of wonderlycke dingen uijt coomen".

Maar — hoe ook „gepluct, getrocken, gescheurt naer eens yders goet duncken ende gelieven" — Petrus Bertius trad ditmaal zegevierend uit de worsteling te voorschijn. Bij sententie van 15 Nov. 1595 werd hij door de gezamenlijke rechters der universiteitsvierschaar verklaard „puijer, suijver ende innocent vant delict ofte delicten in zijne (d. i. des officiers van genoemde rechtbank) conclusie geexpresseert"; terwijl „ten eynde t' gepasseerde voortsaen als begraven in vergethentheyt mocht werden gestelt, de costen bij hem thoonder, ter saecke vande voorgeroerde purge gedaen ende uytgeleyt, uyt de beurse van t Collegie souden werden betaelt". *Eerste register*, not. v. 30 Aug. tot en met 27 Dec. 1595.

XXXVIII (blz. 69, aant. 2). Wanneer Kuchlinus, in navolging van curatoren en burgemeesters te Leiden, 27 Dec. 1595, aan de Noord- en Zuid-Hollandsche steden een schrijven richt met verzoek, meer bursalen te willen zenden naar het opnieuw geregelde Collegium theologicum, verklaart hij tevens: „Soo veel P. Bertium subregent aengaet, betuyge ick voor Goode almachtich, dat ick in hem niet anders en kan bevinden dan gesontheyt in

Digitized by Google

alle stucken der Christelycke religie inden catechismo ende 37 artyckelen der Nederlantsche confessie vervattet, oock niet anders en kan zien, dan een Godvreesende stichtelicke wandelinge, vergeselschapt met uijtnemende geleertheyt, soo wel inde taele als principiis philosophiae, niet anders en kan speuren dan een bysondere bequaemheyt om in dese wilde oorlochsche tyden, de jonge jeucht te stuijeren ende met grooter arbeijt te vorderen tot alle stillicheijt, eerbaerheijt, liefde tot Godt ende zyn heylig woordt, reverentie tot haere hooge ende leege overheyt respectivelycken, gevoele derhalven desen jongen man (over zyn dertich jaeren gecoomen zynde) my in dit zwaer werck groote hulp ende verlichtenisse te wesen tot vollen ende goede genoegen aller bursaelen vanden EE. mog. hh. Staeten ons bevoolen ende toevertrout". *Eerste register*, not. v. 27 Dec. 1595.

XXXIX (blz. 72, aant. 1). Achter de notulen van 8 Januari 1595 — zie *Eerste register* — staat bedoeld getuigenis, in dezer voege: „Cum Christiana charitas jubeat nos et testimonium perhibere veritati Dei, et fratrum nostrorum dicta factaque candide interpretari: Nos rogati, ut quid de autore hujus scripti nobis videatur, quantum quidem ex ejus lectione nobis constare potest, perscriptione exponamus: Respondemus, quandoquidem hujus scripti autor fatetur, se ad hoc scribendum studio discendi ex fraterna communicatione adductum esse, et in capite ipso controversiae (quod tamen per illud tempus quo ista scribebat, non videtur assequutus plane) nobiscum loquitur, concludens, non ecclesiam scripturae, sed scripturam ecclesiae autoritatem dare; non videri nobis ex hoc scripto autorem ipsius, vel tantulum factioni Jesuitarum addictum esse, qui plane contra loquuntur et sentiunt. Sed nos de illo et aliis fratribus nobis dilectis perinde judicium facere, ac de nobis fieri cuperemus, eumque pro germano Christi membro habere ex charitatis lege, et officio communi nostro. Actum Lugduni Bat. die 22 februar. 1595.

Franciscus Junius
Lucas Trel(ca)tius
Franciscus Gomarus".

XL (blz. 72, aant. 2). „Bene habet — laat Bertius op zijne aanhaling van bovenvermeld getuigschrift volgen — depulsa est tandem prima et gravissima haereseos calumnia, quam mihi

Digitized by Google

latenter nonnulli incerto autore, incerto argumento ad me ex ecclesia ejiciendum contechnati sunt; et depulsa est judicio gravissimorum virorum, quorum ego in hac re testimonium amplector, autoritatem suscipio. Gratias autem Christo immortali innocentiae meae protectori ac vindici maximas merito ago habeoque pro tanto munere. Ipsum rogo, ut quod in gravissimo crimine clementer effecit, porro faciat in reliquis; et me ecclesiae suae Nazaraeum regat, formetque ad suam gloriam, meam aliorumque salutem. Pacem amo, paci studeo, eam ut detectis fraudibus et mendaciis videamus aliquando, opto ex animo". *Eerste register*, als boven.

XLI (blz. 73, aant. 1). Ofschoon beide partijen hadden verklaard met de voorgestelde schikking genoegen te nemen, bleek het echter aan curatoren en burgemeesters, in hunne vergadering op 21 Nov. 1606, dat geen der theologische hoogleeraren de repetitiën, gehouden door den proregent, alsnog had bijgewoond. Naar de reden van dat verzuim gevraagd, luidde het antwoord: „dat sij daer toe niet en waren versogt nog geinsinueert, ende te vooren niet en conden weten wanneer de repetitiën souden geschieden". Wellicht was Bertius juist niet bijzonder op hunne tegenwoordigheid gesteld. Toch werd hem gelast, bedoelde professoren voortaan bij tijds te waarschuwen. *Eerste register*, not. v. 8 Aug. en 21 Nov. 1606.

XLII. (blz. 76, aant. 1). Op het gemeente-archief te Leiden berust, bij de stukken rakende het Staten-collegie, uit dezen tijd eene ranglijst van Voetius en zijne medebursalen. Die schikking had plaats gevonden naar de *Ordonnantie, gemaeckt op tstuyr ende beleyt van t Collegium theologiae*, 1595, dl. III, art. 6, aldus luidende: „Ter maeltyt zal elck voor t eerste, ende opt aencommen voor plaetsen hebben ende nemen, naer den tyt dat zy in t Collegie commen, maer sullen de gheene die int doen vande visitatien der curateurs bevonde sullen werden, meest toeghenomen ende ghevoirdert te hebben, de voorplaetsen werden vergundt ende toegevoucht, twelck nochtans onder den gepromoveerden gheen plaetse hebben en zal".

Wat hier nu volgt en cursief is gedrukt, staat juist zóó op genoemd lijstje; het overige — t. w. de voluit geschreven namen — werd door mij uit andere bescheiden aangevuld.

Digitized by Google

MENSAE,

Prior,

Corn. Sim.
Cornelis Simonsz.
Nicol. Nic.
Nicolaas Nicolaasz. de Backer.
Gerar. Vels.
Gerardus Velsius.
Joan. Gaal.
Jan van Galen.
Joan. Forest.
Joannes Everardi Foreest.
Aegid. Zeys.
Aegidius Zeys.
Joan. Leur.
Joannes Leurius.
Christ. Sop.
Christiaan Sopingius.
Joan. Pet. Cam.
Joannes Petri Campensis.
Rob. Pupp.
Robertus Puppius.
Loth. Ilpen.
Loth Joh. van Ilpendam.
Joan. Allen.
Johan Godfr. Allendorp.
Justus Goiker.
Joan. Petri.
Johannes Pietersz. van Houweningen.
P. Cuylius.
Petrus Simonsz. Cuyl.
Corn. Tetro.
Cornelis Joh. Tetrode.
Jacob. Catz.
Jacob Cats Jansz.
Gerh. Adri.
Gerardus Adriani.
Rudol. Pet.
Rudolphus Petri.
Joseph Rosi.
Josephus van der Rosieren.
Abr. Faillius.
Abraham de la Faille.
Phs Rivius.
Philippus Rivius.
Dionys. Spr.
Dionysius Spranckhuyzen.
Fr. Lucae.
Franciscus Lucae Osdorpius.
Hend. Oost.
Hendrik Oosterharen.

XXV

Posterior.

Gosw. Buyt.
Gosewinus Hendricus Buytendyck.
Joan. Joannis.
Jan Jansz. van Lis.
Gisb. Voet.
Gisbertus Voetius.
Victor Rikel.
Victor Rickelsma.
Jerem. Bast.
Jeremias Bastingius.
Marc. Notei.
Marcus Notheius.
Hendr. Greg.
Henricus Gregori.
Theod. Swan.
Theodorus Swanius.
Jason. Bila.
Jason Bilandus.
Hend. Voeck (?)
Hendrik Vrede (?)
Corn. Geist.
Cornelis Geisteranus.
Theod. Guil.
Theodorus Guilielmus Boom.
Everh. Schu.
Everhardus Schuylius.
Sam. Joan.
Samuel Joannis.

Digitized by Google

Corn. a Nie.
Cornelis van Nieren.
Joan. Bogar.
Jan Bogaert.
Joan. Staver.
Joannes Staverenus.
Joan. Bruno.
Joannes Bruno.
Joannes Theod.
Joh. Theod. Cloppenburch.
Joannes Snete.
Johan Sneten.
Gerh. Hendr.
Gerardus Henrici.
Hub. Bont.
Huybert Bontebal.
Guil. Petri.
Willem Pietersz.
Joan. Michael.
Joannes Michaelis.
Anton. Plancius.
Antonius Plancius.
Jesaias Plancius.
Jesaias Plancius.
Sam. Platevoet.
Samuel Platevoet.

XIX

Blijkens het getal XIX, daaronder geplaatst, liep de ranglijst der bursalen aan „mensa posterior" eerst slechts tot Guilielmus Petri. De andere acht kweekelingen — te beginnen met Joan. Michaelis en doorgaande met Joan. Bruno — werden naderhand er bijgevoegd. Te rekenen naar de omstandigheid, dat op de oorspronkelijke tabel alsdan het laatst voorkomt Joannes Staverenus, die 21 Febr. 1607 de plaats innam door het vertrek van Bernardus Dwinglo vacant gekomen, en dat binnen het Staten-collegie nog aanwezig is Jacobus Catsius, 25 April 1607 onder 't zwemmen te Scheveningen verdronken, moet bovengemeld lijstje tusschen die beide „data" zijn opgemaakt, dus kort vóór het inleveren van Voetius' request. Vgl. *Brieven Stat.-coll.*, II, 4 en 11; *Resol. Holl.*, 17 Nov. 1601.

XLIII (blz. 76, aant. 2). Het aan Bertius gezonden adres, blz. 75 in den tekst boven vermeld, luidde aldus:

„A rev. d. regente petimus ut nos juxta leges et receptam consuetudinem Collegii theologici et philosophici illustr. d. d. ord. Hollandiae et West-Frisiae ad majora studia promovere dignetur: quia bonam partem temporis nostri in philosophia et litteris trivimus, ita ut pene philosophiae tantum temporis tribuerimus, quantum theologiae tributuri sumus. Petimus ergo ut nos primo quoque tempore rev. d. regens dignetur promovere, tempus nempe promotionis nimis diu protractum fuisse credimus: mensis n. illi destinatus est Aprilis, aut Martius. Si quid nobis desit vel in philosophia vel bonis litteris, id paulatim addiscemus, nunquam hu-

Digitized by Google

manitatis studia relinquendo; itaque illa horis succisivis agemus, reliquam vel maximam partem temporis theologiae et linguae hebraicae impendendo, ac tantum hebraicas et theologicas lectiones audiendo. Ad haec a rev. d. regente petimus, ut honorarium pecuniae nostrae dignetur augere, causamque nostram apud ampliss. d. d. curatores agere. Multi enim ex praecedentibus condiscipulis nostris, qui tantum biennium fuerant in Colleg: illud a. d. regente acceperunt; pars autem nostrum triennium; bona pars $1^1/_2$; minima pars biennium. Haec rev. d. regentem pro sua humanitate nobis subscriptis concessurum plane confidimus. Actum octavo Id. Maj. a. 1607". (Bij de onderteekening, die nu volgde, was tevens aangegeven de datum, waarop, in 1604 en 1605, de supplianten respectievelijk hun eed voor het alumniaat hadden afgelegd; in dezer voege:)

„A° 1604. 6 Maij Gosuinus H.(enrici) F.(ilius) a. Buytendyck.
14 Dec. Joannes Schellingius (naar ik vermoed, dezelfde als Joannes Joannis Lissensis).
1 Maij Gisb.(ertus) Voetius.
3 Sept. Henricus Vredaeus.
30 Nov. Victor Rickelsma.
Cornelius J.(odoci) Geisteranus. A° 1605, 23 Martii.
Hieremias Bastingius. 25 Aprilis.
13 Nov. Theodorus Guilielmi Boom".

Van den regent Bertius ontvingen de requestranten het navolgend schrijven:

„Responsum octo prioribus in secunda mensa sedentibus datum. — Omnes ad studium locorum communium et linguae hebraeae promovebuntur: qui tamen biennium cum semestri nondum expleverunt, ii lectionum graecarum repetitiones cum posterioribus audient. Honorarium vero quod in prima mensa sedentibus ex regentis arbitrio pro cujusque meritis confertur, non habebunt nisi qui post examen ad eandem mensam promoti fuerint. Reliquis immunitatibus instrumentorum musicorum et exeundi fruentur pari cum majoribus jure. Ad disputationes theologicas (er schijnt gestaan te hebben: archeologicas) admittentur juxta Swanium: Gosuinus, Joannes Joannis, Jeremias Bastingius, et caeteri" (er stond nog: „praeter Cornelium Geisteranum", maar dat is later doorgehaald). *Brieven Stat.-coll.*, II, 15.

XLIV (blz. 82, aant. 5). Ten bewijze, hoe Arminius door de

Digitized by Google

verzorgers van Leidens hoogeschool uitermate werd bevoorrecht, kan het volgende strekken:

Nog vóór zijne overkomst uit Amsterdam, ontvangt hij — zie *Hand. v. cur.*, 8 Mei 1603 — de toezegging, dat curatoren en burgemeesters „op vasten hoope die sij hebben vande diensten bij hem aende universiteijt te doen, niet en zullen naerlaten off jaerlicx, off om de twee off drie jaren, hem extraordinarie nog een vereeringe te doen, tot behulp van sijn huijshuer off andersints. Ende dit boven alle de emolumenten die de ordinarise professoren gewoon sijn te trecken".

Volgens de hem gedane belofte, krijgt nu Arminius „tot behulp van sijn huijshuer" eene gratificatie van 150 gld. in 1604, van 200 gld. in 1605, van 250 gld. in 1606, van 300 gld. in 1607. Daarmede evenwel blijkt de goedgunstigheid van HH. curatoren haar hoogste punt bereikt te hebben; want op 8 Mei 1608 vermelden de notulen, dat hem 300 gld. voor huishuur „als voor heenen" wordt toegevoegd.

Ook de onkosten, ten bedrage van 200 gld., door Arminius gemaakt bij gelegenheid zijner promotie tot theologiae doctor, ontvangt hij terug — zie *Hand. v. cur.*, 8 Aug. 1603 — nochtans onder beding: „dat des voorschreve Arminii naem inde ordonnantie niet en sal worden uijtgedruckt, om redenen den voors. curateurs ende burgemeesteren bewegende".

Nog vóór hij zijn vroegste tractement als hoogleeraar te Leiden int, wordt door HH. curatoren geresolveerd: „dat niettegenstaende d. Jacobus Arminius professor theologiae eerst int lopende vierendeeljaers hadde begonst te betreeden de voorschreve professie, men egter (in verseeckeringe dat hij de gunst vanden curateurs ende burgemeesteren met naerstigheijt sal willen compenseren) hem 't geheele vierendeeljaers sal laaten volgen". *Hand. v. cur.*, 9 Nov. 1603.

XLV (blz. 83, aant. 1). Naaste oorzaak van dat oproer was de doodslag door een „stoep" — d. i. door een van de soldaten der wacht — gepleegd aan den 's morgens pas gepromoveerden jurist, Assuerus Hornhovius. De hoogleeraar Baudius, die zijne rede „ad studiosos Leydenses, ob caedem commilitonis tumultuantes" reeds had opgesteld en haar den 8sten Februari 1608 in het groot auditorium dacht te houden, kreeg last, van deze toespraak ten eenen male af te zien, wijl senaat en curatoren nieuwe onaangenaamheden zooveel mogelijk vermijden wilden. Later heeft Baudius,

Digitized by Google

onder zijne uitgegeven redevoeringen, ook die oratie opgenomen. Een koddigen indruk maakt het, aan het slot daarvan te lezen: „Gratias vobis ago quam possum amplissimas, partim quod ingenti frequentia confluxistis ad hanc actionem, ut ipsa quodammodo academia sedibus suis excita videatur, partim quod cum benignitate et attentione sum a vobis auditus". Dominicus Baudius, *Epistolarum centuriae tres; lacunis aliquot suppletis. Accedunt ejusdem orationes*, Lugd. Bat., 1636, p. 820.

XLVI (blz. 87, aant. 3). Wanneer Schotel, in zijne *Academie*, blz. 372, schrijft: „Van Gomarus wordt gemeld, dat hij nooit een les verzuimd heeft, 't geen de pedellen niet van de overige hoogleeraren konden getuigen", dan blijkt uit die aanteekening, hoe hij de notulen van HH. curatoren te vluchtig heeft nagezien. Immers staat in de *Hand. v. cur.*, 8 Aug. 1595, opgeteekend: „d. Gomarus leesende ten 2 uyren en heeft noyt geferieert (te weten: tijdens het daar genoemde vierendeeljaars); d. Bastingius en heeft geen uyr oock niet geleesen; d. Heurnius leesende ten 8 uyren en heeft noyt geferieert; d. Pau leesende ten 9 uyren en heeft noyt geferieert".

Daarentegen verklaren weinige maanden later de pedellen — door curatoren aangesteld tot dwarskijkers der professoren, ten einde dien hooggeleerden wegens „het naerlaten van lessen affcorttinge te doen" — dat: „d. Gomarus leesende ten 2 uyren epistolas (sic) ad Romanos niet en heeft geleesen 3 ende 5 Sept."; dat: „d. Bastingius noyt en heeft geleesen, als geene uyr hebbende. Sal oock niet leesen, als int teynde van het termijn den 20sten Octobris gestuerven zynde". *Hand. v. cur.*, 3 Nov. 1595.

XLVII (blz. 90, aant. 3). In de *Acta deput. Zuid-Holl.* komen, blijkens de vele doorhalingen daarin geschied, deze twee „concepten" voor, die een eigenaardig licht werpen op de „slappicheyt", waarover — naar zijn zeggen — Gomarus door „verscheyde trouwe herders" werd bestraft (zie diens *Vertooch voor de E. E. heeren Staten gedaen over de leere ende beleydt d. Arminii*, Leyden, 1609, blz. 6):

„Den 3 Decemb. 1608. D. Gomarus heeft den gedeputeerden van beyde (Zuid en Noord) de particuliere Hollantsche synoden voorgedragen verstaen te hebben hoe dat d. Arminius gehoort is geweest inde vergaderinge vande heeren Staten, ende dat eenige goede politique daerin niet weynich bekommert waren ende ver-

Digitized by Google

wondert waren datter vande kercken niet tegen en wert gedaen; gaf daeromme d. Gomarus te bedencken of het niet geraden en ware dat men de....."

Hier eindigt het eerste klad, waardoor een paar strepen zijn gehaald. Het tweede, naar ik vermoed met het vorige in zéér nauw verband staande, luidt aldus:

„Eerweerdige, hooch-geleerde, seer voorsienige domine doctor. Wy en twyfelen niet oft uwe E. heeft mede wel verstaen, hoe dat uwe collega ende medeprofessor d. doctor Arminius beschreven synde by de edele mogende heeren staten van Hollant in volle vergaderinge van hare Mo. Ed. een seer lange oratie gedaen heeft, waerinne hij hem selven also soude gesocht hebben te suyveren vande quade suspicien die men van hem heeft van valscher leere, dat hy de leere der gemeene kercken in verscheydene poincten soude gesocht hebben verdacht te maken, als of sy den woorde Gots niet gelycformich ware. Waerdoor wy verstaen wt verscheydene geruchten, datter bij de heeren die inde voorn. vergaderinge geweest syn allerley bedencken wort genomen, ende de saken seer verscheydelyc werden verstaen, bysonderlyc datter eenige syn, die haer laten voorstaen dat beyde onse synoden geen reden en hebben van doct. Arminium voorn. van valscher leere te suspecteren, ende also tegen hem te procederen, als of hy alreede van valscher leere overtuygt ware: daer doch anders niet dan met groote gedult ende lytsaemheyt tot noch toe met hem gehandelt is, ende hy nu in het vierde jaer na malkanderen tot verscheyden reysen van wegen der gemeene kercken deser provincie opt aller vriendelycste om Christi wille is gebeden geweest, sulc bedencken als hy hem liet verluyden te hebben op onse Nederlantsche confessie ende den catechismum, die in onse kercken openbaerlyc geleert wort te willen rondelyc verclaren, sonder dat tot noch toe int minste eenige voordere kerckelycke procedure tegen hem is voorgenomen, gelyc klaerlyc sal blycken uyt d'acten van beyde onse synoden. Sulcx dat wy genoechsaem berichtet syn, dat eenige kercken in andere provincien meynen, dat wy niet dan te slappelyc daerinne en handelen. Daeromme, also wy nu alreede beginnen te mercken, dat het der gemeene saken der kercken seer praejudiciabel ende nadeelich is, dat doct. Arminius voorn. also is gehoort geweest, in absentie van de gene die hem op syne lange voorstellinge hadde konnen antwoorden na behooren, ende dat daer door de herten der overheden des lants werden

Digitized by Google

ingenomen, als of hy t' onrechte by de gemeene kercken ende leeraers derselve werde gesuspecteert: So hebben wy uwe E. by desen wel willen te bedencken geven, of het niet noodich en ware, dat uwe E. als syn collega ende medeprofessor, dien syne particuliere opinien best bekent syn, tot verantwoordinge der ware leere, welcker suyverheyt uwer E. ende ons al te samen op 't hoochste bevolen is, mede versochte by de voorn. ed. mog. heeren Staten in sodanige volle vergaderinge van haere Mog. Ed. gehoort te werden, om der voorn. vergaderinge der ed. heeren Staten te vertoonen, eenige gewichtige poincten daerinne het verschil tusschen uwe E. ende syne E. bestaet, ten eynde hare Mog. Ed. eenige naerder openinge van 't selve verschill hebbende, te meer veroorsaect ende beweegt mogen werden, tot wechneminge van de swaricheden in de kercken deser landen over de leere geresen, de beloofde provinciale synode met den eersten te laten houden, want wy vastelyc vertrouwen dat hare Mog. Ed. uwe E. sulcke audientie niet en sullen weigeren, nadien sy uwen collegam voorn. met sulcke patientie gehoort hebben, ende nadien genoechsaem bekent is datter tusschen ulieder verschill is in verscheydene poincten der leere. Dat daeromme het meer dan reden is dat uwe E. mede gehoort worde, om te beter alle vooroordeel te voorkomen, ende het quaet bedencken datter by eenige op de leere der kercke soude mogen gevallen syn, so vele mogelyc is wech te nemen. Dwelc wy uwe E. by desen also hebben willen te bedencken geven, dat wy met eenen uwe E. vriendelyc bidden, daerop rypelyc te willen letten, ende ten ware uwe E. eenige gewichtige redenen ter contrarie hadde, ons voors. advys te willen volgen. Hiermede etc."

Dat laatste stuk is gequoteerd: „B. Minute van den brief der gedeputeerde van beyde synoden aen doct. Gomar. n°. 40. *Oud Synod. archief*, III, 31. B.

XLVIII (blz. 95, aant. 4). Het navolgend request, eigenhandig door Voetius geschreven, werd omstreeks de zomervacantie van 1609 bij Heusdens magistraat ingeleverd:

„Aen myne E. heeren, myne heeren de wethouderen ende regeerderen der stede van Heusden. — Remonstreert reverentelyck uwer E. dienstwillige dienaer ende alumnus Gisbertus Voetius, dat, dewyle hy nu den tyt van drye maenden, vermits de oorsaecken uwer E. bekent, hem binnen Leyden is onthoudende ge-

Digitized by Google

weest buyten den Collegie, ende in voornemen is voortaen in syn begonnen studien met godes hulpe te continueren omme metter tyt bequaem te wesen tot het H. ministerium der H. kercke, uwer E. gelieve ordre te stellen dat der voorschreven drye maenden costpenningen werden voldaen, mitsgaeders dat hy mach werden met behoorlycke subsidie versien tot may eerstcommende toe, dwelck sal t' saemen maecken seven maenden monterende ter somme van hondert gulden, inne begrepen de huere van kaemer, boecken ende kleederen ende dienvolgende. Dat hy suppliant noch twee jaeren mach werden gesubsidieert, dwelck jaerlycks kosten sal tweehondert gulden met kleederen, boecken ende andere nootsaeckelyckheden daerinne begrepen, biddende hy suppliant dat alle ses maenden de selve penningen hem nae advenant mogen werden overgesonden, vastelyck uwer E. verseeckerende dat de selve penningen, ende andere oncosten tot noch toe aan hem suppliant gedispendeert, sullen wel geemployeert syn, ende ten dienste met der tyt van uwer E. republycque. Dit doende etc."

Op den kant van het verzoekschrift, door Voetius ingediend, is deze apostille te lezen:

„Die vande stadt hoe wel sy verstaen inden suppliant nyet meer gehouden te syn, nochtans omme sekere redenen ende consideratien hen daer toe moverende hebben den suppliant tot voirdere promotie van zyne studien noch toegevoucht de somme van tachtentich ka: guldens. Ordonnerende den jegenwoordigen borgemeester Geraert Bruynincx hem de selve somme vuyt stadts penningen in twee distincte reysen vuyt te reycken deene helft gereet ende dandere helft te Meye ierstcommende. Ende sullen hem deselve inne vuytgeven zynder reeckeninge gepasseert werden daer ende soot behoort mits overbrengende dese, met behoorlicke des suppliants quitantie. Actum inde raetcamer der stede van Heusden den 5en January 1610 de heeren wethouderen al present. Oirconde (was getd.) L. van Haeren". *Oud-arch. Heusden*, E. 211.

Bovendien worden, in de gemeenterekening over het jaar 1609, deze uitgaven voor Voetius vermeld:

„Betaelt aen Huijbertgen Stevens die somme van een ende twintich gulden sestien stuyver, over gehaelde waeren by jouffre. Blanckaerts aldaer, ten behoeve van die voor G. Voetio ontfangen, blijckende by declaratie, ende ordonnantie, alhier overgelevert.

Aen Diderick Voet betaelt de somme van seven gulden veerthien stuyver, over t' maecken van een nieuw cleedt, voor de

Digitized by Google

voors. sijn broeder, mitsgaders van het verstellen van sijne andere cleederen, ende in remboursement van eenige ponden by hem daer toe verschoten, blijckende by sijne memorie ende schepenen quitantie vanden 14 Octobris 1609.

Noch aende voors. Gisb. Voetio betaelt de somme van twaelff gulden tot vervullinge vande oncosten by hem gesupporteert int comen van Leyden binnen deser stede geduerende de vacantien, ende t'wederkeeren, blijckende by quitantie vanden 13 Octobris 1609.

Aende heere drossart Nicolaes Blanckaert betaelt de somme van twee ende twintich gulden acht stuyver twee oort, in voldoeninge van gelycke somme, by sijne E. ten behoeve des voornoemde Voets verschoten aen een Elisabeth Nicolaes, over leverantie van schoenen, kousen, ende andere nootlichste behoeften voor de voors. G. Voetio, ende naerder blijckende by de reeckeninge ende quitantie daertoe dienende.

Betaelt aen Henrick Lambertssen vander Plas de somme van sex ende twintich gulden, over den coop ende leverantie van drije ellen ende een quart fijn, dubbel stael, swart laecken, byde heere drossart Blanckaert ten behoeve vande voornoemde Voetio doen coopen, blijckende by quitantie".

Eindelijk staat nog op bovengenoemde rekening, in verband met de apostille van Heusdens vroedschap, gedagteekend 5 Januari 1610, het volgende vermeld: „Alnoch aende voors. Voetio ende aende voors. heere drossart Blanckaert betaelt de somme van tachentich gulden, in betalinge van seeckere montcosten, by denselven Voetio binnen Leyden buyten den Collegie verteert desen borgermeester geordonneert in twee distincte reijsen te betaelen, waervan blijckende by requeste, ordonnantie ende quitantie, soe vande voors. G. Voetio, als d'voornoemde heere drossart Blanckaert, die d'een helfte Voetio verschoten hadde". *Oud-arch. Heusden*, E. 51 en E. 211, bijlage tot fol. 41 & verso der gemeenterekening over 1609.

XLIX (blz. 96, aant. 2). Te oordeelen naar den inhoud der mij ten dienste staande bescheiden, durf ik met hooge waarschijnlijkheid, maar niet met besliste zekerheid, vaststellen, dat Voetius zijn laatsten academischen studietijd heeft doorgebracht buiten de muren van het Staten-collegie.

Immers vond ik onder de nog niet geordende paperassen, die berusten op het Leidsch gemeente-archief, twee bursalen-lijsten,

Digitized by Google

de eene loopende van 8 Nov. 1610 tot 8 Febr. 1611, de andere van 8 Aug. tot 8 Nov. 1611. Op de eerste lijst ontbreekt zoowel de naam der stad Heusden als die van haren gedenomineerde Gisbertus Voetius, terwijl op de tweede is aangeteekend, hoe voor Heusden de plaats binnen het Staten-collegie „vaceert". In lijnrechte tegenspraak daarmede schijnt het feit: dat de Heusdensche vroedschap, 5 Jan. 1610, aan Waelwijn Janssen „borger der selver stede" en voormalig pachter van den laken-accijns aldaar, (zie de gemeenterekening over 1607 in *Oud-arch. Heusden* E. 49) „gegost heeft de plaetse inde Collegie der theologie", ten behoeve zijns zoons Jan Waelwijnsz.

Leerling van Traudenius, rector der Latijnsche school te Leiden, werd die aanstaande plaatsvervanger van Voetius (?), bij een schrijven „ter ordonnantie vande borgemeesters ende regeerders der stede van Huesden", dd. 25 April 1610, den regent Petrus Bertius aanbevolen en op 1 Mei geëxamineerd; waarna, overeenkomstig hunner E. Mogenden resolutie van 22 Mei 1609, mr. Lambert van Haeren den 7den Mei 1610 naar het Statencollegie afzond: eene copie van den op 5 Mei te voren behoorlijk geteekenden borchtocht, bij welken „Waelwijn Janssoon ende Beernt sijn soene, beyde inwoonende poorters der stede van Heusden, hem gesamenderhant elcx een ende voor al hebben gestelt cautionarissen ende borgen voor Jan Waelwijnssoon, des voors. Waelwijns soene onlancx voor deser stede bursael aengenomen van wegen hunne E. mogende heeren staten van Hollant ende Westvrieslant, ende voor alumno der selver stede Heusden in haerer E. Collegie der theologiae binnen der academie van Leijden aengenomen omme inder theologiae voors. aldair neffens andere opgetrocken ende geexerceert te worden dat insoo verre den voors. Jan Waelwijnssen quaeme de voors. studie der theologiae te veranderen ende daerinne niet en volherden ofte continueerden dat indien gevalle sij geloeven voorde restitutie der penningen die den voors. Jan Waelwijnssen geduerende de voors. studie eenichsins soude mogen genoten hebben, daer onder sij elcx verbonden hebben ende verbinden mits desen haere persoenen, ende goederen stellende de selve subject allen rechteren. Renuntierende daertoe der benefitien ordinis, divisionis, et societatis hem houdende vanden beduijt der selver volcomelick onderricht". *Brieven Stat.-coll.*, II, 183, 207, 210, 214a en 214b, 215.

In het begin van Mei tot bursaal aangenomen, moet derhalve

Digitized by Google

Jan Waelwijnsz, volgens bovengemeld lijstje, reeds vóór 8 Nov. 1610 òf het Staten-collegie verlaten hebben, òf gestorven zijn; terwijl nog een derde geval mogelijk is: dat hij, als zoon van welgestelde ouders, (zie de schepenrol van 1622 en het „quoyer vande schorsteenen ofte haertsteden", *Oud-arch. Heusden*, C. 10.) „op sijns vaders kosten int Collegie [bleef] geaccommodeert" (vgl. *Brieven Stat.-coll*, II, 210).

Aan overlijden valt oogenschijnlijk niet te denken; ten minste, bij de onderteekenaren van zeker adres, in 1618 door Gereformeerde lidmaten der gemeente aan den Heusdenschen kerkeraad gericht, komt ook voor: Jan Walewijnsze (zie het *Actenboeck* van genoemden kerkeraad op de jaren 1617—1621). Welke nu der andere twee gebeurlijkheden hier aangenomen dient, kan ik niet bepalen.

L (blz. 96, aant. 3). De reeks der inschrijvingsboeken van den pedel, deel uitmakende van het Leidsche senaatsarchief — in welke boeken, achter den naam: Gisbertus Pauli Voetius, tijdens de jaren 1604 tot 1607, geregeld volgt: „int Collegie" — is, jammer genoeg, zéér incompleet. Onder andere ontbreken ook de „Rollen vande suppoosten ende litmaten vande universiteyt tot Leyden" loopende over 1608 tot 1611, derhalve juist die, welke eenige inlichting hadden kunnen geven omtrent Voetius' verblijf aan de academie, gedurende zijn laatsten studietijd.

Evenmin helpt de recensielijst, gehouden door den rector magnificus (zie *Volumen I inscriptionum sive catalogus studiosorum academiae Leydensis*, 1575—1618), ons ontdekken, waar Gisbertus, na de zomervacantie van 1609 tot aan de paaschvacantie van 1611, te Leiden kamers heeft gehad. En wanneer hij naderhand zijn vriend Cloppenburgius „commilito et contubernalis" noemt (vgl., in den tekst, blz. 111, aant. 4), kan dit evengoed slaan op een later samenwonen bij een en denzelfden Leidschen particulier, als op hun beider verblijf binnen het Staten-collegie.

LI (blz. 98, aant. 2). In *Brieven Stat.-coll.*, II, 173, wordt het antwoord aangetroffen door Joh. Becius gezonden op een schrijven van Bertius, waarin deze hem mededeelt, dat hij binnenkort de terugkomst van diens zoon Aegidius verwacht, aldus luidende:

„S. Ego vero, mi d. regens existimo te non latere caussam, quare filium meum hactenus hic detinuerim. Mallem equidem ita sese rem habere apud nos, ut eum potuissem securus in collegium

Digitized by Google

remittere. Neque n. ita sum vecors, ut non videam magno et meo et ipsius damno fieri, quod eum hic detinere cogar. Sed quid agam, quum videam te nova ista dogmata: de praedestinatione indefinita, de spontanea voluntatis ad bonum determinatione, de incertitudine perseverantiae sanctorum, de imputatione operis credendi ad justitiam et alia, quae hinc consequuntur, una cum aliis quibusdam novae doctrinae studiosis amplecti? Neque vero hic praeter charitatis legem nitor suspicionibus aut vanis quibusdam rumoribus: sed credo testibus fide dignis, imo et auribus et oculis meis credo, quando adhuc penes me habeo, quae, cum istic essemus, ex ore tuo excerpsi. Ex quibus colligere certo possum, non vanos esse, qui de tua ἑτεροδοξίᾳ sparguntur rumores. Quid vero? an tu existimas, me, dum vivam, permissurum, ut filius meus tali utatur praeceptore, a quo una cum primis theologiae rudimentis imbibat nova ista et hactenus in ecclesiis recte reformatis ubique locorum inaudita dogmata, quae ego nec credere nec approbare possum?

Absit mi Berti, ut ego culpa et negligentia mea patiar filium meum ad falsa nova dogmata pertrahi aut seduci. Quin imo Deum quotidie ardentibus vocis precor, ut ambos filios meos, quos ego hactenus in studiis educavi, conservet, in timore suo, ne studio placendi hominibus talem amplectantur doctrinam, quam ego bona conscientia judico maxime adversari gloriae Dei et consolationi fidelium in vita et in morte, supremo illi, et huic subalterno verae doctrinae Christianae scopo: neque est quod ideo filium meum jurisjurandi violati insimules, quod jussu meo reditum in collegium differat. Neque n. tale juramentum ab eo praestitum existimo, quo eximatur obedientiae patri suo debitae, aut quo cogatur subesse disciplinae ejus, qui a communi ecclesiae reformatae consensu in doctrina dissentiat. Quod si tu eum jurisjurandi religione ad haec velis constringere aut adigere: vide quomodo hoc tuum propositum conveniat cum lege Dei Num. 30: 5. Vide potius annon tu ipse in culpa sis, quare nequeant cordati viri liberis suis permittere, ut satisfaciant desiderio tuo. Certe si is mansisses qui videri voluisti socero tuo recens defuncto, si inquam eadem ratione institueres juventutem, qua ille, dum Collegio praefuit, eam instituit et formavit: nunquam ego gravatus fuissem diutius filium meum sub tua disciplina relinquere. Cogor n. non sine magno rei meae familiaris dispendio alia ratione illi prospicere, ne majorem temporis jacturam faciat. Sed interea spero, Deum

Digitized by Google

nec mihi defore in educandis honeste et pie liberis meis, neque communem ecclesiae suae caussam deserturum. Vale et lituris, scriptionique tumultuariae ignosce ob temporis penuriam. Datae Dordrechti 8º 8bris 1609. Tuus J. Becius". De brief droeg tot opschrift: „Reverendo et docto viro d. Petro Bertio Collegii d. d. ordinum regenti, Leydae". Vgl. *Brieven Stat.-coll.*, II, 86 en 161.

Omtrent dezen Becius getuigde later Voetius, *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 117: „Solida eruditione, prudentia ecclesiastica, morum gravitate, et multorum annorum meritis in ecclesias Hollandicas spectatissimus ecclesiastes fuit Dordracenus".

Naast het hier aangevoerde zou, ter vergelijking, kunnen gelegd worden het slot van de reeds vermelde remonstrantie (zie boven blz. 98, 99), in Februari 1609 door gedeputeerden der beide Hollandsche synoden — dus ook door Johannes Becius — aan hunne Edel Mogenden gericht: „Ende also de remonstranten noch anders niet en konnen mercken, als dat de voorn. regent als noch by syne meyninge, daerinne hy van 't gevoelen der gemeene kercken verschillend is, persisteert, sulcxs dat de oprechte liefhebbers der suyvere leere hare kinderen ende alumnos hem niet langer en sullen vertrouwen, ende deselve liever thuys houden ende elders bestellen, dan in perikel te stellen, dat sy in hare jeugt tot sulcke nieuwe opinien souden verleydt werden, dat ooc daer door 't voorn. Collegie in een quaet geruchte sal komen by alle wel gestelde ende gereformeerde kercken, die daeromme swaricheyt sullen maken van de studenten, die also opgevoet ende onderwesen syn, tot haren dienst te beroepen.

So ist dat de remonstranten uwe Ed. Mo. ootmoedelyc bidden hierop rypelyc te willen letten, ende sulcke ordre daer op te stellen, dat alle oprechte liefhebbers der suyvere leere ende alle de kercken deses lants daer inne goet genoegen mogen hebben, ende meerdere versekertheyt vande goede opvoedinge inde suyverheyt der leere ende gotsalicheyt des levens, dergener die namaels tot dienst der kercke sullen gebruyct mogen werden. Dwelc de remonstranten onder verbeteringe achten niet te sullen geschieden, ten sy 't voorn. collegie van eenen bequameren regent voorsien werde, van wiens suyverheyt ende vasticheyt in leere alsooc gotsalicheyt in leven de gemeene kercken versekert sy, ende die met betere auctoritheyt die jonge jeugt, die tot dienst van Godes kercke opgevoet wort, wete te regeren". *Acta deput. Zuid-Holl.*, gequoteerd n°. 51, en van dit opschrift voorzien: „Aengaende de

Digitized by Google

handelinge die de gedeputeerde des synodi gehat hebben met P. Bertio a° 1609, 13 februarij".

LII (blz. 99, aant. 1). In het concept van een brief door Bertius 13 Febr. 1610 opgesteld, om aan Gecommitteerde Raden te zenden, staat o. a. dit beklag te lezen: „Ende alzoo mij (neffens andere stucken) noch in verscher memorien is tgene nu een jaer geleden zeer onbehoorlyck tegen mij in t Collegie van mijne discipelen, daer toe bij anderen verweckt, is geattenteert, streckende tot geenen anderen eynde, dan om uwe Mog. EE. Collegie in t aensien van mijn persoon, tot mijn onlust ende beswarenisse, te ruineren, ende de goede aenslagen van uwe Mog. EE. te doen verdwynen. Ja dat noch dagelycks verscheydene studenten uyt des voors. d. Gomari huys ende anders comende inden Collegie (onder denwelcken een is, die hem deze verleden zomer zoo verre verstoutet heeft, dat hij, s avonts heel late, de poorte van t Collegie ingecomen zijnde, op mijn deure heeft derven loopen, den muer beclimmen ende onder andere scheltwoorden uytroepen: Comt uyt gij ketter, gij apostaet etc.) leechlyck eenige van mijne discipelen souden konnen opmaken omme alles hier in confusie te stellen, daer ick anders alles (Gode lof) in goeden ordre hebbe, ende naer mijnen wensch, gelijck ick lestmael den HH. curateurs ende burgemeesteren tzelve hebbe verclaert. Zoo is mijn ernstich ende zeer ootmoedich bidden aen uwe Mog. EE., dat het haer gelieven zal (omme alle inconvenienten te verhoeden ende te voorcomen) door hare Mog. EE. missiven tot zulcken eynde geschreven, mijne discipelen ernstelyck te vermanen ende te belasten in alle stillicheyt, zedicheyt ende respecte tegens mij te willen continueren, ende in de differentiale pointen zoodanige resolutie ende decisie te verwachten als bij synode ofte anders met uwe Mog. EE. kennisse goet ende Godes h. woort conform zal gevonden worden". *Brieven Stat.-coll.*, II, 113.

LIII (blz. 100, aant. 4). Volgens Gomarus werden er meer zulke onjuiste, zoo niet, beslist onware voorstellingen in Bertius' lijkrede aangetroffen.

Had de regent bijv. gewezen op Arminius' overleg met zijne medeprofessoren, wat betrof het verbeteren der methode van onderwijs in de theologie te Leiden en gezegd: „Vix pedem intulerat (n. Arminius) in academiam, quum statim deprehendit s. theolo-

Digitized by Google

giae consecraneos quaestionum dumetis sese implicare, et neglectis scripturis spinosa quaedam theoremata et problemata sectari. Hoc ille malum, re cum collegis communicata, emendare studuit; et fecit magna ex parte" (Bertius, *Oratio in obitum rever. et clar. viri d. Jacobi Arminii*, Lugd. Bat., 1609, p. 30) — de hoogleeraar, van zijn kant, verklaarde: „die (n. Arminius) oock niet ons aengesproken en heeft, soo haest als hy in de universiteyt quam, om de saecke te beteren, maer het teghendeel is waer, dat hy van my is aengesproken, als sommighe studenten door de nieuwicheden becoren zijnde, in onnutte questien haer begosten te verstricken" (Gomarus, *Bedencken over de lyck-oratie van meester P. Bertius*, Leyden, 1609, blz. 47). — Te oordeelen naar hetgeen bekend is omtrent de wijze van Arminius' optreden ter Leidsche academie, verdient hier Gomarus eerder dan Bertius geloofd te worden.

LIV (blz. 102, aant. 1). Ook nu weder wijkt Bertius' voorstelling af van de historie. Zoo herinnert hij in zijne *Aen-spraeck*, blz. 7, aan „de goede vermaningen die u (t. w. Gomarus) van Francfort eerstmael comende hier vande heeren (t. w. de curatoren) zijn ghedaen"; terwijl, volgens het genotuleerde, de verzorgers der hoogeschool per missive aandringen bij hun medelid Johan van der Does: toch haast te maken met Gomarus te verbinden aan de Leidsche universiteit, daar Amsterdam hem tot predikant schijnt te willen beroepen — en dit, onder verwijzing naar „zyn geleertheyt, wel bekentheyt, ervarentheyt niet alleen inden theologhien maer oock inden spraecken en aenhaengende consten, sonderlinge dat hy inden loogycque soo niet zyns gelyck ten minsten weinich hem voorgaende soude hebben". *Hand. v. cur.*, 7 Jan. 1594.

LV (blz. 110, aant. 2). Hoewel, behalve in Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 46, ook medegedeeld door den hoogleeraar Kist, *Nieuw archief voor kerkelijke geschiedenis, inzonderheid van Nederland*, Schiedam, 1852, dl. I, blz. 357, vinde Geisteranus' puntdicht, door Voetius zelven gekarakteriseerd als „ingeniosum et acutum", hier nogmaals een bescheiden plaatsje.

Das mihi te; reddo tibi me: sic alter utrimque
  Alterius parili conditione sumus.
Do tibi me; reddis mihi te: sic reddimur ambo;
  Ipse mihi per te; me per & ipse tibi.

Digitized by Google

Ergo qui meus es, jam non tuus esse negaris:
  Quique tuus maneo, non negor esse meus.
Mutuus hoc amor omnis habet; sic mutat amantes:
  Dedit utrique suum; reddit utrumque sibi;
Alter in alterius sic perditus omnis amore,
  Invenit in socio se sociumque suo.
Hoc reditu redamatur amor: semel omnia vendit;
  Bis recipit: pactum quaeris? amicus emit.
Sim tuus, o Voeti: sim bis meus. Utile certe
  Sed tamen, o! sanctum foenus amicitia est.

LVI (blz. 112, aant. 2). Voetius, die, naar hij der Heusdensche regeering had voorgecijferd, jaarlijks 200 gld. behoefde om, buiten het Staten-collegie, in Leiden te leven — kreeg, voor zoover ik kan nagaan, den 2den Mei 1610, vanwege zijne vaderstad en uit handen des drossaards, alleen nog de laatste helft der op 5 Jan. te voren toegezegde tachtig gulden (vgl. bijlage XLVIII). Na, in ongeveer zeven jaren tijds, bijkans 800 gld. aan hem ten koste gelegd te hebben, boven hetgeen hij als bursaal van Hollands staten ontving, trok plotseling de Heusdensche vroedschap hare handen van hem af (zie *Oud-arch. Heusden*, E. 52).

Wat daarvan oorzaak mag geweest zijn? Misschien het feit, dat Franco Odolphi, Voetius' leermeester en beschermer, na 6 Maart 1610 als rector door Abrahamus Genius werd vervangen. Of de omstandigheid, dat Godofridus Halewijn, Heusdens streng-Calvinistische predikant — met Gisbertus zéér bevriend — die in het najaar van 1609 overleden was, tot opvolger had gekregen Johannes Grevius, geestverwant van Arminius en als zoodanig blijkbaar ingenomen met de „novitates, quae tunc serpebant" (vgl., in den tekst, blz. 96, aant. 4). Ik vermoed echter, dat zoowel Blanckaert als andere goede bekenden zijns vaders zich jegens Voetius geenszins onbetuigd zullen gelaten hebben, ook al klaagde hij naderhand niet zonder bitterheid in eene zijner aanteekeningen: „dat hy tot Leyden een jaer geseten hadde, ende dat niemand om hem dacht" (zie *Brieven en papieren der klassis van Gorinchem van* 1588 *en volgende jaren in folio gebonden*, tegenwoordig berustende in het archief der classis Heusden).

LVII (blz. 115, aant. 3). Dat Bertius vergeten schijnt zijne vroegere ervaring als subregent, daarvoor leveren de volgende

Digitized by Google

regelen uit zijn rescript aan de Staten een merkwaardig bewijs:

„Myne Heeren, eer ick tot het regentampt beropen ben, heb ick onstraffelyck ende zonder scandale voor den menschen, ende voor mynen Godt, met goede conscientie geleeft. Maer daer naer by uwe Mog. EE. gestelt zijnde in t officie twelcke ick nu bediene, heb ick met goeden voorraet myn leven op het scherpste gematicht, eensdeels om dat ick wel wist, dat het ampt twelck ick aenginck veel opspraecks onderworpen was; andersdeels op dat ick als een licht, myne discipulen voorlichten zoude; ende dat voor zooveel myne zwackheyt ende des menschen staet heeft konnen dragen. Waer toe my het gedurich handelen van Godes h. woordt, betrachtinge van myn ampt, myne veelvoudige occupatien, ende gestadige oeffeninge der godzalicheyt niet alleenlyck gedient ende geholpen, maer oock zonderlinge gedrongen hebben. Dan ick hebbe gemerckt, hoe ick my meer daer in hebbe gequeten, hoe ick meer opspraeck onderworpen ben geweest. Zoo dat het schynt, dat ick sint het aenvaerden deses ampts ende levens, by dengenen die my niet en kennen, by naer alle eer, naem, ende reputatie met der tydt wel zoude verliesen. Ende dat ick, die te voren voor een wacker, nuchteren, getrouw, eerlyck, modest man placht gehouden te zijn, nu voor een lichtvaerdich, dissoluyt ende ongeregelt mensch zoude geachtet worden. Van wien, uyt wat occasien, ende tot wat eynde zulx gestrooyt wort, es my ten deele niet onbekent. Dan ick verhoope my door de genade des Heeren daer aen niet te stooten". *Brieven Stat.-coll.*, II, 186a.

LVIII (blz. 116, aant. 2). Volgens den dilettant-theoloog Jacobus I, koning van Engeland, had Bertius reeds om den titel van zijn boek, dat hij nog wel met een brief ter begeleiding aan George Abbot aartsbisschop van Canterbury durfde zenden, den brandstapel verdiend. Zie *Verklaringhe van den alder-doorluchtichsten koning van Groot Britannien, over de handelingen met de Staten Generael van de vereenichde Neder-landen, nopende het feyt van Conradus Vorstius*, Middelburch, 1612, blz. 8, 10.

Plancius, Becius, Bogardus en Hommius verzekerden, naar aanleiding van dien „Hymenaeus desertor", op de in 1611 te 's-Gravenhage gehouden conferentie: „dat by den remonstranten, de leere vande perseverantie der heylighen niet alleen in twijffel ghetrocken, maer oock gheloochent ende bestreden wordt: soo dat eenighe

Digitized by Google

oock haer niet en hebben ontsien geheele boecken daer teghen te schrijven, met den tijtel: *De apostasia sanctorum*, ofte vande afvallicheyt der heylighen, ende met openbare ende ghedruckte disputatien, de jeucht, die tot dienst der kercken in dese landen opghetrocken wordt, regel-recht tegen t'ghene weynighe jaren te vooren inde selve plaetse gheleert is gheweest, in te prenten, dat de h. apostelen ende discipulen Christi, ende volghens dien alle ware gheloovighe, van het ware gheloove hebben connen, ende noch connen in dit leven gheheelijck afvallen. So blijft dan het voorneemste poinct van verschil over desen artijckel. 1. Of de uytvercorene kinderen Gods die Christo door een ware gheloove zijn inghelijft, ende zijns levendichmaeckenden gheestes deelachtich gheworden, het ware gheloove, ende desen levendichmaeckenden gheest, in sulcker voegen wel comen te verliesen, dat sy in eyndelijcke ongheloove, ende onboetveerdicheyt sterven, ende eeuwelijck verloren gaen. 2. Of de ghene die Christo door een ware gheloove zijn inghelijft, ende sijns levendichmaeckenden gheestes deelachtich gheworden soo verre wel comen te vervallen, dat sy het ware geloove ende desen levendichmaeckenden gheest gantschelick ende t'eenemael verliesen". Zie *Schriftelicke conferentie, gehouden in s'Gravenhaghe inden jare* 1611. *tusschen sommighe kerckendienaren: aengaende de godlicke praedestinatie metten aencleven van dien. Ter ordonnantie vande ed. mog. heeren staten van Hollandt ende West-Vrieslandt*, s'Graven-hage, 1614, blz. 401.

Omtrent de aanvankelijk zeer beperkte verspreiding van Bertius' geschrift meldt een brief door Johannes Matthisius, predikant te Haarlem, 22 Dec. 1610 aan den regent van het Statencollegie gericht: „Audio librum tuum de apostasia sanctorum excusum esse, qui etsi nondum publice venundetur, a te tamen communicari cum amicis familiaribus. In quorum numero cum et ego jure censeri debeam, gratum erit si exemplar in meum solius usum aequo precio ad me transmittas". Het antwoord van Bertius daarop luidde, naar een nog voorhanden concept: „Liber meus non venditur, ac non nisi inter paucos quosdam magno cum periculo meo exemplaria aliquot distributa sunt. Si tanti erit, poteris compellare dominum van der Laen, cui ego unum exemplar dedi, etc." *Brieven Stat-coll.*, II, 260[b].

Reeds het jaar daarop volgende, berichten de *Resol. Holl.* (Juli 1611, blz. 143): „Petrus Bertius, regent in den Collegie theologie tot Leyden, is op synen versoecke toegevoeght twee hondert thien

Digitized by Google

ponden (= gulden), over de onkosten van seecker boecxken by hen (sic) in druck ghebracht de *Apostasis sanctorum*, mits hy de exemplaren van het selve boecxken sal moeten intrecken, ende onder hem behouden sonder die te divulgeren dan met nader ordre van de heeren Staten of desen Collegie".

LIX (blz. 118, aant. 1). Dat „contramineeren" der tegenpartij van Vorstius' „beroepinge", blijkt o. a. uit een brief door Nicolaus Mulerius, predikant te Leeuwarden, den 20sten Sept. 1611, stilo veteri, gericht aan HH. curatoren der universiteit en burgemeesters van Leiden, waarin hij hun meldt: „Men verneemt hier hoe langer hoe meer grouwelicheden van d. Vorstio, die alhier vertelt worden van den genen die eertydts met Vorstio omgegaen hebben. Een oprechte christen can sulcke dinghen sonder grouwel niet anhooren. Daerboven die ghene die hier te lande professie doen van Socinianisterie die maaken syn saaken niet beter, wanneer sy roemen vast te weeten dat doctor Vorstius van haer gesintheit is. Twelck ick uyt haere mont hebbe gehoort by een tafel vol volcx, niet lange geleden. Ende also ick daer tegens stelde allegerende contrarie vermoede ende getuigenisse, ende noch syn eigen verclaeren voor de Heeren gedaen; een uyt haer gaf my tot een antwoort, dat niemant soude hem leeren Vorstium kennen, hy hadde wel over ses jaer geweeten wat Vorstius was; met meer andere propoosten, ende besloot ten laetste syn reden met een roem dat die leere diemen hier voor grouwelicke achte (dat is Socinianismus) soude haest in Hollandt floreren door Vorstii ancomste, ende door die groote gunste die Vorstius alrede hadde by eenighe heeren in Hollandt ende oock by eenighe predicanten, welcke dese leere, so het schynt, nu willen invoeren, ende de selven sullen Vorstium wel mainteneren tegen alle syn tegenspreekers.

Dese syn Mynheeren de redenen die daer gevallen syn, ende daer ick wel nau opgelet hebbe, met veel particulariteiten daer by welcke ick om reden uytlaate.

Mynheeren sal gelieven dese myn advertissement ten besten afnemen. Want daer en is gheen oorsaeke ter werelt die my moveert om sulcx te doen (God is myn getuige) als alleenlick die yver tot de eer Gods, de lieffde tot t' gemeene welvare van dese landen, ende myn particuliere schult ende plicht tegens UU. EE. ende die lofflicke academie van Leide. Anders die ghene die my

Digitized by Google

kennen, weeten seer wel dat het myn gebruick noit is geweest iet te seggen, ende noch min te schryven tot naedeel ofte oneere van een ander. Noch en hebbe ick mij noit willen bemoien met de disputatie der theologanten, wanneer Godes eere niet gelydeert en wort, ende de oude fundamenten der Christengelove niet en worde omgestooten, gelyck t selve door de Socinianisterie gedaen wort..... Ick en meene daermede niet de questie die daeronder mede valt vande prydestinatie ende van de vrye wille. Sodanich questien (ick bekennet vrymoedich) bewegen my weinich. Daer schuilt wel wat anders, t welck ick niet conde geloven aleer ick t selve met myn oogen gesien ende met myn ooren gehoort hebbe. Voor desen hebbe ick weinigh gehouden vant Pausdom, om d'afgodische superstitie die daer gepleecht wort; maer nu wanneer ick d'eene tegen d'ander stelle, mochte ick wel seggen, heylige Romsche religie: want daer noch behouden blyven de principale grontstucken van onse Christengelove, daer onse salicheyt aen cleeft..... O Jesu Christe behoed ons voor de list des sathans, gheeft ons een oprecht verstant ende stantafticheit inde belydenisse dijns h. naemes, door cracht des h. gheest. Amen".

Mulerius' schrijven berust in het Leidsche curatoren-archief.

LX (blz. 121, aant. 2). „Sijn oock ter vergaderinge ontbooden geweest vijff bursalen als Samuel Platevoet, Samuel Ampsing, Johannes Michaeles, Johannes Sneten, ende Gilbertus Nieuwenhuijsen, ende hen voorgehouden sijnde dat sij luijden seer qualick gedaen hadden, dat sij hen hadden bemoeijt met het teijckenen van seecker requeste overgegeven jegens de beroepinge d. Conradi Vorstii, — als 't selve niet sijnde heurluijder ampt, ende datse mitsdien behoorden te toonen haer leetwesen, wederroepende de voors. teijckeninge ofte ten minsten die selve houdende als niet gedaen, maer hebben de voorschreve bursalen sulcx niet begeeren te doen, seggende dat sij in haer conscientie niet conden bevinden dat sij qualic gedaen hadden: hoewel drie vande selve namaels een nader verclaringe daer op gedaen hebben, die gebleven is in handen vanden regent des Collegies: daerom de saacke genomen is in nader bedencken, uijtgeseit dat geresolveert is datmen geen van allen die sigh met de voorschreve teijckeninghe gemoeijt hebben en sal laten volgen eenige extraordinarise vereeringe". *Hand. v. cur.*, 8 en 9 Nov. 1610.

Digitized by Google

LXI (blz. 126, aant. 1). In de kerkeraadskast der Hervormde gemeente te Gorinchem bevindt zich een net geschreven, eenvoudig gebonden boek, met den rugtitel: „Proceduren in zake Remonstranten", terwijl aan de binnenzijde het opschrift luidt: *Deductie van de proceduren der Remonstranten in de classe van Gorinchem.* Wij hebben hier een hoogst merkwaardig verhaal der lotgevallen van Arminius' geestverwanten in de Gorcumsche classis, alsmede van hun pogen om het ingenomen standpunt en de daar bezette predikantsplaatsen tegenover hunne Gomaristische ambtgenooten te verdedigen; welk verhaal naar eisch wordt gestaafd met tal van oorkonden, ten deele eigenhandig afgeschreven door Gisbertus Voetius en Johannes Cloppenburch.

Vermoedelijk behoorde deze *Deductie* tot „de geschiedenissen by die vande respective classen gevisiteert, geauthentiseert ende met goede documenten versien", waaruit Festus Hommius van lieverlede zou samenstellen zijne „beschrievinghe vande kercklicke historie, beginnende met de troublen der Arminiaense factie". Zie *Acta syn. part. Zuid-Holl.*, 1624, art. 11. Vgl. daarmede die van 1625, art. 11; van 1626, art. 7; vooral ook die van 1627, art. 7; van 1628, art. 6, en van 1629, art. 7, 8. Daar echter Hommius met zijne kerkelijke geschiedenis het niet verder bracht dan tot „eenighe beschreven blaederen", medio Juli 1629 door gedeputeerden der provinciale synode te Leiden aan hunne vergaderde medeleden „gethoont" (art. 29), werd in 1632 op de prov. synode te Gorinchem goedgevonden „aengesien het stuck vande historie so verre verloopen was, dat men het daerby soude laeten, ende dat de stucken aen ieder classis wederomme souden werden behandicht" (art. 5). Bij deze gelegenheid kan bovenvermelde *Deductie* zeer goed haar plaatsje hebben gekregen in het kerkelijk archief van Gorcum. Vgl. voorts Brandt, *a. w.* dl. III, blz. 265, 266, en uit de *Geschiedkundige opstellen, aangeboden aan Robert Fruin, bij zijn aftreden als hoogleeraar aan de rijksuniversiteit te Leiden*, 's-Gravenhage, 1894, dat van den hoogl. dr. Acquoy, blz. 250—255.

Wtenbogaert (zie dr. Rogge, *Beschr. Catal.*, st. I, afd. I, blz. 94, 139), in zijn *Vrijmoedigh ondersoeck van verscheyden placcaten, inde Gheunieerde Provincien, binnen twee jaeren herwaerts, gepubliceert teghen de christenen ingheborenen ende inwoonders der selver landen diemen Remonstranten noemt. Dienende mede tot justificatie vande selve Remonstranten, ende in eenighe poincten van wijlen den heer advocaet Johan van Oldenbarnevelt zal: ende de ghevanghenen heeren Rombout*

Digitized by Google

Hogherbeetz ende Hugo de Groot, tot Vryburch, 1620, doelt ongetwijfeld op dien gestaakten arbeid van Hommius, wanneer hij, blz. 105, schrijft: „Alle de particulariteyten tot bewijs van desen over de persoonen van een yeder der Remonstranten soude een heel boeck vereyschen, welckers uytgheven de Remonstranten (soo men verneemt) ophouden tot dat de Contra-Remonstr. hare kerckelijcke historie (die sy seggen onderhanden te zijn) in 't licht ghegheven sullen hebben". Waarin Hommius nalatig was gebleven, of wat hij, volgens eene gissing van dr. Acquoy, met voordacht op de lange baan geschoven had, daarin zocht Jacobus Triglandius, toentertijd hoogleeraar-predikant aan Leidens academie, te voorzien, door het samenstellen en uitgeven zijner *Kerckelijcke geschiedenissen, begrijpende de swaere en bekommerlijcke geschillen, in de Vereenigde Nederlanden voor-gevallen, met derselver beslissinge, ende aenmerckingen op de Kerckelijcke historie van Johannes Wtenbogaert. Uyt autentycke stucken getrouwelijck vergadert, ende op begeerte der Zuyd en Noort-Hollantsche synoden uytgegeven, tot nodige onderrichtinge*, Leyden, 1650.

Dat Trigland — aan zijn geschiedmateriaal geholpen mede door „de classen en correspondeerende broederen" — als bron ook „de Deductie" gebruikte, lijdt geen twijfel; immers heeft hij die, doch zonder haar aan te halen, genoegzaam woordelijk afgeschreven. De enkele opmerkingen, door den theologiae professor zelven gemaakt en daartusschen gevoegd, staan meerendeels vermeld hiervoor, in de aanteekeningen bij mijn tekst. Zie voorts nog over hem het bovengenoemde opstel van dr. Acquoy, blz. 256, 257.

LXII (blz. 134, aant. 4). „Alzoo den schoudt gesworens ende ghemeene ingesetenen vanden dorpe van Arckel, metten anderen in communicatie zyn geweest, belangende dat sy luyden gheern met eenen minister ofte predicant souden voorsien zijn, naedenmael sy luyden zeer sterck van huysgesinnen zijn, ende daer beneffens geconsidereert dat de jonge kynderen ende jeucht aldaer in alle ongeregeltheyt opgebracht worden, door faulte dat sy luyden meer als eenige van dandere dorpen inden lande van Arckel onversien blyven van predicant ende schoolmeester thaeren grondelycken leet wesen, hebben daeromme metten anderen eendrachtelycken besloten ende raetsaem ghevonden, aen myn E. heeren vanden classis ofte tegenwoordelycke vergaderinge, te versoucken ende bidden, dat dselve belyeven aende heeren Staten te interce-

Digitized by Google

deren, ten finen sy luyden van eenen predicant mochten mitten alder eersten voorsien werden, den welcken dselve vuyte geestelycke goederen met eene tamelycke competentie sullen belyeven te voorsien. Tot welcken effecte sy luyden met eendrachtige stemme well hebben begeert te denomineren Willem Vinck, metten welcken sy luyden verhopen dat de gemeente well gedyent sall wesen, ofte hyer inne anders alsoo voorsiende als uwe E. tot conservatie vande ghemeente sullen bevynden te behooren. Dit doende enz." Zie den *Inventaris van het archief der Hervormde kerk van Heusden*, afd. I, C. n°. 79.

LXIII (blz. 144, aant. 3). Tusschen Voetius' eerste en tweede propositie voor de Gorcumsche classis, werd door haar den 1sten Augustus 1611 eene gewone vergadering gehouden; van welke vergadering — om een juist inzicht te erlangen in het streven der verschillende partijen met het oog op de vacature en het beroep te Vlijmen — de notulen hier volgen:

„Is geleesen een credentsbrieve vande e. magistraet tot Heusden gegeven Adriaen van Kuyck Jansz. haer medelidtmaet, versoeckende daermede, datte dienaeren des classis hem credyt ende geloeve gelieven te geven int gene dat hy de vergaederinge des classis wtten naeme des magistraets voors. soude hebben aentedienen: Hyer op is geresolveert, dat alhoewel eenige duysterheyt inde credentie wert bevonden, datmen hem Adriaen van Kuyck soude admitteren, mitsgaders gehoor ende geloeve geven int gene dat hy de classicale vergaederinge wtten naeme der e. magistraet tot Heusden hadde aentedienen, mitsgaders de ouderlingen der gemeente tot Heusden, de welcke totten selven eynde vanden kerckenraet waeren gecommitteert ende afgesonden. Syn daer op voor den classe verscheenen ende ingestaen de gedeputeerde vande e. magistraet ende kercke van Heusden, ende heeft vooreerst aengevangen syn propositie te doen de gecommitteerde vande e. magistraet, voorgevende dat hy last hadde van syne principaelen datte vergaederinge wel hadde te letten ende acht te nemen op de verkiesinge ofte beroepinge des dienaers tot Vlymen, de welcke oordeelden niet raetsaem te syn dat Gisbertus Voetius inden dorpe tot Vlymen soude totten kerckendienst gevoordert werden, ten eersten overmits dat Voetius haestelick was verandert van syn meeninge buyten kennisse des e. magistraets tot Heusden, welckers alumnus hy was geweest, om de reyse buyten slants te staecken,

Digitized by Google

de welcke hy hadde voorgenoemen te voltrecken te vooren, waer toe de e. magistraet haer consent hadde gedraegen, ende hem Voetio geaccordeert de summe van drye hondert gulden jaerlijckx tot twee jaeren toe, tot continuatie van syne studien, achtende syne haestige veranderinge, een teecken te wesen van lichtveerdicheyt, ende de e. magistraet praejudiciabel, mitsgaeders den vroemen persoenen die voor Voetio hadden geintercedeert ende soedanig jaerlijckx onderhoudt vande e. magistraet vercregen. Ten anderen, dat Samueli de Prince groot ongelyck soude geschieden indien datte classis hem niet en soude totten kerckendienst bevoorderen, als die tot dien eynde was beschreven geweest; welcke promotie soude verhindert worden indien dat Voetius door den classem tot Vlymen ingestelt ende veroordineert werde. Het welcke (haeres bedunckens) niet en behoorde te geschieden. Dese redenen syn mede byden gedeputeerden des kerckenraets geconfirmeert, voorgevende met eenen dat indien Voetius oyt voor desen eenige plaetse inden lande van Heusden hadde versocht, datte kerckenraet hem daer toe gaerne de handt soude gebooden hebben, het welcke niet geschiet en was. Ende dat oversulckx syne bevoorderinge tot Vlymen niet en behoort voorttegaen.

Syn daer naer voor de classicale vergaederinge mede verscheenen de schout tot Vlymen ende beneffens hem eenige gedeputeerde des dorps, de welcke verclaerden wtten naeme der gemeente eendrachtelick te persisteren by het versoeck gedaen op de persoen Gysberti Voetii; datte selve haer (door behulp des classis) tot een ordinarisch kerckendienaer mochte toegevoegt werden, dewijle sy met syn persoen ende gaeven wel te vreden waeren; ende dat anders te bevreesen stont dat haere kercke soude verstroijen. Is byden dienaeren des classis goetgevonden dat men den gecommitteerden van Vlymen soude ontdecken, datten classi overgelevert was seecker schrift, onderteeckent by eenige persoenen de welcke daerinne versochten Josephum vande Rosiere tot een ordinaris kerckendienaer; ende syn mede hen voorgelesen de naemen der geenen die soedanig schrift hadden onderteeckent, doch met dese conditie dat geen onlust, partyschap ofte moyte hyerdoor tuschen de ingesetene van Vlymen soude ontstaen ofte gemaeckt werden, het welcke de schout, ende de andere gedeputeerde van Vlymen met hantastinge aenden praesidem hebben belooft. De persoenen byden welcken dese onderteeckeninge geschiet was, syn aldus byden gecommitteerden van Vlymen wederleijt, dattet

Digitized by Google

waeren persoenen die welcke buyten de jurisdictie van Vlymen woonenden, ofte die wtten dorpe waeren vertrocken, ofte die noyt in eenige bedieninge en waeren geweest, de welcke niet en vermochten te niete te doen het gene dat byden schoudt, burgemeesters, schepenen, kerckmeesters ende andere gemeene naebuyren was beslooten, ende dat oversulckx haer versoeck op Voetium gedaen behoorde vast ende bondich te blyven. Josephus vande Rosiere heeft mede verclaert, dat hy hem selven het oordeel des classis int geheel submitteerde, niet begeerende yet te doen tot prejuditie van syne gemeente de welcke met synen dienst wel was te vreden.

Syn daer nae de gecommitteerde vande e. magistraet ende kercke van Heusden wederom ingeroepen ende is hen afgevraegt per praesidem: offse haer niet en begeerden in dese handelinge te onderwerpen het oordeel des classis de welcke belooft met goede conscientie sonder eenig vooroordeel ofte toegenegentheyt tot Godts eere ende stichtinge der kercke in dese saecke te handelen in des Heeren vreese. Hyer op hebben de gecommitteerde voors. eendrachtelick geantwoort, datse den classi dese saecke wilden bevoelen hebben, de welcke te letten hadde op de eenicheyt tuschen de e. magistraet tot Heusden ende op de gerusticheyt van haere kercke ende datse geen last daer toe en hadden om dese saecke aenden classe te verblyven.

De dienaeren des classis op alles rypelick gelet ende de saecke ten beyden syden overwoegen hebbende, hebben gegeven voor haer advys: datte redenen vande gedeputeerden tot Heusden (haeres bedunckens) niet genoechsaem syn, om Gisbertum Voetium te rugge te houden, maer oordeelt dat hy volgens het wettig versoeck vandie van Vlymen naer goede kerckenoordeninge aldaer behoort totten heyligen kerckendienst bevoordert te werden. Doch dat men door den classem de e. magistraet tot Heusden sal soecken genoech te doen, dat haer e. int beroep Voetii gelieve te bewilligen, om alle onlust ende onminne de welcke hyer door tegen den classem ofte Voetium haeren alumnum mochte opgenoemen werden voor te coemen, ende indien het meugelick is wechtenemen. Ende syn tot dien eynde wtten classe gecommitteert d. Gedeon Sonneveldius ende Petrus Leeuwius dienaeren des h. evangelii tot Worcum ende Gorcum respective, de welcke den classi van haer wedervaeren sullen rapport doen. Is mede beslooten dat extraordinare vergaederinge sal gehouden werden over

Digitized by Google

veerthien daegen, om alsdan Voetii propositie aentehooren, waer toe hem text inden voorgaenden extraordinarischen classe was gegeven ende om mede daer nae te coemen tot syn examen praeparatorium". *Hand. cl. Gorc.*, 1 Aug. 1611; vgl. *Deductie*, fol. 4, en *Gisb. Voet. Aant. N°. I.*

LXIV (blz. 145, aant. 2). „De gecommitteerde broederen (t. w. Sonneveldius en Leewius) hebben mede rapport gedaen vanhaere commissie aende e. magistraet tot Heusden, verclaerende datse de presente heeren met goede redenen hadden genoechgedaen, de welcke te vreden waeren voor haere persoenen dat Gysbertus Voetius haer alumnus tot Vlymen soude gevoordert werden, ende datse haere medelidtmaeten mede daer toe souden vermaenen, daer in te willen acquiesceren, om mede Voetio voortaen liefde ende alle behoorlicke behulpsaemheyt te bewysen. Ende heeft de vergaederinge hyer aen haer vergenoeget". *Hand. cl. Gorc.*, 15 Aug. 1611.

LXV (blz. 146, aant. 2). Als tegenhanger van Voetius' examen peremptorium en de omstandigheden, waaronder het werd afgelegd voor de Gorcumsche classis, volge hier dat van zijn vroegeren tafelgenoot binnen het Staten-collegie (zie bijlage XLII), Theodorus Swanius, naar aanleiding van een drietal berichten, voorhanden op het stedelijk archief te Leiden.

Het eerste stuk is een brief van Bertius aan de staten van Holland, in zake „de examinatie" van genoemden Dirk Hendrik Swaen, van dezen inhoud: „Edele, eerntfeste, achtbare, zeer wijse, voorsienige ende discrete heeren, mijne heeren de Gecommitteerde Raden vande mog. hh. staten van Hollandt, Geeft met behoorlycke reverentie te kennen Petrus Bertius regens Collegii Theologici der mog. hh. staten van Hollandt ende Westvrieslandt hoe hy onder zijne discipulen eenen heeft met namen Theodorus Zwanius, bursael ter denominatie der stede van Schiedam: die nu door des Heeren zegen zoo verde geraeckt is, dat hij vande kercke van Rhynsaterswoude met volle kennisse vande e. vrouw vander Does als ambachtbewaerster aldaer, mitsgaders schout, kerckmeesters, ende andere die zulx toecomt te doen, beropen is tot wettelyck ende ordinaris predicant aldaer. Zoo dat den dach zijner examinatie gestelt is opden 25en Augusti, wezende Woensdach eerstcomende. Ende alzoo dezelve Zwanius den remonstrant (d. w. z. hem, die deze remonstrantie inlevert: Bertius) menichmael ver-

Digitized by Google

claert heeft, t stuck vande praedestinatie met zijnen gevolge niet te konnen begrypen nochte verstaen inder voegen als het bij d. doctorem Fr. Gomarum, ofte oock bij Reynier Dontecklock gedreven wert, maer dat hij inde maniere die bij d. doctorem Jac. Arminium zaliger es geleert, ten vollen berust, ende den remonstrant nochtans zekerlyck onderrecht is, dat de hh. deputati synodi voorgenomen hebben alle diegene die den wech bij d. Arminium geleert volgen zullen, in examinibus te verstooten ende uyt de diensten te sluyten, latende daer entusschen die gene die in actuele diensten zijn daer inne versterven, zoo dat hij vreest dat Zwanius voornt. vande deputatis synodi ende eenige der classe van Woerden daerom zoude mogen werden gereprocheert ende verstooten, ja onreijn ende onsuyver verclaert inde Christelycke religie, ende dienvolgende onnut ende onbequaem tot den kerckendienst: waer door niet alleen Zwanius voornt. zijne eer, ende 't landt de kosten zoude verliesen, maer oock menich ander jongman alle couragie ontgaen, ja oock verscheydene mannen van geleertheyt ende godzalicheyt die noch onlangs by hare remonstrantie moderatie hebben verzocht zoude werden geprescribeert, alles tegen de meeninge der mog. hh. Staten, die in hare ee. missive vanden 11en Martij verleden hebben belast, datmen van alle disputen vande praedestinatie met hare dependentien zoude ophouden, ende malcanderen niet molesteren; soo ist, dat hij uwe ee. ootmoedelyck verzoeckt. dat het hare ee. gelieven zal, hare brieven aende classe van Woerden te dirigeren, belastende den deputatis synodi ende de classe aldaer Theodorum Zwanium voornt. in alle poincten der Christelycke religie behoorlyck te examineren ende te onderzoecken: latende in zijn geheel t poinct vande praedestinatie met zijne dependentien, mitsgaders t poinct van trecht der hooger overicheijt in kerckelycke zaken. Ende bij aldien hij in alle andere stucken voldoet, dat zij hem alsdan zullen hebben aen te nemen tot haren medebroeder ende mededienaer: hem bevestigen inde kercke van Rhynsaterswoude, ende voorts erkennen als een lithmaet van hare classe. Zulx doende etc. (was getd.) P. Bertius". *Brieven Stat.-coll.*, II, 252.

Het nu volgende document houdt in eene missive, door de staten van Holland en West-Friesland gericht aan de Woerdensche classis, bevelende, dat men, bij het examen van Swanius en anderen, hen niet lastig zoude vallen op het punt der predestinatie „metten aencleven van dien"; welke missive aldus luidt:

Digitized by Google

„Hoochgeleerde lieve besundere, Also wij verstaen dat onlancx aldaer by uwe e. sal worden geexamineert Theodorus Swanius, geweesden alumnus inden Collegie theologie tot Leijden, ende nu beroupen tot kerckendienaer inden dorpe van Rijnsaterwoude opt aenvangen vanden selven sijnen dienste ende bijde ee. mog. heeren staten van Hollant ende Westvrieslant iterativelijck geresolveert is, datmen de aencomende kerckendienaren int doen vande examinatie vorder niet en zal beswaren, als van oudts gebruijckelijck is geweest, ende zonderlinge int stuck vande predestinatie hooger nochte swaerder niet als bij de vijff gevouchde artijculen werdt verclaert, Hebben wij goet geacht, uwe e. daer van te adverteren, met overseijndende vande voors. articulen, ende uwe e. daer neffens te vermanen ende bevelen hen daer naer int doen vande voors. examinatie te gedragen. Hiermede etc. Geschreven inden Haege den 23en Augusti a°. 1610. Ter ordonnantie vande gecommitteerde raden vande Staten". *Brieven Stat.-coll.*, II, 247.

Het derde en laatste stuk bevat dit uittreksel van de notulen der Woerdensche classisvergadering, gehouden extraordinair te Rhijnsaterwoude, den 7den October 1610:

„De absenten zijn, de dienaren van Woerden, van Waerder, Sluypick, Waddingsveen, ter Aer, Calslagen ende Nieucoop. De classis hem beswaert vindende, om het examen Swanii te doen, nadien voet die de e. heeren Staten hen hebben in haer schryvens van date den 23 Aug. 1610. voorgehouden. Is daer op bij den broederen met de meeste stemmen geresolveert ende besloten, datmen bij provisie ende voor dese reyse met het examineren zal handelen na gewoonlijck gebruyck der kercken, volgens den catechismum ende confessie, onder behoorlycke protestatie van gehoorsaemheijt. Ende zullen de broederen des classis hare swaricheden over t schryven van myn heeren in handen vande gedeputeerde des synodi stellen, om door haer den e. heeren tot naerder dispositie geremonstreert te worden. Welverstaende dat d. Henricus Reinerus, Joannes Cornelii, ende Cornelius Martini niet verwillicht en hebben in tgene verhaelt is, maer raetsaem vonden datmen d'ordonnantie van mijn heeren in t' examineren zoude volgen.

Welck besluyt d. Swanio voorgehouden zijnde, alzoo hy verclaerde beswaert te zijn geexamineert te worden na luydt vande bovengemelde resolutie, maer willende hem houden binnen de vijf

Digitized by Google

articulen vande ed. heeren Staten gestelt: Heeft de classis ten overstaen vande gedeputeerde des synodi met de meeste stemmen geresolveert, het examen voor dese tydt op te schorten: ende dat hy van het predicken tot Rhynsaterswoude zal ophouden, ter tydt toe hy wettelyck zij geexamineert, ende volgens dien inden dienst bevesticht. Ende was ondergeteeckent: C. Ruyl, praes. classis; Cornelius Martini, scriba classis". *Brieven Stat.-coll.*, II, 252.

Niettemin werd Swanius, nog in datzelfde jaar 1610, als proponent te Rhijnsaterwoude bevestigd. In 1615 vertrok hij naar de gemeente van Berkel en Rodenrijs. Zie Ziepprechts *Register*.

LXVI (blz. 146, aant. 3). Wien de Gorcumsche classis promoveert „tot den kerckendienst", is, volgens eene resolutie, genomen in hare gewone vergadering op 11 Aug. 1610, verplicht tot:

„Artic. I. Dat hy sal subscriberen den catechismo ende de confessie ende dat in sulcken sin alsse van Ursino, Pareo, Bastingio ende andere gereformeerde leeraers is wtgeleyt ende noch openbaerlyck van de gemeyne kercke deser Nederlanden verclaert wort.

Artic. II. Dat hy geen particuliere meyningen tsy fundamentael ofte niet strydende tegens de leere der kercken sal voeden veel min ergens stroeyen ofte bedecktelyck ofte openbaerlyck maer dat hij deselvige soo sy hem voorkomen met den eersten sal communiceren met de broederen des classis.

Artic. III. Soo verre als hy vervallen synde in eenige dwalingen kleyn ofte groot sich selven niet en onderwerpt de onderrichtinge des classis dat hy sich alsdan gewillich sal moeten gesuspendeert houden van synen dienst soo lange tot dat hem van een grooter vergaderinge sal worden genoech gedaen ofte dat hy selver de vergaderinge classicael ende synodael sal genoech gedaen hebben".

LXVII (blz. 148, aant. 3). Omtrent Cornelius Drongelensis, indertijd uit het Staten-collegie wegens zijn „onverstant" en „quaet leven" verwijderd (zie hierboven, blz. 92, aant. 1; vgl. daarmede blz. 146, aant. 4), bevatten de handelingen der Gorcumsche classis van 6 Juni 1611 het volgende:

„Heeft oock d. Grevius in den classi getoont de getuijchenissen Cornelii Drongelensis, ende sijn beroep tot Veen. Hierneffens heb-

Digitized by Google

ben d. Leuwius ende d. Sonneveldius rapport gedaen, hoe dat nochte den drossart, nochte den kerckenraedt van Heusden, nochte die van Veen iet daertegens hadden, maer evenwel dat sij goetvonden, dat Cornelius voors. alleen bij provisie daer gepromoveert soude werden, ende datmen op synen wandel letten soude. De vergaderinge heeft volgens de voorgaende conditien in het beroep geconsenteert ende hij is oversulx tot een lidtmaet des classis bij provisie aengenomen, met een ernstige vermaninge tot neersticheijt ende godtsalicheijt".

LXVIII (blz. 152, aant. 3). Ter vergadering van 20 Oct. 1614 „heeft Voetius versocht, dat nomine classis de ed. heeren Staeten vertoont soude werden de gelegentheijt der plaetse van Onsenoordt, dat die met Vlijmen mochte gecombineert werden, ende Engelen vervoecht met het forte van Creveceur. D'welck alsoo van den classe goet gevonden is". Voorts verhaalt Essenius in zijne *Orat. fun.*, p. 16, 17: „Lapso sic quinquennio combinationis istius onere levatus est; idque translatum in pastorem Crevecordiensem, cui id minus erat incommodum: sed istius loco cura dominii Hondsoordiensis demandata est nostro (n. Voetio); ubi tamen distinctas conciones habere non potuit, quod toparcha Pontificius esset, et familiae non nisi duae Reformationem profiterentur, istae autem ecclesiam Vlimensem frequentare consuessent". Daarmede nochtans zijn in lijnrechten strijd de notulen der Gorcumsche classisvergadering van 9 Oct. 1617, aldus luidende: „Heeft mede Samuel Platevoet (predt. te Crevecoeur) versocht dat de resolutie des classis genomen in ordinare classicale vergaderinge binnen Heusden, gehouden den 20 October 1614, omme nomine classis te versoecken dat de plaetse van Engelen aen het fort van Crevecoeur ende Onsenoordt aen Vlymen soude vervoecht worden, mochte gevordert werden; is by den broederen het selvige goet gevonden, ende heeft d. Gedeon Sonneveldt aengenomen wt name des classis het request des classis aen de ed. heeren Staten te stellen, het welcke neffens hem d. Jodocus Geisteranus als praeses classis soude teyckenen".

De combinatie van Engelen met Vlijmen werd (zie Kist en Moll, *a. w.*, dl. I, blz. 311), tijdens Voetius' pastorale werkzaamheid aldaar, niet opgeheven. Eerst veel later, en wel in 1641, zien wij „vermits de groote distantie" scheiding tusschen beide gemeenten toegestaan. Vgl. *Resol. Holl.*, 27 Maart en 24 Aug. 1641.

Digitized by Google

LXIX (blz. 153, aant. 3). Uit de aanteekeningen door Voetius van 1611 tot 1617 gehouden, in een daartoe bestemd boek (vgl. *Polit. eccles.*, tom. III, p. 278—280, en art. 24 der *Dordtsche kerkorde van* 1578), dat op den inventaris van het kerkelijk archief der Hervormde gemeente te Vlijmen vermeld staat als n°. 17 a, blijkt, dat tot de avondmaalgangers op Paschen 1612 behoorden 24 mannelijke en 10 vrouwelijke lidmaten, waarbij nog kwamen „op Kersmisse" 3 mannen en evenveel vrouwen. De „aencomelingen te Paeschen 1613" waren 5 mannen en 2 vrouwen; die „te Kersmisse ende Paeschen 1614" beliepen 3 mannen en een gelijk aantal vrouwen. Op Paschen van het jaar 1615 vermeerderden de gemeenteleden met 7 mannen en 3 vrouwen; op Kerstmis met 2 mannen en 3 vrouwen. De aanwinst van lidmaten „te Kersdach 1616" bedroeg 14 mannen en 3 vrouwen; die „te Paeschen" van het volgende jaar 2 mannen en ééne vrouw.

Derhalve stonden, omstreeks Mei 1617, te Vlijmen als Gereformeerden te boek: 88 personen, zijnde 60 mannelijke en 28 vrouwelijke gemeenteleden.

LXX (blz. 154, aant. 6). Na den dood van haren echtgenoot, Johannes van Diest, — zie Essenius *Orat. fun.*, p. 17 — hertrouwde Voetius' schoonmoeder met Cornelis Groen, procureur en bekwaam mathematicus, eveneens te Heusden woonachtig. Uit dat huwelijk werd geboren Theodorus Groen, die, ten jare 1619, als Heusdens gedenomineerde, verblijf hield in het Staten-collegie te Leiden; zie *Oud-arch. Heusden*, E. 216, bijlage tot fol. 49 der gemeenterekening over 1619, en bijlage tot fol. 24 over die van 1620. Later, predikant te Maastricht geworden, gaf Theodorus o. a. in het licht: „een pertinente beschryvinge van de stadt Maestricht ende 't landt van over-Maes", naar van Oudenhoven meldt in zijne *Beschr. v. Heusd.*, blz. 188; terwijl Voetius, *Polit. eccles.*, tom. II, p. 1032 (vgl. *Auctie-catal.*, pars II, theol. in oct., n°. 821: „Theod. Groen, Voorstel en bewijs der strijdigheyt van de Roomsche kerk in verscheyde leerstucken, tegens de Catholijke waerheyt"), omtrent hem en zijn arbeid getuigt: „Conscripta est apologia judicum contra atroces Jesuitarum calumnias a rever. et eruditiss. viro in historiis et antiquitatibus ecclesiasticis, haut vulgariter versato; imprimis in scriptoribus, et antiquitatibus ac novitatibus Papisticis versatissimo Theodoro Groen concionatore, cum

Digitized by Google

viveret, Trajectensi, affine mihi dilectissimo; quae aliquando, occasione ita ferente, a filiis ipsius vulgari poterit".

Johannes Groen en Lambertus Groen, zoons van Theodorus, toen respectievelijk predikanten in Den Bosch en te Haarlem, waren, volgens Essenius, *Orat. fun.*, p. 17, bij die lijkrede tegenwoordig. Nog in 1659 had Voetiuszelf aan gemelde drie familieleden het tweede deel zijner „Politica ecclesiastica" opgedragen. Ook studeerde aan de Utrechtsche hoogeschool, tijdens Voetius' professoraat, een van Johannes' zonen, Lambertus geheeten; zie *Dispp. select.*, tom. IV, p. 631.

LXXI (blz. 155, aant. 6). In het reeds vermelde actenboek der Hervormde gemeente te Vlijmen werd, door Voetius' hand, omtrent bovengenoemden kerkeraad het navolgende aangeteekend:

„Op den 13 Februarij 1615 hebben Lambert Jansen ende Aert Lamberts eerste diaconen der gereformeerder kercken tot Vlijmen reeckenschap haerder bedieninge vande jaeren 1612, 1613, 1614 gedaen in het overstaen van Gielis van Herle schouteth, Henrick Cornelissen kerckmeester, Engel Gijsmaers ende Corst Everts h. geestmeesters, alle ledemaeten der gereformeerder kercken, van den kerckenraet hier toe om seeckere insichten geroepen ende gebeden, om als mede getuijgen te sijn der oprechter bedieninge in dese gelegentheijt des tijts tegen alle lasteringe de welcke (nae ouder gewoonte) van de vyanden der waerheijt dese eerste diaconen mochte nae gestroijt werden; ende is alsdoen dese reeckeninge bij den kerckenraet ende boven genoemde goet gevonden ende ten vollen geapprobeert".

„Inden jaere duijsent seshondert vijftien, korts nae Pincksteren, sijn afgegaen van de bedieninge des kerckenraets eenen ouderlingh ende eenen diaken, in welckers plaetse getreden sijn mr. Peeter van Wilts als ouderlinck, ende Joost Dircksen op de Haerstege als diaken; welcke nae drie sondaechse proclamatien, openbaerlyck voor de gantsche gemeijnte in haeren dienst bevesticht sijn". *Kerkl. arch. Vlijmen*, 17 a, fol. 3.

LXXII (blz. 166, aant. 2). Bij een, vrij spoedig na Blanckaerts dood verzonden, schrijven, had Heusdens magistraat, in plaats van jonker Spierinck, Gecommitteerden Raden voor het vaceerende drostambt aanbevolen jonker Adriaan van der Merwede; zie *Resol. Holl.*, 9 Aug. 1612. Ook Grevius gaf zich bijzonder veel moeite om van

Digitized by Google

der Merwede genoemde betrekking te verzekeren. Dit blijkt o. a. uit een brief, volgens het adres door hem gericht „aenden uijtneemsten man in godtsalicheijt, geleertheijt ende voorsichticheijt d. Johanni Wttenbogardo, wackeren herder der kercken Christi in Sgravenhaege". Grevius' brief, ten zeerste kenmerkend voor zijne verhouding tot Wtenbogaert, acht ik belangrijk genoeg om hier medetedeelen:

„Translaet uijt den origineelen latijnschen". — „Welvaeren ende vrede vanden Heere. Seer vermaerde heere Wttenbogarde. Welcke saecke mij materie van blijschap ende geluckwenschinge, maer u occasie van nieuwe moeijten is, dat is uwe, seer beleefde man, beleeftheijt ende gedienstige weldadicheijt tegens den vromen. Want door uwe beleeftheijt, raet, en hulpe van uwe bereede intercessie is soo veel te wege gebracht, dat ick mij verheuge dat de hooftstucken onser vereyschinge mij vercregen sijn, ende ick wederom u voorcome met dese nieuwe bede als eenen moeijelijcken interpellateur van uwe occupatien. Doch worden met eenige beschaemtheijt dese beden tot u gedaen, ende ick soude seeckerlijcken met meerder schaemte root werden, soo dese beden uijtgestort tot mijne eygen ofte privé profijt de hulpe van uwen voorstant ende procuratie vereijschten. Desen onsen brief en interpelleert u niet van mijnent wegen, ofte ter oorsaecke van myn profijt ende eere, ende en vereijschet u suffragium niet bij den genen, die welcke nu in autoriteijt ende glorie bloeijende, gewilt heeft dat ghij hem eenen familiaren vrient soudt wesen ende dat door uwe verdiensten, ende de welcke alsoo seer geerne lijdet dat ghij hem daechlijcks interpelleert. T'is de kercke, t'is de republijcke, de welcke uwe hulpe ende raet behoevende geoordeelt heeft dat ick u seer toegeneijchde soude eijschen en bidden uwe trouwe ende neersticheijt in het eernstich recommanderen des seer edelen mans Adriani van der Merwen onses borgers, bij de Staeten voornemelijck de gedeputeerden der steden. Dien seer edelen man, door de edelheijt sijner afcomste heerlijcken eertijts verworven deuchtsaemheijt, ende verciersel van een blinckende godtsalicheijt soo seer recommandabel als oock ijemant van de edelen onses tijts; dien, segge ick, staet nae het drossaert-ampt alhier, ende nu door aenraeden der magistraten ende wille ofte begeerte des kerckenraets solliciteert hij om dit officie in dese dachvaert; over welcke vercregene officie soo hij oijt sal blijde sijn, sal haer oock de kercke verblijden over eenen fauteur ende seer goeden hulper van haer

Digitized by Google

welvaeren ende toecomende profijt. Seeckerlijcken ons sijn de uijtnemende gaeven van seer groote deuchden in desen man soo bekent ende doorsien, dat wij niet lichtveerdelijck hem soo grootelijcks prijsen, ende wij altesaemen tot eenen toe niet sonder reden op desen man onse affectie geset hebben. Op dat ick het cortelijck segge, hij is ons soo bekent, ende wij sijn soo tot hem genegen, dat wij dit wel wilden ende wenschten dat de uijtnemende gaven deses mans soo mochten bekent sijn alle die gene die in dese dachtvaert de hoochste autoriteijt ende macht hebben om de officien te geven ende te confereren, dat sij hem dit officie ende dese plaetse alderweerdichst oordeelden. Laet dit dan de kercke ende republijcke verwerven, wilt doch desen seer loffelijcken man uwe intercessie ende raet verweerdigen, ende verbint door dese uwe gedienstcheijt ofte weldaet tot een euwige schult der dankbaerheijt alle die gene voor de welcke wij dit versoecken.

Vaert wel ende weest gegroet, ende laet mij den uwen wesen, en hout mij onder die gene, de welcke de kercke het vaderlant ende u alles goets wenschen. Voor de weldaeden van u ontfangen en belove ick anders niet als mijne gebeden tot Godt voor u welvaert en seer gelucksalich leven. Geschreven tot Heusden, 8 Decembr. a°. 1612". — „Onder stondt: uwer weerdicheijt gantsch toegeneijchde Joannes de Greff pastor der kercken Christi tot Heusden". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

LXXIII (blz. 178, aant. 1). „Eersame goede grootgunstige vrient. Naer groetenisse dient dit tegenwoordige om u E. te bidden aen onse medebroeders Antoni van Gemert, Jan Franssen en andere bij goede gelegentheit te vermelden hoe dat ick, op het schrijven end begeren van die van Gorcom en Worcom (= Woudrichem), toekommende Vrijdach mij bij haerlieden door godes gnade gedencke te verfougen en sulcks te verhandelen mit haer het gene wij noodich en oerbaerlicken achten en vinden sullen. End dewijle ick door vorgevallen saecken, naer mijnen wensch en begeren, tot Heusden niet sien magh om mijnen dienst op Vrijdach selve te versorgen, hebbe gebeden an meister Jan den predicant tot Kerckwijck mijne plaetse op vorgeseide tijt te bewharen. De saecke die ons vorgevallen sijn en onse reise op Kulenburgh tenderen sijn deze. Alhier tot Tiell sijn vergadert enige goede lieden, so van het hoff van Gelder als ut de kercke van Nimmegen, Bommelt ende meer anderen, de welcke seeckere

Digitized by Google

twisten en onlusten, onstoken in dese stadt, bij sommige onrustige vrede hatende predicanten om dese kercklicke verschillen soude soecken te blusschen, en ene goede vrede en enicheit wederom in dese gemeinte te stichte. Waertoe wij hier kommende mede sijn gebeden om en sulcke goet christelicke wercke mit raet en daet mede te vorderen en volleindigen. Dit hebbe ick kortelick u E. wille verwittige: mij recommanderende in uw E. goede gunsticheit, en u E. in godes des allmachtige gnadige bewharinghe. Mit haest ut Tiell, den 20 May a°. 1615; (was get^d.) u E. dienstwillige vrient Joannes de Greff". Het adres luidde: „Eersamen achtbaren vorsichtigen Wilhelm Teulingh, borgemestere en ouderlingh tot Heusden, tot Heusden". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

LXXIV (blz. 182, aant. 2). „Verclaren ende attesteren wy ondergeschreven, dat wy Johannem Grevium meermalen in de classicale vergaderingen hebben verscheyden predicanten hooren schelden voor eervergeten fielten, gietleugens (d. i. verstokte leugenaars), rabauwen, schelmen ende bengels. Dat ooc hy dicmaels ende gemeynlycke in den classe importunelycken uijtvaerende, de actien des classis onstellende ende gebeden synde om te swygen ofte van sijn onstuymige propoosten te desisteren, geene ordre sich selven heeft willen onderwerpen, maer lichtelycken ymant so het hem voorquam heeten liegen ende seer qualyck ende onstichtelycken toe gesproken. Actum desen 12 Junij a°. 1618". Die depositie, geschreven door Sinderenus, werd behalve door hem zelven ook nog geteekend door Gisbertus Voetius, A. Adriani en Abrahamus Snoeckius. *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

Tegen een gedrag als dat van Grevius, hierboven gemeld, bepaalden sedert 14 Oct. 1619 de statuten der Gorcumsche classis: „Die met onhebbelycke ofte hevige propoosten tegens ijemant wtvaert, sal verbeuren 5 st." *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. I, C. n°. 76.

LXXV (blz. 182, aant. 4). „Verclaeren ende attesteren wij ondergeschreven ons wel indachtich te wesen, dat a°. 1615 den 28 Aprilis, des Woensdachs nae de predicatie, W. Wtteneng versocht aen den kerckenraet om binnen te mogen staen, ende aldaer van den selven W. Wtteneng Grevius van verscheijden hevige propoosten wierde aengesproken, onder andere dat hij den 26 April tot Gorcum soude geseyt hebben, dat om het teeckenen

Digitized by Google

der requeste bloet soude vergoten werden, ende de gouverneur de stadt met meer garnisoen tegen de muijtmaeckers soude moeten verseeckeren. Dat Wtteneng het hooft van de muijtmaeckers was; den voors. Grevius tot verscheijden maelen geseijt heeft, dat het gelogen was, dat hij sulcks niet geseijt hadde, onder andere cloppende op sijn borst, bij mijn salicheijt, ten is soo niet, t'sijn logens wie het seijt. Ende als Wtteneng hier tegen hem toonde attestatie van een predicant, bekende hij eerst op dit point: (dat Wtteneng het hooft der muijtmaeckers was) sulcks tot Gorcum geseijt te hebben, ende gaf voor reden, dat Wtteneng van huijs tot huijs met de requeste hadde geloopen. Waer op hem Wtteneng doceerde dat hij t' request niet en hadde gestelt noch van t' selfde geweten, maer alleen hem t' selfde te sijnen huijse gebracht was om te teeckenen alsser wel 20 alreede geteeckent hadden; dat Grevius hem niemant soude connen noemen by den welcken hij geweest, soude syn om hem tot teeckenen te persuaderen. Waer op dan Grevius stille sweech ende geen bewijs voortbrachte. Actum desen 30 Maji 1618; (was get^d.) Willem Tuelinck Geraertsen, Beelaerts, Willem Wteneng". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

LXXVI (blz. 186, aant. 1). In de *Briev. en pap. kl. Gorinchem* komt voor dit stuk, geschreven door Josephus van der Rosieren:

„D. Samuel de Prince, verclarende voor den classe ghehouden binnen Gornichem den 5 Octob. anno 1615. commissie ontfanghen te hebben van d. Joanne Grevio, om eenighe openinghe te doen, aenghaende den standt der kercke van Heusden, heeft onder andere dit naevolgende in effect oock alsoo ghesproken:

I. Dat d. Grevius dickmael aen den kerckenraet versoght hadde datmen de saecke van Heusden soude stellen in handen van eenighe broederen des classis, maer dat de kerckenraet daer toe noeijt en hadde willen verstaen.

II. Dat de kerckenraet sonder weten van d. Grevius hebben beroepen d. Cornelium Hanecop.

III. Dat d. Grevius ghedaen hebbende belijdenisse zijns gheloofs voor den eers. magistraet van Heusden, den selven heeltemael heeft gecontenteert.

IV. Dat de eers. magistraet heeft geordineert, dat d. Grevius noch voor eenen sekeren tijt de plaetse alleen soude bedienen,

Digitized by Google

ende alsoo daerteghen worde gheworpen van zijne sieckte, vijff predicatien des winters, ende siecken te besoecken, heeft d. de Prince voors. voorder gheseijdt, dat d. Grevius hadde belooft de vijff predicatien te doen, ende dat de e. magistraet eenen sieckentrooster souden stellen.

V. Dat de saken van Heusden bij nae waeren affgedaen, ende te verhopen was dat voortaen alles wel soude toeghaen.

Dese vijff artijckelen bekennen wij ondergeschreven ghehoort ende wel verstaen te hebben; (was get^d.) Gisbertus Voetius [uijtgenomen den lesten]. Josephus vander Rosieren. Jacobus Snouck".

LXXVII (blz. 187, aant. 2). Wat betreft het opteekenen der verklaring in de vroedschapsnotulen van 10 Juni 1616, dat de kerkorde van 1591 door Heusdens magistraat reeds voorlang aangenomen was, bevat de *Deductie*, fol. 89, een wel vluchtig ontworpen, maar toch critisch aangelegd schetsje, dat Voetius samenstelde in den vorm, als hier volgt:

Wethouderen der stede Heusden de anno 1615.

Dese seggen d'ordinantie van 1591 niet aengenomen te hebben, nochte in geene vergaderinge aengenomen te sijn; alst blijckt uijt het bovengestelde verbael, ende oock seecker attestatie van haer beteeckent.	1. drossaert. 2. president Buijs. 3. jhr. Merwen. 4. J. Fr. van den Broeck. 5. Dingman Adriaensen. 6. Willem Teulingh.
Dese seggen de ordre van 1591 aangenomen te hebben, doen sij in wetten waeren. Ende nochtans soo is de selve eerst opgesonden ende van de aenneminge der selver de magistraet aengeschreven van de heeren Staten in Martio 1616. Hoe can dit nu verstaen worden?	7. schout. 8. Momber. 9. Bruynincks. 10. Loquermans. 11. Vereycken. 12. Haemel.

Wethouderen de anno 1616.

Dese seggen de ordre niet aengenomen te hebben alst blijckt ut supra.	1. drossaert. 2. Antonij van Gemert. 3. Symon Aertsen. 4. S. Beelaerts. 5. Willem van Cuijck. 6. Dirck Antonissen.
Deze om datmen hem seijde dat de ordre anno 1615 was aengenomen bij	7. Adriaen Jansen van Cuijck.

Digitized by Google

de magistraet doen in regeringe sijnde, seijt dat hij daer nae in regeringe comende, hem daer mede conformeerde.

Deze seggen d'ordre aengenomen te hebben.

8. schout.
9. Momber.
10. Bruynincks.
11. Vereijcken.
12. Haemel.

LXXVIII (blz. 188, aant. 1). „D. Joannes Grevius minister Heusdanus et Samuel de Prince minister Baerdvicensis confessi sunt in disputatione privata, habita cum Josepho vander Rosieren ministro Hedichuysano in aedibus Joan. Grevii a meridie 1°. Octob. a°. 1615:

I. Hominis salutem partim a Deo partim ab ipso homine esse: cum ante Grevio excidisset, omnino esse ab homine.

II. Se non credere esse particularem aliquam Dei providentiam.

III. Non esse particularem Dei gratiam, qua electis seu credentibus prae aliis bene vult.

IV. Universalem illam gratiam, qua Deus etiam benefacit impiis, ut videre est Matth. cap. 5 vs. 45 et Act. 14 vs. 17, non esse gratiam, sed communem naturae cursum.

V. Hominem lapsum habere liberum arbitrium tam ad bonum, quam ad malum, in spiritualibus.

VI. Deum quidem proponere verbum suum etc. agere cum hominibus tanquam cum creaturis rationalibus, sed τὸ credere sive ipsam fidem esse ab homine. Ad locum Matth. cap. 13 vs. 11: Vobis datum est nosse mysteria regni coelorum etc. Resp. vos gratiam Dei melius accepistis, quam alii, aut melius estis usi libero vestro arbitrio.

Dese articulen in nederduyts overgheset luyden alsoo:

I. Dat de salicheyt des menschen ten deele van God, ten deele vanden mensche selfs is: als Grevio te vooren was ontvallen, datse gantschelyck vanden mensche was.

II. Dat sy niet en conden ghelooven, datter een bysondere voorsienicheyt Gods was.

III. Datter niet en was een bysondere ghenade Gods, waer door hy den wtvercorenen ofte gheloovighen voor anderen wel will doen.

IV. Dat de alghemeyne ghenade, waer door God oock den goddeloosen weldoet, als te sien is Matth. cap. 5 vs. 45 ende Act. 14 vs. 17, gheen ghenade en is, maer een ghemeynen loop der nature.

Digitized by Google

V. Dat de ghevallen mensche synen vryen wille heeft, soo wel ten ghoede, als ten quade, in gheestelycke dinghen.

VI. Dat God wel syn woordt voordraeght etc. met den menschen handelt als met redelycke creaturen, maer τὸ ghelooven ofte t' gheloove selve vanden mensche is. Op de plaetse Matth. cap. 13 vs. 11: het is ulieden gegheven te verstaen de verborgentheden vant coninckrycke der hemelen etc. Antw. ghylieden hebt de ghenade Gods beter aenghenomen, dan d'andere, ofte hebt beter uwen vryen wille ghebruijckt. *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

LXXIX (blz. 191, aant. 2). „Op sondach nae middach, wesende den 24en December en Karsavont, heeft d. Joannes Grevius in syne predicatie binnen der stede van Huesden vuttleggende den text vut Joanne: Syet het lam Godts dat de sonden des werelts wechneempt, onder andere aengewesen, dat Christus het lammeken was inden Ouden Testamente gefigureert, hebbende tot dyen eynde verhaelt d'offeranden vutten Ouden Testamente, de welcke alle op dit lammeken, namentlyck Christus, gesyen hadden. Item dat wy daervut oock mosten leeren ende onthouden, dat dat lammeken wechghenomen hadde de sonden des gantschen werelts, nyet sommiger sonden, maer aller menschen sonden, gelyck d'woort werelt te verstaen was, nyemant vutgesondert, soo wel Turcken, Jooden, andere vremde natien, hebbende oversulcx d woort werelt opt alderbreetste vutgeleyt, sonder andere verclaringe daerover te doen.

Ende heeft hy Grevius noch bijgebracht, dat Christus was den tweeden Adam, ende dat gelyck alle menschen in Adam hadden gesondicht, ende der erffsonde onderworpen waren, dat alle menschen insgelycks door den tweeden Adam, namentlijck Christus, alsoo wederomme opgerecht ende de erffsonde wechgenomen was; dus daermede leerende eene algemeyne wederoprechtinge in Christo.

Ten laetsten int besluyten vragende: waeromme dat dan soo veele menschen de eeuwige salicheyt nyet en bequamen? seyde dat het nyet en was eenich besluyt Godts, off ordonnantie, maer dat de oorsaecke daervan was, dat de menschen nyet en wilden commen, ende haere salicheyt versuymden ende verwaerloosden; een mensche en most hem nyet laten wys maken, dat de schult daervan by Godt was, maer in den mensche selfs, end welcke nyet heeft gewilt als Godt wilde.

Dat d. Joannes Grevius t gene voorseyt is in effecte alsoo heeft gepredict ende geleert attestere ick ondergeschreven warachtich te

Digitized by Google

wesen, onder myn hant, opden 27 Decemb. 1617. By my (was get^d.) C. Groen". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

LXXX (blz. 192, aant. 1). Op de betrekking tusschen Heusdens kerkeraad en Vlijmens prediker werpen deze twee missiven — in copie bewaard bij de *Briev. en pap. kl. Gorinchem* — ongetwijfeld een eigenaardig en zeer gewenscht licht:

„Laus Deo in Huesden den 18 Jannuarij a°. 1617. — Eerw. ende beminde broeder in Christo, na vriendelycke groetenisse sal u E. door desen gelieven te verstaen, dat onsen bedienaer Johannes Grevius heden nae den Hage gereyst is, ende wy derhalven u E. bidden ende versoecken, dat gelieve Sondach toecomende voor den middach ende oock nae den middach den dienst alhier binnen Huesden met prediken waer te nemen, vertrouwende het selve ons niet te sullen weygeren, ende wy ons daerop ganschelyck sullen verlaten; dit hebben wy u E. in tyts willen laten weten, ons daer tegen wel te bereyden, ende soot u E. gelieft na de gelegentheyt vant weer een karre te nemen, om een te nemen sult wel doen, ende sal nae behooren wel worden betaelt. Op morgen sal d. Joan. Cloppenborgius den dienst hier waer nemen, te weten Donderdach smorgens, ende alsoo de sorge ons voorts bevolen is, sullen tegen Vrydachs savons wederom ons met ymant voorsien, dan het is om redenen (by) ons goet gevonden u E. tegen Sondach te ontbieden, bidden ende versoecken daeromme (niet) in gebreke te willen syn. Hiermede eyndigende vaertwel ende syt met u E. huysvrouw van herten gegroet, by ons ondertyckent uyt den name vanden geheelen kerckenraet tot Huesden. Actum als boven, was ondertyckent Willem Teulinck Geeraerts. 1617. Lambert Jarens. Ende de superscriptie was: Eerw. welgeleerden, wysen ende godsaligen d. Gisberto Voetio getrouwen bedienaer des h. evangelii tot Vlymen".

„Weerde broederen in Christo, ick hadde geerne op uwer EE. versoeck den dienst toecomende Sondach waergenomen in uwe gemeynte, ten waer dat my eenige redenen sulcx afrieden, dewelcke my soo verre bewegen, dat ick geenen grooten sin ofte yver en can hebben om aldaer te comen prediken; maer liever aensie dat andere daer toe wel bequaem, derwaert gaen, welcker plaetsen ick dan wel soo veel als ick kan bewaren (sal), op dat niemant en dencke dat ick door luyheyt het prediken schouwe, ofte door bloodicheyt sommiger opspraeck vreese ende ontsie. Waerdoor myn

Digitized by Google

prediken de waerheyt ende de goede saecke meer gevordert ofte de gemeynte gesticht, als door andere staende met my in een belydenisse ende strydende voor eene waerheyt; ick bekenne dat ick van conscientie wegen gehouden soude syn, tsy dan met eere ofte oneere, gunst ofte ongunst, my derwaert te begeven; maer dewyl dit alles niet en is, ja ter contrarie, de goede saecke meer schijnt verachtert te werden door mynen dienst, alsmen siet dat sommige liever op den stoel hebben moderate ende buychsame predicanten, soodanige ick niet en ben in haren sin, oock niet en behoor te wesen naer haren sin; soo dunckt my best geraden dat d. Josephus, ofte Abrahamus van Eeten voor desen tyt gevoechlycker gehaelt souden werden, welckers volstandicheyt inde waerheyt genoechsaem bekent is, ende nochtans mogelyck soo seer ind' oge niet en staen als ick. Voorts soo daer in dit prediken van sommige der gemeynte yet verder soude angemerckt werden, gelyck men eenichsins soude connen suspiceren uyt uwer EE. woorden. Dan het is om redene etc. sal dan niemant beter connen geroepen worden dan den predicant van Ameyda ofte eenige andere, soo men wil gaen buyten ons classen. Ende off dit alles nu wech genomen ware, welcke my te rugge hout; soo comt hier noch by t' gene my alleen behoort te bewegen, myne gemeynte, dewelcke Gode loff met myne predicatien soo tamelycken wel gedient is, dat ick my schamen soude deselve te verlaten ende andere te gaen dienen; ende beduchten stont, dat sy siende my nu ende dan na Huesden gaen, mochte nae haere simpele ende eenvoudige interpretatie dencken: dat ick haer wilde sonder redene ontgaen, ende een ander plaetse bejagen, tegen myne protestatie, die ick by gelegentheyt onder haer doe. Wil derhalven de weerde broederen gebeden hebben, my te willen voor dese ryse ten besten afnemen dat ick niet en come ende niettemin my toevertrouwen dat ick ben diegene die soeck alle goede gemeynten ende voornemelyck uwer EE. gemeynte allen dienst ende hulpe nae myn best vermogen te bewysen, soo verre als sulcx myne conscientie, beroepinge ende verbintenisse aen myne gemeynte alhier can lyden. Hiermede weerde broederen, blijft Gode almachtich bevolen desen 19 Jannuarij 1617. Onderstont: uwer EE. ten dienste, ende was onderteyckent Gisbertus Voetius. De superscriptie was, Ernfeste voorsienige Willem Teulinck ende Lambrecht Jarensz. tot Huesden".

Digitized by Google

LXXXI (blz. 196, aant. 2). Wat er plaats vond, nadat Verhoutert en Tuelinck hun rapport hadden uitgebracht, en eer nog Edzardus voor Heusden bedankte, blijkt uit deze aanteekening:

„Den 19 Maert wiert by de meeste stemmen der wethouderen oock verstaen dat d. Itzardus van wegen der E. magistraten soude tot Heusden ontboden werden, om van hare E. ter vergaderinge der gemeynte gehoort te werden. Doch door de gemelde predicatie Grevy en door syn geduyrich loopen ende aenhouden, waren eenige der wethouderen soo verre ingenomen, dat sy geensins eenige overstemminge hebben willen plaetse geven: jae gedreven hebben dat d. Itzardo soude aengeschreven werden, dat by de E. magistraet voor nul ende van gener waerden gehouden wiert t'gene tot daerentoe met hem gehandelt was, ofte gehandelt mochte werden. Ende hebben oock te wege gebracht dat niet alleen vanden secretario dese besoigne, ende tgene by de meeste stemmen verstaen wiert, niet en is geregistreert geworden in het resolutie bouck, maer oock missive aen d. Itzardum van dien inhout afgesonden is geworden, in dewelcke sy haer drien ofte vier in getale synde sonder weten ende tot praejuditie van hare medebroederen in wette het voors. beroup verclaert hebben geannulleert te sijn. Syn voorts wt die drie ofte vier raetspersoonen twee met namen Wouter Hamel ende Huybert Willemsz. Loockermans sonder voorweten ofte kennisse vande heeren drossaert, schouteth, ende meer andere wethouderen (simulerende eenige particuliere redenen van hare reyse soo de geruchten liepen, den eenen naer Gelderlant, den anderen naer Amsterdam) verreyst na den Hage, ende hebben aldaer ter vergaderinge van de heeren Staten innegelevert seeckere remonstrantie by de welcke sy op het hatelyckste die clachten gedaen hebben over de proceduyren des kerckenràets ende der gemeynte, met de welcke sy lange swanger gegaen hadden, als dat eenige weynige ingesetenen tot Heusden op eenige particuliere onderteeckeningen, ende stemmen by hen ondercroopen hadden sonder advys des magistraets willen indringen seecker persoon dienaer des godd. woorts tot Vlymen. Item dat eenige wt den kerckenraet buyten gewoonlycke forme ende maniere van doen, ende sonder den magistraet eenichsins te erkennen daernae in den dienst hebben willen inleyden den persoon d. Hanecorps. Dat sy hoewel buijten ordre t selve oock souden hebben toegestaen in gevalle dat den voors. Hanecop met Joh. Grevio, wiens leer ende leven den voors. kerckenraet alrede hadden geap-

Digitized by Google

probeert sich hadde connen conformeren. Item dat by twee twistgierige personen wt den lande van Heusden de gemeynte geobtrudeert was geweest seecker geschrift werende de electie van eenen kerckendienaer, nergens anders toe dienende dan omme binnen de voors. stede insgelycks te exciteren ende foveren de onrusten ende onlusten die hier ende daer in de provincie van Hollant geplantet sijn, hebbende tot dien eynde de onderteyckeninge van t' voors. schrift alomme ende t' omme doen vorderen. Voorts dat eenige wt den kerckenraet op den 10 Marty 1617 van nieus haer verstout hadden buyten weten, advys ofte wille van hun supplianten te versoucken ende beroupen d. Itzardun; dat de selve beroepinge directelyck contrarieerde haere H. M. ordonnantien, ende daeromme geenzins bestaen mochte, ende dat daerbij niet alleen des magistraets respect vertreden wert, maer insonderheyt hare H. M. authoriteyt gevilipendeert. Dat sy seeckerlyc wisten die beroupinge soude geen stichtinge, maer meerder onrust causeren. Versochten derhalven dat hare H. M. de voors. beroupinge van d. Itzardo believen te verclaren van onwaerden: haer supplianten te authoriseren tot constrictie des kerckenraets, omme volgens de kerckelycke ordre a°. 1591 te besoigneren: ofte omme by weygeringe des kerckenraets by hun selven ende sonder die vanden kerckenraet tot de voors. verkiesinge te procederen". *Deductie* fol. 58, 59.

Een „copije van den brief van Hamel ende Loquermans aen d. Itzardum, waermede sij hem sijn beroep opschreven" moet hebben berust in het Heusdensche kerkeraadsboek loopende over 1617 tot 1621, blijkens het register door Voetius eigenhandig van de daarin aanwezige stukken opgemaakt. Zie *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

LXXXII (blz. 198, aant. 2). „Opten 17en dach der maent van Majo 1617 zyn ter cameren opt stadthuys vergadert Cornelis Geritsz. vanden Elshout, Anthonis van Gemert, Huybert Willemsz. Lokermans, Eustace Vereycke, Wouter Haemel, Govert Gysbertssen de Momber, Adriaen Janssen van Cuyck, ende Stoffel Franssen vanden Broeck, respective schout, schepenen ende borgemeesteren deser stede Heusden, dewelcke naer voorgaende aensegginge doorden camerbewaerder aende resterende heeren wethouderen binnen der stadt (t. w. Gerard Bruynincx, jhr. Adriaan van der Merwede en Willem Gerritsen Verhoutert) synde gedaen

Digitized by Google

doen, ende bysonder, aende heere drossart, omme van stadtswegen daer aene gelegen was te spreken, ende dewyle hy niet en compareerde aen hem gedeputeert zyn d' voors. schout, Lokermans ende Adr. van Cuyck, ten eynde hy hem opt stadthuys soude willen laten vinden, omme te resolveren opde saecke, de welstant vande stadt ende kercke concernerende, ende naer alle instantie gedaen, ten eynde hy soude willen compareren, eyntelick ter antwoort gaff, dat hy niet en begeerde te commen, daer over den schout ende andere heeren, aldaer present synde, verclaerden te protesteren vande inconvenienten, die daer over souden mogen rysen, soo ist dat de verschenen heeren wethouderen goet gevonden hebben te committeren den commis Haemel ende Huybert Willemsz. Lokermans, omme te vorderen datter eene heule soude mogen gemaeckt worden, deur de wallen vande fortificatie, datter ordre soude mogen gestelt worden op de kerckelycke saecken ende t' process vande weesen soude mogen gedetermineert werden. Op welcke eerste ende tweede poincten henluyden verleent syn brieven van credentie aende ed. mog. heeren staten van Hollandt ende Westvrieslandt, ofte haer E. gecommitteerde raden, ten dage voors." *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

LXXXIII (blz. 202, aant. 3). Met betrekking tot de keuze door Rotterdams gereformeerden op Voetius gevestigd, staan in het actenboek „der protesterende kercken des classis van Schielant" — d. i. der kerken, die wegens de approbatie van Episcopius' beroep te Bleiswijk, 26 Juli 1610 verleend, „wt de vergaderinge tot Rotterdam gegaen waren" — deze bijzonderheden opgeteekend:

„Classis ordinaria gehouden den 3 April 1617 op Delfshaven. De broederen van Rotterdam hebben versocht met consent des classis in de tegenwoordige gelegentheyt te moghen beroupen een bequaem predikant. Ende met eenen voorgeslaghen dat se haer oogh al eenichsins hadden geslagen op d. Gisbertum Voetium jegenwoordich predikant tot Vliemen, versoukende dat de broederen op de sake rypelijck wilden letten ende neffens haer ondersouken of hij soo danighen man zij die haer in dese jegenwoordige gestaltenisse dienstich wesen soude. De broederen des classis op alles rypelijck gelet hebbende connen noch niet geraden vinden in dese gelegentheyt een predikant te beroupen; maer achten best te wesen, d. Voetium noch voor eenige weken bij

Digitized by Google

leeninge te versouken. Ende middeler tyt te arbeyden om d. Johannem Acronium (een man van groote geleertheyt, welsprekentheyt ende autoriteyt, wesende jegenwoordich oock sonder dienst) voor tien ofte twaelf weken bij leeninge te versouken, om middeler tyt te sien wat gratie den goeden Godt sal believen te geven ende waer henen haer de sake haerder kerken sal willen wenden."

„Classis extraordinaria gehouden te Schiedam op den 8 May anno 1617. De broeders van Rotterdam syn inde classe verschenen om te bevorderen de beroepinge d. Voetii tot welcken einde de selve de broederen hebben verthoont dese navolgende acte.

Also wy ouderlingen ende diaconen der dolerende kercke van Rotterdam ons uyt verscheyden wichtige redenen geperst ende genootsaeckt vinden, met den alder eersten een dienaer te beroepen ende wy nu onlancx met verscheyden predicanten by leeninge duer Gysbertum Voetium dienaer des h. euangelii tot Vlymen, niet sonder merckelycke vrucht ende stichtinge syn gedient geweest, ende oversulx so de gemeente int gemeen, gelyck oock wy int besonder een sonderlinge welgevallen hebben aende gaven ende persoon d. Voetii voornoemt. So ist dat wy hebben gecommitteert ende committeren mitsdesen onse weerde medebroederen Jacob Claessen Duijn ouderling ende Abraham Pietersen Dullert diaken om op morgen wesende den 8. deser op de classe (de welcke wy dan tot desen einde hebben versocht te mogen byeencomen) te verschynen, op dat wy mochten verstaen of de broeders des classis (de welcke wy willen gebeden hebben om op dese tyt besyden te stellen de quaestie namelyck of geraden sy in dese tegenwoordicheyt een dienaer te beroepen, waer van voor desen gehandelt is) niet met ons souden geraden vinden Voetium voornoemt te beroepen, ofte so sy iet tegen des selven persoon mochten hebben dattet hare E. E. gelieve ons sulx bekent te maken, ofte so sy tegen den selven niet en hebben, bidden haer inden name Jesu Christi met ons int beroep na t' behooren te procederen.

De broeders des classis so opt versoeck vande broederen van Rotterdam als oock op de voorgaende acte gelet hebbende, hebben gevraecht waer om sy haer na dese acte niet hebben gedragen om d. Acronium by leeninge voor eenen sekeren tyt te versoecken, hebben ter antwoort gegeven, dewyle so den kerckenraet als oock de gemeente ten vollen met de persoon ende gaven Voetii vernoecht is, dat de selve niet geraden vint na eenen anderen (om by

Digitized by Google

leeninge te gebruicken) uyttesien, ende wat aengaet het versoeck vande vorige resolutie te veranderen ofte besyden te stellen ende verder te comen tot de bevorderinge van het beroep d. Voetii, geven de broederen tot antwoort dat sy geen redenen hebben gehoret waerom datmen vande vorige resolutie soude afwycken, ofte de selve te rugge stellen; nochtans de wyle de broeders instantelycken aenhouden meenende dathet opt hoochste voor haer kercke proffytelycken is d. Voetium te beroepen, ende langer met de beroepinge te vertoeven, seer schadelycken sij, ende gesien hebbende seker voorschryven van syn princelycke excellentie, so moghen de broeders wel lijden datse d. Voetium beroepen." *Acta cl. v. Schieland*, 1610—1626. In de kerkeraadsacten der Hervormde gemeente te Rotterdam, waaraan de oudste handelingen ontbreken, komt over deze zaak niets voor.

LXXXIV (blz. 207, aant. 3). „De dienaeren des classis, ghehouden binnen Gornichem, desen 22. Meij anno 1617, ghesien, ende ghelesen, ende rypelyck inde vreese des Heeren nae conscientie overwoghen hebbende, de beroepinghe op den persoon d. Gisberti Voetii, predicant tot Vlymen ende Engelen, ghedaen by den jeghenwoordighen als ouden kerckenraedt tot Heusden, ende by den ed. heere drossaert met den magistraten aldaer gheapprobeert, verclaren ende attesteren met desen, dat de selve beroepinghe ghoet ende wettelijck is, ende van haer voor ghoet ende wettelijck is ghekent ende gheapprobeert", onderteekend door d. Petrus Leewius praeses en Josephus van der Rosieren scriba classis. *Hand. cl. Gorc.*, 22 Mei 1817, stilo novo. Vgl. hiermede deze aanteekening in het reeds genoemde Heusdensche kerkeraadsboek, loopende over 1617 tot 1621: „Voetii beroep, ende approbatie der magistraet; item approbatie des classis; berustende d'autentijcke copijen onder Merten Ruijckhaver (Gecommitteerde Raad der staten van H. en WFr.). De principale acten sijn tot Heusden in handen G. Voetii." (Het laatste schreef Johannes Cloppenburch). *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

LXXXV (blz. 211, aant. 1). Zéér merkwaardig, wat betreft Voetius' tractement, als predikant van Heusden, zijn buiten twijfel deze stukken:

„Copie. Aende ed. mog. heeren, myn heeren de staten van Hollandt ende Westvrieslandt, ofte haer ed. mog. Gecommitteerde

Digitized by Google

Raeden. Gheeft seer dienstich ende ootmoedich te kennen Ghijsbertus Voetius kerckendienaer tot Heusden, dat hij suppliant den dienst binnen der voors. stede als predicant heeft aengevangen bedient ende waergenomen sedert den 24en Maij 1617 tot noch toe, ende oock genegen es daerinne te continueren. Doch dyes den suppliant voor alsnoch daervan naerde gewoonelijcke ordre van uwe Ed. Mog. niet gecontenteert, soe versouckt hij suppliant gans dienstich dat uwe Ed. Mog. gelieve den ontfanger Cornelis van Coolwijck bij appostille in mergine van desen te ordonneren, hem suppliant van synen voors. gedaen dienst te contenteren, tot sulcken somme als den tweeden predicant aldaer staende, geniet, ende de voorgaende genoten hebben, ende inde selve betalinge te continueren zoe langhe den suppliant den voors. dienst aldaer sall bedienen. Dit doende etc. In mergine van desen stondt als volcht,

de Gecommitteerde Raden vande staten van Hollandt ende Westvrieslandt ordonneren Cornelis van Coolwijck ontfanger generael vande geestelycke goederen, te betaelen aenden suppliant alhyer, beroupene kerckendienaer binnen der stede van Heusden de somme van ses hondert ponden, van 40 gr(ooten) t pondt, tsiaers, als t'elcken drie maenden een gerecht vyerdepart vandijen. Innegegaen metten 24en Maij 1617 lestleden, hem als synen voorsaet tot syn jaerlicx stipendium toegevoucht ende geaccordeert volgens syne requeste, ende deselve ten eersten beneffens desen met behoorlicke quitantie ende t'elcker volgende betalinge quitantie alleenlijck hyerop dienende overbrengende, sall voors. somme van ses hondert ponden den voorn. ontfanger alsvoorn jaerlicx in wtgeven synder reeckeninge gepasseert werden. Gedaen inden Haghe den 21en Martij 1618. Was geteijckent J. Schoonhoven, Jan Dierhoudt ende J. Willemsz. Verdam. Noch lager stondt, ter ordonnantie vande Gecommitterde Raeden, ende was geteijckent A. Duijck".

„Es naer collatie dese met sijne principale bevonden te accorderen opten 23en Martij 1618. Bij mij als clerck vanden ontfanger Coolwijck, (was getd.) J. G. van Bronckhorst". *Arch. Herv. kerk Heusden,* afd. II, B, a, n°. 39.

„Copye. D. Grevius u sal believen te betaelen Gysbertus Voetius de somme van acht ende vijftich ponden, ses schellingen ende thien penningen van 40 grooten t'pont, over de restitutie van gelijcke somme by u t over ontfangen, overmidts den dienst van-

Digitized by Google

den tweeden dienaer bij u maer soude bedient sijn tot den 24sten Maij 1617 voorleden, wesende een maent ende ses daegen die sulcks beloopen ter voors. somme, ende nochtans bij u ontfangen de gagie tot den lesten Junij daeraen incluis. Daeromme sult wel doen ende restitueren den voors. Voetius d' voors. somme, alsoo den dienst bij hem aengevangen ende ingegaen is met den voors. 24 Maij 1617, volgens d'ordinantie synder ordinaris stipendium den voors. Voetius vergunt den 21 deser maent Martij. Actum desen 24en Martij 1618. Was onderteeckent, Corn. Testart." *Arch. Herv. kerk Heusden,* afd. II, B, a, n°. 39.

„Aen de achtbare, eerentfeste, voorsienige heeren, myn heere de drossaert, schouteth, borgemeesteren, ende schepenen der stede Heusden. Vertoont reverentlijck uwer EE. dienaer Gisbertus Voetius, hoe dat in het eerste incomen in sijnen dienst alhier overmits de gelegentheijt van die swaere tijden, gedaen heeft verscheyden ende extraordinarische oncosten, soo in het opbreecken ende verhuijsen, als huijs te houden op verscheijden plaetsen, te weten door sijne moeder alhier, ende door sijne huijsvrouwe tot Vlijmen ende andersins. Versoeckt derhalven gedienstelijck dat uwe EE. gelieve in consideratie van de voors. oncosten bij hem gedaen, seekere somme van hondert gulden voor eenigen tijt van den heere borgemeester Momber aen hem verstreckt, hier tegen hem quijt te schelden, ende den heere borgemeester Momber te ordineren (sic), dat hij de obligatie hier van restituere, ten eijnde hij van dese schult geheelijck ende finalijck mochte ontlast sijn. Dit doende etc." Ter zijde van dit request, door Voetiuszelf geschreven, staat deze apostille:

„De wethouderen ende regeerders der stede van Huesden gesien hebbende dese requeste hebben den suppliant, omme den redenen daer inne vermelt, ontlast, zoe sy doen by desen, vande hondert guld. hem byden borgemeester Momber thaerder ordonnantie verstreckt, den suppliant daervan quiterende ende ontslaende. Ordonneren dan ooc den voors. borgemeester Momber hem dobligatie daervan verleent ter hande te stellen etc. Actum inde raedtcamer der stede van Huesden den 25 Augusti 1619. De wethouders al praesent; (was get^d.) L. van Haeren."

Hierbij bleef tevens bewaard de navolgende door Voetius eigenhandig opgemaakte kwijting: „Bekenne ick ondergeschreven, dat ick volgens de boven geschreven apostille ontfangen hebbe uijt

Digitized by Google

handen van den heere borgemeester Momber, seecker ordinantie (sic) vande E. magistraet op den voors. borgemeester, waermede sijne E. belast wierde mij te leenen hondert guldens, ende de selve met den eersten van mij wederom in te maenen; daerbeneffens noch een seecker recepisse van mij geteeckent, waermede ick bekende, de voors. geordineerde somme van hondert guldens van den voors. borgemeester volgens de ordinantie ontfangen te hebben. Oirconde, dese met mijne hant geteeckent, desen vijfden Septembris a°. 1600 ende negentien; (was get^d.) Gisbertus Voetius." *Oud-Arch. Heusden*, E. 215, bijlage tot fol. 38 der gemeenterekening.

Een alleszins verrassend licht wordt door het bovenstaande geworpen op Glasius' betuiging — *Godg. Nederl.*, dl. III, blz. 527 — „Dit (het beroep naar Heusden) nam hij (Voetius) aan, zelfs zonder eenige bezoldiging te zullen genieten". Vgl. daarmeê wat de hoogleeraar Moll over Voetius schreef, in eene door hem geleverde schets, *Gesch. der Christ. kerk in taf.*, dl. V, blz. 189: „In 1617 naar Rotterdam en gelijktijdig naar zijne vaderstad, Heusden, beroepen, trok hij naar laatstgenoemde plaats. Hij wist, dat hem in die gemeente geenerlei bezoldiging wachtte". Zie ook het juistere bericht bij dr. A. Tholuck, *Das akademische Leben des siebzehnten Jahrhunderts*, Halle, 1854, II Abth., S. 215: „1617 wird er (Voetius) von seiner Vaterstadt Heusde zum Pastor berufen, und dient hier, bevor ihm noch ein Gehalt festgesetzt ist, 10 Monat ohne Besoldung".

LXXXVI (blz. 227, aant. 2). De notulen der raadsvergadering te Heusden, 2 Juni 1617 gehouden, luiden aldus:

„Schout, schepenen ende borgemeesteren der stadt Heusden present, ende aenhoort hebbende de conferentien ende communicatien voor den heeren commissarissen Ruychaver ende Witsens, gehouden soo mondelinge als schriftelyck tusschen den predicker d. Grevium ende d. Voetium mitsgaders den kerckenraet van welcke soo sich eenige hadde willen accommoderen tot ruste ende vrede, als wel daer eenige toe gesint waeren, en hadde dese onruste ende moeyte niet ontstaen, ten fyne de kercke alhier in goede ruste ende vrede soude mogen gebracht worden, ende de debatten over en weder gedaen in rype deliberatie genomen hebbende, ende omme vorder consideratien van het irreverent ende stout comportement vanden voors. Voetius tegens de hooge overicheyt als tegens dese magistraet gedragen. Oock niettegen-

Digitized by Google

staende ernstige vermaningen byden predicanten van Worcum, Gornichem ende Vianen ter contrarien aenden voors. Voetium gedaen, evenwel met synen moetwil voortgevaren heeft, niettegenstaende oock t' vrintlyck versoeck vanden magistraet waer van hier annex copie gaet. En connen niet verstaen dat den voors. Voetius (nu alreede verclaert indebite beroepen te syn) de novo soude cunnen byons geadmitteert worden, omme den vrede der kercken te treffen, maer ter contrarien soo sulcx geschiedde strecken soude tot formeele scheuringe, gelyck wy sulcx vuyt syne mondelinge verclaringe duytlick genoech verstaen hebben; ende voorts tot vilipendie vande publycque auctoriteyt als vande magistraet alhier; ende hoewel wy in dese conjuncture van tyde hadden cunnen verwachten d'uytcomste vande resolutie vande vergaderingę vande hooge mog. heeren Staten, nochtans omme d'ongerustheyt alhier voor soo vele mogelyck is voor te commen, hebben de determinatie deser saecken wel willen stellen tot oordeel vande hooge mog. heeren staten van Hollant ende West-Vrieslant, omme byde selve hierinne voorsien te worden, waartoe (onder correctie) dunckt t' bequaemste middel voor dese reyse te wesen, dat de ed. hooge mog. HH. gelieve ons alhier toe te schicken eenen bequaemen moderaten predicker, die in alle vrede ende lieffde met geduldicheyt int predicken van Godes heylige woort als onderlinge communicatie des heylige nachtmaels metten anderen sich vrintlycken kunnen verdragen; waer mede verhoopt wort alle scheuringen ende oneenicheden te commen cesseren sullen. Voorts soo isser eene abusive requeste ofte remonstrantie gepresenteert opden naeme van drossaert ende wethouderen der stadt Heusden, daer op niet te letten en staet, alsoo over twee wethouderen daerinne niet gecomprehendeert en syn, ten waere dat sy den ouden magistraet die t' andere jaren gedient heeft daer mede inne wilden trecken. Dwelck eene ongerymde ende ongehoorde saecke is, want hier egeene vroetschap en is, ende en worden die vanden ouden raet in egeene stadts affairen gebruyckt dan in gewichtige saecken der stadt concernerende, ende dat als sy van t' collegie vande regeerende magistraet inder tyt daer toe versocht worden; twelck in desen niet en is geschiet, als oock noyt geschiet en is, datse inde beroepinge van eenen predicant oyt daer over gehaelt syn geweest, maer heeft tselve altyt gestaen byde regeerende magistraet die alle stadts affairen verrichten, volgende de hantvesten. Jae dat meer is: inde verhande-

Digitized by Google

linge vande Treves, daer soo vele aen gelegen was, doen de cleyne steden verscreven waeren, en is den ouden raet daer over oock niet gehaelt geweest, maer is byde regeerende magistraet twee vande gecorenen gedeputeert worden. Ten besluyte en behooren alsulcke contremines jegens collegie van magistraten niet getolereert te worden, als wesende eene saecke van seer quaede consequentie, want magistraten verdruckt wordende, de publycque auctoriteyt oock in groot gevaer compt te geraecken. Versoecken daeromme dat der selver auctoriteyt met dusdanige onbehoorlycke middelen van proceduren niet gecrenckt maer ter contrarien gemainteneert mach worden. Ter ordonnantie van het meerdeel vande wethouderen der stede van Heusden. Ende was onderteeckent L. van Haeren." *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

LXXXVII (blz. 231, aant. 1). De verhouding van Grevius tot Tamerus teekenen onder anderen deze stukken, berustende bij de *Briev. en pap. kl. Gorinchem*:

„Copie. Dewijle men schuldich is der waerheijt getuychnisse te geven, insonderheijt wanneermen daertoe wert versocht, soo ist dat wy ondergeschreven dienaren des h. evangelii binnen Heusden (ten versoucke d. Henrici Tameri byde ed. mog. heeren Staten gestelden ende toegelaten kerckendienaer inden dorpen Genderen ende Douveren, gelegen inden lande van Heusden) getuijgen ende attesteren door desen, dat wij volgens onsen last ende ampte ons ten verscheyden tyden, bij verscheyden inwoonderen der voors. dorpen hebben geinformeert vanden persoon des voors. Tameri, ende nyet anders hebben connen vernemen, dan dat hij sich beyde in leere ende leven alsoo comporteert als eenen getrouwen herder der gemeente toestaet ende is betamelick, hierenboven, dat wij ons oock meermaels hebben laeten vinden ter plaetse sijnder residentie, ende hem meertijts geoccupeert ende neerstich bevonden in syne studien, doch seer armelick woonende met syne seer oude huysvrouw ende kinderen, in eene kleyne ende roockerige hutte, affhangende vanden kerckmuer, daer sich ten tyde vande oorloge de soldaten in hebben moeten behelpen, namelijck inde schanse van Douveren; verclarende oock hyer beneffens dat behalven syne kinderen, die hij in synen huyse heeft te onderhouden, hyer binnen Heusden noch woonachtich es eene syner dochteren, belast met vijff kleyne kinderen, sonder eenige middelen, vande welcken den voors. Tamero soodanigen afftreck geschiet, dat onses

Digitized by Google

bedunckens onmogelyck es, dat hij op syn sobere tractement (als van beijde dorpen nyet meer treckende dan drie hondert ende vyftich guldens) sich soude connen bedraegen, ende oversulcx nodich achten dat de ed. mog. Heeren syne gaige ende onderhoudt mette andere dienaren ten platten lande, wt sonderlinge gonste ende medelyden gelyckformich maecken, ten eijnde hij met syne swaere huijshoudinge eenichsints eerlicken mochte gesustenteert ende onderhouden werden. Actum binnen Heusden desen 28en Augusti sesthyenhondert dertthyen. Onderteyckent met onse gewoonlicke signaetueren. Was gett. N. Houweningius, ende Johannes de Greff".

„Wij ondergeschreven attesteeren mits desen uijt den mont van d. Grevius, predicant tot Heusden, op den 30 Octobris 1617, in den classe tot Gorinchem na den middage noopende d. Tammerus, gepretendeert predicant tot Genderen ende Doveren, gehoort te hebben dese naevolgende propoosten: Ick hebbe geremonstreert aen de heeren Staten dat hij nu soo langen tijt daer gestaen hadde te Doveren, ende dat sijn anni poenitentiae nu uyt waeren, ende dat hij hem soo gedragen hadde, datter niet op te seggen was, ende dat alle sijn gemeijnte nu in hem goet contentement hadde: dat oversulcx de heeren Staten soude believen hem te kennen voor ordinaris predicant, ende andere predicanten hebben de remonstrantie nevens mij geteijckent, de Prince heeft oock geteijckent. T'oirconde onse handteijckenen. Actum in Gorinchem den 31en Octobris 1617; (was getd.) A. Adriani, Petrus Neander, Samuel Platevoet, Josephus vander Rosieren, pastor Woerdanus, Abrahamus Snoeckius".

LXXXVIII (blz. 236, aant. 1). Copie. Articuli a Grevio ad reconciliationem mutuam oblati.

1. Op huyden den 20en December het (d. i. heeft) Joannes Grevius in volle vergaderingh des kerckenraets, doch in absentie van Waelwyn Jans als ouderlingh, gepresenteert en presenteert mit desen in goeder oprechticheyt en trouwe, sonder alle geveynsdicheyt, te vergeven, te vergeten van gront syns hartens aen alle en yeder soo in der kerckenraet, als aen die soo onder de gemeynte, alle t'ghene, dat tot eenige laesie of offensie tot noch toe mochte gestrecket hebben, en belooft alle dese dingen te houde en achte als offt sie noyt geschiet en gedaen waeren, sall darumb oock nu oft nimmer eenige teecken van indignatie ofte misnugen aen yemant thoonen, maer met allen in vriende-

Digitized by Google

lycke, Christelycke, stichtelycke maniere handele en conversieren, alsoo tot meeste begravingh van voorgaende alteratie dienen magh.

2. Belooft oock Grevius voorgenoemt van syne syde geen factie, twist, oft scheuringh te voede in eenigen maniere, sich geene aenhanck van yemandt te maecken, maer vele meer de lieden te vermanen, tot neerstiche frequentatie van beider syts predicatie, ock loffelyck altyt van syne medebroeder oft medebroeders te spreecken.

3. En om sulcks mit der daet te thoonen, belooft Grevius noch meer gern en gewillich met syne medebroeder te communicieren in nachtmael des Heeren, en ock andere van de gemeynte te vermanen om hem hierin te volgen, en alsoo alle onstichtinge te weeren.

4. Dit alles belooft Grevius in goeder oprechter Christelycker trouwe, daertoe gedrongen en geport synde door lieffde des vredens. Doch begeert en versouckt dat van gelycken doen de broederen des kerckenraets, insonderheyt dat d. Voetius geloove van glycke mit hem te communicieren int gebruyck der heyliger sacramenten en frequentie synder predicatien end andere daertoe ock te vermanen. Verhopende wanneer dit wedersyde sal geschieden, dat daermede een sulcke vrede en reconciliatie sal werden getroffen, dewelcke der gemeente alhier seer stichtelyck, end niemandt in syne conscientie sal syn beswaerlyck. Ende was onderteyckent Joannes Grevius.

Accordeert met zijnen principalen, J. Danckaerts, 1618. Nots. publs". *Deductie*, fol. 149, 150.

LXXXIX (blz. 236, aant. 2). „Copie. Articulen op de welcke den kerckenraedt presenteert kerckelycke versoeninge aen te gaen met d°. J. Grevio.

1. Dat d. Grevius sal affstant ende schultbekenninge doen van die exorbitante proceduren, dewelcke hy t' sedert het affsterven d. Nicolai in kerckelycke saecken tegen den kerckenraet ende gemeynte heeft gehouden.

2. Item sinceerlycken sal verclaren, egeene andere opinien toe te staen tegens d'aengenome leere, dan dewelcke inde vyff articulen, soo die inde Haechsche conferentie verclaert staen, en syn begrepen.

3. Item in dese vyff articulen hem sal gedraghen volgens de

Digitized by Google

conditien zyner aenneminge inde classe, tot dat by sinodale vergaderinghe wettelycken de saecke sal syn gedecideert.

4. Dat hy oock goede eenicheyt ende correspondentie sal houden met den kerckenraet ende classe, en sich derselver goede vermaningen onderwerpen, ende dat hy uyt crachte van eenighe onderteyckeningen ende verbintenissen met de Remonstranten te vooren by hem gedaen, voorts aen niet meer tegen den kerckenraet ende gemeynte alhier oft elders yets sal attenteren.

Aldus tot behoudenisse van alle goede ordre ruste ende eenicheyt onser gemeynte eendrachtelyck besloten, in onse kerckelycke vergaderinge binnen Heusden opten 20en Decembris 1600 seventhien. Ende was onderteyckent Gisbertus Voetius, Willem Tuelinck Geraertssen, J. van Brouck, Lambert Jarens, J. Beelaerts, Jan Lenerse van Bocxtel.

Accordeert met zijnen principalen, J. Danckaerts, 1618. Nots. publs". *Deductie*, fol. 151, 152.

XC (blz. 236, aant. 3). „Antwoort Grevii opde voorgestelde articulen.

1. Dat Grevius en die van den kerckenraet malckanderen wt gront haeres hertens sonder eenige geveinstheit alles welc sich t sedert t affsterven d. Nicolai heeft toegedragen sullen vergeven en vergeten.

2. Verclaert Grevius alhoe well hij well nijt en weet oijt eenige occasie van suspicie gegeven te hebben om ijetz boven de differentiale poincten te gevoelen, dat hij nochtans te vreden is bij so vere men bevint hij t sij in 't openbaer off in heimelick ijetwes sustineert off bij ijemandt anders boven de selve vijff poincten voren brengt, dat hij als dan in sulcke gevalle bij den kerckenraet werden beclaegt, hem orbodich stellende hunlieden alle behoorlicke satisfactie te doen.

3. Dat ock den vorschr. Grevius nopende de gemelte vijff poincten hem dermaten sall dragen, en so soberlick en moderatelick daervan sall sprecken, dat den kerckenraet daermede sullen contentement hebben, mitz reciproce bij d. Voetio geschide, tot dat bij wettelicke synodale vergaderingh off andersins de saecke sall werden gedecideert.

4. Dat mede Grevius gern en van goeder herten geneigt is end oirbodich in alle broederlick vrientscap en goede correspondentie mit den kerckenraet altijtz te leven, en ingevall hij hem

Digitized by Google

notoirlick t welck gott verhoede quam te verlopen, sich gern aen haere vermaningh onderwerpende.

Welcke vorschreven vier poincten Grevius verclaert, waerachtelick, sijnceerlick en ter goeder trouwe naer te comen sonder de selve nu off naermals in eenige maniere te contrarieren. Mitz ock dat den kerckenraet van gelijcken in der daet betoonen sonder eenige infractie in desen te laten geschieden.

(was getd.) Joannes Grevius".

Arch. Herv. kerk Heusden, afd. II, B, a, n°. 39. Eene copie daarvan wordt gevonden *Deductie*, fol. 153, 154.

XCI (blz. 236, aant. 4). „Wederantwoort des kerckenraets op tgene d. Grevius geantwoort heeft tegen d'articulen van versoeninge, eerst by den kerckenraet hem voor gehouden den 20en Decembris 1617.

De conditien sijn soodanige, dat door deselve geene kerckelijcke versoeninge can te wege gebracht werden, ende volgens geen rust ende vrede, in dese gemeijntte getroffen, maer ter contrarie bedecktelijcken oorsaecken souden geven, tot dagelijckschen ende meerderen twist ende scheuringen als te vooren, t welck dan particulierlijcken bewesen wert,

Op het 1ste art. Grevii. Om dat (gelijck in alle kerckelijcke versoeningen behoort te geschieden) hier mede niet wech genomen wert, door afstant ende schultbekenninge, de oirsaecken deser beroertten, namentlijcken de proceduren etc., want dit begrijpt den 1sten art. ofte niet, soo hijt begrijpt, laet het dan gespecificeert werden. Soo niet, blijft dan noch de oorsaecke, ende staen als het eenige occasie voor hem is, wederom deselve swaricheden te verwachten.

Opt 2de. Dat wij niet verseeckert connen sijn, dat dengenen die wij op nemen souden geene andere opinien gantsch niet verdraechelijck in die gereformeerde kercken, en heeft, maer eer het contrarie uijtten tweeden art. soude blijcken. Dat aengaende de eenigcheijt der leere, de disputen ende processen hier mede niet beslist, maer veel meer tot alle gelegentheden bewaert schijnen te wesen, om die dan voort te brengen, blijckende uijtten voors. articule.

Op het 3e. Dat hier mede niet verhoet wert, datter geene contrarie leere op eenen predickstoel soude gebracht werden, maer expresselijck bedongen int voors. art. tegens zijne aenneminge

Digitized by Google

alhier, dwelck dan altijts sal onderhouden tselve verschil ende dissensie tusschen de leeraerts ende gemeijntte, soo dat in effect dit geene naerdere unie sal wesen, als daer nu alreede is.

Op het 4e art. Dat hier mede niet belooft wert correspondentie in de leere, ordre der kercken ende andere kerkelijcke saecken, maer alleen lieffde vrientschap ende geschicktheijt in conversatie, de welcke nu alreede ten deele daer is, en verder can ende behoort te wesen, sonder dese conditien. Dat de correspondentie die daer behoort te wesen tusschen de gene die in eene broederlijcke ende kerckelijcke unie sijn, genoechsaem wert het leste deel onzes vierden arts. van niet te attenteeren etc. in zijnen vierden artickel wort overgeslagen, dwelck ons rechtveerdich nabedencken geeft, dat hij Grevius noch attenteert ende gesint is te attenteren, al tgene hij can. Besluijten dan dat de conditien van ons claerlijck gestelt bequaem sijn tot versoeninge voor den genen de welcke die van hertten soeckt. Dese daerentegen bedriechlijck ende onbequaem om ons ende onse gemeijntte in beter ruste ende vrede te brengen, als wij nu sijn.

Aldus gedaen in onse kerckelijcke vergaderinge binnen Heusden opten 23en Decembris 1600 seventhien, Willem Tuelinck Geraertssen, Gisbertus Voetius, J. F. vanden Brouck, Lambert Jarenssen, J. Beelaerts, Jan Lenersen van Bocxtel.

Tot het geene vanden kerckenraet in myn absentie opden 20en ende 23en December 1617 met domine Grevius is gebesoigniertt gedrage ick onderschreven my gewillichlyck ende advoyere volcomelycken tgeene vande syde der kerckenraet voors. is gehandelt, t oirconde myn handt onderteeckendett den 27en Decemb. 1617, Waelwijn Jansen ouderlingh". *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39. Eene copie daarvan wordt gevonden *Deductie*, fol. 155—157.

XCII (blz. 239, aant. 2). „Wy Agnes van Milendonck vrouwe tot Locres etc. attesteren mitz desen waerachtich te wesen, dat opten XXIen dezer, wesende Donderdach, omtrent elff uyren voormiddach, by ons gecommen is d. Johannes Grevius, dienaer des Godlicken woorts binnen der stede van Heusden, dewelcke naer eenige andere voorgaende propoosten, heeft beginnen te vraegen, off wy oock ten avontmael souden gaen, waer op wy ten antwoorde gegeven hebben, dat die vanden kerckenraide, tot dien eynde by ons geweest waren, ende dat oversulcx onse resolutie

Digitized by Google

sulcx was. Heeft den voorn. Grevius daer op geseyt: Soude me vrouwe soo ten avontmael gaen, my dunct dat me vrouwe dat met goede conscientie nyet en can doen, dewyle de saecke noch soo staet, ende geen ovricheyt en is. Ende ick wete dat sy al by me vrouwe syn geweest, ick hebbe Voetii leere, ende persoon noch by nyemande hatelick willen maecken, maer nu ick sye, dat sy, om het avontmael op onbehoorlicke tyt te houden, de gantsche stadt hebben doorgegaen, sal ick oock by een yeder gaen, ende ick soude meynen, datter vele soo nyet ten avontmael sullen comen. Waer op wy antwoordende, dat comt op u, datter geen eenicheyt en is, den kerckenraidt heeft u genouch gepresenteert, ende meer andere diergelycke woorden. Heeft den voorn. Grevius daer op weder geantwoort, ende geseyt: Voetius is een valsch leeraer, hy is geveynst, hy en derff nyet op stoel brengen, off openbaren syne leere. Ick terte ofte trotse hem, dat hy syne leere, die hy in synen boesem draecht, eens openbare. Seggende voorts te presenteren, ende dadelicken gereet te syn, omme met hem te disputeren. Waer op by ons gevraecht synde, off men de voors. syne propoosten den voors. Voetius wel soude mogen seggen, ende vermanen, antwoorde den voors. Grevius: Segget hem vry; ick wil t hem selffs in syn aensicht seggen, dat hy een valsch leeraer is, ende ick sal t hem bewysen; daer by vougende deze woorden, dat de gemeente Voetium nu soo draecht, dat sal haest vergaen, ende nyet lang duyren, over weynige maenden sullen sy hem soo seer haten, als sy hem nu lyeff hebben. Ja soude wel comen, dat sy hem ter stadt souden uytjagen; daer by oock seggende dat syn, ende des kerckenraits ende gemeenten ryck, nyet lanck duyren en soude. Sy sullen corts wat anders hooren, de heeren Staten leven noch, sy en syn nyet doot, ende en sullen oock nyet sterven; mit meer andere diergelycke woorden.

Aldus by ons verclaert, ten versoucke vanden kerckenraide der voors. stede van Heusden, ende ten overstaen vanden ondergeschreven schepenen der selver stede, opten 27en Decembris 1617, Agnes van Milendonck, weeduwe. A. vander Merwede; Willem Verhoutaert". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.* Vgl. *Deductie*, fol. 165, 166.

XCIII (blz. 239, aant. 5). „Myn joncker, nae eerbiedige salutatie sal U. Ed: mits desen geadverteert sijn hoe dat ick U. Ed: brief ontfangen, ende alles wel geincorporeert hebbe, verhoopende

Digitized by Google

daer inne te arbeijden, alhier in absentie van de heeren Staten, alle t' gene mogelijck sal sijn bij de Gecommitteerde Raden te obtineeren bij zoo verre wij niet connen declineeren dat bij hun lieden de sake geintameert worde; tot Dordrecht verhoope ick te sijn op Woensdage (3 Jan. 1618) soo t' God belieft, ende soo daer iet te adviseeren oock van daer U. Ed: te adviseeren. Uwen Grotius (NB. daarmede doelt de briefschrijver op den Heusdenschen schepen Huibert Willemsen Loockermans) ende Hamel sijn alhier. Onze remonstrantie heb ick gisterenavont bij notario bestelt te copieeren. Ick ben van Vrijdag avont (29 Dec. 1617) hier geduijricht geweest, in besoigne. Nopende de electie is in de sake van Oudewater bij de heeren Staten verstaen, dat nochte accoort, nochte toeseggingе van de gansche vroetschap: jae van de heeren Commissarissen, en mach valideeren tot inbreucke van de privilegien: t' welcke dan is de somma van alle t' gene ick wete te adviseeren. Gij cont het dan oock gebruijcken tot maintenement (sic) van uwer stede privilegien: ende acte van casteleijnschap voorderen van den genen die sulcx pretendeert (NB. dit slaat op den heer van Kessel), ende in geener manieren meer toe laten t' gene sonder titel, alleene bij usurpatie tot verminderinge uwer privilegien is gepleecht, ende hier in en can u geen nieuwelings geimpetreerde commissie, ofte geene commissarissen prescribeeren, dien weg hebben u de remonstranten te Oudewater gewesen, ende dien moet preciselijck gevolgt sijn: tot den minsten tijtel uwer privilegien.

Hier mede wil ick U. Ed: de wachte bevolen hebben, ende Godes segeninge de sake recommandeeren. Vaert wel. U. Ed: dienstwillige J. C. (Postscriptum) Op Nieuw jaers dagh. Lecta comburenda. Ick ben gelogeert tot de heer commissaris Mouthaen allernaest de huijsinge van Assendelft in t' West Eynde. Loont den brenger soo vele hij eijschen sal.

(Aan de ommezijde van den brief staat:) „Dat Peeter de Wolff bekende ontfangen te hebben van A. vander Merwede over het brengen van dese missive de somme van vyff guld. 10 sts. Oirconde den 2 Januarij 1618. Daer beclaecht noch ghegeven 10 sts.". *Oud-arch. Heusden*, E. 213, bijlage tot fol. 35. Vgl. *Resol. Holl.*, 10 April 1618.

XCIV (bl. 243, aant. 2). Bedoelde remonstrantie werd door twee van Heusdens nieuw gekozen raadsleden, Dingman Adriaansen en Sebastiaan Beelaerts, bijgestaan door „de oude magistraten" Simon

Digitized by Google

Aartsen, Lambert Jarensz. en Jan Franssen van den Broeck, 25 Januari 1618, „met allen de documenten" hun Edel Mogenden overgeleverd. Na gehouden deliberatie gaven dezen, bij monde van Oldenbarnevelt, aan beide eerstgenoemde gedeputeerden „in substantie" ten antwoord: „De heeren Staten, hebben ulieden gehoort, ende uwe schriften overlesen, verstaen dat gy u sult laten vinden binnen uwe stat, ende daer rustelyck ende vredelyck soo in politycke als kerckelycke saecken regeren. Sullen middertyt uwe papieren oversien, ende hout u versekert dat de heeren Staten niets en sullen doen, dat tot vercortinge uwer privilegien ofte onruste van uwe stat sal strecken". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.* Vgl. *Deductie*, fol. 182 en *Resol. Holl.*, 25 Januari 1618.

XCV (blz. 245, aant. 1). Na eene breede opsomming van de Greeffs vroegere „procedueren", eindigt het hierboven genoemde kerkeraadsstuk met deze woorden:

„Soo ist dat wy ouderlingen ende diaconen der gemeynte Christi tot Heusden, overmits de continuele ergernissen nu eenige jaeren by Johan Grevium veroorsaeckt, van de welcke hy weygerich blyft te doen reparatie sulcks als de saeke vereyscht, dit alles in Godes vreese overwoogen hebbende, nae de ordre ons in Godes woort gegeven, mitsdesen oordeelen, dat de voors. Grevius met geene stichtinge langer alhier als predicant der gereformeerde gemeynte in den dienst en can ofte behoort erkent te werden: gelyck wy hem mitsdesen van onsent wegen tot meeste stichtinge ende genoegen onser gemeynten vanden selven dienst ontslaen ende ontsetten, hem verclarende ende aenseggende bydesen tot onsen grooten leetwesen, met hem geen broot te konnen breken ofte langer den predickstoel vergonnen, ende protesteren mitsdesen van onsen ende der gemeynten wegen tegens den voors. Grevium indien hy voorder in qualiteyt van gereformeert predicant hem soude willen draegen in de gemeynte ende publycke kercke deser stede". *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

XCVI (blz. 250, aant. 1). In het *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n° 39, bevindt zich, als copie, dit briefje, op bovengenoemde commissie betrekking hebbende:

„Eersame goede vrunt vanden Broeck, U. E. sal gelieven in deliberatie te leggen met d. Cloppenburch, Potz ende andere, of het geraedsaem is demissie aende heeren staten van Hollandt ofte hare

Digitized by Google

Gecommitteerde Raden door Verbeeck (NB. den Heusdenschen „gerechtsbode") gesonden over te geven. Wy synder inne beducht wat domine heeft gedaen, wy synden Martenssen (NB. den brievenbode der Heusdensche vroedschap) tot dien eynde met de acte vande classe soo ick meene overhaestich naedat het cloxken geluyt was savonts den 11 Junij 1618. Onderstont U.E. dienstwillige ende was ondertekent A. vander Merwede. De superscriptie was: Aenden eersamen, vromen, zeer discrete Jan Franssen vanden Broeck in s Graven Hage". Vgl. daarmede bijlage XCIII.

XCVII (blz. 252, aant. 2). Het onstichtelijk karakter van de hiervóór vermelde handeling blijkt voldoende uit deze depositie, afgelegd door Lamberts Jarensz. en Marcus Rinharts, wettige diakenen: „Verclaren wy inde kercke by den anderen gevonden te hebben Joannem Grevium ende syn opgeworpene kerckenraet, vutgenomen Adriaen Janssen van Cuyck, die welcke absent was, bij hen hebbende twee predicanten vutten classe, ende dat den opgeworpene kerckenraet ons gewaer wordende ende syende dat wy naedes kerckenraets gestoelte quamen ons voorgecommen ende haer daerinne neder geset hebben. Verclaren voirts gesyen te hebben, dat indenaenvanck vande predicatie aent kerckengestoelte gecommen is Jan Claessen camerbewaerder, aenspreeckende Wouter Hamel een der opgeworpene ouderlingen, ende dat den voors. Grevius t' selve bemerckende vanden predicstoel gebruyckt heeft dese ofte diergelycke propoosten, waertoe dit gedaen onderde predicatie, hebdy yet te seggen, compt naede predicatie etc. Dat den selven camerbewaerder daernae ten tweede mael hem inde voors. kerckenraets gestoelte gevonden hebbende aenden voors. opgeworpene kerckenraet seecker gescrift heeft gepresenteert, welck gescrift den selven opgeworpene kerckenraet refuserende ende weygerende, en den voors. Grevius sulcx bemerckende, hebben wy gehoort dat den selven Grevius vanden predicstoel onderandere gebruyckt heeft de naervolgende woorden in substantie, dat syn kerckenraet in haer begonnen werck met couragie soude voortvaeren, seggende, datter gedaen is, is wel ende wettelyck gedaen. Wy sullent by de hooge hant wel vutvoeren, met meer diergelycke redenen. Verclaren noch dat alsdoen Huybert Willemssen Loockermans een der opgeworpene ouderlingen, mede overluyt totte gemeynte gebruyckt heeft dese woorden: het is geen noot, wij sullent te hoeffve wel verantwoorden". *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

Digitized by Google

XCVIII (blz. 254, aant. 5). Het volledig extract uit „de acta classis, gehouden tot Vianen den 11, 12, 13 Junij a°. 1618", voor zoover dat betrekking heeft op het zich ter vergadering gedragen van de Greeff, luidt aldus:

„Is ondertusschen in de classe verschenen Joh. Grevius, den welcken van d. praeside verhaelt ende voorgehouden is t' gene aengaende sijn deportement met den gevolge van dien den classe was voorgecomen.

Waer op Grevius gevraecht ende voorgestelt heeft, eer hij quam tot apologie, dese naevolgende vier vraegen ter gelegener tijt van den classe te beantwoorden:

I. Of het manierlijck is ende conform de ordre van de Nederlantsche kercken, dat een kerckenraet absolut deporteert een predicant sonder kennisse des classis ende synodi ende de meeste borgeren der stadt.

II. Of het politijckelijck ende oock kerckelijcken wel is ijemant te condemneren indicta causa ende dat in absentie.

III. Of een kerckenraet tegens wil ende kennisse van het meestendeel der borgeren professie doende van de religie, mach dadelijcken beroepen een ander.

IV. Of het een predicant betamelijck is door uijtstootinge van een ander sick in een plaetse in te dringen.

Heeft volgens de voors. Grevius beginnen te lesen schriftelijcke antwoorde ende exceptien op de acte des kerckenraets; ende aengaende het eerste dat aldaer verhaelt wert, van de conditien sijner aenneminge in den classe 1610 den 11 Augusti, heeft hij meermaelen daerop geseijt ende bekent, dat hij doen niet wijs genoech en was als hij sulcks geloofde, ende dat hij sulcks wederroepen hadde voor sijnen kerckenraet tot Heusden, ende meynde hem sulcks geene schande en was. Heeft voorder op de andere poincten der beschuldigingen in de acte begrepen sijne antwoorde niet gelesen. Maer op het stellen ende confirmeren van den nieuwe ouderlingen ende diaconen, heeft hij alleenlijck geantwoort, dat hij daer af den classi geen reeckenschap en behoefde te geven; ende dat sulcks sijn werck niet en was, maer sijne gemeijnte sulcks hadde gewilt.

Is, dewijle Grevius seijde dat hij sijne saecken hadde te verrichten ende niet lange alhier conde blijven, hem aengeseijt, dat hij geciteert was op het classe over 14 daegen te houden tot Gorinchem, ende daerentusschen nae overleveringe der documenten sick soude mogen bedencken ende prepareren; ende als hij excu-

Digitized by Google

seerde alsdan niet te konnen verschijnen, is hem drie weecken gepresenteert, ende gevraecht of hij alsdan oock soude verschijnen, heeft ten lesten schriftelijcken overgegeven dese naevolgende antwoorde:

Alsoo mijn deportement is absolut ende peremptoir, sonder van den classe ofte synodo mentie te maecken, hebbe ick mijn toevlucht genomen tot hooger hant aen de vergaderinge van de hooge mog. heeren Staeten, sal van haer verwachten mijner saecken decisie, ende soo lange mijne saecke den oordeel des classis onttrecken, tot dat mij sulcks van hooge overicheijt sal worden geordineert. Ben daerom weijgerich op de citatie des classis te compareren. Actum Vianen Junij. Onder stondt, Joannes Grevius." *Hand. cl. Gorc.*, 11—13 Juni, 1618. Vgl. *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

XCIX (blz. 255, aant. 5). „Copije.

Aende ed. h. mog. heeren mijn heeren de staten van Hollandt ende Westvrieslant. Verthoont in aller reverentie ende ootmoet Joannes Grevius bedienaer des heyligen evangeliums tot Heusden, hoe hij voor acht jaren wettelyck ende eendrachtelyck [a]) aldaer beroepen, niettegenstaende syn gevoelen aengaende de Goddelycke predestinatie ende aencleven vandien openbaer was, te accorderen met tgene ten huydigen dage (tot onderscheijt) de opinie der remonstranten genoemt wert, alsoo sulcx de magistraet aldaer, mitsgaders den kerckenraet heeft mogen blycken bij de verscheydene waerschouwinge aen haer gedaen vande gedeputeerde des sinodi anno 1610 Joanne Becio ende Festo Hommio, de welcke bij verscheijden brieven, mij suspect ende in gefecteert te syn, mit Arminii haer gevoelen hebben verclaert, versoeckende aende classe mij niet te accepteren sonder voorgaende nieuwe examinatie tot verseeckering van suijverheyt mijner leere, doch dese gerequireerde examinatie bij mij gantschelyck geweygert ende afgeslagen, mij in mijn beroep ende bevestinge desselven niet verhinderende [b]), hebbe door Godes genade mit seer goet contentement der geheele gemeente mijnen dienst bij na ses volle jaren [c]) mit goeden aenwas ende vermeerdering der kercken betreden: vrij openbaer ende sonder eenige tegenspraeck [d]), berispinge of misnougen van ijemant, de verkiesinge der geloovige, de crachten der verdiensten Jesu Christi, de maniere der werckinge vande genade Godes in en aen den mensche, leerende conform de articulen bij de remonstranten gedefendeert a°. 1611 inde conferentie door last uwer Hoog Mog. gehouden. Dit alsoo

Digitized by Google

te syn ben ick bereet bij overvloedige getuijgenisse altyts des noot synde te doen blycken, gelyck dan oock ten deele de waerheijt van sulcx toonen can dese geannexeerde attestatie [e]), maar alsoo ick tot mijne groote droevenisse nu twee jaren herwaerts ende meerder gespeurt hebbe eene ongelooffelycke alteratie in soodanigen vreedsinnige gemeente ende bij na een onversoenelycke verbitteringe tegens mijnen persoon gecauseert deur t onbeschaemt schelden [f]) ende gestadich lasteren van sommige over mijne soodanige leere, de welcke u Hoog. Mog. in hare resolutie Christelijck ende tolerabel te sein hebben verclaert, in welcke alteratie ende verbitteringe de gemoederen der eenvoudige [g]) dagelijcx gevoedet ende versterckt worden door de vreemde proceduren ende attentaten des kerckenraets, nu als myne formele partije van mij gantsch gescheijden ende gescheurt synde [h]), de welcke boven desen, dat mij mijn beurte soo int prediken als int administreren des heijligen nachtmaels tot onderscheydelycke malen geweldichlyck syn ontnomen [i]), sich weygert int gehoor [k]) des Goddelijcken woorts oft gebruijck der heijlige sacramenten eenige gemeynschap met mij te houden, welcke nochtans (behoudens de vrijheijt mijner conscientie) bij mij aen haer tot distincte reijsen vriendelyck is versocht, ten sij dan dat ick detestere de Arminiaensche factie [l]) die sij alsoo noemen bekennende schult voor haer ende de gemeente in mijne leere ende proceduren gedoolt te hebben, dingen voorwaer mij ten eenmael ondragelyck, streckende alleenelyck om oft over mijne conscientie te heerschen [m]), oft mij uijt mijne plaetse eijntelyck te verstooten, waer toe dan seecker geschrifte mij seer nadeelich sommige vande gemeente is in handen gestelt, mit last de onderteeckeninge van sulcx bij den meesten der gemeijnte te procureren, synde van sulcken teneur ende inhout, als dat de gemeijnte versoecken aenden kerckenraet, dat Grevius gehoude ende geconstringeert werde tot kenninge van schult, afstant vande Arminiaensche factie ende treecken ende naer voorgaende behoorlijcke satisfactie versoeninge met de gemeente. Wanneer dan sulcx van mij niet sal wesen (gelyck het niet zijn mach) impetrabel mercke ick lichtelyck ende mit mij vele vrome, vreedsame ingesetenen onser stede wat mij dan sal staen te verwachten, suspensie namentlyck oft deportement van mijnen dienst twelck dagelycx bij verscheijde [n]) wert gedreycht mit seer onchristelijcke ongebonden woorden, daer toe dan oock den kerckenraet geheel te inclineren openbaerlyck bekent is. Ende alsoo ick mij geen hulp noch voorstant vander meestendeel der

Digitized by Google

tegenwoordige regerende heeren [o]) in onse stede can verseeckeren, siende haere groote partijschap [p]) tegens mij tot meermaels hanttastelyck getoont, ende alsoo ick dan van goede hope en vertrouwen op haer mij gants ontbloot vinde, soo ist dat ick in aller ootmoedicheijt mij tot u Hoog. Mog. keerende bidde en versoecke seer dienstelyck dat u Hoog. Mog. mijn persoon in hare protectie nemende believe mij in alle mijne leere ende gevoelen twelck ick altijt conform [q]) geleert hebbe u Hoog. Mog. resolutie blijvende altijt binnen de palen van u Hoog. Mog. uijt Godes woort gestelt van alle onverdraechgelycke molestatie te bevrijden ende door hare macht ende authoriteijt mij in mijn dienst, tot dienst van vele [r]) de welcke sulcx hartelyck wenschen ende begeren te mainteneren, bidde dit selve nochmaels in aller ootmoedicheijt, alsoo ick apparentelyck sonder u Hoog. Mog, authoriteijt en patrocinio in mijnen dienst ende plaetse met rust niet lange sal mogen continueren. Dit doende etc.

Edele Hoog Mog. Ter wijlen ick de gelegentheijt wachte om dese mijne remonstrantie u Hoog Mog. over te geven comt den remonstrant de tydinge dat een deel [s]) vande magistraet tot Heusden den selven in syn afwesen indicta causa [t]) datelyck van zyn dienst hebben gedeporteert, oock dat de preparaten al gemaect zijn om een ander in syn remonstrants plaetse te beroepen, soo het niet alreede geschiet is. Bidt ende versoeckt nochmaels de remonstrant dat u Hoog Mog. syne saecke gelieve by der hant te nemen, ende niet toe te laten dat hare getrouwe dienaren, die wettelyck in haren dienst geroupen synde hen altijt in conformiteijt van u Hoog Mog. resolutie in goeder conscientie gedragen hebben alsoo tegen alle recht, reden en billicheijt oock civile ende kerckelycke ordre als mit gewelt onderdruckt werden. Dit doende etc."

Tegen bovenstaande remonstrantie van Grevius brengt Voetius eigenhandig het volgende in 't midden, „Verclaeren ende attesteren:

[a]) Is niet eendrachtelyck beroepen, maer hoe sijn beroep is geschiet blyckt uijt depositie geteeckent C.

[b]) Hoe dat sijn beroep niet verhindert werde, maer voortganck hadde als hij alles beloofde ende placebo speelde, siet A. ende B. ende C.

[c]) Al vrij wat minder als bij nae 6 volle jaeren, alsoo door het precipiteren van het beroep eenes tweeden predicants ende met

Digitized by Google

het uijtsluijten aller dienaeren in den lande van Heusden van den predickstoel (tegens t' gene van hem expresselyck met de selve dienaeren geaccordeert was op de lyckmaeltijt Nicolai) de gemeijnte groot nadencken wert gegeven, blyckende uijt haere requeste aen den kerckenraet voor paeschen a°. 1615 overgelevert.

d) Siet hier van contrarie attestatien. XXX ende △.

e) Siet contrarie attestatie des kerckenraets. ○○○.

f) Wat schelden dit geweest is, ende wie dit gedaen heeft, dient bewesen; ofte andersins meriteert geen geloove.

g) Onwaerheijt, die eenvoudige (de gemeijnte te weten) die hebben geduerichlyck self aen den kerckenraet aengehouden, ende versocht: dat alle verbitteringe ende scheuringe van u aengerecht mochte wechgenomen werden; gelyckse tot diversche reijsen door mondelycke ende schriftelycke aenspraecken ende requesten selfs den kerckenraet vermaent hebben haer officie te willen doen; als 1615 ende 1617 den 12 Febr. ende den 26 Aprilis.

h) Grevius heeft sick vanden kerckenraet gescheijden ende gescheurt. Siet de 3de remonstrantie.

i) De kerckenraet heeft kerckelyck geresolveert ende in stilte ende ruste uijtgevoert met genoegen ende blijschap der gemeijnte de bedieninge des nachtmaels, ende dat door Voetium, daer toe synde van den kerckenraet geconstitueert. Siet de acte ⊖ ⊖.

Aengaende de beurte van prediken is sulcks onwarachtich; maer heeft Grevius Voetio sulcks gedaen te kersmisse 1617. Siet ⊞.

k) Uijt het gehoor hebben sij haer niet teenemael onthouden. Van het avontmael hebben sij van u door soo vele hevige proceduren ontrust synde, over de welcke ghij u niet en wildet met haer versoenen; ende als op u bedriechlycke belofte weder ten avontmael gecomen synde, hebt ghij die wederom afkeerich gemaeckt door uw quaeden handel.

l) Besiet hier van de articulen tot vrede u voorgehouden voor kerstijt, die vrij wat anders seggen.

m) Soo is dan kerckelycke discipline in uwen sin conscientie dwanck.

n) Sulcke most ghij noemen, ofte andersins sult niet gelooft werden, alsoo het u gewoonte is lichtelyck sonder reden yemant te beschuldigen.

o) T' is wonder dat ghij het soo gemaeckt hebt, dat ghij niet alleen u gemeynte ende kerckenraet, maer oock de magistraet tegen hebt. Ghij beschuldicht u selven als ghij dat segt.

Digitized by Google

p) Die juijst u leere ende quaede procedueren niet toe en staet ende uwen sin volcht als ghij spreeckt, die is partijdich.

q) Als ghij Vorstium in alles defendeert, ende d'erfsonde, overaltegenwoordicheijt Godts, de eenvoudicheijt synes wesens, de seeckerheijt der salicheijt, de particuliere voorsienicheijt Godts tegenspreeckt, leert ghij dan conform de resolutie der ed. heeren Staeten?

r) Die vele en sijn altyts de gemeijnte van Heusden niet, maer meest half-Papisten, Libertijnen, Epicureën.

s) Wettelyck van die ordre daer van ghij syt beroepen syt ghij ontslaegen, ende sulcks geapprobeert van de magistraet.

t) Ghij syt soo dickwils gehoort ende u saecke is soo menichmael geventileert". *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II, B, a, n°. 39.

C (bladz. 256, aant. 1). Met betrekking tot de Greeff's houding en gedrag ter classicale vergadering te Woudrichem, bevatten de *Briev. en pap. kl. Gorinchem* deze door Voetius geschreven depositie:

„Verclaeren ende attesteren wij ondergeschreven ons wel indachtich te wesen, dat Johannes Grevius in de classicale vergaderinge gehouden tot Woudrichem den 16 ende 17 Julij a° 1618 geseijt heeft dese naevolgende woorden:

1. Dat sijnen kerckenraet tot Heusden seijden, dat de broederen des classis, als sij tot Vianen in den classe geoordeelt hadden dat den gepretendeerden kerckenraet tot Heusden onwettelijck was; moesten alsdan ofte partydich ofte blint, ofte droncken geweest sijn. Dat soo daer een deel cootjongens hadden geseten, de selve beter souden hebben geoordeelt.

2. Dat de voorsegde Grevius David du Pierre noemde, eenen grooten geck, ende oock in franchois tegen hem seyde: vostre bestise.

3. Dat hij van Jacobo Snoeck sal. seyde: J. Snoeck heeft tegen mij willen getuijgen dat ick geseijt soude hebben datter bloet om soude werden vergoten; maer dien man en was niet goet genoech om te attesteren ofte te getuijgen.

4. Dat de voors. Grevius Voetio verweet, dat hij tot Vlymen hem selven onwettelijck hadde ingedrongen, dat hij door bidden de beroepinge hadde gecregen, ende sijn broeder van huijs tot huijs hadde geloopen om onderteeckeningh te hebben, ten lesten dat de beroepinge was emendicata ende autoritate extorta. Waerop wij mede gehoort ende gesien hebben dat Voetius opstaende heeft begeert ende versocht aen d. praesidem ende de vergaderinge, dat Grevii seggen ende sijne ontkenninge mochte van

Digitized by Google

den scriba aengeteeckent worden, dit eernstich met luijder stemmen tot meermaelen toe versoeckende, seggende daer bij dat hij wilde, soo hij schuldich was aen t' gene hem Grevius opleyde, daerover gecensureert te worden; ende indien niet, dat dan de calumniateur soude gecensureert werden. Protesterende voorts ende hem beclaegende, datter geen recht was: doch dat hij niet en heeft geobtineert.

5. Dat de selve Grevius, willende in den classe verwijten dat met leugenen ende valscheijt in het deportement tegens hem gehandelt was, alsoo in de remonstrantie des kerckenraets tot Heusden aen de ed. mog. heeren Staeten stont, dat Jacob Croes ende Dirck Goossens sijn beroep niet hadden geteeckent; ende Voetius hier op hem tegensprack ende bewees I. dat van Dirck Goossens noijt sulcks geseijt ofte geremonstreert was. II. dat van Jacob Croes sulcks wel warachtich was, doch dat de naemen van Jacob Croes en Dirck Goossens niet en waeren geëxprimeert in de remonstrantie. III. maer dat een seecker attestatie was geannexeert aen de remonstrantie, in de welcke de naemen stonden.

Heeft Grevius dese drie poincten directelyck ontkent ende tegengesproken, ende Voetium voor eenen leugenaer gescholden; oock sijn seggen bevesticht met sweiren, dat hy moste versincken. Ende als hem Cloppenburch de remonstrantie selfs dede lesen, ende hij daer de voorsegde naemen niet en vondt, heeft hij geëxcipieert, dat hij wilde sien de remonstrantie self, die aen de ed. heeren Staeten was gelevert, niet te vreden sijnde met de copije. Daer bij noch dese redenen voegende, dat mijn heere van Kessel, Wttenbogaert, van Sorgen, H. Loquermans, Jan Lenartsen, Fockester, te gelyck met hem de remonstrantie alsoo hadden gelesen, ende moste derhalven sulcks daer in staen als hij geseijt hadde. Oock, dat het moste daer in staen, want hij hadde in sijne antwoorde daer af een artijckel gestelt, ende wel te bedencken was, dat hij soo vergetende ofte stout niet en soude sijn. Waer toe hij dan sijn antwoorde opsloech ende las uijt de selve een artijckel, doch stonden daer mede de naemen van Jacob Croes ende Dirck Goossens niet gementioneert. Actum desen 19 Julij 1618.

Hebben mede dit alsoo gehoort, uijtgenomen het sweiren gementioneert in den vijfden artijckel, A. Adriani, J. Cloppenburch, David du Pijre.

Dit hebbe ick al te saemen wel gehoort, genoteert ende onthouden, uijtgenomen t' gene in den 5 art. staet van het sweiren Grevii; d' welcke ick verclaere tot tweemael toe gehoort te hebben

Digitized by Google

van d. Arnoldo Geisterano, dat Grevius sulcks geseijt hadde, Gisbertus Voetius.

Hebbe dit al te saem gehoort, wtgenomen het schelden op David du Pire ende het sweiren, Petrus Loor ende ick Abrahamus Snoeckius".

CI (blz. 259, aant. 3). Geruimen tijd na het verbannen „der Remonstrantsche factie" uit Heusden, werd aan Severijn Jansen, pachter van den bieraccijns, eene niet onbelangrijke gratificatie toegekend voor ten dezen opzichte bewezen diensten. Daarvan maakt gewag, hetgeen hier volgt:

„Verthoont seer reverentelycken U. E. onderdanige dienaer Severyn Janssen, hoe dat hy ten tyden vande Arminiaensche troublen alhier veele guns ende weder geloopen heeft tot vercortinge van syne menage ende specialycken tot verscheyden maelen by de heeren wethouderen de goede saecke toegedaen ende den kerckenraet hem heeft laten imploijeren om naer den Haege ende andere plaetsen te gaen ende aldaer in stilheyt ende secretelyck brieven te brengen; item te bootschappen, ende te verrichten t' gene noodich werdt bevonden, d'welck dan eenige van U. E. collegie alsnoch sullen connen gedencken. Voor welcke oncosten den suppliant doen ter tyt niet geeyscht, veel min ontfangen heeft. Versouckt derhalven gedienstelyck dat U. E. gelieve de voors. syne trouwe diensten in consideratie te nemen ende hem eenich faveur daer over te bethoonen, volgens U. E. discretie. Dit doende etc."

Als apostille staat aan den kant geschreven: „De wethouderen ende regeerders der stede van Heusden, gesijen hebbende dese requeste, hebben den suppliant in aensijeninge vande debuoiren henlieden bewust, daer van hij noijt en is gerecompenseert, toegevoecht de somme van hondert ca: guldens, ordonnerende den borgemeester Jarens hem suppliant deselve hondert ca: guldens te betaelen, die hem inne reeckeninge geleden sal worden daer ende soo behoort, mits overbrengende dese met quitantie. Actum 5 Jan.rij 1630. Mij mede jegenwoordich, (was get^d.) van Haeren".

Nog is daarbijgevoegd deze quitantie: „Dat Severijn Janssen bekende door handen vanden borgemeester Jarens ontfangen te hebben de somme van hondert ca: guld. bovengeroert. Toirconde dese onderteeckent, (was get^d.) Peeter Jacopsse vander Haghe. Huijbert Walewijnssen". *Oud-arch. Heusden*, E. 219, bijlage tot fol. 40 verso der gemeenterekening.

Digitized by Google

CII (blz. 261, aant. 2). Tijdens de drieentwintig jaren van Voetius' predikantsleven heeft hij achtereenvolgens tot ringbroeders gehad te

Aalburg en Heesbeen:

Jacobus Snoeck (1610—1616); Johannes Theod. Cloppenburch (1616—1618); Abraham Adriani (1618—1621); Casparus Hellius (1621—1626); Jacobus van Oudenhoven (1626—1632); Martinus Lydius (1632—1634).

Baardwijk en Den Elshout:

Joannes Andelius (1610—1613); Samuel de Prince (1613—1619); Petrus Loorius (1619—1622); Guilielmus Corsmannus (1622).

Babylonienbroek en Hill:

David du Piere (1610).

Crevecoeur en Onsenoort:

Matthias Havius (1610—1614); Samuel Platevoet (1614—1620); Amandus Broeckhuysen (1620—1625); Johannes Wyckentoorn (1625).

Doeveren, Genderen en Gansoijen:

Henricus Tamerus (1610—1619); Johannes Wyckentoorn (1619—1625); Henricus Geisteranus (1625—1630); Abrahamus Gallus (1630).

Drongelen en Eethen:

Abraham Adriani (1611—1618); Henricus Hoeck (1618—1634).

Hedikhuizen en Herpt:

Josephus van der Rosieren (1610—1617); Petrus Loorius (1617—1619); Johannes Paludanus (1619—1622); David Massys (1622—1627); Arnoldus Menningius (1627).

Heusden:

Nicolaus Petri van Houweningen (1604—1615); Joannes Grevius (1610—1618); Johannes Theodori Cloppenburch (1618—1621); Johannes Seroyen (1621—1622); Johannes Slatius (1622).

Meeuwen:

Abraham Adriani (1611—1629); Johannes Mylius (1629).

Veen:

Cornelius Drongelensis (1611—1619); Abraham van de Velde (1619).

Digitized by Google

Vlijmen en Engelen:

Johannes Slatius (1617—1622); Theodorus Groen (1623).

Wijk:

Jacobus Snoeck (1610—1616); Abraham Jacobi Snoeck (1616—1622); Elias Rotarius (1622).

CIII (blz. 266, aant. 2). In de acten der Gorcumsche classisvergadering 20 en 21 Oct. 1614 te Heusden gehouden onder het voorzitterschap van Grevius, terwijl Voetius scriba was, staat deze bijzonderheid te lezen:

„Is om beter orden te houden geresolveert dat in de vergaderinge des classis de broederen sullen haere sit plaetse hebben secundum ordinem temporis op de welcke sij in den classe den dienst betreden hebben. Welcke ordo hier achter op de caffiturie deses boecks geschreven is". Van het blad in folio waarop door Voetius die „ordo temporis" werd neêrgeschreven is, bovenaan, een stukje weggesleten, zoodat nu de lijst begint met [Henricus] Spudaeus. Ook blijkt ze niet geheel en al betrouwbaar, wat aangaat de volgorde, afgerekend naar den tijd van het zitting nemen der onderscheiden broederen. Om echter een overzicht aan de hand te doen van Voetius' medeleden in de Gorcumsche classis, zoowel ten jare 1614 bovengenoemd als ook vroeger en later (van 1611 tot 1634), heb ik bedoelde lijst, voor zoover noodig, aangevuld. Bij wat hier volgt, geeft uitsluitend het cursief gedrukte de nog voorhanden naamrol terug door Vlijmens predikerzelf „op de caffiturie" van het classisboek geschreven.

Leerbroek:

Gerardus Wilhelmi Swarts (Swartius); — in 1620 Hermannus Suidas Artopaeus.

Doeveren, Genderen en Gansoyen:

Henricus Tamerus; — zie verder: ring Heusden.

Kedichem:

Wilhelmus Vinckius; — in 1615 Arnoldus Sinderus, in 1619 Gerardus Broeckhuysen.

Kuilenburg:

Hermannus Bergejus; — zie verder: hieronder.

Arkel:

Henricus *Spudaeus;* — in 1620 Abraham Adriani, in 1629 Henricus Geisteranus, in 1633 Nicolaus Entenius.

Digitized by Google

Gorinchem:

Jodocus Geisteranus; — in 1618 Johannes Spiljardus, in 1622 Johannes Velthuysen, in 1632 Henricus Alutarius.

Hoornaar:

Christianus à Porta; — in 1624 Hermannus Schevenhuysen, in 1632 Everhardus Kieftius.

Woudrichem:

Gedeon Sonnevelt; — in 1619 Dionysius Spranckhuysen, in 1625 Petrus Loorius.

Noordeloos:

Wilh. vander Walle; — in 1618 Henricus Boterpot.

Gorinchem:

Petrus Theodori Leewius; — zie verder: hierboven.

Heusden:

Nicol. Petr. Houweningen; — zie verder: ring Heusden.

Uitwijk.

Johannes Willemsen; — in 1619 Abrahamus Torrentinus.

Andel:

Sebastianus Helt; — in 1615 Abrahamus Genius.

Nieuwland:

Aegidius Nothaeus; — in 1623 Everhardus Kieftius, in 1633 Henricus Crollius.

Vianen:

Luderus Vogelsanck; — in 1629 Johannes Vogelsangh, tweede predikant aldaar.

Schelluinen en Sleeuwijk:

Hubertus Arnoldi; — in 1617 Arnoldus Geisteranus, in 1620 Timannus Heer; en, na scheiding, te Sleeuwijk: in 1631 Johannes Cuperus.

Heukelom:

Matthias Havius; — in 1611 Johannes Lissius, van 1630—1636 vacant.

Leksmond:

Julius Eisonius.

Werkendam:

Johannes Petri Houweningen; — in 1632 Hermannus Schevenhuysen.

Digitized by Google

Heikop:

Rutgerus Clock; — in 1620 Henricus Crollius, in 1634 Reynerus Vogelsangh.

Kuilenburg:

Adamus Billichius; — van 1616—1620 bleef de tweede predikantsplaats onbezet, in 1620 Johannes van Ravenswaay; in 1624 werd Kuilenburg gebracht onder de classis van Buren.

Giessen en Rijswijk:

Petrus Neander.

Ameide en Tienhoven:

Idsardus Freder. Auricanus.

Heusden:

Johannes Grevius; — zie verder: ring Heusden.

Aalburg, Heesbeen en Wijk (tot 1618):

Jacobus Snoeck; — zie verder: ring Heusden.

Herpt en Hedikhuizen:

Josephus vander Rosieren; — zie verder: ring Heusden.

Babylonienbroek en Hill:

David du Piere.

Hoog-blokland:

Cornelius Geisteranus; — in 1620 Thomas Dingslagen, in 1623 Petrus Backerus, in 1633 Isaäcus Wassenburgius.

Meerkerk:

Johannes Blom: — in 1620 Theodorus Gisberti.

Drongelen, Eethen en Meeuwen:

Abraham Adriani; — zie verder: ring Heusden.

Hardinxveld en Giesendam:

Johannes Lissius; — in 1611 Regnerus Regneri, in 1617 Hugo Aloysius, in 1623 Thomas Dingslagen.

Veen:

Cornelius Johannis Drongelensis; — zie verder: ring Heusden.

Vlijmen en Engelen:

Gisbertus Voetius; — zie verder: ring Heusden.

Oosterwijk:

Christianus à Straessele; — in 1623 Johannes van der Hagen, in 1632 Adamus Isbrandi.

Zijderveld en Everdingen:

Petrus Nienrode; — in 1611 Julius Eysonius, in 1618 Jacobus Bellard. Na de scheiding kwamen weldra beide plaatsen onder de classis van Buren.

Digitized by Google

Almkerk:

Henricus Boterpot; — in 1611 Arnoldus Adriani Heeckhusius, in 1620 Franciscus Nicolai de Wael, in 1631 Ambrosius van Houweningen.

Asperen:

Cornelius Leoninus; — in 1611 Dionysius Spranckhuysen, in 1620 Petrus Loorius, in 1626 Josua Sonneveldius.

Baardwijk:

Samuel de Prince; — zie verder: ring Heusden.

Crevecoeur:

Samuel Platevoet; — zie verder: ring Heusden.

Spijk:

Hermannus Nachenius.

CIV (bl. 271, aant. 2). Nadat Cornelius Geisteranus had verklaard „tot openinge van sijn gevoelen sich gewillich te sullen subjicieeren het examen dat de vergaderinge soude believen aen te stellen, nopende de verschillende vijf poincten", werd bedoeld onderzoek onmiddellijk daarop door d. Luderus Vogelsangh „aldus in forma" gehouden:

„1. Van de praedestinatie is hij gevraegt: Of God de Heere den mensche heeft aengesien in sijne eeuwige verkiesinge als geloovig sijnde? Heeft Corn. Geisteranus geantwoort: Neen, maer t' geloove is een vrucht van de verkiesinge, ende de verkiesinge een oorsake van t' geloove ende goede wercken. Ephes. 1.

2. Van de doot Christi is hij gevraegt: Of Christus voor alle ende een ieder gestorven is, ofte alleene voor de uijtvercoorene? Heeft geantwoort: Genougsaemlijck voor alle ende een ieder; doch crachtelijck ende dadelijck alleene voor de uijtvercoorene. Item: Of t' voornemen Christi is geweest in sijn lijden andere dan de uijtvercoorenen de salicheijt te impetreeren ofte te verwerven? Heeft geantwoort: Neen, ende dat sulcx blijckt overmits hij niet allen t' evangelium laet prediken, t' welcke hij andersins doen moeste.

3. & 4. Is gevraecht: Of de sonderlinge genade Gods die den uijtvercoorenen eijgen is, niet en is de eenige principale werckende oorsake van s' menschen bekeeringe? Heeft geantwoort: Jae, want het woort uijterlijck gepredickt kan wederstaen worden; maer als den H. Geest boven het woort inwendigh ende immediatelijck werckt,

Digitized by Google

soo werckt hij alsoo dat hij niet wederstaen en wert. Item: Of hij toestaet die distinctie die tot verclaeringe van desen artijcel gemaeckt wert tuschen de inwendige crachtelijck werckende roepinge, ende die roepinge die uijtwendigh ende niet crachtich is? Heeft geantwoort: Jae. Item: Of hij bekent dat des menschen wille in den eersten oogenblick van de wedergeboorte ten aensien van de voorencomende ende van buijten aencomende genade niet en werckt, maer haer alleene lijdelijcken draecht, mere passive, alhoewel ten aensien van den tijdt der wedergeboorte lijdelijck ende werckende, passive et active, door de genade des H. Geestes die den uijtvercoorenen eijgen is? Heeft geantwoort: Jae.

5. Item: Off de uijtvercoorene ende wedergeboorene kinderen Gods soo bewaert werden, dat sij ten aensien van haere swackheijt wel connen uijtvallen van het salichmakende geloove, maer niet en connen geheellijck nochte totten eijnde ten aensien van de verkiesinge, wedergeboorte ende voorbiddinge Christi voor hen? Heeft geantwoort: Jae, ende geprotesteert alles te seggen voor Gode en dese vergaderinge in goede geruste conscientie; ende belooft met behoorlijcke middelen de contrarie leere; ende onbehoorlijcke proceduijren der partije tegen te staen, ende oock in sijne predicatien de gemeijnte tot Gorcum te sullen contentement geven nopende sijne rechtsinnicheijt in de voorsegde leere.

De classe heeft in dese voorsegde verclaeringe Cornelii Geesterani verclaert volcomen contentement te nemen, ende sulcx de twee gedeputeerde voors. aengedient, ende van de voorsegde verclaringe hun copije belooft, ende versocht dat oock in de voorsegde lijste Cornelius voors. nevens andere geregistreert mochte werden, t' welcke geschiet is". *Hand. cl. Gorc.*, 20 en 21 Nov. 1617.

CV (blz. 282, aant. 2). Onder meer, bevatten *Gisb. Voet. Aant.* N°. III ook deze bijzonderheden:

„Voetius wederom komende den 27 Februarij [t. w. uit Den Haag], des maensdaechs tot Gorcum komende, heeft aldaer gevonden Josephus van der Rosieren, Arn. van Sinderen, Snoeckius, David du Pierre; die alleen uijt den classe op het versoeck van Johannes Croon, predicant tot Goudriaen, van wegen de vergaderinge der dolerende kercken tot Amstelredam gehouden [t. w. 25 Januari 1617], daer toe gelast [waren].

Ende hebben dese vijf seecker acte van verclaringe ende protest tegen de Remonstranten onderteeckent; ende des anderen daechs

Digitized by Google

daer nae mede tot onderteeckeninge verwillicht Platevoet, sijnde tot Heusden; ende eenen dach of twee daer nae Abrahamus Adriani.

Is Voetius van de broederen gedeputeert om met dese acte te reijsen nae Amstelredam, ende in de vergaderinge aldaer te verschynen etc. [op den kant staat: „die aldaer soude gehouden werden den 7 Martii"]. Heeft Voetius onderwegen aengesproken Mathiam Havium, die mede onderteeckent heeft; ende is met hem nae Amstelredam gereijst Petrus Nyenrode predicant tot Sydervelt met commissie van eenige broeders uijt de classe van Gorinchem ende Buren, ende heeft de selve in de vergaderinge tot Amstelredam de acte onderteeckent [op den kant staat: is onderteeckent tot ontrent 16]. Is dese acte daer nae, een weynich versacht ende gelimiteert sijnde van alle de broederen (uytgenomen de Remonstranten) geteeckent, selfs oock die gene die te voren voor het concept Lansbergii geweest waren" [zie hierboven, blz. 268]. *Briev. en pap. kl. Gorinchem.*

CVI (blz. 282, aant. 4). De acten der Haagsche vergadering van correspondentie, in Augustus 1618 gehouden, melden o. a. het navolgende:

„Art. 12. D. Johannes Blom predicant tot Maryekercke, [d. i. Meerkerk] gevraecht hebbende de vergaderinge, wt name van verscheyden broederen des classis van Gorchem, hoe sy haer souden hebben te gedragen tegen Johannem Grevium, dewelcke binnen Heusden eenen nieuwen kerckenraet op zyn eygen hant onwettelyck vercoren heeft, tegen den wettelycken kerckenraet aldaer, ende die sich in dit stuck het oordeel des classis niet en wil onderwerpen. Is geantwoort dat de classis van Gorchem, hem ende synen nieuwen kerckenraet sal citeren, ende kerckelyck tegen haer procederen, volgende trecht dat de classis heeft, over alle ledematen die onder haer resorteren [sic].

Art. 16. D. Voetius predicant tot Heusden heeft voorgestelt, hoe dat de kerckenraet van Heusden met appropatie [sic] vande e. magistraet aldaer, op het versoeck vande gemeynte, hebben d. Grevium gedeporteert, ende acte van soodanich deportement in haren classe gebrocht, ende versocht de approbatie des classis van dese hare procedure tegen Grevium voornoemt. Maer dat Grevius hem selven het oordeel hares classis heeft ontrocken, hem beroepende op de ed: mog: heeren staten van Hollant ende Westvrieslandt: soo dat de classis (dewyle hare Ed: Mog: hem niet en

Digitized by Google

hebben weder gesonden aen haer) hoewel iterativelyck vande voornoemte kerckenraet versocht synde als vooren, niet en heeft inde sake connen doen, ende ondertusschen persisteert Grevius in syn hart voornemen. De vergaderinghe gevraecht synde hoe de kerckenraet haer voortaen in dese saecke sal hebben te gedragen, heeft haer geraden, dat sy d' acte van weygeringe des classis, ende van hare antwoorde ende voorts de gantsche sake sal brengen tot den synodum particulier, om aldaer geoordeelt te worden, doch by soo verre de classis voernoemt, gehoor gevende t' versoeck des kerckenraets, den selven Grevium over syn contumacie volgens het advys hier boven geroert, coemt te suspenderen, so sal de classis, ende niet de kerckenraet voornoemt, Grevium voor den synodum particulier betrecken, ten eynde over syn contumacie ende verdere mishandelinge aldaer geoordeelt werde". Vgl. daarmede, hierboven, bl. 256, 257. Zie „Acta vande vergaderingen van correspondentie", in het *Classicaal archief te Dordrecht.*

CVII (blz. 284, aant. 2). Omtrent den kwartijn, waarin Voetius zijne aanteekeningen de Dordtsche synode betreffende had neêrgeschreven, berichtte later Matthias Nethenus, prof. theol. te Utrecht, in de „praefatio" door hem ten jare 1658 geplaatst voor de „Opera omnia" van Guilielmus Amesius: „non ingratam curioso lectori operam me navaturum confido, si historiam illam [t. w. het twistgeding van Sibrandus Lubbertus tegen Maccovius, den Dordtschen vaderen ter beoordeeling voorgelegd], ut ex orali relatione et diario synodico venerandi collegae Voetii percepi, paulo plenius recenseam". Zie Kist en Royaards, *Archief*, dl. III, blz. 550. Dat Nethenus, na met vrucht bedoeld „diarium synodicum" gebruikt te hebben, niet verzuimde aan zijn Utrechtschen ambtgenoot diens dagverhaal terug te geven, mag worden afgeleid uit het tijdstip: 18 December 1662, toen Voetius' testament voor den notaris Jan van Vechoven werd gepasseerd. Immers spreekt die uiterste wilsbeschikking over het „diarium" als over iets, dat op genoemd oogenblik in het bezit was van den testateur.

CVIII (blz. 290, aant. 1). Het album van „Henricus ab Essen", raadsheer in het hof van Gelderland en gedeputeerde naar de Dordtsche synode, dat tegenwoordig wordt bewaard ter Leidsche universitiet, HSS. XVIII, n°. 914, onder den titel: „Auspicium synodi nationalis ecclesiarum reformatarum belgicarum, quae celebratur Dordrechti, ann. 1618 & 1619. Cum nomenclatore

Digitized by Google

deputatorum ad hanc synodum. Dordrechti, ex officina Joannis Berewout, anno 1619", bevat op p. 131 een schrijven van Voetius, en wel in dezen vorm:

„Pugna pro veritate et justitia et
Deus pugnabit pro te.

καίρω γαρ ἰδιώ θερίσομεν.

[Bij dat laatste, ontleend aan Gal. 6 vs. 9, moeten evenwel de toonteekens zijn: καιρῷ γὰρ ἰδίῳ θερίσομεν; vgl. hierboven, blz. 77, aant. 2.]

Nobilissimo, amplissimo, consultissimoque D. Henrico ab Essen Ducatus Geldriae et comitatus Zutphaniae Consiliario, ab Illustr. et praepotent: DD. Ordd. Generalibus ad Synodum Nationalem misso, haec in debitae observantiae signum scribebam. Dordrechti, x kal. Jun. M.IOC.XIX.

Gisbertus Voetius.

CIX (blz. 302, aant. 2). „Also sekere miszverstanden ontstaen waeren over de interpretatie ende practijcke van den 31en art. sijnodi delphensis, so heeft dese teghenwoordige sijnodus, om voor het toecomende alle swaericheden, die daeruijt souden moghen ontstaen, voor te comen, goet gevonden den boven gemelten art in volgende maeniere te verclaeren ende te amplieeren. Ende sullen hiermede cesseren alle voorighe kercklicke procedueren in de kercke ende classe van Rotterdam te dier oorsake gevallen:

I. De christenen sijn niet alleene gehouden Godes woordt te hooren, te lesen, ende bij haerselven te overdencken, maer hebben oock de vrijheit om daervan met malcanderen te spreken ende te confereren, tot onderlinge onderrichtinge, vertroostinge ende vermaeninge; doch met die conditie, dat sulx niet geschiede op tijden tot den publijcken godsdienst, off publijcke catechisatie geordineert.

Digitized by Google

II. Wanneer nu sulcke conferentien ende oeffeningen aengestelt werden bij personen van verscheijden huijs gesinnen tot een mercklick getall, sullen de exercenten gehouden sijn haere naemen ende oeffeningen den kerckenrahdt bekent te maecken, op dat de kerckenrahdt daerover behoude haere behoorlijcke opsicht.

III. De opsicht des kerckenrahdts sall hierin bestaen, dat de kerckenrahdt sall vermoghen, so dickwijls als sij het goet vinden sall, iemant te committeeren, om dese oeffeninge bij te woonen, offte in deselve te praesideren; doch wanneer de kerckenrahdt onnodich soude achten, offte haer ongelegen soude sijn iemant derwaerts te committeren, sullen de exercenten bij gebeurte een uijt den haeren laeten het woordt voeren, tot directie van die oeffeninge. Ende sullen in sulcken gevalle tot den kerckenrahdt offte een van den kerckendienaeren moeten gebracht werden de differenten off verschillen, daerinne d' exercenten malcanderen niet en souden connen verstaen. Ende sullen haer d' exercenten het advijs des kerckendienaers, off immers het oordehl des kerckenrahdts gehouden sijn t' onderwerpen.

IV. De exercenten sullen niet vermoghen tot dese haere exercitien in meerder getall te verschijnen dan neghen off thien, ende geen andere dan lidmaten van de Gereformeerde gemeente, ten waere de kerckenrahdt op haer versoeck sulcks anders consenteerde.

V. De exercenten en sullen niet vermoghen tot behulp van haere exercitien te gebruijcken andere autheuren dan die bij de Gereformeerde kercke alomme bekent ende aengenomen sijn voor rechtsinnige gesonde leeraren. Ende sullen haer wachten voor ijdele vraeghen ende spitssinnige disputen, die eenighe ontstichtinge souden veroorsaecken, maer alles handelen met Christlicke seedicheit ende nedericheit, in alle cortheit, sonder haer in te laeten in lange diductien bij forme van propositien off praedicatien.

VI. Sullen dese poincten van Ordere door den kerckenrahdt aen alle de geene die haer tot sulcke oeffeningen willen begheven, bekent gemaeckt werden, om bij deselve exercenten aengenomen ende ondertekent te werden". *Acta syn. part. Z. H.*, Leiden, 1629, art. 34.

CX (blz. 303, aant. 2). Het protest der Gorcumsche classis tegen de uitspraak, 4 Oct. 1634 in Veldius' zaak gedaan door het achttal broederen, dat in Augustus van dit jaar hiertoe door de Haagsche synode gedeputeerd was, luidde aldus:

Digitized by Google

„De broederen des classis van Gorinchem, hebben gesien het vonnis, 't welck de EE. broederen de gedeput^e^. des synodi heeft belieft te vellen over haere proceduren ende handelingen met d. Veldio. Welcke bij haer, naer aenroepinge van Godes heijligen name, inde vreese des Heeren sijnde overwogen, connen niet nalaten de EE. broederen gedepp. te verclaren:

1. Dat sij haer daer over ten hooghsten verwonderen, hoewel sij haer selven soodanigen uijtgangh vanden beginne deser handelinge hadden in-gebeeldt, vermits sij vernamen, dat sommige onder de geene die als rechters saten, niet na en lieten voor d. Veldio te advocateren ende pleijten.

2. Dat sij daer over ten hooghsten sijn bedroeft, niet omdat sij dit niet en connen met God over comen ende verdragen, maer omdat de kercke van Veen nu in meerder combustie noodwendigh sal vervallen, als sij voor henen geweest is; ende door desen handel de handen der godloosen so merckelick worden gesterckt, de herten der vroomen bedroeft, ende de monden der vijanden geopent.

3. Protesteren voor God ende den menschen dat sij gesocht hebben sielen te winnen, kercken te stichten, ordre te houden ende ergernisse te weeren: doch dat sij selfs door gedeput^de^. des synodi niet alleen daer in verhindert, maer oock daer over gecondemneert werden.

4. Troosten haer ondertusschen daer mede, dat sij hare conscientien hebben gequeten, ende haer selven connen ontlasten voor alle vroomen, de schuld gevende die gene die daer oorsake van sijn, ende Gode de sake bevelende.

5. Specialick, dat de broederen des classis inde sententie werden versocht hem daer voor te erkennen, ende bij sijn kercke door haere gedeput^e^. qua publice qua privatim etc. te reconcilieren ende aengenaem te maken, etc. Verclaren de broederen, d. Veldium te sullen houden voor sodanigen als sij weten ende met vele documenten bewesen hebben dat hij is, sonder voor tegenwoordigh te connen aennemen ofte in't werck stellen 'tgene in de sententie op hun versocht wert; sullende voords de sake brengen tot de volle vergaderinge des classis.

6. Wenschende tot een af-scheijd den EE. broederen Gedeput^en^. des synodi claerder gesight ende gesonder oordeel. *Hand. cl. Gorc.*, 2 tot 5 Oct. 1634.

Digitized by Google

CXI (blz. 304, aant. 2). De drie „interrogatoria" door Voetius aan de Gorcumsche classis gesteld, met betrekking tot zijne rechtzinnigheid op het punt der Zondagsviering, waren:

„1. Of ick oyt by eenige vergaderinge des classis ofte haere gedeputeerden ofte visitatores ben aengesproocken, of overtuycht ende vermaent, van dat ick in het stuck van den sabbath soude yet geleert, gedreven ofte gedaen hebben strydich met het gemeyn gevoelen onser kercken?

2. Of de classis als noch rechtveerdige ende gefondeerde oorsaecke soude hebben om my over t selve stuck van den sabbath te bestraffen?

3. Of in onse classe volgens de resolutie des synodi van Rotterdam alle goede ende christelycke ordre ende eendracht in dat stuck niet onderhouden en wiert ende volgens dien hier geen vreese van scheuringe ofte swaricheyt is?" *Hand. cl. Gorc.*, 22 en 23 Juni 1626.

CXII (blz. 312, aant. 2). De geloofsbrief, Voetius door de Leidsche provinciale synode meêgegeven, was in deze bewoordingen vervat:

„Den e. synodus van Zuythollandt, overwegende dat de christelijcke overheyt inde oorloge diese voert pro aris et focis (dat is voor de religie ende den staet) niet so seer te letten heeft op conquesten van landen ende steden, als wel op de uytbreydinge van des Heeren woordt, ende de voortplantinghe van zijn kercke: heeft gecommitteert, ende committeert by desen den eerweerdigen godtsaligen ende wel geleerden d. Ghisbertum Voetium predicant tot Heusden, om hem selven by d' eerste ghelegentheyt met een predicant by zijn e. te verkiesen uyt den classe van Gorichem, te vervoegen in het leger van sijn F.[urstelijcke] G.[henade] voor 's Hertogenbosch, ende by goede occasie sijn F. G. mijn heere de prince van Oraengien, ende de e. heeren Gecommitteerde Staten te veresoecken [sic], dat hare E. Mog. believen te bedencken, dat de uytcomsten vande oorlogen dependeren van God, ende te resolveren, op dat de Heere sijnen segen strecke over hare wapenen, (so den goeden God haer believe te verleenen de victorie) alle afgoderyen ende superstitien inde stadt ende meyerye van 's Hertogenbosch te weeren, de stadt ende dorpen met goede ende trouwe predicanten te becleden, ende de geestelijcke goederen, volgens de generale intentie van d' eerste gifters te converteren tot den dienst Gods, et pios usus, (dat is, tot godsalich ghe

Digitized by Google

bruyck). Versoeckende zijn F. G. ende de e. heeren Gecommitteerde Staten ende alle andere die desen mochte vertoont worden, dat haer believe de voorsz. d. Gisbertum Voetium om des Heeren wille inde voorsz. sijne commissie te ontfanghen, ende behoorlick gehoor ende gelove te geven: Actum Leyde [sic], anno 1629, Julij. Onder stont, uyt den name des synodi, ende was onderteyckent Isaacus Junius praeses, Daniel Gysius assessor synodi, ende Joannes Petreus scriba". P. Bor, *Gelegentheyt van 's Hertogen-Bosch vierde hooft-stadt van Brabandt. Haer oorspronck, fundatie ende vergrootinge, verscheyden hare belegeringen ende eyntlijcke overwinninge. Verrassinghe ende inneminghe van Wesel ende meer andere geschiedenissen des jaers* 1629, 's-Gravenhage, 1630, blz. 222.

CXIII (blz. 319, aant. 1). „Is na het overgaen van 's Hertogen-Bos, van de hooch mogende heeren Staeten Generael so aan de e. heeren borgem. als aan den e. kerckenraet eernstelijck door een missive versocht, dat dominus Johannes Spiliardus voor eenen corten tijdt bij leeninge de gemeijnte van 's Hertogen Bos mochte bedienen ende t suijvere woort Godts voordraegen, beneffens den e. Bernhardus Boshof van Uijtrecht, dom. Gisbertius Voetius van Heusden, ende d. Moringius van Bommel, ende d. Merkinius legerpred.; twelcke geconsenteert ende geerne toegelaeten is". *Acta ofte handelingen des kercken-raads tot Gorinchem van 't jaar* 1628 *beginnende.* Anno 1629.

CXIV (blz. 325, aant. 2). „Is gevraecht of het niet goet ende nodich en waere, datmen dom. Johan. Spiliardum wederom van den Bos ontboot, dewijle den staet onser kercken sijn absentie niet wel langer lijden en can, ende het nu al een redelijcke tijt geduert heeft dat sijn e. aldaer geweest is? Waarop geresolveert is, datmen d. Spil. weder ontbieden soude ende is sulcks belast d. Velthusio". *Acten kerkr. Gorc.* 30 Oct. 1629.

Verg. 11 Nov. 1629. „Is gelesen den brief des kercken-raads van Gorinchem geschreven aan haaren predicant J. Spiljardum, ten eijnde hij moghte arbeyden om gedimitteert sijnde alhier, haar wederom by te comen: ende is geresolveert, dat inde name des kercken-raads alhier met een missive sal versocht werden, dat haare ee. gelieven ten aansien van deese teedere gemeijnte te vergunnen, dat Spiljardus voornt. noch voor eenen cleijnen tijd moge alhier het beste doen. Quod factum". *Kerl. arch. Den Bosch,* n°. 20, fol. 6.

Digitized by Google

„Is den 11. Nov. anno 29. in onse vergaderinge na des Sondaechs predicatie een missive geleesen, dewelcke van de ee. heeren Staeten Generael den 2. November gedateert, aen onse heeren borgem. gesonden was; waerinne seer eernstelijcken versocht wierde dat dom. Spiliardus noch 2. maenden binnen den Bos mochte gecontinueert worden. Waerop geresolveert is, dat, dewijle men den dienst van d. Spil. alhier seer nodich van doen hadde, alleen een maent opt voornoemde schrijven mochte geconsenteert worden: twelck door dom. Jodocum ende Jan Willemsen den e. heeren borgem. wederom bekent soude gemaeckt worden". *Acten kerkr. Gorc.*

CXV (blz 325, aant. 3). „Is noch van dom. Geijsterano verhaelt, dat sijn e. 2 missiven, die oock mede den kerckenraet aengingen, ontfangen hadde; d' eene van d. Spiliardo, slaende op het aenschrijven van dese eerw. vergaderinge aen hem den 30 Octob. gedaen: waerin sijn e. betuijcht sijn sonderlinge verlangen om thuijs ende bij sijn gemeijnte te sijn; doch alsoot opt tipken was, dat de kerckenraet binnen den Bos soude bevesticht worden, soude sijn e. denselvigen dit aenschrijven voorleggen ende van sijn moeijten versoecken ontslagen te sijn, opdat hij terstont vertrecken soude mogen; — d' ander van den e. kerckenraet van s' Hertogen-Bos, dewelcke verklaert het schrijven gesien te hebben van dese e. vergaderinge aen d. Spiliardum gesonden; waerin dat den e. kerckenraet seer vriendelijck versoeckt, dat doch d. Spiliardus noch een wijle tijts bij de nieuwe ende teere gemeijnte blijven mochte om met sijn e. goede predicatien, godtsaligen wandel ende stichtelijcken ommeganck den welstant vande nieuwe ende aenwassende kercke meer ende meer te bevorderen. Is hierop na veel debatterens eijndelijck beslooten, datmen aen den e. kerckenraet van s' Hertogen-Bos soude schriftelijck antwoorden ende bekent maecken: dat, alhoewel wij dom. Spiliardum opt hoochste van doen hadden wij nochtans tot stichtinge van die teere ende aencomende gemeijnte consenteerden, dat sijn e. een wijle tijts daer noch mochte blijven, mits dat sijn eerw. so het enichsins doenlijck was ons tegen den aenstaenden Christijt mochte ter hulpe bij comen, ende bij aldien sijn e. aldaer na dien tijt meerder mochte van noden sijn, sullen hem noch voor een corte tijt geerne derwaerts weder senden; ende soude dese last d. Velthusius om te schrijven gelieven op sich te nemen, ende na dat het den e. broeders soude voorgelesen sijn na den Bos bestellen". *Acten kerkr. Gorc.*, 20 Nov. 1629.

Digitized by Google

Verg. 14 Nov. 1629. „Na den gebede, is geleesen een acte vanden e. kercken-raad van Heusden, waerin haare e. toestonden, dat d. Voetius, wiens dienst hun anders hooghelick noodigh was, noch voor 2 maanden tot dienste van deese aan-comende kercke moghte blijven, gelijck haare Hoogh Mogentheden door missive vrundlick begeert hadden: gelijck diergelijcke acte vanden e. kercken-raad tot Salt-Bommel is geleesen, noopende d. Gisb. Moringium". *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 7.

CXVI (blz. 326, aant. 4). De oorsprong der „fabula Papistica", hierboven omtrent Voetius verhaald, schuilt ongetwijfeld in een bericht van den Bosschen jezuïet, pater Sidonius Hosschius (de Hossche), „praefectus scholarum". Diens sterk gekleurde, hoogst eenzijdige „Obsidionis silvaducensis succincta narratio" bevat namelijk het volgende:

„In d. Joannis aede, quae sylvaeducensium est primaria, cui operis augusta specie et mole et elegantia parem vix habet, aut omnino non habet Belgium, ingentem Christi de cruce pendentis statuam ob magnitudinem non amoverant catholici. Hic cum de suggesto paucis auditoribus verba daret inanis verbi praeco, horrendas in statuam diras impurissimo ore coepit eructare, sibi spiritum ac vocem intercludi, nec reciprocare animam posse vociferans, quamdiu idolum istud dicentis oculis observaretur. Itaque confestim furoris ejusdem satellites, sui doctoris augustias solaturi, admotis scalis deturbant statuam, et odiis nequaquam ruina expletis, gravi casus pondere afflictam ferro caedunt atque comminuunt: suum erga Christum amorem in ejus imagine strenue exercentes. Tum enim vero impio blateratori spiritus antea praeclusus adeo libere meare coepit, ut triduo post sacrilegium reliquerit corpus. Nimirum in coelum suum propere descendit dignis tam ferventi virtute praemiis aeternum fruiturus. Ita cujus non nisi perniciosa fuerat vita, mors saltem utilis fuit, cum impias terruerit mentes, bonas confirmarit, adeo ut sincerior hic exemplo quam verbis fuerit doctor". *Verz. v. oork.*, st. I—II, blz. 183, 184. Daarmede vergelijke men o. a. deze schildering, voorkomende in het hierboven genoemde pamflet, getiteld: *Vertooninge des leugenachtigen miraeckel-geest*, enz. blz. 1 en 2:

„Het eerste [wonder binnen Den Bosch geschied] is van den oppersten ende meest vermaerden predikant oft minister vande ketteren, desen, wanneer de stadt van s' Hertoghen-Bosch inghenomen was, ende

Digitized by Google

willende op de stoel klimmen, den moet [l. mont] vol hebbende van lasteringhen ende snoode woorden teghen Godt ende sijne heylighen, heeft gheboden datmen een beeldt van onsen Heere Christus soude breken, die daer was staende inde Groote kerck, sijnde een seer devote beelt, twelck altijt vele miraculen ghedaen hadde, ende om dat het soo schoone miraculen dede, soo hadden het de ketters laten staen, sonder af te breecken ofte te verbranden, ghelijck zy met de andere beelden vande andere kercken ghedaen hadden. Dat meer is, men seydt voor ghewis, dat den prince van Oragnien selfs ordre ghegeven hadde, datmen dat beeldt niet en soude aenraecken. Maer desen predikant van den duyvel willende tselve gebodt (als raeckende eene kerckelijcke saecke) reformeren, heeft andermael bevolen datmen dien heyligen Christum in stucken soude breecken; roepende seer obstinaetelijck dat soomen 't cruys ende Christum daer aenhangende niet onder de voet en wierp, soo en wilde noch en konde hij niet voortvaren met sijne predicatie, daer de toehoorders soo seer nae waren verlanghende. Soo moestmen hem eyndelijck ghehoorsaem wesen, soo dat dien heylighen Christus in stucken wierdt ghesmeten, ende doe dede den predikant sijne predicatie vol grouwelijcke blasphemien, sulcks datter selfs de kettersche soldaten die het aenhoorden, een schrick van hadden. Maer terstondt soo is den duyvel dien predikant aenghekomen eene seer heftighe pijne inde darmen, ende is seer ellendighlijck gheborsten voor de ooghen van alle de omstanderen, stortende alle syne darmen ende inghewant op de aerde neder, niet alleen syne vervloeckte ziele in des duyvels handen uytspouwende, maar oock syn lichaem, want ghelijck meestendeel vant volck voor de oprechte waerheyt vertelde, soo ist lichaem soo verdwenen datmen noyt meer gheweten heeft waer het ghebleven is. Waer uyt alle menschen met goedt fondament hun laten voorstaen dat hy met lijf ende ziele in de helle begraven moet wesen".

Het Calvinistisch hekeldicht, in bovenvermeld pamflet, blz. 3—5, daartegenover gerijmd, luidt ten deele aldus:

„De vader van 't bedrogh, de stichter vande loghen,
Die in den paradijs ons ouders heeft bedroghen:
En slaept, noch sluymert niet: maer tot ziel-moordery
Sweeft hy de werelt om, en gist [vist?] op sijn gety,
Siet hoe hy hem ter jacht soo listigh weet te schicken,
't Miraeckel is sijn net, de leughenen sijnen stricken.

Digitized by Google

Let hier op Paepsen-hoop, 't net staet voor u ghespreyt;
Ghy zijt het, die door hem, met leughens word gheweyt.
Met leughens, segh ick u: want die u souden voest'ren
Met reyne melck, die sijnt, die u met fabels coest'ren.
Want boven datmen u int stuck van salicheydt
Stelt eenen and'ren grond als Paulus heeft geleyt,
Te weten Gods genaed' door Christi doot en wonden,
Noch worden u rabbins soo onbeschaemt bevonden,
Dat haer verdwaelden geest darf maecken groot ghetier
En stellen tot triumph opt onbeschaemt papier
Een daed, dat noyet en was, maer uyt de poot ghesoghen
Van eenen leughen-geest: sijt ghy dan niet bedroghen?
Ey! hoor doch watter schuylt: 't is droev, doch lachens weert
Haer lasterlijck gemoed, en bitter hert begeert,
Om ons, en onse leer u grousaem voor te stellen,
Dat ghy gelooft, voorwaer, 't erdicht van die ghesellen;
Dit is de valsche melck daer met ghy wort ghevoed:
Want daer de leughen heerst, de waerheyt wijcken moet.
Men roept dat in den Bos, doe hy eerst was ghewonnen,
Groot wonder is ghesien, soo haest men heeft begonnen,
Te leeren ons geloof: wat isser dan gheschiet?
In Spaignien weet men 't al, al weeten wy 't hier niet.
Een seecker predicant die daer eerstmael sou preecken
Sprack, hy en con, noch wou, men moest dan eerst afbreken,
Een cruycifix. Maer ley! Hoor watter is ghebeurt.
Sijn lichaem nae veel smert is stracx van een ghescheurt.
Aldus gaf hij de geest. Jae 't lijf is oock verswonden,
Geen blinde kondent sien: [maer?] 't is van my ghevonden.
Foy! u gheschooren hoop, schaemt u van dit bedrijf!
Ghy scheurt, dood, en verdoemt de ziele met het lijf,
Van hem die, Godt sy loff, noch leeft, en [in?] die kercken
Met Godes Woord bestraft u ziel-doemende werckén.
En die tot uwer schand, voor dit Spaens leughen-mal,
Aen 't voorgenoemde volck wat beters leeren sal.
Die als sy sullen sien u leughentaligh schrijven,
Bly sullen zijn voortaen uyt sulck bedrogh te blijven.
Soo dat ick hoop, met Godt, dat door u vals bericht
Veel blinden sullen sien, en comen tot het licht:
Insiende hoe ghy haer soeckt in de hand te douwen,
Veel leughens ongherijmt, om hun steeds blind te houwen.

Digitized by Google

Soo datse sullen sien, ghelijck het spreeck-woort seyt;
Alst blind, het blind leyt, soo dwaelen s' alle beyd.
Doch soo ghy niet ghelooft dat hy weêr is verresen,
Soo kom, en siet het selfs: soo suldy seecker wesen".

CXVII (blz. 327, aant. 2). „Verg. 20 Martii 1630. D. Spiljardus is bij den broederen des kerckenraeds hertelijck bedanckt over sijne goede ende trouwe diensten, die sijne waerde den tijd van een half jaer aen dese gemeijnte betoont heeft; en sal oock schriftelijck de gemeijnte van Gorinchem over dese trouhertige leeninge bedanckt werden". *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 14.

„Na den gebeede heeft d. Spiliardus, ten vollen van den e. kerckenraet in s' Hertogen-Bos bedanckt ende gedimitteert zijnde, eenen brief van den voornoemden kercken-raet ingelevert, waerin de eerweerdige vergaderinge bedanckt wierde voor de leeninge ende goede diensten die de kercke van den Bos door haer e. gonste van dom. Spiliardo tot noch toe genooten hadde, waeren oock bereijt sulcks met alle danckbaerheijt tot allen tijden te verschulden". *Acten kerkr. Gorc.*, 26 Maart 1630.

CXVIII (blz. 327, aant. 4). Verg. 17 April 1630, gehouden in presentie der heeren Bruynincx en van Goch, als gedeputeerden der Staten-Generaal. „Is, naer lecture vanden brief vande ho: mo: heeren Staten Generael, tot nominatie van eenige godsalige predikanten wederom geprocedeert, ende naer dat een groot ende merckelijck getal was voorgeslagen, sijn eijndelijcken door meerderheijdt van stemmen, negen personen vercoren, om haere Ho: Mo: voorgedragen te werden: Voetius, Spiliardus, Schuijlius, Vogelius, Franciscus Nicolai, J. Swalmius tot Valckenburg, Nicolaus Antonii, Philippus Eijlshemius tot Harlingen, Balthasar Stuyvesant; ende overmits d. Swalmius, Eijlshemius, en Stuyvesant, noch niet en sijn gehoort, sal d. Swalmius sijn neef versoecken hier sijn gaven te laten hooren, ende sullen eenige wt het midden van dese vergaederinge gecommitteert werden, om de twee Vriese predikanten te gaen hooren, met last, vindende haere gaven ende andere qualiteijten dienstich voor dese gemeente, haere weerden te mogen versoecken hier in loco haere gaven te willen laten hooren; doch bij aldien sij sulcx niet en bevinden, sullen gehouden sijn, voor en al eer aen dese vergaderinge daer van rapport te komen doen". *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 19. Vgl. daarmede fol. 18.

Digitized by Google

CXIX (blz. 328, aant. 5). „Is extraord. vergaderinge gehouden den 4. Juny 1630, praeside d. Voetio. D. Everwyn ende d' heer Bitter, die naer den Hage gedeputeert waeren, om te versoecken sekere sesse poincten, doen rapport, dat sy nopende het 1e poinct vande electie van eygen predicanten voor dese gemeynte, naer vele moeyten ende instantien, ten lesten hadden geobtineert eene schriftelycke andtwoorde, volgens de acte van haere Ho: Mo: in date den 27. Meye 1630, luydende van woorde tot woorde aldus:

Lunae den 27. Meye 1630.

Synde geresumeert het versoeck vande gedeputeerden des kerckenraats binnen s' Hartogen-bosch den 25. deser eerst by monde gedaen, ende daernae in geschrifte overgelevert: om wt de negen predicanten by den voornoemden kerckenraadt, ten overstaen vande heeren Bruyninex ende den thresorier-generaal van Goch, achtervolgens haere Ho. Mo. authorisatie genomineert, d' electie ende beroepinge van vyff predicanten te mogen doen tot eijgen voor de kercke binnen de voors. stadt. Is naer voorgaende deliberatie goetgevonden ende verstaen, de gemelte heeren Bruyninex ende van Goch, gaende op de conferentie tot Tilburch, midts desen t' authoriseren, dat sy nevens den voornoemden kerckenraadt, wt de voors. nominatie, vyff predicanten, tot de bedieninge vande voors. kercke, als eijgen sullen verkiesen, ende dat daernae t' beroep vande te verkiesen predicanten, door den meer genoemden kerckenraadt sal worden bevoordert, ende deselve daerinne bevesticht.

Onder stondt: Accordeert met t' voors. register, ende was geteeckent Corn. Musch. 1630". *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 26.

CXX (blz. 329, aant. 3). Verg. 12 Juni 1630. „Everwynus ende d' heere de Bitter hebben rapport gedaen, van haere commissie tot Huesden, ende verclaert dat sy eijndelijck (naer dat de e. kerckenraedt aldaer veele difficulteijten hadden voorgewent) haer versoeck [nam. om Voetius' verblijf in den Bosch te verlengen] wt de naame van dese kerckenraedt gedaen, geobtineert hebben, soo vande achtb. magistraet, als vande kerckenraedt, met expresse conditie, dat de continuatie sal ingaen, den eersten Junij, ende dat naer expiratie vande twee maenden, geen voordere continuatie sal versocht worden, alsmede dat tot beroepinge dni Voetii niet sal geprocedeert worden, dewijle nochte de

Digitized by Google

magistraet, nochte de kercke daer niet en soude connen in bewilligen". *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 28.

Verg. 12 Juli 1630. „Nopende de beroepinge op d. Voetium gedaen, is goetgevonden by dese occasie van syne absentie, datmen eerst formelyck de voors. beroepinge syne e. sal presenteren, ende syn herte daertoe soecken te bewegen door de beste redenen daertoe dienende, ende datmen daerna sal handelen naer bevindt der saken; om dese presentatie aen d. Voetium te doen, syn gecommitteert d. Swalmius praeses, G. Udemannus scriba, met twee ouderlingen d' heer David de Waerdt, ende den auditeur Essings". *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 31.

Verg. 24 Juli 1630. „Alsoo gerapporteert werde, dat Voetius de beroepinghe van dese gemeijnte op hem gedaen niet alleen niet wilde aen nemen, maer selfs oock hem daer toe niet wilde gelaten stellen; gevende voor reden, dat hij geresolveert was bij sijn gemeijnte van Heusden te leven ende te sterven, soo langhe als sijnen dienst aldaer aengenaem soude sijn: is geresolveert datmen in plaetse Voetii ende Spiljardi twee andere predicanten soude voorstellen, om ordentlijck tot beroepinghe der selver te procederen". *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 33, 34.

CXXI (blz. 329, aant. 4). „Sijn binnen gestaen de eerweerdige welgeleerde ende godtsalige d. Gisbertus Voetius ende den e. Jaecques Essings auditeur ende ouderling als gecommitteerden van de gemeijnte van 's Hertogen-Bos inleverende een seeckere credentie, ende volcomene beroepinge gedaen op onsen eerweerdigen welgeleerden ende seer lieven medebroeder dom. Johannem Spiliardum, daerbij voegende, dat doch den e. kerckenraet van dese gemeijnte gelieven soude de hoochdringende noot vande teere ende jonge gemeijnte binnen 's Hertogen-Bos te considereren sodanich te wesen, dat dom. Spiliardus aldaer seer van noden was, aen wiense nu oock gewent, ende van wiense seer goede ende getrouwe diensten alrede ontfangen hadde, met noch veel andere gewichtige redenen inbrengende, ende seer eernstich ende instantelijck versoeckende, dat doch dom. Spiliardum mochte gedimitteert ende der goeder gemeijnte van den Bos vergunt worden".

Dit verzoek nu heeft de Gorcumsche kerkeraad „geheel ende absoluijtelijck afgeslaegen, bedanckende haer e. voor d' eere ende liefde aen dom. Spiliardo bewesen, eernstelijck begeerende datse

Digitized by Google

doch wilden van verdere moijten supersederen ende haer ooge op een ander bequaem predicant werpen, ende dese gemeijnte van sulcken grooten goet niet verder soecken te ontblooten".

„De gecommitteerde van 's Hertogen-Bos bemerckende na veel instantelijck aenhoudens dat het voor die reijse gans niet wesen wilde, hebben eijndelijck hoewel ongeerne gedesisteert ende geantwoort, datse haer wedervaeren der gemeijnte van den Bos souden bekent maecken, ende besien hoe dat dit stuck bij haer soude genomen worden". *Acten kerkr. Gorc.*, 25 Juni 1630. Vgl. daarmede *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 30, 31.

„Sijn wederom binnen gestaen met de oude credentie dom. Gisbertus Voetius ende Simon Govertsen diacon op en nieuwe gecommitteert van de e. gemeijnte binnen 's Hertogen-Bos, om nochmaels met den kerckenraet deser gemeijnte eernstelijck te handelen van de beroepinge gedaen op d. Joh. Spiliardum, ende hebben betuicht dat de gemeijnte van den Bos over haer voorgaende rappoort, ende absoluijte weijgeringe deser vergaderinge aengaende haer versoeck, was seer bedroeft geworden, wenschende van herten dat de saecke anders uijtgevallen waer: maer dewijle de gemeijnte in den Bos alles goets haer van dese eerw. vergaderinge beloofde, als wel wetende haere noot ende swaericheyt daerin sij staken ende dat alleman haer niet en diende, maer van noden was de beste ende bequaemste haer mochten toegesonden worden, heeftse goet gevonden dese saecke te hervatten ende op een nieu haer e. te committeeren, als dewelcke dan wederom aenhielden ende baden dat doch dese eerw. vergaderinge haer wilde laeten geseggen ende de gewichtige so oude als nieuwe redenen ende hochdringende noot van de voors. gemeijnte haer so seer doch wilde laeten ter herten gaen, datse een gewenschte antwoort mochten becomen ende met blijdschap bij de haere coomen, houdende hierop seer instantelijcken aen dat doch haere redenen bij dese vergaderinge in de vrese des Heeren na conscientie mochten ter dege overwogen worden.

Waerop dese e. vergaderinge na rijpe ende wel overleijde beraetslaginge eijndelijck geconcludeert heeft: dat alhoewel sij van herten der goeder gemeente van den Bos alles goets gunden, ende oock genegen waeren haer zelfs, waert doenlijck, sulcks thuijs te brengen, gelijck sy oock int missen van haeren predicant een geheel half jaer lanck genoechsaem hadden blijcken laeten; nochthans aenmerckende ende overwegende de groote swaricheijden,

Digitized by Google

veel-voudige moeijten ende onrusten die door sijn e. wechgaen in dese stadt ontstaen souden, oock daerentboven tgrote interest dat dese gemeijnte daer bij lijden soude connen ende veel andere swaere redenen diese niet seggen en mach, geensins tot de dimissie d. Joh. Spiliardi, bij dese gelegentheijt, verstaen conde noch immermeer soude: versoeckende oversulcks dat de e. gecommitteerden dese haere eernstige, die op seer gewichtige redenen gefondeert was, weijgeringe ten besten te duijden, ende haere goede gemeijnte bekent te maecken, op datse hiernaer geen verdere moeijten met vergeefsche oncosten doen en mochte".

Nadat dit besluit was gevallen „hebben de gecommitteerde noch verscheijdene instantien gedaen, biddende dat doch de e. vergaderinge de saecke noch eens wilde resumeeren, twelck wel op haer eernstich versoeck ende aenhouden gedaen is, maer is de kerckenraet bij de voorgaende antwoort gebleven".

„Daarna de gemeijnte van den Bos door schrijvens vernemende of de saecke noch in voorgaenden terminis stont, ende verstaende daerop ja, ende dat alle verdere moeijten souden te vergeefs sijn, heeftse schriftelijck geantwoort de saecke tot haeren leedtwesen te sullen laeten berusten, ende haere oge met gebeden tot Godt op een ander bequaem persoon werpen". *Acten kerkr. Gorc.*, 9 Juli 1630. Vgl. *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 33.

CXXII (blz. 339, aant. 1). Achter de Fransche uitgave van het „cartel" wordt in ongeveer 37 pagina's — ten deele als resumé, ten deele als refutatie — weêrgegeven, wat staat in de 54 pagina's der „Naerder openinghe". Op de laatste bladzijde dier „Suitte du desfy des ministres de Bois-leduc" lezen wij: „Mais c'est assez discouru de ces grotesques (bedoeld worden: de vier geleende predikanten) pour le present. Car cet escrit n'a pas esté entrepris a dessein de les refuter, mais purement a l'occasion, qu'on imprimoit les dernieres pages de l'Alexipharmacum, pour donner du contentement a ceux qui estoient curieux de scavoir le progrès de ce desfy: et en passant on a crayonné, et tiré les premiers traits de l'habilité de ceux qui desfient tout le monde, pendant qu'on broye les couleurs pour achever de la peindre".

CXXIII (blz. 340, aant. 2). Als eene proeve der vele, doorgaans zéér onbeduidende rijmelarijen, met betrekking tot Voetius in

Digitized by Google

spotverzen of lofdichten verschenen, diene, wat hier volgt uit den *Vermaen-brief van Hermes Waerseggher aen die vier nieu Philisteynsche reusen* (*alias gheusen*) *Gisbertus Voetius: Godefridus Odemans* [sic]: *Henricus Swalmius, en Samuel Everwijn: die de gheestelijcke Israeliten van S'hertoghen-bosch onlanckx beroemelijck hebben beroepen. Nu eerst ghedruckt* [z. n. v. pl. en v. dr.], 1630, blz. 4, 5:

Ghys Voets, beste-vaer; hoort my eens spreken,
Regeert uwen voet wel, oft ghy sult u been breken,
Houdt u al stil, en wilt van disputeren swijghen,
Oft seker ghy sult wat op uwen teen crijghen,
Doet schoenen aen, die uwen voet wel passen,
Oft u weerpartije reydt u terstont int assen,
Wilde uwen voet te diep int vier houwen,
(Peyst daer om) ghy sult hem deirlijck verschouwen,
En ghy sult de Catholijcken den voet gheven,
Dat sy in hun gheloof vaster sullen leven,
Summa, Maet, wil ik u segghen wat ghy doet;
Blijft 't huys, en laet alle dinghen op den ouden voet,
Die men sesthienhondert jaren lanck ghetreden „heeft
En daer der martelaren-bloet voor gestreden „heeft,
Roert uwen vuylen voet niet veel, hij sou stincken,
En al die op u saghen, souwen leeren hincken".

Vgl. daarmede: *Den Engelschen-stats-roep publicaen ende rusticus; aen den schelders, ende bespotters van den vereenighde Nederlantsche regierders in den Papistical-bul, tegens d°. Voetius, Swalmius, Udemans ende d°. Evewijn enz.*, 's-Gravenhage, 1630. Zie dr. Knuttel, *Catal. pamfl.*, dl. I, st. II, n°. 4110.

CXXIV (bl. 341, aant. 1). Dat Voetius, ofschoon bij leening te 's-Hertogenbosch werkzaam, nochtans van tijd tot tijd zijne eigenlijke gemeente binnen Heusden opzocht en bediende, blijkt o. a. uit deze notulen van den Bosschen kerkeraad:

Verg. 29 Maart 1630. „D^s^. de Groen sal door een briefken versocht worden tot Huesden te vernemen off sijn swaeger d. Voetsius, tot sijn huijs is gekomen, ende van meijninge soude syn, tegens Paesschen hier te komen, ofte korts naer de hoochtijt? Ende bij aldien d. Voetsius noch van wegen eenige affairen soude moeten wtblijven, sal sijn E. versocht worden de toecomende weecke met twee predicatien de gemeente alhier te komen ontlasten, ende ons daervan te verwittigen met een expressen die

Digitized by Google

tot sijne waerde sal gesonden worden". *Kerkl. arch. Den Bosch*, n°. 20, fol. 15.

CXXV (blz. 345, aant. 1). Aan het einde van Jansenius' *Notarum spongia* is, p. 253, de navolgende censuur geplaatst:

„Quam imbecillis adversus veritatem vanitas, ex primis et certis doctrinae christianae fontibus liquido, eximie et eruditissime vir, deduxisti, et corniculae sylvae-ducensi male haerentes, et e sacra scriptura ac ss. patribus perperam assutas pennas belle evulsisti. Tristis est, cui non tua jam nuditas risum, imo nimis laetus, cui non tua caecitas fletum faciat, Voeti. Sed ecce collyrium hic et lumen tu tuique contenebriones invenietis. Utimini: mentior enim, si in materia pari memini vidisse divinius. Lovanii 8. cal. Majas 1631. Lib. Fromondus s. th. doct. et prof. ord. Librorum censor archiepiscopalis".

CXXVI (blz. 345, aant. 2). Van de „Catholycke Uyt-wis-spons", als vertaling der „Notarum spongia" door Jansenius in het licht gezonden, bestaan twee uitgaven, die beide het jaartal 1633 op het titelblad voeren. De eene begint met eene voorrede „aende achtbare raedt ende christelijcke burghers van 's Hertoghen-bosch", ruim vierentwintig bladzijden druks groot en door Jansenius uit Leuven gedagteekend, den 24sten Mei 1631. De andere opent met een hoogdravend woord van den vertaler tot Jansenius, gevolgd door een bij uitstek kreupel spotdicht op „Gysbert Voet"; terwijl eene voorrede van negen bladzijden, gericht aan de „achtbare heeren en christelijcke burgers van 's Hertoghen-bosch", 10 Mei 1633 door Jansenius te Leuven geschreven, hier de prolegomena besluit. Het bedoelde spotdicht is van dezen inhoud:

„Aen
Gysbert Voet.
Wel mijn Voetje,
Slechte bloetje,
Hoe soo woelent en verbaest?
Waerom doch soo seer gheraest?
Opghevult met blinden ijver,
Op de stijl, en op de schrijver,
Van Jansenis van Leerdam,
Die voor u ten voorschijn quam?
Met sijn goddelijcke schriften,
Om de uwen wat te siften,

Digitized by Google

Die ghy rad hadt uyt-ghebraeckt,
Naer dat ghyse hadt ghemaeckt,
Wel te deghen scharp en vinnich,
Maer niet of ghy waert rechtsinnich,
Maer als eender die der leyt,
Heel verwart in dollicheydt:
Sonder waerheyt, sonder reden,
Sonder stijl, en sonder seden,
Sonder yets, 't gheen wel de jool
Kan, van d' alderlaechste school.
Daerom vrind, laet ick u raden,
Doet niet meer of 't sal u schaden.
Want die man is u te gau,
Daer by kan die letters nau:
Die ghy niet en hebt vergheten,
Want ghy die niet hebt gheweten,
'T gheen ick leerden, als ick sagh,
Wat in u verborghen lagh.
Daerom wilt u reden staken,
Wilt gheen bitterheyt uytbraken:
Maer bewijst, ghy sijt een man,
Die met reden vechten kan.
Maer wat sou het teedre voetje?
En wat sou dit goore goetje
Doen? niet anders, als die gheen,
Die nae d' hemel tilt de steen.
Daerom laet u voetje rusten,
'T loopen sal het niet meer lusten:
Of ten waer ghy ginght op 't hooft,
Want die voet is afghesloft.
Vaert dan wel mijn goed bekenden,
Dit heb ick u moeten senden,
Op dat ghy geen schandt begaet
Teghen Godts kerck, en Godts raedt".

CXXVII (blz. 350, aant. 2). De schuldbekentenis, door Heusdens conrector Verhoeven tegenover de Gorcumsche classis afgelegd, luidde aldus:

„Verclare ende bekenne ick onderschreven voor Gode ende deese vergaderinge, dat het mij hertelick leet is, dat ick tot

Digitized by Google

Heusden de leere der Remonstranten inde vijf articulen, ende de quade proceduijren der Remonstranten aldaar met woorden ofte wercken, directelick ofte indirectelick hebbe voorgestaan, ende de leere ende proceduijren vande rechtsinnige leeraars ende gemeijnte aldaar (die haar tegen de Remonstranten gestelt hebben) tegengesproken. Bidde derhalven God ende dese vergaderinge my sodanige scandalen ende fouten te willen vergeven, belovende dat ick met woorden ende wercken allesins sal deese begaane fouten soecken door des Heeren genade te repareren. In kennisse der waarheydt hebbe dit met mijn eygen hand gewillighlick ondertekent.

Tot Gorinchem, deesen 14 Octob. 1619. (was get^d.) Mattheus Verhoeven, moderator oppidi Heusdani". *Briev. en pap. kl. Gorinchem.* Vgl. *Hand. cl. Gorc.*, 14 Oct. 1619.

CXXVIII (blz. 355, aant. 4). In zekeren perkamenten band, die tot opschrift draagt: „Acta deputatorum classis Gorichomiensis" — genoemde „Acta" bevattende van 2 Dec. 1619 tot 11 Maart 1624, en berustende in het archief der classis „Heusden" — ligt verscholen een half folio-blad, van hetwelk een gedeelte is afgescheurd. Door Voetius geschreven, staan daarop allerlei bijzonderheden vermeld, die, blijkens den inhoud, betrekking hebben op gebeurtenissen van het jaar 1621.

Naar ik gis, hebben wij hier de kladnotulen van het verhandelde ter zomervergadering van den „coetus deputatorum", bestemd om later in bovengenoemde „Acta" te worden opgenomen. Ook komen in die „Acta", tusschen 3 Mei en 6 September 1621, juist twee onbeschreven bladzijden voor. Met betrekking nu tot Johannes Seroyen staat er dit te lezen:

„Is van Voetio ingebracht de dimissie van d. Seroijen gegeven van de classe van Bueren, ende alsoo d. Seroijen geschreven hadde, dat hij volle dimissie ende attestatie van sijne kercke gegeven, aen die van den classe overgesonden hadde, om de attestatie des classis daer bij te hebben, ende de voornoemde attestatie noch niet en hadde ontfangen; is goet gevonden, dat om tyt te gewinnen, de broederen van Gorcum ende de gedeputeerden des quartiers van Heusden de voornoemde dimissie ende attestatie gesien ende geapprobeert hebbende, de kercke van Heusden geauthoriseert wert om de proclamatien ende confirmatie d. Seroijen in den dienst aldaer, te voltrecken".

Digitized by Google

CXXIX (blz. 359, aant. 1). Omtrent de ἀταξία op kerkelijk gebied (vgl. hierboven, blz. 220, aant. 2) door Dirk Voet als onder Gijsberts, zijns broeders, oogen gepleegd, vermelden de „Acta deputatorum classis Gorichomiensis", en die der Gorcumsche classis zelve, het volgende:

„Is de vergaderinge aengedient dat Didericus Voetius, rector tot Heusden, in den classe van Breda praeparatorie geexamineert zynde, sonder de minste vergaderinge des classis bekent gemaect synde ofte acte van syn examen praeparatorium vertoont hebbende, publice gepredickt heeft te Baertwyck ende in den Elshout, twelcke streckende is tot quade ende periculeuse consequentie; is daerom goet gevonden, dat geschreven sal worden aen de broederen des quartiers van Heusden, dat sy d. Lorium daervan sullen aenspreecken ende een yegelyc vermanen sulcx niet te willen volgen. Quod factum est". *Acta deput. cl. Gorich.*, 1 Juni 1620.

„D. Lorius heeft sich over het aenschryven der gedeputeerden geexcuseert, seggende dat hij niet ex malitia maer ex ignorantia van den onwille der anderer broederen d. Didericum Voetium op den stoel gebracht hadde. Welck excuse de broederen des classis heeft voldaen ende syn evenwel de gedeputeerden bedanckt van wegen de sorge die sy gedragen hadden voor de ordre der kercke. Ende is by dese occasie goetgevonden datmen vande voorgevallene disordre aengaende het examen praeparatorium d. Diderici voorn. een gravamen sall maken aen den synodum". *Hand. cl. Gorc.*, 29 Juni tot 2 Juli 1620.

CXXX (blz. 359, aant. 3). In het *Oud-arch. Heusden*, E. 217, staat op fol. 16 der bijlagen van de gemeenterekening over het jaar 1622 deze kwijting, voor aan Voetius, in zijne qualiteit van rector, bezorgde turf:

„Bekenne ick ondergeschreven ontfangen te hebben uijt handen van weduwe van den borgemeester van den Broeck zal. de somme van vijftien guld. uijtbrengende de helft van den torf van het jaer 1622 van wegen den schooldienst mij competerende. Actum den 6 Januarij 1623. (was get^d.) Gisbertus Voetius".

CXXXI (bl. 362, aant. 2). Het request door Heusdens predikanten, in zake het aanstellen van een gewonen krankenbezoeker, bij de magistraat ingediend, werd door deze apostille achtervolgd:

„De wijle de ed. mo. heeren Staeten gelieft heeft eenen siecken-

Digitized by Google

trooster binnen dese stede te senden wort den borgemeester Bruynincx geordonneert hem voor syn opbreken te betaelen de somme van thien ca: guld. die hem in reeckeninge geleden sullen worden, mits alleenlicken overbrengende dese. Actum opt stadhuijs der stede van Heusden 19 Maij 1624, all praeter Verhagen. Mij aldaer jegenwoordich. (was getd.) L. van Haeren". *Oud-arch. Heusden*, E. 217, bijlage tot fol. 27 verso.

CXXXII (blz. 364, aant. 4). „De wethouderen ende regeerders der stede van Heusden ordonneren Lambert Jarens eerste ende opperste borgemeester der selver stede, te betaelen aen domino Gisberto Voetio, dienaer vanden heijlighen evangelii alhier, de somme van hondert ende vijftich ca: guld., zijne eerw. geaccordeert ende geschoncken, ten respecte de heeren magistraet der voors. stede onlancx gestaen hebben over den doop van sijnen sone genaemt Nicolaus Voetius mitsgaders in recompense van vele goede diensten ende vruchten, bijde gemelte Voetio, door de liberale gunste van vele steden ende collegien, te wege gebracht, omme te commen tottet opbouwen van het nieuw aengevangen gasthuijs, ende diemen noch andersints van hem is verwachtende, ende desen alleenlyck overbrengende sal de voors. somme van hondert vijftich ca: guld. den voornoemde borgemeester geleden werdden in uytgeven sijnder reeckeninge. Gedaen inde raedtcamer der stede van Heusden opt stadthuijs den 13en Aprilis 1627, de wethouderen all praeter Jan Daniels [van Berlicum] ende [Dirk Goossens] vander Horden. Mij aldaer jegenwoordich. (was getd.) L. van Haeren". *Oud-arch. Heusden*, E. 218, bijlage tot fol. 30 der gemeenterekening.

CXXXIII (blz. 369 aant. 7). Nadat de Dordtsche kerkeraad, uit het op 7 Juli 1625 verkozen drietal: Voetius, Teckmannus en Noltenius, den 8sten Sept. daaraanvolgend Arnoldus Teckmannus, predikant te Utrecht, beroepen had, die evenwel, 14 Oct. van dat jaar, bedankte, werd door het consistorie op 18 Aug. 1626 een nieuw drietal gemaakt, bestaande uit: Voetius, Everwinus en Swalmius. Reeds den 20sten Aug. deelde Balth. Lydius ter vergadering mede, hoe de gedeputeerden des kerkeraads met de achtbare magistraat gesproken en genoemd drietal haar hadden voorgeslagen „ende dat na verscheiden deliberatien was goet gevonden d. Swalmium voor ditmael voorby te gaen, dat haere

Digitized by Google

achtbaerheden geoordeelt hadden voor het beste te wesen, soo wy d. Voetium conden becomen, maer alsoo als noch geen noot ofte apparentie daervan is, daerop men sal moeten letten, datmen door d. Lavigne d. Everwinum sal beschryven om in de toecomende weecke syne gaven te laeten hooren".

Hierna melden de notulen van 25 Aug. 1626: „Also men verstaet, dat vande dry personen voorgeslagen, by myn e. heeren goet gevonden is te blyven by de twee eerste, naemelyck d. Voetium en d. Everwinum, ende dat geen apparentie is van d. Voetium te krijghen, also hy syn gemoet niet en kan disponeren om het beroep alhier aen te nemen, dat hij oock syn gemeynte niet en sach te konnen disponeren tot syne dimissie, is goet gevonden d. Samuelem Everwinum met den eersten te ontbieden, om syne gaven te hooren, ende dan te resolveren nae bevint van saeken".

Wanneer nu Everwijn, 5 Sept. 1626 beroepen en straks in Dordrecht bevestigd is, staat Voetius aldaar, den 27sten Mei 1629, bij de vacature na het overlijden van zijn vriend en geestverwant Balthasar Lydius, 20 Januari 1629, nog eens, maar dan voor het laatst, bovenaan op een zestal.

CXXXIV (blz. 370, aant. 2). „De kerckenraet van s Gravenhaghe bemerckende dat de kercke inden Haghe wel diende wederom met eenen vyfden leeraer voorsien inde plaetse van saligh: m: Wilhelmo Verhoeven, heeft verscheyden treffelicke leeraren in consideratie genomen door welcke dese kercke bequamelick soude connen bedient worden, doch also t'meestedeel van dieselvighe niet apparent waeren te connen vercreghen worden, so isset dat de kerckenraedt so nieuwe als oude mitsgaders oock de diakonen by een vergadert, goedt gevonden hebben dese vier predicanten te nomineren om wt deselve eenen te beroepen, namelick Abrahamum Doreslaer; Gisbertum Voetium; Johannem Heinsium, Sebastianum Dammannum; ende deselvighe den collegien van justitie ende magistraet van s Gravenhaghe voorgedraghen synde, heeft het hoff provinciael ende de magistraet vanden Haghe belieft noch dese daer by te stellen te weten: Dionysium Spranchuijsen; N. Lorium; Modaeum ende Hanecop. Waerby nochmeer gestelt syn geweest by myn heeren de gecommitteerde raden: Godefridus Udemans, Henricus Fabricius ende Placcardus. Wt alle welcke de kerckenraedt voornoemt, gheassisteert met den ouden ende met alle de diakonen op den 8en November 1626. naer aen-

Digitized by Google

roepinghe vanden naeme des Heeren by veelheyt van stemmen vercoren heeft den persone van Gisberto Voetio, omme naer dat hy so den collegien van justitie ende magistraet vanden Haghe als oock den Haeghschen classe voorgedraghen, ende haere approbatie vercreghen sal wesen naer order der kercke metten eersten beropen te worden.

Dese acte was van Lamotio als doemael praeses synedrii onderteyckent ende is oock den hove provinciael op hun begeeren copye van deselve gegheven.

Den 16en November 1626 is de classis by een geropen geweest by die vanden Haghe omme te hebben haere approbatie vande voorn. beroepinghe Voetii. Twelcke sij byeengecomen synde gedaen heeft doch met een censure volgende dese acte, etc. die de classis begeert heeft dat in onse kerckenraedts boeck soude gestelt werden.

Den 22en November hebben de kerckenraedt ende diakonen byeen vergadert ghedeputeert Lamotium, myn heer den raetsheer Casenbroot, ouderlinck ende Cornelis Michielsen Soetens diaken om te reysen nae Heusden ende den voorn. Voetium te beroepen tot dienst van dese kercke: maer also myn heere Casenbroot, door voorvallende beletselen, daer toe hem niet en conde verledighen, is in syn plaetse ghestelt geweest Henricus Hondius ouderlinck. Ende is tot bevoorderinghe van dese beroepinghe oock goet gevonden te versoecken het voorschryven vanden doorluchtighen prince van Orangien, vande e. m. gecommitteerde raden vande hoven van justitie ende vanden magistraet vanden Haghe dewelcke alle te samen haer ernstigh voorschryven so aenden magistraet als classis ende kercke van Heusden hebben medegegheven.

Is oock de magistraet vanden Haghe versocht geweest yemandt wt den haeren oock mede te willen committeren om de voorn. ghedeputeerde te vergeselschappen, waerop sy den e. Franchois van Geesdorp schepen vanden Haghe hebben gecommitteert.

Den 15en December syn brieven van Heusden, so vanden kerckenraedt ende magistraet aldaer als oock van Voetio selve ghecomen, waerin sij ernstelick ende vriendelick bidden, also sij verstaen hadden dat wij voor hadden beroepinghe op Voetium te doen (want door de ongelegentheyt van t weder ende coude, waeren duslanghe de ghedeputeerde tot die beroepinghe belet ende verhindert derwaerts te reysen) dat wij van ons voornemen wilden desisteren, ende gheen verloren arbeijt doen. Maer is evenwel goet

Digitized by Google

gevonden datmen met de saecke soude voortvaeren, datmen haer schryven beantwoorden ende den ghedeputeerden medegheven soude. Waerop sij, Lamotius, Hondius ende Cornelis Soetens, op den 18den Decemb. derwaerts syn ghereyst.

[En nu volgt deze kantteekening:] Die welcke op den 23en wederghekeert synde rapport hebben gedaen van haer wedervaeren, waer van de somme was, niet tegenstaende haer wterste devoir, dat sy noch Voetium noch kerckenraedt noch magistraet van Heusden hadden connen beweghen om tot de beroepinghe Voetii tot dienst vande kercke vanden Haghe te verstaen". *Acten kerkr. Den Haag*, 1620—1636.

CXXXV (blz. 371, aant. 1). In zijne vergadering van 5 Juni 1628 was het consistorie der Gereformeerde gemeente te Haarlem begonnen een gros te maken, bestaande uit negenentwintig predikanten. Tot een negental eerst verminderd, bleven ten laatste deze vijf kerkedienaren op de nominatie: Gisbertus Voetius, Gisbertus a Schoten, Johannes Crucius, Cornelius Petraeus en Sebastianus Dammannus. Voorts bevatten de notulen het navolgende:

„Verg. 13 Juny 1628. Praeside d. Josepho. Scriba d. Souterio. Na aenroepinge van Gods h. name, is na goede ende diepe deliberatie voortgevaren tot de verkiesinghe van een dienaer uyt de vyff boven vermelde predicanten, ende de stemmen int heymelyck by d. praesidem ende scribam opgenomen, zijn de stemmen in meesten getale, gevallen ende gegheven den eerw. broeder ende predicant dno. Gysberto Voetio, dienaer des godlicken woerts tot Huesden, ende hadde 17 suffragia, dese saecke, sal den ghedeputeerden des classis voergestelt werden, ende sullen tot dien eynde teghen de 14 Junii byeencommen, ende doer een expressen bode ontbooden werden, om met denselven de saecke eerst verhandelt hebbende, alsdan de vermelde verkiesinge den e. heeren burghermeesters voor te draeghen, daertoe de praeses met zyn ouderlingh ghenomineert is.

Verg. 19 Juny 1628. Josephus metten ouderlingh Weijns ende diacon Verschuijl hebben rapport gedaen, hoe datse nae de approbatie vande verkiesinghe op den persoon d. Gisberti Voetii, predicant tot Heussden gedaen by den e. gedeputeerden des classis van Haerlem, zyn geweest op Donderdagh voor de ed. achtbaere heeren burghemeesteren om te versoecken approbatie des selve, ende dat haere ed. alsoo sy maer twee jeghenwoordigh waren, niet en

Digitized by Google

konden resolveren omde absentie vande andere, doch datse haere resolutie des aengaande Josepho souden laten toecomen door den ed. secretarium; t'welck is geschiet op Sondach middagh; doch ondertusschen hebben haere ed. te kennen gegeven, datse meynden datter niemand teghen hebben en soude, alhoewel sij doen niet en konden het woord geven; doch wel toelieten datmen een brieff aen hem schryven soude door eenen expressen, om te laten weten hoe verre inde sake was geprocedeert; ende is t'selve gedaen door Jacques de Witte, de welcke, van daghe gecomen zijnde, een brieff van d. Voetio aen hem gesonden van Heusden tot Woudrichem (alsoo hy om het peryckel niet verder en dorstede reijsen) heeft medegebraght; waer over deputatie is gevallen eenigher personen [sic], ende zijn [gedeputeert] d. Henricus Swalmius, Josephus vander Rosieren, Cornelis Endt ende Dirck Verschuyl, respective predicanten, onderlingh, ende diacon, om sich nae d. Voetium met behoorlijcke credentie te vervoeghen, ende hem de acte van sijne verkiesinghe te offereren, nevens der ed. heeren burghemeesteren missive aen hem, ende sijne ed. magistraten.

Verg. 20 Juny 1628. Alsoo Josephus rapport heeft gedaen, dat de ed. achtbaere heeren burghemeesteren verstaen, datmen met d. Voetio niet verder voor de eerste mael soude gaen, dan alleenlijck hem bekendt te maken de verkiesinghe op sijn persoon gedaen, ende versoecken daer op sijn gaven alhier te willen laten hooren, als mede sulcks aende ed. heeren magistraten ende kerckenraed tot Heusden, dat haere ed. gelieven d. Voetio toe te laten, om op sijne verkiesinghe alhier te predicken; om daer nae, volghens d'ordre, hem de beroepinghe te behandighen; waer op de broederen, daer inne groote swaricheijt siende, als zijnde een middel waer door te vreesen dat [de] verkiesinghe, op hem voors. gedaen, chrachteloos sal wesen, hebben eendrachtelijck goet gevonden, alsoo d. Voetius voor desen hier by sekere gelegentheijt heeft gepredickt met goet contentement der toehoorders, ende van veelen tot Heusden is gehoort, bij den ed. heeren burghemeesteren instantelijck aen te houden, dat [men] d. Voetio met de verkiesinghe te ghelijck de beroepinghe soude moghen offereren, ende sijne dimissie daer t'noodigh is, versoecken, waer nae hy voor sijne bevestinghe hier kan gehoort worden, ende zijn daer toe gedeputeert d. Swalmius, d. Geesteranus, heer schepen Veer ende Cluijskens.

Alsoo het oock heer schepen Endt, dewijle hy fabrijck is, sijne

Digitized by Google

deputatie nae Heusden niet en kan voltrecken, om dat de heeren burghemeesteren hem niet en konnen missen, te meer om dat de andere fabrijck sieck is, ende daerom begheert hebben datmen hem soude verschoonen, ende een ander in sijn plaetse kiesen, is sulcks geschiet, ende in sijn plaetse verkooren d'heer schepen Veer.

Extraord. verg. 29 Juny 1628. Praeses d. Campius. De broederen gecommitteert naer Heusden om met d. Voetio te handelen over het beroup bijde kercke van Haerlem op sijn persoon gedaen, weder thuijs gekeert sijnde hebben gerapporteert hoe datse nijet-tegenstaende alle instantien soo aen d. Voetium gedaen, als oock aen die vande kerckenraed ende magistraet tot Heusden, nijet en hadden connen effectueren nochte obtineren; maer dat d. Voetius weygerigh is geweest selffs sich gelaten te stellen, gelijck als oock die vanden kerckenraed nijet tegenstaende darop seer aengehouden wiert, ten eijnde de redenen van die van Haerlem gebalanceert synde, tegen de redenen des kerckenraeds van Heusden, in een hooger kerckelicke vergaderinghe, men soude moghen sien wat stichtelickst voor d'een ofte d'ander kercke moghte geoordeelt ende bevonden werden. Doch heeftmen sulcx noch bij d. Voetium nochte bij die vanden kerckenraed connen verwerven, maer soo wel by d'een als d'ander alle hope van syn persoon te connen becomen tot dienst deser kercke, is affgesneden; gelijck dan oock de heeren burgemeesteren van Heusden met een expresse missive aen heeren burgemeesteren van Haerlem seer ernstelyck hebben versocht datmen doch geen nieuwe instantie en wilde doen omde saecke ende versouck te hervatten. Alsoo sy tot syne dimissie voor tegenwoordigh niet en conden nochte souden verstaen. De vergaderinghe dit rapport hoorende ende contentement nemende aende debuoiren bij de gecommitteerden in dese saecke bewesen, heeft geoordeelt datmen het hier bij soude laten blyven, ende datmen in een volgende vergaderinghe, daer toe extraordinairlyck aen te stellen, tot de verkiesinghe van een ander persoon soude treden".

Acten kerkr. Haarl., loopende van 20 Juli 1621—20 April 1629.

CXXXVI (blz. 374 aant. 2). „Aen de edele, achtbaere, seer voorsienige heeren, drossaert, schouth, schepenen ende borgemeesteren der stede Heusden:

Vertoonen uwer EE. dienstwillige d'officieren der Engelscher garnisoenen alhier, hoe dat sij tot haere ende der garnisoenen

Digitized by Google

costen wederom hebben aangenomen seeckeren predicant genaemt Samuel Batcheler, ende dat de voornoemde predicant op het sobere tractement seer qualijck hem selven in desen ongelegen winter tijt sal konnen onderhouden ende d'oncosten van huijshuere, brant, ende andersins sonder eenich extraordinairs subsidie connen vervullen.

Versoecken derhalven soo in haeren als des voors. predicants naeme, dat uwe EE. gelieve of ten opsicht van soo noodigen dienste als den voorn. predicant in uwer EE. stede alhier is doende, ofte alleen uijt speciale gunste, den voornoemden predicant acchijs vrij te maecken, ende voor desen winter met sooveel brant te versorgen, als dan uwer EE. nae haere discretie sullen goet vinden. Dit doende etc."

Den 5den Januari 1621 werd hem door Heusdens magistraat „provisionelyck" toegevoegd 12 gld., maar „sonder dat t selve getogen soude mogen werden in consequentie". *Oud-arch. Heusden*, E. 216, bijlage tot fol. 44 der gemeenterekening over 1620. Vgl. daarmede: E. 216, bijlage tot fol. 49 der gemeenterekening over 1619.

CXXXVII (blz. 380, aant. 2). Welke zotte „problemen" het vraagstuk der zondagsviering, bij monde of geschrifte der toenmalige godgeleerden, niet zelden in het leven riep, moge blijken uit wat Martinus Schoockius in zijne „Exercitationes variae" meende te moeten aanvoeren:

„Sed, quid si ergo pastoris femoralia, die Dominico induenda, ita rumpantur, ut pro colligatione non admittant ligulam, et hoc die Dominico demum rev. d. pastor animadvertat, utrum praestabit, eum domi manere, atque cum grandi jactura ecclesiae, concionem, ad quam se praeparavit, differre, an vero praesentem operam sartoris implorare? Item, si quis hujus ordinis calceos non possit aptare pedibus, an non pariter, Dominicus licet dies sit, potius advocabit sutorem, quo praesentaneum remedium adferat, quam ut concione abstineat? Quid, si idem vir rever. amissa sui musaei clave, non possit vacare praeparationi ad concionandum, utrum praestabit, advocare fabrum, qui dictum musaeum recludat, an domi manere, an vero crudos conceptus evomere? Scio, dici posse, haec omnia pridie cogitanda, praemeditanda, atque praeparanda esse. Sed, quam multa non cadunt inter calicem, supremaque labra? Pro certo mihi relatum est, in quodam Hol-

Digitized by Google

landiae municipio, quendam ecclesiae seniorem, saepius indignatum fuisse, quod chirurgi (qui apud nos in Belgio, fere quoque barbi-tonsores sunt) die Dominico vacarent demetendis et comendis crinibus, accidisse vero, ut uxor hujus hominis, Tanaquili non absimilis, dum ipse pro more die Dominico mane surgeret, inciderit cum marito in rixam, atque quos floccos barbae, (quam exemplo cujusdam pastoris, sibi amici, promissam alebat) evulserit: cum vero homo meus videret, se deformatum esse, exemplo legatorum Davidis (2. Sam. 10.) ab hac sua Ammonitide, et tamen desideraret concioni interesse, vocat vicinum chirurgum, qui renuit operam impendere restituendae barbae, quod et metuat censuram consistorii, et, si secus faciat, mulctam tribui debeat. Advocatur mox alter, sed tyro, qui e cognatione hominis misere deformati erat, a quo vix precibus impetrari potuit, ut praesenti necessitati remedium afferret. Eo haec refero, ut pateat, quinam fluctus in simpulo per homines improvidos consueverint concitari". Schoock., *Exerc. var.*, p. 108.

CXXXVIII (blz. 385, aant. 2). „De wethouderen ende regeerders der stede van Heusden ordonneren Lambert Jarens eerste borgemeester der selver stede, te betaelen aen domino Gisberto Voetio dijenaer des Godlicken woorts alhier de somme van sestien ponden grooten vlaems te sesse gulden t'pondt, denselven bijde stadt vereert in recompense van seecker boeck bij hem gemaect geintituleert Proeve vande cracht der godtsalicheyt, ende de magistraet neffens die van Rotterdam gedediceert ende desen alleenlicken overbrengende sal de voors. somme van sestien ponden grooten vlaems, den voors. borgemeester geleden worden in uytgeven sijnder reeckeninge. Actum opt stadthuijs der voors. stede den 17en Aprilis 1629. De wethouderen all praeter Dingman Adriaensen. Mij aldaer present, (was getd.) van Haeren. 1629". En daaronder stond deze kwijting:

„Bekenne ick ondergeschreven de boven gemelte somme van XCVI gulden ontfanghen te hebben uijt handen van den borgemeester Jarens, bedancke syne e. mitsgaders de achtb. magistraet voor haere liberaelheyt. Actum desen 18 Maij 1629, (was getd.) Gisbertus Voetius". *Oud-arch. Heusden*, E. 219, bijlage tot fol. 39 der gemeenterekening.

CXXXIX (blz. 386, aant. 4). Met welke „redenen ende conse-

Digitized by Google

quentien" Tilenus toentertijd de Contra-remonstrantsche kerkleer bestreed, moge blijken uit de navolgende staaltjes:

„1. Eerstelijck, indien de gene, die de voorsz. leere houdt, daer toe eenen ongheloovighen trecken wil: soo sal de ongeloovige seggen.... dat nae 't oordeel deser apostelen van Dordrecht of van Ales, den aldersnootsten hypocrijt ende verrader ter werelt op 't alderlevendichste representeert ende vertoont het beelt van dien God, die hy vercondiget". Tilenus, *De leere der synoden*, blz. 3, 4.

„2. Laet ons nu wijders vernemen, of den dryver van dese leere meer voordeels sal doen by een woest ende ongeregelt christenmensch, wanneer hy sulck eenen pooght te brenghen tot sijns levens beteringe. Hy sal hem dan voor oogen stellen de leelickheydt van syne sonden, de ergernisse syns naestens, d'ondanckbaerheydt ende misdaedt tegen synen schepper ende verlosser, de dreyghementen vande wet, de wraecke Gods, bereydt teghen alle onboetveerdighen. Hier op sal desen mensch, die meer wetenschap ende kennisse der synodale leere, als goede conscientie, heeft, synen bestraffer tot der synodisten maximen ende grondt-regulen wijsen.... ende seggen, dat hy van de leere der ghener, die men Arminianen noemt, sulck een afgrysen heeft, dat hy sich niet en wil verweerdigen de minste neersticheyt te doen, oft te pogen, om hem tot het goede te begeven, uyt vreese, dat hy de genade, die onwederstaenlijck werckt, mochte verdonckeren, ende den mensche eenige vryheyt toeschryven". Tilenus, *De leere der synoden*, blz. 7, 8.

„3. Maer 't mach wesen, dat hy hem beter in zijn dienst quijten sal, wanneer hy aenveert het ampt van eenen vertrooster eenes ellendigen benauden mensches, dan hy heeft connen doen, wanneer hy hem moeyde 't werck eens bekeeraers tegen eenen ongheloovigen, ende eens bestraffers tegens een profaen onheylich mensche, die den name ende titul van een christen voert by der hand te nemen.

Het fundament van alle vertroostinghe voor een benaude ziele, is van allen tijden gesocht ende gevonden geweest inden dood ende 't lijden onses heeren Jesu Christi, deur welcke hy de gerechticheyt Godes syns Hemelschen Vaders voldoen ende versoeninge voor 't geheele menschelijcke gheslacht verworven heeft... Maer den krancken oft andersins benauwden mensch, en sal dit rechte fundament van 't woord Gods nimmermeer konnen vereeni-

Digitized by Google

ghen met de valsche fundamenten van den tweeden artijckel des Dordtschen synodi: die mede-brengt: dat Jesus Christus alleene ghestorven is voor een kleyn ghetal van persoonen, dewelcke alrede tot de salicheyt waren vercoren van den Hemelschen Vader, die in dit syn besluyt niet meer heeft ghesien op desen dood syns soons, als op het gheloove deser uytvercorene". Tilenus, *De leere der synoden*, blz. 12, 13.

„Summa, summarum: men sal noch eens daer toe komen, dat men geloove, dat het beter soude zijn gedaen, de vermaningen tot God te wenden, dat hy doch syn werck volbrenge in den menschen, dat hy haer bekeere, verbetere ende trooste deur syne almogentheyt, dat gheen mensche de selve meer moge wederstaen. Ende dat het by-komt by gebreck van God, dat so veel menschen ongeloovich, onheylich, ende desperaet blyven: overmids hy haer onthoud ofte oock altemet ontrect die genade, die noodich is so wel om sich te bekeeren, als om sich tot een beter leven te begeven ende in het geloove te volherden". Tilenus, *De leere der synoden*, blz. 18.

CXL (blz. 391, aant. 5). Naderhand gaf vader Cats, als van Beverwycks medewerker aan diens *Schat der ghesontheyt*, op blz. 31 en 32, het hierboven gemelde vraagstuk in deze rijmverzen terug:

Het is een hart geschil, en over langh gedreven,
Hoe ons de gronden staen van dit ellendigh leven,
En of Godt aen den mensch, als door een stale wet,
Syn dagen heeft bescheert, syn palen heeft geset:
En of hy met beleyt, en door besette reden,
Een vaster leven-kracht kan brengen in de leden,
Dan of een yders tijt soo vast versegelt staet,
Dat hem geen kunst en helpt, geen hinder oyt en schaet.
Hy die van al het stuck de gronden soeckt te kennen,
Die tale naer het werck van al de soete pennen,
Die onse Beverwijck te samen heeft gebracht,
Daer wert het diep geheym getogen uytter nacht.
'T is dan mijn voorstel niet hier dieper in te treden,
Want tot soo grooten werck behoeft een langer reden;
Maer om hier kort te zijn, soo segh ick heden dit,
Een yder neemet op tot sijn bescheyden wit:
Het eynde van de mensch is aen den mensch verholen,

Digitized by Google

De middels even-wel zijn yder een bevolen;
Ghy doet wat u betaemt in sieckt' en ongeval,
En weest dan voort getroost hoe Godt het schicken sal".
Vgl. dr. Schotel, *A. M. v. Schurman*, blz. 83.

CXLI (blz. 392, aant. 2). Hoe Beverovicius ten slotte over de zaak in quaestie oordeelde, blijkt o. a. uit blz. 35 van zijn *Schat der ghesontheyt*: „Ende niet alleen dat de wijsen onder de heydenen hier in los gaen, selver de godts-geleerden weten naeulicx dit stuck sôo vast te setten, datter geen waerschijnelicke redenen zouden teghen ghebracht konnen werden. De genees-meesters wetende, dat het sorgelick is buyten de palen van sijn beroep te gaen, en steken haer selven hier soo verre niet in, datse haer zouden laten voorstaen, dit geschil te konnen neder-leggen. Evenwel overleggende, dat hare konste niet te vergeefs van den alwijsen Godt den mensche gegheven is, soo houden sy dit met de reden best over een te komen, dat Godt den mensche een tijt des levens gestelt heeft, ende dat hy hem volgens die bepalinghe een gestaltenisse ende ghematigheydt des lichaems gegeven heeft, om tot soodanigen tijt te mogen in wesen blijven: maar dat weynigh menschen tot haren bepaelden tijt geraken, sommighe door versuym ende onachtsaemheyt, om haer goede en stercke nature wel te bewaren, ende met goede middelen haer lichaem van sieckten te bevrijden, andere door vallen, verdrencken, quetsen, ende diergelijcke ongeluck".

CXLII (blz. 393, aant. 1). In lijnrechte tegenspraak met Voetius' verklaring, *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 717 afgelegd en hierboven aangehaald, berichten de Utrechtsche vroedschapsnotulen:

„Saterdaechs den 14.en Juny s'nanoens. — Rapporteerden de heeren outburgermeester Nypoort ende d'andere heeren gecommitteerden volgens hare commissie vanden 9.en deser geweest te sijn tot Heusden omme te beroepen d. Gysbertum Voetium tot professor theologiae etc. ende dat hare E. eijntel. syne dimissie vercregen hebbende met syne eerw. waren geaccordeert volgens de naebeschreven acte,

achtervolgende seeckere commissie bij burgermeesteren ende vroetschap der stadt Utrecht gegeven aen Johan vander Nijpoort, Peter vander Lingen, Aernt Foeijt outborgermeesteren, ende Gysbert vander Hoolck alle schepenen der selver stadt in date den 9.en

Digitized by Google

deser maendt, hebben de selve heeren beroepen tot professor inde h. theologie, midtsgaders de Hebreische ende andere Orientaelsche talen inde illustre schole der stadt Utrecht voors. d. Gisbertum Voetium bedienaer des h. euangelii inde stede Heusden, die oock de selve professie nae voorgaende geimpetreerde dimissie vande e. heeren vande magistraet ende kerckenraedt der selver stede geaccepteert heeft, op een jaerl. gagie van twaelff hondert guld. daer in begrepen de huijshuijr, ende op sodanige ordre ende instructie als de heeren burgermeesteren ende vroetschap der stadt Utrecht voors. goet vinden sullen daer op te maecken.

Actum tot Heusden den 12.en Junij 1600 vier ende dertich ouden styls, was ondertd. J. van Nijpoort, Peter vander Lingen, A. Foeijt, G. Hoolck, Gisbertus Voetius".

CXLIII (blz. 393, aant. 4). De acte, waarmede Gorcums classis Voetius, bij zijn vertrek naar Utrecht, dimitteerde, was van dezen inhoud:

„Universis et singulis praesens hoc nostrum instrumentum lecturis vel audituris salutem a Salvatore plurimam.

Nos pastores et seniores, classem Gorinchemensem constituentes, testamur rev. et doctissimum virum d. Gisb. Voetium abhinc annos circiter viginti tres classis nostrae membrum fuisse, ac se continuo praestitisse strenuum doctrinae orthodoxae propugnatorem, sincerum pietatis ac εὐταξίας ecclesiasticae assertorem, ipsumque diligenti sua praesentia classicales conventus nostras ornasse, piis prudentibusque consiliis ac cordatis auxiliis in rebus arduis ad ecclesiae aedificationem spectantibus fideliter juvisse, onera sibi a classe imposita promte fortiterque sustinuisse, atque ita industriam suam ac zelum in caussa Dei abunde nobis probasse. Quo nomine gratissimum nobis fuisset, si optato ipsius consortio porro nobis frui licuisset. Veruntamen quandoquidem Deo Opt. Max. visum est, dotibus hujus rev. ac dilecti nostri symmystae uti ad ss. theologiae et hebraeae linguae in illustri schola Ultrajectina professionem obeundam, precamur Dominum Deum nostrum, ut sanctos labores conatusque hujus nostri fratris clementer secundet, in nominis sui divini gloriam, et scholae ac ecclesiae aedificationem. Rogamusque universos et singulos, cujuscunque sint ordinis, ut rev. hunc virum, talem quem diximus, habeant, agnoscant, omnibusque debitae benevolentiae officiis prosequantur". *Hand. cl. Gorc.*, 21 Aug. 1634.

Digitized by Google

CXLIV (blz. 395, aant. 1). De voorrede van Voetius' afscheidspredikatie wijst, onder meer, ook op de methode door hem bij zijn preeken gevolgd, als hij daar namelijk betuigt:

„Ick hebbe wat lange gewacht; eensdeels om dat soo veel tijts naulijckx my overich is om het gemelde afgescheyt met eenen breeden ende gemeynsamen stijl (gelijck het doen gepredickt is, of immers ten naesten by) uyt mijne corte notulen ende dispositie in het latijn en in het ruych beworpen, soo op te maecken ende in het net te schrijven; anderdeels, om dat ick tot het wel-schrijven van sulcken werck my altijts swaerlijck hebbe konnen of willen begeven, meynende dat soodanige leeringen ende bewegingen veel beter ende crachtiger met de levende stemme als met inckt ende papier verthoont werden". Voet., *Afs.-pred.*, voorrede, eerste uitgave, 1636.

CXLV (blz. 395, aant. 2). „De wethouderen ende regeerders der stede van Heusden ordonneren Sebastiaen Beelaerts eerste borgemeester derselver stede, te betaelen aende achtbare Deliana huijsvrouwe domini Gisberti Voetii, gewesene kercken-dijenaer der voors. stede, ende alsnu beroepen totte professie der h. theologiae ende Hebreeuse tale inde illustre schole tot Utrecht, de somme van hondert ende twintich ca: guldens, haer byde heeren magistraten tot eene memorie ende gedachtenisse vereert, zoo int respecte van haer achtbaerheyt, als van haer voors. eerw. man, die den kercken-dyenst alhier den tijt van seventien jaeren lanck seer getrouwelyck ende nijetmin zorchvuldichlyck heeft becleedt gehadt, ende zulcx mede in danckzegginge van alle tselve, ende desen alleenlyck overbrengende, sal de voors. somme van hondert twintich guldens, den voornoemde borgemeester geleden worden in uijtgeven zijnder reeckeninghe. Actum opt stadthuijs der voors. stede inde raedtcamer opten 19en Augusti 1634, all praeter S. Beelaerts. Mij mede jegenwoordich, (was getd.) Adr. van Haeren, 1634". *Oud-arch. Heusden*, E. 221, bijlage tot fol. 30 verso der gemeenterekening.

Digitized by Google

Nog breng ik hier mijn oprechten dank aan den vroegeren en den tegenwoordigen bibliothecaris der stedelijke boekerij te Haarlem, de HH. C. J. Gonnet en J. W. Enschedé; aan den president van het seminarie der bisschoppelijke cleresij te Amersfoort, den zeer eerwaarden heer J. J. van Thiel, gelijk mede aan den eerwaarden heer C. Deelder, oud-roomsch pastoor te Utrecht; aan de HH. hervormde predikanten: W. van den Hoonaard te Driel, dr. G. J. van der Flier te 's-Gravenhage, H. van de Hagt te Rotterdam, C. de Wilde te Schiedam, dr. P. Steen en A. Loeff te Dordrecht, A. Wartena te Gouda, dr. L. A. van Langeraad te Lekkerkerk, P. E. Barbas te Haarlem, A. B. ter Haar Romeny te Middelburg, dr. A. van der Flier en dr. J. K. Koch te s'-Hertogenbosch, W. Oudegeest en diens opvolger, H. Worst, te Vlijmen, D. E. J. Hupkes te Sprang, alsook aan de eerwaarde kerkeraadsleden dier respectieve gemeenten.

Geen hunner, wien ik onder het verzamelen van vorenstaande bijdragen te vergeefs om inlichting en hulp heb gevraagd.

Digitized by Google

Digitized by Google

VERBETERINGEN.

Blz.	13	regel	7	v. o.	*staat:*	1617,	*lees:*	1614.
»	19	»	7	v. b.	»	tuige,	»	getuige.
»	20	»	10	»	»	Abrecht,	»	Albrecht.
»	23	»	7	v. o.	»	Collegicum,	»	Collegium.
»	23	»	7	»	»	aant. 1,	»	aant. 2.
»	61	»	19	»	»	blz. 7,	»	blz. 47.
»	83	»	2	v. b.	»	privaat-collegie,	»	privaat-college.
»	102	»	13	v. o.	»	*Gomarii*,	»	*Gomari.*
»	118	»	14	v. b.	»	opgevallen,	»	opengevallen.
»	125	»	8	v. o.	»	Arkel,	»	Andel.
»	155	»	3	»	»	in hare jeugd,	»	ongehuwd.
»	299	»	12	»	»	Groninger-Ommelander,	»	Groningen-Ommelandsche.
»	318	»	4	»	»	aant. 3,	»	aant. 4.
»	393	»	19	»	»	bijlage LXXXIV,	»	bijlage LXXXV.
»	394	»	14	»	»	aant. 1,	»	aant. 2.

Digitized by Google

Digitized by Google

GISBERTUS VOETIUS

DOOR

A. C. DUKER,
THEOL. DOCT.

TWEEDE DEEL.

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
VOORHEEN
E. J. BRILL
LEIDEN — 1910.

Digitized by Google

BOEKDRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL — LEIDEN.

Digitized by Google

INHOUD.

EERSTE HOOFDSTUK.

De openingsdisputatie. Naeranus en Batelier . . . . . blz. 1—70.

TWEEDE HOOFDSTUK.

Eene desperate zaak. De Bossche broederschap . . . . . 71—131.

DERDE HOOFDSTUK.

De nieuwe philosophie. Regius en Descartes . . . . . 132—201.

VIERDE HOOFDSTUK.

Coccejus en Heidanus. Puriteinsche »precijsheyt" . . . . . 202—270.

VIJFDE HOOFDSTUK.

»Roepende" zonden en kleine ongerechtigheden . . . . . 271—354.

Bijlagen . . . . . I—C.

Digitized by Google

„Een historij-schrijver behoort onparthydich te wesen, immers onparthydich te schrijven. Daer passie domineert, daer heeft selden reden of waerheydt plaatse; daer dese ontbreecken int verhaelen van een saeck, daer steeckt men de luyden fabulen inde vuyst voor historijen, men spelt hun logenen op de mouwe, ende sendt se ghemeenlijck na huys met een opinie, òf dat de saecken heel anders gheleghen zyn dan men hun gheseydt heeft, òf dat immers hy die soo parthydich schrijft gheen gheloof en meriteert".

WTENBOGAERT, in zijne „Vrye voor-reden aen de Vry", 1621.

Digitized by Google

EERSTE HOOFDSTUK.

De openingsdisputatie. Naeranus en Batelier.

Aan Utrechts kort te voren opgerichte illustre school was met den 15den van Oogstmaand 1634 de eerste zomervacantie geëindigd.

Ongeveer eene week later — Donderdag, 21 Augustus [1]) — schreed Gisbertus Voetius, jongst-benoemd professor „inde heylige theologie, midtsgaders de Hebreïsche ende andere Orientaelsche talen", onder begeleiding van twee oud-burgemeesters, voorafgegaan door den pedel en gevolgd door twee stadsboden, in statig vertoon [2]) naar het vroegere „groot capittelhuys" van den Dom, het toenmalige „auditorium majus" [3]).

Hier, op dezelfde plek, waar eenmaal de Unie van Utrecht werd gesloten [4]), stond Voetius nu gereed te doen,

[1]) Onjuist is de datum: »20 Augusti", door Voetiuszelf opgegeven, en vermeld in zijn *Sermoen van de nutticheydt der academien ende scholen*, enz., Utrecht, 1636, blz. 19, aant. Waarschijnlijk heeft hij hier de dagteekening zijner oratie aan de Stichtsche »schola illustris" verward met die van zijne afscheidspredikatie te Heusden. Vgl. *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 394. De tijdsbepaling: 21 Augustus (XII Kal. Sept.) steunt op het alleszins betrouwbare bericht, te vinden in *Illustris gymnasii Ultrajectini inauguratio una cum orationibus inauguralibus*, Ultraj., 1634, praef., p. VII.

[2]) Zie hierachter, bijlage I.

[3]) *Not. der Utrechtsche vroedschap*, 15 Aug. 1634. Bovenbedoelde oudburgemeesters waren: Johannes van der Nypoort en Arend Foeyt.

[4]) »Hic ipse locus est, in quo adversus Hispanorum tyrannidem, et cujuscunque injustam dominationem, pactum est arctius illud Unitarum Provinciarum foedus, quod ab urbe nostra nomen habet", luidde het in de rede ter

Digitized by Google

wat zijne ambtgenooten, de hoogleeraren Matthaeus en Aemilius, Liraeus en Renerius, al in Juni verricht hadden [1]), en begon hij voor eene talrijke, uitgelezen vergadering: leden der Staten en raadsheeren van het provinciale Hof, magistraatspersonen en predikanten, advocaten, doctoren en studenten, de gebruikelijke „inleydinge" te houden ter aanvaarding van zijn professoraat [2]).

Krachtig deed de nieuwe hoogleeraar in die oratie uitkomen den eisch, waartoe de tijdsomstandigheden aanleiding gaven, dat, vooral binnen den kring der ontwikkelden en beschaafden — dus ook binnen dien der studenten — kennis behoorde gepaard te gaan met godzaligheid [3]).

---

inwijding der illustre school, gehouden door den stadssecretaris mr. J. van der Nypoort Zie *Ill. gymn. Ultraj. inaug.* p. 5.

[1]) Den 17den Juni 1634, 's voormiddags, hield Antonius Matthaeus, prof. jur. civ., zijne inaugureele oratie: »De juris civilis sapientia contra ejus obtrectatores", en des namiddags Antonius Aemilius, prof. hist.: »De novo hoc et laudabili Senatus instituto; nec non de usu lectionis historicae". Den 18den Juni daaraanvolgend, 's voormiddags, deden hetzelfde Justus Liraeus, prof. litt. hum.: »De usu et dignitate studiorum humanitatis", en Henricus Renerius, prof. philosophiae: »De lectionibus ac exercitiis philosophicis". Zie dr. G. J. Loncq Cjz., *Historische schets der Utrechtsche hoogeschool tot hare verheffing in* 1815, Utrecht, 1886, blz. 14—17, alsook *Ill. gymn. Ultraj. inaug.*, p. 79—106; 107—136; 137—164; 165—200.

[2]) Voetius' inaugureele oratie: »De pietate cum scientia conjungenda" (zie *Ill. gymn. Ultraj. inaug.*, p. 27—78) werd, uit hoofde van hare strekking, naderhand ook geplaatst achter zijne *Exercitia pietatis*, Gorinch., 1664. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, t. II, p. 735. Bedoelde redevoering, op verzoek van het Gereformeerd tractaatgenootschap »Filippus", uit de Latijnsche taal in het nederduitsch overgezet door J. Westerhuis, predikant bij kerk A der Gereformeerden te Groningen, verscheen ten jare 1902, in Breukelen, onder dezen titel: »De godsvrucht, vereischte tot de wetenschap".

[3]) »Statuimus hodie conscientiis omnium, quos quidem aliqua Dei sui et propriae salutis cura tangit, hoc persuadere: pietatem cum scientia conjungendam, imprimis studiosis et literatis; et quidem in gymnasiis, in cursu studiorum". *Ill. gymn. Ultraj. inaug.*, p. 29. — Zie ook p. 63: »Ne putetis, lectissimi auditores, me pro pietate tam multa dicentem paradoxa coacervare et nova atque insolita quaedam auribus vestris adferre, quasi pietatem cum scientia conjungere idem sit ac gryphes equis jungere, aut bovi clitellas aptare, aut omnes studiosos in monachos transformare. Ipsum nomen studiosi hoc persuadet quod nos postulamus. Haec enim est

Digitized by Google

Geen verstandig mensch, zoo sprak Voetius, die het niet opmerkte, en geen vroom christen, die het niet betreurde, dat Libertinisme en Epicurisme, ongebondenheid en zucht naar zingenot, als twee vernielende legermachten op heel de wereld losstormden, waardoor van de maatschappij, in welks midden men leefde, naar waarheid kon verklaard worden, dat het weten er een hoog woord voerde, het geweten er luttel te zeggen had [1]).

En toch, welk een echt-verkwikkelijk schouwspel, wanneer de hartstochten en driften der jongelingschap, zoo vol bekoring maar ook zoo vol gevaar, kloek bestuurd en bedwongen werden! Hoe diep-treurig daarentegen de indruk, gemaakt door studenten, die vreemd waren aan alle godsvrucht en onbekend met iedere uiting der vroomheid; die niets begrepen van een zaaien en oogsten der deugd; uit stof geformeerd en er tevens door beheerscht; dienaren van het vleesch, verstrikt in ijdelen en boozen lust [2])!

O, mocht het den gezamenlijken arbeid aller weldenkenden vroeg of laat gelukken, dat kwaad te bannen uit hoogescholen en gymnasiën, uit gehoorzalen en vereenigingen! Immers, ook waar men der academische jeugd volstrekt geen kwaad hart toedroeg, begon nochtans de schoone titel van student bij velen in zulk eene min-

---

genuina studiosi descriptio, quod is sit qui gravissimarum rerum studio deditus ad sublimes functiones in republica aut ecclesia subeundas Deo hominibusque faventibus se praeparat. Haec est vera sapientia, cujus alumni et studiosi in gymnasiis versantur, quae mentem non tantum illustrat, sed cor accendit, quae nudas veritatis notiones et volaticas imagines non tantum in cerebro aut ejus superficie depingit, sed et interiores animi atque affectuum medullas, intime penetrat, penitissime sanctificat et validissime convertit, quae non tantum doctiores sed et meliores facit". Vgl. daarmede *o. l.*, p. 71.

[1]) *Ill. gymn. Ultraj. inaug.*, p. 28—29.

[2]) *Ill. gymn. Ultraj. inaug.*, p. 33—34.

Digitized by Google

achting te geraken, dat ze hem met dien van komediant en hansworst vrij wel op ééne lijn plaatsten. Zelfs de besten onder bedoelde jongelui werden menigmaal niet hooger geschat dan brooddronken nachtbrakers, Belialskinderen, gewoon alle banden te verbreken en alle grenzen te overschrijden, door schaamte en eerbaarheid gesteld [1]).

Daarom moesten de theologen, beoefenaars eener hemelsche wijsbegeerte, van een goddelijk recht, van eene geestelijke medicijnkunst, van eene heilige litteratuur, van de oudste en geloofwaardigste historie, van de meest verheven welsprekendheid, trouw indachtig blijven, hoe bovenal zij gehouden waren zich echte Rechabieten te betoonen; Nazireërs Gods, blanker dan melk en rooder dan koraal [2]); het zout der aarde en het licht der wereld; geroepen, alle andere vrienden en vereerders van de

---

[1]) *Ill. gymn. Ultraj. inaug.*, p. 34—35. »Putant enim inertes" — zoo vervolgde hier Voetius — »et male feriatos plurimos ad hoc tantum natos, ad hoc studiis initiatos, ut ingeniose nequiores sint, ut majori cum decore et lepore vanitatem et stultitiam suam sapientiae larva tectam mundo propinent, ut parentum bona magno labore, frugalitate et parsimonia olim bene parta, quam brevissimo tempore abliguriant; et pro tot expensis, post multam expectationem domum nihil referant, quam vanitatem, superbiam, dicacitatem, petulantiam, prodigalitatem, et omnis generis intemperantiam; quippe qui jam omnem religionem, omnem honestatem, omnem humanitatem probe edidicerint (si non ejurarint) factique sint, non ex belluis homines, sed ex hominibus belluae". Ook de kerkeraad der Gereformeerde gemeente te Utrecht had reeds vroeger zijne aandacht op zulke jammerlijke toestanden gevestigd, en maatregelen daartegen zoeken te nemen. »Also vele ende grote geruchten deur de stadt gehoort werden van vele ende schandelycke bordelen ende hoerhuysen, die hier op diversche plaetsen meer en meer incruypen, twelck niet alleen schandaleus maer oock seer periculeus is voor de jonge jeught, bysonderlyck in dese tydt van d' illustre schole, is goed ende nodigh gevonden, dat int visiteren vande quartieren hier op naerder sal gelet werden". *Notulen v. d. kerkeraad*, 17 Juni 1634; voorhanden in »Resolutieboeck D" van het kerkelijk archief der Nederl. herv. gemeente te Utrecht.

[2]) Klaagl. 4: 7.

Digitized by Google

Muzen [1]) voor te gaan in welvoegelijkheid en zedigheid, in eenvoud en zelfbeheersching [2]). Op hen, als profetenzonen, als candidaten tot den heiligen dienst, als kostelijke steenen, bewerkt en bestemd om te worden zuilen der gemeente, rustte de dure verplichting, vastberaden strijd te voeren tegen de bekoringen van het jong gemoed, de prikkels der ondeugd en de verleiding der wereld; tegen het veelvuldig bezoeken van wijnhuizen en drinkgelagen [3]), het onbetamelijk rooken van tabak en het deelnemen aan danspartijen [4]); tegen het doelloos rondslenteren en straatslijpen, met groot verlies van den kostelijken studietijd [5]).

Ofschoon hij, Voetius, den kweekelingen van Utrechts illustre school de privileges, waarin zij zich verheugden, van harte gunde en niets liever zou zien dan dat, bij vrede en bloei der vaderlandsche republiek, steeds meerderen die voorrechten genieten mochten, zoo achtte hij

---

[1]) Vgl. bijlage II, waar de hoofdinhoud is vermeld van Voetius' rede, voor zoover deze meer bijzonderlijk was gericht tot de aanstaande juristen, philosophen of medici, en litteratoren onder de Utrechtsche studenten.

[2]) *Ill. gymn. Ultraj. inaug.*, p. 55—56. Vgl. hiermede Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 1387; *Polit. eccles.*, t. II, p. 699—701, 734—736; *Bibl. stud. theol.*, p. 31—33.

[3]) Vgl. *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 107, alsook Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 390—402, 493—515.

[4]) Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 325—356.

[5]) *Ill. gymn. Ultraj. inaug.*, p. 60. Vgl. p. 64—65: »Absit turpitudo, absit garrulitas, absit ebrietas, absit ferocia, absit insolentia, absit omnis profanitas. Quis ferat matrem academiam in meretricem, domum sapientiae in gurgustia nebulonum aut speluncas latronum, coronas philosophantium in symposia ebriosorum, concessum eruditorum in choros saltantium Satyrorum, Bacchantum, Corybantum, innoxios et pacificos conventus in manipulos grassantium et tumultuantium sicariorum converti? Si sapimus per quietem, ut recte philosophus, utique nihil minus convenit studiosis quam turbae, quam clamores, quam cursitationes. Si anima sicca sapiens, quid absurdius quam vino totos dies aut totas noctes madere, quam paeti fumo fumare, quasi fumus fornacis calcariae ascenderet, ut de Sodomae et Gomorrhae conflagratione loquitur Scriptura?"

Digitized by Google

zich evenwel verplicht, aan het slot dezer oratie, niet enkel den theologen, maar allen studenten zonder onderscheid, ernstig op het hart te binden, hoe niemand hunner het privilege bezat tot een dienen der zonde, of vrij was te leven buiten God en Zijn gebod om [1]).

Den volgenden dag — Vrijdag, 22 Augustus 1634 — maakte Utrechts „theologiae professor" een aanvang met zijn onderwijs, verdeeld over acht colleges 's weeks. Vier namiddaguren [2]) waren bestemd voor het in den grondtekst lezen, en, onder trouw gebruik van targums en Joodsche commentaren, uitleggen van de Psalmen, van de Arameesche hoofdstukken in Daniël, van Hosea, en van sommige kleinere gedeelten des Ouden Testaments [3]), die zich het best leenden ter behandeling zoowel met eerstbeginnende als met meer gevorderde theologen [4]). Tot de laatsten werden ook geacht te behooren enkele

---

[1]) *Ill. gymn. Ultraj. inaug.*, p. 73. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, t. II, p. 493. Zie verder bijlage III.

[2]) Die uren vielen — 's zomers van 4—5, 's winters van 2—3 op Maandag, Dinsdag, Donderdag en Vrijdag, na de voormiddagcolleges. Wel was er door de stedelijke regeering gearresteerd, en op haren last ook gedrukt, eene »Series lectionum illustris gymnasii" (zie *Not. Utr. vroeds.*, 4 Juli en 3 November 1634), doch ik heb haar nergens kunnen vinden. Wat hier in den tekst volgt, is ontleend aan vingerwijzingen van den hoogleeraar zelven: *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, praef. p. 1. Vgl. daarmede Essenius, *Orat. fun.*, p. 31.

[3]) Hetgeen Voetius eertijds had bestudeerd in Vlijmens pastorie, kwam nu den professor theologiae uitnemend te stade. Vgl. *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 158—159.

[4]) Onder degenen, die al terstond de lessen van Voetius volgden, waren ook vijf Stichtsche bursalen, overgekomen uit het den hoogleeraar welbekende »Collegium theologicum", op de Cellebroersgracht te Leiden, aan wie Utrechts gedeputeerde staten hadden gelast »jegens den 14en Augusti naestcommende hare respective woningen, montkosten ende huyshuyren tot Leijden op te seggen, omme voortaen hare studien binnen Utrecht te continueren ende absolveren naer behoren". *Not. Utr. vroeds.*, 14 Juli 1634; vgl. daarmede die van 15 Dec. 1634. Tevens »authoriseerden" hunne Edel Mogenden twee uit de Gereformeerde predikanten aldaar om »op de alumnen te letten, in de theologische lessen gaende". *Not. Utr. kerkr.*, 7 Sept. en 20 Nov. 1634.

Digitized by Google

predikanten uit de stad zelve [1]) en verder allen die, na volbrachte studiën aan de eene of andere academie, te Utrecht hunne kennis der Oostersche talen [2]) en der Gereformeerde dogmatiek nog zooveel mogelijk zochten uit te breiden.

Twee morgenuren, iederen Donderdag en Vrijdag, bleken door den hoogleeraar vastgesteld voor exegese van den brief aan de Romeinen [3]); twee andere, op Maandag en Dinsdag, moesten dienen om, aan de hand eener korte schets, de „loci communes" te bespreken, in verband doorgaans met de Nederlandsche geloofsbelijdenis en den Heidelbergschen catechismus [4]). Het derde deel van laatstgenoemd leerboek gaf Voetius gereede aanleiding, allerlei

---

[1]) »Extra-ordinare vergaderinge des kerckenraedts geconvoceert synde, is in deliberatie gelegt het veranderen vande ure der byeencomste, om dat de broederen predicanten deselve ure gaerne gebruycken souden om de theologische lesse te hooren, ende is vermits dese goede insichten geresolveert, datmen voortaen de kerckenraedt ordinairlijck sal houden des Donderdachs naermiddachs precys ten twe uren, so lang d. Voetius leest van vier uren tot vyff uren; ende so wanneer syne ed. lesen sal op den selven dach van twe tot drie uren, dat alsdan de vergaderinge ten drie uren sal aengevangen werden". *Not. Utr. kerkr.*, 7 Sept. 1634. Zie voor de namen der toenmalige Gereformeerde predikanten in Utrecht: bijlage IV.

[2]) Reeds in September 1634 wordt door twee gecommitteerden uit den kerkeraad der Waalsche gemeente binnen Utrecht eene poging gedaan, om de stadsregeering over te halen, dat zij, aan den eventueel te beroepen Franschen predikant, Ludovicus de Dieu, naast diens eigenlijk werk, ook zal opdragen het professoraat in de Oostersche talen, waarin de Dieu volgens hen »excelleerde". De magistraat bericht hun echter, dat zij »daer toe voor alsnoch niet en can verstaen, te meer dewijle d. Voetius die mede waerneemt, ende dat, sulcx nodich synde, de vroetschap daer voor wel sorgen sal". *Not. Utr. vroeds.*, 1 Sept. 1634. Vgl. 31 Maart, 11 en 25 Mei, 8 Juni 1635. De voorstelling van genoemde zaak bij dr. Glasius, *Godg. Nederl.*, dl. I, blz. 369, ziet dus op een tweede, later beroep.

[3]) Voetius' eerste colleges, toen gegeven, handelden over Rom. 1 : 19—20, en 2 : 14—15. Zie *Dispp. select.*, t. V, p. 458. Vgl. *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 87—88.

[4]) Al terstond werden art. 2 en 14 van de Nederlandsche geloofsbelijdenis door den hoogleeraar aan de orde gesteld. Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 458.

Digitized by Google

onderwerpen, betrekking hebbende op de practische theologie, te berde te brengen; terwijl de liturgische geschriften en de bepalingen der Dordtsche kerkorde hem de grondslagen verschaften voor eene „politica ecclesiastica" [1]).

Naast bovengemelde publieke lessen opende Utrechts nieuwe hoogleeraar nog verschillende privaat-colleges, die nu eens ten doel hadden zijne discipelen op het nauwkeurigst bekend te maken met vorm en inhoud der bijbelboeken, en dan weer hen moesten bekwamen, hetzij in polemische slagvaardigheid, ten einde den tegenstander te overtreffen door aantal en gewicht der bijgebrachte schriftuurplaatsen, — hetzij in practisch overleg, waar het gold moeielijke conscientievragen te beantwoorden, of lastige kerkrechterlijke geschilpunten op te lossen. Ook konden de meergevorderden, op genoemde „privatissima", rijkelijk winst doen met Voetius' oordeelkundige leiding bij het in schets brengen hunner meditatiën en predicatiën, gelijk mede bij het proponeeren en catechiseeren ter onderlinge oefening [2]).

---

[1]) »Quia autem occasione quaest. catechet. 103. cum 82—86. et confessionis Artic. 30—36. nec non liturgiae praetermitti non poterant, quae regimen ecclesiarum concernunt nata est sub manu aliqua politicae ecclesiasticae hypotyposis". Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, praef., p. 1. Vgl. daarmede *Dispp. select.*, t. III, p. 2—3: »Nos cum praelectiones locorum communium et hebdomadales disputationes a primis professionis nostrae in hac academia exordiis ordine instituissemus ad confessionem Belgicam, tertiam partem catecheseos, liturgiam, et canones ecclesiasticos: partiti tunc sumus posteriorem partem theologiae (quam practicam appellamus) in tres sectiones, quarum *prima* continebat theologiam moralem et casuisticam jam inde a tertia parte catecheseos usque ad tit. de precatione; *secunda* asceticam, h. e. exercitia pietatis seu praxin devotionis, ad tit. catecheseos de precatione, usque ad finem; *tertia* politicam ecclesiasticam, ad nostram liturgiam Belgicam, constitutiones ecclesiasticas, et tit. de clavibus regni coelorum seu disciplina ecclesiastica ex secunda parte catecheseos huc tractum. Ad tertiam hanc sectionem reducimus etiam theologiam, quam alii vocant propheticam, seu theologiam practicam concionatoriam". Zie ook Martinus Schoock, *Remonstranto-libertinus*, etc., Ultraj., 1637, p. 10—11.

[2]) Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 8, 9. Vgl. Essenius, *Orat. fun.*, p. 31, 32.

Digitized by Google

Maar verreweg het belangrijkste, in de schatting van professor en studenten beiden, zou spoedig worden het Zaterdagsch college, bestemd voor de theologische disputaties [1]); welke disputaties veelal gehouden werden naar aanleiding van eene of andere controverse, voldoende gelegenheid biedende om het rechtzinnig leerbegrip te verdedigen tegen de aanvallen van Roomschen en Remonstranten, Socinianen en Doopsgezinden.

Juist in zulk een debat zag Voetius het meest gewenschte hulpmiddel, niet slechts om de aandacht der geleerde wereld te vestigen op Utrechts jeugdige, nog weinig bekende illustre school [2]), maar ook om, zooveel in zijn vermogen stond, de Contra-remonstrantsche zaak te verdedigen tegenover iederen heimelijken of openlijken aanval der wederpartij.

Hiertoe werden door den hoogleeraar, na ruim eene halve maand doceerens, vruchten van vroegere studiën [3]),

---

[1]) »Disputationes ordinariae erant singulis diebus Saturni ad confessionem et catechesin; intermixtis saepe disputationibus accurate a praeside elaboratis". Essenius, *Orat. fun.*, p. 31. Vgl. daarmede het genotuleerde in de *Acta academiae Ultrajectinae*, cod. I, fol. 39: »Die 12 Maji (1641) statutum est, concursum disputationum admittendum esse, hoc modo: ut dies Mercurii jurisconsultis, Saturni vero theologis adsignatus maneat; prout ab initio illustris gymnasii constitutus et usitatus est".

[2]) »Non male nec importune in orationibus aut disputationibus inauguralibus gustum eorum exhiberi, et judicium fieri, ut auditores ad studia illa excitentur, et in genere saltem percipiant quid sibi de methodo et ratione docendi, Theologi istius polliceri possint, ut tanto melius frequentes studiosi in novum gymnasium alliciantur". Voet., *Thersites heautontimorumenos*, etc., p. 308. Vgl. p. 310: »ad Dei divinaeque veritatis gloriam, sanctissimae religionis nostrae, et novi hujus gymnasii incrementum".

[3]) »Cum tamen ego nulla alia proposuero, quam quae suggerente memoria observaveram", verklaarde Voetius van de reeks zijner stellingen, in haar geheel genomen, *Thers. heaut.*, p. 21. Vgl. *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 51—58, 161—165, 375—378. En, meer tot bijzonderheden afdalende, schreef de hoogleeraar, *Dispp. select.*, t. IV, p. 291: »Quaestionem hanc per collationes cum amicis coram aliquoties ventilatam, etiam epistolicis disceptationibus anno 1628 inter me et amicos agitatam memini; eoque occasionem mihi datam saepe et serio de ea cogitandi; ut imparatus ad assertionem illam

Digitized by Google

mede als waarborg voor het gehalte van zijn academisch onderwijs [1]), in niet minder dan drieentwintig assertiones theologicae [2]) ter openbare verdediging voorgesteld. In drie klassen gerangschikt, waren alle gericht tegen even zoovele „praejudicia", rakende den waren godsdienst, of, wat naar Voetius' opvatting hetzelfde beteekende, de Gereformeerde religie [3]). Uit dien hoofde bleken dan ook de meeste van bedoelde „assertiones" scherpe aanvallen te zijn op de leerbegrippen der Roomsch-katholieken zoowel als der Remonstranten [4]). Slechts een klein gedeelte handelde over zuiver-practische aangelegenheden: kerkelijke tucht en bijbelvertalingen; gelijkstelling aller predikanten en „precijsheyt" des levens; weigering van geloofsgemeenschap met andersdenkenden en toepassing van de regelen der dialectische methode in den strijd over godgeleerde twistvragen [5]).

a. 1634 prima mea disputatione Ultrajectina proponendam non accesserim". Vgl. ook t. V, p. 675 en *Thers. heaut.*, p. 62, 90, 237, 241—243, 263, 284, 299. Eveneens achtte de auteur der later te vermelden *Confutatio*, etc., p. 4, dezen arbeid »satis diu praemeditatus".

[1]) Zie Voet., *Thers. heaut.*, p. 308.

[2]) Voorafgegaan door eene korte inleiding, en door verschillende »notae" gecommentarieerd, staan de »assertiones theologicae" ook in Voet., *Dispp. select.*, t. II, p. 539—551. De afzonderlijke uitgave der theses had tot titel: *Assertiones theologicae de praejudiciis verae religionis quas cum annexis corollariis favente Deo Opt. Max. in illustri gymnasio Ultrajectino ad diem* $\frac{3}{13}$ *Septembr. ab hora matutina X*^{a}. *usque ad XII*^{am}. *et rursus a II*^{a}. *pomeridiana usque ad IV*^{am}. *ventilandas proponit Gisbertus Voetius, Heusdanus, sacrarum literarum ibidem professor. Respondente Davide van Boxtel.* Ultraj., ex officina Abrahami ab Herwyck et Hermanni Ribbii, 1634; met het titelvignet: »Sol justitiae illustra nos", waarin het wapen van Utrecht. Zie ook Voet., *Thers. heaut.*, p. 335—354 en *Gymn. Ultraj.*, p. 3—22.

[3]) »Religionem et ecclesiam veram appellamus tum protestanticam tum reformatam stricte ita dictam". Voet., *Dispp. select.*, t. II, p. 542.

[4]) Voetius zocht met zijne »assertiones" inzonderheid de Arminianen te treffen, en te recht schreef dan ook de auteur van het *Examen accuratum*, etc., p. 18: »Hic operae pretium esset, lectorem percurrere omnia et singula argumenta, quae publice suo calculo approbavit Voetius disputatione habita 13 Septemb. tota fere in unos Remonstrantes directa".

[5]) De toon, waarop Utrechts »theologiae professor" in genoemde stellingen

Digitized by Google

Maar, dit was bij lange na niet alles. Achter genoemde stellingen verschenen — in den vorm van theses, paradoxen [1]) en quodlibets [2]), met eene „mantissa", of toegiftje, tot besluit [3]) — nog onderscheidene „corollaria" [4]), samengebracht uit heel het groot gebied der theologische wetenschap. De dogmatiek, de naturaal, de catechetiek,

---

spreekt, klinkt meestal vrij hoog; is soms bij uitstek grof. Zoo verzekert hij, in thesis 3 der eerste klasse, tegenover de Roomsch-katholieken: »Fabulae et calumniae merae, quae de damnatis ab ecclesia antiqua per concilia generalia aut per universalem omnium consensum haeresibus innocuae doctrinae imputantur"; en, in thesis 5 van diezelfde rubriek, luidt het tegenover de Remonstranten: »Ad furiosas illas exprobationes, de Deo authore peccati, et simulatore, de Christi desperatione, de negata Dei omnipotentia, de sublato naturali libero arbitrio, et bonorum operum studio etc. respondemus: Si accusasse sufficiat, nemo erit innocens". Vgl. *Exam. acc.*, p. 9, 56, en *Gymnasium Ultrajectinum*, etc., p. 49, 346.

[1]) »Si quid ergo praeter sententiam multorum sive literatorum, sive idiotarum defendo, hoc paradoxum dico". Voet., *Thers. heaut.*, p. 187. Vgl. daarmede p. 173, 315 en *Dispp. select.*, t. III, p. 708. — »Voetius heeft self in sijne eerste disputatie syn eygen ghevoelen voorgestelt als een paradoxon, dat is te seggen, als een ghevoelen buyten de gemeyne opinie zijnde", heette het in de *Verantwoordinge*, enz. van Jacob Batelier, blz. 19.

[2]) »Quodlibeta nobis sunt pure pute problematica in scholis theologorum, in quibus communis ecclesiarum aut scholarum doctrina non vertitur, aut de quibus non ita liquet in alterutram partem, ut opposita pars satis solide confutari queat; aut in quibus post rationes utrinque auditas commoda aliqua conciliatione omnis controversia tolli potest". Voet., *Thers. heaut.*, p. 315. Vgl. *Dispp. select.*, t. III, p. 681, en vooral t. V, p. 714. Ook staan vermeld in Voetius' *Auctie-catal.*, pars II, theol. in oct., onder n°. 381, »Thomae de Vio quaestiones quodlibetales".

[3]) »Quia vero ita usu receptum est ut nunquam obsonia sine mantissa, aut theses sine corollariis proponantur". Schoock. *Remonstr. libert.*, p. 24. De »mantissa", hierboven bedoeld, luidde: »Ut bonarum literarum et artium instauratio instar phosphori lucem reformatae et renascentis religionis atque ecclesiae praecessit; ita earundem ignorantia et contemptus labentis et ad interitum vergentis religionis ac pietatis haut dubium semper sit nobis prognosticon. Deus veritatis et pacis splendore vultus sui nos illuminet, et per hanc miseriarum vallum ad coelestem patriam perducat, amen, amen".

[4]) »Praeterea ordine subinde secundum seriem locorum communium, subinde secundum confessionem, catechesin, liturgiam, constitutiones ecclesiasticas, per nuda corollaria thesibus subjecta, omnes controversiae ventilandae proponuntur". Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 24. Vgl. t. V, p. 458.

Digitized by Google

de liturgiek, de pneumatologie, de prophetiek, de ethiek, de ecclesiastiek, alsook de politische, de philosophische, de rhetorische, de historische, de chronologische, de genealogische, de geographische, de philologische en de critische godgeleerdheid moesten, elk op hare beurt, stof leveren voor die schier alles omvattende „inaugureele disputatie" [1]), waarmeê de nieuwe professor besloten had de reeks der Zaterdagsche colleges te openen [2]).

En zoo werden dan door Voetius — nadat hij, volgens

---

[1]) De benaming »inhuldings-disputatie" wordt o. a. gebezigd blz. 7 van het op de Koninklijke bibliotheek aanwezige pamflet: *Voetius na 't leven afgebeelt ofte staeltjes, blijckende uyt de verantwoordinge van Marten Schoock professor in d'academie te Groeningen, gekant tegens een onlangs uytgegeven boecksken van eenen licht-vlieder. De welcke, terwijlen hy schuylen wil onder de letteren S. C. ontdeckt dat hy is, den Schelmachtigste Calumniateur. Als oock uyt de ernstige en christelijcke aenspraeck aen dr. Gisbertus Voetius, voor Marten Schoock. Meenighmael heeft het quaet sijn meester geloont. Te saemen gestelt door Reynhart Waermont.* Te Groeningen, voor Symon Symonsz. boeckverkooper in de Botteringer straet, 1655. In het blauwboekje: *Den Schotschen duyvel, betabbert in den Verresenen Barnevelt, den Gulden legende van den nieuwen Sint Jan, den Bedunckelicken brief, zijn Vervolgh, en sulcke brandt-schriften meer, met alle sijne jesuitsche maximen van 't Presbyterisch convenant, en 't Utrechtsch presbytery. Uyt de gemeene lessen en legenden van Gisbertus Voetius, aerts-muytmeester*, tot Utrecht, voor Jan Neef, boeck-handelaer, in de Peperstraet, anno 1663, blz. 4, is sprake van 's hoogleeraars »wijtgeleerde eerste disputatie". Vgl. ook blz. 43 van *Gisberti Voetii, predicants ende professoors t' Utrecht, veelvoudige, en sondige misgrepen, verhinderende de weder oprechtinge van sijne gecontrefeyte onnoselheyt: voorgestelt door Fratrem Gregorium Orthodoxum, wort te gelijck, in allen hare delen gejustificeert de sententie van de ed: mog: heeren staten van Utrecht, ende de heeren van de vroetschap: ge-executeert den 19 July 1660, tegens d. van den Velden, ende d. Teelinck, gewesene predikanten t' Utrecht.* Tot Amsterdam, by Sybrant Janszen van Bergen, 1661.

[2]) Door den schrijver der voorrede tot het *Exam. acc.* werd omtrent dat groot aantal stellingen in bedoelde disputatie opgemerkt, p. 4: »Nempe non unius aut alterius horae opus esse credidit (sc. adversarius, qui cum Voetio in arenam descendere, et vires experiri non dubitat qua parte in Remonstrantes incurrit), tam varias lites disceptare, tot accumulata praejudicia, quodlibeta, corollaria, paradoxa, ventilare: seculo pene opus est". Zie voorts bijlage V.

Digitized by Google

vaststaand gebruik, zijne „theologische assertiën" had opgedragen aan Utrechts magistraat en aan de predikanten van het Sticht — alle geletterde personen, onverschillig tot welke kerkelijke partij zij behoorden, openlijk uitgenoodigd, bedoeld dispuut bij te wonen en, door hunne oppositie, den verdediger gelegenheid te geven om zich in het godgeleerd debat naar eisch te bekwamen [1]).

Aan verschillende zijden zoo goed mogelijk toegerust, wachtte David van Boxtel, Voetius' voormalige stadgenoot en discipel te Heusden [2]), nu theologisch student aan Utrechts illustre school, op Zaterdag, 13 September [3]) 1634, van 's morgens tien tot twaalf en van 's middags twee tot vier uren, een ieder af, die lust gevoelde, onder voorzitterschap van genoemden hoogleeraar, tegen hem als „respondens" den strijd aan te binden.

Reeds waren, met het oog op de bijzondere plechtigheid van dit openingsdispuut, buitengewoon vele toehoorders binnen het groot auditorium samengestroomd; gelijk vanzelf sprak, de studenten in de godgeleerdheid

---

[1]) »Inter leges gymnasii et hanc conceperat ampliss. senatus: Publicis disputationibus interesse, et objectionibus respondentes exercere cuilibet fas erit; non tantum studiosis immatriculatis, aut hujus civitatis incolis, sed et extraneis ad tempus hic commorantibus, quarumcumque illi sint partium, modo intra methodi Academicae et Scholasticae limites se contineant. Quo casu ordinarii studiosi, aut collegae, ad opponendum invitati locum illis concedent". Voet., *Thers. heaut.*, p. 329.

[2]) »Defendentem istius disputationis egit David van Boxtel, Heusdanae institutionis discipulus"; Essenius, *Orat. fun.*, p. 31. Vgl. *Oud-arch. Heusden*, E. 59, fol. 15 en E. 60, fol. 16. Zie ook *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 374.

[3]) Onjuist is, wat er te lezen staat bij Le Long, *Hondert-jaarige jubelgedachtenisse*, blz. 90: »Voetius begon den 13den September syn professie met een oratie". Ook Utrechts hoogleeraarzelf verwarde later den tijd, waarop hij zijne »inleydinge" hield, met dien van het »openingsdispuut", als hij abusievelijk schreef, *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 592: »Anno 1634 mense Augusto inter alias quaestiones prima disputatione initio professionis meae in gymnasio Ultrajectino ventilandas proposueram et istam: musicam organicam, nec partem, nec appendicem esse cultus publici".

Digitized by Google

en de alumnen der staten van het Sticht; maar bovendien verscheidene proponenten en de meeste predikanten zoowel der Remonstrantsche als der Gereformeerde gemeente. Want de tijd van verdrukking was voor Arminius' volgelingen nagenoeg voorbij. Oogluikend door Frederik Hendrik begunstigd, hielden zij ongehinderd weder hunne kerkelijke bijeenkomsten in de voornaamste steden der Republiek [1]); het Amsterdamsche athenaeum zag straks Barlaeus tot één zijner professoren aangesteld en Episcopius stond op het punt, voor een zevental seminaristen in eigen woning college te geven. Onder deze omstandigheden hadden directeuren der „Societeit", den 18den October 1631, ook aan de Remonstrantsche gemeente binnen Utrecht hare voormalige leeraren Rijckewaert en Zylius, nevens den nieuw-gekozen Johannes Monachius, als vaste predikers verbonden [2]).

Nadat 's morgens reeds de een en de ander uit be-

---

[1]) Te Utrecht gebruikten in die dagen de »Remonstrants-gesinde christenen" voor hunne »aparte vergaderingen" zekere schuur, gebouwd achter het huis van dokter Gillis van der Gall, welke uitkwam in het Rietsteegje, bij de Wittevrouwenpoort. Toen nu die woning met toebehooren ten jare 1640 stond verkocht te worden en het gebruik van bedoelde schuur hun deswege was opgezegd, namen de Remonstranten zich voor, eene geheel nieuwe plaats van samenkomst »te doen timmeren" in het Visschersteegje — »hebbende tot dien eynde door Jan Woutersen vander Corff, glasemaecker, ende andere doen coopen eenige huysen ende erven aldaer staende ende gelegen". Tegen dat plan verzette zich echter ten sterkste de Stichtsche magistraat, en wel — indien Jan Woutersen zijnen zin trachtte door te drijven — »op de verbeurte vant getimmer ende erve met syn toebehoren, ten behoeve vande ambachtscamer, ende arbitrale correctie". *Not. Utr. vroeds.*, 22 Juni 1640. Zie ook bijlage VI.

[2]) Zie bijlage VII. Met zekere, naar het mij voorkomt, gemaakte onverschilligheid berichtte Voetius, *Thers. heaut.*, p. 27: »Sunt hic Ultrajecti, ut audio, tres Remonstrantium ministri, Rijckewardus, Zylius, Monachius". Zoo er iets was, waarvan de nieuwe hoogleeraar zich spoedig op de hoogte had gesteld, en zéér nauwkeurig ook, dan zeker van het aantal Arminiaansche predikers, binnen en buiten het Sticht. Dit blijkt b.v. uit wat hij schreef: *Dispp. select.*, t. III, p. 765.

Digitized by Google

vrienden, gelijkgezinden kring „oeffeninghs-wijse" tegen sommige assertiën zijne bezwaren had ingebracht, die daarop door den „respondens" — zoo noodig, geholpen door den voorzittenden hoogleeraar — behoorlijk wederlegd waren, trad bij het hervatten der disputatie te twee uren een, naar zijn uiterlijk te oordeelen, bejaard man, met vergrijsde haren en ietwat sjofel gekleed, predikant bij de Remonstranten te Amersfoort [1]), tegen David van Boxtel in het krijt.

Op reis naar Amsterdam, den vorigen dag even te Utrecht vertoevend, had die vreemdeling, zooals hij later betuigde, „bij geval" vernomen, wat er bijzonders aan de illustre school te gebeuren stond; en daar heden de Amersfoortsche wagen, waarmeê hij naar zijne woonplaats terugkeerde, wederom eene poos binnen Utrecht moest pleisteren, zoo greep hij deze ongezochte gelegenheid aan, om Voetius' inaugureel dispuut bij te wonen [2]). Wegens de beperktheid van zijnen beschikbaren tijd, vroeg en verkreeg hij verlof, om andere opponenten dien middag voor te gaan en terstond zijne bedenkingen tegen eene enkele stelling in te brengen.

Samuel Naeranus [3]), zoo heette de doortrekkende rei-

---

[1]) »Canum caput et pauper cultus", heette het bij den schrijver der hierna te vermelden *Propulsatio contumeliarum*, etc., 1636. Van dit laatste gaf dan de auteur, p. 34, als reden op: »Nam ab exsilio est illa paupertas in quo cum tot annos victarit suo succo, ante illud parum succulentus, nihil mirum est, illum exsuccum jam prope exhaustae rei familiaris indicem et testem amictum gestare". Wat 's mans leeftijd betrof, hij en Voetius waren ieder, op dit oogenblik, ruim 45 jaren oud.

[2]) *Propulsatio*, p. 3. Vgl. daarmede: *Proeve van de conscientieuse oprechtigheydt ende wijsheydt Gisberti Voetii*, etc., 1637, blz. 20—21.

[3]) In 1619 om zijne Arminiaansche gevoelens afgezet en verbannen, arbeidde Naeranus sedert 1632 opnieuw als predikant bij de Remonstrantsche gemeente te Amersfoort. Hij was twee keeren getrouwd; de laatste maal met Maria Junius, dochter van den beroemden Leidschen hoogleeraar Fran-

Digitized by Google

ziger, haastte zich nu het eerste het beste der „corollaria catechetica," door Voetius achter zijne „assertiones" geplaatst, beslist af te keuren [1]). Onjuist noemde hij diens bewering, dat uitdrukkingen in den Heidelberger als: „van nature ben ik geneigd, God en mijnen naasten te haten"; — „nog steeds ben ik tot alle boosheid geneigd"; — en: „ook de allerheiligsten hebben maar een klein beginsel (t. w. van volkomen gehoorzaamheid)" door geen betere konden vervangen worden [2]).

„Waarom" — vroeg Naeranus den praesideerenden professor — „hier niet de voorkeur gegeven aan het spraakgebruik der Heilige Schrift, dat, goddelijk van oorsprong, elk ander te boven gaat?" Het antwoord luidde, dat er, bij het stellen van bedoelde thesis, in het geheel niet aan den Bijbel was gedacht; ook niet, aan het maken

---

ciscus Junius, en weduwe van den Delftschen prediker Isaac Diamant. Door dit huwelijk werd Naeranus tevens een zwager van Gerardus J. Vossius, wiens echtgenoote Elisabeth Junius heette. Vgl. Voet., *Thers. heaut.*, p. 331.

[1]) Van het in den tekst nu volgende debat bestaat een dubbel verslag. Onder den titel »Brevis narratio disputatiunculae habitae publice inter G. Voetium et S. Naeranum" gaat er een vooraf aan de hier reeds genoemde *Propulsatio* (zie daarvan p. 3—8), dat eindigt met de verzekering: »Haec est summa ultro citroque dictorum quantum meminisse potuit qui haec postridie disputationis propere in chartam conjecit". Deze »Brevis narratio" is ook te vinden: *Gymn. Ultraj.*, p. 23—27. Van dezelfde gebeurtenis maakt Voetius melding in zijn *Thers. heaut.* (zie hiervan p. 6—11), als hij schrijft, p. 6: »En tibi proelii illius narrationem in brevi quasi tabella propositam: ubi nullum ipsius nodum volentes scientes, nullum etiam nostrum responsum (quod ad summam) praetermisimus". Over het daar geboden verslag dacht echter de auteur der *Propulsatio*, p. 20, 23, niet zeer gunstig. En dat wederom Voetius' partij met het getuigenis van den schrijver der »*Propulsatio*" maar luttel ophad, blijkt voldoende uit Schoock, *Remonst. libert.*, p. 13.

[2]) »Nihil melius dictum quam illud cateches. quaest. 5: Natura propensus sum ad odium Dei et proximi. Et quaest. 60: Et etiamnum ad omne malum propensus sum. Et quaest. 114: Sanctissimi habent tantum exigua initia. Itaque nihil absurdius decantatis variorum censuris, quae in haec verba imprimis incurrunt". Voet., *Assert. theol.*, coroll. catech. et liturgica, thes. 1.

Digitized by Google

eener vergelijking tusschen dezen en den catechismus, maar uitsluitend aan den spreektrant, gevolgd in theologische geschriften en door de auteurs der formulieren.

„Of Voetius", hernam Naeranus, „dan alle godgeleerde schrijvers er reeds op nagelezen had [1]), zoodat hij met volkomen zekerheid kon verklaren: in geen der formulieren en in geen enkel theologisch boek wordt eene juistere zegswijze aangetroffen? Ja, of de hoogleeraar niet soms zelf eene geschiktere uitdrukking te bedenken wist?" — „Misschien eene even goede", klonk het terug, „maar stellig geene betere [2])!" En toen daarna de opponent door den „defendens" dringend werd uitgenoodigd, het spraakgebruik van den catechismus naar zijn eigen inzicht te wijzigen, klopte laatstgenoemde met dat verzoek aan eens dooven mans deur [3]).

Van den vorm overgaande tot den inhoud der gewraakte volzinnen, zocht Naeranus zijn auditorium het bewijs te leveren, hoe de hier gebezigde uitdrukking: „de allerheiligsten hebben maar een klein beginsel (t. w. van volkomen gehoorzaamheid)", met het getuigenis der Schrift in lijnrechten strijd was. Ook zou er, verzekerde hij, syllogistisch gesproken, uit volgen, dat elke weder-

[1]) »Si quis regerat" — schreef naderhand Voetius in zijn *Thers. heaut.*, p. 119, 120 — »cum Naerano, non potuisse me asserere de dictis catecheticis: *nihil melius dictum*, nisi omnes omnium catecheses, omnes meditationes et scriptiones vidissem, imme certus essem in posterum aut ab aliis aut a me ipso commodius et melius illa nunquam efferenda; is sane ad grammaticorum ἐργαστήριον, i. e. laboratorium, ablegandus esset, ne quid pejus dicam". Vgl. daarmede p. 173.

[2]) Zie echter *Propulsatio*, p. 29: »Si enim propensus hic propensibilem significat, melius et magis dilucide tu novus formulista loqueris qui pro propensionis voce propensibilitatis vocem substituis".

[3]) Voet., *Thers. heaut.*, p. 6: »Postulavimus ut ille probaret non recte dictum a catechesi esse, aut saltem ostenderet quomodo melius dici posset. Sed surdo cecinimus: nullas enim probationes attulit, repetiit tantum usque ad nauseam auditorii, coccysmum suum λογομαχικὸν expolitum et ornatum syrmate exclamationum, admirationum, et interrogationum".

Digitized by Google

geborene moest gerangschikt worden onder de allerheiligsten, daar evenzeer in hem een klein beginsel van volkomen gehoorzaamheid aanwezig was [1]). Terstond gaf hier Voetius den hem vreemden [2]) opponent te verstaan, hoe diens sluitrede niet deugde, wijl zij behoorde tot de zuiver-affirmeerende syllogismen van de tweede figuur [3]); — hetgeen aan Naeranus op zijne beurt de verklaring ontlokte: „dat, naar hij meende, zulks van minder belang was en de tijd hem ontbroken had tot het kiezen van eenen juisteren betoogvorm [4])".

Over het algemeen genomen, bleek Amersfoorts predikant luttel op de hoogte te zijn der dialectische kunstgrepen, door godgeleerden van verschillende richting

---

[1]) Zie bijlage VIII.

[2]) Later betuigde Voetius, dat hij Naeranus — »propter quem tamen olim in eodem lecto cubuerat et quem in synodo tam longo tempore sedentem conspexerat", *Propulsatio*, p. 12 — volstrekt niet herkend had. Integendeel; hij had hem gehouden voor een Duitschen medicus, uit de omstreken van Utrecht, die zich reeds des morgens ernstig had beklaagd, dat anderen in het opponeeren hem telkens vóór waren geweest; zie *Thers. heaut.*, p. 83. Daarbij dient opgemerkt, dat Amersfoorts predikerzelf van zijn kant alles deed, om onbekend te blijven. »Responsiones enim omnes quas proferebat" — schreef Voetius, *Thers. heaut.*, p. 5 — »sceptico schemate sub individui alicujus vagi persona proponebat; *aliquis posset dicere, aut posset excipere* etc., tam sedulo in asserendo se ab assertorum numero eximens, tamque timide abortivos et semesos suos conceptus ostentans, ut judicare fuerit difficile, quis, qualisve professionis esset". Hiertegenover voerde evenwel de auteur der *Propulsatio* aan, p. 19: »Si quis, qualisve professionis esset Naeranus non prodidit fecit non imprudenter. Quid attinebat hoc scire ubi non quis loqueretur attendendum erat, sed expendendum momentum rationum quas adducebat".

[3]) De opsteller der *Propulsatio* maakt, p. 22, van die verklaring spottenderwijs gewag, als van eenen »syllogismus triumphalis" in Voetius' mond". Vgl. ook p. 35. Dat Utrechts hoogleeraar metterdaad eene gansche reeks van syllogismen te berde brengt, om bovenvermelde uitspraken van den catechismus-schrijver te handhaven, kan blijken uit *Thers. heaut.*, p. 95—103. Ook op andere plaatsen van zijn tractaat bedient zich Voetius bij voorkeur van dien redeneertrant; zie b. v. p. 145—146, 157, 185, 200, 279, 301, etc.

[4]) *Propulsatio*, p. 3—4; *Thers. heaut.*, p. 5.

Digitized by Google

toentertijd nog ijverig bij hun disputeeren gebruikt [1]), zoodat hij meermalen in gebreke bleef, of buiten staat was, tegenover de antwoorden van beiden, respondens en praeses, op scholastieke manier eene exceptie, eene instantie of eene probatie te stellen [2]). Liefst bepaalde hij zich tot het doen van allerlei vragen, die elkaar schier onmiddellijk volgden, afgewisseld nu en dan door luidklinkende rhetorische uitroepen [3]). Vooral die laatste bijzonderheid bracht enkele toehoorders op het vermoeden, dat Naeranus, met zijne Stichtsche vrienden neêrgezeten bij het noen-

---

[1]) Hoewel het Naeranus te Dordt, zijne geboorteplaats, niet ontbroken had aan eene wetenschappelijke opleiding, welke hij later gelegenheid vond in Sedan en Saumur te voltooien, was hij echter, ook naar het oordeel zijner partijgenooten, onervaren in de dialectiek. Immers, vooral met het oog op hem, schreef buiten twijfel ten jare 1637 een geestverwant: »Sulcke dispuyten, die op staende voet tusschen twee personen gheschieden, zijn meer een beproevinghe van de gauwigheydt ende scherpsinnigheydt der disputanten, als een rijpe overweginghe van de sake selve. Men vindt menighte van deftighe uytstekende verstanden, die nochtans die gave juyst niet en hebben, dat sy terstondts op staende voet haer weten te verantwoorden, ja dickwils door een seer slechte ende gantsch bedrieghelijcke schijn-reden worden bedwelmt datse verstommen, of door een sotte gantsch onghefondeerde distinctie worden verstrickt, ende dickwils een seer slechte teghenwerpinge niet en connen ontknoopen, of sy moeten tijdt hebben, om met een bedaert ghemoedt daer op te dencken". *Proeve cons. opr. ende wijsh. G. V.*, blz. 38. Vgl. *Propulsatio*, p. 18. Op gelijke wijze, ja, strenger nog, oordeelde Voetiuszelf over Amersfoorts predikant, als hij betuigde: »Vir equidem ad disputandum (salva literatoria ejus scientia, in qua olim desudasse dicitur) tam inhabilis et infelix, ut nisi latine perorasset, jurasses de grege Anabaptistico idiotam fuisse, qui ingenuas artes nunquam in pariete pictas vidisset, aut in academias pedem intulisset". *Thers. heaut.*, p. 4. Vgl. daarmede p. 6, 127, 133, en eveneens Schoock, *Remonstr. libert.*, p. 14.

[2]) *Thers. heaut.*, p. 7. Vgl. p. 128: »Quid quod ipsi Remonstrantium filii, qui in spem, ut putatur, ministerii Remonstrantici educantur, in illustri gymnasio Amstelredamensi metaphysicas lectiones frequentant, et publicas de ea disputationes edunt. Illi ergo judices vestri sint". Zie echter ook *Propulsatio*, p. 11.

[3]) »Vocem altius sublatam videris interpretari exclamationem. De industria attollebat vocem Naeranus ut tam frequens et spatiosum auditorium personaret et exaudiri ab omnibus posset". *Propulsatio*, p. 23.

Digitized by Google

maal, zich wat te druk had laten inschenken [1]). Ook mishaagde aan verscheidene studenten zijne manier van disputeeren dermate, dat zij, ongeduldig geworden, hem door stampen en groot misbaar tot zwijgen zochten te brengen [2]).

Na gedurende anderhalf uur [3]) te zijn opgekomen tegen die gedeelten uit den Heidelberger, die Arminius' geestverwanten daarin het meest plachten „aenstootelijck te wesen [4])", besloot Naeranus nog onverwacht zijne oppositie, met zich over zijne vrijpostigheid te verontschuldigen en haastig afscheid te nemen [5]).

Zoo was dan door den Remonstrantschen prediker van Amersfoort de handschoen opgenomen, dien Voetius, in het eerste theologische dispuut aan Utrechts illustre school, met zijn „corollarium catecheticum" allen Arminianen had toegeworpen [6]). Of zulks uit eigen beweging plaats vond, gelijk Naeranus en zijne vrienden ver-

---

[1]) Ofschoon, onder »vrome ende onbesprokene luyden", de een meermalen wat »liberaelder" zich betoonde in 't eten en drinken dan de ander, was niettemin Naeranus, zooals de schrijver der reeds meermalen hier aangehaalde *Proeve cons. opr. ende wijsh. G. V.*, blz. 19, opmerkte »van het ghebreck van dronckenschap soo af-keerigh, als yemandt ter werelt wesen mach". Vgl. *Gisb. Voetii misgrepen*, blz. 46.

[2]) »Hy is daer van sommighe uytgheclopt gheweest, ghelijck dickwils in de scholen gheschiedt, als yemandt wat langher of strengher aenhoudt, als de president gaerne heeft"; — aldus de auteur van bovengenoemde *Proeve cons. opr. ende wijsh. G. V.*, blz. 21. Vgl. *Propulsatio*, p. 35.

[3]) »Qui et per sesquihoram aut praeter propter in auditorio verba fudit"; Voet., *Thers. heaut.*, p. 4. Vgl. daarmede: »Protracta fuit disputatio a quadrante post secundam pomeridianam, ferme usque ad quintam". *Ibid.*, p. 107.

[4]) *Proeve cons. opr. ende wijsh. G. V.*, blz. 20.

[5]) Het scheelde weinig, of Naeranus was tegen wil en dank te Utrecht achtergebleven. Immers bleek, toen hij terugkwam, de wagen op Amersfoort reeds geheel met reizigers bezet. Een zeker jongmensch, Vaneveltius, had echter de beleefdheid zijne plaats in het rijtuig aan den Remonstrantschen prediker af te staan en zelf te voet zijnen weg te vervolgen. Zie *Propulsatio*, p. 8.

[6]) Zie hierboven, blz. 16, aant. 2.

Digitized by Google

klaarden [1]), dan wel naar aanleiding van een dringend verzoek door sommige leden der Broederschap tijdens zijne aanwezigheid te Amsterdam tot hem gericht, zooals Voetius en diens partijgenooten meenden [2]), moge onzeker blijven; zeker is het, dat bedoelde schermutseling bleek te zijn het voorpostengevecht van een langdurigen, bij tijd en wijle aan weêrskanten met groote verbittering gevoerden strijd.

Immers drie dagen later, 16 September 1634, toen het stof, opgevlogen van de kampplaats, te nauwernood was weggetrokken, zag een — naar Voetius' oordeel — „fameus en obscuur" libel het licht. De auteur van dit geschriftje had tot inkleeding zijner afbrekende critiek den briefvorm gekozen, en liet het voorkomen als waren bedoelde regelen opgesteld door een onpartijdigen Contra-remonstrantschen theoloog. Bovendien maakte hij, ten einde zijne beschouwingen ook bij niet-geletterden ingang te doen vinden, gebruik van de Nederlandsche taal [3]); iets, wat gansch en al streed tegen de

---

[1]) »Decrevit (n. Naeranus) et solus, eo ipso pene momento quo id fecit, aliquid opponere thesibus tuis". *Propulsatio*, p. 10. Vgl. *Proeve cons. opr. ende wijsh. G. V.*, p. 20, en *Gymn. Ultraj.*, p. 38.

[2]) »Eo fine in disputatoriam arenam descendit Samuel Naeranus pastor olim Amersfortius, pro Remonstrantium societate pugnaturus". Voet., *Thers. heaut.*, p. 4. Vgl. daarmede p. 6 van hetzelfde geschrift, waar de hoogleeraar dezen zijnen tegenstander spottend noemde: »Remonstrantium athleta".

[3]) Alvorens uit bovenvermelden brief een gedeelte aan te halen in het woord tot den lezer, waarmeê Voetius den »Thersites" opende, liet hij dit fragment door een zijner vrienden (Martinus Schoock?) uit het nederduitsch in het latijn vertalen, onder den titel: Extractum epistolae datae $\frac{6}{16}$ Septembris 1634. Comprehendentis censuram thesium d. Gisberti Voetii, facultatis theologicae professoris in illustri gymnasio Ultrajectino. Zie *Thers. heaut.*, p. 11—12. Omtrent den vermoedelijken steller van »de Duytsche brief sonder autheur en drucker", waagde Utrechts hoogleeraar, *Thers. heaut.*, p. 175, deze gissing: »Naeranus, sive author libelli famosi belgice editi". De schrijver der *Propulsatio* evenwel betuigde, p. 35: »Naeranus putat se habere causam non levem

Digitized by Google

gewone manier van handelen aan eene „schola illustris".

Schijnbaar zich dan keerende tot iemand, die verondersteld werd zijn gevoelen te hebben gevraagd over de verschillende theses onlangs binnen Utrecht gedefendeerd, begon de anonieme auteur met op te merken, hoe sommige van Voetius' tegenstanders dezen misschien in verdenking zouden pogen te brengen, als ware diens streven gericht op ijdel vertoon; op laffe praalhanzerij. Zelfs zouden er kunnen zijn, die beweerden, dat de nieuwopgetreden professor blijkbaar tot in het zotte jacht maakte op de vreemdsoortigste kundigheden, en dat diens „assertiën" zoowel als „corollariën" eerder Thrasonische [1]) stellingen mochten genoemd worden dan Christelijke theses, verband houdende met een leven van godzaligheid.

Of behoorde niet tot de „dwaze en onhebbelijke" geschilpunten, reeds door den apostel Paulus verworpen [2]) en die nooit iets anders hadden uitgewerkt dan tweedracht en twist, dat corollarium „genealogico-theologicum", waarbij het geoorloofd werd verklaard te disputeeren over de vraag: „in den hoeveelsten graad iemand familie is van Adam" [3])? Zeker, wie zulke quaesties ter sprake

suspicandi ejus argumenti epistolam proficisci potuisse ab aliquo sociorum tuorum"; daarmede doelende op Voetius' eigen partijgenooten.

[1]) Thraso is, gelijk men weet, een grootspreker, een pochhans, in den »Eunuchus" van Terentius. Vgl. hier het *Exam. acc.*, p. 6—7, waar aangaande Voetius eveneens getuigd wordt: »Nec id sufficit, nisi et mediis in thesibus Thrasonice in adversarios omnes, nominatim in Remonstrantes iterata provocatione insurgat. Quae fiducia non ex bonae causae aut divinae veritatis conscientia, sed praecipue illi ex arroganti et temeraria quadam praesumptione artis suae dialecticae existit. Alioqui quorsum attinebat tot vanis et inutilibus quaestionibus, a quibus vel per conscientiam dehortari studiosos debebat, sua Corollaria exornare? quorsum partim Quodlibeta, partim Paradoxa, plus minus triginta, infarcire?"

[2]) Zie 2 Tim. 2 : 23.

[3]) »Quanto cognationis gradu nos nunc Adamum attingamus, disquiri permittimus". Voet., *Assert. theol.*, coroll. genealogico-theologica, thes. 2.

Digitized by Google

bracht, laadde eene groote verantwoordelijkheid op zich!

Het meest echter bevreemdde den briefschrijver Voetius' plompe, laatdunkend gestelde thesis [1]), dat de uitdrukkingen, door den Heidelberger gebezigd in zijn antwoord op de catechismus-vragen 5, 60 en 114, geene de minste verbetering behoefden of toelieten. Zoo ergens, dan had de hoogleeraar hier een weinig water in zijn wijn moeten doen! Of werden er niet, door theologen van onderscheidene zienswijze, nog voortdurend pogingen aangewend, om die harde en uiterst ruwe taal van den catecheet zooveel mogelijk te verzachten en glad te slijpen? Op dit punt, vreesde de auteur, zou het Voetius, ondanks al zijne metaphysiek en Aristotelische philosophie, nimmer gelukken, zijne godgeleerde overtuiging voor het bezonnen nadenken aannemelijk te maken. Maar het scheen nu eenmaal 's mans lust — en zij, die meenden hem goed te kennen, beaamden dit ten volle — de dingen op het scherpst te formuleeren; ja, daarbij de geringste tekortkoming niet door de vingers te zien! Hoe hoog zulk eene eigenschap ontegenzeggelijk te waardeeren viel op het gebied des zedelijken levens — bij het aankweeken van gerechtigheid —, twijfelde nochtans de libellist, of de kerk er door gebaat kon heeten [2]).

Vgl. *Thers. heaut.*, p. 300—307. »Hic saltem usus est" — schreef hier de hoogleeraar, p. 305 — »ut etiam hujus disquisitionis occasione studiosi theologiae discant generationes ab Adamo ad Christum, ex collatis V. et N. T. tabulis, ad unguem numerare, atque una intervalla temporum supputare; quod vere theologicum est, in quo omnes chronologos et theologos desudare videas, exceptis forte Socinianis, qui in apparatu studii theologici cum Socino suo chronologiam, geographiam, genealogiam, et antiquitates ecclesiae V. et N. T. non videntur agnoscere". Zie echter ook: *Gisb. Voetii misgrepen*, blz. 16.

[1]) Zie hierboven, blz. 16, aant. 2.

[2]) Voet., *Thers. heaut.*, p. 12—14. De anonieme schrijver eindigde zijne letteren met op te merken: »Tum enim oblocutores optimam sibi ansam oblatam existumant, quando res aperte et absque circuitione dicuntur et

Digitized by Google

Gelijk te verwachten was, keurde Voetius dezen brief eigenlijk geen antwoord, veel minder eene professorale onderrichting waard. Ook zou de hoogleeraar er stellig op gezwegen hebben, hadden niet enkele zijner vrienden geoordeeld, hem iets anders te moeten aanraden. Dienovereenkomstig besloot hij, als voortzetting der openingsdisputatie, hetzelfde corollarium catecheticum, dat Naeranus aangevallen en bestreden had, vermeerderd met een „spicilegium" over de Goddelijke voorzienigheid [1]), door David van Boxtel [2]), den 19den September [3]) 1634, op-

proponuntur: ideo jam commentarios aut glossas exspecto supra textum aut thesin quae dicit: Futurorum contingentium esse determinatam veritatem, non quia Deus speculative scivit ea ab aeterno, sed quia decrevit; ut inde quis inferat et concludat omnia peccata quae unquam facta, fiunt, aut futura sunt, ideo tantum fiant, quod Deus ab aeterno concluserit aut decreverit ut fiant. Quod emolumentum autem ex hac doctrina percepturi sint, tempus docebit". Vgl. *Exam. acc.*, p. 37—39.

[1]) »Spicilegium" — aldus stond er op het programma — »de futurorum contingentium veritate si quis desideret, optimam occasionem suo tempore suppeditabit artic. 13. Confessionis".

[2]) »Vocat tuus ille Respondens, sed ut quivis intelligit de consilio Praesidis Gisberti Voetii ad disputationem". *Exam. acc.*, p. 38.

[3]) Het in druk gegeven programma, en ook de *Thers. heaut.*, p. 119, met het *Exam. acc.*, p. 37, noemen als datum voor dien redestrijd: 19 September. Daar Voetius' theologisch dispuutcollege uitsluitend des Zaterdags werd gehouden en 19 Sept. op een Vrijdag viel, is die dagteekening misschien niet in orde. De auteur der *Confutatio* maakt, p. 3 van zijn vlugschrift, gewag van eene »disputatio secunda, quae decem diebus posterior fuit"; dat zou dus zijn: 23 September. Toen echter kwam de defendens op voor theses, welke niet, zooals bij gelegenheid der »ordinarise weeckelijckse disputatiën", door den hoogleeraar Voetius, maar door hem zelven gesteld waren. Defendens was Hendrik van Malecoot, zoon van den Utrechtschen ziekentrooster Absalom Janssen van Malecoot, en alumnus der staten van het Sticht; vroeger bursaal in het »collegium theologicum" te Leiden, maar nu theologisch student te Utrecht (zie hierboven, blz. 6, aant. 4). Voor de dedicatie zijner stellingen aan de magistraat, en omdat hij de eerste was »die syn eygen theses inde illustre schole alhier publice gedefendeert hadde", ontving hij »een vereeringe van vier ende twintich gulden, sonder dat dit in reguarde van andere getogen souden worden in consequentie". *Not. Utr. vroeds.*, 22 Sept. 1634. Vgl. Dodt v. Flensburg, *Arch. v. kerkl. en wereldl. gesch.*, dl. III, blz. 284, 285, en van het pamflet: *Gisberti Voetii academia*, etc., p. 5.

Digitized by Google

nieuw onder zijn praesidium te laten verdedigen. Hierbij zou dan te gelijker tijd met de meeste klem verzekerd worden, dat zulks niet geschiedde uit pocherij, maar uit wezenlijke behoefte om den catechismus en de liturgie — deze laatste zoowel in den Nederlandschen als in den Duitschen en Franschen tekst — beslist te handhaven tegenover alle en een ieders afwijkende beschouwingen, critische bedenkingen en lasterlijke beschuldigingen [1]).

Toen nu straks het gedrukte programma van bedoelde disputatie binnen en buiten Utrecht als naar gewoonte was verspreid, stond daarop eene eigenaardige vingerwijzing te lezen. De student „respondens" namelijk verzocht aan zijne eventueele tegenstanders om zich bij de oppositie — die, al was ze geheel vrij, immers volgens de regelen der kunst moest worden gevoerd — toch vooral te bedienen van bewijsgronden, naar den vorm beter en naar den inhoud juister, althans waarschijnlijker klinkende, dan eene week vroeger daar ter plaatse vernomen waren; want uitsluitend zóó zou niet slechts voor hen zelven, voor hunne geestverwanten, voor de door hen verdedigde zaak, maar ook voor het geletterd publiek en voor hem, die zich hier oefende in het theologisch debat, het beoogde doel kunnen bereikt worden.

Bewaarde echter de wederpartij onverhoopt het stilzwijgen, dan zou hij dit aanmerken als een teeken van onmacht en als eene overwinning der Gereformeerde beginselen; met minachting zou hij dan neêrzien op de logen- en lastertaal van al die lichtschuwe bedriegers, die, ofschoon maar weinig gevorderd in eene degelijke studie der godgeleerdheid, toch geene vermeerdering hunner theologische kennis voor zich verlangden en niet

---

[1]) Voet., *Thers. heaut.*, p. 14—15.

Digitized by Google

zochten, op dit gebied, iets als zeker vast te stellen; misschien omdat zij, de juistheid van het eigen oordeel wantrouwende, evenmin begeerden te bouwen op de scherpzinnigheid van anderen [1]).

Op die wijze uitgedaagd, had geen enkele Arminiaan lust, wat bovengemeld corollarium catecheticum betrof, zich nogmaals met Utrechts professor theologiae en zijnen respondens te meten [2]). De strijd scheen dus opgegeven. Slechts allerlei spotdichten, af en toe op de deuren der illustre school vastgehecht, waarbij nu de eene, dan de andere partij in Latijnsche verzen snoevend het woord voerde, hielden gedurende een paar maanden de herinnering levendig aan hetgeen in Voetius' eerste dispuut-college was voorgevallen [3]).

Plotseling vlamde het twistvuur weer hoog op door

---

[1]) Voet., *Thers. heaut.*, p. 15.

[2]) »Sed silentium adversarii tam facile in lucro et triumpho deputare ecclesiae suae, quid est aliud quam stultissimo et iniquissimo praejudicio velle gravare ecclesias alias? perinde eum est ac si Voetius per suum subornatum Respondentem proclamet, nisi ad diem et horam ac locum ex arbitrio d. Gisberti Voetii destinatum adsint Remonstrantes, quibuscunque suae religionis honor cordi est, omnibus suis negotiis posthabitis, et quidem instructi syllogismis in forma, propositum esse eidem reverendo viro omnibusque ejus pullis, quos favore suo dignatur, ipsorum religionem hoc praejudicio in perpetuum gravare. En virum qui de praejudiciis verae religionis disputat, qui nullis omnino indulget praejudiciis, quique in religione nihil videt nisi religionem. At ego tibi pro Remonstrantibus illis vicissim aliud reponam. Rident te suaviter; satis habent, quod primo insultu tuam existimationem prostraverint, nec libet victoriam partam, iniqua praesertim conditione, denuo quasi in dubium vocare, cum tu eum in finem istam iteratam disputationem reparandae existimationi tuae exgocitaveris". *Exam. acc.*, p. 38—39.

[3]) In zijnen *Thers. heaut.*, p. 16, schreef Voetius: »Ut autem lector stolidas eorum (n. Remonstrantium) vires rideat, unum ex famosis carminibus quod ad manus nostras devenit, hic subjicio:

Egregiam vero laudem, et spolia ampla reportas,
Aere feroce cies vinctos posse terga lacertos.
Eia age, si quid inest animi, fera vincla resolve,
Eia pedem conjunge pedi; credo Hector Achillem
Inveniet, minuetque tuum victoria fastum".

Digitized by Google

de verschijning van het Examen accuratum disputationis primae et quasi inauguralis d. Gisberti Voetii[1]). Aan dit boekje, anoniem in het licht gezonden[2]) en met „losse penne" geschreven[3]), ging een

---

Maar Utrechts hoogleeraar had hier ook dienen te vermelden, dat zijne eigen partij zich op dezelfde wijze gedroeg. »Ipsi discipuli (scil. Voetii) magistrum protinus imitantes" — zoo bericht de schrijver der *Confutatio*, p. 3 — »fere easdem, quas ille, voces resonabant; nam mox disputationi secundae, quae decem diebus posterior fuit (t. w. die van Hendrik van Malecoot; vgl. hierboven, blz. 24, aant. 3), gratulatorium et triumphale carmen subjecerunt, quo Remonstrantibus sub Pelagii vocabulo in hanc sententiam insultabant: non unum esse in Batavis, qui posset eorum castra calamo profligare; a pueris dehinc eos superatum iri; venirent e latebris suis ad disputationem; si emanerent, jam victos judicari". De maker van dit »carmen triumphale" was Voetius' vertrouwde leerling Martinus Schoock. Zie *Gisb. Voetii acad.*, p. 5; Schoock, *Remonstr. libert.*, p. 27 en hierachter, bijlage IX.

[1]) *Examen accuratum disputationis primae et quasi inauguralis d. Gisberti Voetii, quam proposuit in illustri gymnasio Ultrajectino die* 3. *Sept. stylo vet. anno* 1634. *Ad pastores totius provinciae, et quoscumque theologiae studiosos; quibus id utile et gratum futurum, si pietatem amant, dubitari non potest. Anno domini* 1634.

[2]) Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 459. Zie ook Batelier, *Verantwoordinge*, blz. 40: »Den examinateur, wiens name ick verzwijge, om dat hy hem self in 't uytgeven van sijn boeck verzwegen heeft". — »Ipse judico melius esse, ut paucioribus innotescat scripti auctor", meldde Batelier in het postscriptum van eenen brief, 21 Nov. 1634 aan Episcopius gericht. Bedoelde brief maakt, sub n°. 693, deel uit van de belangrijke verzameling HSS., aanwezig in de bibliotheek der Remonstrantsche gemeente te Rotterdam.

Omtrent den inhoud van bedoeld »Examen accuratum" schreef Wtenbogaert den 12den Oct. 1634 aan Episcopius: »Wat nu t werck zelve aengaet. Het selve gehoort met grote verwondering over de kloeckheyt van dat verstant, ende niet minder aengenaemheyt om den aerdigen ernst ende scherpheyt die daer in is. My dunckt dat het seer solide is ende vloeyende boven maten. Hy bedwingt sich oock, ende houdt veel binnen tot replyck, hoewel hy meynt den Voet soo te nijpen, dat hy niet veel meer dansen en sal. U. E. zal van alles best oordeelen". Episcopius antwoordde Wtenbogaert den 18den Oct. daaraanvolgend: »My dunckt dat het een groot ingenium is, ende daer by seer conscientieux. Maer dat het totum igneum is, si non totus ignis canmen so haest mercken alsmen iet met het selve te doen heeft. Indien het daer by U. E. wat mach ter schole leggen, so en twyffele ick niet of U. E. sal het selve wel so fatsoneeren, dat het wat water in syn wyn sal leeren doen". Zie H. S. n°. 2106 en n°. 1074 van de bibl. der Remonstr. gem. te Rotterdam.

[3]) Schoock, *Claere en oprechte ontdeckinge*, enz., blz. 129.

Digitized by Google

kort woord vooraf[1]), dat den lezer wilde doen opmerken, hoe Utrechts jongst-benoemde hoogleeraar, reeds spoedig na de aanvaarding van zijn professoraat, het tooneel dier toekomstige werkzaamheid had betreden onder „veel luidruchtig vertoon"[2]). Zijn eigenlijken aanval echter begon de auteur, door te verhalen, hoe hem, acht dagen later, Voetius' theologische assertiën overhandigd waren, met het kennelijk doel, dat hij sommige beschuldigingen tegen de Arminiaansche leerbegrippen, daarbij ingebracht, zou weêrleggen of ontzenuwen.

Toen hij nu, om een voorloopig inzicht in deze zaak te verkrijgen, was begonnen de ontvangen bladzijden vluchtig door te lezen, had hij weldra verbaasd gestaan over zooveel nieuws en vreemds, slag op slag hier aangetroffen; over zooveel, dat gansch en al afweek van wat de toenmalige gymnasiën[3]) en academiën gewoon bleken der geleerde wereld ter bestrijding voor te stellen. Op het eerste gezicht meende „de examinator" in Voetius' „assertiones" eene soort van proloog aan te treffen, waarop de „corollaria", bestaande uit theses, paradoxen en quodlibets, als even zoovele bedrijven en tafreelen volgden. Bij nadere beschouwing nochtans kwam hem dit alles niet veel beter voor dan verregaande blufferij: de magistraat te Utrecht en de Stichtsche predikanten

---

[1]) »Praefatiuncula, quae ab amico viro (misschien wel: Sam. Naeranus, of ook: Sim. Episcopius) Examini fuerat praefixa", berichtte later met zekeren nadruk de auteur van het tractaat *Gymn. Ultraj.*, praef., p. I. Vgl. daarmede deze verklaring, ontleend aan den bovenvermelden brief, H. S. n°. 693: »Porro quod et prooemium praefixum est, et potius ab alio quam ab ipso auctore, omnino optime evenit".

[2]) *Exam. acc.*, p. 3: »*μετὰ πολλῆς φαντασίας*". Vgl. Voet., *Thers. heaut.*, p. 308.

[3]) Een »gymnasium" stond toentertijd gelijk met eene »schola illustris"; raakte het in verval, dan bleef daarvan dikwijls over eene »welgestelde Latijnsche school". Zoo ging het o. a. te Middelburg.

Digitized by Google

moesten eens zien, welk een universeel-ontwikkeld man, welk een scherpzinnig voorvechter van Calvijns dogmatiek aan hunne jeugdige instelling kort geleden verbonden was [1])!

Maar, achtte Utrechts theologiae professor zelf zich een bekwaam en handig dialecticus — volgens den auteur van het „Examen accuratum" noemde hij niet zelden paradoxen wat volstrekt geene paradoxen waren, en omgekeerd [2]). Tegenover den lof der Contra-remonstrantsche partij, door Voetius met luider stemme verkondigd in thesis 5 van de derde reeks „praejudicia" [3]), beijverde zich zijn bestrijder een ieder te overtuigen, dat juist de heillooze en ongegronde „vooroordeelen" der Gereformeerden oorzaak waren geweest van hunne vijandige gezindheid tegenover de Remonstrantsche broederschap; weshalve hij dit gedeelte van zijn vlugschrift besloot met de volgende vermaning aan Voetius en diens medestanders:

„Is het ulieden in waarheid te doen om alle praejudicia weg te nemen, bij ons en bij anderen tegen uwe opvatting der religie gerezen, laat varen dan zulk onnut disputeeren, zulke subtiele onderscheidingen, zulke spitsvondige redeneeringen [4]). Op tal van menschen, die

---

[1]) *Exam. acc.*, p. 5—6.

[2]) »Quanquam et alicubi pro paradoxis posuit, quae paradoxa non sunt, ut numerus cresceret; vicissim alia vere paradoxa et perniciosa dogmata, inter vulgo receptas opiniones retulit, ut facilius incautis dissipulorum animis instillarentur". *Exam. acc.*, p. 7.

[3]) »Quod pacem et syncretismum sectarum in Europa seu Christianismo, nec moliatur, nec probet, nec admittat religio nostra quasi proprio quodam genio errorum et sectarum omnium perpetua ἀποτροπαῖος (lees: ἀποτρόπαιος; zie *Gisb. Voetius.*, dl. I, blz. 77, aant. 2); id perfectioni ejus derogare aut praejudicare non potest". Voet., *Assert. theol.*, tertia classis praejudiciorum, thes. 5.

[4]) »Insanum reddit hominem sua scientia", schreef de auteur van het *Exam. acc.*, p. 53.

Digitized by Google

immers niets daarvan begrijpen, maken ze geen den minsten indruk. Maar dit zij voortaan uwe eerste en gewichtigste studie: u te bekeeren van de werken des vleesches; van leugen en haat, van toorn en nijd; opdat gij allen, die gij door uwe openlijke lastertaal het land hebt uitgedreven, door een leven van godzaligheid ertoe brengen moogt, uwen Vader in de hemelen te verheerlijken [1])!"

Na de „assertiones" [2]) kregen de „corollaria" eene beurt. Vond de naamlooze schrijver van bovenvermeld boekje zich genoopt, Voetius op dit terrein om enkele inlichtingen te vragen, hij eischte tevens, dat de hoogleeraar die niet zou putten uit de stinkende, of, beter gezegd, de verpestende poelen der scholastiek — waarin hij gaarne erkende, dat zijn tegenstander veel beter te huis was dan hij — maar uit de Schrift, van God ingegeven, en nuttig tot leering, tot wederlegging, tot onderwijzing, tot opvoeding in de gerechtigheid [3]).

---

[1]) *Exam. acc.*, p. 33.

[2]) De steller van het »Exam. acc." handelde in dit geschrift over bovenbedoelde »assertiones" van p. 8 tot p. 33; daarbij stond de verdediging der Arminiaansche beginselen, tegenover den Stichtschen hoogleeraar, meestentijds op den voorgrond. Als een staaltje van des auteurs schrijfwijze en zijne manier van strijdvoeren, moge hier deze aanhaling, voor de hand overgenomen, volstaan: »In secunda classe praejudiciorum caetera omitto, hoc tantum annotabo, quod Assert. II religionem suam asserit dissensiones non fovere, nec omnino talibus concuti, quae fundimentale et essentiale discrimen inter ipsos statuant. Fateor discrimen quod est inter Supra-lapsarios et Infra-lapsarios tanti non esse debere, ut propterea unitatem suae sectae scindant, etsi alteri alteros gravant horribilibus consequentiis, ac non minus exsecrandis, quam adversarios ipsos; Deum statui ab his insipientem, ab illis injustum. Causae satis erat, ut dissensiones illae fundamentales dicerentur, si quaesitus fuisset schismati praetextus, quemadmodum in alios quaesitus fuit. Sed aliter visum est Dordracenis patribus; sua cuique manente sententia consensum iniverunt, qualem Herodes et Pontius Pilatus, ut consequentiis indulgerent adversus Remonstrantes, et caritatis meminissent erga alios". *Exam. acc.*, p. 26—27.

[3]) *Exam. acc.*. p. 44; zie ook 2 Tim. 3:16.

Digitized by Google

Komende tot de eerste paradox van Voetius' corollaria „ecclesiastica" [1]), waarin deze der regeering het recht toekende, om — „de noot sulx vereyschende" — tegenover kerkelijke personen en zaken zoowel „compulsoir" als „coactief" op te treden, begon de examinator met te verklaren, dat hij hare strekking alleszins goedkeurde, doch in twijfel stond, tot welke hoogte de professor het geraden achtte, die thesis te laten gelden ten aanzien van zich zelven. Immers, ware hij, auteur, in de plaats geweest van Utrechts magistraat, hij had wat gaarne van het hier toegekende recht gebruik gemaakt en den hoogleeraar aangezegd, dat deze niet langer zijne disputaties mocht houden buiten toestemming der vroedschap, en dat hij vooral geen corollarium meer mocht laten verdedigen, zoo gevaarlijk als dit: „Noch uit de Heilige Schrift, noch op theologische gronden kan worden bewezen, dat de oorlog, dien de Staten-Generaal eertijds voerden tegen Spanje's machtigsten koning, iets heeft te maken gehad met oproer en geweld" [2]).

Verzekerde Voetius in eene zijner philosophisch-theologische stellingen: „Dat het hemelgewelf stilstaat en de aarde in dagelijksche beweging ronddraait, valt voor het

[1]) »Jus fasque est, ut urgente necessitate, magistratus circa res et personas ecclesiasticas tum compulsoriis, tum authoritate sua coactiva, utatur. Quod cum facit, potestati ecclesiasticae nihil derogat, neque eam sibi usurpat". Voet., *Assert. theol.*, coroll. eccles., parad. 1. De vertaling dezer thesis, voorhanden ter gemeentebibliotheek van Utrecht, op een vel in quarto, sub n°. 364 van den catalogus, luidt: »De magistraet heeft recht ende is oock behoorlijck, dat sy, de noot sulx vereyschende, ontrent de kerckelijcke personen ende saeken gebruykt soo wel compulsoiren, als haer coactive ofte dwingende authoriteyt, 't welk als de magistraet doet, soo wort de ecclesiastijcke ofte kerckelijcke macht daer door niet gederogeert, ofte afgeschaft, noch en usurpeert de magistraet daer mede niet de macht vande kercke".

[2]) »Bellum Belgicum, quod adversus potentissimum Hispaniarum regem susceperunt illustr. ac praepotentes Belgii ordines, rebellionis et injustitiae ex sacra scriptura aut rationibus theologicis convinci non potest". Voet., *Assert. theol.*, coroll-politico-theol., thes. 2. Zie *Exam. acc.*, p. 48—49.

Digitized by Google

minst uit de Schrift niet op te maken; is er, goed beschouwd, zelfs lijnrecht mede in strijd. De door sommigen daartegen aangevoerde excepties zijn even afgezaagd als ongerijmd" [1]) — zoo beweerde het „Examen accuratum", dat Utrechts hoogleeraar met zulk eene thesis slechts het bewijs had willen leveren, hoe uitnemend hij te huis was óók op het gebied der sterrenkunde. Doch, vroeg onze schrijver — naar hij verzekerde zelf een volslagen vreemdeling in dit vak — schaamde zich de Stichtsche professor niet, om met dit corollarium een beroemd man, Philippus Lansbergen [2]), den grootsten astronoom hier te lande, dien al zijne tijdgenooten hoogachtten en bewonderden, die niet slechts Voetius' dogmatische overtuiging deelde, maar die ook jarenlang, gelijk hij, ten nutte der kerk had gearbeid, op diens ouden dag van ketterij te beschuldigen, als zou het stelsel, door Copernicus' volgers onderwezen, aandruischen tegen de ordeningen Gods [3])!

Met Voetius' tweede paradox dierzelfde rubriek: „dat

---

[1]) »Coelum quiescere, terram motu diurno rotari, saltem ex Scriptura probari non potest; quin immo non obscure ei repugnat. Ps. 19 : 6, 7 et 104 : 5. Ecclesiast. 1 : 4, 5. Exceptiones, quas nonnulli hic adferunt, dilutae et absurdae sunt". Voet., *Assert. theol.*, coroll. philosophico-theol., thes. 6.

[2]) De auteur van het *Exam. acc.* trok hier partij voor Philippus Lansbergen, een even rechtzinnig theoloog — getuige o. a. zijne »Catechesis religionis christianae, quae in Belgii et Palatinatus ecclesiis docetur, sermonibus 52 explicata", Mediob., 1594 — als bekwaam mathematicus en astronoom. Van Oct. 1586 tot Oct. 1613 was Lansbergen predikant te Goes. Toen werd hij, te gelijk met zijnen zoon Petrus, ook predikant in genoemde stad, door den coetus »verplaatselijk" verklaard; welke »coetus" straks beiden, vader en zoon, ontsloeg. Een zijner belangrijkste geschriften op astronomisch gebied is getiteld: »Commentationes in motum terrae diurnum et annuum", Mediob., 1630. Zie voorts over hem: dr. Glasius, *Godg. Nederl.*, dl. II, blz. 345—348, en het stuk van dr. R. Krul in den *Tijdspiegel*, jaarg. 1902, blz. 307 vg. In zijn *Thers. heaut.*, p. 270, maakte Voetius ook nog gewag van zekeren Jacobus Lansbergius. Deze was een broeder van Petrus en schreef o.m. tegen den jezuïet Fromondus, opvolger aan de Leuvensche hoogeschool van Corn. Jansenius.

[3]) Zie *Exam. acc.*, p. 57—58.

Digitized by Google

de apostelen volstrekt geene ongeletterde menschen waren geweest, maar behoorlijk op de hoogte van philosophie en dialectiek, van philologie en historie" [1]), nam de examinator onmiddellijk een loopje. Spottend sprak hij de verwachting uit, dat Utrechts theologiae professor zijnen studenten van een en ander eerlang wel de fraaiste proeven zou te zien en te bewonderen geven. Maar nauwelijks zouden die jongelui de schriften des Nieuwen Verbonds zelf hebben opgeslagen, of zij zouden bemerken, dat genoemde veelgeprezen apostelen, tevreden met de uitnemendheid der kennis van Christus Jezus, hunnen Heer, alle wereldsche wetenschap rekenden schade en drek te zijn [2])!

Ofschoon er hierna in Voetius' disputatie nog acht verschillende soorten van corollaria volgden, wilde de auteur van het „Examen" daaraan zijne critiek niet verspillen [3]).

---

[1]) »Apostoli non fuerunt idiotae, sed philosophicis, dialecticis, philologicis, historicis egregie imbuti, saltem quatenus illa ad tradendam et tuendam religionem alicubi conducere videbantur". Voet., *Assert. theol.*, coroll. philosophico-theol., parad. 2.

[2]) *Exam. acc.*, p. 58—59; vgl. Filipp. 3 : 8.

[3]) Evenwel maakte hij eene uitzondering voor het tweede der coroll. geneal.-theol. — want dit was volgens hem »nimis horribile" — t. w. Quanto cognationis gradu nos nunc Adamum attingamus? Hoc existimat Voetius ex genealogia petitum, esse theologo dignum; talis igitur est ipsius theologia, quae hujusmodi speculationibus ad gloriam juventutem invitabit: quasi quae in Scriptura habentur sint nimis vulgata, sed in his exerceri oporteat, vel invito Paulo, qui scriptum reliquit 1. Tim. 1. non esse attendendum fabulis, et genealogiis infinitis, quae potius quaestiones praebent, quam aedificationem Dei, quae est per fidem. Equidem credo quos taxat apostolus occupatos fuisse in genealogiis Scripturae ipsius, quorum tamen studium taxat, quia aedificationem Deo placentem per fidem non promoveant; sed Voetii corollarium invitat ad vanissimam omnium genealogiarum, quas quisquam mortalium excogitare possit. Nec vero unum tantum est illud axioma, quo suam stultitiam patefecit; sed videtur Dominus, inspector cordium, hunc hominem in exemplum omnibus dementasse, et stultitiam ejus hypocritico pallio tectam omnibus aperuisse, ne quisquam miretur, religionis verae esse hostem, qui tantus sit amator vanitatis". *Exam. acc.*, p. 59. Vgl. daarmede *Gymn. Ultraj.*, p. 469 en hierboven, blz. 22, aant. 3.

Digitized by Google

Immers, wat bedoelde toch de hoogleeraar met die paradoxen en quodlibets? Wat had hij voor met geschilpunten als deze: „Of het zich herhalen en hervatten in den gebede gelijk stond met wauwelen" [1])? — „Of het vuur, dat Sodom verwoestte, niet misschien een gloeiende wervelwind zou geweest zijn" [2])? — „Of eene oratorische inleiding tot de leerrede, kon geacht worden deel uit te maken van de predicatie zelve" [3])? — Was dan de Utrechtsche „schola illustris" opgericht, om er over dergelijke zotternijen te redetwisten? En moest de academische jongelingschap den tijd, door God haar geschonken en door hunne Edel Mogenden voor theologische studiën bestemd, met zulke beuzelingen verslijten? Maar, de nieuwe professor — hij kon gerust wezen. In velerlei talen en boeken thuis, zou hij, door de menschen geëerd, van zijn streven het loon wegdragen. Zoo oud als hij worden mocht, zou hij rabbi Voetius heeten [4])!

Te nauwernood had dit „Examen accuratum" de drukkerij verlaten, of uit Amsterdam [5]) werd een exemplaar toegezonden aan Voetius' boekverkooper te Utrecht, die

---

[1]) »An repetitio et reciprocatio in precibus sit battologia?" Voet., *Assert. theol.*, coroll. pract., quodlibetum 1.

[2]) »Ignem illum, qui perdidit Sodomam, putamus fuisse praesterem". Voet., *Assert. theol.*, coroll. philos.-theol., probabile. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 168—172.

[3]) »Exordium oratorium, an sit pars concionis?" Voet., *Assert. theol.*, coroll. eccles., quodlibetum 1.

[4]) *Exam. acc.*, p. 60—62.

[5]) »T'Amsterdam ('t welck nu geworden is der arme en verdructe Remonstrantsche ballingen Harderwyck, en Enghuysen) worden alle chartabellen, en fameuse, blau-ketter boecxkens der Socen gedruckt, ten overstaen van de scherpsiende heere Episcopius", verzekerde Schoock, *Claere en opr. ontd.*, blz. 123; terwijl Voetius opmerkte: »Inprimis quod illustris gymnasii Amstelredamensis propylaeo aut vestibulo titulum famosi hujus libelli aliquot diebus publice affixum constaret". *Thers. heaut.*, p. 333. Vgl. *ibid.*, p. 71: »Non arbitror illum (n. autorem »Exam. acc.") Amstelredami, ubi forte nidulatur hic noster, tales vidisse".

Digitized by Google

er den hoogleeraar terstond mede in kennis stelde [1]). Hoewel aanvankelijk van plan om, na zijn den 20sten September 1634 nog voortgezet openingsdispuut, op het gebeurde met Naeranus niet meer terug te komen [2]), veranderde nu Voetius dat voornemen [3]). Niettegenstaande hij toentertijd bijna dagelijks veel te doen had ter voorbereiding voor zijne talrijke colleges [4]), wist hij binnen drie maanden [5]) een uitvoerig verweerschrift, 354 kwarto-

---

[1]) Omtrent den »respondens" David van Boxtel schreef later de auteur der *Confutatio*, p. 3: »Hic enim cum duo exemplaria nostri »Examinis", quod recens veniebat a praelo, tantum extrinsecus videret, eaque sibi compararet a bibliopola, nostrarum partium homine, eadem opera ei praedixit, non diu fore quin refutaretur; tanta erat fiducia ante hostium conspectum".

[2]) Voet., *Thers. heaut.*, p. 17. — »Ego an Voetius responsurus sit multum dubito: cupiet puto, sed vix poterit", schreef Batelier aan Episcopius; zie het meergemelde H. S. n°. 693, berustende ter bibliotheek der Rem. gemeente te Rotterdam.

[3]) Voet., *Thers. heaut.*, p. 94–148, leverde o. a. daarvan het bewijs, en droeg tot opschrift: »De calumniis in catechesin et liturgiam Germanicam, Gallicam ac Belgicam".

[4]) »Voetius vero adversarius non ita metuendus et cum sit tyro, minoris faciendus quam veteranus — ut loquitur (sc. auctor »Exam. Acc." p. 6) — cui per publicas privatasque lectiones vix ad aures scalpendas otium est, nedum ad apologias scribendas contra quotidianos famosos libellos". Voet., *Thers. heaut.*, p. 19. Die drukke bezigheden lieten echter aan Utrechts theologiae professor nog genoeg tijd voor het zonderlinge geknutsel, te vinden in zijn *Thers. heaut.*, p. 40–43; op welke bladzijden hij deed afdrukken een: Specimen Remonstrantici candoris, sive chria convitiorum, door den schrijver van het »Examen accuratum" over hem uitgestrooid; en dat wel »per omnes casus (Voetius, Voetii, Voetiò, Voetium, o Voeti, a Voetio, in Voetio) ex ipsis Thersitis verbis contexta". Zie hierachter, bijlage X. Doelende op dit monnikenwerk, maakte de auteur der *Confutatio*, p. 4, gewag van 's hoogleeraars »pueriliter in ordinem redigendi per omnes declinationum casus quatuor nugarum paginas". Vgl. *ibid.*, p. 25 en M. Schoock, *Bonae fidei sacrum*, etc., p. 46.

[5]) »Non prodiit tamen ante nonum mensem per typographi occupationes, qui uno tantum praelo et famulo instructus simul hebdomadales theses, edicta publica, et alios nonnullos libellos, cum Thersite libro satis spisso intra angustum illud spatium absolvere debuit". Schoock, *Remonstr. libert.*, p. 12. Vgl. echter: *Confutatio*, p. 4. Bij dien langzamen gang van werken had Voetius wel beter kunnen, en ook moeten waken tegen het groot aantal drukfouten en slordigheden, waarvan zijn Thersites, om zoo te zeggen, overvloeit.

Digitized by Google

bladzijden groot, in gereedheid te brengen. Met openlijke vermelding van zijnen naam en zijn academisch ambt, verscheen dat antwoord bij de stadsdrukkers Van Herwyck en Ribbius [1]), onder den titel: Thersites heautontimorumenos [2]).

Zoo krachtig mogelijk zocht hij hier het zwijgen op te leggen aan den zichzelf-kwellenden lasteraar, die, door een hernieuwden uitval tegen catechismus en formulieren, als beschermer was opgetreden der Remonstrantsche broederschap. Daarbij stelde hij aan zijne wederpartij den eisch, dat deze de noodige bewijzen zou bijbrengen voor alle leugentaal, zonder regel of maat 's Lands overheden en der Gereformeerde religie, met hare kerken, synoden en predikanten, naar het hoofd geslingerd [3]).

Van de vooronderstelling uitgaande, dat bedoeld „Examen" slechts kon geschreven zijn door een of anderen Remonstrant, wien het blijkbaar te moeielijk viel zijn afgunst te bedwingen, nu er binnen Utrecht, den voormaligen hoofdzetel van Arminius' geestverwanten, eene illustre school was verrezen, met professoren, heftig ge-

---

[1]) Zie Dodt v. Flensburg, *Arch. v. kerkl. en wereldl. gesch.* dl. III, blz. 285. Reeds het volgende jaar werden Van Herwyck en Ribbius, die hunne zaak aan Gillis en Peter Roman hadden verkocht, door dezen ook als stadsdrukkers vervangen. *Not. Utr. vroeds.*, 4 en 7 Jan. 1636.

[2]) Zie hierachter, blz. 38, aant. 3. Naar men zich herinnert, wordt »Thersites" in de Ilias geteekend als de kwaadsprekendste der Grieken, die voor Troje gelegerd waren, en is de »Heautontimorumenos" één der blijspelen van Terentius. Dat overigens de naam, door Voetius aan zijn tractaat gegeven, niet oorspronkelijk mocht heeten, erkende hij zelf: »Feci hoc exemplo aliorum qui similes lucifugas ex latibulis suis latrantes eodem titulo cohonestarunt". *Thers. heaut.*, p. 334. Vgl. Voet., *Desperata causa Papatus*, etc., p. 340 en dr. Rogge, *Beschr. catal.*, st. II, afd. I, blz. 95.

[3]) Zoo gaf men den Gereformeerden »dienaren des Woords" na, dat zij het leerstuk der voorbeschikking in hunne preeken liefst zouden verzwijgen of bemantelen. Zie Voet., *Thers. heaut.*, 71. Vgl. over andere lasteringen: *ibid.*, p. 33—39, 175, 197, etc.

Digitized by Google

kant tegen alle Scepticisme en Socinianisme — beweerde Voetius, dat de aanval van zijn belager niet zoozeer hem gold, den gezworen en onverbiddelijken vijand van het Remonstrantisme [1]), als wel het jonge, sterk in bloei toenemende Stichtsche gymnasium [2]).

Die Arminianen, schreef Voetius, hoe zij zich bij hunne oppositie herhaaldelijk stieten aan denzelfden steen! Hoe zij tegen hem en den respondens Van Boxtel eerst hadden uitgezonden een onhandigen „disputator"; gevolgd later door een onkundigen „criticus" [3]), van wien het heette, dat hij de „assertiones theologicae" op het nauwkeurigst toetsen zou; maar die ze noch beslist durfde verwerpen, noch vrijuit op de kaak stellen. Werd zulks door gemelden beoordeelaar al bij enkele „corollaria" beproefd, zoo geschiedde dit zonder eenigen bewijsgrond aan te voeren, niettegenstaande hij dezen, in hetzelfde oogenblik, van zijn wederpartijder op hoogen toon afvor-

---

[1]) *Confutatio*, p. 12, verklaarde de schrijver: »Scimus eum (n. Voetium) subsignatum Remonstrantibus esse hostem, jam inde ab anno 1617"; terwijl het *Propulsatio*, p. 34, luidde: »Imo, si recte ex ungue leo cognoscitur, non vane videtur colligi posse ex Thersite tuo te gregalem esse eorum qui ministris Remonstrantibus in perpetuum in patria vellent esse interdictum aqua et igne, etc.". Vgl. *Exam. acc.*, p. 32.

[2]) »Atque haec plus satis de exotico thesium apparatu, et variae eruditionis mixtura, non tam pro me, quam pro novo et crescente hoc gymnasio (quod imprimis video peti) dicta sint". Voet., *Thers. heaut.*, p. 330.

[3]) De auteur van het *Examen accuratum* is, volgens Voetius, in 't geheel geen criticus, maar een »rhetor", die »declameert" (*Thers. heaut.*, p. 134), en wiens geschrift eene »profunda ignorantia aut imprudentia" verraadt (*ibid.*, p. 90). Zijne »ratiocinatio" blijkt »stolida" te zijn (*ibid.*, p. 181), en »quod objicit, pudendum et stupidum est" (*ibid.*, p. 188); ja zelfs: »solidi nihil continet" (*ibid.*, p. 190). Schier overal levert die onverbeterlijke Thersites de bewijzen, hoe hij iemand is »vacuus omni fide, fidelitate et pietate, atque adeo ex diabolo" (*ibid.*, p. 206). Immers: »Quid noster opponit? Scurrilia convitia, et infrunitas cavillationes" (*ibid.*, p. 221). Genoeg, om hieruit Voetius' meening aangaande den beoordeelaar zijner »Assertiones theologicae" te leeren kennen.

Digitized by Google

derde [1]). En verstoutte hij zich soms de eene of andere „paradox" ter loops aan te vallen, hij trok dan weldra zijne woorden omzichtig terug, de zaak in het midden latende. Geen wonder; want het scheen dien vluchtigen examinator uitsluitend te doen om voor de Remonstranten weer toegang te verkrijgen tot alle openbare ambten en betrekkingen — wat, volgens hem, Voetius, nimmer gelukken zou [2]).

Na zijnen lezers verzekerd te hebben, hoe hij den schrijver van het „Examen accuratum" niet dan ongaarne en gedwongen in den „Thersites" [3]) bestrijden ging, vorderde Voetius van dezen, dat hij, als man van karakter, uit zijnen schuilhoek zou treden [4]). Schaamde zich misschien de auteur voor zooveel schandelijks als door hem was

---

[1]) »Sed examinator noster proprio quodam genio societatis (n. Remonstranticae), examen ac ventilationem assertionis meae mihi imponit". Voet., *Thers. heaut.*, p. 62. Vgl. *ibid.*, p. 135, 145, 184, 216.

[2]) Voet., *Thers. heaut.*, p. 17—23.

[3]) De volle titel van bovengenoemd tractaat luidde: *Thersites heautontimorumenos, hoc est, Remonstrantium hyperaspistes, catechesi, et liturgiae Germanicae, Gallicae, et Belgicae denuo insultans, retusus; idemque provocatus ad probationem mendaciorum, et calumniarum quae in illustr. dd. ordd. et ampliss. magistratus Belgii, religionem Reformatam, ecclesias, synodos, pastores etc. sine ratione, sine modo effudit, a Gisberto Voetio, sacrarum literarum in illustri gymnasio Ultrajectino professore. — Senec. ep. 79: »Quae decipiunt, nihil habent solidi, tenue est mendacium; perlucet, si diligenter inspexeris"*. Ultrajecti, ex officina Abrahami ab Herwyck et Hermanni Ribbii, 1635. Vgl. hierboven, blz. 36, aant. 2.

Als motto plaatste Voetius op de keerzijde van het titelblad een vijftal regels uit het tweede boek der Ilias, die mr. J. van 's Gravenweert in zijn werk, *De Ilias van Homerus*, Haarlem, 1854, dl. I, blz. 58, teruggeeft met deze woorden:

»Alleen Thersites nog schreeuwt onophoudlijk door:
Gewoon den woordenvloed, in 't ledig brein, gesloten,
Moedwillig, zonder orde, in schimptaal uit te stooten,
Bedilde hij vergeefs zijn meesters dag aan dag
En strekte aan elk ten spot door 't onbeschaamdst gedrag".

[4]) De auteur der *Confutatio*, p. 8 en p. 10, karakteriseerde deze »provocatie" van den hoogleeraar Voetius (*Thers. heaut.*, p. 24—31) als »animosissima" en »perridicula".

Digitized by Google

te boek gesteld, welnu — deze mocht desnoods zelf onbekend blijven [1]), maar in zijne plaats diende dan op te komen Corvinus of Episcopius, Niëllius of Rijckewaert [2]), ten einde met enkele Arminiaansche geestverwanten bij den hoogleeraar aan huis [3]) te vergaderen [4]) en aldaar,

---

[1]) »Maneat impurum illud os larvis et faecibus tectum, volutetque se secure in foedis virulenti stomachi excrementis". Voet., *Thers. heaut.*, p. 27. Geen proeve, voorzeker, van gekuischte taal en woordenkeus bij Utrechts theologiae professor zelven! Vgl. *Gisb. Voetius.*, dl. I, blz. 347, aant. 3.

[2]) Van Arminius' volgers, binnen de stad Utrecht, heet het in Voetius' tractaat — eene betuiging, die cum grano salis moet worden opgevat; men zie slechts bijlage VI — »eadem in civitate hic habitant Remonstrantes, iisdem civicis privilegiis cum me et omnibus incolis publice privatimque fruuntur. Gaudent saltem possidentes; quo jure, quibus mediis, initiis aut successu, ego nec disputo, nec invideo, nec curo. Mihi huc primum adventanti, et quasi adhuc hospiti, nihil hic seritur, aut metitur. Nec curae, nec authoritatis, nec vocationis, nec intentionis meae est, pro aut contra hic quidquam moliri, aut iis negotiis me immiscere". Voet., *Thers. heaut.*, p. 29.

[3]) Toen Voetius, kort vóór hij zijn professoraat aanvaardde, in plaats van »de wooninge der Predicaren" (zie bijlage I), te Utrecht een ander huis betrok, meer in de nabijheid van de kleine gehoorzaal der »schola illustris", was dit hoogstwaarschijnlijk reeds zijn later zoo bekend domicilie, gelegen tusschen Domplein en Achter-Sint-Pieter, aan den noordkant van het Poelenburchsteegje; terwijl aan de zuid-westzijde, schuin tegenover den hoogleeraar, Anna Maria van Schurman verblijf hield. Immers meen ik op goeden grond te mogen aannemen dat Voetius bovenvermelde woning, begin September 1634, van den lakenkooper David Nieustadt eerst eenigen tijd gehuurd en haar, begin Juni 1643, na Nieustadts overlijden, van diens weduwe in koop zal verworven hebben. Slechts weinige maanden vroeger, den 9den Maart 1643, had hij eveneens in eigendom verkregen »seekere huysinge ende erff", naast de woning van Nieustadt. En zoo bewoonde straks Voetius, in die heden ten dage naar hem genoemde »straat", twee vlak aan elkander grenzende huizen, met ten westen als gebuur dominee van Brajen (Breyerus), en ten oosten de weduwe van den predikant Bornius. Vgl. Sam. Maresius, *Ultima patientia*, etc., p. 342: »Voetius amplas emit aedeis, et dives est positis in foenore nummis". Zie ook in *de Gids*, 1899, deel I, blz. 27, de inleiding tot zijn opstel over Camphuysen van dr. G. Kalff, en hierachter, bijlage XI.

[4]) Deze bijeenkomst moest echter plaats vinden »post absolutas lectiones publicas, ab hora tertia pomeridiana". Voet., *Thers. heaut.*, p. 28. Vgl. hierboven: bladz. 6, aant. 2, en *Confutatio*, p. 10: »pro autoritate, quam sibi sumit (n. Voetius) in omnes, aliquot nobis (n. Remonstrantibus) offert conditiones".

Digitized by Google

ten overstaan van eenen notaris en diens getuigen, opnieuw critiek te oefenen over de in bedoeld pamflet aangevallen stellingen [1]). Vermoedende, dat ook nu de Remonstranten weer allerlei uitvluchten bedenken, ja, zich mogelijk beroepen zouden op de resolutie der Staten-Generaal, waarbij hun verboden werd, boven een getal van zes of acht personen in het particulier samen te komen — zoo had Voetius besloten, om, zonder eerst bescheid af te wachten, zijne handelwijze en zijn standpunt alvast bij geschrifte te verdedigen [2]).

Hij begon met aan te toonen, dat geene disputeerwoede hem had verlokt tot het openbaar maken der gewraakte theses. Evenmin had ijdele roemzucht hem gedreven, om zich op te werpen tot pleitbezorger van héél de Nederlandsche geloofsbelijdenis [3]). Daarbij herinnerde hij zijnen lezers, ten overvloede, de welwillende en vrijgevige behandeling aan Naeranus verzekerd [4]); en

[1]) Met dien voorslag klopt niet, wat men leest in *Gymn. Ultraj.*, p. 38: »Hoc certe scio Rijckwardo, Zylio, aut Monachio concionatoribus Remonstrantibus, quos ad colloquium et disputationem lacessit, eum (n. Voetium) post multos menses nullas (sc. theses) omnino obtulisse, immo eos aegre per studiosos quosdam theses eas nancisci potuisse".

[2]) Voet., *Thers. heaut.*, p. 24—31. Naar te verwachten was, bracht Utrechts theologiae professor, den Thersites schrijvende, zooveel mogelijk al het te voren geleerde, met vermelding ook zijner vroegere studieboeken, te pas. Zoo noemde hij: Fonseca, de Conimbricensers, Javellus, Keckermann, Jac. Martinius, Goclenius, Ramus (*Thers. heaut.*, p. 160); Lipsius' manuductio, Alstedius' encyclopaedie (*ibid.*, p. 186); Van Meteren, Bor, Thuanus (*ibid.*, p. 240); de »tabulae geographicae" van Bertius (*ibid.*, p. 243); Clavius' prolegomena ad sphaeram Sacrobosci, Peucerus (*ibid.*, p. 257); Lemnius (*ibid.*, p. 274); Fernelius (*ibid.*, p. 284); etc. Vgl. hierboven: bladz. 9, aant. 3. En niet zelden vonden die aanhalingen plaats onder groot vertoon van geleerdheid; zie b. v. *Thers. heaut.*, p. 51—53, 76, 109—111, 160, 177, 190, 267—269, 314 — om maar niet meer staaltjes te vermelden.

[3]) Reeds bij de uitgave van zijn »Thersites" kon Voetius verklaren, p. 78: »totam confessionem Belgicam a capite ad calcem publicis disputationibus in hoc gymnasio defendendam suscepi et hunc fere absolvi". Vgl. daarmede, in bijlage V, het corollarium uit de »catechetiek".

[4]) *Thers. heaut.*, p. 83, schreef Voetius: »Testabitur auditorium nostrum

Digitized by Google

wees hij er op, hoe tot ieders groote tevredenheid — uitgenomen natuurlijk die der Sociniaansche en Sceptische „perfectisten" [1]) — de woorden, door den auteur van den catechismus in de bekende volzinnen gebezigd, tot tweemalen toe op zijn dispuutcollege beslist gehandhaafd waren.

Ook betuigde Utrechts theologiae professor, dat hij, ter verdediging van de Gereformeerde leerstukken, steeds gewoon was, als op een vasten en éénigen bewijsgrond, zich te beroepen op de onfeilbare uitspraken der Schrift. Tot metaphysiek en philosophie nam hij niet anders de toevlucht, dan om de sophismen der tegenpartij behoorlijk in het licht te stellen en zoodoende „den spijker door den spijker uit te drijven" [2]).

Bij de afzonderlijke bespreking der „assertiones theologicae", welke nu volgde, bepleitte Voetius in den „Ther-

quantum licentiae Naerano concesserim; et mirabantur multi, nonnulli indignabantur quod absque argumentis declamantem, ineptientem illum paterer toties et tamdiu exorbitare. Si quid peccatum a me in officium praesidis, illam in partem peccatum fateor". Geheel anders evenwel klonk, wat de auteur der *Propulsatio*, p. 35, verzekerde: »Haec laus ergo debetur Voetio novitio praesidi et ejus scholae in ipsa quasi ejus initiatione, quod explosus nunquam nusquam qui Galliae et Germaniae academias insedit Naeranus prima, ut credibile est, explosione Voetii scholam theologicam imbuerit".

[1]) Voet., *Thers. heaut.*, p. 108. Bij herhaling noemde Voetius in zijn tractaat de Remonstranten: »perfectisten", en verwierp hij nadrukkelijk hunne opvatting der godzaligheid, als zijnde volgens hem eene »praxis superbiae et hypocriseos perfectisticae"; *ibid.*, p. 196.

[2]) Voet., *Thers. heaut.*, p. 127—128. Wat de scholastiek betrof, heette het bij den hoogleeraar: »Ut concludam, dico utilem esse theologiam scholasticam et lectionem scholasticorum, ut primo philosophica et metaphysica quaedam ex iis discamus, quorum imprimis usus est in theologia naturali, et locis communibus. Deinde ut cum Pontificiis felicius congredi possimus, siquidem ex illis doctiores quidam (nam vulgus clericorum tantum non sapit) talibus armis in nos insurgant. Neque enim subtilitates scholasticas feliciter dissolvet, qui in iis plane hospes est. Denique ut per accidens saltem doceant nos vere θεολογεῖν, etiam cum pessime se habent"; *Thers. heaut.*, p. 178. Vgl. daarmede p. 327: »Scholasticae disputationes, scholasticarum formularum usus, scholasticorum terminorum receptio aut rejectio nihil ad fidem, pietatem, salutem".

Digitized by Google

sites" het goed recht zijner stelling: „Zoomin door het eischen eener slaafsche gehoorzaamheid als door het oefenen van tyranniek geweld, zoekt onze religie de vrijheid tot profeteeren of die der conscientie te onderdrukken; — ook gedoogt zij geene enkele poging, welke daartoe wordt aangewend" [1]). Slechts viel hier nauwkeurig te onderscheiden tusschen gewetensvrijheid en vrijheid van openbaren eeredienst [2]). Ook sprak het, goed beschouwd, vanzelf, dat de Contra-remonstranten niet verlangden in te gaan op het hun telkens weer aangeprezen syncretisme [3]). Geen samenwerken was mogelijk met Rome en den Paus, of met de volgers van eenen Schwenckfeld, eenen David-Joris, eenen Sebastiaan Franck en soortgelijke dwaalgeesten [4]). De opmerking verder, hoe „vorsten en overheidspersonen nergens beter gehoorzaamd werden, en ook het staatsbelang aan geen veiliger handen bleek toevertrouwd, dan waar de burgerij stipt de voorschriften in acht nam der Gereformeerde religie [5]), schonk Voetius eene welkome gelegen-

---

[1]) Libertatem prophetandi, et libertatem conscientiarum nostra religio servitute aut tyrannide non premit, nec premi vult". Voet., *Assert. theol.*, prima cl. praej., thes. 10.

[2]) Voet., *Thers. heaut.*, p. 49—60. Vgl. *Exam. acc.*, p. 24—25.

[3]) Zie hierboven: bladz. 29, aant. 3. Vgl. ook in Acquoy en Rogge's *Arch. v. Nederl. kerkgesch.*, dl. IV, blz. 316, den brief van Joh. Henricus Hottingerus aan Voetius, aldaar door mij gepubliceerd, en in *Teylers Theologisch tijdschrift*, jaarg. II, blz. 1—53, dr. Rogge's verhandeling over »Hugo de Groots denkbeelden over de hereeniging der kerken". Op p. 61 van zijn *Thers. heaut.* schreef Voetius reeds, dat hij als voorstander van een samengaan der Protestanten met de Roomsch-katholieken ook had leeren kennen Grotius, in diens »praefat. ad *Christum patientem*".

[4]) Voet., *Thers. heaut.*, p. 60—71. De hoogleeraar maakte hier alleen eene uitzondering voor de Lutherschen. »Ego — schreef hij, p. 67 — Lutheranos inter sectas illas cum quibus syncretismum improbant ecclesiae nostrae non numero".

[5]) »Monarchias in ὀχλοκρατίας, bene constitutas respublicas in seditiones, factiones et tumultus nunquam mutavit religio nostra, nec mutare docuit. Sinistrum est judicium et vanus metus, quod putant nonnulli monarchiis

Digitized by Google

heid, om, tegenover den auteur van het „Examen", de handelwijze te verdedigen, eertijds te Amsterdam door Johannes Cloppenburch, zijn „alter ipse" [1]), gevolgd [2]). En wat eindelijk betrof de strenge „precijsheyt", door het Calvinisme gevorderd ten opzichte van den openbaren eeredienst, in de zeden en gewoonten, bij het huiselijk en maatschappelijk verkeer — eene nauwgezetheid, die volstrekt geene schade deed aan iemands levensvreugd, maar deze integendeel niet weinig verhoogde [3]) — hierin achtte Voetius het uiterst gevaarlijk de banden losser te maten. Tot staving van dit gevoelen, beriep hij zich op het noodlottig zedenbederf der Roomsch-Katholieke kerk, met hare leer over doodzonden en dagelijksche zonden, hare te koop geboden aflaatbrieven en vele andere, hemeltergende „onpreciesheden" meer [4])!

---

praejudiciosam esse hanc simplicem et popularem religionis formam. Quin contra nullibi major erga principes et magistratum obedientia, nullibi securior politia, quam ubi subditi nostra religione probe imbuti sunt". Voet., *Assert. theol.*, prima cl. praej., thesis 11.

[1]) Vgl. *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 111. De schrijver van het *Exam. acc.* had namelijk, p. 26, opgemerkt: »Horum (sc. Contra-remonstrantium) nonnulli cum ab ipso magistratu, ob hanc solam causam, sint urbibus ejecti, non censuram a collegis, sed magis laudem consecuti sunt; quippe quibus non invitis per longa temporum spatia concionatoriam maledicentiam exercuissent; quo in genere emicuit etiam quidam Voetii alter-ipse".

[2]) Voet., *Thers heaut.*, p. 74—75. Vgl. *Exam. acc.*, p. 25—26. Utrechts theologiae professor verwees zijne tegenpartij naar de »Memoryen" van Baudartius; eene bron, waaruit deze zeker niet zal verlangd hebben te putten. Deze toch gevoelde zich meer aangetrokken tot Vondels »Rommelpot van 't Hanekot" en tot wat Voetius noemde: »fabula in Helicone et theatris exhibita". Zie *Thers. heaut.*, p. 75. Vgl. ook *Gisb. Voetii acad.*, p. 23 en *Gymn. Ultraj.*, p. 121—123.

[3]) »Praecisitas et ἀκρίβεια in cultu divino, in moribus, in conversatione, quam urget religio nostra, levamen aerumnosae huic vitae (quando quidem per Deum frui licet) non aufert, sed confert potius; atque adeo non exosam sed acceptam omnibus eam redderet, siquidem superna saperent homines". Voet., *Assert. theol.*, tertia cl. praej., thes. 3.

[4]) Voet., *Thers. heaut.*, p. 148—154. Vgl. *Exam. acc.*, p. 27. Ter kenschetsing van die verregaande »onpreciesheden", toegelaten door de Roomsch-

Digitized by Google

Na deze asserties behandelde Voetius achtereenvolgens de politieke [1]) corollariën, rakende het verzet [2]) der Staten-Generaal tegen Filips II en het veroveren, door de Republiek, van Spanje's overzeesche bezittingen [3]); alsmede de verklaring, afgelegd door den Italiaanschen geschiedschrijver Johannes Boterus [4]): „dat de vorsten der Chris-

katholieke kerk, haalde Voetius uitspraken aan als de hier volgende: »Non peccare eum qui ebrius scortatur". — »Conjunctionem ante benedictionem esse leve peccatum; et aliquando expedire ut ita fiat". — »Meretrices non peccare si mercedem recipiant pro fornicatione, quia jure humano fornicatio illis permissa est". — »Licitum immo meritorium esse, si quis occidat reges, principes, haereticos, aut aliam ob causam a Papa excommunicatos et depositos". — »Meretrices publicas non teneri lege illa quae omnibus necessitatem confitendi semel in anno et celebrandi Pascha imponit". — »Plura hujus farinae" — dus ging de hoogleeraar voort — »et de usu uxoris contra naturam, deque attactu bestiarum etc. videri possunt in Mysteriis patrum Jesuitarum. Piget illa hic describere". *Thers. heaut.*, p. 149, 150.

[1]) Het verdient opmerking, hoe Utrechts theologiae professor zich vooraf nadrukkelijk het recht verzekerde, om, zonder juist de sikkel in andermans koren te slaan, ook politieke quaesties te bespreken. Ten overvloede herinnerde hij zijne Arminiaansche tegenstanders aan het bekende boek over de pijnbank, door hunnen partijgenoot, tevens zijn voormaligen collega, Johannes Grevius, geschreven »in ergastulo Amsterodamensi" en »Tribunal reformatum" getiteld. Voet., *Thers. heaut.*, p. 226—231.

[2]) Zie hierboven: bladz. 31, aant. 2, en Voet., *Thers. heaut.*, p. 231 – 242. De hoogleeraar stelde deze thesis inzonderheid tegenover het gevoelen der »theologi Pontificii", die »partim privatis susurris, ubi aliter non possunt, partim stentoreis clamoribus, et Thersiticis dicteriis pro concione, partim libris latina aut vulgari lingua editis, et per provincias sparsis", eene geheel andere meening voorstonden. Zie *ibid.*, p. 233.

[3]) »Jus suum, quod habet Respublica nostra in civitates aliquot hostibus Hispanis jure belli ereptas, quae subinde priores domini repetitum veniunt, antiquum est, et a populo Dei recte usurpatum. Judicum 11 : 15, 26". Voet., *Assert. theol.*, coroll. polit.-theol., thes. 6. Zie *Thers. heaut.*, p. 242—247. Vgl. *Exam. acc.*, p. 49—50. Met die stelling had Voetius het oog op sommige blauwboekjes, die het tegendeel staande hielden. »Certi sunt Illustres Ordines ex Dei manu se illas (sc. civitates hosti suo ereptas) accepisse, cum Deo et bona conscientia se illas tenere, neque enim putant se raptores esse aut in omnia principum jura involare, ut quidem Veridicus Belgicus, Apocalypsis Hollandica, Mysteria politica, et similes lucifugarum libelli hoc exprobant". *Thers. heaut.*, p. 244.

[4]) Volgens sommigen was Boterus (1540—1617), de geleerde bestrijder van zijnen landgenoot Niccolo Macchiavelli, te gelijker tijd diens evenknie in kennis en smaak.

Digitized by Google

tenheid niets belangrijks konden tot stand brengen, zonder hulp en medewerking van den Paus" [1]). Voorts wijdde hij eenige bladzijden aan het verdedigen zijner negatieve slotsom, met betrekking tot de ethisch-theologische quaestie: „of het geoorloofd was den brand te steken in het kruit, ten einde op die manier mèt zichzelven ook den vijand te dooden" [2])? Uit den kring der philosophische corollariën handhaafde Voetius zéér beslist zijne thesis „omtrent de schijnbeweging der aarde" [3]), en die „over de gedragslijn van een christenmensch bij het heerschen der pestziekte" [4]); terwijl hij ten laatste aan

[1]) »Aut parasitum, aut simplicem nimis politicum se prodit Johannes Boterus, cum statuit principes Christianos nihil alicujus momenti sine pontificis Romani interventu gerere posse". Voet., *Assert. theol.*, coroll. polit.-theol., thes. 7. Zie *Thers. heaut.*, p. 248—250; 294, 295. Vgl. *Exam. acc.*, p. 50.

[2]) »Ut quis pulvere nitrato navem incendat, quo seipsum cum hostibus simul praesentissima morte perdat, non putamus licere. Saltem quia certa fide ac conscientia hoc fieri posse non liquet, tantisper abstinendum est". Voet., *Assert. theol.*, coroll. pract., thes. 9. Zie *Thers. heaut.*, p. 250—256; *Dispp. select.*, t. IV, p. 281—291. Vgl. *Exam. acc.*, p. 44—46 en Batelier, *Verantw.*. blz. 25—29.

[3]) Zie hierboven: bladz. 32, benevens aant. 1, 2 en 3 aldaar. Voetius verliet zich in deze quaestie geheel en al op den »divinitus edoctus Moses"; *Thers. heaut.*, p. 270; terwijl zijne conclusie luidde: »Non est ergo committendum ut ad ingeniosas hominum de rebus caelestibus conjecturas, aut probabiles (ut ipsi appellant) hypotheses stabiliendas, certitudinem et divinam scripturae authoritatem convellamus". Zie *Thers. heaut.*, p. 256—283. Vgl. *Dispp. select.*, t. I, p. 697—713; t. III, p. 720, 721, 741. Ook trok de hoogleeraar met nadruk te velde, tegen de hem aangewreven beschuldiging, dat hij Phil. Lansbergen zou verketterd, of de bedoelde thesis gesteld hebben naar aanleiding van diens geschrift, in 1630 verschenen. »Ego in conscientia certus sum, me cum in academia philosophiae operam darem, et in ministerio privatim aliquos eam docerem, saepissime controversiam meditatum, et saepius data occasione cum aliis de ea contulisse, antequam etiam liber Lansbergii lucem aspexisset". *Thers. heaut.*, p. 263.

[4]) »Ratio et methodus illa fugiendi pestis contagium, quam ex consilio medicorum, in Italia, Gallia, atque alibi observant, cum vera in Deum fiducia et caritate in proximum per omnia haut satis convenit. Praeterquam quod totum praetensum contagium per distans, et alterum per fomitem, magnam saltem partem, ex anili delirio potius quam ex solida philosophia desumptum mihi videatur". Voet., *Assert. theol.*, coroll. philos.-theol., thes. 8. Aan het slot van die stelling klinkt weêr een hooge en ruwe toon. Noch-

Digitized by Google

eene vluchtige critiek — zestien pagina's in het geheel — nog onderwierp de reeks van paradoxen en quodlibets, door den schrijver van het „Examen" als onbeduidende [1]) geschilpunten ten toon gesteld.

Was Voetius, niet zonder van tijd tot tijd grootere of kleinere uitweidingen [2]) en ettelijke herhalingen [3]) zich veroorloofd te hebben, hiermede het einde genaderd van zijnen „Thersites heautontimorumenos" — in eene daarachter gevoegde „Mantissa" gaf hij nog, op vrij heftige wijze, lucht aan de verbolgenheid en den toorn [4]), die hem overweldigd hadden bij de mededeeling van onder-

---

tans, Voetius kon in zake de pestziekte meêspreken. Vgl. *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 37, 48 en aant. 3; blz. 361—363 en aantt. Zie voorts: *Thers. heaut.*, p. 283—286; *Dispp. select.*, t. IV, p. 292—325 en *Exam. acc.*, p. 58.

[1]) »Vanas autem ab eo (n. Voetio) propositas quaestiones si enumerem, dicam ex animo, necesse erit majorem corollariorum partem hic recensere", had eertijds de auteur van het *Exam. acc.*, p. 60, 61 verzekerd. Voetius echter stelde daartegenover, *Thers. heaut.*, p. 287: »Nisi noster se corrigat, crediderim illum non tantum Socino-barbarum, sed et improbum ac blasphemum esse. En tibi specimen: inter vanitates numerat, disquisitiones de genuina translatione et expositione locorum scripturae, disquisitiones, inquam, quae fiunt in academiis inter theologos et coram literatis". Evenals in het overige gedeelte van zijn tractaat (zie b.v. *Thers. heaut.*, p. 236) verdedigde hij zich ook hier, door een gedurig opnieuw aanhalen van hetgeen de gezaghebbende hoofden der Remonstrantsche partij, Arminius en Episcopius, in hunne disputaties en andere geschriften vroeger beweerd hadden of vastgesteld. Zie *Thers. heaut.*, p. 286—301.

[2]) Die uitweidingen betroffen, om iets te noemen: het woord »virtualiter", *Thers. heaut.*, p. 101—115; vgl. *Exam. acc.*, p. 37; — den »habitus fidei", *Thers. heaut.*, p. 195—211; vgl. *Exam. acc.*, p. 44. Met een »nunc revertamur" (*ibid.*, p. 118), of een »sed ad rem", keerde dan Voetius meestal tot zijn onderwerp terug.

[3]) Het »jam dixi" (*Thers. heaut.*, p. 313), of het »jam respondimus" (*ibid.*, p. 325), vloeide daarom den professor nog al dikwijls uit de pen.

[4]) Eigenaardig, dat Voetius, boos geworden op den auteur van het »Examen accuratum" of een zijner geestverwanten, zich herhaaldelijk bediende van woorden, meer bepaald bij Plautus in gebruik. Zoo b. v. *Thers. heaut.*, p. 17: »pyrgopolynices"; etc. Vgl. Schoock, *Remonstr. libert.*, p. 27 en het anonieme tractaat *Gymn. Ultraj.*. praef., p. XIII. Tot dat doel had zeker Voetius' leermeester Odolphi hem indertijd den »Pseudolus" en de »Menaechmi" niet uit het hoofd laten leeren! Vgl. *Gisb. Voetius*,

Digitized by Google

scheidene zijner vrienden, dat, naar men stellig meende te weten, auteur van het „Examen accuratum" — of zooals de hoogleeraar het uitdrukte: „beruchte vader dier beruchte misgeboorte" [1]) — niet was zekere „theologiae doctor", noch een der „honoraire" discipelen [2]), aan de zich schuilhoudende Sociniaansch-remonstrantsche kweekschool te Amsterdam, maar de algemeen bekende Arminiaansche predikant Jacobus Johannes Batelier [3]). Nog herinnerde hij zich levendig, schreef Voetius in dat „Toegiftje", hoe Batelier, ten jare 1618, als de bonte hond was bekend geworden, door, bevreesd voor rug of

---

dl. I, blz. 16. Maar — ook buiten dien Romeinschen blijspeldichter om, wist Utrechts hooggeleerde zijne scheldwoorden te kiezen. Immers liet hij zich over den schrijver van 't »Examen accuratum" uit, als over een »adversarius nycticorax" (*Thers. heaut.*, p. 24); of hij noemde hem (*ibid.*, p. 241) een »Thersiticus κεναιόφαλος"; etc.

[1]) »Infamis hujus foetus infamis pater"; *Thers. heaut.*, p. 333.

[2]) Voetiuszelf had aanvankelijk Samuel Naeranus voor den schrijver van het »Exam. acc." gehouden. Zie *Thers. heaut.*, p. 20. Te recht verweet later de auteur der hier reeds aangehaalde *Proeve van de conscientieuse oprechtigheydt ende wijsheydt Gisberti Voetii*, blz. 21, den theologiae professor, dat deze: »aen 't eynde van dit sijn vinnigh boeck gecomen weesende ende wordende anders bericht, soo hy seydt, niet eenigh leedtwesen thoonde van dat hy door sijne valsche suspitie of quade onderrechtinghe van anderen, den man ontschuldigh zijnde, soo schandelijck door openbaren druck, als geschavotteert hadde". Vgl. ook *Propulsatio*, p. 36; *Gisb. Voetii misgrepen*, blz. 46.

[3]) J. J. Batelier (Watelier), in Aug. 1619 door de Zuid-Hollandsche synode vanwege zijn Arminianisme afgezet, was, sedert 1633, met Arnoldus Geisteranus — »den vluchteling van Loevestein" — als Remonstrantsch predikant werkzaam in Den Haag. Vgl. dr. Rogge, *Wtenbogaert*, dl. III, blz. 272. Bij Mart. Schoock, zie diens *Claere en opr. ontd.*, blz. 20, stond hij te boek als de »botte schermmeester" der Arminianen. Eene geheel andere, veelszins juistere voorstelling levert van Bateliers persoonlijkheid de korte schets, te gelijk met 's mans portret, door dr. B. Tideman Jzn. geplaatst in het jaarboekje: *Die Haghe, bijdragen en mededeelingen*, 's Gravenhage 1903, blz. 45—55. Dat Batelier het »Exam. acc." schreef, en dat Episcopius, zijn »reverendus institutor", daarop toezag, blijkt verder onbetwistbaar uit den hier reeds meermalen geciteerden brief, aanwezig ter bibliotheek van de Remonstrantsche gemeente te Rotterdam; H. S. n°. 693.

Digitized by Google

hoofd, zijn dienstwerk binnen de classis van Rotterdam onverwacht te staken en ijlings de vlucht te nemen uit de Vereenigde Nederlanden, omdat hij Taurinus' „Weegschaal voor de oratie van Carleton", zooals men zeide, in het fransch had overgezet [1]) en daarmeê zich vergrepen had, niet slechts aan den Britschen koning Jacobus I, maar ook aan de generale en provinciale staten der Republiek.

Wanneer de Remonstrantsche broederschap — dus oordeelde ten slotte Utrechts theologiae professor [2]) — dit „kankergezwel" niet uitsneed, doch gedoogde, dat die „stinkende etterbuil", onder den schijn van zijne theses te „examineeren", voortging met, ten aanhooren hunner Hoog Mogenden en der verschillende magistraten van Neêrlands gemeenebest, het Gereformeerde volk te beschimpen, dan werd door bedoelde Broederschap het onmiskenbare bewijs geleverd, hoe bij haar, te gelijk met godgeleerdheid en godzaligheid, ook schaamte, fatsoen

---

[1]) Vgl. *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 200, aant. 3. De titel van Taurinus' »Weegh-schael" luidde in die vertaling: »Balance, pour peser en toute equité et droicture la harangue du seigneur, mons. Dudley Carleton, faite n'agueres en l'assemblée des Estats gen., etc. (z. n. v. pl. en v. dr.), 1618. Zie dr. Knuttel, *Catal. pamfl. Kon. bibl.*, dl. I, st. I, n°. 2506. Als overzetter van bedoeld pampflet noemt de auteur van *Den Schotschen duyvel*, blz. 6: Sam. Naeranus. Vgl. G. Brandt, *Hist. der Reformatie*, dl. III, blz. 901. In het *Arch. v. Nederl. kerkgesch.* van de hoogll. Acquoy en Rogge, dl. III, blz. 214, aant. 1, berichtte indertijd dr. Rogge: »Er verscheen eene Fransche overzetting, waarvan de vertaler nooit bekend is geworden. Misschien was het De Niëlles". Dat »misschien" van blz. 214 veranderde op blz. 222 in: »voor den vertaler werd, en zeker te recht, De Niëlles gehouden". In zijn *Wtenbogaert*, deel II, blz. 470, verklaarde dr. Rogge: »De Balance, die vermoedelijk ook wel door Taurinus zal uitgegeven zijn, heeft echter geen nieuw plakkaat uitgelokt"; terwijl hij straks, in tegenstelling met dit vermoeden, dl. III, blz. 4, aant. 2, betuigde: »Niet Batelier, maar S. Naeranus schijnt de Balance te hebben uitgegeven". Wel een bewijs, hoe het nog altijd bezwaarlijk gaat, iets omtrent dien ongenoemden vertaler en uitgever vast te stellen.

[2]) Voet., *Thers. heaut.*, p. 333—334.

Digitized by Google

en politiek inzicht steeds verder waren zoek geraakt! En met die strafrede vol bitterheid eindigde Voetius zijnen Thersites.

Onverdeelde instemming vond dit alles, blijkens een brief, 22 Januari 1636 den vriend en ambtgenoot [1]) toegezonden, bij Andreas Rivetus [2]). „Ik las — zoo verzekerde deze — uw boek niet zonder mij boos te maken op den lichtvaardigen criticus [3]); maar ook niet zonder bewondering te koesteren voor het geduld en de moeite, daaraan door u ten koste gelegd; een arbeid, die niet ijdel zal wezen in den Heer. Nu heeft de windmaker dan toch het een en ander te verduwen gekregen; zoo hij het verduwen kan! En de goeden ontvingen iets, waarmeê zij zich geluk mogen wenschen: de scherpe angel bij hunne bestrijders is voor altijd afgestompt" [4]).

Toch bleek dat laatste geenszins het geval te zijn. Immers duurde het niet lang of Naeranus zond anoniem eene Propulsatio [5]) in het licht, tot afweer van de smaadvolle beleedigingen, hem door Voetius aangedaan. Bedoeld

---

[1]) Aan Rivet, van 1620 tot 1632 te Leiden hoogleeraar in de theologie, was sedert dien tijd door Frederik Hendrik de opvoeding toevertrouwd van zijnen, toen zesjarigen zoon, Willem II. Vgl. *Gisb. Voetius*, dl. I, blz 301, aant. 2.

[2]) »Gisbertus Voetius cathedram theologicam obtinuit in Ultrajectino gymnasio, commendante uno d. Riveto". Aldus Schoock, *Exerc. var.*, p. 154. Vgl. daarmede Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 678: »Ipsi (n. Riveto) immortales et debeo et habeo gratias"; alsook, in t. I der *Dispp. select.*, de »dedicatio" van dat deel aan Rivet. Zie voorts nog: *Not. Utr. vroeds.*, 6 Juni 1634; Dodt v. Flensburg, *Arch. v. kerkl. en wereldl. gesch.*, dl. III, blz. 286, en *Gisb. Voetii misgrepen*, blz. 41, 44—45, 83.

[3]) Rivet bedoelt hier natuurlijk Batelier.

[4]) Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 564. Te dier plaatse haalt de hoogleeraar ook een schrijven aan, hem, 20 Juli 1638, over dezelfde zaak toegezonden door Jacobus Usserius, aartsbisschop van Armagh en primaat van Ierland; terwijl hij, *Dispp. select.*, t. II, p. 466, verzekert: »Nec quisquam ex praestantissimis theologis, qui scriptum illud a se lectum literis suis ad me datis probarunt, quidquam heterodoxi in eo vidit".

[5]) De titel in zijn geheel is: *Propulsatio contumeliarum quibus G. Voetius in Thersite suo petit S. Naeranum.* (z. n. v. pl. en v. dr.) Anno 1636. Vol-

Digitized by Google

stuk hield zich voornamelijk bezig met het toetsen der schildering, welke Voetius gegeven had van het optreden van Amersfoorts predikant [1]), bij gelegenheid der openingsdisputatie [2]).

Kort daarna — ten jare 1637 — verscheen, door Naeranus reeds eene poos te voren in geheimzinnige termen aangekondigd [3]), en evenzeer zonder naam van den auteur, Bateliers Confutatio, opgesteld „ter weêrlegging van het laffe schotschrift, dat Gisbertus Voetius, professor in de godgeleerdheid aan Utrechts academie, tegen de Remonstranten had uitgegeven, onder den titel: Thersites heautontimorumenos" [4]). Met dit boekje, een kleine vijftig bladzijden druks, kwam Arminius' volgeling in het breede op tegen de manier van strijdvoeren door zijn wederpartijder toegepast. Wan-

---

gens Schoock, *Claere en opr. ontd.*, blz. 2, »vergaderde" de auteur van dit geschriftje, om Naeranus te verdedigen, »alle het kramers latijn dat hy conde". De inhoud dezer »Propulsatio" wordt voldoende gekend uit het boven in den tekst vermelde, blz. 13—21, en de aantt. passim.

[1]) Ofschoon de auteur steeds in den derden persoon spreekt over Amersfoorts predikant, verraden toch sommige uitdrukkingen, dat Naeranus zelf deze defensie te boek stelde. Zie b. v. *Propulsatio*, p. 32: »hac voce se in disputatione usum fuisse Naeranus recordatur", en p. 36: »Immo affirmare non dubitat Naeranus exemplum se narrationis disputationis tecum habitae quae nunc prodit (t. w. in de »Propulsatio" en daaraan voorafgaande, p. 3—8), ante publicatum Thersiten tuum cum nullo unquam communicasse, nec ulla vel litterula sua tibi ita in se debacchandi causam ullam vel levissimam dedisse". Ook Batelier bevestigt in zijne *Verantwoordinge*, blz. 30, wat ik hier gemeend heb te kunnen vaststellen.

[2]) Voet., *Thers. heaut.*, p. 3—12.

[3]) »Sed in rabiem te egit examinator tuus, hinc et immerentes impetis ac admordes, at non omnes edentulos, sed, ut brevi, puto, senties, quosdam et remorsuros". *Propulsatio*, p. 36.

[4]) *Confutatio insulsi et maledici libri, quem adversus Remonstrantes edidit Gisbertus Voetius theologiae in academia Ultrajectina professor, titulo Thersitis heautontimorumeni.* (z. n. v. pl. en v. dr.) Anno 1637. »Si vero, quod ex parte suspicor, Jacobus Batelier, Hagae-Comitanus in synagoga Remonstrantium minister, Confutationis author est", schreef Mart. Schoock in zijn *Remonstr. libert.*, p. 27.

Digitized by Google

neer de hoogleeraar geen andere wapenen wist te gebruiken, als die de scholastiek hem aan de hand deed, en welker wezenlijk nut slechts bestond in het oefenen van eerstbeginnende theologen, mocht hij desbelust victorie kraaien, maar dan — binnen eng beperkten kring; gelijk een haan op den mesthoop [1])!

Daarbij betuigde Batelier met den meesten nadruk, dat voorheen het kerkelijk dienstwerk, noch onwettig noch overhaast, door hem in den steek was gelaten [2]), en dat hij evenmin Taurinus' veelbesproken „Weegschaal" ooit in het nederduitsch had gelezen laat staan dan, vertaald in het fransch [3]). Bovendien verweet hij Voetius, dat deze,

---

[1]) *Confutatio*, p. 6—7. Vgl. daarmede de beschuldigingen door den auteur van dit stuk tegen Utrechts theologiae professor ingebracht, p. 10: »verbis perterrefacere, quos argumentis non possis convincere"; p. 18: »eum saepius non tam in res ipsas, quam in voculas quasdam, aut phrases, aut sententiolas ad calumniam opportuniores, impetum facere"; p. 22: »Ad hos ergo triarios Voetio res rediit, ut causam suam non possit tueri, nisi multa omittat, omnia confundat, haec pervertat, illa mutilet, alia additamentis augeat, et perfecto calumniatoris officio per omnes partes fungatur".

[2]) *Confutatio*, p. 14, schrijft Batelier, dat hij in zijn bezit heeft »honestae dimissionis testimoniales litteras", hem eertijds verleend, zoowel »a nobili domino Johanne ab Assendelft, et a loci magistratu", als »a classe ipsa Roterodamensi"; — laatstgenoemde attestatiën waren »subsignatae a Grevinckhovio et Fr. Lansbergio". Maar, hij vermeldt niet, of hij eervol ook ontslagen is door den kerkeraad zijner Kralingsche gemeente; wat geenszins het geval schijnt geweest te zijn. Het streng-Gereformeerde consistorie zal aan den Remonstrantsch-gezinden predikant die acte wel geweigerd hebben. Daarop misschien doelde Voetius' beschuldiging en grondden zich ook de woorden, voorkomende in art. 76 der Zuid-Hollandsche synode, ten jare 1619 te Leiden gehouden: »Jacobus Johannes Watelier, predicant geweest zijnde tot Cralingen, heeft boven sijn ongesontheijt in de leere trouwlooslijc synen dienst verlaten". Reeds ter provinciale synode van Delft, in 1618, was, blijkens art. 68, bepaald: »De plaetse van Cralingen sal van nu voortaen (t. w. van ongeveer half October 1618 af) worden besorcht door de broederen van Schiedam". Vgl. daarmede de *Acta der protesterende kercken des classis van Schielant*, (loopende van Mei 1610 tot 28 Januari 1619 en voorhanden in het classicaal archief te Rotterdam) op 8 Januari, 23 April, 2 Juli, 10 September en 1 October 1618.

[3]) Vgl. dr. C. D. Sax jr., *Carolus Niëllius*, blz. 251, die daar evenwel

Digitized by Google

den „Thersites" schrijvende, zich tegenover hem had schuldig gemaakt aan allerlei persoonlijke beleedigingen; terwijl hij, van zijn kant, in het „Examen accuratum", dat hij hierbij als eene vrucht zijner pen erkende, zelfs uit de verte niet had gedoeld, op wat er — om maar iets te noemen — met Heusdens bursaal binnen het Leidsche staten-collegie was voorgevallen [1]).

Batelier besloot zijne „Confutatio" met de verzekering, dat hij, ongeveer zes maanden vóór haar verschijnen, een veel breeder en vollediger tegenschrift in gereedheid had gebracht en dit toevertrouwd aan een zijner vrienden, met verzoek voor de uitgave te willen zorg dragen. Diens bezigheden echter, of misschien diens weinige voortvarendheid, waren oorzaak geweest, dat men den druk nog niet had begonnen, toen deze al voltooid had moeten zijn. Om nu van bovenvermeld uitvoerig antwoord ten minste iets te laten zien, deelde Batelier hier bij voorbaat den inhoud mede der eenenzestig hoofdstukken, waaruit het werkzelf zou blijken te bestaan [2]). Maar, zoowel zijne verklaring omtrent den nalatigen vriend als dat register van de „LXI capittelen," op het eind der Confutatie, wekten in hooge mate den spotlust van Voetius' leerlingen en geestverwanten [3]).

Tot hen behoorde o. a. Martinus Schoock [4]), sedert

Batelier met Naeranus verwisselt of verwart. Zie van hetzelfde werk ook blz. 31, aant. 2.

[1]) *Confutatio*, p. 29. Vgl. *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 91—96.

[2]) *Confutatio*, p. 36—44. Het hier door Batelier bedoelde boek, dat, behalve een voorbericht van 21 pagina's, 479 quarto-bladzijden groot was, verscheen in 1638 en was getiteld: *Gymnasium Ultrajectinum*, etc.

[3]) Naar aanleiding dier toekomstige apologie schreef o. a. Schoock in zijne *Claere en opr. ontd.*, blz. 2: »'t Welck soo veel is te seggen als: mannen broeders ick wil vechten, en ick sette myn geweer in de lombard". Vgl. Batelier, *Verantwoordinge*, blz. 41.

[4]) Martinus Schoock werd den 1sten April 1614 te Utrecht geboren. Zie dr. Loncq, *Histor. schets*, blz. 56, aant. 2. Het *Album studiosorum academiae*

Digitized by Google

21 December 1635 privaatdocent in de rhetorica aan Utrechts illustre school [1]); tevens de eerste, die, nadat uit het Stichtsch gymnasium eene academie was gegroeid, daaraan promoveerde tot „magister artium" [2]). Had Schoock, zooals hij later verzekerde: „neffens philosophie en taelen", ook een goed deel van zijn „tijdt ende ueren" besteed aan de studie der godgeleerdheid [3]); had hij te Franeker de colleges bijgewoond van Amesius, Maccovius en Meinardus Schotanus, en te Leiden, mèt het onderricht in de wijsbegeerte van Burgersdyck dat van Walaeus in de theologie genoten — naar Utrecht vertrokken, betoonde hij zich daar al aanstonds een der ijverigste, tevens een der volgzaamste van Voetius' discipelen [4]); vrij goed te huis in de „fundamenteele hoofdstucken der religie", en, evenals zijn rechtzinnige mentor, beslist gekant tegen iedere ketterij. Weldra sloegen dan ook beiden: de zevenenveertigjarige professor en de tweeentwintigjarige privaatdocent vertrouwelijk de handen ineen tot het bestrijden zoo der Roomsch-katholieken als der Remonstranten en Socinianen.

Wat eerstgenoemden, de Roomsch-katholieken, betrof,

Rheno-Trajectinae, 1636—1886, Ultraj., 1886, p. XIV, vermeldt Zaltbommel als zijne vaderstad.

[1]) Zie hierachter, bijlage XII.

[2]) In de *Not. der Utr. vroeds.*, 24 en 28 Maart 1636, staat aangeteekend, dat men Schoock, bij gelegenheid dier eerste promotie aan Utrechts illustre school, zoude vereeren »thien off twaelff ponden Vlaems ter discretie vande heeren burgermeesteren ofte eenich present van die weerde". Daarenboven ontving hij, gelijk naderhand iedere gepromoveerde, vier »stadts kannen wijns". Vgl. Dodt v. Flensb., *Arch. v. kerkl. en wereldl. gesch.*, dl. III, blz. 288; zie ook bijlage XIII. Als »magister artium" hield Schoock voor en met de studenten »exercitia oratoria".

[3]) Schoock, *Claere en opr. ontd.*, blz. 42.

[4]) »Cum puer ferme adhuc essem a doctore Voetio commendabar ab insigni cognitione theologiae", verzekerde Schoock van zich zelven, in zijne *Exerc. var.*, praef., p. XV.

Digitized by Google

verdedigde Schoock reeds in October en November 1634, als „respondens" op het Zaterdagsch college, een zestal corollariën, die ter afzonderlijke defensie waren gevoegd achter twee disputaties over den aflaat [1]). En wat aanging de Remonstranten of de Socinianen, zoo wekte Utrechts „theologiae professor" uit alle macht den „lector eloquentiae" op, ja bood hem de behulpzame hand, tot het samenstellen van diens „Vorstius redivivus" [2]); een satiriek geschriftje, in 1636, onder den schuilnaam Philippus Faber, door Schoock gericht tegen Caspar Barlaeus [3]), destijds hoogleeraar in de philosophie en de

---

[1]) Voet., *Dispp. select.*, t. II, p. 286—304. Vgl. *G. Voetius*, Indulgentien ofte aflaten bij Urbanus den VIII vergunt aen de Roomsche-catholycken in dese Vereenigde Nederlanden, met noodige verklaringe over deselve, ghenomen uyt seekere disputatiën van de aflaten, in Octobri ende Novembri anno 1634 gehouden in de hooghe schole tot Utrecht. Utr., 1640, in 12°. Zie o. a. *Catal. prov. gen. N.-Br.*, 4de ged., n°. 190. Omtrent het door Schoock defendeeren op het Zaterdagsche dispuutcollege van Voetius' stellingen, vermeldt Batelier, in de voorrede van zijn *Gymn. Ultraj.*, p. VII, nog het volgende: »Anno 1635, mense Junio theses ad disputandum propositae fuerunt in Ultrajectino gymnasio, quibus asserebatur, magistratui Christiano incumbere, ut haereticos blasphemos vel igne, vel gladio de medio tollat, si aliter cohiberi non possint. Praeses erat Voetius; respondens Martinus Schoock". Vgl. Schoock, *Claere en opr. ontd.*, blz. 134.

[2]) *Vorstius redivivus, seu examen vindiciarum Casparis Barlaei, quas analysi epigrammatis sui in R. Manassis Ben-Israël librum de Creatione opposuit.* Harlemi, 1636. Zie daarover nader: Paquot »Memoires pour servir a l'histoire litteraire des dix-sept provinces des Pays-Bas, etc., Louvain, 1764", t. III, p. 126—128; 310 en Voet., *Bibl. stud. theol.*, praef., p. 73.

[3]) »Ghy (t. w. Voetius) roept uyt, dat den autheur van 't boecksken, 1636. uytgegeven, tegen Barleus, onder den titel van den weder-levenden Vorstius, Schoock is, maer hondert duysendmael heeft Schoock sijne sottigheydt beweent, dat hy, na uwen eenigen raedt, een man soo seer vermaert, beschimpt heeft". *Voetius na 't leven afgebeelt*, enz., blz. 18; vgl. Schoock, *Remonstr. libert.*, p. 27—28. In zijne *Dispp. select.*, t. I, p. 1156, geeft Voetius de verzekering, dat Schoock den Vorstius redivivus uitsluitend zal geschreven hebben »pro Vedelio", toentertijd hoogleeraar aan de »schola illustris" te Deventer, hun beider vriend en geestverwant. Wat echter niet uitsluit, dat, door den auteur van bovengemeld blauwboekje, blz. 19, den Utrechtschen theologiae professor de vraag wordt voorgelegd, of het hem,

Digitized by Google

welsprekendheid aan het athenaeum te Amsterdam [1]).

Maar ook uit eigen beweging zocht de „magister artium" door velerlei dienstbetoon Voetius' genegenheid te winnen. Met dat doel bewerkte hij, nadat hiertoe de leermeester aan den leerling vooraf de noodige vingerwijzingen had verstrekt, ettelijke, op elkaar volgende en onderling samenhangende hoofdstukken van diens „Thersites heautontimorumenos" [2]). En zoodra deed niet eene toevallige [3]) omstandigheid hem kennis maken met Bateliers „Confutatio", of binnen enkele dagen schreef hij daartegen het sarcastisch [4]) gestelde pamflet: Remon-

---

ten jare 1655, nog heugde, aan wien hij den 29sten September 1636 per brief dit berichtte: »het schrift van onsen Schoock heeft my soo seer behaegt, dat ick blijde ben, dat Barlaeus sodanigen tegenparty gekregen heeft"?

[1]) Van Remonstrantsche zijde zag in 1637 tegenover Schoocks satire, eveneens anoniem, het licht: *Lucianus redivivus capistratus ad impediendos illius morsus, quibus nuper in clarissimum Barlaeum aliosque multos saeviit mordax animal in scripto suo vere satanico et diabolico, cui titulus est »Vorstius redivivus" et in lucem emissus sub nomieu* (sic) *Philippi Fabri.* Dit pamflet is aanwezig ter Kon. bibliotheek.

[2]) Blijkens een protocol, dat werd aangetroffen in de senaatsnotulen der Groningsche hoogeschool, gedateerd 7 Febr. 1646, antwoordde Schoock op de pertinente vraag door Samuel Maresius, den toenmaligen rector magnificus, hem gesteld: »An non dixerit se maximam partem contulisse ad scriptionem Thersitis Voetiani, nec non indices ad Bibliothecam theologicam?" het volgende: »Nihil certius quod ad Thersiten, cujus multa capita copulata suppeditante Voetio, contexuit; verum quoque esse de indicibus authorum in Bibliothecam theologicam relatorum". Zie *Bonae fidei sacrum*, etc., Gron., 1646, p. 24; vgl. daarmede C. Burman, *Traj. erud.*, p. 326, alsook *Voetius na 't leven afgebeelt*, blz. 6: »In welckers Thersites ghy bevinden sult, dat nu van hem acht, en meer capittelen opgepronckt waren: indien ghy gheen houte neus en hebt, en Schooks stijl kond onderscheyden uyt de Voetiaensche, op dien tijdt noch soo seer niet bearbeyt zijnde".

[3]) »Assevero me ante quinque demum dies casu in Thersitis Confutationem incidisse". Schoock, *Remonstr. libert.*, p. 28; waarbij de auteur van het *Gymn. Ultraj.*, praef., p. X, opmerkte: »ut intra quinque poties dies more canis festinantis coecum pareret catulum".

[4]) »Tota libelli tractatio satyrica et Lucianica est a principio per medium ad finem usque; per 28 pagellas, quas continet". *Gymn. Ultraj.*, praef., p. III. Dit sarcasme is hier en daar van vrij verdacht allooi. Zoo wordt b.v. *Remonstr. libert.*, p. 13, door Schoock aan Episcopius toegevoegd: »Excusare

Digitized by Google

stranto-libertinus [1]); opgedragen, behalve aan Episcopius en alle verdere Sociniaansch-arminiaansche directeuren, professoren, predikanten, bekende en onbekende [2]), óók aan den ruim tachtigjarigen Wtenbogaert, volgens Schoock de „Achitofel" der Libertijnsche societeit, die „met zijne swacke, oude schouderen alléén, als eenen Atlas, het vervallen Remonstrantsche rijck onderschoorde" [3]).

Na een beknopte inleiding, waarbij hij nochtans gelegenheid vond tegen Batelier op zéér heftige wijze uit te varen [4]), verzekerde Schoock, dat hij in zijn vlugschrift

---

potius te dn. Episcopi volumus: credimus certe hactenus te non potuisse per occupationes occurrere, et obviam ire adversariis tuis. Quas enim non molestias, et quae non taedia quotidie devoras, dum crassos, vetulos, stupidos, et ignorantes fratres voce, et scriptis, a nullo hypodidascalo adjutus, Socinianam rhetoricam doces". In het algemeen schreef niet zonder reden Batelier in zijn *Gymn. Ultraj.*, praef., p. XII: »Voetius vero apparatum comicum multo eligantius instruxit". Vgl. *Proeve cons. opr. ende wijsh. G. V.*, blz. 10.

[1]) *Remonstranto-libertinus a cl. d. Gisberto Voetio th. d. et prof. in acad. Ultrajectina in Thersite heautontimorumeno* αὐτοκατάκριτος *deprehensus in blasphemiis in Deum ac religionem, in calumniis et mendaciis in illustr. ordd. ampliss. magistratus etc., indicante, ac provocante eum ad tribunal societatis Sociniano-Remonstranticae, M. Schoock Ultrajectino art. et philos. magistro.* Ultraj., 1637. Het pamflet was gedagteekend van 3 Mei 1637, en, wat den hier opgegeven, volledigen, titel betreft, dien noemde Batelier, *Gymn. Ultraj.*, praef., p. II, kortweg eene: »horribilis inscriptio". Volgens *Gisb. Voetii acad.* — ook een geschrift van Batelier — p. 4, zou Voetius geweest zijn een medearbeider aan, indien niet de eigenlijke auteur van Schoocks boekje.

[2]) Schoock, *Remonstr. libert.*, p. 3.

[3]) Schoock, *Claere en opr. ontd.*, blz. 129. Vgl. Batelier, *Gymn. Ultraj.*, praef., p. XIV.

[4]) »Fateor, in ordine vestro extitere multi eximii viri, ignorantiae, calumniandi, et mentiendi laude illustrissimi. Sed ita vivam, si unquam eruditius, ac delicatius corculum Societas in sinu suo aluerit; quam est accuratus ille examinator, qui ut aliquando in occulta vestra academia in facultatem theologicam adoptari possit, inexpiabile bellum inauguralibus Voetii thesibus indixit. Latrat tam vehementer, et clare, ut coecus prima etiam instantia, si audiret modo quem libellos ejus lectitare, judicaret caniculam quam post sepem alicubi latitare, quae simul, ac qui praeterit, faciem converterit, magno silentio ad antrum confugit". Schoock, *Remonstr. libert.*, p. 3—4.

Digitized by Google

zich hoofdzakelijk zou bepalen tot algemeene dingen en niet dan bij uitzondering handelen, over wat een particulier karakter droeg [1]). Zoo noopte hem reeds aanstonds een warm gevoel van dank [2]), hier met beslistheid eene lans te breken voor Voetius, zijnen „venerandus praeceptor" [3]). Voorts verweet hij diens Haagschen wederpartijder, en in hem allen Remonstrantschen apologeten, dat zij blijkbaar gewoon waren slechts ten deele te antwoorden op de tegen hen ingebrachte beschuldigingen [4]). Eindelijk daagde Schoock den ongenoemden, maar niet onbekenden [5]) auteur zoo van het „Examen accuratum" als van de „Confutatio" vol rustig zelfvertrouwen uit, om binnen de eene of andere Hollandsche stad, Amsterdam bij voorbeeld, in het openbaar met hem te disputeeren, naar aanleiding van tien „corollaria"; die dan ook achter elkaar te dezer plaatse vermeld stonden [6]); alle gericht tegen de Sociniaansche leerbegrippen der

---

[1]) »Puncta omnia non persequar. Illud enim esset, chartem ac atramentum profundere. Generalia solum sectabor, et si quae erunt ex particularibus ejus ineptiis, et calumniis examine digna, paucis excutiam". Schoock, *Remonstr. libert.*, p. 6.

[2]) Schoock, *Remonstr. libert.*, p. 27.

[3]) Schoock, *Remonstr. libert.*, p. 6—16. Opmerking verdient, wat Utrechts privaatdocent aangaande zijn leermeester betuigde, p. 9, 10: »Neque vero quis putet, ita insanire Voetium, quemadmodum libenter indoctis persuaderet Examinator, ut sibi uni omnium rerum perfectam scientiam arroget. Novit, et digessit Socraticum illud: quantum est quod nescimus! Non se jurisconsultum, non medicum venditat. Eousque solummodo in iis facultatibus, aliisque architectonicis disciplinis progredi studet, quantum sufficit ad solidae, et interioris theologiae penetralia reseranda. Si vero, ut est helluo librorum, paulo ulterius in qua disciplina procedat, quis ei invideat, quis ringatur?" Geheel anders klonk het bij Batelier, *Gymn. Ultraj.*, praef., p. XX: »Nihil admodum curat Voetii discipulus, nisi ut magistri mendacia quovis modo suo suffragio adjuvet, et vel divino nomine, profanus homo, ad ea incrustanda abutatur".

[4]) Schoock, *Remonstr. libert.*, p. 16—24.

[5]) Schoock, *Remonstr. libert.*, p. 15, 27. Vgl. Batelier, *Gymn. Ultraj.*, praef., p. XI.

[6]) Zie bijlage XIV.

Digitized by Google

Broederschap, en welker defensie hij betuigde dadelijk op zich te nemen [1]).

Gelijk te denken viel, liet de Arminiaansche partij Schoocks pamflet niet ongemoeid. Weêr naamloos [2]) als te voren, stelde Batelier daartegenover een quarto-boekje, getiteld: Gisberti Voetii academia [3]); binnenkort gevolgd door zijn groot en niet zonder ophef aangekondigd werk: Gymnasium Ultrajectinum [4]). In beide geschriften werd door den strijdlustigen predikant het vermoeden uitgedrukt, dat niet Schoock, maar Voetius de eigenlijke auteur zou wezen van het libel:

[1]) Schoock, *Remonstr. libert.*, p. 24—28.

[2]) Dat anoniem karakter werd grootendeels opgeheven door verklaringen, als te lezen stonden in het iets later uitgegeven tractaat: *Gymn.*, *Ultraj.*, praef., p. V en p. XIV.

[3]) *Gisberti Voetii doctoris, et professoris theologiae academia anti-Remonstrantico-libertinica, seu methodus disputandi adversus Remonstrantes; exhibita in tractatu cui titulus »Remonstranto-libertinus"*. Impresso apud Aegidium et Petrum Roman, juratos academiae Ultrajectinae typographos. 1637. Buiten het titelblad, telt het boekje 30 pagina's. Doelende op den inhoud daarvan, schreef Batelier, *Gymn. Ultraj.*, praef., p. X: »Quae omnia sic tractavi, ut putem cuivis liquere, Voetianam adversus Remonstrantes disputandi methodum esse, quidvis dissimulare, quidvis fingere, quidvis jurare. Olim haec faciebant Monachi, nunc Contra-remonstrantes".

[4]) *Gymnasium Ultrajectinum, seu disputationis theologicae, quae omnium prima Ultrajecti publice in illustri tunc gymnasio, nunc academia, proposita fuit, examen accuratum, et ejusdem a capite ad calcem usque defensio. Opus vario argumento, et his temporibus utilissimum; in quo refelluntur omnes rationes adversus Remonstrantes prolatae in toto illo opere, cui titulus est »Thersites heautontimorumenos"*, *autore Gisberto Voetio theologiae doctore et professore in academia Ultrajectina.* Anno 1638. Vgl. hierboven: bladz. 52, aant. 2. Bateliers tractaat begint met eene praefatie tot den christelijken lezer. Daarop volgt de voorrede, waarmeê hij indertijd zijn »Examen accuratum" geopend had. Voorts staan hier afgedrukt: Voetius' »Assertiones theologicae" en de bekende »Corollaria"; de »Brevis narratio disputatiunculae Naerani"; het »Extractum epistolae datae ad 16 Sept. 1634" en het programma der »disputatio publica", 20 Sept. 1634 gehouden. Eerst dan komt, p. 33, het eigenlijke boek: »Gymnasium Ultrajectinum", verdeeld in 61 hoofdstukken. Meestal heeft elk hoofdstuk eene inhoudsopgave, gevolgd door fragmenten uit het »Exam. acc." en de »defensie" daarvan door Batelier, bepaaldelijk met het oog op wat Voetius tegen die fragmenten in zijn »Thersites" had aangevoerd.

Digitized by Google

„Remonstranto-libertinus" [1]); al gaf ook de leerling met geen enkel woord te verstaan, dat die door hem in het licht gezonden apologie vooraf de goedkeuring had weggedragen, geheel of ten deele, van zijn hooggeschatten leermeester [2]). Immers, tot zelfs de titel deed denken aan Voetius' persoonlijke medewerking [3]). Het was dus vrij wel onverschillig, wie hier „auctor", wie „adjutor" moest heeten [4]). Bovendien bewees de hoogleeraar, door zich kalm bij de zaak neêr te leggen, nu reeds drie maanden lang, hoe hij volkomen instemde met het antwoord,

---

[1]) *Gymn. Ultraj.*, praef., p. IV; zie ook hierboven, blz. 56, aant. 1.

[2]) »Gerit quidem ille (n. Voetius) haec omnia sub alieno nomine, tradit enim lampadem alteri, discipulo scilicet, Martino Schoock, artium et philosophiae magistro, qui nec usquam vel tantillo verbo significat aut totam hanc apologiam, aut ejus tantillam partem a Voetio approbari; sed si sperat, post ea carecta suam existimationem latere posse, et in tuto consistere, quasi neque opus sit a se damnari, et improbari scriptum, cujus nec suasor, nec moderator, nec conscius ipse fuerit, ostendit jam, praeter malae causae conscientiam, ridiculam quoque ineptitudinem judicii sui. Nam cui persuadebit his rebus se non immiscuisse, qui attendat, hoc scriptum ante oculos ipsius apud juratos academiae Ultrajectinae typographos impressum esse, et sub carissimi discipuli nomine, qui cum est ei quotidiana consuetudo, prodiisse". *Gisb. Voetii acad.*, p. 4—5. Vgl. *Gymn. Ultraj.*, praef., p. XVIII, XIX. Hiermede stemt, in hoofdzaak, overeen de verklaring van Schoockzelf, in diens *Claere en oprechte ontdeckinge*, blz. 122: »Wat d. Voetius aengaet die en heeft tot op heden desen dach niet gelesen Bateliers refutatie, waer tegens ick mijn boecxken hebbe ghestelt, maer alleen die eens ter loops in zijn sael ter presentie van my een passagie of twee, die ick hem aenwees, ingesien. En wat belanght mijn schrift alhoewel dat Voetius gelesen heeft eer het worde ghedruckt, soo en volcht nochtans daer niet uyt, dat hy het oock gedicteert heeft; niet meer, als dat alle Paepse censores, autheurs zijn van alle die boecken die sy jaerlicks oversien, en approberen".

[3]) Merkwaardig, voorzeker, is de bijzonderheid, dat Voetius alreede in eene »praemonitiuncula" tot zijn »Thersites", p. 32, schreef: »Nisi enim tot audaces assertiones justis probationibus fulcierit (n. auctor »Accurati examinis"), praedico illi me cum bono Deo praeterita omnia enotata in charta evulgaturum, hoc vel simili titulo: »Remonstrantium hyperaspistes αὐτοκατάκριτος, et ἐν αὐτοφώρῳ in mendaciis, calumniis etc. deprehensus"; waarmede men slechts vergelijke den volledigen titel van Schoocks pamflet; zie hierboven, bladz. 56, aant. 1.

[4]) Batelier, *Gisb. Voetii acad.*, p. 6; vgl. diens *Verantwoordinge*, blz. 41.

Digitized by Google

dat Batelier en de Remonstrantsche broeders van zijnen Achates ontvangen hadden [1]).

Een soortgelijke verdenking van deelgenootschap des meesters aan het werk des discipels [2]) werd ook uitgesproken in het boekje, ten jare 1637 verschenen: Proeve van de conscientieuse oprechtigheydt ende wijsheydt Gisberti Voetii ende van eenige sijne medestanders, door Timotheus Philopatris [3]) — pseudoniem van Carolus Niëllius, predikant bij de gemeente der Arminianen te Amsterdam [4]). Minder ver in zijne achterdocht dan deze schrijver ging de hoogleeraar Episcopius, auteur van: Den rechten Remonstrantschen theologant [5]), die zich tevredenstelde

---

[1]) Batelier, *Gisb. Voetii acad.*, p. 12. Achates was, naar Virgilius dichtte, de onafscheidelijke metgezel van Achilles.

[2]) »Maer dewijle hy (t. w. Schoock) doorgaens voor sijnen meester Voetio spreeckt, ende dat schandelijcke laster-boeck, dat den titul draeght van Remonstrantschen libertijn, heeft laten drucken tot Wtrecht in de teghenwoordigheydt Voetii, na alle apparentie met sijn goetvinden, soo isset reden, dat het ghene daer inne gheseyt wordt, meest Voetio worde te laste gheleydt, met wiens humeuren ende onchristelijcke maniere van schrijven het doorgaens geheel over een comt". *Proeve cons. opr. ende wijsh. G. V.*, blz. 9.

[3]) *Proeve van de conscientieuse oprechtigheydt ende wijsheydt Gisberti Voetii, ende van eenige sijne medestanders. Waer inne uyt eenighe hare schriften aenghewesen wordt, hoe onchristelijck ende ontrouwelijck van haer teghen de Remonstranten wort ghehandelt, ende met wat onwaerheyden sy sommighe aensienlijcke personen soecken te onteeren. In 't neder-duytsch uytghegheven, tot waerschouwinghe van alle vrome Christenen, op dat sy sulcke luyden niet al te veel gheloofs gheven, ende wel toesien aen wien sy hare zielen vertrouwen. Door Timotheus Philopatris.* In 't jaer 1637.

[4]) Vgl. dr. Sax jr., *Carolus Niëllius*, blz. 246—254.

[5]) *Den rechten Remonstrantschen theologant. Ofte klare vertooninge van de rechte theologie der Remonstranten, aengaende het anathematizeren der dolenden, insonderheyt in 't poinct van de heylige dry-eenigheyt. Gestelt tegen den onrecht genaemden »Remonstrantschen theologant", onlancx in 't frans en duyts uytgegeven.* Amst., 1638. Bij den tweeden druk, zonder jaartal uitgekomen en o. a. aanwezig ter Amsterdamsche universiteitsbibliotheek, stond de naam van mr. Simon Episcopius als schrijver vermeld. Ongetwijfeld was dit pamflet gericht tegen Schoocks blauwboekje: *Den Remon-*

Digitized by Google

met Schoock te noemen den „schilt-knaep [1])" of den „lacquey" van Utrechts theologiae professor. Deze dan had zijnen „voor-vechter", den privaatdocent, „in corten tijdt soo veel quade seden, en sulcken onbeschaemde, en ongheschickte bitterheydt gheleert, als hy in vele jaren van andere wat latijns hadde leeren spreken, en onaerdige veersen maken" [2]).

Op het punt door de Stichtsche magistraat te worden benoemd tot buitengewoon hoogleeraar in de philosophie [3]), deed Schoock een „apologisch tractaet" [4]) het licht zien, getiteld: Claere en oprechte ontdeckinge der genaemder Remonstranten leugenen en lasteringen [5]). Aanvankelijk was hij, naar

---

strantschen theologant; zijnde zulks de Nederlandsche vertaling van een door Nicolaas Vedelius in 1636 gecompileerd, Fransch libel; welke vertaling — in het licht gegeven »testimonio atque approbatione facultatis theologiae Ultrajectinae" — Voetius daar ter plaatse »excudi curabat anno 1637". Zie Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 552. Vgl. ook diens *Catechisatie over den catechismus der Remonstranten*, blz. LXI, of quaterne D.

[1]) Episcopius, *Den rechten Remonstr. theol.*, 2de druk, blz. 95, bis.

[2]) Episcopius, *Den rechten Remonstr. theol.*, blz. 8. Vgl. hierboven: blz. 26, aant. 3.

[3]) Had Schoock — 26 Febr. 1638 — »voor de presentatie syner discours de natura soni et echus", vanwege Utrechts magistraat »twee goude dubbelde Nederlantsche ryders" ontvangen, zoo zag hij zich den 11den Juli daaraanvolgend door diezelfde vroedschap, op voorstel van den academischen senaat, benoemd tot »litterarum human. et eloquentiae prof. extraordinarius"; welke betrekking hij den 6den Sept. 1638 aanvaardde, gelijktijdig met de drie andere, oveneens nieuw-gekozen, buitengewone hoogleeraren: Senguerdius, Regius en van Goor. Zie *Not. Utr. vroeds.*, 26 Febr. en 6 Aug. 1638; Dodt v. Flensburg, *Arch. v. kerkl. en wereldl. gesch.*, dl. III, blz. 291; dr. Loncq, *Histor. schets*, blz. 55—56. Batelier, die in zijn *Gymn. Ultraj.*, praef., p. VIII, Schoock uitmaakte voor een »philosophaster graeculus", merkte aldaar tevens op, dat de Stichtsche privaatdocent bovenvermeld professoraat »fortasse" zou gekregen hebben »in praemium operae, quam Voetio tam fideliter locaverat".

[4]) Aldus karakteriseerde Schoock zelf zijn geschrift; zie blz. 167.

[5]) *Claere en oprechte ontdeckinge der genaemder Remonstranten leugenen en lasteringen, tegen de hooge en leege overigheden, Gereformeerde kercken, en haere yeverighe voorstanders; als oock een bondich vertooch van haere*

Digitized by Google

hij verzekerde, niet van plan geweest zijne kostbare uren „met sulcke ineptien en beuselingen te verslyten" [1]); maar nu hij er toch toe overging, viel dit antwoord op Niëllius' „Proeve" [2]), zoowel als op Bateliers „Academia" [3]) en op Episcopius' „Den rechten Remonstrantschen theologant" [4]) scherp genoeg uit. Zonder zich in het minst te bekreunen om het oordeel „veeler lauwe neutralisten, libertijnen en falivouwers" [5]), die zijne wijze van optreden „te onbeleeft", zijne manier van strijd voeren „te picquant" vonden, betuigde hij, dat hij het steeds, en zoo ook nu weder, zijn duren plicht had

Sociniaensche grouwelen, alles vergadert uyt drie naemeloose boecxkens geintituleert: I. Proeve van de conscientieuse oprechticheyt Gisberti Voetii. II. Academia Gisberti Voetii. III. Den rechten Remonstrantsche theologant. *Door M. Schoock.* Tot Utrecht, 1638; aanwezig o. a. ter Amsterdamsche universiteitsbibliotheek.

[1]) Schoock, *Claere en opr. ontd.*, blz. VIII der voorrede.

[2]) Volgens Schoock was dit boekje de vrucht van »chicanerije en cerebrine speculatie", door een »onweetende quidam by een gelapt". *Claere en opr. ontd.*, voorrede, blz. VII, en blz. 41.

[3]) »Een monstreus Latijns gheschrift, van soo een ongeschickten bulleback, als oft het Batelier selver waere". Schoock, *Claere en opr. ontd.*, voorrede, blz. VII.

[4]) »Wie den autheur daer van sy, en weet ick niet seecker, alhoewel ick by nae door veel redenen overtuyght worde, dat het meester Simon Episcopius selfs is", betuigde Schoock, *Claere en opr. ontd.*, blz. 131; terwijl hij, blz. 148, schreef: »Ick wilde wel dat den leser eens een comparatie ginck maecken tusschen dit boecxken, 't welck wy nu examineren, en ons boecxsken gheintituleert Den Remonstrantsche theologant". Vgl. hierboven: bladz. 60, aant. 5.

[5]) Schoock, *Claere en opr. ontd.*, voorrede, blz. IV. Vgl. daarmede blz. 41: »Libertijnen, falivouwers, of andere moderateurs, die het indifferent houden of sy gaen inde Joodtsche synagoge, of inde Arminiaensche schuer, oft by de Luytersche, oft Menoniten, oft by geen van allen". Wat betreft de onderscheiden soorten van Libertijnen, deze zijn volgens Schoock, *Claere en opr. ontd.*, blz. 33, »seven in getale; als wy sullen expliceeren in ons Latijns boeck, 't welck wy daer van onder handen hebben". Bedoeld geschrift van den professor »extraordinarius", dat ten titel moest voeren: De Libertinismo (zie *Claere en opr. ontd.*, blz. 167) is, voor zoover ik weet, nooit verschenen. Nu, aan »promissiones libriculorum a se brevi edendorum" was, bij de pamflettisten dier dagen, en ook bij Martinus Schoockius, geen gebrek. Vgl. Batelier, *Gymn. Ultraj.*, praef., p. X.

Digitized by Google

gerekend, langs dezen weg na te volgen „'t exempel Christi en sijner apostelen", gelijk mede „de practijcke vande outvaeders en Gereformeerde theologanten" [1]); eene verklaring, die Schoock ruim-voldoende achtte om zijnen bedillers den mond te snoeren.

Na zes jaar lang gezwegen te hebben — althans officieel [2]) en bij openbaren geschrifte — trad ten laatste Voetius zelf weêr tegen de Arminianen in het strijdperk. Aanleiding daartoe gaf een verzoek, uitgegaan van de binnen Utrecht, van 1 tot 4 September 1640, vergaderde provinciale synode; bij monde harer gedeputeerden ter kennis gebracht van den theologiae professor: „dat het sijne eerwaerde, benevens andere hooch-gheleerde mannen, geliefde te weder-legghen den catechismum [3]), ende andere

---

[1]) Schoock, *Claere en opr. ontd.*, voorr., blz. V.

[2]) In het laatst van December 1638, had de magistraat te Utrecht den openbaren verkoop verboden van Bateliers »Gymn. Ultrajectinum"; zie hierachter, bijlage XV. De Haagsche prediker schreef, blijkens zijn later te vermelden tractaat, getiteld: *Verantwoordinge tegen Gisberti Voetii Remonstrantsche catechisatie*", voorrede, blz. II, dien maatregel toe aan den invloed door Voetius op het stadsbestuur geoefend. Vgl. *Gisb. Voetii misgrepen*, blz. 46 en 47: »door dien hij (nl. Voetius) verkregen hadde, in de maant December 1638, dat het groote boeck, waar in de »Thersites" worde weder leyt, door last van de ed. achtbare vroetschap der stadt Utrecht, verbooden worde te verkoopen. Daar over maackte hy (nl. Voetius) dese bravade in seeckeren brief aan Schoock geschreven den 25. Decemb. des selven jaars, ende van gemelte Schoock selve, soo het schijnt, ten voorschijn gebracht in een boexken, genaamt *Dissertatio politico-historica*, etc., p. 41: Wy triumpheren over desen vermomden boef (nl. Batelier), sonder bloetstortinge, ende sonder dat wy daarom hebben gearbeyt, ofte gesweet; want hy heeft het soo schandelijck gemaeckt, dat voorlede Maandach sijn boeck van onse achtbare magistraat sy opgehaalt, ende allen boeckverkoopers verbooden 't selve te vercopen. En is dit niet een rechtveerdich oordeel Godts? En sijn sy niet (te weten de Remonstranten) schandelijck gevallen in die kuyl, dewelcke sy voor u ende my hadden gegraven?"

[3]) Met den »Catechismus", bovenvermeld, bedoelden de synodale gedeputeerden het Arminiaansche leerboek, door Wtenbogaert opgesteld, door Episcopius onder medewerking van enkele andere geestverwanten nagezien, door directeuren der Societeit in 1639 goedgekeurd, door J. Naeranus in

Digitized by Google

dier-ghelijcke schriften der Remonstranten, die daghelijcks meer ende meer openbaerden hoe verre sy tot de Socinianerye kwamen te vervallen" [1]). Had de hoogleeraar ongetwijfeld met grooter welbehagen „eenige andere begonnen wercken" ten dienste zijner studenten „getracteert ende afghedaen", dan nu wederom doorkropen „dese vuyle hoecken ende winckelen der Sociniaensche ende Remonstrantsche verdrietighe morserijen" [2]), toch besloot hij de hem opgedragen taak „in des Heeren naeme" te aanvaarden [3]).

Zoo verscheen, omstreeks het voorjaar van 1641, Voetius' Catechisatie over den catechismus der Remonstranten [4]); een lijvig duodecimo-tje, waarin

---

1640 te Rotterdam uitgegeven, en getiteld: *Onderwysinge in de christelijcke religie, ghestelt by vraghen ende antwoorden na de belijdenisse der remonstr.-gheref. christenen. Mitsgaders derselfder formulieren ende ghebeden, des h. doops ende des h. avondtmaels.* Zie dr. Rogge, *Wtenbogaert*, dl. III, blz. 325—326, alsook diens *Beschr. catal.*, st. I, afd. I, blz. 103.

[1]) Voet., *Catechisatie over den catechismus der Remonstranten*, op de keerzijde van het titelblad.

[2]) Met het oog, op wat bij Voetius heette »de vuyle hoecken ende winckelen der Sociniaensche morserijen", dient hier te worden vermeld zijn *Translaet van seeckeren Latijnschen brief geschreven door eenen Sociniaenschen predicant, waer van het Latijnsche exemplaer in Transylvanien geintercipeert zijnde herwaerts over-ghestuert is, door den hooch-geboren ende doorluchtigen vorst Georgius Rakoci, door Godes ghenade prince van Transylvanien, grave van Ciculen etc. Dienende tot naerder consideratie van sommige mysteriën.* (Z. n. v. pl. en v. dr.) 1639. Bedoelde brief van Sartorius staat ook vertaald afgedrukt achter 's hoogleeraars *Dry disputatien*, enz., Utr. 1641. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 810: »Ejus (n. hodierni Socinismi) indicium aliquod nobis factum est ab intercepta epistola Sartorii sociniani, quam in nostrum idioma translatam edidi cum Catechizatione catechismi Remonstrantici". Zie ook Batelier, *Verantwoordinge*, blz. 60—61 en hierachter, bijlage XVI.

[3]) Vgl. de »Dedicatie" van Voetius' *Catechisatie*, gedagteekend 23 Maart 1641, en gericht tot de predikanten en ouderlingen »der kercken Christi in de stadt ende lande van Utrecht", blz. I.

[4]) *Catechisatie over den catechismus der Remonstranten, tot naerder openinghe ende oeffeninghe voor hare catechumenen, als oock alle andere liefhebbers der waerheydt inghestelt door Gisbertus Voetius dienaer des*

Digitized by Google

hij, op de honderdéénentwintig vragen en antwoorden van het Arminiaansche leerboek, telkens, tot waarschuwing der minontwikkelden, afzonderlijk volgen liet zijne „censuren of aenmerckingen", gelijk ook sommige „korte vertooninghen van de opinien der Socinianen ende andere sectarisen", ten einde daarmede te vergelijken allerlei „extracten", door hem ontleend aan Remonstrantsche „scribenten" [1]). Zonder dus zelf vannieuws tegen die kettersche gevoelens te velde te trekken, bepaalde Voetius zich uitsluitend tot het aanwijzen van verschillende, op dit gebied „wel-bekende ende treffelijcke" Nederlandsche auteurs. Slechts voegde hij nog daarbij de namen van enkele Latijnsche schrijvers; speciaal ten gerieve zijner studenten, die hem zulks verzocht hadden [2]).

Woordts ende professor der theologie tot Utrecht. Hier by zijn gevoeght eenighe disputatien ter selver materie dienende. Utrecht, 1641. Na de hierboven genoemde »Dedicatie" volgt, van blz. XV tot blz. XXXIV, eene voorrede, gericht »aen den christelicken leser". Dan geeft Voetius, van blz. XXXV tot blz. LXXVI, zijne »aen-merckingen" ten beste op titel en praefatie van den catechismus der Remonstranten. Verder handelen blz. 1 tot blz. 656 over de eigenlijk-gezegde »Catechisatie", en worden bovendien nog ruim 100 pagina's gewijd aan het bespreken der formulieren van doop en avondmaal, met de daarbij en daarachter gevoegde gebeden en dankzeggingen. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 351. In bedoelde uitgave der »Catechisatie" van 1641 worden echter niet gevonden: het »Register vande Remonstrantsche gheschriften, daer hy (nl. Voetius) sijne aenwijsingen uyt genomen heeft", en het »Aenhanghsel vande leere der voorsienigheydt", beide vermeld door Batelier, in zijne *Verantwoordinge*, blz. 41, 45.

[1]) »Ego catechismi Remonstrantici censuram in privato theologiae studiosorum collegio absolveram, quae postea idiomate vernaculo edita tit. »Catechizationis catechismi Remonstrantici". Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 864. Vgl. tom. II, p. 748, en dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. III, blz. 327.

[2]) Zie de reeds vermelde »Dedicatie", blz. IV. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 553: »catechisationem anno 1641 edidi, ea methodo, quam putabam heterodoxiis eorum detegendis apud nostrates, rerum hactenus gestarum non ignaros, sufficere; ubi una tum idiotis tum literatis antidota errorum in reformatis aliisque praestantibus scriptoribus partim belgice partim latine editis, indicavi".

Digitized by Google

In weerwil van alle genomen moeite was Voetius overtuigd, dat, zoo het den Arminianen mocht goeddunken „haer teghens dese sijne catechizatie te verweiren", zij onmiddellijk „haren ouden ganck" zouden gaan en zich, gelijk vroeger, behelpen met „declinatoire exceptien, ende uyt-vluchten", zonder hunne tegenstanders op de hoofdzaak te antwoorden; dat zij zouden aankomen met „een hoop vragen, twijfelingen, objectiën, exclamatiën ende swetserijen", op die wijze hunne wederpartij „smoock ende sandt in de oogen werpende, sonder categorice iet te determineren"; dat zij met tal van schimpscheuten en lasteringen den lezer zouden verwarren, en zoodoende „hare hatelijke sake daer onder verduysteren"; dat zij, om niet meer te noemen, de belangrijkste quaesties voorbijgaande, over enkele ondergeschikte „poincten of poinctillen haere gewoonlijcke lange haranguen souden maecken" [1]).

Gelijk eertijds, zag Utrechts theologiae professor ook nu den Arminiaanschen prediker uit Den Haag als zijn bestrijder optreden. Maar ditmaal kwam deze met open vizier in het krijt. In een betrekkelijk kort geschrift, onder den titel: Verantwoordinge tegen Gisberti Voetii Remonstrantsche catechisatie [2]), dat men, naar verkiezing, kon houden voor het eerste of voor het tweede deel eener meer opzettelijke wederlegging van Voetius'

---

[1]) Zie de »Dedicatie" voornoemd, blz. VIII en IX.

[2]) *Verantwoordinge tegen Gisberti Voetii Remonstrantsche catechisatie, dat is: een klare ontdeckinge en wederlegginge van sijne loose en lasterlijcke aenwijsingen inde Catechisatie over den Remonstrantschen catechismum, gedaen tot nadeel insonderheydt van Jacob Batelier. Met eenen goeden raedt tot voor-kominghe en verminderinghe van twistingen aen de geenen die sulcke sijne geschriften, tot twisting streckende, lesen.* Amst., 1642. Aanvankelijk scheen Batelier weinig lust te hebben gehad, om zich opnieuw, en nu nog wel onder zijn eigen naam, met Voetius te meten. Ten minste, in dien geest schreef hij uit Den Haag, 1 Oct. 1642, aan Barth. Praevostius, Arminiaansch predikant te Amsterdam. Zie bedoelden brief, in zijn geheel, hierachter, bijlage XVII.

Digitized by Google

handboek, zocht Batelier inzonderheid eigen naam en faam beslist te verdedigen op het punt van de kwade praktijken, hem ten laste gelegd [1]). Uit de wijze toch, waarop de hoogleeraar zich in zijne „Catechisatie" bij vernieuwing had uitgelaten over den auteur, zoo van het „Examen accuratum" als van het „Gymnasium Ultrajectinum", kon ieder, naar hij verklaarde, ten duidelijkste bespeuren, dat deze „den ouden knecht was gebleven, gelijck als hy hem in sijnen Thersites betoont hadde te wesen, namelijck, soo konstigh in het verdrayen, ende soo stout in het af-nemen ende toe-doen, datmen op sijne aanwijsingen niet en mochte t' seyl gaen" [2]).

Geen wonder, naar het oordeel van Batelier; immers droeg Voetius eene conscientie met zich om, ruim „als een monnicks mouwe" [3]). Ofschoon „fel genoegh in 't schelden", ontbrak het den professor niet alleen dikwerf aan gegronde redenen voor zijne zaak, maar ook „soo als eenige hielden, aen oprechtigheydt niet weynigh" [4]). Bovendien beklaagde zich de schrijver der „Verantwoordinge" over Voetius' „lomp" vertalen van deze en gene plaats uit het „Examen accuratum" [5]); over zijn volstrekt niet antwoorden op verschillende, tegen hem ingebrachte beschuldigingen [6]);

---

[1]) Buiten de voorrede, telde dit »wercxken" 74 bladzijden druks, waarvan er 50 Batelier moeten dienen tot zelfverdediging. Aan het slot was geplaatst de »Beschrijvinge van Gisbertus Voetius, die men leest by René des Cartes in sijn boeck de prima philosophia op 't eynde pag. 177"; eerst in het latijn en daarna in het nederduitsch. Met het oog hierop berichtte Voetius, 8 Febr. 1643, zijnen medestander Schoock: »Thersites noster Batelier libello nuper edito ex Cartesii testimonio me ἐχαρακτήρισε longe absurdius quam Ponteficii Calvinum ex Bolseci". Zie Sam. Maresius, *Ultima patientia*, p. 421.

[2]) Batelier, *Verantwoordinge*, blz. 2.

[3]) Batelier, *Verantwoordinge*, blz. 6.

[4]) Batelier, *Verantwoordinge*, blz. 7.

[5]) Batelier, *Verantwoordinge*, blz. 23.

[6]) Batelier, *Verantwoordinge*, blz. 24.

Digitized by Google

over zijn meer dan eens de toevlucht nemen tot wat hij, Batelier, liefst „Mennoniste treecken" noemde [1]).

Volgens den Haagschen predikant was door hem in de „Confutatio" reeds genoegzaam aangetoond, welk een „haeyr-klover" en „beknibbeler van woorden" Utrechts hoogleeraar placht te wezen; hoe onbeschaamd en trouweloos deze vaak te werk ging, bij het vermelden en verklaren „van sijn weder-partyes gevoelen"; hoe laatdunkend en opgeblazen hij zich veelal gedroeg in zijn ambtelijken werkkring; wat een „konstigh spotter end boets-maecker" hij was, als die zijnen tegenstanders verweet „esels bottigheden te begaen" en majesteitsschennis te plegen, omdat zij „den hoogweerdigen heere Gijsberto Voetio niet ghenoegh te voet en waren gevallen" [2]).

Van die persoonlijke grieven komende „ten principale", deed Batelier den steller der „Catechisatie" opmerken, hoe dat boek — geschreven, naar het heette, tot waarschuwing der minontwikkelden [3]) — niets anders was dan een „doolhof van geduerige twistingen" [4]); hoe hun daarin werden voorgehouden „veel optellinghen van dwalinghen", maar volstrekt „geene wederleggingen" [5]); hoe zijn auteur zich beijverde, „de eenvoudige luyden in groote klercken te veranderen, en leeren haer vande Socinisterye te oordeelen, door alderley te voren onbekende of ongehoorde boecken, daerse even soo veel van konden oordeelen, als een blinde vande schilderyen" [6]).

---

[1]) Batelier, *Verantwoordinge*, blz. 25.
[2]) Batelier, *Verantwoordinge*, blz. 30.
[3]) Vgl. hierboven, blz. 65.
[4]) Batelier, *Verantwoordinge*, blz. 51.
[5]) Batelier, *Verantwoordinge*, blz. 52.
[6]) Batelier, *Verantwoordinge*, blz. 53.

Digitized by Google

Ten laatste teekende Batelier nog protest aan tegen den „simpelen" vraagvorm, welken Voetius gemeend had aan zijne handleiding te moeten geven. De Haagsche predikant achtte het eene dwaasheid, op zulk eene manier tegenstanders te bestrijden en te wederleggen [1]). In plaats van het oor te leenen aan „sodanige vraegallen van catechiseerders" [2]), behoorde men hun geschrijf straks ter zijde te leggen, nademaal ze „geen stichtinge inden sin en hadden" [3]). Uit al het hier genoemde kon dus de hoogleeraar — „soo 't hem beliefde daer op te letten" — voldoende begrijpen, niet slechts, dat een dergelijk tractaat kwalijk antwoord verdiende, maar ook, dat Batelier en zijne partijgenooten de „Catechisatie over den catechismus der Remonstranten" als onchristelijk beschouwden en uit dien hoofde haar veroordeelden [4]).

Zoo iemand, Voetius was in het geheel de man niet, om door zulk een vonnis zich verslagen te rekenen. Met onbezweken moed en rusteloozen ijver zette hij den strijd tegen Arminius' volgelingen voort; maar nu verder uitsluitend binnen de wanden der academische gehoorzaal: bij de gewone openbare lessen [5]) en op het Zater-

[1]) Batelier, *Verantwoordinge*, blz. 58. »Waer 't dat hy (nl. Voetius) tegen dit boecxken (nl. Batelier's »Verantwoordinge") tot weder-legginge oock met' een hoop vragen quam op donderen, ick soude hem seggen, Vriendt, die gene die noch vraeght, die verwacht eerst een antwoorde: end soo lange als hem die niet gegeven en is, so en heeft hy noch niet eens begonnen te disputeeren. Hoe kan hy dan sijn partije alreede weder-leydt hebben?"

[2]) Batelier, *Verantwoordinge*, blz. 58 en 68. Vgl. de boven aangehaalde »Dedicatie", blz. IX. Wellicht doelde hier de Haagsche prediker op Voetius' Vragen over den Catechismus, (vermeld o. a. door diens *Auctie-catal.*, pars II, theol. in oct., n°. 226; zie ook: *Catal. prov. gen. N.-Br.*, 4de ged., n°. 227) »waer in meer als acht duysent vragen op de bane gebracht worden".

[3]) Batelier, *Verantwoordinge*, blz. 71.

[4]) Batelier, *Verantwoordinge*, blz. 73.

[5]) Met het oog misschien op die later door Voetius gevolgde tactiek, hoor-

Digitized by Google

dagsch dispuutcollege [1]) — overtuigd, dat de Remonstrantsche leerbegrippen woekerden „als eenen kancker in de ghesonde woorden Christi" [2]).

---

den wekelijks — zooals hij, den 17den Februari 1643, aan een zijner geestverwanten meldde — »twee uyt sijne studenten de Remonstrantsche predicatie, ende tekenden in de memorie boeckxkens, indien der iet onbehoorlicks tekenenswaerdig was". *Voetius na 't leven afgebeelt*, blz. 7. Vgl. daarmede *Gisb. Voetii misgrepen*, blz. 47, en een schrijven van Gerard Brandt, naar de collatie van J. Krighout, voorhanden als manuscript, sub n°. 467, in de bibliotheek der Remonstrantsche gemeente te Rotterdam. Zie ook hierachter, bijlage XVIII.

[1]) Den vorm en de resultaten dier bestrijding gaf Voetius naderhand terug in zijne standaardwerken: de vijf quarto deelen der *Dispp. select.*, en de vier dito der *Polit. eccles.*; zie bijlage XIX.

[2]) Voet., *Catechisatie*, dedic., blz. I.

Digitized by Google

TWEEDE HOOFDSTUK.

Eene desperate zaak. De Bossche broederschap.

Voetius, die in den laatsten tijd van zijn verblijf te Heusden zich zeer uitvoerig [1]) had bestreden gezien door zijn Roomsch-katholieken tegenstander, Cornelius Jansenius, vond, hoogleeraar geworden, weldra gelegenheid zijn wederwoord tot den Leuvenschen ambtgenoot, dat trouwens al maanden lang [2]) voor de pers gereed lag,

---

[1]) De bij-titel der »Catholycke uyt-wis-spons" van Jansenius — zie *Gisb. Voetius*, dl. 1, blz. 345, aant. 2 — luidde dan ook: *Breeder antwoordt op de aenmerckinghen, dewelcke den Ghereformeerden predicant Gisbertus Voetius tegens den voorgaenden* Preservatijf-dranck *heeft uytgegeven, ghemaeckt door Cornelius Janssenius van Leerdam, doctor in de godtheydt, ende koninckklijcke majesteyts professor van de H. Schriftuer. Ende uyt de Latijnsche tale overgeset. Gedruckt in 't jaer* 1633.

[2]) Reeds in October 1633 had de Holsteiner predikant Theodorus Simonis, antagonist van Jansenius, (zie Simonis' brief, afgedrukt in Voet., *Desp. causa Papatus*, etc., p. 762—765, alsook zijn geschrift »De statu et religione propria Papatus adversus Cornelium Jansenium", vermeld in den *auctie-catalogus* van Voetius' bibliotheek, pars II, theol. in oct., n°. 119) die zich toenmaals binnen Leiden ophield, getracht aldaar een uitgever te vinden voor Voetius' antwoord aan den Leuvenschen professor; welke arbeid door Heusdens predikant begonnen was op het laatst van 1631 en voltooid tegen het eind van 1633. Evenmin als Simonis' bemoeiingen te Leiden, gelukte het pogen door Voetius zelven daartoe in den eersten tijd te Utrecht aangewend. »Typographorum pragmaticis mihi antehac ignotis delassatus" — zoo betuigde hij, 24 Sept. 1635, aan den lezer in een naschrift op zijn *Desp. causa Papatus* — »editionem in aliud indefinitum aliquod tempus rejecturus fuissem, nisi ante menses aliquot eximius et celebris typographus Joh. Janssonius zelo et liberalitate ampliss. magistratus

Digitized by Google

uit te geven. Het verscheen in 1635, onder den titel Desperata causa Papatus, novissime prodita a Cornelio Jansenio [1]) en telde ruim achthonderd quarto-bladzijden [2]), die, op twee kolommen gedrukt, van vierderlei registers [3]) voorzien waren.

De Stichtsche professor theologiae begon zijn tegenschrift met eene opdracht [4]) aan de magistraten te Dordrecht, Haarlem [5]), Zieriksee en Heusden, die, omdat zij indertijd ieder éénen van hunne predikanten geruime poos, bij leening, hadden afgestaan ten behoeve der nieuw-gestichte „Gereformeerde kercke" binnen 's-Hertogenbosch [6]), op genoemde dedicatie alle aanspraak konden maken.

Daarna vermaande hij zijne, aan 's pausen gezag onderworpen, Roomschgezinde medeburgers [7]), dat zij toch hunne oogen eens zouden openen voor de menigvuldige tekortkomingen, die in Jansenius' wijze van strijd voeren

---

Ultrajectini operi huic admotus fuisset, qui brevi tempore et feliciter hoc, quod vides, absolvit". Vgl. *Not. Utr. vroeds.*, 3 Nov. 1634; Schoock, *Remonstr. libert.*, p. 17, en *Gisb. Voetii misgrepen*, blz. 44—45. Zie ook hierachter, bijlage XX.

[1]) De volledige titel is: *Desperata causa Papatus, novissime prodita a Cornelio Jansenio theologiae doctore et professore regio in academia Lovaniensi; ubi imprimis magna illa praejudicia de Reformatorum vocatione, successione et secessione funditus subruuntur. Praemissa etiam velitatione de magia, aliisque abominationibus Papatus. Authore Gisberto Voetio, sacrarum litterarum in illustri gymnasio Ultrajectino professore.* Amst., ex officina Joannis Janssonii. Anno 1635.

[2]) Toch sprak daarover Voetius, aan het slot zijner dedicatie, als over »opella haec nostra".

[3]) Zie bijlage XXI.

[4]) Bedoelde dedicatie werd nog in Heusden opgesteld en was gedagteekend 13 Januari 1634.

[5]) Van Voetius' tractaat is aldaar, ter gemeenteboekerij, een presentexemplaar aanwezig. Eigenhandig schreef de auteur op het schutblad: »voor de bibliotheyck der stat Haerlem".

[6]) Zie *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 327.

[7]) Die Roomsche medeburgers werden hier aangesproken als: »venerandi et dilecti in Domino, domini et fratres". Vgl. *Gisb. Voetii misgrepen*, blz. 42.

Digitized by Google

te bespeuren vielen. Met dit doel wees hij hun zoowel op de gebrekkige onderscheiding en toepassing der scholastieke kunsttermen [1]) als op den vreemdsoortigen redeneertrant [2]) van Leuvens „koninklijken professor", waarbij deze zich gedurig bloot gaf en toch meermalen beducht scheen de hoofdzaak, het werkelijke punt des geschils, onverschrokken aan te tasten [3]). Inzonderheid veroordeelde hij Jansenius' geringschatting van de Heilige Schrift, dien onwankelbaren grond voor 's menschen geloof [4]); terwijl ook uit het averechtsch gebruik, dat zijn tegenstander maakte van vele bewijsplaatsen, aan

[1]) »Nusquam terminos accurate distinguit" — zoo verweet in zijn »Praemonitio ad subditos Papatus" de Stichtsche hoogleeraar den Leuvenschen professor — »nusquam theses ab hypothesibus, statum inficialem a statu finitudinis, qualitatis et quantitatis; nusquam status controversiae, per theses et antitheses, seu distinctas conclusiones recte constituit; sed verborum tinnientium ῥόθῳ omnia sursum vorsum ferri vult". Vgl. daarmede *Desp. causa Pap.*, p. 506: »Adversarius perpetuo familiari illa imbecillitate laborat, de genere ad speciem affirmative, et ex genere inferre speciem; universale praestruit et rationibus firmat, sed particulare subsumendum relinquit, aut ipse precario, absque ulla probatione subsumit, quasi illud esset in confesso".

[2]) »Nihil ibi occurrit praeter spectra aequivoca, chimaeras bombinantes in vacuo seu abysso atomorum, voces non voces, nihil significantes, mera sophistices ludibria, quae nec alii nec ipse Jansenius certa aliqua scientia intelligat, aut intelligi pateretur". Vgl. met die beschuldigingen uit de »Praemonitio", wat Voetius schreef in het boekzelf; *Desp. causa Pap.*, p. 127: »Major et minor pari falsitate laborant"; — p. 129: »Itaque dissertatio Jansenii semper plus habet in conclusione, quam in praemissis"; — p. 327: »Quo plura addit Jansenius, eo magis se implicat"; etc.

[3]) Misschien wel met toespeling op de *Notarum spongia* van Jansenius, hekelde hier Voetius diens redeneertrant, als zijnde »spongiosus totus, perpetuis contradictionum aestibus et vorticibus circumactus et abreptus". *Praemonitio.* Vgl. *Desp. causa Pap.*, p. 480: »Nihil hic est quod respondeamus, quia logi sunt et triviales declamationes. De consensu patrum et conciliorum a nobis postulato, de quo spongiosus noster pluribus pag. 40, 41, 42 dicimus suo loco".

[4]) »A fidei et religionis principio infallibili, sacra scilicet Scriptura, fugit ad alia quaecunque; non quod robur aut praesidium causae ibi inveniat, sed quod tutius, saltem diutius post illa tanquam carecta delitescere se putat". *Praemonitio.* Vgl. *Desp. causa Pap.*, p. 58: »Caeterum Scripturarum in libro tam spisso tanta raritas, ut in quibusvis potius quam in illis praesidium aliquod suae causae inveniri posse, non obscure significaverit".

Digitized by Google

de kerkvaders ontleend [1]), ten duidelijkste bleek, hoe deze voor eene wanhopig-verloren zaak [2]) den handschoen had opgenomen.

Alvorens echter de volle kracht zijner wapenen tegen Leuvens professor te keeren [3]), opende Voetius, bij wijze van „prolegomena" [4]), de „Desperata causa Papatus", met eenige algemeene opmerkingen, die hier het eerste boek vormen [5]). Onder andere zette hij daarin

---

[1]) »Ad patrum consensum subinde dilapsus, sive tractus Jansenius nonnulla eorum testimonia attingit, sed tanquam canis de Nilo bibens, aut tanquam hydrophobus adhibitum admittens liquorem non absque atro horrore et gemitu". *Praemonitio.* Vgl. *Desp. causa Pap.*, p. 58: »Patrum ostentatio major, sed ostentatio tantum. Multa eorum dicta amplificationibus tantum inserviunt, et absque disputatione ulla ab omnibus cujuscunque partis recipiuntur. Quae ad probationem adduci videntur, pleraque puncta ipsa capitalium controversiarum ne semel quidem attingunt".

[2]) »In patrum auxiliis praetexendis tam turpiter se dedit, ut vel hoc solo desperationem causae satis prodiderit". *Praemonitio.* Vgl. *Disp. causa Pap.*, p. 705: »Ita in omnes formas se vertit desperata causa".

[3]) Voetius' *Desperata causa Papatus* is, om zoo te zeggen, hoofdzakelijk een nadere uiteenzetting en verdediging — zie b. v. p. 20, 58, 168, 530 en elders — der onderscheiden geschilpunten, reeds behandeld in zijn *Philonium romanum correctum.* Vgl. *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 341—344.

[4]) Voet., *Desp. causa Pap.*, p. 1—123. Rivet, aan wien Voetius het manuscript zijner »Desp. causa Pap." zoo ter inzage als ter beoordeeling had toegezonden, schreef dezen, naar aanleiding daarvan, den 11den Dec. 1635: »Percurri paene librum tuum, opus meo judicio ut exultissimum sic exactissimum; ut in his praejudiciis Romanistarum nemo sit, qui ad illam accesserit ἀκρίβειαν. Ego sane gratulor ecclesiae, cujus tandem ita adserta est causa, ut non putem quidquam reponere posse adversarium, quod sit alicujus momenti". Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 564. Burman daarentegen maakte in zijn *Traj. erud.* van bedoelden arbeid gewag als van een »foetus"; doch voegde er bij, p. 403: »alicujus pretii hunc librum Voetii esse confitetur Morhovius, Polyh. Liter., t. III, lib. V, § 25".

[5]) Onmiddellijk volgende op zijne »Praemonitio", liet Voetius hier afdrukken: de »Verdaginghe", vroeger in het Nederduitsch binnen Den Bosch aangeplakt (zie *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 334) en nu in het latijn overgezet, alsook de in diezelfde taal gestelde »Daechs-vaerdicheyt" van ab Angelis en Jansenius (zie *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 337), na welke documenten nog kwam eene »Ode", den Utrechtschen hoogleeraar toegezongen door zijn voormaligen ringbroeder, A. Menninck, predikant te Hedikhuizen en Herpt. Zie *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 263 en hierachter, bijlage XXII.

Digitized by Google

zijne denkbeelden uiteen over de eischen der ware welsprekendheid [1]), vergeleken bij de holle declamaties en de opgeschroefde rhetoriek [2]), die volgens hem den stijl van Jansenius kenmerkten. Ook laakte hij ten zeerste de bedenkelijke vlugheid, waarmeê deze zich indertijd beroemde zijn „Breeder antwoordt" te hebben opgesteld, en liet zoodoende tevens het juiste licht vallen op de vermeende traagheid in hun terugschrijven, den Calvinistischen predikanten binnen 's-Hertogenbosch aangewreven [3]). Maar scherp bovenal hekelde Voetius de ijdele grootspraak, door Leuvens hoogleeraar gebezigd aan het slot der „Catholycke uyt-wis-spons": dat hij met sterken arm zijne bestrijders had „neêrgeveld" en „voorgoed" tot zwijgen gebracht [4])!

---

[1]) Zie bijlage XXIII.

[2]) »Jam vero aliud mihi est divina illa eloquentiae facultas, et suadae medulla; et aliud canina Alexipharmaci eloquentia, tam puerilis, tam inepta, vicarios accuratae tractationis verborum fumos et cascum ac confusum strepitum eructans, ad veritatem et solidam ejus inquisitionem obscurandam et excutiendam". *Desp. causa Pap.*, p. 2. Vgl. daarmede, p. 6: »Si enim in Alexipharmaco populari et plausibili rhetoricationum apparatu plurimos sui ordinis viros praetergressus est, certe in Spongia seipsum superavit Jansenius". Zie ook *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 342—348.

[3]) »Vanas et triviales istas, si non mendaces ἀλαζονείας de facili suo partu, de ministrorum tarditate, quasi scilicet saxeos foetus ederent, relinquemus Jansenio cum suis, quos sub hac ricini umbra, dum veritatis radiis uruntur, refrigerium quaerere non insolens est. Quam prudenter Jansenius festinationis ostentationem examinis accurationi praetulerit, et maluerit eruditus videri quam esse, ipse discet ex tractatu hoc nostro. Ita non dubium mihi sit, quin posthac ubi sacro furore calamus illi incaluerit, plus diligentiae et temporis adhibiturus sit". *Desp. causa Pap.*, p. 8.

[4]) »De soliditate scripti sui serio gloriatur Jansenius, de nostri infirmitate triumphat. Ac de suo quidem. Scripsit illud *in brachio forti*, si fieri posset; refutavit nos paulo plenius, solidius, et aliquanto accuratius propositam materiam pertractavit. Si inanes illas jactationes de eruditione, de soliditate sua, et quidem extemporanea, quas hic, et passim in Spongia eructat Jansenius, exceptione aliqua apud lectorem retundere liberet, nihil aliud quam in Plauti *milite glorioso*, act. 1, scen. 1 lectori commonstrarem, parodiam aut emblema inde desumendum ipsi reliquens. Sapienti dictum satis". *Desp. causa Pap.*, p. 56—57. Ook op nog andere plaatsen dreef Utrechts

Digitized by Google

Het tweede boek [1]) der „Desperata causa Papatus" behandelde in eene lange reeks van hoofdstukken, over drie secties verdeeld, de kerkelijke „zending" of „roeping" der Gereformeerde predikanten [2]); waarbij Voetius uit de geschiedenis zocht aan te toonen [3]), dat de vroegste herders en leeraars onder de Hervormden volkomen te recht hadden gewaagd van eene lastgeving, hun door de kerk zelve verstrekt, en deze hun niet kon ontnomen worden, noch door den banvloek van Leo X, noch door de besluiten van het Trentsch concilie [4]). Wie, in hunne conscientie „geroepen" of „gezonden", het werk der refor-

---

hoogleeraar met dat: *brachio forti* van zijn tegenstander deerlijk den spot; zoo b. v. p. 530: »Ad quae Jansenius excipit, sed tam forti brachio, ut mihi quidem totam causam fortissime prodidesse et profligasse videatur". Volkomen in denzelfden geest had reeds vroeger Rivet zich tegenover Voetius uitgelaten in een brief, gedagteekend uit Leiden, 1 Oct. 1631: »Vidi Cornelii Jansenii spongiam amaritudinis felle delibutam, et vanitate incredibili tumescentem, quam tibi difficile non erit evacuare, et hominis retundere improbitatem". Den brief, in zijn geheel, nam Voetius op: *Desp. causa Pap.*, p. 689—692. Zie voorts hierachter, bijlage XXIV.

[1]) Voet., *Desp. causa Pap.*, p. 124—403.

[2]) »Praecipuum, imo totum disputationis et causae Jansenianae praesidium in exceptionibus quibusdam contra vocationem ministrorum in ecclesiis Reformatis versatur; quo praesidio si ipsum exuerimus, actum erit non minus de omni rescriptione, quam antehac de omni collatione". *Desp. causa Pap.*, p. 61.

[3]) Voetius leverde zijne hierboven bedoelde schets aan de hand der vele kerkhistorici, eertijds te Heusden door hem bestudeerd. Vgl. b. v. *Desp. causa Pap.*, p. 73—75 met *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 376—377.

[4]) De bewijsvoering in heel dit werk droeg een uitermate schoolsch karakter. Voetius' conclusie b. v. luidde hier: »Quod ad Leonis X censuram, dicimus ei *primo* defuisse jurisdictionem; quia non erat judex competens, neque jure divino, neque antiquo ecclesiastico, neque sensu et usu antiquioris ecclesiae Germanicae, aut ecclesiae Germanicae tunc existentis, neque etiam aliarum ecclesiarum, ut Galliae, etc. *Secundo* dicimus ei defuisse justitiam legalem; quia non fuit servatus ordo juris, saltem substantialis et necessarius. *Tertio* dicimus ei defuisse legitimam causam, quia causa revera erat nulla, neque etiam in judicio legitimo probata". *Desp. causa Pap.*, p. 85. En voorts: »De concilii Tridentini sententia itidem dicimus; *primo* non fuisse judicem competentem, neque debuisse alienum servum judicare. *Secundo* dicimus defuisse ibi justitiam legalem, quia debitus ordo non fuit servatus". *Desp. causa Pap.*, p. 86.

Digitized by Google

matoren kloekmoedig ter hand namen, vervulden met Luther, Zwingli en Calvijn geheel en al dezelfde taak [1]); zij waren van die eerste voorgangers de wettige opvolgers [2]). Daarna bestreed hij tal van ongerijmde en valsche vooronderstellingen, door Jansenius in diens „Breeder antwoordt" te berde gebracht [3]), en hield, om maar één der vele, hier behandelde, geschilpunten te noemen, tegenover zijn wederpartijder staande, dat, ook volgens Protestantsche beginselen, het aan niemand geoorloofd was binnen de eene of andere gemeente als predikant op te treden, zonder daartoe wettig te zijn verkozen [4]).

Het derde boek [5]) van Voetius' tractaat, eveneens in drie secties gesplitst, gaf, onder meer, verschillende opmerkingen ten beste, omtrent „wezen" en „karakter" der „successie", zoo in de Roomsche als in de Protestantsche kerk [6]). Naar het Utrechts theologiae professor toescheen, had de geregelde opvolging der Katholieke hoogwaardigheidsbekleeders moeten gepaard gaan met een onafge-

---

[1]) Voet., *Desp. causa Pap.*, p. 86—105. Vrij scherp was hetgeen Voetius schreef, p. 104: »Si Bellarminum suum diligentius inspexisset Jansenius, potuisset ab illo discere, Lutherum, et Zwinglium fuisse presbyteros. Ecce vocationem ordinariam". Vgl. hierbij *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 103.

[2]) Voet., *Desp. causa Pap.*, p. 109—119. In het laatste of tiende hoofdstuk der eerste sectie van dit tweede boek zocht Voetius ter overvloede nog allerlei bedenkingen te ontzenuwen, door Jansenius aangevoerd tegen het optreden der Calvinistische predikanten binnen 's-Hertogenbosch, 9 Oct. 1629 tot 18 Juni 1630. Zie *Desp. causa Pap.*, p. 120—123.

[3]) »Falsae illae hypotheses duum sunt generum, vel quas ipse nobis per calumniam affingit, vel quas ipse ex suo seu Romano sensu sibi fingit, praesupponit, ac disputationi suae substernit, sed falso, sed absque omni probatione". *Desp. causa Pap.*, p. 124.

[4]) Voet., *Desp. causa Pap.*, p. 124—141.

[5]) Voet., *Desp. causa Pap.*, p. 403—762.

[6]) Wat aanging de Gereformeerde kerk; daarvan heette het, *Desp. causa Pap.*, p. 595: »Per ecclesiam Reformatam seu Protestantium non intelligo eam quae expresso illo titulo et notione ab aliis coetibus fuit distincta, sed quae consanguinitate, et professione ejusdem doctrinae (quod ad fidei articulos) veraque communione ecclesiastica eadem fuit cum nostra Reformata".

Digitized by Google

broken vasthouden aan de ware Katholieke leer [1]). En, juist hier trad de fout van het Pausdom onmiskenbaar aan het licht; getuigen zijn aflaathandel [2]), zijn beeldendienst [3]), zijn misoffer [4]), zijn wereldlijk en geestelijk oppergezag [5]), zijn biechtstoel en zijne zonden-vergeving [6]), zijn kerklatijn [7]) en andere afdwalingen, die immers geen van alle vielen overeen te brengen met de woorden der Schrift of met de uitspraken der oudste kerkvaders [8]).

In het laatste gedeelte [9]) zijner „Desperata causa Papatus" stond Voetius nog afzonderlijk stil bij de „secessie" of „kerkscheuring" [10]); van welk vergrijp Jansenius de Calvinisten beschuldigd had; doch, volgens den Stichtschen hoogleeraar, volkomen ten onrechte [11]). Eene breede lijst [12]) met vragen, zoo over „successie" als over

[1]) »Atque hactenus de successione, quam vocant, personali; nunc ista addimus de reali, seu ipsius doctrinae successione". *Desp. causa Pap.*, p. 543.

[2]) Voet., *Desp. causa Pap.*, p. 544—548.

[3]) Voet., *Desp. causa Pap.*, p. 548—552.

[4]) Voet., *Desp. causa Pap.*, p. 552—556; 561—564.

[5]) Voet., *Desp. causa Pap.*, p. 556—561.

[6]) Voet., *Desp. causa Pap.*, p. 565—568.

[7]) Voet., *Desp. causa Pap.*, p. 571—575.

[8]) »Itaque cum agitur de successione, agendum est etiam de ipsa doctrina, doctrina scilicet fidei, doctrina Christi, doctrina apostolica, quae nulla est, nisi vera et veritas". *Desp. causa Pap.*, p. 576. Eigenaardig was, in dit opzicht, de parallel door Voetius in zijn tractaat, p. 597—599, getrokken, tusschen de uitspraken van het Roomsch papisme en die van het Katholieke christendom der reformatoren. Zie bijlage XXV.

[9]) Voet., *Desp. causa Pap.*, p. 693—761.

[10]) »Ecclesia Reformata mansit in radice ecclesiae Catholicae; contra pars seu factio Romana ab ea avulsa est, et in se confracta". *Desp. causa Pap.*, p. 710.

[11]) »De separatione nostrorum ita dicimus: fuisse eam justam et necessariam, ob justas et sufficientes causas, et per consequens nullam hic esse controversiam de scismate. Quod ex enumeratione causarum, et definitione scismatis facile probari potest". *Desp. causa Pap.*, p. 695.

[12]) Aan bovenvermelde lijst had Voetius »coronidis loco" nog doen voorafgaan eene »Epistola ad dom. Cornelium Jansenium, scripta a Theodoro Simone Berchsteda-Holsato" (vgl. hiervoor, blz. 71, aant. 2), gedagteekend uit Emmerik, 12 Februari 1632; in welken brief deze den Leuvenschen hoog-

Digitized by Google

„schisma" bij de Roomsch-katholieken, besloot zijn verweerschrift [1]).

De dringende uitnoodiging om, wat hij met vlijt had bijeengebracht, nauwgezet te overwegen, door Voetius gericht tot Jansenius, bleef onbeantwoord. Sedert 1636 bisschop te Yperen, wijdde laatstgenoemde zich volijverig aan het behartigen binnen den kring zijner diocese van allerlei practische, zuiver-kerkelijke aangelegenheden, zoodat hij weinig of geen tijd vond voor het bestudeeren en wederleggen van de „Desperata causa Papatus". Maar hetgeen Jansenius zelf niet vermocht, dat deed straks zijn opvolger aan Leuvens hoogeschool, de theologiae doctor Libertus Fromondus [2]), die ook dit gedeelte der taak van zijn vroegeren leermeester overnam [3]) en den strijd tegen Voetius vastberaden voortzette [4]).

---

leeraar o. a. het volgende te verstaan gaf: »Misso proxime exacta aestate libello meo de falsis principiis fidei Pontificiae, ejusque idololatria, eximie Corneli, nihil aliud in optatis habebam, quam ut Deus ea in te animi misericordis propensione esset, quo tantisper, dum bene rationes instituti mei expendisses, ecclesiae Romanae autoritatem projiceres, id est: homines istos, qui ecclesiae Catholicae titulo non minori vanitate quam superbia se venditant; qui nimio sibi plus quam ipsi prophetae et apostoli sapere videntur; qui denique tempore, non veritate religionem metiuntur, eodem quo Deum ipsum loco habere desineres". *Desp. causa Pap.*, p. 762.

[1]) Voet., *Desp. causa Pap.*, p. 766—769. Zie bijlage XXVI.

[2]) Libert Froidmont, die indertijd als »librorum censor archiepiscopalis" aan de »Notarum spongia" van Jansenius de noodige sanctie had verleend (zie *Gisb. Voetius*, dl. I, bijlage CXXV), was ter Leuvensche academie diens opvolger geworden, eerst als »professor ordinarius", toen als professor »regius". Fromondus, *Causae desperatae Gisb. Voetii crisis*, etc., p. 285. Vgl. daarmede Voet., *Desp. causa Pap.*, p. 731. Ook behoorde hij tot hen, aan wie later Yperens bisschop de zorg bleek te hebben toevertrouwd voor het in druk geven van zijn »Augustinus".

[3]) Naar Fromondus in zijn tegenschrift (p. 13) betuigde, had Jansenius — »dignioribus studiis occupatus et causae suae securus" — het tractaat van Voetius niet eens gelezen.

[4]) »Onere recentis episcopatus imposito, nec perinde jam vacuus, noluisti huic praelio ultra miscere manus, et me tibi succedaneum in arenam istam

Digitized by Google

In eene tamelijk-breede verhandeling, getiteld: Causae desperatae Gisberti Voetii crisis[1]), die aan Yperens prelaat onder de vleiendste bewoordingen was opgedragen [2]), zocht hij den Stichtschen professor te overtuigen, hoe de zaak van het Pausdom, door dezen aangerand, nooit en nergens eene „wanhopige" kon geheeten worden. Veeleer was die benaming van toepassing op het Calvinisme, met de daaruit voortgekomen afschuwelijke ketterijen, die, mochten ze ook een tijdlang zich krachtig doen gelden, toch ten slotte gedoemd waren om jammerlijk te verkwijnen en een roemloozen dood te sterven [3]).

Tot de meer opzettelijke beoordeeling van Voetius' tractaat overgaande, liet Fromondus allereerst uitkomen, dat Utrechts professor in zijn tegenschrift een veel te hoogen en te heftigen toon had aangeslagen, om wer-

---

impulisti. Quanquam nec longo opus fuit impulsu, qui eodem jam satis pronus eram; et nisi in causa tam pia volens lubensque voluntati tuae obsequerer, impius et ingratissimus essem". Zoo verzekerde Fromondus in de dedicatie der *Causae desperatae Gisb. Voetii crisis*, zijnen voormaligen »praeceptor".

[1]) *Causae desperatae Gisb. Voetii, in gymnasio Ultraject. sacr. litterarum professoris, adversus Spongium reverendissimi domini d. Corn. Jansenii episcopi Iprensis, crisis. Ostensa a Liberto Fromondo s. th. doct. et prof. ordin. in academia Lovan.* Lovanii, 1636, in 4°.; behalve de opdracht, groot 287 bladzijden en aanwezig o. a. ter Utrechtsche universiteitsbibliotheek. Een exemplaar dér »editio secunda correctior", die van 1665, berust in de boekerij der bisschoppelijke cleresij te Amersfoort. Zie hierachter, bijlage XXVII.

[2]) »Sed praecipua mea admiratio, in tuo erga s. Augustinum amore et impenso studio, cujus opera omnia fere decies, libros vero qui de gratia divina et libero arbitrio plusquam tricies a capite ad calcem, decerptis et in adversaria per classes distributis quae in rem videbantur, evoluisti", schreef Fromondus in zijne dedicatie aan Jansenius.

[3]) Fromond., *Causae desp. G. V. crisis*, p. 4—6. Opmerking verdient, wat hij Voetius hier tegemoet voerde: »Quanquam, furuncule sciam, unde tituli istam bullam libro tuo appendisti. Prodiit enim ex Germania nuper typis excusa Desperata causa Calvini, et mendacio veritatem istam initiari voluisti".

Digitized by Google

kelijk indruk te maken [1]). Daarenboven — zoo vroeg Fromondus — wat beteekende die zotte vermelding van allerlei kleinigheden, geheel vreemd aan de hoofdzaak [2])? Waartoe diende die lange opsomming van auteurs, wier geschriften niet altijd juist [3]), en dikwijls gansch onnoodig werden aangehaald? Waartoe anders, dan om zich te tooien met den schijn eener verbazingwekkende belezenheid, van een zeldzaam trouw geheugen en een schier-onbegrensd bevattingsvermogen [4])!

Meende Leuvens nieuwe hoogleeraar Voetius ook duchtig onder handen te moeten nemen wegens de vele en veelsoortige scheldwoorden, in diens „Desperata causa Papatus", den Katholieken tegenstander naar het hoofd

---

[1]) »Eruditi vero loquacitatem istam et clamores in risu et praejudicio potius causae desperatae habent, morum scholasticorum satis callidi, ubi qui argumento oppressi thesim suam defendere non valent, sublato clamore se relevant, ut discipulis saltem et rudi auditorio egregie adversus oppugnantes rem et operam navasse appareant". Fromond., *Causae desp. G. V. crisis*, p. 6.

[2]) »Profecto dum vocationi ministrorum, confusam magiam Delrii, indulgentias, excommunicationes, dispensationes, simonias, idololatriam, pontificum et cardinalium vitas, bullas, caeremonialia, breviaria, annatas, tot juris canonici et civilis textus et glossas, Thuani, Sleidani et aliorum sine numero historias, dialecticorum passim, et physicorum de entibus successivis etc. undique congestas spinas, ad captandam in voculae alicujus Graecae aut Hebraicae mustaceo laureolam, pueriles et extra locum excursus, aliaque sine fine, quae turba sua, lectores obruunt, aut statim fugiunt memoriam; dum, inquam, haec omnia et saepe tam diffuse permixta video, non in Democriti puteum, in quo omnium rerum veritas latet, sed in Anaxagorae chaos mihi despicere videor". Fromond., *Causae desp. G. V. crisis*, p. 7. Vgl. Voet., *Desp. causa Pap.*, p. 61—402.

[3]) »Si omnia loca auctorum recensere vellem quae tu sublesta nec optima fide citasti, nimis longo elencho opus esset". Fromond., *Causae desp. G. V. crisis*, p. 27. Toch deelde Leuvens koninklijke professor daarvan enkele staaltjes mede; zoo b. v. p. 28; vgl. Voet., *Desp. causa Pap.*, p. 47, die hier klaagde over dezelfde tekortkoming bij Jansenius.

[4]) »Nempe ut infinita lectio et mentis tuae capacitas sub uno aspectu omnibus appareat, in qua plura rerum diversissimarum fragmina, quam nationum et militum in equo Trojano delitescant". Fromond., *Causae desp. G. V. crisis*, p. 7.

Digitized by Google

geslingerd [1]) — van zijn kant maakte hij zich hier aan hetzelfde kwaad schuldig, door allen denkbaren laster uit te storten over de drie reformatoren: Luther, Zwingli en Calvijn [2]).

Wat eindelijk Voetius' denkbeelden omtrent de leer der „successie" betrof, zoo had Utrechts theologiae professor, naar Fromondus verzekerde, weinig beters gedaan dan in zijne „Desperata causa Papatus" letterlijk herhalen, wat door het „Mysterium iniquitatis" van Du Plessis hem in de pen werd gegeven [3]). Uit dien hoofde bleef hij nog altijd een volledig antwoord te gemoet zien op de onderscheiden vraagpunten, reeds vroeger door Jansenius, en thans opnieuw door hem, aan den hoogleeraar gesteld [4]).

---

[1]) »Nam ad omnes propemodum paginas, Jansenius mendax, mendacissimus, mendaciter et contra conscientiam affingit, calumniatur suo more, calumniari est ejus genius, os impudens, jactator, furiosus, delirus, scotomate ac vertigine perculsus, cauterizatae conscientiae cestro agitatus, et alia tam multa ejusdem monetae et tinnitus". Fromond., *Causae desp. G. V. crisis*, p. 13. Vgl. hiermeê den »Index calumniarum, mendaciorum, cavillationum et malae fidei Jansenii", opgenomen in Voet., *Desp. causa Pap.*, p. 770.

[2]) Fromodus deed dit vooral in hoofdstuk XI en XII van zijn tegenschrift; boven welke kapittels hij als hoofdzakelijken inhoud vermeldde: »Primi reformatores maculosi et plurimis criminibus infames. Et qualis inprimis Lutherus". — »Reformatores sacramentarii quales. Calvinus, Beza, Farellus, Bucerus, Martyr, Cranmerus, aliique leviter et volante calamo adumbrati". Zie *Causae desp. G. V. crisis*, p. 45—101.

[3]) »Mysterium Plessaei tui, unde oracula paene omnia tua petis". Fromond., *Causae desp. G. V. crisis*, p. 219. Vgl. o. a. Voet., *Desp. causa Pap.*, p. 676—686, alsmede *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 344, aant. 3, en p. 11 van het schotschrift, aanwezig ter Koninklijke bibliotheek, onder den titel: *Pedis et pediculi dialogus; destinatus uberiori explicationi primi illius folii quod nuper in prodromum grandioris operis emisit hinc inde Paulus Voetius famosissimus ac celeberrimus professor Ultrajectinus ad* Patientiam *Maresii.* Altera editio priori emendatior, per H. K. jur. cons. Juxta exemplar editum Hagae-Comitis, typis Isaaci Burchornii, 1646. Zie over dat blauwboekjezelf: Voet., *Bibl. stud. theol.*, praef., p. 152.

[4]) »Itaque quaestiones et articuli tui, mi Voeti, cum tota armatura argumentorum, quibus eos munis, disputatissimi, confutatissimi sunt; et nisi quid novae rei, aut difficultatis afferas, actum toties agere nec opus, nec

Digitized by Google

Maar evenmin als Yperens kerkvorst was Voetius toentertijd bij machte, den door hem uitgelokten openbaren strijd zelf in geschrifte voort te zetten [1]). Gelijk nog onlangs, bij zijn verweer tegen den Remonstrantschen prediker Batelier [2]), verving hem ook nu de jonge, met den dag meer naam makende professor in de geschiedenis en welsprekendheid te Deventer, Martinus Schoock [3]), die, half December 1638, Fromondus' „Crisis" beantwoordde met de uitgave van het boekje: Desperatissima causa Papatus [4]). Te oordeelen naar den inhoud eener repliek, ten

---

magis usus, o bis capti Phryges, quam veteres belli Trojani rixas, tanquam re adhuc integra revocare et Agamemnonem rursus Ilium ad repetendam Helenam mittere. Sed ad quaestiones triginta tres cap. VIII. et alia cap. LIX. Spongiae Jansenii, ac cap. XXXVI. hujus nostrae Crisis, nihil hactenus diserte et ex professo repositum vidimus. A te igitur, si placet, hanc operam expectamus, et vale". Fromond., *Causae desp. G. V. crisis*, p. 287.

[1]) »Doch so haast en is Voetius niet t' Utrecht gekomen, of heeft het harnas uytgetogen, ende voorders d' uytvoeringe van desen oorloch bevolen d. Schoock. De reden was, om dat hy t' Utrecht te veel te doen kreech". *Gisb. Voetii misgrepeń*, blz. 43. Van Fromondus' tegenschrift maakte echter de Stichtsche hoogleeraar nu en dan melding; zie b.v. *Dispp. select.*, t. IV, p. 262, en *Polit. eccles.*, tom. II, p. 18.

[2]) Vgl. hierboven, blz. 55—63.

[3]) Niettegenstaande Schoock, 9 Oct. 1638 beroepen tot »professor eloquentiae et historiarum" te Deventer, der Stichtsche magistraat had verzekerd »wel soo lieff" in Utrecht te willen blijven, wanneer hij aldaar »gelycke tractement mochte becomen", besloot toch de vroedschap — wijl hare academie »redelijck wel" van hoogleeraren voorzien was, en gedachtig tevens aan »de courtoisie ende faveur" ondervonden van Deventers »regierders", bij gelegenheid der dimissie naar Utrecht van den »soo vermaerden ende excellerenden" philosoof, professor Renerius — het verzoek door burgemeesters en schepenen dier stad gedaan in te willigen. Schoock vertrok derwaarts half November 1638, nadat hij van Utrechts magistraat »voor syne verdiende gaige ende alle voorgaende goede diensten" had ontvangen »de somme van twee hondert guldens". *Not. Utr. vroeds.*, 12 en 13 Oct.; 15 November 1638. Zie ook hierachter, bijlage XXVIII.

[4]) De volledige titel was: *Desperatissima causa Papatus, nuper misere prodita, nunc turpiter deserta a Cornelio Jansenio, episcopo Iprensi, et postremo magno auctario locupletata a Liberto Fromondo, auctore M. Schoockio.* Amst., Joan. Janssonius, 1638, 4°. Tot mijn spijt, is het mij niet gelukt dit boekje onder de oogen te krijgen. Schoock zou het hebben op-

Digitized by Google

jare 1640 onder den ietwat zonderlingen titel: „Liberti Fromondi sycophanta epistola [1]), door Jansenius' opvolger te Leuven tot Utrechts theologiae professor gericht, kan het tegenschrift van Schoock moeielijk worden aangemerkt als een kalm en waardig vertoog, geschikt om andersdenkenden te overtuigen [2]). Immers verweet in zijne „sycophanta epistola" Fromondus aan Voetius, dat deze den voormaligen discipel, met wien hij te Utrecht zoo vertrouwelijk omging, geene betere manieren geleerd en geen degelijker kennis aangebracht had [3]). Zelfs keerde zich de Leuvensche professor zoo scherp mogelijk tegen den Deventer „ludimagister", auteur van de „Desperatissima causa Papatus", door

---

gedragen aan Voetius, wien hij in de dedicatie en in de praefatie uitbundigen lof toezwaaide. Het geschriftzelf vond ik o. a. vermeld: *Dispp. select.*, t. V, p. 646.

[1]) *L. Fromondi sycophanta epistola ad Gisb. Voetium, in gymnasio Ultrajectino s. theol. professorem.* Lovanii, apud Jacobum Zegers. Cum privilegio. Anno 1640. Dit geschrift, berustende o. a. in de bibliotheek der bisschoppelijke cleresij te Amersfoort, telt 74 quarto-bladzijden. Zie hierachter, bijlage XXIX.

[2]) Volgens den auteur van het pamflet: *Voetius na 't leven afgebeelt*, deelde Utrechts theologiae professor die meening volstrekt niet. Immers schreef hij den 26sten Dec. 1638 aan zijnen Deventer ambtgenoot Schoockius: »Ick meene, dat de alder desperaetste saeck, allen, die niet en walgen, sal genoegh doen. Ende soo sal die den weg bevestigen tot een weynig billijcker oordeel van uwe schriften tegen de Remonstranten. Ick wilde wel, dat ghy een exemplaer daer van aen den vermaerden heer Vossius door een brief behandigde, als oock den wijtberoemden heer, onsen voornaemsten burgermeester (bedoeld werd: Gijsbrecht van der Hoolck). Indien ghy 't toestaet, ick sal den tusschen bode en den drager verstrecken". Zie *a. w.*, blz. 7.

[3]) »Diogenes, si memini" — schreef Fromondus, p. 3 van de inleiding zijner *Sycoph. epist.* — »cum discipulum imperite respondentem audisset, adstanti praeceptori alapam infregit, addens: penes eum ignorantiae culpam esse, qui tam male discipulum erudisset. In simili tu culpa Gisberte Voeti, qui ludimagistrum tuum Daventriensem nec moribus, nec disciplinis aliter descobinasti. Si mores spectes, sycophanta est, si doctrinam (praesertim theologicam, quam tractat) Herma, aut ligneum linguae in vacuo capite crepitaculum".

Digitized by Google

achtereenvolgens op de kaak te zetten Schoocks lasterlijke taal [1]), zijne onkunde en stompzinnigheid [2]) alsmede zijn listig bedrog, bij het teruggeven van de gevoelens der tegenpartij [3]).

Ter weêrlegging nu van die beschuldigingen, en wellicht ook, om een einde te maken aan den langgerekten pennestrijd, deed Schoock [4]) in 1645 nog het licht zien zijn: Auctarium ad desperatissimam causam Papatus, seu responsio ad epistolam Fromondi [5]). Hiermeê scheen de reeks der twistschriften over Roomsch-katholicisme en Pausdom aan Utrechts academie gesloten [6]) te mogen heeten. Maar in een anderen vorm was de strijd door Voetius zelf alweer aangebonden, toen hij, op zijn dispuutcollege, met onverholen afkeuring had ter sprake gebracht de broederschap van Onze-Lieve-Vrouwe te 's-Hertogenbosch [7]).

---

[1]) Fromond., *Sycoph. epist.*, p. 43—55.

[2]) Fromond., *Sycoph. epist.*, p. 55—71.

[3]) Fromond., *Sycoph. epist.*, p. 71—74.

[4]) Schoock was intusschen van Deventer vertrokken naar Groningen, alwaar hij sinds 1640 college gaf in de logica en physica.

[5]) Bovenvermeld »Auctarium" of »toegiftje" kwam te Utrecht uit, en stond ook in Voetius' *Auctie-catal.*, pars II, theol. in quarto, n°. 309. Ik heb het echter niet kunnen opsporen.

[6]) Dat evenwel de »Paepsche stouticheden" te Utrecht nog steeds met kracht werden tegengegaan, valt op te maken o. a. uit dezen maatregel, 6 Mei 1639 door de overheid aldaar genomen: »Is mede geresolveert dat die geene die Papen comen te achterhalen die goede prinse (prise?) syn, sulcx dat de selve in handen comen, boven 't ransoen by de magistraet vereert sullen worden met hondert ende vyftich gulden van yder Paep". Hetgeen spoedig daarop binnen Utrecht gebeurde met den »pretense biscop" Philippus Rovenius en diens vicaris-generaal, mr. Johan Wachtelaer »canonick van Sinte Marien", illustreert genoegzaam de zoo even aangehaalde resolutie. Zie *Not. Utr. vroeds.*, 7 Oct. 1639; 13, 16, 24 en 25 Maart, 9 en 10 April, 8 Oct., en 13 Nov. 1640. Ook valt hier te vermelden het vrijgeleide, in later jaren door de Stichtsche magistraat gegeven aan zekeren priester »om te disputeren met d. Voetio"; vgl. bijlage XXX.

[7]) Zie, wat bovengenoemde instelling betreft, dr. C. R. Hermans, *Geschiedkundig mengelwerk over de provincie Noord-Braband*, 's-Hertogen-

Digitized by Google

Sinds jaren bestond daar eene illustre corporatie, opgericht door geestelijken en leeken, die zich bij eede verbonden hadden hunnen „schepper" Christus, en Maria, boven alle andere „gemeyne" Papisten, vromelijk te dienen [1]).

De fundatiebrief dezer vereeniging [2]), in 1318 door Adolf van der Marck, bisschop van Luik, goedgekeurd, verplichtte hare leden tweemaal 's weeks in het zijkoor der Sint Janskerk samen te komen, om er door lofzangen en gebeden de voorspraak in te roepen van de heilige Moedermaagd. Ook diende elke Lieve-Vrouwe-broeder, tijdens de feestdagen van Maria-geboorte, Maria-lichtmis, Maria-boodschap en Maria-hemelvaart, de verschillende metten, missen en vespers binnen de eigen kapel der Confrerie bij te wonen [3]). Daarenboven hield genoemde

---

bosch, 1841, dl. II, blz. 50—76; 122—148, en J. C. A. Hezenmans, *De illustre Lieve-Vrouwe broederschap in Den Bosch. Eene historisch-oudheidkundige studie* (overgedrukt uit »Onze Wachter"), Utrecht, 1877. Beide schrijvers hadden het voorrecht, bij hunnen arbeid van het archief dier Broederschap gebruik te kunnen maken.

[1]) Zie dr. Hermans, *a. w.*, dl. II, blz. 141. Van tijd tot tijd lieten ook vrouwen zich als leden bij die vereeniging opnemen. Hezenmans, *a. w.*, blz. 16, 37, 87.

[2]) Bedoelde fundatiebrief of stichtingskaart is afgedrukt te vinden bij dr. Hermans, *a. w.* dl. II, blz. 141—148 (vgl. blz. 139—140 en blz. 67—71) en bij Hezenmans, *a. w.*, blz. 122—127 (vgl. blz. 5, 14). Zie bijlage XXXI. Nadat de Broederschap tweehonderd jaren had gewerkt, was het wederom een Luiksche bisschop, Erardus van der Marck, die den 18en Januari 1518 eene nieuwe verordening, meer in overeenstemming met den toenmaligen, veel aanzienlijker staat der corporatie, goedkeurde. Ook dit document wordt aangetroffen bij dr. Hermans, *a. w.*, dl. II, blz. 55—63 (vgl. 64—67) en bij Hezenmans, *a. w.*, blz. 127—133 (vgl. blz. 71, 81). Zie bijlage XXXII. Nog dient hier vermeld de erkenning der Bossche confrerie door de pausen Eugenius IV (1431—1447); Paulus II (1464—1471); Innocentius VIII (1484—1492) en Julius II (1503—1513), die tevens hare statuten bevestigden. Zie dr. Hermans, *a. w.*, dl. II, blz. 73 en 148; vgl. Hezenmans, *a. w.*, blz. 35 en 69.

[3]) Op die Lieve-Vrouwe-dagen, t. w. 8 September, 2 Februari, 25 Maart en 15 Augustus, hielden de Broeders sinds 1375 ook feestelijke bijeenkomsten. De voornaamste hoogtijd was en bleef Maria-lichtmis. Hezenmans,

Digitized by Google

stichtingsoorkonde nog onderscheiden bepalingen in, van welke sommige betrekking hadden op de uitvaart der gestorven medeleden, en weêr andere voorschriften bevatten omtrent de jaarlijksche verkiezing van twee proosten tot bestuurders der geldzaken [1]), of regels gaven voor het gedrag der koorzangers, wier muziek aan de kerkelijke bijeenkomsten der Broederschap den noodigen luister moest verschaffen.

Alles binnen dezen gemeenschapskring was aanvankelijk zéér eenvoudig ingericht. Wel bevonden zich onder het ledental enkele voorname personen; doch de beperkte inkomsten, waarover de Confraterniteitzelve te beschikken had, verhinderden haar een weelderigen staat te voeren [2]). Van lieverlede evenwel kwam hierin verandering. Hielden de Broeders, zoo voor gewone als voor meer feestelijke doeleinden, in den vroegsten tijd hunne samenkomsten op eene benedenverdieping van den toren, gelegen aan de noordzijde der Sint Janskerk [3]), later vergaderde men binnen de ruime zaal van het predikheeren-klooster [4]); terwijl eindelijk een geheel huis

---

a. w., blz. 19, 21. Vgl. J. van Oudenhoven, *Silva-Ducis aucta et renata of een nieuwe ende gantsch vermeerderde beschrijvinge van de stadt van s' Hertogen-bossche*, Den Bosch, 1670, blz. 102—103 en Voet., *Confraternitas Mariana*, p. 93—94.

[1]) Die verkiezing moest plaats hebben 's Zaterdags »vóór de vigilie van Sint Joh. Baptist". Hezenmans, *a. w.*, blz. 13. In het archief der Broederschap berust een naamlijst van alle proosten, beginnende bij het jaar 1328 en voortgezet tot 1642. Zie dr. Hermans, *a. w.*, dl. II, blz. 122. Vgl. J. van Oudenhoven, *Silva-Ducis*, blz. 104, en Voet., *Confr. Mariana*, p. 96—97.

[2]) Volgens de oudste rekening der Broederschap, die van 1330, had zij toentertijd aan jaarlijksche renten een inkomen van 23 ponden, 7 stuivers, 11 penningen. Hezenmans, *a. w.*, blz. 16. Vgl. ook blz. 101, 106. Bedoelde rekeningen worden tegenwoordig bewaard ter bibliotheek van het Noord-Brabantsch provinciaal genootschap, in 34 folio-deelen. Zie dr. Hermans, *a. w.*, dl. II, blz. 52.

[3]) Hezenmans, *a. w.*, blz. 17.

[4]) Hezenmans, *a. w.*, blz. 40.

Digitized by Google

daartoe werd gebezigd, staande aan de Hinthamerstraat, door zekeren priester, Gijsbert van der Poorten, zijnen confraters vermaakt, en later nieuw opgetrokken [1]).

Ook aan het kwistig versieren van de plaats, voor hunne godsdienstoefening bestemd, legden de leden dezer illustre corporatie hoe langer hoe meer geld en arbeid ten koste. Immers voorzagen zij haar van een orgel, een altaar en eene sacristy; van fraai-verluchte boeken en tabellen; van kunstig-gesneden stoelen en zitbanken alsook van voortreffelijk schilder- en beeldhouwwerk. Dientengevolge zetelden straks de Lieve-Vrouwe-broeders „bij missen en getijden" te midden hunner ruime, rijk-getooide kapel; gekleed in met bont gevoerde tabbaarden; het zilveren onderscheidingsteeken: een lelie tusschen doornen, op de borst, en de gekleurde kaproen over hals en schouders geslagen! [2])

Verder begon de Confraterniteit hare bemoeienissen ook uit te strekken over aangelegenheden, waarvan de oorspronkelijke fundatiebrief met geen enkel woord repte. Zoo nam ze weldra geregeld deel aan de jaarlijksche ommegangen en aan andere godsdienstige plechtigheden der Roomsch-katholieke kerk [3]). Zoo steunde ze gaandeweg een steeds grooter getal hulpbehoevenden, zelfs buiten 's-Hertogenbosch, door hun op milde wijze het noodige onderhoud te verleenen [4]). Zoo richtte ze, ter bevordering van gulle

---

[1]) Dr. Hermans, *a. w.*, dl. II, blz. 127, citeert uit de lijst der gezworen Lieve-Vrouwe-broeders, op het jaar 1483: »Dus et mag. Ghysbertus de Porta, presbyter beneficiatus donator seu fundator domus confraternitatis in vico Hinthamerensi una cum certis aliis per ipsum pro decoratione ejusdem confraternitatis legatis". Afbeeldingen van het gebouw der Broederschap worden gevonden bij dr. Hermans, *a. w.*, dl. II, blz. 50 en 73. Zie ook blz. 75—76. Vgl. Hezenmans, *a. w.*, blz. 59, 73—75.

[2]) Hezenmans, *a. w.*, blz. 18—24, 56.

[3]) Hezenmans, *a. w.*, blz. 20, 56—58, 103.

[4]) De Broederschap begon met het uitreiken van aalmoezen reeds in 1373.

Digitized by Google

en gezellige vroolijkheid, verschillende, vaak bij uitstek kostbare festijnen aan [1]), onder andere een „zwanenmaaltijd" [2]), die — opdat er in het vieren daarvan geene „discontinuatie" zou ontstaan — door beide proosten der Broederschap met de meeste zorg besteld en, telken jare, 's Maandags „post Innocentium" [3]) moest gehouden worden [4]).

Door velerlei gunstbewijzen van hooger hand werd aan de Bossche confrerie een luistervolle naam verzekerd. Allereerst werkten daartoe meê de door Rome's kerkvorsten haar geschonken aflaten, die natuurlijk gepaard gingen met het, op bepaalde dagen, bezoeken en begiftigen van de kapel der Lieve-Vrouwe-broederschap [5]).

Zie verder Hezenmans, *a. w.*, blz. 21, 75, 80, 97, 101. Vgl. J. van Oudenhoven, *Sylva-Ducis*, blz. 103—104, en Voet., *Confr. Mariana*, p. 95—96.

[1]) Hezenmans, *a. w.*, blz. 65, 69—70, 80—84 passim, 97, 103. Vgl. J. van Oudenhoven, *Sylva-Ducis*, blz. 105, en Voet., *Confr. Mariana*, p. 97—98.

[2]) Eerst ten jare 1384 vindt men van een zwanenmaaltijd melding gemaakt, in de rekening door Hendrik Louten en Diederik van Os, als proosten aangeboden. Hezenmans, *a. w.*, blz. 58. Soms kon het gebeuren, dat — wanneer iemand »gheenen swanen en cost ghecrigen" — er een zwanenmaaltijd gehouden werd »sonder swaen". *Ibidem*, blz. 62.

[3]) D. i. na den 28sten Juli.

[4]) Hoe het bij zulk een zwanenmaaltijd toeging, beschrijft in het kort Hezenmans, *a. w.*, blz. 60.

[5]) Zoo verleenden, 2 October 1335, tien bisschoppen te Avignon, alwaar toentertijd de pauselijke zetel gevestigd was, aan de Bossche confraterniteit en aan hare kapel een veertigdaagschen aflaat. Hezenmans, *a. w.*, blz. 18. Van de op perkament geschreven oorkonde, in welke die begiftiging den Broeders werd medegedeeld, leverde dr. Hermans, *a. w.*, dl. II, blz. 53—54 een getrouwen afdruk, (vgl. blz. 71) met aanvulling der onderscheiden abbreviatiën. Zie, voor nog andere aan de Broederschap geschonken aflaten, Hezenmans, *a. w.*, blz. 27, 69, 132—133 en dr. Hermans, *a. w.*, dl. II, blz. 62—63, 72—73. Ook lieten de leden der Confrerie in 1613 door den boekdrukker Hans van Turnhout »een aflaetboexken van O. L. Vr. broederschap cierlijck binden, met vier violetten zijden snoerkens, om het selve den bisschop Soësium, ten tijde sijns eerw. intrée in dese broederschap aen te bieden". Hezenmans, *a. w.*, blz. 104. Vgl. J. van Oudenhoven, *Sylva-Ducis*, blz. 106—109, en Voet., *Confr. Mariana*, p. 102—107.

Digitized by Google

Niet minder gunstig, evenzeer uit een financieel oogpunt, was voor bedoelde corporatie de pauselijke machtiging, waarbij haar werd toegestaan naast de gewone — de gezworen [1]) — nog andere, buitengewone, leden binnen haren kring op te nemen, die, niet gebonden aan de verplichtingen door de reglementen den gezworen leden opgelegd, in plaats daarvan een zekere som gelds te betalen hadden [2]). Hetzelfde privilege gold voor de dusgenoemde „zwanenbroeders" [3]); aan hunne vrijwillige schenking van één of meer zwanen 's jaars ontleenden dezen het recht, om als hooge beschermers en begunstigers der vereeniging op te treden [4]).

Zoo ten toppunt van bloei gestegen, zag, omstreeks het midden der zestiende eeuw, de Confraterniteit zich bij herhaling verontrust door de godsdienstige en staatkundige beroeringen, die, evenals elders, zoo ook binnen 's-Her-

---

[1]) Door dr. Hermans werd, *a. w.*, dl. II, blz. 122—135 (vgl. blz. 136), een uittreksel gegeven van de naamlijst der gezworen of gewone leden, welke zich bevindt in het archief der Broederschap en loopt van 1318, het stichtingsjaar, tot 1641. Vgl. echter Hezenmans, *a. w*, blz. 17, aant. 2.

[2]) Zie bijlage XXXIII. Deze »buitengewone" leden vormden met elkaar »de kleine Broederschap", uit verschillende, zelfs buitenlandsche, plaatsen afkomstig. In het jaar 1496 was hun getal reeds geklommen tot 996 personen. Hezenmans, *a. w.*, blz. 22, 36, 66. Vgl. J. van Oudenhoven, *Sylva-Ducis*, blz. 105.

[3]) »Cygnei fratres fuerunt, magnates aut primae caveae spectatores, quos tanquam honorarios, et legibus exemtos asciscebant, quique officiis sacris, aliisque oneribus juxta cum aliis juratis fratribus non tenebantur. Dicti autem sunt cygnei, quia donatis cygnis (magnatum aut nobiliorum avibus) honorabant solennia fraternitatis convivia". Voet., *Confr. Mariana*, p. 510-511.

[4]) Er mochten hoogstens vier »zwanenbroeders" zijn, telkenmale door de beide proosten uit een te voren opgemaakt drietal te verkiezen. Hezenmans, *a. w.*, blz. 64. Nog tegenwoordig bestaat te 's-Hertogenbosch bovenvermelde confrerie van Onze-Lieve-Vrouwe. Sinds 9 Augustus 1899 fungeert als »zwanenbroeder" o. a. H. M. de Koningin der Nederlanden, en sedert 30 Augustus 1903 voert dien titel eveneens de Prins-Gemaal. Zie *Het Nieuws van den Dag*, 15 Aug. 1899 en 31 Aug. 1903. Vgl. *Nieuws v. d. Dag*, 6 Mei 1895.

Digitized by Google

togenbosch hand over hand toenamen [1]). Beproefd bolwerk echter van het Roomsch-katholicisme, handhaafde zij, met gelijken ijver, hare vrome vereering der heilige Moedermaagd en hare gehoorzame trouw aan Spanje. Dientengevolge zat niet slechts Franciscus Sonnius, de eerste bisschop van Den Bosch [2]), als gezworen Broeder bij hare vreugdemalen voor [3]); maar ook Alva werd in 1568 door de Confrerie feestelijk ontvangen, en met hem verscheidene leden van den bloedraad: Viglius en Vargas, del Rio en anderen [4]). Zoo droeg tijdens die dagen vol spanning de Broederschap behalve een godsdienstig, tevens een politiek karakter; wat nochtans ophield toen Frederik Hendrik „Kleyn Romen" voor de Staten gewonnen had en de Hervormde religie in 's-Hertogenbosch alleenheerscheresse was geworden [5]).

Immers, enkel onder beding, dat zij zich stipt zouden gedragen overeenkomstig „de placcaten van den lande" [6]), waarbij de Roomsch-katholieke eeredienst uit het openbaar gemeenschapsleven verbannen was, werd aan de confraterniteiten, toenmaals „binnen de stadt wesende" vergund „in essie te blyven", en te behouden „haere respective caarten, ordonnantien ende privilegien", mits-

---

[1]) Vgl. Hezenmans, *a. w.*, blz. 72, 76, 85—88, 93—98. Soms drukte de nood der tijden zoo zwaar, dat het der Broederschap ten eenenmale ontbrak aan lust en opgewektheid, om hare jaarlijksche feesten te houden — »daer dit nijet te pas en quam". Hezenmans, *a. w.*, blz. 81.

[2]) Tot aan 1560 maakte 's-Hertogenbosch deel uit der diocese van het Luiksche bisdom. Zie Hezenmans, *a. w.*, blz. 82—83. Vgl. dr. J. Reitsma, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde kerk der Nederlanden*, 2de druk, Gron., 1899, blz. 98—99.

[3]) Hezenmans, *a. w.*, blz. 84.

[4]) Hezenmans, *a. w.*, blz. 90.

[5]) Vgl. *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 315—333.

[6]) Zie mr. J. H. van Heurn, *Historie der stad en meyerye van 's Hertogenbosch*, Utrecht, 1778, dl. IV, blz. 286. Vgl. *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 315, aant. 2.

Digitized by Google

gaders alle hare zoo gereede als ongereede goederen — „om by de provosten oversten, ende regheerders van dien, ten gemenen profyte der selver geregeert, ende daar van gedisponeert te worden naer hennen geliefte" [1]).

Juist die „mobile" en die „immobile" goederen der eertijds zoo rijk-bedeelde Lieve-Vrouwe-broederschap [2]), en ook de omstandigheid, dat verreweg hare meeste leden nog steeds behoorden tot Brabants aloude, welbekende geslachten [3]), oefenden, naar het scheen, eene machtige bekoring op de nieuwe „Raaden" der stad, sedert 1629 door hunne Hoog Mogenden aangesteld [4]), en gekozen grootendeels uit kringen, die bij de eigenlijke Bosschenaars weinig in tel waren. Niet onverklaarbaar, dat bedoelde magistraat eerlang èn voor zich zelve èn voor hare Gereformeerde partijgenooten den wensch koesterde, om te midden dier Roomsch-katholieke vereeniging als lid te worden opgenomen.

Namens Johan Wolphaert van Brederode, gouverneur van 's-Hertogenbosch, hierin ter zijde gestaan door den militairen kommandant, jonker van Thienen [5]), en nog eenige anderen uit het stedelijk bestuur [6]), werd dan ook,

---

[1]) Zie mr. van Heurn, *a. w.*, dl. IV, blz. 290.

[2]) Sedert het begin der zeventiende eeuw blijken echter de geldmiddelen der Broederschap gaandeweg sterk geslonken. Zoo sloot, om iets te noemen, de jaar-rekening van 1614 op 1615 met een aanmerkelijk tekort. Zie voor nadere bijzonderheden, Hezenmans, *a. w.*, blz. 105.

[3]) Niet alleen toen, maar ook vroeger, stelden vele edellieden er hoogen prijs op, te zijn ingeschreven in de stamboeken der Bossche confraterniteit. Onder hen vermeldt Hezenmans, *a. w.*, blz. 37, uit de registers met name: Jan van Arckel, Rutger van Boetselaer, Walraven van Brederode, Floris van Nispen, Willem van Wassenaer en meer andere »ghequalificeerde personagiën". Zie ook de hierboven (blz. 90, aant. 1) reeds genoemde lijst van dr. Hermans.

[4]) Vgl. *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 321, aant. 5.

[5]) Vgl. *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 335, aant. 5.

[6]) Die »anderen" waren: de »hooch-schout" H. Bergaigne; de presidentschepen Henrick Kuysten; G. W. Pieck; Andries de Fresne; A. Ploos van

Digitized by Google

ten jare 1642, aan bovenvermelde corporatie zonder veel omwegen bericht, dat „deselve heeren versochten ende begeerden tot de eerwaerde Confrerie, genaempt Lieve-Vrouwe-broeders ontfangen te werden" [1]).

Gelijk te denken viel, bracht die aanvraag onder de gezworen leden, alsmede onder de vroegere en toenmalige proosten eene niet geringe opschudding te weeg [2]), straks gevolgd door verschillende particuliere „conferentien" en „concepten" [3]). Bedoelde onderhandelingen hadden — „na veel moeyten ende sporlen met de Papisten daer over gevallen" [4]) — eindelijk tot resultaat, dat door beide partijen werd opgemaakt en aangenomen een Instrument van accoort [5]), vervat in tweeentwintig arti-

---

Amstel; R. Tullekens; J. van Casteren; Otto Copes; de »commissaris vande monsteringe vant guarnisoen" J. Ruysch; de »licent-meester" Pieter Lus, alsook mr. Johan Gans eerste- en mr. Lazarus van Zonst tweede pensionaris. Zie Samuel Maresius, *Ultima patientia tandem expugnata*, etc., Gron., 1645, p. 181, alsmede p. 25, 114 en 424. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 356: »Erant inter illos optimates, qui privati erant, nec magistratum unquam gesserant. Erant et praefecti militares, quibus imperium in ipsum non magis competebat, quam civis aliquis idemque concionator, dicendus sit stipendiarius et praesidiarius miles. Sed excipiat quis, aliquos tamen ex illis optimatibus, immo plerosque fuisse partim scabinos (penes quos illic ordinaria et quotidiana politiae administratio), partim urbis senatores seu consiliarios, uti vocant. Recte; etc.".

[1]) Maresius, *Ultima pat.* p. 175.

[2]) »Quam primum sodales Pontificii sensere tale quid a nostris agitari, immane quantum turbati fuerunt; nullumque non moverunt lapidem, ut illud impedirent. Maresius, *Ultima pat.*, p. 22—23. Vgl. Hezenmans, *a. w.*, p. 108.

[3]) Maresius, *Ultima pat.*, p. 175.

[4]) Zie het boekje, getiteld: *Kort ende oprecht verhael, van het oprichten ende invoeren der nieuwer broederschap van onse Lieve-Vrouwe (soo genaemt) binnen s' Hertogen-Bosch*, enz., 1645, blz. 3.

[5]) »Quod si quis dicat illi volentes tandem transegerunt et sponte a capitulatione resilierunt: respondeo illud voluntarium eorum esse, ac si quis prae metu, qui cadere possit in virum prudentem et fortem, transigat cum potentiori de dimidia parte bonorum tradenda, ne totum perdat". Voet., *Confr. Mariana*, p. 195.

Digitized by Google

kelen [1]), waarbij men begon met wederzijds te erkennen, dat de ingezetenen van Den Bosch „principaelicken" behoorden tot twéé verschillende religies; de eene Gereformeerd, de andere Roomsch-katholiek; terwijl zij nochtans, door dezelfde stedelijke regeering bestuurd, dienden samen te leven „in alle borgerlijcke vriendtschap ende onderlinge liefde" [2]).

Daar nu de confrerie van Onze-Lieve-Vrouwe tot nog toe uitsluitend belijders van laatstgenoemden godsdienstvorm binnen haren kring had opgenomen, zouden — om alle „diffidentien", die, door de afzondering en scheiding der partijen, hoe langer hoe beslister te voorschijn traden, weg te nemen, en met meerder vertrouwen „correspondentie ende eenicheyt" aan te kweeken — tot bedoelde corporatie ook worden toegelaten, behalve de graaf van Brederode, nog eenige andere heeren „soo uyt de regeringe als die sijn Genade soude believen te nomineren" [3]); de eerste desverkiezende in hoedanigheid van zwanenbroeder, de laatsten als gezworen leden en dus verplicht tot het opvolgen der reglementen [4]).

Ten einde voorts de Lieve-Vrouwe-confrerie, na verloop van zekeren tijd, te doen bestaan uit „een egael getal" Katholieken en Protestanten, woonachtig zoo in de stad als in de meierij van 's-Hertogenbosch, bepaalde

---

[1]) Bedoelde artikelen staan vermeld: *Kort ende opr. verh.*, blz. 3—6; Maresius, *Ultima pat.*, p. 175—181, en, in het latijn, bij Voet., *Confr. Mariana*, p. 209—216, die daarbij aanteekende: »damus lectori nostro, imprimis theologis et ecclesiarum inspectoribus legendum et expendendum ipsum transactionis instrumentum, cujus exemplar demum post scriptum hunc libellum nostrum, nondum tamen per impedimenta typographiae excusum, nobis suppeditatum III. Eid. Decembr.". Zie *Confr. Mariana*, p. 208; vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 336.

[2]) *Instrum. v. acc.*, art. 2.

[3]) *Instrum. v. acc.*, art. 3.

[4]) *Instrum. v. acc.*, art. 4 en 5.

Digitized by Google

het bovenvermelde „Instrument van accoort", dat de toenmalige gezworen leden tot op zesendertig Broeders — achttien van elke religie — zouden uitsterven; terwijl dan later de opengevallen plaats, bij het overlijden van een Katholiek, door een anderen Katholiek en, bij het overlijden van een Protestant, door een anderen Protestant diende te worden bezet [1]); — welke maatregel echter niet verhinderde, dat „tot meerder splendeur" der Confraterniteit, boven het voorschreven aantal gewone leden, nog konden worden opgenomen eenige hertogen, prinsen, graven en andere illustre personen [2]).

Leed het geen twijfel, of alle oude statuten en ordonnantiën der Broederschap bleven — ook volgens hetgeen in 1629 bij de capitulatie der stad was bepaald — van verbindende kracht „voor soo veel deselve niet en contrarieerden den staet ende religie deser Vereenichde Nederlanden", zoo drongen nochtans de Katholieke leden er met klem op aan, dat in gemeld accoord vooral goed mocht uitkomen: hoe geen hunner „met het bezweren van desen artijckul in haer gemoet ende prive exercitie van haer religie soude wesen ofte werden beswaert" [3]).

Het bestuur over de geldmiddelen der Confrerie bleef verder opgedragen aan twee proosten; doch nu van iedere religie één, jaarlijks alternis vicibus daartoe te verkiezen [4]); terwijl het streng verboden bleef

---

[1]) *Instrum. v. acc.*, art. 6—9. Ook stelde nog art. 21 vast »dat onder het getal van ses-en-dertich Broeders altijdt souden wesen naer ouder gewoonte vande Broederschap, vier swanenbroeders, van yder religie twee". Vgl. hierboven, blz. 90, aant. 4.

[2]) *Instrum. v. acc.*, art. 10.

[3]) *Instrum. v. acc.*, art. 11.

[4]) *Instrum. v. acc.*, art. 13. Vgl. daarmede art. 17: »Ende dat deselve proosten met de afgegaene proosten, te weten die eens proost geweest zijn, sullen naer ouder gewoonte blyven staen, over de reeckeningen by den

Digitized by Google

„te rechercheren ofte te disputeren eenige gepasseerde saecken, voor soo veel aenging de uyteeringhe ende de distributie van het jaerlijcx-inkomen der voorsegde Broederschap". En daar de Roomsche leden er geen oogenblik aan dachten „te symboliseren" met die der nieuwe religie [1]), werd te gelijker tijd goedgevonden en verordend, dat onder bewaring van de Katholieke proosten zouden gelaten worden „alle alsulcke meubelen, als tot hennen godts-dienst behoeft hadden, van welcke sy gehouden waren te leveren specificatie" [2]).

Wat eindelijk den eed betrof, dien de nu „aencomende" en de naderhand „incomende" Broeders behoorden af te leggen, zoo achtte men het geraden, daarvan bij deze gelegenheid een nieuw formulier op te stellen [3]). Toen dit den 27sten Februari 1642 door Brederode en de zijnen onderteekend was, deden veertien „gequalificeerde" Protestanten [4]) hunne intrede binnen

rentmeester vande Broederschap jaerlijcks te doen, voor dewelcke deselve reeckeningen sullen worden ghepasseert ende geslooten; ende oock hebben het bewint ende distributie der almoessen".

[1]) Hezenmans, *a. w.*, blz. 109. Wat betreft de uitdrukking: »symboliseeren", zie Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 265. Vgl. p. 253.

[2]) *Instrum. v. acc.*, art. 16. Het slotartikel van bedoeld accoord, art. 22, bepaalde dat »de inkomende Broeders", die hierna tot de Confraterniteit zouden worden geadmitteerd, ten haren profijte te betalen hadden de som van vijftig gulden; terwijl zij tevens behoorlijk moesten »gequalificeert" zijn. Voorts stond het den aankomenden leden vrij het Johannes-evangelie dagelijks, zooals van oudsher placht te geschieden, »te lesen of niet te lesen".

[3]) Dit formulier luidde nu: »Ick N. N. zweere, dat ick sal houden ende nae koomen de erectie vande broederschap vande heylige Moeder ende Maget Maria binnen s' Hartogen-bossche, nae alle sijne forme ende inhouden, ende nae dit naerder reglement, voor so veel mogelijck, ende my die bekent zijn. Soo waerlijck moet my Godt helpen".

[4]) Zie hierboven blz. 92, aant. 6. Later moest dat getal met nog vier Protestantsche »gequalificeerden" worden aangevuld. Den 11den April 1642 teekenden achtentwintig Roomsch-katholieke leden der Broederschap (slechts negentien hunner worden bij name vermeld door Maresius in zijne *Ultima patientia*, p. 182) het »naerder reglement", en beloofden, op den reeds vroeger afgelegden eed, dat zij dit »nae alle zijne forme ende inhouden" zouden

Digitized by Google

een der oudste en meest illustre Katholieke vereenigingen hier te lande.

In plaats echter van bij Roomschen en Onroomschen zin voor eendracht te wekken en tusschen hen den vrede te bewaren — hetgeen, volgens de nieuwe, onlangs „aengecomen" Broeders, van hun toetreden tot gemelde corporatie de hooge en loffelijke bedoeling zou zijn geweest[1]) — bracht dit, zoo binnen als buiten 's-Hertogenbosch, aanvankelijk geen geringe onrust en, kort daarna, de grootste verbittering teweeg.

Immers hekelden tal van Hervormden — met name de streng-Calvinistische partij — zorgvuldig bedacht op het weren der „Paepsche stouticheden"[2]), al terstond den eersten „gemeynen ende solemnelen" maaltijd, door de nieuwe met de oudere leden der Confrerie op een Roomschen heiligen-dag gevierd; waarbij aan allen, zonder onderscheid, naar Katholiek gebruik, wel visch, doch

---

nakomen. Vgl. *Kort. ende opr. verh.*, blz. 6; Maresius, *Ultima pat.*, p. 94; Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 336—338; Hezenmans, *a. w.*, blz. 110.

[1]) Naar de Bossche magistraat eenigen tijd later aan die van Utrecht schreef »behoorde dese actie by een yder gepresen ende voor goet geoordeelt te worden, als hebbende veele superstitien die noch bedectelyck inde voorschreven Broederschap in swang gingen doen cesseren, ende dese stadt in seeckerheyt gestelt tegens de machinatien die aldaer conden gesmeet worden by een groot getal der voornaemste Papisten deser stadt ende haerder meijerije, die volgens hare oude usantien ende door de permissie aende selve by de capitulatie met dese stadt gemaeckt, gegeven, tot allen tyde haere vergaderinge mochten houden". *Not. Utr. vroeds.*, 14 Nov. (o. s.) 1642.

[2]) In een gravamen (zie Art. 47), door de Goudsche classis ter behandeling toegezonden aan de provinciale synode van Zuid-Holland, 6—25 Juli 1643 te Brielle vergaderd, werd als tot de »stouticheijt der Papisten" o. a. gerekend te behooren: »de schone praetexten ende discoursen van des roomschen Paus neutraliteyt ten aensien van dese vereenichde Nederlanden; item het herstellen ende aeterniseren vande ordre der Johanniten (waervan de eerw. broeders van Gelderlant in publycken druck waerschouwen); oock vande fraterniteyten van Maria, etc.". *Acta syn. part. Z. H.*, Brielle, 1643. Vgl. Maresius, *Ultima pat.*, p. 277—278.

Digitized by Google

geen vleesch werd voorgediend [1]). Buitengewone ergernis gaf daarenboven het feit, dat, in bedoelde corporatie, als proosten zitting hadden genomen twee „dienstdoende" ouderlingen; één uit de Hollandsche en één uit de Fransche of Waalsche gemeente van Den Bosch [2])!

Tot hen, die „desen kameel sonder kaeuwen niet konden doorslicken", maar in hunne conscientie zich gedrongen voelden „dit grove zaet met fijnder seeve te siften", behoorde ook Cornelius Lemannus [3]), predikant bij de Gereformeerden te 's-Hertogenbosch [4]). Onzeker nochtans hoe zich te gedragen ten opzichte van hetgeen binnen den kring der Broederschap was voorgevallen, meende hij den raad te moeten inwinnen zijner vrienden Udemans en Voetius [5]); beiden, naar hij wist, in de

[1]) *Kort ende opr. verh.*, blz. 6. Vgl. daarmede het geschrift: *Retorsio calumniarum*, p. 15—16.

[2]) »Ex illis tredecim quos illust. d. Brederodius secum per transactionem sodales assumpsit, quinque fuerunt in regimine ecclesiae Gallo Belgicae, vel seniores vel exseniores". Maresius, *Ultima pat.*, p. 349. Vgl. *Retorsio calumniarum*, p. 13. Tot dat vijftal behoorden o a. de Lieve-Vrouwe-broeders: Andries de Fresne, Johan Gans en Otto Copes; zie *Livre synodal*, op de jaren 1637—1638, 1640—1641 en 1643. Ouderling bij de Nederduitsch-Gereformeerde kerk, en naderhand eveneens lid der Bossche confrerie, was mr. Lazarus van Zonst; zie *Acta syn. part. Z. H.*, Gouda, 1640, art. 3. Vgl. hierboven, blz. 92, aant. 6, alsook Voet., *Confr. Mariana*, p. 21. »Neque etiam noveram, multo minus conjicere aut ausus fueram aut poteram, esse ex laudatis ecclesiae reformatae senioribus et diaconis, qui hoc a conscientia reformatae religionis, et tam sancti muneris impetrarent"; en p. 22: »Cum haec dico, et antehac indefinite casum definivi, nolim quidquam praejudicare ipsorum pietati et zelo, quem in aliis objectis casibus speciatim in tuendo regimine ac disciplina Gallo-belgicae ecclesiae ostendisse dicuntur. Quanti et quales in istoc genere sint, meum non est inquirere aut judicare; Domino suo stant et cadunt".

[3]) Cornelius Lemannus, in Aug. 1626 als proponent te Broek in Waterland bevestigd, was van Febr. 1632 tot Sept. 1668, toen hij stierf, predikant te 's-Hertogenbosch.

[4]) Toentertijd waren in Den Bosch predikant: Everhardus Schuylius, Franciscus Nicolai de Wael (vgl. *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 329), Cornelius Lemannus, Henricus Conradi en Isaacus Valckenarius.

[5]) »Scripsi ego ad viros doctissimos, d. Voetium, et d. Udemannum, expiscaturus quid de negotio hoc Mariano sentirent". *Retorsio calumniarum*, p. 9.

Digitized by Google

Bossche zaken „niet onervaeren" [1]). Bovendien bestond er voor hem nog een andere, meer rechtstreeksche aanleiding om aan laatstgenoemde te schrijven [2]). Door toedoen namelijk van zijn Vughtschen ambtsbroeder, Jacobus Focanus [3]), had hij enkele theses ontvangen [4]), handelende over „indirecte" en „geparticipeerde" afgoderij [5]); welke theses eerlang onder voorzitterschap van Voetius aan Utrechts academie publiek zouden worden verdedigd en die samenhingen met het vraagstuk, dat binnen de muren van 's-Hertogenbosch veler gemoederen in spanning hield. Te gelijk dus, dat hij hem zijnen dank betuigde voor de toegezonden stellingen, verzocht hij den Stichtschen „professor theologiae" zoo volledig mogelijk te worden ingelicht, omtrent het geoorloofde eener toetreding van lidmaten der Gereformeerde kerk tot de Lieve-Vrouwe-broederschap [6]), als zijnde deze, wat betrof hare godsdienstige en staatkundige beginselen, eene zuiver Roomsch-katholieke vereeniging.

Voetius' antwoord op den brief van Lemannus liet zich

---

[1]) *Kort ende opr. verh.*, blz. 7. Vgl. *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 327. Zie ook Voet., *Confr. Mariana*, p. 335—336.

[2]) Lemannus' schrijven aan Voetius, gedagteekend 6 Mei 1642 en door den Stichtschen professor »ex belgico in latinum de verbo ad verbum" overgezet, was opgenomen in diens *Confr. Mariana*, p. 411—415. Zie ook *Retorsio calumnarium*, p. 9—10.

[3]) *Dispp. select.*, t. IV, p. 96, gewaagde Voetius van Jacobus Focanus als van een »theologus in literis, historiis, et scriptis politicis apprime versatus".

[4]) »Unum solummodo exemplar missum rev. ministro N. per fratrem in hac academia studiosum; idque more solito, jam enim a quinque annis, ni fallor, omnia exemplaria thesium mearum consecutus est me aut fratre curante". Voet., *Confr. Mariana*, p. 341—342.

[5]) De idololatria indirecta et participata, pars prima, 21. Maji 1642. Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 234—245.

[6]) »Necessitas insuper mihi est super negotio aliquo hic nobis objecto ad te (si non gravate accipias) recurrendi et judicium tuum super eo requirendi, quod mihi erit oraculi vice". Voet., *Confr. Mariana*, p. 411—412. Zie voorts hierachter, bijlage XXXIV, waar de geheele brief van Lemannus staat afgedrukt.

Digitized by Google

niet wachten [1]) en bleek even duidelijk als beslist. „Ick hebbe met verwonderinge gelesen [2])" — dus meldde hij zijnen geestverwant te 's-Hertogenbosch — „den casum conscientiae, die U. E. voorstelt: of een litmaet der gemeynte vermagh hem te begheven in de fraterniteyt van Maria, in het Pausdom alsoo ghenoemt? Ick en vermoede in het minste niet, dat u E. sulcks vraeght uyt twijffelinge, maer veel eer om andere redenen.

De decisie van dese casus dunckt my so klaer te sijn, of immers behooren te sijn by alle Gereformeerden, als het licht der sonnen. De definitie ende beschrijvinge van de Fraterniteyt met hare requisita, roept luyde, datse formâ, objecto, fine efficiente, Roomsch-pauselijck ende afgodisch is, ende volgens dien in se et per se mala, pessima, abominanda, detestanda [3]). Soo een Gereformeerde hem daer in vermengt, is 't: 1. een gemeynschap met

---

[1]) Postulato hujus reverendi fratris et symmistae, cum refragari nec vellem nec possem, otium tamen aut animus vix esset multis ad eum perscribendi, usus sum occasione, quae tum proclivis erat, et operae quasi parcens, disputatione de Idololatria indirecta (cujus omnem fere materiam paucis ante mensibus publicae praelectiones locorum communium explicuerant) hunc casum una proposui, per subsumtionem et analogicam consequentiam applicatione facta, et selectis ex thesewn et hypothesewn explicatione ac demonstratione per totam disputationem sparsa, quae propius huc facere viderentur". Voet., *Confr. Mariana*, p. 4. Vgl. Maresius, *Ultima pat.*, p. 321.

[2]) *Kort ende opr. verh.*, blz. 8.

[3]) In zijne disputatie De errore et haeresi schreef later Voetius: »Theologicum errorem voco, qui repugnat veritati alicui quam theologia tradit. Committitur autem error ille circa determinationem assertionis alicujus in thesi aut in hypothesi; qualem errorem appellare liceat casuisticum. Exemplum prioris est, sanctos religiose colendos, festa in honorem eorum celebranda, sub patrocinio et invocatione (uti loquuntur) eorum preces fundendas, salutem curandam, etc. Posterioris est, confraternitates sacras Antonii, Sebastiani, Mariae, etc. in Papatu antehac erectas, esse retinendas a Reformatis, et interpolandas; seu Reformatos posse absque scrupulo conscientiae, se iis collegiis inserere, et in eorum erectionem ac statuta una cum Pontificiis jurare, addita clausula, ne praejudicet religioni Reformatae". Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 706.

Digitized by Google

eens anders sonde, of een mede-deelinge van afgoderye; 2. een schijn des quaets; 3. een aenleydinghe tot vallen in de ghemeynschap van afgoderye ende 't antichristendom; 4. 't is ergernisse.

Daernae: d'objectien en schandelijcke excusen, die hier tegen gebracht werden, en sijn niet weert om te beantwoorden. Is dat de wegh om de Papisten te winnen, so en wete ick niet wat het is, hen in haer afgoderye te stijven, ende in haren dreck te helpen smooren [1]).

Daernae: dese Fraterniteyt en kan niet gereformeert of tot een andere forme gebracht werden, als de gilden van smeeden ende schoen-makers, die burgerlijck sijn of immers puer burgerlijck konnen gemaeckt worden, ende het inkomen tot pios usus geimplojeert, gelijck sulck in de nabuerige plaetsen is geschiet. En so dit niet en geschiet, so moet ten minsten een gereformeert Christen, die de wellusten niet liever en heeft als God, hem van hare maeltijden ende smeeringen onthouden [2]).

Wat sal ick seggen van sijnen naem in hare gilde te laten opteyckenen, ende daer eenige beloften te doen, al waert maer in 't generael; men kan dat niet genoech verfoejen. 't Is of yemandt hem in een Broederschap stelde van eenige Turcksche of Heydensche devotarissen,

---

[1]) Van die Bossche papisten was Utrechts professor alleszins op de hoogte. »Quotidie haec et similia auribus nostrorum ingeruntur, et nominatim in illa urbe nostri hoc experti sunt, cujus testes ministri, qui in prima plantatione illic desudarunt, quique non destiterunt fideliter ill. dd. ordd. eorumque ad negotia istius urbis delegatis, quavis occasione hoc referre (vgl. *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 320—324), ut tanto melius ad occasiones et species idololatriae aliorumque malorum tollendas ac praecavendas eos animarent". Voet., *Confr. Mariana*, p. 310. Vgl. *Retorsio calumniarum*, p. 15. Had indertijd Voetius zijn zin gekregen, dan was de Lieve-Vrouwe-broederschap te 's-Hertogenbosch voorgoed opgeheven. Zie Maresius, *Ultima pat.*, p. 110; Hezenmans, *a. w.*, p. 113.

[2]) »Dixi non tam convivium seorsim sumtum, quam totam fraternitatem et confoederationem Marianam esse idolothyton". Voet., *Confr. Mariana*, p. 364.

Digitized by Google

ghelijker soodanighe oock sijn, ende dan excuseerde, dat hy het dede met een andere intentie als de Turcken ende Heydenen, ende dat hy daer mede noch hare religie, noch hare dienst des patroons van die gilde, noch yets Turcks of Heydensch ende approbeerde, soude dat genoech zijn, ende wel accorderen met 1. Cor. 8. vs. 10: So ymant u, die de kennisse hebt, siet in der afgoden tempel aensitten, en sal de conscientie desselven, die swack is, niet gestijft worden, om te eten die dingen, die den afgoden geoffert sijn? Ende sal de broeder, die swack is, door uwe kennisse verlooren gaen, om welcken Christus gestorven is? Soude men met recht niet mogen seggen: protestatio contraria facto? Nu ick bedroeve my, ende walge dese vuylicheden verder te roeren. De Heere wil sijn volck reformeren in leere ende leven, ende sijn dienaren over al voorsichticheyt geven, om te strijden voor de waerheydt, die eenmael den heyligen is gegeven" [1]).

Zoo wist dan de Bossche prediker uit dit schrijven voldoende, hoe hij zich — „tot beter onderrechtinghe van anderen ende tot sijn eyghen behulp" — bij het beantwoorden van den gestelden „casus conscientiae" te gedragen had [2]); vooral, nu hem door zijn hooggeschatten vriend te gelijker tijd was toegezonden de driedeelige disputatie [3]), die het vraagstuk der „bedeckte ende mede-

---

[1]) Geheel in denzelfden geest schreef Voetius aan Udemans (vgl. hierboven, blz. 98), 27 Juni 1642; van welken brief mij een getrouwe copie naar het H. S., in bezit van dr. H. H. Kuyper, door dezen welwillend is toegezonden. Zie hierachter, bijlage XXXV.

[2]) *Kort ende opr. verh.*, blz. 7.

[3]) Zie hierboven, blz. 99, aant. 5. »Pars secunda" van bedoelde disputatie werd gedefendeerd 28 Mei en »pars tertia" 14 Juni 1642. Uit de toezending óók van dit laatste deel aan Lemannus volgt, dat Voetius' schrijven eerst na half Juni 1642 door den Bosschen predikant ontvangen werd. De eerste en de tweede uitgave dier disputatie verschenen nog vóór 1650; zie Voet.,

Digitized by Google

gedeylde afgoderye" [1]), schier van elken kant [2]), „gheleerdelijck" [3]) in het licht stelde. Dat hierbij de nieuw „aengecomen" Lieve-Vrouwe-broeders niet werden ge-

---

Dispp. select, t. III, p. 236, 285, 347. Bovendien liet Utrechts theologiae professor, den 5den October 1642, na het eerste gedeelte zijner disputatie »De pseudo-precationibus, rosariis, litaniis, etc.", door Lambertus van den Waterlaet vier corollaria verdedigen, alle betrekking hebbende op Onze-Lieve-Vrouwe-broederschap. Zie *Dispp. select.*, t. III, p. 1037 en hierachter, bijlage XXXVI.

[1]) *Kort ende opr. verh.*, blz. 8.

[2]) Over de Broederschappen in het algemeen en over die van Onze-Lieve-Vrouwe te 's-Hertogenbosch in het bijzonder handelde Voetius in zijne *Dispp. select.*, t. III, p. 263, probl. VIII en p. 278, probl. XIV. »An fraternitas Mariae" — zoo heette het op laatstgenoemde plaats — »a magistratu reformato, qui tollere potest, bona conscientia tolerari publice aut relinqui debeat, repurgata sc. (uti dicitur) ab idololatria papali; et si magistratus hoc faciat, an ullus reformatus tali fraternitati adscribi possit, sub conditione de non praejudicando suae religioni". Dat dit vraagstuk juist naar aanleiding van Lemannus' brief in »pars tertia" der bedoelde disputatie door Voetius werd opgenomen, blijkt reeds hieruit, dat onder deze problemata nummer XIV tweemaal voorkomt, namelijk p. 278 en p. 285. Bij probleem XIII sluit rechtstreeks aan: niet het eerste nummer XIV, maar het laatste nummer XIV. En toch ontkende Voetius, dat hem Lemannus het daareven gemelde problema aan de hand zou hebben gedaan. »Imprimis doleo, fideli ministro, viro integerrimo, et hac in parte innocentissimo N. (sc. Lemanno) istam hypothesin una cum aliis imponi, quasi ille mihi suggessisset. Uno verbo respondeo, esse testimonium falsum contra proximum. Nec ab illo, nec a quoquam mortalium mihi suggesta sunt". Voet., *Confr. Mariana*, p. 307. Vgl. echter Maresius, *Ultima pat.*, p. 321, 350—351.

[3]) Nadat de tien excepties, in bovenvermelde disputatie, p. 246—251, aangevoerd, door Voetius alle beantwoord en bestreden waren, rekende hij (p. 253) zich verplicht, den lezer meer in het bijzonder aan te wijzen: »quid liceat et quid non liceat, ut immunes simus ab omni symbolizatione cum idololatria". En nu volgen hier de grootste spitsvondigheden. Zoo bleek het alleszins geoorloofd: »emere ab idololatra Ethnico, aut nomine tenus Christiano vestem, cibum, medicamentum aliaque ad animalem vitam necessaria; aut operam ejus conducere, eaque uti in rebus et operibus necessariis, praesertim ubi non suppetunt alii quam idololatrae. Hoc enim in casu non uteris idololatra qua tali, nec opera ejus sub sigillo idoli". Uit dien hoofde keurde de hoogleeraar dan ook af, wat hem door een achtenswaardig burger van Den Bosch ten jare 1615 was medegedeeld, met betrekking tot sommige Roomsch-katholieken aldaar »qui Sylvaeducis cum adhuc Papatui et regi Hispaniae subjecta esset, renuebant vesci caseo Hollandico; quod scil. in haereticorum terra, et ab haereticis paratus esset".

Digitized by Google

spaard [1]), liet zich van een strijdlustig kampioen als de Stichtsche hoogleeraar verwachten.

Maar ook Lemannus, door de ontvangen „brieven [2]) ende dispuyten" in zijne opvatting der zaak ten volle bevestigd, aarzelde geen oogenblik, het afkeurend oordeel van zijn geestverwant Voetius mede te deelen zelfs aan sommige leden der Bossche confraterniteit [3]). Dit had straks ten gevolge, dat zijne excellentie de graaf van Brederode, met de overige heeren „vande Gereformeerde religie", tot Samuel Desmarets [4]), professor aan de illustre school en predikant bij de Waal-

---

Daarentegen verklaarde Voetiuszelf, p. 263, dat het ongeoorloofd mocht heeten te spreken van: »S. Mariae stramen lecti (Onzer-Lieve-Vrouwen-beddestroo), S. Virginis chlamys, clavis S. Petri, lignum S. Crucis, etc"; om voorts op te merken: »Imprimis hic notanda nomina sequentia, quae profanum abusum nominis divini implicant, ut herba S. Trinitatis, radix S. Spiritus; item palma Christi; huc pertinet lachrymae Christi, qua denotatur delicatum vinum".

[1]) Met den meesten nadruk verzekerde Voetius, *Dispp. select.*, t. III, p. 354, dat het hier de zaak en niet de personen gold — »ne gravissima suspicione laborarem, quasi volupe mihi esset in viros optimates incurrere, eosque θεατρίζειν; inter quos tamen aliquos propius noram, et tanquam religioni et ecclesiae addictissimos patronos, mihique benevolos fautores suspiciebam". Vgl. Maresius, *Ultima pat.*, p. 85: »Nemo est illorum, adversus quos extortae tibi sunt hae theses, qui semper te pluris non fecerit".

[2]) Ook de Zierikseesche predikant Udemans had de door Lemannus opgeworpen vraag beantwoord met een krachtig: »ick segghe, neen, absolute". Zie *Kort ende opr. verh.*, blz. 7. Vgl. Voet., *Confr. Mariana*, p. 84.

[3]) *Kort ende opr. verh.*, blz. 8—9. Vgl. *Retorsio calumniarum*, p. 12—13.

[4]) Samuel Desmarets werd 9 Augustus 1599 te Oisemont in Picardie, thans departement de la Somme, geboren. Evenals Voetius behoorde hij tot de leerlingen van Gomarus. Na een bedrijvig, zeer onrustig leven, achtereenvolgens te Parijs, Saumur, Genève, Laon, Falaise en Sedan gesleten, kwam Maresius omstreeks het begin van Mei 1636 uit Maastricht, waar hij de betrekking van Fransch predikant had vervuld, naar Den Bosch over. Bij zijn vertrek gedacht de Maastrichtsche kerkeraad in een schrijven aan het consistorie van 's-Hertogenbosch »les grandes et fidèles services quicelui sieur de Maretz a rendu non seulement en l'érection et culture de cette église, mais à toutes les églises en ces quartiers, et les courageuses et laborieuses oppositions aux adversaires de la vérité (t. w. de Roomsch-katholieken). Den 18den Mei werd hij in zijn dienst bevestigd door De

Digitized by Google

sche gemeente van 's-Hertogenbosch, het „instantelijck" verzoek richtte, om, zoo krachtig mogelijk, voor hen te willen opkomen als gezworen leden der Lieve-Vrouwebroederschap [1]).

Had reeds deze en gene uit hun midden Maresius indertijd geraadpleegd over zijn toetreden tot bedoelde Confrerie, en bij die gelegenheid ten antwoord ontvangen, dat de eischen voor het lidmaatschap „niets waeren vervaetende prejudiciabel aende devoiren van eene goede conscientie, noch contrarie aende professie der Gereformeerde religie" [2]), zoo verlangden thans allen te zamen, dat hij „seeckere verantwoordinge van haere oprechtigheyt ende goede intentie" zou publiceeren, ten einde, gewapend met deze apologie, zich te kunnen verdedigen tegenover „de blasme ende injurie haer calumnieuselijck angedaen" [3]).

Nadat belanghebbenden hetgeen door den professor-

Lecherpierre (ook wel De la Rivière geheeten), die bij gemelde gelegenheid preekte »avec une robbe (toga); un habit de bienséance et plus convenable à l'honneur du ministre, usité en presque toutes les églises Reformées en France, à Genève, à Sedan, etc.". Desmarets volgde hem hierin na. Zie *Extraits des actes du consistoire de l'église Wallonne de Bois le Duc*, 1632—1867, *par J. L. Roulet, pasteur*; berustende in de Bibliothèque Wallonne te Leiden. Voor meerdere bijzonderheden omtrent zijne lotgevallen is niet onbelangrijk de beschrijving door hemzelven ervan gegeven, *Ultima pat.*, p. 380—397. Zie ook de dedicatie van dat geschrift aan Desmarets' broeder, Carolus Maresius, J. U. L. »in suprema Parisiensium curia advocatus celeberrimus".

[1]) »Igitur solemnem ad me instituunt deputationem, et rogant ut quandoquidem a celebri theologo, praeter jus et fas ita impetebantur publice, publico quoque scripto, ego theologus, rei gestae veritatem, et ipsorum in ea gerenda rectam et synceram intentionem exponerem". Maresius, *Ultima pat.*, p. 96.

[2]) Maresius, *Ultima pat.*, p. 114. Zie ook p. 95: »Has conditiones cum non nemo ex optimatibus mecum communicasset et petiisset quid de tota hac re sentirem, professus sum ingenue nihil me in ea videre quod juste posset reprehendi aut religiosae communionis cum idololatris accusari". Vgl. daarmede Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 357 en *Retorsio calumniarum*, p. 23, 24.

[3]) Maresius, *Ultima pat.*, p. 113—114.

Digitized by Google

prediker was opgesteld zorgvuldig hadden „gelesen ende herlesen" [1]) deed deze zijn vlugschrift „ter vindicatie" van de eer der Bossche „gequalificeerden" in Augustus 1642 het licht zien, onder den titel: Defensio pietatis et synceritatis optimatum Sylvae-ducensium, in negotio sodalitatis quae a Beata Virgine nomen habet, testibus veritate et charitate [2]).

Als blijk van goede verstandhouding zond Maresius, nog eer de „Diatribe" — gelijk hij zijn in druk gegeven boekje [3]) noemde — voor het groote publiek te koop werd gelegd, den Stichtschen collega daarvan een exemplaar ten geschenke; met bijgevoegden, eigenhandig ge-

---

[1]) Maresius, *Ultima pat.*, p. 114. Zie ook p. 96: »Scriptionem igitur eam adornavi, quae in ipsorum pleno collegio lecta ac relecta et communi omnium calculo approbata, postea ipsorum sumptibus et authoritate edita fuit". Vgl. *ibid.*, p. 317.

[2]) *Defensio pietatis et synceritatis optimatum Sylvae-ducensium, in negotio sodalitatis quae a B. Virgine nomen habet, testibus veritate et charitate; per Samuelem Maresium, s. theol. d. et profess. in schola Sylvaed. et eccl. Gallo-Belg. pastorem.* Sylv.-Duc., 1642, in 4°. Aan dit verweerschrift ging vooraf een woord tot den lezer, gevolgd door een »lemma Thesium" en de disputatie over »problema XIV", — eveneens voorkomende in Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 278—284.

[3]) Een exemplaar dezer uitgave der »Defensio", bevindt zich, blijkens den in openbaren druk gegeven catalogus (2de ged., n°. 852), op de boekerij van het provinciaal genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant. Het mocht mij echter niet gebeuren, dat ter inzage te ontvangen; want — zoo werd mij bericht — »het reglement van dit genootschap veroorlooft niet aan anderen dan leden boeken uit te leenen". Beter slaagde ik voor mijn doel met de editie in 12°, van het jaar 1643, gedrukt »juxta exemplar Sylvae-ducense", en uitgekomen bij Johannes van Dokkum, »scholae illustr. typogr.". De Koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage vertrouwde mij haar boekje welwillend in bruikleen toe. Omtrent deze uitgaaf berichtte Maresius, *Ultima pat.*, p. 106: »Prostat ipsorum (n. optimatum Sylvae-ducensium) Defensio a me scripta, et nuper recusa, me inscio, eadem forma qua Specimen (n. Voetii)". Bedoelde »Defensio" werd door Desmarets opgenomen in zijne *Ultima patientia*, p. 1—83, en daaruit citeer ik hier.

Digitized by Google

schreven brief [1]), in welken hij Voetius de plechtige verzekering gaf, dat die „Defensio pietatis" geenszins beoogde hem, den „theologus consummatissimus", ook maar eenigermate in naam of faam te schaden [2]). Veeleer had ze ten doel: op de zachtste en meest vriendschappelijke wijze de beschuldigingen te weêrleggen, in zekere thesis der Bossche magistraat voor de voeten geworpen. Immers door met deze taak iemand te belasten, Voetius zoozeer genegen als hij [3]), liep genoemde overheid wel het minst gevaar Utrechts theologiae professor te krenken of te kwetsen [4]).

In overeenstemming met dien brief begon dan ook Mare-

---

[1]) Die brief, gedateerd 25 Aug. 1642, werd later achter de »Defensio pietatis" afgedrukt, onder den titel: Epistola Samuelis Maresii ad clarissimum Voetium, cum ei misit defensionem optimatum Sylvae-ducensium. Reeds 29 Augustus daaraanvolgend antwoordde Voetius den Bosschen ambtgenoot, en bracht dezen zijn dank voor het hem toegezondene. Maresius, *Ultima pat.*, p. 343, 368.

[2]) »Haec mea diatribe eo libentius ad te venit, quod licet ad tuas theses scripta, ea tamen omnis non in te, sed pro te sit". Maresius, *Ultima pat.*, p. 84. Vgl. ook p. 96.

[3]) »Et cum publica accusatio thesium tuarum publicam excusationem pro nostris exigeret, praestat eam mihi fuisse demandatam, tibi in omnibus addictissimo, quam alteri alicui, qui te minus coluisset et plus aceti quam olei suo sermoni infudisset". Maresius, *Ultima pat.*. p. 85.

[4]) Waren bovenvermelde letteren volgens den onbekenden steller van het *Kort ende opr. verh.*, blz. 9: »vol lieffelijck-gevley ende schalck bedrogh" — een ander, niet anoniem tijdgenoot, Samuel de Lecherpierre, predikant bij de Waalsche gemeente te Delft, sprak over Maresius' schrijven als over »die gegalde-honich brief" (*Kort ende opr. verh.*, blz. 12); aan welke laatste qualificatie ook de Stichtsche hoogleeraarzelf, in vervolg van tijd, niet ongeneigd scheen zijn zegel te hechten. Zie Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 355. Vgl. *Retorsio calumniarum*, p. 11—12, waar de schrijver aan Maresius deze woorden toevoegde: »sic laudibus misces contumelias, ita adularis, ut magis pungas; balas ut agnus, sed cornua habes.... Artes hae sunt, non nostri ordinis, sed illorum qui ordinis nostri sunt maculae: simulant amicitiam, et necant; dum osculantur, ense feriunt; in faciem conspuunt, et honori consuluisse videri volunt; benevolentiae speciem admiscent, dum perniciem moliuntur".

Digitized by Google

sius zijne „Defensio pietatis" met op te merken, dat hij zich volstrekt niet vijandig wilde plaatsen tegenover de stellingen, door Rodolphus van Noortdyck den 14den Juni 1642, onder Voetius' voorzitterschap, aan de Stichtsche academie verdedigd [1]); althans niet, wat den hoofdinhoud daarvan betrof. Echter hield hij zich overtuigd, dat Utrechts hoogleeraar, te oordeelen naar de „hypothesis", toegevoegd aan de „thesis", van het in Den Bosch gebeurde ten eenenmale verkeerd was onderricht geworden [2]). Ook vertrouwde Maresius, dat Voetius achterna zelf zou inzien, hoe hij beter zou hebben gedaan met zijne bezwaren omtrent de door hem aangevallen Confraterniteit in eene private briefwisseling tegenover sommige der tot haar toegetreden Protestantsche Broeders uiteen te zetten, dan door die, bij monde van een derde, publiek te doen verdedigen op een dispuutcollege; — voorzeker het ongeschiktste middel om de veertien „gequalificeerde" Bosschenaars, zoo zij al hadden gezondigd, tot inkeer te brengen en hen schuld te doen belijden [3]).

Ten einde de lezers zijner „Defensio" aanstonds op de hoogte te stellen van de onjuiste berichten, waarmeê men Voetius' lichtgeloovigheid verschalkt en diens goed vertrouwen misbruikt had [4]), achtte Desmarets het

---

[1]) Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 278—285; Maresius, *Ultima pat.*, p. 1—12.

[2]) »Neque ideo cl. Voetii sententiae quoad thesim, debebo reluctari; Dei gratia inter nos super ea convenit. Solum ostendam ipsum in hypothesi deceptum fuisse, et rem totam illi longe aliter quam se habeat fuisse enarratam". Maresius, *Ultima pat.*, p. 16.

[3]) »Offendi potuerunt nostri illis thesibus, cum nihil tale a theologo celeberrimo meriti sibi videantur, non emendari". Maresius, *Ultima pat.*, p. 17.

[4]) »Sed praecipua culpa est penes eum, quisquis ille sit (Maresius doelde hier op Lemannus), qui viro candidissimo et synceritatis antiquae, praeter jus et fas imposuit, eique fuit author haec non satis excocta in vulgus emittendi.... Credulitatis nimiae culpa viri clarissimi, recidit in sycophan-

Digitized by Google

noodig hun mede te deelen, hoe de zaak in quaestie zich metterdaad had toegedragen [1]). Ofschoon gereedelijk erkennende, dat de statuten der Lieve-Vrouwe-broederschap eertijds verschillende bepalingen inhielden, zoo ten opzichte van staatkunde als van godsdienst, welke moeielijk waren overeen te brengen met de leerstukken der Gereformeerde kerk [2]), trok niettemin Maresius beslist partij voor zijne excellentie den graaf van Brederode en de andere Hervormden, die, uitsluitend op politieke voorwaarden, hun lidmaatschap der Confrerie hadden aangevraagd en verkregen; te niet doende tevens, bij formeel contract daaromtrent met de Broeders-papisten gesloten, alle vroegere Roomsch-

---

tam, qui ejus facilitate et candore abusus, eum huic querelae objecit, et controversiae non necessariae implicuit". Maresius, *Ultima pat.*, p. 17, 18. »Dum advocatus sodalitatis Marianae impudentius debacchatur in eos qui hanc causam detulerunt ad d. Voetium", luidde het in de *Retorsio calumniarum*, p. 12. Zie ook p. 15: »Jam ante novit, vir doctissimus (Voetius), ad unguem, quid sit de istis Marianis, et quid de reliquis in orbe Papali, sodalitatibus: optime etiam illi perspectum erat quid sit de hac nostra sodalitate Mariana; ipse enim cum d. Udemanno, d. Swalmio aliisque praestantissimis viris, aliquo tempore fundationi et reformationi hujus ecclesiae, sedulus incubuit".

[1]) Maresius, *Ultima pat.*, p. 20—29.

[2]) In strijd met de onwraakbare verklaring der stichtingskaart, hield Maresius staande, dat de Bossche Lieve-Vrouwe-confrerie niet zoozeer was eene vrome vereeniging als wel eene burgerlijke instelling; een gild, welks leden elkander wederkeerig hadden te beschermen en onderling bij te staan. »Coaluerat primum, ut vetus illa fert institutio, inter clericos et laicos indifferenter, sed tandem visa est ad solos fere laicos rediisse". Maresius, *Ultima pat.*, p. 19; cf. *ibid.*, p. 29, 58, 77, etc. Vgl. Hezenmans, *a. w.*, blz. 114—115, en Voet., *Confr. Mariana*, p. 158. Ook Voetius voormalige leerling en huisgenoot, Jacobus van Oudenhoven (zie *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 374, aant. 3) ging van een soortgelijk beweren uit; nochtans met dit verschil, dat hij onderscheid maakte tusschen de godsdienstige corporatie, gebonden aan de devote vereering van Onze-Lieve-Vrouwe van den Bosch, en de wereldsche confrerie, die, enkel bestaande uit »zwanenbroeders", wederzijdsch hulpbetoon ten doel had; eene voorstelling, ongetwijfeld meer product van 's mans weelderige phantasie dan gebouwd op het getuigenis der historie. Zie J. van Oudenhoven, *Beschryvinge der stadt ende meyerye van 's Hertogen-bossche*, 1649, blz. 27; vgl. Hezenmans, *a. w.*, blz. 4—9; 116—117.

Digitized by Google

katholieke vormen en voorschriften [1]). Maar, in plaats van die toetreding der „gequalificeerde" Protestranten op prijs te stellen, omdat ze voorgoed een einde maakte aan tal van „afgodische" gebruiken [2]), of te erkennen, dat de stedelijke regeering aldus het best beveiligd werd tegen mogelijke complotten der Roomschgezinde Lieve Vrouwe-broeders, en dat men — wat meer was — onder wederzijdsch overleg, de inkomsten der Confraterniteit nu wezenlijk ad pios usus kon besteden — vonden enkele stugge en steile Gereformeerden hierin veeleer gereeden grond tot heftige verontwaardiging. En, zulk een zegsman had Utrechts theologiae professor zijn overdreven noodkreet doen hooren!

---

[1]) »Quod ergo jure non potuisset a nolentibus extorqueri, debuit quodammodo a volentibus per transactionem obtineri. Et cum neque per vim illi coetus possent disturbari, nec sine offendiculo et periculo ferri, hoc solum restabat consilium, ut Reformati, specie honoris et concordiae inter cives servandae praetextu, ad illud Sodalitium admitterentur; sua praesentia dissipaturi quicquid vel superstitiosi, vel Reip. noxii in illis coetibus fieret; Sodalitatis reditus ad bonos et vere pios usus conversuri, et sua admissione Societatem, hactenus non minima sui parte superstitionibus addictam, in mere politicum collegium mutaturi". Maresius, *Ultima pat.*, p. 22; cf. *ibid.*, p. 329.

[2]) Te ontkennen valt het niet, dat Maresius de bezwaren, door Voetius in diens disputatie tegen de Bossche confrerie aangevoerd, meermalen als met den Franschen slag poogde te weêrleggen. Dit geldt onder anderen van de verklaring, *Ultima pat.*, p. 33, door hem gegeven aan de Roomsch-katholieke zinspreuk, nog heden ten dage geplaatst op het insigne der Broederschap: Sicut lilium inter spinas; waaromtrent hij betuigde: »Sententia haec ex Cantico Salomonis desumta, minus bene ad B. Mariam trahitur a Pontificiis, et convenit potius Ecclesiae. Interea tamen si eam sodales testarentur communi totius collegii decreto usurpari a se per accommodationem, non de Maria, vel de Ecclesia, sed de suamet sodalitate, quae ad alia civitatis collegia mercatorum, nautarum, gladiatorum, lanionum, sit revera *ut lilium inter spinas*, et tantum dignitate et fragrantia inter illa emineat, quantum lenta solent inter viburna cupressi, et tollerentur incommoda quae hic urget vir celeberrimus, et querelis super eo os occluderetur". Geen wonder, dat de »vir celeberrimus", Voetius, zich door zulk eene redeneering niet van de wijs liet brengen. Vgl. *Retorsio calumniarum*, p. 17, 20. Voor meerdere staaltjes in dienzelfden geest, zie Maresius, *Ultima pat.*, p. 27, 54, 60—63, 67, 78—82.

Digitized by Google

Na deze uiteenzetting der zaak alsook van het standpunt, daarbij door hem ingenomen, zocht Desmarets aan Voetius duidelijk te maken, dat deze de veertien nieuwe leden der Bossche confrerie in menig opzicht veel strenger had gevonnist dan met de billijkheid was overeen te brengen [1]). Tevens trachtte hij zijnen Stichtschen collega eene reeks van bewijsgronden te leveren en te „vindiceeren", geschikt om zijne illustre lastgevers vrij te pleiten van alle zonde wegens hun lidmaatschap der Confrerie [2]); terwijl hij ten laatste „met bescheidenheid", naar hij verzekerde, de redenen opsomde en beoordeelde, die Utrechts theologiae professor er toe hadden gebracht, de smet hun aan te wrijven van „indirecte" en „geparticipeerde" afgoderij [3]).

Hoewel in Maresius' vlugschrift nergens met name vermeld, begreep toch Cornelius Lemannus, dat hij daar kennelijk genoeg was aangeduid, om, zoo binnen als buiten Den Bosch, te worden gehouden voor Voetius' medestander, en berichtgever in deze veel gerucht makende zaak [4]). Hierdoor onaangenaam getroffen, naar het scheen, zette ook hij zich tot schrijven, en poogde in zijne Retorsio calumniarum [5]) — enkel met een

---

[1]) Maresius, *Ultima pat.*, p. 29—34.

[2]) Maresius, *Ultima pat.*, p. 34—52.

[3]) Maresius, *Ultima pat.*, p. 52—83.

[4]) Lemannus herinnerde, ten bewijze daarvan, zijne lezers o. a. aan wat Maresius had geschreven p. 17 der »Defensio". Zie hiervoor, blz. 108, aant. 4. Vgl. Voet., *Confr. Mariana*, p. 417.

[5]) *Retorsio calumniarum, quas Tertullus, sodalitatis Marianae advocatus, C. L. ecclesiae Sylvaeducensis administro, suppresso nomine impegit, in nupera sua Defensione pietatis et synceritatis (ut vocat) optimatum N. N. in negotio fraternitatis B. Mariae Virginis. Auctore C. L. E. S. M.* Amst. apud Jodocum Broers, anno 1642. De schrijver van het *Kort ende opr. verh.* meldde, blz. 10, dat dit boekje door Lemannus »met sijn eygen hant aen eenige der voornaemste bevel-hebberen in den oorloge, selfs aen sommige Vrouwen-broeders omghedeylt wiert".

Digitized by Google

vijftal initialen geteekend [1]) — de door hem gevolgde handelwijze persoonlijk te verdedigen [2]).

De toon, waarop Lemannus zich bij die „Weêrlegging" uitliet over Maresius en diens hooge lastgevers, in verband met het „zoogenaamd" hervormen der Lieve-Vrouwe-broederschap, gelijk ook de uiterst-vinnige taal [3]), welke

---

[1]) Bedoelde vijf initialen gaven Desmarets naderhand aanleiding tot een laf en zeer onhebbelijk woordenspel. Immers schreef hij, in het derde deel zijner Modesta et necessaria defensio (zie *Ultima pat.*, p. 318): »Haec est illa Retorsio, quae cum has litteras, dignas servo litterato in fronte gereret, C. L. E. S. M. adscribenda fuit potius alicui Cani Latranti Egregio Sutori Mendaciorum, quam Cornelio Lemanno Ecclesiae Sylvaeducensis Ministro". Vgl. *Ultima pat.*, p. 425, en M. Nethenus, *Den overtuyghden Marees met sijn eygen sweert gedood.* Emmerick, 1662, blz. 20.

[2]) »Octobri (an. 1642) jam adulto, virulenta Retorsio exiit quam vere sub Scorpione natam dixeris". Maresius, *Ultima pat.*, p. 318. Zie ook p. 319, waar Desmarets erop wees, dat de »exemplaria (Retorsionis) non fuerunt in omnibus similia". Immers bestond er van Lemannus' boekje een tekst, afzonderlijk voor Holland en, voor 's-Hertogenbosch gedrukt. Bovendien gaf de Bossche professor-predikant in zijne geschriften hier en daar niet onduidelijk te kennen, dat hij Voetius voor den eigenlijken auteur hield van Lemannus' »Retorsio". Vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, praef., p. 70—71; *Pedis et pediculi dial.*, p. 16.

[3]) Ofschoon Lemannus, in de opdracht zijner »Retorsio" aan den lezer, had betuigd (p. 4), dat hij als christenprediker zich verplicht rekende »manum, mentemque abstinere ab ejusmodi invectivis, indignum ratus theologo, par pari referre, et maledicta maledictis retaliare", weêrhield zulks hem niet, omtrent Maresius' persoon te verklaren (p. 3), dat deze was een »homó inquietus, et cui studium litigare, sicut canibus quibusdam insitum in quosvis obvios sine discrimine latrare"; of, aangaande diens apologie te verzekeren (p. 4), dat zij voortkwam uit een »calamus venalis", terwijl hij de »Defensio" zelve afschilderde (p. 18) als een »operosus labor ineptiarum, plenus sycophantiarum, consutus ex calumniis, cavillationibus, sophisticis detorsionibus, dolosis subterfugiis, fictionibus, crudis apertisque mendaciis". Over de »gequalificeerden" in den Bosch bleek Lemannus al weinig beter te spreken, waar hij in zijn geschrift opmerkte (p. 6), dat zij zich, volgens Maresius, bij de Lieve-Vrouwe-confrerie hadden aangesloten »specie honoris, et concordiae inter cives servandae", doch, volgens hem, inderdaad met den toeleg (p. 5) »ut convivia solemnia, et pisculenta diebus Sanctorum festis agitarent". En dan meende Lemannus nog gegronde reden te hebben, zijne »Retorsio" te eindigen met de woorden (p. 24): »Atque hactenus equidem ea quae ad institutum meum pertinere videbantur, breviter excussi, operam dedi, quantum

Digitized by Google

hij zich niet ontzag tegenover beiden te bezigen, gaven straks aanleiding, dat bedoelde „Retorsio", 6 November 1642, van de raadhuispui in Den Bosch door de stedelijke overheid aldaar, bij trommelslag en trompetgeschal, verklaard werd te zijn: een „fameus libel", waarvan het rondstrooien en te koop aanbieden alsmede het nadrukken „expresselijck" verboden was „op peene van vijf-en-twintich guldens voor yder exemplaer contrarie doende te verbeuren" [1]).

Intusschen had Voetius reeds de hand gelegd aan een veel uitvoeriger arbeid, waarin hij, te gelijk met Maresius' apologie, ook het vraagstukzelf der Lieve-Vrouwe-confraterniteit tot in bijzonderheden naging [2]). Nauwelijks ech-

---

potui, ut intra limites inculpatae defensionis me continerem". De Bossche magistraat evenwel dacht daar anders over. Vgl. *Kort ende opr. verh.*, blz. 9, en Maresius, *Ultima pat.*, p. 427—435. Zie ook Rivetus' brief aan Voetius, gedateerd 16 Nov. 1642, in Acquoy en Rogge, *Arch. v. Nederl. kerkgesch.*, dl. IV, blz. 297; en hierachter, blz. 116, aant. 1.

[1]) Bovenbedoeld vonnis, te 's-Hertogenbosch gepubliceerd »inne presentie" van den heere stadhouder, Johan Wolfert, graaf van Brederode, ten overstaan der beide schepenen David van den Bosch en Gijsbert Kuysten, werd door Maresius opgenomen in zijne *Ultima pat*, p. 324. Tevens zagen zich bij die gelegenheid drie der vijf Gereformeerde predikanten ten stadhuize ontboden, alwaar men »deselve aenseyde, ja schriftelijck begeerde, dat de kercken-raet ordre soude stellen door oeffeninge van haer kerckelijcke tucht over den geenen onder haer, die een fameus libel hadde uytgegeven; ende indien dit niet gheschiedde, dat sy selve (te weten de H. H. schepenen) daer in dan souden voorsien nae behooren". *Kort ende opr. verh.*, blz. 10. Vgl. Voet., *Confr. Mariana*, p. 419—420, alsook *Pedis et pediculi dialogus*, p. 23.

[2]) »Quin jam sub finem Septembris anni 1642. visa fuerant quibusdam tria prima folia Speciminis sui (n. Voetii)" schreef Maresius, *Ultima pat.*, p. 318; vgl. *Retorsio calumniarum*, p. 15, 17; terwijl uit een brief van Voetius aan Rivetus viel op te maken, dat laatstgenoemde 26 October 1642 in zijn bezit had, »duos quaterniones" van het zoo even vermelde »Specimen", door Voetius hem toegezonden. Zie Acquoy en Rogge, *Arch. v. Nederl. kerkgesch.*, dl. IV, blz. 295; en hierachter, blz. 116, aant 2. Ook ontving deze zelf eerst den 11den Dec. 1642 uit 's-Hertogenbosch een volledigen afdruk van het »Instrumentum transactionis", opgenomen in de *Confr. Mariana*, p. 209—215. Zie Voet., *Dispp. select*, t. III, p. 336; vgl. hierboven, blz. 94, aant. 1.

Digitized by Google

ter kwam zulks ter ooren van de Protestantsche leden, onlangs binnen dien kring opgenomen, of door enkelen hunner, die hiertoe opzettelijk vanwege de Broederschap waren afgevaardigd, werd aan de regeering te 's-Hertogenbosch te kennen gegeven, dat dit te wachten tractaat van Utrechts theologiae professor de gemoederen opnieuw dreigde te ontrusten en zoodoende geen verbetering, maar wel verbittering zou teweeg brengen. Reden waarom zij de magistraat ernstig verzochten „by alle middelen te willen versien dat 't selve mochte werden gheweirt".

Tevens deelden zij haar mede, hoe over de door sommigen misprezen „nieuwicheyt" het advies was ingewonnen van zéér vermaarde personen; onder andere van eenige godgeleerden, die oordeelden, dat „deselve behoorde te staen tot ondersouck ende judicature van consistoriën, classen ende synoden"; alsmede, dat dergelijk geschrijf tusschen mannen van naam onder de Hervormden uitsluitend ten bate kwam der Papisten, die dan ook reeds openlijk „over deese contentien begonnen te glorieren".

Gedeputeerden eindigden hunne „remonstrantie", met aan de vroedschap te verzekeren, dat alle Protestantsche leden der Lieve-Vrouwe-confrerie volgaarne bereid waren „hun te voegen en te reguleeren" naar de uitspraak van genoemde kerkelijke besturen, overmits zij niets liever verlangden dan „buyten reproche ende opspraeck" te blijven [1]).

De Bossche magistraat, na het gehoorde van meening, dat hetgeen hierbij aan haar werd gevraagd alleszins „billick ende reedelick" mocht heeten, besloot zich in de eerste plaats te wenden tot de staten van Utrecht, en dezen, met het oog op de „presentatie" der Protestant-

---

[1]) Zie Maresius, *Ultima pat.*, p. 330—331.

Digitized by Google

sche Lieve-Vrouwe-broeders, zeer „gedienstich" te verzoeken, om door hunne autoriteit Voetius „daer toe te houden, dat hy van vorder schrijven wilde supercederen", ten einde zoowel binnen de kerkelijke als de burgerlijke gemeente van 's-Hertogenbosch „geene meerdere commotie" te veroorzaken [1]).

In denzelfden geest werd door bedoelde overheid tevens geschreven aan Utrechts magistraat [2]) en aan Voetius zelven [3]). Doch dit baatte niet; de Bossche regeering ontving kort daarop van beiden een weigerend antwoord. Bij hunne „rescriptie" berichtten Utrechts vroede vaderen [4]), dat zij aanstonds hadden geraadpleegd met de hoogleeraren Meinardus Schotanus en Carolus de Maets, faculteitsbroeders van Voetius, die ieder, ofschoon om verschillende redenen, oordeelden „datmen d. professoris Voetii geschrifte tegens d. Maresii apologie behoorde te laten int licht comen" [5]); eene zienswijze, naar uit

---

[1]) Zie Maresius, *Ultima pat.*, p. 331.

[2]) Zie *Not. Utr. vroeds.*, 14 Nov. (o. s.) 1642. De brief der Bossche magistraat was gedateerd 19 Nov. (n. s.) 1642 en, bij absentie van den pensionaris, namens schepenen onderteekend door J. H. Pieck. Vgl. Maresius, *Ultima pat.*, p. 329—332.

[3]) Zie Maresius, *Ultima pat.*, p. 332—334, en hierachter, bijlage XXXVII. Wat deze missive betrof, schreef Voetius, *Confr. Mariana*, p. 420—421: »Omni modo actum est ut haec scriptio mea impediretur; in quem finem literae nobiliss. et ampliss. senatus N. ad illustr. hujus provinciae ordd., et inclytum hujus urbis senatum etiam ad me perscriptae sunt. De literis ad alios (non tamen a nobilissimo senatu N.) eundem in finem scriptis, nolo hic quidquam referre: cum necessitas nulla adhuc urgeat Ut autem a scribendo tanto facilius depellerer, duae potissimum rationes suggestae; ad quas et coram amicis mecum conferentibus, et nobiliss. atque ampliss. hujus nostrae et urbis N. senatui partim coram partim per literas ita respondi, ut non dubitem quin aequis cognitoribus et arbitris satisfactum sit". Vgl. daarmede Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 357—358.

[4]) Zie *Not. Utr. vroeds.*, 26 Nov. (o. s.) 1642, en bijlage XXXVIII.

[5]) »Itaque mihi in eo (consilio) acquiescendum et scriptum hoc meum ex parte jam excusum, esse supprimendum. Sed longe aliter censuit pietas et prudentia amplissimi senatus nostri, qui audito consilio et judicio facultatis

Digitized by Google

enkele overgelegde „missiven" bleek, ook gedeeld door d. Rivetus [1]) en andere beroemde godgeleerden. Van zijn kant deed Utrechts „primarius theologiae professor", 21 November 1642, aan de vroedschap te 's-Hertogenbosch toekomen „een oprechte, duydelijcke, ende bondige antwoorde", waarin hij de gronden ontwikkelde „van de nootsakelijckheyt zijns schrijvens, de sake in die staet soo zijnde ende blijvende" [2]).

---

theologicae, lustratis insuper et lectis scedis libelli jam excusis, libertati academiarum et causae tum communi, tum meae propriae nihil praejudicatum voluit". Voet., *Confr. Mariana*, p. 427—428. Vgl. daarmede Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 354.

[1]) »Quod spectat controversiam motam, circa fratriam Buscoducensem, vellem magno redemptum, ne d. Maresius se ei immiscuisset, et defensionem illius publicam suscepisset. Novit Deus et ille, alii etiam norunt, si meo usus fuisset consilio, nunquam id fuisse suscepturum. Cum eo usque processum sit, vellem ita veritati patrocinareris, ut abstineres ab omni insectatione personae, quod non fecit ille qui maledicentissimo scripto illum impetivit. Fateor, illum priorem fuisse in culpa; sed haec vindictae ratio mihi placere non potest, ut quis ita proximi sui famam laceret, et eum veritatis hostibus deridendum exponat. Scio aliam tibi mentem esse, et probo quod mihi de scope tuo voluisti aperire", schreef Rivet aan Voetius; zie diens brief van 16 Nov. 1642, opgenomen in Acquoy en Rogge, *Arch. v. Nederl. kerkgesch.*, dl. IV, blz. 296—297. Vgl. daarmede Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 351: »Asservo omnes epistolas amicorum super hoc negotio ad me scriptas, inde constabit, si qui me aliquando conveniant, quid sit de hac historia. Certum est plures ex amicis et viris eruditissimis autores fuisse, ut causam veritatis et pietatis tueri pergerem". Zie echter ook Maresius, *Ultima pat.*, p. 156—157.

[2]) In de vroedschapsnotulen te 's-Hertogenbosch is, volgens eene mij verstrekte mededeeling van den gemeente-archivaris J. A. C. Hezenmans, omtrent dien brief van Voetius niet het minste spoor te ontdekken. Zie voor het in den tekst geciteerde: *Kort ende opr. verh.*, blz. 11; Maresius, *Ultima pat.*, p. 326, en Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 352. Vgl. wat Voetius schreef aan Rivetus, 26 Oct. 1642: »De patroni Marianae confraternitatis aestimatione satis sollicitus fui, cum primum famosum ac fumosum illum libellum inspicerem .... Lis inter me et ipsum facile componetur; sed scriptum meum, quod nunc excuditur, illa compositione supprimi nec potest, nec debet. Quod in me immerentem, et in d. Laemannum mendaciis et calumniis suis concitavit ill. d. Brederodium, aliosque primarios viros, quod hic et Sylvae-ducis passim, per Hollandiam coelum terrae miscuit, nihilque non movit ut ego, et d. Laemannus in angustias et difficultates haud exiguas conjicerer; quod praecipitatis et praereptis subdole judiciis

Digitized by Google

Het duurde evenwel nog eenigen tijd eer deze, reeds van te voren aangevallen en veroordeelde arbeid van Voetius zijnen lezers in handen kwam [1]). Allerlei wederwaardigheden en teleurstellingen met het drukken vertraagden de uitgave [2]). Toch verscheen eindelijk dat tractaat, begin [3]) Maart 1643, onder den dubbelen titel:

---

professorum, concionatorum, jurisconsultorum et politicorum, me deturbare et ad incitas redigere conatus sit; quod verbulo, quod sciam, a me non laesus libro edito in theses meas incurrerit, illud totum sopiri et sepeliri potest, quia transiens est. Interim quid fiet de centenis exemplaribus libri permanentibus, quae nec in mea, nec in ipsius, nec in cujusquam hominis manu et potestate sunt; quaeque ut a Pontificiis, aut Remonstrantibus, aut Lutheranis aut Hierarchicis Anglicanis non recudantur, nemo prohibere potest nemo spondere. Vides, mi frater, labyrinthum, unde nos expedire nequimus. Quandoquidem ergo Deo meo visum est hanc molestiam mihi imponere, ut per bonam et malam famam, omniaque adversa perrumpens causam veritatis defendam statui non deesse. Sic tamen temperabo apologiam, ut animadversionibus quas excerptis subjicio, dissimulato semper nomine, et missis personalibus rem ipsam rationibus quam fieri potest solidissime et evidentissime pertractem; atque ita ecclesias nostras a scandalo liberem. Hoc nisi fiat a me aliisque orthodoxis theologis, aut a synodis, arripient Pontificii ipsius paradoxa, eaque nobis omnibus tanquam perfidiae et syncretismi Papistici magistris imputabunt. Hac opera a me praestita, et quidem accedente consensu, et judicio aliorum sive tacito sive expresso, videbunt causam hanc ipsi esse propriam. Habes duos quaterniones Speciminis nostri, etc.". Acquoy en Rogge, *Arch. v. Nederl. kerkgesch.*, dl. IV, blz. 293—295.

[1]) »Constitueram" — zoo berichtte Voetius in de »Paralipomena" tot zijn *Confr. Mariana*, p. 509 — »initio prodromum tantum emittere, et justam responsionem majori necessitati ac meliori occasioni reservare. Sed varii rumores cum libro longe lateque sparsi, aliaque quae ab excusa jam praefatione nostra cum excerptis evenerunt, coëgerunt mutato consilio pariter et typographo (prior enim opus inchoatum absolvere non poterat) paulo prolixius hypothetica et particularia nonnulla explicare; praesertim cum amici undique hoc postularent".

[2]) »Nam nec potuit edi bellulum opus, et vere moles sine nervis tempore meae inaugurationis (n. 20 Jan. 1643) uti destinaverant; et varias expertum est fortunas, priusquam emergeret; coeperat enim ut ajunt imprimi in 4°., postea in 8°., sed tandem prodiit in 12°". Maresius, *Ultima pat.*, p. 328. Hoewel lang in de maak, mocht de uitvoering van dit duodecimo-tje, 511 bladzijden tellende, ver van onberispelijk heeten. Gezwegen nog van de vele drukfouten, bleven er, na blz. 264, twaalf pagina's buiten de nummering en veranderde tevens op eenmaal de lettersoort.

[3]) »Nam hae sunt primulae veris, quas mensis Martius a quo ejus liber

Digitized by Google

Specimen assertionum partim ambiguarum aut lubricarum, partim periculosarum, en: Confraternitas Mariana [1]).

In een woord „vooraf", gericht tot alle Gereformeerde gemeenten hier te lande, met hare getrouwe herders en opzieners, deelde Voetius de onderscheiden bijzonderheden mede, waardoor Maresius' optreden was gekenmerkt geworden, en verhaalde hij, hoe de door dezen geschreven apologie, vol gewaagde en bedriegelijke aantijgingen, hem, tegen zijn zin, tot dit twistgeschrijf gedwongen had [2]).

Daarop volgde eene vluchtige monstering zoowel der

---

prodiit, in illius horto excitavit". Maresius, *Ultima pat.*, p. 99; vgl. p. 375, 420—421. Ten onrechte stond op den titel vermeld het jaartal 1642; zie *Ultima pat.*, p. 326.

[1]) De volledige titel luidde »*Specimen assertionum partim ambiguarum aut lubricarum, partim periculosarum, ex tractatu nuperrime scripto pro sodalitatibus B. Mariae inter Reformatos erigendis aut interpolandis, titulo,* Defensio pietatis et sinceritatis etc. *excerptarum, quod ecclesiis Belgicis, earumque fidis pastoribus et senioribus expendendum offertur a Gisberto Voetio theologiae in acad. Ultrajectina professore.* 2 *Corinth.* 4 : 2. Ultrajecti, ex officina Joannis van Waesberge, anno 1642. Als kortere bijtitel, waaronder dit tractaat zoowel door anderen als door Voetiuszelf in den regel werd aangehaald, stond, van p. 4 af, boven elke bladzijde: Confraternitas Mariana. Het zéér zeldzame boekje is berustende ter Utrechtsche universiteitsbibliotheek. In het tweede deel zijner Modesta et necessaria defensio schreef later Maresius: »Triennium est ex quo vix ulla illi (n. Voetio) periit lectio, nulla fere abiit disputatio, cui aliquid de isthoc negotio non insperserit, ut apud quosdam vocetur theologus Marianus propter frequentes de Mariano sodalitio sermones"; *Ultima pat.*, p. 123. Vgl. daarmede p. 124: »Is liber jure inscriptus fuit ab ipso (n. Voetio) Specimen, cum nullum unquam magis luculentum ediderit iracundiae suae et communis hominum infirmitatis". Zie ook Voet., *Bibl. stud. theol.*, praef., p. 127.

[2]) Voet., *Confr. Mariana*, p. 3—28. »Et ego" — luidt het daar, p. 24 — »atque alii verae religionis, pietatis, et ecclesiasticae pacis amantes, multo magis optassent, ut ille theses de Idololatria, in gratiam talis causae, imprimis hoc tempore et tali libro non oppugnasset. Si enim praelectiones, corollaria, et theses academicae, non tantum adversariorum, sed et amicorum, domesticorum, neutralium, anonymorum otiosis aut odiosis libris exagitari deberent, quis tandem esset finis, et quae rerum facies?"

Digitized by Google

„Defensio pietatis" [1]) als van den brief, door Maresius toegevoegd aan het hem gezonden present-exemplaar [2]); waarbij hij uit beide voorloopig een en ander citeerde en dit dan, vragenderwijs, doch daarom niet minder beslist, door zijn afkeurend vonnis zocht te treffen [3]).

Na genoemde monstering meende Utrechts hoogleeraar dieper op de zaak te moeten ingaan. Ieder deel van Maresius' vlugschrift werd nu gewogen, en te licht bevonden: eerst de inleiding [4]); dan de wijze, waarop het punt in geschil was aangeduid [5]); vervolgens de geschiedenis der Confrerie en de bewijsstukken die daarop betrekking hadden [6]).

---

[1]) Voet., *Confr. Mariana*, p. 28—69.

[2]) Voet., *Confr. Mariana*, p. 69—75.

[3]) Had b. v. Maresius (*Ultima pat.*, p. 25—26) met zekeren ophef de namen vermeld der veertien »gequalificeerden" in Den Bosch, die als Protestanten tot de Lieve-Vrouwe-broederschap waren toegetreden en daaraan de betuiging vastgeknoopt: »Tales illi sunt viri qui vel propriam interulam rogo essent mandaturi, si Papismi aut superstitionis minima macula foret conspurcata; haec nomina referre, ipsam accusationem refutare est" — Voetius liet, *Confr. Mariana*, p. 31, hierop onmiddellijk deze twee vragen volgen: »Quaest. 1. An intentio bona necessario evincit opus esse bonum? Quaest. 2. An persona bona (imprimis si sit qualificata) necessario evincit, vel solo nomine percepto, quodcunque opus ipsius esse bonum?" Had de Bossche hoogleeraar-predikant zijn Stichtschen collega in een afzonderlijk schrijven verzekerd (*Ulima pat.*, p. 85): »Nemo est illorum, adversus quos extortae tibi sunt hae theses, qui semper te pluris non fecerit. Si igitur ad primos rumores sequiores, amice et privatim monuisses officii quod putabas esse sui, id longe fuisset iis gratissimum" — Voetius beantwoordde die verklaring met, *Confr. Mariana*, p. 70, te vragen: »Quaest. 1. An privatim monere potui, cum neminem nominatim nossem, quem casus hic tangeret? Quaest. 2. An professores, cum per literas quaestio aut casus ipsis proponitur prius debite et decore in nomina eorum inquirent, quos hoc tangit; cum ministrorum aut ministri prudentiae, visum sit nominibus suppressis, de re ipsa in idea quaerere?"

[4]) Zie Voet., *Confr. Mariana*, p. 75—78.

[5]) Zie Voet., *Confr. Mariana*, p. 78—85.

[6]) Zie Voet., *Confr. Mariana*, p. 85—506. »Historias et narrationes ejus dispesco in quinque classes" schreef Voetius, waarbij classis I liep van

Digitized by Google

Voortgaande met dit laatste gedeelte van zijn onderzoek, besloot Voetius zelf te doen, wat de pleitbezorger der veertien „gequalificeerden" had dienen te verrichten [1]): de historie der Bossche broederschap [2]), als ook de wijzigingen, door de veelbesproken „reformatie" onlangs daarin aangebracht, zoo volledig en getrouw mogelijk te beschrijven [3]). Bovendien nam hij deze gelegenheid waar, om openlijk partij te trekken voor den auteur der als „fameus libel" verboden „Retorsio calumniarum" [4]); terwijl hij zonder de minste aarzeling zijn recht handhaafde om ten behoeve van het Zaterdagsch dispuut-college the-

---

p. 86—90; classis II van p. 90—187; classis III van p. 188—264; classis IV van p. 265—376; classis V van p. 376—506. Zie hierachter, bijlage XXXIX.

[1]) »Sed quia Apologistae haec omnia visum fuit transmittere (non sine rationibus gravissimis), ego praestabo quod possum". Voet, *Confr. Mariana*, p. 91.

[2]) Bij die historische uiteenzetting maakte Voetius o.a. gebruik van Augustinus Wichmans' *Brabantia Mariana*, en van een anoniem geschriftje: *Fraternitas Deiparae virginis in Brabantia longo tempore observata, multisque privilegiis donata;* met op den titel een houtsnede, voorstellende Maria, zooals zij is neêrgezegen onder het kruis, terwijl zeven zwaarden, drie aan de linker en vier aan de rechterzijde, haar door het hart gaan.

[3]) »Antiquum titulum" — zoo argumenteerde Voetius, p. 479, 480 — »et nomen fraternitatis nostrae dominae belgice Onse lieve vrouwe omnium reformatorum confessione idololatricum et sacrilegum esse, probatur: quia nec mediatrix, nec patrona, nec ulla ratione domina nostra est sive temporalis sive spiritualis. Atqui illam denominationem fraternitas etiamnum retinet, ut videre est in instrumento transactionis artic. 1 et 3. Nec ullibi legitur denominationem istam solenni et expressa clausula abrogatam, atque ejuratam..... Qui ergo cum idololatris propiorem init confoederationem, idque sub sigillo, vexillo, invocatione, et denominatione nostrae dominae Mariae; ille ab indirecta idololatria, et specie mali immunis non est: quamcumque tandem praetexat scientiam, conscientiam, et intentionem suam..... Praeterea participata est idololatria, cum quis nominibus idololatricis utitur et utentibus se associat. Si cor nostrum novum est et reformatum, etiam linguis novis et reformatis loquendum; ut confessio oris conveniat fidei cordis. Reformati nec Papistice sentiunt, nec loquuntur".

[4]) Voet., *Confr. Mariana*, p. 408—411; 415—420. Vgl. daarmede Maresius, *Ultima pat.*, p. 112, en *Pedis et pediculi dialogus*, p. 23, 25—29.

Digitized by Google

ses en problemata te kiezen [1]), die, zonder namen te noemen [2]) en geheel in het afgetrokkene, de eene of andere betwistbare vraag „onderstellenderwijze" vooropzetten, ten einde haar bij de responsie „exercitii causa" te kunnen bestrijden [3]).

Na nog vele uitweidingen en herhalingen [4]) zich te hebben veroorloofd, eindigde Voetius de — gelijk hij meer dan eens betuigd had — tegen wil en dank aanvaarde taak [5]), met in twaalf punten of „conclusiones" [6]) de slotsom neêr te leggen zijner uitvoerige studie over de Lieve-Vrouwe-broederschap van 's-Hertogenbosch.

Hetgeen te verwachten viel gebeurde. Maresius, niet

---

[1]) »Sunt nonnunquam, qui professorum theolog. tanquam orphanorum minorennium curam et tutelam sibi in solidum demandatam vellent; ut ne quidem theses conscribere, lectiones habere, disputationes instituere ipsis liceret sine antecedente sive cognitione sive venia ephororum aut censorum quorundam..... Morem illum non habent ullae academiae in toto orbe, nec etiam in Belgio". Voet., *Confr. Mariana*, p. 429.

[2]) »Nos nominatim neminem tetigimus; nec tangere voluimus, aut etiam potuimus. Itaque apud omnes sanae mentis si non gratiam aut applausum, saltem veniam merebimur". Voet., *Confr. Mariana*, p. 340. Vgl. hierboven, blz. 116, aant. 2. Zie ook Maresius, *Ultima pat.*, p. 103: »Nomen quidem meum non expressit (n. Voetius); sed agit, ut titulus (n. Speciminis) habet, in eum qui emisit Defensionem pietatis et sinceritatis optimatum etc. quae meum nomen habet praefixum; in quo videtur author Speciminis imitari eum maritum, qui ne diceretur uxorem suam verberasse, ovillam pellem ejus humeris imponebat quam baculo percuteret". Vgl. p. 95.

[3]) »Πρῶτον ψεῦδος est, quod omnia rationibus et exceptionum solutionibus a me insparsa accepit (n. Maresius) pro historiis et hypothesibus mihi aliunde de suo illo negotio Mariano suggestis; hinc vult omnia in concreto de personis et subjectis a me dici, quidquid dico in abstracto objective, et in idea de ipsis vitiis". Voet., *Confr. Mariana*, p. 329. Vgl. p. 265, 337, 341.

[4]) Zie b. v. Voet., *Confr. Mariana*, p. 216—251; p. 315—320; p. 419, etc. Ook bij Maresius komen herhaaldelijk zulke ontboezemingen en personeele quaesties voor.

[5]) »Maluissem sane eristicis scriptis, quae satis hodie animos piorum conturbant, parcitum fuisse, mihique necessitatem haut impositam, communem ecclesiarum causam a calumniosis et sophisticis imputationibus vindicandi". Voet., *Confr. Mariana*, p. 5; vgl. *Dispp. select.*, t. III, p. 317.

[6]) Voet., *Confr. Mariana*, p. 506—508. Zie hierachter, bijlage XL.

Digitized by Google

weinig geprikkeld door dit ongunstig oordeel over de „Defensio pietatis", haastte zich uit Groningen, waar hij sedert 20 Januari 1643 het professoraat in de theologie bekleedde [1]), aan zijne ontstemming lucht te geven door het schrijven eener Epistola apologetica ad amicum [2]), welke, 15 Mei 1643 verschenen, bijkans onmiddellijk werd gevolgd door Voetius' Appendix [3]); een vrij breed aanhangsel op diens toentertijd juist herdrukte, driedeelige disputatie over de „indirecte" en „geparticipeerde" afgoderij [4]).

Aan deze „Appendix" voegde Utrechts hoogleeraar, 9 Juli

---

[1]) Bij schrijven van 7 November 1642 hadden curatoren Maresius beroepen als hoogleeraar aan de academie te Groningen. Zie *Ultima pat.*, p. 386. Ofschoon Maresius, als predikant, wel in Den Bosch had willen blijven, moest hij toch van zijn professoraat aan het athenaeum aldaar, erkennen: »que ses travaux scolastiques étaient grands et de peu d'effet, par la rareté des étudiants capables d'en profiter et le peu d'espérance pour l'avenir". J. L. Roulet, *Extraits*, etc., p. 13.

[2]) *Samuelis Maresii s. theologiae d. et professoris in academia provinciali Groningae et Omblandiae, epistola apologetica ad amicum, qua rationem reddit cur non responderat libro contra se edito sub hac inscriptione*, Specimen assertionum partim ambiguarum aut lubricarum, partim periculosarum etc, Gron. Aug. Eissens, 1643. De vriend, tot wien Maresius dezen brief richtte, was een »reverendus ac clarissimus vir"; maar bleef verder ongenoemd, en mij onbekend. Tegenover hem wenschte blijkbaar de Groningsche professor zijn hart op sommige punten lucht te geven; een eigenlijke bestrijding van Voetius' Specimen rekende hij niet noodig. Zie ook *Kort ende opr. verh.*, blz. 18, en hierachter, bijlage XLI.

[3]) Bovenvermelde *Appendix* werd opgenomen in Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 317—358. Naar Utrechts hoogleeraar in zijne *Bibl. stud. theol.*, praef., p. 112, verklaarde, moest hij dit toevoegsel wel schrijven: »ut communem causam veritatis, et meam a detorsionibus, cavillationibus, et novis criminationibus ipsius (n. Maresii) in Epistola apologetica, vindicarem"; terwijl hij aan het slot van genoemde Appendix opmerkte: »Atque haec sufficiant pro responsione ad praecipua quaedem capita libelli illius, qui a thesium examinatore (n. Maresio) nuper editus fuit. Quae in principio ejusdem libelli a p. 1—11, et in fine, p. 51—52, de pace et moderatione in genere dicuntur, placent; tantum optandum, ut recte et hic et alibi applicata fuissent; adhaec ut medium libelli principio et fini concinne respondisset".

[4]) Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 285; vgl. *Kort ende opr. verh.*, blz. 18.

Digitized by Google

van datzelfde jaar, nog toe: verschillende Excerpta, getrokken uit de „Notae et observationes", door Gabriel Aubespine, bisschop van Orleans, naar aanleiding van zeven „Canones", vastgesteld op het concilie te Elvira, in het licht gegeven; welke »excerpta", gelijk Voetius meende, niet ongeschikt waren om vooral de Roomsch-katholieken te overtuigen van zijn goed recht en zijn juist inzicht, met betrekking tot de Bossche Lieve-Vrouwe-confrerie [1]).

Intusschen bleek die Broederschap ook reeds ter sprake gebracht op onderscheiden kerkelijke vergaderingen, gehouden binnen de Vereenigde Nederlanden. Zoo had de Waalsche synode [2]), saâmgekomen te 's-Gravenhage in het voorjaar van 1643, toen haar door de Fransche gemeente van 's-Hertogenbosch de vraag was voorgelegd: of lidmaten, aangesloten bij de Lieve-Vrouwe-confrerie, het ambt van ouderling en diaken konden blijven bekleeden en toegelaten worden tot de viering van het heilig avondmaal — de vragers verwezen, wat „de sake ten principale" [3]) betrof, naar eene later te houden algemeene

---

[1]) Bedoelde »Excerpta", opgeteekend in Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 368—386, werden ingeleid met de verklaring: »Excerpta haec anno 1643 excudi curaveram, ad majorem illustrationem agitatae tunc controversiae de fraternitate Mariana". Zie ook *Bibl. stud. theol.*, praef, p. 110, waar Voetius tegenover Maresius staande houdt, dat hij met deze uittreksels niet in het bijzonder hem heeft zoeken te treffen; immers »nomen ipsius hic nusquam comparet; nec verbulo indicatur, illum magis peti quam alium quemcunque. Quod si ille telis concilii istius in alios emissis se induat, et sentire velit contra sententiam dicti concilii, ipsiusque interpretis Pontificii, sibi hoc imputet, non mihi. Inde tamen non sequitur, contra ipsum nominatim talia excerpta edita esse".

[2]) Zie *Livre synodal contenant les articles résolus dans les synodes des églises Wallonnes des Pays-Bas Publié par la Commission de l'histoire des églises Wallonnes. Tome premier*, 1563—1685. La Haye, 1896, p. 439. Afgevaardigde uit Den Bosch was hier Maresiuszelf, met den ouderling Otto Copes. Deze laatste behoorde tot de, 27 Febr. 1642, nieuw-aangekomen Lieve-Vrouwe-broeders uit de Protestanten. Vgl. hierboven, blz. 96, aant. 4.

[3]) Zie *Kort ende opr. verh.*, blz. 16.

Digitized by Google

synode; terwijl zij, in afwachting daarvan, zich bij het gebeurde voorshands dienden neêr te leggen [1]).

Ook bij de niet-Waalsche kerken kwam natuurlijk dit geschil in behandeling. Evenwel liet de provinciale synode van Zuid-Holland, 6 Juli 1643 binnen Den Briel vergaderd, het splinterig vraagstuk der Bossche Lieve-Vrouwe-confrerie ter beslechting over aan die van Gelderland: „alsomen verstont dat de casus daer voorgevallen was, met vriendelicke recommandatie omme daer op in de vreese des Heeren sorchvuldelick te letten" [2]).

En toen nu op de provinciale synode te Harderwijk [3]), gehouden van 23 tot 29 Augustus 1643, onder de ingeleverde bezwaarpunten ook het volgende „gravamen" ter

---

[1]) »Art. 25. L'église de Bolduc ayant leu en cette compagnie (d. i. de synodale vergadering) leur instruction pour le faict de la confrairie de la Vierge, et demandé un reiglement pour nos églises pour ceux qui sont de la Confrairie susdite, telle qu'elle est reformée audit lieu, s'ils peuvent et doibvent estre admis aux charges d'anciens et diacres, et s'ils doibvent estre admis à la ste cène du Seigneur, la compagnie, ayant distinctement considéré en cette proposition ce qui est du licite d'avec ce qui est expédient, pour le licite les a expédiés au synode national, et pour l'expédient conseille le consistoire de n'admettre à l'advenir aux charges d'anciens et diacres ceux qui sont de la Confrairie susdite, pour le scandale de quelques-uns, et pour ceux qui à présent sont de cette Confrairie et ont part aux charges d'anciens ou diacres, ils peuvent y demeurer jusques à ce que leur terme soit expiré". De Waalsche synode, gehouden te Utrecht tijdens het najaar van 1643, gaf, in art. 11, van het hierboven gemelde deze nadere verklaring: »et quant au conseil contenu au 25 article, l'église de Bolduc en usera avec charité et prudence à l'édification de l'église et à la gloire de Dieu, le synode précédent n'ayant eu dessein de toucher aucun particulier, laissant un chacun en son honneur et réputation, et le tout jusques à la décision du prochain synode national". *Livre synodal*, p. 443, 446. Vgl. daarmede Maresius, *Ultima pat.*, p. 279–284 en Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 332, 343.

[2]) *Acta syn. part. Z H.*, Brielle, 1643, art. 47. Vgl. Maresius, *Ultima pat.*, p. 277—279. In het *Kort ende opr. verh.*, blz. 17, wordt verkeerdelijk hier gesproken van eene synode te »Rotterdam".

[3]) Uit 's-Hertogenbosch was naar bovengenoemde synode afgevaardigd de predikant Franciscus Nicolai de Wael.

Digitized by Google

tafel kwam: „off het den ledemaeten der Gereformeerde kercke geoorloft was, sich te begeven in de confraterniteyt van onse Lieve-Vrouwe, gelijckse genoemt wort, op sodaenijge conditien als in 't accoort tusschen de voorgemelte Gereformeerde en Pausgesinde gemaeckt te sien was? Ende indien niet, hoemen sich dan soude hebben te gedragen, tegens alsulcke ledematen, die het selve hadden by der handt genomen?" [1]) — werd het eerste lid der vraag aldaar beantwoord in beslist ontkennenden zin [2]). Wat echter het tweede lid betrof, zoo vond de synode goed, overmits de aanwezige broederen „geen volle kennisse daer van en hadden", een paar gedeputeerden uit haar midden naar Den Bosch te zenden, ten einde „dese saecke wel en nauwe te ondersoecken met alle haere omstandicheden" [3]).

Te gelijker tijd werd aan bedoelde commissie nog eene andere opdracht gegeven. Als „quaestio particularis" [4]) was, ongeveer tegen het einde der vergadering, tot haar de tweeledige vraag gericht: of ds. Lemannus, wegens schrijven en uitgeven van zijn boekje, genaamd Retor-

---

[1]) *Acta synodi Gelriae*, art. 35, gravamen n°. 4.

[2]) »Quoad prius: Dat geen ledemaeten der Gereformeerde kercke met goede conscientie haer mogen begeven tot eenijge afgodysche ende superstitieuse confraterniteyten, oock niet specialyck tot soodaenyge broederschap ende fraterniteyt, die den naeme draecht van de H. Maget Maria, ofte van onse Lieve-Vrouwe gelijck mense noemt, ende der welcker Broeders, die name mede behoudende, onder eede haer verbinden ten conservatie van de erectie, ende van soodaenijge oude statuten ende ordinantien der selver confraterniteyt, de welcke afgodisch ende met de evangelijsche waerheyt strydich sijn; al het welcke geen lidtmaet der Gereformeerde kercke vrij staedt ofte geoorloft is; vermogens het uytgedruckte woort des Heeren Psal. 1 vs. 1, Psal. 16 vs. 4, 1 Cor. 10 vs. 21, 2 Cor. 6 vs. 14—17, 1 Joh. 5 vs. 21, Apoc. 18 vs. 4, etc".

[3]) *Acta syn. Gelr.*, art. 35. Vgl. *Kort ende opr. verh.*, blz. 17; Maresius, *Ultima pat.*, p. 274—276.

[4]) *Acta syn. Gelr.*, art. 41, n°. 7.

Digitized by Google

sio calumniarum, de kerkelijke censuur verdiend had? en: of hij, daar dit geschrift, als een fameus libel, publiek was gevonnist, van zijn ambt moest gesuspendeerd worden, overeenkomstig het dringend verlangen der Bossche magistraat? Ook dit punt nu, hetwelk door de broederen geacht werd „een saecke te sijn van groter gewichte", kregen beide gedeputeerden „in loco te ondersoecken, ende ter meester stichtinge te verhandelen" [1]).

Hiervan was het gevolg, dat op de Geldersche synode [2]), 28 Augustus tot 2 September 1644 te Zutphen bijeen, haren leden kon worden voorgelezen een „vriendelijck accoort", dat, door partijen onderteekend, het vraagstuk der Lieve-Vrouwe-confrerie alsnog hield „in statu", tot tijd en wijle dat „naerder op dese en andere diergelijcke collegien in dese Vereenichde Neder-Landen, ofte bij den provincialen ofte bij den nationalen synode soude worden gedisponeert"; naar welke beslissing men zich dan „volcomelijck hadde te reguleeren". Intusschen bleven de Gereformeerde leden der Bossche broederschap „eligibel" en „admissibel" tot alle kerkelijke ambten en betrekkingen [3]).

Wat voorts de „particuliere quaestie" van ds. Leman-

---

[1]) Vgl. *Kort ende opr. verh.*, blz. 18, en Maresius, *Ultima pat.*, p. 276, 277.

[2]) Afgevaardigde tot bovenvermelde synode was uit 's-Hertogenbosch: Cornelius Lemannus, als predikant, en Jacob Swerius of Zuerius, als ouderling.

[3]) *Acta syn. Gelr.*, art. 29. Als bewijs, hoe in Den Bosch »de onlust ende onrust" ter zake der Lieve-Vrouwe-broederschapsquaestie van lieverlede »geassopieert ende geappauseert" waren, zou kunnen dienen het feit, dat op Donderdag, 1 December 1644, drie predikanten der Gereformeerde kerk, Schuylius, Conradi en Valckenaer, benevens Pierre Cordier, de nieuwe Fransche dominee aldaar, deelnamen aan den gewonen jaarlijkschen maaltijd van voornoemde Confrerie »die, opdatse nu niet soude schijnen eenighe bygheloovicheydt meer overich te hebben, maar geheel suyver te zijn, gehouden wierdt op 't stadthuys". Lemannus en diens collega de Wael, alsook de predikant der Engelsche gemeente waren niet van de partij. Zie *Kort ende opr. verh.*, blz. 23—24.

Digitized by Google

nus aanging, zoo was in bovengemeld „vriendelijck accoort" ook opgenomen diens betuiging, dat hij zijne „Retorsio calumniarum" niet geschreven had „om die heeren Vrouwen-broederen te bederven in haeren goeden naem ende eere, maer alleen om hem selfs te verantwoorden". Wederkeerig verklaarden in bedoelde overeenkomst de Protestantsche leden der Confrerie „datse op de persoon d. Lemanni nu niet meer hadden te seggen, maer hem hielden voor een eerlijck predicant, vroom in leven ende leere". Ja, zijne excellentie de graaf van Brederode nam zelfs op zich, bij de Bossche magistraat „te wege te brengen, dat d'acte van publicatie soude werden geroyeert, ende die resolutien daer op gevolcht geannuleert [1]), ende sorge gedraegen, dat ds. Lemannus aengaende dese saecke geensins en wierde gepraejudiceert" [2]).

Niettegenstaande die schoone beloften van „provisionelen vrede ende verdraeghsaemheydt", bleef het geschil wegens de Lieve-Vrouwe-confrerie nog jaren lang aanhouden [3]).

---

[1]) »Maresius' yver ende lust van de broederen te infameeren" — zoo schreef later Matthias Nethenus in het boekje, getiteld *Den overtuygden Marees met sijn eygen sweert gedood*, blz. 50 — »blijckt oock daer in, dat als de achtbare magistraet en regeerders van s' Hertogen-Bosch gewilt hadden, dat de sententie tegens de Retorsien d. Lemanni gegeven, uyt het stads protocol uytgeschrabt soude worden, soo heeft Maresius deselve geheelijck in sijn *Ultima patientia* geset, p. 324". Maresius nochtans verklaarde, *l. l.*, p. 323: »hanc ipsam sententiam ad perpetuam innocentiae meae memoriam et ejus (n. Lemanni) scripti convicia detergenda, hic reponere debui".

[2]) Vgl. *Kort ende opr. verh.*, blz. 19—28, en Maresius, *Ultima pat.*, p. 307—310. Zie ook hierachter, bijlage XLII.

[3]) Eene »decisie deser questieuse saecke" werd langs den weg der synodale samenkomsten en beraadslagingen niet verkregen. Zie *Acta syn. Gelr.*, gehouden te Nijmegen, 10—13 Sept. 1645; aldaar gecontinueerd 13 en 14 Aug. 1646, art. 26—27, 31, 37, 50; *idem* der synode, gehouden te Zutphen, 15—20 Sept. 1647, art. 27—28; *idem* der synode, eveneens te Zutphen gehouden, 13—16 Sept. 1648, art. 18.

Digitized by Google

Tegenover het, naar een Latijnsch exemplaar, in 1645 vertaalde en uitgegeven boekje: Oordeel van verscheyde voornaemste leeraers ende professooren der h. theologie, in de academien ende hooge schoolen der Vereenighde Nederlanden, over de Mariaansche broederschappen[1]), waarvan de auteur met Voetius' beschouwingen dienaangaande vrij wel ééne lijn trok[2]), achtte Maresius zich verplicht tot

---

[1]) *Oordeel van verscheyde voornaemste leeraers ende professooren der h. theologie, in de academien ende hooge schoolen der Vereenighde Nederlanden, over de Mariaansche broederschappen. Door een lief-hebber der waerheyt over gheset. Mitsgaders de antwoorden van de Geldersche, Suydhollantsche ende Walsche synoden, over de selve Vrouwen-Broederschappen.* Gedruckt na het Latijns exemplaar, tot Delft bij Andries Cloeting. Anno 1645. Een exemplaar dezer uitgave is voorhanden op de Koninklijke bibliotheek; over een vroegeren druk, die van 1644, ook bij Cloeting verschenen, zie Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 358. In een voorwoord tot den »christelyke leser" schreef de overzetter: »Ons oogh-merk is t geene by den geleerden hier over is geoordeelt, ook den ongeletterden mede te deylen, tot openinge van veele duystere discoursen over dese saake, tot wegh-neminge van veele verspreyde verdraeyingen, by hooge ende leege, over dese Broederschappen op gesocht".

[2]) Op eene vraag, de Bossche broederschap betreffende, hun voorgelegd door de classis van Gorinchem (zie bijlage XLIII), was door verschillende godgeleerde professoren in het latijn geadviseerd, en nu werd hier de vertaling gegeven o. a. van het judicium der theologische faculteit te Leiden, blz. 1—8, onderteekend door Joh. Polyander à Kerckhoven, Jac. Triglandius en Fridericus Spanhemius; van het judicium der theol. fac. te Franeker, blz. 9—11, onderteekend door Joh. Maccovius; van het judicium der theol. fac. te Utrecht, blz. 11—21, onderteekend door Gisb. Voetius, Meynardus Schotanus en Carolus Dematius (vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 359—368; *Bibl. stud. theol.*, praef., p. 39—40, 132—133, en Maresius, *Ultima pat.*, p. 155—156); van het judicium overgezonden door Joh. Cloppenburch, prof. theol. te Harderwijk, blz. 22—26, en door Henricus à Diest, prof. theol. te Deventer, blz. 27—29. Niet ten onrechte luidde het in Maresius, *Ultima pat.*, p. 140: »Certe voluisse (n. Voetium) hos quaesitores ad mentem suam responderi non solum status quaestionis subdole formatus indicat, sed etiam quod cum gymnasia ipsa fuerint consulta et academia Franekerana quae unicum tunc habebat professorem, universitas tamen Groeningana praeterita fuit, quod dominus Voetius inde nihil sibi favorabile expectaret"; wat buiten twijfel verband hield met de omstandigheid, dat bovenvermelde vraag in Juni 1643 door de Gorcumsche classis werd gesteld, terwijl Samuel Maresius, sedert Januari van datzelfde

Digitized by Google

het schrijven eener Modestae et necessariae defensionis pars secunda[1]). En nauwelijks was, in datzelfde jaar 1645, van streng-Gereformeerde zijde, door een onbekenden auteur „tot naerder openinge ende verstant" van het zoo even vermelde „Oordeel" in het licht gezonden een vlugschrift, getiteld: Kort ende oprecht verhael, van het oprichten ende invoeren der nieuwer Broederschap van onse Lieve-Vrouwe (soo genaemt) binnen s'Hertogen-Bosch. Mitsgaders wat in ende omtrent deselve is omgegaen, t' sedert hare veranderinghe. Door een lief-hebber der waarheyt[2]), of te Groningen verscheen Maresius' laatste pennevrucht over dit stekelig onderwerp, zijne Ultima patientia tandem expugnata, a d. G. Voetio, Ultrajectino professore et quibusdam illius

jaar, als professor theologiae te Groningen was opgetreden. Bovendien bleek Voetius hier rechter in eigen zaak te wezen.

[1]) *Modestae et necessariae defensionis pars secunda: sive apologia pro judicio r. r. deputatorum synodi Gelricae in negotio Sylvaeducensi lato*, 13 *Aprilis* 1644. *Et ab ipsa veneranda synodo Zutphaniae confirmato, in Septembri ejusdem anni; opposita praejudiciis contra editis in gratiam d. Voetii, latine et belgice.* In dit geschrift bestreed Maresius o. m. het bovenbedoelde Leidsche judicium: p. 187—214; dat van Utrecht: p. 224—246; dat van Harderwijk: p. 247—255, en dat van Deventer: p. 255—263. Waarschijnlijk bij wijze van tegenhanger, nam Maresius in zijne *Ultima patientia*, p. 424—435, onder den titel »Appendicula", eene verklaring op, gedateerd uit Den Haag, 18/23 Mei 1643, en onderteekend door L. van Strijen, Maets, Adrianus Sneevius, Theod. Graswinckel, H. van Suylen van Nyevelt en J. Moons, welke dienen moest ter juridieke bevestiging van het vonnis indertijd geveld over Lemannus' Retorsio. Vgl. hierboven, blz. 116, aant. 2.

[2]) Een exemplaar van dit vlugschrift is aanwezig in de Koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage. Volgens den *Pedis et pediculi dialogus*, p. 13, had Maresius zijn Utrechtschen ambtgenoot gedoodverfd als auteur dier brochure; vgl. Voet., *Bibl. stud. theol.*, praef., p. 72, 132. Buiten twijfel voortgekomen uit een met Voetius bevrienden kring, maakte de toon, waarin dit verhaal was gesteld, niet minder dan vroeger Lemannus' *Retorsio*, het ongenoegen der hooge overheid gaande. Op last van hunne Edel Mogenden werd het door de Stichtsche magistraat als een fameus libel »geinterdiceerd"; eene handelwijze, straks gevolgd ook door den »hoochschout" en de schepenen van 's-Hertogenbosch. Zie Maresius, *Ultima pat.*, p. 435—436, en bijlage XLIV.

Digitized by Google

asseclis [1]); de samenvatting als het ware van wat in zake de Bossche confraterniteit tegen Voetius en diens medestanders door hem was aangevoerd; nog vermeerderd met eene, tot inleiding daarvan dienende en zeer wijdloopige Parasceue ad defensionem tripartitam [2]).

Maar ook Cornelius Lemannus verbrak het stilzwijgen en daarmeê de belofte, ruim een jaar vroeger door hem onderteekend. In 1646 zag van zijne hand het licht: Brevis responsio ad atroces calumnias Samuelis Maresii; naar de titel uitwees, eene beantwoording en bestrijding der bovenvermelde „Ultima patientia" [3]).

Voetiuszelf stelde zich, na het verschijnen van zijn „Spe-

---

[1]) *Samuelis Maresii theologi, ultima patientia tandem expugnata, a d. G. Voetio, Ultrajectino professore et quibusdam illius asseclis; sive modesta et necessaria defensio tripartita tum Sui-ipsius, tum ex occasione causae procerum Sylvaeducensium et decretorum synodicorum circa illam; ipsi extorta varia et longa contumeliarum serie; ac praesertim nupero libello famoso Belgice edito et inscripto* Kort ende oprecht verhael van het oprichten ende invoeren der nieuwe Broederschap etc., Gron., Joh. Nicolai, 1645.

[2]) Bedoelde παρασκευή of toerusting, ongeveer vijftig bladzijden groot, moest in de eerste plaats het standpunt nader omschrijven en verdedigen, door Maresius ingenomen bij zijn strijd tegen Voetius en diens geestverwanten ter zake van de Broederschapsquaestie. Na bovendien aan tal van persoonlijke grieven in het breede te hebben lucht gegeven, besloot de Groninger professor aldus: »Te igitur clariss. d. Voeti obtestor per viscera misericordiae divinae, ut omni acerbitate deposita, et missa aeternum hac controversia et omni inter nos contentione, mihi tecum et per te cum aliis, in gratiam redire liceat".

[3]) Bovengenoemd boekje, in 1646 te Amsterdam gedrukt, en ook vertaald uitgekomen onder den titel: Korte antwoorde op de grouwelijcke lasteringe van Samuel Maresius (zie *Den overtuyghden Marees* enz., blz. 41), heb ik nergens kunnen bemachtigen. Te oordeelen evenwel naar enkele daaruit geciteerde zinsneden in de *Apologia ofte klare verdedinge Matthiae Netheni*, Emmerik, 1662, blz. 30, bleek mij, dat de toon van Lemannus' schrijven weinig of niet bij vroeger was verbeterd. Ook mocht het eenigszins vreemd heeten, dat hij Maresius opnieuw ging bestrijden, terwijl hij toch aan het slot zijner »Retorsio", p. 24, nadrukkelijk had verklaard: »imposterum decretum mihi est tales adversarios, quorum manus et calamus ad pugnam pruriunt, vel solo silentio ulcisci; quod si responsum paras, Tertulle (= Maresi), jam ante edico, alium tibi quaere parem, non ultra tecum componor". Zie ook Voet., *Bibl. stud. theol.*, praef., p. 133.

Digitized by Google

cimen" of „Confraternitas Mariana", voortaan tevreden met uitsluitend, maar dan ook schier zonder ophouden, zijn Groningschen ambtgenoot ongenoemd [1]) en van ter zijde te bestoken [2]); — dus blijkbaar slechts ten deele gehoorgevende aan het verlangen der heeren staten van Holland en West-Friesland, die in hunne resolutie, 17 April 1646 met betrekking tot de Bossche broederschapsquaestie genomen, hadden goedgevonden, naar een middel om te zien, waardoor mocht worden verhinderd „dat de professoren, theologanten en andere geleerde luyden vande Gereformeerde religie, onderlinge tegen den anderen souden comen te schrijven, op subjecten sulcx niet meriterende, tot groote ontstichtinge van de Gemeente".

---

[1]) »Suppresso tamen ipsius nomine", Voet., *Bibl. stud. theol.*, praef., p. 24.

[2]) Wanneer Utrechts theologiae professor zijn Groningschen ambtgenoot in later tijd bestreed, duidde hij Maresius gewoonlijk aan met den term: examinator; b. v. *Dispp. select.*, t. III, p. 333 »Interim monendus est examinator, ne scrupulos tam prompte et levi brachio eximendo, novos scrupulos moveat". Zie ook p. 347, 354, etc. Vgl. hierbij Voetius' verzuchting, *Bibl. stud. theol.*, praef., p. 191: »Et tamen non obstante pertinaci hoc silentio meo, dicit me ἐρίζειν, nec pacem velle: ita ut hinc quibusdam rerum plane ignaris, sed tantum de veracitate theologi praesumentibus, persuasum sit, bellum hoc chartaceum inter ipsum et me editis utrinque libris etiamnum fervere; meque ab apologiis scribendis nunquam cessare, nec ad pacem posse inflecti. Haec scilicet merces silentii et patientiae meae".

Digitized by Google

DERDE HOOFDSTUK.

De nieuwe philosophie. Regius en Descartes.

Reeds in het eerste jaar van haar bestaan was Utrechts illustre school tot niet geringen bloei gekomen, en deze nam sedert voortdurend toe [1]). Met een beroep op die blijde ervaring verzocht dan ook de vroedschap, bij monde harer gecommitteerden, aan de Staten der provincie om — „tot onderhoudinge ende bevorderinge van soo loffelicken werck" — genoemde school te willen veranderen in eene academie, wier hoogleeraren het recht zouden bezitten „naer voorgaende wettelicke examinatie, te verleenen titulen van doctoren, licentiaten ende meesters, onder behoorlicke letteren ende brieven daer toe dienende" [2]). Niet zoodra was dit verzoek door hunne Edel Mogenden „ge-

[1]) »Vidimus non ita pridem, auditores" — zoo klonk het op hooggestemden toon in de feestrede, 16 Maart 1636 door Aemilius gehouden — »nascentis gymnasii incunabula, et prima rudimenta; vidimus pubescentis insperatum incrementum: nunc adultum, necdum bis exacto solis curriculo, orbis terrarum quasi attonitus stupet; quia pleraeque res lente augescunt. Neque enim statim a fonte praealtum flumen oritur; non ipso lucis exortu meridies est; nec in cunis infans disertus est. Nos autem humilem statuam fecimus, et repente colossus evasit: quam struximus aediculam, in maximum templum nunc conversa est". *Antonii Aemilii orationes, quarum pleraeque tractant argumentum politicum. Accedunt non nulla ejusdem in utraque lingua poematia*, Traj. ad Rhenum, 1651, p. 34. Aanwezig ter Leidsche universiteitsbibliotheek.

[2]) Zie *Not. Utr. vroeds.*, 16 en 17 Febr. 1636. Burgemeesteren te Utrecht waren toentertijd Gijsbert van der Hoolck en Dirck van Velthuysen, terwijl Jacob van Asch van Wyck fungeerde als voorzitter der Staten.

Digitized by Google

consenteert" [1]), of het stadsbestuur besloot, op voorstel van heeren professoren, de inwijding der nieuwe universiteit te doen plaats hebben [2]) Woensdag, 16 Maart 1636, nadat den Zondag te voren door Gisbertus Voetius in de Domkerk eene toepasselijke predikatie gehouden en de hoogeschool aan God — „de fonteyne alles goets" — zou zijn opgedragen [3]).

Met de woorden van Lucas 2, vs. 46: „Ende het gheschiede nae drie daghen soo vonden sy hem in den tempel, sittende midden onder de leeraers, hoorende hen, ende vragende hen" tot tekst [4]), hield Utrechts theologiae

---

[1]) Bovengemelde aanvrage werd gedaan en ingewilligd op één en denzelfden dag. Zie *Not. Utr. vroeds.*, 17 Febr. 1636. Tevens is daar in afschrift opgenomen het »Octroy", door de staten 's lands van Utrecht onder »haere gewoonlicke paraphure, ende uijthangenden grooten zegele", aan de stedelijke regeering »ten oirconde" verstrekt. In overeenstemming met dat octrooi kwam ook de nieuwe academie, evenals vroeger de schola illustris, te staan onder het bestuur der Stichtsche magistraat, die ten haren behoeve uit de stadskas de noodige gelden beschikte, en door gecommitteerden toezicht hield op allerlei aangelegenheden, de universiteit betreffende. Dit nam echter niet weg, dat aan de hoogeschool iedere promotie geschiedde in naam der heeren Staten en krachtens hun gezag. Vgl. dr. Loncq, *Histor. schets*, blz. 34.

[2]) De door mij, in tekst en noten, te vermelden datums worden ook nu wederom aangegeven naar den ouden stijl. Ik doe zulks, omdat de meeste officieele stukken uit die dagen nog steeds genoemde tijdrekening volgen. Is de nieuwe stijl gebezigd, dan staat dit er bepaald bij.

[3]) *Not. Utr. vroeds.*, 22 Febr. 1636. Nog blijkt uit voornoemde notulen, dat aan Utrechts magistraat door het zestal professoren der illustre school werd geadviseerd, zoodra mogelijk te verkiezen eenen rector magnificus en twee assessoren; verder eenen hoogleeraar in de medicijnen »ten eynde geen faculteyten en manquere". Daarenboven stelden zij voor dat er bij de opening der academie twee »orationes inaugurales" zouden gehouden worden: eene van stadswege en eene vanwege de universiteit. Beide redevoeringen moesten, evenals later de publieke promoties, plaats hebben in de eene of andere kerk, wijl de gebruikelijke »auditoria" daarvoor te klein waren. Zie *Not. Utr. vroeds.*, 3, 7 en 10 Maart, 1636.

[4]) Eigenaardig, dat ook in de oratie ter opening van het Leidsche staten-collegie door Kuchlinus, den leermeester van Voetius, p. 16, staat te lezen: »Huc referendum quod Lucas 2. cap. de Christo scribit, inventum eum fuisse in medio magistrorum audientem illos et interrogantem". Vgl. *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 36, aant. 1.

Digitized by Google

professor den 13den Maart 1636 zijn Sermoen van de nutticheydt der academien ende scholen [1]). In deze predikatie, die bij den druk door tal van ophelderingen en aanvullingen belangrijk werd uitgesponnen [2]), stelde Voetius zijn auditorium inzonderheid voor oogen, hoe alle menschelijke kennis en kunst ondergeschikt bleef aan de studie der godgeleerdheid [3]) en geroepen was, om „der kercke Christi" trouwe diensten te bewijzen. Immers wat fundament en beginsel betrof, moesten ook zij steunen op de „Heylighe Schriftuere" [4]), dat

---

[1]) *Sermoen van de nutticheydt der academien ende scholen, mitsgaders der wetenschappen ende consten die in de selve gheleert werden; gedaen in de Dom-kercke tot Utrecht den 13. Martij ouden stijls, des Sondaechs voor de inleydinghe der nieuwer academie aldaer, door Gisbertus Voetius, professor der h. theologie in de voornoemde universiteyt van Utrecht, die hier achter aen ghestelt heeft een lijste van alle academien, ende de meest vermaerde illustre scholen in Christenrijck.* Tot Utrecht, by Aegidius ende Petrus Roman, druckers vande universiteyt, woonende inde Korte Nieustraet, 1636. Een exemplaar van dit sermoen berust ter Utrechtsche universiteitsbibliotheek. Omtrent de uitgave schreef Voetius in zijne voorrede, dat die was geschied op »aenseggen" der Stichtsche magistraat; niemand kon dus »door misduydinghe of andersins" hem nahouden »dat hy hier of daerom een onghewoone onnoodighe parade met het uytgheven van dese predicatie sochte aan te stellen". Vgl. *Not. Utr. vroeds.*, 21 Maart 1636. Zie ook bijlage XLV.

[2]) In de narede tot bovenvermeld sermoen betuigde Voetius, dat hij, ten gerieve der ongeletterden, deze predikatie »hier en daer wat hadde vermeerdert ende geextendeert, dewijle hy voor de ghemeynte, volgens sijne notulen, alles ten breetsten niet voorstellen mochte om niet te lanck te maecken". Vgl. *Gisb. Voetius*, dl. I, bijlage CXLIV.

[3]) Vgl. *Jaarboek der Rijks-universiteit te Utrecht*, 1878—1879, en daarin de redevoering van den rector magnificus, mr. J. A. Fruin, getiteld: »De strijd tusschen het Canonieke en het Romeinsche recht in de middeleeuwen en het tijdvak van de republiek der Vereenigde Nederlanden", blz. 39—44.

[4]) »De Schriftuere is de suyvere ende onghevalschte fonteyne van alle rechts-geleertheyt, en volgens dien van de Roomsche wetten of de Keyserlijcke rechten, die in de academien uyt-geleyt ende gheleert werden": *Sermoen*, blz. 17. Ook wat betreft de »politica, ethica en oeconomica" verzekerde Voetius: »Deser consten eygen sit-plaetse ende staepel (om soo te seggen) is inde Schriftuere; beyde de methoden of wijsen op de welcke die t' allen tijden in de academien ende van den geleerden pleghen gheleert te werden salmen daer vinden"; *Sermoen*, blz. 20. Op die wijze

Digitized by Google

„boeck van alle wetenschap", die „zee van alle wijsheydt", die „academie der academien" [1]).

Voorts trok Voetius uit „de postuere ende ghestalte Christi", zooals deze in Jeruzalems tempel aandachtig was neêrgezeten te midden der rabbijnen, de noodzakelijke leering: nederigheid, stilligheid en zedigheid betamen bovenal hun, die door anderen onderwezen worden. Genoemde deugden moeten zich openbaren in eerbiedig toehooren en ijverig navragen, niet in haastig spreken en oordeelen op hoogen toon. Hoevelen, ach, meenen alle wijsheid te bezitten, maar komen metterdaad nimmer tot eenige wijsheid, omdat zij zich het leeren schamen [2])!

Nochtans zeide hij dit niet — zoo betuigde Voetius — om van de jonge lieden blinde volgers en slaven te maken, of de hun door God geschonken gaven te verkleinen. Hij wenschte slechts, dat iedere student zich zorgvuldig zou houden binnen de perken der gematigdheid, en daardoor bewaard blijven voor het aankweeken

---

ging de hoogleeraar voort, met in zijne predikatie hetzelfde te betoogen van de historie en de chronologie, blz. 22; van de rhetoriek, de oratorie en de poëzie, blz. 23; van de geneeskunde, blz. 25—27; van de verschillende philosophische vakken; te weten: van de physica, blz. 28—30; van de astronomie en de optiek, blz. 30—34; van de arithmetiek, de geometrie, de statistiek, de mechanica en de architectuur, blz. 35—37; van de cosmographie, de nautiek, de topographie en de hydrographie, blz. 37—38; van de muziek, blz. 38—39; van de logica of dialectica en de metaphysiek, blz. 39—41, om te eindigen met de critiek en de onderscheiden talen: het hebreeuwsch en chaldeeuwsch, het grieksch en latijn, blz. 41—46. Misschien wel met het oog op den inhoud dezer toespraak, liet Voetius reeds den 9den Juli 1636 op zijn dispuut-college Henricus Ridderus, theol. student uit Rommers-Wale in Zeeland, stellingen verdedigen over de vraag: »Quousque se extendat autoritas scripturae". Zie Voet., *Dispp. select.*, t. I, p. 29—47.

[1]) Voet., *Sermoen*, blz. 16. — »Ende dit niet alleen, maer oock dat de H. Geest de Schriftuere soo uyt eenvoudicheydt ende geleertheydt ghetempert heeft, datter een lam (dat is een vrome eenvoudighe christen) in wandelen kan, ende een oliphant (dat is een hooch-geleerde) in swemmen moet". *Ibid.*

[2]) Voet., *Sermoen*, blz. 8—9.

Digitized by Google

van vermeten en roekeloöze gevoelens [1]); want het scheen den hoogleeraar, dat alreede teekenen vielen waar te nemen, die omtrent de toekomst „niets goets voorspraecken of prognostificeerden"; teekenen, die vele „droevighe veranderingen" aankondigden zoo in het politieke als in het kerkelijke leven [2]).

Wat echter Utrechts theologiae professor op dit oogenblik niet of nauwelijks vermoeden kon, stond eerlang te gebeuren: van de nieuwe universiteit zelve [3]), wier „nutticheydt" hij in zijn sermoen vol geestdrift had geroemd en hoog gehouden, zou op het gebied der wetenschap, met name op dat der philosophische studiën, eene groote beroering en omkeering uitgaan [4]).

Aanleiding daartoe bleek het volgende. Eene academie, waar „allerley wijsheydt wert bestudeert ende ghehanteert", vereischte meer krachten en hulpmiddelen voor het onderricht dan eene illustre school. Zoo was het reeds terstond noodig, opdat geene faculteit ontbreken mocht, eenen hoogleeraar in de medicijnen aan te stellen.

---

[1]) Voet., *Sermoen*, blz. 9.

[2]) Voet., *Sermoen*, blz. 56. »Quumque matutinis horis diei, quo academia nostra inauguraretur" — zoo verhaalt Burman in zijn *Traj. erud.*, p. 354 — »pluvia maxima de coelo caderet, et ipso momento, quo sollemni pompa professores in academiam ducerentur, sol pluvias pelleret, Gallico carmine hoc coeli beneficium extulit et celebravit (sc. Anna Maria Schürmannia)".

[3]) Bij hare inauguratie werd namens Utrechts magistraat het woord gevoerd door den stads-secretaris mr. Johan van de Nypoort; namens professoren der »schola illustris" deed dit de hoogleeraar Antonius Aemilius. Van laatstgenoemde is de toespraak opgenomen in diens *Orationes*, p. 32—58. Zie ook dr. Loncq, *Histor. schets*, blz. 29—32, en mr. S. Muller Fz., *Catalogus van de bibliotheek over Utrecht*, Utr., 1881, blz. 45, n°. 361.

[4]) Bij de voortzetting van dit hoofdstuk, zal ik van tijd tot tijd het een en ander overnemen uit- of wel verwijzen naar mijn academisch proefschrift, in 1861 te Leiden verschenen onder den dubbelen titel: *Disquisitio historico-theologica de pugna Voetium inter et Cartesium*, en: *School-gezag en Eigen-onderzoek. Historisch-kritische studie van den strijd tusschen Voetius en Descartes.* Veelal staat daar in bijzonderheden opgeteekend, wat hier ter loops wordt vermeld.

Digitized by Google

Tot „professor medicinae practicae et anatomicae" werd benoemd dr. Wilhelm van der Straten, geruimen tijd als stadsgeneesheer te Utrecht „met grooten loff" werkzaam en sedert 1621 tevens „gegaigeert" om in de Nederduitsche taal ontleedkundige lessen te geven [1]). En het duurde niet lang of de senaat achtte zich verplicht om, lettende op „den goeden fleur" der academie, aan het stedelijk bestuur in overweging te geven [2]), naast den gewonen hoogleeraar bij de medische faculteit — den zoo even genoemden Guilielmus Stratenus — te beroepen eenen professor „extra ordinem", die, belast met het theoretisch onderricht der geneeskundige vakken, daarenboven gehouden zou zijn „de studerende jeucht des somers in botanicis te exerceren". Dit ongevraagd advies werd door Utrechts magistraat in dank ontvangen en opgevolgd [3]).

Tot hen, die min of meer aanspraak konden maken op dit buitengewoon hoogleeraarschap, behoorde de stadsgeneesheer dr. de Roy [4]), een discipel en vriend van Henricus Renerius, professor philosophiae aan de Stichtsche universiteit [5]). Deze beide mannen nu koesterden groote

---

[1]) *Not. Utr. vroeds.*, 22 Febr. 1636. Zie voorts *Acta academiae Ultrajectinae*, cod. I, fol. 43. Vgl. dr. Loncq, *Histor. schets*, blz. 27, aant. 1.

[2]) Dit geschiedde bij monde van den rector magnificus, Bernardus Schotanus, vergezeld door twee uit het drietal assessoren, Voetius en Stratenus.

[3]) *Not. Utr. vroeds.*, 24 Mei en 11 Juli 1638.

[4]) *Not. Utr. vroeds.*, 29 Aug. 1636. »Henrick" de Roy, 29 Juli 1598 binnen de stad Utrecht geboren, studeerde te Franeker, werd aldaar tot »artium liberalium magister" bevorderd, en verwierf zich aan de universiteit te Padua den titel van »medicinae doctor". Achtereenvolgens oefende hij zijne geneeskundige praktijk uit in Oost-Friesland, Naarden en Utrecht. Zie over hem Burman, *Traj. erud.*, p. 288—293, en vgl. daarmede p. 113 der *Admiranda methodus novae philosophiae Renati des Cartes*, Ultraj., 1643.

[5]) Blijkens zijne openingsrede, 18 Juni 1634 gehouden aan Utrechts illustre school, was Aristoteles voor Renerius nog de »princeps philosophorum". Na eene krachtige uiteenzetting van diens verdiensten op wijsgeerig gebied, betuigde hij daar ter plaatse: »Sat multa, et prolixius quam initio proposueram, verba fecisse videor de Aristotele ejusque prae caeteris omnibus praestantia, quae non in alium finem ob oculos posita,

Digitized by Google

bewondering voor den Franschen wijsgeer, René Descartes, wiens welwillenden omgang zij bij tijd en wijle genieten mochten [1]). Beiden ook gevoelden zich ten zeerste aangetrokken tot diens nieuwe methode van onderzoek en poogden haar in toepassing te brengen: Renerius op zijne druk-bezochte colleges, zoo publieke als private [2]), Regius bij zijne voordrachten over verschillende onderwerpen uit de physiologie, dié toenmaals, vooral onder de jongere academieburgers, een ongemeenen opgang maakten [3]).

Het was wegens dezen bijval, maar niet minder ten gevolge van de warme aanprijzing zijner kundigheden door Renerius [4]), dat Henricus Regius zich, 11 Juli 1638, de

---

nisi ut sarta tecta maneret sua veteribus gloria, quae in hoc uno viro tanta fuisse deprehenditur, ut solis instar caeteros philosophos, tanquam luminaria minora, ex mentis nostrae oculis evanescere faciat". *Ill. gymn. Ultraj. inaug.*, p. 174. Vgl. *School-gezag en Eigen-onderzoek*, blz. 55—60; *Admir. meth.*, p. 105—106; F. J. Domela Nieuwenhuis, *Commentatio de Renati Cartesii commercio cum philosophis Belgicis, deque philosophiae illius temporis in nostra patria ratione*, Lovanii, 1827, p. 78.

[1]) Zie *School-gezag*, blz. 60—62, aant. 2; blz. 70—71.

[2]) Nu en dan voerde Renerius briefwisseling met Descartes. Reeds in Juni 1631 schreef hem de Fransche wijsgeer, uit Amsterdam, in antwoord op zekere vraag omtrent het luchtledige, door Renerius gedaan. Zie *Oeuvres de Descartes publiées par Charles Adam et Paul Tannery sous les auspices du ministère de l'instruction publique*, Paris, 1897—1905, t. I, p. 205—209. Bij mijne aanhalingen uit Descartes' geschriften, ben ik zoo gelukkig te kunnen gebruikmaken van de voortreffelijke en uiterst-nauwkeurige editie in den laatsten tijd bezorgd door de heeren Charles Adam »professeur de philosophie et recteur de l'académie de Nancy" en Paul Tannery »directeur des manufactures de l'État, professeur remplaçant de philosophie grecque et latine au collège de France". (Laatstgenoemde echter overleed den 27sten November 1904, nog vóór deel VII het licht had gezien). Een exemplaar dezer standaard-editie is aanwezig op de Koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage, en te Leiden op die der rijksuniversiteit. De *Opera omnia Renati Des-Cartes*, tijdens de jaren 1682—1701, met privilege der staten van Holland en West-Friesland, in negen quarto-deelen uitgegeven door mr. Joan Blaeu en compagnie (aanwezig o. a. ter Leidsche universiteitsbibliotheek en door mij gebruikt voor de citaten in *School-gezag*), leveren geen behoorlijk-samenhangend geheel, en konden dus hier minder goed dienen.

[3]) Zie *School-gezag*, blz. 62—63; 66—67.

[4]) Bij de »mondelinge propositie" door Renerius ter raadsvergadering gedaan, was ook Voetius tegenwoordig; vermoedelijk in zijne qualiteit

Digitized by Google

betrekking zag toevertrouwd van „professor medicinae extra-ordinarius" [1]). Evenwel niet onvoorwaardelijk. Blijkbaar duchtte de senaat allerlei nieuwigheden van zijnen kant, en om de hoogeschool tegen dit gevaar te vrijwaren eischte en verkreeg de rector magnificus, Schotanus [2]), mede voor zijne ambtgenooten Liraeus en Stratenus, van Regius de nadrukkelijke belofte, dat hij den studenten op medisch gebied niets zou leeren, hetgeen strijdig heeten mocht met de, zoo te Utrecht als aan andere academiën, geijkte begrippen [3]).

Nog was er na deze voor den stadsdokter zoo gewenschte en eervolle benoeming geen jaar verloopen, toen de universiteit het verlies had te betreuren van den

---

van assessor. Zie *Acta acad. Ultraj.*, cod. I, fol. 44, en *Not. Utr. vroeds.*, 9 Juli 1638.

[1]) *Not. Utr. vroeds.*, 11 Juli 1638. Te gelijk met Regius, die een tractement ontving van 400 gld., werden als »extraordinarii" nog aangesteld — maar op eene jaarwedde van 300 gulden — tot »professores philosophiae": Arnoldus van Goor en Arnoldus Senguerdius; tot »professor human. litterarum": Martinus Schoock. Vgl. *Admir. meth.*, p. 36, en hierboven, blz. 61, aant. 3.

[2]) Hoogleeraar in de rechten, en als zoodanig sedert 3 Nov. 1635 aan de illustre school met zijn collega Matthaeus »professionem pandectarum et institutionum" deelende, gaf Schotanus nog bovendien wekelijks twee lessen in de wiskunde. *Not. Utr. vroeds.*, 7, 15 en 17 Sept. 1635. Vgl. dr. Loncq, *Histor. schets*, blz. 22—23.

[3]) Aan dr. De Roy werd reeds toen door sommigen zijne voorliefde tot het zonderlinge en paradoxale ten laste gelegd. »Sed caritate quae non cogitat malum" — zoo luidt het in de Utrechtsche senaatsnotulen — »omnia tecta et absorpta fuerunt; praesertim cum d. Regius sancte promitteret d. rectori Schotano, d. Lyraeo, et d. Strateno, se nihil contra receptam et communem in hac aliisque academiis medicinam moturum". Het onderzoek naar de gegrondheid der beschuldiging, waarbij men De Roy verweet »heterodoxia in fide", nam Voetius voor zijne rekening en bracht dat, te oordeelen naar de uitkomst, tot een goed einde voor den beklaagde. »Cujus simul ac conscius factus fuisset d. Regius" — staat er verder opgeteekend — »atque una ex d. Reinerio didicisset, quam serio, et quam honorificis verbis se causamque suam commendasset d. Voetius, ilico eundem convenit, eique tam profusas egit gratias, ut eas tunc admittere, et nunc erubesceret referre". *Acta acad. Ultraj.*, cod. I, fol. 43—44. Vgl. *School-gezag*, blz. 68.

Digitized by Google

allerwegen hooggeschatten Renerius. Zijne gezondheid bezweek onder de afmatting van het veelvuldig collegegeven en de overspanning van het nachtelijk studeeren. Wel zochten hunne Edel Achtbaren door het verminderen zijner openbare lessen hem eenige verademing te verschaffen [1]), doch die maatregel bleek te laat genomen — hevige koortsen maakten een eind aan Renerius' werkzaam leven. Op den morgen reeds van denzelfden dag, 18 Maart 1639, waarop ter zijner nagedachtenis door Antonius Aemilius, in de Domkerk, de eerste „oratio fenebris" aan Utrechts academie stond gehouden te worden [2]), werd zijn vroegere discipel Regius door de magistraat aangesteld tot professor „ordinarius" [3]).

Bij deze bevordering kwam duidelijk aan het licht, hoe zeer Regius in korten tijd de waardeering en het vertrouwen zijner ambtgenooten had gewonnen. Op voorstel van den rector magnificus, gesteund inzonderheid door Stratenus, den anderen en ouderen professor medicinae, besloot de senaat te zijnen behoeve een dubbel verzoek te richten tot het stadsbestuur: verhooging zijner jaarwedde om hem schadeloos te stellen voor het verlies der inkomsten uit de geneeskundige praktijk, die hij ter wille van zijn onderwijs schier geheel had laten varen; bovendien — en hierop had Regius zelf aangedrongen — toestemming om eenmaal 's weeks sommige „problemata

---

[1]) »Opt voordragen vande heere eerste burgermeester (t. w. van der Hoolck), is verstaen, dat d. Renerius, philosophiae professor inde academie alhier, in plaets van ses, voortaen vier lessen sweecx sal doen". *Not. Utr. vroeds.*, 26 Febr. 1638. Vgl. *Tijdspiegel*, 1887, dl. I, blz. 479—480.

[2]) Aemil., *Orationes*, p. 105—124. Zie ook bijlage XLVI.

[3]) Eene week vroeger dan Regius, 11 Maart 1639, was Senguerdius (zie hierboven, blz. 139, aant. 1) professor »ordinarius" geworden. Men stelde naderhand vast, dat deze »soude doen alle weeck twee lectiones in physicis ende twee in logicis". *Not. Utr. vroeds.*, 22 April 1639.

Digitized by Google

physica" te behandelen [1]). Hoewel voorloopig alleen het tweede punt werd ingewilligd [2]), was Regius over de beschikking der vroede vaderen toch uitermate verheugd. De trouw aan het eens gegeven woord verbood hem zijne nieuw-wijsgeerige denkbeelden ter sprake te brengen in medische lesuren. Thans zou hij die ongehinderd kunnen ontwikkelen op het weldra te openen physisch dispuutcollege [3]).

Maar hierdoor ontbrandde de strijd, zoo binnen als buiten de muren van Utrechts academie, tusschen de voorstanders der oude en die der nieuwe philosophie; tusschen Regius, den professor medicinae — die, bij gemis van zijn vroegeren leidsman Renerius, thans raad en inlichting zocht bij den hem toegenegen Descartes [4]) —

---

[1]) *Acta acad. Ultraj.*, cod. I, fol. 44. Zie ook *School-gezag*, blz. 72, aant. 1.

[2]) Wat de verbetering van Regius' jaarwedde betreft, deze werd door de stedelijke regeering eerst verhoogd tot zes, later tot acht honderd gulden. *Not. Utr. vroeds.*, 17 April 1640 en 17 Sept. 1642.

[3]) Hoe Regius zijne nieuwe taak opvatte, wordt in de senaatsnotulen aldus geteekend: »Problematum praelectionem ita instituebat d. Regius, ut in explicationem arcanorum novae et praesumtae philosophiae liberius plerumque evagaretur, et in receptae communis philosophiae principia ac placita nimis quam acerbe grassaretur, eaque contemtui haberet et exploderet". *Acta acad. Ultraj.*, cod. I, fol. 45; terwijl het, fol. 46, heet: »His ita gestis, medicus praelectionibus problematicis et privatis collegiis physicis, aliisque quibus poterat modis communem scholarum philosophiam cum autoribus, doctoribus et sectatoribus ipsius satis indigne explodere, etiamque novae putatitiae philosophiae vexillum in hac academia erectum ire: quin et unus atque alter ex ipsius sectatoribus ac discipulis cum in disputationibus philosophicis opponerent, subinde satis indecore in contentiones prorumpere".

[4]) Bij voortgezette kennismaking heeft nochtans Descartes zijn oordeel over den Utrechtschen professor medicinae in niet geringe mate gewijzigd. Ten blijke, naast tal van andere uitingen, slechts deze. Aan den pater-jezuïet Dinet schrijft hij in 1642: »Doctor quidam medicinae, vir acerrimi ac perspicacissimi ingenii, atque ex eorum numero qui, quamvis scholarum philosophiam recte didicerint, quia tamen ei non credunt et sunt ingenui, non ideo multum superbiunt, nec se admodum doctos esse fingunt, ut aliis quibusdam in more est, qui ipsa sunt inebriati: legit Dioptricam meam et Meteora, cum primum edita sunt in

Digitized by Google

en Voetius, den professor theologiae, die, optredende ter verdediging van het sinds eeuwen overgeleverde en geijkte, al terstond besliste geestverwanten, ja zelfs bij uitstek volgzame partijgenooten vond in het meerendeel zijner Stichtsche ambtsbroeders.

Aanleiding tot de minder goede verhouding, waarin sommige hoogleeraren van Utrechts jeugdige academie weldra tot elkander zouden komen te staan, gaf het volgende voorval, dat den 9den Juli [1]) 1639 plaats greep, tijdens eene publieke promotie onder Senguerdius, professor philosophiae [2]).

Als candidaat voor het magisterschap in de wijsbegeerte trachtte bij die gelegenheid Florentius Schuyl zijne theses,

---

lucem, ac statim aliqua in iis verioris philosophiae principia contineri judicavit. Quae colligendo diligentius, et alia ex iis deducendo, ea fuit sagacitate, ut intra paucos menses integram inde Physiologiam concinnarit, quae, cum privatim a nonnullis visa esset, eis sic placuit, ut professionem medicinae, ibi tunc forte vacantem, pro illo, qui antea ipsam non ambiebat, a magistratu petierint et impetrarint". Desc., *Oeuvres*, t. VII, p. 582, 583. Daarentegen luidt het in een van Descartes' brieven aan Elisabeth van de Paltz, oudste dochter van Frederik, koning van Boheme, in Maart 1647 geschreven: »Ie ne sçay ce que ie puis auoir écrit à vostre Altesse, touchant le liure de Regius, qui vous donne occasion de vouloir sçauoir ce que i'y ay obserué..... Il ne contient rien, touchant la physique, sinon mes assertions mises en mauuais ordre et sans leurs vrayes preuues, en sorte qu'elles paroissent paradoxes, et que ce qui est mis au commencement ne peut estre prouué que par ce qui est vers la fin. Il n'y a inseré presque rien du tout qui soit de luy, et peu de choses de ce que ie n'ay point fait imprimer..... Et toutesfois, il n'a pas entendu ce qu'il écriuoit; car il en a obmis le principal, qui est que les esprits animaux qui coulent du cerueau dans les muscles, ne peuuent retourner par les mesmes conduits par où ils viennent, sans laquelle obseruation tout ce qu'il écrit ne vaut rien; et pource qu'il n'auoit pas ma figure, il en a fait vne qui monstre clairement son ignorance". Desc., *Oeuvres*, t. IV, p. 625, 626. Vgl. t. IX, Principes, preface, p. 19—20, alsmede noot *b* en *c*.

[1]) Die datum ontbreekt in de senaatsnotulen. Hij staat echter vermeld in de gedrukte *Narratio historica*, over welke later.

[2]) Zie hierboven, blz. 140, aant. 3. Senguerdius, die te Leiden had gestudeerd, was aldaar door Burgersdyck in de philosophie onderwezen. Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 290.

Digitized by Google

rakende het aantrekkingsvermogen van den zeilsteen, te handhaven, onder anderen tegenover een opponent, wiens betoog groote ingenomenheid verried met de nieuwe opvattingen en de daarbij gebezigde methode van onderzoek. Hoewel in zijns meesters dictaten volkomen te huis, werd nochtans Schuyl door die hem vreemde manier van redeneeren niet weinig in het nauw gebracht, zoodat Senguerdius, ten einde hem uit zijne moeielijkheid te redden, zich gedrongen voelde zelf tegenover den bestrijder het woord te nemen [1]). Onmiddellijk hierna viel Regius, ook bij deze promotie aanwezig, zijnen ambtgenoot onbesuisd in de rede. Zonder op plaats en doel der samenkomst te letten, voer hij hevig tegen de gestelde theses uit, en wilde blijkbaar aan Schuyls opponent, tevens zijn discipel, de eer eener overwinning verzekeren, die, naar de wellevendheid en het gebruik vorderden, voor den candidaat moest blijven weggelegd [2]). Geen wonder, dat het gerucht dier onheusche handelwijze zich spoedig onder Utrechts academieburgers verbreidde, en niet naliet een zeer pijnlijken indruk, ook op het meerendeel der professoren, te maken.

---

[1]) Naderhand als professor philosophiae verbonden aan de illustre school te 's-Hertogenbosch, bleek de toenmalige candidaat-magister een besliste voorstander geworden van Descartes' beginselen. Immers luidt het in zijne breede praefatie, geplaatst vóór de verhandeling *Renatus Des Cartes de Homine, figuris et latinitate donatus a Florentio Schuyl*, Lugd. Bat., 1662, p. I—II: »Simplicem et apertam veritatem obscuris, intricatis et spinosis argutiis, praepostera quadam diligentia, involvi et obumbrari, jam dudum questi sunt doctrinae solidioris antistites..... Donec tandem, Deo propitio, Renatus Des Cartes oppressam sophiam, post varios casus, pristinae libertati et decori restituit. Reformationem a primis fundamentis exorsus". Van dit geschrift bezit de Leidsche universiteitsbibliotheek tweeërlei uitgave. Achter die van 1664 is door Schuyl gevoegd eene »Interpretis epistola ad amicum".

[2]) »Medicus (sc. Regius) stans in subselliis d. Senguerdio ordinario philosophiae professori et promotori satis contentiose et indecore insultavit, et contra doctiss. candidatum d. Senguerdii discipulum triumphum ante victoriam cecinit". *Acta acad. Ultraj.*, cod. I, fol. 45.

Digitized by Google

Voorts hield Regius zich bezig met onderzoekingen omtrent den bloedsomloop, en omtrent de beweging van het hart en de slagaderen. Gevolg dier nasporingen was, dat hij, in aansluiting bij de zienswijze van zijnen vriend Descartes [1]), hoe langer hoe meer overhelde tot het gevoelen van den Engelschen physioloog, William Harvey [2]), met afwijking van dat van Galenus, den beroemden geleerde der oudheid, die als Peripateticus bij de meeste doctoren dier dagen buitengewoon hoog stond aangeschreven.

Ten einde binnen Utrecht voorgoed de overwinning te verzekeren aan Harvey's nieuwere denkbeelden, vormde Regius het plan, op zijn dispuut-college eenige theses over den bloedsomloop te doen verdedigen [3]); een plan,

---

[1]) Zie o. a. Discours de la methode pour bien conduire sa raison, et chercher la verité dans les sciences, p. 46—55 in Desc., *Oeuvres*, t. VI. Vgl. daarmede Descartes' brief, 24 Mei 1640 aan Regius gezonden, die voor het grootste deel handelde over bovengenoemd onderzoek, en welken hij besloot met de toezegging: »Si quid sit de quo ampliorem explicationem desideres, paratum me semper inuenies, vt seu scriptis seu verbis tibi seruiam. Imo etiam, cum istae theses disputabuntur, si velis, Vltraiectum excurram; sed modo nullus sciat, et in specula illa, ex qua d^a^. à Schurmans solet audire lectiones, possim latere". Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 70.

[2]) Guil. Harveus, *Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus*, Lugd. Bat., 1639. De eerste druk verscheen in 1628 te Frankfort.

[3]) Dat Descartes voor zich maar weinig op had met de verbreiding eener nieuwe waarheid door het stellen van theses ter openbare defensie, kan o. a. blijken uit zijn schrijven aan Regius, Juli 1645: »Cum superiores litteras ad te misi, paucas tantum libri tui paginas peruolueram, et in ijs satis causae putabam me inuenisse, ad iudicandum modum scribendi, quo vsus es, nullibi, nisi forte in thesibus, posse probari, in quibus scilicet moris est, opiniones suas modo quam maxime paradoxo proponere, vt tanto magis alij alliciantur ad eas oppugnandas. Sed quantum ad me, nihil mihi magis vitandum puto, quam ne opiniones meae paradoxae videantur, atque ipsas nunquam in disputationibus agitari velim; sed tam certas euidentesque esse confido, vt illis a quibus recte intelligantur, omnem disputandi occasionem sint sublaturae". Desc., *Oeuvres*, t. IV, p. 248; vgl. p. 239—240. Zie ook wat naderhand de Fransche wijsgeer daaromtrent schreef in zijne

Digitized by Google

waartegen zijne medeprofessoren, vooral die der medische en philosophische faculteiten groot bezwaar hadden. Uit dien hoofde zocht dan ook de toenmalige rector magnificus, Bernardus Schotanus, in een particulier onderhoud Regius te bewegen om zijn voornemen te laten varen en zijn medisch dispuut-college niet in opspraak te brengen door het verdedigen van dergelijke, uiterst-betwistbare stellingen.

Schotanus' pogen leed evenwel schipbreuk. Daarom rekende hij zich verplicht het pleit te brengen voor den academischen senaat, die na langdurige debatten goedvond den „professor medicinae" verlof te geven tot het aanslaan zijner theses over den bloedsomloop, onder uitdrukkelijk beding, dat hij ze als „corollaria" of als „mantissae" zou plaatsen achter andere stellingen, gevolgd door de formule: „exercitii causa defendemus". Of Regius in deze voorwaarde heeft berust, is niet zeker. Het tegendeel schijnt te blijken uit het gedrag der senaatsleden, die zich straks bij de overheid kwamen beklagen,

---

Epistola ad G. Voetium (Desc., *Oeuvres*, t. VIII, sec. part., p. 120): »Quantum ad theses, si verum et ordinarium earum usum spectemus, non multum habent authoritatis; supponuntur enim ut plurimum a discipulis factae, atque nihil aliud debent continere quam assertiones, quas earum author in paucarum horarum disputatione defendendas suscipit, sive eas putet esse veras, sive non putet. Nam, circa res ad fidem non pertinentes, nec ad ullius detrimentum spectantes, etiam ea, quae putat falsa, potest in iis sine mendacio affirmare, cum nempe, ingenii exercendi causa, vult ipsa contra omnes objectiones, quae intra breve tempus disputationis fient, defendere. Potest etiam interdum nomen alicujus authoris a quo dissentit exprimere, si forte hoc ad rem facere videatur: ut si quis proponat tales theses: Sanguis in venis non circulatur, contra Hervaeum. Dantur formae substantiales, contra Regium, aut similes; tunc enim censetur illum a quo dissentit honoris causa nominare, nullusque amator veritatis aegre unquam fert suas opiniones impugnari. Sed valde cavendum est, ne quis in thesibus ita nominetur aut designetur, ut id in ejus vituperium factum fuisse credi possit; tunc enim transirent in naturam libelli famosi, cujus dedecus in academiam, in qua essent editae, resiliret".

Digitized by Google

dat de theses van hunnen ambtgenoot geheel anders dan ze oorspronkelijk luidden waren gedrukt geworden, en buiten medeweten van Schotanus. Utrechts vroedschap oordeelde, dat die stellingen, nu ze eenmaal de pers hadden verlaten, ook maar aan Regius moesten overhandigd worden, doch bepaalde tevens dat in het vervolg niets, betrekking hebbende op de hoogeschool, mocht worden uitgegeven, zonder te voren aangevraagde en verkregen toestemming van den rector magnificus [1]).

Dit besluit, waarover in het algemeen de professoren, die op wijsgeerig gebied de behoudende richting waren toegedaan, zich niet weinig verheugden, was in het bijzonder naar den wensch van Voetius: immers juist werd deze — 22 Maart 1641 — tot rector magnificus „gecreëerd" [2]), zoodat hij thans een wapen in handen had om krachtig op te treden tegenover Regius' persoon zoowel als tegenover diens ijveren voor methode en beginselen der nieuwere philosophie bij Utrechts academieburgers, onder wie zich ook vele theologanten bevonden, die meer

---

[1]) *Acta acad. Ultraj.*, cod. I, fol. 45—46; vgl. Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 203—204. »Ie vous enuoye icy d'autres theses" — schreef de Fransche wijsgeer 22 Juli 1640 aan een zijner vrienden — »dans lesquelles on n'a rien du tout suiuy que mes opinions, afin que vous sçachiez que s'il y en a qui les rejettent, il y en a aussi d'autres qui les embrassent". Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 95. De defensie van Regius' stellingen had plaats kort na Pinksteren, 10 Juni 1640, en wikkelde dien hoogleeraar al spoedig in een heftigen strijd met Jacobus Primirosius, medicinae doctor te Londen. Desc., *Oeuvres*, t. II, p. 616—617; t. III, p. 202, 441—442; *Admir. meth.*, p. 101, 163—164. De gissing van A. Baillet, indertijd door mij overgenomen (zie *School-gezag*, blz. 81), dat de naam »Silvius", voorkomende in Descartes' brieven aan Regius van Nov. 1641, een pseudoniem zou zijn van »Primirosius", bleek mij later onjuist. Zie voorts hierachter, bijlage XLVII.

[2]) »Refereerde de heere burgermeester Ruysch dat gisteren nae noen in presentie van syn E. ende eenige geassumeerde heeren, mitsgaders de samentlicke professoren inde besloten camer vande academie d. professor Gisbertus Voetius was gecreëert rector magnificus vande academie voors." *Not. Utr. vroeds.*, 23 Maart 1641. Vgl. hierboven, blz. 133, aant. 1, en hierachter, bijlage XLVIII.

Digitized by Google

dan anderen tegen hare gevaarvolle meeningen moesten worden beschermd [1]).

Het was of de „professor medicinae" een voorgevoel had van het door Voetius beraamde plan. Dadelijk toch na diens installatie ging hij den ambtgenoot opzoeken, om hem geluk te wenschen met het aanvaarden zijner betrekking, en te gelijker tijd verlof te vragen voor het openbaar maken van eene gansche reeks stellingen, die, in twee seriën verdeeld, den 17den April en den 5den Mei 1641 zouden verdedigd worden door den „philosophiae et medicinae candidatus", Johannes de Raey [2]). Uitsluitend

---

[1]) »Professores theologi (sc. Voetius, Meinardus Schotanus et Carolus de Maets) quamvis non minus ac collegae ipsorum dolerent pomum hoc Eridos in academiam injectum fuisse, videbantur nimia forte moderatione has gliscentes novitates ferre, praesertim cum consulti a studiosis nonnullis theologiae destinatis, et ipsorum curae atque inspectioni commissis annuerent, ut collegia physica sub medico susciperent, addita hac cautione, quia animus ipsis esset opiniones novae philosophiae pernoscere easque cum recepta philosophia conferre, judicio hic utendum nec facile quidquam recipiendum nisi solidis demonstrationibus suffultum et prius diligenter examinatum, saltem nullo modo admittendum, ut necessarium et serium receptae philosophiae studium hac occasione negligeretur aut languesceret. Moderationis et suae ἐποχῆς has rationes habebant, quod arbitrarentur paradoxas illas opiniones substituras intra terminos physiologiae medicae et mathematicae, eique affinium speculationum: praeterea quod experientia didicissent inventa ejusmodi plerumque novitatis gratia splendere ad tempus, postea tamen penitius inspecta pellucere et in se consenescere". *Acta acad. Ultraj.*, cod. I, fol. 46—47.

[2]) De Raey is sedert 1651 aan Leidens academie verbonden geweest als buitengewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte. Hij opende aldaar den 25sten Maart zijne lessen met eene inaugureele toespraak *De gradibus et vitiis notitiae vulgaris circa contemplationem naturae, et officio philosophi circa eandem*, waarbij hij aldus zijne rede aanving: »A quo tempore e praeceptorum custodia exire me licuit, pulveremque scholasticum cum amoeniori ac liberiori studiorum genere commutare, nihil magis in votis habui, quam ut certam evidentemque rerum utilium ac per se scitu dignarum notitiam mihi compararem". De Raey's toespraak is opgenomen in een boekdeel dissertaties en oraties, n°. 1436 der bibliotheca Thysiana. Na den dood van Descartes te Stokholm, was onder anderen ook de Raey, 4 Maart 1650, als vertrouwde vriend tegenwoordig bij het inventariseeren van eenige goederen door den Franschen wijsgeer te Leiden achtergelaten. Desc., *Oeuvres*, t. V, p. 409.

Digitized by Google

op voorwaarde, dat bedoelde theses stipt beperkt bleven tot den kring der eenmaal aangenomen denkbeelden [1]) en bovendien eerst nog bij hem ter beoordeeling zouden worden ingeleverd, toonde Voetius zich bereid als rector magnificus voor het publiceeren en defendeeren daarvan zijne toestemming te geven [2]).

Aan de gestelde eischen schijnt voldaan te zijn; althans het bovenbedoelde college werd gehouden. Op gelijke wijze had er den 24sten November daaraanvolgend, wederom onder voorzitterschap van Regius, eene disputatie plaats door studenten van verschillende faculteiten, over allerlei physische en physiologische vraagstukken; over de vijf beginselen der nieuwere wijsbegeerte: hoegrootheid, rust, beweging, plaats en gestalte [3]); over 's menschen ziel

---

[1]) »Repetiit (sc. Voetius) monitionem quam et antehac et postea aliquoties inculcavit, ut quaeso medicinam dogmaticam in academiis et apud practicos communiter receptam, et diligenter ipse (n. Regius) excoleret, et plene atque erudite primum doceret; tum demum adjiceret aut admisceret peculiares conceptus si quos haberet, et ad solidiorem medicinae cognitionem felicioremque praxin facere putaret: ita omnibus satisfactum iri, multosque studiosos medicinae huc alliciendos". *Acta acad. Ultraj.*, cod. I, fol. 47

[2]) Zie *Acta acad. Ultraj.*, cod. I, fol. 47—48. Vgl. *School-gezag*, blz. 85—87 Dat Regius' vriend en raadsman Descartes op bedoelde theses vrij wat vond af te dingen, en niet weinige harer met den naam van »paradoxen" betitelde, blijkt uit diens brief, in Mei 1641 uit Endegeest aan den professor medicinae verzonden. Opmerking verdient al aanstonds wat hij schrijft in het begin: »Primum itaque, quod ibi minus probo, est quod dicas animam homini esse triplicem; hoc enim verbum, in mea religione, est haeresis; et reuera, seposita religione, contra logicam etiam est, animam concipere tanquam genus, cuius species sint mens, vis vegitatiua, et vis motrix animalium". En dan verder: »Quod dicis de affectibus illorum sedem esse in cerebro, est valde paradoxum, atque etiam vt puto, contra tuam opinionem.... Paradoxum etiam est dicere, receptionem esse actionem, cum reuera tantum sit passio actioni contraria... Non etiam tibi assentior, cum definis actiones esse operationes ab homine vi animae et corporis factas; sum enim vnus ex illis qui negant hominem corpore intelligere". Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 371—375.

[3]) »Quamvis autem nostri fori proprie non sint" — zoo verzekerde Voetius in zijne *Dispp. select.*, t. I, p. 877, 878 — »tamen quia syrma consequentiarum nimis dilatant ad explosionem totius philosophiae: nos pro modulo

Digitized by Google

haren zetel en hare eigenschappen; over lichamelijke zelfstandigheid; over de aarde als planeet; over warmte en koude, ebbe en vloed, enz. [1]); waarbij, tot niet geringe ergernis van onderscheidene professoren, met de beginselen der Peripatetische school in ieder opzicht gebroken werd [2]). Maar nu ook kreeg Voetius gelegenheid, zoowel de oude philosophie als zijn rectoraal gezag met nadruk tegenover Regius en diens aanhang te doen gelden [3]).

---

et exercitii gratia nunc defendemus, venena, hydrophobiam, pestis contagium, immo ne magnetem quidem ab ipsis explicari posse per motum, quietem, situm, quantitatem, figuram".

[1]) Al deze stellingen hadden gezamenlijk tot titel: De illustribus quaestionibus physiologicis. *Acta acad. Ultraj.*, cod. I, fol. 48. Vgl. Descartes' schrijven aan Regius, beginnende met de verklaring: »Accepi tuas theses, et gratias ago; nihil in ipsis inuenio quod non arrideat". Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 454—456. Zie voorts bijlage XLIX.

[2]) Tegenover Regius liet dan ook Stratenus, primarius medicinae professor, van zijn standpunt den 22sten December 1641 o. a. deze theses defendeeren: »Glandula pinealis non est unicum sensorium, neque animae domicilium". — »Naturalis circulatio sanguinis non datur". — »Qui propter eam artis medicae fundamenta eversum eunt, graviter errant". — »Qui medicos eam non admittentes pro empiricis habent, si praxim viderint, iniqui sunt; si non viderint, de praxi, tanquam qualitate ipsis occulta, ut coeci de coloribus, judicant". Hetzelfde deed op zijn dispuut-college Jacobus Ravensperg, sinds Maart 1641, buitengewoon hoogleeraar in de wiskunde aan Utrechts universiteit. Zie *Acta acad. Ultraj.*, cod. I, fol. 48—51. Vgl. *Narratio historica*, p. 20—25; *Admir. meth.*, praef. p. LI—LIII en Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 464.

[3]) Bij de defensie van bovengenoemde theses ging het zeer onstuimig toe. Ook zelfs na sluiting van het college hield de rumoerige stemming der jongelui soms nog eene geruime poos aan. In de senaatsnotulen staat daaromtrent het volgende opgeteekend: »Cum jam medicus una cum rectore reliquisque professoribus, qui disputationi interfuerant, more solito ex auditorio exirent, ingens totius auditorii orta est supplosio, qua medicus in forma explodi videbatur. Hujus insolentiae rationes studiosi passim illo die et postea rogati hanc reddebant: quod medicus tum per se, tum per sectatores suos insolenter et superbe proscriberet receptam philosophiam, ejusque doctores et discipulos indigne rideret atque contemneret, nec tamen ejus refutationem (quippe cujus ne terminos quidem satis didicisset), aut sententiae suae defensionem vel mediocriter in publico theatro moliri posset; et quod, cum ad turpes tergiversationes, aut ad silentium manifeste adigeretur, si non ad absurda, inepta et periculosa quamplurima effutienda; ipse tamen ipsiusque discipuli nonnulli optimis et subtilissimis

Digitized by Google

Den 8sten December 1641 was door laatstgenoemden hoogleeraar eene serie theses ter verdediging aangekondigd, welke hij èn verzuimd had vooraf ter kennis te brengen van den „rector academiae", èn, daar ze meest alle door zijne discipelen gesteld waren, zelf niet eens nauwkeurig had nagegaan. Ten gevolge dier achteloosheid bleek er ééne thesis de reeks binnengeslopen, waarvan met recht kon worden verzekerd, dat ze even gewaagd als onjuist moest heeten; zij luidde: „uit de vereeniging van ziel en lichaam ontstaat niet een wezen *per se*, maar een wezen *per accidens*" [1]).

Bij uitstek gereede aanleiding voor Voetius om, als handhaver der Peripatetische denkbeelden en schooltermen, zijn medischen ambtgenoot te beschuldigen, dat hij met die ondoordachte stelling het goed recht der substantieele vormen had prijsgegeven, althans moedwillig in de waagschaal gesteld [2]): een vergrijp, waardoor niet

---

inter opponentes philosophis satis indecore insultare antehac non erubuissent, et nunc oppositiones eorum interturbare". *Acta acad. Ultraj.*, cod. 1, fol. 50. Vgl. Desc., *Oeuvres.*, t. III, p. 462—463, 495—496.

[1]) »Ex mente et corpore non fit unum per se, sed per accidens". Thesis IX. Dat die stelling evenzeer in de oogen van Descartes geen genade vond, blijkt uit zijn schrijven aan Regius, half December 1641: »Vix quicquam durius, et quod maiorem offensae ac criminationis occasionem daret, in thesibus tuis ponere potuisses, quam hoc: quod homo sit ens per accidens; nec video qua ratione melius possit emendari, quam si dicas te, in nona thesi, considerasse totum hominem in ordine ad partes ex quibus componitur, contra vero, in decima, considerasse partes in ordine ad totum". Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 460. Vgl. t. III, p. 491—493, en t. VII, p. 585, alsook den »Aufsatz", voorgedragen door Georg Freiherr von Hertling in de philosophisch-philologische afdeeling der Academie van Wetenschappen te Munchen: *Descartes' Beziehungen zur Scholastik*, II, S. 6; München, Verlag der K. Akademie, 1898, en de verhandeling van O. Hamelin, *L'union de l'âme et du corps d'après Descartes*, in »L'année philosophique publiée sous la direction de F. Pillon", Paris, 1905; t. XV, p. 39—50.

[2]) Rekening houdende met Regius' onverpoosd jacht maken op paradoxen, laat zich begrijpen wat Burman, *Traj. erud.*, p. 290, bericht: »libellis famosis in vulgum sparsis ipsi (sc. Regio) exprobatum est ei caput circumagi ad instar molae Jutphasiensis. Vgl. *Admir. meth.*, p. 138.

Digitized by Google

slechts de wetenschap der natuur- en geneeskunde, maar ook de kerkelijke leerstukken van de Gereformeerde christenheid gevaar liepen groote schade te lijden [1]).

Nog vóór het jaar ten eind was, voegde uit dien hoofde Voetius aan sommige theses over het „Jubilaeum Romanum", door hem ter disputatie gegeven [2]), drie „corollaria" toe [3]), in welke alle studenten der theologische faculteit ernstig tegen de nieuwe wijsbegeerte en hare uitspraken gewaarschuwd werden [4]). Deze corollaria liet hij, nadat

---

[1]) Al aanstonds bedreigde die thesis het leerstuk van de vleeschwording des Woords. »Christus θεάνθρωπος (in quo duae naturae seu substantiae completae) est unum per se et non per accidens: facta est enim unio naturarum in unum suppositum οὐσιωδῶς. Vide theologos de persona Christi. Multo magis ergo substantialiter et per se facta est unio inter animam et corpus hominis, quippe quae tam longe non distant, nec tam sunt completae substantiae, ac divinitas et humanitas". Voet., *Dispp. select.*, t. I, p. 878; t. V, p. 209—223. Vgl. Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 463; t. VII, p. 586.

[2]) Naar aanleiding eener bul door paus Urbanus VIII aan de Katholieke christenheid verleend en gedagteekend uit Rome, 18 Maart 1641, had Ferdinand, aartsbisschop en keurvorst van Keulen, een algemeenen en volkomen aflaat binnen zijne diocese doen publiceeren, waartegen Voetius in in het begin van December 1641 enkele stellingen formuleerde, die hij door Van den Waterlaet op zijn dispuut-college, bij wijze van »diatribe theologica", liet verdedigen. Zie Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 1354—1383 en hierachter, bijlage L.

[3]) Volgens een lateren collega van Voetius, den professor theologiae Matthias Nethenus, noemde Maresius dergelijke corollaria: »Utrechtsche moort-priemen ende poignaerts". Zie M. Nethenus, *Den overtuyghden Marees met sijn eygen sweert gedood*, blz. 8. Vgl. Desc., *Oeuvres*, t. VIII (sec. part.), p. 67: »theses, ordinaria tua tela", en dezelfde, in zijne missive aan curatoren der Leidsche academie: »Nunc vero, quod in his prouincijs potissimum hoc genus maledicendi per disputationes et theses quam maxime sit periculosum, non opus est vt probem; vos ista melius me cognoscitis". Desc., *Oeuvres*, t. V, p. 10.

[4]) »Quand on consulte le corollaire III tout entier, on voit que la raison pour laquelle Voetius trouve tant de péril pour les dogmes evangéliques dans la rejection des formes, n'est pas la rejection même des formes, mais le motif de leur rejection. Il observe que la raison principale de ceux qui les nient est que la manière dont elles sont produites est inexplicable, et puis il montre que sur un semblable fondement, il est à craindre que l'esprit humain ne se porte à la négation des mystères, etc. Cela change l'état de la question, et met la dispute en état d'être plus facilement terminée". P. Bayle, *Dict. hist. et crit.*, in voce *Gorlaeus*. Zie voorts bijlage LI.

Digitized by Google

ze op aandrang van Regius zekere wijzigingen hadden ondergaan [1]), 18, 23 en 24 December 1641, terwijl hij zelf daarbij praesideerde, verdedigen door eenen zijner volgzaamste en ijverigste discipelen toentertijd, Lambertus van den Waterlaet, uit Gemert.

Levendig, ja hartstochtelijk soms, werd — drie dagen lang — de strijd van weêrskanten volgehouden. De aanvallende partij, door eene menigte van Regius' leerlingen vertegenwoordigd, poogde uit alle macht zich te handhaven tegenover Voetius' volgers, die het „unum ens per se" en de „formae substantiales" [2]) met onverzettelijken moed als hun palladium verdedigden [3]) — tot

---

[1]) Van het oorspronkelijk gestelde werd weggelaten alwat hierachter in bijlage LI gespatieerd staat afgedrukt. De verandering gold derhalve reeds aanstonds het opschrift, geplaatst boven de theses, dat, zonder meer gewag te maken van de theologische faculteit, nu enkel luidde: »Corollaria, ventilanda 18. et rursum 24. Decembris horis, et loco solitis". In hoofdzaak kwamen voorts de gewijzigde corollaria hierop neder: I. De meening van Taurellus, ook aangenomen door Gorlaeus, dat de mensch, samengesteld uit ziel en lichaam, een wezen is per accidens en niet per se, is aanstootelijk en ongerijmd. II. De dagelijksche en jaarlijksche beweging der aarde, door Keppler en andere mathematici voorgestaan, is in lijnrechten strijd met de goddelijke waarheid, geopenbaard in de Heilige Schrift, en komt niet overeen met de resultaten, tot hiertoe door het philosophisch onderzoek verkregen. III. De wijsbegeerte, welke de substantieele vormen der dingen verwerpt, te gelijk met hunne bijzondere en specifieke eigenschappen of actieve hoedanigheden, gelijk die van Taurellus, Gorlaeus en Basso, strookt geenszins met de Mozaïsche natuurkennis. Deze philosophie is gevaarlijk, helt over tot scepticisme en is geschikt, om ons geloof in de drie-eenheid, de menschwording van Christus, de erfzonde, de wonderen, de profetiën, het werkelijk bestaan des duivels, enz., te ondermijnen. *Acta acad. Ultraj.*, cod. I, fol. 54; *School-gezag*, blz. 93—94. Vgl. daarmede *Acta acad. Ultraj.*, cod. I, fol. 52—53; Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 487—488; t. VII, p. 586—587; Voet., *Dispp. select.*, t. I, p. 868—870. Zie ook bijlage LII.

[2]) Zie Voet., *Dispp. select.*, t. I, p. 870—881. Vgl. daarmede Descartes' vrij uitvoerige critiek in zijn brief aan Regius van Januari 1642: Desc. *Oeuvres*, t. III, p. 497—520.

[3]) In het geschrift Les Meteores besluit Descartes zijn »discours premier" met de verzekering: »Puis, sçachés aussy que, pour ne point rompre la paix auec les philosophes, ie ne veux rien du tout nier de ce qu'ils imaginent dans les cors de plus que ie n'ay dit, comme leurs formes

Digitized by Google

Utrechts primarius theologiae professor, tevens rector magnificus, zich persoonlijk in het debat mengde [1]) en daaraan eensklaps een eind maakte, door op te merken „dat, wie geen vrede hadden met de oude wijsbegeerte der school, maar eene nieuwe philosophie van Descartes verwachtten, den Joden gelijk waren, die nog steeds verlangend uitzagen naar hunnen Elias, om in alle waarheid hen te leiden" [2]).

Ten einde aan Voetius zijnen triumf te betwisten, zette Regius zich onmiddellijk tot het schrijven van een wederwoord, dat, begin Januari 1642 opgesteld, ruim eene maand later [3]), gelijktijdig te Amsterdam en te 's-Gravenhage het licht zag, onder den titel: Responsio seu notae in appendicem ad corollaria theologico-philosophica [4]). Hoewel geschoeid op eene

substantielles, leurs qualités reelles, et choses semblables, mais qu'il me semble que mes raisons deuront estre d'autant plus approuuées, que ie les feray dependre de moins de choses". Desc., *Oeuvres*, t. VI, p. 239; vgl. t. III, p. 492.

[1]) Heel het beloop van dat driedaagsch debat is tot in bijzonderheden beschreven: *Acta acad. Ultraj.*, cod. I, fol. 54—55. Aan het slot: »Quomodo autem oppositiones exceptae, et auditorio responsionibus satisfactum sit, testimonio et judicio auditorum, et secuto novae philosophiae fastidio ac contemtu satis declaratum fuit", staat, na het woord *contemtu*, met eene andere hand en met anderen inkt geschreven, deze kantteekening: false hoc, nam etiam nunc est in pretio et honore. Zie ook *Admir. meth.*, praef., p. LXVII—LXXIII, passim.

[2]) »Et que, comme si i'eusse esté le chef de quelque nouuelle secte d'heretiques, ou que i'eusse voulu faire le prophete, il disoit de moy par mocquerie: Elias veniet", schreef naderhand Descartes aan de Utrechtsche vroedschap. Zie *Oeuvres*, t. VIII (sec. part.), p. 208; vgl. p. 286, en t. VII, p. 587. Vgl. *School-gezag*, blz. 96, aant. 3.

[3]) Namelijk 16 Febr. 1642. »Expedit etiam vt tua responsio quamprimum edatur" — schrijft Descartes in Januari aan Regius — »et ante finem feriarum, si fieri potest". Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 509.

[4]) Bovenvermelde »Responsio" heb ik niet onder de oogen kunnen krijgen. Alleen laat zich uit de *Admir. meth.* het een en ander omtrent haren inhoud opmaken. Zie b.v. p. 147—148 en elders. Ook de plaatsen daaruit aangehaald in het »Judicium senatus academici" (bijlage LVI) en Desc., *Oeuvres*, t. VII, p. 588, geven eenig licht. Vgl. overigens hierachter, blz. 154, aant. 3.

Digitized by Google

leest hem door Descartes zelven aan de hand gedaan [1]), waardoor het, wat den vorm betrof, buiten twijfel niet weinig gewonnen had [2]), was nochtans de inhoud van Regius' boekje, naar Voetius' schatting, van dien aard, dat hij reden vond om onverwijld den academischen senaat bijeen te roepen, en bedoeld „responsum" aan die vergadering af te schilderen als opzettelijk tot laesie van zijnen naam vervaardigd, en gericht niet slechts tegen de rectorale waardigheid, maar ook tegen de eer van meest alle hoogleeraren der Stichtsche universiteit. Voorts betoogde hij, dat de verkoop van het vlugschrift, ter perse gelegd zonder toestemming van de magistraat, gedrukt door een katholiek en uitgegeven door een remonstrant, verboden moest worden [3]); waarna hij zijne

---

[1]) Het oorspronkelijk concept van Regius' antwoord aan Voetius was door Descartes onvoorwaardelijk afgekeurd, en wel in deze termen: »Quantum ad tuum scriptum, etsi non videam quid eo facere velis, mihi videtur, vt ingenue et candide fatear quod sentio, nec ad rem propositam, nec ad fortunam huius temporis satis esse accommodatum; multa enim in eo nimis dura, et non satis aperte rationes explicas, quibus bona causa deffenditur, adeo vt in eo scribendo, ex taedio forsan atque indignatione, ingenium tuum languisse videatur. Excusabis, vt confido, libertatem meam; et quia mihi esset difficilius, de singulis quae scripsisti monere quid sentiam, quam aliquod tale scriptum delineare, hoc potius agam, et quamuis multo me alia negotia vrgeant, vnam tamen aut alteram huic rei diem impendam". Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 493; Vgl. p. 546, en t. VII, p. 588.

[2]) Hoe Regius als op den voet Descartes' schema volgde kan blijken, door vergelijking van het daartoe betrekkelijk gedeelte uit Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 494—495 met *Admir. meth.*, praef., p. XLVI—XLIX; zie hierachter, bijlage LIII.

[3]) Aan bovengemeld verlangen zag Voetius straks voldaan. Op last der beide burgemeesteren voor dat jaar, jonkheer Frederick Ruysch en Gijsbert van der Hoolck, werden te Utrecht ruim honderd exemplaren van Regius' antwoord bij den boekhandelaar-uitgever in beslag genomen. *Not. Utr. vroeds.*, 21 Febr. 1642; *Acta acad. Ultraj.*, cod. I, fol. 55. Vgl. Descartes' schrijven aan Regius: »Vides enim iam prohibitione libri tui nihil aliud effectum esse, nisi tantum vt cupidius ematur, accuratius examinetur, eius (n. Voetii) iniquitas et causae tuae bonitas a pluribus agnoscatur". *Oeuvres*, t. III, p. 536. Zie ook Descartes' brief aan pater Dinet, *Oeuvres*, t. VII, p. 589.

Digitized by Google

aanklacht besloot met bij vernieuwing eene lans te breken voor de oude, Aristotelische philosophie, opgenomen door alle academiën en, in overeenstemming met de Heilige Schrift, ten grondslag strekkende aan de handboeken der verschillende faculteiten.

De invloed door Voetius geoefend op den academischen senaat [1]) bleek groot genoeg, om zijne leden — behalve natuurlijk Regius [2]) — te overtuigen, dat metterdaad der hoogeschool, zijnde nog „swack ende teer ende in haren eersten opganck", een niet gering gevaar dreigde, zoo door de lichtvaardige handelwijze van den jongsten professor medicinae als door de vreemdsoortige philosophie op diens colleges gedoceerd. Na langdurige overweging werd dan ook besloten, een drietal uit den kring der hooggeleerden aftevaardigen naar de vroedschap, ten einde deze door middel eener „Memorie" [3]) met hunne grieven en „beswaernissen" in kennis te stellen [4]). De bemoeiingen van dit drietal hadden straks ten

---

[1]) Voetius' invloed op zijne Utrechtsche collega's komt vooral uit, in het medegaan van Aemilius en Regneri ab Oosterga, beiden der nieuwe of Cartesiaansche philosophie goedgezind, met de door hem als rector academiae genomen maatregelen. Min of meer kan daartoe aanleiding gegeven hebben het onbesuisd en onwellevend optreden van Regius. Vgl. dr. Loncq, *Histor. schets*, blz. 93, aant. 1; Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 509.

[2]) »Cum enim in omnibus conventiculis, quae congregabat, sederet ut judex (n. Voetius) essetque idem acerbissimus accusator, medicus (n. Regius) autem nec audiretur, nec unquam adesset, quis dubitat quin facile maximam suorum collegarum partem eo quo voluit pertraxerit, ac suffragiorum numero alios a se dissentientes superarit?" Aldus Descartes, in zijn brief aan Dinet, *Oeuvres*, t. VII, p. 589.

[3]) Zie bedoelde »Memorie" in bijlage LIV.

[4]) »Die 18 Februarii anno 1642, de consilio dd. assessorum indictus fuit conventus omnium professorum (excepto d. Regio) et habitus in aedibus d. Maetsii, qui ex languore aliquo tunc decumbebat: in quo paribus omnium suffragiis statutum, esse mature occurrendum contentionibus et dissidiis ex praesumtae novae philosophiae introductione ortis, et porro oriundis; imprimis cum jam in publicas scriptiones erumperent: uti constat ex libello supplice ad nob. et ampliss. senatum urbis, omnium manibus subscripto, qui infra exhibetur. Delegati

Digitized by Google

gevolge, dat Utrechts magistraat de adressanten machtigde, om gezamenlijk „over 't boecxken by den voorsz. d. Regio onlancx uytgegeven, sodaenen oordeel te geven opt soetste als haer E. tot minste laesie van syn E. naeme [1]), ende tot meesten dienst ende reputatie vande academie in conscientie bevinden souden te behooren" [2]).

Naar aanleiding dezer opdracht vergaderden, 19 en 21 Februari 1642, de senaatsleden wederom onder het voorzitterschap van Voetius, ten einde Regius' „Responsio" te toetsen en hunne meening daarover uit te spreken [3]).

---

sunt in eodem conventu d. Maetsius, d. Mathaeus, d. Lyraeus, ut dd. consulibus hunc libellum supplicem primum exhiberent, cumque iis agerent de remediis huic malo adhibendis, ne quid detrimenti caperet academia; insuper ad uberiorem explicationem eorum, quae in libello supplice cursim indicantur, excerpta quaedam ex libello d. Regii aut loca in eo annotata commonstrarent: denique consilium dd. consulum de iisdem mandatis in pleno urbis senatu exponendis exquirerent". *Acta acad. Ultraj.*, cod. I, fol. 39. Deze notulen werden door Voetius zelven geschreven, die, rector magnificus, tevens als abactis optrad. Ter plaatse waar ze onderstreept zijn in het actenboek, heb ik ze gespatieerd doen afdrukken. Vgl. *Not. Utr. vroeds.*, 21 Febr. 1642.

[1]) Dat: »opt soetste" en: »tot minste laesie van syn E. naeme" was misschien wel te danken aan de goedgunstigheid van Utrechts tweeden burgemeester Van der Hoolck, geestverwant van den Franschen wijsgeer. Ook het vroedschapslid, schepen mr. Peter van Leeuwen, bleek met Descartes bevriend. Zie o. a. Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 446, 509 en 541.

[2]) Zie *Not. Utr. vroeds.*, 22 Febr. en 15 Maart 1642.

[3]) »Die 19 Februarii (1642), in conventu relatum a d. Maetsio, d. Matheo, d. Lyraeo se mandata apud dd. consules nonnullosque alios senatores peregisse: responsumque a dd. consulibus se ad senatum haec delaturos; relinquere se arbitrio dd. professorum ut eadem ipsi in senatu proponant; petere etiam, ut dd. professores rationem et modum excogitarent, quo putarent libellum d. Regii communi nomine academiae refutandum. Judicatum a conventu, praedictos delegatos mandata sua sedulo et fideliter executos esse; eoque nomine ipsis actae sunt gratiae. Concepta est in eodem conventu formula Judicii academici de libello d. Regii et de causa novae philosophiae; quae senatui urbis exhibenda esset, cujusque approbatio et editio ab eodem senatu petenda. Delegati sunt iidem qui supra, additusque ipsis d. Cyprianus Regn. ab Oosterga; qui proximo die lunae 21 Februarii in senatu compararent". — »Die 21 Februarii (1642), formula Judicii in conventu relecta est, et ultima manus ei addita. D. Cyprianus petiit, ut quandoquidem necesse non

Digitized by Google

In dit „Judicium", geteekend door het grootste deel der Stichtsche hoogleeraren [1]), werd misprezen, dat collega's, aan dezelfde academie geplaatst, tractaten of vlugschriften tegen elkaar het licht deden zien, met uitdrukkelijke vermelding van hunnen naam, en ter oorzake van theses of corollaria rakende geschilpunten, op de openbare lessen verdedigd.

Ook keurde men ten strengste af de manier van strijd voeren in Regius' boekje bij herhaling gebezigd [2]), die hare kracht zocht in de onbetamelijkste uitdrukkingen, ter beschimping van wie hier en elders eene andere, meer gewone en door alle hoogescholen gevolgde philosophie als de ware voorstonden [3]).

Eindelijk verwierp de senaat zoo beslist mogelijk die nieuwe wijsbegeerte zelve [4]); ten eerste, wijl ze in tegenspraak was met de beginselen der oude, tot dusverre aan de universiteiten steeds onderwezen en als de beste ter

---

esset quartum delegatum addi, ipse ab hoc onere liberari posset. Quod factum". *Acta acad. Ultraj.*, cod. I, fol. 39. De notulen zijn wederom geschreven door den rector magnificus, Voetius.

[1]) Aemilius en Regneri ab Oosterga ontbraken bij de onderteekenaars van het »Judicium". Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 559; t. VII, p. 590. Vgl. hierboven, blz. 155, aant. 1.

[2]) Vgl. Descartes, in zijn brief aan Utrechts magistraat, *Oeuvres*, t. VIII (sec. part.), p. 208 en p. 286.

[3]) Vgl. Descartes, in zijn schrijven aan pater Dinet, *Oeuvres*, t. VII, p. 590—593.

[4]) »Cartesii philosophia, dum principatum in nova academia obtenturam se sperabat, quod minus decore se gereret et imprudentius a medico defenderetur, praeter multorum opinionem uno senatus academici decreto, approbante nobilissimo et amplissimo urbis magistratu, nunquam in posterum per Dei gratiam reditura, proscripta fuit". *Admir. meth.*, praef., p. VII—VIII. Zie ook Voet., *Dispp. select.*, t. I, p. 1159—1160: »Antehac jure suo sed non ita simili plane in casu academia nostra Ultrajectina decretum condidit, ab amplissimo hujus urbis senatu approbatum, et non sine autoritate ejus evulgatum, quod judicium depromit de libello et nova philosophia professoris cujusdam Ultrajectini, ad necessariam juventutis academiae praemonitionem, et publicam academiae a novorum paradoxorum infamia liberationem". Vgl. t. III, p. 21, 850.

Digitized by Google

wereld aangemerkt [1]); ten tweede, wijl ze de studenten afkeerig maakte van de gezonde en zuivere philosophie, en hun belette tot eene volkomen geestesontwikkeling te geraken — immers zouden zij, op deze verdachte wijsbegeerte zich verlatende, niet langer bij machte zijn de terminologie, aangenomen in de handboeken en gevolgd door de professoren bij hunne openbare lessen of dispuutcolleges, te verstaan en te bezigen; ten derde, wijl verschillende valsche en ongerijmde meeningen, welke alle streden met de overige wetenschappen, inzonderheid met de rechtzinnige theologie [2]), deels onmiddellijk uit haar volgden, deels door eene onbezonnen jeugd uit haar konden worden afgeleid.

Reden waarom professoren der Utrechtsche hoogeschool van oordeel waren en vaststelden, dat allen, die aan deze universiteit de philosophie doceerden, in het vervolg eene dergelijke methode moesten laten varen en, naar het voorbeeld van andere beroemde academiën, zich dienden te vergenoegen met eene meer beperkte vrijheid in het

---

[1]) Nochtans schreef Descarteszelf aan pater Charlet, zijn vroegeren leermeester in het collegie van la Flèche: »Ie sçay qu'on a crû que mes opinions estoient nouuelles; et toutesfois, on verra icy (nl. in de Principia philosophiae, waarvan hij een exemplaar aan den pater ten geschenke zond) que ie ne me sers d'aucun principe, qui n'ait esté receu par Aristote, et par tous ceux qui se sont iamais meslez de philosopher. On s'est aussi imaginé que mon dessein estoit de refuter les opinions receuës dans les escoles, et de tascher à les rendre ridicules; mais on verra que ie n'en parle non plus que si ie ne les auois iamais apprises". Desc., *Oeuvres*, t. IV, p. 141; vgl. p. 157.

[2]) »Quid novae philosophiae alumni moliantur, dies nondum docuit: interim certum eorum philosophiam in hoc probandi modo per omnia conspirare cum abominanda Socinianorum theologia..... qui proinde et mysterium de sacrosancta trinitate, vera deitate Christi, et hujus carnis resurrectione, fremente frustra toto orbe Christiano, explosum eunt, quod omnium Christianorum communia dogmata de tribus illis fundamentalibus fidei articulis, sibi aeque difficilia intellectu videantur ac Cartesiano alicui aut materia prima, aut forma substantialis antiquae philosophiae". *Admir. meth.*, p. 142—143.

Digitized by Google

afwijken van algemeen aangenomen gevoelens, opdat zij de grondslagen der oude philosophie niet aan het wankelen brachten en ernstig erop bedacht bleven, om de rust der hoogeschool ongestoord te bewaren [1]).

Eer nog bovengemeld „Judicium" — met toestemming der vroedschap uit het nederduitsch in het latijn vertaald [2]) — op stadskosten kon worden gedrukt en verspreid [3]), was voor Voetius de tijd gekomen om als rector magnificus af te treden [4]). Maar zijne overwinning kon hij toch genieten. In dezelfde senaatszitting, waarin Utrechts eerste burgemeester, jonkheer Ruysch, vergezeld van drie andere leden der stedelijke regeering, den primarius theologiae professor dankzegde voor hetgeen deze in zijn rectoraal ambt ten nutte der academie had verricht, werd den vergaderden hoogleeraren ook de resolutie der magi-

---

[1]) Den 24sten Februari 1642 werd deze »censure" over Regius' antwoord op de corollaria van Voetius aan Utrechts magistraat ter hand gesteld. *Acta acad. Ultraj.*, cod. I, fol. 59. Zie over den daarna, nog dienzelfden dag, gehouden senaatsvergadering: bijlage LV.

[2]) »1° die Martii (1642) rector academiae decretum de nova philosophia ad mandatum nobilissimi et amplissimi d. consulis Ruysch in latinum sermonem transferri, et in conventu dd. assessorum d. Matthei, d. Strateni, d. Aemilii translationem examinari curavit, eamque d. consuli tradidit, ut in senatu urbis exhiberetur". *Acta acad. Ultraj.*, cod. I, fol. 39.

[3]) »Die 17 Martii (1642), hora 4 pomeridiana, congregati in conclavi nostro, frequentioribus calculis conclusimus, decretum de retinenda in docendo vetere philosophia typis publicandum esse. Excusa paulo post exemplaria trecenta; ex quibus ducenta distributa: centum relicta typographo". *Acta acad. Ultraj.*, cod. I, fol. 40. Zie ook bijlage LVI, en vergelijk voor het geheele beloop der zaak: Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 529—533.

[4]) »Die 16 Martii (1642), hora 4 pomeridiana, in conclavi academico renuntiatus est rector Antonius Matthaeus, verba faciente nobilissimo viro d. Ruysch, consule primario. Aderat et alter consul d. Van der Hoolck; ex consularibus d. Nyportius; ex senatoribus d. Deuverden: actaeque gratiae per consulem viro reverendo d. Gisberto Voetio, pro recte administrato munere, navataque academiae opera. Eodem momento adferebatur decretum amplissimi senatus urbani, quo clarissimo d. Regio interdicebatur professione problematica". *Acta acad. Ultraj.*, cod. I, fol. 40. Vgl. *Not. Utr. vroeds.*, 10 Maart 1642.

Digitized by Google

straat behandigd, inhoudende „datmen d. professori Regio soude aenseggen, dat, om facultatem medicam te meer voort te setten ende t' exorneren, syn E. voortaen geen andre publijcque lessen doen noch oock collegia privata houden soude als alleen in medicina" [1]).

Zoo was dan Regius gemuilband [2]). Maar niet enkel den in zijne schatting jammerlijk verdwaasden collega, ook diens raadsman en vriend Descartes [3]), den grondlegger der nieuwe philosophie zelven, meende Voetius zoo beslist mogelijk te moeten bekampen. Schier terstond na de „oratio funebris" op Renerius [4]), waarin de redenaar, Aemilius, mèt den diep-betreurden ambtgenoot tevens den Franschen wijsgeer openlijk had gehuldigd en hem, in de meest vleiende bewoordingen, aan zijn auditorium voorgesteld als „den krachtvollen Atlas, die den wijden hemel steunde, niet met omhoog geheven schouders, maar met

---

[1]) *Not. Utr. vroeds.*, 15 Maart 1642. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. I, praef., p. XIII. — Midden in de zomervacantie van datzelfde jaar, publiceerde Utrechts stedelijke regeering nog het volgende decreet: »De vroetschap interdiceert ende verbiedt allen boeckdruckers wonende binnen dese stadt ende de vryheyt van dien te drucken eenige boeckgens ofte geschriften tegens theses ofte corollaria by d' heeren professoren ofte studenten op de academie alhier om te disputeren voorgestelt; gelyck oock verboden wordt allen boeck-vercopers alhier eenige sodane boeckgens ofte geschriften hier ofte elders gedruckt te veylen ofte te vercopen, alles op de verbeurte van hondert guldens ende d' exemplaren, boven arbitrale correctie". *Not. Utr. vroeds.*, 12 Aug. 1642.

[2]) Naar aanleiding van bedoelden maatregel, genomen tegen den Stichtschen professor medicinae, schreef Descartes aan dezen: »Nempe audio tuos aduersarios tandem vicisse, atque effecisse, vt tibi interdiceretur, ne nostra amplius doceres. Quo animo istud feras, nescio; sed, si mihi credis, plane irridebis et contemnes, tamque apertam inuidiam tibi magis gloriosam esse existimabis, quam imperitorum applausus". Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 486.

[3]) Opzettelijk gewaag ik hier steeds van »Descartes" en niet van »Cartesius", in overeenstemming met het begeeren van den Franschen philosoof zelven. In een zijner brieven toch aan Regius betuigde hij dezen: »malim etiam vero nomine Descartes, quam ficto Cartesius vocari". Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 68; vgl. echter daarmede p. 277.

[4]) Zie hierboven, blz. 140, aant. 2.

Digitized by Google

den hechten stut der goddelijke rede" [1]) — was Voetius begonnen zich tegen dat luid-geroemde pogen van den uitheemschen philosoof te verzetten. Hiertoe had hij van 22 Juni tot 13 Juli 1639, telken Zaterdag, op het welbekende dispuut-college, door den student Gualterus de Bruyn eene geheele reeks stellingen doen verdedigen over het atheïsme [2]), waarbij herhaaldelijk, maar steeds zonder diens naam te vermelden, het optreden van Descartes geteekend en — gevonnist werd [3]).

Na vooraf de velerlei manieren en soorten van godverzaking over bepaalde klassen verdeeld te hebben [4]),

---

[1]) Toen Aemilius bedoelde lijkrede hield, kende hij den Franschen wijsgeer niet anders dan door diens geschriften. Wat Descartes aangaat, deze was op zulke publieke loftuitingen allesbehalve gesteld. »Non que les loüanges qui venoient d'vne personne de son merite me dépleussent" — zoo verzekerde hij naderhand aan de Utrechtsche vroedschap — »mais parce que, sçachant qu'il est impossible d'estre vn peu extraordinairement loüé par ceux qui sont tres-loüables eux-mesmes, que ceux qui pretendent de l'estre, et ne le sont pas, ne s'en offensent, ce m'estoit assez de sçauoir la bonne opinion qu'il auoit de moy, sans desirer qu'il la publiast". Desc., *Oeuvres*, t. VIII (sec. part.), p. 204 en p. 284. Zie ook Aemil., *Orationes*, p. 119—122.

[2]) Bovenvermelde vier disputaties hadden achtereenvolgens plaats op 22 en 29 Juni, op 6 en 13 Juli 1639. Voet., *Dispp. select.*, t. I, p. 114—135; p. 135—149; p. 149—166; p. 166—226. Descartes noemde ze later, in zijn schrijven aan Voetius, de »quatuor libelli de atheismo". Zie Desc., *Oeuvres*, t. VIII (sec. part.), p. 108, 121, 173, 182. Vgl. *Admir. meth.*, praef., p. XXVII—XXVIII, en hierboven, blz. 144, aant. 3.

[3]) Daarover beklaagde zich naderhand Descartes bij de Stichtsche magistraat, met deze woorden: »G. Voëtius fit de longues theses, de atheismo. Et bien que ie n'y fusse pas nommé, ceux qui me connoissent peuvent assez voir qu'il y a voulu ietter les fondemens de l'opiniastre calomnie, en laquelle il a tousiours depuis persisté: car il y a meslé, parmy les marques de l'atheisme, toutes les choses qu'il sçauoit m'estre attribuées par le bruit commun, encore qu'il n'y en eust aucune qui ne fust bonne. Et ce qui est icy remarquable, c'est qu'il ne me connoissoit aussi que par reputation et par mes escrits; en sorte que les qualitez qui auoient donné sujet aux loüanges d'Aemilius, estoient les mesmes dont Voëtius tiroit le venin de sa medisance". Desc., *Oeuvres*, t. VIII (sec. part.), p. 204—205; vgl. p. 284.

[4]) »Ut gradus et species atheorum cognoscamus, dividimus atheismum in proprium et participatum. Iste est, quando quis consilio, permissione, imperio, aut quocunque alio modo, quo quis particeps fit alieni peccati,

Digitized by Google

merkte Utrechts theologiae professor bij die gelegenheid op, hoe niet slechts eene enkele maal, doch vrij geregeld ook zij als atheïsten behoorden te worden gebrandmerkt, die er volstrekt niet aan dachten het bestaan des Allerhoogsten te ontkennen [1]). Godloochenaar was immers ieder, die de zaak van waarheid en vroomheid door het plegen eener slechte daad schade berokkende of haar, door het nalaten eener goede, in ernstig gevaar bracht; juist gelijk een medicus buiten twijfel schuldig staat aan den dood van zijnen medemensch, wanneer hij door onkunde en gebrek aan oefening of door het laatdunkend verwaarloozen der gewone middelen en wegen, enkel uit nieuwigheidszucht, eene hoogst-gevaarlijke geneesmethode toepast, die den ongelukkigen patient bezwijken doet [2]).

---

atheismum promovet. Ille est vel directus vel indirectus seu interpretativus. Estque vel theoreticus vel practicus. Hic iterum duplex est, vel primarius vel secundarius. Atque haec atheismorum divisio. Posset uterque atheismus tum directus tum indirectus aliter et varie distribui: ex causis, ex subjecto, ex adjunctis, ex quantitate tum intensive tum extensive. Sic alii sunt athei in fieri, alii in facto; alii integri et perfecti, seu totales, alii partiales, prout vel paucorum, vel nullius fidem praetendunt; alii magis verecundi aut moderati, alii aperti, audaces et gnaviter nequam; alii ductores et seductores, alii seducti; alii specie et simulatione religionis aut sectae alicujus peculiaris, alii absque ulla tali palliatione; alii qui nominatim et perpetuo in impugnatione hujus aut illius articuli, e. gr. immortalitatis animae, providentiae divinae, resurrectionis, divinae justitiae aut sapientiae, autoritatis scripturae etc. sensum aut magisterium atheismi sui produnt, alii contra universaliter rerum divinarum et naturalium τὸ ἄγνωστον praetendunt. Possent alio modo partitionis atheismi seu atheorum institui: ut sit crassus, subtilis et palliatus seu tectus, subtilissimus seu interpretativus". Voet., *Dispp. select.*, t. I, p. 117—125, passim. In zijn brief aan Utrechts primarius theologiae professor beschreef Descartes de hierboven gevolgde wijze van doen aldus: »Ita, exempli causa, si de atheismo velint scribere, quicquid in collectionibus suis invenient de nominis istius significatione, id scribent primo loco, secundo ejus synonyma, tertio species vel gradus, atque ita consequenter, causas, effectus, adjuncta, signa, contraria etc." Desc., *Oeuvres*, t. VIII (sec. part.), p. 52.

[1]) Voet., *Dispp.*, *select.*, t. I, p. 125: »Ut hinc rursum videas, quam late pateat athei nomen, et quam non tantum aliquando sed ut plurimum tribuatur illis, qui Deum exserte aut directe non negant".

[2]) Voet., *Dispp. select.*, t. I, p. 175—176. Vgl. p. 125.

Digitized by Google

Op zulk eene wijze voortredeneerende, veroordeelde Voetius als atheïstisch in strekking het gedrag dergenen, die zich beijverden — ten minste er den schijn van aannamen — alles te vergeten en af te leeren, wat zij zich vroeger hadden eigen gemaakt; wat door de geschriften of door het onderricht van anderen ooit te hunner kennis was gekomen; en dit met het zonderlinge doel om hunnen geest, eerst tot eene „tabula rasa" ontredderd, daarna weer op te pronken met uitsluitend zelf verworven kundigheden [1]).

---

[1]) Voet., *Dispp. select.*, t. I, p. 127—128. Vgl. daarmede p. 176: »Sed hujus periculosae methodi non pauca sunt incommoda, quorum unum atque alterum hic cursim indicamus. Primum est, quod homini perperam persuadetur, ut volens et sciens se ipsum denudet omni naturali cognitione, assensu, et persuasione veritatis sive habituali, sive actuali, etiam primorum principiorum tum theoreticorum, tum practicorum. Secundum est, quod homo ad statum illum solitudinis, hoc est, ad ignorantiam purae negationis aut universalem dubitationem detrusus, nimis incertus est an unquam ad veram solidamque principiorum et veritatum cognitionem perventurus sit. Non est ergo spes pretio emenda, nec incerta certis praeferenda. Tertium est, quod hac ratione altius in ignorantiae et atheismi coenum impinguntur, qui de Deo, deque ejus cognitione ex utroque libro seu principio et naturae et scripturae minus recte sentiunt; quodque eximium illud donum Dei, Rom. 1:19, sana scilicet et sobria philosophia theologiam naturalem fundans, et supernaturali ancillans hac ratione contemnitur". Zie ook *ibid*, p. 187: »Neque enim dextre explicari ac defendi potest theologia supernaturalis sine principiis, axiomatis consequentiis et regulis consequentiarum, quae ex lumine naturali in artibus ac scientiis, praesertim logica et metaphysica resplendent". Vgl. *ibid*, p. 881: »Fallax et inutilis est illa methodus inveniendi et constituendi scientias, ut quis 1. Omnes universales experientias, omnia inventa, omnia dogmata tot saeculis ab universo sapientum choro, per novas atque iteratas experientias, per subtilissimas argumentorum reciprocationes examinata et probata, dediscat, obliviscatur, abjiciat, et quasi ejuret; spe scil. novae et melioris philosophiae a se aut aliis inveniendae. 2. Uni aut alteri experientiae circa unam rem aut circa unius rei unum effectum naturalem, perpetuo inhaereat, et tantillam particulam pro genuina philosophia venditet; susque deque habita omni philosophia et experientia communi, saltem longe frequentiori quam sua, et quidem circa omnes aut plerasque res naturales. 3. Tam infelices saepe consequentias angustae experientiae illi superstruat, et incerta, lubrica, non satis probata principia, axiomata, definitiones, et demonstrationes inde fabricare cogatur, aut vadimonium deserere. Quantum est quod nescimus".

Digitized by Google

Wat toch, vroeg hier de hoogleeraar, was van dit zoogenaamd wijsgeerig streven het onvermijdelijk gevolg? Dat zijne aanhangers straks het gezag der Heilige Schrift gingen verdenken of wantrouwen wegens enkele daarin voorkomende bijzonderheden, die niet overeenstemden met hun vleeschelijken zin; dat zij de geijkte en algemeen door de christenwereld erkende beginselen der logica en der metaphysica stoutweg verwierpen, doch geen betere daarvoor in de plaats boden, en derhalve de wapenen volkomen nutteloos maakten, waarmeê de patres en de scholastici alsook de latere theologen en philosofen de natuurlijke godgeleerdheid bewezen en de bovennatuurlijke tegenover ongeloovigen, godverzakers en ketters verdedigd hadden [1]).

Eveneens paste volgens hem de naam van „atheïst" op de toenmalige nieuwigheidszoekers, die leerden, dat men aan alles behoorde te twijfelen en die dus het oude scepticisme weder invoerden [2]); die de Mozaïsche natuurken-

[1]) Voet., *Dispp. select.*, t. I, p. 177. Vgl. p. 214: »Quod si quis monitus pergat ineptire, et seipsum ac veritatem involvere meris petitionibus principii, aut obscuris aut incertis consequentiis, quales: cogito ergo sum, et: cujus idea est in me, illud ipsum etc. inducto prius scepticismo, omnique notitia naturali insita et acquisita erasa, aut per dubitationem sequestrata, nec non negatis et ereptis omnibus principiis ac demonstrationibus antehac toti Christianismo usitatis, et quidem convenienter scripturis..... Iisdem etiam eorumque fautoribus dicere possent omnes omnium scientiarum, praesertim theologiae studiosi et magistri: redde legiones. Facilis enim descensus averni, sed revocare gradum etc. Ubi notitia omnis, etiam de Deo et cultu Dei, de honesto et turpi, de nemine laedendo, suumcuique tribuendo, semel abjecta fuerit, et principia luminis naturalis, ac regulae consequentiarum cum tota logica et metaphysica profligata, unde quis sibi aut aliis ad placitum theologiam naturalem et supernaturalem restituet, unde arma suppetent? quibus utramque contra infideles, fanaticos, scepticos, haereticos, libertinos defendat? Haec cum non sint fori geometrici, aut optici, aut mechanici, theologis, et verae religionis ac pietatis consortibus serio cogitanda sunt. Deus non irridetur. Vae illi homini per quem unus ex minimis scandalizatur". Vgl. Desc., *Oeuvres*, t. IX, Principes, p. 27, 31, 45, etc.

[2]) Reeds in zijne *Proeve vande cracht d. godtsalicheyt* had Voetius, blz.

Digitized by Google

nis, door den Heiligen Geest ingegeven, zóó gering schatten, dat zij hun eigen ontwerpen van het heelal ver daarboven schenen te plaatsen; die alle bewijzen voor het bestaan van God, jarenlang door de christenheid gebezigd, als onbevredigend verwierpen, waaronder ook het besluiten „van het werk tot den werkmeester" [1]) — eene conclusie, meermalen door de gewijde schrijvers zelven aangewend — en die bij gevolg de goddelijkheid van het bijbelwoord op losse schroeven stelden, ja heimelijk den Heiligen Geest van onervarenheid beschuldigden in het maken van syllogismen [2]).

Terwijl nu Voetius voorzat bij het houden van bovengenoemde disputaties, had hij, inzonderheid waar het de opsomming en veroordeeling gold der onderscheiden soorten van atheïsten, meermalen zich beroepen [3]) op

---

194—195, geschreven: »Men seght dat twijfelen prijselijck is, — wat is dit anders als een sceptische raescallen? Wie can een droppel vertroostinghe hier uyt persen"; terwijl hij eveneens vroeger in den *Thersites*, p. 228, opmerkte: »Nemo hoc ignorat, nisi sceptici, qui omnes authores quamvis optimos contemnunt, soli suo genio adhaerent".

[1]) »Sed rationibus omnibus subductis, et iteratis cogitationibus saepius recurrentibus, deprehendimus ordinem et naturae et melioris nostrae cognitionis hunc potius et tutius servandum, ut demonstratio ab effectis ad causam, ab operibus ad opificem et gubernatorem primo tanquam palmaria et universalis, quae omnes alias in se complectitur, ponatur; quippe a qua omnes aliae dependeant et ex qua deriventur, et quam omnes praesupponant". Voet., *Dispp. select.*, t. I. p. 213.

[2]) Voet., *Dispp. select.*, t. I, p. 177; vgl. dr. J. H. Scholten, *De leer der Hervormde kerk in hare grondbeginselen, uit de bronnen voorgesteld en beoordeeld*, Leyden, 1855, dl. I, blz. 321—323.

[3]) »Detexit passim has ejus (sc. Vanini) artes laudatus nobis saepe Mersennus", betuigde Utrechts theologiae professor, *Dispp. select.*, t. I, p. 134. De twee geschriften, die om zoo te zeggen het »armamentarium" vormden, waaraan hier Voetius bij voorkeur zijne wapenen ontleende, waren: Mersennus' foliant, behalve den »index rerum et verborum", 1915, op twee kolommen gedrukte, halve bladzijden groot; eene soort van kolossale encyclopedie (waarin b.v. van p. 6 tot p. 718 slechts wordt behandeld Gen. 1 : 1) en getiteld *Quaestiones celeberrimae in Genesim, cum accurata textus explicatione. In hoc volumine athei, et deistae impugnantur, et expugnantur, et vulgata editio ab haereticorum calumniis vindicatur. Graecorum, et Hebraeorum*

Digitized by Google

Marinus Mersennus [1]), een kloosterling van Sint Paula, en te Parijs woonachtig [2]). Overtuigd, dat deze in philosophische geschillen beslister dan iemand aan den Franschen wijsgeer het hoofd zou weten te bieden, zocht Utrechts theologiae professor den Roomsch-katholieken pater, hoewel hem persoonlijk onbekend [3]), voor zich en zijne zaak als bondgenoot te winnen.

„Buiten twijfel" — zoo schreef Voetius [4]) aan Mersen-

---

musica instauratur, etc.; Lutetiae Parisiorum, 1623; alsook diens, eveneens te Parijs, in 1630 anoniem uitgekomen octavo-boekje *Questions rares et curieuses, theologiques, naturelles, morales, politiques, et de controverse, resolues par raisons tirees de la philosophie, et de la theologie.* Zie Voet., *Dispp. select.*, t. I, p. 136, 219; vgl. daarmede p. 117, 130, 147, 182, 189, 198, 212, etc.

[1]) Mersennus had te gelijk met Descartes schoolgegaan op het jezuïeten-collegie van la Flèche. Tot aan zijn dood, in 1648, bleef hij met dezen zeer intiem bevriend. Van hunne wederzijdsche vertrouwelijkheid getuigt menige brief, in Descartes' correspondentie opgenomen en uitgegeven. Zoo b.v. dit schrijven aan den »Reuerend Pere", gedateerd Sept. 1641 (*Oeuvres*, t. III, p. 436): »Ie vous suis extremement obligé de tous les soins que vous prenez pour moy, et du zele que vous témoignez auoir pour ce qui me touche; mais, pour ce que i'en ay incomparablement moins que vous, ie croirois commettre vne iniustice, si ie manquois à vous supplier de mépriser entierement tout ce qu'on vous peut dire à mon desauantage, et de ne prendre pas seulement la peine de l'écouter ny de m'en écrire. Car pour moy, il y a si long-temps que ie sçay qu'il y a des sots dans le monde, et ie fais si peu d'estat de leurs iugemens, que ie serois tres-marry de perdre vn seul moment de mon loisir ou de mon repos à leur suiet".

[2]) Het klooster van Sint Paula was gelegen dicht bij de Place Royale. Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 702.

[3]) Pater Mersennus stond bij vele mannen van wetenschap, ook hier te lande, goed aangeschreven. Zoo correspondeerde hij o. a. met Renerius en Constantijn Huygens. Bij gelegenheid dat de laatste een exemplaar zijner *Momenta desultoria* den kloosterbroeder ten geschenke bood, voegde hij daaraan, als opdracht, enkele dichtregelen toe, in welke Mersennus niet onaardig »maximus de Minimis" werd genoemd. Zie Desc., *Oeuvres*, t. IV, p. 662—663.

[4]) De brief door Voetius aan Mersennus gericht was later in handen van Descartes, die daarvan te zijner tijd een afschrift zond aan Utrechts magistraat. »Ie me contenteray" — aldus berichtte hij in 1645 der vroedschap — »de dire que, l'année suiuante, il alla chercher, iusques dans les cloistres de France, vn des plus ardens protecteurs de la religion Romaine, pour tascher à faire ligue auec luy contre moy, comme si i'eusse esté l'ennemy de tous les hommes. Ie repeteray icy quelques mots de la lettre

Digitized by Google

nus — „zijn u zekere wijsgeerige verhandelingen, door Renatus des Cartes in het fransch opgesteld en ten jare 1637 in quarto uitgegeven [1]), onder de oogen gekomen. Die man tracht, mijns bedunkens veel te laat, eene nieuwe sekte in het leven te roepen, van welke men te voren nooit iets heeft gezien of gehoord. Ook zijn er menschen, die hem bewonderen en aanbidden als ware hij een onbekende god, neêrgedaald uit den hemel [2]). Aan uw oordeel, aan uwe critiek dienen evenwel zijne vonden (εὑρήματα) onderworpen te worden. Geen physicus of metaphysicus zal ze met beter gevolg dan gij kunnen bestrijden, daar gij uitmunt in dat gedeelte der philosophische wetenschap, waarin deze man, naar hij meent, bijzonder ervaren is: in de geometrie en de optiek".

Na den Parijschen monnik nog verzekerd te hebben, dat het toedienen van zulk eene terechtwijzing aan Descartes ten volle voegde aan zijne kunde en scherpzinnigheid, eindigde Voetius zijnen brief met de beste wenschen voor de tot hiertoe door Mersennus in bescherming genomen Christelijke waarheid [3]), die te harer verdediging hem bij

---

qu'il luy écriuit, dont i'ay l'original entre les mains, et dont ie vous ay cy-deuant donné copie". Desc., *Oeuvres*, t. VIII (sec. part.), p. 205 en p. 285. Vgl. daarmede t. V, p. 410 en wat Descartes, 11 Nov. 1640, uit Leiden antwoordde aan Mersennus: »Ie vous remercie des nouuelles du sieur (Voëtius); ie n'y trouue rien d'estrange, sinon qu'il ait ignoré ce que ie vous suis; car il n'y a personne icy, qui me connoisse tant soit peu, qui ne le sçache". Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 230—231. Dit laatste vooral, nadat Mersennus tegen den herfst van 1629 Descartes in Holland opgezocht en toen kennis had gemaakt met diens onderscheiden vrienden. Zie ook *Voetius na 't leven afgebeelt*, enz., blz. 13. (Kon. bibl. pamfl. n°. 7711).

[1]) Te weten: Descartes' Discours de la Methode, alsmede zijne verhandelingen over la Dioptrique, les Meteores en la Geometrie. Desc., *Oeuvres*, t. VI. Zie, voor het ontbreken van »l'accent aigu" in Descartes' schrijfwijze, t. I, introd., p. XCV.

[2]) Vgl. hierboven, blz. 161, aant. 1.

[3]) Van Mersennus' hand waren almede: *La vérité des sciences, contre les Sceptiques et les Pyrrhoniens*, en *L'impiété des Déistes, Athées et Libertins combattue et renversée;* beide in 1624 te Parijs uitgekomen.

Digitized by Google

dezen nadrukkelijk kwam opvorderen [1]). Ook duurde het niet lang, of Rome's minderbroeder schreef den theologiae professor terug, en verklaarde volgaarne in zijn verzoek te treden, onder voorwaarde, dat, zoo er gegronde redenen bestonden om Descartes van atheïsme te beschuldigen, zij door Voetius zelven hem zouden worden medegedeeld [2]).

---

[1]) »Sur quoy ie vous prie" — zoo merkte Descartes op, in zijn brief aan de Stichtsche magistraat — »de remarquer que, bien que ce ne soit pas vn crime d'auoir amitié auec des personnes de diverse religion et de leur écrire (autrement vous seriez tous criminels, à cause de l'alliance que vous auez auec nostre Roy), toutesfois en ce saint Reformé (c. à. d. Voëtius), qui m'appelle ordinairement Iesuistastrum, et qui n'a point de plus frequente raison pour me rendre odieux auprés de vous, que de me reprocher ma religion, c'est vne preuue certaine qu'il ne garde pas les regles qu'il prescrit aux autres, et qu'il n'est point si scrupuleux, quand il croit que le peuple n'en sçaura rien, qu'il ne soit bien-aise de rechercher l'amitié d'vn de nos Religieux (c. à. d. le Père Mersenne), et de le reconnoistre pour deffenseur de la verité en luy disant: Veritas a te asserta, et in conciliatione theologiae ostensa etc., pourueu qu'il puisse, par son moyen, me faire quelque déplaisir". Desc., *Oeuvres*, t. VIII (sec. part.), p. 206 en p. 285.

Hoezeer het Mersennus ernst was met zijn ijveren voor Rome, kan b.v. blijken uit zoo menige peroratie, waarmede hij een of ander vraagpunt, door hem behandeld in de *Quaestiones celeberrimae in Genesim*, besluit. Om iets te noemen, p. 672: »Faxit Deus Optimus Maximus vt Deistae se ad Ecclesiam Catholicam recipiant, et depulsis ignorantiae tenebris nobiscum vno ore fateantur omnes cuncta ab aeterna Dei prouidentia sapientissime disponi, cuius ordinem nihil subterfugere potest", en p. 674: »Itaque stolida fati necessitas abeat, et deinceps Numinis aeterni prouidentiam agnosce, suspice, venerare, quae totidem stimulis te ad verum Dei cultum, et fidem Catholicam prouocat, quot ea de re cogitationes habes".

[2]) Mersennus' antwoord op Voetius' schrijven werd vooraf door hem aan Descartes ter lezing gegeven, die het vervolgens den Stichtschen hoogleeraar deed toekomen. »I'ay fait rendre vostre lettre pour Voëtius au messager" — berichtte Descartes 11 Nov. 1640 uit Leiden aan den minoriet — »afin qu'il en paye le port, comme si elle n'estoit point venuë sous couuert, et que vous soyez par là vn peu vangé des six liures qu'il vous a fait payer pour ses theses". Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 231. Vgl. daarmede wat de Fransche wijsgeer later schreef aan de vroedschap van Utrecht: »De plus, afin qu'on sçache que ie ne crains pas qu'on impugne mes opinions en matiere de science, et que ie ne m'en offense en aucune façon, lors qu'on n'vse point de calomnies contre mes moeurs: ie diray encore icy que ce sage Religieux (c. à. d. le P. Mersenne) m'enuoya sa

Digitized by Google

Hoewel de hoogleeraar met grooten spoed aan Mersennus' verlangen had voldaan, liet het zoo vurig begeerde geschrift van den minoriet weken, ja maanden op zich wachten [1]). Eerst tegen half December 1642 ontving Voetius uit Parijs eenen brief [2]), waarin de pater berichtte, dat hij onmogelijk had kunnen instemmen met wat door dezen ter bestrijding van Descartes' wijsbegeerte hem was toegezonden [3]). Na herhaalde malen de „Meditationes de prima philosophia" te hebben doorlezen [4]), had hij in twee afzonderlijke reeksen verschillende be-

---

réponse ouuerte, en laissant à ma discretion d'en faire ce que ie voudrois, et que ie l'addressay fidelement moy-mesme à Gisbert Voëtius, apres que ie l'eu leuë et fermée. En quoy on ne peut dire qu'il y ait aucune finesse ou collusion: car ce Religieux auoit intention de faire ce qu'il promettoit; et si Voëtius auec toute sa cabale luy eussent peu donner la moindre raison contre moy, il n'eust pas manqué de l'écrire, et moy i'en eusse esté fort aise; comme il a paru, en ce qu'il en a luy-mesme depuis écrit d'autres, que i'ay moy-mesme fait imprimer sous le titre de secondes objections contre mes Meditations". Desc., *Oeuvres*, t. VIII (sec. part.), p. 207—208 en p. 286.

[1]) Intusschen ging de briefwisseling tusschen den minderbroeder en den Franschen wijsgeer, als vroeger, geregeld door. Niet onbelangrijk is daarbij hetgeen, in Maart 1642, Descartes uit Endegeest aan Mersennus deed weten: »Ie suis bien aise que mons. de Zuylichem (Const. Huygens) vous ait fait voir l'impudence de Voëtius, qui vous cite contre moy; i'auois eu enuie de vous le mander, mais i'en auois fait si peu de cas, que ie l'auois tousiours oublié". Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 545. Ook Voetius, ongeduldig geworden, meende het bij zijn eerste schrijven aan Mersennus niet te moeten laten. Tot vijf brieven toe zond hij den Roomschen kloosterling, die alle door Descartes op het zorgvuldigst zijn bewaard geworden. Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 600, 604; t. IV, p. 214, 261; t. V, p. 410.

[2]) Zie Desc., *Oeuvres*, t, III, p. 602—604.

[3]) »Mais iamais Voëtius ne luy (c. à. d. Mersenne) en a enuoyé aucune, bien qu'on m'ait nommé des personnes qu'il auoit employées pour en chercher" — schreef Descartes aan Utrechts stedelijke regeering — »il s'est seulement contenté de luy écrire sa comparaison auec Vaninus, qui est l'vne de ses principales calomnies, et de faire courre le bruit que ce Religieux écriuoit contre moy". Desc., *Oeuvres*, t. VIII (sec. part.), p. 207 en p. 286. Vgl. daarmede p. 182, en Voet., *Dispp. select.* t. I, p. 147.

[4]) De titel der tweede, volledige uitgave is: *Renati Des-Cartes, Meditationes de prima philosophia, in quibus Dei existentia, et animae humanae a corpore distinctio, demonstrantur. His adjunctae sunt variae objectiones*

Digitized by Google

zwaren daartegen aangevoerd [1]). Echter deden deze niets te kort aan zijne overtuiging, dat de hier ontwikkelde denkbeelden vroeg of laat der ware religie ten goede gedijen zouden; eene overtuiging, ook gedeeld door den schrijver van de „vierde serie tegenwerpingen" [2]). Daarom dienden zij beiden, Voetius zoowel als hij, hun oordeel

doctorum virorum in istas de Deo et anima demonstrationes; cum responsionibus authoris. Secunda editio septimis objectionibus antehac non visis aucta, Amst., apud Ludovicum Elzevirium. 1642. De eerste, niet volledige editie, kwam in 1641 te Parijs bij Michel Soly uit. Descartes droeg zijne »Meditationes" op aan de Sorbonne; over den titel raadpleegde hij met Mersennus; Regius en Aemilius corrigeerden indertijd eene hun toegezondene copie van het handschrift. Zie voorts: Desc., *Oeuvres*, t. VII, p. V—XVIII, en Voetius' *Auctie-catal*, pars I, misc. in 12°, n° 41.

[1]) Zie Desc., *Oeuvres*, t. VII, p. 121—128; p. 412—422. Vgl. hierboven, blz. 168, aant. 2. Het bijzondere daarbij was, dat Mersennus niet zoozeer zijne eigene »objectiones", als wel die, welke hem door anderen waren aan de hand gedaan, Descartes ter beantwoording voorlegde. Ook in dit opzicht, bleek de minoriet een uiterst-betrouwbaren »chargé d'affaires" van den Franschen wijsgeer te zijn.

[2]) Schrijver van de objectiones quartae (Desc., *Oeuvres*, t. VII, p. 196—218) was de geleerde Antoine Arnauld, bekend door zijn partij trekken en strijd voeren voor Jansenius, hetgeen ten gevolge had, dat de Sorbonne hem uit hare faculteit bande. Descartes' antwoord op Arnaulds bezwaren werd, vóór hij het plaatste (*Oeuvres*, t. VII, p. 219—256), eerst aan Mersennus ter beoordeeling gezonden (Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 358—361). Deze »responsio" bevat o. a. de zoo eigenaardige verklaring en verdediging van het Roomsch-katholieke leerstuk der transsubstantiatie, volgens Cartesiaansche beginselen; Desc., *Oeuvres*, t. VII, p. 248—256. Vgl. hier de betuiging, reeds in 1638 door den Franschen wijsgeer afgelegd tegenover Vatier, pater-jezuïet: »Et ie vous diray aussi que ie ne crains nullement au fons qu'il s'y trouue rien contre la foy; car au contraire i'ose me vanter que iamais elle n'a esté si fort appuyée par les raisons humaines, qu'elle peut estre si l'on suit mes principes; et particulierement la transsubstantiation, que les Caluinistes reprennent comme impossible à expliquer par la philosophie ordinaire, est tres-facile par la mienne". Desc., *Oeuvres*, t. I, p. 564. Zie echter ook *Admir. meth.*, p. 44: »Ut vero animose sperare hominem liqueat, alicubi etiam sperare audet sua deliria locum inventura esse circa doctrinam de transsubstantiatione; cujus occasione se Romanocatholicae religioni (parcus alias Deorum cultor et infrequens) favere profitetur, in gratiam scilicet patrum societatis Jesu, ad quorum asylum fugit, quo ab iis defendi possit contra doctissimum Mersennum aliosque theologos et philosophos Gallos, a quibus inflictas plagas pertinacius persentiscit, quam ut dissimulare queat". Vgl. daarmede Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 599—601 en t. IV, p. 163—172.

Digitized by Google

op te schorten tot de beroemde philosoof met zijn stelsel ten volle gereed bleek. Immers, wanneer deze voortging gelijk hij was begonnen, aarzelde Mersennus geen oogenblik den professor theologiae beslist te verzekeren, dat Descartes niets aan het licht zou brengen, dan wat met Plato en Aristoteles, mits goed begrepen, overeenstemde, en wat tevens door den heiligen Augustinus zonder het minste voorbehoud kon onderschreven worden [1]).

Dit was eene bittere teleurstelling voor Voetius. Doch zij werd hem schier dubbel vergoed, toen hij in zijnen zoon Paulus een ijverig verdediger, en in zijnen discipel Van den Waterlaet een getrouw bondgenoot kreeg. Eerstgenoemde, reeds een jaar als buitengewoon hoogleeraar in de metaphysica aan Utrechts academie verbonden [2]),

---

[1]) Aan Mersennus' brief gedachtig schreef later Voetius, *Dispp. select.*, t. II, p. 1139: »Theologus quis Pontificius scriptis suis satis celebris, qui primum novam illam methodum juxta cum Gassendo, aliisque oppugnarat, et ad me scripserat novam viam ab eo calcari, atque adeo examen ac refutationem illius philosophiae in se susceperat, eoque nomine ad Renatum des Cartes se scripsisse ajebat; paulo post humana forte responsione a Cartesio delinitus aut proprii spiritus afflatu impulsus suis ad me litteris a. 1642. Idib. Decembr. exserte profitetur, se credere lucem aliquam eximiam huic viro Deum infudisse, quam postea d. Augustini ingenio et doctrinae adeo conformem invenerit, ut eadem fere omnia in uno agnoscat ac in alio. Paulo ante dixerat, ideo se responsis illius philosophi in admirationem raptum, quod cum nullam theologiae operam dederit, tam apposite responderit. Quis risum teneat audita tam bella comparitione inter b. Augustinum et Renatum". Vgl. *Pedis et pediculi dial.*, p. 18.

[2]) Op het vernemen, dat de illustre school te Deventer van plan was Paulus Voet tot hoogleeraar te beroepen, schonk Utrechts magistraat hem den titel van »professor extraordinarius metaphysices". Zij deed dit »soo ten aensien vande suffisantie ende bequaemheyt des voorn. d. Pauli Voetii, als om dat syn by wesen de vader in studiis seer dienstich ende ten hoochsten aengenaem soude wesen, willende mede den selven syn E. vader in desen gratificeren ten respecte vande sonderlinge goede diensten die de selve de kercke ende academie alhier is doende". *Not. Utr. vroeds.*, 24 Mei 1641. Vgl. *Voetius na 't leven afgebeelt*, enz., blz. 3. Hoezeer de zoon met den vader »in metaphysicis", tegenover Descartes ééne lijn trok, kan, onder andere, blijken uit p. 9 van zijn geschrift, *Theol. nat. reform.*, waar hij, op de vraag: »Utrum quispiam licite de Dei existentia

Digitized by Google

liet, zeer waarschijnlijk op verzoek van Gisbertus zelven, enkele stellingen over de substantieele vormen drukken en verdedigen, die, onverbiddelijk gekeerd tegen de nieuwere philosophie, alle den geest zijns vaders ademden [1]). Lambertus van den Waterlaet, de theologant aan wien Voetius het defendeeren der veelbesproken theses van December 1641 had opgedragen [2]), deed, kort na de publicatie van het academisch judicium, óók over Descartes' wijsgeerige beginselen uitgesproken, een geschrift het licht zien ten gunste der Peripatetische methode, getiteld:

---

vel in aliquo temporis momento dubitare possit?" straks deze woorden laat volgen: »Affirmativam sententiam propositae quaestionis in suis Meditationibus amplexus est homo, si quispiam alius viam sternens ad atheismum, sive dolose sive per imprudentiam jam non inquiro, Jesuitaster Renatus des Cartes. Utinam et ille tantum! verum quod dolendum, non desunt hic etiam qui ejusdem dogmata non tantum non improbant, sed ut speciosa inventa collaudant, et ita laudando, multorum augent malitiam". Zie nog bovendien p. 25—29, 139, 346: »neque Deum deceptorem nos fingere oporteat cum impurissimo illo atheo Cartesio", en p. 477—478. Zonderling, dat een boek, waarin dergelijke schimpscheuten op Descartes voorkwamen, den lezer werd aanbevolen door een Grieksch-Latijnsch vers van Antonius Aemilius, geplaatst achter de »dedicatio" aan Utrechts curatoren door Paulus Voet van zijn geschrift, welks volle titel luidt: *Pauli Voet, juris in academia Ultrajectina antecessoris, theologia naturalis reformata. Cui subjecta brevis de anima separata disquisitio*, Traj. ad Rhen., 1656.

[1]) Den 19den Maart 1642 hield Marcus du Tour, terwijl de hoogleeraar-extraordinair, Paulus Voet, praesideerde, eene metaphysische disputatie »De causis"; waarbij o. a. deze vragen gesteld waren: »An dentur formae substantiales?" en »Quae sit origo formarum?" Zie den reeds vroeger genoemden bundel dissertaties, n° 1436 der bibl. Thysiana. Zie ook p. LIX uit de praefatie der *Admir. meth.* »quasi vero filius (rectoris magnifici), metaphysices in eadem academia professor, non potius ex ordine metaphysicarum disputationum et velut ἐν παρόδῳ, quam ex professo, Cartesiana τερετίσματα perstrinxerit", en Descartes, in zijn brief aan pater Dinet, »Primus libellus editus est titulo thesium ab ejus filio in eadem academia professore. Cumque in eo futilia tantum patris argumenta ad formas substantiales astruendas sint repetita, vel alia etiam inaniora adjuncta, nec ulla plane facta sit mentio rationum medici (n. Regii), quibus jam ista omnia fuerant refutata, nihil aliud ex ipso colligi potest, quam ejus authorem eas non capere, vel certe docilem non esse". Desc., *Oeuvres*, t. VII, p. 598. Vgl. *Pedis et pediculi dial.*, p. 5.

[2]) Zie hierboven, blz. 152.

Digitized by Google

Prodromus, sive examen tutelare orthodoxae philosophiae principiorum; met welken titel niet onduidelijk werd te kennen gegeven, dat eerlang dit boekje door een uitvoeriger werk zou gevolgd worden [1]).

Intusschen had Regius, ofschoon dan in zijne academische werkzaamheid beperkt tot het „exorneren" der medische faculteit, niet stil gezeten, maar Descartes, die toentertijd op Endegeest verblijf hield, trouw bericht gezonden van wat in de jongst-verloopen maanden binnen Utrecht was voorgevallen. Zoowel het besluit der vroedschap van 15 Maart 1642 [2]) als de theses van Paulus Voet [3]), en het plan door Van den Waterlaet aanvankelijk ten uitvoer gelegd, had Regius den Franschen wijsgeer meêgedeeld [4]). Deze bezigde straks, toen hij in een openbaren brief aan den provinciaal Dinet [5]) zijne beginselen zocht te

[1]) Van dit geschriftje, dat, naar het schijnt, in twee gedeelten zal zijn uitgekomen, heb ik geen exemplaar onder de oogen kunnen krijgen. Aan den provinciaal Dinet berichtte daaromtrent Descartes: »Ideoque ille author nihil aliud curasse videtur, quam ut, crassum volumen ex meris ineptiis compingendo, ac etiam Prodromum inscribendo ut adhuc plura exspectentur, caveret ne quis respondere dignaretur: atque hoc pacto, saltem coram imperita plebe, quae libros eo meliores esse putat quo crassiores, ac semper eos qui audacissime ac diutissime loquuntur judicat esse victores, triumpharet". Desc., *Oeuvres*, t. VII, p. 599. Vgl. *Admir. meth.*, praef., p. LIX.

[2]) Zie hierboven, blz. 160. Nog in het laatst van Maart 1642 had Descartes aan zijn vriend, den infanterie-kapitein Alphonse de Pollot, te Utrecht in garnizoen, geschreven: »Car pour ces derniers bruits, qui sont que monsieur le Roy est demis, ie ne les croy point. Mais on m'a assuré qu'ils ont fait vne loy en leur academie, par laquelle ils deffendent expressément qu'on n'y enseigne aucune autre philosophie que celle d'Aristote. Ie seray bien aise d'en avoir copie, s'il est possible". Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 551.

[3]) »Legi et risi" — zoo meldde Descartes, April 1642, aan Regius — »tum theses Voëtij pueri, siue infantis, filij volui dicere, tum etiam Iudicium academiae vestrae, quae forte etiam non immerito infans dici potest". Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 558—559.

[4]) Dit geschiedde in een schrijven, de dato 31 Maart 1642. Zie Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 558.

[5]) De brief had tot adres: *Admodum reverendo patri, patri Dinet, societatis Jesu praeposito provinciali per Franciam, Renatus Des Cartes s. d.*,

Digitized by Google

handhaven tegenover de beschuldigingen van Pierre Bourdin, pater-jezuïet [1]), datzelfde schrijven om met korte maar scherpe trekken ook de ontvangst te teekenen, aan zijne philosophie te beurt gevallen „in recentissima harum provinciarum academia" [2]) waarbij hij zijnen bestrijder uit Gereformeerden kring, Gisbertus Voetius, doch zonder diens naam te noemen, in geenen deele spaarde [3]).

---

en is opgenomen in Desc., *Oeuvres*, t. VII, p. 563—603. Uit Egmond berichtte de Fransche wijsgeer, 9 Febr. 1645, aan genoemden jezuïet-provinciaal: »Ie ne vous sçaurois exprimer combien i'ay de ressentiment de obligations que ie vous ay, lesquelles sont extremes, en ce que ie me persuade que vostre faueur et vostre conduite sont causes, qu'au lieu de l'auersion de toute vostre compagnie, dont il sembloit que les preludes du reverend pere Bourdin m'auoient menacé, i'ose maintenant me promettre sa bien-veillance". Desc., *Oeuvres*, t. IV, p. 158—159. Vgl. daarmede t. VII, p. 563—574. In zijne *Theol. nat. reform.*, p. 253, noemde Paulus Voet dien brief een »libellum virulentissimum".

[1]) Bourdin onderwees de mathesis in 't »collège de Clermont", eene jezuïeten-school te Parijs. Zie Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 96, 103; t. VII. p. VII de »l'Avertissement".

[2]) Zie de beoordeeling van dat »Judicium" der Utrechtsche academie door Descartes, in zijn brief aan pater Dinet: *Oeuvres*, t. VII, p. 590—598. Vgl. daarmede hetgeen hij later schrijft aan den Franschen ambassadeur de la Thuillerie: »Mihique profecto fas erat in totam istam academiam stylum stringere; nullum ius maiestatis, quod etiam in hoste venerarer, habere illam puto; et ex quo manum ferulae subduxi, non video cur eius iniuriae mihi magis quam priuatorum essent ferendae. Ac nae illam, vt merita erat, egregie potuissem excipere; sed quia, vt ipsa de se loquitur, tenera est, atque in primis etiam nunc versatur incunabilis, ei quantum potui peperci". Desc., *Oeuvres*, t. IV, p. 87.

[3]) Descartes teekent hier Voetius' persoonlijkheid in dezer voege: »Ut autem cujus generis adversarios habeam appareat, hunc (sc. academiae rectorem) paucis hîc describam. Cluet theologus, concionator, disputator: magnamque sibi apud plebejos homines gratiam potentiamque conciliavit, ex eo quod, modo in Romanam religionem, modo in alias quascunque a sua diversas, modo in potentiores invehendo, ferventem et indomitum pietatis zelum prae se ferat, interdumque etiam dicteriis scurrilibus plebeculae aures demulceat; quodque, multos quotidie libellos, sed a nemine legendos, emittendo, varios authores, sed saepius contra se quam pro se facientes, ac forte ex indicibus tantum notos, citando, et de quibuslibet scientiis, tanquam si earum gnarus esset, audacissime, sed et imperitissime, loquendo, admodum doctus indoctis videatur. Peritiores autem, qui sciunt quam importunus in aliis provocandis semper fuerit, ac quam saepe, ubi fuit disputandum, convitia pro rationibus attulerit,

Digitized by Google

Het gevolg van dit alles was, dat Utrechts theologiae professor dringender dan ooit behoefte gevoelde aan den bijstand zijner geestverwanten. Martinus Schoock, sedert 1640 te Groningen hoogleeraar in de logica en physica, die vroeger meermalen zijnen „venerandus praeceptor" [1]) onder soortgelijke omstandigheden de behulpzame hand had geboden [2]), werd ook nu weder door Voetius daartoe aangezocht.

„Overgroote bezorgdheid" — zoo schreef hij hem, 3 Juni 1642 — „noopt mij u opnieuw aan te manen, om toch met uw tractaat tegen de sceptici voort te gaan [3]), al

---

turpiterque victus discesserit, si sint diversae ab ipso religionis, palam irrident et contemnunt, eumque jam publice nonnulli sic exceperunt, ut nihil novi deinceps in ipsum scribi posse videatur; si vero cum illo in religione consentiunt, etsi quantum possunt excusent et tolerent, in animo tamen non probant". Desc., *Oeuvres*, t. VII, p. 584—585. Vgl. Desc., *Oeuvres*, t. IV, p. 89; t. V, p. 175.

Zie daartegenover wat Voetius opmerkt, *Dispp. select.*, t. I, praef., p. XIII: »Renatus des Cartes, olim Jesuitarum discipulus, qui ex Gallia in Belgium nostrum novae philosophiae ovum sub praesumta libertatis, an licentiae, umbra exclusurus, ante complures annos advenit, et varia ejus loca insedit. Is quia putabat in hac nostra academia philosophiae suae incunabilis haut vulgare impedimentum objectum, quod professor quis ipsius philosophiam in throno hic collocaturus decreto academico et autoritate inclyti senatus reipubl. Ultrajectinae in ordinem coactus esset, non veritus fuit famoso libello, sub forma epistolae ad Dinetum, Jesuitarum provincialem in Gallia, putidissimis mendaciis et calumniis sarto in inclytum hujus urbis senatum, et clarissimos professores, imprimis et supra omnes in me tunc academiae rectorem grassari". Vgl. t. III, p. 21.

[1]) Zie hierboven, blz. 57. Vgl. daarmeê den eeretitel door Schoock aan Voetius gegeven, *Admir. meth.*, p. 57: »admodum reverendus vir et praeceptor instar parentis aeternum colendus".

[2]) Zie hierboven, blz. 53—63 en 83—85. Ook had Schoock nog zéér onlangs (1641) de praefatie gesteld, die voorafging aan eene door hem te Deventer bezorgde uitgave van Voetius' Dissertatio epistolica, de termino vitae. Ad ampliss. clarissimumque Johannem Beverovicium. Zie *Dispp. select.*, t. V, op het einde van het woord tot den lezer. Vgl. *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 388, aant. 3, alsook *Pedis et pediculi dial.*, p. 4 en *Voetius na 't leven afgebeelt*, blz. 8, 18.

[3]) Eerst een tiental jaren later gaf Schoock het hier bedoelde tractaat uit, onder den titel: »De scepticismo libri IV, quibus qua antiquorum, qua recentiorum scepticorum deliria, ex suis principiis discutiuntur. Gron. 1652. 16°," (zie Voetius' *Auctie-catal.*, pars I, misc. in 12°, n° 11). Paquot

Digitized by Google

moet ge dan uwe andere bezigheden eene poos laten rusten. Ongetwijfeld zult ge op deze wijze de schoonste gelegenheid hebben om den opgeblazenen, dollen en veelbelovenden mijnheer Des Cartes den mond te stoppen. Het aanhangsel [1]) op zijne te Amsterdam uitgekomen Meditationes primae philosophiae [2]) moet inzonderheid u daartoe opwekken; want dit is met zulk eene verwoede, tegenstrijdige leugen- en lastertaal overgoten, dat het den lezer zijn taaist geduld doet verliezen [3]). Heeren professoren zullen zorg dragen voor hetgeen onze hoogeschool raakt en niet dulden, dat hij ons als zijne schuldenaars blijft beschouwen. Geen mijner ambtgenooten toch is, voor zoover ik weet, van oordeel, dat er moet gezwegen worden. Door wien en hoe dezen grooten twijfelaar te antwoorden, is nog niet bekend. Daar zijn er, die mij, ook die mijnen zoon, ook die u daartoe aanwijzen. Hierover evenwel later [4]). Inmiddels zal alles, wat geschiedkundige waarde heeft, zorgvuldig bijeengebracht en, mocht het noodig zijn, door verschillende bewijsstukken gestaafd worden [5]). Voorts beroemt zich Des Cartes,

teekent in zijne *Memoires*, t. III, p. 314, daarbij aan: »L'auteur avoit préparé une édition de cet ouvrage augmentée de moitié; mais elle n'a point été publiée". Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. I, p. 1157.

[1]) Juist dat aanhangsel bevatte Descartes' brief aan pater Dinet.

[2]) Vgl. hierboven, blz. 169, aant. 4.

[3]) Natuurlijk dachten Descartes' geestverwanten daar geheel anders over. In Juni 1642 schreef hij aan Regius: »Gaudeo nostram de Voëtio historiam vestris non displicuisse; neminem adhuc vidi, ne ex theologis quidem, qui non illi vapulanti fauere videretur. Nec sane nimis acris mea narratio dici potest, cum nihil nisi rem gestam commemorem, multoque etiam plura scripserim in quendam ex patribus societatis Jesu". Desc., *Oeuvres.*, t. III, p. 565.

[4]) Bedoelde maatregelen werden getroffen tegen het midden der maand Juli 1642, toen Schoock naar gewoonte bij zijne familie te Utrecht logeerde. Zie *School-gezag*, blz. 123—125.

[5]) Vgl. hiermede wat Voetius, 30 Maart 1643, reeds aan Schoock had bericht: »Historiola a nobis contexta, et testimonium academicum oppositum diabolicis calumniis Neo Sceptici nostri (n. Renati des Cartes) jam

Digitized by Google

in een vroeger uitgegeven Fransch boek [1]) alsmede in zijne „Meditationes" [2]) de grondslagen gelegd te hebben eener nieuwe wijsbegeerte; eener wijsbegeerte, die hij zeker nimmer voltooien zal. Het is der moeite waard alle hier voorkomende paradoxen op te teekenen, ze met de wonderspreuken der sceptici en andere ketters (aangehaald bij Augustinus, Epiphanius en Gennadius) te vergelijken, en krachtig te weêrleggen door 1°. de Heilige Schrift; 2°. een rechtstreeksch betoog, of eene bewijsvoering uit het ongerijmde; 3°. de kerkvaders, en 4°. de oudere philosofen, de scholastici, de hedendaagsche theologen en wijsgeeren,

---

conscriptum, utrumque a dd. professoribus lectum et approbatum, quin etiam de editione decretum factum. Sed executio protelabitur, donec viderimus quid novi Scepticus noster allaturus sit". Acquoy en Rogge, *Arch. v. Nederl. kerkgesch.*, dl. IV, blz. 299. Zie ook *Aeng. proc.*, blz. 4, 14.

[1]) Voetius doelt hier op Descartes', in 1637 te Leiden bij Jan Maire uitgegeven, *Discours de la Methode pour bien conduire sa raison, et chercher la verité dans les sciences. Plus la Dioptrique, les Meteores, et la Geometrie, qui sont des essais de cette Methode.* Van dit boek verklaart de auteur der *Admir. meth.*, praef., p. IV—VI: »Eum mihi comparavi et pro qualicunque scientiae modulo in Gallica lingua, quam primum pertinaci diligentia evolvere coepi, identidem ex me quaerens; hiccine est ille ἀυτός inter philosophos, qui brevissimo temporis spatio magna illa Aristotelis, et Platonis, nomina obliterare posset? nihil tamen definire audebam, quod existimarem me ex turba infelicium illorum hominum esse, quos ut mysteriorum suorum incapaces non semel in Methodo author proscribit, et ad sacrae ignorantiae insulas ablegatos cupit. Postea alios, quos credebam nomen quod inter eruditos ferre, in consilium adhibere coepi, et quid de nova Cartesii philopsohia videretur, sciscitari; ex quibus cum discerem, in spisso libro, quicquid nonnullis videretur, magno conatu maximas nugas agi; per otium, ut idem propius explorare possem, librum sepositum relegere coepi; in quo cum primo authoris methodum, et dein superbam pertinacemque confidentiam, in quaque pagina proditam, diligenter annotassem, certo apud me statui nullas in posterum horas talium apinarum examini consecrare; credidique neminem in eruditorum caveis inventum iri, qui utroque pollice has abortivas nugas a fluctuante patre expositas probaturus esset". Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. I, praef., p. XIV: »De vertiginosis et periculosis aliquot ipsius (n. Cartesii), et si qui sunt, asseclarum, qui iisdem fere vestigiis insistunt, philosophematis mei instituti non est, aut hic aut alibi ex professo disserere, sic ut nomine et verbis ipsius miseras chartas commacularem".

[2]) Zie hierboven, blz. 169, aant. 4.

Digitized by Google

opdat het blijke van welk een groot belang uw arbeid is voor academie en christendom. Bovenal dient echter uit te komen, dat hij niets nieuws geleverd heeft, het zij dan goed of kwaad, daar alles wat hij mededeelt ook bij de ouden, zoowel als bij de nieuweren, wordt aangetroffen" [1]).

Niettegenstaande Schoock zich reeds eene maand later, tijdens de zomervacantie [2]) aan het werk zette om, van Voetius' wenken trouw gebruik makende, de hem opgedragen taak te vervullen, duurde het eene geruime poos eer die arbeid gereed kwam [3]). Allerlei moeielijkheden, Groningens hoogleeraar door den te Utrecht woonachtigen drukker berokkend, vertraagden daarenboven de uitgave [4]), tot eindelijk — begin Maart 1643 — een naar zijn voorkomen luttel beteekenend boekje, in duodecimo, zonder auteursnaam op het titelblad, als: Admiranda methodus novae philosophiae Renati des Cartes, of ook, als: Philosophia Cartesiana, de pers der bekende firma Johannes van Waesberge verliet [5]).

---

[1]) Bovenvermeld schrijven van Voetius staat afgedrukt p. 410—412 der *Ultima patientia* van Maresius. Ook is het, met nog andere bewijsstukken — alle gewaarborgd door het »sigillum majus" der Groningsche hoogeschool — van p. 28 tot p. 30 opgenomen in diens *Bonae fidei sacrum; sive documenta omni exceptione majora veritatis et innocentiae Samuelis Maresii theologi, in causa Schoockio-Voetiana: nec non ejusdem seria et christiana ἐπανόρθωσις ad cl. v. d. Gisbertum Voetium theologum Ultrajectinum, super libello quem haud ita pie* Pietatis *nomine nuper inscripsit. — Beati qui sunt pacifici quoniam filii Dei vocabuntur, Matth. 5, vs. 9.* Groningae, apud Johannem Nicolai, 1646; aanwezig in de gemeentebibliotheek te Utrecht. Zie ook bijlage LVII. Vgl. daarmede Voet., *Dispp. select.*, praef., p. XXX, en Maresius, *Ultima pat.*, p. 406.

[2]) Zie hierboven, blz. 176, aant. 4.

[3]) Voor nadere bijzonderheden zie *School-gezag*, blz. 123—125, 128—129, 131—132.

[4]) Bedoelde drukker was toen juist bezig, op zijne pers ook de laatste hand te leggen aan Voetius' *Confraternitas Mariana.*

[5]) Zie Voet., *Bibl. stud. theol.*, p. 675. De haast en de ongeregeldheid, welke bij deze uitgave hebben voorgezeten, verraden zich al terstond door

Digitized by Google

Een breedvoerig gestelde „praefatio", ruim zestig bladzijden druks, en waarboven de naam des schrijvers zoowel als diens betrekking te Groningen vermeld stonden [1]), ging aan de „Admiranda methodus" vooraf. Hierin berichtte Schoock zijnen lezers, dat hij al sedert jaren ijverig had getracht de wijsgeerige beginselen van Descartes te leeren kennen, meermalen bij dit onderzoek ook anderen had geraadpleegd en ten laatste tot het besluit was gekomen, dat geen wetenschappelijk gevormd man aan deze beuzelachtige misgeboorten eens twijfelzieken vaders het zegel zijner goedkeuring kon hechten [2]). Ook deelde hij mede, hoe die philosophie door de openbare lessen van zekeren medicus [3]) het oppergezag aan de Stichtsche academie had pogen te verkrijgen, maar bij besluit van senaat en vroedschap naar elders was gebannen, om er door Gods genade nooit weder op te treden [4]).

---

eene groote massa drukfouten. Het zeldzame boekje kwam in mijn bezit door aankoop uit de bibliotheek van wijlen prof. G. Vrolik, en was toentertijd ingebonden bij een werkje van H. Eyssonius, *De foetu lapidefacto*, Gron. 1661. Zie den catalogus van voornoemde auctie, n°. 2594. Ook bevindt zich een exemplaar dier *Admiranda methodus* zoowel ter gemeenteboekerij van Nancy als in de bibliotheek door Victor Cousin nagelaten en thans deel uitmakende van die der Sorbonne. Zie Desc., *Oeuvres*, t. VIII (sec. partie), p. V de l'»Avertissement".

[1]) »In 2 folio" — aldus schreef de Fransche wijsgeer in zijne *Epistola ad celeberrimum virum d. Gisbertum Voetium* — »incipit longa praefatio, in cujus fronte habetur nomen discipuli cujusdam tui (n. Mart. Schoockii), quod ut scriptis meis indignum, ne forte gloriam Herostrati affectet, praetermitto: illius autem mores, et stylum, tuis tam similes esse intelligo, ut vix ab invicem dignosci possint; atque ideo ne errem, non te solum, nec illum solum, sed vos ambos ut authores libri de Phil(osophia) Cart(esiana) considerabo". Desc., *Oeuvres*, t. VIII (sec. partie), p. 136—137.

[2]) Zie hierboven, blz. 177, aant. 1.

[3]) Te weten: Henr. Regius.

[4]) »Cartesii philosophia, dum principatum in nova academia obtenturam se sperabat, quod minus decore se gereret et imprudentius a medico defenderetur, praeter multorum opinionem uno senatus academici decreto, approbante nobiliss. et ampliss. urbis magistratu, nunquam in posterum

Digitized by Google

Niet minder fel dan tegen Descartes' wijsbegeerte ging de auteur tegen diens persoonlijke gedragingen te keer. Met behulp van geld en mooie woorden — dus heette het — zocht hij zijne philosophie te verbreiden, en poogde haar op te bouwen als een tweeden toren van Babel, juist daar, waar men met het beste gevolg de oude, algemeen aangenomen denkbeelden der Peripatetici onderwees [1]). En wel is waar bestreed hij, evenals indertijd Vanini [2]), voor het uiterlijke de ongodisterij, doch metterdaad predikte hij listig op bedekte wijze het atheïsme [3]).

Ten slotte poogde Schoock de onderscheiden beschuldigingen zijnen leermeester Voetius in den brief aan pater Dinet naar het hoofd geslingerd zoo beslist moge-

---

per Dei gratiam reditura, proscripta fuit". *Admir. meth.*, praef., p. VII—VIII; waartegenover het heet in de *Epist. ad G. Voetium:* »Per egregium scilicet tuum Judicium (n. academicum), jam satis in ep. ad p. Dinet a me laudatum". Desc., *Oeuvres*, t. VIII (sec. partie), p. 139.

[1]) »Sed mox suspicioni illi nuncium misi cum perpenderem sacculos non araneis plenos, sed numis ab illo circumferri, eorumque auxilio et opera ea oppugnari, quae omni auro cariora esse deberent.... Ut ut modestiam simulet, omni tamen studio ac conatu hoc agit, quo per amiculos et artes ingenuo homine indignas, velut alteram Babylonicam turrim, erigat, et quidem in iis locis, ubi hactenus publice privatimque antiqua ac recepta philosophia doceri consuevit". *Admir. meth.* praef., p. X—XI. Vgl. daarmede Descartes in zijne *Epist. ad G. Voetium:* »Nec magis intelligo, quonam crimine me accuset.... Nisi quod forte opiniones omnes diversas a vulgari philosophia, quam satis profane orthodoxam saepe nominatis, haereses esse arbitretur". Desc., *Oeuvres*, t. VIII (sec. partie), p. 141.

[2]) Zie over dien Julio Cesare Vanini, een speculatieven philosoof uit beneden-Italië, 1585—1619: Voet., *Dispp. select.*, t. I, p. 147—148, 202—203; t. V, p. 398, 468; *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 474; vgl. daarmede *Schoolgezag*, blz. 114.

[3]) »Cognovi hominem cum Vaninio paria facere, et dum videri vult atheos Achilleis argumentis oppugnare, subdole ac admodum occulte atheismi venenum iis affricare, qui anguem in herba latitantem prae ingenii imbecillitate ubique deprehendere non possunt". *Admir. meth.*, praef., p. XIII. Vgl. Descartes' *Epist. ad G. Voetium*: »In his (sc. verbis) enim video impudentissimae atque atrocissimae calumniae anguem, cujus veneno totum vestrum librum tinxistis". *Oeuvres*, t. VIII (sec. partie), p. 142.

Digitized by Google

lijk te weêrleggen [1]), en daarentegen Descartes als een onbeschaamden, eigenwijzen lasteraar ten toon te stellen [2]). Met een hoogdravend rijm, door Van den Waterlaet tot Schoock, den „vir clarissimus, celeberrimus ac subtilissimus" gericht, en een vijftal „paralipomena" [3]), eindigde deze praefatie, die dan onmiddellijk wordt gevolgd door eene meer bepaalde „introductio" tot de „Philosophia Cartesiana" [4]).

---

[1]) *Admir. meth.*, praef., p. XVII—LXIV. Een enkel staaltje, hoe de auteur daarbij te werk gaat. In zijn schrijven aan Dinet had Descartes omtrent Voetius beweêrd: »varios authores, sed saepius contra se quam pro se facientes, citat" (zie hierboven, blz. 174, aant. 3). Oogenschijnlijk niet zonder grond, maar ook niet zonder heftigheid, laat de auteur der *Admir. meth.*, praef., p. XXVIII—XXIX, na die woorden te hebben aangehaald, volgen: »Sed an Cretensis Thersites (n. Descartes) unquam aut theol. publica scripta, aut theses legit? Si legit, an etiam authores legit qui ibi citantur, et cum theol. libellis contulit? Quod si vero ex instituto scepticae ignaviae, ignorantiae, et αὐθαδείας suae bonos authores non legit, qua fronte judicium sibi arrogare audet! Sed age, specimen edat authorum, non semel atque iterum tantum, sed saepius contra theologum facientium". Vgl. daarmede *Epist. ad G. Voetium*: »Postea etiam te (n. Voetium) librorum helluonem vocat, (sc. auctor »Admir. meth."), quod tibi nomen non invideo; forsan enim multos devoras, sed profecto non concoquis, nec in bonum succum convertis". Desc., *Oeuvres*, t. VIII (sec. partie), p. 148.

[2]) »Quibus moribus in vita praeditus sit (n. Descartes), difficulter aliquis expedire posset; quis omnia ejus latibula, et saepius quam ab Hamaxobiis fieri solet, mutata domicilia explicet? Modo in Westfrisia, modo in Geldria, iterum in Hollandia aut Transisulania, aut Trajectina dioecesi vivere dicitur.... Non videtur quoque Anachoretarum voto se obstrinxisse, quos aut quas enim, invisere amat, ipso meridie invisit et salutat; et quanquam antiquorum philosophorum vix nomen ferre potest, eorum tamen exemplo redivivus Satho scil. Phrijnes quas in delitiis habere arcteque complecti dicitur.... Ut ut ergo sit, hoc saltem verissimum, hominem esse gnaviter impudentem, superbum, fastidiosum, maledicum, et convitiatorem, qui quid dicat, nihil pensi habere videtur". *Admir. meth.*, praef., p. XIV—XVII, passim. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 649.

[3]) Bedoelde »Paralipomena ad praefationem" hielden verband met onderscheiden uitdrukkingen, door Descartes gebezigd in zijn schrijven over Voetius aan den provinciaal Dinet (zie Desc., *Oeuvres*, t. VII, p. 587—598, passim), en waren respectievelijk getiteld: »De magia". »De atheo aut bestia". »De Elias veniet". »De choraebo". »De duobus libellis". Naar vorm en inhoud te oordeelen, dankten ze hun oorsprong aan Utrechts theologiae professor.

[4]) Met die »Introductio" begint tevens de nummering der bladzijden. Zij loopt van p. 1 tot p. 14. Vgl. daarmede Desc., *Oeuvres*, t. VIII (sec. partie), Epist. ad G. Voetium, p. 14—27.

Digitized by Google

Reeds aanstonds beklaagt zich daarin de auteur over den geest der eeuw, die, besmet door onbegrensde nieuwigheidszucht, zoowel een beslisten afkeer kweekt van de algemeen geëerbiedigde oudheid als eene uiterst gevaarlijke begeerte doet ontstaan naar alles, wat ongehoord mag heeten in kerk, staat of school. Voornamelijk zijn het de wijsgeeren, die, aangetast door deze ziekte, alle pogingen in het werk stellen, om den onschuldigen Aristoteles te onttronen, nog vóór zij diens beginselen goed hebben onderzocht of begrepen. Mogen echter die pygmeën den Hercules al steken en opjagen, eenmaal ontwaakt, maakt hij geheel hun heir ongetwijfeld tot zijne prooi [1]). Volgens den Groningschen hoogleeraar behoort Descartes tot de menschen, die de kunsttermen der Peripatetici niet verstaan, en dus geenszins bij machte blijken ze anderen te doceeren [2]). Vandaar, dat

---

[1]) Zie *Admir. meth.*, p. 1—7. Vgl. *Epist. ad G. Voetium:* »In primis septem paginis habes tantum exordium commune in novatores, et de laudibus Aristotelis, in quo nihil notatu dignum invenio; nisi forte quod, pag. 2, queraris quosdam theologiae doctores immoderato concordiae zelo ipsam ὀρθοδοξίαν ac pietatem consumere, tanquam si concordiam optare esset aliquod crimen praecipuum, et vulgare theologis; quod ego virtutem maximam et vere Christianam semper putavi. Beati pacifici, domine Voëti; sed quandiu rixas quaeres, non eris felix". Desc., *Oeuvres*, t. VIII (sec. partie), p. 14.

[2]) Zie *Admir. meth.*, p. 8. Vgl. *Epist. ad G. Voetium*: »Quamvis autem verum esset id quod ais te posse probare, nempe, me ne quidem terminos philosophiae Peripateticae intelligere, parum curarem; nam contra potius mihi putarem esse indecorum, si nimis curiose illos didicissem. Sed tamen, quia nullum designas ejusmodi terminum, quo unquam perperam usus sim, non credent homines te hîc verum loqui". Desc., *Oeuvres* t. VIII (sec. partie), p. 15. Niet onvermakelijk klinkt daarbij hetgeen de Fransche wijsgeer indertijd (16 Oct. 1639) schreef aan zijn boezemvriend Mersennus: »Et ie croy le mesme de plusieurs autres choses, qui sont fort simples et se connoissent naturellement, comme sont la figure, la grandeur, le mouuement, le lieu, le tems etc., en sorte que, lors qu'on veut definir ces choses, on les obscurcist et on s'embarasse. Car, par exemple, celuy qui se promene dans vne sale, fait bien mieux entendre ce que c'est que le mouuement, que ne fait celuy qui dit: est actus entis

Digitized by Google

hij dan ook meestal getracht heeft, zijne philosophische denkbeelden op te dringen aan enkele lediggangers, die niets wisten en geen lust tot studie bezaten [1]).

Wat verder de „Admiranda methodus" zelve aangaat, deze bestaat uit vier sectiën. In de eerste sectie [2]) laat Schoock zijnen lezers zien, hoe Descartes' discipelen al het vroeger geleerde op eenmaal der vergetelheid dienen prijs te geven, streng gehouden zijn zich nimmer in boeken-studie te verdiepen, als andere Pythagoreërs steeds moeten zweren bij het *αὐτός ἔφα* des Meesters [3]), aan dezen vertrouwend de oplossing hebben over te laten van alle moeielijke geschilpunten, en, eindelijk, voor elke meening, afwijkende van de hunne, de diepste minachting behooren te koesteren [4]).

---

in potentia prout in potentia, et ainsy des autres". Desc., *Oeuvres*, t. II, p. 597. Maar, zie ook Von Hertling, *Descartes' Beziehungen zur Scholastik*, II, S. 4—5.

[1]) »Quis hunc tenebrionem (n. Descartes) cum porculo Anticyras ablegandum non esse judicet? Et tamen, quod gaudeat opinione viri ingeniosissimi, audet planam et perspicuam scilicet suam philosophiam partim otiosis quibusdam hominibus, nullius studii, nullius eruditionis, partim viris quibusdam politicis obtrudere". *Admir. meth.* p. 8. Vgl. *Epist. ad G. Voetium*: »Ego autem ruri habito, et quantum possum, me ab hominum turba semoveo: nullius unquam auribus insidias feci, nullos unquam discipulos habui, nullos quaesivi, sed potius fugi". Desc., *Oeuvres*, t. VIII (sec. partie), p. 20.

[2]) De eerste sectie bevat vijf hoofdstukken en loopt van p. 14 tot p. 59. De auteur haalt hier o. a. plaatsen aan, zoowel uit Descartes' *Meditationes* met de verschillende »objectiones" en »responsiones", als uit diens *Discours de la Methode*. Ook de *Epistola ad Dinetum* komt telkens ter sprake.

[3]) Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 720: »Ita quidem dictant novi aliqui Pythagorici, qui velint (si mundus faveret) pro viris *ἀλφηστατῖς* haberi. Ratio autem haec unica, fundamentalis, et universalis omnium *γνωστῶν* ipsis est, quia clare et dilucide ita concipere et explicare possunt. Et hac demonstratione conclusum ipsis videtur contra omnes totius orbis philosophos. *Αὐτός* scil. *ὁ δεῖνα, ὁ πάνυ, ὁ μέγας, ὁ θαυμάσιος* (Cartesius scil. aut quis *καρτησιομανής*) *ἔφα*. Haec methodus philosophandi si non certissima, saltem facillima".

[4]) Vgl. Desc., *Oeuvres*. t. VIII (sec. partie), Epist. ad G. Voetium p. 35—39; p. 55—57.

Digitized by Google

In de tweede sectie [1]) onderzoekt de hoogleeraar beginselen en methode van Descartes' philosophie. De slotsom van dit onderzoek is, dat zij ten onrechte op hare oudheid zich beroemt, dat hare duidelijkheid veel te wenschen overlaat, hare spoedige verbreiding blijkbaar te hoog wordt opgevijzeld, haar strijd tegen de Peripatetici niets is dan een woordentwist [2]), terwijl hare kampvechters te nauwernood de gewone termen der school verstaan [3]). Ook is Schoock, naar hij verzekert, tot de overtuiging gekomen, dat de Cartesianen jammerlijke empiristen zijn, eene subjectieve rede huldigen, te vergeefs bij stel- en meetkunde redding zoeken, dwaselijk hunne mechanica tot norm der physiologie verheffen, uit hypothesen schier geheel hun stelsel opbouwen, meestentijds van het bijzondere tot het algemeene besluiten en zich van hunne bestrijders steeds met uitvluchten pogen af te maken [4]).

De derde sectie [5]) der „Admiranda methodus" bevat eene vluchtige critiek van Descartes' metaphysica en van enkele stellingen uit zijne physica. De bewijsgronden,

---

[1]) De tweede sectie bevat dertien hoofdstukken en loopt van p. 59—172.

[2]) »Quid restat ergo nisi ut hominis (sc. Cartesii) dogmata pro novis deliriis habeantur, quibus antiquitatis exuviae per jactantiam eodem modo aptantur, ac loquaci corniculae aliarum avium plumae". *Admir. meth.*, p. 70.

[3]) *Admir. meth.*, p. 98—100. Zie ook hierboven blz. 182, aant. 2.

[4]) Daar Descartes aanvankelijk van de »Admiranda methodus" slechts inzage had tot p. 144 — d. i. nagenoeg tot hoofdstuk XI der tweede sectie; zie *Oeuvres*, t. VIII (sec. partie), Epist. ad G. Voetium, p. 13 — zoo eindigde hij voorloopig zijne critiek over de eerste zes vellen, met deze verklaring: »In his autem omnibus narrat tantum ea, quae de me vult credi, hoc est, omnium pessima, quae vel ille ipse vel ejus adjutores potuerunt excogitare, nullamque plane affert eorum probationem, vel certe nullam, quam non facile quilibet ex nuda ejus inspectione nullarum virium esse cognoscat". Desc., *Oeuvres*, t. VIII (sec. partie), Epist. ad G. Voetium, p. 58—59.

[5]) De derde sectie bevat tien hoofdstukken en loopt van p. 172—245. Vgl. daarmede Desc., *Oeuvres*, t. VIII (sec. partie), Epist. ad G. Voetium, p. 164—168.

Digitized by Google

tegenover sceptici en atheïsten door hem gebezigd, worden daarin nagegaan, benevens zijn gevoelen omtrent de verhouding tusschen ziel en lichaam, de constitutieve beginselen van het heelal, de warmte, den zeilsteen, alsmede ebbe en vloed [1]).

De vierde sectie [2]), ten laatste, tracht uit de geschriften van Descartes [3]) aan te toonen, dat diens nieuwwijsgeerige methode noodzakelijk den weg moet banen

---

[1]) Ter bestrijding van Descartes' denkbeelden moeten hier de dictaten van Regius dienst doen, hetgeen den Franschen wijsgeer aanleiding geeft te verzekeren: »Atque haec tantum de metaphysicis habetis; nam, pag. 196, transitis ad physica, de quibus nullum vel minimum verbum ex meis scriptis profertis; sed pauca tantum ex Regii dictatis desumpta: 1. de principiis; 2. de particulis insensibilibus; 3. de calore; 4. de magnete; 5. de aestu maris. Atque in illa tanquam Andabatae nugamini, adeo ut non opus sit ut quidquam respondeam, nisi quod insignis impudentia calumniae vestrae in eo possit notari, quod prolixe de magnete ac de aestu maris tanquam contra me disputetis, quamvis nullum plane verbum de istis quaestionibus in meis scriptis hactenus editis reperiatur". Desc., *Oeuvres*, t. VIII (sec. partie), Epist. ad G. Voetium, p. 168. Vgl. daarmede wat Descartes schreef aan Regius, naar aanleiding van diens uit te geven *Fundamenta physices:* »Sed cum ad caput de Homine perueni, atque ibi vidi quae de mente humana et de Deo habes, non modo in priore sententia fui confirmatus, sed insuper plane obstupui et indolui, tum quod talia credere videaris, tum quod non possis abstinere quin ipsa scribas et doceas, quamuis nullam tibi laudem, sed summa pericula et vituperium creare possint. Ignosce, quaeso, quod libere tibi tanquam fratri sensum meum aperiam. Si scripta ista in maleuolorum manus incidant (vt facile incident cum ab aliquot discipulis tuis habeantur), ex illis probare poterunt, et vel me iudice conuincere, quod Voëtio paria facias etc. Quod ne in me etiam redundet, cogar deinceps vbique profiteri, me circa res metaphysicas quam maxime a te dissentire atque etiam scripto aliquo typis edito id publice testari, si liber tuus prodeat in lucem. Gratias quidem habeo quod illum mihi ostenderis, priusquam vulgares; sed non gratum fecisti, quod ea quae in eo continentur, priuatim, me inscio, docueris". Desc., *Oeuvres*, t. IV, p. 249—250; vgl. p. 258.

[2]) De vierde sectie bevat vier hoofdstukken en loopt van p. 245—273. Vgl. daarmede Desc., *Oeuvres*, t. VIII (sec. partie), Epist. ad G. Voetium, p. 169—183.

[3]) »Deum rogo" — aldus de auteur der *Admir. meth.*, p. 267 (nadat hij eerst Descartes met Vanini heeft gelijk gesteld en daarbij verzekerd, p. 254: Non volo quidem Renatum nostrum in propatulo scepticum esse, in recessu talem esse sufficit) — »ut homini, si quis sequius forte machinetur, in

Digitized by Google

tot twijfelzucht, geestdrijverij, godverzaking en waanzin [1]).

Nog vóór de „Admiranda methodus" in het licht verscheen, waren hiervan aan Descartes de reeds afgedrukte eerste zes vellen door enkelen zijner Stichtsche vrienden heimelijk toegezonden, met belofte, dat ook het overige weldra volgen zou [2]), en deze had daaruit aanleiding genomen, om, nadat zulks metterdaad geschied was, een openbaar schrijven te richten tot Utrechts professor theologiae, getiteld: Epistola ad celeberrimum virum Gisbertum Voetium [3]).

---

tempore resipiscentiam largiatur, aut, si ipse philosophiae suae pericula ignoret, oculos mentis ei aperiat, quo per antiquas potius semitas, quam novas et periculosae aleae plenissimas in posterum incedere malit".

[1]) »In ultimo capite, p. 268" — zoo schreef de Fransche wijsgeer — »methodum meam, non tam philosophos quam deliros phreneticosque gignere affirmatis; hocque unica probatis ratione, quia nempe scripsi, mentem abducendam esse a sensibus ad res divinas intelligendas. Ita, ut video, vos boni viri non vultis unquam meditari, nec de Deo cogitare, ne phrenetici fiatis..... Atque hanc vim philosophiae meae esse experior, ut non illos qui eam excolunt et probant, sed invidos et malignos, qui ringuntur, ad insaniam possit adigere". Desc., *Oeuvres*, t. VIII (sec. partie), Epist. ad G. Voetium, p. 183.

[2]) »Le liure de Voetius" — berichtte Descartes, 7 Dec. 1642, uit Endegeest aan Mersennus — »contre moy est soubs la presse, i'en ay veu les premieres feüilles; il l'intitule Philosophia Cartesiana.... et ie ne daignerois y respondre vn seul mot, si ie ne regardois que mon propre interest; mais pource qu'il gouuerne le menũ peuple en vne ville, où il y a quantité d'honestes gens qui me veulent du bien, et qui seront bien ayses que son authorité diminuë, ie seray contraint de luy respondre en leur faueur, et i'espere faire imprimer ma response aussy tost que luy son liure; car elle sera courte, et son liure fort gros et si impertinent, qu'apres auoir examiné les premieres feüilles, et auoir pris occasion de là de luy dire tout ce que ie croy luy deuoir dire, ie negligeray tout le reste, comme indigne mesme que ie le lise". Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 598—599. Vgl. daarmede t. VIII (sec. partie), Epist. ad G. Voetium, p. 5, 14; Voet., *Dispp. select.*, t. I, praef., p. XIV, en het pamflet, getiteld *Aengevangen proceduerен* enz., blz. 5.

[3]) *Epistola Renati Des-Cartes ad celeberrimum virum d. Gisbertum Voetium. In qua examinantur duo libri, nuper pro Voetio Ultrajecti simul editi, unus de Confraternitate Mariana, alter de Philosophia Cartesiana.* Amsterodami, apud Ludovicum Elzevirium, 1643, in 12°. Zie Desc., *Oeuvres*, t. VIII (sec. partie), p. III—VI; p. 1—198. Voorop gaat, p. 3—10, een soort van inleiding, »Argumentum" geheeten, in welke Descartes o. a. verklaart.

Digitized by Google

In dezen, vrij wel tot een tractaat aangegroeiden brief, uit negen deelen bestaande, begint Descartes met het beantwoorden van de inleiding der, volgens hem, „listigijk" [1]) zoo genoemde „Philosophia Cartesiana" of „Admiranda methodus", aan welk geschrift, naar hij voorondersteltt, twee onderscheiden auteurs gearbeid hebben [2]). Ook staat hij stil bij wat er tusschen Regius en Voetius aan de Stichtsche universiteit is voorgevallen, en schetst het op grond daarvan door hem ontworpen karakterbeeld van laatstgemelden hoogleeraar [3]).

---

p. 4: »Gisbertus Voetius, non contentus, ut caeteri, me erroris et ignorantiae insimulare, tam atrocia crimina mihi affingit, viisque tam obliquis suam in me maledicentiam exercet, ut ejus injurias taceri a me non debere judicarim". Dan volgt, p. 11, eene inhoudsopgave; waarna, p. 13—194, de brief zelf komt. Ter bibliotheek van het provinciaal genootschap van K. en W. in Noord-Brabant (zie *catal.*, 1ste gedeelte, n°. 32) is een exemplaar voorhanden van de Nederduitsche editie dier Latijnsche missive, onder den titel: *Brief van René Des Cartes, aen den vermaerden d. Gisbertus Voetius. Inden welcken overwoghen worden twee boecken, onlangs voor den selven Voetius tot Vtrecht uyt-gegeeven, den eenen geintituleert Confraternitas Mariana, ende het ander, Philosophia Cartesiana.* t'Amsterdam, by Rieuwerdt Dircksz. van Baardt, a° 1643, in 4°.

[1]) »Nondum habeo folium illud quod integrum titulum continebit, utpote quod nondum impressum est, et forte, ut fieri solet, omnium ultimum imprimetur; sed quia in superscriptione paginarum video te librum tuum Philosophiam Cartesianam nominare, vereor ne qui existiment te id fecisse in fraudem lectorum, ut cum librum non absimilis tituli sed dissimillimi argumenti a me expectent, tuum illis in mei locum vendatur: atque ideo aegre ferre non debebis, si mature hanc epistolam, ad illos instituti tui certiores faciendos, evulgem". Desc., *Oeuvres*, t. VIII (sec. partie), p. 14. Vgl. hiermede wat zekere minoriet, Gabriel Thibaut, in April 1647 schreef aan pater Mersennus: »Ie cerchay chés tous les libraires la philosophie de monsr des Cartes; mais ie ne pus la trouuer. Bien trouuay-ie un liuret, intitulé Methodus philosophiae Cartesianae, composé, si ie ne me trompe, par un alleman, dans lequel ie ne vis que des parolles et iniures contre Cartesius et sa methode, sans aucunement reietter ses fondemens, ce qui fut cause que ie ne l'acheptay pas. A la fin ie rencontray un honneste homme, qui me fit la faueur de me prester les oeuures de monsr des Cartes en latin, imprimées a Amsteldam, etc." Desc., *Oeuvres*, t. V, p. 69; vgl. t. III, p. 642.

[2]) Desc., *Oeuvres*, t. VIII (sec. partie), p. 55—56, 64, 187—190. Vgl. *Aeng. proc.*, blz. 5—7.

[3]) Desc., *Oeuvres*, t. VIII (sec. partie), p. 15—16, 27—35.

Digitized by Google

Voorts oefent Descartes critiek op de eerste en tweede sectie der „Admiranda methodus" [1]), om daarna zijn meening te zeggen over Voetius' boeken-geleerdheid [2]). In het vijfde deel behandelt hij wat van de sectiën I en II onbesproken is gebleven [3]), terwijl hij in het zesde, schijnbaar ter afwisseling [4]), de „Confraternita Mariana" van Voetius, schier gelijktijdig met de „Admiranda methodus" verschenen, gaat examineeren [5]); echter

---

[1]) Zie hierboven, blz. 183, aant. 4, en blz. 184, aant. 4.

[2]) Zie Desc., *Oeuvres*, t. VIII (sec. partie), p. 39—55. De Fransche wijgeer begint met Utrechts primarius theologiae professor te gemoet te voeren: »Si autem scire voluisses quid de libris revera sentirem, legere poteras paginam septimam dissertationis de Methodo, in qua expresse dicimus eundem ex bonorum librorum lectione fructum percipere, atque e colloquio magnorum virorum qui eos composuerunt; ac forte etiam aliquanto majorem, propterea quod non quascunque obvias, ut in familiari colloquio, sed selectiores tantum cogitationes suas scriptis solent exprimere". Daar tegenover nu stelt hij Voetius' boekenverslinden; terwijl hij den inhoud van het door dezen geschrevene aldus karakteriseert (p. 42): »Sed ignosce ingenue verum dicenti: multa legi ex scriptis tuis, atqui nullam unquam in iis reperi ratiocinationem, nullamque cogitationem, quae non humilis esset aut vulgaris, nullam, quae virum ingeniosum vel eruditum redderet. Eruditum dico, non doctum: si enim doctrinae nomine vis omnia, quae ex libris addiscuntur, tam mala quam bona, contineri, te doctissimum esse lubens fatebor: video enim te fabulas de Leviathan, et impias nugas nescio cujus Bonaventurae de Periers, et talia quamplurima satis legisse. Per eruditum autem intelligo illum tantum, qui studio et cultura ingenium moresque suos perpolivit". Vgl. hiermede *Gisb. Voetius*, dl. II, blz. 40, aant. 2, en hierboven, blz. 181, aant. 1.

[3]) Zie hierboven, blz. 183—184. Descartes besluit dit vijfde deel van zijn brief met de woorden: »Profecto, domine Voeti, si nihil melius habuisses ad ea, quae de te scripseram, refutanda, vel ad meas opiniones impugnandas, non video magnum operae pretium fuisse ut Philosophiam Cartesianam scriberetis". *Oeuvres*, t. VIII (sec. partie), p. 64.

[4]) De eigenlijke reden was elders gelegen. Daarop doelde Descartes o. a. in een later schrijven aan zijn Utrechtschen vriend, den kapitein Pollot: »On bien, si ie ne vaux pas la peine qu'ils (c-à-d. les messieurs du Vroedschap d'Utrecht) me fassent iustice en cela, s'ils veulent seulement auoir égard a ce qu'il (Voetius) a fait contre messieurs de Boisleduc, ils ne trouuerent que trop de suiet pour le condamner". Desc., *Oeuvres*, t. IV, p. 30.

[5]) Desc., *Oeuvres*, t. VIII (sec. partie), p. 64—107. Vgl. hiermede *Gisb. Voetius*, dl. II, blz. 85—131. Wat het Bossche Lieve-Vrouwe vraagstuk aanging, trok Descartes partij voor de zienswijze van Maresius. En toch

Digitized by Google

lleen om daaruit ten duidelijkste het leugenachtig en atelijk bedrijf van den theologiae professor te doen ennen: de kerkelijk-religieuse quaestie, in dit geschrift eoordeeld en waaraan hij als Roomsch-katholiek min of neer vreemd is, laat hij ter zijde. Bij het achtste deel ijner, nog al in herhalingen vallende, „Epistola", keert Descartes terug tot de „Philosophia Cartesiana", waarvan hij de voorrede en de derde sectie, hem toen eerst ter hand gekomen, zoekt te weêrleggen [1]), om in het negende zijn onderzoek te sluiten met de beantwoording van de vierde of laatste sectie der „Admiranda methodus" [2]).

Te nauwernood was — begin Juni 1643 — bovenbedoelde brief uitgekomen [3]), of Descartes' geestverwan-

---

— zoo oordeelde de Fransche wijsgeer — »omisit (n. Maresius) etiam totam quaestionem, quae, meo judicio, hac in causa praecipua est: an scilicet tibi (n. Voetio) licuerit optimates illius urbis (n. Sylvae-ducis), ac nominatim ipsos magistratus, ex privata tua authoritate, ac non auditos nec monitos, publico scripto condemnare"; Desc., *Oeuvres*, t. VIII (sec. partie), p. 75, terwijl hij omtrent 's hoogleeraars geschrift, de »Confraternitas Mariana" zelve getuigde (p. 79): »Quem librum otiose totum evolvi; sed ut ingenue verum fatear, nullam inveni ejus partem, quae sine indignatione ac stomacho legi possit". Zie voorts *Aeng. proc.*, blz. 7—8, en hierachter, bijlage LVIII.

[1]) Zie hierboven, blz. 179, aant. 1 en 4; blz. 180, aant. 1 en 3; blz. 181, aant. 1; blz. 184, aant. 5; blz. 185, aant. 1.

[2]) Zie hierboven, blz. 185, aant. 2; blz. 186, aant. 1.

[3]) Reeds spoedig nadat Descartes' *Epistola ad celeberrimum virum d. G. Voetium* het licht had gezien, kwam daarvan eene Nederlandsche vertaling uit (zie hierboven, blz. 186, aant. 3), die, volgens den auteur der *Aeng. proc.*, blz. 8, waarschijnlijk door een Remonstrantsch predikant was gemaakt. Genoemde auteur bericht verder, blz. 9—10, omtrent Descartes' brief: »Als nu dit pasquil-schrift in twee taelen ons geheel Nederlant doorliep, ende in herbergen, schuyten, waegens, van desen handel veel te seggen was tot walginge ende detestatie van alle vromen; soo sachmen hier ende daer floreren, die tegen den aert der christelicker liefde in leugen ende ongerechticheyt haer gewent sijn te verheugen ende met de Papisten den draf te eten van Cochleus, Staphylus, Bolsecus, Feuardentius, Surius, Costerus, Laingaeus, Bredenbachius, Lindanus, ende diergelijcke devote leugenaers, die de weerde mannen Godes Lutherus, Zwinglius, Calvinus, Melanthon, Oecolampadius, Bucerus, Martyr, ende alle andere leerars ende voorstanders der waere religie onbeschaemdelijck geblameert hebben. Hier onder mengdent haer verscheyden losse quanten, wereltsche

Digitized by Google

ten droegen zorg [1]), dat een exemplaar werd ter hand gesteld aan Utrechts burgemeesteren voor genoemd jaar, jonkheer Frederick Ruysch en Johan van Weede [2]), die zich op hunne beurt verplicht rekenden ook aan de overige leden der stedelijke regeering dit schrijven mede te deelen. Deze noodigde daarna een tweetal schepenen uit [3]) om, in vereeniging met de professoren Dematius en Matthaeus, het ontvangen „boeckgen" door te lezen en vervolgens advies te geven.

Gemelde commissie nu achtte met de eer [4]) van Voetius

---

geesten, nieusgierige humeuren, oock sommige avonturiers ende pelgrims uijt Botjeuten (?), die als facteurs ende fabricateurs van eene goede fortuijne haeren meulen nae alle winden stellen. Om niet te vergeten eenighe lieftallige broederen vande Remonstrantsche societeyt, die haere ghewoonlicke ende als eygene ingeborene liefde, moderatie, ende verdraechtsaemheyt in desen handel crachtelic betoonden". Zie ook bijlage LIX.

[1]) »Het werck voltrocken sijnde hebben eenige vrienden ende confidenten van des Cartes tot Wttrecht (die ick om vele redenen voor desen tijt niet noemen sal) de exemplaren van dit fameus libel, welcker inhout haer niet onbekent was, eerst geoffereert of doen offereren aen de Edd. heeren burgemeesteren in der tijt, om den wech te baenen, ende te vernemen, hoe het smaecken soude, eer dan de exemplaren aen de boeckvercoopers ghestuert werden". *Aeng. proc.*, blz. 8.

[2]) Zie *Not. Utr. vroeds.* 1 Oct. 1642.

[3]) Te weten: mr. François van de Pol en mr. Peter van Leeuwen. *Not. Utr. vroeds.*, 5 Juni 1643.

[4]) Die »eer" achtte Voetius inzonderheid aangetast, waar Descartes hem in den meervermelden brief van »atheisme" had zoeken verdacht te maken, als deze schreef: »Nec etiam refert, si ex ipsorum verbis eos atheos esse concludi possit: ut si dicant praetensam refutationem atheismi, quae fit libris ea de re male consutis, esse praetextum subtilissimum et nocentissimum, quo athei venenum suum spargunt, et interim ipsi tales libros pessime consuant, in quibus nullum sit verbum, quo atheismus impugnetur, sed contra multa, quibus persuadeatur, ut cum ajunt praestantissimo ingenio praeditos solere esse atheos, et varia dant eorum exempla, et praecipuas ipsorum rationes docent ac nusquam refutant". Desc., *Oeuvres*, t. VIII (sec. partie), Epist. ad G. Voetium, p. 53—54. Vgl. daarmede Voet., *Dispp. select.*, t. I, p. 1153: »Renatus des Cartes quamvis theologus non sit, sed mathematicus aut philosophus, hic inter testes Pontificios et Jesuitarum discipulos atque aestimatores locum forte mereretur, quod mihi atheismum haut obscure impingat in libello sub forma epistolae ad me, edito; sed

Digitized by Google

die der Stichtsche hoogeschool ten nauwste verbonden, weshalve zij na volbrachte lectuur haren lastgevers aanried eene publicatie uit te vaardigen, waarbij Descartes verzocht werd zich binnen den tijd van drie weken te stellen vóór de vergaderde magistraat, ten einde zoowel zijnen brief aan pater Dinet als dien aan Gisbertus Voetius te verantwoorden. Wanneer toch alles, wat hij hier omtrent de handelingen, de studiën en het onderwijs van den primarius theologiae professor had bericht, bevonden werd naar waarheid te zijn medegedeeld, aarzelden zij geen oogenblik diens persoon onnut, ja hoogst-schadelijk voor kerk en staat te verklaren [1]).

In overeenstemming met dit advies liet Utrechts vroedschap den 13den Juni 1643 — „naer voor-gaende clockluydinge vanden stadt-huyse" — een plakkaat afkondigen, waarin Descartes werd uitgenoodigd „omme den inne-houden van sijn tractaten sulcx te verifieren, als hy soude oordelen tot sijne intentie dienstich te wesen"; en opdat hij van deze resolutie te beter kennis mocht bekomen, heeft de vroedschap „'t selve al-omme, sulcx men stadts publicatien ghewoon was, doen affigeren" [2]).

Wel verre echter van zich mondeling te komen ver-

---

quia causa doctrinae Papisticae immo et suae philosophiae perfunctorie perstricta ad personales infamationes dilabitur, et hoc nomine ipsius famosi libelli in hac urbe nostra proscripti sunt, nolo hanc camarinam hic movere".

[1]) Uit Endegeest had Descartes, reeds half Maart 1642, omtrent Voetius aan Regius gemeld: »Quin, et si esset operae pretium ipsum qualis est describere, artesque omnes eius detegere, talis forte appareret, vt ciuitati vestrae foret indecorum, ipsum diutius in concionatorem aut professionem retinere; magna enim est vis veritatis". Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 540.

[2]) Een exemplaar van die oproeping is te vinden te 's-Gravenhage in de Koninklijke bibliotheek, pamflet n°. 5023. Bovenaan staat het wapen van Utrecht; onderaan wordt A. J. van Paddenburch als drukker vermeld. Zie ook: *Extract uit het publicatieboeck*, aanwezig op het gemeentearchief te Utrecht, in dato 13 Junij 1643, en *School-gezag*, blz. 221—222. Vgl. Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 696—697.

Digitized by Google

dedigen, zooals de regeering dit gewenscht had [1]), zond Descartes aan de Stichtsche overheid eene, eveneens openlijke, beantwoording harer publicatie toe [2]), gesteld in het fransch [3]) — „t' translaet van dien in parenti gedruckt" [4]) — voor een ieder verkrijgbaar en door de magistraat in hare vergadering van den 1sten Juli 1643 ter tafel gebracht en voorgelezen. Men besloot het stuk in advies te houden, totdat de eerste burgemeester Ruysch, die voor eene poos de stad had verlaten, zou zijn teruggekeerd [5]).

Middelerwijl meende Utrechts vroedschap de eenmaal begonnen „procedure" verder te moeten uitspinnen [6]).

---

[1]) Aan prinses Elisabeth van de Paltz schreef Descartes, 28 Juni 1643, uit Egmond op den Hoef: »Vne fascheuse nouuelle que ie viens d'aprendre d'Vtrech, où le magistrat me cite, pour verifier ce que i'ay écrit d'vn de leurs ministres, combien que ce soit vn homme qui m'a calomnié tres indignement, et que ce que i'ay écrit de luy, pour ma iuste défense, ne soit que trop notoire à tout le monde, me contraint de finir icy, pour aller consulter les moyens de me tirer, le plutost que ie pourray, de ces chicaneries". Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 695. Vgl. t. IV, p. 13—17.

[2]) »Ende by dese gheleghentheyt" — zoo luidde het in Descartes' antwoord — »soude ick my tot Utrecht laten vinden om U.Ed. daer in te helpen ende ten dienste te zijn nae mijn vermoghen, by soo verre ick konde oordelen, dat mijne tegenwoordicheyt daer toe nodig ware; ende dat mijn voornemen ware hem (nl. Voetius) voor U.Ed. in rechte te betrecken. Maer soo als ick van hem in 't openbaer ben verongelijckt, also hebbe ick mijne saeck in 't openbaer bepleyt, alsdat betaemde". Desc., *Oeuvres*, t. IV, p. 9.

[3]) Zie voor dien Franschen tekst: Desc., *Oeuvres*, t. IV, p. 646—648; voor den Nederduitschen: *School-gezag*, blz. 222—225.

[4]) Descartes' »beslote missive", gedateerd »van Egmond op de Hoef, den 6 July, stylo novo, 1643", droeg tot opschrift: *Antwoort vanden wel edelen heere René des Cartes, heere du Perron, op het gepubliceerde vande heeren vande Vroetschap der stadt Utrecht den 13/23 Junij des jaers 1643.*

[5]) *Not. Utr. vroeds.*, 1 Juli 1643. Naar het schijnt zal Descartes, gedurende den zomer van 1643, eenigen tijd gewoond hebben in een huis aan de Maliebaan te Utrecht. Zie J. van Liefland, *Utrechts oudheid in afbeelding en beschrijving* 1857, blz. 111. Vgl. hierboven, blz. 181, aant. 2.

[6]) Met het oog op bovenvermelde rescriptie besloot de Utrechtsche magistraat: »d'heere professorem Regium daer op Des Cartes sich hier ende daer beroept, specialick te horen op eenige poincten ofte interrogatorien daer toe te concipieren", en tevens de reeds in functie zijnde commissie van advies aan te vullen met de schepenen Johan van de Nypoort, Aert van Eck, An-

Digitized by Google

Daarom gaf zij haren gevolmachtigden last te onderzoeken, of Voetius al dan niet de schrijver was van het onlangs verschenen boekje over de Cartesiaansche philosophie. Door zulk eene opdracht ging de regeering veel verder dan Descarteszelf had verlangd, die immers, in zijn „overgesonden" antwoord, den hoogleeraar slechts had aangeduid als den „voornaemste autheur vande lasteringhen", in Schoocks „Admiranda methodus" opgenomen [1]).

Dank zij deze verkeerde lastgeving kon Voetius zich schoon wasschen [2]); — hij slaagde er in, zij het ook met groote moeite [3]), een „testimonium" van Schoock te verkrijgen [4]), dat, nog versterkt door getuigenissen van Van

---

thonis de Goyer en Gysbert van der Woerdt. Voor de stedelijke regeering gecompareerd »tergiverseerde" Regius en »recuseerde" hij te antwoorden op de hem gestelde vragen, »met verzoeck van copye ende tydt om te delibereren". Is evenwel goedgevonden »datmen hem geen copye geven sal, maer dat voorgaende gecommitteerden sullen voortgaen met het concipieren van't geschrift tegens Des Cartes volgens de voors. resolutie; oock den voorn. Regium noch eens voor hun ontbieden ende vragen off hy sich naerder bedacht heeft op de voors. interrogatorien, ende in cas van iteratyff refuijs van categorijcq antwoordt, misnoegen daer over te toonen". *Not. Utr. vroeds.*, 7 Aug. en 6 Sept. 1643. Vgl. Desc., *Oeuvres*, t. IV, p. 20.

[1]) »Maer niet-te-min dewijl al de werelt oordeelt, dat hy de voornaemste autheur is vande lasteringhen die in het ghemelt fameux boeck teghens my worden ghevonden, versoeck ick U.Ed. de waerheyt daer van te willen ondersoecken, diemen lichtelijck sal konnen weten uyt den boeck-drucker ofte andere, ende niet te willen ghedoogen dat deesen man U.Ed. soeck te misleyden in een saecke die soo klaer is. Ick verwachte dit niet alleen van uwe heusheyt; maer oock van weghen mijn goet recht". Aldus Descartes in zijn brief aan de Utrechtsche vroedschap. Zie *School-gezag*, blz. 224; Desc., *Oeuvres*, t. IV, p. 11. Vgl. hierboven, blz. 179, aant. 1.

[2]) Ook werd aan Voetius in dezen krachtig hulp verleend o. a. door zijn ambtgenoot Dematius en zijn discipel Van den Waterlaet. Voor nadere bijzonderheden zie *School-gezag*, blz. 143—146.

[3]) Zie *School-gezag*, blz. 152—159; 161—167. Vgl. *Bonae fidei sacrum*, p. 79.

[4]) Het bovenvermelde »Testimonium" staat afgedrukt hierachter, bijlage LX. Met dat naar Utrecht overgezonden getuigschrift is in lijnrechte tegenspraak de verklaring, door Schoock einde December 1645 afgelegd en opgenomen in Maresius' boekje, *Bonae fidei sacrum*, p. 26—27, aldus luidende: »Dixit vero Schoockius Groningae coram senatu academico Voetium suggessisse consilium montrasseque quomodo Cartesio respondendum sit, quod non solum Schoockius juramento paratus est confirmare,

Digitized by Google

Waesberge, Van den Waterlaet [1]), den academischen senaat [2]) en het kerkelijk consistorie [3]), Utrechts vroedschap den 13den September 1643 aanleiding gaf om eene tweede resolutie te publiceeren, geheel anders luidende dan de vorige [4]). Hierin toch werd vastgesteld, dat Descartes zich volgens het gevoelen der Stichtsche overheid verkeerdelijk had beklaagd over Voetius — wiens „innocentie een ijder, die hem te recht kende, notoir was", — aangezien hij geen enkel bewijs vermocht bij te brengen, dat niet gebouwd was op „consequenties", uit valsche „presuppoosten" afgeleid, die alle weder steunden op „onsekere gissinge ende quade presumptie". Verder had de beschuldiging, dat Voetius was „autheur, fauteur, cor-

sed etiam liquet ex tota epistola 3 non. Junii 1642 (zie hierboven, in den tekst, blz. 175—178), qua diu ante scriptionem Schoockium docuit quomodo in disputationibus Cartesiana et Cartesium contundere debeat. Amplius dixit Voetium omnia suggessisse quae spectant Cartesii atheismum, ac comparationem cum Vanino (zie *Admir. meth.*, p. 262—267), quod liquere potest ex variis Voetii chartis Schoockio in scribendo occupato a Voetio suppeditatis. Tertio dixit Voetium contexuisse totam praefationem (zie *Admir. meth.*, p. I—LXIV); liquere hoc potest ex chartis a Voetio submissis et a Schoockio diligenter custoditis". Vgl. ook *School-gezag*, blz. 159—161; Desc., *Oeuvres*, t. IV, p. 77; t. V, p. 10—11; *Redenen bygebr. voor Mart. Schoockio*, blz. 14—15, 29; *Pedis et pediculi dial.*, p. 9, 13, 20; *Voetius na 't leven afgebeelt*, enz., blz. 10; maar inzonderheid Crenius, *Animadv. phil. et hist.*, pars XVI (Lugd. Bat., 1708), p. 68—71.

[1]) Zie het een en ander over Van den Waterlaet in bijlage LXI.

[2]) Voor het getuigenis van den academischen senaat omtrent Voetius, zie bijlage LXII.

[3]) Zie de notulen van den Utrechtschen kerkeraad, hierachter in bijlage LXIII.

[4]) »Is gearresteert ende aenstonts gepubliceert d'acte vande ed: vroetschap waer bij twee brieven van Des Cartes tot nadeel ende lesie van d. Voetii eere uijtgegeven, worden verclaert diffamatoire schriften ende fameuse libellen etc. als te sien is int publicatieboeck". *Not. Utr. vroeds.*, 13 Sept. 1643. Vgl. daarmede: *Redenen bygebr. voor Mart. Schoockio*, blz. 56: »Ick weete dat veele liefhebbers van de ware religie, en te gelijck oock vrienden Voetii, voor so veel hy Godes kercke dienstich is, van herten gewenschet hebben, dat sijne procedueren tegen Des Cartes noyt en waren geadmitteert, hem tot een wapen alleen laetende de penne, met dewelcke hy anders tot groote ergernisse, plach te grasseren tegen sijne medebroeders, so haest sy maer derven van sijne gepreconcipieerde opinie dissentieeren".

Digitized by Google

recteur ofte cooperateur van verscheijde geschriften daer bij den dick gemelten Des Cartes vermeijnt verongelijckt te wesen", naar het oordeel van Utrechts magistraat, geen den minsten grond [1]). Reden waarom zij de brieven aan Dinet en aan Voetius geschreven, verklaarde te zijn „diffamatoire schriften ende fameuse libellen, daer bij niet alleen gemelte d. Voetius enormelick in sijne goede naem ende faem wort geledeert, maer oock de academie geinteresseert, de professoren int bijsonder gediffameert, ende de regieringe harer stadt gevilipendeert" [2]). Maar ofschoon nu de Fransche wijsgeer — „op vertooch van myn heere Van Rijnestein, schout tot Utrecht" — onmiddellijk daarna door het gerecht „by edicte" werd geciteerd „omme t'aenhooren alsulcken eysch, fine ende conclusie als den heere remonstrant ten dage dienende ter zaecke voorsz. jegens hem soude willen doen ende nemen" [3]), zoo hield echter de vroedschap voorloopig nog „in bedencken", of men bovenvermelde publicatie wel „in druck soude uytgeven" [4]). Wat ook bleek goed te zijn.

---

[1]) Vgl. *Pedis et pediculi dial.*, p, 22; *Bonae fid. sacr.*, p. 79.

[2]) Zie *School-gezag*, blz. 225—228; Desc., *Oeuvres*, t. IV, p. 20—23, en Paul. Voet, *Theol. nat. reform.*, p. 258—260, waar de Latijnsche vertaling van bedoeld plakkaat wordt aangetroffen. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. I, praef., p. XIV: »Insuper insani et famosi ipsius libelli in me editi publica autoritate condemnati et proscripti sunt, et actio a nobiliss. domino praetore Ultrajectino coepta institui (quo tamen meam minime exstinctam arbitror), ipsiusque crassissima et improbissima de me mendacia testimoniis inclyti Senatus, cl. professorum, et venerandi consistorii ecclesiastici ita confossa sunt, ut aliam hic faculam in meridie accendere haut opus".

[3]) Zie *Aeng. proc.*, blz. 10, 25—27; *School-gezag*, blz. 229—230.

[4]) *Not. Utr. vroeds.*, 21 Oct. 1643. Dit verklaart de aanvrage, later door Voetius tot de stedelijke regeering gericht, en de beschikking daarop, in dezer voege: »Is verstaen datmen d. professori Voetio sal laten volgen extract ofte copie authentyck vande publicatie gedaen den 13en Septembris 1643, tegens twee epistelen van Renatus des Cartes etc." *Not. Utr. vroeds.*, 8 Juli 1644. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. I, praef., p. XXX, en Maresius, *Ultima pat.*, p. 406—410. Kort te voren — 26 Mei 1644 — had Voetius, schrijvende aan zijn ouden leermeester, Daniël Heinsius, te

Digitized by Google

Nauwelijks toch was aan Descartes ter oore gekomen wat in de Stichtsche raadzaal tegen hem besloten was [1] en vernam hij bovendien, dat Utrechts magistraat de rector magnificus, Guilielmus Stratenus, had gemachtigd om, met behulp zijner medehoogleeraren, een „academisch testimonium" [2]) alsook een „historisch verhaal" van het vroeger gebeurde op te stellen en uit te geven [3]

Leiden, zich aldus over Descartes' wijsbegeerte uitgelaten: »Non parum mirantur nostrates, quod in academia vestra ante menses aliquot colloquiis et thesibus fanatica et fantastica illa philosophia defensa sit; metuunt ne praeludia sint majorum turbarum. Senatus noster de consilio academiae hic in herba eam oppressit. Non dubito quin et vos invigilaturi sitis, ne quid respublica literaria detrimenti capiat. Quod nisi fiat, non video quomodo tempestas aliqua reipublicae et ecclesiae non immineat. Deum precemur nostri misereatur, et furores fanaticorum compescat, teque et animum corpore sospitet". Zie P. Burman, *Syll. epist.*, t. II, p. 469. Vgl. daarmede *Voyage du monde de Descartes. Nouvelle edition, reveuë et augmentée d'une cinquième partie, ajoûtée aux quatre precedentes. Par le P. G. Daniel de la Compagnie de Jesus.* Paris, 1703, p. 163—173. Dit zonderlinge boek, waarvan de eerste uitgave eveneens te Parijs het licht zag, in 1691, berust ter Leidsche universiteitsbibliotheek.

[1]) Zie bijlage LXIV.

[2]) Zie bijlage LXV.

[3]) Zie hierboven, blz. 176, aant. 5. Beide stukken waren 1 Maart 164[illegible] in concept gereed. Hierop melden de senaatsnotulen: »Die 6 Martii, sexta vespertina ad nonam, lectum est in consessu nostro Testimonium academicum, una cum Narratione historica, qua defensae, qua exterminatae novae philosophiae, opponendum Epistolae Cartesii ad Dinetum. Professi sunt omnes, quantum ad historiae fidem, nihil se habere quod arguant. Typis vero edendum, adjuncta Narratione, conclusum pluribus suffragiis". *Acta acad. Ultraj.*, cod. [illegible], fol. 40, alwaar dan, fol. 41—60, staan opgeteekend »Testimonium" en »Narratio", beide in hun oorspronkelijken vorm. Vgl. daarmede: »Die 12 Septembris, cum ex mandato dd. coss. typis edendum esset Testimonium academicum una cum Relatione histor. etc., jussi sunt rector (n). Guil. Stratenus) et assessores (n. Schotanus, Matthaeus et Senguerdius) a senatu academico concipere titulum, prologum et epilogum, quae ab universo consessu postmodum probata, dataque iisdem potestas verba odiosa expungendi, manente rei substantia". *Acta acad. Ultraj.*, cod. [illegible], fol. 67. Zie, voor dien proloog en dien epiloog, bijlage LXVI. Het boek zelf kwam uit te Utrecht, 1643, bij Willem Strick, en wordt o.a. aangetroffen in den reeds vroeger genoemden bundel *Dissertationes*, n°. 14[illegible] der »bibliotheca Thysiana", onder dezen titel: Testimonium academiae Ultrajectinae, et Narratio historica qua defensae

Digitized by Google

of hij achtte het zaak Frankrijks gezant, den heer De la Thuillerie [1]), te raadplegen, die zich gaarne bereid toonde, hem zijne hulp te verleenen [2]). Tot dat doel liet de ambassadeur zich aanmelden bij Z. E. den Prins-stadhouder, en vroeg dezen, in het belang van zijnen landgenoot, ten spoedigste eene dergelijke rechtspleging te doen schorsen. Gehoorgevende aan den wensch van De la Thuillerie, richtte Frederik Hendrik tot de Stichtsche staten het verzoek om aan de stedelijke regeering binnen Utrecht te bevelen, dat zij Descartes de begeerde voldoening zou verschaffen. Hetgeen de Staten deden [3]).

---

qua exterminatae novae philosophiae. Bovendien verscheen nog den 27sten Sept. 1643 bij dezelfde firma een anoniem pamflet, hoogstwaarschijnlijk het werk van Paulus Voet (zie *Redenen bygebr. voor Mart. Schoockio*, blz. 28, en hierachter, bijlage LVII, op 't einde), getiteld: Aengevangen procedueren tot Wttrecht tegens Renatus Des Cartes, ter oorsaecke van twee sijne diffamatoire gheschriften of fameuse libellen. Vergadert ende uytgegeven door een liefhebber der waerheydt. De Gentsche universiteitsbibliotheek bezit daarvan een exemplaar. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. I, p. 868; *Bibl. stud. theol.*, praef., p. 7—8; Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 568—569, en de navolgende resolutie, genomen door de Stichtsche magistraat: »Is verstaen, dat den officier deser stadt den boeckdrucker Willem Strick sal aenseggen, dat hij niet en herdrucke de Aengevangen procedueren hier t Utrecht tegens Renatus des Cartes, ter oorsaecke van twee syne diffamatoire geschriften". *Not. Utr. vroeds.*, 4 Nov. 1644. Vgl. *Pedis et pediculi dial.*, p. 14, en Voet., *Dispp. select.*, t. I, praef., p. 30, 34, 39.

[1]) Gaspard Coignet de la Thuillerie. Zie Desc., *Oeuvres.*, t. IV, p. 19; vgl. p. 82—83.

[2]) Descartes vond in deze aangelegenheid den meest-gewenschten steun bij zijne vrienden hier te lande: Constantijn Huygens, heer van Zuylichem; diens zwager, den raadsheer in het hof van Brabant, David le Leu de Wilhem; Dirck Graswinckel, advocaat-fiscaal van Holland; Alphonse de Pollot, kamerheer van den Prins-stadhouder; Anthonis Studler van Surck, heer van Bergen, bij Alkmaar, en anderen. Zie Desc., *Oeuvres*, t. IV, p. 13—17, 19, 23—32, 55, 226.

[3]) »On m'escrit d'Vtrecht" — zoo berichtte Descartes in Nov. 1643 zijnen vriend de Pollot — »que mrs les Etats de la Prouince ont esté assemblez, les trois derniers iours de la semaine passée, et qu'ils ont disputé, auec beaucoup d'animosité, touchant les priuileges de leur academie, mais que la ville a esté contrainte de ceder aux Chanoines et aux Nobles, et de casser ce qu'elle auoit fait". Desc., *Oeuvres*, t. IV, p. 51. Zie ook p. 53—55, en

Digitized by Google

Eerst geruimen tijd later, 2 Juni 1645, werd door de vroedschap eene derde resolutie in deze zaak uitgevaardigd, waarbij zij aan ieder, binnen de jurisdictie der stad woonachtig, scherpelijk verbood: „te drucken off te doen drucken, mitsgaders te vercopen off te doen vercopen, eenige boecxkens off geschriften *pro* ofte *contra* Des Cartes, op arbitrale correctie" [1]); van welk besluit de Fransche wijsgeer copie ontving [2]). Hiermede rekende Utrechts

---

vgl. daarmede *Extract uijtte resolutien van ed. mog. Heeren Staten 's landts van Utrecht.* Sabbathi 4 Novembris 1643. Al aanstonds raakte daarbij Voetius' medestander, de Groningsche hoogleeraar Schoock, niet weinig in de klem, 't geen blijkt uit het volgende: »By d'heeren burgermeesteren verhaelt synde wat d'heeren gecommitteerdens deser provincie ter vergaderinge van de hoog mogende heeren Staten Generael soo door d'heer ambassadeur van Franckryck als syn hoogheyt d'heere Prince van Oranje etc. was te gemoet gevoert aengaende de procedueren alhier gepleecht tegens Des Cartes ende dat hier weder onder de pers is een boecxken d. Schoockii tegens den gemelten Des Cartes: is voorgeslagen vant selve boecxken hier niet te laten drucken". *Not. Utr. vroeds.*, 6 Nov. 1643. Vgl. Desc., *Oeuvres*, t. IV, p. 92—93; Maresius, *Bonae fid. sacr.*, p. 38; *Redenen bygebr. voor Mart. Schoockio*, blz. 15—17, 46—50, en Voet., *Dispp. select.*, t. I, praef., p. XXXVII.

[1]) *Not. Utr. vroeds.*, 2 Juni 1645. Vgl. daarmede Desc., *Oeuvres*, t. IV, p. 226, 246, 261, 299—300.

[2]) Ook richtte Descartes tot de Utrechtsche overheid eene zeer uitgebreide missive — een »fasciculus" noemt Regius het, in zijn brief aan den wijsgeer van 23 Juni 1645 (zie Desc., *Oeuvres*, t. IV, p. 235) — gedagteekend 16 Juni n. s. 1645, met het opschrift: Renati Descartes querela apologetica ad amplissimum magistratum Vltrajectinum qua technae, calumniae, mendacia, falsorum testimoniorum fabricae, aliaque crimina Voetiorum et Dematii, plene reteguntur. Desc., *Oeuvres*, t. VIII (sec. partie), p. 277, 283—317; vgl. t. IV, p. 261. Later kwam bedoelde missive gedrukt uit — zes jaren na den dood des stellers — onder den titel: *Magni Cartesii manes ab ipsomet defensi, sive N. V. Renati Des-Cartes querela apologetica ad amplissimum magistratum Vltrajectinum, qua technae, calumniae, mendacia, falsorum testimoniorum fabricae, aliaque crimina Voetiorum et Dematii, plene reteguntar. Opusculum antea ineditum, nunc vero opponendum quotidianis Voetii et Voetianorum criminationibus, iis nominatim quas sub Theologiae Naturalis Reformatae titulo haud ita pridem emiserunt.* Vristadii, apud Lancellotum Misopodem, ab insigne Fortunae volatilis in suburbio, 1656. Vgl. Desc., *Oeuvres*, t. IV, p. 244—245; t. VIII (sec. partie), p. VI—VII de l'»Avertissement". Van zijne in het latijn geschreven pleitrede zond

Digitized by Google

magistraat alles tusschen haar en Descartes voorgoed afgedaan [1]).

Geheel anders dacht daarover Voetius. Met onvermoeiden ijver ging deze voort op colleges en in geschriften de academische jongelingschap van het Sticht, en daaronder vooral zijne studenten in de theologie, te waarschuwen tegen de „duizelingwekkende", hoogst-gevaarlijke „philosophemata" van den Franschen wijsgeer [2]), dien hij van

---

Descartes, als ten overvloede, den 21sten Febr. 1648, uit Egmond aan de Stichtsche magistraat eene Fransche en eene Nederduitsche overzetting; maar, hij ontving geen antwoord. Zie *Not. Utr. vroeds.*, 14 Maart 1648. Ter gemeentebibliotheek in Utrecht is (nº. 366) laatstgenoemde vertaling voorhanden — vgl. Desc., *Oeuvres*, t. VIII (sec. partie), p. 274—275 — welks hoofd aldus luidt: Verantwoordingh van Renatus Descartes aen d'achtbare overigheit van Uitrecht, in de welcke de lasteringen en valsche beschuldingen van eenigen sijner tegenstrevers tegens hem klaerlyck ontdeckt worden, en waarachter de uitheemsche wijsgeer eigenhandig deze woorden heeft geplaatst: »Iay fait traduire cet escrit en Flamend, mais pourceque c'est vne langue que i' entens fort peu ie prie ceux qui le liront d'auoir principalement egard au François duquel seul ie puis respondre". Naar den Franschen tekst; Desc., *Oeuvres*, t. VIII (sec. partie), p. 199—273; heb ik geciteerd.

[1]) Ten duidelijkste bleek dit uit het door den stads-schrijver te boek gestelde, reeds aanstonds na ontvangst der Querela apologetica: »Gelesen een Latynse missive van Des Cartes aen burgermeesteren ende vroetschap deser stadt, gedateert 't Egmond den 16en deser stilo novo, die den secretaris gelast is te translateren". *Not. Utr. vroeds.*, 13 Juni 1645. Van een in behandeling nemen dezer apologie wordt met geen woord gerept; ook later niet.

[2]) In zijne praefatie tot het eerste deel der door hem uitgegeven *Dispp. select.*, p. XV, en gedateerd 13 Nov. 1647, verklaarde Voetius: »Medicinam physicam specialem, et astronomiam quae spectant, medicis, physicis, et mathematicis examinanda relinquimus. Quaestiones autem illas, quae ad metaphysicam, pneumaticam, theologiam naturalem proprie pertinent, et theologiam supernaturalem per propinquas immo et proximas ac primas consequentias, non leviter concutiunt, suis quaeque locis in publica et recurrente locorum communium praelectione, publicisque in disputationibus, et privatis collegiis theologicis, pro ratione muneris ad necessariam praemonitionem et instructionem discipulorum nostrorum, absolute et abstracte non vero abstricte ad eristicos libellos et dictata sive Cartesii sive cujuscunque alterius, perstringere decrevi: ne si praescripto viri illius, aut alicujus ex asseclis nomine publicis chartis in eum insurgerem ille ex academiis et theologis reformatis, Cartesii aut mystae scil. ejus anta-

Digitized by Google

nu af met name noemde, van wien hij daarenboven sprak als van „eenen Jezuïetaster, onder Lojola's ster geboren" [1]); wel is waar een uitstekend mathematicus, doch luttel vertrouwd met de metaphysiek, en geheel niet thuis op het gebied der godgeleerdheid; wiens discipelen hij aanduidde als een nieuw geslacht van Pythagoreërs, die voor onnoozele halzen zochten door te gaan [2]).

Met den primarius theologiae professor volkomen in denzelfden geest, doceerden toentertijd aan Utrechts hoogeschool ook diens beide zonen, Paulus en Daniël [3]) Voet, naar wier verschillende handboeken, geschoeid op zuiver Peripatetische leest, het den vader steeds een lust was zijne academische hoorders of lezers voor vraagstukken

---

gonistis, tenebris suis lucem aliquam et ingratae philosophiae gratiam aliquam in Papatu et apud praeceptores Jesuitas foeneretur".

[1]) »Caeterum qua occasione vir noster ingeniosus philosophari inceperit liquido affirmare non possum. Conjecturae probabili si locus dandus sit, dicerem sub Ignatii Loyolae sidere natum esse"; *Admir. meth.*, p. 11. Vgl. Desc., *Oeuvres*, t. VIII (sec. partie), Epist. ad G. Voetium, p. 23; Voet., *Dispp. select.*, t. I, p. 106—114; t. III, p. 21.

[2]) Over Descartes en de Cartesiaansche philosophie handelde Voetius, tijdens de jaren 1643—1665, o. a. nog in zijne *Dispp. select.*, t. I, p. 815—816, 1154, 1158—1160; t. II, p. 1107; t. III, p. 642, 847—860 passim; t. IV, p. 750—752; t. V, p. 121, 260, 426, 429. 434, 470, 476—479, 487—491, 522—526, 579, 645, 713—714, 763. Voorts, in zijne *Polit. eccles.*, t. III, p. 719—725 passim, en in zijne *Bibl. stud. theol.*, p. 674—675. Als lid van Utrechts christelijk-gereformeerd consistorie teekende later Voetius mede protest aan tegen de kennisgeving, door een der Stichtsche professoren op de »Series lectionum" geplaatst, waarbij deze der studeerende jongelingschap berichtte, dat hij bij zijne colleges over de »passiones animae" volgen zou »ductum libri Cartesii van die materie". Zie *Not. Utr. kerkr.*, 22 en 28 Maart 1659 Vgl. 13 Febr. 1660.

[3]) Den 20sten Dec. 1652 werd Daniël Voet, medicinae et philosophiae doctor, in plaats van zijn ouderen broeder Paulus, als prof. extraordinarius, aan Utrechts hoogeschool belast met het onderwijs in de logica en metaphysica. Ten jare 1656 professor ordinarius geworden, stierf hij reeds den 29sten Juli 1660, dertig jaren oud. Hij schreef verschillende academische »Compendia", over physica, metaphysica en pneumatica; verder: »Meletemata philosophica", als ook eene »Physiologia, sive de rerum natura libri sex" en »Variae disputationes physicae"; welke laatste na zijn dood door Paulus Voet werden uitgegeven. Zie voorts Burman, *Traj. erud.*, p. 395—396.

Digitized by Google

van metaphysica en physica te verwijzen [1]). „Ick ben eens by Voetius gekomen" — zoo verhaalde nog na jaren de Utrechtsche predikant, Cornelius Gentman [2]) — „om sijn stervenden soone, de professor Daniël, dat puyck der philosophen, voor 't laetste te besoecken, doch quam een oogenblick te laet; desen vader komt my op de voorvloer tegen, terwijl men besich was om 't lichaem af te leggen. Men sag noch de tranen liggen op sijn vaderlijcke oog, dat ick sonder tranen niet en konde aensien.... Hy weckte my dadelijck op, om strax na de heeren borgemeesters te gaen, om dat 't hem doen niet soude gepast hebben, en doch te sorgen voor een goed nasaet van sijn soon, tot professor, een, van de oude philosophie: toonende dat hem de welstand van kerck en schoole meer ter herten ginck,, als het subijt verlies van soo een lieven soone. Ick beken, ick stond verstelt over soo een kloeckmoedige standvastigheyd".

---

[1]) »Quod Cartesius huic possibili vacuo in distantiam illorum corporum, inter quae vacuum interjectum foret, objicit, id a philosophis solide refutatum est; nec a me hic repeti necesse est.... Videantur, si placet, Steuartus in dispp. de mundi unitate et de spatiis imaginariis; filii mei Pauli Theologia naturalis cap. 10. § 7. et filii mei Danielis, nunc μακαρίτου, disputatio de possibilitate vacui ejusdemque appendice anno 1654. quae utraque hoc anno (sc. 1661) cum physiologia ipsius edita est". Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 126—127; vgl. p. 464 en 716.

[2]) Gentman, *Lyck-predikatie*, blz. 18.

Digitized by Google

VIERDE HOOFDSTUK.

Coccejus en Heidanus. Puriteinsche „precijsheyt".

Ten tijde dat Voetius, nevens de theologie, aan Utrechts academie ook de Oostersche talen onderwees, werd in laatstgenoemd vak te Franeker college gegeven door Johannes Coch of Coccejus [1]).

Uit het buitenland als student naar de Friesche hoogeschool gekomen [2]), had hij daar naam gemaakt door zijne bijzondere vertrouwdheid met grieksch en hebreeuwsch [3]). Geen wonder, dat curatoren van bedoelde universiteit weldra niets onbeproefd lieten om den jongen geleerde,

---

[1]) Geb. te Bremen, 30 Juli 1603; gest. te Leiden, 5 November 1669. Zijn zoon Johannes Henricus, griffier der leenen van Holland, deed van 1669 tot 1675 te Amsterdam, in acht folio-deelen, het licht zien: *Johannis Coccei opera omnia theologica; exegetica, didactica, polemica, philologica.* Voor den naam »Coc*h*", en niet »Coc*k*", zooals velen dien verkeerdelijk opgeven, zie Coccejus, *Opera*, t. VII, Duo tituli, p. 3.

[2]) Omstreeks half September 1626 werd Coccejus ingeschreven aan Franekers academie. Hij was gehuisvest bij Georgius Pasor, professor voor het grieksch, en volgde behalve diens onderwijs ook dat van den kundigen semitist Amama. Met het oog op de zuiver-theologische vakken bezocht hij de colleges van Maccovius, Amesius en Meinh. Schotanus. Vgl. mr. Boeles, *Frieslands hoogeschool*, dl. II, blz. 157, 159.

[3]) Dit laatste bleek, om maar iets te noemen, uit zijn tractaat, ten jare 1629 te Amsterdam in druk gegeven, en opgedragen aan de stedelijke regeering van Bremen »Duo tituli Thalmudici Sanhedrin et Maccoth: quorum ille agit de synedriis, judiciis, suppliciis capitalibus Ebraeorum; hic de poena falsi testimonii, exsilio et asylis, flagellatione: cum excerptis ex utriusque Gemara, versa, et annotationibus, depromtis maximam partem ex Ebraeorum commentariis, illustrata". Coccejus, *Opera*, t. VII, Duo tituli, p. 15–154. Zie Voetius' *Auctie-catal.*, pars I, theol. in quarto, n°. 214.

Digitized by Google

die inmiddels reeds in Bremen, zijne geboorteplaats, als „professor philologiae sacrae" was opgetreden [1]), aan hunne academie te verbinden [2]). De poging gelukte. Den 7den December 1636 aanvaardde Coccejus het hoogleeraarschap in het oostersch te Franeker, met eene redevoering over „de gave der talen bij de apostelen" [3]).

Coccejus was diep overtuigd, dat de philologische studiën nuttig en noodig waren niet alleen voor den classiekgevormden litterator, maar evenzeer voor den bijbelschen theoloog, die zijne wetenschap der godzaligheid uit zuivere bronnen wilde putten [4]). En van deze opvatting uitgaande, die hij steunde met te verwijzen naar zoo menig besluit op Frieslands synoden genomen [5]), waarbij kennis van

[1]) Een bijvoegsel tot Coccejus' werken geeft in twee folio-deelen zijne *Opera anecdota theologica et philologica*, Amst., 1706, en bevat (t. I., p. 55—61) Coccejus' »Oratio auspicalis de philologia sacra habita Bremae prid. kal. Octobr. anni 1630".

[2]) Onder de bezorgers van Franekers hoogeschool was het inzonderheid Johannes Saeckma, raadsheer bij het Hof te Leeuwarden, die als curator ijverde voor Coccejus' benoeming. Dit blijkt o. a. uit zijn brief aan den Bremer hoogleeraar, dd. 3 Aug. 1636, waarin hij dezen schrijft: »Lubens laetusque hodie literas tuas legi 27. mensis Julii datas, et eo magis, quod adventum tuum in academiam nostram pollicerentur, quem jamdudum desiderabamus et expectabamus avide. Caeterum beneficii si quid in vocatione hacce accepisse videare; mihi nolim soli imputes.... Alioqui non negaverim ab aliquot annis eruditionem tuam et reliquas animi dotes aestimasse me prout merebantur, et in occasione apud amicos et proceres praedicasse. Faciam id σύν θεῷ prolixius, et omni genere officiorum te tuosque prosequar, quando nobis tua hic consuetudine frui licebit. Fiat, fiat isthuc quam primum". Coccejus, *Opera anecd.*, t. II, p. 638.

[3]) De titel luidde: »Oratio de dono linguarum effuso in apostolos". Coccejus, *Opera anecd.*, t. II, p. 531—536.

[4]) Philologie en theologie waren volgens Coccejus ten nauwste verbonden. Zoo heette het in de redevoering met welke hij te Bremen zijn professoraat aanvaardde: »Theologus igitur, quando velut apes ex floribus mel, ita intelligentiam ex verbis veluti sugit, eo ipso est philologus. Philologus vicissim, quando veluti eaedem apes succis herbarum favos explent, ita ex variis notitiis habitum quendam absolutum constipat atque colligit, hoc facit ut theologus". Coccejus, *Opera anecd.*, t. I, p. 60—61.

[5]) *Acta syn. Fris.*, Harlingen, 1624, sess. 5; Dokkum, 1625, sess. 2; Leeuwarden, 1626, sess. 4; Joure, 1627, sess. 2; Franeker, 1630, sess. 6. Zie mr. Boeles, *a. w.*, dl. II, blz. 101, aant. 2.

Digitized by Google

den grondtekst dringend-noodig werd geoordeeld voor iederen toekomstigen predikant, verklaarde hij aan Franekers academische jongelingschap het Oude — en straks ook het Nieuwe Testament, naar den toenmaals ongewonen regel, dat „de woorden der Schrift beteekenden hetgeen zij, in den samenhang der rede en in overeenstemming met elkaâr, beteekenen konden" [1]). In hooge mate afkeerig ook van alle philosophische en scholastieke kunsttermen, poogde hij deze bij de beoefening der godgeleerdheid zoo beslist mogelijk uit te bannen [2]). Niet de Aristotelische

---

[1]) In de voorrede tot zijn commentaar op den brief aan de Romeinen handelende over de »interpretatie", schreef Coccejus, § 35 (zie *Opera*, t. IV): »Id ergo significant verba, quod possunt significare in integra oratione, sic, ut omnino inter se conveniant; ut Deum appareat sapienter et apte ad docendum esse locutum, et non egisse aliud, praeter scopum scilicet". Als exegeet eerbiedigde hij dus zekere vaste grenzen, waarbuiten hij bij zijne schriftverklaring niet gaan mocht: de »oratio integra" en het »convenire inter se" der tekstwoorden. Naderhand werd die beperking door talloos velen over het hoofd gezien. Aanleiding daartoe gaf misschien de wijze, waarop Franc. Burman bedoelde Coccejaansche grondstelling had geciteerd in zijne *Synopsis theologiae*, l. I, c. 12, § 62, aldus luidende: »Quaecunque autem interpretatio genuinis hisce viis deprehenditur, et verborum pondus, phraseos usitatam rationem ἀκολουθίαν rerum et analogiam Scripturae observat, de ea dubitari non potest, quin recta et germana expositio et ipsa Spir. Sancti ἀποκάλυψις sit. Est enim haec certissima et maximi usus in explicanda Scriptura regula, verba Scripturae (intelligimus autem verba textus originalis θεόπνευστα, atque ea non separatim sumta, sed prout in contextu integro occurrunt) hoc omne significare, quod significare possunt". De woorden, hier tusschen haakjes geplaatst, werden in vervolg van tijd blijkbaar niet medegeteld of minstens verwaarloosd. Als bewijs, welk een taai leven zulke misvattingen hebben, kan o. a. dienen, dat nog in de *Nederl. Spectator* van 4 Febr. 1905, dr. W. Meyer, onze volijvrige Spinozist, zich dezen schimpscheut liet ontvallen: »De woorden beteekenen alles wat zij beteekenen kunnen, de bekende leuze der coccejanen, leidt onvermijdelijk tot razernij — al is het dan ook een methodische".

[2]) In een brief van Martinus Hundius aan Coccejus, gedagteekend uit Duisburg, 16 Aug. 1656, heette het dan ook: »Ex vero scribis Pauli verba nobis esse hodie aenigmata, sc. ita assueti sumus terminis scholasticis, iisque delectamur, ut in emphasin phraseos Spir. Sancti inquirere fastidiamus; unde porro fit, ut eos, qui eadem utuntur, non intelligamus probe". Coccejus, *Opera anecd.*, t. II, Epistolae, p. 699.

Digitized by Google

wijsbegeerte, maar de Bijbelsche exegese moest in de theologie den scepter voeren [1]).

Die exegese kreeg bij zijn onderwijs nog eene bijzondere beteekenis, toen hij in 1643 door Frieslands gedeputeerden geroepen werd, bij zijn professoraat in het hebreeuwsch mede dat in de godgeleerdheid te vervullen [2]). Hij kwam hierdoor in de gelegenheid om, op de grondslagen door onderscheiden Gereformeerde dogmatici vroeger gelegd [3]), ijverig voort te bouwen aan het voltooien zijner foederaaltheologie [4]); eene theologie, aldus genoemd, omdat God

---

[1]) Reeds in zijne »oratio auspicalis" tot het Bremer professoraat, betuigde Coccejus (*Opera anecd.*, t. I, p. 60): »Atque ut certius fontem hujus mali cognoscas, hoc illud est genus hominum, qui frequenter susurrant studium philologiae gignere novatores et haereticos; reddere ad theologiae studium ineptos, et ad concionandum facere omnino inhabiles; denique quod tempus rebus est dandum, eximere et perdere. Quandoquidem illis, jurare in alius verba, est esse orthodoxum: non sacrarum literarum ebibere medullas, sed de rebus divinis ex metaphysica Aristotelis vitilitigari, de vocibus terminisque humanis contendere, distinctiones nusquam fundatas ingeminare, hoc est esse theologum et rebus operari". Dat Coccejus, hoewel hij de Aristotelische philosophie ongeschikt achtte ter verklaring of bevestiging van godgeleerde vraagstukken, daarom nog niet diende geteld te worden onder Descartes' geestverwanten, zooals velen indertijd gedaan hebben, blijkt genoegzaam uit zijn tractaat »Considerationes ad ultima Mosis, hoc est sex postrema capita Deuteronomii", § 74: »Subit hic mirari novam hoc tempore pullulantem pestem illorum, qui animum inducunt dubitare, an ipsi sint, videant, audiant, eo scil. modo, quo et bruta vident audiuntque; certe non dubitantes, utrum, quod illis apponitur in mensis, satisfaciat gulae nec ne. Miseros mortales, qui contra sensum suum ratiocinantur, ut dubitent, sese esse, et ut audeant se profiteri, infideles et ἀθέους, certe quidem dum volentes dubitant; hoc deinde operam daturi, ut quaerant omnia, quibus remorari fidem suam possint (quas ratiocinationes et murmurationes vocat Scriptura) et elongent a se cognitionem Dei et viarum ejus". Coccejus, *Opera*, t. I, Ad ultima Mosis, p. 7.

[2]) Zie mr. Boeles, *a. w.*, dl. II, blz. 159.

[3]) Tot die voorgangers behoorde ook zijn Franeker collega — Voetius »alter ipse" — Johannes Cloppenburch. Reeds als hoogleeraar te Harderwijk (4 Febr. 1641 tot 8 Dec. 1643) had Cloppenburch over het verbond der werken gehandeld in elf disputaties, en deze later (1645) uitgegeven onder den titel: »Disputationes theol. de foedere Dei, et Testamento, veteri et novo". Zie Cloppenb., *Opera omnia*, Franeker, 1684; t. I, p. 487—570.

[4]) Reeds te Bremen was Coccejus daaraan begonnen, door de uitgave in 1636 van zijne »Explicatio Coheleth sive Ecclesiastis Solomonis"; *Opera*, t. II, p. 1-23.

Digitized by Google

volgens haar zoowel vóór als na den zondeval, zich tot den mensch in betrekking gesteld en aanvankelijk „het verbond" der werken, later dat der genade met hem gesloten had. Het verbond der genade werd afgedeeld in drie „tijdperken" of „huishoudingen": vóór, onder en na de Sinaïtische wetgeving. Met Jezus' komst op aarde, trad het in al zijn luister aan het licht.

Vandaar dat Coccejus in het Oude Testament, meer bepaald bij de profeten, tal van „voorbeelden" of „typen" meende te vinden [1]), die alle naar den Christus heênwezen. Het opsporen van dezen „verborgen zin" der Schrift [2]) prees hij zijnen discipelen als bijbelsche uitlegkunde aan, terwijl hij hun ook bovendien de geschiedenis der Christelijke kerk voor oogen stelde als in onderscheidene „perioden" gesplitst. Deze verdeeling werd door Coccejus ontleend aan het „typische" getal zeven [3]), dat

---

[1]) Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 1252, 1253 en p. 1257, waaruit blijkt, dat Utrechts primarius theologiae professor met zulk eene typologie weinig ophad.

[2]) Dat Coccejus' schriftverklaring door het opsporen van dien »verborgen zin" dikwijls verliep in eene uiterst gewaagde exegese, was geen wonder. Zie de bewijzen daarvoor bij dr. Alb. van der Flier, *Specimen historico-theologicum de Johanne Coccejo anti-scholastico*, Traj. ad Rhen., 1859, p. 147—154. Vgl. ook Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 40—41.

[3]) In zijne *Dispp. select.*, t. III, p. 1256, schreef de Stichtsche hoogleeraar: »Nos putamus speculationem illam de mysteriis numerorum sapere quid Cabalisticum et Platonicum. Nam quod Danaeus et Patres ab illo citati, praetendunt in Scripturis septenarium notare perfectionem, et rebus maximis ac pulcherrimis tribui, id excellentiam et mysterium hujus numeri prae aliis non evincit". Vgl. daarmede *o. l.*, t. V, p. 42—44, alsmede Voetius' aanteekeningen op L. Bayly, *De practycke ofte oeffeninge der godtsaligheydt*, blz. 296: »Men moet wel toesien" — heet het daar — »datmen ydelijck ende periculeuselijck in het getal van seven geen mystijcke perfectie, of kracht, of betekenisse en soecke of en stelle; omdat quansuys dese of die groote saecken of daden seven in het ghetal gheweest sijn. Het soude anders swemen, nae de spottelijcke bewijsen, die de Papisten pleghen te brengen voor hare seven sacramenten. Met een woort, de stadt met seven berghen, het beest met seven hoofden, de seven duyvelen in Maria Magdalena, ende wat dies meer is, en sullen ons immers gheen

Digitized by Google

volgens hem eene zéér voorname plaats bekleedde in de Openbaring van Johannes en in het Evangelie naar Matthaeus [1]).

Zoolang Coccejus werkzaam was aan Franekers academie [2]), poogde niemand hem bij zijn anti-scholastisch streven ook maar het minste in den weg te leggen; en toen hij in 1649 als professor theologiae naar Leiden was geroepen en daar arbeidde naast Abraham Heidanus en Jacobus Trigland, nam in de eerste jaren eveneens niemand aanstoot aan zijne bedoelingen [3]).

Later veranderde dit. Aanleiding tot dezen ommekeer gaven verschillende theses over den sabbat en den zondag, die Coccejus' vriend en geestverwant Heidanus den 11den Mei 1658 te Leiden in het openbaar liet verdedigen [4]).

mysterien doen smeden". Vgl. ook dr. J. H. Scholten, *De leer der Hervormde kerk in hare grondbeginselen, uit de bronnen voorgesteld en beoordeeld*, Leyden, 1855; dl. I, blz. 357, noot 5.

[1]) Zie mijn opstel: »Kerkelijke twisten", in de *Geschiedenis der Christelijke kerk, in Nederland*, Amst., 1869; dl. II, blz. 326.

[2]) Namelijk tot 4 Oct. 1650, toen hij, als opvolger van den op 14 Mei gestorven hoogleeraar Frederik Spanheim, te Leiden zijne inaugureele oratie hield »De causis incredulitatis Judaeorum". Coccejus, *Opera*, t. VI, Orationes, p. 13—24.

[3]) In 1648 zag te Franeker het licht Coccejus' *Summa doctrinae de foedere et testamento Dei;* een boek, onderscheiden malen herdrukt, zoo hier te lande als te Genève. Zie Voetius' *Auctie-catal.*, pars I, theol. in duodecimo, n°. 78 (in de bibliotheek der Nederl. Herv. kerk te Groningen berust daarvan de »editio quinta varie emendata, et cum caetera, tum imprimis novo indice locorum Scripturae tum citatorum tum explicatorum aucta"; Amst., 1683). Ten jare 1677 verscheen van Coccejus' geschrift eene »Nederduitsche" vertaling (aanwezig op de Amsterdamsche universiteitsbibliotheek) door Johannes van der Waeyen, getiteld: *De leere van het verbond en testament Gods, kort en grondig verklaart.* Van der Waeyen, eertijds predikant te Middelburg (1672—1676), opende haar met een voorrede aan genoemde gemeente, nagenoeg 30 quarto-bladzijden groot, waarin hij o. a. verzekerde, § 52: »Die meer smaak vinden in woorden die de menschelijke wijsheid, als die de geest Gods leert, sullen der wel geen groote smaak in vinden; maar die al haar lust in de wet van Jehova hebben, en geen vermaak scheppen, als in Schriftuirlijke gedagten, sullen hier een Apollos vinden, magtig in de Schriften, en het merg van een regtschapene godsgeleertheid".

[4]) Bedoelde theses »De Sabbatho et die Dominica" heb ik niet dan vertaald onder de oogen kunnen krijgen. In derden druk — »van veel fouten

Digitized by Google

Reeds de eerste stelling [1]) noemde het „gheen kleyn deel van de christelicke vryheydt", dat door haar niet slechts kwam te vervallen „het onderscheyt der dagen, plaetsen en spijsen", maar dat tevens „een groot deel van dat jock, de vaderen ondragelick, gebroken en de dienstbaerheydt van den halse der christenen" werd afgeworpen. Ook drong bedoelde stelling te gelijker tijd aan op een nauwkeurig onderzoek „of dese sevenste dagh met recht van de christenen verandert, en in der selver plaets een andere was gekomen [2]); soo oock of, en hoe lange men hem op de selve dag van alle arbeydt moest onthouden" [3]).

Bij het beantwoorden dier vragen bleek het al spoedig, dat, was de wettische onderscheiding tusschen den eenen dag en den anderen voor de Christenen weggevallen, toch de openbare samenkomsten getrouw dienden bezocht, en niet „na het believen van yder een" min of meer mochten verwaarloosd worden [4]). Overeenkomstig het voorbeeld, gegeven door de apostelen en sedert door kerkelijk gebruik bevestigd, was hiertoe de eerste dag der week, als die van 's Heeren opstanding, aangewezen [5]). Ook werd in genoemde theses in het licht gesteld, dat de Joodsche rustdag nooit „de rechte" was geweest; maar enkel „een type",

---

mercklick verbetert" — is die overzetting getiteld: *Eenige stellingen aengaende den rust-dagh en den dagh des Heeren; onlanghs betwist-reedent onder den seer vermaerden en hoog-geleerden man d. Abrahamus Heidanus, der h. theologie d. professor en predikant in de hooge-schole en kerck Godts tot Leyden. Uyt het latijn vertaelt.* Amst., 1658, in 12°. Een exemplaar daarvan bezit de Leidsche universiteitsbibliotheek.

[1]) Heidanus' disputatie, 56 bladzijden groot, hield 28 theses in, en werd gevolgd door een corollarium, of »toe-gifte". Zie hierachter, bijlage LXVII.

[2]) Volgens Voetius werd de Joodsche sabbat afgeschaft »jure divino", en niet »jure ecclesiastico"; terwijl de zondag daarvoor als rustdag in de plaats kwam, niet »ex mera traditione", maar »ex Scriptura". *Disp. select.*, t. III, p. 1233.

[3]) Heidanus, *Eenige stellingen*, blz. 1—2.

[4]) Heidanus, *Eenige stellingen*, blz. 3—6.

[5]) Heidanus, *Eenige stellingen*, blz. 25—27.

Digitized by Google

door Mozes afgeschaduwd en door Christus vervuld [1]).

Daarbij droeg de sabbat, steunende op het gebod door Israël in Sinaï's woestijn ontvangen, een ceremonieel karakter; terwijl de zondag, uit 's menschen persoonlijke behoefte voortgekomen en aan tijd noch plaats gebonden, zuiver moreel was [2]).

Met eene waarlijk „Christelijke" viering van laatstgenoemden dag viel onmogelijk te rijmen „die straffe en strickte afhoudinge en naukeurige ruste, welcke sommige dronghen" [3]); verlangende, dat men — „so het geschieden kon" — volle vierentwintig uur zich zou spenen van iedere „tot dit levendt behoorende bedenckinge, overleggingе, beraedtslaginge, redinge, of onderlinghe t'samensprekinge". Zelfs eischten zij, dat men dien dag zou nalaten „alle soo der ziele, als des lichaems vermakinge en uytspanninge in speel saken"; waarbij dan „dese afhoudinge" minder werd aangemerkt als een hulpmiddel tot bevordering der vroomheid, dan wel als verreweg het belangrijkste deel „van den goddelicken dienst", welken zij hunnen geestverwanten zochten „in te stampen" [4]).

Hiertegenover wees Heidanus in zijne disputatie erop, dat zulk eene „ruwe, en gelijck als lichaemlicke hey-

---

[1]) Heidanus, *Eenige stellingen*, blz. 23—25.

[2]) Heidanus, *Eenige stellingen*, blz. 17—18, 21—22. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 1246.

[3]) Tegenover de »nugae et superstitiones" der joden, uit het N. T. openbaar (Matth. 12 : 2, 5, 7 en 10—11 ; Luc. 13 : 14—15), geeft ook Voetius een ontkennend antwoord op de vraag: »An sabbathi sanctificatio excludat etiam opera praesentis necessitatis, sive illa ad peragendum cultum Dei, sive ad necessariam caritatem proximi, sive ad debitam commoditatem et moderatam refectionem corporis nostri necessaria sint?" *Dispp. select.*, t. III, p. 1233. Vgl. daarmede p. 1236, 1248—1249.

[4]) Heidanus, *Eenige stellingen*, blz. 43—44. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 1267: »Mihi semper de sanctificatione diei Dominicae stetit sententia, non consistere eam in abstinentia a labore, nec eam esse per se opus bonum, sed tantum propter aliud, et tanquam removens impedimentum, illius scil. operis boni, quod isti diei peculiariter appropriatum est".

Digitized by Google

ligheydt", bestaande in eene bange, gemelijke verzaking van alle dienstwerk, ook kon worden nagejaagd „sonder geest en herscheppinghe; sonder eenige godtvruchtige beweginge des herten, en menighmael uyt een loutere inbeeldingh, en gheveynstheydt" [1]). En, wat het ergste van alles heeten mocht: „dese leere was gebooren om in de gemoederen der menschen te verwecken, onuytroeylicke twijffelingen, en knoopen van geschillen", voor welker opheffing of ontbinding een tweede Mozes en Elia noodig waren [2]).

Ook nu bleven bedoelde „knoopen" niet uit. Immers rekende professor Andreas Essenius [3]), ambt- en partijgenoot van Voetius aan Utrechts hoogeschool, zich verplicht openlijk op te komen tegen de stelling van zijn Leidschen collega Heidanus, dat het vierde der Tien Woorden niet behoorde tot de moreele voorschriften Gods [4]):

---

[1]) Heidanus, *Eenige stellingen*, blz. 47—48.

[2]) Heidanus, *Eenige stellingen*, blz. 49. Vgl. daarmede deze verklaring: »Ick had noyt gedacht, doe ick d°. Heydanum sijn theses de Sabbatho beweeren hoorde, datmen over dit werck, soo veel waeters soude vuyl maecken... dat dit werck by veelen, en insonderheyt, in Africa Ultrajectina, een grooten donder-slach soude baeren". *Noodige apologie, ofte verantwoordinge, voor Abraham Heydanus, aengaende den sabbath, en den sondach, tegens Claudius sonder naem, alias Jan Pietersen. Door Casp. Petri Lugd.-batav. m. v. d. m. Recht lief-hebber van de evangelische vryheyt.* Amst., 1658; voorrede, blz. 1. Een exemplaar van dit geschriftje bezit de Leidsche universiteitsbibliotheek.

[3]) Andr. Essenius, die den 8sten Febr. 1653 zijne inaugureele oratie hield als prof. theologiae te Utrecht, had indertijd ook aldaar de lessen gevolgd van Voetius en Meinh. Schotanus. Predikant geworden te Neder-langbroek, doctoreerde hij aan de Stichtsche academie 19 Febr. 1645. Zie Voet. *Disp. select.*, t. I, p. 985; t. II, p. 964, 979, 993. *Polit. eccles.*, t. II, p. 495.

[4]) Heidanus, *Eenige stellingen*, blz. 38: »Soo blijckt, dat dese uyterlicken sabbath niet en is van een zedige wet". Op de vraag: »An sit morale, et consequenter juris immutabilis divini (positivi scil. non naturalis, ut et reliqua omnia praecepta affirmativa quae ad cultum institutum pertinent) ut unus ex septem diebus ad cultum divinum sanctificetur?" laat Voetius, *Dispp. select.*, t. III, p. 1239—1240, dit antwoord volgen: »Nos affirmanti sententiae accedimus, ducti istis rationibus. I. Prima, quia est praeceptum Decalogi, ergo est morale sex diebus operari et septimo quiescere.

Digitized by Google

:n evenzeer tegen het gevoelen van Coccejus, in diens 'erklaring van den Hebraeerbrief ontwikkeld, dat de abbat niet dateerde uit het paradijs maar uit de woestijn 'an Arabië, en deze Joodsche rustdag dan ook te recht 'oor de christenen was afgeschaft [1]).

Erkennende, dat bovengenoemde critiek [2]) hem toe:wam van „een geleert en vry hoogh te achten man" [3]), neende Coccejus toch te moeten opmerken, dat zij elkanders ,sin ende meyninghe" [4]) misschien niet goed begrepen

---

ratio consequentiae est, quia Decalogus continet legem moralem et perpetuam, et omnia ejus praecepta sunt moralia, non quod ad genus (sic nim tota lex ceremonialis posset dici moralis, et tanquam lex moralis tiamnum nos obstringere; quod absurdum) sed quod ad speciem. II. Secunda ratio, quia sabbathum-hebdomadale fuit institutum a creatione nundi, Genes. 2. vers. 2; ergo est perpetuum et morale; non oeconomicum, pertinens ad peculiarem statum et disciplinam populi sub V.T. aut ad typificaiones et umbras. III. Tertia ratio, siquidem quarto praecepto nulla tempois proportio, nullus in specie certus dies praescribitur, sequuntur absurda".

[1]) Coccejus, *Opera*, t. V, Epist. ad Hebr., p. 58—63 (§ 13 — § 50). Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 1245: »Quaeritur an sabbathum fuerit institutum ab initio mundi; an vero demum cum data lege Exod. 20. aut potius Exod. 16?" n tegenspraak met zijnen »venerandus praeceptor" en »magnus theologus" Romarus, kiest Voetius hier partij voor het eerste gevoelen; waarbij hij evens opmerkt: »Tota disputationis moles incumbit in genuinam expositionem Genes. 2. vers. 2. Quia autem affirmantium expositio est plana et implex, nec repugnat analogiae, aut contextus, aut Scripturae, non video ur in ea cum plerisque theologis nostris non sit acquiescendum; praeertim cum expositio altera sine necessitate subtilis nimium et longe uaesita sit, iisque exceptionibus urgeatur, quas nondum dilutas arbitror". Vgl. *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 380, aant. 5.

[2]) Essenius' critiek, in 1658 verschenen onder den titel: *De perpetua moralitate Decalogi, adeoque specialius etiam sabbati*, en reeds spoedig in het »Nederduitsch" overgezet, heb ik nergens mogen aantreffen. Op de uitgave daarvan doelt Voetius, *Dispp. select.*, t. III, p. 1243: »Pro sabbathi moralitate scripsit rev. et conjunctiss. collega noster Essenius, qui ejusem scripti peremptorias vindicias nunc parat". Vgl. *o. l.*, t. V, p. 325, Ook Voetius' *Auctie-catal.*, pars II, theol. in quarto, n°. 488, en dr. C. Sepp, *Het godgeleerd onderwijs in Nederland, gedurende de 16e en 17e eeuw*; Leiden, 1874; dl. II, blz. 336.

[3]) »Ea, quae scripsi, ad examen revocata sunt a fratre, viro docto et mihi summopere aestimando". Coccejus, *Opera*, t. VII, Scripta de sabbato, p. 3 der voorrede.

[4]) »Fortasse frater non bene percepit meam sententiam; fortasse ego liberro ab ipsius mente". Coccejus, *Opera*, t. VII, *l. l.*

Digitized by Google

hadden. Uit dien hoofde besloot hij de hand te leggen aan eene, geheel op zich zelve staande, Indagatio naturae sabbati et quietis Novi Testamenti; van welk onderzoek, in November 1658 te Leiden uitgekomen [1]), nog dat eigen jaar eene „Nederduitsche" vertaling eveneens bij den universiteitsdrukker, Johannes Elsevier, het licht zag [2]).

De auteur begint zijn tractaat, éénentachtig paragraphen groot en van schoolsche kunsttermen nagenoeg vrij, met te betoogen, dat het Nieuwe Testament „sijn eygen bysondere ruste" heeft: eene „ruste der ziele"; geheel en al tegengesteld aan „den dorst ende het jock des voorgaenden tijdts"; overmits zij zich openbaart, niet door het zorgvuldig in acht nemen van uiterlijke ceremoniën, noch door het gedwongen aflaten van den dagelijkschen arbeid, maar door „het gelove ende de liefde" [3]). Het mag dus gehouden worden „voor een leer-stuck der Christelijcke religie", dat Jezus' belijders, als zijnde „nieuwe creaturen" Gods, niet verplicht zijn te „sabbatiseren" [4]).

Op grond van eene menigte aangehaalde en ten deele

---

[1]) Een exemplaar dezer editie in 12° (zie Voetius' *Auctie-catal.*, pars II, theol. in duodecimo, n°. 135) is aanwezig op de Koninkl. bibliotheek; daaruit citeer ik hier. Voorts staat de »Indagatio" in Coccejus, *Opera*, t. VII, Scripta de sabbato", p. 5—39.

[2]) Die vertaling is getiteld: *Ondersoeck van den aert ende natuyre des sabbaths, en der ruste des Nieuwen Testaments, door Johannes Coccejus. Waer by komen getuygenissen van oude en nieuwe leeraers.* Leyden, 1659. Aanwezig op de Leidsche universiteitsbibliotheek.

[3]) Coccejus, *Ondersoeck*, blz. 1—4; *Indagatio*, § 1—3. »Novum Testamentum habet singularem quietem. Quies Novi Testamenti propria opponitur siti et jugo praecedentis temporis. Fides et charitas quies animae est."

[4]) Coccejus, *Ondersoeck*, blz. 45; *Indagatio*, § 34. »Christianum igitur dogma est, christianos non teneri ad observationem sabbati sive cessationem septimi diei. Athanasius hoc dogma conficit hoc argumento: novae creaturae non praecepit observare sabbatum". Vgl. van het pamflet *Den Schotschen duyvel*, enz., blz. 31: »Over 't vierde gebodt is groot verschil, uyt de uwe geresen, en de Puritainsche superstitie heeft luttel toestanders. Een Cromwel, een Pharizeeu kan sabbatizeren; een goedt christen kan sich aen de precise onderhoudingh van den sabbath niet binden".

Digitized by Google

ook toegelichte „Schriftuerplaetsen", hier en daar afgewisseld door „bewijs-redenen" en „weder-antwoorden", door „tegenwerpingen" en „uyt-vluchten"; met beroep tevens op „het gevoelen ende den sin" van catechismus [1]) en synoden [2]), zoekt Coccejus bovengenoemde uitspraak verder aan te dringen. Het slot van zijn geschrift wordt gevormd door eene lange reeks van getuigenissen, aan oudere en nieuwere kerkleeraars ontleend [3]), waaruit „kan werden verstaen, wat de Christelijcke kercke van de eerste tijden, als oock van de reformatie af, van den sabbath, van de ruste op den selven, ende van den oorspronck, ende het vyeren van den sondagh of des Heeren dagh hebben gevoelt" [4]).

Van zijn pogen, hoe hoopvol ook ondernomen, oogstte Coccejus niets dan teleurstelling [5]). Immers zag hij de schriftelijke „conferentie", door zijn Stichtschen ambtgenoot geopend, en die tot „voordeel ende profijt" had kunnen strekken van het vraagstuk der sabbatsviering [6]), sinds de uitgave zijner Indagatio hoe langer hoe meer ontaard in een ijveren voor „eyghen authoriteyt ende aensien" [7]).

[1]) Coccejus, *Ondersoeck*, blz. 145—151; *Indagatio*, § 78.

[2]) Coccejus, *Ondersoeck*, blz. 151—164, 290—295; *Indagatio*, § 79; p. 265—269. Zie ook hierachter, bijlage LXVIII.

[3]) Coccejus, *Ondersoeck*, blz. 171—295; *Indagatio*, p. 161—269.

[4]) Coccejus, *Ondersoeck*, blz. 171; *Indagatio*, p. 161: »Ex quibus intelligi potest, quid ecclesia primis temporibus et a Reformatione de sabbato, cessatione, et Dominicae origine ac celebratione senserit". Vgl. dr. J. H. Scholten, *De leer der Herv. Kerk*, enz., dl. I, blz. 25, 352—354.

[5]) »Ego vero edidi Indagationem" — zoo schreef later Coccejus — »putabam fore, ut deinceps mihi liceret quiete uti..... At contra evenit. Amicus (sc. Hoornbeeck), qui antea conciliatoris partes sibi sumserat, qui se poterat continere sine ullo causae dispendio, scripsit in nos, ut plerique judicant, non amice". Coccejus, *Opera*, t. VII, Scripta de sabbato, p. 40.

[6]) Coccejus, *Ondersoeck*, blz. 4 der voorrede; *Indagatio*, p. 4 praef. »Et poterat nostra in publico collatio utilis esse; nisi essent, qui, carnali studio, hoc ad divisionem animorum inclinarent. Quibus certe ego non obsequar. Ad quietem mea tendunt, non ad bellum".

[7]) Coccejus, *Ondersoeck*, blz. 2; *Indagatio*, p. 2 praef. »Suus sensus illis regula est, auctoritasve, quam legerunt propugnandum".

Digitized by Google

Reeds het jaar daarna, 1659, deed Johannes Hoornbeeck, Triglands opvolger te Leiden [1]), en vroeger aan Utrechts academie eerst een discipel, later een geestverwant en hooggewaardeerde collega van Voetius [2]), drie, schier onmiddellijk op elkander volgende tractaten verschijnen [3]). Hierin trok hij partij voor Essenius' denkbeelden en verzette hij zich krachtig tegen het gevoelen zijner Leidsche medeprofessoren in de theologie, Coccejus en Heidanus, van wie laatstgenoemde zich alras gereed toonde, Hoornbeeck op diens terechtwijzing te antwoorden [4]).

---

[1]) Jacobus Trigland was in April 1654 gestorven.

[2]) Hoornbeeck studeerde aanvankelijk te Leiden, onder Thysius en Walaeus. Het hevig woeden der pest aldaar, in 1635, deed hem uitwijken naar Utrecht, waar hij nog een jaar lang Voetius' colleges volgde en, 2 Dec. 1643, in de theologie promoveerde (*Dispp. select.*, t. V, p. 526; *Polit. eccles.*, t. II, p. 495). Na den dood van Meinardus Schotanus (1644) werd Hoornbeeck te Utrecht diens plaatsvervanger als professor theologiae, tot hij in 1654 naar Leiden vertrok (*Dispp. select.*, t. V, p. 758). Bij herhaling maakt Voetius van dezen zijnen ambtgenoot op loffelijke wijze gewag; o. a. *Dispp. select.*, t. II, p. 54; t. III, p. 1292; t. IV, p. 37; t. V, p. 433; *Polit. eccles.*, t. I, pars I, p. 607; pars II, p. 520; t. II, p. 60; t. III, p. 341.

[3]) Het eerste der drie tractaten, door Hoornbeeck in het licht gezonden, had tot titel: »De observando a christianis praecepto Decalogi quarto, die Dominica", Lugd. Bat., 1659; ook vertaald in het Nederduitsch. Vgl. Voetius' *Auctie-catal.*, pars I, theol. in duodec, n°. 116. Het tweede tractaat was getiteld: »Heyliginghe van Godts naem en dagh, ofte straffen tegen vloecken en sweeren; ende van de onderhoudinghe van des Heeren-daghs-heyliginghe", 2de druk, Leyden, 1659 (de eerste druk verscheen in 1655; zie dr. C. Sepp, *Het godgel. onderw.*, dl. II, blz. 225). Vgl. Voetius' *Auctie-catal.*, pars I, theol. in oct., n°. 254. Het derde tractaat heette: »Nader bewijsinghe van des Heeren-daghs-heyliginghe", Leyden, 1659. Voetius' *Auctie-catal.*, pars I, theol. in oct., n°. 250, vermeldt nog, als geschrift van Hoornbeeck over dit onderwerp: »Conciliatie over den rustdagh". Geen dier tractaten heb ik onder de oogen kunnen krijgen; alleen den inhoud van het eerste boekje vond ik gedeeltelijk terug in de hierna te vermelden *Consideratien* van Heidanus. Zie aldaar blz. 16—19, 21—23, 27, 29, 35, 43—44, 46—48, 50, 61—62, 64—65, 77—79. 95, 115—120, 126—128, 132, 134 en 136.

[4]) Wat Hoornbeecks terechtwijzing betrof, daaromtrent verklaarde Coccejus: »Obiter enim tractavit amicus (sc. Hoornbeeck) rem, non satis explicans quid quaeratur, magis vellicans quam docens, magis principium petens, quam quicquam adstruens, magis conjecturis nitens,

Digitized by Google

Vertaald onder den titel: Consideratien over de heyliging van den sabbat ende den dagh des Heeren, tot vrede der kercken, kwam Heidanus' duodecimo-tje eveneens in 1659 uit [1]). Ter inleiding vestigde hij de aandacht zijner lezers op het niet te miskennen feit, dat alle Gereformeerde leeraren, tot welke partij zij ook behoorden, steeds hadden geijverd voor het onderhouden van den rustdag, en geenszins hadden nagelaten „de profanatie des selven" te berispen en tegen te gaan, zoo door middel van hunne gezette prédicatiën, als door bij de hooge overheid en de particuliere magistraat aan te dringen op het handhaven der plakkaten en ordonnantiën, waarbij „de violatie des sondaghs niet alleen scherpelick verboden wert, maer oock straffen ende breucke tegen de overtreders gestatueert werden" [2]).

Dezelfde beschouwing en waardeering van den sabbat — zoo vervolgt hij dan — hadden de theologische professoren, vroegeren en lateren, aan Leidens hoogeschool steeds „in alle maticheyt" voorgestaan [3]). Sinds eenigen tijd echter

---

quam Scripturis, magis bene dicta aliorum obscurans, quam clare ac constanter suam mentem explicans". Coccejus, *Opera*, t. VII, Scripta de Sabbato, p. 40.

[1]) Ook dit boekje zag het licht bij den academiedrukker Johannes Elsevier. Een exemplaar ervan is aanwezig op de Leidsche universiteitsbibliotheek. Zie voorts hierachter, bijlage LXIX.

[2]) Heidanus, *Consideratien*, blz. 3—4.

[3]) Heidanus, *Consideratien*, blz. 14. Vgl. daarmede wat de auteur blz. 123 schrijft: »Nu gheve ick allen verstandighen en vrede-lievenden te oordeelen, of wy voor profanateurs vanden sondagh konnen ghehouden worden, die en de praktijcke van dien dagh, en de behoorlicke ruste tot den godts-dienst, die op dien dagh vereyscht is, nootsaeckelick houden. Dan of wy dien dagh en sijne ruste verwerpen, om dat wy hem niet en konnen aannemen door godlick recht en authoriteyt, en die precijse ruste, die eenighe op dien dagh vereyschen, en die wy oordelen de Christelicke vrijheyt teghen te zijn, modereren en versachten; gaende alsoo in 't midden van die twee schadelicke extremiteyten, de profaniteyt ende de superstitie".

Digitized by Google

gingen sommige Gereformeerden, onder den invloed van opvattingen en praktijken, uit Engeland overgenomen [1]), bij hun rustdag-vieren veel verder. Men mocht dan niet „koocken, gheen tafel decken, gheen bedde spreyden, gheen eerlicke vrolickheyt pleghen, gheen wandelinghe doen, etc.", aangezien de dag des Heeren „niet precijs nauw genoech kon werden waerghenomen" [2]).

Wie nu deze laatste „maximen" volgden, liepen, naar Heidanus verzekerde, beslist gevaar te stranden op de klippen van „superstitie" en „vijsicheyt" [3]). Naar het voorbeeld hunner Engelsche leidslieden, maakten zij de godzaligheid „tot eenen grooten boom, weelderiger in bladeren als vruchten" [4]). Er behoorde, ook in deze aan-

---

[1]) »Of meynen wy dat ons de Engelsche, met die ontallicke boecken, die sy over de practijcke der godtsaligheyt geschreven hebben, en noch dagelicks sonder eynde uyt-gheven, sulcken keersse ontsteecken hebben, dat wy sonder dat licht hier souden in duysternisse gheseten hebben". Heidanus, *Consideratien*, blz. 137. Vgl. van de reeds genoemde *Noodige apologie*, blz. 68: »'t Is remercabel, alles, dat dese hedendaegse luyden tot bewijs van dese saeck haelen, is al uyt de Engelsche tractaten gehaelt". Zoo stonden ook in Voetius' *Auctie-catal.* onderscheiden Engelsche boekjes over den sabbat vermeld; b.v. pars I, theol. in oct., n°. 251 »Thom. Shephard, Theses sabbaticae, Lond., 1655"; n°. 255 »The sabbath by Thom. Tillon, Lond., 1657"; n°. 257 »The sabbath by John Owen, Lond., 1671"; n°. 269 »The Lords day by Richard Baxter, Lond., 1671"; enz.

[2]) Heidanus, *Consideratien*, blz. 133—134. Naar Heidanus nog verder aanvoerde (blz. 146—147), waren sommigen zelfs »soo scrupuleux", dat zij »geen ghelegentheyt vindende om in den dag vande weke hare trouwe te konnen laten bevestighen", liever dan daartoe den zondag te bestemmen, hun bruiloftsfeest uitstelden en eerst later de echtelijke woning betrokken. In verband hiermeê had o.a. Utrechts consistorie »geresolveerd" om »wat aenging het trouwen op den dagh des Heeren, by de aenteeckeninghe der geboden sulx af te raden, soetelyck ende doch met ernst". *Not. Utr. Kerkr.*, 3 Aug. 1657. Vgl. daarmede die van 22 Maart en 17 Oct. 1659. Zie ook voor enkele »problemata moralia" en »casus conscientiae", samenhangende met de zondagsviering, waarbij de »ineptae et stolidae quaestiones" niet ontbreken, Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 1259—1272.

[3]) Heidanus, *Consideratien*, blz. 134—135. »Vijsicheyt" heeft hier de beteekenis van: overgroote nauwgezetheid.

[4]) Heidanus, *Consideratien*, blz. 138.

Digitized by Google

gelegenheid, maat te worden gehouden [1]). Gaarne gaf hij echter toe, dat waarschijnlijk aan beide zijden schuld lag; allen waren menschen, aan velerlei afdwalingen en zwakheden onderworpen. Niet onmogelijk dus, dat, met het oog op de heiliging van sabbat of zondag, „eenighe wat te slap hadden ghegaen teghen de profaniteyt, andere wederom te precijs op de onderhoudinghe hadden ghedreven" [2]).

Een gelijke geest van matiging, aansporende tot „vreede der kercken" [3]), sprak uit Coccejus' boekje, almede in 1659 gepubliceerd, en getiteld: Typus concordiae amico-

---

[1]) Heidanus, *Consideratien*, blz. 164—165. »'t Is konst in desen de middelmate te houden, dat men niet om een saecke te rechten, die al te seer aen d'andere zyde overbuyge, en om de profanatie te weeren, teghen sijn meynighe en wille de superstitie koestere, en onder schijn van de godtsaligheydt meer als andere nae ons oordeel doen, te vorderen, de arme lieden tot een neuswijse precijsheyt aenleyde".

[2]) Heidanus, *Consideratien*, blz. 165. Volgens het getuigenis van Heidanus (blz. 127) had zijn Leidsche collega Hoornbeeck, in het eerste der onlangs door hem uitgegeven drie tractaten, zich niet ontzien, om (blz. 156) zijne en Voetius' geestverwanten, ten opzichte der zondagsheiliging, voor te stellen als »conscientieuse", daarentegen de volgers van Coccejus als »losse" menschen.

[3]) »Quia amicum (sc. Hoornbeeck) prae quadam animi conturbatione video non satis percepisse mentem nostram, idcirco mihi necessarium est, paucula de controversia hac et ejus compositione dicere, ad tollenda praejudicia et rem in evidenti ponendam. Quod dum facio, jam nunc mihi legem dico non irascendi amico, imo, quantum potest, dissimulandi; ita tamen, ut, quibus in rebus palam est eum peccare in amicitiam et in fratres, cum mansuetudine aperiam, quod eum aequo animo laturum confido". Coccejus, *Opera*, t. VII, Scripta de sabbato, p. 40. Welwillender houding dan Hoornbeeck schijnt Essenius bij het voeren van den sabbatsstrijd te hebben aangenomen. Immers schrijft Heidanus in zijne *Consideratien*, blz. 156: »D. Essenio, die beter weet hoe men met eerlijcke lieden moet omgaen, hebbe ick weder in alle modestie bejegent, alleen lettende op de sake selfs, sonder yet daer by te mengen dat rechtveerdige occasie van offensie geven konde. Also ick oordeele, dat een zedigh ondersoeck over dese sake, grootelicks dienen kan tot vreede der kercken, bevoorderinge der godtsaligheyt, en uytvindinge der gesochter waerheyt". Vgl. met die verklaring blz. 48 der *Noodige apologie*: »D°. Essenius, die sijn saecken wel in krachten heeft soecken voor te staen, maer van sulcke scommata, en consequentien afstant gedaen heeft".

Digitized by Google

rum circa honorem Dominicae[1]). Doch onverwacht werd de toon bedorven door zekeren libellist, die, schuilgaande achter den naam Nathanaël Johnson, tegen Coccejus en zijnen partijgenoot Heidanus de beschuldiging van socinianisme[2]) inbracht, zóó hatelijk en te gelijk dwaas[3]), dat Coccejus zich gedrongen voelde, terstond naar de pen te grijpen, en in een kort verweerschrift van zijne ontstemming te doen blijken[4]).

Om nu aan den aldus opgekomen twist, die met elken dag

---

[1]) Coccejus, *Opera*, t. VII, Scripta de sabbato, p. 40—55. Vgl. Heidanus, *Consideratien*, blz. 113—115.

[2]) De titel van bovenbedoeld libel luidde: *Sententia Sociniana de sabbato et quarto praecepto inimica pietati, cum vindiciis expressi mandati de institutione diei Dominici, auctore Nathanaële Johnson, s. s. theol. licentiato.* Schrijver zou volgens Vriemoet, *Ath. Fris.*, Leeuw., 1758, p. 323, geweest zijn dr. theol. Paschasius.

[3]) Medio Augustus 1659 berichtte Coccejus zijnen vriend Joh. Martinus, predikant te Groningen: »In Heidanum et me prodiit liber magnus Nathanaëlis Johnsoni plenus ignorationum elenchi et hallucinationum et detorsionum. Hoc agit, ut nos Socinianos faciat; etiam ubi Socinianis contradicimus. Non existimaveram, tantam ignorantiam sensuum Scripturae esse in theologiae scholasticae studiosis, quantam deprehendo". Coccejus, *Opera*, t. VI, Epistolae, n°. 63.

[4]) Bovenbedoeld verweerschrift was getiteld: *Johannis Cocceji s. theol. doct. et prof. acad. Lugd. Bat. p. t. rectoris indignatio adversus personatum Nathanaëlem Johnsonum, s. theol. licentiatum, academiae ejusdem ingratum alumnum.* Zie Coccejus, *Opera*, t. VII, Scripta de sabbato, p. 56—81. Als ter inleiding betuigde hier Leidens hoogleeraar en rector, § 1: »Hujus spolii et gravissimarum injuriarum reum nunc agere cogor eum, qui se velavit nomine Nathanaëlis Johnsoni, ut impune latrocinium in famam nostram et auditorum nostrorum, qui nos amant, et academiam nostram posset exercere. Velavit se, inquam. Nam se Belgam fatetur p. 148. Atqui, si quis alius Nathanaël Johnson forte est (dicitur enim esse), Anglus est. Si igitur se velavit, hoc primum fecit non ut vir bonus. Qui ita in alios scribunt, famosos libellos scribunt". Voetius' *Auctie-catal.*, pars II, theol. in duodecimo, vermeldt sub n°. 115: »Johannis Cocceii typus concordiae circa honorem Dominicae. Ejusdem indignatio contra Nathanaelem Johnsonum". Ook Heidanus deed, in hetzelfde veelbewogen jaar 1659, bij Henricus Verbiest te Leiden een vijftal disputaties het licht zien, onder den titel: *Fasciculus disputationum theologicarum de Socinianismo. Quibus istius religionis fucus detegitur, μεθοδεία τῆς πλάνης ostenditur et idea theologiae hujus breviter adumbratur*". Aanwezig ter Leidsche universiteitsbibliotheek. Zie ook hierachter, bijlage LXX.

Digitized by Google

in bitterheid dreigde toe te nemen, zoo spoedig mogelijk een einde te maken, kwam het den staten van Holland en West-Friesland, wier hulp ter beslechting van het loopende geschil door de deputaten der Zuid-Hollandsche synode was ingeroepen, dringend noodzakelijk voor, hunne, tot die kerkelijke samenkomst reeds afgevaardigde of later nog af te vaardigen, commissarissen politiek „wel expresselijck te gelasten ende te injungeeren, in geenderhande manieren te gedogen, dat in de selve vergaderingen, noopende de jeghenwoordich trotterende questie van de observantie des sabbats ofte van den rust-dach des Heeren, met 'tgeene daer aen dependeert, eenige d'allerminste deliberatie gehouden, veel min eenige resolutie genomen, ofte yets dient halven gedetermineert ofte ghedecideert werde"; maar alles te laten blijven bij wat hieromtrent door de Dordtsche synode bepaald en in de post-acta was opgenomen [1]).

Ook kregen curatoren der Leidsche academie en de burgemeesters aldaar van HH. Staten in last „soodanige ordre te stellen, en die voorsieninge te doen, dat de professooren van de theologische faculteit in deselve universiteit aflaaten, en haar onthouden van verder te schryven, en tractaatsgewys in druk te laaten uitgaan, over de questie de sabbatho of van den rustdag des Heeren, onder henluiden geagiteert" [2]).

---

[1]) *Resol. Holl.*, 7 Aug. 1659. Vgl. *Acta syn. part. Z. H.*, Gouda, 1659, art. 5. Op het »minnelick" en »ernstigh" verzoek van gedeputeerden dier synode, deden Heidanus en Coccejus aan bedoelde vergadering een door hen beiden onderteekend stuk toekomen, waarbij zij zich bereid verklaarden, de zes artikelen der Post-acta »in sulcken sin, als die met de H. Schrift over een kwam, aen te nemen ende te volgen; als die oordeelden, dat, wat de substantie der saken aenging, de kercke met soodanighe bepalinghe van goede ordre conde en behoorde contentement te nemen". Zie voorts Coccejus, *Opera*, t. VII, Scripta de sabbato p. 81—82, en hierachter, bijlage LXXI.

[2]) *Resol. Holl.*, 25 Nov. 1659, en mr. Paulus Scheltus, *Kerkelyk placaatboek*, 's-Gravenhage, 1735; dl. II, blz. 377—378.

Digitized by Google

Beide resolutiën nochtans werkten weinig meer uit dan eene vluchtige wapenschorsing. En nu bleek het Voetius te zijn, die den strijd weder deed ontbranden. Had Utrechts primarius theologiae professor zich tot hiertoe tevreden gesteld met hetgeen door zijne discipelen, Essenius en Hoornbeeck, tegen Coccejus en diens geestverwant Heidanus was in het midden gebracht [1]), dit was buiten twijfel geschied omdat hij geen lust gevoelde, het jarenoude geschilpunt opnieuw te behandelen. Immers had hij, nog predikant te Heusden, de Lacrymae crocodili abstersae uitgegeven [2]), en later, hoogleeraar geworden, door het praesideeren van twee, uitsluitend daartoe bestemde dispuut-colleges [3]), alsmede door het schrijven van verschillende noten bij Bayly's

---

[1]) Namelijk, voor zoover Essenius en Hoornbeeck, in den sociniaan Crellius, hun beider ambtgenooten Coccejus en Heidanus krachtig hadden bestreden. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 308, 324—325, 360.

[2]) In bovengemeld vlugschrift bepleitte Voetius »de precise onderhoudinge des sabbaths". Zie *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 304—305, 378—380. Met betrekking tot dit »juvenile opus" van den Heusdenschen pastor schreef, achttien jaar later (1645) de Groningsche hoogleeraar Maresius in zijne *Ultima patientia*, p. 338: »Meminisse debuisset (n. Voetius) libri injuriosi a se in suum symmystam (n. Bursium) editi quem inscripserat Lachrymas crocodili. Ut enim fuerit synodica authoritate suppressus, et quam care ejus impressio illi constiterit, satis notum est". Evenzoo heette het in Maresius' *Bonae fidei sacrum*, p. 23: »D. Voetius saepe Schoockio ostendit valde sibi displicere suppressionem Lachrymarum crocodili, inculpando varios qui fuerant in synodo Suyt-Hollandiae; quale autem scriptum fuerit praeter ejus argumentum ostendere potest corbis exemplaribus superabundans, in ipso Voetii musaeo consistens, sub initium ejus adventus in academiam Ultrajectinam". Vgl. *Gisb. Voetii misgrepen*, blz. 41.

[3]) De disputaties, bij die gelegenheid verdedigd, waren getiteld: »De sabbatho et festis"; ze werden gehouden, het eerste gedeelte 10 en 17 Maart, het laatste 14 April 1638. Zooals o. a. blijkt uit het vermelden daarin van Essenius' tractaat: »De perpetua moralitate Decalogi" (zie hierboven, blz. 211, aant. 2), vulde Voetius haren inhoud later op sommige punten aan; *Dispp. select.*, t. III, p. 1227—1281. Vgl. t. IV, p. 760—761 en 787. Ook bij de »Disputationes selectae", onder het voorzitterschap van Coccejus indertijd gehouden, bevindt zich er eene, getiteld: »De festis et sabbatho"; zie diens *Opera*, t. VI, Dispp., n°. 23, p. 57—59.

Digitized by Google

vertaalde Practycke der godtsaligheydt[1]), zijn gevoelen omtrent sabbatsrust en zondagsviering voldoende kenbaar gemaakt en, naar hij zich verzekerd hield, tegenover elke andere zienswijze met goed gevolg gehandhaafd.

In plaats dan ook van zich ten vierden male met de sabbatsquaestie bezig te houden, gaf Voetius er de voorkeur aan thans op te treden tegen wat Coccejus onlangs had ontwikkeld in zijn commentaar op Paulus' brief aan de Romeinen[2]), en wat eveneens door hem was beweerd in de, vroeger uitgegeven, Summa doctrinae de foedere et testamento Dei[3]). Daarin heette het, dat bij het leerstuk der rechtvaardiging zorgvuldig moest onderscheiden worden de wijze van zondenvergeven tijdens de bedeeling van het oude en die van het nieuwe verbond; geheel en al in overeenstemming met het verschillend gebruik door de Nieuwtestamentische schrijvers

---

[1]) Voetius noemde dit boek een »pervulgatus et celeber liber" (*Dispp. select.*, t. III, p. 17). De volle titel luidt: De practycke ofte oeffeninge der godtsaligheydt. *Leerende een christen mensche, hoe hy in sijn wandel van sijn gantsche leven Godt behaghen mach. Beschreven in de Engelsche tale, van d. Lodovicus Bayly. Ende nu in onse Nederlandtsche spraecke over-gheset, door Everhardum Schuttenium, dienaer des Goddelijcken woordts. Een seer profijtelijck boecxken, ende om sijner treflijckheyt meer dan twintighmael in Engelant herdruckt. Desen lesten druck, van veel fauten verbetert, ende met eenighe korte ende noodige aenteeckeningen verrijckt, door Gisbertus Voetius, dienaer des Goddelijcken woorts, ende professor der theologie tot Utrecht.* Amst., 1645. Zie vooral, blz. 265—343: eene »Overpeynsinghe, hoe men sich in de waerachtighe godtsaligheydt op den sabbath-dagh oeffenen sal".

[2]) Coccejus, *Opera*, t. IV, Comm. in epist. ad Romanos. Aan den commentaarzelf gaat vooraf eene »Praefatio de doctrina Christiana", gedagteekend uit Leiden, 22 Sept. 1664, en veertien bladzijden groot. De plaats, waarop het hier inzonderheid aankomt, Rom. 3:25, wordt behandeld p. 54—56 (§ 68—§ 73).

[3]) Coccejus, *Summa doctrinae*, p. 268—270. Met groote waardeering maakt Coccejus hier gewag van zijn voormaligen Franeker ambtgenoot, den predikant Cloppenburch. Vgl. hierboven, blz. 205, aant. 2.

Digitized by Google

gemaakt van de woorden πάρεσις en ἄφεσις. De eerste uitdrukking toch gold Israël, en doelde op eene onvolkomene vergiffenis, een oogluikend voorbijzien der overtredingen; de tweede raakte de Christenheid, en hield eene volkomene vergiffenis, een beslist-afdoenden kwijtbrief der zonden in [1]).

Genoemde denkbeelden nu van den Leidschen ambtgenoot — nauw-samenhangende met diens foederaaltheologie — werden ten jare 1665, vóór en na de zomervacantie, door Voetius aan eene strenge, zelfs vrij-scherpe critiek onderworpen. Als naar gewoonte geschiedde dit in een openbaar twistgesprek, bij gelegenheid dat „de leer der rechtvaardiging" wederom aan de orde was gesteld. Reeds meermalen had Utrechts professor zijne discipelen over dezen „locus" laten debatteeren [2]). Al was aan de scholastieke behandeling daarvan, door vragen en antwoorden, in 's hoogleeraars Syllabus problematum theologicorum [3]) behoorlijk eene plaats verzekerd [4]), toch wenschte Voetius, met het oog op de door Coccejus, zoo vroeger als later, gemaakte en gehandhaafde onderscheiding, het goed recht der oude godgeleerdheid [5]), die

---

[1]) Coccejus, *Opera*, t. IV, Comm. in epist. ad. Rom., p. 55—56 (§ 72).

[2]) Te weten, in de jaren 1652 en 1654. Zie Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 277—292; 293—300.

[3]) De volledige titel is: *Syllabus problematum theologicorum. Quae pro re nata proponi aut perstringi solent in privatis publicisque disputationum, examinum, collationum, consultationum exercitiis. Pars prior.* Ultraj., 1643. Zie, met betrekking tot dit geschrift, Voet., *Dispp. select.*, t. I, p. 808; t. III, p. 8; *Bibl. stud. theol.*, p. 108, 162, 487. Uit t. V, p. 301 zijner *Dispp. select.* blijkt, dat Voetius die »problemata" te boek stelde in de jaren 1641 en 42.

[4]) Voet., *Syll. probl. theol.*, sect. 2, tract. 3, tit. 2, subtit. 9.

[5]) Die oude, streng-rechtzinnige godgeleerdheid werd, in Voetius' schatting, vertegenwoordigd door de werken van Joh. Junius, Gomarus, Hommius, Amesius, Alting, Henr. Diestius en anderen. Zie *Dispp. select.*, t. V, p. 313—314, 316, 323. Vgl. daarmede wat Voetius schreef, p. 325—326: »Si discipuli nostri alios audire, ab aliis discere et manuduci, ex aliis

Digitized by Google

van zulk een verschil in het minst niet wilde weten, tot voorlichting en waarschuwing zijner studenten, krachtig verdedigd te zien [1]). Daartoe trad een buitenlander, de hongaar Stephanus Eszeki [2]), 10 Juni, 30 September en 7 October, in het welbekende Zaterdagsch college als respondens op [3]).

Als bedoelde hij met zijne drie disputaties anders niet dan het bestrijden van den sociniaan Crellius [4]), liet Voetius, zonder Coccejus' naam of waardigheid te vermelden, terwijl toch de gansche aanval tegen diens persoonlijk gevoelen was gericht, den respondens het debat [5]) beginnen met, in eene lange reeks van bewijsgronden [6]), de

---

describere dignentur; postquam exemplo Beroënsium cum scripturis contulerint et cum iisdem convenire compererint: certe viae compendium et operae pretium facturi sunt. Ars enim longa et vita brevis. Non omnia possumus omnes. Prophetia non est contemnenda. Per inventa et excogitata aliorum, exiguo tempore et facillime a dubiis et nodis se expedire poterunt; dum alii, primam et propriam inventionem ac scriptionem affectantes, solisque in se nascentibus bonis contenti, diu multumque quaerendo se fatigant, et saepissime non inveniunt, ubi quiescant; sed vertiginosis et vanis conceptibus suis extra anni solisque vias vagantur".

[1]) Waarom hij genoemde quaestie niet reeds vroeger voor zijne theologanten had behandeld? — die vraag meende Voetius te moeten beantwoorden (*Dispp. select.*, t. V, p. 301) met de opmerking: »eo quod paradoxum illud et autor ejus nondum in lucem prodiisset, saltem mihi non innotuisset".

[2]) Eszeki, geboortig van Szathmar, ten jare 1665 ingeschreven aan de Stichtsche hoogeschool, ijverde, op wijsgeerig gebied, voor Aristoteles, tegenover Descartes. Reeds in 1666 gaf hij te Utrecht een geschrift uit in dien geest, getiteld: »Prima veritas defensa, etc.", dat op heftige wijze het aldaar hoe langer hoe meer veld winnende Cartesianisme bestreed. Zie Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 329.

[3]) Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 301—329.

[4]) Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 301, 314—316, 324, 328.

[5]) Ook nu werd er op echt-schoolsche wijze gedisputeerd, en had de argumentatie veelal plaats door het achtereenvolgens bijbrengen van sluitredenen. Zie Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 305—308.

[6]) Tot de vijftien bewijsgronden, die door den respondens »ex tota catena salutis" hier »per partes" werden opgesomd, behoorden o. a. de navolgende: »Fideles sub V. T. habuerunt remissionem peccatorum, et remissio illic facta vera fuit, et recte dici potuit remissio, *quia* actu per et propter Christum filium Dei unigenitum, atque unicum mediatorem,

Digitized by Google

stelling te verdedigen dat Israël, levende onder het oude verbond, niet minder dan de Christenheid onder het nieuwe, ten volle had mogen deelen in de goddelijke genade der zondenvergeving; en dit, wijl door Jezus' plaatsbekleedend lijden en door zijne verdiensten als middelaar ook de Oudtestamentische vaderen waren gerechtvaardigd geworden [1]). Het tweede Zaterdagsch college handelde meer bepaald over de door Crellius, gelijk ook door Coccejus, voorgestane onderscheiding tusschen πάρεσις en ἄφεσις [2]). Op gezag van zijnen leermeester Voetius achtte Eszeki haar volstrekt niet overeenkomstig het spraakgebruik der Grieksche classieken [3]). Aangenomen evenwel dat bedoeld onderscheid zich naar behooren liet verdedigen, zoo was zulks alleen van toepassing met betrekking tot Christus, als borg der geloovigen [4]). In aansluiting bij de zuiver-

---

fuerunt adoptati in filios Dei, et ex filiis irae atque inimicis facti filii, amici Dei, populus Dei, oves ejus Jes. 63 : 8, 9; Ps. 23 : 1 cum 100 : 3; *quia* actu habuerunt fidem salvificam Hebr. 11, quae fides salvifica est fides justificans et essentialiter eadem cum fide electorum sub N. T. Et si fidem justificantem habuerint, fuerunt actu justificati, et remissa ipsis peccata". Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 306—307.

[1]) »Patres in V. T. per Christum ut mediatorem, atque adeo per ipsius passionem et meritum justificati et salvati sunt". Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 303.

[2]) Met het oog op Crellius' onrechtzinnige uitlegging van Rom. 3 : 25, schreef Voetius, *Dissp. select.*, t. V, p. 310: »Summa huc redit ante promulgatum Novum Testamentum per Christum, nec fuisse remissionem peccatorum gravium nec etiam promissionem remissionis et vitae aeternae fuisse, sed Deum peccata illa nec remisisse, nec punivisse; sed dissimulasse, per conniventiam tolerasse, praeteriisse et transmisisse". Van p. 311—316 beijvert zich dan de Stichtsche hoogleeraar, om het drietal argumenten, door den Rakowschen of Sociniaanschen catechismus aangevoerd tot staving van genoemde zienswijze, zoo krachtig mogelijk te ontzenuwen.

[3]) Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 313.

[4]) »Deinde πάρεσις et ἄφεσις respectu fidelium sub Veteri Testamento unum idemque significant Mich. 7. v. 18, 19, sed non respectu sponsoris, ejusque debitae satisfactionis; hoc enim respectu πάρεσις, dilatio, tolerantia, praeteritio, transmissio tribui potest, sed ἄφεσις nullo modo; quippe qui manebat obligatus, usque ad actualem et consummatam solutionem divinae justitiae praestitam". Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 314.

Digitized by Google

ereformeerde[1]) verklaring van Romeinen 3 vs. 25, eindigde itmaal het academisch twistgesprek met vier door den raeses of door anderen uit den kring der opponenten angevoerde „excepties" [2]); waarna nog verschillende, niet ltijd even lieflijk-klinkende „responsiones" volgden [3]).

In de laatste disputatie, die 7 October 1665 plaats ond, werden opnieuw allerlei uitvluchten en tegenweringen onder de aandacht van den defendens gebracht [4]), n door dezen met gelijke wapenen als eene week te voren estreden [5]). De hoogleeraar, leider van het debat, achtte

---

[1]) Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 314—316. Vgl. daarmede p. 313: »Ex ostris eruditus Socinianismi antagonista Johannes Junius in refut. praelect. Socini c. 19, p. 731, sic exponit: πάρεσις peccatorum, quae praecesserunt n Dei tolerantia, quod est ut Syrus habet ab initio, propter peccata, quae b initio peccavimus. Eandem explicationem tanquam congruam indicant otae Belgicae. Eandem, et nullam aliam insinuant notae Anglicae anno 645, ubi ad vocem προγεγονότων annotant: peccata, quae commisimus, uando ipsius inimici eramus".

[2]) Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 316—319.

[3]) Enkele staaltjes van die onheusche »responsiones" volgen hier. Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 316: »Rejicimus ergo ad criticorum verisimilia, conecturas, suspiciones; qualia solidas demonstrationes in theologia non conciunt"; — p. 317: »Posset quis similiter cum Cabalisticis aliisque ineptis cripturarum interpretibus omnium ibi dictorum et relatorum αἰτιολογίας tiose et vane comminisci"; — p. 318: »Si cascas, ejusmodi logicas, hetoricas, grammaticas, historicas, poëticas, crises suas irca Scripturas exercere quis velit, quid manebit intacum? Speciatim de tautologia quod movetur satis scandalosum est"; en: »Verisimilia, conjecturae, ὑπηνέμια ὀνείρατα βημάτων σκιαί. n quibus ne mica solidae theologiae"; — p. 319: »Si talis heologizandi methodus servetur, nulla Christianae fidei elementa maneunt inconcussa".

[4]) Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 319—328.

[5]) In dier voege heette het — om slechts een paar voorbeelden bij te rengen — *Dispp. select.*, t. V, p. 323: »Sexcentas ejusmodi cascas et conecturales subtilitates, instar frigoris heterogenea congregantis, colligere uis posset, qui modo otio suo tantisper abuti vellet. Sed quae gutta olidae theologiae inde exprimi posset. Praestaret theologiae studiosos catecheticam theologiam ex commentario Ursino-Pareano, Festi Hommii abulis, Diestii mellificio (vgl. hierboven, blz. 222, aant. 5) aliisve prius probe discere, quam ὑπηνεμίοις ejusmodi ὀνείρασι se ac alios turbare; quae postea in magnum inane aut abusum ac lusum nominalem desinant"; —

Digitized by Google

het thans voldoende. Hij verklaarde, dat de bespreki van het gestelde vraagstuk, nu over en weer genoegzaa toegelicht, duidelijk had aangetoond, hoe eene betrouwbar uitlegging, als die van Beza en Ludovicus de Dieu, allerminst gevaar liep te moeten onderdoen voor de leugenachtige en gevaarlijke exegese, door zijn Leidschen ambgenoot verdedigd [1]).

Nauwelijks had Coccejus dit afkeurend oordeel vernomen of hij rekende het plicht zich te zuiveren van de blaam hem door Voetius en diens leerling Eszeki aangewreven. Reeds in November deszelfden jaars verscheen van zijne hand: More Nebochim i. e. doctor dubitantium [2]). Utilitas distinctionis duorum vocabulorum Scripturae, παρέσεως et ἀφέσεως [3]); welk tractaat, naar hij zijn schoonzoon, Guilielmus Anslaer [4]), berichtte, zoo vriendelijk mogelijk door hem was ingekleed [5]). Maar hoe gematigd die toon ook wezen mocht toch liet Coccejus niet na [6]) om, vóór hij zijne pleitred

---

en p. 324: »Quidquid sit, si cujus sensus sit sanus, et genuinu cum orthodoxis consensus, loquatur cum orthodoxis ..... e abstineat a phrasibus ambiguis, male sonantibus, periclosis, piarum aurium offensivis".

[1]) Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 328. Vgl. *Polit. eccles.*, t. III, p. 723—72

[2]) De woorden מורה נבוכים herinneren aan den titel, door rabbi Maimonides gegeven aan een zijner meest beroemde werken. Zie dr. Herzog *Real-Encyklopädie*, in voce »Maimonides".

[3]) Coccejus, *Opera*, t. VII. Het tractaat telt ruim 15 bladzijden in folio

[4]) Anslaer was toentertijd predikant te Bieselinge, en gehuwd met Coccejus' oudste dochter.

[5]) Coccejus, *Opera anecd.*, t. II, Epistolae, p. 755. De Leidsche professor sprak in zijn brief aan Anslaer van twee disputaties, te Utrecht tegen hem gehouden, en dacht, naar het mij voorkomt, uitsluitend aan het 30 Sept. en 7 October 1665 behandelde, waarbij de door hem gemaakte onderscheiding tusschen πάρεσις en ἄφεσις meer opzettelijk ter sprak kwam. Toch hing de disputatie, 10 Juni 1665 verdedigd, met die beide latere samen. Ook toen was Eszeki als respondens opgetreden.

[6]) »Necesse habeo hîc quaedam durae tractationis specimina ponere, ne quis me putet quid in odium fratrum fingere". Coccejus, *Opera*, t. VI More Nebochim, p. 13 (§ 94).

Digitized by Google

hield, bij wijze van inleiding enkele proeven te geven van de zéér onheusche critiek, waaraan zoowel zijn exegetische arbeid als zijne theologische denkbeelden te Utrecht hadden blootgestaan [1]). Een dergelijk iets moest onder geleerden, die tevens ambtsvrienden [2]) waren, niet kunnen plaats grijpen. En na deze aanhalingen ontwikkelde hij in een geregeld betoog, bij paragraphen weder afgedeeld, de rechtvaardigingsleer der Joden, Socinianen en Roomsch-katholieken, om ten slotte de door hem voorgestelde onderscheiding ten aanzien der „zonden-vergiffenis" te handhaven.

Al noemde Leidens hoogleeraar den naam niet van zijnen tegenstander, zoo was het geenszins twijfelachtig wien de „More Nebochim" als „gids der weifelenden" wilde onderrichten [3]). Uit dien hoofde besloot dan ook Voetius den eenmaal aangebonden strijd voort te zetten [4]).

[1]) Zie hierboven, blz. 225, aant. 3 en 5, de aldaar gespatieerde volzinnen, welke nu door Leidens hoogleeraar als even zoovele proeven worden aangehaald van Voetius' critiek, en die hij besluit met de woorden: »Ne Papa quidem gravius posset. Ego ubique hoc operam do, ut loquar cum Scriptura et sentiam, et ex Scriptura ipsa ejus sensum demonstrem; et in eo orthodoxos, hoc est, Reformatos theologos me habere duces ac socios mihi gratulor". Coccejus, *Opera*, t. VII, More Nebochim, p. 13 (§ 97).

[2]) Een zonderling contrast met de door Coccejus geciteerde grofheden, hem uit Utrecht naar het hoofd geslingerd, vormt, wat den toon betreft, een schrijven van Voetius, namens de theologische faculteit, aan den Leidschen ambtgenoot verzonden, en gedagteekend 27 Januari 1669; zie hierachter, bijlage LXXII.

[3]) Op Voetius doelden, behalve de reeds vermelde aanhalingen, ook nog deze woorden, waarmeê Coccejus als ter loops de verdiensten van zijn tegenstander zocht te huldigen: »Nam ego, ut omnes, qui in ecclesia Reformata sunt, habeo in precio, et praecipue, qui in ea docent et laborant (licet omnium non idem sit donum) honoro, et cupio in honore esse, imprimis eos, qui aetate me praecedunt, et quorum vita in labore et studio transacta est, quibusque multum ecclesia debet". Coccejus, *Opera*, t. VII, More Nebochim, p. 3 (§ 4).

[4]) Het is onwaar, wat dr. C. Sepp, *a. w.*, dl. II, blz. 339, verzekert, dat Voetius, »ad terminos non loqui" gebracht, niet antwoordde op Coccejus' anticritiek. Integendeel; hij behield juist het laatste woord, wat aan dr. Sepp zou gebleken zijn, had deze de lectuur van Voetius' disputaties hier voortgezet.

Digitized by Google

Met gelijke verzekerdheid als vroeger gaf hij, tijdens den academischen cursus 1666—1667, vóór en na de wintervacantie, eene nieuwe reeks Problemata de justificatione ter openbare defensie uit, naar aanleiding van Psalm 103 vs 3 en gesteld met het oog op den inhoud der „More Nebochim" [1]).

Coccejus evenwel vond het beter nu verder het stilzwijgen te bewaren. Slechts in vertrouwelijke correspondentie met dezen of genen vriend sprak hij zich somwijlen uit over hetgeen binnen Utrecht plaats vond. Zoo luidde het in een naschrift tot zijn brief van 19 Juli 1667 aan Franciscus Burman, professor theologiae aldaar [2]): „De disputaties van Voetius over den 103den psalm heb ik gezien maar nog niet gelezen, daar mij de tijd ervoor

[1]) Zie voor de vijf onderling samenhangende disputaties, door Voetius opnieuw over den locus »de justificatione" gehouden, zijne *Dispp. select.*, t. V, p. 339—382. Ook nu bleek wederom de verdediging gericht (p. 353) »contra omnes infideles, etc. haereticos Socinianos, eorumque asseclas, saltem magnam partem, Remonstrantes". Hen, en dus ook Coccejus, gold de vordering (p. 360): »Velim ostendant quam haereticorum objectionem aut exceptionem heroës nostri intactam relinquerint, aut non satis solide refutarint; ut necesse sit alias auxiliares copias huc advocare, et quidem Achillem istum, de non-remissione, aut de sive impropria sive non-plena remissione seu condonatione, seu non-imputatione omnium peccatorum fidelibus sub V. T. concessa". — Als opponens hier ten tooneele gevoerd, werd aan Coccejus in die hoedanigheid door Voetius telkens het een en ander, bij wijze van objectie, in den mond gegeven, hetwelk de respondens zich dan beijverde te weêrleggen. Zoo b. v. p. 372: »Quamvis opponens dicat, nihil sibi in mentem venire, quod ei opponi possit. At nobis in mentem venerunt, et supra diximus, quae eidem opponi possint"; — p. 379: »Ipse opponens transmissionem seu non-punitionem effectum dicit redemtionis futurae; adde actualem reconciliationem, adoptionem actualem, glorificationem actualem, quae effecta sunt redemtionis, non actualis (nisi in actuali cognitione, consideratione intuitu, ac judicio divino) sed futurae". De vijfdeelige disputatie eindigde dan ook met de betuiging, p. 382: »Novaturientibus, qui ambiguis, obscuris, male sonantibus, novis et absurdis quibusdam, se et sua reddunt suspecta, in more positum est, ut orthodoxis dissentientibus, quasi per reconventionem paradoxa, nova, heterodoxa imponant".

[2]) Burman verving, 12 Nov. 1662, aan Utrechts academie den afgezetten hoogleeraar Matthias Nethenus.

Digitized by Google

ontbrak. Wat die goede man eigenlijk wil, is een raadsel. Hij ergert zich, omdat ik niet tegen zijne „problemata" verkies op te komen, en laat mij die nochtans bestrijden met door hemzelf verzonnen argumenten [1]). Wat heb ik met hem, en hij met mij uit te staan? Wien mijne geschriften onbekend bleven, die begrijpt van hetgeen hij daartegen aanvoert hoegenaamd niets. De lust om te twisten schijnt bij hem eene manie geworden. Wat mij en mijne geestverwanten betreft, wij vertrouwen dat God ook dezen strijd ten beste zal keeren. Immers dwingt hij ons om te getuigen, en noopt ons tot een zorgvuldig wikken onzer woorden. Voetius' booze toeleg zal in 't laatst wel openbaar worden, als niets anders beoogende dan aan ieder, die eene deugdelijke meening voorstaat, de smet der onrechtzinnigheid aan te wrijven en het eigen gevoelen daarbij op den troon te plaatsen" [2]).

Slechts nog eene korte poos mocht Leidens hoogleeraar zijne briefwisseling met den Stichtschen collega voortzetten; hij stierf 9 November 1669. Na Coccejus' dood begon het verschil tusschen zijne volgers en de geestverwanten van Voetius steeds grootere afmetingen aan te nemen; een verschil, waarbij de laatsten, scherper dan door hunne leerbegrippen, zich van eerstgenoemden onderscheidden door hunne „Puriteinsche precijsheyt" [3]).

---

[1]) »Indignatur (n. Voetius) quod non volo ipsius esse opponens; et me opponentem facit argumentis a se fabricatis". Vgl. hierboven, blz. 228, aant. 1.

[2]) Coccejus, *Opera anecd.*, t. II, Epistolae, p. 774.

[3]) Vgl. hierboven, blz. 217, aant. 2, alsook *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 352—353. Na, in zijne *Meditatie over Jac. 2 vs. 12*, blz. 22, te hebben opgemerkt: »Precijsheyt, soo veel t'woort aengaet, can ten goeden of ten quaden genomen werden", teekende Voetius aldaar voor zijne lezers niet minder dan acht »principale specien van ondeuchdelijcke vijsheyt, precijsheyt, singulariteyt ende eygenhoofdicheyt" (blz. 22—27). Wat de ware »precijsheyt" betrof, deze kweekte bij de geloovigen het besef, dat zij niet moesten »dispenseeren van de geboden huns Gods, niet van de waerheyt die nae de godtsalicheydt is; van de welcke wat te laeten vallen of toe te gheven,

Digitized by Google

Had Heidanus in zijne „Consideratien" erop gewezen, hoe die alleszins buitengewone devotie, die meende niet te veel te kunnen doen „inde onderhoudinghe van des Heeren dagh", haar oorsprong grootendeels aan vreemde invloeden verschuldigd was [1]) — dezelfde zucht om „by exces te gaen" [2]), waar het gold de praktijk der godzaligheid, openbaarde zich hier te lande in nog andere omstandigheden en verhoudingen des dagelijkschen levens dan die, welke samenhingen met het in acht nemen van een strenge sabbatsrust.

Niemand wellicht onder de Gereformeerde partijhoofden, voor bedoelde „preciesheid" ontvankelijker en daarvan ook beter op de hoogte dan Voetius. Lange jaren reeds had hij er zich mede bezig gehouden [3]). Rustig neêrgezeten

te lichten of swaren, die te buyghen, voeghen, stricken, fatsoeneeren, accommodeeren, versachten, ende faciliteeren gheen mensche gheoorlooft was" (blz. 17). Als »precisianen ende suyvere broeders" (puriteinen), stonden zij lijnrecht tegenover hen, die, wat aanging »de practijcke des geloofs", modderaars waren en neutralisten; lieden »slap ende lau, onder t'water en boven t'water, half een half ander, slincks ende rechts, half visch, half vleesch, niet te los noch niet te strack, niet te godtloos oock niet te godtsalich, niet te heylich oock niet te profaen, wat voor t'vleesch en wat voor de gheest, wat voor den hemel en wat voor de aerde, entredeux, half christen, half de werelt, eenen monstreusen compost" (blz. 17). Zie voorts Voet., *Thers. heaut.*, p. 148—153, en daartegenover: *Gisb. Voetii misgrepen*, blz. 48—50; op welke laatste bladzijde het luidt: »Ende och of het Godt gave, datter niet veel onder die geenen, dewelcken op sijn Voetiaans precies willen schijnen, worden gevonden, dewelcke haar gierich, nijdich, ende opgeblaasen herte, trachtende na hoocheyt of in de kercke, of in de politie, wisten te bemantelen met een gecontrofeyte yever, loopen naa de kercken en catechisatien, onthouden vau santeen te drincken, kort hayer en slechte kleederen te dragen, etc.".

[1]) Vgl. hierboven, blz. 216. Zie ook *Noodige apologie*, blz. 68: »Niet een van al onse Nederlantsche leeraers, die dese saecke soo gedrongen hebben, ten zy, datse de argumenten uyt de Engelsche schrijvers (die meer als al te overvloedich zijn) ontleent hebben..... En dit is oock de waerheyt (gelijck van nobele leraers onser kercke geoordeelt wort) dat al dese swaricheyt van 't stuck der sabbath, van de Engelsche schrijvers opgekomen is, dat ons Nederlant, alsoo in dat kas van Engelant besmet is: 't was te wenschen, dat dese swaricheyt alleen in Engelant gebleven was".

[2]) Heidanus *Consideratien*, blz. 135.

[3]) In zijne *Dispp. select.*, t. III, p. 59—79, handelde Voetius, naar aan-

Digitized by Google

in het studeervertrek der Heusdensche pastorie [1]), of vol ijver arbeidende te midden van zijn boekenschat, bijeenverzameld binnen de eigen, ruime woning achter Sint Pieter [2]),

---

leiding van den Heidelb. catechismus, vraag 94, 113 en 115, over »de preciesheid" (13 Juli 1643). Hij begon met, p. 59, op te merken: »Praecisitatis vocabulum in moralibus et practicis notat τὸ ἀκριβές, exactum, accuratum; sive homini operanti, sive conscientiae actionem suadenti, et ad eam obliganti, sive ipsi actioni et operi hominis, sive doctrinae et legi actionem illam dirigenti et conscientiis eam imponenti atque imperanti tribuatur", en verklaarde dan, p. 61: »Praecisitatem παχυλῶς describimus, quod sit exacta seu perfecta actionum humanarum cum lege Dei convenientia a Deo praescripta, et a vere fidelibus acceptata, intenta, affectata". Eenigen tijd later (1648) achtte Utrechts hoogleeraar zich geroepen bedoelde »praecisitas" zoo krachtig mogelijk te verdedigen tegenover de »categoremata" van zijn Groningschen ambtgenoot Maresius (zie Voet., *Dispp. select.*, t. V, p. 572, p. 706—708) dien hij, onder meer, ook verwees naar het »corollarium", reeds ten jare 1634 door hem als derde paradox onder de practica opgenomen bij de »assertiones theologicae" in zijne »inaugureele disputatie" (zie hierboven, blz. 10), en aldus luidende: »Praecisitas et singularitas, est modus a pietate inseparabilis, propter divinae legis ἀκριβοδίκαιον". In lijnrechten strijd met die opvatting was de zienswijze van Voetius' voormaligen vriend en medestander Schoock, die *Exerc. variae*, praef. pr. ed., p. V, verzekerde: »Scio, adversarios habere Divam certam, qua, velut machina aliqua, simplicium hominum animos, non tam expugnant, quam effascinant, aut, verius, quae idem patronis suis officium exhibet, quod aliquando Phryne meretrix Pisistrato, quum Athenis tyrannidem occuparet: vocatur illa praecisitas, atque mollius curatur a suis fautoribus, quam regi Antiocho oculi solent. At, bonum factum! quod fuci illius jam publice pateant; etc." Zie bovendien zijn *Tractatus de praecisitate vera, oppositus pseudo-praecisismo, pro vindiciis genuinae praxeos pietatis*, Gron. 1658, alsook het pamflet *Den Schotschen duyvel*, blz. 67.

[1]) »Noch vorders heeft sich onsen heer (t. w. Voetius) te Heusden bemoeyt, om die lieve precisiteyt, door dewelcke als een grote Diana van Ephesen hy verhoopte ter sijner tijt in achtinge te komen, te koesteren en op te queecken; tot welcke eynde hy anno 1628. achter sijn boeck (anders niet te verachten) t'welck draacht den titul van »Proeve vande cracht der godtsalicheyt", heeft doen drucken sijn predikatie over Jacob. 2. vers. 12. in dewelcke hy wonderlick prijst dese vijse precisiteyt, sich genoechsaam dragende als voor de vader der selve. Anno 1631. so heeft hy een voorreden gemaact voor het boeck van de heer Wilhelm Teelinck, geschreven over het sevende capittel tot den Romeynen; in dewelcke hy wederom seer verheft dese grote goddine, en te gelijck oock de gemelte heer Teelinck, om dat hy quansuys scheen die selve in sijne schrijften seer gunstich te sijn". *Gisb. Voetii misgrepen*, blz. 41—42. Zie voorts hierachter, bijlage LXXIII.

[2]) Zie hierboven, blz. 39, aant. 3. Dat Voetius in zijne particuliere boe-

Digitized by Google

had hij niet zelden genoten van de tractaten der Schotsche en Engelsche puriteinen [1]), tot welke hij zich in hooge mate voelde aangetrokken [2]). Zijne sympathie daarmede was zelfs zóó sterk, dat hij, tijdens de eerste jaren van zijn professoraat, gevolg gaf aan het met vurige liefde gekoesterd plan om naar Groot-Brittanje over te steken. Hier echter wilde hij niet komen zonder vooraf de doctorale bul ontvangen te hebben. Den 13den Augustus 1636 met die waardigheid te Groningen door Gomarus, zijnen ouden leermeester, bekleed [3]), werd spoedig daarop de beraamde tocht ondernomen [4]). In Engeland bezocht Voetius toen

kerij tal van Engelsche en Schotsche schrijvers over de practijk der godzaligheid had weten bijeen te brengen, blijkt voldoende uit den lateren auctie-catologus dier bibliotheek. Zie daarvan b. v. part II, theol. in quarto, n°. 516—534, 584—679; idem in oct., n°. 873—907; idem in duodec., n°. 299—331.

[1]) »Quod si per Puritanismum intelligatur genuinae theologiae practicae, et praxeos ac puritatis cordis et conscientiae studium: certe beati hoc nomine vere appellari possunt siqui hoc agunt, juxta illud Matth. 5:8..... Primus usus et abusus hujus appellationis fuit in Anglia; sed tantum respiciebat illos qui reliquias quasdam ceremoniarum et hierarchiae ecclesiasticae istic expurgari optabant. Postea traducta est haec appellatio ad omnes alias ecclesias extra Angliam, quibus non visum fuit ceremonias et hierarchiam retinere..... Tandem integritas et ἀκρίβεια tum in fide tum in observantia, quam omnes pii urgere et affectare tenentur, ad odiosum Puritanismum a nonnullis relegata est". Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 17. Vgl. daarmede p. 15, 51 en 69.

[2]) »Overmidts het is buyten tegen-spreken" — aldus verzekert de schrijver van het later hier nog meermalen aan te halen tractaat, *Absaloms-hayr*, blz. 312 — »dat de Engelsche theologanten in het stuck vande practijcke der godtsalicheydt, ende allerley casus conscientiae, die daer over gheroert worden, soo ervaren ende bedreven zijn, als eenighe theologanten onder de sonne." Dit verhinderde echter Voetius niet om, bij alle waardeering, zijn afkeurend oordeel, wanneer het pas gaf, onverholen over zijne Buitenlandsche geestverwanten uit te spreken. Zeer merkwaardig zijn in dat opzicht de »marginale aanteeckeningen over sommige passagien", door hem geplaatst onder de »Nederduitsche" vertaling van Bayly's *Practycke der godtsaligheydt*. Zie hierboven, blz. 221 en hierachter, bijlage LXXIV.

[3]) De hulpvaardigheid van nu wijlen den Groninger hoogleeraar, dr. J. Reitsma, deed mij indertijd eene alleszins betrouwbare copie toekomen der senaatsnotulen, betrekking hebbende op bovenvermelde promotie van Voetius. Zie hierachter, bijlage LXXV.

[4]) Voetius werd op die reis vergezeld door zijn oudsten zoon, Paulus. Naar

Digitized by Google

enkele universiteiten en bibliotheken; zette, zooveel mogelijk, de kennismaking voort met verschillende theologen, die hij ter nationale synode van Dordt had ontmoet [1]), en knoopte nieuwe vriendschapsbanden aan met andere godgeleerden, wier schriftelijke werkzaamheid hij hoogachtte, niet het minst wegens hun onwrikbaar vasthouden aan de „eyschen ende deuchden der Christelijcke professie".

Na een tiendaagsch verblijf teruggekeerd [2]), beijverde zich Voetius nog sterker dan vroeger om sommige problemen der „theologia practica" [3]), ook wel „theologia moralis" [4]) door hem geheeten, bij zijn onderwijs op den voorgrond te plaatsen. Zoodoende was hij overtuigd het zekerst te beantwoorden aan een meermalen uitgesproken

---

eigen getuigenis, mocht vader Gisbertus juist geen held ter zee heeten. Immers schreef hij indertijd zijnen vriend, professor Nic. Blancardus: »Ut verum fateamur, marini homines non sumus, sed potius terrestres; quales cum Brabantis populares nostri Heusdani". Zie Acquoy en Rogge's *Arch. v. Nederl. kerkgesch.*, dl. IV, blz. 304.

[1]) De Engelsche theologen, door Jacobus I ter Dordtsche synode gedelegeerd, waren: Georgius, bisschop van Landa; dr. Josephus Hall, de Puriteinsgezinde deken van Wigorn; dr. Johannes Davenantius, regent van het koninklijk collegie te Cambridge, tevens professor aldaar, en dr. Samuel Wardus, archidiaken van Taunton alsmede bestuurder van het Sidney-collegie aan de hoogeschool te Cambridge. Eerstgenoemde uitgezonderd, worden hunne namen en geschriften bij herhaling in Voetius' werken vermeld.

[2]) Zie Essenius, *Orat. fun.*, p. 32, en Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 422. Tusschen beide berichten is verschil. Volgens Essenius heeft, ten jare 1636, eerst de reis plaats en volgt dan de promotie. Voetius evenwel schrijft, *l. l.* »Cum in Angliam anno 1637 excurrissem"; bij hem gaat het doctoraat, in 1636 te Groningen gehaald, vooraf aan den overzeeschen tocht, een jaar later ondernomen. Rekening houdende met het feit, dat Voetius zich niet zelden bij de eene of andere tijdsopgave vergist, en tevens gedachtig aan het slechts korte verblijf van vader en zoon in den vreemde, meende ik, bij mijne voorstelling der zaak, van Essenius het jaartal, en van Voetius de volgorde der gebeurtenissen te moeten overnemen.

[3]) In zijne *Dispp. select.*, t. III, p. 1—59 handelde Utrechts hoogleeraar over de »theologia practica". Zie daarvan vooral p. 12—13. Vgl. Voet., *Disceptatio de lusu aleae, a censuris vindicata*, Utrecht, 1660, p. 129.

[4]) Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 25. Vgl. *De lusu aleae*, praef., p. VI.

Digitized by Google

wensch van classes en synoden [1]). Bovendien gaf nog de beroeping tot „mede"-predikant den Stichtschen hoogleeraar, sedert 25 Februari 1637, zitting en stem in den kerkeraad zijner woonplaats [2]), zoodat hij op alleszins krachtige wijze met dezen kon samenwerken om wat hij theoretisch voor zijne studenten in de collegezaal ontwikkelde straks opgevolgd en toegepast te zien ook binnen den kring van Utrechts christelijk-gereformeerde gemeente.

Een ongetwijfeld zéér vreemd klinkenden titel: De excelsis mundi [3]), droegen de vijf disputaties, in welke

---

[1]) De voorrede van Voetius' zooeven genoemd tractaat, uitgegeven tegen het hazardspel, begon dan ook met deze, alleszins merkwaardige verklaring: »Cum ante annos circiter sex et viginti ad professionem theologicam huc evocarer, hoc imprimis in nova hac sparta exornanda mihi propositum habebam, ut orthodoxam theologiam ex fontibus scripturarum discipulis non tantum explicarem, et contra adversariorum objectiones munirem, sed etiam usum ejusdem ex professo sigillatim ostenderem, et filios prophetarum assiduo ad praxin et δύναμιν εὐσεβείας manu ducerem atque assuefacerem. Sciebam hoc votum esse ecclesiarum nostrarum, hoc postulatum synodorum provincialium, hoc consilium celebris synodi nationalis Dordracenae anno 1618. sess. 18 (cui me divina gratia interesse voluit, et unicum ex omnibus membris, quod sciam, hodie superesse); et hanc mihi perpetuo stetisse sententiam, non alios sacro huic operi admovendos, quam qui parati et idonei essent utraque manu aedificare, juxta illud Nazianzeni: "Η μὴ διδάσκειν ἢ διδάσκειν τῷ τρόπῳ". Voet., *De lusu aleae*, praef. p. I.

[2]) Te zamen met Meinardus Schotanus, die, 6 April 1637, van Franekers hoogeschool tot professor theologiae naar de Stichtsche academie was beroepen, vervulde Voetius binnen Utrechts »christelijk-gereformeerde" gemeente ééne predikantsplaats, en genoot daarvoor 400 gld. 's jaars, boven zijn tractement als hoogleeraar. In 1643 werd die som met honderd gulden verhoogd. Vgl. dr. Loncq, *a. w.*, blz. 55. Zie ook hierachter, bijlage LXXVI.

[3]) Met »excelsa" doelde Voetius op de במות, de hoogten, waar volgens het Oude Testament geofferd werd. Blijkbaar bezigde Utrechts professor theologiae dat woord in figuurlijken zin — »allusione ad phrasin et idololatriam Israelitarum". Ook schreef hij ter nadere verklaring in zijne *Dispp. select.*, t. IV, p. 325: »Vocamus Excelsa mundi omnes reliquias aut instrumenta aut allicia, aut occasiones, et irritamenta, aut progymnasmata, aut signa vanitatis mundi, quae cum reformatione doctrinae ex ecclesia reformata ubique accurate expurgari non potuerunt; aut expurgata subinde et de novo eam sic tentant, et infestant, ut nonnulli ex auditoribus, quin

Digitized by Google

Voetius [1]), van 30 September 1643 tot 21 Februari 1644, naar aanleiding van het zevende gebod [2]), op zijn Zaterdagsch college allereerst handelde over „het dansen" [3]).

---

etiam ex membris ad illa tanquam scopulos, adhaerescant; et religioni suae ignominiam, ecclesiae molestiam, piis dolorem, infirmis scandalum, hostibus ludibrium pro virili objiciant". Later verdedigde Voetius titel en inhoud dezer vijf, onderling samenhangende disputaties vrij uitvoerig tegenover de aanmerkingen door zekeren »anonymus" gemaakt; zie *De lusu aleae*, praef., p. III—VIII. Misschien had hij daarbij het oog op de critiek van Maresius, of anders op Schooks verhandeling »De excelsis", voorkomende in diens *Exerc. variae*, p. 190—202.

[1]) Wanneer dr. A. Ritschl, met het oog vooral op bedoelde vijf disputaties, in zijne *Geschichte des Pietismus in der reformirten Kirche*, Bonn, 1880; B. I, S. 102—111, Voetius en diens geestverwanten onder de pietisten meent te kunnen rangschikken, is dit onjuist, zoo niet ongerijmd. Immers bij den Utrechtschen hoogleeraar geen spoor van anti-dogmatisme; wat toch den waren pietist moet kenmerken. Veeleer ijverde hij, als scholastiek theoloog, in beslist tegengestelden zin. Na allerlei eischen te hebben opgesomd door de »theologia moralis", de ethiek dier dagen, gesteld, schreef Voetius, *De lusu aleae*, praef., p. VII: »Quibus (n. institutionibus theologiae practicae) laxatis aut luxatis, non potest non sequi puritatis articulorum fidei et dogmatum euangelii corruptio, primum per prudentiae carnalis moderationem, deinde per ψευδωνύμου σοφίας antilogias, unde tandem fidei naufragium et ecclesiae πανωλεθρία exspectanda. Haec cura est, quae nos nunc coquit et versat sub pectore fixa; haec stat sententia vim pietatis cum solida sapientia, fidem cum resipiscentia et caritate non ficta conjungendam, utramque pariter promovendam, Satanae stratagemata contra utriusque conjunctionem detegenda. Hoc discipulis nostris publice privatimque tradimus, inculcamus".

[2]) »Paribus sive armis sive insidiis subrepticie et obrepticie sisti aut enervari possent piorum concionatorum dehortationes, antidota, consilia, contra grassantem luxum, ac vanitatem in vestibus, contra foeminarum, praesertim aulicarum, cosmetica, contra choreas et comoedias communi antiquae et reformatae ecclesiae, tum doctrina tum disciplina condemnatas, contra quidvis aliud quod homines ad libidinem allicere potest; uti loquitur Catechesis nostra qu. 109". Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 1226.

[3]) Voetius' disputatie »De choreis", 30 Sept. 1643 gehouden (zie *Dispp. select.*, t. IV, p. 325—356) kwam reeds het volgende jaar vertaald uit, in duodecimo, onder den titel: Een kort tractaetjen van de danssen, tot dienst van den eenvoúdigen uyt de Latijnsche in Nederduytsche tale over-geset. Ende op eenige plaetsen door den autheur vermeerdert; 't Utrecht, gedruckt by Willem Strick, boeckvercoper wonende inde Korte Nieuw-straet, 1644. Ter begeleiding van een present-exemplaar der beide hier vermelde uitgaven, schreef Voetius, 23 Juni 1644, aan zijn vertrouwden vriend, den Zierikseeschen predikant Udemans: »Occasionem exspectavi mittendi disputationes de Excelsis

Digitized by Google

Na eene breede woordverklaring, bij welke achtereenvolgens dienst deden het hebreeuwsch en het grieksch, zoo oud als nieuw; het italiaansch, het spaansch en het fransch [1]), vestigde Utrechts hoogleeraar de aandacht van zijne theologanten op de groote verscheidenheid der dansen, gelijk ze werden afgedeeld en in den regel ook aangeduid „ten opsichte vande vinders; vande subjecten, dat is, de personen welcke danssen; vande plaetsen; van het eynde ofte ghebruyck; vande manieren, ende vande adjuncten, dat is, by-voechselen" [2]). Alle andere soorten „achterlatende", wenschte hij thans meer opzettelijk een onderzoek intestellen naar „de gefatsoeneerde danssen, ende de selve vergheselschappende bootseeringhe, die van mans ende vrouwen t'samen ghepleecht werden", en die veelal in Frankrijk, Nederland en elders plaats hadden ten aanschouwe van daarbij genoodigde gasten [3]).

---

mundi. Nunc hanc oblatam gaudeo. Prima disputatio de choreis a studioso quodam in vernaculum nostrum idioma translata et a me correcta atque aucta, non parum, additis testimoniis et suffragiis omnium sapientum publice nunc prostat; ejus exemplar addidi". Het manuscript van dezen brief in zijn geheel berust ter Leidsche universiteitsbibliotheek. Een copie ervan ben ik verschuldigd aan dr. P. C. Molhuysen, conservator aldaar.

[1]) Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 326. Vgl. *Kort tract.*, blz. 3—6.

[2]) Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 326—327. Vgl. *Kort tract.*, blz. 7—12. Zie ook dr. G. D. J. Schotel, *Het Oud-Hollandsch huisgezin der zeventiende eeuw; tweede, verbeterde en geïllustreerde uitgave door dr. H. C. Rogge, oud-hoogleeraar aan de universiteit te Amsterdam;* Leiden, blz. 279—280: »De macht der zinnelijkheid was grooter dan die van de kerk en den staat, en terwijl op burger-bruiloften de slofjes, de schermschool, de schoenlappers, het Govertje, het Jaepje-sta stil, de zevensprong, de hoedendans en het voetje lichten in gebruik was, dansten de patriciërs op de hunne menuetten, courantes, boures, harlequins, scaramouches, sarabandes, passe-pieds, allemandes, gaillardes, la belle mariée, la bretagne, l'allemande française, l'aimable vainqeur, les tricolets, de menuet d'Anjou, de alcide, ferlane, brune, blonde en andere dansen". Vgl. daarmede *Dispp. select.*, t. IV, p. 356 en *Kort tract.*, blz. 183—184.

[3]) »Nos omnibus aliis omissis, proprie hic disquirimus de saltationibus figuratis et gesticulationibus illis sociis γυναικανδρικαῖς iisque potissimum

Digitized by Google

De vraag, of zulk dansen geoorloofd was, werd verschillend beantwoord. Sommigen zeiden ja [1]), anderen neen; nog anderen maakten hun oordeel afhankelijk van bepaalde omstandigheden. Tot de voorstemmers, met of zonder distinctie, behoorde volgens Voetius de gansche Heidenwereld, Lucianus aan het hoofd. Desgelijks de Papisten; inzonderheid voor zoover zij te Rome woonden. Hier gaven zelfs de kardinalen „t'haren huyse" balletten. Onder de Lutherschen en de Gereformeerden daarentegen ging geen enkele stem ten gunste van bedoelde vermakelijkheid op; of het moest zijn in Engeland, alwaar „dese leste jaren" eene politieke verordening was uitgevaardigd, door de dienaren des Woords „op pene van af-settinghe" hunnen gemeenteleden openlijk bekend te maken, welke „het danssen van mans of vrouwen" in het algemeen toestond [2]). Dat nochtans de vrome christen eens bedacht — dezen wensch kon Voetius niet nalaten uit te spreken in zijne vertaalde en door hem aangevulde disputatie — of niet deze en soortgelijke dingen dienden gerekend te worden tot „de roepende sonden"; uit welker hoofde de tegenwoordige oordeelen Gods [3]) het Britsche volk getroffen hadden! De hoogleeraar besloot dit gedeelte van zijn onderzoek met de ondubbelzinnige verklaring: „wy dan nae-volgende het gemeene gevoelen, ende de

---

publicis aut privato publicis, quae spectatores admittunt; quales hodie in Gallia, Belgio, etc. ab hominibus de hoc saeculo affectantur et exercentur". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 327. Vgl. *Kort tract.*, blz. 12—13.

[1]) Zie o. a. Schoock, in zijne *Exerc. variae*, p. 317—331, waar hij handelt »De choreis et tripudiis".

[2]) De boven bedoelde ordonnantie werd ten jare 1618 uitgevaardigd en in 1633 vernieuwd. Zie Voet., *Kort tract.*, blz. 23. Vgl. *Dispp. select.*, t. IV, p. 329: »Decreta seu mandata illa alicubi posterioribus annis in dedecus reformatae religionis evulgata, eorundemque publicam in ecclesiis promulgationem verbi ministris impositam, animus meminisse horret".

[3]) Voetius ziet hier op de voor Engeland zoo rampspoedige jaren tijdens de regeering van Karel I, en op de toenmalige burgeronlusten.

Digitized by Google

practijcke der Gereformeerde kercken, segghen, dat de danssen, soo alsse nu hedensdaeghs by de franschen, nederlanders, etc., in 't gebruyck zijn, niet mogen geoeffent worden" [1]).

Als bewijsredenen voor die meening werden door den hoogleeraar enkele plaatsen, ontleend aan het Oude en Nieuwe Testament, ter sprake gebracht [2]), met verwijzing naar „de beste uytlegghers", om aan te toonen, dat de beuzelachtige, onnutte, lichtzinnige, drieste, schaamtelooze, niet zelden uitgelatene en ontuchtige bewegingen of gebaren der dansende personen, gadegeslagen door lieden van allerlei slag, in lijnrechten strijd moesten heeten met den deftigen, ordelijken, gepasten, eerbaren en zedigen ernst, welke voegde aan de belijders van het christendom [3]). Dienovereenkomstig zag Voetius in vele, zoo niet in de meeste danspartijen „vruchtbare ghelegentheden ende aenporringen van vleeschelijcke lichtveerdicheydt, ydelheydt, hovaerdye; stoocke-branden, ende koesteringhen van de onkuysheydt" [4]); aan welke opvatting hij getrouw bleef, ook al liep hij gevaar deswege beschuldigd te worden van „plompe visevaserye ende sotte

[1]) »Nos ergo communem sententiam et praxin reformatarum ecclesiarum secuti, negamus choreas hodiernas apud Gallos, Belgas, etc. usitatas, esse exercendas". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 330. Vgl. *Kort tract.*, blz. 26—27. Zie ook *De Heraut*, 23 Jan. 1898 en *De Hervorming*, 6 Febr. 1904, over Dansen en waggelen.

[2]) Die plaatsen waren Jes. 3:16; Rom. 13:13; 1 Petr. 4:1—3.

[3]) »Repugnant otiosi, vani, leves, audaces, impudentes, saepe lascivi, impudici motus et gestus saltantium, imprimis coram promiscuis spectatoribus, gravitati, σεμνότητι, εὐσχημοσύνῃ, modestiae, verecundiae, et decoro christianorum". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 330; vgl. *Kort tract.* blz. 30—31. De hoogleeraar haalde hierbij nog aan Filipp. 4:8; 1 Tim. 2:9; Hebr. 12:28.

[4]) Met verwijzing naar Spreuk. 23:33; Ps. 119:37; Job 31:1; welke plaatsen »moesten gepast worden op het aenschouwen, de omhelsingen, de aen-roeringen, de kussen, de dertele bootseringen, ende postueren des lichaems ende andere manieren, welcke ghewoonelijck in de danssen onderhouden werden". Voet., *Kort tract.*, blz. 34—35. Vgl. *Dispp. select.*, t. IV, p. 331.

Digitized by Google

wijsheyt, of mufferye, ja van superstitieuse praecisiteyt, ende pharisaische schijnheylicheyt" [1]).

Ten overvloede deed Voetius in zijne disputatie, na het geleverde betoog, nog eene lange reeks van citaten volgen, die alle betrekking hadden op „ordinantien ende resolutien", door conciliën [2]), synoden [3]) en consistoriën [4]) uitgevaardigd; of op „advijsen ende verklaringhen", door oudere en jongere, zoowel kerkelijke als staatkundige personen te boek gesteld [5]), en gekant „tegens

[1]) »Quin et heterodoxiae, imprudentiae, stolidae scrupulositatis, et μωροσοφίας, et superstitiosae praecisitatis haut obscure arguuntur". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 331; vgl. *Kort tract.*, blz. 39, en Iren. Poimenander, *Absaloms-hayr*, blz. 170—171, 205—206. Zie ook Jac. Borstius, *Predicatie*, enz., blz. 48: »Of dan schoon yemand daer over wort beguycht en begeckt, daer hy de quade gewoonte niet wil volgen, en met de werelt niet medelopen in de selve ongebondenheyt, dat is niet nieuwe, 't is van den begin alsoo geweest; 't is het oude lot van alle vroome, datse van den boosen afwijckende alle mans roof sijn".

[2]) »Concil. Laodicen. can. 53. et concil. oecumen. Constantinopolit. quod confirmavit canones Laodicenses; concil. Elibertini can. 62. de pantomimis hic etiam applicari posse..... Concilium Agathense anno 430. severe prohibet ministris praesentiam in illis coetibus, ubi choreae aguntur". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 331—332; vgl. *Kort tract.*, blz. 39—40.

[3]) Tot de particuliere synoden, in welke hier te lande over het dansen was gehandeld, telde Voetius die van Zuid-Holland, te Gorcum in 1622 (art. 35); te Delft in 1628 (art. 45); te Gouda in 1640 (art. 55) en te Brielle in 1643 (art. 32); alsook die van Gelderland, te Harderwijk in 1643 (art. 37), waarmede overeenkwamen de besluiten, genomen in de particuliere synoden van Noord-Holland, Overijsel en Utrecht. Zie hierachter, bijlage LXXVII.

[4]) Zoo werd in de kerkeraadsvergadering der »christ.-geref." gemeente te Utrecht, dd. 20 Dec. 1641, aan eene commissie, bestaande uit de hoogleeraren Voetius en Meinh. Schotanus, waarbij gevoegd was de predikant Johannes Brejerus, het verzoek gedaan »om opt pampier te brengen alle sulcke redenen dewelcke dienen mochten tot wederlegginge vant danssen, welcke geconcipieert sijnde, souden den e. e. kerckenraet gecommuniceert werden om van hare e. e. geapprobeert sijnde, de gecommitteerde vande a. magistraet ter hant gestelt te werden". Bedoelde voorlezing en goedkeuring vond plaats ter vergadering van 24 Jan. 1642, waarna »het geconcipieerde project" in het »resolutieboeck D" werd opgenomen. Vgl. *Not. Utr. kerkr.*, 16 Jan., 6 Febr. en 2 April 1640; *Not. Utr. vroeds.*, 20 Dec. 1641, alsook Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 333.

[5]) Naar blijken kan uit het *Kort tract.*, blz. 45, waar uit Perrins historie der Waldenzen (zie *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 377, aant. 4) o. a. deze woor-

Digitized by Google

de overblijfselen, of nieuwlijck wtspruytende quellagien van den dans-duyvel" [1]).

Oordeelende, dat hiermeê de „voornaemste" thesis naar behooren was in het licht geplaatst en verdedigd, liet Voetius niet na daaruit de noodige conclusies te trekken [2]). Reeds de gewone bals, dus heette het, waren voor de zeden schadelijk en onvoegzaam. Nog minder pastten een christen-mensch „de vermomde danssen, ofte masqueraden" [3]), die schenen uitgevonden, opdat schaamte en eerbaarheid des te spoediger de vlucht zouden nemen. Maar zéér beslist dienden verworpen de danspartijen, welke gehouden werden op den sabbat, op vastendagen, en in tijden van „publycke, ofte besondere droeffenisse" [4]). Zelfs het toezien bij zulke vermakelijkheden moest als ongeoorloofd beschouwd worden [5]). Geen huis-

---

den werden aangehaald: »De dans is de processie van den duyvel, ende die ten dansse gaet, die gaet in de processie van den duyvel. Den duyvel is den leytsman, het midden, en het eynde van den dans. Soo veele stappen of passen als de mensche maeckt inden dans, soo veel sprongen doet hy om nade helle te gaen". Vgl. *Dispp. select.*, t. IV, p. 332.

[1]) »Quibus adde zelum, disciplinam, promulgationes, et quotidianas contestationes ac contentiones ecclesiarum particularium contra reliquias, aut subolescentes daemonii choreutici infestationes". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 333; *Kort tract.*, blz. 49.

[2]) Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 334—336. Vgl. *Kort tract.*, 53—61.

[3]) »Ten huize van den heer Pauw in de Zuylestraet is gedanst. Annechie Goris heeft ook doemaels een momaensicht aengehadt". Zij zullen van het avondmaal afgehouden worden. *Not. Utr. kerkr.*, 30 Dec. 1664.

[4]) Men zal prediken tegen de »dertele byeencomsten", die door lidmaten — terwijl er een vast- en bededag staat uitgeschreven te worden — gehouden zijn »tot wel van bij de 80 personen, soms tot 2 of 3 uyren in den nacht", om te dansen en te spelen. *Not. Utr. kerkr.*, 19 Febr. 1658.

[5]) »Alsoo sekere jouff. N. N. lidmaet der gemeynte in sekere dansserie heeft tegenwoordich geweest soo sal de selve aengesproken ende afgevraegt werden of sy mede gedanst heeft ofte niet. Soo sy antwoort dat sy mede gedanst heeft, soo sal daer van in dese vergaederinge rapport gedaen werden. Soo bevonden wert dat sy niet gedanst en heeft, soo sal sy bestraft werden dat sy haer daer heeft laten vinden, immers dat sy als sy gesien heeft dat men gereetschap maeckte om te danssen niet en is henegegaen maer daer gebleven is". *Not. Utr. kerkr.*, 20 Febr. 1643.

Digitized by Google

vader mocht ze binnen zijne woning dulden, doch ieder had ze „volgens recht ende macht" met groote gestrengheid daaruit te weren [1]). Dat het beroep van dansmeester ten eenen male „onwettelijck" was te achten en wie het uitoefenden niet tot 's Heeren disch konden komen, leed geen den minsten twijfel [2]); immers had die afwijzing

[1]) „Eenige broederen des kerckenraeds verstaen hebbende, dat op desen dach ontrent den avont eenige dansserije soude aengericht ende gehouden werden ten huijse van seeckere joffr. N. N., sijnde lidmaet onser kercke, hebben daerop haer terstont begeven ende geaddresseert ten huijse vande joffr. voors., om haer christelick te vermaenen ende met alle redenen van inductie te beweegen, dat se toch om alle ergernisse ende scandael voor te coomen, sulcx geliefde te laten aenstaen. Edoch met desen allen niets connende by haer obtineren, maer ter contrarium niet wel van haer bejegent sijnde, hebben de voors. broederen versocht de kerckenraed op vijff uijren by een te willen coomen, om te sien ofmen noch wat goets conde doen, om het voors. scandael voor te coomen ende te steuijten. De kerckenraed by een gecomen sijnde ende verstaende het voors. wedervaren, is vooreerst bedroeft geweest niet alleen van wegen het voorgenomen ergelick werck, maer oock dat de voors. joffr. de broederen alsoo hadde bejegent; ende heeft men voorts overleijt hoemen best dit werck soude verhinderen ende tegengaen, te meer om andere ledematen onser kercke, die aldaer mede mochten versocht sijn, daer van te diverteren. Edoch alsoo het nu vry laet was geworden ende nae alle apparentie het voors. wereltsche werck gepleecht wierde, heeft men niet connen sien op desen avont yet vruchtbaers te connen doen om het voors. werck geheel te connen steuijten. Is evenwel goet gevonden, datmen eenige broederen uijt den naeme des kerckenraeds aen de voors. joffr. sal senden, om te sien ofmen haer alsnoch anders conde disponeren, ofte soo niet haer aenseggen het groot misnoegen des kerckenraeds; ende sijn daer toe gecommitteert d. Brejerus ende d. Matius met Herm. van Velthuijsen ende Jacob Willes als ouderlingen. Maer die comende ten huijse van voors. joffr. hebben haer niet connen te spreecken comen, niet tegenstaende de voors. broederen seer ernstlick ende iterativelick sulcx versocht hadden. Ende heeft alsoo de kerckenraed voor desen tijt niet anders connen doen". *Not. Utr. kerkr.*, 23 Jan. 1644. Vgl. daarmede die van 29 Jan. dito: »Belangende het scandael bij seeckere joffr. gegeven, daer van inde voorg. vergaderinge extraordinarie geladen, is verstaen, dat volgens voorgaende resolutie iterativelick genomen de voors. joffr. sal gesuspendeert werden vant h. avontmael des Heeren, ende sal haer dit door den predicant ende ouderling vant quartier aengeseijt worden, gelyck se oock staende de vergaderinge dese commissie doen sullen. De broederen voors. wedergekeert sijnde ende die joffr. haren last aengeseijt hebbende, hebben daer van inde vergaederinge rapport gedaen".

[2]) »Is noch binnen gestaen eenen Pieter Buerson alsoo hem alhier van

Digitized by Google

reeds plaats gevonden in „de oude kercke". Eindelijk rustte op iederen Christelijken magistraat de dure verplichting, om de openbare danshuizen en dansscholen in het belang der burgerij bij wijze van politiemaatregel te doen sluiten [1]).

Ongeacht deze, zoo hij meende, volkomen juiste gevolgtrekkingen, begreep toch de Stichtsche hoogleeraar, dat het nu, evenmin als ooit, aan „tegenwerpingen ende wtvluchten" ontbreken zou [2]). Hun daarom, die beweerden dat dansen „inde Schriftuere" niet verboden werd en eene zaak was van „middelmaetigh" of ondergeschikt belang, gaf Voetius te verstaan, dat zij misschien gelijk hadden naar de letter; doch dat in dit geval uitsluitend rekening moest worden gehouden met den geest der Heilige Schrift [3]). Wanneer anderen opmerkten, dat een der-

---

weegen sijn lichtveerdigh dans-school-houden het avondtmael des Heeren was opgeseijt, versoeckende sijne oude attestatie met welcke hij van den Haeg was gecomen weder te mogen crijgen. Is verstaen datmen hem sijne attestatie geensins sal wedergeeven alsoo hij sigh door so schandaleusen ende lasterlijcken bedrijf der attestatie hadde onweerdich gemaeckt". *Not. Utr. kerkr.*, 6 April 1646. Vgl. daarmede die van 8 Juni dito: »Heeft d. Suavius voorgestelt, dat in sijn quartier gevonden is seeckere lidmaet, huisvrouw van een dants-meester, daer over sijn e. den kercken-raet gevraegt hebbende, is daer over geresolveert, dat haer ernstelick werde aengesegt de onwettelickheyt van haers mans beroep; ende derhalve sij moste erkennen ende bethoonen haer misnoegen in sulcken bedrijf, so sij ten avontmael gaen sal".

[1]) »Dewijle dese vergaderinge met droefheijd is voorgecomen datmen met publijcque biljetten aen alle hoecken vande straten heeft sien aengeplact datter dansserijen, nieuwe cluchten ende diergelijcke sullen gedaen ende vertoont werden ende sulcx met consent vande achtb. magistraet, is goetgevonden datmen sulcx met ernst de e. heeren ende int bijsonder den burgermr. sal remonstreren, met versoeck dat niet alleen de voors. onbehoorlicke lichtverdicheijt maer oock die publijcque billetten met den eersten mogen gesteuijt ende geweert werden". *Not. Utr. kerkr.*, 29 Juli 1644. Vgl. daarmede *Not. Utr. vroeds.*, 15 Juli 1644.

[2]) Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 336—344. Vgl. *Kort tract.*, blz. 62—86.

[3]) »Non damnantur in Scriptura: ergo sunt adiaphorae. *Resp.* Antecedens negatur; et contrarium constat ex rationibus nostris supra allatis. Quod si velint, non condemnari exserte et *κατὰ τὸ ῥητόν*; regerimus, idem

Digitized by Google

gelijk vermaak niet uit zichzelf en uit zijn eigen natuur tot slechte daden prikkelde of vervoerde, en men dus, het misbruik wegnemende, het gebruik diende te laten blijven, dan stelde hij hiertegen over, dat men, ja, in het afgetrokkene „soude konnen versieren ofte begrijpen een dans, welcke van alle quaet afghescheyden ware"; doch men behoorde niet zoozeer te letten op hetgeen gebeuren kon als wel op hetgeen metterdaad placht te geschieden. De regel: het misbruik keeren en het gebruik volgen, was enkel van toepassing, waar het gold „nootsaeckelijcke ofte door sich selven seer nuttige dingen". Hiertoe nu behoorden de bals niet. Uit dien hoofde achtte hij het raadzamer ze geheel te laten varen. En gesteld, iemand toonde zich standvastig genoeg om aan de booze neigingen zijns harten „geen plaetse te geven", dan nog handelde hij door niet te dansen in 't belang der „conscientie ende saligheyt" van anderen, die zwakker waren dan hij [1]).

Werd voorts door sommigen met allen nadruk bepleit het goed recht van de gewoonte [2]), dezen herinnerde Voe-

---

excipi posse de millenis aliis conscientiae casibus circa facta quotidie et in infinitum emergentia; immo et de nonnullis dogmatis". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 336. Vgl. *Kort tract.*, blz. 62.

[1]) »Alsoo dat danssen van de ledematen seer scandaleus is, is geresolveert datmen deselvige door d. praesidem, scribam ende den ouderling vant quartier ernstelijck sal vermanen om van sulckx te willen haer onthouden, ende andere doch sulck een droevich exempel niet te geven". *Not. Utr. kerkr.*, 16 Jan. 1640.

[2]) Vooral deden dit Roomsch-katholieke schrijvers als Sylvester, Azorius, Cajetanus en anderen. Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 338. Vgl. *Kort tract.*, blz. 68—69 en Jac. Borstius, *Predicatie*, enz., blz. 47—48: »En om dat een saecke by veele inde gewoonte is geraeckt, daer uyt ende volght dan noch niet datse goed is, en wel bestaen magh. Want vloecken en sweeren, sabbathbreecken, dronckendrincken, proncken, tuysschen ende dobbelen, vastelavond ende kermisse houden, is oock de gewoonte door 't heele landt, ist daerom te beter? De gewoonte is dicwyls een voorvechter des satans, ende een konstigh vogel-vanger voor de hell, die de werelt-kinderen verleyt,

Digitized by Google

tius, hoe men „tegens de blancketselen der quade casuisten stellen moest, dat Christus niet gheseydt en hadde dat hy de ghewoonte, maer de waerheydt was"; terwijl Utrechts hooggeleerde geheel in denzelfden geest hun, die betoogden dat het veiliger heeten mocht „op een maeltijt te danssen, als droncken te sijn", den ernstigen raad gaf, uitsluitend „met godvruchtighe bekommernissen, ofte ten minsten met eerlijcke exercitien ende oeffeninghen" zonde en ongerechtigheid te bestrijden. Wie anders deed liep gevaar, ziekte door ziekte te willen genezen, én op die manier zou het remedie allicht erger worden dan de kwaal [1]).

Gelijk bij ieder Zaterdagsch college, eindigde Voetius zijne disputatie met enkele geschilpunten op te geven, die dan namens hem zelven door den respondens beantwoord en, zoo nòodig, min of meer uitvoerig verdedigd werden [2]). Tot die „problemata" behoorde o. a. het „vraegh-stuck", of er wel bezwaar kon wezen tegen den kunsteloozen ronde- of boerendans [3]), door mannen en vrouwen te zamen uitgevoerd; met „alleenlijck statighe ende sedighe treden, ende bewegingen des lichaems", zonder „swieren ende capriolen"; ook zonder

---

ghelijck de Sirenen de schippers op een klip of drooghte brengen door haer soet gequeel. Als de quade ghewoonte slechts een wenck geeft, en op de fluyte speelt, soo syn alle lichtveerdige terstond gereedt te danssen, en passen daer op als de quartel op het beentje; ende soo is de quade ghewoonte niet beter als een trompetter of trommelslager van den oversten der duyvelen, om veel zielen onder syn gebiedt te brenghen".

[1]) Er volgen nog negen »objectiones", aan de reeds vermelde min of meer gelijk. Bijzondere opmerkzaamheid verdient wellicht de dertiende tegenwerping, aldus luidende: »Exempla saltationum ex scripturis, Exod. 15 vs 20; 2 Sam. 6 vs 14 et approbatio earundem Eccles. 3 vs 4 eas probant. *Resp.* Exempla illa nihil faciunt ad hodiernas saltationes, de quibus controvertitur, ut patet textum modo inspicientibus". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 342—343. Vgl. *Kort tract.*, blz. 82—83.

[2]) Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 344—349. Vgl. *Kort tract.*, blz. 86—100.

[3]) »Met den rondedans eindigden, schoon bij name door de kerk verboden, aanzienlijke en burgerlijke gezelschappen". Schotel-Rogge, *a. w.*, blz. 280.

Digitized by Google

„onbetaemelijcke ende lichtveerdighe bootseringen, opheffingen van vrouwen [1]), omhelsingen, kussen ende diergelijcke meer"? Het met redenen omkleede antwoord hield in, dat ze liever niet moesten plaats hebben [2]). Een tweede vraag luidde: of de kerk, bij wijze van toelating en oogluiking, aan „de groote heeren ende voorname mannen" niet iets meer in deze vergunnen kon dan aan hare overige lidmaten? Opnieuw volgde eene ontkenning; immers, dat ware „de religie een wassen neuse maecken; item de persoonen aensien".

Nog werd — om maar niet meer te noemen — in bedoelde „problemata" gevraagd, op welke manier de „dansseryen" het best uit de christen-gemeenten mochten geweerd worden? De respondent herinnerde hier aan de kerkelijke „middelen ende remedien", zooals die gelegen waren in „eendrachtige ende eenmoedighe bestraffinge der selver in praedicatien ende catechizatien"; aan de „stipulatie ofte toeseggingе van expresse beloften" bij onderzoek en aanneming der toekomstige lidmaten [3]); aan de „dreyghementen ende waerschouwingen", zoo in het bijzonder als in het openbaar [4]); aan de kerkelijke tucht ten laatste,

---

[1]) Zie zulk eene »opheffing" van vrouwen, onder het dansen, afgebeeld bij Schotel-Rogge, *a. w.*, blz. 279.

[2]) De dansen, door Voetius toegestaan, waren: »gepaste danssen van mannen met mannen, van vrouwen met vrouwen; ofte oock een betaemelijcken dans van een ghetrouwt man met sijn eygen vrouwe alleen sonder aenschouwers aengerichtet sijnde". *Kort tract.*, blz. 28. Vgl. *Dispp. select.*, t. IV, p. 330, en *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 146—148.

[3]) Zie *Not. Utr. kerkr.*, 6 Febr. 1640.

[4]) »End op dat niemant der lidtmaten eenige ignorantie mach hebben te pretenderen, is goet gevonden, dat men dese remedien daerteegens sal gebruicken. Vooreerst sal men bij d'aenneminge der lidtmaten van nuij voortaen met allen eernst alle de aenkomende personen waerschouwen haer van dansen te wachten. Daerbenevens salmen sulx inde visitatie aen sodanige daermen sulx vermoedet ooc bekent maecken; diesgelijcks sal het van alle predicanten bij d'aldereerste occasie in haere predicatie mede geschieden. In alle manieren door sulcke weegen haer bekent

Digitized by Google

geoefend door „op-schortinge ende af-houdinghe" van de avondmaalsviering [1]). Dit alles te zamen zou „een generael remedie" blijken, met welker hulp „het dans-quaet" te midden der Christelijke gemeenten, die daaraan onderworpen waren, binnen korten tijd moest „versterven" [2]).

Niet minder beslist dan het vonnis, door Utrechts hoogleeraar uitgesproken over „het dansen", klonk in de tweede disputatie zijn oordeel over „de comedien" en al wat daarmede verband hield [3]).

---

maeckende, dat so sij haer in sodanige dansserijen komen te verloopen, dat sij dan vant aventmael des Heeren met kennis des kerckenraets sullen afgehouden werden". *Not. Utr. kerkr.*, 12 Febr. 1644.

[1]) »Naer aenroepinge van des Heeren naem, is van d. praeside en scriba rapport gedaen van die verrichtede commissie aen de respective kerckenraeden vande Fransche en Engelsche gemeinte, en is seer geerne verstaen, dat sich de voors. kercken-raeden tot weeringe der erchlicke dansserijen in balletten, baelen end diergelijcke vergaederingen ten vollen met den Duytschen kerckenraedt conformeert, beloovende tegens sodanige kercklick te sullen procederen naar behooren. Is ooc met contantement gehoort, dat de achtbare heeren magistraten bij provisie ijts gedaen hebben tot weeringe vande voors. schandelicke balletten, baelen en diergelijcke lichtveerdige tsamencompsten, end dat haere achtbaerheden noch voor hebben noch meerder ordre daertegens te stellen, die men met verlangen verwachtet. Tott stoijtinge en weeringe vande voors. lichtveerdige ende onstichtelicke dansserijen in balletten, baelen end diergelijcke tsamencompsten tot sulcken eijnde aengestelt hebben die broederen des kerckenraets eenpaerlick geresolveert, datsij inhaereren haere voorgaende resolutie den 2 Aprilis 1640 over de dansserijen eendrachtelick genomen en daerbij expresselick geresolveert, datt al de geene, die lidtmaten deser gemeinten sijn end in de voorgemelte dansserijen haer komen te verloopen de facto vant' gebruick des h. aventmaels sullen affgehouden werden". *Not. Utr. kerkr.*, 9 Jan. 1643.

[2]) Voet., *Kort tract.*, blz. 97—98. Vgl. *Dispp. select.*, t. IV, p. 346—347: »Quod instar panaceae erit, cujus ope omne malum choreuticum in ecclesiis illi obnoxiis, brevi tempore demori necesse est. Quod si quis nolit promittere, nullo negotio remitti potest; uti memini, alicubi ante annos non ita multos hoc factum".

[3]) Zie Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 356—385. Deze disputatie bestaat uit twee deelen; pars prima werd gehouden 14 Oct. en pars altera 21 Oct. 1643. Het vermelden van Vondels »Lucifer" (zie hieronder, blz 247, aant. 3) bewijst, hoe, ten behoeve der latere uitgave, door Voetius het een en ander aan zijne disputatie is toegevoegd. Vgl. Schoock, *Exer. variae*, p. 499—515, handelend »De comicis et tragicis spectaculis". Ook in dezen verschilden naderhand beiden, leermeester en leerling.

Digitized by Google

Hierbij wees Voetius eerst vluchtig op het verschil tusschen gewijde en ongewijde schouwspelen, en handelde vervolgens meer in het breede over de vraag, of het geoorloofd was, zoowel om dramatische stukken ten tooneele te brengen als om hunne opvoering bij te wonen, en, indien ja, van welk soort van drama's dit dan gold?

Reeds aanstonds werd iedere vertooning afgewezen, waarvoor de Heilige Schrift de stof had geleverd [1]). Dergelijke onderwerpen dienden behandeld op den preekstoel [2]). De goddelijke dingen boden wel in ruime mate geestelijk en bovenaardsch genoegen, doch waren niet bestemd tot prikkelen en streelen van den zinnelijken lust. Ook mocht of kon geen mensch door zijn spreken en doen, evenmin als door zijne gebaren, uitbeelding geven aan de persoonlijkheid Gods; noch aan die van den Christus; zelfs niet aan die der profeten en apostelen [3]).

Uit dien hoofde achtte Voetius het alleszins prijzenswaard, dat de „rhetorijckers"-voorstellingen, zoowel de passiespelen en mysteriën [4]) als de comediën en esbatte-

[1]) Tot bevestiging van deze uitspraak volgden hier niet minder dan negen beweegredenen.

[2]) »Deus voluit res divinas et sacras verbi praedicatione et sacramentorum administratione ad vivum exhiberi (Galat. 3 vs 1) primum auditui externe (Rom. 10), et per auditum menti interne. Hancque artem dramaticam exemplo Christi a ministris ita adhibendam esse (Matth. 7:28, 29; Luc. 4:22, 32; Ps. 45:3) ut rapiant animos auditorum". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 360.

[3]) »Agantur tragoedia e. gr. Adamus exul Grotii, Christus patiens Nazianzeni aut Grotii, Jephtach et Johannes Baptista Buchanani, Abrahamus sacrificans Bezae; comoediae aliquot Georgii Macropedii (inter quas Jesus scholasticus) et omnes comoediae Schonaei tit. »Terencii Christiani" editae, Cornelii Laurimanni Esther. Agatur tragico comedia Jobi (quam ego adolescens Leidae a circumforaneis histrionibus Anglis actam memini), et tragoedia lapsus angelorum in theatro Amstelodamensi ante annos aliquot horribiliter acta (t. w. Vondels »Lucifer", in 1654 voor het voetlicht gebracht, doch waarvan de opvoering weldra verboden werd); quo modo haec sine nominis divini profanatione agi potuerunt". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 361.

[4]) »Haec imprimis applica ad dramata et repraesentationes passionis,

Digitized by Google

menten, met eene, gelijk het heette, zedelijke strekking, maar die veelal plat en grof van vorm bleken, indertijd door verschillende synodale [1]) en consistoriale resolutiën [2]), — welke zoo noodig door den arm der overheid werden gehandhaafd — hier te lande verboden waren [3]). Ook de

---

sepulturae, resurrectionis, ascensionis Christi, et missionis spiritus sancti, ut etiam ad ludos Mariarum; quae parentes et senes stante Papatu se spectasse, nobis olim narrarunt". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 362.

[1]) Van de particuliere synoden, in welke hier te lande over de comediën was gehandeld, noemde Voetius, *Dispp. select.*, t. IV, p. 375, o. a. die van Noord-Holland, te Amsterdam, in 1583, art. 5 (zie dr. J. Reitsma en dr. S. D. van Veen, *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren* 1572—1620, dl. I, blz. 118); die van Zuid-Holland, te Delft, in 1596, art. 30 (zie *a. w.*, dl. III, blz. 72); die van Zeeland, te Tolen, in 1602, art. 42 (zie *a. w.*, dl. V, blz. 57, vgl. blz. 87); die van Zuid-Holland, te Delft, in 1607, art. 32 (zie *a. w.*, dl. III, blz. 273); te Den Haag, in 1634, art. 60; te Gorcum, in 1642, art. 47 en te Leiden, in 1649, art. 17. Zie, voor de drie laatstgenoemde synoden, hierachter, bijlage LXXVIII.

[2]) Bij afwezigheid van Utrechts eersten burgemeester, mr. Dirck de Leeuw, had de tweede burgemeester, mr. Dirck de Goyer, in Juni 1662 aan eenige comedianten, die »Het ontzet van Leijden" vertoonden, namens de vroedschap verlof gegeven bedoeld stuk te spelen, waarop het consistorie de magistraat verzocht, haar consent te willen »innehouden". Toen dit echter niet geschiedde, remonstreerde de kerkeraad bij de stedelijke regeering; hetgeen, na veel tegenstribbelen, toch eindelijk ten gevolge had, dat de verdere opvoering werd tegengegaan. Zie *Not. Utr. kerkr.*, 2 en 30 Juni; 8 en 15 Sept.; 3, 10 en 17 Nov. 1662. Vgl. daarmede o. a. *Not. Utr. vroeds.*, 21 Juni 1649, en Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 376: „Praxis politiarum reformatarum, etiam in nostro Belgio; ubi omnibus fere ex civitatibus exulant, nominatim ex inclyta hac urbe Ultrajectina. Excepto, quod annis 1662. aut 1663. et hic, et in variis Hollandiae civitatibus nescio quam recidivam aut eclipsin passi sint aliqui senatores, ut exclusos tot annis circumforaneos et mercenarios histriones tunc admitterent; frustra monentibus et obtestantibus verbi ministris, et reclamantibus inter senatores, quorum melior sententia menti". Niettemin was de uitkomst eene andere, dan Voetius den lezer deed gissen.

[3]) »Alsoomen ontrent de Bilt nederlantsche comoedien begint aen te rechten, nemen over, de heeren Nellensteyn, Domburg, Gruter, 't selve met de ed. achtb. magistraet te communiceeren; ende in naeme van dese vergaederinge te versoecken, dat sulx mach belet, ende verboden worden". *Not. Utr. kerkr.*, 31 Mei 1652. Vgl. daarmede die van 7 Juni: »De comedianten sijn gestuijt ende verhinderdt; waer voor de heeren broederen magistraetspersoonen sijn bedanckt". Zie ook hierachter, bijlage LXXIX.

Digitized by Google

dramatische stukken, uit heiligen-legenden en martelaarsboeken geput, moesten liefst onopgevoerd blijven; evenals die, waarbij de Heidensche goden en godinnen eene min of meer belachelijke rol vervulden. Eindelijk dienden nog te worden afgekeurd alle satirieke blijspelen, omdat deze niet zelden gansch onschuldige lieden uit staat of kerk, onder hunnen eigen of onder een verdichten naam, scherp en bitter over den hekel haalden [1]), en dit, terwijl deze doorgaans met vertooners en toeschouwers beiden, tot dezelfde Christelijke gemeente behoorden [2]).

Wat betrof de „comedien", waarin historische karakters uit vroegeren en lateren tijd optraden; groote mannen of vrouwen, kloeke helden of heldinnen, van wie beurtelings de rechtschapenheid en de goede trouw, de edelmoedigheid en de liefde, de omzichtigheid en het geduld, de vrijheidszucht en meer andere goede hoedanigheden, op het tooneel aan „allerley stants-personen" [3])

---

[1]) »Venit nunc in mentem comediae anno 1629. in Belgio alicubi actae et typis editae, tit. Kalfs-val, id est, Casus vituli; hoc est Calvini, Calvinistarum; quo nomine a Remonstrantibus, post annum 1619. ornatae fuerunt ecclesiae reformatae in Belgio. Sed quocunque modo ministerium ab ingrato mundo indigne habeatur, ministri per bonam per malam famam instent operi suo: Deus est, eritque clypeus eorum et merces valde magna". Voet., *Polit. eccles.*, t. II, p. 336. Zie omtrent het hier genoemde tooneelstuk: »Kallefs-val, speelghewijs voorgestelt den 1 Junij anno 1628", wat J. H. Rössing daarover heeft bericht in het *Nieuws v. d. Dag* van 8 Dec. 1906.

[2]) Bovendien keurde Utrechts hoogleeraar de satirieke blijspelen af: »Quia alia remedia sive politica sive ecclesiastica privatim publiceque adhibenda sunt; quibus malum non exasperetur, et proximus lucrifiat. Quia tales comoediae discordiarum, contentionum, et factionum incentiva sunt, et pacem reipublicae atque ecclesiae graviter perturbant. Cum peccata occulta in theatrum protrahuntur, et sic divulgantur. Quod est contra caritatem, quae operit multitudinem peccatorum. Cum magistratuum actiones promiscue scenis agitantur; apud cives suos; et cum antecessores in ecclesia, qui Christum vere praedicant, quamvis forte non ita ἀγνῶς deridendi prostituuntur; atque adeo semina seditionum, ὀχλοκρατίας, ἀναρχίας sparguntur". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 364—365.

[3]) Zie *Not. Utr. kerkr.*, 8 Sept. 1662.

Digitized by Google

ter navolging werden voorgesteld, tegen die onderwerpen op zich zelve had Voetius niet het minste bezwaar [1]). Maar des te strenger vorderde hij, dat met de stof de vorm in overeenstemming zou wezen. Dringend klonk daarom zijn eisch, dat uit deze „esbattementen" moesten verdwijnen „alle bootseeringhe, die van mans ende vrouwen t'samen ghepleecht werden; alle profanatien van Godts heyligen naem; alle eed-sweeringe met opstekinge der vingeren; alle schrickelycke vloecken; alle ijdele vertooningen ende onbehoorlijckheden, die niet anders en konden veroorsaken in den aenschouwers, ende wel met namen in de jonge jeugt, als verquistinge van tijt ende gelt, bedervinge van goede seden, verwilderinge des levens, verstickinge van 't saet des Goddelijcken woorts, wtblusschinge van den geest ende bedroevinge der vromen" [2]). Aangezien het echter voor auteurs en acteurs beiden ondoenlijk scheen met bovengenoemden eisch naar behooren rekening te houden, achtte Voetius zich niet gerechtigd in dezen iets meer toe te staan dan alleen, dat enkele, daarvoor bijzonder geschikte en met zorg uitgekozen schouwspelen als hulp- en leermiddelen gebezigd werden ter oefening in de welsprekendheid [3]).

De hoogleeraar besloot zijne tweeledige disputatie

---

[1]) »Comoedias historicas, quae gesta fortium virorum, et exempla heroicarum virtutum e. gr. justitiae, fortitudinis, prudentiae, liberalitatis et magnificentiae, amicitiae, clementiae, fidelitatis (omnes enim virtutes theologicas aut ethicas hic non admitto), quod ad materiam non esse in se et per se illicitas, siquidem forma dramatica mutetur; hoc est, si absint larvae, foeminae viris permixtae, viri foemineo scemate, abusus nominis divini, satyrae seu comoedia vetus, μωρολογίαι, et joci illiberales, saltationes cum tota natione ac choragio thymelicorum, morionum, et similium". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 365.

[2]) Zie *Not. Utr. kerkr.*, 8 Sept. 1662.

[3]) Wat den hoogleeraar niet belette, aan het slot van zijne beschouwing te verzekeren: »Certum tamen est nec rempublicam nec ecclesiam quidquam dispendii facturam, si abstineatur". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 366.

Digitized by Google

over de „comedien" met een ernstig woord tot ieder, onverschillig wie, om zich toch niet te bezondigen aan het goddelijke en heilige, door de tooneelisten met geld te ondersteunen, stukken voor hen te schrijven, die met hen in te studeeren, of ze op eigen kosten voor „de gemeene borgerij" te doen opvoeren; — met eene strenge waarschuwing, aan de predikanten in de eerste plaats, om dergelijke vertooningen, als zijnde „die rechte scholen van ydelheydt ende aenritselen van onkuysheydt" [1]), nimmer, ook niet binnenshuis, aan te richten of bij te wonen; — met een scherp vermaan eindelijk, bestemd voor de overheid, om „alle insolentien, 't sy van comedien of tragedien, van sulcke pernitieuse effecten en vruchten, als geseyt was, door der selver auctoriteyt en macht, in tijt en wijle met vigeur tegen te gaen ende te weeren wt de palen van hare jurisdictie" [2]).

Het practisch-theologische vraagstuk, door Voetius in zijne derde disputatie, die van 28 October 1643, aan de

---

[1]) Irenaeus Poimenander, *Absaloms-hayr*, blz. 4. Vgl. daarmede Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 366: »Sed tamen nec conveniunt comoediae amatoriae: quia tutum non est coram quibusvis spectatoribus, praesertim puellis et adolescentulis artem et formam amandi publice referri. Honesto pudore et silentio tegi debent amorum tum actus tum progymnasmata, si quae sint lege divina et naturali concessa. Si quae exorbitant, ne quidem ista nominanda sunt; nedum ad vivum exprimenda".

[2]) Zie *Not. Utr. kerkr.*, 8 Sept. 1662; Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 378. De magistraat echter gaf niet zelden den comedianten tot spelen verlof; zoo niet »by avont ofte by nacht", dan toch »by dage". Als bewijs diene het volgende, getrokken uit de *Not. Utr. vroeds.*, 4 Juni 1649: »Gehoort de lecture vande requeste vande Fransche comedianten van syn Hoocheyt neffens desselfs voorschryvens, heeft de vroetschap ten respecte vande intercessie van syn Hoocheyt hemlieden geconsenteert by provisie ende tot wederseggen alhier te ageren eenige morale comedien ende tragedien mits de selve volgens hunne presentatie alvoren vertonende aende heeren tot visitatie ende examinatie van dien te committeren, ende geen obscene ofte ergerlicke farces daer by spelende, oock op Sonnendage niet agerende, ende over der armen portie accorderende met de persone daer toe gestelt". Vgl. *Not. Utr. vroeds.*, 21 Juni 1649.

Digitized by Google

orde gesteld, had betrekking op de velerlei „misbruiken" bij het genot van „spijs en drank" [1]).

Na vooraf met een enkel woord te hebben opgemerkt, hoe dit onderwerp uit verschillend oogpunt kon bezien worden, wilde hij het thans bespreken met eene ernstige verwijzing naar het zevende der Tien Geboden: voor zoover namelijk menig feestmaal, ontaardende in brasserij en dronkenschap, gepaard ging met ontucht, ten minste met losheid van zeden. Eerst zóó beschouwd, konden „weelde" en „overdaad" geacht worden mede te behooren tot de hier fel bestreden „Excelsa mundi" [2]).

Gelijk te verwachten viel, leidde Voetius het debat in met eene krachtige pleitrede ten gunste der matigheid [3]); evenwel, zonder aan te dringen op onthouding van alle dierlijk voedsel, naar het voorbeeld der Pythagoraeërs. Slechts wat de tong te sterk prikkelde of het gehemelte buitengewoon verhitte, diende zorgvuldig vermeden [4]);

---

[1]) Zie Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 385—402.

[2]) »De conviviis agi potest in prolegomenis ad secundam tabulam, seu in tit. de amore proximi; quatenus scil. reducuntur ad amicitiam ac familiarem conversationem cum proximo. Et rursum ad octavum praeceptum, quatenus reducuntur ad liberalitatem, magnificentiam, hospitalitatem, earumque opposita. Denique ad septimum praeceptum, quatenus reducuntur ad intemperantiam, et sunt incitamenta luxuriae juxta Rom. 13 : 13. Et hoc solum respectu numeramus hic abusus conviviorum, inter dicta mundi excelsa". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 385.

[3]) Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 386: »Ut modus in cibo servetur, evitanda illa quinque, quae casuistae hoc versiculo comprehendunt: praepropere, laute, nimis, ardenter, studiose", alsmede hierachter, in bijlage LXXVII, waar de Goudsche en de Utrechtsche synode van 1640 verlangen, dat er »goede ordre" zal worden gesteld op de »overdadighe maeltijden". Vgl. Schotel-Rogge, *a. w.*, blz. 321—329.

[4]) Op de vraag: »An alicui utendum sit sive alimentis, sive medicamentis, sive quasi medicamentis, quibus ad *τὰ ἀφροδίσια* magis exstimuletur" werd door den respondens, in den geest van Utrechts hoogleeraar, geantwoord: »Non conjugatum si intelligas, nefas ducimus. Conjugato omni absolute negari nequit; in casu frigiditatis et sterilitatis, idque propter generationem prolis". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 388.

Digitized by Google

een voorschrift, tevens in hooge mate van toepassing op het dusgenoemde „tabacksuygen" [1]).

Evenals de schouwspelen werden ook de gastmalen door Voetius in gewijde en ongewijde verdeeld. Bestond tegen de eerste geen bezwaar, bedenkelijker werden reeds het doopfeest [2]) en de driekoningen-avond [3]), die den overgang vormden tot de eigenlijk gezegde „bancquetten" of „delicate tractementen" [4]). Naar 's hoogleeraars meening waren deze enkel geoorloofd, op voorwaarde dat ze niet te dikwijls plaats vonden en niet te weelderig, te kost-

---

[1]) Voetius' meening over het rooken luidde: »Quamvis in se omnis tabaci usus illicitus non sit, minime tamen convenit viris honestis et gravibus (nominatim ministris aut ministerii candidatis), in conspectu aut consortio aliorum; quod hominum otiosorum et voluptuariorum non tam cibus quam fumus, et vanitas vulgo judicetur. Quamvis enim quaedam in se illicita et inhonesta non sint, non tamen ita decora sunt, nec conveniunt, nec aedificant. Usus ejus praeter medicinalem, si quis praetexatur, ad tempus scil. fallendum, aut ad sentinam humorum corporis exhauriendam, ut cerevisia ac vino impleatur, aut tantum consuetudinis ergo ac συγκαταβάσεως aut conformitatis cum fumosis tabacco-helluonibus, omnis est a malo". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 389—390. Vgl. daarmede p. 495: »Puto non minus sed etiam aliqua ratione magis contra sobrietatem peccare illos, qui tabaci fumis inspirandis et exspirandis voluptatis causa aut mala consuetudine, aut in gratiam compotorum, aut ad provocandam sitim, magnam partem diei saepe et noctis comburunt, atque adeo cum pretioso tempore fortunas, honorem, sanitatem dilapidant; ratio est, quia usus necessarius ejus tantum est ut medicamenti, cnm usus cibi et potus sit ut quotidiani alimenti". Zie ook Voet., *De lusu aleae*, p. 132, en Schotel-Rogge, *a. w.*, 382—383.

[2]) Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 391. Vgl. Schotel-Rogge, *a. w.*, blz. 43—53.

[3]) In zijne *Vragen over den catechismus*, blz. 411, rangschikte Voetius Driekoningen onder de »vette Baelsbuyck daghen". Vgl. Schotel-Rogge, *a. w.*, blz. 356—363.

[4]) Dat Voetius ook op het gebied der kookkunst, althans wat de theorie betrof, geen vreemdeling mocht heeten, valt af te leiden uit hetgeen hij schreef *Dispp. select.*, t. IV, p. 401—402: »Olim in tyrociniis studiorum ex Plauti Pseudolo act. 3, scena 2, ἀλαζονείαν antiquorum coquorum, et diffusam artis coquinariae scientiam gustare coepi. Sed ex edito anno 1613. ab Heraldo apologet. Tertulliani, ex ejusdem digress. lib. 1, digress. 3, plura de illis didici. Ante annos 32 praeter propter ex indicio amici comparata mihi la Piazza Thomae Garzoni inveni disc. 93 quam-

Digitized by Google

baar of van te langen duur bleken [1]). Ook diende aan ieder volle vrijheid gelaten en niemand tot eten of drinken gedwongen te worden [2]); terwijl de tafelkout moest bestaan uit eerbare gesprekken, nu en dan door passende liederen afgewisseld. Het was echter zijns inziens beslist ongeoorloofd om bij die gelegenheid, zooals de gewoonte meêbracht, eene gansche reeks van heildronken in te stellen [3]); geen „santeeken", geen „troyken" [4]), of „sommetgen" [5]),

---

plurima de ferculis et delitiis, nec non celebribus coquis, et scriptoribus coquinariis antiquis et recentibus".

[1]) Vgl. hierboven, blz. 252, aant. 3. »Lange ende prachtige maeltijden" kwamen ook voor op »de leijste van sonden", zorgvuldig aangelegd en bijgehouden door het consistorie van Utrechts christelijk-gereformeerde gemeente. Zie *Not. Utr. kerkr.*, 22 Nov. 1658.

[2]) De zoo even vermelde zondenlijst hield ook in »het dringen en dwingen tot drincken op de maeltijden".

[3]) Over bedoelde heildronken handelde Voetius breedvoerig in zijne disputatie »De ebrietate"; t. IV, p. 493—515. Het heette daar, p. 496, van alle toosten: »Diaboli Bacchici excelsa illa, quae Sanitates, vocant"; terwijl van p. 500—513 de »pocula boni ominis" afzonderlijk besproken werden. Onder meer deelde Voetius hier het volgende uit zijne oude herinneringen mede: »Atqui longe alia est ratio bibendi et praebibendi, in Belgarum conviviis, ubi Titius praebibit et praeit scyphum evacuando, et Maevius sequitur, eundem scyphum denuo repletum et sibi a Titio traditum evacuando .... Talia ego nostratium convivalia seu mavis symposiaca sacra inveni, cum primum ministerio ecclesiastico admoverer: talia sexennio post, ad ecclesiam patriam translatus. Quae nec doctrina nec facto, unquam probare potui aut debui: quod viderem esse fertilissimam ingurgitandi occasionem. Quod ad santeas a me descriptas, ob rationes jam expositas, hoc egi, ut ab otiosis immo et periculosis ejusmodi factis abstineretur; quamvis in agris, et apud plebejos in oppidis, usus earum tunc ita frequens non esset, ac constrictionum ad dictas responsiones". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 508. Vgl. daarmede t. III, p. 44, 47 en p. 1216—1227, passim.

[4]) Een »troyken" noemde men den heildronk, waarbij drie (trois) glazen achter elkander moesten geledigd worden. Zie Schotel, *Het maatschappelijk leven onzer vaderen in de zeventiende eeuw*, Haarlem, 1869, blz. 17—18.

[5]) Het »sommetgen" was de kus, die door den mannelijken gast gegeven werd aan zijne vrouwelijke tafelgenoot, bij het overreiken van den beker, waarmede men iemands »gezondheid" instelde. Zie Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 508. Vgl. Iren. Poimenander, *Absal.-hayr*, blz. 7, en Schotel-Rogge, *a. w.*, blz. 271—273.

Digitized by Google

voor hoe onschuldig die „gezondheden" ook veelal doorgingen [1]), mocht worden toegebracht. Immers zag hij daarin de meest gereede aanleiding tot dronkenschap, en had zulks, op zijn best genomen, allen schijn van te „symboliseeren" met Heidensche instellingen [2]).

Tot de aan het slot der disputatie opgeworpen problemen, die door Voetius' respondens beantwoord werden, behoorde hier de vraag, of het bij het geven van een gastmaal ook verboden was anderen te noodigen dan gelijkgezinden op kerkelijk-godsdienstig gebied; alsmede, of het ook ongeoorloofd moest heeten elders met niet-Gereformeerden ten feestdisch aan te zitten? Daartegen bleek in onvermijdelijke gevallen geen overwegend bezwaar te bestaan. De band der maatschappij, die iemand noopte om met andersdenkenden en andersgezinden welwillend samen te leven, kon noch behoefde door de religie verbroken te worden [3]). Zelfs den dienaren des Woords stond het vrij, zonder aan hunne waardigheid te kort te doen, zulke vriendschappellijke samenkomsten bij te wonen [4]);

---

[1]) A. C. Oudemans, sr., *Bijdrage tot een Middel- en Oudnederlandsch woordenboek*, Arnhem, 1878, dl. VI, teekent aan op het woord Sommen: »Kusjes rondgeven, naar 't getal der glazen die men dronk. Bij 't eerste glas één, op 't tweede twee, enz. Dit spel liep altijd uit op een goede verheuging, die in dartele dansen of volkomen dronkenschap eindigde".

[2]) Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 500. Met Voetius verschilde hier weder in gevoelen zijn vroegere leerling en geestverwant, Mart. Schoock (zie *Exerc. variae*, p. 285—307, handelend »De Santeis"), ofschoon deze echter al aanstonds betuigde: »Enimvero, Deus novit, quam infestus sim horum pocilorum abusui atque ebrietati, quae committitur per illum, et quidem sub specie amicitiae et charitatis, contra legem non minus justitiae, quam dictamen ipsius naturae".

[3]) Als nadere beweeggronden daartoe werden door den hoogleeraar nog aangevoerd: »Quia Christus a talibus non abstinuit, Matth. 9; Marc. 2", en: »Quia fideles in ecclesia apostolica, extra agapas subinde talibus conviviis interfuerunt, idque non improbante apostolo, 1 Cor. 10:27". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 395.

[4]) In dit opzicht stemde Voetius met Schoock overeen; zie diens *Exerc. variae*, p. 273—284.

Digitized by Google

maar toch zelden en met omzichtigheid. Of was hun tijd, wel beschouwd, niet te kostbaar om daarvan telkens een gedeelte af te nemen voor het aanzitten bij gastmalen? Kon ook te groote gemeenzaamheid jegens hunne medegenoodigden, dezen geen aanleiding geven tot geringschatting van hun persoon, en zoodoende de kracht verzwakken van hun voorbeeld of vermaan? Daarenboven, door gestadig den feestdisch der meergegoeden en rijken te deelen, maakten zich predikanten allicht verdacht of hatelijk in het oog der arme en minder vermogende lidmaten hunner gemeente, of stelden zij zich bloot aan velerlei valstrikken, hun trouwe plichtsvervulling of hun kloeke rondborstigheid in het spreken gespannen [1]).

Na nog te hebben opgemerkt, hoe de „sumptuose" begrafenismalen dienden vervangen te worden door eene op hoogst-eenvoudige wijze voor bloedverwanten en vrienden toebereide tafel, en hoe het voor „ingetogen" christenen zoowel onvoegzaam als ongeoorloofd was, kroegen en kaatsbanen, gaarkeukens en „gemeene" herbergen te bezoeken [2]), maakte Utrecht's theologiae professor aan

---

[1]) Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 396. Vgl. *Polit. eccles.*, t. II, p. 306—308, waar hij de vraag opwerpt: »An dignitati ministerii optime consulatur, si ministri cum honoratioribus, aut cum potentioribus in hoc saeculo familiariter conversentur?" en, in dezer voege, haar beantwoordt: »Distingue honoratos; et familiaritatem, cum iis. Sunt enim alii vere pii et pietatis zelotae, alii μόρφωσιν pietatis habentes, alii dissolute viventes, aut saltem intercutium vitiorum, quibus scatent, satis suspecti; alii a vera religione alieni, et falsam aperte profitentes. Familiaritas, haut aliter ac amicitia, alia est utilis; alia jucunda; alia honesta. Haec est, quae instituitur, exercetur, et observatur pietatis scil. promovendae, et mutuo spiritualibus charismatis communicandi, aut saltem negotia ac causas ecclesiarum, pauperum, afflictorum commendandi causa". In vijf »conclusiones" wordt dan die »responsio" door Utrechts professor verder uitgewerkt. Zie ook p. 429—430.

[2]) »An ministris" — zoo luidde het in de disputatie — »liceat uti tabernis? Resp. Neg. Nisi forte peregrinantibus, et in casu necessitatis;

Digitized by Google

de debatten een einde. Met de „Excelsa mundi" echter had hij nog niet afgedaan. Veertien dagen later werden, weer in eene dubbele disputatie, de „weelde" en „pronkzucht" in „kleeding, woning en huisraad" onder handen genomen [1]).

Als ter inleiding merkte hier Voetius op, hoe 's menschen gewone kleedij niet anders ten doel had dan het bedekken der naaktheid [2]) wegens het gevoel van schaamte, door Adams val bij dezen gewekt en ook zijne nakomelingschap bijgebleven; — hoe ze tevens dienen moest om het lichaam te vrijwaren voor de onaangename en niet zelden schadelijke gevolgen eener wisselende weêrsgesteldheid; — hoe ze bovendien op voegzame wijs het mannelijk geslacht behoorde te onderscheiden van het vrouwelijke; en, ten laatste, uiterlijk teeken kon zijn van den stand en de waardigheid, door iemand ingenomen of bekleed te midden van wereld en maatschappij [3]).

Vervolgens poogde hij het een en ander vast te stellen aangaande gebruik en misbruik der kleeding. Evenmin als men voor zijn levensonderhoud uitsluitend was aangewezen op veldvruchten en een dronk waters, maar het ieder vrijstond ook brood te eten en wijn te gebruiken, evenmin was het verboden zich in een fraaier gewaad te steken dan het alledaagsche; echter met dien verstande, dat zulks niet moest geschieden uit ijdele pra-

---

cum nulla alia hospitia aut diversoria habentur, aut saltem ipsis non patent". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 400.

[1]) Zie Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 403—429. Vgl. daarmede Schooks opstel »De vestibus, et luxu circa illas", in diens *Exerc. variae*, p. 370—389."

[2]) »Imprimis ad evitandas occasiones et allicia libidinis." Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 406. Op een geheel ander standpunt plaatst zich hierbij Mart. Schoock, handelende »De denudatione colli, partiumque vicinarum"; zie diens *Exerc. variae*, p. 389—402.

[3]) Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 404.

Digitized by Google

lerij, of om den naaste te misleiden door het voeren van eenen staat, veel hooger dan afkomst, rang en middelen toelieten [1]).

Over het algemeen genomen, achtte Voetius het raadzaam, dat meer werd gelet op de eischen der gezondheid dan op die van uitwendigen tooi [2]). Wat de vrouwelijke kleedij aanging, zoo had deze mèt den boezem ook hals en schouders te bedekken [3]); geen opengewerkt keursje,

---

[1]) Voet., *Dispp. select.* t. IV, p. 408. Vgl. Iren. Poimenander, *Absal.-hayr*, blz. 94. Ook het consistorie liet zich nu en dan hieraan gelegen zijn. »Tegens exorbitantien inde kleederen, het dragen van fulp in geringe personen, wyde broecken der mannen, etc. salmen ernstlyck waerschouwen in publycke predicatien, en bysondere huysbesoeckingen". *Not. Utr. kerkr.*, 25 Juli 1659. Vgl. daarmede die van 8 Mei 1665: »Sullen de predicanten indachtich wesen soo in publijcke predicatien als in particuliere aenspraken te bestraffen de langh-slepende kleederen der vrous-personen"; en die van 24 Maart 1673: »Seker lidtmaet, wiens dochter verre boven staet gekleedet gaet, sal vermaent worden, dat sy dat trachte te verbeteren, of dat anders de kerckenraedt het selve niet soude konnen verdragen".

[2]) Dat de leden van Utrechts christelijk-gereformeerde gemeente zulke vermaningen en wenken niet altijd goed opnamen, blijkt o. a. uit Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 414: »Sunt qui objiciunt censorum quorundam querelas de luxu et vanitate in vestibus esse meram μωροσοφίαν, Pharisaicam praecisitatem, ac desinere tandem in superstitionem". Vgl. Iren. Poimenander, *Absal.-hayr*, blz. 7: »Eertijdts hebben de predikanten ons willen besnyden in onse exercitien van recreatie, ... nu willen sy ons in onse kleederen, soo in de stoffe, als in de coleuren ende faetsoenen besnyden". Zie ook *Not. Utr. kerkr.*, 4 Juli 1662: »Ds. Bogardus rapporteert dat iemand niet verstont dat syn vrou eenige kerckelijcke wetten sich onderwierp, daer men de menschen soo veegde (dit was syn woord)".

[3]) »Ne vestes fenestratae sint, ut nudum corpus, aut fenestratum et quasi transparens lineum immediate corpus tegens, et per illud aliqua pars corporis alicubi transpareat. Ne sint nimis curtae, aut aliqua parte, saepe dimidia, resectae, ut partes corporis denudatae appareant; quas omnes tegendas docet ipsa vestium natura". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 409. Vgl. daarmede p. 419: »Quaest. An licita sit ea forma vestium, quae nonnullas partes corporis tegendas exhibeat plane nudas, aut quae saltem ita tegat, ut transpareant; e. gr. foeminarum mammas, aut humeros, aut partem dorsi? Resp. Neg. rationes contra nuditatem supra allatae, huc applicandae". Zie ook Iren. Poimenander, *Absal.-hayr*, blz. 47: »Gelijck sommige juffrouwen inden Hage, om de erghernisse te vermyden van eenige slechte luyden (d. i. van den minderen man), hare borsten decken, als sy inde kercke zijn, maar sy ontdecken deselve, als sy te Hove

Digitized by Google

geen doorschijnend „camerijcx doecxken" mocht gedragen worden [1]). Voorts moesten achterwege blijven alle kwikjes en strikjes, alle kapjes en flapjes, alle boordjes en zoompjes, alle lintjes en kwastjes [2]). Bij het „habyt" der mannen behoorde men steeds te zorgen, dat dit het gewaad der vrouwen niet nabootste of navolgde, door geen helle en bonte kleuren opzien verwekte, en niet te veel tijd vorderde om het aan te trekken [3]).

Op de vraag, bij deze gelegenheid gedaan, of het noodig was dat de dienaren des Woords in hun gewonen en dagelijkschen omgang, ten minste gedurende het uitoefenen hunner ambtsbezigheden, door eene eigene, voorgoed aangenomen kleederdracht zich van andere personen onderscheidden, verklaarde Voetius' respondens dit — ofschoon hij het verkieslijk achtte — voor niet noodzakelijk. Immers had God in de Nieuw-testamentische zendbrieven, aan Timotheüs en aan Titus gericht, die beide meer in het bijzonder handelden zoo over het karakter als over de vereischten tot de evangeliebediening, daaromtrent

---

gaen, of als sy op eenighe bancquetten, of baladen, of in de comedien, ghenoodicht zijn of oock inde ghemeene conversatie"; en *Not. Utr. kerkr.*, 31 Maart 1662: »Is van joffr. Kinsky ingebracht dat sy seer ydel ende met naackte leden, oock in de Christelycke vergaderingh te voorschyn comt; sal daerover aengesproocken worden".

[1]) Zie Schotel-Rogge, *a. w.*, blz. 134, en Iren. Poimenander, *Absal.-hayr*, blz. 299: »Sien wy niet, dat sommighe haren hals ende boesem soo bedeckt hebben, datmen die evenwel sien kan dwars door het flours? Ende het en schildt niet vele, of het schijnt, dat sommighe noch lust hebben, om haerselven wat meer te ontdecken". Vgl. blz. 78.

[2]) Zie Schotel-Rogge, *a. w.*, blz. 133. Vgl. *Not. Utr. kerkr.*, 4 Oct. 1653: »Is goetgevonden inde naeste vergaederinge te sprecken van reformatie eeniger abuysen, die inde kleedinge ende uyterlycke gewaet, ofte vercierselen by sommige in onse gemeente gevonden werden".

[3]) »Breviter vestes illae posthabeantur; quae te requirunt, et servilem te reddunt, non vero tibi inserviunt..... Nec contemnenda scripta satyrica, quae vulgaribus linguis, exstant, inter quae eximium poëma nobiliss. et clariss. viri, cui tit. Het kostelijck mal, i. e. sumtuosa stoliditas", Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 411.

Digitized by Google

niets voorgeschreven [1]). Van bedoelde ambtsdragers werd slechts gevorderd, dat zij zouden uitblinken door de taal der rechtzinnigheid en schitteren door een kuischen levenswandel [2]).

Voorts mocht het geoorloofd heeten, mits op bescheiden wijze en met een nederig gemoed, zilveren en gouden verciersels, ja zelfs edelgesteenten te dragen; want, ware dit niet het geval, zoo had, naar de respondens aanvoerde, geen van deze in de Heilige Schrift kunnen vermeld worden onder de zegeningen Gods [3]).

Bij zijne twistrede eindelijk genaderd tot „woning" en „huisraad", betuigde de hoogleeraar het vreemd te vinden, dat de Roomsch-katholieke casuïsten en practische theologen zich maar zelden uitlieten over den weelderigen opschik en de steeds toenemende pracht, welke op dit gebied vielen waar te nemen. Niet, dat het zou verboden zijn, huis en hof geriefelijk en smaakvol in te richten [4]); de net-gewitte muren met schilderstukken, de pronkkamer met klavier of klavecimbaal, den tuin met fraaie en zeldzame planten te sieren [5]); doch — men diende daarin maat te houden [6]). Als bedrijvige huismoeder het grootste deel van den dag met „wryven en boe-

---

[1]) Bij het bovengenoemde kwam nog deze beweegreden: »Quia videretur hac ratione symbolizari cum vestitu ceremonialiter et typice sacro in Vet. Testamento", Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 418.

[2]) »Praeterquam quod verbo veritatis, morumque prudentia et integritate inter omnes alios ita lucere debeant, ut latere non possint (Matth. 5:14) nec egenis ejusmodi gnorismatis distingui opus habeant". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 419.

[3]) »Vide comment. in 1 Timoth. 2; 1 Petr. 3." Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 419.

[4]) »Non tantum licita sunt utensilia praecise et ad esse rei necessaria, quod ad numerum, quantitatem, materiam, formam, figuram; sed etiam utilia ad commoditatem et τὸ bene esse". Voet., *Dispp. select.* t. IV, p. 424.

[5]) Zie Schotel-Rogge, *a. w.*, blz. 13—17; 285—297; 320—332; 334—340.

[6]) Ook »overtollich huys-cieraet" stond op de zondenlijst van Utrechts consistorie. Zie *Not. Utr. kerkr.*, 22 Nov. 1658.

Digitized by Google

nen, flodderen en schrobben" door te brengen [1]); onreine tafreelen of ontuchtige figuren schaamteloos aan den wand te hangen [2]); „vuyle liedekens" te zingen of, echte „blom-gecken", tot schade van zichzelf en van anderen, allerlei kostbare tulpen te koopen [3]) — dat ging de perken te buiten en behoorde, volgens Voetius, strengelijk te worden afgekeurd.

Met die verklaring evenwel waren de bezwaren van Utrechts hoogleeraar tegen de „Excelsa mundi" nog geenszins ten einde. De laatste van het vijftal zijner disputaties bracht een geschilpunt ter sprake, dat sedert geruimen tijd vele gemoederen beroerde: „den tooi van hoofd en aangezicht" [4]).

---

[1]) »Quia homines, praesertim foeminae, et in iis imprimis nostrates, ad cultum et servitium se totas devovent, ita ut contra naturam utensilia ipsis minime inserviant, sed ipsae potius utensilibus. Quae insania desinit in idololatriam quandam, non minus ita dicendam, quam avaritia et gula. Pavimenta, postes, januae, scamna, gradus, spondae, aliaque utensilia non-utenda, cubiculorum, atriorum, vestibulorum, assiduo tot deterendis et pudendis peniculis fricantur ac teruntur, ut instar speculi splendeant; atque adeo ad Deastri cosmici et cosmetici adyta nulli, ne quidem patri familias accessus detur, nisi exutis calceis; quasi oraculum Deae Moriae simile quid dicere velit, quale olim Deus Mosi: Ne appropinques huc. Solve calciamenta tua e pedibus tuis, quia locus, super quo tu stas, terra sancta est". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 426—427.

[2]) »Probl. An picturae et tabulae quaevis promiscue in atriis et cubiculis ad ornatum suspendi debeant? Resp. Negatur de obscoenis; de nudorum virorum ac mulierum, quamvis tectis τοῖς αἰδοῖοις; de picturis Dei, trinitatis, spiritus sancti, aliisque quas vocant, sacris, idololatriae et superstitioni inservientibus, et proximo scandalum praebentibus". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 428. Ten einde binnen Utrechts gemeente »de reformatie der seden meerder voort te setten", werd door het consistorie o. a. aangedrongen op verwijdering van »naekte en onkuische schilderien". *Not. Utr. kerkr.*, 28 Juni 1665.

[3]) Zie Schotel-Rogge, *a. w.*, blz. 333.

[4]) Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 429—492. Evenals de tweede en vierde, was ook de laatste disputatie eene dubbele. Vgl. daarmede Voet., *o. l.*, t. III, p. 42—43, 54; t. V, p. 650—651, 705; en *Polit. eccles.*, t. II, p. 421—429. Zie hiertegenover Schoocks verhandeling: »De modo alendi comam, et barbam; simul de fucis" in zijne *Exerc. variae*, p. 331—370, en in zijn *Liber de bonis vulgo ecclesiasticis dictis*, praef., p. 21—50.

Digitized by Google

Over eerstgenoemd onderwerp had Hadrianus Junius eene breedvoerige verhandeling geschreven [1]). Ook was het meermalen besproken op verschillende particuliere synoden hier te lande [2]). En nog onlangs had naar aanleiding dezer twistvraag Jacobus Borstius, dienaar des Goddelijken woords te Dordrecht, eene „bondighe" predikatie gehouden [3]), kort daarop goedgekeurd [4]) en ter lezing aanbevolen door de theologische faculteit van Utrechts academie [5]). Ongeveer twee jaren vroeger, was

---

[1]) Hadrianus Junius, *De coma commentarium;* Basileae, 1556. Zie *Auctiecatal.*, p. II, theol. in duodec., n°. 254.

[2]) Bovenvermelde »hayr-quaestie" werd o. a. behandeld in 1640, op de synode te Gouda en te Utrecht, alsmede op die te Harderwijk in 1643. Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 457. Zie hierachter, bijlagen L en LXXX.

[3]) De volledige titel daarvan was: *Predicatie van 't langh hair. Over 1. Corinth. 11 : 14. Of en leert u ooc de nature selve niet, dat soo een man langh hayr draeght, het hem een oneere is? Gedaen door Jacobus Borstius, dienaer des Goddelijcken woordts binnen Dordrecht. Gedruckt int jaer onses Heeren 1645.* Een exemplaar daarvan bezit de »bibliotheca Thysiana" te Leiden, onder n°. 1043 bij andere duodecimo's gebonden.

[4]) Geheel in strijd met die goedkeuring, luidde het oordeel van andere tijdgenooten: »Indien 't waerachtigh is, 't gene op mijn rugge wort uytgeracht, soo ben ick niet beter als een boef, de snoodtste dien de son oyt magh beschijnen, of de kerck in haren boesem op-queecken, scismatijc, seditieus, scheur-maker, op-roerder, onstuymige, ende wat niet meer? Mijn naem wort als een beusel-kloot gins ende weder gekaetst tot tijt kortinge van velerley menschen. Dit heeft my ten lange lesten beweeght om op den raedt van geleerde mannen, ende op 't versoec van goede vrinden, dese predicatie (die anders al over lang had vergeten en gesmoort geweest) uit den hoeck te halen, en aen den dag te brengen, nae dat se door den geessel der tongen en scherpe laster-tanden langen tijt gehekelt is. Ick weet wel datse nu meer handen op haer hooft sal krijgen als haer eygen, ende die van hare vrienden; ende datse voor meenigh richtbanck sal verschijnen, daerse geen onpartijdigh, veel min een goet gunstigh, richter sal vinden: maer 't is my genoegh, soo mijn vrienden ende goede bekende haer herbergh geven, ende vernoeght zijn"; — aldus Borstius, *Predicatie*, voorrede, blz. 8. Naar aanleiding van die preek schreef M. A. Perk, ten jare 1896, zijn geschiedkundig opstel, getiteld: »Une question capillaire. Épisode de l'histoire ecclésiastique des Pays-Bas (1643—1645), en geplaatst in het *Bulletin de la commission de l'histoire des églises Wallonnes*; II série, tome 1, p. 186—209.

[5]) Leden dier faculteit waren op dat oogenblik Voetius, De Maets en

Digitized by Google

dit eveneens geschied met zeker „discours", getiteld „Absaloms-hayr" [1]), door Godefridus Udemans [2]), onder den schuilnaam van Irenaeus Poimenander [3]), in druk gegeven en opgedragen aan „de eerwaerdige, godtvruchtighe, hoochgeleerde, de predicanten, ouderlingen, ende diaconen, midtsgaders de gantsche ghemeynte Jesu Christi, tot Utrecht" [4]). In hunne vergadering van 20 Februari 1643 deed Voetius zijnen mede-kerkeraadsleden zesendertig present-exemplaren van bedoeld boekje toekomen; hetgeen ten gevolge had, dat aan Udemans „over sijn

---

Hoornbeeck. Hunne approbatie dagteekende van 23 December 1644. Daarbij verklaarden zij, bedoelde preek »door-lesen ende behoorlick geexamineert te hebben, ende daer inne niets te hebben konnen vinden 't welck in het minste soude smaken na eenige nieuwigheden, of eygen-sinnighe singuliere concepten".

[1]) In zijn geheel luidde de titel: *Absaloms-hayr off discours, daerinne ondersocht wordt, wat daer te houden zy vande wilde vliegende hayr-trossen, off af-hangende hayr-locken, die in onsen tijdt, van allerley mans-ende vrouws-personen, soo veyl ende sonder achterdencken gedragen worden; gestelt in maniere van tsamen-sprekinge, tusschen Absalom, Timotheus, Drusilla ende Priscilla. Door Irenaeus Poimenander. Cyprian. lib. 2. epist. 2.* Coepit esse licitum, quod publicum est. *Dat by alleman gedaen wordt, dat begintmen voor gheoorlooft te houden.* Dordrecht, 1643. Een exemplaar van dit zeldzame duodecimo-tje kwam in mijn bezit.

[2]) Zie *Gisb. Voetius*, dl. II, bijlage XXXV, en hierboven, blz. 235, aant. 3.

[3]) »Ireneus Poimenander, een man die geensins de minste is onder de helden des Heeren, moedigh in Godts wegen, ende machtigh in den strijdt" — aldus getuigde van hem Borstius, *Predicatie*, voorrede, blz. 9. In het pamflet: *Redenen bygebr. voor Mart. Schoockio*, heette het echter, blz. 60: »D. Udemannus, die in sijn oude jaeren wel degelick aengeleyt is, om de sotte grillen van het hayr te verdedigen".

[4]) Deze opdracht, ruim 13 bladzijden groot, was gedateert 1 October 1642 en geschiedde, omdat Utrechts gemeente, zegevierend »de Arminiaensche troublen" te boven gekomen, nu ook in de haarquaestie »een goet exempel moest geven, de vrome herten verstercken, de werelts-gesinde tot nadencken brengen en alle christelijcke gereformeerde kercken in ons lieve vaderlant, tot navolginge verwecken" (blz. 12—13). De approbatie, door Voetius, Meinardus Schotanus en De Maets, geschiedde 10 December daaraanvolgend. Tevens schreef Voetius den Zierikseeschen predikant bij die gelegenheid een particulieren brief, waarvan ik, door de welwillendheid van dr. H. H. Kuiper, in wiens bezit zich het manuscript bevindt, eene getrouwe copie kan geven. Zie hierachter, bijlage LXXXI.

Digitized by Google

stichtelyck werck ende yver" hartelijk „door missive" werd dankgezegd. Reden genoeg voor de meer dan gewone belangstelling [1]), waarmede Voetius' slotaanval op de „Hoochten des werelts" [2]) door het godgeleerd publiek zoo binnen als buiten de Stichtsche gehoorzaal toentertijd gevolgd werd [3]).

Bij het oppronken van „hoofd" en „aangezicht" — met

---

[1]) »Waer men hedensdaeghs komt" — verklaarde Borstius in de voorrede zijner uitgegeven preek, blz. 6 — »in schuyten ende op wagens, men hoort van het hair spreken; soo dattet schijnt dat het hair den lieden over al is in den mondt gewaeyt, ende van 't hooft op de tongh verplaetst".

[2]) Zoo vertaalde Udemans, in zijn *Absal.-hayr*, blz. 339, de uitdrukking van Voetius: »Excelsa mundi".

[3]) Tusschen 1640 en 1650 kwamen, zoo hier te lande als elders, tal van tractaatjes uit over bovengenoemde strijdvraag. Aan de zijde van Borstius, Udemans en Voetius stond ook des laatsten ambtgenoot, Carolus de Maets met zijnen, in 1650 te Utrecht verschenen kwartijn, 506 bladzijden groot, getiteld: *Sylva quaestionum insignium, philologiam, antiquitates, philosophiam, potissimum vero theologiam spectantium.* Zie Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 457, 460, 463—464. Hunne geschriften vonden besliste tegenspraak, o. a. bij de Leidsche professoren Polyander à Kerckhoven (»Judicium et consilium de comae et vestium usu et abusu, deductum ex 1 ad Corint. cap. 2; 1 ad Timoth. et Tit. cap. 2, atque 1 Petr. cap. 3", Lugd. Bat., 1644, in 12°.) en Salmasius, (»Epistola ad Andr. Colvium super cap. XI primae ad Corinth. epist. de caesarie virorum et mulierum coma"; Lugd. Bat., 1644, in 12°.), gelijk ook bij den toenmaligen regent van het Statencollegie, Hommius' opvolger, Jacobus Revius, die aldaar, ten jare 1647 in het licht zond: »Libertas Christiana circa usum capellitii defensa, qui sex ejusdem disputationes de coma ab exceptionibus viri cujusdam docti vindicantur", Lugd. Bat., 1647, in 16°. Op een soort van compromis doelden de beide »Spiegeltjens", in 1644 te Middelburg uitgegeven door Marcus Zuerius van Boxhorn; het eene »vertoonende 't lanck hayr ende hayrlocken, by de oude Hollanders ende Zeelanders ghedragen", het andere »vertoonende 't cort hayr, by de Hollanders ende Zeelanders joncst ghedragen, ende van vreemde ontleent". In zijn *Bonae fidei sacrum*, verklaarde Maresius tegenover Voetius, p. 83: »Causam capillarem commendo celeberrimis et consultissimis viris qui eam tractare coeperunt; nominatim clarissimo ac doctissimo d. Revio, quem aeque ac me fautorem luxuriae dixeris (n. Voetius), quod doctissimis suis disputationibus sex vestras praecisitates detondere ausus sit, eosque libellos quos vestro salvo conducto munitos volueratis, vestrasque theses in illorum defensionem editas, tam erudite et solide protriverit, ac libertatem Christianam in ejusmodi adiaphoris, firmissime asseruerit". Vgl. *Pedis et pediculi dial.*, p. 3—4.

Digitized by Google

deze verklaring leidde Utrechts primarius theologiae professor zijne disputatie in — hadden onderscheiden misbruiken plaats, die zéér beslist moesten worden tegengegaan. Of, zocht men niet door allerlei kunstmiddelen, van welke sommige ware kunstgrepen mochten heeten, aan voorhoofd en neus, aan kin en lippen eene gansch andere gedaante te leenen dan die, waarmede God ze van nature begiftigd had? [1]) Trachtte niet inzonderheid de schoone sekse vorm en kleur van het gelaat naar eigen goeddunken te wijzigen, door dat „dicht te bezaaien met moesjes, klein en groot"; door de wangen „te doen glimmen van blanketsel en gloeiend vermiljoen" [2]); door de oogharen te kleuren en de wenkbrauwen op te schilderen [3]); door met een sluier de geheele tronie te bedekken, of de bovenhelft van het aangezicht achter een masker te verbergen? [4]) In verreweg de meeste gevallen, zoo betuigde Voetius, daarbij steunende op uitspraken van oudere kerkvaders en nieuwere theologanten, was het beslist verboden tot zulk een valschen opschik de toevlucht te nemen [5]). Toch konden er zich

---

[1]) Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 429—430.

[2]) Vgl. Schotel-Rogge, *a. w.* blz. 136. Op de »zondenlijst" van het Stichtsche consistorie stonden ook »de plaasters (genaamt mouches) in de aengesigten der vrouwen". *Not. Utr. kerkr.*, 6 Juni 1664.

[3]) »Alsoomen God beetert bij ervarentheijd bevint, dat de schandaleuse ontblootingen van lichaemen, vercieringen van smetten int aensicht, verstellingen van wijncbraeuwen etc. dagelicx wederom begint intecruijpen selfs onder den geenen die ten h. avontmael des Heeren gaen; is goet gevonden, datmen door alle middelen soo publijcque bestraffinge als particuliere aenspraecke die personen die daer aen schuldich sijn, sulcken incruijpend quaet sal soecken tegen te gaen". *Not. Utr. kerkr.*, 1 Oct. 1649.

[4]) Zie Voet., *Dispp. select.* t. IV, p. 449, waar het probleem wordt behandeld: »An fuci, ut et larvarum aliquis usus est licitus?" en Iren. Poimenander, *Absal.-hayr*, blz. 58. »Ja, het schilt soo vele, dat se souden bloots-hoofts gaen, dat het meeste deel vande juffrouwen oock met een maske gaen, soo datter van haer geheele hooft niet bloot en is, dan alleene de ooghen". Vgl. blz. 66.

[5]) »Pigmenta omnia, quae superinducuntur ad augendam et ostentan-

Digitized by Google

omstandigheden voordoen, die het anders ongeoorloofde wettigden. Slechts moesten leugen en bedrog aan dien tooi volkomen vreemd blijven. Wat gold als een reinigingsmiddel of als schoonheids- en gezondheidsmaatregel, mocht geene laakbare behaagzucht opwekken, geen dwazen trots in de hand werken [1]).

Met betrekking voorts tot de vraag: „wat daer te houden was vande huyden-daechsche vlieghende, of wijdt op-gheblasene, of afhangende blessen, hayr-trossen, hayr-locken, soo van mannen, als van vrouwen?" [2]) stelde Voetius in de eerste plaats vast, dat het haar van hoofd en

---

dam faciei et oculorum aliam, quam nativam, pulcritudinem, sive quod ad figuram, sive quod ad colorem, simpliciter sunt illicita". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 432.

[1]) »Probl. An fucatio sit, pustulas tollere, oculorum sinus mundare, dentes albificare, adhibitis etiam liquoribus, pulveribus, oleis, salibus, etc. et necessaria quacunque arte chirurgica? Resp. Neg. siquidem non otiose, aut vane, nec etiam nimis operose et impotenti cum desiderio et contentione id fiat, sed pro naturali et necessaria rei exigentia, tum ad curandam sanitatem, tum etiam retinendum aut revocandum nativum decorem. Absit modo effoeminata mollities, curiositas, pretiosi temporis et bonorum profusio. Probl. An ad fucationem referendum, quod quis jacturam dentium eburneis aut argenteis, nasi aut menti, aut oculi arte fabrefactis et substitutis sive tegere, sive resarcire studet? Resp. Non videtur affirmandum: si utilitatem aut necessitatem quam habeat, ad tetrum et molestum aspectum aliis eripiendum, aut ad functiones animales vicariis his organis juvandas. Quod notum est usu venire in dentibus ad conformationem sermonis facientibus". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 447.

[2]) »Huc refer sylvae capillaris quascunque excogitatas figuras, per operosas copulationes, discriminationes, elevationes et intumescentias, aut minorum majorumve caudarum pendentium, jubarum volantium, cristarum erectarum efformationes; aut per artificiosas crispationes, undulatas variegationes, plicaturas seu plicas, texturas, cincinnos, etc. quae technologematis Belgicis a brutorum forma mutuatis designari solent nominibus, kuyven, blessen, locken, etc." Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 455. Behalve in zijne, hier vermelde, disputatie, behandelde Voetius ook nog de haarquaestie op blz. 336—340 van Udemans (Poimenanders) »Discours". Immers had deze, zoowel aan hem als aan De Maets, advies gevraagd »nopende de wilde hayr-locken", en vervolgens het antwoord der beide Utrechtsche professoren geheel of ten deele opgenomen in zijn tractaat over »Absaloms-hayr".

Digitized by Google

rd zich op natuurlijke, gewone en nuttige wijze liet wenden, en het den mensch dus toekwam daarover nighe sorghe, ende bestel" te oefenen, door het naar h der omstandigheden te reinigen en te knippen, ge- ler te maken of te dunnen [1]). Het haar kort of lang dragen, kon evenwel niet door ieder op dezelfde wijze in gelijke mate geschieden [2]). Zulks hing af van den tijd, van het seizoen, van het klimaat, van de woon- ats, van ziekte en gezondheid. Ook was het mogelijk, daarbij „eenighe abuysen ende vergrypinghen" be- n werden, hetzij door dwaling en bijgeloof, hetzij door gmoed en ijdelheid [3]).

'p die algemeene grondslagen bouwde Utrechts hoog- aar achtereenvolgens deze „speciale conclusien, ende licatien": de toenmalige haarbossen of toeren, mits- ers de hangende of vliegende lokken, voor, achter of weêrszijden van het hoofd, zoo bij mannen als bij uwen, waren onwelvoegelijk en ongeoorloofd, om het n of ze van eigen dan wel van geleend en gekocht r vervaardigd bleken [4]). Want het was onnatuurlijk hoeveelheid haars te bezitten, die het hoofd niet

---

»Aengaende het wesen van het hair is aen te mercken dat 't is uytwerpsel van 't hooft, voort-komende uyt een dicke aerdtachtighe isem, welcke in de nauwe sweet-gaten van 't hooft verstijvende, ende kens van diergelijcke opwellende dampen voort-gedreven zijnde een e taeye materie voort-brengt die men hair noemt". Borstius, *Predi-*, blz. 14—15.

Zie, voor een juiste afbeelding der mans-haardrachten toentertijd, erschillende professoren-portretten in mr. Boeles, *a. w.*, dl. II.

Iren. Poimenander, *Absal.-hayr*, blz. 336—337. Vgl. Borstius, *Predicatie*, 16: »Maer soo dit hayr te lanck is op een mans hooft, of met licht- dicheyt en dertele toyeryen wort opgepronckt, soo ist geen natuerlijck, · een on-echt cieraedt".

»Fucatio quae variis modis fieri potest. Primo et crassissime per substi- nem, aut admixtionem capilli alieni, qua proprium capillitium mentiun- Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 452, en p. 455—456: »Vanum denique est, iis propriis suis capillis, quando non videntur sufficere, sine necessitate,

Digitized by Google

dekte, maar drukte; die de oogen „beswaerde", gelijk mede een goed deel van het aangezicht, van den rug van de schouders, tot zelfs van het wambuis [1]). Al die lokken en tressen, bossen en blessen, dienden slechts om te voeden, te uiten en aan het licht te brengen „werelt-sche pronckerie, curieusheyt, nieusgierigheyt ende hoo-vaerdie; daervan het de eygene teeckenen ende vlaggen waren". Bovendien ging er veel kostelijke tijd verloren [2] door het bewerken en toerusten, het versieren en op-

---

alienos immisceat". Vgl. Schotel-Rogge, *a. w.*, blz. 140, als ook *Not. Utr. kerkr.*, 23 Sept. 1659: »Dewijlemen bij droevige ervarentheijd bevin sulcke exorbitantien onder mans-personen lidmaten der kercke, int drage van lanck haijr ende sulcx tot merckelicke opspraeck ende ergernis vande vroome; is verstaen datmen een ijder int bysonder daeraen schul dich synde sal aensprecken ende ernstlick vermaenen sulcx te willen nae laten; of by gebreecke van dien, datmen genootsaect soude sijn kerckelicke wijse tegens haer te procederen"; gelijk mede *Not. Utr. kerkr.*, 26 Sept. 1670 »Aengaende die jufferen, die hare aengesigten so onchristelijck opsmucke met beesten-hayr of diergelijcken, sullen uyt naem des kerckenraed ernstig over die soo argerlijcke gestalte werden aengesprocken", en *Not. Utr. kerkr.*, 19 Dec. 1670: »Sullen de broeders des quartiers aengaende de juffrouwen die vreemt haijr dragen, openinge doen wat beterschap s daer ontrent gevonden hebben".

[1]) »Prolixitas aut brevitas capillorum absolute et positive haut it determinari potest in singulis hominibus; sed bene negative ac comparate *1.* Ne quantitas obsit naturae, aut functionibus humanis, sed illi accurat inserviat: ad tegendum scil. caput, etc. Unde decurtatio nimia, quae quas rasura et decalvatio sit, aut nimia alitio (ita loquar) repugnat τῇ φύσει *2.* Ne itaque tegant oculos, aut nasum, aut labia, aut mentum, aut pectus ut impediant actiones necessarias. *3.* Ne foemina capillos suos detondeat aut vir tantos alat, ut alter in alterius formam hac in parte involar videatur, 1 Cor. 11 : 14, ubi conferendi commentatores antiqui et recentes" Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 454. Vgl. Iren. Poimenander, *Absal.-hayr*, blz. 191 338. Zie ook Borstius, *Predicatie*, blz. 36: »Want al is het kael-schrabbe verboden en onbetamelijck, soo is evenwel het kort afscheeren niet ver boden, op sulcken wijse gelijck by vrome godvruchtighe mannen in des landen gebruyckelijck is; want daer in is de minste stoffe en aenleydingh tot pronckerije". Vgl. blz. 57—58, en Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 42—43 54; t. V, p. 650—651, 705; *Polit. eccles.*, t. II, p. 421—429.

[2]) »Soudet niet oneerlijck staen dat een bedaeght man daer staet e kemt en stryckt, en gluert en kijckt, kruyft en krult, wend en drayt buygt en swayt, om syn ruyge wilde hooft net op te toyen". Borstius *Predicatie*, blz. 40.

Digitized by Google

mukken, het parfumeeren en friseeren „soo vande onoodighe quantiteyt, als oock vande bysondere ende curieuse figueren ende fatsoenen van dese excrementen, of veel eer uyt-wasch ende overschot der boosheydt, boven ende tegen het natuerlijck gebruyck" [1]).

Het spreekt wel van zelf dat Voetius op dit standpunt onmogelijk vrede kon hebben met de toentertijd steeds meer in zwang komende dracht der breed-gelokte, ettelijke-duimen-hooge, en rijk-bepoederde pruiken [2]); terwijl

---

[1]) Iren. Poimenander, *Absal.-hayr*, blz. 338—340. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 456: »Rationes quibus determinatio nostra probari possit, sunt istae: *1.* Arg. ex 1 Petr. 3:3; 1 Timoth. 2:9; Jes. 3:24, ubi videndi commentatores, qui loca citata ad hodiernos hominum mores applicant; quippe qui praeter usum naturalem et legitimum capillis abutuntur ad vanitatem, superbiam, lasciviam, et mollitiem. *2.* Arg. Specialiter prolixi capilli virorum foemineis similes prohibentur 1 Cor. 11:14, 15. *3.* Arg. Vivendum est convenienter naturae, uti scil. illa a Deo creata atque ordinata est. Sed exuberantia, curiositas, vanitas in ornatu capillorum, recedit a lege naturae et recta ratione. *4.* Arg. Quia vanum ornatum, et abusus illos, proprios sibi fecerunt, homines improbi, impuri, mundani, idololatrae, apostatae Gentiles. *5.* Arg. Quia ingenium, studium, tempus, facultates iis vanitatibus impenduntur, et tantum subtrahitur studio pietatis, honestisque vocationis nostrae laboribus".

[2]) »Vanum est quasi loricas aureas aut argenteas, aut ex quacunque alia materia in capite erigere, iisque capillos super inductos et suffultos in formam galeae aut cornu attollere, qualia ὑπέρογκα τῆς ματαιότητος Belgae nostri exotico vocabulo parucas appellant". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 455, en p. 459: »Probl. An propter infirmitatem liceat uti capillitio alieno? Resp. Malim modum illum praetextu sanitatis conservandae a multis nostratium certatim non affectari. Conferat, cui vacat, rationes contra fucum allatas, et illustria testimonia patrum ac practicorum. Certum est infirmos posse uti tegminibus ex panno lineo aut laneo. Saltem ut pueri, adolescentes, juvenes vegeti et sani, otiose hoc agant; nullo modo probandum est. Sed nunc modus ille in Belgio perrumpit, et proficiet ni fallor". Vgl. Iren. Poimenander, *Absal.-hayr*, blz. 365: »Dat de predikanten dat fatsoen vande perrucken wat door de vingeren sien, dat is alleene, om dat het nu langhe inde werelt gheweest is, ende soo teffens niet en kan gereformeert worden", en *Not. Utr. kerkr.* 14 Nov. 1658: »Item voorgesteld, hoe seker persoon dragende een paruyke met seer lang haeyr, op de borst en schouderen hangende, sich getracht hadde daer mede te excuseren, dat aen de personen die sulcke paruyken maken, leden onser gemeinte zijnde, sulks niet en wordt verboden. Zyn gecommitteerd om

Digitized by Google

hij, als laatste gevolgtrekking uit zijne bovenvermelde theses, opmerkte, hoe de mannen, noch geheel noch ten deele, aan de vrouwen behoorden gelijk te worden, in het dragen van lang haar en in het bedekken van hun hoofd: tenzij dan door bijzondere omstandigheden, door ziekte of zwakte, daartoe gedwongen [1]. Immers was het voegzaam en lag het volgens Voetius in de reden de vrouw, als ondergeschikt aan den man, van dezen te onderscheiden, gelijk door de kleeding zoo ook door het haar [2].

Met die „conclusie ende applicatie" eindigde Utrechts primarius theologiae professor de reeks zijner breed-uitgesponnen uiteenzetteningen over de „Excelsa mundi" [3]. Vol kracht en leven was hij opgekomen voor de Puriteinsche mannwijvenbeeld, de kinderen dels, zoals zij in deze wereld moesten wandelen „voorsichtelijck, ja precieselijck", zoals ze „war sinderijen moesten zijn ende wat doen boven andere" [4].

Digitized by Google

Digitized by Google

hij, als laatste gevolgtrekking uit zijne bovenvermelde theses, opmerkte, hoe de mannen, noch geheel noch ten deele, aan de vrouwen behoorden gelijk te worden, in het dragen van lang haar en in het bedekken van hun hoofd; tenzij dan door bijzondere omstandigheden, door ziekte of zwakte, daartoe gedwongen [1]). Immers was het voegzaam en lag het volgens Voetius in de reden de vrouw, als ondergeschikt aan den man, van dezen te onderscheiden, gelijk door de kleeding zoo ook door het haar [2]).

Met die „conclusie ende applicatie" eindigde Utrechts primarius theologiae professor de reeks zijner breed-uitgesponnen twistredenen over de „Excelsa mundi" [3]). Vol kracht en klem was hij opgekomen voor de Puriteinsche nauwgezetheid der kinderen Gods, zooals zij in deze wereld moesten wandelen „voorsichtelijck, ja praeciselijck"; zooals ze „wat sonderlijcx moesten zijn, ende wat doen boven andere" [4]).

---

nader daer op te letten, en den kerkenraed tegens de naeste vergadering met advijs te dienen d. Voetius, d. Lodenstein, en de hr. Sasburg".

[1]) Zie hierboven, blz. 268, aant. 1, en blz. 269, aant. 1. Vgl. Iren. Poimenander, *Absal.-hayr*, blz. 340.

[2]) »De man heeft van de nature eenighe achtbaerheyt en heerlicheyt boven de vrouwe, en het manlijck gheslacht is daerom van den beginne boven 't vrouwelijck geacht, als weerdiger, aensienlijcker en heerlijcker..... Nu 't langh hayr synde een dexel des hoofts, is een teecken van onderdanicheyt en minder heerlicheyt en daerom seyt den apostel dat het de vrouw en niet de man past". Borstius, *Predicatie*, blz. 20, 21. Vgl. Iren. Poimenander, *Absal.-hayr*, blz. 41, 76, 306—309, 333—334.

[3]) Zie hierachter, bijlage LXXXII.

[4]) Iren. Poimenander, *Absal.-hayr*, blz. 74, 62.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

VIJFDE HOOFDSTUK.

„Roepende" zonden en kleine ongerechtigheden.

Tot de punten van bezwaar, die in de zeventiende eeuw op meer dan ééne provinciale synode werden besproken, behoorde ook het gravamen tegen de „roepende" of „krytende ende uytstekende" zonden[1]). Bij herhaling handelde daarover Voetius in zijne verschillende geschriften en stelde, als zoodanig, onder andere ten scherpste aan de kaak het heilloos bedrijf der „lombarden"[2]).

[1]) Die benaming werd toegepast op zéér uiteenloopende vergrijpen, zware en lichte. Arnoldus Menningius, predikant te Hedikhuizen, en Johannes Spiljardus, predikant te Gorinchem, twee classisbroeders van Voetius (zie *Gisb. Voetius*, dl. I, bijlage CII en CIII) en gedeputeerden ter Brielsche synode, verstonden daaronder, niet: de »losheyt ende ruymicheyt des levens, de sonden, die ordinaris over het hooft ghesien werden, als t' versuym van den godsdienst, de lichtvaerdicheyt ende pracht in cleederen, danseryen, mommeryen, 't misbruyck van den h. name Gods etc.", maar: »dootslach, overspel, hoereryen ende dierghelijcke". Derhalve oordeelde voornoemde vergadering, dat »tegen de eerste behoorde plaets te hebben de kerckelijcke disciplyne, ende tegen de tweede de polytijcke macht". *Acta syn. part. Z. H.*, Brielle, 1633, art. 44. Volgens eene latere synode evenwel behoorden tot »de roepende sonden des lants, door d' welcke Godes zegen geweert wert", onder andere ook: »de hooghsteygerende stoutcheden des Pausdoms ende de godslasterlycke dwaelingen der onchristelycke Socinianen". *Acta syn. part. Z. H.*, Delft, 1657, art. 2, gravamen 1. Vgl. *Acta syn. part. Z. H.*, Woerden, 1625, art. 44; Dordrecht, 1656, art. 53, en *Acta synodi Trajectinae*, Utrecht, 1656, art. 59. In den ruimsten zin ongetwijfeld werd bedoelde uitdrukking gebezigd door den schrijver van zeker pamflet, getiteld: »Roepende sonde, of mis-bruyck der karossen. Voorgestelt in een t' samen-spraeck tusschen een bekeert koetsier en een wereltsche juffrouw, door Christianus Theophilus" (*Bibl. Thys.*, pamfl. n°. 3682). Zie hierachter, bijlage LXXXIII.

[2]) »Inter peccata quae Dei judicia provocant, consideranda denominatio peccatorum clamantium, quae ex scripturae textibus non male desumitur Gen. 4:10, coll. cum Hebr. 12:24, Gen. 19:13, Exod. 22:23,

Digitized by Google

Reeds vanoudsher stonden de pandjeshuizen bij alle kerkelijken hier te lande, Roomsch-katholieken èn Protestanten, met eene zwarte kool geteekend[1]). Wie ze hielden kwamen meestentijds uit Lombardije of uit Piemont[2]). Het waren onbemiddelde vreemdelingen, die zich, met behulp van andermans geld[3]), door woekerrente grove

---

Jac. 5:4". — »Huc specialiter referri debent sacrilegia Jos. 7, Prov. 20, Malach. 3 et iniquum foenus". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 97, 98; vgl. p. 297; *Res judicata*, Utr., 1646, blz. 10, en *Res judicanda judicata*, Utr., 1658, blz. 13.

In den voor Nederlanders vertaalden Roomsch-katholieken catechismus, uitgegeven door pater Matthaeus Vogel, s. j., Keulen, 1786, wordt, hoofddeel 5, onderwijzing 7, op de vraag: »Welke zyn de zonden, die wraak roepen in den hemel?" geantwoord: »Deeze vier. Ten 1. Al willens iemand doodslaan. 2. Onkuisheid tegen de natuur bedryven. 3. Armen, weduwen en weezen verdrukken. 4. Den loon van werklieden en dagloonders in 't geheel of ten deelen agterhouden". Zie voorts over deze aangelegenheid het opstel van dr. J. C. Matthes, geplaatst in *Teylers theologisch tijdschrift*, Haarlem, 1910, jaarg. VIII, blz. 388—395.

[1]) Zoo was het o. a. aan alle woekeraars, »houdende tafel van leeninghe", mitsgaders aan hen, die daarin »part, deel, gheselschap ofte administratie" hadden, door keizer Karel V bij plakkaat van 30 Januari 1545 verboden »de kercken te frequenteren, duerende den goddelijcken dienst". *Res judicata*, blz. 48, 28. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 585—588; alsook *Acta syn. part. Z. H.*, Rotterdam, 1621, art. 44; Dordrecht, 1627, art. 27; Schoonhoven, 1630, art. 25.

[2]) »Quia usurae Judaeorum in Germania, Italorum, Longobardorum et Pedaemontanorum in Belgio sub publico conniventiae privilegio nimis licentiose grassantur, frustra reclamantibus ecclesiis et doctoribus tum nostris, tum Pontificiis, extra oleas non vagabimur, si de iis quid determinemus." Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 575. — Het woord lombard was weldra »geen lantsnaam meer, maar een naam van neering", en beteekende »een vrywilligh particulier tafelhouder". *Res judicanda judicata*, blz. 102. Volgens mr. S. Muller Fzn, in *Onze Eeuw*, jaarg. VIII, blz. 198, had er zich te Utrecht reeds vroeg eene kolonie gevestigd van Italiaansche bankiers, »die daar de bank van leening dreven en in zekeren roep stonden". Zij werkten, als particuliere tafelhouders, bij blooto tolerantie of permissie van de overheid, en niet, zooals later meestentijds geschiedde, bij wijze van verpachting, in dienst der stedelijke regeering. Zie C. J. van Heel Dzn., *De geschillen over banken van leening, nu twee eeuwen geleden in Nederland gevoerd. Proeve van onderzoek*, 's Gravenhage, 1858, blz. 2.

[3]) »In de synode tot Delft anno 1628. en tot Leyden anno 1629. wierde verhaalt van luijden die op hoogen interest (selfs tot elf ten hondert) hare gelden aan de lombaarden verstreckten, ende door dat middel de bancken stijfden". *Res judicata*, dl. II, voorrede, blz. 9. Vgl. Van Heel, *De geschillen over banken van leening*, 1858, blz. 14, 15.

Digitized by Google

winsten trachtten te verzekeren en gewoonlijk daarin slaagden[1]). Toch bleef men hen, hoe rijk ook geworden, beschouwen als „vile ende infame" personen, met wie niemand te doen wilde hebben. Een beul kon voor de schepenbank getuigen, maar een „lombard" was daartoe onbevoegd. Bezocht hij de openbare godsdienstoefening, hij moest, lidmaat of niet, in het kerkgebouw achteraf staan. Aan het avondmaal deel te nemen was hem, nagenoeg overal, door synode, classis en consistorie verboden. Geen klok mocht zijn sterven overluiden; zelfs werd hij op vele plaatsen met de dieven en moordenaars onder de galg begraven[2]). En dit alles vond zijne oorzaak, behalve in het Oud-testamentisch verbod tegen „woeker", in de schandelijke verkeerdheden, met welke doorgaans de „publieke tafel-houdinge" gepaard ging[3]).

Van hun kant lieten de „lombarden" niets onbeproefd ter verdediging hunner aangevochten en, volgens hen, zwaar miskende belangen. Zoo verscheen er in 1629 te Franeker een boekje, hetwelk de aldaar woonachtige tafelhouder, Jean Jacques Gerbin, voor eigen rekening had doen drukken[4]), waarin tal van „argumenten" en

---

[1]) Een tafelhouder te Leiden had, naar uit zijne rekeningen bleek (zie *Res judicanda judicata*, blz. 48), in acht jaren tijds, het bedrijfskapitaal van 112.291 gulden, waarmede hij zijn leenbank begonnen was, vrijgemaakt en in twintig jaar de som van 429.857 gulden verdiend. — Geen wonder, want de lombard leende, zelfs aan »puere armen van de aalmissen levende", geld op pand, tegen 80, 50 of 32 procent. *Res judicata*, dl. II, voorr., blz. 38.

[2]) *Res judicata*, blz. 25, en dl. II, voorr., blz. 5. *Acta syn. part. Z. H.*, Dordrecht, 1574, particularia 23 (dr. Reitsma en dr. Van Veen, *a. w.*, dl. II, blz. 148).

[3]) Vgl. het opstel van dr. L. Knappert, ontleend aan de Acta van verschillende provinciale synoden en geplaatst in *De Tijdspiegel*, jaarg. 1901, dl. II, blz. 281—283.

[4]) Gerbins boekje, getiteld: *Discours over twee vragen* enz., was, blijkens de op het eerste blad voorkomende initialen, geschreven door Johannes Wallesius, predikant te Hoorn. Voetius en diens medestanders achtten Wallesius »van wegen sijne lossigheyt ende lichtveerdigheyt den rechten bequamen Tertullus om soodanige saken teghen het gemeijn gevoelen

Digitized by Google

„exceptien" vermeld stonden, die de zaak der pandjeshuizen van elke blaam moesten zuiveren.

Dit vlugschrift gaf zes jaar later Voetius aanleiding om, in eene dubbele disputatie, zijne gedachten „vrijmoedelijck" te uiten over „de materie der usuren"[1]. Wat onder woeker te verstaan[2]? Is het geoorloofd geld tegen interest uit te leenen[3]? Aan de beantwoording dier vragen knoopte de hoogleeraar de oplossing vast van eenige daarmeê samenhangende gewetensquaesties[4])

---

ende practijcke der kercken met glad clappen, wat op te smucken". Reeds in hetzelfde jaar der uitgave, 1629, liet de hoogleeraar Johannes Maccovius tegen dit »Discours" aan de Franeker universiteit eene disputatie verdedigen. *Res judicata*, dl. II, voorr., blz. 16. Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 575; *Res judicata*, blz. 22—27.

[1]) Van Voetius' disputatie *De usuris* werd »pars prior" gedefendeerd 25 Juni 1636 en »pars altera", om eene bijzondere reden, eerst 13 Mei 1637. Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 555—589; op welke laatste bladzijde twee »Corollaria", den woeker betreffende, voorkomen. Vgl. *Res judicata*, dl. II, voorr., blz. 15, 16 en *Dispp. select.*, t. I, praef., p. 27.

[2]) Omtrent »woeker" of »interest" (usura) verklaarde Utrechts hoogleeraar; „mutuum esse contractum nominatum realem, quo quantitas pecuniae seu rei fungibilis a creditore debitori datur sub fiducia et lege restituendae ejusdem in eodem genere, qualitate et quantitate, non in eadem specie". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 555.

[3]) Op de vraag: »An aliqua usura sit licita" antwoordde het canonieke recht ontkennend (vgl. dr. F. Pijper, *Geschiedenis der boete en biecht in de Christelijke kerk*, dl. II, blz. 385—389). 't Zelfde deden Luther, Melanchton en de meeste Anglicaansche godgeleerden. Volgens Voetius daarentegen was de »usura compensatoria", om welke het hier ging, geoorloofd, doch: »observatis his conditionibus, quarum prima est, si mutuans non sit pauper, inops, aut tenuis conditionis; secunda est, si modica sit quantitas, quae mutuantem non exhauriat; tertia est, ne nimis rigide et importune eas (n. usuras) exigamus; quarta est, si finis hujus pacti sit caritas, utilitas, communio et communicatio". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 556—558; vgl. t. V, p. 645, 646. Zie ook de rectorale oratie van mr. J. A. Fruin (16 Sept. 1879) »over den strijd tusschen het Canonieke en het Romeinsche recht", blz. 66 en vvg., waaruit blijkt, dat deze hooggeleerde zijn zeventiende-eeuwschen ambtgenoot niet heeft begrepen. Voetius toch was, volgens het bovenvermelde, niet gekant tegen elk leenen van geld op interest, maar tegen de buitensporige en onbarmhartige eischen (32 ½ %) door Utrechts tafelhouders daarbij aan een ieder, en dus ook aan den armen, berooiden medemensch gesteld. Vgl. *Staet des geschils, door Christianus Philalethes* (D. van Henghel), blz. 3—6.

[4]) Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 573, 574.

Digitized by Google

en eene afzonderlijke behandeling van de „tafel-houdinge"[1]). Eene korte verwijzing naar de beste middelen om het kwaad der „woecker-sonde" te keeren, besloot zijne academische uiteenzetting[2]).

Weldra kreeg hij ook gelegenheid zijne theoretische beschouwingen, binnen de gehoorzaal verdedigd, op de praktijk toe te passen. Utrechts magistraat, die, naar zij meer dan eens had laten verluiden[3]), voornemens was zelf eene „christelijcke ende onbesprokene" bank van leening op te richten[4]), vroeg daaromtrent raad aan de leden der theologische faculteit. Deze liet zich niet onbetuigd. Omstreeks half November 1642 dienden Voetius en zijne beide ambtgenooten Meinardus Schotanus en Carolus de Maets „reverentlijcken" een beknopt advies in bij burgemeesters en vroedschap, dat aan duidelijkheid niets te wenschen overliet. Onmiskenbaar werd het beheerscht door de gedachte, dat „de achtbaerheydt ende authoriteyt" van de Stichtsche magistraat door de gruwelijke zonde van „bijtenden"[5]) woeker niet mocht worden be-

---

[1]) Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 575—588.

[2]) Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 588, 589. Tot die middelen rekende de hoogleeraar o. a.: »Ut Christiani studeant αὐταρκείᾳ, beneficentiae, et liberalitati, ita assuefient mutuo gratuito et restitutioni, multasque usurarum occasiones praescindent". En daarnaast ook deze: »Ut audaces foeneratores severe secundum leges coërceantur; ut trapezitae dimittantur; ut publica authoritate Montes pietatis erigantur, forte ex legatis, donationibus, collectis, contributionibus, etc. conflata".

[3]) »D'heeren Nypoort, Van der Hoolck ende Wyck syn gecommitteert omme nae te sien de contracten voor desen gemaeckt met de taeffelhouders vande leenige binnen dese stadt, mitsgaders te dienen van advijs ende besoigne te maken nopende 't erigeren van een banck van leeninge alhier, nae 't exempel van Amsterdam ende andere steden". *Not. Utr. vroeds.*, 23 Jan. 1641; vgl. 18 Juli 1642. In overeenstemming met bedoelde opdracht deed de burgemeester van Utrecht, jhr. Frederik Ruysch, in zijne hoedanigheid van gecommitteerde der HH. Staten ter provinciale synode »aen dese vergaderinge openinge van het redres, waertoe de achtb. magistraet (nl. van Utrecht) den lombart haerer stede te bequamer tijt meynde te brengen". Vgl. *Acta syn. Traj.*, Utrecht, 1642, sess. 3, art. 5, en *idem*, 1643, sess. 3, art. 29.

[4]) *Res judicata*, blz. 43.

[5]) »Een bytende woeker noemen wy, die den inleener allengskens verteert.

Digitized by Google

smet[1]), noch blootgesteld aan de verwijten zoo der „lombardeniers" als der „paepsche theologanten ende rechtsgeleerden". Hiermeê in overeenstemming sloeg de faculteit haren lastgevers deze drie „stucken" of „conditien" voor:

Ten eerste, dat men nauwkeurig zou bepalen aan wie, volgens den regel van Exod. 22, vs. 25 en Levit. 25, vs. 35 tot 38, geld moest worden geleend „sonder daervan eenige winste boven het capitael te genieten"[2]). Ten tweede, dat men, met het oog op Exod. 22, vs. 26, 27 en Deut. 24, vs. 10 tot 13, niet maar „alderhande" panden zou afeischen of aannemen; doch eene uitzondering maken voor werkmansgereedschappen, lijfgoed, en, onder meer, ook voor „een bijbel of een testament"[3]). Wie

---

En seggen, soodanige is desen woeker voor den armen en geringen in een seer hogen graad". *Res judicanda judicata*, blz. 51. Met meer of minder interest te bezwaren hen »die van deure tot deure haer broodt moesten soecken", was »dieverye", en stond gelijk met »het bloedt der armen tot op het merch uyt te suypen", of ook »hun levendich de huyt af te stroopen". *Res judicata*, blz. 4, 5, 11, 47. Daartegenover staat de woeker (interest), door Voetius als geoorloofd beschouwd, en waarvan hij verklaarde, *Dispp. select.*, t. IV, p. 558; »De isto censu annuo nulla exstat prohibitio in sacris litteris, nec unquam probabunt illum esse נֶשֶׁךְ, id est, mordentem usuram". Vgl. *Res judicata*, dl. II, blz. 20.

[1]) Op de vraag, in »pars altera" zijner disputatie *De usuris* gesteld: »An pie et prudenter trapezitas ejusmodi tolerant principes et magistratus Christiani?" laat Voetius dan ook den defendens antwoorden: »Siquidem coram Deo in conscientia testentur, se adhibita, quamcunque potuerunt, cura et diligentia nulla ratione potuisse bono publico et civibus suis, consulere, quam permissione, ut ut invita, mali istius necessarii, utique non ausim conscientiam illorum judicare. Sed monendi sunt, ut coram domino cordium inspectore se examinent, an fecerint quod in se est, et an simpliciter sit impossibile alio modo necessitati suorum prospicere. Merito enim dubitatur an ubique et apud omnes talis sit rerum status". Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 587.

[2]) Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 575. Tevens werden door de faculteit »eenige graden van leeninge" voorgeslagen. Zoo zou de eerste graad niets verschuldigd zijn »'t zy tot winste ofte betalinge van het interesse, 't zy tot verval vande onkosten des leeningh-huys", terwijl de zesde of laatste graad moest geven »voor d' onkosten ende winste t' samen ses gulden vijf stuyvers". *Res judicata*, blz. 44, 45. Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 589 en *Res judicanda judicata*, blz. 56—59.

[3]) Vgl. Voet.. *Dispp. select.*, t. IV, p. 575; en *Not. Utr. kerkr.*, 10 April

Digitized by Google

niets bezat om als waarborg te dienen, dan zulke „schamele ende onnosele" dingen, behoorde, in plaats van door den tafelhouder, geholpen te worden door de diaconie, de aalmoezenierskamer of andere „caritative luyden" [1]). Ten derde, dat de noodige maatregelen zouden getroffen worden om aan ieder „danckelijck" terug te geven, wat de verkochte panden, na afloop van den „gheprefigeerden" termijn, meer dan het daarop voorgeschotene hadden opgebracht; terwijl men, bij het niet verschijnen van den rechtmatigen eigenaar, diens saldo stiptelijk moest noteeren, opdat hij „t' allen tijdt aen 't sijne mochte gheraecken" [2]). En viel soms het een of

---

1654: »Is voorgekomen het stuc van de arme welcke hare cleederen verpanden; is goetgevonden dat de predicanten ende ouderlingen als ooc diakenen, elc in syn quartier, sullen verncemen wie haer komen door den lombaert te ontblooten, om dan een register daervan in te brengen, om dan met den anderen voorts te resolveren".

[1]) Opmerking verdient, dat de interest, door de armen in den lommerd te betalen, gewoonlijk 32½ ten honderd bedroeg. De rijken echter konden overal geld krijgen tegen 9, 8 of zelfs tegen 7 percent. Door de later gereorganiseerde pandjeshuizen werd de verschuldigde interest op 21 of 16 ten honderd gesteld. Terzelfder tijd leenden de rijken daarbuiten geld voor zich tegen 3½, 3¾ of hoogstens 4 percent. »Quam aequalitatem" — zoo vraagt Voetius, *Polit. eccles.*, tom. I, pars 1, p. 784, 785 — »hic invenies inter 3½ aut 3¾ et inter 21 aut inter 16 flor.? Quomodo ecclesia a mordente usura absolvere poterit lucrum 16 aut 21 flor. tenuioribus et pauperibus extortum; cujus vix quartam partem mercatores, divites, potentes ab aliis mutuo sumentes pendunt. An quia isti nummis mutuo sumtis lucrari, rem familiarem augere, merces, praedia, toparchias, lauta munera utiliter sibi comparare, splendidas domos aedificare intendunt; illi vero nihil tale nec audent nec possunt; sed a trapezita mutuum petunt, tantum ut famelicum ventrem impleant, aut hebdomadale conductae domunculae pretium locatori suo exolvant, aut necessarium aliquod opificii sui instrumentum (puto ligonem, malleum, forficem, securim, etc.) emant? An vero, quia isti, nominatim mercatores, sola tradita syngrapha, absque ulla hypotheca, nisi fidei et bonae famae opinione a creditore concepta, vulgo magnas summas mutuo accipiunt; isti vero summulas 1, 2, 3, 4, etc. florenorum, deposito quovis pignore, quamvis rei necessariae (contra Exod. 22 vs. 26, 27); quo trapezita et de summae capitalis et de lucri 32½ aut 21, aut 16 exolutione certus sit?"

[2]) Dat er door de tafelhouders wel eens anders werd gehandeld, vermeldt Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 576: »(Injustas esse usuras illas dicimus) quia pignoribus ad praestitutum tempus divenditis, et sorte cum

Digitized by Google

ander buiten deze „generale bepalinghe", zoo diende daarvoor, liever dan op de bank van leening, een beroep gedaan te worden op de publieke of op de particuliere liefdadigheid. Want het was voortaan niet de vraag, welk malum necessarium hunne edel achtbaren zouden „tolereren of permitteren", maar wat zij uit eigen aandrift doen zouden, met inachtneming van de christelijke liefde en de billijkheid [1]).

Hoe goed ook bedoeld [2]), het advies der hooggeleerden leed schipbreuk. Utrechts magistraat, die herhaaldelijk ruggespraak had gehouden met enkele „lombarden", ging

---

lucro sibi inde restituto, residuum, si quod sit, possessoribus non restituunt; sive ipsi illud in suo lucro deputent, sive fisco aut aerario pauperum impartiant. Qua injustitia et crudelitate, quid crudelius cogitari potest". *Ibidem*, p. 576—580. Zie echter *Noot-wendig bericht*, blz. 30, waar Voetius door den schrijver wordt verwezen naar »het gelthouders boeck van den ed. gherechte der stadt Utrecht". Hier zou hij »bescheydentlijc" kunnen zien, »hoe het overschot ofte surplus vande verkochte goederen aen den eygenaers der selve tot den minsten penning toe, alle tijdts is ende wort gerestitueert, ofte, by versuym van voors. eygenaers, onder den ed. gherechte gheconsigneert". Vgl. *Voetius na 't leven afgebeelt*, blz. 13. In sommige steden werd de diaconie geholpen met »het overschot van den lombart". Zie dr. W. Meindersma, *De Gereformeerde gemeente te 's Hertogenbosch*, 1629—1635, Zalt-Bommel, 1909, blz. 184.

[1]) *Res judicata*, blz. 44—46. Wat Voetius in zijn *Biegt-boeckxken der Christenen*, Utr., 1660, blz 212 (zie *Dispp. select.*, t. III, p. 68), schreef omtrent het oorlog voeren, gold volgens hem ook van het op pand leenen: »Dat over dese grouwelijcke en roepende sonden, soo weynige inden lande haer ontstellen, of sulken handel eens ter herten nemen; maer of door kleyn oordeel, of door onachtsaemheyt, ende yverloosheyt, of door ruymigheyt der conscientie, alleen dien handel passeeren, soo niet approberen met dese blauwe excuse, dat het een nootsakelijck quaet is".

[2]) Zelfs verzekerden later nog de drie professoren (*Res judicata*, blz. 46, in de noot) dat »soomen hen meer ghevraecht hadde", zij van plan waren geweest onderscheidene dingen naar vermogen uit te werken, en daartoe de hulp en »instructie" te verzoeken van eenige welgezinde personen »die nader op het factum ende voor-vallende difficulteyten ghespeculeert hadden". Immers, wat men in zulk eene aangelegenheid *niet* moest doen, kon gemakkelijk en eenvoudig genoeg uit Gods woord bewezen worden; maar »hoemen bequamelijck een goede ende vaste ordre in de publijcke gheoorlofde leeninghe soude konnen houden, moste van die gene bedacht werden, die haer sulcke negotien best behoorden te verstaen".

Digitized by Google

op den voorslag van hare professoren niet in[1]). Wat meer zegt, zij stelde eene ordonnantie vast, en reikte een octrooi uit, ten behoeve eener „tafel van leeninghe", waarbij volstrekt niet werd gerekend met „den theologischen raedt, dienende tot bevrydinghe der conscientie van de scrupulen, ontstaen uyt de geallegeerde texten van Godes woordt"[2]). In stede van zelf een pandjeshuis op te richten, gelijk haar plan was geweest, oordeelde zij het bij de gegeven omstandigheden beter, anderen uit haren naam en onder haar toezicht met die taak te belasten[3]); een gewijzigde maatregel dus, waarvan zij spoedig èn den academischen senaat[4]) èn den leden der

---

[1]) »Verhaelde d'heere eerste burgermeester dat in gevolge vande resolutie ende commissie vanden 23en Augusti 1642 d'heeren burgermeesteren ende gecommitteerden menichmael in conferentie geweest waren, soo met de weduwe van Daniel de Milaen ofte haer schoonsone, als met Paulo Emilio de Fareris, aengaende de voet ende ordonnantie vande tafel van leeninge deser stadt Utrecht, d'welcke sy versochten naer expiratie van 't iegenwoordige octroy voor een geruijmen tijt van jaren weder te mogen houden ende exerceren. Ende dat haer ed. eyntelijck met de voornoemde personen overcomen waeren tot soo redelicken ende civilen interest als haer ed. tot gerieff ende voordeel vande goede gemeynte hadden cunnen beramen, die oock niet hoger, maer ten deele minder was als inde naburige steden daer de voors. tafel door gecommitteerden vande magistraet wordt bedient ende waergenomen; waer van de lyste ofte memorie alhier gelesen, ende 't versoeck vande voornoemde weduwe de Milaen, ende Paulo de Fareris in deliberatie geleyt synde, is verstaen datmen hemluyden octroyeren sal totte exercitie der voors. tafel voor den tydt van vier ende twintich jaren, ingaende ter expiratie van 't iegenwoordich octroy. Omme waer van een contract opt bequaemst, ende met uytlatinge van alle odieuse termen intestellen versocht ende geauthoriseert syn d'heeren burgermeesteren". *Not. Utr. vroeds.*, 27 Nov. 1643. Vgl. daarmede de notulen van 4 en 16 Dec. 1643 alsook die van 2 Sept. en 4 Nov. 1644.

[2]) *Res judicata*, blz. 43.

[3]) Ten jare 1620 was te Utrecht door de magistraat aan de tafelhouders octrooi verleend om, tegen een interest van 21 3/4 percent, hunne particuliere leenbank te bedienen, onder voorwaarde evenwel van ineens *f* 10.000 en jaarlijks *f* 600 aan het stadsbestuur uit te keeren. Voortaan zou die uitkeering niet langer geeischt worden, en konden dus de lombarden, ten gevolge daarvan, zich gemakkelijk verplichten tegen een interest van 10 tot 16 percent de hun aangeboden panden te beleenen. Vgl. Van Heel, *De geschillen over banken van leening*, 1858, blz. 66, 71, 77—79.

[4]) »Cum dd. coss. et ampliss. senatus hujus urbis nuper denuo transe-

Digitized by Google

provinciale synode[1]) kennis gaf. Bovendien werden zoowel ordonnantie als octrooi den 26sten Augustus 1645 van het stadhuis afgekondigd en in openbaren druk uitgegeven[2]).

Als ware er niets gebeurd, gingen te Utrecht de predikanten in hunne toespraken[3]), de professoren[4]) op hunne

gerint super exercitio mensae foenebris, tam aequis conditionibus quam in ulla alia republica, adeo ut mutato consilio, de ista mensa sibi retinenda, satius acere sua subditorumque fore judicaverint, aliis suo nomine, id negotii legitime demandare; ac proinde iniquum existiment, quempiam in eo munere, quo senatus nomine fungitur, traduci; cum id fieri nequeat citra injuriam ipsius senatus, suas hic esse partes profitentis, et reciprocus contractus neutri possit vitio verti sine utriusque ignominia. Propterea injunxerunt rectori ut haec ad universum dd. professorum collegium referret; simulque exponeret, praedictis dd. placere ut in publicis privatisque exercitiis de isto negotio sic agerent, ne qua, tum ampliss. senatum, tum mensam trapeziticam exercentes, suggillandi oriatur detur-ve occasio". *Acta acad. Ultraj.*, cod. I, fol. 70; 24 Febr. 1644. Vgl. Maresius, *Ultima patientia*, p. 339, 340; *Res judicata*, blz. 29 en *Noot-wendig bericht*, blz. 10, 15.

[1]) *Acta syn. Traj.*, Utrecht, 1644, sess 4, art. 29. Vgl. *idem*, 1645, sess. 5, art. 36. Zie ook *Noot-wendig bericht*, blz. 15; *Consideratien*, blz. 10.

[2]) *Not. Utr. vroeds.*, 11 Aug. 1645. Daar het moeielijk valt die ordonnantie onder de oogen te krijgen (gedrukt is zij aanwezig ter Gentsche bibliotheek; collectie Meulman), liet ik haar overnemen uit het »Resolutieboeck der stadt Utrecht". Zie hierachter, bijlage LXXXIV.

[3]) *Res judicata*, dl. II, voorr., blz. 27—29. Hoe de verschillende kerkelijke vergaderingen over dit alles oordeelen, kan blijken o. a. uit het advies der classis van Dokkum, Juni 1646. Volgens haar was de binnen Utrecht geredresseerde leentafel »wel streckende tot minder beswaringe van de arme gemeynte", maar ze kon toch niet worden vrijgesproken van »bytenden woecker", omdat ze panden bleef nemen zonder onderscheid en, ofschoon verzekerd van beide, kapitaal en interest, nochtans een rente eischte van 16 percent, ook van de broeders, die daardoor verarmden. En wat aanging, dat men bedoelde instelling als een »malum necessarium" moest en mocht tolereeren, daarop luidde haar antwoord: dat dit kwaad, als niet »absoluyt nootsaeckelick", had kunnen worden voorkomen en weggenomen, bijaldien ware »gevolght en gepractiseert 't project by dd. Voetium, Schotanum en Carolum de Maets den 10den Nov. 1642 d' achtb. heeren burgemeesteren en vroetschap der stad Utrecht voorgestelt"; waardoor »niet soo seer een leen-huys, als een liefden-huys" zou zijn opgericht. *Res judicata*, dl. II, blz. 16, 17.

[4]) Behalve de leden der theologische faculteit behoorden tot die professoren, aan de academie te Utrecht, de jurist Matthaeus en de philosoof Berckringer, beiden geestverwanten van Voetius. Zie *Res judicata*, blz. 46—49; vgl. *Noot-wendig bericht*, blz. 42, 43.

Digitized by Google

colleges, onvermoeid voort met den woeker der leenbanken „na meriten" te bestraffen, en de vroedschap „tot weeringe des selfs" op te eischen of aan te manen. Tegen het midden van December 1645 handelde met dat oogmerk Voetius in den Dom, naar aanleiding van Lukas 19, vs. 23, over „de exercitie" der tafelhouders, als zijnde „een quaet", door geen christenmensch „in goede conscientie" te dulden, omdat daarbij eene te hooge rente werd afgevorderd, en geen onderscheid gemaakt tusschen de verschillende personen en panden. Wat aanging de exceptie, bijgebracht door de „lombarden", die zich beriepen op hunne overeenkomst met Utrechts magistraat — de hoogleeraar achtte deze van nul en geener waarde, omdat, naar hij in zijne predikatie zeide, de stedelijke regeering door bedoeld contract de banken van leening „niet voor goet en keude, nemaer alleenlick tolereerde, gelijckerwijs hare hoog mogenden de paepsche religie binnen Maestricht, ende den paus van Roomen de hoer-huysen in Italien" [1]).

Geen wonder, dat de „bancknegotianten", die van stadswege tot de bediening der leentafel waren gecommitteerd, zich bezwaard gevoelden door zulk eenen aanval van den kansel. In Januari 1646 richtten Johanna del Corne, weduwe van Daniël de Milan, en Paulo Emilio de Fareris [2]) tot burgemeesters en vroedschap een request [3]), waarin zij eerbiedig „vertoonden", hoe hun, bij het aanvaarden hunner betrekking, was beloofd geworden „publijcke protexie jegens de injurien ende traductien

---

[1]) *Res judicata*, blz. 27. Van zulk eene prediking schreef Voetius, *Dispp. select.*, t. III, p. 12: „Experiuntur concionatores nostri se imprimis a carnalibus quibusdam auditoribus suis argui, quotiescunque gladium verbi ex professo strinxerunt contra usuras mordaces publice grassentes, et artem trapeziticam".

[2]) Zie hierboven, blz. 279, aant. 1.

[3]) *Res judicata*, blz. 27—30.

Digitized by Google

van allen ende een yegelijck, van wat qualiteyt ofte conditie d'selve souden mogen wesen"[1]). Zonder op dit geschrift, en evenmin op een tweede, dat spoedig volgde[2]), iets „te disponeren of te apostilleren", deed de magistraat beide stukken „restitueren", en tevens door den secretaris aan voornoemde tafelhouders berichten, dat, wanneer zij zich „met de predicatien[3]) beswaart vonden", de weg open stond voor een adres aan de leden van Utrechts kerkeraad[4]).

Liever dan dien wenk der overheid ter harte te nemen, zochten de in hun bedrijf zwaar aangetaste „bancknegotianten" steun bij zekeren advocaat Kriecx[5]), den anoniemen

---

[1]) *Res judicata*, blz. 29, 30. Hun request eindigde met dit verzoek aan de magistraat: »Ende insonderheydt te voorsien, tegen alle sodanige predicatien, disputen, boecken ende gheschriften, door welcke beneffens de notoire lesie van UE. autoriteyt, den christelicken handel der tafelhouderen wordt ghesuggilleert, ende diens-aengaende sinistre impressien onder de goede gemeynte verweckt ende gefoveert, tegens UE. intentie ende manifeste verclaringen boven verhaelt".

[2]) Dit tweede bezwaarschrift werd afzonderlijk ingediend door Johanna del Corne, 23 Maart 1646, wegens eene predicatie door Gualterus de Bruyn, een discipel en geestverwant van Voetius, 15 Maart 1646 des voormiddags in de Jacobikerk gehouden. *Res judicata*, blz. 30.

[3]) Behalve Voetius en De Bruyn preekte tegen Utrechts leenbank ook de hoogleeraar Hoornbeeck, 21 Januari 1646 's middags in de Buurkerk, naar aanleiding van het achtste gebod, behandeld in de 42ste Zondagsafdeeling van den Heidelbergschen catechismus. *Res judicata*, blz. 28. Vgl. Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 169.

[4]) *Res judicata*, dl. II, voorr., blz. 40, 41; vgl. daarmede blz. 16.

[5]) Zelf zoon van een »lombard" en gehuwd met eene dochter van de weduwe de Milaen (zie hierboven, blz. 279, aant. 1), tafelhoudster, was het niet te verwonderen, dat mr. Justus Kriecx, advocaat »in den hove van Utrecht", de aldaar nieuw geoctrooieerde bank van leening »in alle gelegentheyt dreef ende vorderde, niet minder, dan of het sijn eygen sake ware". Om zijne rechtsgeleerde kennis, verworven op de colleges van Bernardus Schotanus, bij wien hij als student in huis woonde, stond Kriecx ter Stichtsche universiteit goed aangeschreven. Toen hij, een Fries van geboorte, er als eerste doctor juris promoveerde, verleende hem de vroedschap het »jus civitatis", en bood hem tevens ten geschenke aan »een silver vergulde over-deckte cop, met der stadts ende academie wapenen verciert". Naar Kriecx in een zijner vlugschriften (*Noodige verantwoordingh*, blz. 22) mededeelde, had hij Voetius vriendschappelijk op zijn bruiloft genoodigd, en, hoewel spoedig daarna — ten jare 1637 — zéér ontstemd over diens tweede

Digitized by Google

schrijver en uitgever van een boekje, getiteld: Ordonnantie ende reglement, op 't stuck vanden interest in verscheyden huysen ofte tafelen van leeninghe. Mitsgaders eenige resolutien die materie raeckende. Wt de ghedruckte exemplaren, ende andere authentijcke stucken bij een vergadert[1]). Op hun verlangen werden hiervan eenige exemplaren door dien rechtsgeleerde-zaakgelastigde ter kennisneming toegezonden aan de Utrechtsche classis[2]),

---

disputatie »De usuris", was het hem nochtans gelukt zijn misnoegen te bedwingen tot 1640. Toen echter deed een catechismuspreek van den hoogleeraar, gericht tegen de Utrechtsche tafelhouders, zijn gal overloopen, en had hij met een paar geestverwanten Voetius daarover binnen diens woning aangesproken. Ook verhaalde Kriecx in hetzelfde pamflet (blz. 42), hoe hij van professor Meinardus Schotanus een alleszins loffelijk getuigschrift had ontvangen, gedateerd 6 Juni 1643, en dienende om hem eene agreatie te bezorgen van hunne edel mogenden »op het confereren van een canonisije" (vgl. Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 132 en *Not. Utr. kerkr.*, 8 Juni 1646). Van der jeugd aan, zoo heette het, was Kriecx de Gereformeerde religie toegedaan geweest; daarbij »geduerigh continuerende int gehoor van Gods woort, hem (hoewel geen lidmaat sijnde) soo dragende, dat het te wenschen ware, dat alle de ledematen van de Gereformeerde religie de poincten des geloofs soo wel mochten verstaan, ende haar leven alsoo aenstellen". Vgl. *Res judicata*, dl. II, voorr., blz. 17—19, 28, 52; *Not. Utr. vroeds.*, 30 Januari 1637; *Noot-wendig bericht*, blz. 79, 80 en *Advys wt Parnasso*, blz. 3, 4.

[1]) Dit pamflet, in 1646 te Utrecht bij Amelis Janssz. van Paddenburgh uitgekomen, en aanwezig o. a. ter Amsterdamsche universiteitsbibliotheek, bevat extracten uit de resolutiën der hh. staten van Holland en West-Friesland; uit de ordonnantiën, betreffende de leenbanken van Amsterdam, Rotterdam, Middelburg, Hoorn, Oudewater, Vlissingen en Utrecht; uit Cloppenburchs »Onderwijsinge van woecker" (zie *Res judicata*, dl. II, blz. 30—35); uit de Utrechtsche senaats- en vroedschapsnotulen, alsmede uit de »acta synodi provincialis Ultrajectinae"; — op welke extracten Kriecx »syne eygen glossen en interpretatien hadde gemaeckt, sonder consent of voorweten der voors. respective collegien".

[2]) Bedoeld is hier de classis, die in Maart 1646 te Utrecht gehouden werd. Aan de classis, die 2 en 3 Juni daarop vergaderde, deed Kriecx door zijne dienstmaagd »bestellen" een tweede pamflet, gericht tegen de toen juist in 't licht verschenen »Res judicata", en waarvan de titel luidde: *Consideratien raeckende 't stuck van leeninghe op interest ende panden*, Utrecht, bij Lambert Roeck, 1646 (aanwezig o. a. ter Amsterdamsche universiteitsbibliotheek). Met eenparige stemmen besloot de classis, zoo dit als het vorige »fameus libel", niet te »accepteren" maar beide te »re-

Digitized by Google

welke in September 1645 van de provinciale synode de opdracht gekregen had, een onderzoek in te stellen naar de pandjeshuizen, toenmaals „door authoriteyt vande respective magistraten" zoo binnen Utrecht als elders opgericht[1]), en daaromtrent „peremptoir" te beslissen. Niet zoodra was het gebeurde aan Voetius ter oore gekomen, of hij ondernam, in samenwerking met zijne faculteitsbroeders De Maets en Hoornbeeck, de uitgave eener reeks van Extracten uyt de resolutien der synoden, ende oordelen der academien in dese Vereenichde Nederlanden; vervatende het ghemeyn eenparich ende aengenomen kerckelijck gevoelen over de negotie der ghenaemde lombarden; alles bijeengevoegd onder den hoofd-titel: Res judicata[2]).

---

jecteren" en door haren »deurwaarder" den afzender weder thuis te doen bezorgen. Wat geschiedde. Zie *Res judicata*, dl. II, voorr., blz. 41, 42; vgl. ook de geschriftjes: »Oordeel des eerw. classis gehouden t' Utrecht, den 2 ende 3 Junij 1646 over sekere consideratien, rakende 't stuck van leeninge op interest ende panden. Mitsgaders eenighe contra-vragen", Utrecht, A. van Paddenburch, 1646 (*Bibl. Thys.*, pamfl. n°. 2336), en: Christianus Constantius, »Resolutie ende vragen over consideratien raeckende 't stuck van leeninge op interest en panden", Utr., 1646 (Utrechtsche gemeente-bibliotheek, n°. 378). Volgens mr. J. I. van Doorninck, *Bibliotheek van Nederlandsche anonymen en pseudonymen*, 's Gravenhage—Utrecht, blz. 406, zou Gisb. Voetius daarvan de schrijver zijn.

[1]) *Acta syn. Traj.*, Utrecht, 1645, sess. 5, art. 36. Later bepaalde art. 31 der 5de sessie van diezelfde provinciale synode, in Sept. 1646 te Utrecht gehouden: »Wat de tafel van leeninge aengaet verstaat de synodus dat men brenghen sal ad synodum nationalem".

[2]) De *Res judicata* verscheen in 1646 bij Van Paddenburgh, te Utrecht (*Kon. bibl.*, pamfl. n°. 5378). In zijne *Bibl. stud. theol.*, ed. sec., praef., p. 111, berichtte hieromtrent Voetius: »Scriptum Belgicum contra trapezitas tertia parte meum est, quippe editum a tribus theol. professoribus, et quidem oppositum trapezitis, qui in hac urbe excerpta aliqua pro palliando foenore suo priores ediderant, et publica synodorum nostrarum judicia, ac perpetuam ecclesiarum praxin indigne perstrinxerant". Wat de verschillende extracten, daarin vermeld, betrof, hierover schreef Voetius, 3 Juni 1646, zijnen vriend en geestverwant Joh. Smetius, predikant te Nijmegen: »Excerpta ex vestris synodis partem non minimam ibi faciunt. Quodsi alia sint, quorum copia nobis hactenus non fuit, obnixe petimus ea fraterne communicari". Kist en Royaards, *Archief*, dl. IV, blz. 214.

Digitized by Google

Verschillende redenen, betuigden de auteurs in een woord vooraf, hadden tot deze openbaarmaking hen gedrongen; niet het minst de „machinatien" der toenmalige tafelhouders te Utrecht, over wier „calumnieus, bedriechlijck ende stout voorgeven" reeds één hunner, tot nader opening van zaken, in der haast sommige „consideratien" had neêrgeschreven [1]), en die nu hier almede waren opgenomen achter de requesten der beide „banck-negotianten". In bedoelde consideratiën gaf Voetius — want hij was de auteur — zijnen lezers te verstaan, dat de Stichtsche magistraat, noch vroeger noch later, de „lombarden" had beschouwd of aangesteld „als hare officianten of commijsen"; maar dat dezen zelf zich hadden ingedrongen en opgeworpen tot het drijven van woeker; komende allengskens met vallen en opstaan „tot conniventie, permissie, ende sauf-guarde" [2]). Verder merkte de hoog-

---

[1]) Volgens Kriecx had Voetius »tot sijn eygen schande" daarmede in druk gegeven »een rhapsodia van bittere ende vilaine consideratien". *Noot-wendig bericht*, blz. 16.

[2]) *Res judicata*, blz. 32. Tot staving van het hier afgelegde getuigenis, beriep zich de auteur der »consideratien" zoowel op het geschrift van Marc. Zuerius Boxhornius, hoogleeraar te Leiden, getiteld: *De trapezitis qui in Foeder. Belgio mensas foenebres exercent dissertatio*, Lugd. Bat., 1642 (vgl. Voetius' *Auctie-catal.*, pars I, theol. in oct., n°. 183), als op dat van Theodorus Graswinckel, fiscaal van Holland, en *Notae ad epist. de trapezitis* geheeten. Nagenoeg eenzelfden geest ademde het werk van den Leidschen professor, Antonius Thysius, *De usura et foenore, ex Antiquitate et Consiliis et Patribus, nec non Reformatae religionis publicis privatisque scriptis tractatus posthumus*, Traj. ad Rhen., 1658; welk »scriptum posthumum" Voetius, in vereeniging met Essenius en Nethenus, het licht deed zien (Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 779, 786; *Auctie-catal.*, pars II, theol. in quarto, n°. 563), en dat van Johannes Cloppenburch, toen nog predikant in Den Briel en spoedig daarop hoogleeraar te Harderwijk, *Onderwijsinge van woeker, interessen, coop van renten en allerlei winste van gelt met gelt*, Amst., 1637; later, door hem vertaald, uitgegeven onder den titel: *De foenore et usuris brevis institutio, cum ejusdem epistola ad Salmasium*, Lugd. Bat., 1640 (vgl. Voetius' *Auctie-catal.*, pars II, theol. in oct., n°. 121); geschreven op specialen last der synode van Zuid-Holland (vgl. dr. L. A. van Langeraad *Het Protestantsche vaderland*, Utrecht, 1908, dl. II, blz. 114, 115). Met betrekking tot de bovengenoemde *Notae* schreef Voetius in 1642 aan Schoock (teste Maresio,

Digitized by Google

leeraar op, hoe het van „immemorialen" tijden af gebleken was, uit de vele „proceduyren ende devoiren" door staat zoowel als kerk „ghedaen", dat de „exercitien" der tafelhouders, hier en elders, werden aangemerkt als eene „grouwelicke bloet-suyperye"; terwijl de ondervinding van nog iederen dag leerde, dat wie aan de bank van leening hulp kwam vragen en daarmede voortging, noodzakelijk van kwaad tot erger moest vervallen en geruïneerd werd [1]).

Ten laatste misprees Voetius in zijne consideratiën het gedrag der „lombarden" binnen Utrecht, die „tot groote disreputatie der loffelicke regeringe" hunne overheden zochten te „transformeren" in tafelhouders [2]), om dezen dan „seer vileynelick" op te hitsen tegen de dienaren van Gods woord en de professoren der universiteit [3]). Ook hun beroep op de magistraat, aan wie het zou toekomen interest en winst der pandjeshuizen vast te stellen, en zoodoende tevens de conscientiën harer medeburgers te regelen, was volgens den hoogleeraar ongegrond [4]). Want, verzekerde hij, al wat in zich zelf

---

in Epist. ad Justum Kriecx, 2 Nov. 1657): »Ick hoor dat Graswinckel, Haeghsche rechts-geleerde, Aenmerckingen gheschreven heeft voor het boecxke van Boxhornius, teghen Salmasius, vande tafel-houders. Ick verlanghe seer die vrucht te sien. Laet vry Salmasius hemel en aerde onder een vermenghen, noyt sal hy konnen uytmaecken, dat de Nederlantsche magistraten de lombaert-tafels ingestelt hebben. Ons is aen de decisie van dese hypothetische questie veel gelegen". *Res judicanda*, Leiden, 1658, blz. 203. Zie ook het drietal brieven, in 1638 en 1640 te dier zake aan Voetius gezonden door de hoogleeraren Joh. Polyander à Kerckhove en Andreas Rivetus, opgenomen in het boven vermelde tractaat van Thysius (*Bibl. Rijksuniv. Leiden*, Maats. Nederl. Letterk. 1117. D. 77), p. 55—58; 65, 66 en hierachter afgedrukt, bijlage LXXXV.

1) *Res judicata*, blz. 33. Vgl. *Res judicanda judicata*, blz. 36: »Siet men niet genoegh dat de bank is gelijk als de hel? Daar komt niet meer uyt, watter eens in gevallen is".

2) Vgl. Voetius, *Wolcke der getuygen*, blz. 232, 233.

3) *Res judicata*, blz. 36.

4) »Istis rebus (licitis scil.) modum ponunt magistratus; ergo possunt alias quascunque res illicitas facere licitas, et consequenter hominum

Digitized by Google

en door zich zelf, overeenkomstig goddelijk en natuurlijk recht, „moralicken quaet is, ende sodanich wort bevonden uyt die Schrifture, of de gesonde reden", dat kan door geene wetten of plakkaten, door geen contract of vergunning van overheden worden goed gemaakt [1]).

Het stuk der drie theologische professoren bleef niet onaangetast. In 1647 verscheen daartegen, wederom anoniem, doch eveneens door Kriecx geschreven, eene breede bestrijding, onder den titel: Noot-wendig bericht [2]). Met zekeren ophef werd hier in de voorrede herinnerd aan „de nieuwe forcen van de grootste helden deser eeuwe"; aan Salmasius te Leiden en Maresius te Groningen, wier argumenten ten gunste der tafelhouders de Utrechtsche hoogleeraren — die begonnen waren „alarm te slaen ende den brant-klock te trecken" — wel niet bij machte zouden zijn te ontzenuwen [3]). Of moest niet de

---

voluntas est regula honestatis et mensura conscientiarum. Hoc axioma necessario resultat ex absurdis nonnullorum disputationibus pro usuris mordentibus contra jus divinum Exod. 22. et Levit. 25". Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 50.

[1]) *Res judicata*, blz. 39.

[2]) De volledige titel luidt: *Noot-wendig bericht op sekere boeckskens, gheintituleert: Res judicata, Oordeel des eerw. classis, etc. door de professoren der theologiae* (sic) *tot Utrecht, ende anderen, onlangs uyt-ghegeven, teghen d' exercitie der publique huysen ofte tafelen van leeninghe binnen dese Vereenighde Nederlanden*, Gouda, 1647 (*Kon. bibl.*, pamfl. n°. 5602). In dit pamflet »presupponeerde" Kriecx o. a. »als buyten questie" (zie blz. 18 en 19), dat de pandjeshuizen »tot voordeel van de ingesetenen, nut ende welvaren der steden alle tijt waren verstaen ende bevonden te behooren", alsook dat de lombarden zelven zich hier te lande niet hadden »ingedronghen nochte opgeworpen", om hun woekerhandel te drijven, maar dat zij door publieke autoriteit der overheden »daartoe waren gestelt ende ghecommitteert".

[3]) Claudius Salmasius, hoogleeraar te Leiden, schreef (1640) *De foenore trapezitico*, en toonde zich in dit tractaat, volgens Voetius, een »dissertator ἀλόγως", dien hij dan ook bestreed door, 18 Dec. 1658, in eene afzonderlijke disputatie *De pseudographemate usurario* (zie Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 590—608; vgl. *Gisb. Voetii misgrepen*, blz. 13) tegen diens beweringen op te komen; al verklaarde hij te gelijker tijd (p. 603, 604) omtrent Salmasius: »Viri illius praestantissimum ingenium, multiplicem lectionem, raram in utraque

Digitized by Google

christelijke zijde der lombardquaestie, door beide mannen in hunne respectieve tractaten op den voorgrond geplaatst, het glansrijk winnen van de „vooropgenomene opinien der canonisten ende resolutien der synoden", welke in Voetius, De Maets en Hoornbeeck hare trouwe verdedigers gevonden hadden, en die daarmede anders niet bedoelden dan „altaer tegen altaer op te rechten, ende de gepretendeerde kerckelicke macht tegen de politique in te spannen"?

Daarna overgaande tot het weêrleggen van 't geen door zijne professorale tegenstanders werd aangevoerd, nam Kriecx reeds terstond aanstoot aan den titel van hun boek: Res judicata. Alsof de twistzaak der leenbanken in eene „wel gheformeerde" vierschaar, door bevoegde rechters „finalijcken" afgehandeld ware, zoodat niemand daarvan kon of mocht appelleeren! Volgens den advocaat-auteur bleek juist het tegendeel uit de omstandigheid, dat nog onlangs de provinciale kerkvergade-

---

literatura et in antiquitatibus eruditionem, semper agnovimus, et ab illo tantis donis instructo, illustrationem antiquitatum politicarum et ecclesiasticarum unice exspectavimus; quem quam maxime supra multos alios philologos et antiquarios ad hoc idoneum esse judicabamus... Quod ad theologiam, non memini a theologorum senatu unquam illi dictaturam in ea concessam... Nedum ut ejus autoritas imperitioribus in praejudicium ecclesiarum et theologorum obtrudi debeat; quasi scilicet liberanda veritas eum exspectasset". Voor zijn bovenvermeld vlugschrift maakte Kriecx een zéér druk gebruik van Salmasius' »onwederleggelijcke tractaet" (*Noot-wendig bericht*, blz. 5). Ook Schoock, in zijne verhandeling: *De usura trapezitica* (zie diens *Exerc. var.*, p. 430—498; vgl. daarmede uit de »praefatio, priori editioni praemissa", § XVII en uit die tot de tweede uitgave, § XIV) betuigde: »Dn. Salmasius, non minus prolixe, quam solide, excussit, quid aestimandum sit de trapezitarum mensis, quibus d. Voetius a pluribus annis infestissimus est". Wat Maresius aangaat, deze schreef ten jare 1641: *Amplissimi viri considerationes eromaticae circa foenus trapeziticum, cum Samuēlis Maresii ad eas responsione. Ad Marcum Zuerium Boxhornium*, Gron., 12°. Vgl. diens *Ultima patientia*, p. 338—340, en *Epigraphe Athenaei Groningae et Omlandiae, sive Oratio habita in rectoratu deponendo 23 Augusti*, etc., Groningae, 1645, p. 41 alsmede Paulus Voet, in diens *Appendix apologetica*, p. 262, 263.

Digitized by Google

ringen van Noord-Holland, Utrecht en Overijsel, door het geschil over de tafel-negotie als een „lis pendens" tot de eerstkomende nationale synode aan te houden, beslist gewezen hadden op eene Res judicanda[1]). Voor het overige hield Kriecx zich bezig met het uitvoerig beoordeelen der onderscheidene extracten, opgesomd door de schrijvers der „Res judicata"[2]); — bovenal kwistig hanteerende zijn „uytwisch-spongie[3]) vande

---

[1]) *Noot-wendig bericht*, blz. 3, 4. Toen naderhand de Utrechtsche leenbankquaestie zich naar Leiden had verplaatst, deed de classis aldaar in 1658, bij Hendrik Verbiest, boekverkooper, wonende op de Lange-brug, een tractaat uitkomen, met dezen titel: *Res judicanda, saecke die noch staet te oordeelen, van de bancken van leeninghe, by de magistraten wettelijck opgherecht, ende onder soodanighen ordre ghebraght, als sy oordeelen met de billijckheyt ende het voordeel van hare onderdanen wel over-een te komen: off de selve, by de opsienders der kercke, moeten werden aengemerckt, als winckels van onrechten woecker, aen welcke geen litmaet der Gereformeerde kercke magh gemeenschap hebben? Waer-in overwogen werden de bedenckingen van de eerw. heeren professoren der h. theologie tot Wtrecht, in haer schrift, ghenaemt »Res judicata". Ende wert verdedicht het gravamen en advys des eerw. classis van Leyden ende Neder-Rhijnlandt, als wettigh en wel ghestelt, conform de h. Schriftuere, catechismus, liturgie, synodale resolutien, ende de ghemeene practijcke der Ghereformeerde kercken. Door de gecommitteerden des eerw. classis van Leyden, volghens speciale last en order daer toe aen haer EE. gegeven* (*Kon. bibl.*, pamfl. n°. 8027). Zie Voetius' *Auctie-catal.*, pars II, theol. in quarto, n°. 406.

[2]) *Noot-wendig bericht*, blz. 7—10. Na betoogd te hebben, dat de zaak der lombarden ook de zaak was der stedelijke regeering, ging Kriecx voort, geheel en al in den geest van Salmasius, dien hij slaafs volgde (zie Van Heel, *De geschillen over banken van leening*, blz. 80 en 126, aant. 12): »By soo verre den interest der tafelhouderen van dien aert is, dat de selve gaet tegen de wet der zeden, gelyck het onze theologen dunckt, waerom keeren sy de tafelhouderen van de gemeynschap der kercke, ende niet den prince ofte den magistraet selve, die de oprechtinge van sulcke tafelen toelaet, ofte die self oprecht? Hier, hier moest men toonen de macht dien de herders hebben over de magistraet selve, wanneer hy sondight tegen de goddelycke wet, niet, gelijck de bloode honden bijten op den steen die geworpen is, sonder dien, welckese geworpen heeft, te derven aenbassen". Vgl. *Gisb. Voetii misgrepen*, blz. 25; *Res judicata*, blz. 16; Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 53.

[3]) Op welk eene eigenaardige wijze Kriecx van zijn »uytwisch-spongie" gebruik maakte, kan o. a. blijken uit hetgeen hij schreef blz. 29: »Dat d. Voeti disputatie teghen de tafel-houderen steunt op soodane presuppoosten, die ten deele valsch ende calumnieus sijn, is hem eertijdts t' sijnen huyse getoont" (vgl. hierboven, blz. 282 aant. 5). En: »Alle dese

Digitized by Google

calumnieuse, bedriegelijcke ende stoute consideratien, door d. Gysbertus Voetius inghestelt, over de bescheydene ende nootwendighe remonstrantien, by den tafel-houderen tot Utrecht aen d'edele heeren burgermeesteren ende vroedschap aldaer gepresenteert" [1]).

Ongeveer een tiental jaren verliep, waarin het voor de wachters op Sions muur [2]) niet noodig was „sich in postuere te setten", ten einde deze of gene „machinatie" af te weren, te Utrecht door de „lombarden" en hunne medestanders beraamd tegen kerk of hoogeschool [3]). Bij den aanvang echter van 1655 klaagden opnieuw de participanten der leenbank ten stadhuize, dat hunne publieke exercitie „odieuselijck ende 'tonrechte wert beswaart" [4]). Tevens zag, van den anderen kant, het Gerefor-

---

impertinente bewijs-redenen, midtsgaders de hatelijcke exaggeratien, met welcke 'd. Voetius in voorsz. disputatie de exercitie der tafelen ofte huysen van leeninghe, sinisterlijck soeckt te bekladden, sijn ten vollen beantwoort van den grooten Salmasius".

[1]) *Noot-wendig bericht*, blz. 14—49. Zoo tegen dit blauwboekje als tegen nog een ander anoniem geschrift van Kriecx, verschenen te Gouda in 1647, en getiteld: *Cort bescheed aen den weder-reppenden lasteraer, onsinnighlijck krayende teghen het Noodt-wendich bericht, onlanghs uytghegeven tot verantwoordingh vande huysen ofte tafelen van leeninghe* (zie dr. H. C. Rogge, *Beschr. catal.*, st. II, afd. I, blz. 249), deden geestverwanten van Voetius, in 1646 en 1647, deze drie pamfletten het licht zien: *Krieckende lombaert, ofte weder-reppende woekeraer, sich opdoende in seker boecxken »Nootwendig bericht" etc. Tegen het oordeel des eerw. classis, ende de professoren theologie* (sic) *tot Utrecht uytghegeven. Daer uyt geextraheert en getoont worden de injurien, welcke hy doet aen de ed. achtb. magistraet van Utrecht, kercke ende academie, nevens andere treffelicke mannen*, Utr., bij Lambert Roeck, 1647; — *Chr. Constantius, resolutie ende vragen over consideratien raeckende 't stuck van leeninge op interest ende panden*, Utr., 1646 (zie hierboven, blz. 283, aant., 2); — *Advys wt Parnasso, geschreven door den doorl. heere, d'heer Trajano Boccalini, Romain. Ghesonden aen Joost Kriex, voorstander der lombaerden. Vox populi, vox Dei*, 1647 (*Kon. bibl.*, pamfl. n°. 5603). Vgl. J. Kriecx, *Noodige verantwoordingh*, blz. 51.

[2]) »Ut hinc videant pastores, perpetuo vigilandum, tanquam custodibus super muros Jerusalem a Domino praefectis", schreef Voetius in zijne *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p, 887.

[3]) *Res judicata*, dl. II, voorr., blz. 52.

[4]) *Res judicata*, dl. II, voorr., blz. 53.

Digitized by Google

meerde consistorie zich in allerlei moeielijkheden gewikkeld met zekeren tafelhouder en diens huisvrouw, aan welke laatste de kerkeraad copie had geweigerd der resolutie, die haar toegang tot het avondmaal ontzegde[1]).

Beide gebeurtenissen gaven aanleiding, dat door Voetius, Essenius en Nethenus — de toenmalige theologische faculteit aan Utrechts academie — een lijvig tractaat in het licht werd gezonden, als vervolg of Tweede deel[2]) op de ten jare 1657 herdrukte „Res judicata"[3]). Belangrijk vooral was in dat nieuwe geschrift het omstandig verhaal — ruim zestig quarto-bladzijden groot — dat, bij wijze van inleiding, over den loop des

---

[1]) »Wordt voorgestelt, hoe te handelen sy met Johanna Coldé huysvrouw van Gerrit de Jongh, cassier inde banck van leeninge, met attestatie van Dockum alhier gecomen. Is geoordeelt de broeders vant quartier sullen trachten haer vande onbehoorlickheyd vande diensten hares mans t' onderrichten ende tot detestatie des-selfs te brengen, ende alsdan, en eerder niet, tot het avontmael des Heeren toe te laeten, volgens den 99 art. van t' synode nationael de a°. 1581, gehouden tot Middelburch". *Not. Utr. kerkr.*, 29 Dec. 1656. — Verschenen in de kerkeraadsvergadering van 5 Jan. 1657, zegt vrouw De Jongh, dat zij hare attestatie zal inleveren bij anderen »daerse meerder rechtveerdicheyt ende liefde soude mogen vinden". Veertien dagen later »hebben Gerard de Jongh, cassier vande banck van leeninge, ende Johanna Coldé syn huysvrou, schriftelyck versocht, eerstelyck, dat haer mochte copye gegeven worden van de resolutie waer by de kerckenraedt heeft geresolveert haer van het avontmael af te houden ten syse de beroepinge van haer man detesteerde. Ten anderen, dat haer mochte wederom gegeven worden de attestatie waer mede sy hier is gekomen, of immers copye van dien. Op het eerste is geresolveert, dat de vergaderinge sulx onnodich acht, dewijl die resolutie aen syn vrou door de broederen van het quartier is bekent gemaeckt. Op het tweede, dat de vergaderinge niet gewoon en is sulcke attestatien te bewaren, maer alleen die naemen in een register aen te teeckenen". *Not. Utr. kerkr.*, 19 Jan. 1657. De zaak kwam later voor de Utrechtsche classis en werd daar in Juni van datzelfde jaar behandeld. Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 585, 586.

[2]) *Tweede deel van Res judicata vervattende het gemeijn ende kerckelijck gevoelen, over de negotie der genaemder lombaerden. Tot noodige verdedinge van de eere en leere der gemeyne Gereformeerde kercken. Uytgegeven door de professoren der theologie in de academie tot Utrecht*, Utr., 1657. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 779—788.

[3]) Evenals het »Tweede deel" kwam ook de herdruk der »Res judicata" uit bij Johannes van Waesberge.

Digitized by Google

geschils den christelijken lezer werd ten beste gegeven.

Wat den eigenlijken inhoud van genoemd Tweede deel betrof, deze was in vier „capita" afgedeeld. Het eerste hoofdstuk gaf onderscheidene redenen aan, dienstig om de vroegere en latere negotie der lombarden „te overtuygen van sonde"[1]). Het tweede voegde, bij de reeds openbaargemaakte extracten, nog enkele andere uitspraken en verklaringen, in dienzelfden geest gesteld, van verschillende synoden, theologanten en juristen[2]). Het derde beantwoordde allerlei argumenten, ter verdediging hunner zaak door de tafelhouders bijgebracht[3]). En het vierde hoofdstuk eindelijk zocht de exceptiën te weêrleggen, die de bezitters der pandjeshuizen gewoon waren aan te voeren, om de bewijsgronden van de kerkelijken te ontzenuwen[4]).

Ook tegen dit tractaat meende Kriecx, en nu niet meer anoniem, door de uitgave van het vlugschrift Noodige verantwoordingh[5]), zijne stem te moeten

---

[1]) *Res judicata*, dl. II, blz. 1—6. Vgl. de voorrede, blz. 55.

[2]) *Res judicata*, dl. II, blz. 7—49.

[3]) *Res judicata*, dl. II, blz. 49—100. Van blz. 100—105 beoordeelen en veroordeelen hier de Utrechtsche professoren in een Toegift de twaalf argumenten ten gunste der tafelhouders opgesomd door »seecker philosooph (t.w. Schoock), geen kleyn gevoelen van hem selven hebbende, maer van groote dingen spreeckende, en roemende, niet uyt syne philosophie, om welcke te leeren hy gestelt is (t.w. als professor in de logica en physica te Groningen), maer uyt de theologie". Vgl. daarmede Schoock, *Exerc. variae*, 1663, p. 464: »Hisce praemissis, ordine XII argumenta proponam, justitiam caussae trapeziticae liquido evincentia, quae, ut defaecata mente discutiantur, obtestor illos, qui haec forte lecturi sunt". Zie ook hierboven, blz. 287, aant. 3.

[4]) *Res judicata*, dl. II, blz. 105—164.

[5]) De volledige titel van bovenvermeld blauwboekje is: *Noodige verantwoordingh voor de huysen ofte bancken van leeninghe, binnen de Vereenighde Provincien; tegen sekere boeckskens genaamt: Res judicata, Oordeel des eerw. classis, etc. vande professoren der theologie tot Utrecht, ende anderen, uyt-gegeven. Door J. Kriex, der rechten doctor, ende advocaat inden ed. hove van Utrecht. Matth. 7: 1. Ne judicate, ut ne judicamini*, Utrecht, 1658 (*Kon. bibl.*, pamfl. n°. 8026). In dit pamflet komt zeer veel voor, wat louter eene herhaling blijkt te zijn van 't geen andere boekjes, door Kriecx of zijne partijgenooten geschreven, inhielden.

Digitized by Google

verheffen, als tegen „een nieuwen omslagh ende lange soppelorie van bittere invectiven, smadelijke ende bytende scheld-woorden". Natuurlijk bekoelde dit niet in het minste den ijver van Voetius en diens geestverwanten[1]) in senaat en consistorie[2]). Onverdroten gingen beiden voort met het bestrijden van alle „onbillijcke, ergerlijcke ende krakeelighe winste", door de Utrechtsche tafelhouders, toen en later, wederrechtelijk genoten[3]).

---

[1]) Voorzien van eene professorale goedkeuring, afgegeven 4 Juli 1658 door de theologische faculteit der Utrechtsche hoogeschool, verscheen aldaar, ten jare voornoemd, bij Jan van Waesberge, dit tractaat »a reverendo et perquam erudito quodam concionatore et theologiae doctore" geschreven: *Res judicanda judicata, ofte apologie voor den armen en geringen in den lande: waer in vertoont wort dat de negotie van de particuliere tafel-houders, lombarden genaamt, strijt met Godts woort, catechismus, liturgie, en synodale resolutien, en de gemene praktijke der Gereformeerde kerken. Zijnde een antwoort op seker boeksken genaemt Res judicanda, etc. Met een consultatie hoe de banken van leeningh van haer gewone gebreken gesuyvert souden worden. Jes. 10 vs. 1, 2: Wee den genen, die ongerechtige insettingen insetten, etc.* (*Kon. bibl.*, pamfl. n°. 8028); vgl. Voetius' *Auctie-catal.*, pars II, theol. in quarto, n°. 406. Volgens Voetius, Essenius en Nethenus, in hunne approbatie, was de auteur een hunner goede bekenden, door wien »de waarheyt, na de godtsaligheyt, aengaande den bytenden woeker seer bondigh ende duydelijck wert verdedight".

[2]) Toen Voetius, na de hierboven genoemde »Res judicanda judicata", waarop in 1659 een »appendix" was gevolgd (*Aanhangsel aan de apologie voor den armen en geringen in den lande, tot nader verklaringe over sommige bedenckingen, door den selven autheur, met kennisse en approbatie als voor henen*, Utrecht, by Lucas en Simon de Vries, boeck-verkoopers; zie den catal. der bibl. van de *Maats. d. Ned. Lett.*, dl. II, blz. 147) vermeld te hebben, ten jare 1663, in zijne *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 779, schreef: »Ex illo tempore conticuere omnes" (vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 590, prooemium), kon hij nog geene rekening houden met het boekje, in 1665 door zijn collega in het Utrechtsche consistorie, den predikant Daniël van Henghel, onder den schuilnaam van Christianus Philalethes, in het voordeel der lombarden uitgegeven, en getiteld: *Staet des geschils, over 't stuck van de bancken van leeninge, summierlick geopent, Joann 7:24*, Utrecht, Gysb. van Zyll. Aanwezig ter Amsterdamsche universiteitsbibliotheek. Zie ook hierachter, bijlage LXXXVI.

[3]) Zie o.a. *Not. Utr. kerkr.*, 5 Oct. 1663—6 April 1665, passim; Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 180, 181 en *Gisb. Voetii misgrepen*, blz. 21, 25. Met het oog op den onverzoenlijken strijd door Voetius tegen Utrechts tafelhouders gevoerd, schreef zijn vroegere vriend en medestander Schoock,

Digitized by Google

Er waren evenwel nog andere zonden, die „riepen" om vastberaden te worden aangetast. Immers bleek een doorn in het oog van Voetius ook de bestemming, te Utrecht gegeven aan de dusgenoemde „geestelijke goederen" [1]). De „opcompsten" der vijf kapitte-

---

doch zonder daarbij namen te noemen: »Ego in patria urbe novi N.N. qui (ut ut sit praecisissimus exemplo pharisaeorum circa illa, quae in hominum oculos incurrunt) per multos annos tam ingeniose et subtiliter scivit exercere foenus sumptuarium, ut uxor ipsius, clam eo, intra annos septem tot millia florenorum seponere sciverit, quae sufficerent emendis speciosis aedibus (vgl. hierboven, blz. 39, aant. 3). Si quis quaerat, quaenam fuerit haec foenerandi ratio? paucis expediam. Aliquam-multi pueri triviales, et subinde juniores quoque studiosi in convictum recipiebantur, qui, quod putarentur admitti in domum sanctam, quae officina audiret pietatis et omnigenae virtutis, pretium solito majus annuatim promittebant, atque inter conditiones contractus haec erat, quod per ferias, ultra quintam anni partem sibi vindicantes, singuli domi apud parentes, aut amicos vivere deberent. Et tamen currebat annus, nec de convictu illiusque lautitiis quisquam erat sollicitus, quod ipsius domus praesumpta sanctitas atque patris familias rigor non crederentur alias dapes exigere, quam quae quondam Curiis atque Fabriciis apponi solent... Si quis exspectet, ut subtilis hujus foeneratoris nomen prodam, frustra est; quamvis certum sit, eundem Ultrajecti sic notum esse, ut, quo inveniri possit, opus non sit Diogenis laterna. Non ideo adduco hoc exemplum, quasi existimem fas non esse ex convictoribus lucrum facere; sed, quod neque commutativae neque distributivae justitiae consentaneum sit, ut quis stipuletur precium pro octo decemve hebdomadis, quibus victum daturus non sit, cum caeteroquin plusquam abunde pro convictu accipiat. Et tamen qui haec faciunt, absque ullo scrupulo aut ecclesiae aut conscientiae suae, non modo ad sacram coenam admittuntur, verum etiam in vulgus sancti habentur. Soli trapezitae, qui et multo minus lucrantur, et tot millibus hominum publice prosunt, nihilque faciunt praeter id, quod a magistratu praescriptum est, indigni per quosdam obstinatos, indocilesque homines habentur, qui percipiant Christianorum tesseram". Schoock, *Exerc. variae*, p. 490, 491.

[1]) Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 284, aan het einde der verhandeling. Vgl. daarmede diens *Dispp. select.*, t. III, p. 12: »multiplices bonorum ecclesiasticorum abusus", en *Confr. Mariana*, p. 444, 445: »De collegiis politicorum canonicorum, deque usu et abusu redituum ecclesiasticorum in genere quid passim senserint et scripserint Reformati, nemini obscurum est, qui bonos autores legit. In canonicorum statu, ejusque saecularizatione, ut et redituum, privilegiorum, immunitatum, etc. an et quid pastores hic apud nos desiderent immo et politici non pauci et qui scrupuli conscientiae ipsis etiamnum haereant, non verentur publice privatimque pro re nata indicare; nec desperant de pia, prudenti, omnibusque numeris consummata reformatione, omnium eorum, quae per injuriam temporum aliasque diffi-

Digitized by Google

len [1]), na de Reformatie uit Roomsch-katholieke in Gereformeerde handen overgegaan [2]), werden er grootendeels gebezigd, om „illustre familiën", indien al niet te verrijken [3]), dan toch, door het toekennen van prebenden en beneficiën, ruimschoots te bevoorrechten [4]). Daarbij kwam nog, dat het bestuur over genoemde bezittingen, in plaats van aan kerkelijke, zooals de zaak meêbracht, aan wereldlijke personen was opgedragen, met behoud nochtans der

---

cultates, hactenus ad amussim religionis revocari non potuerunt; ut ita simul et reipublicae hujus antiqua forma ac constitutio ex conventione retineatur, et simul conscientiis reformatorum coram Deo, omniumque bonorum desiderio satisfiat. Interim hoc dum exspectatur, supplicibusque votis a Deo petitur ac politicae potestati τὸ πολιτικόν committitur, non dissimulant theologi, nec pulvillos consuunt, quotiescunque in casu conscientiae consuluntur. Quia ad ipsos pertinet cura religionis, et ipsorum est (juxta Malach. 2: 7) conscientias recte informare, etiam circa negotia non tantum ecclesiastica, sed et politica, seu mavis mixta".

[1]) Te weten, die van den Dom, Oudemunster, St. Pieter, St. Jan en St. Marie. »In het bezit van talrijke goederen, begiftigd met vele privilegiën waren zij de machtigste lichamen der provincie, met hunne emuniteiten enclave's vormende in het rechtsgebied der stad"; aldus jhr. mr. D. G. Rengers Hora Siccama, in zijne professorale openingsrede: *De samenhang in het recht bij den strijd over de Utrechtsche kapittelen*, Utr. 1906, blz. 23.

[2]) Zie over bovenvermelde reformatie Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 114—121 en *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 627—665. Vgl. daarmede het ruim 760 bladzijden tellende academisch proefschrift van Duco Gerrold Rengers Hora Siccama, getiteld: *De geestelijke en kerkelijke goederen onder het canonieke, het gereformeerde en het neutrale recht. Historisch-juridische verhandeling voornamelijk uit Utrechtsche gegevens samengesteld. Eerste deel. De canonieke en de gereformeerde bedeeling*, Utrecht, 1905; blz. 7 en vvg.; alwaar hij de vraag zoekt te beantwoorden: »Welke was de stand van zaken, toen de Raad van Utrecht den 18den Juni 1580 besloot, de excercitie van de Roomsche religie bij klokluiding te doen verbieden, en de Staten-Provinciaal den 28sten dier maand in art. 29 van de Orde op de Geestelijkheid en hare goederen dit verbod uitvaardigden voor het platte land?"

[3]) Men noemde dat: »styvinge ende ophoudinge van eenige adelijcke familien"; Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 237. In de vergadering, 12 April 1619 door HH. Staten gehouden, klaagt Utrechts magistraat »dat een yegelijck van de regeerders des landts, den sijnen favoriseert, ende hem selven buyten ordre met geestelycke prebenden soeckt ryck te maecken"; zie *Geschende onnoselheyt te rechte gebracht*, blz. 19. Vgl. *Bileams raedt, ontdeckt en wederleydt*, blz. 34, en Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 251.

[4]) Zie hierachter, bijlage LXXXVII.

Digitized by Google

vroegere „ecclesiastijcke titulen, staten ende ampten"[1].

Meermalen werd tegen zulk eene wijze van handelen beslist en krachtig te velde getrokken. Aanvankelijk geschiedde dit, gelijk bij het bestrijden der tafelhouders, in het openbaar van den kansel. Toen nu de predikanten Suavius[2]) en Brejerus[3]), met de professoren Meinardus Schotanus[4]) en De Maets[5]), waren voorgegaan, sprak ook Voetius, December 1644, in twee zijner beurten, bij de verklaring van Jozua 7, vs. 1 tot 21, over gebruik

---

[1]) *Theologisch advys*, blz. 3. Acht geëligeerden uit de kanunniken, van wie vier »gequalificeerde eedel-luyden" waren en vier »patricii van goeder naam en faam" (vgl. *Gisb. Voetii misgrepen*, blz. 68), vormden het eerste lid der Utrechtsche staten; Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 204, vgl. blz. 124. Zie ook K. P. Hoynck van Papendrecht, *Historie der Uitrechtsche kerke, zedert den tyd der veranderde godsdienst in de Vereenigde Nederlanden. Waar in getoont wordt, dat de gewoonlyke eyge rechten van den aartsch-bisschoppelyken stoel, en van het kapittel verlooren gegaan zyn*, Utrecht, 1740, blz. 12.

[2]) »D. Suavius heeft by mijnen tijdt meer als eens wel ernstigh gepredickt, specialijcken als syne beurte was het vierde ende achtste gebodt, volgens den catechismus, ende in de historie van Christi lyden, de lotinge over den rock Christi, te verhandelen". Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 138. Vgl. daarmede *Gisb. Voetii misgrepen*, blz. 30.

[3]) »D. Brejerus hebbe ick voor eenige jaren in den Dom voor den middach in een biddachs predikatie desen ongeluckigen handel, neffens andere sonden, die onder ons in swange gingen, hooren bestraffen". Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 138.

[4]) Toen zijn collega, 3 Juni 1638, 's voormiddags in den Dom preekte, was Voetius uit de stad. Wijl echter Schotanus dat gedeelte der leerrede, hetwelk bedoeld »abuys" raakte, voor een goed vriend had overgeschreven, en men later vanwege zijne terechtwijzing vrij wat op den prediker was beginnen »te grommelen", achtte Voetius het niet ondienstig een nauwkeurig extract te leveren uit bovengenoemde copie, »accorderende t'eenemael" met hetgeen hij destijds van andere »neerstige" toehoorders vernomen had; zie *Wolcke der getuygen*, blz. 139, 140. Ook Schoock maakte, in het begin der »praefatie" tot zijn lijvig boek over de geestelijke goederen, pag. 4, gewag van Schotanus' toespraak »in eos, qui bona, ecclesiastica vulgo dicta, uni Deo et ministris ipsius debita, usurparent, praeripiendo quasi Deo portionem suam, et helluando de iis, quae illata erant in sanctuarium Jehovae". Vgl. *Gisb. Voetii misgrepen*, blz. 30.

[5]) »Het is gebeurt in Decembri 1644 dat in 't vervolgh der verklaringhe des boecks Josuae in de avondt-predikatie in de Dom-kercke, d. Carol. de Maets des Vrydaeghs ten deele gevallen is, de verklaringe van het leste deel des sesten capittels; ende hy op het vers 24 yet leerde van het gebruyck ende misbruyck der kerckelijcke goederen; doch kortelijck ende bondigh". Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 146.

Digitized by Google

en misbruik der geestelijke goederen[1]); nochtans in algemeene bewoordingen, zonder „expresselijck" van de Utrechtsche kapittelen of „haeren particulieren staet" gewag te maken[2]). Met de noodige schriftuurplaatsen, redeneeringen en getuigenissen zocht de hoogleeraar zijn betoog te staven; terwijl hij aan het einde van elke predikatie eenige „principale objectien ende uytvluchten" beantwoordde[3]), door de tegenpartij gemaakt.

---

[1]) Zoowel toen als later, werd »de sonde van Achan (Joz. 7:1), die tegens expres, speciael ende poenael verbodt van Godt den Heere, het verbannen goedt verborgen of gestolen hadde", door vele Gereformeerde predikanten overgebracht en toegepast »op de possesseurs der canonicale prebenden". Zie *Resolutie by de ed. mog. heeren staten 's landts van Utrecht genomen ende gearresteert, waer na de kercken-dienaren van der selver provincie haer sullen hebben te reguleren*, Utr., 1660 (*Kon. bibl.*, pamfl. nº. 8421), blz. 4, 5. Over de »sparsio libelli diffamatorii sub nomine Gisberti Tuisii", gericht tegen bovenbedoelde predikanten en predikatiën, zie Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 161; *Dispp. select.*, t. V, p. 673, 674, en de »praefatio ad lectorem", p. 13 van Schoocks *Liber de bonis vulgo eccles. dictis.* In dezen tijd werden De Maets en Voetius »beyde te gelijck met sware kranckheyt van den Heere besocht"; waarover, zooals laatstgenoemde, *Wolcke der getuygen*, blz. 189, schreef, sommige »quaetwillige onder de gepretendeerde proven-yveraers ende gemiscontendeerde over de predicatien van den Achan" zich ten zeerste verheugden.

[2]) In het vlugschrift: *Geschende onnoselheyt te rechte gebracht*, wordt, blz. 20, van Voetius' toespraak gezegd »dat dese doen de abuysen der canonysijen en vicarijen tot Utrecht heeft aengetogen, en met goede cautien en sedige termen (laet iemant indien hy kan een eenich woort voortbrengen uyt sijne predikatie dat onordentlijck waere) geleert hoe datmen behoort te gebruycken of niet te gebruycken de goederen tot pieusen gebruycke nagelaten. Heeft oock daer wel expresselijck by gedaen, dat niet het volck, of eenige particuliere, maer alleen den overheden toequam door haere autoriteyt het rechte gebruyck van dese goederen te ordineren, ende de abuysen, die daer mochten zijn, remedieren". Vgl. Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 148, 149, en jhr. mr. Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen*, dl. I, blz. 280—289; 315.

[3]) Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 146. Uitvoerig, en heftig tevens, bestreed later Voetius, *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 759—791, de preek, eveneens over Achans zonde, gehouden door zijnen ambtgenoot Daniël van Henghel, in Februari 1662. Vgl. *Zedigh en grondigh bericht over het gebruyck der genaemde geestelijcke goederen, soo in 't gemeen, als bysonderlijck in den Gestichte van Utrecht. Mitsgaders des selfs verdedigingh, vervat in eenige korte aenmerckingen op de historische instructie van de canonicken, ende de exceptien daer in verhaelt*, Utr., 1666 (*Kon. bibl.*, pamfl. nº. 9432), blz. 21—34.

Digitized by Google

Nadat nog Heicopius, Spruyt en De Bruyn dezelfde „materie" op den preekstoel verhandeld hadden[1]), begon zich weldra binnen en buiten de stad een hoe langer hoe scherper verschil van meening te openbaren. Sommigen toch uit de gedeputeerden der Utrechtsche staten beklaagden zich in hunne vergadering van 15 Januari 1645 over wat zijzelf gehoord of bij monde van anderen vernomen hadden omtrent de „seer hevige predicatien" door verschillende Gereformeerde „kerckendienaeren" in den Dom en elders tegen het toenmalig bezit der kapittelproven gericht[2]). Daar het te vreezen stond, dat aldus bij de goede gemeente een niet geringe mate van onrust en onlust zou worden gewekt, die lichtelijk kon leiden „tot verswackinge ende in prejuditie" der souvereine macht, verzochten gedeputeerden de stedelijke regeering

[1]) Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 146, 147; vgl. *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 759. »Niemant is van den predick-stoel harder tegen de geheele ordre van de canonijcken uytgevaren als Wouter de Bruyn, hoewel hy t' eeniger tijdt van de Utrechtsche canoniken, die het recht van patronaetschap in 't dorp Hagesteyn oeffenen, geheel jong, den dienst van die plaets bekomen heeft", verzekerde indertijd de auteur van *Voetius na 't leven afgebeelt*, blz. 15. Vgl. p. 338, 339 der *Dissertatio politico-historica de bonis, vulgo ecclesiasticis dictis in genere: sive apologia pro persona Martini Schoockii, ejusque libro ejusdem argumenti, opposita nupero libello cujusdam tenebrionis, qui, dum latitare vult sub literis S. C. prodit se esse Scelestissimum Calumniatorem*, Gron., 1651; welk zeldzaam boekje, met door Voetius geschreven aanteekeningen, deel uitmaakt der gemeente-bibliotheek van Utrecht. — »Dit is by onse meeste predikanten gemeen geweest het onrechtveerdich besit der canonnicke goederen tegen te spreecken, en sulcks al van over lange, en heeft altijdt veel haets verweckt", heette het bij den schrijver van *Burgerkout*, blz. 5 (*Kon. Bibl.*, pamfl. n°. 8437). Ook werden »in kroegen en wijn-herbergen" de leeraars uitgemaakt, die predikten »op het misbruyck van het geestelijck goet, daer mede men me-joncker, mejuffrou speelt, domineert, drinckt, klinckt, dobbelt en tuyst, en somtijdts daer mede de beurse vande moye meyskens vult"; zie *'t Zweert vande Utrechtsche predikanten* (*Kon. bibl.*, pamfl. n°. 8439), blz. 5, 6.

[2]) In het blauwboekje *Sedich ondersoeck*, enz., blz. 26, betuigt de auteur, dat er te veel wordt toegegeven aan »de leeraers, die onwettelijck geprocedeert hebben, in haer heftich uytvaeren op stoel, tegen de canonicken"; terwijl een andere pamfletschrijver, *Noodige aenmerckingen*, enz., blz. 6, verzekert: »'t Is stichtelijcker voor yemant t'huys te blijven, als door het bulderen van de leeraer ontsticht te werden in de kerck".

Digitized by Google

van Utrecht — „tot voorcominge van alle inconvenienten" — hierin te willen voorzien „soo ende als deselve soude bevinden te behoren". Ter voldoening aan dezen wensch, oordeelden burgemeesters en vroedschap niets beter dan den heeren uit hun college, die tevens leden van het consistorie waren, op te dragen, in eene speciaal daartoe belegde kerkeraadsvergadering, het bezwaar van gedeputeerden den „samentlijcken" predikanten mede te deelen; onder toèvoeging, dat het de magistraat, zoolang zij niet behoorlijk omtrent „de gelegentheydt deser saecke" door het consistorie was ingelicht, aangenaam zou zijn, indien zulke betoogen over gebruik en misbruik der geestelijke goederen vooreerst werden nagelaten[1]).

Reeds den 18den Januari 1645 kweten zich de daartoe gecommitteerde raadsleden[2]) van hunnen last; met dit gevolg, dat zij den 20sten aan Utrechts stedelijke regeering konden rapporteeren, hoe de broederen des kerkeraads hetgeen hun was voorgehouden „in recommandatie" hadden genomen; zullende zij over de genoemde zaken „niet dan met behoorlijcke circumspectie ende discretie" tot vrede en stichting der gemeente handelen, en de achtbare magistraat zoo spoedig mogelijk omtrent het gevraagde naar eisch onderrichten[3]).

---

[1]) *Not. Utr. vroeds.*, 17 Jan. 1645; vgl. daarmede die van 19 Jan. 1646 en 30 Juli 1660. Zie ook Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 149, en Schoock, *Liber de bonis vulgo eccles. dictis*, p. 720, 721, waar evenwel de datum der Utrechtsche statenvergadering abusievelijk is gesteld op 20 Sept. 1645.

[2]) Te weten: burgemeester De Goyer, jhr. Fred. Ruysch, oud-burgemeester, en Peter Uyttewael.

[3]) Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 149, 150. Een dag later schreef Voetius aan Schoock, die toentertijd nog zijne zienswijze deelde omtrent de kapittelgoederen: »Gisteren ben ick gewaerschout van een goet vrind, in de vergaderinge (nl. der staten van Utrecht) vast gestelt te sijn, dat de praedicanten ende sodanige praedicatien, als de welcke smakende na muyterije, bedwongen mosten worden etc. Daer en boven ist 't selve aen zijn Hoogheyd by forme van klachten by de twee leeden (nl. der staten van Utrecht) gebracht; inde vroetschap deser stad is geen kleyne on-

Digitized by Google

Toen nu, enkele dagen later, een voornaam overheidspersoon, met het oog op die belofte, den predikanten in de kerkekamer schriftelijk bericht en advies verzocht op de vraag, of een goed christen „sonder scrupule ende beswaernisse synder conscientie" zitting mocht nemen in een der Utrechtsche kapittelen, en de daaraan verbonden „tractementen ende emolumenten" genieten[1]), werd hem dat gaarne door elk der aanwezigen toegezegd. Men begon „ter eerster gelegentheyt" met het verkiezen van twee predikanten, om vooraf wat „te bewerpen", ten einde straks des te gereeder met elkaar te kunnen arbeiden. Verschil van gevoelen echter over het toekennen en bezitten der prebenden was oorzaak, dat, na langdurige beraadslaging, door een viertal bedienaren des Woords[2]) aan Voetius werd in last gegeven, om uit de vele „bedenckingen ende extracten", die hij sinds geruimen tijd met groote moeite „van dese materie ver-

---

stelteniss, het welk al-daer verdeelt is, daer sijnder die de canoniken gunstigh sijn om haer en harer vrunden wille, andere willen de canoniken afschaffen, andere sijn tussen beyde, andere vresen dat de praedicanten de authoriteyt vande vroetschap deser stad, de vast gestelde ende bevestichde religie, en de kerckelijcke policie hier over yetwes onheyls mochte bejegenen; wy sijn met Gode gereet de waerheyd en de gerechtigheyd stantvastige getuygenisse te geven, hoe het eyndelijck aflopen sal, ick hope dat God ons in dit onweer en dese onstuymigheyd sal voor staen, als God voor ons is, wie kan ons deren? — Is ondertekent: den uwen die gy kent, 21 Januarij 1645". *Extract uyt den brief van d. Gisbertus Voetius rakende het wegh nemen vande canonisien ende der selver in-komsten, geschreven aen d. Martinum Schoock, philosophiae professor tot Groeningen. Welcken brief by denselven Voetius is gerecolleert voor den ed. gerechte der stadt Utrecht volgens informatie vanden 5 May 1647* (*Kon. bibl.*, pamfl. n°. 8430). Doelende op dien brief, verklaarde naderhand Schoock, *Liber de bonis vulgo eccles. dictis*, praef., p. 6, 7: »Interim ostendere possum reverendum d. doctorem Voetium saepius pro re nata in suis literis de hac quaestione (n. canonicorum) verba fecisse, nec diffiteor, me qui praeconceptae opinioni nondum renunciaveram, nec omnia ad eam pertinentia distincte expenderam, aut suggessisse quaedam communi tum quasi sententiae in specie faventia, aut etiam optasse ut aliqui, qui pii videri vellent, hoc quasi ornamento sese exuerent".

[1]) Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. V, p 662—675.

[2]) Te weten: De Maets, Heicopius, Spruyt en De Bruyn.

Digitized by Google

gadert hadde"[1]), een schriftelijk bericht samen te stellen, dat, onderling besproken en goedgekeurd, vervolgens op het stadhuis bij de magistraat mocht worden ingeleverd[2]). Alzoo geschiedde[3]). Doch het aangeboden stuk bleef niet binnen de vroedschapskamer. Terwijl Voetius, die intusschen allerlei min-aangename ervaringen had opgedaan bij het verstrekken der onderscheidene copieën van bedoeld advies[4]), zelf nog aarzelde tot de uitgave daarvan over te gaan, zond een zijner vrienden, ten jare 1653, de hier en daar reeds openlijk bestreden verhandeling[5])

---

[1]) Geen jaar was Voetius in Utrecht, of reeds had hij, hier en daar, onderzoek gedaan naar »de gelegenheydt der capitulare goederen". Daarbij bewees hem uitnemende diensten zijne »familiariteyt" met den beroemden rechtsgeleerde, geslacht- en wapenkundige Arnoldus Buchelius alsook de voorlichting van mr. Gysbert Lapp van Waveren, »den kurieusen ondersoecker van soodanige antiquiteyten". Laatstgenoemde leende hem o. a. »een oude ende op franchijn in folio wel geschreven copye" van de statuten — »ofte het municipale jus canonicum" — der vijf Utrechtsche kapittelen; vgl. J. F. van Someren, *De Utrechtsche universiteitsbibliotheek, haar geschiedenis en kunstschatten voor 1880*, Utrecht, 1909, blz. 86; waardoor Voetius, volgens zijn zeggen, meer dan voldoende »den dreckwagen der groote ende kleyne clergyen (de groote of eerste clergie vormden de kapittelen, de kleine of tweede clergie bestond uit de kloosters; jhr. mr. Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen*, blz. 306, aant. 1) aldaer, met haere appendentien ende dependentien" leerde kennen, zoodat hij later in staat was, bij verschillende gelegenheden, èn mondeling, èn schriftelijk, advies uit te brengen over »de proven tot Utrecht". Zie Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 103, 107, 185, 186, 209, 214, en van de voorrede, blz. 1; C. Burman, *Traj. erud.*, p. 38—42 en p. 172, 173. Vgl. *Gisb. Voetii misgrepen*, blz. 21.

[2]) Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 150, 151 en 250. Vgl. jhr. mr. Hora Siccama, *De samenhang in het recht*, blz. 34, aant. 1 en 3.

[3]) *Not. Utr. vroeds.*, 1 Maart 1645. Bij die inlevering was d. Spruyt afwezig. Toen de magistraat hoorde, hoe het verlangde stuk niet van »alle de predikanten" kwam, werd door haar opgemerkt »datmen oock geerne sien soude 't bericht vande andere, ende in kas van discrepantie, souden desen haer advys apart hebben te doen". Tot zoolang »restitueerde" de vroedschap aan bovenvermelde drie predikanten, alsmede aan Voetius en De Maets, hunne niet gelezen verhandeling. Zie ook *Not. Utr. vroeds.*, 17 April en 2 Juni 1645. Vgl. Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 158, 159.

[4]) Zie Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 159, 160, en van de voorrede, blz. 1 en 2.

[5]) Een der bedoelde afschriften was naar Groningen gezonden, aan het adres van Schoock, die het ter inzage gaf aan zijnen ambtgenoot aldaar,

Digitized by Google

te Amsterdam in druk, onder den titel: Theologisch advys over 't gebruyck van kerckelijcke goederen[1]).

Met voorbijgang van alle andere „accessoire ende afscheydelijcke" verkeerdheden of misvattingen, hielden Voetius en zijne lastgevers in dit geschrift staande, dat er bij de kapittelheeren „tweederley capitael ende substantieel quaet" werd aangetroffen. Ten eerste bestendigden en voerden zij, als Gereformeerden, de Roomsch-katholieke titels van kanunnik en vicaris, van domheer[2])

Maresius. Door dezen laatsten werd in 1648 het advies der vijf Stichtsche raadgevers beoordeeld, naar Voetius schreef »niet sonder misduydingen ende injurieuse scheltwoorden" (*Wolcke der getuygen*, blz. 160); waartegen Utrechts primarius theologiae professor zich krachtig te weer stelde in de onder hem verdedigde disputatie van 9 December deszelfden jaars (*Dispp. select.*, t. V, p. 662—675; vgl. Paulus Voet., *Appendix apologetica*, p. 280, 289—291). Schoock almede deed in 1650 te Groningen, bij Johannes Nicolaï, »een groot Latijns boeck" (*Wolcke der getuygen*, blz. 161) het licht zien, getiteld: *Liber de bonis vulgo ecclesiasticis dictis: item de canonicis: atque speciatim de canonicis Ultrajectinis: horumque occasione, de officio ministrorum ecclesiae erga magistratus. Amplius partim sect. 1, partim sect. 3, breviter proponitur successio ecclesiae in Belgio, simulque specimen majoris operis, quod prolixe exhibebit historiam reformationis ecclesiasticae per provincias Belgicas*, en waarin, volgens p. 11 der praefatie, »quae succincte annotata fuerunt a rev. d. Maresio, plenius et quidem fide bona exhibita sunt". Vgl. ook p. 9—14 van gemelde voorrede met Voet., *Dispp. eccles.*, t. V, p. 673, 674 en *Wolcke der getuygen*, blz. 132 onder, 161. — Zoowel voor Maresius als voor Schoock was het geschil over de kapittelgoederen anders niet dan een rechtsquaestie; zij letten, bij de behandeling daarvan, slechts op het jus soli, d. i. op »het uyterlijcke recht voor de menschen, ende inde menschelijcke vierschaere". Voetius beschouwde de zaak als eene ethische quaestie, en vroeg, ter oplossing van het bedoelde verschil, uitsluitend naar het jus poli, d. i. naar »het innerlijcke recht, inde vierschaere der conscientie, ende voor Godt; welcke distinctie by de theologanten ende rechts-geleerden niet dan al te bekent was". Vgl. *Theol. advys*, blz. 31, en *Wolcke der getuygen*, blz. 126 boven. Zie, voor de uitdrukking: »jus poli" en »jus soli", Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 62—91.

[1]) De volle titel luidt: *Theologisch advys over 't gebruyck van kerckelijcke goederen, van canonisyen, vicaryen, etc. Eerste deel. 't Amsterdam, by Jodocus Hondius, konst-verkooper inde Beurs straet, inden wackeren Hondt, 1653.* Vgl. Voet., *Wolcke der getuygen*, voorr., blz. 3; *Polit. eccles.* t. II, p. 895—915.

[2]) »De canoniken van de vier capitulen, die den hooghsten naem van

Digitized by Google

en proost, van zielpriester en deken; titels, die voor hen slechts uiterlijke schijn waren, enkel parade en vertooning maakten[1]); hetgeen Utrechts hoogleeraar met zes „redenen" zocht te staven[2]). Ten tweede eigenden, krachtens die „fause en abusive" benamingen, tal van wereldlijke personen zich het inkomen toe van vicariën; genoten verschillende prebenden[3]) en presentiegelden, benevens vele andere „gepretendeerde" vrijheden en privileges, voordeelen en emolumenten, ja „de geheele massa van alle de kercken-goederen der vijf ecclesien", om naar welgevallen daarover te beschikken[4]). Acht bewijsgronden werden voor die stelling door Voetius opgesomd en uiteengezet[5]). Ook sloot zich bij zijne zienswijze blijkbaar

dom-heeren (zijnde eertijts eygen de canoniken van de cathedraele kercke dat is van den Dom) haer opentlijck laten geven". Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 196.

[1]) *Theol. advys*, blz. 5.

[2]) *Theol. advys*, blz. 6—10.

[3]) Wat betreft de overdracht der prebenden, die in »stadts tour kwamen te vaceren", zoo had de Utrechtsche vroedschap, 8 September 1636, bij resolutie vastgesteld, hoe zij moesten worden toebeschikt. Zie deze regeling hierachter, bijlage LXXXVIII.

[4]) *Theol. advys*, blz. 6.

[5]) *Theol. advys*, blz. 10—22. Van deze acht bewijsgronden hadden, voor het beoogde doel, inzonderheid gewicht: *1.* Om datmen op umbraticke ende abusive, jae spottelijcke ende ergerlijcke schijn-titulen van kerckelijcke ampten ende bedieningen sonder eenich reel kerckelijck ampt, vocatie, werck, ende dienst, niet en mach, noch oock in 't Paus-dom met de minste schijn van recht heeft moghen genieten de proeven, tractementen, emolumenten daer toe staende; ende dat volgens dien de tegenwoordige Gereformeerde canoniken ende vicarissen, noch Rooms noch Gereformeerde kercken-dienaers zijnde, maer ten aensien van beyde kercken, ledichgangers, niet konnen met het minste recht in conscientie volgens de Roomsche of de Gereformeerde religie de tractementen genieten. *2.* Om dat het incomen der kerckelijcke goederen onder wat pretext, titul, of schijn dat het zy, tot particulieren of tot ander ghebruyck, als tot kerckelijcke ende andere pios usus analogicos niet en mach gekeert ofte veralieneert werden van geene menschen ter weerelt, sonder Godt selve ende het heylichdom te berooven, dat is het crimen sacrilegii te begaen, vermits deese goederen zijn Godts deel, ende sijn eygen goederen. *5.* Ende doet hier tegen niet, dat verscheyden goederen gefundeert zijn, met speciale applicatie ende stipulatie tot ende van verkeerde ende superstitieuse middelen, waer door Godts eer ende de salighcyt der menschen

Digitized by Google

aan het eenparig oordeel der christenheid [1]). Daarvan te willen afwijken, vooral waar het gold deugd en een eerlijk leven, mocht groote vermetelheid heeten [2]).

Nadat „de principaelste questie" was afgehandeld, maakte Voetius uit het hier bijgebrachte nog enkele gevolgtrekkingen. Zoo, onder andere, dat de van een kanunnik gevorderde eed door geen Gereformeerd christen met een goed geweten kon worden afgelegd [3]); dat er met de canonisiën en vicariaten geene negotie mocht gedreven worden [4]); dat het der Utrechtsche magistraat niet vrijstond zich de prebenden, geheel of gedeeltelijk, toe te eigenen, ten einde daarmeê familie en vrienden te bevoordeelen [5]). Vermits men „excipieerde" [6]), dat zulke handelingen door de hooge regeering, die absolute macht

---

niet gevordert en werden, als daer zijn ziel-missen, aenroepinghe der heyligen, etc. Want de intentie der donateuren blijft evenwel goet, in haer geheel, ende de selfde, die dan na gekoomen moet werden, alhoewel sy inde aenwysinghe der middelen, om tot sulcken intentie te gheraecken ghedwaelt hebben; dat misbruyck moetmen alleen verbeteren, en keeren tot uytvoeringhe van beter middelen, behoudens evenwel de intentie, dat is de salicheyt, ende den dienst van Christus, ende de handt houdinghe der christelycker religie, ende de eere des eenigen waeren Godts, ende des salichmakers Jesu Christi".

[1]) »De usu et abusu bonorum ecclesiasticorum magnam nubem testium collegerunt theológi aliquot et ministri Ultrajectini in MS. quodam responso ad quaestionem ipsis propositam". Voet., *Dispp. select.*, t. I, praef., p. 27.

[2]) *Theol. advys*, blz. 22—28.

[3]) Die bepaling trouwens was ook opgenomen in de ordonnantie der Utrechtsche staten van 29 Juli 1580. Voetius gewaagde hier van »provencramerye"; *Theol. advys*, blz. 28, 29.

[4]) *Theol. advys*, blz. 28: »Wat de formulieren des eets aengaet, die en zijn oock niet weynich suspeckt, ende schijnen vry wat te smaecken na het character van 't Beest en na de usurpatie vande gepretendeerde exemtien ende independentien immuniteyten". Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 1134, en het eedsformulier te Wijk-bij-Duurstede in gebruik; zie hierachter, bijlage LXXXIX. Vgl. daartegen Schook, *De bonis vulgo eccles. dictis*, p. 602—606 en Maresius, *Judicium et responsum theologicum*, p. 211—227.

[5]) *Theol. advys*, blz. 29. Vgl. hierachter, bijlage LXXXVII. Zie daartegen Schook, *De bonis vulgo eccles. dictis*, p. 596—601.

[6]) »Qui studet excipere, studet decipere". Voet., *Polit. eccles.*, t. II, p. 275.

Digitized by Google

bezat over de geestelijke[1]) goederen, gewettigd en op dien grond geoorloofd waren, zoodat een ieders conscientie gerust kon zijn, liet Voetius niet na, deze en nog andere „uytvluchten", door belanghebbenden aangevoerd, „besonderlijck" te beantwoorden[2]). Aan het slot van zijn advies protesteerde hij reeds bij voorraad, ook namens de vier medeonderteekenaars De Maets, Heicopius, Spruyt en De Bruyn „tegen alle quade suspicien, misduydingen en calumnien", met welke zij ten onrechte mochten worden bezwaard, alsof zij „het geestelijcke goet, ende de administratie des selfs" aan zich wilden trekken, en „de publycke gestabilieerde regeringe" tegenwerken, door direct of indirect zich te bemoeien met zaken, die niet tot hun ambt behoorden, maar Gode en der overheid moesten bevolen blijven[3]).

Ongeacht dit nadrukkelijk protest, liep Voetius met zijne geestverwanten hoe langer hoe grooter gevaar, om door kapittelheeren en leden der vroedschap van beiderlei streven verdacht te worden. Als vanzelf gaf daartoe aanleiding het „vrymoedich ende ootmoedich versoek" — waar „raden, vermanen, dreygen sijn kragt, God betert, verloren had" — dat zeker schrijver, schuilgaande onder den naam van Eusebius Philarchontius, tot de christelijke

---

[1]) Voetius en diens medestanders geven de benaming: »ecclesiastica" ook terug door het woord »kerkelijke". Met jhr. mr. Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen*, blz. 18, acht ik de vertaling door »geestelijke", vooral in het hier gebezigde verband, juister; althans duidelijker.

[2]) *Theol. advys*, blz. 30—54. In »tijt ende cas van noodt, ofte in extreme beswaernisse vande republicke" mochten, volgens Voetius, de geestelijke goederen »tot den oorloge", worden gebruikt, mits de overheid dien nood »niet fingeerde"; kerk en armen, godshuizen en scholen onverminderd bleef steunen, en beloofde »by verbeeteringe van saecken" de voorgeschoten gelden te zullen teruggeven. *Theol. advys*, blz. 52, 53.

[3]) *Theol. advys*, blz. 54, 55. Tegen dit advies kwam te Leiden, in 1655, een anoniem boekje uit, getiteld: *Sedich ondersoeck, van het geschrift, genaemt Theologisch advys, over het gebruyck van kerckelijcke goederen* (*Kon. bibl.*, pamfl. n°. 7699). De onbekende auteur, die later bleek te zijn

Digitized by Google

overheid der Vereenigde Nederlanden meende te moeten richten, door de uitgave, in het late najaar van 1655, van zijn blauwboekje: Vruchte-losen biddach[1]). Scheen

---

Voetius' ambtgenoot aan de Utrechtsche hoogeschool, Cyprianus Regneri ab Oosterga, juridisch professor aldaar, misprees het in de vroedschap, dat zij aan god- en niet aan rechtsgeleerden voorlichting had verzocht omtrent het prebenden-vraagstuk. Van zijn kant wenschte hij, als jurist, »klare bewysen" bij te brengen, dat de eigendommen, waarom het hier ging, geen »geestelijcke" goederen waren en de toenmalige kanunniken geen onwettige »besitters" daarvan. Voetius vergenoegde zich met, ten jare 1656, op te merken (*Wolcke der getuygen*, blz. 194), dat »dit vuyl ende bitter schentschrift alreede door yemant was beantwoort". Zulks had plaats gevonden, niet door Voetius zelf (naar dr. Rogge, *Catal.*, dl. II, st. 1, blz. 45, en mr. J. I. van Doorninck, *Bibliotheek van Nederlandsche anonymen en pseudonymen*, blz. 20, meenen), maar door een zijner »adherenten" in: *Aenmerkingen op het genoemde zedigh ondersoeck van het Theologisch advys over 't gebruyck der kerckelijcke goederen*, etc., door Christianus Constantius. Amst., 1655 (aanwezig ter Utrechtsche gemeente-bibliotheek). Een ander »naemloos Duytsch boecksken", ook in 1655 door Ab Oosterga te Amsterdam uitgegeven, onder den titel: *Contrary advijs ofte censure ende balance tegens seecker Theologisch advys over 't gebruyck van kerckelijcke goederen van canonisijen, vicarijen*, etc., door Petrus Philonomus (*Kon. bibl.*, pamfl. n°. 7702), bleef onaangetast; misschien wel, gelijk Voetius schreef (*Wolcke der getuygen*, blz. 195; vgl. blz. 188 boven): »dewijle 't selve meer een inventaris of repertorium had willen geven van het Latijnsch boeck in quarto tot Groeningen uytgekomen" — t. w. Schoocks *Liber de bonis vulgo eccles. dictis* — »als de saecke ten principale debateren". Eindelijk verscheen nog in 1659 te Utrecht van Ab Oosterga, onder denzelfden schuilnaam Petrus Philonomus: *Defensio van seker contrarii advijs tegens seker Theologisch advys over 't gebruyck van kerckelijcke goederen, canonisijen, vicarijen*, etc. (aanwezig ter Utrechtsche gemeente-bibliotheek). Reeds was Utrechts magistraat begonnen den verkoop van dit pamflet te stuiten, toen eene »Memorie", door Ab Oosterga bij haar ingediend, alsmede eene »Acte reconciliatoir", door dezen samen met Voetius opgemaakt en ten stadhuize »geexhibeert", den maatregel verder onnoodig maakte. Zie *Not. Utr. vroeds.*, 27 Juni 1659, en C. Burman, *Traj. erud.*, p. 253—260. Bedoelde »reconciliatie" staat ook vermeld in de notulen van het Utrechtsche consistorie, die nog daarenboven op 1 Juli 1659 berichtten: »Van d'heer professor Cyprianus rapporteert d. Gentman, dat hy inde huysbesoeckinge aengesproken sijnde over het ergerlyck schrift by hem wtgegeven, daer van berouw getoont, ende soo goet contentement hadde gegeven. Wort gevraeght wat hier verder in te doen? Is geresolveert dat men hem sal aenraden, als hy immers ten avontmael gaen soude, dat te willen doen ergens buijten dese stadt".

[1]) *Vruchte-losen biddach, of vrymoedich ende ootmoedich versoek, aan de Christelijke overheden der Vereenichde Nederlanden. Vertoonende: hoe nodig het is dat sommige dingen eerst worden verbetert, eer wy regt de*

Digitized by Google

het aan den eenen kant — zoo klaagde deze auteur — dat men, door tal van vast- en bededagen, 's Hemels zegen over land en kerk wilde afdwingen, aan den anderen kant liet men onverhinderd toe, dat door eene menigte van „roepende" zonden de vloek des Allerhoogsten steeds dreigender en zwaarder op beide geladen werd. Tot die „godlose, duyvelsche" werken behoorde, onder meer, ook „het wan-gebruyk" der geestelijke goederen [1]); ten gevolge waarvan „veele ledig-gangers ende

---

segen Gods over ons land ende vrugt van onse beden-dagen mogen verhopen. Door Eusebium Philarchontium, j. c. (z. n. v. pl. en v. dr.), 1655. Zoowel dr. Rogge (*Catal.*, dl. II, st. 1, blz. 45) als mr. Van Doorninck (*a. w.*, blz. 72), en allicht op hun gezag dr. L. Knappert (*Tijdspiegel*, afl. Nov. 1907, blz. 262), kennen dit vlugschrift »zonder twijfel" toe aan Voetius. Regneri ab Oosterga, ambt- en tijdgenoot van Utrechts hoogleeraar, zegt, in zijne reeds vermelde »Memorie", minder stellig: »welck boeckje oock by yder een gehouden wort door de voors. Gisbertus Voetius gesmeet of gerevideert te zijn". Op inwendige gronden durf ik echter vaststellen, dat het bedoelde pamflet »zonder twijfel" niet van Voetius is. Men zie, om maar iets te noemen, wat zijn auteur, blz. 19, 20, verzekert: »de onnoselheyd en waarheyd staan op te vasten Voet, dan datse daar door (nl. door »'t stroyen van versierde ende landsnadelige schriften") ter neer geworpen souden worden". Den naam »Voet" aldus voor eene woordspeling te bezigen, kon moeielijk, zoo niet onmogelijk, bij den eigenaar zelf van dien naam, wel daarentegen bij anderen, vrienden en geestverwanten van hem, opkomen. Overigens schreef Voetius, *Wolcke der getuygen*, blz. 171: »Isser eenich boexken sonder naem, of met naem tot Utrecht of elders gedruckt — als by exempel, van den Vrughteloosen biddagh — 't gene yemandt niet aen staet, onzen naem moet daer over gespelt worden". Vgl. Regelius Veronensis, *Gedruckte onnoselheyt opgerecht*, blz. 7, en dr. N. C. Kist, *Neêrlands bededagen en biddagsbrieven;* Leiden, 1648; dl. I, blz. 249, 250.

[1]) Niettegenstaande Voetius verklaarde (*Wolcke der getuygen*, blz. 188), dat in dit blauwboekje slechts »by occasie ende in 't voorby gaen mentie gemaeckt werdt van het misbruyck der kercken goederen", vormde die »roepende" zonde toch het hoofdthema, waaraan het meerendeel der bladzijden bleek gewijd te zijn. En — zoo luidde het in den *Vruchte-losen biddach*, blz. 19 — tot nogtoe had geen »regt eerlijk man" zich onderwonden bedoeld misbruik openlijk te verdedigen; alleen een verbitterde lombardier (Kriecx?), een ontrouwe apostel (Schoock?), een verloopen proponent (Lambertus Velthuysen?), of een op wijn beluste rechtsgeleerde (Ab Oosterga?) »spartelden daar wat voor, om in de wereld gesien ende bekent te worden, of liever om voor haaren goeden dienst mede een veeg uyt de pan te krijgen". Bij zulk schelden was het niet onverklaarbaar,

Digitized by Google

luye buyken", in hunne hoedanigheid van kanunni deken of ziel-priester[1]), „vet werden op het kerke smeer"[2]); en dit, tegenover de „magere, veragte, j bedelagtige staat" van honderden predikanten, voor wi het dringend noodig bleek te zijn, dat er „getruggel wierde" om een bete broods[3]). Riep en bad men dus om zegen over land en volk, men moest beginnen met „d eerstelingen sijns deegs" den bedienaren des Woords t geven; want vruchteloos was alle aanhouden om g nade, waar het huis des Heeren werd beroofd[4])!

---

dat dit geschrift, zoo in Holland als in Utrecht, gerechtelijk werd op haald. Vgl. dr. Knuttel, *Catal. pamfl. Kon. bibl.*, dl. II. st. I, n°. 7706.

[1]) »Ick ben wel berecht" — zoo verhaalde Voetius, *Wolcke der getuyge* blz. 199, 200 — »dat voor weynige jaeren op de reeckeninge van een pe soon in de Dom-kercke begraven, neffens de taxe voor het klockluyde graft, etc. gespecificeert stont: vier gulden voor den zielpriester Daer nochtans de gestorvene met alle haer geslachte, ende die de begra fenisse bestelden, van onse religie waeren, ende geen diensten voor i dooden en souden begeeren, noch oock de abusive zielpriester van h Dom-capittel in der tijdt eenige ziel-missen of andere diensten voor d ziele en dede, noch oock soude willen doen, als zijnde Remonstrants-ge soo ick verstae". Vgl. Maresius, *Judic. et resp. theol.*, p. 188.

[2]) In het *Utrechts schuyt-praetjen, over den droevigen toestant om de kerckelijcke oneenigheden der stadt Utrecht*, 1660 (*Kon. bibl.*, pa n°. 8433), blz. 11, verzekerde een der passagiers, Pieter Giet-leugen: »I genen welck zeyt dat de canoniken niet voor haer inkomen en preben doen, daer ze toe ingestelt zijn, dwaelt na myn gevoelen; sy genieten zelve niet ledig, sy hebben 'er wercks genoeg mede, sy moeten car houden, haer zelven te barsten voederen met wijn, hoenders en an delicatessen; dagelicks etlijcke uyren aen 't verkeer-bord sitten: my dun voorwaer dat dit al een groote penitentie is, en haer seer sware las op-geleydt zijn". Vgl. *Theol. advys*, blz. 10—12.

[3]) »Het loon dat de predikanten genieten, en heeft wel geen gelijckher met haer dienst, maer echter wel met haer noodtdruft. Het geen sy i de steden trecken, is machtigh om haer te onderhouden, en bedra soo veel als de ampten van de sulcke geven, die geen minder moe hebben". *Noodige aenmerckingen*, blz. 12. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom pars II, p. 810—845.

[4]) Op de vraag: »Theologos velle bona ecclesiastica sibi vindicare" ant woordde Voetius in zijne *Dispp. select.*, t. III, p. 53: »Super istis its declararunt, et tot tantisque rationibus causam suam munierunt theol ut nullius facultatis theologicae aut juridicae, nullius synodi in toto Christiano judicium hic reformidarent"; vgl. t. V, p. 674. Tegen vlugschrift van Eusebius Philarchontius verscheen, ook anoniem,

Digitized by Google

Tegenover den steun aan Voetius en zijne geestverwanten geboden in Philarchontius' boekje, stond de poging van zekeren anonymus, om hun ijveren voor het recht gebruik der kapittelgoederen zooveel mogelijk verdacht te maken door de uitgave van het vlugschrift: Concept van een instructie[1]), enkele maanden vroeger dan de „Vruchte-losen biddach" verschenen[2]). Naar het heette, was dat „concept" gesteld door Carolus de Maets en door Voetius met aanteekeningen voorzien; terwijl het zou gevonden zijn tusschen een paar folio-bladen, afkomstig uit de te Amsterdam verkochte boekerij van Dematius[3]).

---

blauwboekje: *Noodige aenmerckingen op het seditieus en landtverderfelijck libel, geintituleert, Vruchteloosen-biddagh, of vrymoedigh en ootmoedigh versoeck aen de Christelijcke overheden der Vereenighde Nederlanden*, enz., 1655; door dr. Rogge (*Catal.*, dl. I, st. 1, blz. 281) en door mr. Van Doorninck (*a. w.*, blz. 20), toegekend aan den Rotterdamschen advocaat Adriaan Paets. Het jaar daarop kwam hiervan een vermeerderde druk uit, onder den titel: *Fabula velus actores novi. Dat is, de oude Paep onder een nieuwe kap; ondeckt in het seditieus*, enz., 1656. »Dese weynige regulen (nl. 14 quarto-bladzijden) zijn my afgeperst door de sucht tot Godts eer, de waerdigheydt van onse overheeren, en de rust van onse goe gemeynte" — aldus op bladz. 1 de schrijver, die dan verder zal aanwijzen: »waer den krijter (d. i. Eusebius Philarchontius) stof van klagen heeft gehadt, en waer hy stof gegeven heeft tot rechtvaerdige klachten over sijn ondragelijcke onbeschoftheydt" (*Kon. bibl.*, pamfl. n°. 7706 en 7785). Nog verscheen in 1655 het pamflet: *Dialogus off conferentie over seeker boeckghen gheintituleert Vruchteloosen-biddagh, ghehouden tusschen Zelotides en Eirenides* (Tiele, *Bibl. v. pamfl.*, n°. 4450). De anonieme auteur daarvan was Cypr. Regneri ab Oosterga.

[1]) *Concept van een instructie, by my Carolus Demaets, ende mijnen waerden mede-broeder Gisbertus Voet beraemt. Omme te dienen tot restauratie van de vervallen gerechtigheden, de welcke de kercke alhier binnen Utrecht in ouden tijden gehadt heeft, ende oorspronckelijcken aen de selve ghefondeert is, ten insichte de selve de sorghe van de saligheyt der zielen, van de gemeente alhier tot Utrecht gehadt heeft; welckers plaetse en gelegentheyt de bedienaren des h. evangelii, alhier door Godes ghenade in de reformatie deser kercke Christi, als nu representeeren. Welck gheschrift ghevonden is, in een folio boeck in de auctie van den predicant Dematius verkoft* (z. n. v. pl. en v. dr.), 1655 (*Kon. bibl.*, pamfl. n°. 7707). Van dit, ten zelfden jare verboden, vlugschrift, kwam in 1670 een herdruk met eenigszins gewijzigde spelling uit.

[2]) Te weten: in Juni 1655.

[3]) Toen, in het voorjaar van 1645, door sommigen werd gevreesd, dat de Utrechtsche staten iets zouden besluiten »ter oorsaecke van eenige

Digitized by Google

Genoemd libel liet beide professoren beginnen met eene herinnering tot hunne lezers gericht, hoe oudtijds zoowel het kerkelijk als het wereldlijk bestuur over de provincie Utrecht in handen was geweest van den bisschop; reden waarom bedoelde macht den Hervormden herders en leeraars, die later „de rechte sorghe van Christi ghemeynte" op zich genomen hadden, moest worden teruggegeven, met de oorspronkelijk daaraan verbonden „emolumenten". Langs welken weg evenwel hiertoe te geraken? Door alle goedgezinde magistraatspersonen „te trecken tot de bedieninghe der kercke". Als zoodanig waren dezen dan gehouden in te willigen wat de predikanten eischten: het gebruik ad pios usus van de vicarie- en kapittelgoederen. Verdween voorts, met het te loor gaan der „canonesien", het eerste lid uit Utrechts Staten [1]), zoo viel het des te gemakkelijker de bezittingen, door het tweede lid (de edelen en de ridderschap) „ghepossideert", aan te wijzen tot onderhoud van academie en scholen. Bovendien kon men, wanneer „de conjuncturen van tijden ende gheleghentheden" gunstig waren, daarna zijne hand leggen op de conventuale en parochiale eigendommen „tot directie van de stadt staende". Zoodoende zou „de autoriteyt der kercke-dienaren" grootelijks toenemen. Immers hunne „creaturen" zaten daarbij in consistorie of raadzaal, en zij zelven voerden het bestuur over alle geestelijke goederen; terwijl de magistraat anders niet had te doen, dan de burgerij regeeren, gelijk ten tijde der bisschoppen. Op twéé dingen — en met dezen wenk eindigde het „Concept" —

---

predikatien de geestelijcke goederen der provintie aengaende, gedaen, soo tegen de persoonen, die de selve gedaen hadden, als tegen de academie", ontwierp De Maets metterdaad een concept »om te dienen tot beter informatie, daer en soo 't te pas mochte komen". Natuurlijk was dit in een anderen geest gesteld. Zie Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 153—157, waar het bedoelde stuk is opgenomen.

[1]) Vgl. Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 271—276, en jhr. mr. Rengers Hora Siccama, *De samenhang in het recht*, blz. 36, 37.

Digitized by Google

diende men echter zorgvuldig bedacht te blijven: de predikanten, die in het vervolg zouden beroepen worden, moesten geestverwanten zijn, en aan de getroffen maatregelen hunne goedkeuring hechten [1]), door het inleveren van eene „secreete, ende bedectelijcken onder-gheteeckende acte". Ook behoorde men zich van de ouderlingen en diakenen als betrouwbare partijgenooten voortdurend te vergewissen [2]).

Onder alle „swarte wolcken van rasen, lasteren, ende vyandelijcke machinatien", in den loop der jaren tegen hem en zijne medestanders opgerezen, achtte Voetius deze wel „de vermaertste" [3]). Of werd niet, vroeg hij ver-

---

[1]) Vgl. hiermede wat Voetius schreef, *Wolcke der getuygen*, blz. 141: »Dom^s. vander Lingen (predikant te Utrecht van 1649—1651) heeft dese saecke, eer hy oyt hier in dienst quam, wel doorsocht, ook een copye van ons Theologisch advys tot dien eynde van ons geleent; dewijle hem specialijcken daer aen gelegen was; vermidts hem door erffenisse een canonicks prove moste toekomen. Maer heeft deselve in conscientie wel overtuyght, ende in syn gemoedt op goeden gronde verseeckert zijnde, met de voet gestooten, niet willende hem selven in sulcken handel mengen; om die voor hem selven te genieten of te verkoopen, 't zy ten geheele, 't zy ten deele, of eenigh equivalent daervoor te ontfangen".

[2]) In zijn *Sedich ondersoeck* vermeldde Ab Oosterga, blz. 23, dat de onderteekenaars van het Theologisch advys steeds hoogst »sorghvuldich" waren, bij het verkiezen van ouderlingen en diakenen. »Want" — zoo heette het daar — »als die tijdt voorhanden is, soo roertmen de voeten, en alles is in de weer om het werck wel te bekuypen; en door besteecken keure het soo te bestellen, dat die in contrarie gevoelen vande adviseurs zijn, geen sorch behoeven te hebben, dat sy met eenige kerckelijcke bedieningen sullen belast worden, en loopen de stemmen soo op den anderen, datmen der een wonderlijcke voorsienicheydt in bespeurt. Ende is het, door den yver van goede kuypers, soo wijsselijck tot noch toe bestiert, dat het, tsedert vijftien of sestien jaren, haer noch niet ontschooten is. Hoewel het groote moeyte in gehadt heeft, ende somtijdts wel middernacht is geweest, eermen het werck in dwang heeft konnen krijgen". Vgl. Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 133: »Doch dit eene alleen soude genoegh zijn, dat van den jaere 1618 tot 1634 (gelijck de registers der kercke betoonen) ende van daer voorts, by mijn gedencken (dit is t' saemen ontrent 38 jaeren), niemandt van de capitularen ende hare appendenten, dat is, vicarisen, doende professie van de religie, tot ouderlingen of diaconen verkoren is, selfs niet op de ruyme ende groote voorslach of nominatie gebracht of geadmitteert". Zie ook *Not. Utr. kerkr.*, 17 Febr. 1645 en 1 Juni 1646.

[3]) Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 188. Vgl. Essenius, *Orat. fun.*, p. 35.

Digitized by Google

ontwaardigd, het gedrukte schelmschrift te Amsterdam langs de huizen geveild, met den uitroep: „wat wonder, wat nieus van de conspiratie ende 't verraet der twee professoren tot Utrecht"[1]! Had de hoogleeraar, op het eerst vernemen dier „vliegende fabulen ende losse leugen-praetjens", er volstrekt niet aan gedacht zich daartegen te verzetten, toch besloot hij later, na eene copie van de dusgenoemde „Instructie" bekomen en gelezen te hebben, audientie „bij den ed. gerechte der stadt" te vragen[2]. Hier beklaagde hij zich ten zeerste „over watter gestroyt wierde van dit concept, 't gene men seyde van ds. De Maets geschreven ende door syne hant eenige notule of correctie daer by te zijn gedaen"[3]. Voetius, reeds terstond gerustgesteld door de toezegging der schepenbank, dat in bedoelde zaak tot zijn „contentement" zou gehandeld worden, had nog binnen veertien dagen[4] de voldoening dat het „diffamatoir gheschrifte"

[1]) Bovendien liep binnen zekere Stichtsche kringen het praatje »datmen ds. De Maets behoorde op te graeven ende met de kiste aen de galge te hangen". Ook werd daar de aanstaande gevangenneming van Voetius »als seeker gesupponeert". Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 189. Blijkbaar uit bezorgdheid voor de dingen, die komen konden, was er, reeds zeer spoedig na openbaarmaking van het »Concept" op verzoek van De Maets' weduwe, Catharina van Sunderen alsook van diens erfgenamen, vertegenwoordigd door Joachim Nieustadt, den lateren secretaris van Utrecht, een buitengewone kerkeraadsvergadering belegd, ten einde maatregelen van tegenweer te nemen. Zie *Not. Utr. kerkr.*, 28 Juni 1655, en hierachter, bijlage XC.

[2]) Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 190; vgl. *Gedruckte onnoselheyt opgerecht*, blz. 8.

[3]) Naast de betuiging, dat De Maets noch hij de hand hadden gehad in het ontwerpen der »Instructie", gewaagde Voetius tegenover Utrechts vierschaar van zijne vrees »dat, by d'een of d'ander vyant der Gereformeerde religie, 't selve schrift soude mogen gedruckt werden, ende de heele werelt tot blame ende nadeel van genoemte religie, de academie, den kerckendienst, selfs oock de loffelycke regieringe der stadt, daer over den mondt op gedaen". Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 190. Vgl. *Not. Utr. vroeds.*, 15 Juni 1655.

[4]) Den 18den Sept. 1655 werd, mede in Voetius' belang, door de weduwe en de erfgenamen van De Maets bij de rechtbank een request ingediend, waarop reeds den 27sten September daaraan de uitspraak volgde.

Digitized by Google

met algemeene stemmen, bij rechterlijk vonnis, werd verklaard voor „een valsch ende by een ander doleuselijck ghefabriceert libel"[1]). Tevens zag zich de griffier aan het hof, Jacob van Berck[2]) — toen nog gekerkerd „op den huyse van Hasenbergh"[3]) — die de geïn-

---

[1]) Ook ordonneerde Utrechts vierschaar, dat een gedrukt exemplaar van bovengenoemd libel »door een deur-weerder der stadt inde audientie des gerechts soude worden gescheurt"; terwijl de vroedschap, bij verbeurdverklaring van alle overige exemplaren, eene premie uitloofde van 1500 gulden, boven het genot van »aenpart inde boeten", voor dengene, door wiens toedoen »schrijver ofte drucker van 't voorsz. diffamatoir geschrifte" in handen der justitie mocht geraken.

[2]) Volgens zijn zeggen — wat echter bleek »een notoire onwaerheydt" te zijn — zou Van Berck, eene week vóór Pinksteren, het »Concept" uit handen van den Amsterdamschen burgemeester Pater ontvangen, en vervolgens in afschrift meêgedeeld hebben aan den domheer Caspar Studler van Zurich (= Van Surck? zie hierboven, blz. 197, aant. 2). *Not. Utr. vroeds.*, 19 Juni 1655. Vgl. daarmeê de vroedschapsnotulen van 20, 21, 23 Juni; 6 Juli; 15, 27 Aug.; 3, 28 Sept. en 1 Oct. 1655. Dr. J. Hartog, *De Gids*, 1876, dl. II, blz. 106, meent dat bedoeld »Concept" zou geschreven zijn door een van de leden uit het Sçavanten-collegie; dit acht ik onjuist. Het optreden te Utrecht der »Sçavanten" valt enkele jaren later.

[3]) Zoo heette de stadsgevangenis. In zijne vergadering van 1 Oct. 1655 besloot, »naer rype deliberatie", Utrechts kerkeraad, den griffier Van Berck »wegens publike ergernisse" dezen keer het avondmaal te verbieden. Later door den kerkeraadsdeurwaarder, Hendrik Aelbertsen van Roodenburch, voor het consistorie gedaagd, weigerde Van Berck, bij herhaling, aan die »citatie" gehoor te geven. De zaak kwam toen achtereenvolgens voor classis en synode, om eerst den 19den Nov. 1660 voorgoed een einde te nemen. Zie *Not. Utr. kerkr.*, 1 Oct. 1655 tot en met 19 Nov. 1660, passim. Vgl. daarmede *Tragoedia vetus et nova. Sive odium theologicum. Dat is, den onversoenlijken haat der theologanten ofte god-geleerden. Gedruckt in 't jaar ons Heeren*, 1656. (*Kon. bibl.*, pamfl. n°. 7791), blz. 6, 7: »Als de heer griffier Berk om het bewuste concept van Maats en Voet, hem toegezonden, vier maanden in een zeer stricte gevangenis gezeten hebbende, de boete ende kosten (daar in zijn E. tegens recht en reden gecondemneert was) betaalt had, zo resolveert de kerk-raad, ende maakt er acte van, den heer griffier ongehoort het h. avontmaal t' ontzeggen. Dit in de kerk-raad vast gestelt en besloten zijnde, zendenze den liefdeloozen Lode-steen, van liefde koud als lood en steen (die ook een byzondren wrok tegens hem ingekropt had) na den heer griffier, om hem die resolutie van de kerk-raad aan te zeggen..... De onverzoenlijke wraakgierigheyd deser kerkelijke mannen en is noch niet verzadight, aan den heer griffier dus ongehoort te veroordelen; een van sijne zwagers (nl. den advocaat mr. Zeger Wtenbogaert) resolverenze van

Digitized by Google

crimineerde „Instructie" had gecopieerd en verspreid, veroordeeld tot „een pecuniele amende van vijfthien hondert guldens, mitsgaders inde costen en mise van justitie, tot taxatie vanden gerechte"[1]).

Meer echter dan door bovenvermelde geschriften, welker inhoud overigens velen niet moede werden „met styve kaecken tijdelijck ende ontijdelijck op maeltijden, in geselschappen by straten ende wegen, schamperlijck onder de neuse te wrijven"[2]) van ieder, die ijverde tegen het misbruik der kapittel-goederen, zagen Voetius en zijne medestanders zoowel hunne prediking als hunnen herderlijken arbeid in verdenking gebracht, nadat de kerkeraad der Gereformeerde gemeente, wegens haren grooten wasdom, zich tegen het einde van Januari 1654 tot Utrechts vroedschap had gewend met het dringend verzoek, neêrgelegd „in een wel geraisonneerde remonstrantie", om nog twee predikanten boven „het ordinaris getal" te mogen beroepen[3]). Niet alleen, dat de magistraat aanstonds consent gaf „na bequame personen daer voor

---

gelijken van 't h. avondtmaal te houden, om dat hy den zonder eenige aanspraak, of voorspraak, gevangen-sittenden griffier, als een trouwen zwager ende ook als advocaat gedient heeft". Vgl. *Not. Utr. vroeds.*, 3 Maart 1656: »Syn noch gecommitteert de selve heeren De Gruyter ende Kerckraad met d'heere Hamel, om te concipieren een publicatie tegens een fameus libel, onlangs uytgekomen, genaemt *Tragedia vetus et nova.*"

[1]) *Sententien, uyt-gesproken by den ed. gerechte der stadt Utrecht, jeghens het valsch ende calumnieus libel, genaemt: Concept van een instructie by my Carolus de Maets, ende mijnen waerden mede-broeder Gisbertus Voet beraemt, etc. Mitsgaders tegens Jacob van Berck, griffier voor den ed. hove van Utrecht. Item de publicatie ghedaen van den stadt-huyse t' Utrecht, op den 28en September 1655*, Utrecht, 1655 (*Kon. bibl.*, pamfl. n°. 7710). Vgl. *Gedruckte onnoselheyt opgerecht*, blz. 9, 10.

[2]) Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 188, 189.

[3]) Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 184. In den laatsten tijd was het aantal lidmaten met 530 personen toegenomen. Ook werden er 's weeks 16 openbare catechisatiën gehouden, »sulcx als op geene plaetse int lant en geschiet". *Not. Utr. kerkr.*, 23 Jan. 1654. Vgl. *Not. Utr. vroeds.*, 6 Febr. 1654. Zie voorts de kerkeraadsnotulen van 2 en 6 Febr.; 3 en 10 April; 5 Juni en 3 Juli 1654.

Digitized by Google

uyt te sien"[1]), zij besloot tevens bij deze gelegenheid „de vijf capitulen meerder af te vorderen, als die tot noch toe tot verval van kerckelijcke onkosten in des stadts beurse gegeven hadden"[2]). Gelijk te verwachten viel, deed genoemde maatregel bij de kapittelheeren en verschillende andere belanghebbenden vrij wat „onlust ende opspraeck" geboren worden, en kwam men „tot moeyelijcke dispuyten", zoo over de zaak zelve als over de wijze, waarop bedoelde aanmaning geschied was. Het meerendeel van Utrechts predikanten — buiten wier medeweten, naar Voetius verzekerde, die scherpe resolutie genomen werd, en die „niet met allen hadden gecontribueert" tot den eisch eener verhoogde jaarlijksche kapittel-bijdrage[3]) — kreeg intusschen „van dese ontsteltenissen ende contentien het grontsop te drincken". Had ook het schaap onder aan den stroom zijnen dorst ge-

---

[1]) *Not. Utr. vroeds.*, 10 Juli 1654; vgl. *Not. Utr. kerkr.*, op denzelfden datum.

[2]) *Not. Utr. vroeds.*, 24 Juni 1654; zie hierachter, bijlage XCI. Ten jare 1654 betaalde Utrechts magistraat aan de predikanten, voor tractement enz., uit: 17.487 guld., alsmede aan den rector en praeceptor: 4755 guld.; te zamen: 22.242 gulden. Daartegenover stond eene ontvangst ad 3800, als subsidie van de vijf kapittelen der groote clergie, en eene ad 8300, als subsidie van enkele conventen der kleine clergie; te zamen: 12.000 gulden. Uit de stadskas moest toen 10.142 gulden worden bijgepast. Zie *Vertoogh van het recht, dat de magistraet der stadt Utrecht is hebbende, om haere ondersaten geestelijcke goederen besittende, te belasten mette betalinghe van 't onderhoudt der predikanten en schoolen, met de appendentien van dien*, Middelburg, 1655 (*Kon. bibl.*, pamfl. n°. 7703. In de Utrechtsche gemeente-bibliotheek is hetzelfde vertoog, onder n°. 391, als manuscript aanwezig, gesteld en van eigenhandige aanteekeningen voorzien door den auteur, oud-burgemeester dr. C. Booth; vgl. J. F. van Someren, *De Utrechtsche universiteitsbibliotheek*, blz. 28 en aant. 1).

[3]) »Het is eyndelijk soo uytgevallen, dat de vijf capitulen by de ed. mog. heeren staten geordineert is boven de somme van 3800 guld. tot noch toe by haer gegeven, noch ses duysent gulden jaerlijcks, ende het derde-part van 80 vicaryen, gefundeert in de vier parochie kercken ten fine voorsz. aen de stadt te contribueren". Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 187.

Digitized by Google

lescht, het moest dit water „getroubleert" hebben; het was „actie genoegh" voor den wolf[1])!

Tegenover deze actie, begreep Utrechts primarius theologiae professor van zijnen kant evenzeer handelend te moeten optreden. Daarom gaf hij, ten jare 1656, een tweede deel tot het „Theologisch advys" in druk[2]), onder den titel: Wolcke der getuygen[3]). Als „noodigh aenhanghsel" op het eerste deel[4]), bevatte dit vervolg tal van extracten, uit „'tzy oude, 'tzy nieuwe decisien"

---

[1]) Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 184.

[2]) Bij de uitgave van dat tweede deel was van het vijftal onderteekenaren van het »Theologisch advys" alleen Voetius nog in leven; Heycopius stierf in 1648, De Maets en Spruyt in 1651, De Bruyn in 1653. Vgl. Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 188.

[3]) *Wolcke der getuygen, ofte het tweede deel, van het Theologisch advys over 't gebruyck van kerckelijcke goederen. Hier by komt een kort verhael van den oorspronck, ordre, ampt, en staet der canonicken, als oock een wederlegginge van eenige objectien, uytvluchten ende exceptien. Door Gisbertus Voetius, dienaer des Goddelicken woorts, ende professor der theologie tot Utrecht*, Utr., 1656. Blijkbaar hield die titel verband met Hebr. 11. Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars II, p. 791—797. De schrijver van het pamflet *Gisb. Voetii misgrepen*, noemde ze, blz. 26: »waterlose wolcken van getuygen"; waartegen Utrechts hoogleeraar, van zijn kant, opmerkte: »Is er yemant, die dese Wolcke der getuygen met een spotterye of lichtsinnige cavillatie meynt wech te blasen, die laten wy in syn eygen wysheyt"; *Wolcke der getuygen* voorr., blz. 5, 6. Maar grof en plat klinkt de verdediging van Voetius' tractaat door zekeren anoniemen auteur, Lucius Verus, in het boekje: *Geschende onnoselheyt te rechte gebracht, of verdedinghe der kercke van Utrecht, en eeniger kerckelijcke persoonen, tegens een onbesinnet laster-schrift, by eenen, soo hy sich noemt, fratrem Gregorius orthodoxus*, Middelb., 1661 (*Kon. bibl.*, pamfl. n°. 8544). blz. 29: »En al hoewel sommighe de Wolcke der getuygen meynen te doen verdwijnen, met het by een soecken van eenighe ghewoonten en usantien in Duytslant ter contrarie, soo is nochtans dat eve soo veel, als of die luyden teghens de maen wouden pissen, en alsoo 't licht des selfs doen eclipseren".

[4]) »Doch nae de besoignen tusschen de ed. achtb. regeeringe deser stadt ende de vijf capittelen geeyndigt waren, hebbe ick niet ongelegen konnen vinden 't selve nu te laten drucken, ende hier inne den raedt ende begeeren van vele goede vrienden te volgen; te meer dewyle het eerste deel niet wel volcomentlijck dienen kan den genen, die in de taelen onkundigh zijn, of de boecken by de hant niet en hebben, tot welckers woorden ende extracten de leser specialijck gewesen werdt". Voet., *Wolcke der getuygen*, voorr., blz. 3, 4.

Digitized by Google

vertaald, en zorgvuldig bijeengezameld [1]); echter niet met het doel, om 's hoogleeraars geestverwanten te binden aan menschelijke getuigenissen, in plaats van aan „Godes woordt, de gesonde reden ende het natuyrlijck recht". Kwam de gedachte niet bij hem op, zoo iets van zijne medestanders te verlangen, datzelfde gold ook voor alle „proven-patroonen", dien het dikwijls om het even scheen „watse uyt haeren poot soogen, watse bij de wegh opraepten, van eenige vermufte, of veeleer vermeynde loyen [2]), resolutien, opinien, of gewoonten, om daermede het ongeneeslijck quaedt-seer hunner conscientien te lap-salven". Verder beweerde Voetius geenszins, dat „de woorden, spreucken, sententien, argumenten, solutien, allegatien van dese theologanten, politijcken, rechtsgeleerden even bondigh ende gerefineert waren, ofte van hem souden moeten verantwoort werden". Slechts trachtte hij zijnen lezers duidelijk te maken, hoe die aanhalingen alle hierin overeenstemden, dat het vroegere gebruik der kerkelijke eigendommen, speciaal der kapittelgoederen, met het latere niet beter „accordeerde", dan het licht met de duisternis [3]). De predikanten, een „diergelijck"

---

[1]) Zie Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 1—100. »De Remonstranten alhoewelse om reden haer bekent, ende ons niet onbekent, groot gerucht maecken van de schriftuere alleen te willen erkennen, nochtans lietense op den naem van de staeten van Hollandt anno 1614 een resolutie tot vrede der kercken uytgaen die met getuygenissen van oude ende nieuwe autheuren beset was als S. Jacob met syn schulpen". *Wolcke der getuygen*, voorr., blz. 5.

[2]) D. i. wetten (lois).

[3]) Tot de belangrijkste stukken, hier door Voetius bijeengebracht, behooren ongetwijfeld het »Extract uyt seecker remonstrantie van de predikanten 's landts van Utrecht aen de ed. mog. Heeren Staten, anno 1584"; de »Resolutie van de edelen ende ridderschap 's landts van Utrecht, ingebracht den 4den November 1606"; de »Missive van Mauritius, prince van Oragnien etc., aen de burgemeesters ende vroedtschappe der stadt Utrecht, 9 May 1619"; het »Extract uyt seecker advys van negen rechtsgeleerden in 's Gravenhage, gegeven anno 1654, op den 16den Juli". Zie Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 83, 84; 93, 94; 99, 100.

Digitized by Google

gevoelen hebbende, waren dus niet wijs „by haer selven" noch poogden zij in de Gereformeerde religie en ker „eenighe nieuwigheydt" in te voeren. De fout behoord „ter contrarien" gezocht te worden „aen de sijde der gene die of met haer doen ende practijcke, of met haere leer aenliepen tegen de schriftuyre, reformatie, ende d'een voudige apostolische presbyteriale ordre", ten einde daa onder te mengen „het overblijfsel, ende den quade schijn van de abuysen des Pausdoms" [1]).

Op deze groote menigte extracten liet Utrechts hoog leeraar, in zijn „Wolcke der getuygen", nog een kort bericht volgen over „oorspronck ende ordre, ampt ende staet" der kanunniken, zoo vóór als na 1579, het jaar van den „religionsvrede" [2]); terwijl hij, gelijk in het theologisch advies was geschied, daarbij ten slotte eene weêrlegging voegde der tegenwerpingen, uitvluchten en exceptiën [3]), gebezigd, als even zoovele „chimerijcke ende desperate versieringen" [4]), om den „proven-handel", indien niet geheel, dan toch ten deele, te verontschuldigen, door

---

[1]) Voet., *Wolcke der getuygen*, voorr., blz. 4.

[2]) Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 100—192. Reeds in 1611 had de synode van Gelderland, te Nymegen vergaderd, haren voorzitter, den Zutphenschen predikant Wilhelmus Baudartius, aangezocht (art. 18) »om een tractaet in te stellen van het rechte gebruijck bonorum ecclesiasticorum ende aen het licht uijt te geeven (sic)". Een jaar later deelde Baudartius op de synode te Harderwijk, aan de vergadering mede (art. 17), dat hij gaarne van genoemden last wilde ontheven zijn. Wijl men echter dit werk »seer nootwendich" achtte, werd het toen mede opgedragen aan den Anthonius Thysius; maar, zelfs »conjunctis operis", kwam bedoeld tractaat niet gereed; ofschoon beide door de Geldersche synode tot dien arbeid »gelast bleven" (art. 4 der 12de sessie van de synode te Arnhem, in 1614). Zie dr. Reitsma en dr. Van Veen, *a. w.*, dl. IV, blz. 189, 202 en 234.

[3]) Van bedoelde objectien en exceptien werden door Voetius in zijn *Wolcke der getuygen* wederlegd, blz. 195—235: »de voorwendingen, die tegen het licht van het factum ende de historie gingen"; blz. 235—251: »de uytvluchten, die liepen buyten het quaeritur, ende den rechten staet des geschils"; blz. 251—284: »de exceptien, die men wil seggen, uyt het gevoelen ende advys der theologanten soude volgen".

[4]) Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 235.

Digitized by Google

dezen voor te stellen „als een malum necessarium"[1]), of slechts „als een peccadillo ende venieele sonde"[2]).

Bij zijnen strijd, ook tegen dit misbruik, zag Voetius zich door tal van vrienden trouw, doch op zéér uiteenloopende wijze, gesteund; niet het minst ijverig door zijne discipelen-ambtgenooten aan de Stichtsche academie: Hoornbeeck[3]), Essenius[4]) en Nethenus. De laatste even-

---

[1]) Vgl. hierboven, blz. 278 en Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 9.

[2]) Voet., *Wolcke der getuygen*, voorr., blz. 7.

[3]) Omstreeks den zomer van 1652 deed Hoornbeeck, met opdracht aan de vroedschap, te Utrecht bij Joh. van Waesberge, het licht zien: *Examen bullae papalis, qua p. Innocentius X abrogare nititur pacem Germaniae;* welke bul gekant was zoowel tegen den vrede van Osnabruck (6 Aug. 1648) als tegen dien van Munster (24 Oct. 1648). Onder meer handelde Hoornbeeck hier, in »syne consideratien", ook over het gebruik der geestelijke goederen (p. 44—207 der tweede editie, die van 1653), waarbij, volgens het oordeel van hun beider leermeester Voetius, aan Schoocks *Liber de bonis vulgo eccles. dictis* »de senuwen werden afgesneden". Vgl. Hoornbeeck, *l. l.*, p. 157 sqq. met Schoock, *l. l.*, p. 95 sqq. Zie ook Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 138, 162 en 194.

[4]) In 1656 had Maresius te Groningen uitgegeven: *Judicium et responsum theologicum, conforme decreto synodi nationalis ecclesiarum Foederati Belgii celebratae Medioburgi anno 1581 ac illius confirmativum, ad quaestionem sibi propositam de canonicis Ultrajectinis qui Reformatam religionem profitentur;* waarvan, een jaar later, de Nederduitsche vertaling, bewerkt door een zijner discipelen, Arn. Warendorp, s. m. c. verscheen (aanwezig ter Utr. gemeente- en ter rijksuniversiteits-bibliotheek aldaar). Hierin zocht Maresius met een tiental argumenten — eerste argument: »de canonijcken sijn bonae fidei possessores van haere goederen ende dienaenclevende digniteyt, voor beyde gerichte, soo wel vande Aerde, als vanden Hemel"; blz. 18 tot 25 — het goed recht te staven, dat de Utrechtsche kanunniken zouden hebben voor het gebruik, door hen van de kapittelgoederen gemaakt. Wijl Voetius zelf, door allerlei »rationes speciales", naar Essenius berichtte, verhinderd werd Maresius op voornoemd tractaat te antwoorden (niettemin Utrechts primarius theologiae professor stond den wederpartijder uit Groningen krachtig te woord, *Dispp. select.*, t. V, p. 662—675), gaf deze leerling-ambtgenoot, in zijne plaats, ten jare 1658 bij Joh. van Waesberge uit: *Defensio consilii theologici Ultrajectini, de canonicatibus, vicariatibus, etc.; sive, de abusu bonorum ecclesiasticorum, sub nudis officiorum titulis Romano-papalibus* (aanwezig ter Utrechtsche univ. bibl.), ingeleid door eene voorrede, waarachter een Latijnsch vers, met het opschrift: »Matthiae Netheni, ad librum hunc reverendi collegae sui Andreae Essenii *προςφώνησις*". Van dit tractaat zag in 1659 »tot Utrecht" eene Nederlandsche overzetting het licht (*Kon. bibl.*, pamfl. n°. 8187). Essenius herinnerde hier zijnen lezers o.a., hoe »aller eerst" Schoock tegen-

Digitized by Google

wel moest zijn heftig partij trekken bitter-zwaar boeten. In het vlugschrift [1]), door hem uitgegeven om zich te verdedigen tegen eenen aanval van den Groninger hoogleeraar Maresius, had Nethenus niet slechts de Staten dier provincie voor heel de wereld „gediffameert", als zouden zij, of hunne voorzaten, in eene openbare vergadering, hunne toestemming verleend hebben tot „kerkroverijen, ende onderslaen van geseghte geest'lijcke goe-

over Voetius de quaestie der Utrechtsche kanunniken »in een openbaer schrift voor-slaeghs verhandelt, ende het Theologisch advijs, dat doe-maals maer metter hant geschreven was, bestreden had" (vgl. hierboven, bl. 299, aant. 3; blz. 301, aant. 5). Daarop was Hoornbeecks »Examen« gevolgd; toen kwam Maresius' »Judicium". Naar aanleiding van Essenius' strijdschrift gaf laatstgenoemde in deze zaak nog uit: *Samuelis Maresii responsi et judicii sui theologici, de canonicis Ultrajectinis, vindiciae necessariae, adversus d. Andreae Essenii, operosam et directam illius impugnationem, emissam sub titulo Defensionis consilii theologici Ultrajectini. Ars naturam juvat*, Gron., 1660 (*Kon. bibl.*, pamfl. n°. 840). Eigenaardig is de opdracht van dit werk aan acht kanunniken der vijf Utrechtsche kapittelen, als zoodanig tevens geëligeerden van het eerste lid der staten 's lands van Utrecht: Joh. baron van Reede, heer van Renswoude, Jac. van Baexen, heer van Harmelen; Justus Bor van Amerongen; Ant. Car. Parmentier, heer van Heeswijck; Gerard van Reede, heer van Nederhorst; Gasparus Schadé; Christianus van Rodemburg en Everhardus van Weede, met de woorden: »Imo vos hic appellasse, viros pietate conspicuos, dignitate eminentes, orthodoxae fidei confessores illustres, ecclesiae Reformatae, non modo nobilia membra, sed et clara lumina et egregia columina". Vgl. hierboven, blz. 295, aant. 3.

[1]) Bedoeld pamflet was getiteld: *Matthiae Netheni necessaria defensio concordiae pastorum Ultrajectinorum, a se editae, et conceptus reformandi capitula Ultrajectina, a se scripti. Contra epistolam et reflexiones d. Samuelis Maresii nuper editas. Praemissa est epistola ad lectorem. Subjuncta est ejusdem autoris instructio historica de canonicis tripartita, et collectanea Anglicana, de primatu regum Angliae in ecclesiasticis*, Amst., 1661. De inhoud van dit vlugschrift, grootendeels herhaald in Nethenus' nader te vermelden »Apologia", bleek gekeerd tegen Maresius' bestrijding van het conciliante, aan sophismen overrijke boekje: *Accordt der t' samen licke dienaren des Goddelicken woordts, in de gemeente Jesu Christi tot Utrecht, in 't adviseren over 't gebruyck der kerckelicke goederen, etc. Met bygaende advysen en getuygenissen van eenige Gereformeerde, Lutherse, Paepsche, en Neutrale theologanten, en geleerde mannen, ten meesten deele in dese materie noch niet bygebracht. Uyt liefde der waerheydt, des vrede en gemeener stichtinge te samen gestelt door Matthias Nethenus, der theologie doctor en professor. Zach. 8: 19 »Hebt de waerheyt ende de vrede lief"*, Utrecht, Joh. van Waesberge, 1660 (*Kon. bibl.*, pamfl. n°. 840).

Digitized by Google

deren, de possesseurs vande selve genochsaem daer toe als authoriserende ende maintenerende", maar was hij ook tegen den primarius theologiae professor hunner hoogeschool, Samuel Desmarets, te keer gegaan op eene wijze, welke strenge „correctie" van de zijde zijner meerderen noodig maakte [1]). Immers had hij Maresius in dat pamflet uitgescholden voor eenen valschen profeet; voor eenen hater en vijand van den vrede en de Reformatie; voor een instrument van den duivel en eenen slaaf van de gierigheid, „die den prince der duysternisse door het vertonen van het lock-aes des bedrieghlijcken gelds leyt en drijft waer heenen hy wil, ende in sijn geduerige slavernije verplicht houd"; voor eenen verleider der zielen, eenen bederver van de waarheid en godzaligheid; voor eenen advocaat van leugen en goddeloosheid, eenen Balaäm, Simeï en Doëg; uiterlijk een voorstander van het Christendom, doch innerlijk een bespotter, bestrijder en verrader daarvan, tegenover wien allen, die hunne zaligheid lief hadden, zich zorgvuldig moesten in acht nemen; wiens vele slechte, schadelijke, ergerlijke en 's menschen ziel doodende geschriften, niet waren voortgekomen „vande geest des mondts Godts", maar ontstaan „uyt een krenginge, en stinckende theologie van een Fransman, Belzebub daer toe mede werckende" [2]). Over dat

---

[1]) Zie *Redenen*, enz., blz. 1. Behalve Utrechts staten en stedelijke regeering werden in Nethenus' zaak ook gemoeid Utrechts synode en consistorie. Zie, wat het consistorie betreft: *Not. Utr. kerkr.*, 14 Oct. 1661 tot en met 16 Mei 1662, sparsim; wat de synode aangaat: *Acta syn. Traj.*, Utrecht, 1661, art. 33, 34, 50, 52; idem, 1662, art. 39, 40, 41. Uit de twee laatstgenoemde artikelen blijkt, hoe Voetius door die provinciale kerkvergadering nadrukkelijk meende te moeten doen vaststellen, dat hij »oock niet eenichsins leel hadde aen het bekende boeck d. professoris Netheni, onlanghs uijtgegeven". Vgl. *Not. Utr. kerkr.*, 11 Nov. 1661, en hierachter, bijlage XCII.

[2]) Zie *Redenen*, enz., blz. 2. Zelfs in eene eeuw, waarin ook door de beroemdste geleerden — en niet door theologen alleen — veel en vinnig op elkaar werd afgegeven, liep schelden, als hier door Nethenus geschiedde, de spuigaten uit. Merkwaardiger wijze poogde hij, alvorens zijn vonnis viel,

Digitized by Google

alles beklaagden zich in eene missive, gedagteekend 1 November 1661, de staten van Groningen en Ommelanden bij de Utrechtsche vroedschap[1]), die „met rijpe deliberatie van rade" de zaak overwogen hebbende, zich genoopt vond, 14 April 1662, gemelden Matthias Nethenus „uyt sijne functie ende professie te verlaten"[2]).

---

nog in allen ernst zich schoon te wasschen bij Utrechts stedelijke regeering in eene *Apologia ofte klare verdedinge Matthiae Netheni, tegen de Groningse beschuldinge, in project met sijne vordere antwoordt en verklaringh op de extracten uyt sijn boeck overghelevert, met de extracta Maresiana latine den 18 Martij 1662 aen de heer burgemeester Wijck, en is den 25 Martij in de vroetschap gelesen tot de extracta Maresiana toe. En den 25 Martij heeft hy de heer secretaris Quint een exemplaer van de Maresiaensche extracten in 't Nederduyts overgeset, gegeven, om in de vroedtschap te lesen en afgeschreven te worden, die hy den 1 Aprilis weder bekomen heeft Jesaias cap. 29, vers 21*, Emmerik, 1662 (*Kon. bibl.*, pamfl. nº. 8678). Tot zijne verdediging merkte Nethenus o. a. op, dat, hetgeen hij van de Groningsche edel mogenden of hunne voorzaten geschreven had, naar zijn »beste weten en kennisse" was geschied; geenszins »om yemant te injurieren, maer om sijnen even-naesten en de lesers van sijn boeck te stichten, ende tot een afkeer van dwaelinge en sonde te brengen" (blz. 4). Over Desmarets, »die voorleden jaer 1660 in hunne seeren een opkrabbende nagel zijn wilde" (blz. 10), deed hier Nethenus een boekje open, met nog veel grooter grieven gevuld, dan deze eertijds omtrent hemzelf had uitgesproken; terwijl hij zijne lange reeks van aanklachten besloot met de woorden: »Soo en heeft dan d. Maresius geen oorsaeck over my te klagen, ofte yemandt anders, omme het qualijck op te nemen, ende te duyden, dat ick Maresium zoo ernstigh bestraft ende aengetast hebbe" (blz. 28). Naast bovenvermelde apologie, gaf hij nog eene tweede verantwoording in het licht, getiteld: *Den overtuyghden Marees met sijn eygen sweert gedood. Ofte, alle de uytgelesene ende treffelijcke extracten van den eerwaerde ende wijtberoemde heer Samuel Maresius, s.s. theol. doctor, ende primarius professor van de universiteyt tot Groeningen, uyt alle sijne schriften (sedert het jaer 1641 a 1642 tot het jaer 1660 van hem binnen Groeningen beschreven en uytgegeven) bij een vergadert door d. Matthias Nethenus. Dewelcke van hem aen de heer secretaris Quint den 25 Martii 1662 zijn gegeven, om in de vroedschap gelesen, ende afgeschreven te worden. Waer in getoont wort, wat voor een persoon van goede naem ende faem, de welgemelte heer Maresius zy (wiens oprechte ende sincere actien, mitsgaders godsaligen wandel hunne ed. mog. staten van de stad Groeningen ende Ommelanden, gelijck sy schrijven, genoeghsaem bekent is). Matth. 12 vers 37, ende Luc. 19 vers 22, 2 Sam. 1 vers 16*, Emmerik, 1662 (*Kon. bibl.*, pamfl. nº. 8675).

[1]) Zie *Not. Utr. vroeds.*, 18 Oct.; 7 en 11 Nov. 1661; 24 Febr.; 24, 25 en 26 Maart; 1 en 10 April 1662.

[2]) Volgens den schrijver van *Bileams raedt*, blz. 26, werd Nethenus' vonnis geveld »met een kleyne overstemminge". Zie voorts *Not. Utr. vroeds.*

Digitized by Google

Intusschen, niet alleen te midden der Utrechtsche faculteitsbroeders, ook onder de leden der stedelijke regeering en onder die van den kerkeraad, had Voetius „adhaerenten" voor zijne zienswijze, wat betrof het gebruik „ad pios usus" der kapittelgoederen. Immers, toen, door het overlijden van den oud-schepen mr. Cornelis van Deuverden, de prebende „ten Dom" half October 1658 „vaceerde", en de „ordre opt confereren" daarvan [1]) meêbracht, dat de „in stadts tour" vervallen prove door de vroedschap den fungeerenden schepen Cornelis Quint [2]) werd toegekend, bedankte deze „seer christelijck" voor de hem verleende beneficie, haar „overgevende" aan wie ze hem geschonken hadden, om „de selve te gebruijcken ten goede van 't gemeene beste" [3]). Onmiddellijk maakte nu Utrechts consistorie, dat „met goet genoegen" het voorgevallene vernomen had, zich die weigering ten nutte,

---

14 April 1662, alsmede die van 21 en 28 April. Vgl. *Acta acad. Ultraj.*, cod. I, fol. 169—171, en het vlugschrift: *Redenen, waeromme de vroetschap der stadt Utrecht Mathias Nethenus, ss. th. doctor en professor in haer academie, sijnen functie en professie ontseyt, en doen verlaten hebben*, Gron., 1662. Dit boekje is o. a. aanwezig ter *Kon. bibl.*, pamfl. n°. 8677, en ter Utrechtsche gemeente-bibliotheek, n°. 436. Op den omslag van laatstgemeld exemplaar schreef oud-burgemeester Booth: Hoc zeli et laboris sui praemium tulit Mathias Nethenus; deze zelf vroeg, blz. 64 van zijn *Overtuyghden Marees*, in kreupelrijm:

»Hoe langh sult ghy rechters vol treken
Onrechtveerdigh oordeel uyt-spreken.
En met den godloosen mitsdien,
Soo schandelijck door de vingers sien?"

Alleszins begrijpelijk, dat Nethenus op geen zijner twee requesten, na het over hem gevelde vonnis achtereenvolgens bij Utrechts vroedschap ingediend (zie *Apologia*, blz. 51, 52), antwoord ontving.

[1]) Zie hierachter, in bijlage LXXXVIII, de vroedschapsresolutie van 8 Sept. 1636.

[2]) Schepen Quint was toentertijd »outste raedt", en, als ouderling, ook lid van het consistorie. *Not. Utr. vroeds.*, 15 Mei 1658; *Not. Utr. kerkr.*, 10 Juli 1658.

[3]) Bovendien verklaarde Quint »niet te accepteren de 1200 guldens, die by d'ordre vanden jare 1636 den tournaris voor syn affstand toegeleyt waren, maer de selve te laten ten behoeve vande stadt". *Not. Utr. vroeds.*, 15 Nov. 1658. Vgl. hierboven, blz. 311, aant. 1.

Digitized by Google

door een tweetal gecommitteerden [1]) af te vaardigen naar den oud-burgemeester jhr. Frederick Ruysch, ten einde dezen, als thans aan de beurt zijnde, van kerkeraadswege te verzoeken „het exempel des heeren Quints te volgen; ten minsten de saecke noch eenige dagen in beraet te houden" [2]). De „begroeting" der commissie liep geheel naar wensch af. Wat schepen Quint den 18den October had gedaan, dat deed den 25sten October oud-burgemeester Ruysch [3]).

Minder goed slaagde daarentegen de zending — ook door het consistorie — van Voetius, Lodenstein en den ouderling Hattingh naar de Stichtsche magistraat, aan welke zij voorsteldèn, onder de gegeven omstandigheden „een rigoreuse resolutie" te nemen, en alle prebenden „in stadts tour vervallende" nauwgezet te „employeren" voor het doel, waartoe deze bestemd waren [4]). Na „serieuse deliberatie en examinatie" handhaafde de vroedschap haar besluit, 8 September 1636 gearresteerd. Tevens verzocht zij opnieuw de predikanten, die hun advies omtrent het gebruik der kapittelgoederen nog altijd niet

---

[1]) Namelijk: prof. Essenius en den predikant Abrah. van de Velde.

[2]) *Not. Utr. vroeds.*, 18 Oct. 1658; *Not. Utr. kerkr.*, 23 Oct. 1658.

[3]) Tot zevenmaal werd de »canonicale prebende ten Dom" aldus van de hand gewezen; waartoe de onderscheidene »begroetingen", door Voetius, en diens geestverwanten in het consistorie, aan de gebeneficieerden gebracht, wel het hare zullen hebben bijgedragen. Trouwens, zij, die de proven weigerden, waren goeddeels leden of oud-leden van den kerkeraad (vgl. hierboven, blz. 311, aant. 2). Ten laatste werd bedoelde prebende aangekocht door Jacob Godin, een Utrechtsch burger, die daarvoor aan den stads »cameraer" 7750 guld. vrij geld betaalde; onder voorwaarde evenwel, dat, kwam de stad »in cas van revisie te succumberen, hem de voors. penningen souden worden gerestitueert met den interesse van dien tegen vyff ten hondert int jaer". Zie *Not. Utr. vroeds.*, 1, 15, 24, 29 Nov. en 2, 13 Dec. 1658. Vgl. *Not. Utr. kerkr.*, 25 Oct., 1 en 8 Nov. 1658.

[4]) Namens den kerkeraad betuigden Voetius c. s. aan de magistraat, in een uitvoerig adres, dat hun verzoek slechts betrekking had »op eenige weynige proven, die somwijlen aen de stadt vervielen, daer van hunne edd. ende achtbb. volcomentlyck konden disponeren". *Not. Utr. kerkr.*, 29 Nov. 1658.

Digitized by Google

hadden ingezonden, dit te willen „overleveren"; gelijk ze ook verstond „dat, nopende de te doene predicatien, de resolutie vanden 17den Januarij 1645 soude achtervolght worden"[1]).

Overeenkomstig dit met zekeren nadruk door de stedelijke regeering uitgesproken verlangen, deden zes „bedienaeren des Goddelijcken woordts" te Utrecht[2]), neffens de hoogleeraren Voetius en Essenius, na voorafgegane „communicatie" met den kerkeraad[3]), aan hunne edel achtbaren een schriftelijk, door allen onderteekend bericht toekomen, dat, als betrekking hebbende op den bekenden „casus conscientiae over de canonisyen ende vicarijen", zich kortweg „refereerde" aan het vroeger ingediende, maar terstond na de ontvangst ongelezen teruggegeven „Theologisch advys"[4]). Ook de overige vier „bedienaers des Heyligen euangelii" aldaar deelden aan het stadsbestuur hun, van eerstgemelde broeders verschillend, gevoelen mede[5]); doch

---

[1]) *Not. Utr. vroeds.*, 25 Oct.; 1, 8, 15 en 18 Nov. 1658. Vgl. daarmede *Not. Utr. kerkr.*, 24 en 25 Oct.; 22 en 29 Nov. 1658. Zie ook hierboven, blz. 299, aant. 1. In het pamflet: *Gedruckte onnoselheyt opgerecht*, geeft de anonieme auteur, Regelius Veronensis, blz. 12—14, een zestal redenen aan, om te bewijzen »dat het prediken der predikanten met ordentlijckheydt ontrent het gebruyck of misbruyck der geestelijcker goederen, als mede het advijs daer over gegeven, niet en smaeckt na seditie, niet en is politijk". Ongeacht dat »niet smaecken na seditie", meende echter een gemachtigde der gecommitteerden uit de kanunniken, enkele lidmaten »voor het gerichte" te moeten ontbieden, ten einde daar onder eede te verklaren, wat zij in zekere predikatie hadden gehoord, met betrekking tot het misbruiken der kapittelgoederen; een wijze van handelen zoo vreemd en onbetamelijk, volgens de leden van Utrechts gereformeerd consistorie, dat dezen zich gedrongen voelden daarover hun beklag te doen bij de stedelijke regeering. Zie *Not. Utr. kerkr.*, 8, 10 en 15 Nov. 1658.

[2]) Te weten: Van de Velde, Lodenstein, Van den Bogaert, Gentman, Teellinck en Theodorius.

[3]) *Not. Utr. Kerkr.*, 21 en 27 Juni 1659.

[4]) Vgl. hierboven, blz. 301, aant. 3. Zie ook hierachter, bijlage XCIII.

[5]) Gedagteekend van den 14den Nov. 1659, zag, in Februari 1660 (vgl. *Amsterdamsche buuren-kout*, blz. 21), het licht: *Advys ofte bericht, ten versoecke van de heeren burgemeesteren, en vroedschap der stadt Utrecht. Gegeven by de heeren d. Arnoldus Teeckmannus, d. Joannes Flaman,*

Digitized by Google

zonder vooraf den kerkeraad daarin te hebben gekend[1]).

Gelijk met den dag duidelijker bleek, werkte zoowel het eene als het andere advies bij Utrechts vroedschap niet het minste of geringste uit. Zelfs het „Project van reformatie", door alle tien predikanten met de beide voornoemde professoren „eenparigh bij een gestelt" en aan heeren geëligeerden, benevens eenige anderen der edel mogenden „gecommuniceert" om ter statenvergadering van Juli 1660 besproken te worden, bleef voorloopig onbeantwoord[2]). Daartegenover klonk in de wekelijksche godsdienstoefeningen de taal van den kansel steeds heftiger en dreigender[3]). Het waren inzonderheid

---

d. Daniel van Hengel, en d. Joannes Heymenbergh, bedienaers des heyligen evangelii binnen Utrecht, over het gebruyck van goederen die men geestelijck noemt. Na de copye, Amst., by Thomas Fonteyn, 1660; groot 24 blz. in 4° (*Kon. bibl.*, pamfl. n°. 8403). Blijkens hunne voorrede, tot de stedelijke regeering gericht, hadden de vier predikanten gewenscht, dat men gebleven ware »by de uitsprake des synodus nationael van Middelburgh de anno 1581 (Particularia, art. 95) ende de continuele practijcke vande kercke daer op gevolght, sonder verder quaestie daer over te moveren". Vgl. blz. 18—20, en Maresius, *Judicium et responsum theol.*, p. 63—81.

[1]) De vier predikanten »exhibeerden" evenwel aan het consistorie, in zijne vergadering van 30 Jan. 1660, »een cort begrip van het advijs bij haer e.e. de vroetschap behandigt over het besitten der geestelijcke goederen, en een plaets inde tegenwoordige capittelen". Zie dat »cort begrip" opgenomen hierachter, bijlage XCIV. Onder den schuilnaam Christianus Philadelphus gaf één dezer vier »kercken-dienaeren", Daniël van Henghel, ten jare 1661, in druk: *Zedigh, en grondigh bericht over het gebruyck der genaemde geestelijcke goederen, soo in 't gemeen, als bysonderlijck in den Gestichte van Utrecht. 1 Thess. 5, vers. 21.* Hiervan verscheen in 1666 een herdruk, met »des selfs verdedigingh" alsook met van Henghel's naam op den titel (*Kon. bibl.*, pamfl. n°. 8545 en n°. 9432).

[2]) Zie over bovenvermeld »Project van reformatie" het pamflet *Gedruckte onnoselheyt opgerecht*, blz. 17—21, en hierachter, bijlage XCV.

[3]) Belangrijk, met het oog op tijd en omstandigheden, is ten deze Voetius' antwoord (*Polit. eccles.*, t. II, p. 275—279) op de vraag: An minister magistratus vitia publice privatimque arguere et corrigere possit? Dat antwoord luidde bevestigend; »debito scil. modo et prudentia adhibita. Bonum enim omne debet bene fieri". Bij de hier opgeworpen exceptie (p. 277): »Taxationes, praesertim publicae, talium vitiorum, quibus aliqui ex primoribus, proceribus, magistratibus forte obnoxii aut affines sunt; non possunt non vergere in autoritatis et existimationis illorum apud subditos diminutionem; et consequenter in fertilem seditionum

Digitized by Google

Johannes Teellinck en Abraham van de Velde[1]), die niet aflieten „de possesseurs der canonicale goederen ende benificien openbaerlijck op den predick-stoel voor

---

occasionem", liet Utrechts primarius theologiae professor naief genoeg volgen: »Sic nonnulli videntur λιβερτινίζειν, aut si mavis ἀθεΐζειν. Et hinc τῶν ἀσεβῶν καὶ βεβήλων parasiti, cum spontaneis aut conductis mundanae religionis proxenetis, conciones tales proclamant seditiosas. Quid sibi velint, et quo tendant, divinet, qui potest".

[1]) *Oogen-salve ofte bericht, om yeder te doen sien, wat te houden zy van de canonikeryen, of besitten, oock koopen ende verkoopen der geestelijcke goederen, onder de oude titulen in de Roomsche kercke gebruyckelijck. Mitsgaders seeckere predicatie, over Jerem. cap. 6, vers 1—6. In welckers »Na-reden" wort gedaen een kort verhael van de proceduren der oordelen Godts, die de een nae de ander eenighe jaren herwaerts ons hebben gedruckt, nodich om van alle liefhebbers van Godts kerck, ende het vaderlandt, bysonderlyck de* Wachters *in Israel te worden beherticht. Door Abraham vande Velde, bedienaer des Goddelijcken woordts, in de gemeynte Jesu Christi binnen Utrecht. Apocal. cap. 9, vers 21, in de annotatien. Onder welcke (dieverye) met recht magh ghereeckent worden het af-keeren der goederen den gods-dienst toe-geeygent, tot het onderhoud van luye buycken en wereldschen pracht*, Utrecht, Cornelis Verhagen, 1659 (aanwezig in de Utrechtsche gemeente-bibliotheek, n°. 402). Reeds in de voorrede, blz. 4, heet het: »De capitularen of canoniken zijn door de goude boeyen des sathans in desen gebonden". En verder, in het boekje zelf, blz. 17: »Wie nu van de Gereformeerde, die zijne ziele lief heeft, dit wel overwegende sal willen zijne voeten steecken in dese luyden haer schoenen? wie soude willen met de selve onder een selven naem en titulen in t selve collegie dier-gelijcken grouwel begaen, en sich selven soo schuldich maken voor Gods gherichte? Immers indien ergens was een collegie van dieven, die haer selven rijck gestolen hadden, soude wel yemandt met het aen-nemen van d'een of d'ander dieven naem of titel, die sy onder malcanderen mochten aengenomen hebben, in sulcken collegie sich willen begeven, en sulcke goederen ghebruyken?" Blz. 18: »Maer is een collegie van kercroovers beter te achten?.... Of maeckt de Gereformeerde religie, dat dieverije geen dieverye en is? Of vind sacrilegie en kerck-roof by ons verschooninge? Foey hen die sulcx soude durven seggen ja gevoelen?" En, eindelijk, blz. 24: »Summa alles comt hier op uyt, ende dit leeren dese sienders in Israel, dat het doen der canoniken in desen is eenen grooten gruwel". Vgl. nog daarmede blz. 75, en de noot aldaar. Zie ook: *Biddaghs-meditatie, en na-trachtinge: of proceduyre der oordeelen Gods, die de een na de anderen eenige jaren herwaerts de Vereenighde Nederlanden hebben gedruckt. Mitsgaders heylsamen raedt om het gedreyghde verderf te ontgaen. Uytgegeven door Abraham vande Velde, bedienaer des Goddelicken woorts inde gemeynte tot Middelburgh*, Utrecht (z. n. v. dr. en j.). Aanwezig in de bibl. van Thysius, n°. 3160. Vgl. daarmede Voet., *Dispp. select.*, t. IV, p. 91—113: »De judiciis Dei", en het reeds aangehaalde opstel van dr. J. C. Matthes in *Teylers theol. tijds.*, jaarg. VIII, blz. 396—398.

Digitized by Google

den volcke, als oock in haere catechisatien voor de jeught, respectivelijck te taxeren ende te traduceren, als of de selve hare goederen onrechtvaerdelijck besaten, ende onder andere de kercke onthielden, oock met sodanige expostulatoire vehementie, dat deselve possesseurs by haer zijn uytghekreten voor dieven, ende schuldich aen sacrilegie, of kerck-roverye"[1]).

De heeren staten „'s landts Utrecht", beducht „dat eenighe persoonen onder het pretext van kerck, conscientie, ofte religie (daer onder men weet, met wat licentie, ende insolentie de gemoederen van eenige menschen geagitteert werden) haer selven niet alleen vande gehoorsaemheyt haerder overicheden aftrecken, maer oock tegens deselfde haer aensetten mochten"; en „considererende, dat het respect, ende authoriteyt vande regeringe in geenen deele, moest ghehasardeert, maer veel eer allenthalven ten vollen geassecureert werden", besloten aan die van Holland en West-Friesland te vragen, dat hun „gantsch dienst-vriendelijck ende nabuyrlick, in alle promptitude", voor korten tijd, het noodige krijgsvolk ter leen mocht worden toegezonden, vermits „het vuyr van diergelijcke stoffe ontsteecken in sijn begin behoorde gedempt te werden, op dat de spranckelen van 't selfde niet tot de nabueren kwamen over te vliegen"[2]).

---

[1]) Vgl. *Resolutie by de ed. mog. heeren staten 's landts van Utrecht genomen ende gearresteert, waer na de kercken-dienaren van der selver provincie haer sullen hebben te reguleren*, Utrecht, 1660 (*Kon. bibl.*, pamfl. n°. 8421), blz. 4, 5. Naar de Utrechtsche staten verklaarden, noemde zeker predikant — bedoeld wordt Van de Velde — »by syn missive de besittinge der canonicale prebenden, den vloeck of ban vande provincie, met byvoeginge dat hy daer tegens ex professo off met opset, ende determinatie hadde gepredickt, ende geresolveert, off gereet was, in het geven van getuygenisse (denoterende daer mede syn te voren gementioneerde predicken) stantvastelyck te persevereren, daer mochte (nota) eyntelyck af comen off gebeuren wat het wilde". *Not. Utr. vroeds.*, 30 Juli 1660.

[2]) *Clagh-brief vande heeren staten 's lants Utrecht, aen de heeren staten van Hollandt en West-Vrieslant, en desselfs gecom. raden, wegens d' op-*

Digitized by Google

Onder bescherming van ettelijke compagnieën, zoo ruiterij als voetvolk, uit 's lands gewone militie te Utrecht in garnizoen gekomen [1]), achtte de magistraat aldaar zich sterk genoeg, om, in overleg met HH. Staten, na afloop der drukke, doorgaans vrij woelige jaarmarkt, zonder de minste verschooning op te treden [2]) tegen Van de Velde en Teellinck, „die haer met al te grooten licentie int prediken een geruymen tyd hadden te buyten gegaen" [3]). Na eene, reeds vroeg in den morgen, gehouden

---

roerige predicanten binnen derselver stede, en hoe sy bystant van krijghsvolck versoecken. Item eenen brief tot antwoorde van de heeren staten van Hollandt, aen de boven-gemelde staten 's landts Utrecht, en wat assistentie daer by gepresenteert werdt, Delft, 1660 (*Kon. bibl.*, pamfl. n°. 8410; vgl. n°. 8411). Tegen die hulp van buiten aangevraagd verzetten zich, ter raadsvergadering, de tweede burgemeester toentertijd mr. Johan van Nellesteyn; de drie oud-burgemeesters Van der Hoolck, Booth en Van Deuverden; de oud-cameraar Vereem; de oud-ontvangers Nellesteyn en Wyckerslooth; de beide schepenen Van Velthuysen sr. en Van Brevelt. Eene der vele redenen voor hunne weigering was, dat zij »met een eenparigen yver genegen ende bereydt waren tot het weeren van alle feytelickheden, die by yemanden (soo men nochtans geensints vertrouwt) souden mogen worden voorgenomen". Ook de meesten hunner zaten in het consistorie (vgl. hierboven, blz. 311, aant. 2). Zie *Not. Utr. vroeds.*, 25 Juni 1660. Vgl. het blauwboekje: *'t Zweert vande Utrechesche* (sic) *predikanten*, Schoonhoven, 1660 (*Kon. bibl.*, pamfl. n°. 8439), blz. 19.

[1]) Alle te zamen, waren er tien compagnieën van elders te Utrecht ingekwartierd. *'t Zweert vande Utr. pred.*, blz. 3.

[2]) De magistraat sloeg »het stout, licentieus ende ongebonden prediken van eenige kercken-dienaers aldaer met voorsichtige patientie in de wint, tot dat de protervie ende exorbitantie van sodanige bouillante humeuren, haer rechtvaerdige colère verder mochte komen te exciteren". *Brief geschreven uyt Amsterdam, aen een vriend tot Utrécht*, Amst., 1660 (*Kon. bibl.*, pamfl. n°. 8428), blz. 7. Vgl. daarmede *Not. Utr. vroeds.*, 30 Juli 1660, en deze gerijmde regels, voorkomende in het vlugschrift: *Der Heeren en Gods majesteit geschonden. Door de predikanten tot Utrecht*, Utr., voor Jan van Waasbergen, 1660 (*Kon. bibl.*, pamfl. n°. 8434):

»Gys Voet, dood-vijand van het zachte modereeren,
Die bracht nu geeren tot het modderen de Heeren.
Zij leggen niet zoo diep in misverstand bedolven;
Zij kennen al te wel de luimen van de wolven.
Of nu of nimmer zij de monsters zullen temmen,
Die graag al 't volk in bloed en tranen zagen zwemmen".

[3]) *Not. Utr. vroeds.*, 19 Juli 1660. Vgl. daarmede hierboven, blz. 327, aant. 1 en blz. 328, aant. 1. In zijne »Memorie" aan Utrechts magistraat schreef Cypr.

Digitized by Google

vergadering, liet het stadsbestuur door zijnen deurwaarder Wees beide predikanten „insinueren", om dienzelfden dag, 19 Juli 1660, vóór zes uren 's nanoens Utrecht te verlaten; terwijl bovendien de deurwaarder Peter van Dael hun nog uit last der Edel Mogenden beval, binnen vierentwintig uren uit de provincie te vertrekken en, „op poene van bannissement", buiten verkregen toestemming daarin niet terug te komen [1]).

Bij het vernemen van dit vonnis zeide Van de Velde, „dat hij sulcx vande heeren niet hadde verwacht, of gedacht, datse alsoo souden handelen, en sonder te hooren hem ter stadt uytsetten". Vervolgens ging hij met zijn eveneens veroordeelden ambtgenoot, wijl de tijd te kort was om orde te kunnen stellen op hunne huiselijke aange-

---

Regn. ab Oosterga omtrent Van de Velde, hoe deze, in eene openbare toespraak, 29 Mei 1659, had staande gehouden, »dat het besitten van soodaenige goederen tot canonisyen en anders behoorende was kerckdieverye, en als een dootslach, vermits de predikanten ten platten lande en andere, tot wiens behoeve de voorsz. goederen moesten komen, haer levens middelen wierden onthouden. Daer na in sijn gebedt, tot groot misnoegen, ergernisse en onsteltenisse van de gemeente (immers van de verstandigste uyt deselve) sijne wettige overheden voor dieven uytkrytende, bestaende daer in: dat hy Godt danckte, dat onlangs de herten van de magistraet sodaenig bewoogen waeren geweest, dat niemant van haer ed. achtb. dat goet hadde willen aennemen, en sich daer mede besoetelen, en dat hy Godt bad, alsoo wederom een prebende vacant was, dat de magistraet in dien goede yver wilde continueren, op dat de gemeente geen occasie mochte hebben, krygen of neemen, om te seggen dat haere overheden dieven zijn". C. Burman, *Traj. erud.*, p. 257. Vgl. hierboven, blz. 324, aant. 3, en *Drie authentijke extracten welke door een vriend, met bijgaande missive zijn toegezonden aan N. N. Die goed gedacht heeft dezelve door den druk aan de rechtzinnige, en onpartijdige verstanden te vertoonen. Matth. 5 vs. 20. Gedrukt voor Irenaeus Philalethes* (z. n. v. pl. en v. dr.), 1659, (*Kon. bibl.*, pamfl. n°. 8188), blz. 8. In datzelfde vlugschriftje, blz. 3, werd Van de Velde genoemd »den gekanonizeerden man Gods en profeteschen voorzegger".

[1]) *Not. Utr. vroeds.*, en *Not. Utr. kerkr.*, beide van 19 Juli 1660. In de notulen der vroedschap staat nog afzonderlijk vermeld: »D'overstemde heeren (zie hierboven, blz. 328, aant. 2) inhererende haer ed. voorgaende aentekeningen ende specialick alnoch versoeckende tydt van deliberatie, verclaerden niet te connen toestaen de voors. uytsettinge alhier gedecreteert, om verscheyden redenen mondelingh by haer ed. verhaelt." Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, t. III, p. 917—919.

Digitized by Google

legenheden, eenige collega's bezoeken, die de kerkeraadsleden moesten samenroepen, met wie zij over hunne belangen wilden handelen [1]). 's Middags te vier uren kwam het consistorie bijeen [2]), dat, bedroefd en ontsteld, — „selfs den ouden Teckman suchte seer swaerlick" — het gebeurde vernam en aanhoorde. Aller advies luidde, dat men het onweer moest laten voorbijtrekken en „de dwingende macht" gehoorzamen, waartoe ook de „uytgeseyde" predikanten zich bereid toonden. Evenwel, zij verzochten vooraf aan de broederen een getuigschrift omtrent leer en leven, hetwelk hun met de meeste bereidwilligheid werd toegezegd [3]). Uit de consistoriekamer in

---

[1]) *Pertinent en waerachtigh verhael van 't geen sich binnen Utrecht op den 19 Julii 1660 ouden stijl in 't uyt-setten der twee predikanten heeft toe-gedragen. Gregorius Nazianz. in sijn af-scheyt oratie gedaen in 't concilie van Constantinopolen: Een herder der gemeynte moet van het getal der gene zijn, die niet alles in allen behagen, maer die oock om de betrachtinge van 't geen goet en recht is, sommiger menschen gramschap tegen haer verwecken. Want het eerste is wel voor den tegenwoordigen tijdt het vermaeckelickste, maer het laetste is in het toekomende het profijtelickste* (z. n. v. pl. en v. dr.), 1660 (*Kon. bibl.*, pamfl. n°. 8414); blz. 3, 4.

[2]) Tegenwoordig waren: 12 predikanten (beide professoren, Voetius en Essenius, meêgeteld), 16 ouderlingen en 21 diakenen. Het geviel juist, dat de laatsten op dezen dag (Donderdag), te drie uren, hunne »ordinare weeckelijckse" vergadering hadden. *Pertinent en waerachtigh verhael*, blz. 5.

[3]) Er was geen tijd genoeg om die twee attestaties behoorlijk te stellen en over te schrijven. Naderhand werden zij uitgegeven (doch de Utrechtsche vroedschap liet ze ophalen) onder den titel: *Copye vande attestatie gegeven aen dd. Abrahamus vande Velde, ende Johannes Telingius, wegens de groote vergaderinge van predikanten, ouderlingen, en diakonen*, Gorinchem, 1660 (*Kon. bibl.*, pamfl. n°. 8415). Vgl. *Pertinent en waerachtigh verhael*, blz. 5, 6. Zie ook over bedoelde getuigschriften: *Not. Utr. vroeds.*, 15 en 23 Aug. 1660; *Den Schotschen duyvel*, blz. 65; *Gisb. Voetii misgrepen*, blz. 73—76 en *Bileams raedt, ontdeckt en wederleydt*, blz. 24. Laatstgenoemde pamfletschrijver zegt aldaar: »Wat de attestatie vande kercken-raad belanght, dewelcke aen dese mannen gegeven is, die valt van selfs om verre door 't allegeren der redenen van haer Ed: Mo: en is het niet als al te veel bekent dat sulcx by de kercken-raad maer een casus pro amico is, die men lichtelijck conde becoomen, als men maer qualijck vande regeeringh wilde spreecken en de huyck vande kerck omhingh, schoon men anders met geen meer deughden versien was als een padde met veeren". De gelijkluidende (mutatis mutandis) attestatiën, door mij overgenomen uit de kerkeraadsnotulen, staan hierachter afgedrukt, bijlage XCVI.

Digitized by Google

de kerk tredende, zagen Van de Velde en Teellinck zich terstond omringd door eenen dichten drom weeklagende mannen en vrouwen[1]), van wie sommigen „haer aen den hals vielen en kusten". Als zij op straat kwamen, herhaalden zich de betuigingen van droefenis en aanhankelijkheid. Ieder stond daar voor zijne deur of voegde zich bij hen; wat eenen grooten toeloop veroorzaakte van opgeschoten jongens, die de twee predikanten bij hun naar huis gaan volgden „ende dese tragedie begaepten"[2]).

Werkelijk tragisch om te zien was hetgeen gebeurde binnen Teellincks woning. Een van zijne kinderen, vijf jaar oud, lag op sterven, terwijl ook zijne vrouw in zwakken, ziekelijken toestand verkeerde. Door meêgevoel aangegrepen, jammerden allen „over dese harde saecke"[3]). Maar geen weeklagen hielp; ook geen voorspraak of

---

[1]) Hoe van die twee predikanten Teellinck te Utrecht bijzonder bemind was, blijkt hieruit, dat, gelijk Voetius' naam (zie hierboven, blz. 39, aant. 3), zoo ook de zijne verbonden werd aan een steegje aldaar. Immers handelen de notulen van den Utrechtschen kerkeraad, 1 April 1659 en 2 Oct. 1663, over menschen, wonende in »het Teellincksteegje". Een der jammerende, tevens jammerlijke, »treur-liederen", bij deze gelegenheid »uytgestort", onder den titel *Zion in rouw* (aanwezig ter bibliotheek van Thysius, pamfl. n°. 3163), klaagde, strophe drie:

»Ach, Velden, Teeling ach! ach! IJveraers des Heeren!
Ach, moeten wij ontbeeren
Uw soete tong, uw stem,
Die vaack ons leyden naer het nieuw Jerusalem".

En strophe tien heette het:

»Of is ons oor noch doof! en treft het niet het herte!
En voelen wij geen smerte?
Daar doch den Donder-dagh
Aan Utrechts eel gemeent' schaft sulcken Donder-slagh".

[2]) *Pertinent en waerachtigh verhael*, blz. 6.

[3]) »Teeling's kindt is oock in absentie van de vader begraven, doch het lijck van een ongeloofelijck getal menschen gevolght, van veele honderden paren burgers, tot betooninge van hare oprechte toegenegentheyt". *Burgerkout, ofte waerachtig en zedigh discours, noopende het gepasseerde tot Uytrecht, tusschen een oprecht Uytrechts burger, en ijverige Zeew. Tot openinge van veeler oogen* (z. n. v. pl. en v. dr.), 1660 (*Kon. bibl.* pamfl. n°. 8437), blz. 4.

Digitized by Google

smeekbede. Toen de kerkeraad, „reflexie nemende" op dit droef geval, enkelen uit zijn midden[1]) naar de vroedschap afvaardigde, met verzoek „den tijdt wat te prolongeren", bleek Utrechts magistraat reeds vóór hunne komst het stadhuis verlaten te hebben; en, bij eene afzonderlijke „begroeting" daarop van burgemeester Andries van Wyck, gaf deze ten antwoord: „sulcks op sich alleen niet te konnen nemen"[2]).

Ten einde, bij het verlaten van Utrecht, eenen oploop der volksmenigte zooveel mogelijk tegen te gaan, zochten Van de Velde en zijn metgezel ongemerkt uit de stad te geraken. Zij kozen daartoe hunnen weg, achter Teellincks huis om, naar den wal. Vanhier ging het door de herberg „Den Prins" en de Catharijne poort; dan een eind langs den singel, tot aan de Tolsteeg. Daar gekomen, dachten beiden in eenen wagen te kunnen stappen, maar door het rumoer der schare werden de paarden schichtig; weshalve zij een schuitje afhuurden tot Jutphaas, om voorts naar Vianen te rijden en zoo uit de provincie te trekken[3]). Volgens sommiger zeggen scheelde het weinig, of Utrechts primarius theologiae professor had Van de Velde en Teellinck bij hun „bannissement" moeten vergezellen[4]); welk zeggen ongetwijfeld

---

[1]) Te weten: de beide predikanten Flaman en Teeckmannus, als praeses en scriba van den kerkeraad. Voorts prof. D. Berckringer, ouderling en de advocaat mr. A. Becker, diaken.

[2]) *Not. Utr. kerkr.*, 19 Juli 1660.

[3]) *Extract brief uyt Utrecht, den 19/29 July 1660, aengaende het uytvannen vande twee voorname predikanten domine Vande Velde ende Teelinck*, Amst. (z. n. v. dr.), gedruckt naer de copye, 1660 (aanwezig in de bibl. van Thysius, n°. 3161). Vgl. daarmede: *Gisb. Voetii misgrepen*, blz. 60: »Over dit uytsetten is door geheel Nederlant veel geroep geweest, de een met selve laakende, d'andere het selve prijsende, doch een yeder 't selve benmerckende na sijn eygen voor-oordeel en bysondere affecten".

[4]) »Daer wert gesecht, dat het op 2 stemmen aenquam of den professor Voetius soude mede gegaen hebben, echter soude geresolveert zyn, dat

Digitized by Google

verband hield met de betuiging van zekeren, toentertijd veel gelezen, pamfletschrijver: „dat Voetius het canon hadde geladen, ende te gelijck sijn volck de lontstock in de hant gegeven, dewelcken dan oock lustich hadden afgebrant" [1]).

Met het misbruik van de dusgenoemde „geestelijcke" goederen gemaakt hing in den regel nauw samen het „patronaatschap" [2]), eene andere „roepende" zonde, waartegen Voetius zijne wapens keerde [3]).

Buitengewoon talrijk waren, sinds de Reformatie hier te lande vasten voet had bekomen, de klachten op ver-

---

hy sijn tractement sal behouden, maer niet meer predicken en magh". *Extract brief uyt Utrecht*, postscriptum. Vgl. *'t Zweert van de Utr. pred.*, blz. 8: »En dat sommige schriftelick, raet, en advijs aen de staten en vroetschap van Utrecht gegeven, gevolght wierde, Gysbertus Voetius moest oock eenen halven voet gekort werden".

[1]) *Gisb. Voetii misgrepen*, blz. 19: »Ende en kan de heer Voet ontrent dit bedrijf van sijn volck niet worden ontschuldiget. Want als sy (t. w. Van de Velde en Teellinck) in alles met sijne singuliere opinien sijn eens geweest, so hebben sy oock in het besonder daar voor geijevert; daar en boven en heeft hy noyt die selven (over dewelcken hy anders veel hadde te seggen) in het besonder bestraft, ofte ten minste in de consistorie doen blijcken, dat hem sodanich preecken leet ware". Zie daarentegen het door dr. J. Hartog, zonder opgave van bron, aangehaalde, in zijn opstel (*De Gids*, 1876, dl. II, blz. 89) over *het collegie der scavanten te Utrecht*: Sommige predikanten, vooral Teelingh en van de Velde, maakten het zóó bont, dat Voetius zelf, »siende dat het syn discipulen en socii wat te heet mengden, en de maximes, die hy haer geleert hadde, ontydich te styf dreven, en dat de voerluy, die hij anders selve de sweep in handen hadt gegeven, wat getempt diende, eer de wagen aen 't hollen en sy omver raeckten, ds. van de Velde tot meerder zedicheydt" vermaande. Vgl. *Utrechts schuyt-praetjen, over den droevigen toestant omtrent de kerckelijcke oneenicheden der stadt Utrecht*, Utr., 1660 (*Kon. bibl.*, pamfl. n°. 8433), blz. 2 en *Amsterdamsche buuren-kout over den handel der predikanten van Utrecht en andere zaken. Door H. van V.*, Haarlem, 1660. De auteur van laatstgenoemd pamflet telde, blz. 40, tot de oproerige predikers: Voetius, Van de Velde, Essenius, Van den Bogaert, Lodenstein, Teellinck, Gentman en Theodorius. Zie ook hierachter, bijlage XCVII.

[2]) Zie hierboven, blz. 298, aant. 1.

[3]) Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 12: »praetensa jura patronatus". Zie over het collatierecht en zijn nadeeligen invloed, bij de katholieken tijdens de tweede helft der 16e eeuw, het opstel van mr. S. Muller Fzn. in *Onze eeuw*, jaarg. IX, blz. 94—101, 193—197.

Digitized by Google

schillende synoden, particuliere en provinciale, geuit[1]), zoo dikwijls als er binnen de Nederduitsche „kercken" onbekwame dienaren des Woords werden ingedrongen[2]) door jonkers of door magistraatspersonen, „met voorwendinghe dat zij jus patronatus hadden ende collateurs der pastorijen waren"; iets, wat nu en dan ook „buijten kennisse der classen"[3]) plaats greep. Onder hetzelfde „pretext" werden bovendien de kerkelijke bezittingen — „probstien, vicarien ende anderen beneficien" — niet zelden „abalieniert end entogen"; terwijl vele predikanten bij herhaling te wijzen hadden op „die geringicheit haerer stipendien ofte misbetaelinge derselven"[4]).

---

[1]) Zoo b. v. ter synode van Gouda in 1589; van Leiden in 1592; van Deventer in 1594; van Leeuwarden in 1598; van Schiedam in 1602; van Harderwijk in 1603; van Appingadam in 1604; van Dokkum in 1611; van Zutphen in 1612. Op de Woerdensche synode, ten jare 1625, werd in art. 56 der notulen het navolgende vastgelegd: »De broederen van Woerden vraeghden offmen niet aen de hoghe overheijt en behoort te versoecken dat de kercke met het Jus Patronatus niet meer beswaert en wierde? Waerop de synodus antwoordt, dat desen aengaende seker geschrifft is gestelt in synodo Leijdensi, daer in de quaestie de Jure patronatus wijtlopich is verhandelt; twelck door de gedeputeerde des synodi haer Ed. Mog. sall bij gelegentheijt overgelevert werden. Onder des salmen sodaenighe heeren die met het Jus patronatus haer soecken te behelpen, affeijschen acte van deuchdelicke possessie ejusdem juris, also men meijnt dat veele dit Jus patronatus praetenderen die het niet toe en comt".

[2]) *Acta syn. part. N. H.*, Edam, 2 Juni 1586, art 11. Zie dr. Reitsma en dr. Van Veen, *a. w.*, dl. I, blz. 135.

[3]) *Acta syn. part. Z. H.*, Den Haag, 1 Juni 1583. Zie dr. Reitsma en dr. Van Veen, *a. w.*, dl. II, blz. 258, 259.

[4]) *Acta syn. part. Z. H.*, Leiden, 2 Nov. 1592, art. 82: »Het is oock in den synodo vermaent worden van eenen Gellio Scotano, dienaer tot Breskem ondert classis van Gorichum ende Bommel int graefschap van Buyren, hoe dat hy door aermoede ende quade betalinge zyns stipendii ende zeeker onderhoudts van syn plaetse ende kercke ter noot soude moeten vertrecken, daer nochtans kerckelycke goeden terselver plaetse genoech zyn, maer deselve door de canonincken van Wtrecht (collateurs zynde der pastorye aldaer, zoo zy voorwenden) ontfangen ende genoten werden, sonder dat se eenigen dienst daervoor doen". Vgl. hiermede: *Acta syn. part. Gelriae*, Nijebroeck, 11 Sept. 1592, art. 12, II, en Arnhem, 25—29 Sept. 1593, art. 31. *Acta syn. prov. Gelriae*, Harderwijk, 15—17 Juli 1595, art. 9, I. Zie dr. Reitsma en dr. Van Veen, *a. w.*, dl. II, blz. 468; dl. IV, blz. 33, 42 en 49.

Digitized by Google

Bij de post-acta der nationale synode van Dordt kwam deze „roepende" zonde eveneens, 13 en 14 Mei 1619, ter sprake[1]). Heeren commissarissen, ter vergadering aanwezig, gaven daar met beslistheid te kennen, dat het patronaatrecht onmogelijk kon worden afgeschaft, wijl de Staten hen, die „in deughlijcke possessie" waren van genoemd recht, hiervan nimmer zouden laten berooven door „eenige kerckelijcke constitutie"[2]); 't geen ten gevolge had, dat de synode besloot het jus patronatus door een negental artikelen „te limiteeren"[3]), ten einde de vroegere „abuysen" zooveel mogelijk te herstellen of te voorkomen[4]).

---

[1]) *Post-acta ofte Nae-handelingen des nationalen synodi in den name onses heeren Jesu Christi. Gehouden onder de authoriteyt der hoogh-mog. heeren staten generael des Vereenighden Nederlants tot Dordrecht anno 1618 ende 1619. Hier komen oock by eenige extracten uyt de actis synodi provincialis Ultrajectinae, gehouden anno 1619, den 10 Augusti en geeyndicht den 1 Septemb. 1620; als mede een extract van de ed. mog. staten 's lants van Utrecht, van wegen het jus patronatus. Noyt voor desen in druck geweest, seer noodigh, en dienstigh voor alle kerckelicke, en politijcke persoonen*, Zutphen, 1663 (*Kon. bibl.*, pamfl. n°. 8816), blz. 4, 5. Vgl. dr. H. H. Kuyper, *De post-acta of nahandelingen van de nationale synode van Dordrecht in 1618 en 1619 gehouden, enz. Een historische studie*, Amst. en Pretoria (z. j.), blz. 112—115.

[2]) *Post-acta*, sessie 156. Zie ook Voet., *Polit. eccles.*, t. II, p. 629: »De synodo Dordracena sic se res habet. Approbabat illa constitutiones ecclesiasticas conscriptas in synodo Hagae-comitana anno 1586, et decernebat ab illustr. ac praepot. dd. ordinibus confirmationem politicam earum petendam. Sed interpellabant dd. delegati illustr. ordd. monentes res suas et tempora tunc minime ferre, ut plane jus illud tolleretur; praesertim cum alicubi in provinciis aliquot illius usus adhuc vigeret, immo nobiles certae provinciae nulla ratione talem communem ordinem ecclesiasticum probaturi essent; quippe qui in convocationem synodi nationalis non consenserant, nisi sub hac cautione: ne quid in praejudicium hujus juris istic ageretur; cogitaret ergo synodus potius de ejus reformatione et limitatione. Quid faceret synodus? Volens nolens post omnes admonitiones et obtestationes, tandem toleravit clausulam illam capiti de Electionibus adscribi: salvo cuique jure patronatus, etc. Quia aliter non poterat, et quia certa spe jam devorabat tam necessariam ordinis ecclesiastici confirmationem ill. dd. ord. totius Belgii". Vgl. *ibidem*, p. 647, alsook dr. H. H. Kuyper, *Post-acta*, blz. 113, 114 en Voet., *Disp. select.*, t. IV, p. 758—760.

[3]) Zie hierachter, bijlage XCVIII.

[4]) *Post-acta*, sessie 157.

Digitized by Google

Ongeacht die minnelijke schikking vond, reeds in den nazomer van hetzelfde jaar, de binnen Leiden saâmgekomen provinciale synode, waaraan ook Voetius als afgevaardigde der Gorcumsche classis deel nam, goed, hunne Edel Mogenden in eene remonstrantie „ootmoedelick" te verzoeken, dat zij, zoo niet alle kerken, dan toch die van de provincie Zuid-Holland, voor „de swaricheden, onstichtinge ende drovige beroerte" van het jus patronatus wilden bewaren [1]); een verzoek dat, gelijk te denken viel, niet werd ingewilligd [2]). Daardoor nochtans liet iemand

---

[1]) *Acta syn. prov. Z. H.*, Leiden, 23 Juli—17 Aug. 1619; art. 5 en 79. Zie dr. Reitsma en dr. Van Veen, *a. w.*, dl. III, blz. 330, 389. Vgl. Voet., *Polit eccles.*, tom. I, pars I, p. 279; t. II, p. 683—692. Merkwaardig is hier Voetius' verklaring, p. 649 afgelegd: »Quidquid sit, synodus Dordracena, et synodi provinciales, nunquam jus illud probarunt, nec meam sententiam et thesin de illo jure improbarunt; quae haec est, jus patronatus secundum jus divinum est et injustum et usurpatio ejus illicita, in foro scil. conscientiae seu poli. Itaque exercitium ejus recte omittitur a dictis patronis; et non toleratur ab ecclesiis, aut magistratibus, si his potestas et potentia adsit illud tollendi". Vgl. Voet., *Wolcke der getuygen*, blz. 170: »Leeren wy onse discipulen in lessen ende disputatien van de roepinge der predikanten, ende het jus patronatus, men soeckt ons hatelijck daer over te maecken, by den genen, die in een van die stucken een ongesonde opinie mach hebben"; en *Gisb. Voetii misgrepen*, blz. 20: »Hoe heeft vorders de heer Gijsbert Voet, lange jaren herwarts niet gedisputeert, geschreven, en gewoelt om het recht van collatie, den collateurs te benemen. Ick staa toe, dat het te wenschen ware, dat het in de Nederlantsche kercken niet en worde geobserveert; dan alsoo het synode van Dordrecht wel geweten heeft, datmen het selfde alhier sonder verstoringe in de republijcke, niet en koste te niet doen, heeft 't selve voorsichtelijck bepaalt. Tegen welcke resolutie als onse onnosele heer Voet sich kant, wat doet hy anders, als dat hy soo veel in hem is, de gemeene ruste tracht te verstoren? Ick laat staan, dat hy onrustich maackt, de conscientien van so menigh vroom ende geleert-predicant in Nederlant, dewelcke door politijcke collatoren, doch te gelijck met voorweten van de respecktive classen, tot den kercken-dienst sijn beroepen; wat is dit anders, als met de valsche leeraars de menschen ontroeren, Gal. 1 : 7 ende cap. 5 : 10?"

[2]) *Acta syn. prov. Z. H.*, Gouda, 4—19 Aug. 1620, art. 11: »De gedeputeerden des synodi hebben opening gedaen aengaende haer devoir, dat sij aengewent hadden om by de e. m. heeren Staten te versoecken afschaffing van het kercken schadelycke jus patronatus, volgens den last haer gegeven in den voorgaenden synode, art. 5. Ende is haer rapport sodanig geweest aengaende haer besongen (dat niettegenstaende de kercke alsnoch mettet selfde beswaert blijven), dat de vergadering zich niettemin over

Digitized by Google

als Voetius zich niet afschrikken[1]). Van zijne hand verscheen in het jaar 1637 eene disputatie over het patronaatrecht[2]). Allereerst werd hier de geschiedenis van dat recht vrij uitvoerig besproken[3]). Dan kwam het dogmatisch en critisch gedeelte der verhandeling[4]), waarin Voetius — „cum bono Deo" — zocht aan te toonen, dat de zaak in quaestie onrechtvaardig, slecht, en voor de „kercken" hoogst nadeelig was; dat ze door geenerlei „distincties" en „limitaties" zóó kon veranderd worden,

het doen der gedeputeerde gecontenteert houd". Zie dr. Reitsma en dr. Van Veen, *a. w.*, dl. III, blz. 414.

[1]) Op een request van de gezamenlijke kerken en kerkendienaren, ressorteerende onder de classis van Utrecht, hadden de staten dier provincie, 14 Juli 1635, als volgt geappointeerd: »De staten van den lande van Utrecht op een volle beschrijvinge geexamineert hebbende den inhout deser, begeerende na haer vermogen alle droevige disputen, en onlusten uyt saecke by deser verhaelt voor te komen en uyt den wege te leggen, verstaen, verklaren, en ordonneren dienvolgens hier mede, dat voortaen geen jus patronatus sal werden gebruyckt in alsulcke plaetse, daer het selve voor dato deser by haer ed. mog. niet debite is geagnosceert, noch staende de Reformatie door presenteren van Gereformeerde predikanten geexerceert; maer dat alle kercken 't selve jus tot noch toe niet subject geweest sijnde, sullen blijven in geruste possessie van alsulcke manieren van beroepinge als deselve, gelijck oock de classes, in conformité vande gearresteerde kercken-ordre, voor desen hebben gebruyckt". *Postacta*, Zutphen, 1663, blz. 37, 38.

[2]) Zoowel in 1639 als in 1643 gaf Voetius van dat twistschrift een vermeerderden druk uit; zie *Polit. eccles.*, t. II, p. 637 en 648. De derde druk, die van 1643, getiteld *Disputatio theologica, de vocatione ministrorum in ecclesiis Reformatis, et de jure patronatus*, en verschenen bij Willem Strick, is voorhanden ter Utrechtsche gemeente-bibliotheek. Daartegen schreef in 1647 de Lutheraan, dr. Christiaan Weber, zijn »Tractatum de jure patronatus". In 1668 werden door den hoogleeraar twee nieuwe hoofdstukken aan zijn inhoud toegevoegd, t. w. »De usu patronatus clericalis, patronorum sive heterodoxorum sive orthodoxorum", en »Examinantur ea, quae contra sententiam et diatriben nostram de jure patronatus, a quibusdam adducta sunt". Zie Voet., *Polit. eccles.*, t. II, p. 580—659. Wederom waren het de Groningsche ambtgenooten, die, bij genoemde quaestie, hunnen Utrechtschen collega bestreden. Maresius deed dat in zijn *Theologus paradoxus retectus et refutatus*, ed. sec., Gron., 1658; Schoock in zijne *Exercitationes variae*, ed. sec., Traj. ad Rhen., 1663. Laatstgenoemde maakte o. a., p. 242, gewag van een »rhapsodicus d. Voetii libellus de jure patronatus". Vgl. C. Burman, *Traj. erud.*, p. 417.

[3]) Voet., *Polit. eccles.*, t. II, p. 580—595.

[4]) Voet., *Polit. eccles.*, t. II, p. 595—622.

Digitized by Google

dat deze of gene patroon haar met een gerust geweten zou mogen in practijk brengen[1]). Tot de vijftien bewijsgronden, die Voetius' meening moesten staven, behoorde onder andere ook, dat het „jus patronatus" in de Schrift niet vermeld werd[2]); terwijl er geen de minste reden bestond om aan te nemen, dat de predikantskeuze uitsluitend bij éénen persoon zou berusten. Daarentegen waren de ouderlingen, vertegenwoordigers der gemeente, tot het „nomineeren" en „presenteeren" van waardige „kerckendienaeren" ten volle gerechtigd. Dit leerden Gods heilig woord en de oud-christelijke overlevering[3]).

Na voorts te hebben gewezen op eenige „argumenta specialia"[4]), gevolgd door een aantal „objectien" en „exceptien"[5]), eindigde Utrechts hoogleeraar zijne disputatie met het stellen en beantwoorden van verschillende vragen[6]); waaruit daghelder bleek, dat, naar Voetius' overtuiging, wie het jus patronatus bezat ter bevrijding zijner conscientie niets geschikters doen kon dan dat „jus" teruggeven aan de oorspronkelijk-rechthebbenden, aan de Nederduitsche „kercken"[7]). En geschiedde zulks niet, zoo dienden de leden der gemeente in het patro-

---

[1]) Vgl. Maresius, *Theol. parad.*, ed. 1649, p. 225, sqq. en Schoock, *Exerc. variae*, ed. 1663, p. 213—215; 221—241. Zie daartegenover Voet., *Polit. eccles*, t. II, p. 647—698.

[2]) De »bedenckingen" door de Leidsche provinciale synode, 22 Sept. 1619, in hare remonstrantie den staten van Holland en West-Friesland voorgedragen, hielden o. a. in: »dat het jus patronatus in Godes h. woort niet was gefondeert, maer alleen gegrondt in de pausselijcke rechten". Voet., *Polit. eccles.*, t. II, p. 684.

[3]) Zie Voet., *Polit. eccles.*, t. II, p. 599—613; Vgl. Schoock, *Exerc. variae*, p. 221—241.

[4]) Voet., *Polit. eccles.*, t. II, p. 613—617.

[5]) Voet., *Polit. eccles.*, t. II, p. 622—631.

[6]) Voet., *Polit. eccles.*, t. II, p. 632—637.

[7]) »Quid faciendum patronis ut animam suam liberent? Jus male quaesitum, male traditum, male usurpatum a majoribus ipsorum in tenebris Papatus, non σοφοῖς φαρμάκοις curent, multo minus pervicaciam luci scripturarum opponant, sed ecclesiis restituant". Voet., t. II, p. 632. Vgl. Schoock, *Exerc. variae*, p. 243.

Digitized by Google

naatschap, als een noodzakelijk kwaad, te berusten[1]); met hoop op betere tijden[2]).

Niet als eene „roepende" zonde, maar toch als „ongerechtigheid" beschouwde Voetius het hazardspel[3]); om het even, hoe dit plaats vond; met kaarten of dobbelsteenen; op het ganzen- of op het uilenbord[4]).

Ruim negen maanden nadat Utrechts illustre school tot eene academie was hervormd, 24 December 1636, verdedigde Abraham van den Heuvel, onder Voetius' voorzitterschap, eene disputatie over het misbruik, dat er van Gods naam werd gemaakt, onder andere, door het lot te werpen[5]); eene, volgens den hoog-

---

[1]) »Aliud enim est probare aliquid in casu conscientiae, et in foro poli, tanquam bonum aut licitum; et aliud, tolerare quid". Voet., *Polit. eccles.*, t. II, p. 631. Vgl. *Vruchte-losen biddach*, blz. 13: »Daar de kerken moeten sugten onder dat antichristische ende tyrannige jok van het jus patronatus".

[2]) »Quid facient ecclesiae si nec rationibus, nec precibus apud patronum, nec jure ordinario, nec authoritate magistratus quidquam obtineant? Omnibus frustra tentatis, et ecclesiarum conditione perpetuam illam ministorum penuriam non ferente cedent injuriae temporum, et malum illud tolerabunt, interim patronum conscientiae suae ac judicio Dei relinquentes, donec ad meliorem mentem redierit. Hoc tamen sedulo cavendum, ne ullis transactionibus videantur jus illud quasi approbare, atque ita patroni conscientiam liberare. Ne etiam, quidquid hac vice patiantur, sibi aut posteris cognitionem, consilia, jus et potestatem praescindant in posterum meliori occasione, fermenti istius expurgationem postulandi. Quem in finem consultum esset actis presbyteriorum et classium hanc clausulam inseri: Illum modum vocationis hac vice toleratum (quia aliter fieri non potuit) non trahendum in consequentiam, nec in posterum praejudicaturum potestati ecclesiae liberas electiones suas denuo repetendi et usurpandi". Voet., *Polit. eccles.*, t. II, p. 635.

[3]) Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 12: »quotiescunque (concionatores nostri) gladium verbi ex professo strinxerunt contra aleas et fritillos". Vgl. *Not. Utr. kerkr.*, 2 April 1640.

[4]) »Voetius is al vry wat met een ongerustigen geest besoedelt. Als hy eens op een sekeren tijdt het nacht-mael uyt-deelden, seyde hy: alle de gene welck met ticktack- of verkeer-borden speelen zijn duyvels kinderen, haren arm sal van de pijp vallen, en hare handen sullen eeuwigh ongezegent blijven"; zie *Utrechts schuyt-praetjen*, blz. 3, 4.

[5]) De Sortis aliisque divini nominis abusibus. Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 1194—1227. Vgl. daarmede: *Teerlingh, ende kaert-spel. Zijnde een samen-spraeck over de gelegentheyt derselve tusschen [b] Theophilus ende [a] Philedonus, samen gestelt door Petrus Plancius, bedienaer des*

Digitized by Google

leeraar, min of meer, ongemeene manier ter raadpleging des Allerhoogsten; doch die uitnemende diensten kon bewijzen, waar het eigen oordeel en dat van den medemensch te kort schoot [1]). Iedere uitkomst, langs dezen weg verkregen, was — vaak, zonder dat hij wien het aanging zulks besefte of bedoelde — eene openbaring van de onmiddellijk-werkende voorzienigheid Gods [2]).

Vroeger, en evenzeer later, werd het lot in verschillende soorten onderscheiden. Zoo had men het lot van „verdeelinge"; gebruikelijk en rechtsgeldig bij het toekennen van erfenissen of belooningen; bij het opleggen van lasten of werkzaamheden. Voorts, het lot van „raet-pleginge", dat, indien niet buitengewoon door God verordend, streng verboden bleef. Eindelijk, het lot van „ondersoeckinge", waarbij het ging om verborgen of toekomende dingen, om het schijnbaar onzekere of wisselvallige; eene handeling, deels wel, deels niet geoorloofd [3]). Niet geoorloofd, leerden Voetius en zijne geestver-

---

Goddelicken woordts, tot Rotterdam. 2 Timoth. 3: De menschen in de laetste dagen, sullen sijn meer lief-hebbers der wellusten [a], *dan lief-hebbers Gods* [b], Rotterdam, 1682; en dr. L. Knapperts »Studiën over het godsdienstig en zedelijk leven onzer vaderen", in het *Theol. Tijdschrift*, nieuwe reeks, jaarg. I, afl. 1, blz. 35.

[1]) »Sors est modus consulendi Deum rarior quidem, attamen in his eventis, ubi nec ratio aut consilium hominum commode adhiberi potest". Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 1195. Vgl. Thom. Gataker, *Antithesis*, Lugd. Bat., 1659, p. 93—103.

[2]) »Definitio nostra colligitur ex Prov. 16:33 cum 18:18. Ita ut in ratione sua formali sors omnis includat respectum ad Deum et dependentiam ab ipsius speciali atque immediata providentia, per quam solam eventus seu casus sortis determinatur, quamvis homines mittentes sortem de eo saepe non cogitent, nec petitionem judicii divini intendant". Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 1195.

[3]) Sunt sortes divisoriae, consultoriae et divinatoriae. Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 1195, 1196; P. Plancius, *Teerlingh, ende kaert-spel*, blz. 6. Vgl. Gataker, *Antithesis*, p. 105—111. Op de vraag: »An etiam in distributione munerum ecclesiasticorum sors locum inveniat?" — eene vraag, door alle Roomsche canonisten en casuïsten ontkennend beantwoord — verklaarde Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 1200: »Nos contrarium statuimus, nec videmus hoc scripturae aut rationi repugnare". In overeenstemming

Digitized by Google

wanten[1]), waren alle mogelijke hazardspelen[2]). Immers gold van ieder loten de betuiging des spreukdichters: „Het lot wordt in den schoot geworpen; maer het gheheel beleydt daer van is van den Heere"[3]). Wie dan zulk eene

---

met die beschouwing vermelden dan ook de Utrechtsche kerkeraadsnotulen van 7 Oct. 1665: »De candidaten voor 't siekentroostersampt worden ondervraegt over de bijsondere hooftstukken der christelijke religie, oock aangaende de gevallen der conscientie. 'Is verstaen over alle vijve het lot te trekken, en soo de verkiesingh Godts voorsienigheijt te bevelen, nae voorgaende gebede".

[1]) Tot die geestverwanten behoorde ook de Heusdensche predikant Leonard van Ryssen. Zie Voet., *Disceptatio de lusu aleae*, praef., p. 14. Ten jare 1660 verscheen van zijne hand bij Joh. v. Waesberge te Utrecht: *Veritas secundum pietatem de lusu aleae, a clar. theologo Gulielmo Amesio, lib. 2, Medullae cap. 11, solide defensa et nunc ab impugnationibus Thomae Gattakeri vindicata.* In de opdracht van dit boekje aan zijn leermeester Voetius schreef van Ryssen: »Didici ego a te, vir summe, noctesque diesque in acie stare; et, si vel aliam mercedem non referam, continuo labore pro pia veritate, et vera pietate vires ipse exercere meas. Sic te praeeuntem saepe miratus sum; sic sequar". Vgl. *Gisb. Voetii misgrepen*, blz. 16, en dr. C. Sepp, *Het godgeleerd onderwijs*, dl. II, blz. 332.

[2]) Eveneens waren ongeoorloofd de publieke en private loterijen. Zie hierachter, bijlage XCIX, en Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 1201: »Nos loterias illicitas et reipublicae noxias esse putamus, quidquid bonum publicum praetexatur"; alsook *Acta syn. prov. Z. H.*, Brielle, 1623, art. 35: »Op het 9de gravamen, van de lotherijen, werdt verstaen, dat het oprechten derselver onbehoorlijck is, ende dat volgens dien haer Ed. Mog. door die gedeputeerde, ende de respective magistraten door de classen alhier sullen versocht werden, alle lotherijen te willen weeren ende affschaffen"; *Acta syn. Traj.*, Utrecht, 1641, art. 12: »Dewijle in actis vande respectieve classibus versocht wort remedie tegen de particuliere loterijen, sullen die deputati synodi van haere Ed. Mog. versoecken aenschrijven, omme also de selve loterijen voor te komen ende te weeren". Vgl. Gataker, *Antithesis*, p. 112—117; 146—148.

[3]) J. L. de Beaulieu, die, in zijne *Instructio de honestis Christianorum recreationibus*, Salmurii, 1609, p. 167, niet minder dan honderdzeventig soorten van dobbelspel opsomde en veroordeelde, schreef, naar aanleiding daarvan, p. 174: »Qui agnoscit, sortem projici in gremium, sed eventum esse a domino — Prov. 16 vers. 33 — et scit sortem esse, ut Deo tribuatur judicium et dispositio in rebus momentosis, nunquam sibi licentiam concedet sortem in lusibus jaciendi, et quidem tantis insuper consequentibus aut comitantibus incommodis; ut Deum faciat spectatorem, sed et ministrum excessuum et perturbationum, quae ordinario illic adsunt". Voet., *Disceptatio de lusu aleae*, p. 152, 153; *Biegt-boecxken*, blz. 113: »Dit is een quade saecke, ende daerom dickmael vermengt met kijven, vloecken, vegten, ja doot slaen, ten minsten met bedrog ende schade des naesten". Volgens P. Plancius, *Teerlingh, ende kaert-spel*, blz. 6, waren kolven, balslaan, kloot schieten, worstelen, loopen, als lichaamsoefeningen, dammen en schaken,

Digitized by Google

ıeilige en hemelsche beslissing — zij het gedachte-
oos — durfde inroepen bij het „verschieten der caer-
en"[1]), of onder het „tuysschen met de teerlinghen",
;edroeg zich hoogst-oneerbiedig jegens de voorzienigheid
ɟods en stond schuldig aan overtreding van het derde
ler tien geboden[2]).

In strijd met die beschouwing hielden verreweg de
neeste Roomsch-katholieke godgeleerden het kaart- en
lobbelspel voor geoorloofd[3]), mits daarbij geene gel-
lelijke winst beoogd, maar uitsluitend „recreatie, ende
ıoete tijt-kortinge" gezocht werd. Ook onder de Gere-
'ormeerde theologen had genoemde opvatting hare voor-

ıls verstandsoefeningen, geoorloofde spelen. Zie echter ook Gataker, *Anti-hesis*, p. 124—126.

[1]) »In chartarum ludo concedo, industria et arte aliquando juvari posse ɔer peritum ludionem, cui sortitio chartarum infeliciter ceciderit, et cui :um imperitiori certamen sit; sed hoc est per accidens, et ex raro contin-ɣentibus; cum ut plurimum contrarium eveniat, si quis aequalem aut :xercitatiorem ludionem nactus sit". Voet., *Disceptatio de lusu aleae*, p. 77.

[2]) »Philedonus. Maer souden, om dat het lot in die spelen plaetse heeft, le selve absoluyt ongeoorloft zijn? Theophilus. Immers ja, ende oordeelt ɣhy selve uyt het gene is by gebracht, of niet de spelers met teerlingh of ɪaert, sondigen tegen het derde gebodt: Ghy en sult de name des Heeren ıwes Godts niet ydelijck gebruycken. Magh het zegel van een aerts ɪoningh niet los, noch ter spel werden gebruyckt, hoe veel weyniger dit zegel der voorsienigheyt van den koningh des Hemels! Hier is een aenbid-lelijcke handel Godts, een werck van sijn onmiddelijcke voorsienigheyt. Daer het lot is, is Godt als rechter tegenwoordigh; geen decisie kander vallen, die niet dependent is van hem". P. Plancius, *Teerlingh, ende kaert-spel*, blz. 13. Volgens het avondmaalsformulier werden van 's Heeren disch uitgesloten alle »speelders"; terwijl art. 25 der prov. synode van Zeeland, 12—20 Nov. 1602 in Tholen gehouden, bepaalde: »De uyterste straffe (d. i. afhouding van 't avondmaal) sal gevolgt worden tegen openbaer ende gewoonlyck tuisschen, spelen met caerten ende teyrlingen ende huys daer mede openhouden". Dr. Reitsma en dr. Van Veen, *a. w.*, dl. V, blz. 55. Vgl. *Not. Utr. kerkr.*, 18 Nov. 1650: »Is goet gevonden de herbergiers te vermanen geene tuis-scholen te houden".

[3]) Dat nochtans niet alle Roomsch-katholieken zoo dachten en handelden, merkte Voetius op, *Disceptatio de lusu aleae*, p. 175: »Ex ipsis Pontificiis aliqui, sive prudentes sive imprudentes, suisque (forte et sibi ipsis) contradicentes, haut obscure ludum hunc rejiciunt". Voorts liet Utrechts hoogleeraar, p. 175—183, na begonnen te zijn met een citaat uit Thomas Aquinas, enkele verklaringen van minder bekende auteurs als bewijsplaatsen volgen.

Digitized by Google

standers gevonden[1]). In Engeland poogde Thomas Gataker, een beroemd prediker[2]) in de nabijheid van Londen, Amesius' en ook Voetius' denkbeelden omtrent het tuischen en rijfelen te weêrleggen[3]), door de uitgave, zoo vóór als na 1659, van een beknopt tractaat, dat, onder den titel van te handelen over het lot, zich in hoofdzaak bezig hield met de vraag naar het al of niet onschuldig karakter der hazardspelen[4]). Reeds het

---

[1]) Hier te lande was het o. a. Schoock, die zulk eene zienswijze voorstond. »Decreveram agere de sortibus" — zoo schreef hij aan het slot der praefatie van zijne *Exerc. variae*, ed. 1663 — »et vindicare illibatam existimationem undiquaque doctissimi theologi d. Gatakeri, cui defuncto, securus per tot annos acrioris censurae, scriptum rhapsodicum opponere d. Gisbertus Voetius sustinuit (vgl. hierboven, blz. 338, aant. 2). Sed quod responsum, nondum coronide munitum, in majorem molem jam excrevisset, visum fuit satius, illud ad tempus seponere, et interea convertere in justum tractatum de Sorte, complectentem varia, eaque in vulgus minus nota, ex penetralibus non minus Graecae, quam Latinae literaturae". Vgl. daarbij van het werk zelf p. 295, 296.

[2]) Voetius prees o. a. Gatakers tractaat over de godsdienstige waakzaamheid. Zie Voet., *Exerc. pietatis*, p. 37.

[3]) »Is (n. Gatakerus) partem disputationis meae de Sortis aliisque nominis divini abusibus, 24 Decembr. anno 1636 hic editam, atque una caput II, lib. 2 Medullae theol. Amesii libello peculiari aggressus est, non sine bilis concitatione, et indigna satis ac contumeliosa insultatione; cum tamen ab Amesio nominatus non esset, nec a me quamvis nominatus vel verbulo laesus; uti ex lectione disputationis aequo cuivis lectori constare poterit." Voet., *Disceptatio de lusu aleae*, praef., p. 8. Vgl. *Dispp. select.*, t. III, p. 1197, 1198: »Ex nostris, theologus Anglus Gattakerus peculiari tractatu sortes ludicras defendit tanquam ex se non malas; cujus rationes popularis ipsius Jacobus Balmfordus tractatu peculiari oppugnavit".

[4]) Gatakers tractaat, begin 1637 geschreven en in 1638 uitgegeven, droeg in het Engelsch den titel: *Of the nature and use of lots.* Zie Voet., *Disceptatio de lusu aleae*, praef., p. 8, 9 (vgl. met p. 232) en *Auctie-catal.*, pars II, theol. in quarto, n°. 591. De hierboven bedoelde verhandeling was gesteld in het Latijn, en getiteld: Thom. Gatakeri Londinatis antithesis, partim Guil. Amesii, partim Gisb. Voetii, de sorte thesibus reposita. Editio secunda, Lugd. Batav., apud Henr. Verbiest, 1659. Vgl. *Auctie-catal.*, pars II, theol. in quarto, n°. 619. Van de eerste editie getuigde Voetius, *Disceptatio de lusu aleae*, praef., p. 9: »Libello hoc ex Anglia mihi transmisso, non leviter dolui, quod causa haec tam infamis et piis omnibus exosa publicum nacta esset patrocinium, et quidem ejus viri, quem ob lectas aliquot ipsius conciones inter melioris notae concionatores, orthodoxiae ac pietatis, in tanta cor-

Digitized by Google

jaar daarop, 1660, verscheen Voetius' beantwoording dier Antithesis[1]) van Gataker; in welke Disceptatio Utrechts primarius theologiae professor zijnen tegenstander, bij wijze eener „anacrisis", trouw op den voet volgde, en zich aldus verzekerd hield, betoogtrant[2]) en bewijsgronden[3]) van den Engelschman voorgoed wederlegd te hebben. Beslist toch klonk, aan het eind van bedoeld verweerschrift, Voetius' verklaring, dat hij, wat men er ook verder tegen mocht inbrengen, zijne overtuiging omtrent kaart- zoowel als dobbelspel zou handhaven[4]).

---

ruptionum inundatione, tenacissimos ante hac numeraveram". Omtrent de tweede uitgave, te Leiden verschenen, verklaarde hij, *ibidem*, p. 11: »Unica enim haec ipsis post. vulneratam causam et famam felicitas reliqua, quod ultra mare vix ulla exemplaria ex Anglia migrassent. Sed felicitatem quasi honorificae istius in tenebris sepulturae atque oblivionis miseris his chartis inviderunt, quicunque fuerint sive aleatores sive alearum patroni, qui eas Lugduni Batavorum recudendas curarunt".

[1]) Dit tegenschrift had tot titel: Gisberti Voetii disceptatio de lusu aleae, a censuris vindicata, Ultraj., J. à Waesberge, 1660.

[2]) Hoe Voetius over Gatakers betoogtrant oordeelde, moge blijken uit de navolgende uitlatingen in zijne *Disceptatio*, p. 87: »Ubique mycterismos, insultationes, sarcasmos, et similes styli delicias, consectatur, et loco rationum τὰ πάθη atque amplificationes liberaliter promit; an τὰ ἤθη pari passu cum iis ambulent, judicent oratores Christiani"; p. 106: »Simul et semel rhetoricationum et dicteriorum suorum lecythos videtur voluisse effundere"; p. 218: »Audiant et videant lectores censoris ἀκρισίαν, quae illi in tota hac contentione quasi quarro modo propria est".

[3]) Schreef Gataker, *Antithesis*, p. 129 (l. 131): »Verum unum ego, unicum saltem inquam, ex antiquitate tota nominatim mihi designatum velim, qui sortem ludicram omnem prorsus damnaverit, vel hac ratione ludos illos illicitos impiosque pronunciaverit", zoo liet Voetius niet na, hem, *Disceptatio*, p. 141, onder andere te wijzen op de stellige verklaring door Clemens Alexandrinus afgelegd (lib. 3, Paedagog. cap. 11): »Prohibendus quoque est tesserarum ludus, et praeterea ex talorum ludo lucri studium, quod nonnulli acriter sequuntur". Ten overvloede gaf Utrechts hoogleeraar, p. 151—186, zijn Engelschen bediller, uit allerlei tijden en volken een »Appendix" te bestudeeren »exhibens communem theologorum in improbanda alea consensum".

[4]) »Quidquid facturi et quidquid futurum sit, nos saltem cum Deo, ne ad momentum quidem in his aliisque conscientiae casibus, et rebus apud reformatos judicatis cujusquam sive repetitis sive repetendis sophismatis, sive de novo excogitatis commentis, cothurnis, et κρύπτοις τῆς αἰσχύνης ces-

Digitized by Google

Eene andere „ongerechtigheid" in Voetius' oogen, die hij evenwel minder groot en zwaar rekende dan de hier vóór genoemde, was: „het vergeselschappen met het orgel van den kerck-sang der gemeente".

Tusschen Engeland, waar, na de Reformatie, het orgelspel onder de godsdienstoefeningen de plaats bleef behouden, die het zich van lieverleê bij de Roomsch-katholieken verworven had [1]), en Zwitserland, waar men, in den geest van Zwingli en Calvijn, alle muziek uit de kerk bannende, ook het orgel deed wegnemen [2]) — hielden, met hunne opvatting van het vraagstuk, de Hervormden in onze vereenigde Nederlandsche gewesten doorgaans [3]) den middenweg. Zonder voor hunnen openbaren eeredienst daarvan gebruik te maken werden de orgels door het grootste deel der Gereformeerden toch ontzien en gespaard [4]); veilig onder de hoede van de stedelijke overheid, die haar eigendom tegen iedereen

---

suri sumus". Voet., *Disceptatio de lusu aleae*, p. 244, 245. Vgl. C. Burman, *Traj. erud.*, p. 416, 417.

[1]) In strijd met het bovenstaande schreef Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 552: »Sunt nonnulli, qui ut reliquias ceremoniarum in Anglia, sic et musicam organicam in regio sacello et cathedralibus ecclesiis defendunt aut excusant. Nihil tamen de illis in constitutionibus ecclesiasticis episcoporum anni 1603, nec in liturgia Anglicana; nullus etiam usus eorum est in ecclesiis parochialibus sive extra sive inter exercitia religionis; adeo ut perperam ecclesiis Anglicanis seu ecclesiae Anglicanae universim organicus hic cultus a nonnullis tribuatur".

[2]) »In ecclesiis Helveticis ab exercitiis pietatis, et cultu publico abest musica organica". Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 561.

[3]) »Ecclesiae nostrae Belgicae in synodo nationali Middelb. anno 1581 ad quaest. partic. 34, et in synodo Holland. et Zeland. anno 1574, Dordracan. 50 decernunt procurandam esse apud magistratus abolitionem organorum, et cantus organici in templis, etiam extra cultum, post aut ante concciones; tantum abest, ut usum eorum in ipso cultu reciperent, nedum ut defenderent aut commendarent". Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 561, 562. Vgl. daarbij het opstel van dr. N. C. Kist, geplaatst in Kist en Royaards' *Archief*, dl. X, getiteld: »Het kerkelijke orgel-gebruik, byzonder in Nederland", blz. 245, 246.

[4]) Dat »ontzien en sparen" vormde eene scherpe tegenstelling met het schenden en vernielen der orgels tijdens den beeldenstorm in Brabant en Vlaanderen. Zie Kist en Royaards, *Archief*, dl. X, blz. 243, 244.

Digitized by Google

aanval beschermde. Als eigenares van het orgel meende de magistraat ook recht te hebben tot het benoemen zoowel als tot het bevelen van den organist[1]). Gewoonlijk gaf zij dezen dan in last, het orgel, waaraan vóór en tijdens de predikatie het zwijgen was opgelegd, na geeindigde godsdienstoefening korter of langer voor de kerkgangers te bespelen en dit op gezette dagen in de week, ten genoegen van alle muziekliefhebbers, leden der gemeente, eveneens te doen[2]).

Zoo stonden de zaken, toen Voetius in zijne openingsdisputatie tot het professorale ambt (1634), den respondens Van Boxtel, bij afzonderlijke thesis, liet verdedigen, dat het orgelspel geen deel of toevoegsel uitmaakte van den openbaren eeredienst[3]); eene stelling, straks (1635) nog aangedrongen door hetgeen hij tegenover zijnen bestrijder, den Haagschen predikant Batelier[4]) opmerkte in den „Thersites heautontimorumenos"[5]). Ook den hoogleeraar Maresius, die bij de beoor-

---

[1]) Met zulk een toezicht houden door de magistraat op het orgel in de kerken waren Voetius en zijne geestverwanten weinig ingenomen. »Quidquid monuerint et moliti fuerint ministri" — zoo klaagde Utrechts hoogleeraar — »metumque majoris abusus secuturi minime vanum allegarint, nihil obtinuerunt; sed tolerare coacti sunt, quodcunque aedili alicui, aut potentiori sive musicae instrumentalis, sive ἤθων ἀρχαίων amore, sive quocunque alio respectu hic agere visum fuit". Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 598.

[2]) Vgl. Kist en Royaards, *Archief*, dl. X, blz. 248—253.

[3]) Musica organica nec pars est, nec appendix cultus publici. Zoo luidde het achtste der »corollaria ecclesiastica" tot Voetius' *Assertiones theologicae*. Vgl. in zijne *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 553: »Nos statuimus cum Reformatis theologis infra citandis, musicam organicam nec adminuculum conveniens, nec partem, nec appendicem esse cultus divini, seu ecclesiastici; quidquid sit de ejusdem usu aut tolerantia, variis in locis, quae ad huc obtinent". Zie ook hierboven, blz. 9—12.

[4]) In zijn *Examen accuratum*, p. 60, 61, had Batelier verklaard: »Vanas autem ab Voetio propositas quaestiones si enumerem, dicam ex animo, necesse erit majorem corollariorum partem hic recensere". Tot die »vanae quaestiones" rekende hij o. a. te behooren de thesis over het kerkelijk orgel-gebruik. Zie ook hierboven, blz. 27—34.

[5]) »Non est vanitas inutilis" — aldus Voetius in zijne *Thers. heaut.*,

Digitized by Google

deeling van het genoemde „corollarium" hem onjuistheid in zijne redeneering verweet[1]), zocht Voetius van schroomelijk misverstand, zoo niet van erger, te overtuigen[2]); welk een en ander oorzaak werd, dat veler aandacht zich ernstig begon bezig te houden met het orgel en zijne grootendeels onzekere bestemming bij de godsdienstoefeningen der Gereformeerden. Dientengevolge verscheen er, ten jare 1641, eene breede verhandeling onder den titel: Gebruyck of ongebruyck van 't orgel inde kercken der Vereenighde Nederlanden[3]), geschreven door Constantijn Huygens en aan de Haagsche magistraat opgedragen. Zoolang over deze zaak eenstemmig geoordeeld werd — verklaarde Huygens — had hij zich er niet meê willen bemoeien. Nu echter „dienthalven" eenige verdeeldheid was ontstaan, welke, Goddank, geenszins van de ergste mocht heeten, omdat

---

p. 293, 294 — »controversiam inter nos et Pontificios ventilare, et quidem talem quae ad praxim et cultum religionis, pertinet". Daarop volgde eene verwijzing naar sommige auteurs, Roomsch-katholieke en Protestantsche, met de conclusie: »Jam vides usum quaestionis nostrae. Quotidianus etiam organorum strepitus in templis nostris monet nos cautelas has plebi diligenter instillandas, ne putent organistam esse ministrum ecclesiasticum, aut organorum sonitum esse cultum religiosum, ut quidem cum Papatu rudiores nonnulli facile opinarentur". Vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 592.

[1]) *Theologus paradoxus retectus et refutatus, sive Samuelis Maresii exercitationes aliquot academicae oppositae duodecim paradoxis, et plus aequo virulentis disputationibus, ex professo contra ipsum habitis in lycaeo Ultrajectino, auctore et praeside d. Gisb. Voetio, ibidem primario theologo; cujus centum assertiones lubricae, periculosae et plane paradoxae, bona fide referuntur et confutantur*, Gron., 1649, p. 226.

[2]) Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 593—597.

[3]) Bovengenoemde verhandeling, aanwezig ter Koninklijke bibliotheek, kwam, zonder naam des auteurs, te Leiden uit, bij Bonaventuer en Abraham Elsevier. Zie *Auctie-catal.*, pars I, theol. in oct., n°. 129. De tweede editie verscheen in 1660 te Amsterdam en was met »eenige zange" verrijkt. Een tijdlang aarzelde Huygens met het in druk geven van zijn manuscript; zelfs nog, nadat tal van geleerde en aanzienlijke mannen, wien hij het ter beoordeeling had toegezonden, hunne instemming daarmede betuigd hadden. Zijne betrekking als secretaris van Frederik Hendrik gaf hem aanleiding, 15 November 1640, uit Groningen aan diens gemalin, prinses

Digitized by Google

ze „sonder veel bewoels" kon geheeld worden[1]), rekende hij ieder lidmaat der kerk „eenigher maeten" bevoegd en verplicht, zijn gevoelen daarover kenbaar te maken[2]).

Hijzelf begon met te wijzen op het min-stichtelijke, zoo niet het bepaald onstichtelijke „roeren" van het orgel na afloop der godsdienstoefening, wanneer de musicus „aan 't phantaseeren trok", of uit verschillende boeken, die hem daartoe de behulpzame hand boden „tegen éénen psalm, wel thien madrigalen en lichter deunen speelde, van allerhanden slagh"; tot ten laatste de koster „ende weinighe kreupelen" als toehoorders overbleven[3]). Constantijn oordeelde dit een „besoetelen" van het huis

---

Amalia, te schrijven: »Ce matin Son Altesse environnée de grand monde, est allée au presche de la grande église et y a entendu aveq beaucoup de satisfaction la belle orgue qui y est accompagner le chant du peuple, aveq tant de gravité et majesté, que c'est une merveille combien tout le monde s'en trouve édifié. Cela m'anime davantage à faire imprimer cest hiver ce que j'ay escrit sur cette matière, ne pouvant plus souffrir que nos florissantes églises demeurent frustrées d'une si belle ayde à leur ordre et dévotion, et S. A. asseure, que cela s'introduisant, elle seroit contente de faire remettre une orgue dans la chapelle de la cour". Wat Frederik Hendrik dan ook gedaan heeft; 26 Sept. 1641 werd de hofkapel met een orgel door hem begiftigd. Zie het opstel van D. Veegens, *Huygens en het orgel in de hofkapel*, opgenomen in *De Gids*, 1885, st. IV, blz. 407—411.

[1]) Voetius zag de zaak anders en donkerder in, waar hij schreef, *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 585: »Quia nihil facilius est, quam ut cum tempore fiat hoc pomum Eridos, inter ecclesias et ecclesias, inter magistratus et ecclesias, inter pastores et pastores, inter pastores et membra, inter membra et membra; si modo frigidam malevolis quibusdam suffundere, aut hanc occasionem arripere placuerit".

[2]) Ongetwijfeld mocht Constantijn Huygens — een te goeder faam bekend dilettant-musicus (zie het opstel van S. Kalff in *De Tijdspiegel*, jaarg. 66, blz. 189, 190) en dichter, vlot prosaïst, echt-gereformeerd, wat zijne dogmatische denkbeelden betrof; iemand »die geen eigen-gemaakte gezangen" wilde zingen, opdat niet »Davids juweelen in 't gedrangh mochten komen", en opdat men bleef »binnen Gods boecken, naar hij geloofde en wist, alle θεόπνευστα, vanden hemel gedaelt en van God self syne verkoren schepselen ingegeven" (zie *Gebruyck of ongebruyck*, blz. 127 tot 129) — toentertijd wel de meest geschikte persoon heeten, om voor de miskende rechten van het kerkorgel, bescheiden en toch krachtig, in de bres te springen. Vgl. Descartes, *Oeuvres*, ed. Adam et Tannery, tom. III, p. 150—154.

[3]) *Gebruyck of ongebruyck*, blz. 14, 15.

Digitized by Google

Gods[1]). Maar volgens zijne meening moest de kerkzang steeds door muziek „vergeselschapt" worden; in dier voege, dat „de psalm verkondight zijnde, het orgel thien oft twintich, min ofte meer maten voor uyt, een statighe inleidinghe maeckte, ende niet de stemmen der gemeente alleen, maer selfs hare herten holp bereiden tot die zedighe ende eerbiedighe aendacht, die in't uytspreken van d'aenstaende heilighe woorden vereischt werdt"[2]). Waar zang en orgelspel aldus harmonisch samensmolten[3]), daar beschouwde Huygens het „stichtingloos ongebruyck" van het orgel, in de Gereformeerde kerken, als omgeschapen tot een „eerlyck, nuttigh en vermakelyck gebruyck". Het eenige „onghenoegen", dat hierdoor kon verwekt worden, ontsproot „uyt het berouw vande jaren, inde welcke men soo merckelicken weldaed des Heeren oft heel verwaerloost, oft onwaerdelick verspilt hadde"[4]).

---

[1]) Dat »besoetelen" bleek vooral van toepassing op het orgelspel in de week. »Des avonds om sess uren roeptmen ledige ende onledige ter kercken, met een statigh gheschall van orgel-pijpen. De ledighe weten haere hoecken van ontmoetinge, ende stellender sich ter neder, God weet, veel meer als *in consessu derisorum*, *inde vergaderinghe der spotteren*, dan als inde plaetse van heylighe aendacht. Wat daer wijders om gaet, tuschen jonger bloed, onder de gunst van donckere hoecken, ende een ghestadigh geluyd. is naer te dencken". *Gebruyck of ongebruyck*, blz. 25, 31.

[2]) *Gebruyck of ongebruyck*, blz. 77, 78. Vgl. hierboven, blz. 349, aant. 2.

[3]) Wat den zang der gemeente op zich zelf betrof, verklaarde Huygens: »Inder daed, het laet sich onder ons veeltijds aenhooren, als ofter meer ghehuylt oft geschreewt dan menschelick ghesonghen werde. De toonen luyden dwars onder een, als gevogelte van verscheiden becken. De maten strijden, als putemmers, d'een dalende soo veel d'ander rijst". *Gebruyck of ongebruyck*, blz. 114, 115. Vgl. Voet, *Polit. eccles.* tom. I, pars I, p. 533—544; alsook een door Huygens opgesteld, maar niet uitgegeven tractaat, getiteld: Kerck-gebruyck der psalmen; te vinden in dr. Moll en dr. De Hoop Scheffer, *Studiën en bijdragen op 't gebied der historische theologie*, dl. III, st. 1, blz. 111—123.

[4]) *Gebruyck of ongebruyck*, blz. 126. Lijnrecht daartegenover stond het oordeel van zekeren Jan Jansz. Calckman. In zijne verhandeling: *Antidotum, tegen-gift vant gebruyck of on-gebruyck vant orgel inde kercken der Vereenighde Nederlanden. Ecclesiast. 7 vers 16; Prov. 2 vers 6*, 's Gravenhage, 1641 (aanwezig ter Kon. bibl.), bestreed deze, blz. 13, zoo heftig mogelijk, »het gherammel inde ooren vant gheluydt der stomme afgoden.

Digitized by Google

Met deze zienswijze konden zich echter de leden der theologische faculteit te Utrecht: Voetius, Essenius en Nethenus geenszins vereenigen[1]). Toen, begin Januari 1655, hun advies werd gevraagd over de quaestie: of wel een christen-magistraat het orgelspel mocht doen plaats grijpen onder het psalmgezang; te meer en vooral, omdat zulks vroeger nooit gebruikelijk was geweest, gaf de faculteit ten antwoord, dat het zingen der gemeente moest worden aangemerkt als eene zuiver-kerkelijke zaak, waarvan de beslissende regeling slechts aan hare voorgangers en opzieners toekwam. Ofschoon nu de muziek eene loffelijke kunst was[2]), die „in 't privé", ter begeleiding van psalmen en geestelijke liedekens, vrij beoefend mocht worden[3]), kon ze, gebezigd bij den publieken

namelijck de orgel-pijpen". Huygens hield vast aan zijn voornemen, en gaf Calckman »geenen wederslagh"; want hij vlood voor twist, als »voor valschen kerck-sang" (*Gebruyck of ongebruyck*, blz. 144). Niettemin verscheen nog tenzelfden jare, te Alkmaar, tegen het »Antidotum" een anoniem geschriftje van W. S., met den titel: *Korte aen-wijsinge dat het tegen-gift van den orgel-bestormer ongesont is. Dum vitant multi vitia in contraria currunt* (aanwezig ter Koninklijke bibliotheek). Bovendien werd Calckman door den Haagschen kerkeraad gecensureerd (zie *Notulen*, 20 December 1641) om verschillende redenen; maar vooral, omdat hij den ed. heer van Zuylichem (Huygens) in zijn tractaat »seer bitterlijck tegen alle christelicke ende broederlicke liefde gelastert en veroordeelt hadde; ende sulx niet alleenlick ten aensien van des selfs uyterlijck leven ende comportement, maer oock — dat alleen Gode toekomt — ten aensien van des selfs herte ende inwendigen gods-dienst voor den Heere". Vgl. Crenius, *Animadv. phil. et hist.*, pars XVI, p. 213—215, alsook het opstel van dr. R. Krul over dr. Daniel Jongtys Ewoutsz. in *De Tijdspiegel*, 1893, IIIde deel, blz. 76—88.

[1]) Zie *Not. Utr. Kerkr.*, 31 Oct. 1683.

[2]) Vgl. *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 108.

[3]) »Addimus nunc paucula haec διδόμενα, quae libenter concedimus, nec alicui de iis controversiam movemus: 1. Honestum et moderatum usum musicae ad honestam oblectationem esse licitum. 2. Etiam maxime artificialis ac chromaticae, tam instrumentalis, quam vocalis. 3. Talem musicam etiam facere ad gloriam Dei; et ad hunc finem esse referendam, juxta cum omnibus aliis actionibus nostris ad vitam animalem, aut civilem pertinentibus; etc. Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 547. Vgl. p. 578: »Addo, si liceat experientiam cuique suam allegare, me cantu odae cujusdam Latinae De vita aeterna, quam modulationi 4 vocum aptavit Alexandro Striggio, maxime commotum fuisse, cum olim adolescens Lug-

Digitized by Google

eeredienst, anders niet dan ontstichten; door namelijk de aandacht, der geloovigen af te trekken tot een vleeschelijk vermaak, waarbij de aanbidding in geest en in waarheid groote schade leed [1]). Zoo bleek het orgelspel „een dom ende onredelik geluijt", waarop niemand amen kon zeggen [2]), en waarvan noch Christus, noch zijne apostelen, noch de eerste gemeente, noch de volgende oude kerken iets hadden afgeweten [3]). Daarom oordeelden de drie Utrechtsche hooggeleerden, dat eene christelijke overheid „dewelcke de paelen van haar beroep niet en wilde te buijten gaan, het orgelspeelen onder het openbaar psalmsingen gans niet en vermocht in te voeren".

Reeds ettelijke jaren te voren, in 1641, had Voetius het gevoelen, hier door hem „geopend" als medelid der theologische faculteit, uitvoerig ontwikkeld in eene

---

duni Batavorum bis aut ter, ni fallor, ejus cantui interessem. Ne quidicam de ode quadam sex vocum Petri Philippi, quae incipit: Quaesti vita mortale, etc., quam nunquam non, quod sciam, sine affectu commotione cecini, cecini autem saepissime".

[1]) Quantum animi ab intentione et contractione virium suarum in spirituali et intima devotione, per oblectamenta illa sensibilia ad externam carnalem et mundanam laetitiam abducantur, quantumque affectus humani ea cieantur ac conturbentur, optime indicant ii, qui musicae instrumentorum efficaciam decantare solent". Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 566, 567.

[2]) Vgl. 1 Cor. 14:16.

[3]) »Quia Christus et apostoli, aut apostolica ecclesia tali musica non sunt usi, nec docuerunt ea uti, ad majorem devotionem aut perfectionem aliquam cultui ecclesiastico adferendam". Voet., *Polit. eccles*, tom. I, pars I, p. 553. Zie daartegenover Schoock, *Exerc. variae*, p. 531, 532.

[4]) Vgl. met bovenvermeld »Advies" de navolgende »Problemata" en hunne beantwoording in Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 591: »I. An organa sint utensilia sacra? Resp. Neg. nisi quis catachrestice ea so appellare velit. II. An praestet organa in templis retineri, ubi hactenus sunt? Resp. Praestaret inde tolli, et in foro, in curia, in ambulacro, porticu, in academia, aut in bursa mercatorum collocari. III. An ubi non sunt, de novo in templa introducenda sint? Resp. Nulla est necessitas, nulla ratio. IV. An conducat, organis cani ante et post conciones? Resp. Praestaret non fieri. V. An a magistratu, absque judicio et consensu ecclesiastico, usus aliquis organi in psalmodiam aut cultum publicum introduci debeat? Resp. Neg. VI. Quid si faciant, quid faciendum? Resp. Si flecti nequeant, ferendum pro illo tempore; non tamen approbandum.

Digitized by Google

onder zijn voorzitterschap verdedigde en later gedrukte, disputatie: De organis et cantu organico in sacris[1]); met toevoeging der noodige bijzonderheden tevens opgenomen in het eerste deel van 's hoogleeraars „Politia ecclesiastica"[2]). Uit al het daar aangevoerde bleek ten duidelijkste, dat, ofschoon Huygens' naam noch tractaat door Voetius werden vermeld, toch het bedoelde academische twistschrift, in hoofdzaak, tegen dezen gekeerd was[3]).

De gronden, op welke Utrechts primarius theologiae professor het orgelspel als kerkmuziek veroordeelde, waren, onder meer, dat het de vromelijk-gewijde stemming der schare niet verhoogde, maar verlaagde[4]); dat, wat bij den openbaren eeredienst niet stichtte, en wat de gemeente onmogelijk kon opbouwen, hoe voortreffelijk in zichzelf, beslist moest verworpen worden[5]); dat niets,

---

[1]) Voet, *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 584: »Accedo nunc ad (controversias) minus principales, easque breviter perstringo quas anno 1641 in exercitio academico ventilandas proponebam".

[2]) Zie Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 544—592, en de »appendix", p. 592—598. Vgl. daarmede Schoocks verhandeling »De musica organica in templis", te vinden in diens *Exerc. variae*, p. 515—539.

[3]) Tot de, zeventien, geletterden, aan wie Huygens van te voren de kennismaking met en de beoordeeling van zijn stuk over het orgel, in manuscript, had toevertrouwd (zie hierboven, blz. 348, aant. 3), behoorde ook Voetius. Zonder zich, ook maar eenigszins, over inhoud of strekking daarvan uit te laten, deelde, bij de terugzending van het handschrift, Utrechts primarius theologiae professor den heer van Zuylichem als ter loops mede, dat hij van plan was te eeniger tijd zelf het eigen onderwerp op 't grondigst te behandelen. Zie den achtsten brief, dien van Voetius, opgenomen in: *Responsa prudentum ad autorem dissertationis de organo in ecclesiis Confoed. Belgii. Ordine quo missa fuere*, Lugd. Bat., 1641 (aanwezig ter Koninkl. bibl.), blz. 48, 49 en overgedrukt, hierachter, bijlage C.

[4]) »Quia non tantum non excitat, auget et confirmat spiritualem et rationalem animi devotionem ac cultum; sed contra ea impedit, frangit, dispargit, emollit, et infirmat". Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 553. Zie daartegenover: Schoock, *Exerc. variae*, p. 532.

[5]) Quidquid in cultu publico nec aedificat, nec aptum est aedificare ecclesiam, illud non est adhibendum, quamvis in se esset praestantissimum". Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 553. Zie daartegenover: Schoock, *Exerc. variae*, p. 532.

Digitized by Google

wat gereede aanleiding gaf tot verkeerdheden en misbruiken, mocht gebezigd worden ten dienste van de kerkelijke samenkomst, ook al behoorde het tot de dusgenoemde „middel-matighe", niet volstrekt-noodzakelijke of nuttige dingen[1]). Indachtig, dat het beter was, den slechten boom met wortel en tak uit te roeien, dan dien alleen maar te kappen of af te schillen[2]), wenschte Voetius, met zijne geestverwanten, trouw te blijven aan artikel 77 (25) der nationale Dordtsche synode van 1578, luidende: „Het ghebruyck der orghelen in de kercken houden wy niet voor goet, insonderheyt vóór de predicatie. Daerom achten wy dat de dienaren behooren te arbeyden, ghelijckse voor een tijdt gheduldet worden, datse alsoo met den eersten, ende op 't alder-ghevoeghlijckste wech ghenomen worden".

---

[1]) »Quidquid fertilis occasio est multorum malorum, et obnoxium multis abusibus; illud in cultu publico non est adhibendum, siquidem sit adiaphorum, aut saltem per se non necessarium aut ita utile". Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 554. Zie daartegenover: Schoock, *Exerc. variae*, p. 533.

[2]) »Praestat ergo arborem radicitus succidere, et non tantum defrondare aut decorticare". Voet., *Polit. eccles.*, tom. I, pars I, p. 586.

EINDE VAN HET TWEEDE DEEL.

Digitized by Google

BIJLAGEN.

Digitized by Google

Digitized by Google

BIJLAGEN.

Bijlage I (zie hierboven, blz. 1, aant. 2). Bij de hiervoor vermelde inauguratie, werd Voetius door den pedel Jan Roelofsz van Noordijck — zie J. J. Dodt van Flensburg, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht*, Utr., 1846, dl. V, blz. 380 — uit zijne woning afgehaald en gebracht „opt stadthuijs". Vandaar begaf hij zich, onder solemneel geleide, naar het groot auditorium.

De „theologiae professor", die een tractement zou genieten van 1200 gld., moest zelf zorgdragen voor zijne huisvesting. Voetius had dan ook, zoodra hij tot hoogleeraar benoemd was, te Utrecht eene woning gehuurd. Nog vóór zijne overkomst evenwel, scheen hem deze, gelegen in de buurt van het predikheeren-kerkhof, te ver verwijderd van de kleine gehoorzaal der „schola illustris" bij den Dom, waar hij dagelijks zijne colleges moest geven, en zocht hij haar met een andere te verwisselen. Utrechts magistraat, aan wien het eerstgehuurde perceel in eigendom toebehoorde, maakte dien ruil mogelijk. Immers melden de vroedschapsnotulen van Vrijdag, 15 Aug. 1634, dat Voetius, bij zijn verzoek „om ontslagen te wesen vande huijr vande wooninge der predicaren, syne E. op den XXVII^en^ Junij lestleden in huyre gegonst, daerinne is belieft, ende verstaen, datmen de voors. woninge der predicaren sal vercopen by openbaer opslach, nae voorgaende affixie van billetten, op maendach den I^sten^ Septemb. toecommende".

Ook ontving Voetius den 12^en^ van Oogstmaand — toen hij dus te Heusden nog niet eens afscheid had gepreekt — aldaar reeds het eerste kwartaal zijner professorale bezoldiging; terwijl hem later, binnen Utrecht gevestigd, voor een tabberd 80 gld. en, voor „oncosten in 't opbreken", ruim 81 gld. werd uitgekeerd.

Digitized by Google

Zie Dodt v. Flensb., *a. w.*, dl. V, blz. 380. Vgl. daarmede *Not. Utr. vroeds.*, 6 en 9 Juni 1634.

Nog geen jaar later, t. w. 20 April 1635, werd, volgens dezelfde notulen, door de Stichtsche magistraat goedgevonden „datmen d. Gisberto Voetio theologiae professori inde illustre schole voor verscheijden syne goede extraordinarise diensten boven syn ordinaris gaige noch jaerlicx tot een gratuiteyt" zou vereeren drie honderd gulden, ingegaan Victoris (d. i. 12 October) 1634.

II (blz. 5, aant. 1). In zijne Oratio inauguralis de pietate cum scientia conjungenda, bepleitte Voetius het aankweeken van godzaligheid als noodzakelijk, niet slechts bij de studie der theologie, maar ook bij die der rechten, der wijsbegeerte, der geneeskunst en der letteren.

Zoo voerde hij o. a. den juristen te gemoet — zie *Ill. gymn. Ultraj. inaug.*, p. 37: „Vos itaque appello Themidos sacerdotes, juris et aequi studiosi, mox arbitri et moderatores futuri; vobis saltem insideat, illud, quod in vestibulo Institutionum vel transeuntes legant: juris praecepta haec sunt, honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere. Quae cum auditis et legitis, ne cogitate tantum de finibus herciscundis, de haereditate dividenda, de stillicidii fluxu, de cloacae ductu, deque aliis saepe sordidis et tenuibus disceptationibus, sed etiam de juris et justitiae fontibus, caritate scilicet et pietate in Deum, cujus reverberatio et reflexio est caritas in proximum tanquam imaginem Dei"; — en, p. 38: „Quid juvat omnes legum anfractus, omnia ἐναντιοφανῆ multa indagine scrutari, crebris disputationibus vexare, si animi vestri recessus non pervestigatis, si propriae vitae spatia, atque ambulacra non metimini, si pugnantes affectuum, cupidatumque reciprocationes ad normam divini juris non componitis, si Deo debitum honorem, immo si vos totos ex lege justitiae ipsi non tribuitis".

Den beoefenaars der wijsbegeerte en der geneeskunst voegde hij toe, *ibidem*, p. 42—45: „Vos mihi testes eritis, nullam studii vestri partem esse, quae mentem per scalas rerum creatarum ad superna non elevet, quae per causarum investigationem ad primam omnium causam, ad primum Aristotelis motorem, ad universi hujus centrum, ad rerum omnium authorem et finem non deducat". — „Nemo est paulo sanior, qui ad mundi contemptum, ad coelestium meditationem, ad numinis reverentiam, ad sacrorum observationem.

Digitized by Google

vel ipso nomine, nedum studio philosophiae se quasi pulcherrima occasione invitari non animadvertat". — „Quid? quod ipsi Galeno, qui ab atheismo tantumdem abfuit, ex invito pectore veritas illa erupit: Sacrum hunc sermonem, inquit, ut verum hymnum conditori nostro compono, et hunc verum esse ipsius cultum statuo, non si taurorum hecatombas multas ei sacrificaverim, aut unguenta multa, aut cassias adoleverim; sed si tum ipse cognoverim, tum etiam aliis exposuerim, quanta sit ejus sapientia, quanta vis, quanta bonitas". — „Haec itaque philosophia, quam e coelo in terram deduxisse dicebatur Socrates, quam theologi, jurisconsulti, literatores, historici, poëtae, hoc est plerique studiosi imprimis excolunt, haec inquam vel sola animos omnium a terrenis sordibus abducere, ad sanctioris vitae meditationem, ad pietatis honestatisque officia inflammare debebat".

En aan de litteratoren hield hij voor oogen, *ibidem*, p. 45—47, 52: „Omnia ad minimos literarum apices judicatis, critici, cum Hebraeorum priscis sapientibus sopherim id est numeratores paene dicendi, dum bonorum authorum, voculas, syllabas, literas numerando, expendendo, expungendo transitis non raro otiosa atque odiosa opera; dum pro calidis et audacibus vestris conjecturis si non cruenta saltem atramentaria proelia cum sociis sine fine sine modo miscetis, quasi de salute populi Romani ageretur; dum ex ingenio absque libris M. SS. ad ingenium vestrum saepe loqui cogitis bonos authores in equuleo quasi extensos". — „Decerpite quaeso aliquid temporis, quod inquirendae religioni, quod dijudicandae conscientiae vestrae impendatis. Dispungite vitia vestra, emendate corruptos animi affectus, ex codice illo venerandae antiquitatis, si quisquam, varias lectiones annotate, cum illo vitae vestrae periodos, conditiones, actiones omnes diligenter conferte. Nunquam certe hujus operae vos paenitebit". — „Sed quibus contemplationibus boni critici aetatem trivere? Disceptando scilicet an legendum esset Vérgilius, an vero Vergilius, Carthaginenses, an Carthaginénses, prémus, an prémus et similibus non canoris sed stridulis, et plus quam trivialibus nugis". — „Quasi scilicet hoc esset studii historici fastigium veteres aliquot nummos, columnarum fragmina, semesa epitaphia, dispersa rudera, mortuorum busta, loca ac ligna infelicia, mensas et triclinia, aleas et talos, calceos et pileos et cinctutorum Cethegorum femoralia, fora et porticus, delubra et theatra, matulas denique, (honos sit auribus) cloacas et fornices

Digitized by Google

Romanorum perreptare; ipsos vero divinae providentiae progressus ac circumvolutiones, immo ne quidem summorum virorum aeternae laudis et memorandae virtutis illustria documenta animadvertere, et ad animi sui aedificationem convertere".

III (blz. 6, aant. 1). Gelijk meerderen dichtte ook Joannes Westerburgius, in den opgeschroefden trant dier dagen, zijn „Poemation", twintig quarto-bladzijden groot, ter verheerlijking van de, 17 Juni 1634, binnen Utrecht luisterrijk ingewijde „schola illustris". Achtereenvolgens bezong hij zoowel den feestredenaar uit de vroedschap, mr. J. van der Nypoort, als de hoogleeraren aan het Stichtsche athenaeum verbonden. Wat Voetius, den laatstgeïnaugureerde, betrof, heette het hier:

„Ibat ovans animis pietas, vultuque professa
Laetitiam ingentem, sacram cum linqueret aedem;
Gnara suis olim primus quod Voetius aris
His tectis pius antistes, doctorque veniret;
Quique aciem mentis rerum molimine fessam
Grandis Idumaeo reparet sermone magister;
Multi quem toties populi; quem plurima circum
Oppida; symmystaeque graves (tantum instar in illo est!)
Et petiere sibi, et voluere adjungere civem.
Docte geni superos (neque enim est obscura, premitque
Fama fidem) non te ventosi gloria vulgi
Abstulit, in praecepsque dedit; non spiritus impar
Viribus, aut tumida oblimans praecordia fastus.
Quis furor, o miseri, quae tanta licentia linguae?
Ergo illum in primis quaerendi nominis ardor
Transvorsum rapit indomitus, qui somnia ridens,
Vanaque gerronum deliramenta perosus,
Nil triviale sapit? Sed grata voce fatetur
Ingenium quodcunque suo pro nomine munus,
Sola Dei bonitas, pulsato indulsit olympo.
O steriles fidei! o verae pietatis inanes!
Excidit, ut nuper fastumque animosque feroces
Molliit una dies, unoque redarguit ictu
Voetius? ut quondam Oenidae ferus impete primo
Evastator aper venabula sanguine tinxit.
Et velut horrendum pelago simul incubat Eurus;
Arduus insurgit, decimoque volumine pontus

Digitized by Google

Impatiens ruit, et diro se murmure vastos
In scopulos agit; at mediis elusus in undis
Frangitur exanimis demum, saxoque latranti
Languidus immoritur, vanaque obmurmurat ira;
Sic quoque gens, sensus nimium studiosa sinistri,
Voetiaden sacri quatientem lampada verbi
Nequicquam invicta heroem virtute lacessit".

Zie *Ill. gymn. Ultraj. inaug.*, p. 219, 220.

IV (blz. 7, aant. 1). Tijdens de tweeenveertig jaren van Voetius' werkzaamheid te Utrecht, dienden daar bij de Gereformeerde gemeente deze predikanten:

Bernardus Bushoff, gest. 1639; Cornelius Dunganus, gest. 1636; Arnoldus Teeckmannus, gest. 1666; Johannes Flaman, gest. 1661; Andreas Suavius, emer. 1647; Johannes Brejerus, gest. 1655; prof. Meinardus Schotanus, 1637—1644; prof. Carolus Dematius, 1640—1651; Cornelius Heicopius, 1640—1648; Libertus Spruyt, 1644—1651; prof. Gualterus de Bruyn, 1644—1653; prof. Johannes Hoornbeeck, 1645—1654; Daniël van Henghel, 1648—1689; Cornelius van der Lingen, 1649—1651; prof. Andreas Essenius, 1651—1677; Abraham van de Velde, 1651—1660; Jodocus van Lodenstein, 1652—1677; Justus van den Bogaert, 1653—1663; Cornelius Gentman, 1654—1696; Johannes Teellinck, 1654—1660; Johannes Theodorius, 1655—1664; Johannes Heymenbergh, 1656—1677; Johannes Thiens, 1661; Gualterus van Nellesteyn, 1661—1698; prof. Franciscus Burmannus, 1664—1679; Hermannus van Halen, 1664—1701; Petrus Montanus, 1664—1679; Cornelius van der Vliet, 1664—1683; Lambertus Sanderus, 1664—1672; Petrus van Breen, 1667—1709; Henricus de Rijp, 1674—1685.

V (blz. 12, aant. 2). Als proeve van vorm en inhoud der „corollaria", geplaatst door Voetius achter zijne „Assertiones theologicae", mogen hier vermeld staan de navolgende theses, — ééne uit elke afdeeling:

Uit de dogmatiek: „B. Virgo in peccato originali fuit concepta; et consequenter indiguit Christo salvatore".

Uit de naturaal: „Theologia naturalis non aboletur per supernaturalem, quia non est defectus et vitium".

Uit de catechetiek: „Siquidem temporis angustia ferat, aut

Digitized by Google

cujusquam rationes ita postulent, profiteor me universam catechesin Belgicam, contra Cornherti praetensam scabiem, contra nuperam excalvinizationem Heidelbergensem, contra Remonstrantium et omnes omnium considerationis ac censuras libenter defensurum".

Uit de liturgiek: „Veram humilitatem et devotionem sapiunt illae preces, quas in ore fidelium et regenitorum ponit liturgia nostra, *propensi ad omne malum, inutiles ad bonum*".

Uit de pneumatologie: „Magiam esse qui negant, tum sacrae Scripturae, tum universali omnium gentium, religionum, aetatum experientiae reclamant".

Uit de prophetiek: „Judaeorum futuram aliquando conversionem putamus ex Scriptura solide probari. Quae nonnulli addunt de reditu ipsorum ad terram suam, de unione in corpus politicum, de regno terreno, de resurrectione prima, partim incerta partim falsa sunt".

Uit de ethiek: „Mendacia officiosa, aequivocationes, mentales reservationes, repugnant simplicitati Christianae. Nec unquam probabitur Spiritum S. eas ulli homini dictasse".

Uit de ecclesiastiek: „Omnis monarchia et oligarchia in ecclesiae regimine vitanda est".

Uit de politische godgeleerdheid: „Etiam magistratus infidelis aux haereticus verus ac legitimus est magistratus; nec subditi praetextu religionis per authoritatem ecclesiae, aut ministrorum, aut conciliorum a juramento fidelitatis absolvi possunt".

Uit de philosophische godgeleerdheid: „Deus non cognoscit universalia abstracte et praecise; nedum ut formaliter in ipso sint decreta universalia seu de rebus universalibus, distincta a decretis singularium sub illo universali contentorum".

Uit de rhetorische godgeleerdheid: „Hospites sunt in rhetorica et philologia tam sacra quam profana, qui figuram, quam vocant *chiasmum*, non videntes ad Philemonem vers. 5. inde invocationem sanctorum ante hac probarunt".

Uit de historische godgeleerdheid: „Siquidem ex antiquitatis et humanae authoritatis testimoniis, successio ecclesiae probanda petitur; non inepte successionis Romanae intercisio in papissa Johanna a nobis commonstratur".

Uit de chronologische godgeleerdheid: „In supputatione annorum numerum rotundum non nunquam adhibet sacra Scriptura; quod qui non observat, infeliciter χρονολογεῖ".

Digitized by Google

Uit de genealogische godgeleerdheid: „Avus Christi fuit Heli, ex familia Davidis".

Uit de geographische godgeleerdheid: „Mare esse altius terra, aut terram mari innatare, ex Scriptura non probatur".

Uit de philologische godgeleerdheid: „Vox *Jehova* quod non sit pronuntianda grammatice quidem probare satagunt nonnulli, sed negotio huic non satisfaciunt, et superstitioni Judaicae nimis mihi favere videntur".

Uit de critische godgeleerdheid: „Masoretharum *Keri* negamus esse authenticum, aequalis scil. authoritatis cum ipso Scripturae contextu".

VI (blz. 14, aant. 1). Dat de Remonstranten, na het verbod door de stedelijke regeering gegeven aan den Arminiaan Jan Woutersz van der Corff c. s., om in Utrecht voor hunne gemeente een nieuw bedehuis te bouwen, deze zaak nog geenszins als afgedaan beschouwden, blijkt onder andere hieruit:

„Syn nae versochte audientie ter vergaderinge vande vroetschap erschenen jonker van Ryseuburch, Johan van Ledenberch, Johan Knyff, Johan van Doorn, Gerrit van Leeuwen en mr. Joost van Ewyck, advocaet, door monde vande selve versoeckende als inde requeste by haerl. alhier overgelevert, luydende als volcht,

Aende edele ende achtbare Heeren, Myne Heeren vande vroetschappe der stadt Utrecht,

Geven met alle behoorlycke eerbiedinge ende onderdanicheyt aen uwe ed. ende achtb. te kennen uwer E E. ende A A. getrouwe ende gehoorsame onderdanen, oude ende gequalificeerde burgers ende inwoonders deser uwer stadt Utrecht, bekent by den naeme van Remonstrants-gesinde Christenen. Hoe dat sy voor Godt niet anders voorhebbende, dan in alle christelicke eenvoudicheyt ende oprechticheyt Gode haren genadigen Vader in Jesu Christo haren eenigen Salichmaecker, door de kracht syns Gheestes, in geest ende waerheyt te dienen ende aen te bidden, omme malkanderen daer toe te porren ende te vermanen, voortaen geerne neffens andere gesintheden van Christenen in dese uwe stadt souden continueren (gelyck voor desen) in de stille oeffeninge van haren uijtterlicken godts-dienst, off (gelyckmen het anders noemt) uijtterlicke exercitie van haere religie, bestaende in het gehoor van Godes h. woordt, oeffeninge der h. sacramenten van Jesu Christo ingestelt ende allen Christenen belast, mitsgaders int ge-

Digitized by Google

gebruijck vande christelicke gebeden, danckseggingе ende andere heijlige oeffeningen, streckende ter eeren Godts hares Vaders ende Jesu Christi hares Salichmaeckers, gelijck mede tot behoudenisse ende welstandt onses lieven vaderlandts. Omme onder uwer ed. ende achtb. geluckige regieringe een stil ende gerust leven in alle godtzalicheijt ende eerbaerheyt te mogen leyden; synde alle 't selve zoodanige een zaecke, die niet alleen van Jesu Christo onsen eenigen Heere, allen Christenen vry gestelt is, maar oock soo hoogh ende duer bevolen, dat de supplianten in desen sonder quetsinge haerder conscientien, en Godt te vertoornen, de selve niet en souden cunnen naelaten; ende is oock de selve vanden eersten aenvanck des christendoms, van alle vrome Christenen ende oprechte belyders der Goddelicker waerheyt, tot dese ure toe, altyt ende over al onverbreeckelick gepleecht ende onderhouden geworden; gelyck mede by de tegenwoordige supplianten met toelatinge off liever oogluijckinge ende gedoge van uwe EE. ende AA. eenige jaren herwaerts immers sonder letsel off hinder geschiet is: Waer voor de supplianten voor eerst Godt Almachtich ende daer naer uwe EE. ende AA. ten hoogsten syn bedanckende, ende houden haer t' allen tyden verbonden dese uwer EE. ende AA. gunste ende weldaet, met alle eerbiedinge, respect, schuldige plicht, getrouwicheyt ende oprechte gehoorsaemheyt te erkennen. Doch alsoo, tot sodanige christelicke by-eencomsten ende vergaderingen, plaetse, omme de selve te houden nodich is, hadden de supplianten wel van herten gewenscht, gelyck sy alsnoch wenschen, dat het uwer EE. ende AA. goede geliefte waere geweest, off noch souden mogen syn, hun supplianten eenige bequame plaetse gedesigneert te hebben, ofte alsnoch te willen designeren ende alzoo goedertierentlick in desen te accommoderen waer toe uwe EE. ende AA. de middelen niet en souden ontbreecken, maer overmits de supplianten tot noch toe het selve van uwe EE. en AA. niet hebben derven versoecken, met hope omme 't selve van uwe EE. ende AA. te verwerven, hadde sij haer met sodanige gelegentheyt moeten behelpen, ende oock gaerne beholpen, als uwe EE ende AA. kennelick is, om alle oorsaecke, jae oock de minste occasie ende umbragie van eenich billick misnoegen off naedencken uwe EE ende AA. te benemen, ende te voorcomen, gelyck sy oock tegenwoordich haer genootsaeckt vindende, om haer met eenige andere gelegentheyt, ten selven eynde te moeten behelpen, uwe EE. ende AA. niet te willen verbergen

Digitized by Google

ofte ontkennen dat sy gedachten hebben gehadt sodanigen plaetse 't haren voors. gebruijcke, by gedoge van uwe EE ende AA. metter tydt te approprieren, als sy gedacht ende geoordeelt hebben, de minste aenstotelickheyt ende offensie (aen wien het oock soude mogen wesen) te sullen geven, als synde een plaetse staende geheel ende al buijten het gesichte van alle heer-straten, gelegen in eenen hoeck achter huijsen, daer toe geen ordinaris deurganck en is, hebbende niet dan twee uytgangen gelyck van outs zulcks dat de supplianten in aller manieren gemeynt hebben hier in niet dan wel ende sonder opspraecke te sullen doen. Ende dat dit haer doen, haer int minste niet tot eenige vermetentheyt, disrespect (off hoemen anders soude willen benamen) met eenige schyn van reden soude cunnen geimputeert werden, gelyck sy dan oock diesaengaende voor Godt ende uwe EE. ende AA. haer selven t' eenemael onschuldich houden. Souden oock de supplianten gansch niet naegelaten hebben uwer EE. ende AA. consent daer toe alvoren te versoecken, waer 't by aldien dat sy geweten hadden ende verseeckert geweest waren 't selve uwer EE. ende AA. goede intentie ende meeninge geweest te syn, jae hadden niet liever gesien, dan het selve consent gunstelick van uwe EE. ende AA. te mogen genieten, maer achtende dat uwe EE. ende AA. liever met ooghluyckinge, gelyck tot noch toe daer inne soudt willen procederen, dan daer over vande supplianten bemoeyt werden hadden die insichten alleen haer daer van doen supersederen. Edoch alsoo de supplianten tegenwoordich verstaen dat uwe EE. ende AA. uyt eenige geruchten die uwe EE ende AA. souden mogen voorgecomen syn, difficulteren op het oogmerck dat de supplianten int prepareren vande geseyde plaetse souden mogen hebben; hopen ende vertrouwen nochtans de selve (gelyck sy des niettemin ootmoedelick versoecken, ende uwe EE. ende AA. eernstelick bidden om Christi wille in Godes name) dat uwe EE. ende AA. wel lettende op der supplianten goede intentie in desen, mitsgaders op haere voorgaende, stille, oprechte, getrouwe ende onderdanige comportementen in alles, als goede Christenen, gelyck sy voor Godt in hare conscientie houden, ende als goede burgers ende patrioten (gelyck uwe EE. ende AA. selve weten, ende al de werelt wel bekendt is) den supplianten in desen niet willen verhinderen, off eenich beletsel doen, noch de selven van erger conditie laten wesen, als andere Christenen, inwoonders vande nabuer-provincien, off andere burgers ende ingesetene van dese

Digitized by Google

uwe stadt die conscienties halven haer particuliere byeencomsten tot den uijtterlicken godts-dienst hebbende, daer toe bequame vergadering-plaetsen geapproprieert hebben ende gebruijcken. 'T en ware dan dat uwe EE. ende AA. selve raidtzaem, goet ende oirboir vonden de supplianten (als synde sodanige die niet alleen neffens andere ingesetenen des vaderlants, maer oock selffs voor desen by publycque authoriteyt, al van aenvanck der reformatie in dese stadt in hare ouders ende voorouders openbaerlick toegelaten ende gemainteneert syn geweest) met bequame gelegentheyt ende plaetse binnen dese stadt te versorgen, in welcken gevalle de supplianten haer ten hoochsten souden verheugen, ende uwe EE. ende AA. voor sodanige gunste ende weldaet ten hoochsten souden bedancken, ende tot erkentenisse van dien geerne 't geene sy tot becostinge van sodanige gelegentheyt souden moeten emploijeren off bestedigen uwe EE. ende AA. verstrecken ten proufyte ende voordeel vande gemeene armen deser stadt; oock de plaetse selve in toecomende tyden (de supplianten van uwe EE. ende AA. bequamelyck geaccommodeert werdende) te laten gebruijcken ad pios usus 't sy Godts off gasthuys tot soulagement van oude mannen, vrouwen off andere behoeftige personen ten believen van uwe EE. ende AA. Vertrouwen daerom ende bidden alsnoch de supplianten uwe EE. ende AA. op het alder ootmoedichste in Godes ende Christi name, dat uwe EE. ende AA. haer versoeck goedertierentlick believen haer te vergunnen, ende dat uwe EE. ende AA. alleen regard gelieven te nemen opt gunt christelick, redelick ende billick is, ende sullen de supplianten dies te meer veroorsaeckt syn, gelyck sy gedurich van herten doen, Godt Almachtich voor uwe EE. ende AA. vreedsame ende geluckige regieringe ten besten van alle de ingesetene deser loffelicker stadt Utrecht met aller ernst ende vuericheyt te bidden. 'T welck doende etc." — *Not. Utr. vroeds.*, 29 Juni 1640. Vgl. daarmeê de notulen van 24 Augustus 1640.

Het ingeleverde adres mocht echter den Remonstranten weinig baten, blijkens de notulen van Vrijdag, 7 Augustus 1640: „De vroetschap bericht synde dat onaengesien d'interdictie opden XXII^en^ Juny lestleden aen Jan Wouterssen vander Corff glasenmaecker gedaen, evenwel voortgegaen wordt met de timmeringe aen ofte op syn erff inde Hoolbildt, verbiedt ende interdiceert by desen de werckluyden daer int werck synde mettet werck voort te varen, ofte daer aen meer te wercken, op de verbeurte van

Digitized by Google

haer borgerschap, ende arbitrale correctie". Zie ook de notulen van Maandag, 10 Augustus 1640: „De vroetschap interdiceert ende verbiedt by desen de respective gildebroeders vant bylhouwer ende steenbickergilde, ende elcx van heml. bysonder opt erff inde Hoolbildt ofte Vissers steech lest aen Jan Wouterssen vander Corff glaesemaecker getransporteert te wercken, ofte eenich metsel ofte timmerwerck te stellen, op de verbeurte van haer gilt ende borgerschap, mitsgaders arbitrale correctie, verstaende dat dese geinsinueert sal worden aende voors. gilden hier toe respectivelick te convoceren ende personelick aende geene die ter vergaderingen ofte morgenspraken der voors. respective gilden absent sullen wesen".

VII (blz. 14, aant. 2). Gedurende de jaren van Voetius' professoraat waren in Utrecht, als predikanten bij de Remonstrantsche gemeente, gelijktijdig werkzaam: Carolus Ryckewaert, Rudolphus Zylius en Johannes Monachius, van 1631 tot 1639; Ryckewaert, Monachius en Petrus Taurinus, van 1639 tot 1650; Monachius en Taurinus, van 1650 tot 1657; Taurinus en Richardus Nypoort, van 1657 tot 1669; Nypoort en Engelbertus van Engelen jr., van 1669 tot 1684. Zie dr. J. Tideman, *De Remonstrantsche broederschap. Biographische naamlijst van hare professoren, predikanten en proponenten, met historische aanteekeningen omtrent hare kweekschool en gemeenten.* Haarlem, 1847, blz. 255—257.

VIII (blz. 18, aant. 1). De voorstellingen, door Naeranus eenerzijds en door Voetius anderzijds, van het gebeurde bij de openingsdisputatie op Zaterdag, 13 Sept. 1634, gegeven, stemmen, wat de hoofdpunten betreft, vrij wel overeen. In de *Brevis narratio disputatiunculae habitae publice inter G. Voetium et S. Naeranum*, voorafgaande aan de „Propulsatio contumeliarum, etc." luidt het aldus:

„Ad rem deinde ventum est. N.(aeranus) negavit haec verba bene esse dicta ut Scripturae consentanea: sanctissimi habent tantum exigua initia obedientiae, hoc argumento:

Ex quo sequitur quemvis regenitum esse sanctissimum; illud melius non bene est dictum, nedum ut eo nihil sit dictum melius. At hoc sequitur ex dicto Catecheseos, Ergo illud non est bene dictum.

Prob. Minor: sanctissimi habent tantum exigua initia obedientiae.

Quivis regenitus habet exigua initia obedientiae.

Digitized by Google

Ergo quivis regenitus est sanctissimus.

V.(oetius) Syllogismus est ex affirmantibus in 2. figura.

N.(aeranus) De forma non est tantopere laborandum, cum praeses facile videat esse bonum syllogismum materia et facile posse fieri conversionem Majoris.

V.(oetius) Conversa Major negata est haec nempe: Omnes habentes tantum exigua initia obedientiae sunt sanctissimi". *Brevis narratio*, p. 3, 4.

En, aan den anderen kant, vinden wij opgeteekend door Voetius:

„Cum autem semel atque iterum extraordinario illud (n. ex perpetua consuetudine et praxi scholarum argumenta sua in forma proponere) tentaret (n. Naeranus), tam infeliciter successit, ut sententiam catecheseos quaest. 114. Achilleo scilicet elencho profligaturus, hunc syllogismum in secunda figura ex puris affirmantibus nobis obtruserit:

Sanctissimi habent tantum exigua initia,
Omnes regeniti habent tantum exigua initia, Ergo
Omnes regeniti sunt sanctissimi.

Ita scilicet nos ad absurdum deducebat, aut saltem Horatianum illud in mentem revocabat: Tu nihil invita dices, faciesve Minerva. Invita Minerva dico, tum Remonstranticae causae, tum febricitantis ejus patroni. Ἀπαιδευσίαν illam, ac paralogismum a me detectum, effusoque totius auditorii risu exceptum corrigere non potuit; addens insuper materiam bonam esse, nec de forma laborandum, sibique otium ad meditandum defuisse. Cum hanc ei conditionem ferrem, siquidem κρύψις tantum subesset, quae materiae nihil derogaret, Majorem propositionem simpliciter tantum converteret, et fore syllogismum in prima figura; nihil ille nec ausus, nec potuit. Ego itaque manum operi admovi, conversaque Majore, paralogismi absurditatem ostendi". Voet., *Thers. heaut.*, p. 4, 5. Vgl. daarmede het pleidooi, ten gunste van Naeranus, gehouden door den schrijver der *Propulsatio*, p. 14—18.

IX (blz. 26, aant. 3). Het slot van Schoocks „Carmen triumphale", waarop hierboven door den schrijver der „Confutatio" wordt gedoeld, luidde:

Ast iterum prodis laqueis armatus eisdem,
Antiquis gryphis improvidosque capis.
Et quia fausta parum quondam fuit Africa terra,
In Batavis tentas figere regna tibi

Digitized by Google

Falleris at demens; non unus vivit ibidem
Qui calamo possit caedere castra tua.
Augustinus erat solus tibi pestis acerba,
Nunc etiam pueri te superare student.
Ne quoque Trajectum tua fraus devastet inulta
Ad pugnam Malecoot te vocat intrepidus.
Ex latebris ignave veni, juvenisque lacertis
Junge dolos, nobis at superatus eris.
Zie *Gisb. Voetii acad.*, p. 5.

X (blz. 35, aant. 4). Als voorbeeld van de eigenaardig-peuterige wijze, waarop Utrechts theologiae professor, in dit gedeelte van zijn geschrift, zich keerde tegen den auteur van het „Examen accuratum", volgen hier enkele aanhalingen uit den *Thers. heaut.*, p. 40—43.

Voetius
- paradoxum caput; cf. „Exam. acc.", p. 33.
- animum gerit invictum, et prae eruditione insanit, p. 63.
- jactat pro vera religione suam, quae sua sit non exponit, p. 8.

Voetii
- thesium tituli terriculamenta, vel ostentatio eruditionis, p. 6.
- vanae et inutiles quaestiones, p. 7.
- pleraque esse tam puerilia, p. 18.

Voetio
- ei reverendo viro, omnibusque ejus pullis propositum esse, p. 38.
- tantus est amor disputandi, et libido gloria, ut nec ab amicis irritandis manus abstinere quiverit, p. 7.

Voetium
- credo dormitasse, p. 14.
- temere quae ignoret judicare, p. 45.
- non sincere agere, p. 26.

o Voeti
- agnoscis ob reverentiam ecclesiae, cujus stipendio frueris, p. 11.
- ostendis ubique te tui similem vanum et jactabundum, p. 27.
- certum est mihi te non animadvertere quid dicas, p. 48.

Digitized by Google

a Voetio { officiosum mendacium excogitatum in laudem suae ecclesiae, p. 25.

in Voetio { tanta est libido gloriae, p. 7.

XI (blz. 39, aant. 3). In het schepenen-register, aanwezig op het gemeente-archief te Utrecht, berusten de navolgende transporten, die beide melding maken van Voetius' domicilie in het Poelenburchsteegje aldaar:

„Sinjeur Frederick van Beeck als gemachtichde van jonker Henrick van Eede, gecommitteert sijnde inde reeckencamer der hooch. mog. heeren Staten Generael der Vereenichde Nederlanden, volgens procuratie voor Frederick Swaerdecroon, notaris ende seeckere getuijgen op den IXden Martii 1643 gepasseert, alhier geexhibeert, transporteerde ende gaff over in crachte deses aen ende ten behoeve vanden E. hoochgeleerden d. Gijsbertus Voetius, professor theologiae ende bedienaer des Goddelicken woorts binnen Utrecht, desselffs huijsfrouwe ende erffgenamen, seeckere huijsinge ende erff, staende ende gelegen inde Poelenburch steege alhier, twelck jegenwoordich bij Joffrouwe de Blanche bewoont wort, daer den voornoemde Voetius met sijn huijsinge van sinjeur David Nieustadt gecoft oostwaerts, ende d. Breijerus ofte daer hij t' met recht gelaten heeft westwaerts naest gehuijst ende geerft sijn, respectievelyck met all t' geene daer inne aert ende nagelvast is, ende alle de gerechticheden ende servituijten daer toe specterende, ende belooffde hij comparant tot laste van sijnen voorn. principael de voors. huijsinge ende erff, dewelcke met geen claustraliteijt beswaert en is, te sullen vrijen ende waren opde lasten van acht gulden jaerlijcx tot huijsgelt daer uijtgaende, als erffcoop recht is inden lande van Utrecht. Renuncierende ten behoeve als vooren van alle actie, rechts ende toeseggens sijnen voorn. principael daer aen eenichsints competerende, mitsgaders van alle brieven ende munimenten daer van spreeckende. Bekennende dat sijne voorn. principael vande cooppenningen van dien voldaen ende betaelt was, sonder arch, etc.".

Transportregister 1643, fol. 289—290. Anno 1643, den IXden Maji.

„Sinjeur Cornelis van Roijen, laeckencoper alhier, als speciale gemachtichde vande eerbare Catharina van Sonderen, weduwe

Digitized by Google

ende boedelharster van za. sinjeur David Nieustadt, in sijn leven zijde lakencoper t' Utrecht, volgens procuratie voor Frederick Swaerdecroon, notaris ende seeckere getuijgen op den VII^den^ Junij lestleden 1643 gepasseert, alhier geexhibeert, transporteerde ende gaff over in crachte deses aen ende ten behoeve vanden E. hoochgeleerden heere Gijsbertus Voetius, professor theologiae ende bedienaer des Goddelicken woorts binnen Utrecht, seeckere huijse ende erff, staende ende gelegen alhier aende noortsijde vande Poelenburchs steege, daer oostwerts de weduwe vande predicant Bornius ende westwaerts den gemelten Voetius naest gehuijst ende geërft sijn, sulcx sijns comparants principales man za. de voors. huijsinge aenden voorn. Voetio vercoft heeft, ende belooffde hij comparant tot laste van sijne principale de voors. huijsinge ende erff te sullen vrijen ende waren als erffcoop recht is, opde lasten van acht gulden jaerlijcx tot huijsgelt daer uijtgaende. Renuncierende ten behoeve als vooren van alle actie, rechts ende toeseggens, de selve sijne principale daer aen eenichsints competerende, mitsgaders van alle brieven ende munimenten daer van spreeckende. Bekennende dat sijns comparants principale vande cooppenningen van dien voldaen ende betaelt was, sonder arch.

Transportregister 1643 ,fol. 396—397. Anno 1643, den XIII^den^ Junij.

XII (blz. 53, aant. 1). „D. Martino Schoock Ultrajectino is toegestaen int cleijnste auditorium vande illustre schole met besloten deuren te hebben een collegium oratorium ofte exercitia oratoria privata, waer van hy des begerende sal mogen publice reciteren orationem inauguralem". *Not. Utr. vroeds.*, 21 Dec. 1635.

XIII (blz. 53, aant. 2). „Is goetgevonden datmen d. Martino Schoock als eerste gepromoveerde magister artium inde academie alhier sal vereeren thien off twaelff ponden vlaems ter discretie vande heeren burgermeesteren ofte eenich present van die weerde daer voor". *Not. Utr. vroeds.*, 24 Maart 1636.

XIV (blz. 57, aant. 6). Tot de tien „corollaria", die Martinus Schoock in zijn *Remonstranto-libertinus*, p. 24 en 25, op zich nam te verdedigen tegenover den Arminiaanschen auteur van het „Examen accuratum", behooren o. a. de navolgende vijf stellingen:

„I. Remonstrantismus prout in Apologia, et Vedelio rhapsodo proponitur purus putus, quamvis incrustatus, Socinianismus est.

IV. Doctrina Remonstrantium circa quinque articulos, est noxia

Digitized by Google

praxi pietatis, nec ullam solidam consolationem in vita aut morte alicui praestare potest.

VI. Remonstrantismus hodiernus est propylaeum libertinismi.

VII. Orthodoxi nullam cum Sociniano-remonstrantibus, quamdiu tales manent aut societatem, aut pacem inire possunt.

X. Remonstrantismi geminus finis est principalis, et subordinatus. Principalis initio erat manere in possessione publicorum munerum, et templorum. Quia vero desperat de eo assequendo ad alterum, velut δεύτερον πλοῦν confugit; sedulam nempe collectionem nummi Petrini, et pertinaciam in defendendis erroribus. Ne videatur frustra, et de lana caprina per tot annos turbas dedisse".

XV (blz. 63, aant. 2). „De vroetschap in ervaringe gecomen synde dat inde boeckvercopers winckels alhier vercoft wordt seecker boeck sonder naem vanden autheur off drucker, geintituleert *Gymnasium Ultraject. seu disputationis theologicae quae omnium prima Ultrajecti publice in illustri tunc gymnasio nunc academia proposita fuit examen accuratum etc.* Last den heere officier deser stadt datelyck inne te trecken alle de exemplaren vant voors. boeck, met interdictie aen alle de boeckvercopers alhier vant selve off diergelycke boecken voortaen meer alhier te veijlen, vercopen ofte distribueren, op pene als inde placcaten diens aengaende geemaneert, boven arbitrale correctie". *Not. Utr. vroeds.*, Maandag, 24 Dec. 1638.

XVI (blz. 64, aant. 2). De brief van Joannes Sartorius, voorheen Sociniaansch predikant te Rakow, later als balling levende in Nederland, was gericht aan Adam Francus, predikant te Klausenburg in Zevenbergen. Hij werd door Voetius vertaald en met aanteekeningen voorzien uitgegeven, misschien wel hoofdzakelijk, omdat er sprake in was van betrekkingen tusschen Wtenbogaert en gemelden Sartorius.

„Dat ick Wtenbogaert ware" — zoo immers luidde, blz. 5—6, ééne der aanteekeningen van Voetius — „ende daer by geenen Sociniaen ofte libertijn, ick soude desen Sociniaenschen predicant leeren, dat hy hem met my so gemeen niet moste maken, ende so slecht ende recht mijnen naem by Transylvanische socinianen spellen, als of hy met haer frere compaignon ware".

Verstoord over „de kladde", hem door Voetius aangewreven in bovengenoemd „chartabel", dat o. a. te Utrecht „op poorten en deuren vande kercken, academie, staten-camer, ende den in-gangh

Digitized by Google

van der Remonstrantscher gods-dienstige vergader-plaetse (zie hiervóór, bijlage VI) was aengepleckt", zond Wtenbogaert, als zijn antwoord en verdediging, daartegenover in het licht een geschriftje, getiteld: *Naerder openingh der mysterien, schuylende achter den brief eens Sociniaens, geseyden, predicants, onlangs met sekere glossen uytgegeven; voor so vele die raecken den persoon van den ouden kerckendienaer, Johannes Wtenbogaert* (z. n. v. pl. en v. dr.) 1639.

De twee hier vermelde boekjes, dat van Voetius en dat van Wtenbogaert, bevinden zich op de Koninklijke bibliotheek. Vgl. ook dr. Rogge, *Wtenb.*, dl. III, blz. 322—324.

XVII (blz. 66 aant. 2). Bateliers schrijven aan zijn collega, den Remonstrantschen predikant, Bartholomeus Praevostius, te Amsterdam, was van dezen inhoud:

„Seer lieve mede-broeder. Hier sende ick Uwer E. copye van een resolutie u persoon aengaende niet alleen om te bethoonen dat ick met goed fondament gedacht hebbe dat UE. die gene was die tegen Voetium yet steldet, maer noch veel meer om de selve te vermanen end te bidden de gemeene verwachtinge der broeders in sodanigh eenen geringen arbeydt niet te leur te stellen. UE. wil my selven daer toe vermaenen als die in syne boecken belesen ben. dit houdt my ten besten. syne boecken en achte ick niet waerdigh te lesen. en hebbe oock dese syne Catechesatie niet dan ter loop in gesien end die plaetsen gesocht end gevonden daer myn naem stond. welcker valscheyt my lichter was te ontdecken dan yemanden anders, end daerom hebbe ick dien arbeydt gewilligh op myn eygen schouderen opgenomen. om de rest nu te doen volgens dese Synodale resolutie, en kan ick geen reden ter wereldt bedencken waerom een yeder end by namen UE. daer toe niet seer bequaem en soud zyn. Voor my isset ongeraden ende mogelick niet geheel sonder peryckel. Ongeraden. want een ander mach van dit myn werckjen inde praefatie volmondigher wtspreken end loffelick gewach daer van maken dan ick selve. Een ander magh niet alleen bequamelicker dan ick seggen dat dese twee geschriften te samen een genoechsaeme ja meer dan genoechsaeme antwoorde zyn op syn losse slordighe valsche end lasterlicke Catechisatie maer oock dat inne myn geschrift alleen genoech kan blycken watmen van het geheele boeck magh houden. watmen oock te presumeeren heeft van syne andere aenwysingen, dewyl datmen hem in dese alle twintighen wt een boeck alleen genomen sodanigh erkent als ick

Digitized by Google

verthoone. Daerom dan onnodigh zy andere allegatien die de Remonstranten int bysondere oft int gemein aengaen op te soecken. *Crimine ab uno disce omnes.* Dat men hier siet hoedanige de voornaemste belhamels vande yverige Contraremonstranten zyn, die tland end de kercken in roere houden, hoe ellendigh de blinde navolgers van dese luyden verleydt worden, hoe dwaeslick datse van verscheyden oock anderssins geleerde persoonen hoochgeach geflatteert end gepresen worden van oprechtige vromicheyt de levens etc. Dese dingen dewelke vry verder sien dan Voetio syn credyt wat te verminderen (daer ick geen moeyte om doen en soude) kan een ander bequamer end oock vryer als synen naem niet wtdruckende daer in stellen dan ick doen soude; end die soude oock met eenen het boeckjen so ick meen rendabel genoech maken. al ist datter geen dinghen vande Remonstranten int gemein in en komen noch seer substantieele disputen. welcke beyde hier in dit boekjen alsmaer een openbare apologie voor myner name zynde end een yeder vry staende geen plaetse en konnen hebben want daer mede soude ick my teghen eenige placaten licht vergrijpen wanneer ick het schoon niet en meende. Tsoude my oock eenichsins periculeus zyn het ander werckjen tegen Voetium te maken al waert sonder naem want dan en soude ick met waerheyt niet konnen lochenen de suspicien die dadelick op my vallen sullen noch den haet die daer aen geknocht is ontgaen, dat ick de selve ben die tegen Voetium so wel het eene het welck mogelick andere luyden mede sal moeten raken, end van ongeoorlofde saken spreken, gemaeckt sal hebben als het andere. Hierom moetmen my in desen excuseeren. Indien het UE. niet aen en neemt salt evenwel door yemandt anders gedaen moeten worden seyt den oude eerwaerdigen heere (t. w. Wtenbogaert), die seer verwondert is neffens d. Geesteranum dat UE. sich van dat werck so vreemdt houdt.

Ick salt myne nu in 4° laten drucken dewyl ick sie dat den Antiheidanus also gedruckt wordt end meene daer 750 aen te leggen ten zy dat my anders geadviseert werde. Aengaende de papieren die UE. my wederom gesonden heeft daer in is een abuys begaen, dat UE daer niet by gedaen en heeft de censuren oft advertissementen die ick in uwen brief geschreven hadde. Wensche dat my de selve metten aldereersten, neffens antwoorde op den jegenwoordighen, mochten toegesonden worden. Ick woone int Westeinde recht tegen over den heer van Falkenisse. Doet myn

Digitized by Google

hertelicke groetenisse aen d. professorem (t. w. Episcopius) end d. Niellium ende zyt hier mede in Godts genadige bewaringe bevolen van uwer E dienstwilligen J. Batelier. Hagae 1 Oct. 1642".

Zie n° 696 in den *Catalogus van Handschriften op de bibl. der Remonstr.-Geref. gemeente te Rotterdam.* Amst., 1869.

XVIII (blz. 69, aant. 5). Een onmiddellijk gevolg van Voetius' methode, om iedere week een paar studenten in de theologie als „hoorders" uit te zenden naar „de Remonstrantsche predicatie", acht ik hetgeen met den Arminiaanschen „kerckendienaer" Petrus Taurinus plaats vond, en waarvan de Utrechtsche vroedschapsnotulen in dezer voege gewag maken:

„Maand., 28 Aug. 1643. Omme voor hun te ontbieden P. Taurinum Remonstrants predicant (zie hierboven, bijl. VII) alhier met syn assistenten als oock de drije studenten der theologie die met heml. in conferentie syn geweest over 't bewys van eenige woorden by den voorn. Taurino in syne predicatie den III.en deser maendt gesproken, syn versocht ende gecommitteert d' heeren burgermeesteren, Nypoort, Jacob Jansz. van Bemmel, Deuverden ende Leeuwen". — „Zaterd., 21 Oct. 1643. Gehoort het rapport vande heeren burgermeesteren ende gecommitteerden die voor hun hadden ontboden Petrum Taurinum Remonstrants predicant, ende hem tot twee distincte reysen gehoort over de woorden by hem gebruijckt in syne predicatie vanden III.en Augusti lestleden, syne toehoorders vermanende hun te wachten voor die Christenen die niet onbekent syn, die daer onder anderen leeren ende dryven dat Godt de menschen tot haere quade werckingen aenhitst, verleydt, verhardt, ende bedriegeryen ofte doolingen toesendt, ende sware sonden inde selve effectueert ofte werckt, waer op hy gevraecht synde wie hy daer mede meynde, geseght hadde dat Beza, Zanchius ende Martyr 't selve leerden, sonder dat hy nochtans inde selve autheuren sulcx hadde cunnen aenwysen, maer 't selve gepoocht hadde, (doch te vergeeffs) by ongerymde consequentien uijt eenige woorden der selver autheuren te trecken, ende meermaels gevraecht synde off hy in voegen voors. predikende daer mede niet hadde willen designeren die vande Christelycke gereformeerde religie, hy niet categorice daer op hadde willen antwoorden, gelyck hy oock niet categorice hadde willen andtwoorden, off hy Martyrem over dit poinct nu geheelyck uijtgelesen hebbende syn gemeente noch wel soude willen waerschouwen hun te wachten

Digitized by Google

van des selffs opinie. Ende dat haer E. dienvolgens hem eernstelyck vermaendt hadden sich voortaen van dese ende diergelycke calumnien ende lasteringen van Godes kercke te wachten, off datmen daerinne soude voorsien nae behoren. Is nae deliberatie verstaen datmen van 't geene voors. ad futuram rei memoriam alhier notule sal houden, ende daer van extract geven aende studenten der h. theologie, die over de voors. saecke met den voorn. Taurino in conferentie geweest syn". Vgl. Voet., *Dispp. select.*, t. I, p. 1131; t. III, p. 822—823.

XIX (blz. 70, aant. 1). Over de Remonstranten, hunne leerbegrippen en lotgevallen, handelde Voetius b. v. in zijne *Dispp. select.*, tom. I, p. 512—520, 819, 1120—1131; — tom. II, p. 233—234, 306, 437, 455, 460, 466, 519—522, 535, 612; — tom. III, p. 4, 41, 77, 648, 706—708, 722, 731, 745, 753—54, 794, 803—805, 812—824, 832; — tom. IV, p. 33, 89—90, 135, 202, 205, 208, 633, 649—650, 727, 729, 746—752; — tom. V, p. 367—368, 428—429. En in de *Polit. eccles.*, werd o.a. over hen geschreven: tom. I, pars I, p. 125—129, 132, 135, 137—138, 152, 155, 192, 197, 639, 850; tom. I, pars II, p. 392—396, 411—416, 441—444, 551—580; — tom. II, p. 18, 34—35, 38—44, 55—85, 93, 260, 309—311, 330, 332; — tom. III, p. 9—10, 15—16, 18—22, 34—35, 379, 503—504.

XX (blz. 71, aant. 2). „Gelesen schrijvens van mons^r. Rivet aengaende de beroepinge van mons^r. le Faucheur, etc. By t' voors. schrijvens van mons^r. Rivet wierde mede gerecommandeert de bevorderinge vande editie van d. Voetii andtwoort tegen Jansenius professor tot Leuven, ende is goetgevonden dat de heeren gecommitteerden vande illustre schole diensaengaende met d. Voetio ende den drucker communiceren sullen". *Not. Utr. vroeds.*, 3 Nov. 1634.

XXI (blz. 72, aant. 3). Het eerste register op Voetius' *Desperata causa Papatus* begon met deze indeeling: „I. Calumniarum, mendaciorum, cavillationum et malae fidei Jansenii. II. Vertiginis, contradictionum, qua sibi aut suis contradicit Jansenius. III. Paradoxorum, heteredoxorum, novitatum Jansenii. IV. Ἀπαιδευσίας, stuporis, ineptiarum Jansenii". Voorts omvatte het, in twintig bladzijden druks, eene breede lijst van bekende en onbekende schrijvers, uit alle landen en tijden, wier boeken, meeningen en

Digitized by Google

uitspraken Voetius in zijn tractaat had aangehaald, alsmede eene opsomming van schriftuurplaatsen, gelijk ook van onderscheiden woorden en termen, die hier door hem verklaard waren.

Het tweede register bood den lezer een: „index distinctionum et partitionum quarundam".

Het derde register bestond uit een: „index thesium et propositionum controversarum, de quibus pro aut contra disputatur".

Het vierde register gaf een: „index rerum particularium et historicarum de personis, locis, rebus, etc.".

Met betrekking tot die verschillende aan zijn werk toegevoegde „indices", betuigde Voetius echter in de narede: „moneo, illos a me nec contextos nec recensitos, propter festinationem typographi; aequi bonique consulat lector, si forte authores in tam molesto opere, alicubi mentem meam haut satis assecuti sint".

XXII (blz. 74, aant. 5). Mennincks lange, smakelooze en opgeschroefde ode — „lubens ac benevolentiae ergo" — aan zijn vroegeren ringbroeder, Gisbertus Voetius, gewijd, eindigde met deze strophen:

„Heïc pura sacrum relligio tibi
Altare vovit, quo pia victima
  Caelo immoletur thure multo
    Vera fides. Tuus heic sacerdos
Oracla pandit nunc sapientiae
Longum sepultae, et vindicat impiger
  Mysterium divinitatis,
    Intimiore adyto recluso.
Te voce docta, te duplici stylo
Doctus tuetur Voetius, ac dolo
  Depraeliantem nudat hostem,
    Vindicibusque retundit armis.
Quem si ter acer Grudius impetat
Mystes, duello ter nimis impari
  Cedat triumphatus, ter illi
    Invideat positum trophaeum.
Aeterna lauro fama revinciat
Frontem eruditam, et perpes adorea
  Victoris ornet semper annos,
    Invidia ac odis fremente".

Digitized by Google

XXIII (blz. 75, aant. 1). De zes „sectiones", waarin Voetius zijne „prolegomena", loopende van pag. 1 tot pag. 60, had afgedeeld, waren respectievelijk aldus getiteld:

„De eloquentia et stylo. — De facilitate Jansenii et tarditate ministrorum in respondendo. — De modestia, stultis quaestionibus, convitiis. — De titulo Alexipharmaci, et magia Papatus. — De citationibus Graecis et Hebraicis. — De soliditate et methodo scripti Janseniani et nostri".

XXIV (blz. 75, aant. 4). Andreas Rivetus, destijds theologiae professor te Leiden, behandelde, omstreeks het najaar van 1631, door Heusdens predikant daartoe aangezocht, in zijn hierboven vermelden brief „nude et historice" een paar bijzonderheden uit het eigen leven, waarvan Jansenius op min-juiste wijze (zie *Notarum spongia*, p. 254 sqq.) zou hebben melding gemaakt.

Ter wederlegging van Rivets schrijven, verscheen later een tamelijk vinnig boekje, getiteld: *Het ontpluymde craytje, van Andreas Rivetus professeur tot Leyden. Dat is cort ondersoeck by manier van brieve, op den brief van Andreas Rivetus, onlancx ghesonden aen Gijsbertus Voetius. Door den seer doorluchtighen man S. E. M. M. Gheschreven aen den seer uytnemenden h. Cornelius Janssenius coninckllijcken professeur der H. H. Schriftueren inde hooghe-schoole van Loven. Overgheset uyt het latijn in de Nederduytsche tale.* Leuven, Joannes Oliverius, 1634. Het oorspronkelijke, gedagteekend uit Brussel 13 Januari 1632, was, reeds den 20sten Januari daaraanvolgend, door Libertus Fromondus, den aartsbisschoppelijken „censor librorum", geapprobeerd, met deze woorden: „Laet comen in het licht dit ontpluymde craytjen; want het en kan niet vlieghen, wiens vederen den doorluchtichsten man soo schoon uytghepluckt heeft".

XXV (blz. 78, aant. 8). Op de volgende wijze zocht Voetius in zijne Desperata causa Papatus, p. 597—599, de uitspraken van het Roomsch papisme en die van het Katholieke christendom der reformatoren tegenover elkaar te stellen:

Parallelismus

Christianismi	et	*Papismi.*
Catholico-christianismus reformatorum, qui ita simpliciter		*Excrescentia, seu malum accidens, hoc est Romano-papismus, qui*

Digitized by Google

ex scriptura, et primae antiquitatis consensu probari potest, et quem adversarii rejicere non audent, quique omni tempore fuit et successit in ecclesia tanquam ad salutem necessarius:

1. Unus verus Deus, Pater, Filius, Spiritus sanctus religiose colendus, invocandus.

2. Unus Sponsor et mediator noster apud patrem Christus θεάνθρωπος.

3. Sacrificium Christi propitiatorium pro nobis in cruce oblatum in plenam remissionem peccatorum.

4. Justificatio peccatoris coram Deo ex mera misericordia, propter perfectam obedientiam et justitiam Christi, viva fide apprehensam.

5. Plena remissio peccatorum a Christo impetrata resipiscentibus et credentibus Evangelio promissa, et per fidem ipsis collata atque applicata.

6. Vera resipiscentia confitens cum dolore Deo peccatum, desiderans gratiam Christi, et vitam serio emendans.

7. Sacra Scriptura infallibilis fidei et vitae regula, in iis quae ad salutem omnibus fidelibus necessaria sunt.

neque simpliciter, prout jacet, neque cum solitis distinctionibus et limitationibus Pontificiorum ex Scriptura, et primae antiquitatis aut ecclesiae consensu probari potest tanquam simpliciter ad fidem et salutem necessarius:

1. *Creaturae, ut angeli, homines sancti, religiose colendi, invocandi.*

2. *Sancti mediatores nostri apud Deum, quorum meritis precibusque gratiam Dei et praecum exauditionem consequimur.*

3. *Sacrificium sacerdotis, quo sub speciebus panis et vini offert Christi corpus et sanguinem ex pane et vino substantialiter factum per consecrationem, idque in remissionem peccatorum pro viventibus et mortuis.*

4. *Justificatio ex merito propter opera ab ipso homine secundum legem praestita.*

5. *Remissio peccatorum per proprias satisfactiones et indulgentias Romani pontificis impetrata atque applicata.*

6. *Ad essentiam verae poenitentiae requiritur confessio auricularis, satisfactio operis et absolutio sacerdotis, sine qua vera fides ad salutem non proficit.*

7. *Traditiones non scriptae fidei regula aeque ac Scriptura, et quidem in articulis fidei necessariis.*

Digitized by Google

8. Baptismus et Coena sacramenta Novi Testamenti.

8. *Matrimonium, ordo, confirmatio, poenitentia, extrema unctio sacramenta Novi Testamenti.*

9. Sacramenta exhibent et conferunt gratiam vere fidelibus ex vi promissionis divinae tanquam certissima symbola et sigilla.

9. *Sacramenta merentur et conferunt gratiam ex opere operato.*

10. Bona opera ex praescripto legis praestita, caritate in Deum et proximum comprehensa.

10. *Opera et merita supererogationis seu consilia, quae nec lex, nec evangelium a nobis postulant. Inter quae primaria sunt, vota monastica, et monachatus per varios ordines et regulas distributus.*

11. Precatio in spiritu et veritate cum jejunio, medium est, quo omnia mala avertimus, omnes benedictiones consequimur.

11. *Sacramentalia idem praestant, ut exorcismi et diabolorum adjurationes, consecrationes salis, olei, agni Paschalis, aquae, et reliqua quae in rituali et pontificali.*

12. Deus cultu tum naturali tum instituto colendus, idque in spiritu et veritate juxta praescriptum sacrarum literarum.

12. *Ad cultum Dei figendae, colendae et religiose adorandae imagines Patris, Filii, Spiritus sancti; item Sanctorum, et Dei et Sancti per eas religiose colendi.*

13. Ecclesia una, Apostolica, Catholica, Sancta, in una fide et spiritu coadunata, cujus fondamentum, sponsus, caput Jesus Christus, extra quam nulla salus.

13. *Ecclesia et sedes Romana, centrum, radix, mater omnium ecclesiarum sub uno capite Pontifice Romano, infallibili et supremo omnis veritatis magistro et judice; omnium ecclesiarum et episcoporum monarcha, cui etiam indirecte suprema potestas in omnes reges, principes, populos convenit. Extra hujus ecclesiae, sedis et pontificis communionem et subjectionem nulla fides, nulla salus, sed nihil nisi haeresis, scisma et perditio aeterna.*

14. Quatuor novissima: mors, judicium extremum, vita aeterna et poenae infernales.

14. *Ignis purgatorius et status animarum in purgatorio, et liberatio ex eo per suffragia ecclesiae. Item limbus, et condemnatio infantum non-baptizatorum.*

Digitized by Google

XXVI (blz. 79, aant. 1). Tot bovengenoemde „quaestiones aliquot" behoorden o. a. deze geschilpunten:

„1. Quae sit visibilis et continuata successio religionis Mendicantium? Quae Jesuitarum, qui a Deo excitatos se dicunt? Ubi fuerunt Jesuitae ante Lutherum? quibus illi successerunt? e quo coelo ceciderunt? Ubi Mendicantium collegia, praxis, meritum supererogationis saeculo decimo et ultra sursum ascendendo usque ad Apostolos? Aut ostendant, aut fateantur illas supererogantium sectas tamdiu latuisse in causis suis per antecedentem aeternitatem, et extraordinaria demum vocatione Dei tempore Francisci Assisii, et Ignatii Lojolae emersisse, ut quidem de nostra ecclesia loquitur Jansenius.

2. Ubi erat ecclesia Papistica tempore Apostolorum, aut primo, secundo, tertio saeculo et deinceps, illis ritibus, ceremoniis, liturgia, disciplina, politia, atque adeo tota externa facie seu fuco quo nunc apparet?

8. Annon erat scisma, cum Gallicana ecclesia tamdiu receptioni concilii Tridentini, oecumenici scilic. a Papalis pontifice approbati se opponeret?

20. An tam certum sit fide divina particularem ecclesiam Romanam (cui alligata est monarchia ecclesiastica per factum Petri cum ibi gereret episcopatum) non perituram, ac certum est de ecclesia Catholica?

22. Quo colore pauculi quidam monachi ab ecclesia et universo clero Anglicano se separantes sub Henrico VIII a factione, rebellione et scismate excusantur?"

XXVII (blz. 80, aant. 1). Het oordeel der Katholieke censuur over het hierboven vermelde geschrift van Fromondus, geplaatst achter den „Elenchus capitum", luidde aldus: „Necesse est causam Gisberti Voetii esse desperatam, nam quocumque se vertat, nulla ratione ostendere potest, quis ipse sit, aut unde venerit; uti egregie in hac sua responsione eximius vir Libertus Fromondus s. theol. doctor et professor ordinarius demonstravit; quam proinde responsionem praelo dignissimam et lectu utilissimam censui. Lovanii, quinto Kalendas Decembr. (i. e. 27 Nov.) 1636. Antonius Loverius s. th. licent. apost. et regius librorum censor".

XXVIII (blz. 83, aant. 3). Bij Schooks vertrek, op het einde van 1638, uit Utrecht naar Deventer, alwaar hij zou optreden

Digitized by Google

als hoogleeraar in de geschiedenis en de welsprekendheid, gaven Voetius en Meinardus Schotanus, beiden „professoren der godgeleertheyt in d'Utrechtsche academie", hunnen ambtgenoot uit eigen beweging dit testimonium mede:

„Den leser saligheyt. Den geleerden heer mr. Marten Schoock soo door vroomigheyt des levens, als onvermoeyde neerstigheyt, heeft hem in de professie, hem van de overheden der stadt opgeleyt, aen alle de burgers van onse academie, ende allerley toehoorders seer aengenaem gemaeckt. De veele wetenschap van den doorluchtigen man, sijn veel lesen, de suyverheyt ende uytnementheydt van de Latijnsche tael, waer van oratie blinckt, vloeyt, ende de vaste kennisse van de godtgeleertheyt hebben alle de godtvruchtige en geleerde, tot liefde en verwonderinge van den man getrocken. Dese onse getuygenis en is niet nodigh. Alsoo hij int openbaer door schriften, tegen de scherpste en argste vyanden van de waerheyt uytgegeven, voor al de werelt het alderklaerste heeft getuygt, van hoe grooten geleertheydt, en hoe oprecht een voorstander van het rechtsinnighe gevoelen hy sy. Wy zijn daerom van herten bedroeft geweest, dat soo grooten licht op een ander plaetse overgebracht wordt, waer door wy hoopten en sekerlijck wisten, dat onse academie soude verlicht worden. Godt houde desen vermaerden man, ten goede van de geleertheyt en sijne gemeente, seer langh gesont, vermeerdere hem met alle gaven, en geve, dat hy daer, waer hy geroepen is, met de hoogste lof mach overste zijn! Amen! Geschreven 1638, den 17 Novembris". Aldus opgenomen in het boekje, getiteld: *Voetius na 't leven afgebeelt*, blz. 5—6.

XXIX (blz. 84, aant. 1). Jacobus Pontanus, s. th. doctor en tevens „pontificius et regius librorum censor", gaf, 26 Juni 1640, uit Leuven verlof tot het verkoopen en verspreiden van bovengenoemd tegenschrift, in dezer voege: „Epistola haec eximii viri di. L. Fromondi s. theol. doctoris, contra putidas sycophantae calumnias bono sale condita, Calvinistarum doctrinam cum haeresibus olim damnatis consentire demonstrat, et vanos hominis haeretici adversus fidem orthodoxam insultus reprimit valide et belle".

XXX (blz. 85, aant. 6). „De vroetschap geeft opt eernstich versoeck vande eerw. d. Gisbert. Voetius professor theologiae alhier, geleyde ende vryheyt aen sodanigen Roomschen priester

Digitized by Google

als mr. Bernard van Sutphen advocaet s Hooffs van Utrecht sal designeren, om sonder eenige molestatie ofte verhinderinge te mogen den tyt van een maendt frequenteren dese stadt ende de vryheyt van dien, ende in presentie vande voorn. mr. Bernard van Sutphen ofte neffens den selven te confereren met gemelten professore Voetio over sodanige differenten der religie ende op sulcken tydt ende plaetse, als mede int bywesen vande sodanige toehoorders als de conferenten ten wedersyden geraden sullen vinden, mits niet excederende aen yder zyde 't getal van twaelff personen. Welverstaende dat tot de voors. conferentie niet geadmitteert sal mogen worden iemandt die onder eenige censure ofte speciael verboth vande regieringe deser lande gestaen mochte hebben ofte noch mochte staen. Dat mede sodaenen geadmitteerden persoon hem voorts in alles anders sal hebben te reguleren nae de placcaten". *Not. Utr. vroeds.*, 30 Dec. 1646. Of deze bijeenkomst ook heeft plaats gegrepen, heb ik niet kunnen ontdekken.

XXXI (blz. 86, aant. 2). De fundatiebrief der illustre Lieve-Vrouwe-broederschap te 's-Hertogenbosch, dateerende van 1318, begint aldus:

„In nomine sanctae et individuae Trinitatis, patris et filii et spiritus sancti; amen. Universis praesentia visuris clerici et seculares oppidi de Buscoducis, Leodiensis dioecesis, salutem in illo, qui verae salutis principium est et auctor. Immensa summi patris largitas, caritatis et misericordiae fons inexhaustibilis, unigenitum suum de supernis mittens, eundem incarnatum de virginis utero nasci, et in cruce pro redemptione generis humani mori, et post resurrectionem suam ad coelos, unde venerat ascendere, paraturum ibidem redemptis lucidas et perpetuas mansiones voluit, ut hominem perditum sibi novae adoptionis gratia reformaret. Qua propter Christi fideles universi et specialiter clerici, quos ipse Christus Dei filius in sortem sibi praeeligens, scientiae, discretionis, gratiae et honestatis dono divinitus insignivit, in laudes ipsius Christi, gloriosaeque genitricis suae, virginis illibatae, devotius tenentur prorumpere, jubilationis, laetitiae et honoris cantica persolventes, ut laicos, quibus ipsi clerici preponuntur in exemplum, discretius inducere valeant, suo creatori, qui Christus est, Mariaeque sanctissimae suae matri, devotius, ac humilius obedire pariter et orare.

Rationabile namque censetur et dignum, si filium collaudemus, quoque matrem ob reverentiam filii veneremur. Illam itaque ve-

Digitized by Google

nerari tenemur, quae mediatrix Dei et hominum, continue pro peccatoribus pervigil et sedula exoratrix apud illum, quem genuit, intercedit, per cujus partum innovatur natura, protoplastorumque deletur culpa, quae summi patris virgo, sponsa castissima, aeterni filii mater piissima, et spiritus sancti habitatio purissima, primae matris, penam mundo inferentis, dampna resolvens, homini perdito redemptionem adduxit pariter et salutem. Res mira. Haec est illa, quae post partum virgo permanens, altior coelo, abyssoque profundior, Deum, quem totus non capit orbis, immaculato utero clausum gestavit.

Hiis igitur nos, clerici et seculares praedicti, considerationibus circumducti, ut ipsa mater regis angelorum misericordissima, preciosis precibus suum filium ac propicium nobis paret, ejusdem genitricis Dei Mariae patrocinia summis desideriis implorare volentes; quamdam confraternitatem vel societatem, legendi, cantandi, et divina celebrandi officia, in choro collaterali ecclesiae beati Johannis Euvangelistae, dicti oppidi de Buscoducis, ad honorem Dei et gloriosae virginis matris suae noviter constructo, certis temporibus, diebus et horis, ac festis quibusdam solempnibus, inferius declaratis, sub certis modo et forma subsequenter positis, articulatam et regulatam inter nos, eoquod bonum est et jucundum habitare fratres in unum, jugum domini suave et onus ejus leve, pariter assumendo, corde et animo conjuncti, ac etiam humilitatis et caritatis ducti spiritu, ad laudem, gloriam et honorem ejusdem domini nostri Jesu Christi, et excellentissimae matris suae, certis penis inferius nominatis, limitatam, ut firmior atque stabilior maneat in futurum, duximus statuendam.

In primis igitur ordinandum duximus, quod quilibet confrater et socius, qui ordinationes et statuta hujus modi confraternitatis aut societatis nostrae, prout inferius continentur, juraverit observare, de caetero qualibet hebdomada, videlicet, tertia feria in vesperis, sub pena duorum nigrorum turonensium, et feria quarta de mane, in missa, celebrandis, sub eadem pena in dicto choro, ob honorem Dei et virginis gloriosae, tenebitur interesse, nisi extra dictum oppidum fuerit aut alias legitime impeditus.

In vigiliis etiam quatuor festivitatum gloriosae virginis principalium, videlicet Assumptionis, Nativitatis, etc". Dr. C. R. Hermans, *Geschiedkundig mengelwerk*, dl. II, blz. 141—143. Vgl. daarmede J. C. A. Hezenmans, *De illustre Lieve-Vrouwe broederschap*, blz. 122—123.

Digitized by Google

XXXII (blz. 86, aant. 2). De vernieuwde stichtingsoorkonde, dateerende van 1518, vangt in dezer voege aan:

„Nos Erardus de Marca, Dei et apostolicae sedis gratia episcopus Leodiensis, dux Bullonensis, comes Lossensis etc. Universis et singulis, praesentes litteras inspecturis salutem et praesentibus fidem adhibere indubiam. Ea, quae pro omnipotentis Dei honore, Christi fideliumque salute salubriter instituta sunt et favorabiliter concessa, talismodi indesinenter manutenere et ad notitiam omnium deducere congruum censemus et meritorium. Innotescat igitur, quibuslibet Christi fidelibus, quod a pluribus transfluxis annis nonnullae masculini sexus personae, tonsura clericali insignatae, ad omnipotentis Dei laudem ejusque genitricis semper Virginis Mariae honorem, in septentrionali parte ecclesiae Busciducensis, Leodiensis dioecesis nostrae, juxta summum chorum, Fraternitatem quamdam, sive ghildam sub titulo ejusque Virginis Mariae inchoarunt, eamque sub nonnullis vesperis, missis, matutinis, vigiliis, et commemorationibus, cum cantoribus, arte musicali imbutis, quos sub gravibus intertenent expensis, de dioecesani, archidiaconi ac pastoris loci consensu, erigi curarunt et approbari, plurimas salutares, etiam poenales adjicientes et ordinantes conditiones. Cum igitur nihil arctius constringat, aut animum hominis efficacius attrahat, quam rei propositae utilitas et difficultas, idcirco singula, hanc fraternitatem concernentia, decrevimus per ordinem recitanda. I. Ordinatum igitur est, et multis transactis temporibus intertentum, etc.". Dr. C. R. Hermans, *a. w.*, dl. II, blz. 55—56. Vgl. daarmede blz. 65—66, en J. C. A. Hezenmans, *a. w.*, blz. 127—128.

XXXIII (blz. 90, aant. 2). „Non sufficientibus tandem, pro oneribus fraternitatis deducendis, ejusdem childae facultatibus, hinc Dominus Pileus, miseratione divina tituli sanctae Praxedis presbyter cardinalis, ad talismodi, ut in suis literis fatetur, apostolica authoritate suffultus, annuit dictis fratribus, ut laicos quoscumque utriusque sexus, qui condecentes pro dictae fraternitatis conservatione porrexerint subventiones, in confratres et consorores recipere possunt, non tamen sub juramento, sed aliis certis observationibus, unde singuli Christi fideles, presbyteri, clerici, laici cujusvis conditionis vel sexus pro sua inscriptione quartam partem solvunt aurei floreni electorum Imperii et pro suo mortuario triginta stuferos Brabantiae, quorum viginti octo consimilem constituunt florenum; possunt quoque meliori sua veste superiore,

Digitized by Google

hujusmodi solvere mortuarium, quam quidem contributionem seu taxationem Episcopus Leodiensis primo, et exinde Innocentius papa octavus approbarunt et admiserunt". Dr. Hermans, *a. w.*, dl. II, blz. 59. Vgl. Hezenmans, *a. w.*, blz. 130.

XXXIV (blz. 99, aant. 6). De brief door Corn. Lemannus aan Voetius geschreven, ter zake der Bossche broederschap (zie *Confr. Mariana*, p. 411—415), luidde woordelijk als volgt:

„Doctissime vir, frater in Christo venerande. Thesium tuarum exemplaria ad d. Focanum transmissa, non modo recte mihi tradita, quin et gratissima fuerunt; quo nomine me tibi summe devinctum pro viribus meis profiteor. Interim me similibus donis in posterum bees unice contendo, ad quae materiarum raritas per te non minus solide quam docte discussarum me facit anhelare. Necessitas insuper mihi est super negotio aliquo hic nobis objecto ad te (si non gravate accipias) recurrendi et judicium tuum super eo requirendi, quod mihi erit oraculi vice. Notum est tibi, quomodo hac in urbe fuerit olim, et sit adhuc Deiparae Virginis confraternitas: dicta Marianorum fratrum. Ejusdem fundatio est: quod omnes fratres teneantur solenniter sese obligare, inter alia, ad Missarum frequentationem idque in templo S. Johannis horis statutis, ad preces pro defunctis nominatim ejusdem Fraternitatis, similiaque papistica officia. Accedit, ut intellixi, quod ab ipsa fundatione ante hac fratres dicti sese juramento obstrinxerint ad religionis Pontificiae defensionem, et regis Hispaniarum fidem pariter et fidelitatem.

Illius Fraternitatis reditus excedere putantur annuatim quinque millia florenorum consumi solitorum missis pro defunctis, opiparis conviviis annuatim ingenti luxu habitis ipsis diebus Virgini Deiparae sacris Papistarum more in solis pisculentis, quorum etiam num pars pauperibus erogatur. Signum hujus fraternitatis hactenus fuit pannus seu cucullus rubeus humeris exequiarum tempore gestari solitus. In praesentiarum autem mutatum dicitur in numisma cum hoc symbolo: sicut lilium inter spinas. Deinceps a brachio pensile gestandum in exequiis fratrum. Quaestio autem universa, haec est: An liberum seu adiaphorum sit ecclesiae membro nomen fraternitati simili dare?

Si ita: quibus rationibus idipsum probari, et quomodo hoc fieri posset, pro conscientiae securitate?

Sin vero minus: quodnam ejusmodi in casu ministri aut synedrii officium erga similia ecclesiae suae membra?

Digitized by Google

Causa quaesitorum est: quod quaedam non infimi ordinis ecclesiae nostrae membra potissimum ordinis senatorii dictae Fraternitati nomen dederunt, et juramento promiserunt se dictam Confraternitatem defensuros, nimirum (sic excusare opinantur) in quantum non pugnet cum religione et reipublicae statu.

Interea nulla in fundatione seu erectione facta mutatio, nec Papistarum juramentum olim praestitum irritum factum.

Praetenditur: in capitulatione seu transactione admissum et permissum ut omnes fraternitates permanerent.

Quaestio est: an haec ipsa Confraternitas sub capitulationis articulis comprehensa, quandoquidem ea cum religione et reipub. statu sit ἀπαθής (incompatibilis)? Quod si vi transactionis aut capitulationis permansura sit: an non praestitisset eam cum Fratribus intermori, quam de novo stabiliri et perpetuari?

Dicitur: fore medium lucrifaciendi Papistas conversatione illa familiari.

Quaestio est: an illud medium divinum dicendum, an vero e contra ipsis Papistis in caecitate et superstitionibus suis obfirmationis occasio?

Adjicitur: eo melius Papistarum secreta posse pernosci, nec eos sua illa conventicula ita seorsim celebraturos, itemque nummorum illorum expensas sciri posse etc.

Quaestio est: an penes magistratum non sit auctoritas ejusmodi negotia investigandi et pernoscendi, nisi ipsi sint Fraternitatis membra?

Hi itaque praetextus et rationes praecipuae mihi saltem propositae, dum ea de re cum quibusdam novitiorum Fratrum contulissem. Digneris me excusatum habere, quod hisce tibi molestias exhibeam; nonnihil super eo negotio sentio me sollicitum. Tempore itaque opportuno responsum exspectabo; ut non aliter confidens, maneo, qui sum:

Tibi addictus amicus et servus,

Datum N. 6. Maji 1642. N. N."

XXXV (blz. 102, aant. 1). „Reverende vir, frater in Christo honorande, retulit mihi collega tuus D. Bruijnvisch, te moliri tractatum de idololatria (ita loqui liceat) capillari. Gaudeo sane esse inter Belgas, qui errori atque furori hujus saeculi pro virili se opponat. Quod si non obtines apud omnes, quod voles: ad modestiam tamen revocabuntur qui Deum ex animo timent; quin et filiorum hujus saeculi cursus aliqua ex parte sistetur. Quicumque

Digitized by Google

fuerit eventus, scient saltem prophetam fuisse inter ipsos. Ego collegiis, aliisque laboribus obrutus, libellos non ita frequentes nunc edo. Nuper tamen data occasione hunc extrusi quem vides, de Idololatria indirecta: cui insertam videbis determinationem casus a D. Laemanno pastore Sylvae-ducensi mihi propositi, de fraternitate rosarii seu Mariae. Velim eam accuratius expendas, et mecum doleas coecitatem atque φιλοκοσμίαν eorum, qui illa in civitate in oculis adversariorum non erubescunt nomen dare tam idololatricae fraternitati. Nihil aliud exspectandum est, quam ut Deus propter haec aliaque partim clamantia peccata, partim hypocriseos excelsa ventilabrum in manum sumat, et aream suam repurget. Interim solatio nobis erit, quod ingemuimus his vitiis, et contra fluminis cursum quasi enixi, iram Dei avertere studuimus, monendo, orando, obtestando. Deus nos sanctificet magis ac magis ad regnum suum. Ejus paternae providentiae te, tuaque studia commendo. Salveant ex me Reverendi collegae tui. 27 Junij 1642. Tuus omni officio

Gisb. Voetius.

Reverendo viro D. Godefrido Udemans
ecclesiae Zirizaeanae pastori fideliss".

XXXVI (blz. 102, aant. 3). De vier Corollaria, 5 Oct. 1642 door Lambertus van den Waterlaet gedefendeerd (zie Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 1037), luidden:

„1. An fraternitates Marianae, aliaeque innumerae in Papatu sint collegia civilia; an vero sacra seu Romano-religiosa fundamento, objecto, fine, forma et dependentia sua? *Aff. post.*

„2. An Reformati pie, prudenter, decore, et cum aedificatione illa Collegia de novo erigere, et instaurare; aut immatriculatione sua eadem confirmare (ubi tolerantur); et sic quantum in se est ab abolitione et interitu vindicare possint? *Neg.*

3. An cum rebuspublicis et ecclesiis reformatam religionem amplexis consistere possint ordines equitum sacrorum, aut sacrarum fraternitatum, quae tantum a Papa seu sede Romana dependeant, caetera plane independentes ab omni magistratu politico? *Neg.*

4. An hic sufficiat exceptio illa, de papae Romani neutralitate? *Neg.*".

XXXVII (blz. 115, aant. 3). In Maresius' *Ultima pat.*, p. 332—334, staat de brief der Bossche overheid aan Voetius aldus afgedrukt: „Eerweerdige, godsalige, hoochgeleerde heere. Ons is

Digitized by Google

van wegen de Broeders van de Gereformeerde religie, die door sijne excell. van Brederode ingevoegt zijn inde broederschap die den naem heeft vande H. Maget Maria, geremonstreert, dat in eenige disputatien by uwe eerw. tot Wtrecht gehouden, dese actien tot disrespect ende oneere van sijn gemelde excellentie, ende van hunlieden alle geventileert zijnde, sy genootsaeckt waeren geweest deselve by een publicq apologie te justificeren, in den welcken sy uwe eerw. ende allen anderen hadden gepreesenteert te betoonen by contracte met de oude Broeders van de Papiste religie gemaeckt dat de saecke heel anders was gelegen, als uwe eerw. die in sijne disputatien hadden voorgestelt. Waer door sy vermeenden een ygelijck door een rechtmatigh middel contentement gegeven te hebben. Dat sy echter uyt haere seer grooten leetwesen hadden gesien dat seecker geschrift sonder naem van autheur daer op was ghevolgt, waer in tegens die eer ende reputatie van sijne welgemelde excell. ende hunlieden alles seer vylainelijcken was gegrasseert, t' welck wy op hunlieden te kennen geven ende versouck als een fameus libel hadden verboden, ende dat sy oock noch waere bericht dat uwe eerw. seecker werck onder handen soude hebben tegens haere apologie voorn., t' welck sy meenden meerder verbitterheyt inde gemoeder van veele te sullen ontsteecken, als tot determinatie derselve te konnen dienen. Dat oversulcx haer versouck was dat wy aengesien de presentatie in haere apologie gedaen niet wilde toelaeten, dat haere eere ende reputatie by dierghelijcke middelen meer mochten getraduceert worden, als hebbende in deese actien egheene andere intentie gehadt als alles te doen dat goede christenen ende getrouwen patrioten toestonden te doen. Ons mede te kennen gevende dat sy verscheydene professoren ende vermaerde theologanten hadden geconsuleert, die van advijs waeren dat het ondersoeck ende judicature deser saecke toequamen den kercken ende synoden, ende dat contentieuse schriften niet bequaem waeren om dat toeslichten; maer wel in plaetse van verbeeteringe verbitteringe te verorsaeken. Dat over sulckx haere edele wel te vreeden waeren haere actien te onderwerpen aen allen kercken ende synoden. Jae selfs neffens andere aen het synodus der provincie van Wtrecht (daer uwe eerw. een litmaet van is) ende der selver uytspraeck te verwachten ende hun daer naer te laeten reguleeren. Ende alsoo wy dit versoeck bevinden in alle billickheyt te bestaen, ende deselve naedere presentatie christelijck ende billick

Digitized by Google

te sijn, ende dat wy geerne wilden versien tegens alle vordere schandalen, ergernisse ende onrusten die in onse kercke ende stadt, door dese schriften souden staen te verwachten, ende die wy alhier niet souden moegen tolereeren. Soo hebben wy goet gevonden uwe eerw. by deese wel eernstelijck te versoeken met diergelijcke schrijven die saecke aenghaende, te willen supercederen, maer het ondersoeck ende judicature derselver te laten aen die jenige die toe comt diergelijcke saeken te termineeren ende te decideren, te meer alsoo uwe eerwaerdicheyt in synodo der provintie van Wtrecht met meerder stichtinge ende voordeel sal konnen allegueeren t' gunt tot de saecke kan dienen als wel deur schrijven de gemoederen te verbitteren, ende de Papisten oorsaecke te geven om over de contentie van die van onse Religie, gelijck alreede in dese stadt begint te geschieden, te glorieren. Wy vertrouwen dat dese redenen uwe eerw. contentement sullen geeven, ende dat deselve goet sal vinden de saecke in sijn geheel te laeten tot de aenstaende vergaederinge der synode, alwaer deselve met genoegen van alles sal konnen gedebateert ende gedecideert worden.

Uwe eerw. hier mede inde protexie des Alderhoogsten bevelende, sullen ons schrijven, te sijn,

Eerweerdige, godsalige, hoochgeleerde heere,

Uwer eerw.

Bereytwillige dienaren ende goede vrunden
De schepenen der stadt van 's Hartogenbossche
in absentie vanden pensionaris, was onderteeckent
J. H. Pieck.

's Hartogenbosch den 19en Novembris 1642.

XXXVIII (blz. 115, aant. 4). „Verhaelden d'heeren burgermeesteren op gisteren gehoort te hebben t' advys d. Schotani ende Dematii professorum theologiae opt schryvens vande heeren regierders van 's Hertogenbosch vermelt inde notulen vanden XIIIen ende XXIen deser, ende dat de selve om verscheyden redenen geoordeelt hadden datmen d. professoris Voetii geschrifte tegens d. Maresii apologie behoorde te laten int licht comen, ende dattet selve oock was 't gevoelen d. Riveti ende andere vermaerde theologanten hier te lande, als by der selver missiven vertoont was". *Not. Utr. vroeds.*, 26 Nov. 1642.

XXXIX (blz. 119, aant. 5). „Primae classis sunt, quae describunt causas, occasiones, et circumstantias susceptae et insti-

Digitized by Google

tutae tum apologiae pro nominatim (secundum imaginationem scil. et fictionem apologistae = Maresii) designatis optimatibus; tum acerrimae actionis in rever. pastorem N. (n. Laemannum) directe, et in me indirecte seu per reflectionem". Voet., *Confr. Mariana*, p. 86.

„Secunda classis continet historias fratriae Marianae usque ad captam urbem, et inde usque ad annum praesentem (i. e. 1642)". *Ibid.*, p. 90.

„Tertia classis continet historiam reformatae seu interpolatae sodalitatis". *Ibid.*, p. 188.

„Quarta classis continet hypotheses historicas, quas mihi partim per calumniam affingit, partim lubricis exceptionibus enervare studet". *Ibid.*, p. 265.

„In classem quintam compingimus varia et miscella infeliciter ἱστορούμενα aut ῥητορούμενα; quae partim festinationi quae prudentiae noverca, partim zelo nihil non cupide arripiendi, quod ad causae colorem facere putaret, partim rerum nostrarum in Belgio ignorantiae imputanda existimo". *Ibid.*, p. 376.

XL (blz. 121, aant. 6). De twaalf „Conclusiones", geplaatst op het einde van Voetius' *Confraternitas Mariana*, p. 506—508, luidden als volgt:

„I. Casum a me licite determinatum esse, absque ulla ἀλλοτριοεπισκοπή.

II. Nec illicite diatribae de Idololatria indirecta insertum, et una cum similibus casibus editum.

III. Eundem convenienter sacris literis, communi doctrinae et praxi ecclesiarum nostrarum, ad tutissimam conscientiarum informationem, et reformationis nostrae honorem, decisum esse.

IV. Nostros, si acti zelo Dei et praeoccupati per ignorantiam aut imprudentiam, quod profunda idololatriae huic collegio ἀχωρίστως connexa et implexa non satis perspexerint, aut ad ea non satis attenderint, potuisse excusari si non in toto saltem in tanto. In quo mihi convenit cum patrono (n. Maresio). Non tamen debere laudari aut defendi; sed moneri, ut desistant.

V. Rever. ministrum N. (sc. Laemannum) casum mihi, aliisque theologis pro arbitrio suo licite potuisse proponere, et suos dehortari.

VI. Hypothesin recte et fideliter ab illo descriptam; eumque propterea procul fuisse ab omni deceptione, mendacio, calumnia.

VII. Patronum nec caritatem, nec prudentiam christianam, nec

Digitized by Google

εὐταξίαν et pacem ecclesiarum et academiarum satis consilium adhibuisse, cum litem hanc suam faceret, et in theses meas primo impetu et saltu publicum librum et quidem praescripto nomine meo emitteret ipse a me non petitus directe aut indirecte, nec ulla alia in re, quod sciam, a me laesus.

VIII. Indecore ipsum addixisse operam suam optimatibus pro tali causa, tali modo, contra talem adversarium et frigidam suffudisse.

IX. Infeliciter ab illo disceptatam fuisse hanc causam in hypothesi, absque testibus veritate, caritate, prudentia. Vide excerpta, quae quinque classibus exhibemus.

X. Male eandem ab illo disceptatam fuisse in thesi; nec satis cautum communi doctrinae et praxi ecclesiarum, nec pietatis et conscientiarum ἀκριβείᾳ. Vide excerpta in principio posita cum quaestionibus, et observationes ad confirmationem et refutationem.

XI. Itaque causam in hypothesi non usquequaque laudabilem, rethoricando et disputando redditam esse multo pejorem.

XII. Consequenter non facere hanc scriptionem ad honorem beneficorum ipsius optimatum, aut reformatae religionis et verae pietatis, nec ad aedificationem et pacem ecclesiae et reipublicae".

XLI (blz. 122, aant. 2). De redenen, waarom Maresius in zijne *Epistola apologetica ad amicum* eene eigenlijke bestrijding van Voetius' *Specimen* of *Confraternitas Mariana* onnoodig achtte, waren de navolgende:

„Primo itaque indignum esse judicavi nomine christiano, ne dum theologo, bonas horas aedificationi ecclesiae destinandas, ejusmodi inutilibus et noxiis litigiis impendere, ac praela controversiis non necessariis et contumeliis in fratres fatigare; habemus satis adversariorum extra ecclesiam quibus nos opponamus, ut non sint novi vel quaerendi, vel excitandi intra viscera nostra". Maresius, *Ultima pat.*, p. 90.

„Accedit et aliud, quod cum videlicet sim nunc ad professionem theologicam evocatus in ea academia quae semper extra dissidia et partes remansit, et non minus verae concordiae studio, quam solidae eruditionis laude perfulsit, non debeam committere, ut rixarum in illa exordium a me fiat". *Ibid.*, p. 92.

„Sed et aliam rationem propter quam nolim operose Specimini respondere, mihi suggessit innocentiae meae conscientia; sive causam ipsam optimatum Sylvaeducensium spectem, sive ordinem et modum, quo circa illam versatus sum". *Ibid.*, p. 93.

Digitized by Google

„Denique ideo decretum mihi est a responsione abstinere, quod ipsum Specimen satis pro me respondeat; nemo enim est pacis et charitatis fraternae amans, qui illius virulentiam et amaritiem non improbet. Scriptum est totum non in causam sed in personam". *Ibid.*, p. 103.

XLII (blz. 127, aant. 2). Aan het slot van 't „vriendelijck accoort", zooals dit werd medegedeeld op de provinciale synode, 28 Aug. tot 2 Sept. 1644 te Zutphen gehouden, stond in de *Acta syn. Gelr.*, art. 29, nog het volgende te lezen:

„Ende voorts sullen parthijen ter wedersijden beloven, gelijck sij beloven mits desen, dat sij d'een den anderen ofte malcanderen met woorden, noch met boecken of met andere geschriften over dese bovenverhaelde geconcilieerde verschillen niet en sullen molesteren ofte het gepasseerde ophaelen directelijck of indirectelijck, door haer selfs of door andere op poene dat die eerst hier tegen sal doen, sal gehouden worden als een perturbateur van ruste, vrede ende eenicheyt deser stadt ende kercke. Ende hier mede sullen parthijen vereenicht zijn ende blijven ende als heeren, broeders ende vrienden met malcanderen leven, het broodt des Heeren breecken ende soo alles vergeten, vergeven ende in het vier van liefden begraeven sijn, het welck oock de gansche gemeente van de predickstoel sal bekent gemaeckt werden. Aldus gedaen ende besloten binnen s' Hertogen-bosch, 13. Aprilis 1644.

Gellius de Bouma, eccles. Zutphaniensis, conventus scriba.
Henricus Leo, eccles. Neomagensis.
Ernestus Mersmannus, eccles. Deijlensis.
Bertramus van Laer, eccles. Tilensis.
Daniel van Laeren, eccles. Arnhemiensis.
Theodorus Wijntgens, eccles. in Elburgh.
Everhardus H. Schuijl, eccles. Buscoducensis.
Isaacus Valckenaer, eccles. Buscod. et synedrii p. t. scriba.
Henricus Conradi, eccles. Buscoducensis.

Sijn excellentie van Bredenrode ende andere heeren van de Broederschap gesien hebbende het project vanden vrede bij de heeren gecommitteerden des e. hoves ende synodi van Gelderlandt hier voren gestelt ende bij haere eerw. geteeckent, verclaeren dat sij 't selven haer wel laeten gevallen ende aennemen.

Actum ut supra. Was onderteeckent: Bredenroode, H. Kuijsten ende andere.

Digitized by Google

Dit project wort aengenomen ende geteeckent prout jacet, behoudens datmen op den eersten art. sal verwachten, d'uytspraeck van den naesten synode, die de eerw. onderschreven broederen haer van nu aen onderwerpen. Actum 13. Aprilis 1644.

Franciscus de Wael, eccles. Buscoducensis et synedrii p. t. praeses.
Cornelius Lemannus ende andere tot 7. toe".

XLIII (blz. 128, aant. 2). De bovenbedoelde vraag, door Gorcums classis aan verschillende theologen van naam hier te lande voorgesteld, luidde aldus:

„Alsoo in het Pausdom confraterniteyten of broederschappen zijn die men onser Lieve-Vrouwen broederschappen pleegh te noemen, welckers litmaten, boven alle andere gemeyne Papisten, op een besondere wyse, en dat wel met eede, sich verplichten tot den dienst van de Maget Maria, tot missen te doen, tot bidden voor de verstorvene op gesette tyden, etc. volgens de regulen ende wetten in seker boecxken begreepen, met deese naam: Onser Vrouwen broederschap. — werd ghevraaght: of het den leedematen der Gereformeerde christelijkke kerkke, behoudens een goede conscientie, vry staat, sich nevens, en met de Papisten te begheeven in soodaanighe Broederschap, onder seeckere voorwaarden (als in 't accoordt tusschen de Gereformeerde en Papisten elders in 't licht gegeven, uytgedrukt staan) en dat met solemneelen eed-sweringe, waer mede sy sich verbinden deselve voorseyde Broederschap na haar weten en vermogen te sullen beschermen en bewaren?" Zie *Oordeel van verscheyde voornaemste leeraers ende professoren*, blz. 1.

XLIV (blz. 129, aant. 2). „Gehoort de lecture vande missive vande heeren gedeputeerden der ed. mo. heeren staten van Utrecht in date den VIII^en^ deser, waer by haer Ed. Mo. volgende aenschryvens vande ho. mo. heeren Staten Generael versoecken dat alhier ingetogen, opgehaelt ende gesupprimeert mogen worden d'exemplaren van seecker verhaell van 't gepasseerde aengaende de L. Vrouwen broederschap tot 's Hertogenbosch etc. Is goetgevonden ende verstaen dat d'heer Officier deser stadt alle d'exemplaren van het voors. boeckgen datelick sal ophalen ende intrecken, ende van gelijcken alle andere die sonder naem van autheur off drucker uijtgecomen syn, ofte hier nae uijtcomen sullen". *Not. Utr. vroeds*, 14 Juli 1645.

Digitized by Google

XLV (blz. 134, aant. 1). Van Voetius' Sermoen zagen, ten jare 1636, twee uitgaven het licht, beide in quarto. De eerste, waarvan de titel met roode en zwarte letters werd gedrukt, telt 58 bladzijden, hier en daar echter foutief genummerd. Ze is rijk voorzien van kantteekeningen, en heeft zoowel een praefatie als een epiloog. Dan volgt, in 28 pagina's, een „volmaeckte cataloge" der verschillende academies en illustre scholen (vgl. Voet., *Polit. eccles.*, tom. II, p. 746; tom. III, p. 319), die tal van bijzonderheden bevat, en waaromtrent Utrechts hoogleeraar in zijne narede schrijft: „Men sal my ten goeden houden, sóo ick ergens een illustre schole voor een academie, ofte een academie voor een schole mochte ghenaemt hebben: soo daer oock eenighe overgeslagen zijn, t'welck ick vreese dat in de illustre scholen niet dan al te veel gheschiet en is; te meer om dat geen autheuren of boecken de selve soo aenteeckenen, ende geenen tijdt en was om elders daer nae te vernemen." Als een staaltje van verregaande onnauwkeurigheid in de bewerking dier lijst kan o. a. dienen, dat Corn. Jansenius, professor te Leuven, hier voorkomt als „daer nae geworden bisschop van Gent." Aan het slot der predicatie vindt nog eene plaats Anna Maria van Schurmans lofdicht: *Op het sermoen ghedaen voor d'inleydinghe vande academie van Utrecht, door den eerweerdigen hooghgeleerden d. Gisbertum Voetium, professor in de h. theologie aldaer;* vier bladzijden groot; vgl. C. Burman, *Traj. erud.*, p. 354, en hierboven, blz. 136, aant. 2. De tweede uitgave, met titel enkel in zwarte letters, volgt eene andere spelling, terwijl de regels dichter op elkaar staan. Ze telt 50 bladzijden druks, en bevat slechts weinig kantteekeningen. Ook is de lijst der plaatsen, „daer men scholen heeft", veel minder uitgebreid en maar 8 pagina's groot.

De tweede druk van Voetius' „Sermoen", in 12°, zag anno 1655 te Amsterdam het licht, in menig opzicht nog slordiger gecorrigeerd dan de beide uitgaven van 1636. Een exemplaar daarvan bevindt zich ter boekerij van het provinciaal genootschap van K. en W. in Noord-Brabant, 4de ged., n°. 193; ook staat deze editie vermeld in Voetius' *Auctie-catal.*, pars II, theol. in duodec., n°. 227. Voor latere drukken, met min of meer gewijzigde titels, zie dr. Rogge, *Beschr. catal.*, st. II, afd. 1, blz. 46—47.

XLVI (blz. 140, aant. 2). „Multa quidem debemus" — zoo sprak, in zijne lijkrede, Aemilius — „primis artium conditoribus,

Digitized by Google

quorum sacra apud nos memoria est..... qui primi ad eruendas abditas rerum caussas quasi signum sustulere, et exemplo, ut sequeremur, praeivere. Verum non soli, opinor, propitias Musas habuere Graeci: utque post Herculem fortes, ita post Platonem sapientes extitisse, et post Homerum magnos vates, non minus acri thyrso percussos, memini. Nec dubium est, quin ipsi majores, siquis manium sensus est, multa in posteris probent, multa in suis damnent, et sententiam, nobis traditam, non minus libenter revocent, quam magnus Hippocrates suam de suturis capitis..... Deinde peripateticae familiae pater Aristoteles, sibi permisit discedere a praeceptore, cujus summa tum erat auctoritas, *amicum Platonem, sed magis amicam veritatem*, dictitans: cur nobis idem non liceat in omnes veteres?" (Aemil., *Orationes*, p. 112—113).

„Postremo" — in dier voege ging de hoogleeraar voort — „ingens spicilegium reliquum esse videbat noster Renerius: multa in spatiosis naturae latifundiis superesse, hactenus intacta, aut impervia: in quorum possessionem, tanquam in vacuum, non nisi magnis ingeniis venire liceat. In cujus novae expeditionis societatem, tanquam in equum Trojanum, una cum paucis aliis noster includi voluit, duce et auspice nobili viro Gallo, nostrae aetatis Archimede, Renato Cartesio. Cujus hortatu, non aliter quam blando poppysmate generosus solet equus, immane quantum ei flagrabat animus, quasi cum Homerico Ulysse maria omnia et terras circulaturus; cum Daedalo supremum aëra et coelos; cum Hercule ipsos inferos penetraturus; hoc est, in rerum naturam pervestigandam corpore et animo incubuit, magis secutus ducem suum sibi genium, quam veterum opiniones." (Aemil., *Orationes*, p. 114).

Het gedicht, nevens die „oratio funebris" zijnen overleden vriend door Aemilius toegewijd, draagt tot opschrift: „Ad manes Henrici Renerii, phil. prof. in acad. Ultraject., qui cum nobilisissimo viro Renato des Cartes, nostri seculi Atlante et Archimede unico, vixit conjunctissime, abdita naturae, et coeli extima penetrare, ab eodem edoctus." (Aemil., *Orationes*, p. 412). Vgl. Desc., *Oeuvres*, t. VIII (seconde partie), p. 203—204.

XLVII (blz. 146, aant. 1). De twistschriften, gewisseld tusschen Primirosius en Regius, hadden tot titel: *Jacobi Primirosii animadversiones adversus theses, quas pro circulatione sanguinis in academia Ultrajectina Regius disputandas proposuerat*, Lugd. Bat., 1640. — *Henrici Regii medicinae doctoris et professoris spongia qua eluuntur*

Digitized by Google

sordes animadversionum, quas Jacobus Primirosius, doctor medicus adversus theses pro circulatione sanguinis in academia Ultrajectina disputatas nuper edidit, Lugd., Bat., 1640. — *Jacobi Primirosii doctoris medici antidotum adversus Henrici Regii Ultrajectensis medicinae professoris venenatam spongiam, sive vindiciae animadversionum*, Lugd., Bat., 1644. — Beide laatste boekjes berusten ter Utrechtsche universiteitsbibliotheek.

XLVIII (blz. 146, aant. 2). Als toenmalig secretaris van den senaat notuleerde Voetius het volgende — tevens het eerste, wat in de „Acta et decreta academiae Ultrajectinae" staat opgeteekend:

„Die 16 Martii hora quarta pomeridiana in conclavi academico renuntiatus est rector Gisbertus Voetius, cui adjuncti adsessores d. Anton. Matthaeus, d. Guil. Stratenus, d. Antonius Aemilius. Ampliss. et nobiliss. dd. consules in eodem conventu d. Bernhardo Schotano una cum rectoratu professionem juris et matheseos deponenti et academiae ac collegis dd. professoribus valedicenti, quippe vocato ad primariam juris professionem in academia Leidensi, una cum professoribus gratias egerunt pro recte administrato munere rectoratus jam inde a 16 Martis anno 1636 usque in hunc diem, et pro opera fideliter academiae huic navata in utraque professione". *Acta acad. Ultraj.*, cod. I, fol. 39.

XLIX (blz. 149, aant. 1). Omtrent de theses, zoo vóór als na 24 November 1641 op Regius' dispuutcollege gedefendeerd, vermelden de senaatsnotulen het volgende: „Hic multa partim editis thesibus, partim in ipsarum disputationum concertatione, uti et in dictatis ac collegiis privatis asserta a medico, quae non tantum insulsa, absurda et a communi sensu sapientum abhorrentia, sed etiam facultatibus superioribus praejudicatura, aut periculum aliquod iis, imprimis etiam theologiae, creatura etiamque pacem ac incrementum novae academiae communiaque ac necessaria juventutis studia perturbatura videbantur. Qualia sunt inter alia: de quinque decantatis principiis, quantitate scil., quiete, motu, situ, figura; de partibus insensibilibus; de definitione substantiae corporeae, mentis humanae, accidentis; caloris, frigoris; de quantitatis efficacia; de homine Ente per accidens; eodemque conflato ex anima, mente et corpore; de sede animae, etiamque glandula pineali; de omnium rerum motu circulari; de mundo indefinito; de Christi persona, quae non magis sit unum per se quam homo;

Digitized by Google

de vino supranaturali, quod scil. miraculose productum erat in Cana Galileae; de bove vivo et mortuo ejusdemque differentia; de bove mortuo moto a daemone; de globulis aetheriis, deque crassa parte mundi, quae in variarum figurarum particulas distributa, a subtilioribus elementis circumrapitur in gyrum; de terra, quod sit planeta; quippe quae duplici motu circumgyretur diurno et annuo; constitutionem coeli secundum dogmata Ptolomaei et Tychonis adversari mechanicae, quae est verum et fere unicum physicae fundamentum; quod, quicquid movetur, a se ipso moveatur; etc.". *Acta acad. Ultraj.*, cod. I, fol. 48. Vgl. daarmede p. 18—19 van de *Narratio historica*, als bevattende een lateren, voor den druk gewijzigden, tekst.

L (blz. 151, aant. 2). De volledige titel van bedoelde disputatie is: *Diatribe theologica de jubileo, ad jubileum Urbani VIII. promulgatum hoc anno* 1641. *Quam favente D. O. M. sub praesidio d. Gisberti Voetii ss. theol. doct. ejusdemque facultatis in inclyta acad. Ultraject. professoris, et p. t. rectoris magnifici, ac in ecclesia ibidem pastoris vigilantissimi, publice ventilandam proponit, Lambertus vanden Waterlaet Gemerthanus. Ad diem* 18. *Decemb. horis locoque solitis.* Ultraj., ex officina Aegidii Roman, academ. typograph., 1641.

Eigenaardig mocht ongetwijfeld heeten de opdracht daarvan: „Spectabili viro, d. Henrico Gualteri Verheyden, celeberrimi conventus s. Agathae ord. Crucigerorum priori, ejusdemque ord. per tractum Mosanum ministro provinciali; reliquisque praedicti conventus incolis; hanc de Jubileo diatriben legendam et coram Domino in conscientia expendendam, debita et christiana charitate offert Lambertus vanden Waterlaet, respondens".

LI (blz. 151, aant. 4). „Erant autem corollaria hunc in modum de verbo ad verbum concepta:

Corollaria,

quae ad necessariam praemonitionem studiosorum theologiae, praehabito judicio et consensu facultatis theologicae, serio et scholastice ventilanda proponimus 18. et rursum 24. Decembr. horis, et loco solitis.

I. Assertio παραδοξολόγου Taurelli (quem atheum medicum vocabant theologi Heidelbergenses, in judicio suo de Vorstii tractatu, de Deo, perscripto ad deputatos synodi Hollandicae anno 1610.) in *Triumpho phi-*

Digitized by Google

losophiae, in praemissis axiom. D. 4. et D. 5. quam impudentia juvenili ex illo adoptare voluit popularis noster David Gorlaeus, tunc temporis in theologia, cui studere coeperat, aut cujus studio destinatus erat, vertiginem patiens et vacillans, in *Exercit. philosophicis*, exerc. 14, pag. 267, qua statuitur, *hominem ex anima et corpore compositum esse ens et unum per accidens, non vero per se;* incurrit in veritatem non tantum physicam (quam, physicis explicandam relinquimus) sed et metaphysicam, pneumatologicam, et theologicam. Monemus ergo studiosos nostros videant, ne non absurdo temere dato, multa alia sequantur, et error parvus in principio, fiat magnus in fine; absurda est et multis modis impingit.

II. Rotatio terrae diurna et annua (quam nostra aetate Keplerus, aliique nonnulli mathematici ex oblivionis tenebris eruerunt) veritati divinae sacris literis revelatae directe et evidenter repugnat; nec convenit cum rationibus luminis naturalis, quas sana sobriaque philosophia hactenus affatim suggessit, dubia quaedam, ut et conjecturae partim incertae partim absurdae, quae contra adferri solent, nullam solidam philosophiam, in qua mens veritatis avida acquiescat, fundare queunt. Hactenus ergo reverentia scripturae, et rationis ac luminis naturalis praejudicata quaedam, quietem terrae nobis relinquant; saltem a contrarii assertione avertant, moderatisque ingeniis suadeant ἐπέχειν ac docte ignorare.

III. Negativa philosophia de substantialibus rerum formis earumque propriis ac specificis facultatibus, seu qualitatibus activis, et consequenter specificis rerum et distinctis naturis (quam Taurellus, Gorlaeus, et Bassonis in scenam nostra hac aetate reducere conati) non satis cum physica Mosaica et sacra hactenus conciliari posse videtur. Consulant studiosi nostri Danaeum, Zanchium, commentatores in Genesin; etc., scholasticos ad Lombardum et Thomam. Deinde, quicquid sit de summa rei, quam philosophorum disquisitioni relinquimus, hoc unum saltem hypomnema studiosis nostris subjicimus: Achillaei istius argumenti, quo formas explodere conantur, consequentiam suspectam habeant; quae haec est: negatur essentia et existentia formarum, quia earum origo seu modus originis incertus est, aut explicari non potest, sic ut patroni formarum et sibi et aliis in eo satisfaciant. Hoc periculoso axio-

Digitized by Google

mate semel hausto, proclive erit vanitati, scepticismo, et petulantiae humani ingenii disputare, non dari animam rationalem, nec generationem et conceptionem hominis in utero matris, nec ventum, nec lumen, nec processionem divinarum personarum, nec assumptionem carnis, et unionem hypostaticam in Christo, nec peccatum originale, nec miracula, nec prophetias, nec illapsus Dei in mentem et voluntatem hominis, nec regenerationem hominis per gratiam Dei, nec energemata demonum intra corpus hominis, aut circa ejus mentem, etc., quod modus originis istorum, teste experientia, et scriptura de nonnullis (Psal. 139; Eccles. 1; Jo. 3; etc.) sic explicari nequeat, ut doctissimi non cogantur doctam ignorantiam profiteri, et mentes eorum quiescere si non evidentia veritatis inspectae, saltem altitudine veritatis occultae". *Acta acad. Ultraj.*, cod. I, fol. 52. Vgl. *Narr. hist.*, p. 28—30, 32—33; Voet., *Dispp. select.*, t. I, p. 869—870; *Diatr. theol. de Jubileo*, p. 33—35.

LII (blz. 152, aant. 1). Achter de drie, hierboven afgedrukte, corollaria, deed Voetius als „Appendix, ad disputandum proposita die 23. et 24. Decembris, hora nona 1641" nog volgen deze zeven „Epimetra respondentis pro philosophia theologiae ancillante":

1. Ambiguum admodum est dicere: mechanicam esse fundamentum physicae. Si quis explicet de physica mundi coelestis, putamus esse absurdum; sin vero intelligatur universum seu rerum naturam et opificium Dei mensurandum et exigendum esse ad opera artis humanae, aut ad libellum Archimedis et Vitruvii, putamus esse Pythagoricum et sine rationibus dictatum; ex solo, illo principio deductum: *αὐτὸς ἔφα*.

2. Periculose a Scholasticis plerisque disputatur, creaturam aliquam posse esse aeternam ab ante.

3. Non datur anima mundi Platonica sive quaecunque alia substantia incorporea viva et vivifica; nec coeli sunt animati.

4. Plures mundos, et Galilei mundum in Luna, ad petulantium ingeniorum lusus relegamus.

5. Mentem humanam Platonis, quae sit homo, et quae inhabitet *σῶμα* tanquam *σῆμα*, fere comparandam putamus cum duplici homine Paracelsi.

6. Universalis omnium hominum intellectus Averroïs, nec cum philosophia, nec cum Deo ipsius Aristotele, nec cum propheta ipsius Mahumedo, aut Mahumedistica religione convenit.

Digitized by Google

7. Si detur daemonum aut angelum animalia sive perfecta sive imperfecta producere, an illa ab aliis animalibus toto genere seu essentia distinguerentur tanquam supernaturalia. Negatur.

Zie *Acta acad. Ultraj.*, cod. I, fol. 54, en *Diatr. theol. de Jubileo*, p. 35—36. Ook achter Voetius' disputatie De creatione vonden de Epimetra eene plaats; hier echter nog gevolgd door eene „Praefatiuncula ad doctiss. expertiss. medicinae et philosophiae professores academicos, reliquosque in hac inclyta republ. Ultrajectina medicos et philosophos" en een opstel De rerum naturis et formis substantialibus. Zie Voet., *Dispp. select.*, t. I, p. 870—881. Vgl. daarmede p. 33—34 en p. 36—51 van de *Narratio historica.*

LIII (blz. 154, aant. 2). In Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 494—495, staat het navolgende: „Cursim hîc ponam argumentum illius responsionis, qualem ego ipsam faciendam putarem, si tuo in loco essem; et partim gallice, partim latine scribam, prout verba celerius occurrent, ne forte, si latine tantum scriberem, verba mea mutare negligeres, et stilus nimis incultus pro tuo non agnosceretur.

Henrici Regij etc. Responsio ad appendicem, vel notae in appendicem ac corollaria theologico-philosophica domini Gisb. Voetij, etc.

Ie voudrois, apres, commencer par vue honneste lettre à monsieur Voëtius, en laquelle ie dirois qu'ayant veu les tres-doctes, tres-excellentes et tres-subtiles theses qu'il a publiées touchant les Formes Substantielles et autres matieres appartenantes à la physique, et qu'il a particulierement adressées aux professeurs en medecine et en philosophie de cette vniuersité, au nombre desquels ie suis compris, i'ay esté extremement aise de ce qu'vn si grand homme a voulu traitter de ces matieres, comme ne doutant point qu'il n'auroit vsé de toutes les meilleures raisons qui se peuuent trouuer, pour prouuer les opinions qu'il deffend, en sorte qu'apres les siennes, il n'en faudroit plus attendre d'autres. Et mesme, que ie me suis réioüy de ce que, la pluspart des opinions qu'il a voulu deffendre en ces theses, estant directement contraires à celles que i'ay enseignées, il semble que ç'a esté particulierement à moy à qui il a adressé sa preface, et qu'il a voulu

Digitized by Google

par là me conuier à luy répondre, et ainsi m'inuiter, par vne honneste émulation, à rechercher d'autant plus curieusement la verité. Que ie m'estime bien glorieux de ce qu'il m'a voulu faire cet honneur. Que ie ne puis manquer de tirer de l'auantage de cette attaque, à cause que ce me sera mesme de la gloire, si ie suis vaincu par vn si fort aduersaire. Que ie luy en rens graces tres-affectueusement, et mets cela au nombre des obligations que ie luy ay, et que ie reconnois estre tres-grandes. *Hic fuse commemorarem quomodo me iuuerit in professione acquirenda, quomodo mihi patronus, mihi fautor, mihi adiutor semper fuerit, etc.*

In de „Responsio" van Regius stond — behalve het gelijkluidend opschrift — volgens de *Admir. meth*, praef., p. XLVI—XLIX, dienovereenkomstig, te lezen:

„Magnifice rector, visis doctissimis et subtilissimis tuis thetibus, quas nuper de formis substantialibus, aliisque rebus physicis ad ventilandum propositas, praeter alios, etiam medicinae et philosophiae in academia nostra professoribus, inter quos et ego aliquam partem facio, tibi dedicare placuit; maximo certe gaudio sum perfusus, tum quod vir tantus et stylum, et ingenium, et nos in tali materia exercere voluerit, cum nullus dubitem, quin rationibus, ad sententiam tuam defendendis quam validissimis sis usus, adeo ut post tuas si quis validiores exspectaret, merito ipsum frustra fore sit existimandum; tum etiam, quod, cum maxima earum pars e diametro pugnet cum dogmatis, quae ego antehac docere consuevi, tua praefatione potissimum me spectare, et ad respondendum invitare, atque ita ad honestam quandam veritatis curiosius inquirendae aemulationem incitare voluisse videaris. Et certe est, quod de hoc assultu summopere glorier; nam etiamsi in ipso certamine essem inferior, etiam vinci per tantum adversarium mihi gloriosum foret. Ingentes itaque propterea tibi ago gratias, addoque hoc cumulo maximorum beneficiorum, quo me antehac tibi obstrinxisti, dum in professione mea medica et provincia problematica obtinenda paratissimam operam mihi semper exhibuisti, atque in multis aliis patronus, fautor et amicus summus mihi perpetuo fuisti".

LIV (blz. 155, aant. 3). De door Gisbertus Voetius, Meinardus Schotanus, Carolus de Maets, Antonius Matthaeus, Cyprianus Regneri, G. Stratenus, Ant. Aemilius, J. Liraeus, Arn. Senguerdius en Daniel Berckringer onderteekende „Memorie", op Zater-

Digitized by Google

dag, 19 Februari 1641 — „nae versochte audientie" — door de hoogleeraren Dematius, Matthaeus en Liraeus aan de Utrechtsche magistraat overgeleverd, was van dezen inhoud:

„Ed. achtbare heeren, in dese uwe Ed. a. a. academie is over eenigen tijt herwaerts van een van onse collegen geleert ende gedefendeert geworden sekere soorte van philosophie, ten meesten deele omstootende de fundamenten vande philosophie, welcke in alle academien der gantscher werelt ontfangen ende geapprobeert is, ende oock by onwetende soude mogen misbruyckt werden tot nadeel vande theologie, ende andere faculteyten; daerom soo heeft een ander onser collegen achter sijne theses de Jubileo eenige corollaria gevoegt tegens sekere poincten der voors. philosophie tot waerschouwinge der studenten insonderheyt inde h. theologie studerende, sonder nochtans te noemen dengenen, welcke de poincten voors. geleert heeft, ende die in sijne thesibus gestelt hadde; maer met uytdruckinge van andere, welcke in haere boecken die poincten gedreven hebben. Hierop is gevolgt dat onse collega voorstaender van die vreemde philosophie een boeckxken heeft laten drucken, in welcke hy die corollaria met uytdruckinge vanden name des auteurs wederspreeckt, ende dat in sulcker voegen, dat hy diegene welcke de philosophie, van alle academien aengenomen, voorstaen ofte de sijne niet toe en staen, niet na behooren en handelt.

Ed. a. a. heeren, wanneer wy tot kennisse gekomen sijn van het boeck voors., soo hebben wy ons daerover seer ontstelt, als nae alle apparentie sullende strecken tot groot nadeel van onse academie, welcke swack ende teer ende in haren eersten opganck is: want door sulcken maniere van doen is te verwagten 1. dat de liefde ende eendracht onder de professores verbrooken sal worden; 2. dat verdeeltheden onder de studenten (gelijck men dan daervan alreede de beginselen siet) niet sonder veragtinge van professores sullen rijsen; sommige desen, sommige genen navolgende; 3. dat alsooder maer een waerheyt en is, vele die missen sullen, sommige door den schijn van nieuwicheyt wechgeruckt sijnde ende daerin blijvende steken, andere op quade fondamenten erger bouwende soo dat weynige tot perfectie van hare studien komen sullen; 4. dat onse academie by de nabuerige academien ende schoolen, ende voorts by alle onse provincien in veragtinge sal komen, soo dat den toeloop van studenten nae apparentie sal komen te verminderen.

Digitized by Google

Hierom sijn gesamentlicke [1]) professores deser academie (uytgenomen onsen collega, die 't boeck voors. geschreven heeft) geraden geworden, haeren commer uw Ed. a. a. te kennen te geven, ende uw Ed. a. a. te versoecken dit quaet te willen stuyten, ende het ongeval dat de academie dreygt, af te keeren. Wy hebben met malcanderen dit alles serieuslijcken overleggende raetsaem geacht om onse sucht tot de academie, dienvolgens tot het landt ende kercke te bewijsen, oock de middelen die ons dienstich duncken tot afweeringe van 't gedreygde quaet uw Ed. a. a. voor te stellen.

Ons dunckt (onder verbeteringe) dat uw Ed. a. a. gantsch wel souden doen de handt te leggen op de exemplaren die in de stadt noch sijn; want of wel schoon vele daervan gesegt werden versonden te wesen, ende vele vercocht sijn, soo sullen nochtans uw Ed. a. a. sulckx doende, betoonen sulck een boecken schrijven niet toe te staen, ende alle scheuringen vyant te sijn.

Ten anderen: soo dunckt ons te behooren dat uw Ed. a. a. gelieven te ordonneren, dat de professores van uwe Ed. a. a. academie niet en leeren ofte drijven dingen welcke strijden tegen de fondamenten vande faculteyten ende wetenschappen, welcke in alle gereformeerde academien geleert worden, ende met name der philosophie, welcke in alle academien aengenomen is.

Ten derden: dat uw Ed. a. a. gelieve den professoren te ordineren, wanneer dat sy souden mogen komen yet te leeren ofte te disputeren 't welck verdacht soude sijn te strijden tegen de fundamenten vande faculteyten ende de philosophie (want in dingen van minder gewichte dient eenige vrijheyt gelaten te werden) dat sy vermaent sijnde gehouden sullen wesen rekenschap te geven aenden senatum academicum ende aende faculteyt welcke sulckx meest raeckt, ende haer den oordeele derselve te onderwerpen: want uyt den sprinckel, wanneer die niet tijdtelick geblusschdt werde, ontstaet lichtelick een groot vyer.

Ten vierden: dat dewijle onsen collega voorstaender vande vreemde philosophie tot sijn desseyn niet weynich misbruycken kan ende veeltijts misbruyckt seeckere philosophische lessen in de problemata hem sijnde om seeckere redenen bij uw Ed. a. a. vergunt, dat daerin sulckx mochte gedisponeert werden, datmen de ge-

---

[1]) Het woord: gesamentlicke is blijkbaar door eene andere hand hier later ingevoegd.

Digitized by Google

ele saecke te beter buyten peryckel konde stellen. Ende alsoo t uytgegevene boeck wel sal dienen beantwoort te werden, soo dden wy uwe Ed. a. a. te willen letten op wat forme ende wijse t selve sal mogen gedaen werden.

Ed. a. a. heeren, dit weynige hebben wy goetgevonden uw l. a. a. te vertoonen, ootmoedich versoeckende onsen arbeyt in't ede op te nemen, ende ten besten te duyden; want wy betuyen dat sulckx herkomt niet uyt eenige nijt ofte wangunste, maer yt sucht tot den welstant van uwe Ed. a. a. academie, ende nijtinge van ons gemoet". *Acta acad. Ultraj.*, cod. I, fol. 56—58. gl. *Narr. hist.*, p. 54—62.

LV (blz. 159, aant. 1). „Die 24 Februarii. Relatum est in conentu a dominis delegatis, ad dd. coss. aliosque delegatos senores se vocatos fuisse; ibique nomine senatus urbis indicatum, nem et modum huic philosophandi rationi d. Regii imponendum sse. Praeterea haec tria dd. professoribus deliberanda proponi . An necesse esset ut lectioni problematicae d. Regii nunc abogandae, alia medica substituatur. 2. Quomodo putent medicinam heoreticam in academia docendam, et intra quos terminos d. Regii lectiones et disputationes continendas. 3. An non posset verba quaedam in tertio membro decreti academici de nova philosophia d. Regii, paululum emolliri, re tamen eadem manente. Conclusum est per eosdem dd. delegatos dd. coss. et senatoribus nomine conventus respondendum, ad

1. Satis prospectum fore necessitati studiosorum medecinae, quaternis lectionibus d. Regii in medicina theoretica habendis hora nona matutina; quibus tempore aestivo accedat una botanica, et forte altera, pro re nata. Quod si d. Regius nimium se gravari sentiat, liberum illi sit matutinam in medicina theoretica, iis diebus, quibus explicat botanicen, aut subinde, aut perpetuo intermittere.

Ad 2. Medicinam eam et quidem solam publicis lectionibus ac disputationibus d. Regii explicandam, ac defendendam esse, quae in omnibus academiis doceri, et ab omnibus recipi atque exerceri solet.

Ad 3. Pati se quidem, ut verborum quorundam permutatio fiat; hac tamen conditione, ne dd. professoribus hoc fraudi sit, quasi a sententia sua, quae simpliciter atque aperte hanc philosophandi rationem condemnat, resilirent. Se enim in hoc suo judicio perstare, et paratos esse ejusdem apud ampliss. senatum gravissimas

Digitized by Google

rationes reddere, quotiescunque ei visum fuerit, illas post
Acta acad. Ultraj., cod. I, fol. 39.

LVI (blz. 159 aant. 3). Het „Judicium" van den senat
Utrechtsche hoogeschool, bovengemeld, luidde in de Lat
vertaling aldus:

„Judicium senatus academici inclutae academiae Ultraje
de libello non ita pridem Ultrajecti edito, titulo *Responsio*
Notarum in appendicem ad corollaria theologico-philosophica, in
academia disputata, die 18. *Decembr. an.* 1641.

Professores academiae Ultrajectinae, cum non sine gravi
vidissent libellum in lucem editum, mense Febr. 1642, hoc
scripto titulo: Responsio seu notae ad corollaria th
logico-philosophica, etc., eumque ad singulare ejus
academiae detrimentum et ignominiam, excitandasque in alio
animis sinistras suspiciones spectare animadverterent; visum
fuit, omnes et singulos certiores facere:

Primo, displicere sibi eum agendi modum, quo collega
in alium libros ant libellos publice edat, praesertim expresso
mine; idque ob theses, aut corollaria, de rebus in academia c
troversis, nullius nomine edito, disputata.

Deinde, se improbare eam propugnandi pro nova et
sumpta philosophia rationem, quae in praedicto libello freque
tur; utpote cum verborum insolentia conjunctam, in eorum
probrium, qui hîc et alibi contrariam et vulgarem, omnibusq
in academiis receptam philosophiam, ut veriorem profiten
Veluti, cum auctor praedicti libelli dicit:

pag. 6. *Jam diu enim pernovi, magnos meorum auditorum*
sus, quos brevissimo temporis spatio apud me faciunt, quosdam
habere. Pag. 7. *Termini, quibus alii ad nodos solvendos uti*
nunquam ingeniis paulo perspicacioribus plene satisfaciunt, sed
tenebris et nebulis animos eorum replent. Ibidem. *Verus sensus*
melius et promptius ex me percipitur, quam vulgo ex aliis;
ipsa experientia, quam multi meorum discipulorum, in publicis
tationibus cum honore jam saepius exhibuerunt, postquam tantum
cos aliquot menses mea institutione fuissent usi. Nullus autem
quin quilibet mortalium, cui tantum est sanum sinciput, hic nihil
quam culpandum, sed omnia laudanda censeat. Pag. 9. *Miser*
entia (*scilicet formas substantiales, et qualitates reales*) *nullius*
usus esse perspeximus, nisi forte ad excoecanda studiosorum

Digitized by Google

is in locum doctae illius ignorantiae, quam tantopere commendas, am quandam aliam ignorantiam obtrudendam. Pag. 15. *Contra ex opinione formas substantiales statuente, facillimus est pro- in sententiam eorum, qui animam dicunt corpoream et mortalem.* 20. *Quaeri posset, an non illa philosophandi ratio potius cho- aliquo digna sit censenda, quae ad unum principium activum formam substantialem omnia revocare solet.* Pag. 25. *Atque patet, non illos qui formas substantiales negant, sed potius eos, illas astruunt, eo tandem per solidas consequentias adigi posse, ant aut athei, aut bestiae.* Pag. 39. *Propterea quod causae ab hactenus etiam in minimis propositae, sint ut plurimum quam me jejunae, et a vero alienae, nec animo veritatis cupido satis- nt.*

ertio, se rejicere novam istam philosophiam; primo, quia i philosophiae, quam academiae toto orbe terrarum hactenus no consilio docuere, adversatur, ejusque fundamenta subver- deinde, quia juventutem a vetere et sana philosophia aver- impeditque quo minus ad culmen eruditionis provehatur: eo istius praesumptae philosophiae adminiculo, technologemata uctorum libris, professorumque lectionibus et disputationibus ta, percipere nequit; postremo, quod ex eadem variae falsae bsurdae opiniones partim consequantur, partim ab improvida ntute deduci possint, pugnantes cum caeteris disciplinis et ltatibus, atque imprimis cum orthodoxa theologia.

ensere igitur ac statuere, omnes philosophiam in hac acade- docentes, in posterum a tali instituto atque incepto abstinere re, contentos modica libertate dissentiendi in singularibus nullis opinionibus, ad aliarum celebrium academiarum exem- n hic usitata; ita, ut veteris et receptae philosophiae funda- ta non labefactent, et in eo etiam atque etiam laborent, ut lemiae tranquillitas in omnibus sarta tecta conservetur. Ultra- i, die 17 Martii 1642". *Narr. hist.*, p. 65—67. Vgl. Desc., *vres*, t. III, p. 551—553; t. VII, p. 590—593.

LVII (blz. 178, aant. 1). Ten blijke dat Voetius, indien al n „auteur", dan toch ongetwijfeld „fauteur" en „cooperateur" cht heeten van Schooks *Admiranda methodus*, kunnen, behalve hierboven, blz. 175—178 van den tekst, aangevoerde corres- ndentie, ook de volgende twee brieven dienen (zie Maresius, *ima patientia*, p, 413, 420—421).

Digitized by Google

Den 25sten November 1642 berichtte Voetius den Gr hoogleeraar: „Sudat libellus tuus sub praelo, tanto magi coarctetur undique nobiscum, nesciens quid responsurus si grapho socias chartas poscenti, quas a corpore suo divulsa ningam avolasse conqueritur. Utinam, utinam nunquam ti restituisset d. Waterlaet..... Particulares opiniones Carte tilare alterius est operis et instituti. Tu modo remitte nob verba, nec promissa, sed excerpta illa et chartas quas tecum abstulisti. Lacuna si quae sit in generali sciographia hujus me nos dabimus operam ut hic suppleamus, nisi tu jam suppl Et haec abunde sufficient hac vice. Particulares disputatione curamus". En dan dit schrijven:

„Eruditissime vir, amice integerime. Ad finem nunc properat lus noster de Confraternitatibus Marianis: quo absoluto confe typothetes ad pagellas libelli tui, quas nuper submisisti. Velimus ornari mantisa aliqua nostrae academiae, quae contineat retors seu rejectionem calumniarum, ut et historiolam. Sed quia nom e nostro numero censent ineptum et improbum hominem ex nu academiae ipsum oppugnantis celebritatem aliquam venatu consultissimum nobis visum, ut sub forma testimonii seu decla nis a te postulatae, quam negare non possumus, veritati et ca consulatur. Hoc ergo votum et consilium nostrum, ut tu pro motu scriptis ad d. magnificum rectorem Ant. Mathaeum lit ab illo et per illum a professoribus petas testimonium et hi riam. Non est autem quod significes te ea cum libello tuo s turum. Ipsi conjiciant quantum voluerint. Quia festinatione o est, rogo et obtestor ut quam primum literas huc expedias. E cerpta illa seu potius quaesita ad excerpta ex Cartesio omnia forma ita literis tuis, aut scedae peculiari literis inclusae exhibe erunt, uti ego descripsi. Poterit hic vice amanuensis fungi nos Noortdickius ne tu nimium graveris. Thersites noster Bate libello nuper edito ex Cartesii testimonio me ἐχαρακτήρισε h absurdius quam Pontificii Calvinum ex Bolseci. (Vgl. hierbov blz. 67, aant. 1). Hinc major necessitas testimonii academiae nostr Deliberamus etiam an non ab amplissimo senatu nostro testimoni aliquod necessarium. Plura non addo; sed literas ad nostr magnificum dn. Mathaeum quam primum exspecto. Vide qu ut fideliter et per fidelem tabellarium eas cures, eisque cito c cito inscribas. Vale et salve in Domino. 8 Februar. 1643. Pes calamo, stans pede in uno, et fere in tenebris. Tuus Gisbertus Voet

Digitized by Google

Vgl. daarbij deze uitdrukkelijke verklaring: „Op dat ick nu niet by brenge sijne (t. w. Voetius') eygene brieven, by hem nae gedaene collatie (alhoewel sijne vrienden van te voren sich niet en schaemden deselve te verlochenen) erkent, specialick de missive van den 4. Junij 1642, van den 25. Novemb. 1642, ende van den 8. Febr. 1643"; — welke verklaring wordt aangetroffen op blz. 12 van het pamflet, getiteld: *Redenen bygebracht voor Martino Schoockio professore in de academie van stadt Groningen ende Ommelanden, waerom hy be houden sijne goede naem ende faem, niet en kan voldoende sententie, by den e. gerechte der stadt Utrecht den* 30. *Maij* 1649. *tusschen hem als gearresteerde ter eenre zijde, en Gisbertum Voetium als arrestant, midtsgaders Carolum Dematium gevoeghde, beyde professoren der h. theologie in de academie tot Utrecht ter andere zijde, gepronuncieert; opgedragen aen het oordeel van alle menschen, van wat staet ende conditie deselve mogen zijn.* Gron. 1649. Dit boekje berust in de bibliotheek van Thysius te Leiden. Zie ook *Pedis et pediculi dial.*, p. 18.

LVIII (blz. 188, aant. 5). Met betrekking tot de „Confraternitas Mariana" van Voetius, schreef Descartes aan Samuel Desmarets in het voorjaar van 1643 het volgende:

„La lettre que vous m'auez fait la faueur de m'écrire, m'eût mis en doute que vous seriez peut-estre allé à Groningue; mais cela m'a fait differer iusques à ce iour, que i'ay veu mons. H(oolck), qui m'a dit qu'il ne doutoit point que vous ne fussiez encore à B(ois-le-Duc) iusques en May. Ainsi vous receurez, s'il vous plaist, la copie des trois premieres feüilles de ce qui s'imprime contre vous (c.à.d. le *Confr. Mariana* de Voetius); car, puis que vous ne les auiez point encore veües, il y a vn mois, ie iuge que vous ne les auez pas veües depuis. On m'a mandé qu'il est impossible d'en tirer aucune copie du libraire, et mesme l'on m'a redemandé auec tant d'instance l'imprimé de ces trois feüilles, que i'ay gardé icy quelques semaines entre mes mains, qu'il me l'a fallu renuoyer, et il ne m'en est resté que cette copie, laquelle ie vous prie de ne point faire voir à d'autres, à cause que ie ne voudrois pas qu'on en reconnust l'écriture, ny qu'on sceust d' où elle m'est venuë; et ie vous puis dire, en verité, que ie ne le sçay pas moy-mesme. Si vous auez dessein d'y répondre, il est bon que vous voyez dès à present le biais qu'on a pris à vous attaquer. Ces trois feüilles estoient *in octauo*, et sont venuës de ie ne sçay

Digitized by Google

où; mais depuis on a retiré soigneusement tous les exemplaires, et on l'imprime maintenant *in duodecimo* chez vn autre libraire que celuy de l'uniuersité, où s'imprime aussi la liure contre moy (c.à.d. l'*Admir. meth.* ou *Philos. Cartesiana* de Schoock), sans que ie sçache la cause de ce chaugement, sinon que ie coniecture de là que messieurs de la Ville ne veulent pas authoriser cette impression. I'ay appris que ce liure contre vous contiendra enuiron vingt feüilles, ce que i'admirerois, si je pensois que l'autheur n'y voulust mettre que de bonnes choses; mais sçachant combien il est abondant en ce genre d'écrire, ie ne m'en estonne aucunement. Ie ne puis encore assurer ce que ie feray, à cause que ie ne veux rien determiner, que ie n'aye veu la conclusion du liure contre moy, et on m'assure qu'il ne s'acheuera point, que celuy qui est contra vous ne soit publié. Mais à cause que ie croy qu'ils se suiuront l'vn l'autre de fort près, mon opinion est que i'employeray deux ou trois pages en ma réponse, pour dire mon auis de vostre different, puis que vous ne l'auez pas desagreable; et ce qui m'y oblige le plus, est que ce que i'écriray sera publié en Latin et en Flamand, car ie croy qu'il est à propos que le peuple soit desabusé de la trop bonne opinion qu'il a de cet homme". Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 605—607. Vgl. daarmede, p. 617, en van t. VIII (sec. partie), p. 323—324. Zie ook Maresius, *Ultima pat.*, p. 399—401.

LIX (blz. 189, aant. 3). Hoe toentertijd de geletterde wereld dacht over het epistel, door den Franschen wijsgeer gericht aan Utrechts primarius theologiae professor, daarvan leveren de navolgende brieven eene merkwaardige proeve. Met Frederik Hendrik naar het leger te velde vertrokken, schreef Constantijn Huygens uit Buren, den 6den Juni 1643, aan Descartes:

I'ay veu, tout du long des chemins que nous auons faict iusques icy, la bonne iustice que vous rendez a Voetius et a son ayde de camp (c.à.d. Schoock). Ainsi fault il bien appeler vostre escrit; car ils ont doublement merité le fouet que vous leur donnez. Quelqu'vn des plus sensés d'entre messieurs les Estats d'Vtrecht, qui est ici, m'en iugea de mesme hier, et que cest homme (ce tout ses paroles) commence a püer en leur ville, n'y ayant plus que des femmelettes et quelques imbecilles qui en fassent cas. Cependant ie m'asseure qu'il remuera toute pierre, pour se reuancher de ce que vous luy faictes souffrir d'vne main si vigou-

Digitized by Google

reuse, qui, a tout prendre, ne s'est employée qu'aueq ce qu'il fault de ressentiment, en vne tres iuste defence contre la plus noire calomnie dont vn gentilhomme chrestien (c.à.d. Descartes) puisse estre entaché. Vous disputez sagement contre l'impertinence des predicateurs, descrians sans retenue les pechés du peuple ou du magistrat en chaire. Mais cela en alarmera beaucoup d'autres aueq Voetius contre vous. Vn homme estourdi me fit vn iour vne plaisante comparaison, disant que les theologiens estoyent semblables aux porceaux, qui, quand on en tire vn par la queue, tous crient. Cela vous arriuera de la part de gens de mesme farine; mais les discrets vous sauront gré, ou de les auoir confirmés en leur opinion, ou de les auoir obligés d'vne leçon d'importance. Quoy qui aduienne, monsieur, soit icy la fin de ces ordures, et ne prodiguez plus vos bonnes heures a respondre aux mauuais en leur folie. Vous auez, comme vous dites, employé tout ce qui est en vostre pouuoir pour tirer raison de leurs accusations, et la posterité le sçaura. C'est la satisfaction pleniere que vous vous debuiez. Si pergunt latrare, reiettez tout auec douceur et modestie, et vous offrez a tout honneste homme a l'esclaircir de ce qu'il ne peut auouer ou comprendre en vostre philosophie". Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 677—678.

Een andere brief werd den Franschen wijsgeer, 9 Juni 1643, toegezonden door Andreas Colvius, predikant bij de Waalsche gemeente te Dordt (zie *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 389, aant. 4). Ruim zes weken vroeger had Descartes dezen uit Endegeest geschreven, naar aanleiding van enkele „nouuelles planetes autour de Iupiter"; bij welke gelegenheid hij Colvius als terloops meldde: „I'estois en la description du ciel et particulierement des planetes, lors que vostre lettre m'a esté renduë; mais estant sur le point de deloger d'icy pour aller demeurer aupres d'Alcmaer op de hoef, ou i'ay loué vne maison, et ayant entre les mains vn mauuais liure de philosophia cartesiana, que vous aurez peut estre vû et dont on dit que mons. Voetius est l'autheur, i'ay quitté le ciel pour quelques iours, et ay brouillé vn peu de papier pour tascher a me defendre des iniures qu'on me fait en terre; et ie m'assure que tous ceux qui ont de l'honneur et de la conscience trouueront ma cause si iuste que ie ne craindray pas de la soumettre a vostre iugement, bien que i'aye affaire a vn homme de vostre profession" (Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 646—647). Op dit schrijven nu antwoordde Colvius:

Digitized by Google

„Accepi apologeticum scriptum tuum (sc. *Epist. ad celeb. virum Voetium*); legi illud, et dolui. Quid enim aliud potui in acerrimo certamine amicorum meorum? Quorum vnum semper propter eminentem cognitionem in philosophicis, alterum propter theologica aestimaui. Hactenus vos fuistis antistites Dei et naturae, qui optima et facillima via nos ad summum ens illiusque proprietates ducere debent genus humanum. Quam vero horrendum, vtrumque atheismi crimine accusari, idque ab ijs qui atheismum maxime detestantur! Ille te atheum speculatiuum (quales nullos reuera esse ipse affirmat), probare conatur, sed sine ratione et charitate, qnae saltem non cogitat malum, nec est suspicax; tu illum conaris probare atheum practicum (horresco referens), hominem futilem, perfidum, mendacissimum et diabolicum. Si talis, quomodo iam cathedram aut suggestum ascendere audebit? Quomodo magistratus eum tolerare amplius poterit? Quomodo ex ipsius ore populus et studiosa iuuentus sacra haurire poterit? Ad quid haec scripta prosunt, nisi vt omnis eruditio omnibus risui exponatur, et doctos quam maxime insanire omnes reuera iudicent, qui nihil sapiunt in propria causa? Vereor ne, in respondendo, leges charitatis d. Voetio praescriptas obseruaueris; non enim solum neminem primo laedere, nec factis, nec verbis, nec scriptis, debemus, sed nec reddere malum pro malo ad explendam vindictam; et quaecumque a malevolo animo procedunt, plus quam alium laedere solent: quae a voluntate procedunt, vt vere ais, reuera nostra sunt. Quanto praestaret auctorem vtrumque certare pro gloria Dei, ostendendo nobis eius potentiam, sapientiam et bonitatem ex libro naturae, et veritatem, iustitiam et misericordiam ex libro S. Scripturae! Cur autem tantum vitia, infirmitates, in oculos et mentem vestram incurrunt, et virtutes egregiasque dotes non videtis, aut videre non vultis? Cur ille in te non videt subtile et vere mathematicum ingenium, in scribendo modestiam sine alicuius offensione, promissa maxima, quae elicere aut saltem patienter nobiscum expectare debuit? Cur tu non laudas in eo diligentiam indefessam, multijugam cognitionem linguarum et rerum, vitae modestiam, quae infensissimi hostes eius in eo fatentur? Charitas cooperit multitudinem peccatorum; sine ea sumus aquilae et serpentes in aliorum vitijs intuendis; et tamen sine charitate nihil sumus. Quaeso, vir summe, da mundo quae tamdiu promisisti, et omitte rixas illas tetricas, quae ingenia praeclarissima inficere solent, et sunt remorae bonae mentis. Vides quam

Digitized by Google

haec procedant ab animo vacuo ab omni maleuolentia, vt me arctiori affectu constringas. Vale". Desc., *Oeuvres*, t. III, p. 680—682.

Vgl. daarmede Descartes' rescriptie aan Colvius, uit Egmond op den Hoef, 5 Juli 1643: „Non ita mihi complaceo vt nihil a me fieri existimem, quod merito possit reprehendi; et tanta teneor cupiditate errores meos cognoscendi, vt etiam iniuste reprehendentes, quibus non est animus malus, mihi soleant esse pergrati. Et sane dubitare non debes quin litterae, quas a te accepi, summopere me tibi deuinciant: etsi enim in illis quaedam mea reprehendas, in quibus non mihi videor valde peccasse, ac me componas cum homine a quo quammaxime differre velim, quia tamen ab animo peramico simulque ingenuo et pio profectas esse animaduerto, non modo illas libenter legi, sed etiam reprehensionibus tuis assensus sum. Dolendum est quod non omnes homines commodis publicis inseruiant, et aliqui sibi mutuo nocere conentur; at iustam defensionem meae famae suscipere cogebar, et vni forsan nocere vt pluribus prodessem. Transgressus sum leges charitatis; at credidi me ad eas erga illum non magis teneri, quam erga ethnicum et publicanum, quia audiebam ipsum nec fratrum suorum nec etiam magistratuum precibus flecti potuisse. Non celebraui eius egregias dotes, vel non vidi; nam indefessos labores, memoriam et qualemcumque doctrinam, tanquam instrumenta vitiorum, timenda in eo esse putaui, non laudanda; vitae vero probitatem et modestiam prorsus non vidi. Petis etiam: cui bono? Ego bonum pacis quaesiui; nimis enim multi aduersarij quotidie in me insurgerent, si nullas vnquam iniurias propulsarem. Non dico quid de eo iam fiet, neque enim scio. Sed eius domini super hac re videntur velle deliberare, vt ex celebri eorum programmate (zie hierboven, blz. 191, aant. 2) forte notasti. Quid vero ad illud respondeam, in chartis hîc adiunctis (zie hierboven, blz. 192, aant. 3), si placet, leges, et scies eo pluris me facere virtutes tuas, quo aliorum vitia magis auersor. Vale". Desc., *Oeuvres*, t. IV, p. 7—8.

Méér echter in den geest des Dordtschen predikers zelven luidde ongetwijfeld de brief, dien prinses Elisabeth van de Paltz, ruim veertien dagen vroeger, dezen had doen toekomen, eveneens naar aanleiding van Descartes' „Epistola ad Voetium":

„Monsieur Colvius, Vous m'enseignez encore mieux par exemple que par precepte le (sic) maxime de la generosité, duquel vous faite(s) mention en vostre lettre du 9me de Juin, en aioustant au bien-

Digitized by Google

fait d'une conversation sy profitable qu'est la vostre, celuy de vos escrits, desquels le sieur Votius a fort bien expliqué mon sens, en vous assurant qu'ils me seroint agreables, et principallement vostre opinion touchant le dernier livre du sieur Descartes, où vous faites paroistre (la vertu qui de toute les aultres est plus recomendable a ceux de vostre profession) le desir d'introduire la paix et une charité mutuelle entre les doctes. Certainement la guere (sic) des princes n'est pas plus nuisible an repos du genre humain, que la passion de ces messieurs contre la persone de ceux qui oposent leur dogmes, l'est à son instruction. Pourquoy il ceroit tres utille qu'il y en avoit plusieurs de vostre humeur, pour estouffer ces contestes personelles, avant qu'elles vienent en lumiere". Desc., *Oeuvres*, t. VIII (sec. partie), p. 197.

LX (blz. 193, aant. 4). In een boekdeel, gevuld met verschillende schrifturen, toebehoorende aan de Remonstrantsche gemeente te Amsterdam en aanwezig op de universiteitsbibliotheek aldaar (n°. 158 van den catalogus der HSS.), wordt, p. 101, gevonden: eene „Copia testimonii a d°. Voetio clar. d°. Schoockio praescripti", die vrij wel accoord gaat met het gedrukte „Testimonium a Voetio per Waterlaet a Schoockio petitum", opgenomen aan het slot der *Redenen bygebracht voor Martino Schoockio*, blz. 62—64. Ook staat daar ter plaatse afgedrukt het „Testimonium a Schoockio missum", terwijl het verschil tusschen den inhoud van beide getuigschriften door cursieve letters is aangegeven. Om nu bedoelde afwijkingen zoo nauwkeurig mogelijk te doen kennen, volgt hier op dezelfde wijze èn het te Utrecht geconcipieerde èn het uit Groningen overgezonden testimonium.

Testimonium a Voetio per Waterlaet a Schoockio petitum.

„Testor ego M. Schoockius philosophiae in academia Groeningae professor me ad bonum et praemonitionem academicae juventutis, *motu proprio et sponte mea* consilium cepisse methodum jactatae novae philosophiae et placita quaedam Ren. des Cartes,

Testimonium a Schoockio missum.

„Ego Martinus Schoockius l.a.m. logicae et physicae professor ordinarius in academia Groningo-Omlandica, ex animi sententia et coram Deo testor, me ad commodum publicum praemonitionemque academicae pubis (quae ex lege speciali academiae in qua doceo, phi-

Digitized by Google

data occasione et subinde detegendi et refutandi, et specimen aliquod primum dedisse in disputationibus contra scepticos de formis substantialibus, etc. insuper lectis ejusdem Ren. des Cartes meditationibus, quas vocat primae philosophiae, imprimis virulenta illa et calumniosa epistola ad Dinetum, qua inclyta academia Ultrajectina, imprimis rector ejus p. t. d. Gysbertus Voetius indignis modis traducitur et per ipsius latus omnes academiae totius orbis, cum suis patronis ac curatoribus haud obscure petuntur, magis ac magis impulsum fuisse ad libellum, cum titulo Methodus philosophiae Ren. des Cartes pro defensione communis et ubivis receptae philosophandi methodi, proque bona causa et existimatione omnium eruditorum, qui in informanda juventute academica laborant, conscribendum, meque illum partim Ultrajecti ferijs canicularibus anno 1642, *partim Groningae absolvisse, et quidem solum, ita ut nec d. Voetius, nec quisquam alius ejus auctor sive in totum sive ex parte fuerit, aut quod ad materiam, aut quod ad dispositionem, aut quod ad stilum;* paratum denique esse solum me, prout jure omni me ad id teneri fateor, ad dicti mei libelli justam et legitimam quamcunque defensionem; non diffiteor tamen ad scriptionem praefationis, quae factorum et personalium quorundam

losophiae Peripateticae initianda est) motu spontaneo, impetum cepisse pro re nata methodum jactabundae ac novae philosophiae, nec non periculosa quaedam dogmata Renati des Cartes detegendi ac confutandi, primumque specimen quod dedisse in disputationibus publicis contra scepticos, de formis substantialibus, et de somnio; insuper lectis ejusdem Renati des Cartes cum suis patronis et occultis adiutoribus, quas vocat primae philosophiae, imprimis virulentissima illa et mendacissima epistola ad Dinetum; qua inclyta academia Ultrajectina, mater benefica et promotrix juvenilium nostrorum conatuum munifica, imprimis rector illius pro tempore d. Gisbertus Voetius, et per ejus latus omnes, qui in orbe Europaeo receptam philosophiam profitentur, indignis modis traducuntur, magis ac magis impulsum ad methodum philosophiae Renati des Cartes pro patrocinio communis et ubivis usitatae philosophandi methodi, proque bona caussa ac omnium eruditorum existimatione, eorum maxime, qui institutioni academicae juventutis vacant, exarandam: *meque solum* illam *contexuisse: ita ut* nec d. Voetius nec quisquam alius Methodi auctor haberi possit; *paratum adhoc me solum* (*quemadmodum fateor me per conscientiam ad hoc constringi*) ad dictae methodi *quocunque loco et tempore justam legitimamque defensionem.*

Digitized by Google

apologiam continet, me non nulla quorum hic Groningae degens conscius esse non poteram partim ex aliis amicis Ultrajecti, partim ex d⁰. Voetio quaesivisse et didicisse.

Denique testor me dm. Lambertum van de Waterlaet philosophiae et theologiae in academia Ultrajectina studiosum, *ad curam editionis praedicti libelli et correctionis ad praelum induxisse et coram et per literas postquam ipse in antecessum cum typographo egissem, inque eum finem scedas Ultrajecti scriptas me illi coram tradidisse, reliquas Groninga misisse, eundemque dm. Lambertum van de Waterlaet eam provinciam libenter et animo benevolo in se suscepisse* prout me frequentibus literis de operarum typographicarum successu et progressu, et tandem de operis absolutione certiorem fecit. Protestor itaque *mera esse mendacia* quibus Ren. des Cartes in nupero illo scripto cui titulus: Epistola ad etc. d⁰. Voetio libellum hunc meum supponit, ut inde occasionem captet omne virus quasi lege talionis in eum evomendi".

Het Amsterdamsche afschrift van Voetius' concept-testimonium, aan Schoock gezonden, heeft nog dit toevoegsel, gewaarmerkt door den Groninger hoogleeraar, Matthias Pasor, p. t. actuarius van den senaat:

Non diffiteor tamen ad scriptionem Praefationis (quae factorum et personalium quorundam apologiam complectitur) me nonnulla quorum Groningae vivens, vix conscius esse poteram, ex amicis quaesivisse et didicisse. Amplius testor Paralipomena praefationi dictae Methodi subjecta alterius authoris esse, qui, ut puto, quando necessum erit, nomen suum ignorari non patietur. *Denique me Lamberto van den Waterlaet philosophiae et theologiae in academia studioso curam editionis correctionisque laudatae Methodi coram et per literas commisisse (postquam ipse coram cum typographo egissem) in eumque finem schedas ipsi Ultrajecti tradidisse, quasdam Groninga submisisse, eundemque Lambertum van den Waterlaet eam provinciam benevolo ac lubenti animo sussepisse, meque frequentibus literis de operarum typographicarum successu, progressu, ac tandem de operis absolutione certiorem fecisse. Protestor itaque pura puta mendacia esse, quibus Renatus des Cartes in nupero libello (cui titulus Epistola Ren. des Cartes ad Gisbertum Voetium) d. Voetio* methodum hanc meam *supponit et affingit,* (Paralipomena enim de quibus ingenuam edidi confessionem per omnia aliena sunt ab ipsa Methodo, continentque magnam partem declarationem quarundam rerum Ultrajecti gestarum) *ut sic occasionem nanciscaqueat, omne virus quasi talionis*

Digitized by Google

„Stilum facies tuum ubi opus fuerit interim testimonii acribeia servata, ubique quantum per latinitatem illud fieri poterit, inprimis ubi subvirgulavi". *lege in eum emovendi. Ita ingenue astipulante conscientia testor, qui ut huic testimonio subscripsi, sic et sigillo solito munivi* 25 *d. Junij, Groningae* 1642 (1643).

Vgl. hiermede: Maresius, *Bonae fid. sacr.*, p. 6, 11, 13, 16, 26—38; idem, *Ultima patientia*, p. 406—423, passim; Desc., *Oeuvres*, t. IV, p. 196—199, 299; t. V, p. 10—11; *Redenen bygebr. voor Mart. Schoockio*, blz. 30, 33, en *Pedis et pediculi dial.*, p. 9.

LXI (blz. 194, aant. 1). Lambertus van den Waterlaet „overgekomen van het klooster van St. Aeghten, een afkeer gekregen hebbende vande Paepsche religie", verzocht ter provinciale synode, 1—4 Sept. 1641 binnen Utrecht vergaderd: „eenich onderhout om sijne studia theologica te vervolgen" (art. 8). In afwachting, dat op zijn request „aen haere Eede. Mog. over te geven" goedgunstig zou worden beschikt, bezorgden hem de synodale deputaten alvast „een logiment". Zie „Synodael resolutie boeck" B, 1636—1655, bewaard in het provinciaal-kerkelijk archief van Utrecht.

Wegens verbreking van trouwbeloften zag naderhand Van den Waterlaet zich in allerlei moeielijkheden gewikkeld met het Stichtsche consistorie; *Not. Utr. kerkr.*, 21 Oct. en 4 Nov. 1644; 7, 13 en 27 Oct. 1645, terwijl hij, predikant van Ravesteyn, zich het ongenoegen op den hals haalde der Geldersche synode, die, in hare samenkomsten, 19 en 20 Sept. 1649 te Nijmegen gehouden, klaagde over zijne manier van handelen „verstaende sulcks te strecken tot haer kleijnachtinge"; *Acta syn. Gelr.*, art. 22. Ook hetgeen vermeld staat in de pamfletten *Voetius na 't leven afgebeelt*, blz. 9, en *Pedis et pediculi dialogus*, p. 12, alsmede het getuigenis van Schoock, afgedrukt in Maresius' *Bonae fidei sacrum*, p. 25, strekt niet ten voordeele van Waterlaetius.

Misschien wel wegens zijn Katholiek verleden, liet Voetius hem 5, 15 en 22 Oct. 1642 disputeeren „De pseudo-precationibus, rosariis, litaniis, horis canonicis, et officiis ecclesiae Romanae", en 15 Maart 1645 „De novo scepticismo Lojolitico circa principia fidei Christianae". Zie Voet., *Dispp. select.*, t. III, p. 1013—1075, en t. I, p. 106—114. In vervolg van tijd werden aan Van den Waeterlaet, predikant te Pannerden, twaalf gld. „geaccordeert" door de Stichtsche magistraat „voor de dedicatie van syn boeck-

Digitized by Google

gen, geintituleert Roomschen Ismael off dwars-dryver, etc." Zie *Not. Utr. Vroeds.*, 4 Sept. 1648.

LXII (blz. 194, aant. 2). Het getuigschrift, dat de senaat der Utrechtsche academie omtrent Voetius opstelde en uitreikte, wordt ingeleid door deze notulen van den 6den Augustus 1643:

„DD. coss. scripto petentibus (ob injurias obvias in lib. Ren. Descartes) sententiam singulorum professorum (excepto d. Regio) de d. Voetii conversatione nobiscum, de usurpato in nos dominio, tempore rectoratus vel ante vel post, ut et an non sit fervidus propugnator verae reformatae religionis adversus omnes heterodoxias et superstitiones etc. pro munere suo etc. responsum fuit unanimibus praesentium suffragiis honestissimum testimonium esse perhibendum. D. Schotanus, ob morbem absens, scripto idem censuit, et postea in urbem reversi d. Cypr. Regn., d. Senguerd., d. Berckringer idem professi sunt d. secretario. Testimonii formula haec erat:

De professoren vande academie van Utrecht uytte naem vande ed. heeren burgermeesteren der selver stadt versocht synde attestatie te willen geven vande omgang d. professoris Voetii onder haerl. ende off hy onbehoorlycke heerschappye over haer gebruyckt heeft gedurende syn rectoraet ofte oock voor off naè. Item off hy niet en is een groot voorstander vande ware gereformeerde relegie jegens alle affgoderyen, superstitien, secten ende opinien met Godts woordt strydende, volgens den eysch syns ampts? Verclaren by desen op 't eerste, syn ed. conversatie ende omgang onder haerl. altyts geweest te syn, ende noch te wesen, soo eerlyck, stichtelyck, vriendelyck ende aengenaem alsmen van een collega soude cunnen wenschen. Opt tweede, dat hy rectoratum deser academie a°. 1641 weerdichlyck becleet heeft, sonder sich aen te matigen over syne collega's in 't gemeyn ofte iemandt van dien in 't besonder meer authoriteyts als een rector toecomt ofte betaemt, gelyck hy oock voor ofte nae niet getracht heeft over de selve eenige de minste heerschappye te exerceren. Opt derde, dat hy syn theologische professie uyttermaten treffelyck bedient, oock de leere der gereformeerde kercke neerstelick ende geluckelick voorstaet, ende de doolingen ende abuysen daer tegens strydende grondelick ende bundichlyck wederleght, volgens den eysch syns ampts, gelyck syne uytgegevene schriften ende syne dagelicxe disputatien ende lessen claerlyck bewysen. Soo dat dese academie

Digitized by Google

sich heeft ten hoochsten te bedancken ende geluckich te achten over soo een weerdich man, om wiens lang leven ende tegenwoordicheyt ten dienste van de kercke ende academie alhier Godt almachtich te bidden is. Aldus gedaen ende verclaert by de heeren professoren voorschreven, den 7den Augusti 1643. Leger stondt: My present als secretaris der voors. academie, ende was ondertekent J. vande Nypoort". *Acta acad. Ultraj.*, cod. I, fol. 62—63. Vgl. *Aeng. proc.*, blz. 28; in welk pamflet nog bovendien, blz. 29—30, het navolgend bericht is opgenomen: „Alsoo d. Meinardus Schotanus, professor der theologie, vermits sijne sieckte (daer van hy daer na oock ghestorven is) in de vergaderinge der e. e. professoren niet konde tegenwoordig sijn, heeft op de vraegen der heeren burghemeesteren by de e. e. professoren hem toegesonden aldus schriftelijck geantwoort.

Translaet vyt het latyn. Het opschrift was: Aen den heere rector magnificus, ende mijne seer geliefde collegen. Om dat ick door de sieckte t'huys gehouden synde niet tegen-woordigh kan sijn, so sende ick dit getuygenisse seer geerne in u. e. e. vergaderinge van myn seer weerde collegen, daer toe versocht sijnde vanden achtbaren raedt deser stadt. Den inhout was: Versocht sijnde vanden achtbaren ende hoochloffelijcken raedt deser stadt, betuyge ick voor Godt, dat myn seer beminde collega d. Voetius, noyt eenigh ghebiet ofte heersschappije (sic) ofte over my, ofte in myn tegenwoordigheyt over jemant van onse collegen, ofte over het geheele collegie gevoert heeft, maer dat hy nae de soetigheyt ende uijtnemende nederigheyt van sijne manieren, dewelcke een dienaer Gods meest betaemt, sich selven tegen alle ende een jeder gansch nederich getoont heeft. Jae ick getuyge van myn selfs, alhoewel my vele studien met dien eerwaerden man gemeen sijn, dat hy noyt dit of dat deel alhoewel hem veele prerogativen of voertreffelijckheden toequamen om sijnen ouderdom, om de eerste beroepinge tot de professie, om sijne wonderbaere gheleertheydt in alles, om sijne onvermoeyde ende onnavolghelijcke moeyten ende arbeyt, ende voornamelijck om sijne seer nutte ende profytelijcken arbeydt ende dienst aen de kercke ende academie bewesen, hem selven jet bovén my toegeeygent of aenghenomen heeft, maer als den minsten onder ons, in so grooeten (sic) uijtsteeckentheyt, van so verscheyde gaeven, gedraegen heeft. T'selve weten ende hebben bevonden nevens mijn alle die gene, welcke met hem ghemeensaemelijcken verkeert ende omgegaen hebben. Ick ben ver-

Digitized by Google

seeckert dat nauwelycx jemant meerder ende waerlijcker kan gerecommandeert worden van wegen syne nederigheyt in soo grooten geleertheyt met vroomicheyt des levens vergeselschapt synde. Ick getuijge mits desen, dat hy tot het meeste nut van alle die gene die na de eeuwige salicheyt dorsten sich selven tegen alle superstitie ende afgoderye jae tegen alle goddelosheyt, met de hoochste geleertheyt, met den hoochsten ende pryselijksten yver, gelijck sulcks de saecke ende de nootsaeckelijcheyt vereyschte, so in 't openbaer als in 't bysonder, in sijne lessen ende predicatien, even als eenen tweeden Elias, gestelt heeft; met sulcken kraght dat hy leerende ofte inde kercke ofte inde academie syne toehoorders ten hoochsten heeft doen verwonderen. Want hy soo een hoogh geleert man sijnde stelt soo claer en oogenschijnelijck de dwaelingen vande tegenpartye voor, ende schildert de selve af, verbreeckt ende verslaet soo krachtelijck haer bewijs redenen, dat het wonder is, dat niet alle de tegenpartyden, door de kracht der waerheyt overwonnen sijnde, tot sijn gevoelen getrocken worden.

Met een woort, hy heeft sich selven ghedragen tot een waervoorbeelt vande deugt voor alle dienaren des woorts ende voor de studerende jeught, jae oock voor de gantsche ghemeynte, soo dat wy de selve boven maten geluckich achten, welcke syne godtsaligheyt, geleertheydt, yver ende vlyt navolgen konnen. Ick twijfel niet ofte alle vrome die hem hooren ende kennen, bedancken hem daer voor ten hoochsten, gelijck oock ick hem mitsdesen bedancke voor syne lieffelijcke conversatie, ende den arbeyt aen de kercke Gods ende de academie bewesen; also doe ende getuyge ick in alle oprechticheyt. Onderstont: M. Schotanus".

LXIII (blz. 194, aant. 3): Extract uit de notulen van den kerkeraad der gereformeerde gemeente te Utrecht:

„Extraordinaere vergaederinge gehouden den 6 Aug. 1643. Nae gedaenen gebeede tot Godt, is van d. praeside ingelevert seeckere acte offte memorie, aen den e. kerckenraet specterende, aldus van woort tot woort luydende.

Dat also d. Voetius met verscheijden calumnien injurien offt diffamatien wert beswaert door publycque geschriftten op den naem van Des Cartes vijtgegeven, nodig geacht wert dat de e. kerckenraet voors. attestatie geve aengaende de predicatien leven ende wandel d. Voetii, end off die niet en is een groot voorstander vande waere gereformeerde religie, jegens alle affgoderyen superstitien

Digitized by Google

secten end opinien tegens Gods woorth strydende, volgens den eijsch sijnes ampts.

Dese acte geleesen end den inhout van dien overwogen sijnde, hefft de e. kerckenraet daerover dese resolutie genomen, end schrifftelick haere achtbarheit toegesonden, den 7 Aug. 1643. Die resolutie luijt aldus.

Opt versouck vande achtbare heeren magistraet der stadt Utrecht, om den heere professor Gysbertus Voetius van sijnen dienst leeven handel end wandel attestatie naer waerheyt te verleenen, heefft de e. kerckenraet der gereformeerde kercke binnen Utrecht, geen redenen gevonden sodanigen gedaenen versouck in eeniger maneeren (sic) te weijgeren, te min, dewijl men gehouden is dier waerheit getuichnis te geeven insonderheit dies versocht sijnde.

Getuijgen derhalven certificeren end verclaren voor de oprechte waerheit, voor alle, end ijder een, die deese vertoont mucht werden, dat voors. d. Gysbertus Voetius, bedienaer des h. evangelii binnen Utrecht, suijver ende gesont is inde leere der waerheijt, de daer is nae die godtsalicheit, overneerstig inde bedieninge sijnes kerckendiensts, doende dagelix met sijne stichtelicke predicatien seer groote ende gewenschte vruchten, dieshalven bij de gemeente des Heeren end ons allen ten hoogsten aengenaem, hem daechlicks allesins betoonende een groot en trefflick voorstander vande waere christelicke gereformeerde relegie, end een ijverich wederstander van alle affgoderijen superstitien secten end opinien tegens het woort des Heeren strijdende.

Hem daerin volgens den eijsch sijnes beroups seer getroulick quijtende tot contantement van alle vromen. Ende aengaende sijn leeven handel end wandel, is onder ons altoost geweest, end noch tegenwoordigh soodanigh, dat wij anders niet als alle eer en deucht vromicheit en stichtelickheit van hem en weeten te getuijgen, hem vertoont hebbende seedigh en vreedtsam in sijne conversatie so onder sijne collegen end medebroedren, als ooc onder de gantsche gemeente; soo dat wij alle, end ijder een van ons int bijsonder van herten wenschen, jae vanden Heere bidden, sijnen dienst lange in dese kerck van Utrecht te meugen genieten ter eeren Gods end stichtinge sijner gemeinten.

Actum Utrecht in onse kercklicke vergaderinge den 7 Aug. 1643. Bij ordre en last des kerckenraets der gemeente Christi binnen Utrecht, Andreas Suave, ecclesiae Trajectinae pastor". *Not. Utr. kerkr.*, resolutieboeck D. Vgl. *Aeng. proc.*, blz. 31—32, en

Digitized by Google

Pauli Voet, juris in academia Ultrajectina antecessoris, theologia naturalis reformata. Cui subjecta brevis de anima separata disquisitio. Traj. ad Rhen., ex officina Johannis à Waesberge, bibliopolae, 1656 (aanwezig in de rijksuniversiteitsbibliotheek te Utrecht), alwaar, p. 257—258, de Latijnsche vertaling van bovenvermelde attestatie gevonden wordt.

LXIV (blz. 196, aant. 1). Uit Egmond op den Hoef schreef Descartes, 7 Nov. 1643, aan David de Wilhem — een goede bekende ook van Voetius; zie Acquoy en Rogge, *Arch. v. Nederl. kerkgesch.*, dl. IV, blz. 289—290 — „I'ay leu auec attention la letre que vous m'auez fait la faueur de m'escrire, et ie vous en suis extremement obligé. Ie ne sçay si l'article de la coustume, sur lequel mon aduersaire se fonde (c. à. d. qu'il y a vn accord, entre les prouinces d'Vtrecht et de Holande, que les sentences qui se font la, se peuuent executer icy) se peut entendre de ceux qui ne sont point sous leur iurisdiction; car, si cela estoit, il n'y auroit personne en lieu du monde, sur lequel ils ne peussent estendre leur puissance, en faisant faire des liures contre luy, remplis de toute sorte d'iniures et calomnies, puis, s'il ose s'en plaindre, en l'accusant d'estre luy mesme le calomniateur. De dire aussy que i'ay escrit contre la ville ou l'academie, c'est chose tres fausse et sans apparence; car i'ay eu partout plus de soin que ie ne deuois, de les espargner. Mais ie voy bien qu' il n'est pas question de disputer le droit; il faut seulement que i'aye soin de me garentir de la violence, et de pouruoir a ma seureté; car, pour mon honneur, il me semble qu'ils y pourvoyent eux-mesmes. Ie ne voudrois pas que V(oetius) eust pouuoir de me faire arester en quelque mauuaise hostelerie, ny mesme en quelque lieu que ce fust, a cause que, cela estant, ie serois obligé d'entreprendre vn proces, et c'est a quoy ie ne me resoudray que le plus-tard qu'il me sera possible. Mais ie n'ay point dessein d'aller plus loin que d'icy a la Haye, iusques a ce que l'affaire soit en autre estat qu'elle n'est, et ie ne sçay si, en cette prouince, il me pourroit faire ainsy arester, et si, en ce cas, ce ne seroit pas deuant les iuges du lieu, ou ie serois ainsy aresté, que la cause deuroit estre disputée. Si cela est, ie ne croy pas qu'il l'entreprene; mais si, m'ayant fait arester icy, il pouuoit continuer ses procedures a Vtrecht, i'aymerois mieux aller a la Haye, affin que, s'il me veut faire arester, ce soit plutost la qu'ailleurs. Cependant ie vous

Digitized by Google

remercie, de tout mon coeur, de l'auis que vous m'auez fait la faueur de me donner, et i'espere encore vous en aller remercier a la Haye, lorsqu'il sera tems que i'y aille". Desc., *Oeuvres*, t. IV, p. 33—34. Drie jaar later ongeveer, 15 Juni 1646, betuigde Descartes in een vertrouwelijk schrijven aan denzelfden David de Wilhem: „Pour Voetius, c'est vn personnage auquel ie ne pense plus du tout; ses iniquitez sont si euidentes et ont esté si manifestement decouuertes par sa propre escriture, que ie ne croy pas qu'il y ait d'orenauant aucun homme de bien, qui veuille auoir amitié auec luy, ny qui face estat de tout ce qu'il sçauroit dire ou escrire". Desc., *Oeuvres*, t. IV, p. 436.

LXV (blz. 196, aant. 2). Testimonium academiae Ultrajectinae.

„Rector et professores academiae Ultrajectinae. Lectori S.

Quamquam virtus, vitaeque integritas suffragiis aliorum non indigent, ea tamen interdum esse hominum improbitas, ut confugere ad testimonia cogantur, qui vivos innocentiae suae testes circumferunt. Experti id sunt nonnulli ex collegis nostris, viri praestantissimi; qui cum vitam, mores studia sua ita omnibus approbent, ut singulis exemplo, academiae universae ornamenta sint; tamen in Epistola Renati Cartesii ad Dinetum, conviciis et contumeliis indignum in modum proscissi sunt. Ac licet non timuerint, ne per praedictam epistolam existimatio sua apud viros bonos, et rerum academiae nostrae gnaros periclitaretur; quia tamen animadverterunt, quendam heterodoxum nuper calumnias nonnullas ex ea epistola in libellum suum transtulisse; ne idem imperiti alii facerent, neve male creduli fide historica niti putarent, quae calumniis et mendaciis oppleta sunt, testimonio academiae innocentiam tutandam sibi existimarunt. Nos itaque aequissimae eorum postulationi deferentes, testamur, falsum esse quod autor epistolae scribit (pag. 175), quosdam ex collegis medicum sibi praeferri advertentes, manifeste eidem invidisse, ac persaepe a magistratu contendisse, ut nova docendi ratio prohiberetur. Praeterquam enim quod invidiae causa nulla esset, etiam primae apud magistratum in postulando partes non illorum fuerunt, sed aliorum. qui communi academiae periculo movebantur; quippe cum res ipsa clamaret, non posse non veterem philosophandi rationem magno cum academiae detrimento mutari. Ac ne hi quidem persaepe, sed semel dun-

Digitized by Google

taxat a magistratu id postularunt; non suopte arbitrio, sed ex consilio et delegatione senatus academici. Tantum autem a veritate abhorret, aut laborasse eos, qui invidisse dicuntur, per totum triennium, ut medico nova philosophia interdiceretur: aut novam provinciam quasi pro praemio bene navatae operae a magistratu medico datam; ut intra triennium professionem problematicam, commendatione praecipua ejus theologi cujus latus calumnia petit, obtinuerit; nec ante mota ei controversia sit, quam disputatio ejus de circulatione sanguinis emanasset.

Improba porro divinatio est, qua autor epistolae (pag. 179) supplosiones scholasticae juventutis collegis, nescimus quibus, impingere velle videtur; neque enim ulla hactenus in quavis facultate disputatio paulo fervidior fuit, in qua non immodestiam disputantium auditores strepitu et supplosione pedum castigaverint. Quod autem una disputatione praeter morem praeses ipse explodi visus sit, cum alias solis opponentibus et defendentibus ea procella metuatur, id prave factum fatemur; quin etiam dolori nobis est, judicandi sibi partes sumere eos, qui discendi gratia convenere; sed neque in potestate nostra fuit, id malum a praeside avertere, neque dolo cujusquam nostrum, aut consilio factum est.

Illa praeterea manifesta calumnia est, qua autor epistolae (pag. 187) decretum senatus academici, de retinenda in docendo vetere philosophia, soli rectori attribuere conatur; dum alios quidem dissentientes numero suffragiorum victos scribit, alios autem viros pacificos rectori suo, quem mordacem novissent, contradicere noluisse fingit. Nam et omnes consensisse in decretum, libellus amplissimo senatui urbano exhibitus et ab universis subscriptus abunde arguit; et falsum est quenquam nostrum mordacitate viri mitissimi coactum, ut aliter diceret, aliter sentiret. Unus duntaxat ex collegis fuit, qui non decreto contradixit, sed actis potius academiae inscribendum, quam typis evulgandum censuit.

Adhaec potentiam theologi, quam dicta epistola (pag. 177 et 185) invidiose exaggerat, nullam agnoscimus, in eo collegio, in quo libertas censendi et dissentiendi omnibus aequa; nisi forte pro magnis in academiam et ecclesiam meritis, aliqua existimatio atque autoritas potentia sit. Eundem praeterea theologum cum rectoris munere fungeretur, ipsiusque officii esset, videre, ne quid academia detrimenti caperet, et convocasse senatum, et retulisse fatemur; in suo dolore et accusatorem et judicem fuisse, id vero per-

Digitized by Google

negamus; quippe, qui palam ediceret, suas injurias sibi curae fore; ad senatum non nisi publicam totius academiae causam se referre.

Postremo quod autor epistolae theologum praedictum turbulentum et seditiosum rectorem vocat (pag. 188 et 211), in eo insignite injuriam ei fieri conquerimur. Adeo enim ille nihil turbulente, nihil seditiose gessit, toto anno quo rectoris munere defunctus est, ut e contrario ipsius praecipue vigilantiae atque dexteritati imputemus, sopitis turbis, quietem pristinam academiae postliminio restitutam esse.

Quae omnia, uti planius atque apertius intelligantur, narrationem historicam earum rerum, quae apud nos gestae sunt exhibemus, lectorem rogantes, ut autoris Epistolae dissimilis, publico potius academiae testimonio fidem habere, quam occultis susurronum mendaciis aures praebere velit. Dab. Trajecti ad Rhenum, Kal. Mart. an. 1643". *Acta acad. Ultraj.*, cod. I, fol. 41, 42. Vgl. *Narratio historica*, p. 5—8; P. Voet, *Theol. nat. ref.*, p. 255—257, en *Aeng. proc.*, blz. 33—36, bevattende dit „het translaet" van den Latijnschen tekst.

In een postscriptum op den hierboven afgedrukten brief van Descartes aan de Wilhem (zie bijlage LXIV) liet hij zich over voormeld Testimonium academicum aldus uit:

„Depuis ma letre escrite, i'ay receu et leu le *Testimonium academiae Ultraiectinae*, que V(oetius) mandoit estre sous la presse; ie ne trouue pas qu'il face beaucoup pour luy ny contre moy. Toute leur *Narratio historica*, qui le suit, ne me touche point et se peut accorder auec la miene (c. à. d. avec l'*Epistola ad p. Dinet*), et mesme peut seruir pour la confirmer, a cause qu'ils ne nient pas les faits, mais seulement y donnent d'autres interpretations, qui ne sont point si croyables que les mienes.

Et, en leur *Testimonium*, ils ne m'accusent que de trois poins. Le premier est d'auoir escrit que quidam ex collegis Regii, eum sibi praeferri aduertentes, manifeste ipsi inuiderunt (cf. Desc., *Oeuvres*, t. VII, p. 583); ce qui ne se raporte pas a V(oetius); et ce n'est pas vn crime d'auoir dit que quelqu'vn porte enuie a vn autre, et bien que ils le puissent nier, leurs actions toutefois le tesmoignent.

Le 2 est qu'ils nomment improbam coniecturam, a cause

Digitized by Google

que, parlant de supplosionibus, i'ay dit: eas non dico a theologo per amicos fuisse excitatas, neque enim scio, sed [lege: si] antea non fiebant (cf. Desc., *Oeuvres*, t. VII, p. 585); ce qui ne me semble pas aussy estre suffisant, pour fonder vne action d'iniures.

Enfin la derniere, qu'ils nomment manifestam calumniam, est que i'ay dit que V(oetius) estoit le principal autheur du iugement qu'ils ont fait contre moy, en le nommant mordacem et seditiosum [lege: turbulentum] rectorem (cf. Desc., *Oeuvres*, t. VII, p. 590). Et ils veulent tous en estre complices, en quoy ils se font plus de tort que ie n'ay fait. Et ie ne croy point encore en cela qu'il y ait de crime; au contraire, ils m'en deuroient remercier, s'ils auoient de l'honneur. Mais ils nomment mal ce iugement de retinenda vetere philosophia; car il a esté de condemnenda noua vt orthodoxae theologiae aduersa, bien qu'elle leur fust entierement inconnuë". Desc., *Oeuvres*, t. IV, p. 34—35.

LXVI (blz. 196, aant. 3). De „proloog" der Narratio historica was van dezen inhoud:

„Rector et professores acad. Vltraject. lectori candido S. Qvemadmodum rev. et clar. vir d. Gisbertus Voetius collega noster amicissimus, ab auctore Epistolae ad Dinetum infamatus sit, non te latet, benevole lector. Decreveramus jam tum famam viri optimi testimonio publico asserere; sed certis de causis res in hunc usque diem dilata est. Cum vero neque finem neque modum praedictus auctor sibi fecerit, sed ad priorem epistolam, aliam multo acerbiorem adjecerit, eaque ab hominibus malevolis, in vernaculum translata sit, ut eo majorem existimationis jacturam apud omnes collega noster faceret, haut diutius cunctandum rati, ex mandato atque auctoritate amplissimi senatus vrbani, praesens testimonium (zie hierboven, bijlage LXV) una cum narratione historica eorum, quae apud nos acta et gesta sunt, ut vetus philosophia in possessione retineretur, vulgandum censuimus; non ut cujusquam famam aut existimationem laederemus, sed ut innocentia viri optime de universitate nostra meriti omnibus magis magisque innotesceret. Vale. Dat. Traject. ad Rhenum, 4 kal. Octobr. (28 Septembr.) 1643". Vgl. *Aeng. proc.*, blz. 37, bevattende „het translaet" van den Latijnschen tekst.

De „epiloog" luidde aldus: „Atque hîc finis fuit novae et in-

Digitized by Google

trusae philosophiae. Ad cumulum accessit, quod inclytus senatus indecorum ducens corollaria aut theses professorum editis libellis sive per collegas, sive per alios quoscunque otiose oppugnari; una atque altera insuper accedente occasione, abundantioris cautelae causa hoc decretum condiderit, ejusque exemplum aliquanto tempore post dd. professoribus communicaverit:

De vroetschap der stadt Vtrecht, interdiceert ende verbiedt by deses allen boeck-druckers wonende binnen dese stadt ende de vryhyet van dien te drucken eenige boeckgens ofte geschriften tegens theses ofte corollaria bij d'heeren professoren ofte studenten op de academie alhier om te disputeren voorgestelt, gelyck oock verboden wordt allen boeck-vercopers alhier eenige sodane boeckgens ofte geschrifte hier ofte elders gedruckt te veylen ofte vercopen, alles op de verbeurte van hondert guldens ende d'exemplaren, boven arbitrale correctie, blyvende voorgaende placcaten tegens het inbrengen, drucken, vercopen, ofte stroyen van alrehande argerlicke ende seditieuse boeckgens etc. in vigeur. Waer nae een yder hem vorders sal hebben te reguleren, op pene als in de selve. Actum 12. Augusti 1642. Ende was onderteyckent I. vande Nypoort". *Narr. hist.*, p. 3—4 en p. 67—68. Vgl. *Not. Utr. vroeds.*, 12 Aug. 1642.

LXVII (blz. 208, aant. 1). Het „corollarium", gevoegd bij de theses van Heidanus' disputatie, luidde aldus:

„De onderhoudinge van den dagh des Heeren de christenen te ghebieden uyt kracht van de plaetsen des Ouden Testaments. Daer me de joden tot d'onderhoudinghe van hare sabbath aenghemaent worden: als Jer. 17 : 21, 22, 27; als of die heden ten dage ten opsichte van den dagh des Heeren van deselve aensienlickheydt en waerheyt souden zijn, is de Christelicke vryheydt gantschelick tegenstrijdigh, om dat, op dese wijs, dat jock de vaderen ondraeghlick, de christen kinderen opgeleyt wordt, d' eerste beginselen de volwassene geboden worden, en de schaduwe met het lichaem vermenght wordt". Heidanus, *Eenige stellingen*, blz. 57.

LXVIII (blz. 213, aant. 2). „Extract uyt verscheyden synodale acten nopende het vyeren van den sabbath".

I. *Acta syn. part. Z. H.*, Rotterdam, 1621, art. 48. „Op het veertiende gravamen, sprekende van den sabbath, heeft de synodus geresolveert, dat de classen, daer desen aengaende eenige

Digitized by Google

swaricheijt is, offte noch mochte voorcomen, haer bij provisie sullen reguleeren nae het consilium des laetsten synodi nationalis van Dordrecht, tot dat over dese quaestie inden naesten synode nationael volcomener kennisse werde genomen. Ende is het selve consilium (zie: *Post-acta, sessio* 164) begrepen in dese naevolgende ses regulen.

1. In het vierde gebott vande wet Gods, is iet ceremoniaels, ende iet moraels.

2. Ceremoniael is de ruste op den sevenden dagh, nae de scheppinge, ende de strenge onderhoudinghe van dien dach, die het Joodtsche volck bijsonderlick is voorgeschreven.

3. Morael is ditt, dat een seker ende bestembde dach sij geordineert, tot oeffeninghe des godsdienstes, ende so grote ruste als daer noodich is, om den godsdienst te pleghen, ende deselve heijlichlick te overdencken.

4. Den sabbath der joden affgeschaft sijnde, moet nu van de christenen de dach des Heeren solemnelick geheijlight werden.

5. Dese dach is vande tijden der apostelen aff inde eerste algemeijne Christelijcke kercke altijt onderhouden geworden.

6. Dese dach moet also tot den godsdienst geheijlight ende besteedt werden, datmen op deselve sich onthoude van alle dienstwercken, uijtgenomen die geene die de lieffde ende tegenwoordighe nootwendicheijt vereijschen, ende van alle sodanige vermaekinghen die den godsdienst verhinderen. Welverstaende nochtans, indien eenige, onder t' praetext vande voors. regulen, souden willen drijven all te grooten praecijsheit, smakende nae de Joodtsche superstitien, waervan sommige exempelen in dese e. vergaderinghe sijn verhaelt, welcke de synodus verstaet onder dese regulen niet begrepen te sijn, maer teghen deselve te strijden, datmen sodanige personen sal vermaenen, niet alleen om sulcken gevoelen andere niet in te planten, maer oock selver daer van aff te staen. Ende dat om verdere swaricheit ende onruste inde kercke te verhoeden de classen, als oock deputati synodi int examineren der studenten ende proponenten mede op dit stuck specialick sullen letten".

II. *Acta syn. part. Z. H.*, IJselstein, 1626, art. 32. „Aengaende de tweede, derde ende vierde gravamina spreeckende van het verscheyden gevoelen over de onderhoudinge des sabbaths, heeft de classis die dese gravamina hadde vuytgeschreven, eerst openinge gedaen vande redenen die haer hadden bewogen om deselve gravamina te stellen, ende tot dien eynde oock aengewesen verschey-

Digitized by Google

den schriften ende propoosten hier te lande onlangs gestroeyt, de welcke schenen te gaen buijten ofte tegen de regulen gestelt in synodo nat. ende geinsereert inden 48en art. des laetsten sijnode van Rotterdam, ende heeft oock de gemelde classis verclaert dat sy int stellen van dese gravamina niet en hadde gesien op eenige bysondere persoonen hier te lande, diese daermede wilden designeren, maer alleen op de gemeene ruste der kercken hier te lande, ende particulierlyck der kercke van Rotterdam, om redenen die aengewesen syn (vgl. *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 304). De saecke in des Heeren vreese overwogen synde, verstaet de synodus dat de classe voors. die dese gravamina heeft vuijtgeschreven, goede redenen daertoe heeft gehadt, ende bedanct deselve van haer devoir. Is wyders goet gevonden dat de principale saecke vande onderhoudinge des sabbaths behoort tot de judicature des synodi nationalis, ende oversulcx daertoe sal worden gerefereert volgens den voors. 48 art. des synodi Roterodamensis.

Ondertusschen dewyle over het onderhouden des sabbaths voors. eenige particuliere vremde opinien vast int landt incruijpen ende gestroeyt worden tot ontrustinge vande conscientie der vromer luyden ende verkeerde verstricking vande selve, als by exempel: „dat het niet geoorloft is op den rustdach, oock nae het eijnden vanden publijcken gods-dienst in vochtige en regenachtige dagen het cooren in te mennen, maer datmen t'selve liever moet laten op het veldt verrotten ende vergaen"; item: „dat het onderhoudt des sabbaths niet toe en laet eenige verlustinge ende eerlycke vermakinge, streckende tot verquickinge vanden geest ofte lichaem des menschen, oock niet strijdende tegen eenich gebodt Gods, ende op ander tyden wel geoorloft". Alsmede datmen „op den sabbath duerende gelyck sommige seggen 24 uren niet een woort mach spreecken dat strecken soude tot vorderinge van ons dagelicx werck ofte beroepinge, jae dat oock niet een gedachte daer mede en mach besig wesen", ende verscheyden andere diergelycke dingen meer.

Soo is goet gevonden dat de kercken ende classen neerstelyck sullen toesien, dat niemandt buyten of tegen de voors. regulen synodi nationalis yet opentlyck ofte int bysonder leeren ofte dryven sal. Ende soo yemandt bevonden soude mogen worden sulcx te doen, sullen den selven nae bevindinge der saecken, daerover censureren.

Digitized by Google

Ende sullen mede de kercken neerstelyck letten dat sulcke persoonen die daervan merckelyck souden mogen verdacht wesen, niet lichtelyck en werden gevordert inde kercken, alwaer diesaengaende merckelycke swaricheyt soude mogen ontstaen; eyndelyck datmen evenwel niet lichtelyck yemant diesaengaende sal verdacht houden, ofte maecken mogen; maer dat de kercken-dienaren in goede broederlycke liefde onder malcanderen vreedsamelyck sullen wandelen".

III. *Acta syn. part. Z. H.*, Dordrecht, 1656, art. 65. „Raekende het gevoelen omtrent het onderhouden van den sabbath, etc. salmen hem insgelycks reguleeren naede ordre vande nationale synoden en vande particuliere synoden tot Rotterdam, anni 1621, art. 48; IJsselsteyn, 1626, art. 32. Ende sullen consistorien, classen, visitatores, deputati, daerop letten, dat de goede meninge vande opgemelte synoden magh achtervolght werden". Vgl. Coccejus, *Ondersoeck* enz., blz. 290—295, alsook blz. 151—155.

LXIX (blz. 215, aant. 1). Ter Leidsche universiteitsbibliotheek bevinden zich nog deze twee geschriftjes in duodecimo, eveneens betrekking hebbende op den sabbatstrijd: *Tweede of laatste toe-gift, op Abr. Heidani consideratien, aangaande d'heyliging van 's Heeren dagh.* Amst., 1659; en *Excusatio facti, van de apologie tegens Joannes Petri. Door M. R.* Amst., 1659.

LXX (blz. 218, aant. 4). De 21ste thesis der vijfde of laatste disputatie van Heidanus tegen het Socinianisme luidde aldus:

„Hactenus ideam quandam theologiae Socinianae ὡς ἐν τύπῳ efformavimus, ex qua, quis ejus sit scopus quo collineat, nobis innotesceret. Unde constare possit, esse idolum rationis humanae, et naturalis theologiae typum, omnibus hominibus attemperatum, omnium errorum et haeresium πανδοχεῖον, Scripturae emasculationem, et sensus ejus et styli deformationem, foederis gratiae abnegationem, et in foedus operum commutationem. Vix ut christianismi titulo se tueri inter christianos possit, cum verum Deum essentia unum, personis trinum negat, ex Christo θεανθρώπῳ facit ψιλὸν ἄνθρωπον, omni merito, dignitate et axiomate spoliatum, Jesu et Christi nomine indignum, Mose non multo sublimiorem, et legislatorem illo multo inferiorem. Qui talem immortalitatis viam ostenderit, ad quam ipse suis viribus non potuerit aspirare nec pervenire, et quam nemo sibi polliceri possit nisi sub condi-

Digitized by Google

tione perfectae obedientiae, cujus nemo, nisi qui se ipse fallere vult, sibi conscius esse queat. Denique quae nemini placere possit, nisi Immanuelis hostis audire velit, et cui nihil sapit nisi quod novum est et a recto tramite abducens". Abr. Heidanus, *Fasciculus*, p. 94—95. Vgl. daarmede Heidanus' *Diatriba de Socinianismo*, geplaatst achter zijne „De origine erroris libri octo"; Amst. 1678.

LXXI (blz. 219, aant. 1). *Acta syn. part. Z. H.*, Gouda, 1659, art. 5: „Belangende de ontheyliginge ende de rechte heyliginge van des Heeren h. rustdagh, stelt de e. classis van Delff en Delfslant dit voor met eenpaerige (nl. stemmen): Alsoo de christel. synodus jongst gehouden tot Leyden artic. 59, in conformite van enige voorgaende synoden, welkers resolutien den sabbath betreffende, geextraheert ende in actis praecedentis synodi geinsereert syn, belast datmen alle disputen mydende, hemselven nauw daer nae sal reguleeren, ende de bovengemelte resolutien practiseeren, op dat also de profanatien des sabbaths aen d' ene, ende de superstitien aen d' ander syde mogen werden vermydt; ende desen niet tegenstaende alomme bekent is, hoedat over dit subject verscheydenden disputen worden gehouden, tractaatjes geschreven, die mits de gerede oversettinge de gemeyne man terstont inde hand comen, welcke dan van vele so worden opgenomen ende geduydt, even-off de doctores en voorstanders der gereformeerde christel. religie aen d' ene syde met smaek en ernst arbeyden tot mutilatie van de h. tien geboden, krenckinge des godsdiensts, profanatie van des Heeren dagh en verwyderinge van goede seden; ende aen d' ander syde even so genegen waeren tegen de christel. vryheyt te judaiseeren, ende den volcke Godes niet alleen de naukeurige ceremoniale onderhoudinge des sabbaths op te dringen maer ook met vele neuswysige en liefdeloose praecisiteyten te beswaeren, waerdoor men bevint, dat vele menschen ook de ledemaeten der kercke Christi onder elcanderen t' onvreder syn, verdeelt worden, ende wellicht tot de voorgeroerde extremiteyten meer en meer vervallen mochten: Off het derhalven niet goet jae hoogh noodigh sy, dat de christel. synodus (opvolgende heylsame resolutien en trouhertige voorsorge der voorgemelde synoden) met alle omsichticheyt, discretie en yver arbeyden daer 't behoort, om de goede intentie der voorgemelte synoden streckende tot rust en eendachticheyt der kerken op 't spoedichste uyt te werken, sulcx dat het schryven over dit subject mochte

Digitized by Google

ophouden, ende een yegelijck om de liefde ende vredes wille gesint bleve sich voortaen te reguleeren nade canones synodi nationalis Dordracenae, mitsgaders de elucidatien der provinciale synoden anno praecedente geextraheert ende gearresteert?

De christel. synodus dit alles rypelijck ende inde vreese des Heeren overwegende heeft genoeghsaem met eenpaerige stemmen aller classen goet gevonden, dat alle predicanten gehouden sullen syn sich volcomelijck in 't predicken, catechiseeren en schryven en andersins te reguleeren nae het voorschrift van artic. 59 praecedentis synodi, behelsende de Post-acta synodi nationalis ende elucidatien van verscheyden andere provinciale synoden daerop slaende; ende dat de heeren professoren vriendelijck en ernstelijck nomine hujus synodi door de ordinaire gedeputeerde sullen werden versocht, sich mede in alle oprechticheyt hiernae te willen reguleeren, ten eynde die gevaerlicke vlam van onenicheyt, die alrede hoogh genough (God betert) is geresen, eenmael tot ruste vande kercke en voorcominge van meerder swaericheyt, gebluscht magh werden. Edoch by aldien een off enige der heeren professoren mochten swaericheyt maeken in 't naecomen vande heylsame voorstellinge en goede meyninge des christel. synodi, worden d. deputati belast sich ter vergaderinge der ed. gr. mog. heeren staaten van Hollant ende West Vrieslant te addresseeren, daerover te doleeren ende haere ed. gr. mog. autoriteyt in desen te versoecken. Worden mede de e. e. broeders correspondenten versocht, also dat quaet niet alleen inde kercken en academien van onse, maer ook andere provintien schuylt, dan haere w. w. elck by de syne sal gelieven aen te houden om pari passu met onse synode in desen te wandelen ende het selve te helpen die stuyten (sic). Doch aengaende een formulier ontrent den sabbath te ontwerpen, is met meerderheyt van stemmen tselve inpracticabel geoordeelt te syn en boven de macht van een provinciale synode, als synde een saeke dewelcke alleen can en magh bij een nationale synode werden afgedaen. Heeft daerop wyders de christel. synod. noodich geacht, om tot het eynde van haere goede en salutaire beooging te comen, ende dese genomen resolutie vruchtbaerlijck uyt te wercken een beseyndinge aende heeren professoren, stante synodo te doen, met deselve te spreken ende te confereeren, om, waere het mogelijck, d' opgeresen swaericheyt te dempen ende sullen d. d. deputati ad causam van haere verrichtinge voor dese vergaederinge rapport doen, om dan verder pro re nata te handelen, naedat de

Digitized by Google

meeste stichtinge en vrede van Gods kerke sal vereysschen. Syn daertoe gecommitteert d. d. Theodorus ab Altena, synodi deputatus ordinarius, Petrus de Witte, Thaddaeus de Landman, Bernardinus de Moor; waer op dan ook d. deputati voornoemt, hebbende haere commissie voltrocken, rapporteeren aen dese vergaderinge in 't lang ende breed met de heeren professoren facultatis theologiae gesproken ende geconfereert te hebben, doch dat haere e. e. ten volle het ooghmerk des christel. synodi niet en hadden cunnen bekomen, maer dat de gemelte heeren professoren hadden aengenomen door missive haerselven naerder voor dese e. vergaderinge te sullen verclaeren; welke ook door d. deputatum Altena overgelevert ende gelesen synde, is goet gevonden deselve in actis te insereeren ende luyde van woordt tot woordt aldus:

Op 't minnelijck en ernstich versoek des e. synodi van Zuyd Hollandt, tegenwoordigh vergadert binnen Gouda, door haere e. e. gedeputeerde aende professoren der h. theologie inde universiteyt tot Leyden gedaen: hebben wy ondergeschr. uyt enckel sucht, en liefde en vrede der kerken, sonder des academies off yemands anders praejuditie in desen, om alle bedenckingen, die over het stuck vanden sabbath ende onderhoudinge vanden dagh des Heeren tegens ons mochten opgenomen syn, voor te comen, ende voor so veel doenlijck is, wegh te nemen, dese volgende verclaeringe nedergestelt, op hope dat die sal cunnen dienen tot bedaeringe der ontstelde gemoederen, ende een goede aenleydinge geven tot vrede.

Vooreerst dat wy om vredes wille, en alle aenstoot wegh te nemen bereyt syn die ses regulen die in Post-actis synodi nation. tot Dordrecht tot vergelyckinge der verschillende partyen van die selve die verschil met elcanderen hadden, ende sonder d'een d'ander te veroordeelen, syn goet gevonden in sulken sin, als die met de h. Schriftuere overeencomt, aen te nemen ende te volgen, als die oordelen dat, wat de substantie der saeke aengaet, de kercke met sodanige bepaling van goede ordre can en behoort contentement te nemen, gelijck dan ook verscheyden synoden deser provincie, en met naeme, die tot Leyden voorleden jaar gehouden synodus van dit oordeel geweest syn; ende dien volgende de respective kercken onder haer gehoorsaemheyt hebben gerecommandeert. Dit temeer, omdat die dese regulen hout, sich versekeren can, dat hy niet en doet tegen het vierde gebodt, noch tegens tgene, dat den apostel so sorghvuldich wil vermydet heb-

Digitized by Google

ben Coloss. 2:16, namelijck dat ons niemandt en magh oordelen in spys ofte in dranck, ofte in tstuck des feestdaeghs, off nieuwe maen off sabbathen, welke syn schaduwen der toecomende dingen, maer het lichaem is Christi. Want wy oordelen dat het vierde gebodt niet en can noch en moet syn plaetse uyt den decalogo verliesen, dewyle ooc de kerke des Nieuwen Testaments haeren sabbath heeft in Ouden sabbath begrepen, en beteykent gelyck ons de apostel leert Hebr. 4:9 ende vande welcke ook de propheet Esaias te vooren heeft geprofeteert cap 56 en 58 en 66. Aengaende nu het moraal des sabbats achten wy seer klaer uytgedruckt te syn in onsen christel. cathechismo aende 103 vraege ende approbeeren tgene over dese materie, raekende den sabbath van p. m. d. d. Thysio onse voorsaet met toestemminge van d' andere professoren in dese academie is voorgestelt geweest, te lesen in Synopsi purioris theologiae disput. 21. So nochtans, dat wy nochte ons selven nochte andere daermede willen gepraejudicieert hebben, nopende dese off gene opinie 't principale poinct niet raekende, en daer over noch onder de geleerde gedisputeert wort. Voort oordelen wy, dat den sondagh off den dagh des Heeren so universeel van alle Christen kerken geapprobeert ende aengenomen ende met so goede stichtinge tot noch toe onderhouden, in 't minste niet en magh noch en can in een anderen dagh verandert, veel min 't enemael afgeschaft werden; en datmen volgens den sesten regel die meer tot den godsdienst heyligen en rusten. Ende alsoo de e. synodus oordeelt dat sy haer ooghmerk, om tot de vrede te comen, niet en soude cunnen bereycken, by aldien noch wedersydts het schryven en predicken over dese materie, so als tot noch toe geschiet, bleve continueeren; so ist dat wy, so veel ons aengaet, seer dienstich oordelen, dat de kerken niet meer off door predicatien, off door twistschriften werden becommert, maer dat de conscientien werden geinformeert door dingen die seker syn en haer bewys hebben uyt Gods woordt: dien volgens sy ook wel bereyt syn die van haeren 't wegen nae te comen, mits dan ook van de professoren so deser als andere academien, ende der predicanten deser provincie verkregen werde, datse haer houden binnen deselve paelen, ende die noch in 't predicken noch in 't schryven te buyten gaen. Vertrouwen dat wy hiermede onse liefde tot de vrede der kerke en bevorderinge van de godsalicheyt voor dees tydt hebben genoegh gedaen: ende dat de e. synodus noch van onse actien, noch van onse leere enigh quaet gevoelen

Digitized by Google

sal nemen, indien enige daer over ons wilden verdencken, sonder alvoorens ons bericht hier over gehoort te hebben. Abrahamus Heydanus. Johan: Coccaeus.

De christel. en eerw. synodus van Zuyd Hollandt tegenwoordigh vergadert tot Gouda, hebben uyt het midden van haer tot ons afgesonden haere w. w. gecommitteerde ter occasie van sekere disputen aengaende den sabbath ende den dagh des Heeren, syn wy overbodich om aen haer ende by yeder een rekenschap van onse leere en doen, gelyck in andere, so ook in desen dele te geven, verclaerende oprechtelyck te blyven by de regulen vande Post-acten des syn. nation. aengaende den sabbath en 't gene in ipsis actis staet sess. XIV[a], opdat het volck des Heeren dagh, ende den namiddagh niet door andere werken, ofte profane exercitien vande namiddaghsche predicatien werden affgetrokken, sullen magistraten versocht werden, datse alle slaefachtige, off dagelicsche werken, bysonderlyck spelen, gelaegen en andere sabbatschendinge, waerdoor, insonderheyt op de dorpen de naemiddagh vandes Heere dagh plagh toegebraght te werden, met scherpe placcaten verbieden, om ook door dit middel 't volck te beter tot de naemiddaghsche predicatien te krygen, en leeren den gehelen sabbathdagh te heyligen. Welck oordeel by de geseyde regulen vande Post-acten, als eygentlyck nationael synde, boven al behoort gevolght ende den proponenten, so wel als yets voorgehouden te werden: ende derhalven dat niemandt tegen d' algemeyne leere onser kerken vermagh te leeren: 1°. dat het 4e gebodt soude syn afgeschaft, off dat wy nu niet meer thien maer alleen negen morale geboden souden hebben, die ons verbinden. 2°. datmen op den rustdagh, ofte op den dagh des Heeren alle slaefachtige off dagelicsche werken in conscientie wel magh doen, ende op deselve niet souden gebonden syn uyt kracht van 't vierde gebodt van alle sodanige werken, uytgesondert die welcke de liefde, ende de tegewoordige noodsaekelicheyt vereysschen, te rusten. Wegens het schryven en disputeeren hier over oordele ick voor:

Eerst, datmen behoort te beginnen van de eerste auteuren deser twisten, so professoren als predicanten, die met haer schryven, uytgeven en oversetten van schriften tegens de moraliteyt des vierden gebots de vlagge hebben opgeheven van contentie; insonderheyt nae en tegen de resolutien des synodi van Leyden, voorleden jaar, welke goet vont, datmen alle disputen voortaen soude myden.

Digitized by Google

Ten tweeden, datmen niet in een graet behoort te stellen die schryven en daertoe door vele schriften eerst geverght, voorde moraliteyt des vierden gebodts, met diegene die daer tegens schryven, doordien die de gemeyne leere der gereformeerde kerke inde verklaeringe van dit gebot, en tegen Socinianen en Wederdooperen altyt gemainteneert, voorstaen welcken dese bevechten, ende de saeke selfs yet substantieels ende fundamenteels is in Godes wet, ende de practicque der godsaelicheyt. Derhalven niet sonder swaer gevolgh van lossicheyt en profanatien can werden tegen gegaen, daer by comende, dat in andere gereformeerde kerken ingetoomt en gestraft worden die tegen de moraliteyt van 't vierde gebodt, maer nergens inde wereldt, die daer voorschryven.

Ten derden so vinde ick ook niet ongeraden, dat de saeke van van 't disputeeren en schryven der professoren inde academien tegen elcanderen gebracht werde aen haere ed. gr. mog. ten eynde sy niet alleen kennisse mogen draegen vanden toestant haerder academie, maer ook sien, wie in haer schryven niet alleen de beleeftheyt inde personele benaminge en diffamatie vande anderen, maer ook de wyse ordre, by haer gr. mog. gestelt, ende den professoren in dese academie aenbevolen vanden 16en Octob. 1656, daer van gewaeght wort in synodo Dordrac. 1656, artic. 48. te buyten gaen, waer by de professoren gelast is geweest, niet met opset te stellen, welcke sy voor 's hands weten den anderen aenstotelijck te sullen wesen.

Ten vierden nu, belangende het ophouden van voorder schryven in reguart van twee boeckskens myner eerw. collegen tegen myn nominatim een dagh off twee na onse classe ante synodaal, en voor het houden vande synode, uytgegeven, alhoe wel ick bereyt en veerdich ben my tegen de selve overvloedich te verdedigen, ende alrede daer van het begin nae den drucker hadde gesonden, eer de eerw. gedeputeerde des synodi tot ons waeren gecomen, en waer in wy voornemens waeren met de meeste eere en respect alleen de saeke te verhandelen ende wat naerder te deduceeren, sonder selffs te noemen enige persoonen, offte te beschryven, opdat wy in saeken te gelyck en beleeftheyt mochten overwinnen, nochtans, verstaende het versoek des seer eerw. synodi, dat sulcx voor dese tydt mochte nae blyven, hebbe ick dat sulcken plaetse by my willen geven, dat ick sal supersedeeren van het uytgeven van myn naerder beweeringe van des Heeren daghs heyligingc. Immers voor alsnoch, laetende de saeke selffs spreken, die meyne so

Digitized by Google

bewerckt te hebben in myn boeck, dat het benevens vele ongeroerde stucken noch machtigh genoegh is sich selven te verweeren, ende te voldoen op t gene wederom geseyt is in die saeke, die ick vertrouwe den synodo so wel ter herten te gaen als my, om tegen alle veranderinge, en verval die voor te staen ende te bevestigen. Gegeven in Leyden desen 7den Julij, 1659. Johan: Hoorenbeeck.

De christel. synodus dit alles in de vreese des Heeren overwegende, bedanckt de broederen gecommitteerden voor haere getrouwe devoiren in desen aengewent en vint goet de bovenstaende resolutien punctuelijck te inhaereeren, belastende haere ordinaris gedeputeerden daerop by de heeren professoren ernstelyck aen te houden, datse haer gelieven te reguleeren nae de voornoemde Post-acta, ende voorders by gebreck van dien, te handelen als boven in de resolutie is gestelt. Is ook goet geacht hier in te insereeren, om sich daer nae neven de voors. Post-acta mede te reguleeren, dese volgende woorden uyt de acten synodi national. sess. 14: Ende op dat het volck op de sondagen des naemiddaghs door andere arbeyt ende oeffeninge opgehouden, van dese naemiddaghsche predicatien niet afgetrocken en worden, salmen de magistraten versoeken datse alle dienstbaere, off dagelicsche wercken en voornemelijck de spelen, suyperyen en swelgeryen en andere ontheyligingen des sabbaths daer mede de naemiddaghsche tydt op de sondagen meest inde dorpen gemenelyck pleegen doorgebraght te werden, met strenge placaten te verbieden. Op datse ook op dese wyse dies te beter tot de naemiddaghsche predicatien gebraght mogen werden, ende also den gehelen sabbath leeren vyeren; waerop dan de christel. synodus in gevolge van die heeft noodigh geacht hier by te voegen: datse hout datter tien morale geboden syn; datter int vierde gebodt yet moraels en ceremoniaels is, en dat dien volgens t selve voor so veel het morael is, tempore Novi Testamenti niet en is geabrogeert, ende dat volgens den 6en artic. in Post-actis een yegelijck sich heeft te onthouden op den dagh des Heeren van alle dienstwerken, uytgenomen die de liefde en tegenwoordige noodsaekelicheyt vereysschen, ende van alle sodanich vermaek die den godsdienst verhinderen.

De heeren commissarissen hebben op desen artic. doen aenteyckenen dat haere e. e. 't gehandelde en geresolveerde in den selven artic. verder niet toestaen, dan voor so veel het is con-

Digitized by Google

form het voorige geextraheerde uyt de 14e sessie, mitsgaders de Post-acta synodi nationalis Dordracenae".

LXXII (blz. 227, aant. 2). „Johanni Coccejo Gisbertus Voetius. Reverende et clarissime vir, frater et symmysta in Domino observande,

Ante menses aliquot, casus ille de conjugio eunuchi seu frigidi in Saxonia, et responsum facultatis theologiae in acad. Regiomontana a te fideliter transmissa, ad exiguum tempus a nobis seposita fuerunt: quod periculum nullum in mora videremus. Mihi autem cum esset impositum, ut responsi aliquid conciperem, et jam subcesiva horula una atque altera lineas aliquot duxissem, superveniens morbus divinitus immissus, coëgit responsi absolutionem, et ejusdem examen una cum reverendis collegis instituendum, in meliora tempora rejicere. Itaque a Deo nostro clementer restitutus et otium aliquot hybernis feriis nactus, concepi quod vides; et a rever. collegis lectum, relectum, limatum, manu cujusdam calligraphi scriptum, ad te mittere ausus fui: officiose rogans, quamprimum tradere digneris in manus eorum, quos nosti curam hujus negotii suscepisse, et fideliter ac tuto ad consultiss. parentem Cajae, aut ipsam Cajam, perferendum curaturos. Si quae officia vicissim tibi tuisque praestari possint, invenies nos paratissimos. Deum nostrum precor, te et animo et corpore sospitet. Ultrajecti 6 Kal. Febr. 1669". Zie Coccejus, *Opera anecd.*, t. II, Epistolae, p. 794.

LXXIII (blz. 231, aant. 1). In het reeds vroeger hier aangehaalde werk van W. Teellinck (zie *Gisb. Voetius*, dl. I, blz. 379, aant. 4), door Utrechts primarius theologiae professor een „aureum tractatum" genoemd (zie *Confr. Mariana*, p, 469), en getiteld *Nootwendigh vertoogh*, enz., werd omtrent de preciesheid verklaard: „Het creunen, dat sommige aenwenden, over precijsheyt, ende nausienelicheyt in desen (waer daerentusschen, niet anders vereyscht en wort, dan dat God de Heere, na het voorschrift sijns woorts, selve vereyscht van den menschen kinderen, ende aldermeest van die ghene, die sich uytgheven voor christenen, ja gereformeerde christenen) can nerghens van voortcomen, dan van menschen, welcker ooghen noch niet gheopent en sijn, om de voortreffelijckheyt, de weldadicheyt, de weerdicheyt onses grooten Gods te sien; ende welcker herten niet terdege geroert en sijn,

Digitized by Google

met een ghevoelen ende behoorlijcke eerbiedinghe, tot zijne hooge majesteyt; ware het anders, sy souden voor haren God, door vyer ende water loopen, ende souden ooc haer selven niet connen onthouden, maer souden oock al nootelijck, met die andere (daer sy nu noch al over creunen, als over nauwsiende gheesten) moeten beginnen te clagen, ende sich oock stellen teghen de groote sondicheyt, ende versmachte onachtsaemheyt, welck daer over al te speuren is, onder den menschen kinderen, over den dienst des alderhoochsten Gods: die toch alleene waerdich is, dat alle mont hem soude prijsen, alle herten liethebben, ende alle crachten dienen". *Nootw. vert.*, Middelburgh, 1627; in de „Opdracht", § IX.

LXXIV (blz. 232, aant. 2). Op welke wijze en in welke mate Voetius *De practycke ofte oeffeninge der godtsaligheydt* van Lodovicus Bayly critiseerde, kan het gevoegelijkst blijken uit enkele van zijne, hier mede te deelen, aanteekeningen:

blz. 270. »Dese reden ghenomen van de verrijsenisse Christi en is geen vaste of nootsaeckelijcke dwinghende rede; want wy de selve in Godes woort soo niet en vinden".

blz. 271. »Dese redenen ende argumenten tot het 278. blat toe, en gaen niet vast, sommighe zijn oock vry wat vreemd ende absurd: soo dat het ghevoelen des autheurs (daer wy oock nae hellen, liever als nae het teghendeel) hier door niet geholpen of gerecommandeert en kan werden, maer veel meer ghesuspecteert als of het een los ende onvast concept waere".

blz. 272. »In 't gemeyn kan gheseyt worden dat der Christenen rust-dagh gehouden wert tot gedachtenisse van Godt ende alle sijne wercken so der scheppinge als der verlossinge. Maer men kan niet seggen, dat het een besonder ende van Godt ingestelt of geheylight teecken ende memoriael is; dit en staet nerghens in Godes woordt".

blz. 283. »Andersins is het beter ende veyligher sulcke speculatien achter te laten".

blz. 288. »Soo dat het argument onses autheurs niet vast en gaet".

blz. 295. »Dat onsen autheur desen tijdt soo reeckent nae den Paepschen stijl van haere Santen-daghen, dat hadde beter van hem ghelaten gheweest als ghedaen".

blz. 302. »Dese heylighe daghen, die in Enghelant uyt het Pausdom in den beginne van de eerste veranderinge ende reformatie aldaer over-gebleven ende ghelaten sijn (ghelijck dickwils alles te ghelijck niet en wil of en kan uyt-gesuyvert ende wech-genomen werden) soeckt den autheur hier te excuseren, ende van de Paepsche Santen-daghen te onderscheyden; soo dat hy wil seggen, dat S. Jacobs, S. Pieters, ende andere Apostelen dagen, ter eere van Godt aldaer gheviert werden, ende niet ter eeren van de Heylighen. Maer behalven dat dit een loose ende een periculeuse

Digitized by Google

plaestringhe is, soo vraeghe ick wie den menschen macht heeft ghegheven, om jaerlijcksche ende altijdt-duerende sabbathen ende feest-dagen in te stellen, ende de kercke Godes daer aen te binden".

LXXV (blz. 232, aant. 3). Met betrekking tot Voetius' promotie, vermelden de Groningsche senaatsnotulen het volgende:

„August. 11 an. 1636. Decretum est in senatu acad. ut clariss. vir d. Gisbertus Voetius professor theologiae in acad. Ultrajectina promoveretur theologiae doctor in hac nostra academia omissa examine et disputatione publica. Non enim putavit senatus amplissimus ut vir ipsa professione et eruditissimis scriptis celebris rigide iis legibus astringeretur quae studiosis tantum aut aliis in ea professione non versatis latae censentur et quo citius res expederetur ut promotio privatis institueretur hac septimana. Quae omnia senatus acad. a professoribus ejusdem facultatis clariss. ac nobiliss. d. curatoribus communicanda censuit.....

August. 12. 1636, ... Eadem sessione senatus acad. decrevit ut clarissimo viro d. Gisberto Voetio hora nona die insequenti docturae in theologia gradus in loco conventus acad. conferretur et quidem ut ob egregia in ecclesiam merita immunis esset ab omnibus sumptibus qui legibus academicis praescribuntur.

An. eod. 13 Aug. Ex decreto senatus acad. clarissimus ac doctiss. vir d. Gisbertus Voetius s. theol. et s. linguae professor ord. in acad. Ultrajectina in senatu acad. a clariss. viro d. Franc. Gomaro doctore et professore s. theologiae et tunc temporis rectore magn. omissis ceremoniis ss. theologiae doctor creatus est".

Gecopieerd uit een fol. MS., waarop in dorso: *Acta senatus acad.* 1619—1645 (in het rijksarchief te Groningen, afd. archief van den senaat der academie, in bruikleen gedeponeerd). Dit MS. bevat de kladnotulen van den senaat. In het andere, netjes overgeschrevene academisch actenboek ontbreken juist de jaren 1634—1650.

LXXVI (blz. 234, aant. 2). Omtrent Voetius' beroep tot „medepredikant" bij Utrechts gemeente, bevatten de notulen zoo van den kerkeraad als van de vroedschap aldaar, in hoofdzaak deze bijzonderheden:

„Praesentibus diaconis. Extraordinaerlick vergadert. Naer aenroepinge van des Heeren heiligen naeme is geresumeert t gedaene project van seeckere personen daervan men eene tot predicant soud beroepen in dese kercke in de plaetse van zh. (zaligher)

Digitized by Google

d[i]. Donganus. End is bij die occasie wederom voorgekomen de persoone d. Voetii, end in deliberatie genomen sijnde die goede qualiteiten van voors. Voetius aen een zijde, end die bijsonder inclinatie van t'meeren deel deser vergaederinge end' der gemeinte aen d'ander zijde, is geresolveert met die meeste stemmen, datmen door seecker persoonen end gecommitteerden vijt dese vergaederinge, op morgen soude gaen besoecken die achtbare h. magistraeten, ende dienstelick dieselve te versoucken, consent te willen dragen omme d. Voetium tot een ordinaris predicant deser gemeinte, neffens eenen anderen (die men, volgens d'acte van consent bij de e. heeren vroetschappen ons verleent sal beroepen) t sijner tijt gelickelick te mogen beroepen omme dese gemeinte te dienen..... Ende off het waere, dat na verkregen consent vanden eersamen raet om d. Voetium neffens eenen andren te mogen beroepen, voors. Voetius difficulteren mochte vermits sijne swaere academische lasten, alle de diensten den ordinaeren predicanten incumberende, van kercklicke, classicale en sijnodale vergaederingen bij te woonen, end derselven commissien vijtterichten, waertenemen, so verstaet dese vergaederinge dat hij op sijn versouck gemerckt sijn sware occupatien vande voors. lasten sal ontslagen wesen, dies niet tegenstaende tot een ordinaris predicant mogen beroepen werden om sijn beurten van prediken waer te nemen neffens ander, doch inde visitatien so gemeine als particuliere den andren die men noch beroepen sal neffens hem, soo veel doenlick wesen sal, sal helpen end assisteren. End sullen de voors. gecommitteerde des kerckenraets gelast zijn, na verkregene approbatie ende consent der e. h. magistraten, vant gene voorschreven is, hijrover d. Voetium eersten eens te sonderen, end daervan aen de vergaederinge rapport te doen, ter eerster gelegentheith. Blijvende ondertusschen dat vast gestelt, dat diegeene die men volgens t voors. consent der e. heeren sal beroepen mede tot ordinaris predicant, gehouden sal wesen, niet tegenstaende hij eenige diensten ooc in de academie doen muchte, alle de lasten van een ordinaris predicant hijr ter plaetsen te dragen, sonder van eenige derselven 't sij van comparitien in kercklicker vergaederingen, offt van gemeene oft particuliere besoeckingen ontslagen te sullen wesen, maer alles sal moeten doen ende waernemen sonder exceptie als d'ander predicanten deser gemeinte. Dies hem d. Voetius eenichsins int werck der professie wederom sall connen verlichten, in sulcker vougen, als haer e., ten overstaen van diegeene die daerin

Digitized by Google

te seggen hebben, sick sullen connen oft mogen vergelijcken. Laetende sulx staen tot dispositie derselven". *Acten Utr. kerkr.*, 23 Oct. 1636. Vgl. daarmede die van 31 Oct. 1636, alsook die van 21 en 25 Febr. 1637. De notulen der vroedschap luiden:

„Naer versochte audientie syn binnen erschenen de heeren Sinapius minister, Jan van Rynevelt ouderling ende Jan van Mansfelt boeckhouder vande diaconie als gecommitteerden vanden eerw. kerckenraedt der gereformeerde gemeente alhier. Verhalende dat hare eerw. omme geallegeerde redenen ende volgens consent van dit collegie hadden goetgevonden te arresteren de beroepinge des eerw. godtvruchtigen ende hoochgeleerden dn^i. Gisberti Voetii s. s. theologiae doctoris et professoris in deser stadts academie, ende dat sij gecommitteerden uijt den name van hare principalen in dit collegie erschenen, ende daer op versochten approbatie, waermede haer e. vertogen synde is t'selve beroep geapprobeert in voegen als inde volgende acte, die d'heere Sinapius, als inder tydt preses vanden kerckenraedt voors. is toegesonden:

„De vroetschap deser stadt Utrecht gehoort het aengeven vande gecommitteerden des eerw. kerckenraedts der christelicke gereformeerde gemeente alhier, alsdat hare eerw. volgens het consent vandit collegie hadden gearresteert omme te beroepen tot een mede predicant den eerweerdigen, godtvruchtigen ende hoochgeleerden dn^m. Gisbertum Voetium doctorem et professorem s. s. theologiae in deser stadts academie, — versouckende daer op approbatie, soo ist dat de vroetschap voornoemt wel bekent wesende syner eerw. goede gaven ende qualiteijten, voor seer aengenaem is houdende ende by desen approberende de voors. beroepinge van dn^o. Voetio tot predicant omme t'selve predickampt waer te nemen volgens ende in conformité van hare e. resolutie vanden 24^en Octobris 1636 verleden, diemen verstaet dat vorders nae syn innehouden sal worden geeffectueert". *Not. Utr. vroeds.*, 23 Febr. 1637. Vgl. daarmede die van 24 Oct. 1636, afgedrukt in dr. J. A. Wijnne, *Resolutiën, genomen bij de vroedschap van Utrecht, betreffende de illustre school en de akademie in hare stad, van de jaren* 1632—1693. *Werken van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht. Nieuwe serie n°.* 52. Utr., 1888, blz. 24—25.

LXXVII (blz. 239, aant. 3). Over het dansen werd gehandeld: *Acta syn. part. Z. H.*, Gorcum, 1622, art. 35: „Aengaende het danssen, ordeelt de sijnodus dat de lidmaten der gemeente daer-

Digitized by Google

over behooren bestraft ende gecensureert te werden, volgens de resolutie des sijnodi nationalis tot Dordecht, a. 1578, part. quaest. 43".

Acta syn. part. Z. H., Delft, 1628, art. 45: „Over het twede lidt deses gravaminis, vraghende off het niet nodich sij, dat tot verwackeringe ende wederoprichtinge der godtsalicheit ietwes nae t'exempel der Nederlandtse kercken in Engelandt, van den sijnodo geconcipieert ende uyt haeren name op alle de predigstoelen affgelesen werde: daerop geeft de sijnodus tot antwoordt neen, maer dat alle praedicanten sullen vermaent sijn om in dese bedroeffde tijden haere stemme te verheffen als een basuijne, den volcke haere sonden vercondigende, ende tijdelijck ende ontijdelijck aen te houden, met straffen, vermaenen ende dreijghen".

Acta syn. part. Z. H., Gouda, 1640, art. 55: „De e. classis van 's Gravenhaghe heefft gevraeght, also in ons vaderlandt grootlijcks in swange gaen verscheijden lichtvaerdicheden, ende wereltsche ijdelheden, teeckenen van lichtvaerdige vleeschlijcke herten, ende occasien, oorsaecken, moeders ende voetsters van groote sonden, tot ergernisse ende verleijdinge van de swacken, als daer sijn, danssen, balletten, scandaleus misbruijck van Godes goede gaven in overdaedighe maeltijden off bancketten, willt haijr van mans ende vrouwen, mascaraden, comoedien, ende tragoedien, oneerbaere dracht, ergerlicke ontblootinge des lichaems etc., hoemen met sodaenige ledematen sall handelen, dewelcke, niet teghenstaende openbaere ende bijsondere vermaeningen de voorn. lichtvaerdicheden evenwel aen de handt houden. Is eenstemmelick, oock met advijs van haer achtb. ende alle de eerw. broederen correspondenten verstaen, naedemael de gemelte lichtvaerdicheden met de eerbaerheijt ende godtvruchticheijt der christenen niet en connen bestaen, ende dat door deselve oock den schrickelicken toorn Godes insonderheit in dese seer swaere tijden meer ende meer werdt ontsteeken, datmen nae kercklicke ordere met sodaenige ledemaeten sal handelen, oock tot suspensie van t'h. avontmael, nae gelegentheijt ende eijsch van saecken, in conformiteijt vanden 35en art. sijnodi Gorcomianae, a. 1622, als mede vande kercklicke ordere der gereformeerde kercken van Frankrijck. cap. 14, art. 26, 27 ende 28".

Acta syn. part. Z. H., Brielle, 1643, art. 32: »Aengaende den 30en art. spreeckende vande danserijen, comedijen, etc., vernomen synde dat ijder een syn debvoir gedaen hadde, is belast met alle vlyt daer in te continueren".

Digitized by Google

Acta syn. Gelr., Harderwijk, 1634, art. 37: „Heeft oock bij dese occasie de eerw. synodus geresolveert en goetgevonden tot stichtinge van alle de kercken deser provincie in 't gemeen, tot voorcominge van ergernissen, ende tot stuytinge van alle sulcke ende dierghelijcke lichtveerdicheden, ongeregeltheden ende wereltsche ijdelheden, gelijck daer sijn de lichtvaerdijge dansserijen, baletten, comedien, ergerlijcke ontblotingen des lichaems ende meer andere gruwelen, van dier natuere zijnde, dat het teeckens sijn van lichtvaerdijge vleesschelijcke herten, ende occasien, oorsaecken, moeders en voetsters van grote sonden, die met de eerbaerheijt ende godtvruchticheijt der christenen niet en konnen bestaen, ende waer door oock den schrickelijcken toorn Godts insonderheijt in dese swaere tijden meer ende meer wordt ontsteecken; datmen soodaenijge ledemaeten, die daer aen schuldich sijn, ofte daer mede ghemeenschap hebben, niet alleen in het prive sal hebben daer van af te maenen, maer datmen oock wel opentlijck van den predick-stoel de lieden sal mogen vermaenen om haer voor sulcke lichtvaerdicheden te wachten, op poene ende bij bedreijginge van na kerckelijke ordre met sodaenijge ledemaeten, die daer van geen afstandt en doen, te handelen ende procederen, oock tot suspensie, des noodts sijnde, van het h. avontmael, na gelegentheyt ende eysch van saecken; ende datmen oock de jonge luyden, eermen haer tot het h. avontmael toelaeten sal, onder anderen mede sal doen beloven haer oock voor soodaenijge lichtveerdicheden te wachten".

Acta syn. Traject., Utrecht, 1640, art. 19: „Verstaet mede dese eerw. synodus, dat het op het alderhoochste nodich is, dat tegens de grouwelijcke lichtveerdicheden van danssen, balletten, overdadighe maeltijden, wilt hayr van mans en vrouwen, masqueraden, ergerlijcke ontblotinge des lichaems etc., waer van artic. 55. ejusdem (sc. Zuyd-Hollandicae) synodi, goede ordre werde gestelt; ende heeft mede verstaen, datmen met soodanighe ledenmaten, die aen de ghemelte lichtveerdicheden schuldich zijn, sal procederen na kerckelijcke ordre, selfs oock des noots zijnde, tot suspensie van 't heylige avondtmael toe; doch alles met bescheydenheyt nae de gelegentheyt van de saecken sullen vereyschen".

LXXVIII (blz. 248, aant. 1). Over de „comediën" werd gehandeld:

Acta syn. part. Z. H., Den Haag, 1634, art. 60: „Ter occasie

Digitized by Google

van een particuliere vraghe, off een rector scholae, lidmaet der gemeente sijnde, ende oock eenichsins in den publijcken kerckendienst, de kinderen onder practext van goede exercitie, comoedien mach leeren speelen, is geresolveert, dat also door de comoedien, tragoedien ende battementspeelen, doorgaens Godes woordt misbruijckt ende jammerlick getraduceert werdt, de broederen van Woerden int besonder de comoedien in haere stadt sullen sien te stuijten. Ende oock de gedeputeerde des synodi (sc. sullen) by haere Ed. Groot Mogenden aenhouden, dat de comoedien, tragoedien, batement off rhetorijckspelen op alle plaetsen moghen affgeschaft werden; tot welcken eijnde ook alle classen wel sullen doen, ende haere grieven desen aengaende aen de gedeputeerde des synodi oversenden".

Acta syn. part. Z. H., Gorcum, 1642, art. 47: „Op t' tweede gravamen: off het niet nodich en is, nevens de oude clachten mede aen haere Ed. Groot Mogenden te verthoonen de insolentien van 't ganse trecken, de dantserijen etc., mitsgaeders de comoedie speelen, die tot verscheijden tijden op de dorpen werden aengestelt, op dat deselve bequaemlijck mochten werden geweert. Conclusum est: fiat ut petitur; ondertusschen sal oock ieder praedicant bij de sijne vigeleren, om sulcke en dierglijcke insolentien so veel mogelick is te weeren".

Acta syn. part. Z. H., Leiden, 1649, art. 17: „Hebben oock de selvige dd. deputati voorgelesen noch een andere remonstrantie, in de welcke nevens de voorn. schendinge des sabbaths ende ontheyliginge van Godes naem, hare eerw. den hh. staten van Holland hebben vertoont, de menichvuldige grouwelen van comedijspeelen, mommerijen, danserijen, etc. (gelyck hare eerw. inden voorleden synodo art. 54 in last gegeven was) met versoeck dat hare Ed. Groot Mogenden daer tegen gelieffden te disponeren by placate, als oock de apostille daer op verleent, niet anders inhoudende dan dat de Heeren Edelen ende seeckere leden versocht hebben copije vande selve remonstrantie, twelck hare ed. ende achtb. synde gegeven, vorder in die saecke niet was gedaen.

Omvrage gedaen sijnde is nodich bevonden dat dd. deputati sullen aenhouden als voor desen, uytdruckende in hare remonstrantie, nevens andere dingen alrede by haer eerw. vertoont, oock de ongebondenheyt der rhetorijckers ende hare cameren, die selff op den dach des Heeren, ja oock onder de predicatie met uytge-

Digitized by Google

steecken vanen, met trommelen ende publycq geraes den godtsdienst verhinderen ende het volck diverteren.

Desgelycks dat ondertusschen de kercken niet sullen nalaten alle kerckelicke middelen te gebruijcken, welcker eenige in sommige kercken alrede vruchtbaerlick gebruijckt werden, niet alleen met vermaninge ende waerschouwinge generaellick daer tegen, maer oock met belofte aff te vorderen int opnemen der ledematen, datse haer van sulcke vuijlicheden sullen onthouden, met censure daertegen te oeffenen, ende met particuliere aenspraken tegen bysondere occasien om haer selven wel te wachten. Dat oock boven dit alles, alle kercken tegen den tijt van hare aenstaende kerckmissen, hare respective magistraten ernstelick sullen versoecken, de comedij ende batement speelders, ende diergelijcke gespuijs van menschen uyt hare plaetse te weeren, om van dese hare debvoiren, ende wat sy daer door geobtineert hebben wederom aenden eerw. sijnodo tot syner tijt rapport te doen.

Is verder besloten dat dd. deputati volgens het tweede lid des 54 art. dd. profess. philosophiae sullen versoecken om niet te willen defenderen tgeen tot voorstand vande danserijen, comedijspeelen, lusus aleae, ende andere lichtvaerdicheden (sc. conde dienen); twelck naderhant dd. deputati hebben bekent gemaeckt by hare eerw. gedaen te syn, ende dat de profess. philosophiae over dat stuck van haer eerw. aengesproocken haer goet contentement gegeven hadden ende verseeckert niets te sullen doen tot ondienst vande kercke".

LXXIX (blz. 248, aant. 3). Bij de vele besluiten door hunne Edel Mogenden, zoo vroeger als later, op aandrang en ten bate der „kercke" genomen, verwees Voetius, in zijne disputatie over de „comedien", ook naar deze verordening: „Is geresolveert, dat voor het eerste de poincten ende articulen, by die van de kercken overghesonden, aen de steden ende hooft-officieren ten platten lande sullen werden overghesonden, ende der selven belast ende geordonneert, dat sy luyden elcks met alle goede devoiren daer inne willen voorsien, dat de ongeregeltheden, excessen, en ongeschickte actien ende misbruycken, die tot schandale van de kercke gepleegt werden, mogen cesseren, sulcks hier na breeder sal werden geextendeert". *Resol. Holl.*, 10 Maart 1594.

LXXX (blz. 262, aant. 2). Over het „langh hayr" werd gehandeld:

Digitized by Google

Acta syn. Gelr., Harderwijk, 1643, art. 24: „Ende heeft de eerw. synodus goet gevonden volgens de resolutien dien aengaende in Zuydt-Hollandtsche en Over-Iselsche synoden genomen, daer by noch te voegen dese nadere ampliatie, dat niet alleen alle respective classen voort-aen daer op neerstelick sullen acht te nemen hebben, dat noch predicanten noch proponenten onder haer in habiten ofte langh hayr eenige ergernisse aenden eenvoudige en comen te geven, maer dat oock de professoren ende regenten versocht werden om mede soodanighe acht te nemen op de studenten inde theologie; ende dat voort oock mede by verkiesinge van ouderlingen ende diaconen stichtelijck hier op gelettet worde inde kercken-raden, welck alles van den eerw. synodo de samentlicke broederen ernstelick is aenbevoelen, om na vermogen ende na gelegentheyt der kercken tselve met de meeste stichtinge int werck te stellen".

LXXXI (blz. 263, aant. 4). „Reverende frater, wij hebben uwe e. tractaet doorlesen, ende t'selve bevonden, als de acte van approbatie uijtwyst. Wij souden t'selve aen andere daer uwe e. van schrijft, wel oversenden, waert dat wij daer ijemant hadden, door den welcken als eenen vertrouden vrient ende ἰσόψυχον in desen t'selve konde uijtgewerckt ende gerecommandeert werden. Theologia practica is het minste, datmen daer hanteert, of ter herten neemt. Sapienti dictum satis. Daer bij komt, dat sommige door quade jalousien te minder daer aen souden willen, om dat het van ons gerecommandeert, ende haer toegesonden wierde. Het soude veel beter van een ander kant haer toegesonden werden, ende diende onse approbatie in allen manieren verswegen. Uwe e. kan bedencken, offer ijet verder in dient gedaen. Het waer goet om autoriteyt ende luijster te geven, bij vele soo theologanten als politijcken, die sulcke dingen niet veel en achten, maer lachen se al uijt voor precijsheijt ende wijse grillen. Een dinck dient uwe e. achter in de druckfauten te verbeteren, te weten p. 318. daer staet dat Andr. Willetus professor is geweest tot Cantelberch, latine Cantuaria: het moste geschreven werden tot Cambridge, latine Cantabrigiae (in de errata staat dan ook: fol. 318. reg. 6. voor Cantelbergh, leest Cambrits); want Cantuaria is een stedeken in Kent, een niets (sic) bisschoppelijcken stoel, daer noyt academie geweest is. Hier bij komt, dat Willetus noyt professor geweest is, maer alleen een prediker, ende soo ick wel onthouden hebbe, op

Digitized by Google

een dorp of in een vlecke. Het kan sijn, dat hij een socius in een collegie geweest is in de academie tot Cambridge, dat hij oock eenigen tijt d'een of d'ander prefecture ofte opsicht in t'selve collegie gehadt heeft; maer dat en gaet de professie niet aen. De titulen ende prefatien van sijn uytgegevene schriften, te weten sijne controversien tegen het pausdom, syne commentarien over Genesis, Exodus, Leviticus, libros Samuelis, Daniel, tot den Romeijnen, brief Judae, sullen uwe e. hier van konnen onderrichten. Hier mede endigende, bevele ick uwe e. de genade des Heeren. De groetennisse aen uwe e. weerde collegen. Met haest desen 10 Decembr. 1642.

Uwer e. dienstwillige medebroeder
Gisb. Voetius.

Eerw. godtsalige welgeleerde Godefridus Udemans
dienaer des woorts tot Zierickzee. Port".

LXXXII (bl. 270, aant. 3). Niet onbelangrijk is het, met een gedeelte van den inhoud der vijf, hierboven aangevoerde disputaties te vergelijken wat Voetius te boek stelde in zijne duodecimo-uitgave, getiteld: Vragen over den catechismus. Seer dienstich tot duydelijck ondersoeck, ende onderwijsinghe van den eenvoudigen; 3de druk, Utrecht, 1650; blz. 332—336; alwaar het o. a. bij vraag 109 van den catechismus luidde:

Bewijst dat dronckenschap is een aenleydinge tot onkuysheyt, Prov. 23:31, 32, 33.

Soudemen hem niet moghen half droncken drincken?

Maer dat is maer verheught zijn, segghen de luyden.

Soudemen hem niet verheught mogen drincken?

Soudemen niet moghen uyt drincken, al wat ons in geschoncken wort?

Maer als het is op de ghesontheyt, of het welvaren van het landt, of de overheden, of andere weerde ende lieve persoonen, soudt ghy het dan niet behooren te doen?

Wel zijn die lieve en weerdighe persoonen, etc. soo veel niet waert, dat ghy een glas op haer welvaren sout uyt drincken?

Soudemen dan gheen Santeen behoren in te stellen, of te drincken?

Waerom niet, was isser aen gelegen?

Is het een vruchtbare occasie, ende gerede aenleydinge tot dronckenschap?

Isser oock niet een groot misbruyck in ghelegen?

Wat voor een misbruyck?

Soude yemant wel op yemants gesontheyt etc. ses pont broodt, etc. willen eten?

Digitized by Google

Behooren sy dan wel de kleyne of groote fluyten, op de gesontheyt van de coningen, princen, overheden, of op het goet succes van grote saecken etc. uyt te drincken?

Loopter niet mede een misbruyck van devotie, of van Godes naem onder?

Is het niet ten minsten eenen schijn van diergelijcke quaet?

Het dansen is dat goedt?

Waer gebiedt het Godt, in 't Oude of in 't N. T?

Is het dan quaedt?

Is het niet een middelmatige saeck, die men doen of laten mach?

Wat zwarigheyt isser dan in gelegen?

Is het een aenleydinge tot ydelheyt, lichtveerdigheyt en onkuysheydt?

Maer mocht yemant seggen, ick hebbe wel gedanst, maer ick ben noyt tot hoererye aengeleydt.

Isser wel yemant daer door beter geworden?

Worden sy daer wel erger door?

Ende of sy soo sterck ende in het goede gehart waren, zijn daerom sulcks alle andere jonghe luyden, die door haer exempelen tot het dansen aengeleydet werden?

Worden de vrouwen en dochters daer wel onbeschaemt door?

Maer genomen, daer was yemandt die door het dansen tot geen lichtveerdigheyt was aengeleyt, soude die daerom mogen dansen?

Waerom niet?

Leydt hy een ander aen om sulcks na te volgen ende alsoo tot lichtveerdigheydt te gheraecken?

Zijnse altemael wel soo perfect en volmaect als sy haer selven willen uytgeven?

Geeft men oock andere vroome en godtsalige luyden een ergernisse daer door?

Soudemen niet mogen dansen een Christelijcken dans gelijckmen seyt in Duytslant ghebruyckelijck te sijn?

Worden de dansen hier te lande gebruyckelijck daer door geexcuseert?

Soudemen niet mogen toestaen eenen ronden dans?

Waerom niet?

Soude het daer by wel blijven?

Maer het schynt nochtans dat het dansen gheoorloft is, want David heeft gedanst, 2. Sam. 6:14.

Was dat soo een dansen als onder ons nu ghebruijckelijck is?

Hoe danste David?

Hoe dansen de menschen heden ten dage?

Soudemen de comedien wel mogen spelen, ende kijcken?

Wat quaet isser in gelegen?

Strijdt het tegen het sevenste gebodt?

Waerom?

Konnen de comedien den menschen verlocken ende aenleyden tot onkuysche daden, woorden, gebeerden, gedachten, etc.?

Hebt ghy noch niet een reden waerom dat de comedien niet geoorloft zijn?

Machmen de lichtveerdigheden ende sonden tegen het sevenste ghebodt so familiaerlijcken wel noemen of vertoonen, insonderheydt voor jonge en teedere ooghen ende ooren?

Digitized by Google

Bewijst dat, Eph. 5:12 met 1. Thess. 4:4.

Mach men die dan levendigh soo vertoonen, en dat tot een materie van lachen?

Souden de comedien niet geoorloft zijn alsmen de selve uyt Godts woort speelde?

Wil Godt de verborgentheden der salicheyt met spelen voorgestelt hebben?

Wil Godt dan sijn woort met eernst gheleert hebben?

Welck is meerder sonde datmen uyt Godts woort speelt ofte andere wereltsche dingen en historien?

Mach een man wel in vrouwe kleederen, en eene vrouw in mans kleederen gaen?

Bewijst dat, Deut. 22:5.

Is dat te verstaen in alle manieren?

Sout gy wel een casus of geval konnen seggen, waer in sulcx soude mogen geschieden?

Wie moeten insonderheyt tegen dese voorverhaelde sonden yveren?

Moet de magistraet alleen yveren tegen de openbare hoererye, of oock tegen alle het geene, 't welck een aenleydinge daer toe is, als lichtveerdige huysen, dansen, comedien, etc.?

Wat was destraffe van overspel inde wedt Mosis, Levit. 20:10; Deut. 22:22.

Moet dese sonde oock swaerlijc gestraft worden inden N. T.?

Een exemplaar van Voetius' geschrift bevindt zich in de bibliotheek van de Maatschappij der Nederl. letterkunde te Leiden.

In geheel anderen geest en toon is gesteld het pamflet (berustende ter Koninklijke bibliotheek), dat tot titel draagt: *Eenige oude reliquien, die de Catholijcken by dese nieuwe herstellinge in den Dom van Uytrecht wederom opgezocht en te voorschijn gebracht hebben, tot welcker verheerlickinge op heden veel silvere dosen gereet gemaakt worden. Tot troost aller gehoorsame Catholijcken, en opwecking allen ketters opgeteeckent door d'eerw. pater Franciscus Barnaba, provinciaal van de ordre der h. Franciscanen, des kleynen. Getrouwelyk overgezet; en gedrukt t'Amsterdam.* 1673.

Als zulke „reliquieën" staan hier vermeld:

„Het wiege-liedt van Goliath, op vijf stemmen. — Het krulyzer van Ezau, daar hy sijn hair mede pleeg te krullen. — De sondagse koussen, en scheen-stricken van den rijcken man. — Het dans-boek van Herodes dochter, nevens een beschrijving van de capriolen die sy voor haar vader gedaan heeft. — Absaloms poeyer-busch en pomade-doos, van saccurdanen-hout gemaakt, en met cierlik beeltwerk ingeleyt, onder welck een gezicht met oplichtend blik en een paar ezels-ooren zeer konstig vertoont worden. — Een doos vol mouches of swarte plaestertjes die Jesabel gebruyckte ale sy haar optooyde"; enz.

Digitized by Google

LXXXIII (blz. 271, aant. 1). Ter verklaring van bovengenoemden, vrij zonderlingen titel diene het volgende, uit bedoeld pamflet genomen citaat:

„Juffrouw.

Joannes, wat is de oorsake dat ghy zwarigheyt maeckt om weder by my te komen woonen, bent ghy dan voor desen soo qualick in mijn huys geweest?

Koetsier.

Geensins, me-vrouw, ick soude nergens liever woonen als in u huys, indien ick daer met een *goede conscientie* konde woonen.

Juffrouw. Wat hoor ick, raeckt dat u *conscientie* of ghy by my, of by een ander woont? wort ghy dan by ons in uwe *religie* ghemoveert? het was quaet ghenoegh als of ghy my onder *Papisten* of andere *sectarissen* rekende. Ick meyne immers dat ghy ende ick al een religie hebben, ende eenen God dienen; oock ben ick soo wel een *litmaet* der gemeynte als ghy. Dit is van u een vreemde antwoorde, daer over ick my ten rechten verbelgen magh: het schijnt by na of u yets quaets in mijn huys gevercht wiert.

Koetsier. Me-vrouw gelieve doch mijne woorden niet qualick te nemen, het zy verre dat ick me-vrouw by de *sectarissen* sou willen vergelijcken. Want dan soude ick my wel voor desen gewacht hebben in u huys te komen woonen, ick weet dat *Christus* en *Belial* niet gemeyns met malkanderen hebben, ende datmen sigh selven niet magh worpen in versoeckinge, gelijck vele maer al te lichtveerdigh doen; die haer soo licht aen *Papisten*, of *Joden*, of andere *sectarise menschen* verhueren. Ick hebbe alleen van UEd. gevraeght zijnde in eenvoudigheyt geantwoort, soo het stuck by my leght, want ofschoon me-vrouwe van de *religie* is, ja oock een *litmaet* der *gemeynte*, soo hebbe ick het nochtans soodanigh in u huys bevonden, dat ick niet als met mijn ghemoet ghewelt te doen, my weder soo by u sou komen in dienst gheven.

Juffrouw. Dit u seggen ontstelt my noch meer, en houde door sulcken antwoorde my van u grootelicks verongelijckt; het ware quaet ghenoegh als of ick oneerlick huys hiel: wat seggen is dit van u? ick hebbe sulcks van u niet verdient.

Koetsier. Ick bidde wederom me-vrouw sigh toch niet te

Digitized by Google

willen vergrammen, ick wil gheern bekennen, dat ick meer weldaden in me-vrouws huys genoten hebbe als ick kan vergelden, ende dat ick oock oordeele, dat me-vrouw soo eerbaer en borgerlick huys houdt als misschien niet vele en doen. 't En leyt my daer niet, gelieft maer me-vrouw met sachtmoedigheyt my te hooren, ick sal geern ront uyt seggen waer het my schort.

Juffrouw. Spreeckt vryelick, nu ick soo veel uyt u hebbe gehoort, neme ick voor my niet te verstoren; te meer, om dat ick gedencke aen u goede diensten, waer door ick noch tsedert u altijt ben genegen geweest, want ick beken dat ghy my een trouw en gehoorsaem knecht zijt geweest.

Koetsier. Daer voor danck ick me-vrouw grootelicks, ende dit is my aenghenaem van me-vrouw te hooren. Dat hebbe ick oock altoos getracht, niet alleen in uwe tegenwoordigheyt, maer oock in u afwesen, my in alle getrouwigheyt te quijten in uwen dienst. Daer toe ick oock doorgaens mijne mede-dienst-boden hebbe gepooght op te wecken. Dewijle wy altijt zijn in Gods teghenwoordigheyt, en datmen met sijn volck getrou te zijn oock *selve dient den Heere J. Christo.* Om dan tot de saeck te komen, 't is waer, dat wy beyde litmaten zijn van een en de selve gemeynte, en eenen God belijden, maer wat is dat, als ick dien God niet magh dienen na sijnen wille: en dit me-vrou wort my in u huys verhindert.

Juffrouw. Waer in doch, dat woude ick wel eens weten?

Koetsier. Om dat ick op des Heeren *heylige rust-dagen,* door u bevel en dienst, worde als af-gesneden van des *Heeren erfdeel,* om niet met Gods volck te oeffenen de gemeynschap der heyligen in den dienst onses Gods; maer dat ick dan ter contrarie met het toe-bereyden van de *karosse,* in-spannen der paerden, ende rijden met de selve moet besigh wesen. Hier over heeft my dickmael mijn gemoet geknaecht, ende eyndelick sulcke nepen gegeven dat my hemel ende aerde scheen te bange te wesen, en dat me-vrouw is genoeghsaem de eenige oorsake van mijne zwarigheyt in desen. Want of schoon u weerde ende ick eenen God hebben (soo UEd. seght) soo worde ick doch belet dien God met u na een en de selve wet te dienen, daer doch de Heere sulcks soo wel van my, als van de alder-grootste in sijne wet af-vordert.

Juffrouw. Bent ghy dan oock al van die precijse? ick hebbe ghehoort dat ghy eenigen tijt herwaerts hebt beginnen te suffen in de boecken meer als voor henen, ende lichtelick dat ghy door

Digitized by Google

die predicatie over acht dagen zijt aen-geset tot dese resolutie; om dat daer al wederom het rijden met *karossen* op den *rust-dagh* wiert bestraft: gelijck het dan soo ordinaris gaet, als dees of die niet wel gestudeert heeft, dan moeten de *karossen* aenhouden.

Koetsier. Wel hoe me-vrouw, meynt ghy dan datmen te precijs kan wesen in den dienst des Heeren onses Gods? wat is het dan, dat wy in ons *Vader-onse* bidden „dat wy Gods wille mochten doen op aerden, gelijck de engelen in den hemel", of wat wil die vermaninge, Prov. 7:2 „Bewaert mijne geboden en leeft, en mijne wet als den appel uwer ooge"? Ick hebbe in uwen dienst geleert hoe haest men kan misdoen, en wat woorden somtijts gevallen zijn, als niet juyst op sijnen tijt de *karos* gereet was, hoewel ick somtijts meer noodig werck hadde gevonden, als dat ick naer eys konde klaer vallen. Ick hebbe my niet alleen na u woorden, maer het wencken uwer oogen moeten reguleren, en dat hebbe ic ooc getracht te doen, veel meer hebbe ic my geschroomt u expres bevel te overtreden. Is dan het niet dobbel over noodig *punctuelick* God te gehoorsamen, bij welke selve de grootste *koningen* maer *aert-wormen* zijn? Of soude men alleen in den dienst der menschen precijs moeten zijn, en slordig in den dienst van den grooten God? Houd het my ten besten me-vrouw, alsmen soo smadende van de vrome spreeckt, soo wort de hooge majesteyt Gods genoeghsaem gevilipendeert, ja bespot, enz." *Roepende sonde, of mis-bruyck der karossen*, blz. 3, 4.

LXXXIV (bl. 280, aant. 2). Ordonnantie ende octroij vande taeffel van leeninge der stadt Utrecht.

„Borgemeesteren ende Vroetschap der stadt Utrecht, doen te weten alsoo den tijt van het octroij inden jare 1620 aen Hieronimo dal Ponte ende Daniël de Milan zaliger verleent, omme de taeffel van leeninge deser stadt ende vrijheijt van dien publicqelijck te houden ende exerceren op den voet, regel ende ordonnantie doenmaels gearresteert soude comen te expireren den 28en Augusti 1645, soo hadden wij al voor eenigen tijt in deliberatie geleght off wij nae t' exempel van andere steden deser geünieerde provincien de exercitie vande selve tafel aen ons behouden ofte gelijcx tot noch toe alhier geschiet is, andere bevelen souden op sodaene ordonnantie als men soude comen goet te vinden. Ende alles wes ter materie dienende was geconsidereert sijnde, hadden wij nae rijpen raide tot meeste voordeel van onse ingesetenen, nut ende welvaren deser stadt verstaen ende goet gevonden de voorseijde tafelhou-

Digitized by Google

dinge iemants anders te bevelen; oversulcx nodich achtende tijdelijck te voorsien ten eijnde d'exercitie vande selve tafel alhier, volgende de voetstappen van onse predecesseurs ende andere welbestelde republicquen ende steden in goede ordre mochte werden gecontinueert, hebben wij aengenomen, gecommitteert, ende geoctroijeert, gelijck wij aennemen, committeren ende octroijeren bij desen Joanna del Corne wed^{e}. van Daniël de Milan voorn^{t}., mitsgaders Paulo Emilio de Fareris 't samen ende elcx voorde gerechte helfte omme de voorsijde taeffel van leeninge alhier te houden ende exerceren, ofte door hare commijsen, cassiers ende dienaers te doen houden ende exerceren voor den tijt van 24 achter een volgende jaren, sullende ingaen den 29^{en} Augusti 1645 ende dat op d'ordonnantie in manieren ende op conditien hier nae beschreven.

Inden eersten hebben wij de voornoemde Joanna del Corne ende Paulo Emilio de Fareris hare familien ende dienaren, oock bij haerluijder affsterven, haere erffgenamen genomen ende nemen de selve mits desen inde sauvegarde ende singuliere protectie van dese stadt, belovende hemluijden te sullen protegeren ende beschermen niet alleen tegens alle die geene die hun souden willen qualificeren als superintendenten, ofte contre-rolleurs, ende hemluijden ter cause van dese taeffel ofte exercitie van dien eenige processen ofte molestien souden willen aendoen onder wat pretext 't selve oock soude mogen wesen, nemaer oock tegens allerhande injurien, ende traductien van allen ende een ijgelijck, van wat qualiteijt ofte conditie de selve souden mogen wesen; want wij de publique exercitie der voorseijde leentaeffel, mitsgaders de christelijcke politique, ende gereformeerde ordre ende middel opt stuck vande voorseijde leeninge bij ons geconstitueert ende goet gekent ten dienste van onse stadt verstaen ende bevonden hebben te behoren ende bij soo verre (des men niet en verhoopt) ijmant hem soude willen vervorderen omme hemluijden te accuseren van eenige malversatie, de selve sullen wij niet hooren, noch admitteren hij hebbe alvorens cautie souffisant gestelt voor alsulcken schade ende interesse als de taeffelhouderen daer door souden mogen comen te lijden.

De voorseijde taeffelhouders ofte der selver cassiers ende dienaers sullen beleenen alle panden die ter tafel sullen gebracht ende gelevert worden, mitsgaders tot haer goet vinden gelt mogen verstrecken op ongevestichde rentebrieven ende obligatien, item op allerhande waeren ende coopmanschappen, hoedanich die sou-

Digitized by Google

den mogen wesen, oock op personeel credit sonder panden.

Van alle sommen minder als hondert guldens bedragende sullen dese taeffelhouders ontfangen van ijder gulden elcke weecke ofte seven dagen eenen penninck, maeckende sestien guldens ende vijff stuijvers ten hondert int jaer.

Beheltelijck dat d'interest van vier guldens ofte minder somme bij den taeffelhouders verstreckt sal cesseren t'eijnde de twee ende dertich weecken, ende alsulcx int jaer niet meer bedragen dan thien ten hondert.

Van alle sommen van hondert guldens tot vijff hondert guldens toe encluijs sal voor interest betaelt worden alle vijff weecken een ten hondert, welcken interest niet langer sijnen loop sal hebben als den tijt van vijftich weecken sijnde mede thien ten hondert int jaer.

Ende van alle sommen vijff hondert guldens ende meer belopende sal men betalen alle vijff weecken van ijder hondert guldens achtien stuijvers den interest ophoudende als voren, ende bedragende in 't jaer negen ten hondert.

Edoch ingevalle eenige panden, met wat sommen de selve oock beleent souden mogen wesen, langer dan een geheel jaer inde meergemelte taeffel ongelost, ofte eenige sommen op credit verstreckt, ongerestitueert worden gelaten, sal als dan den interest met d'expiratie vande twee ende vijftich weecken terstondt wederom sijn cours nemen ende behouden in manieren voorseijd.

Welverstaende dat wes tijden de panden sullen worden gelost ofte de geleende penningen gerestitueert alsdan de weecke ofte vijff weecken respective binnen de welcke de lossinge ofte restitutie geschiet voor verschenen gehouden ende gereputeert sullen worden.

Aengaende de gebroocken sommen sal men hem reguleren nae de lijste der taeffelhouders daer van gelevert onder de handt vanden secretaris deser stadt.

Verbiedende voorts allen ende een ijgelijck eenighe panden tot hoger interest als tegen de penning sestien te beleenen in eeniger manieren directelijck ofte indirectelijck op de verbeurte vanden interest, ende daer en boven thien ten hondert vande geleende somme.

De taeffelhouders sullen op de panden, die ter voorseijde tafel sullen worden gebracht, sonder daer onder te verstaen obligatien ofte rentebrieven, hebben ende genieten recht van preferentie voor alle andere crediteuren, wie ende hoedanich de selve souden mogen wesen, omme hare uutgeleende penningen mitsgaders de

Digitized by Google

verschenen intereste t' sij bij lossinge ofte vercopinge daer aen te verhalen.

De taeffelhouders sullen alle panden ter tafele gebracht bij de betaelinge vande geleende penningen, ende den interesse van dien restitueren aenden geenen, die de leencedullen sullen vertonen, sonder aensien off de selve daer van eijgenaers sijn off niet, ten ware hun claerlick bleeck, van der selver quader trouwen, in welcken gevalle die voorsijde panden aenden eijgenaer sullen worden gerestituueert, mits betalende de geleende penningen metten intereste, ende stellende cautie suffisant ten behoeve vande taeffelhouders.

Edoch sullen de taeffelhouders niet mogen beleenen eenige gestolen ofte verloren goederen, als sijluijden te voren daervan geadverteert sijn bij pertinente memorie, mitsgaders designatie van sodaene kenteeckenen, door welcken de voorseijde goederen van gelijcke specie merckelick onderscheijden konnen worden, maer sullen de selve moeten aenhouden ten behoeve vande geenen die daer toe gerechticht is, sonder iets daer van te genieten, mits dat de voorseijde advertentie ten minsten alle vier weecken behoorlick gerenoveert worde.

Item sullen de panden waer van de leencedullen verloren ofte niet te becomen sijn gelost worden in voegen ende onder cautie als voren.

Item oft gebeurde (twelck Godt verhoede) dat de panden inde voorseijde taeffel verset door brant, plonderinge ofte openbaer gewelt quamen te verongelucken ofte verloren te worden, soo sullen de eijgenaers hare panden ende de taeffelhouders haere penningen daer op geleent quijt sijn sonder dat de taeffelhouders tot vergoedinge der panden ofte d'eijgenaers tot restitutie der penningen sullen sijn gehouden.

De taeffelhouderen sullen geene panden ofte goederen onder hemluijden gebracht mogen vercopen dan nae dat d'selve een jaer ende ses weecken continuelijck gestaen sullen hebben. Nae verloop van welcken tijt sij de selve panden sullen moeten vercopen op te eerste vendu ofte vercoopdach naer date van dien te houden, genietende daer van den interest naer advenant als voorseijd is tot den selven vercoopdage toe, welcke verkopinge sijluyden doen sullen openbaarlicke viermael 's jaers, alse van drie maenden tot drie maenden, naer ouder gewoonte, ten ware de taeffelhouderen ofte der selver commijsen ende dienaers, door sieckte ofte andere merckelijcke swaricheden wierden verhindert, in welcken gevalle

Digitized by Google

sijluijden ter naester gelegentheijt, de selve goederen sullen vercopen, sonder dat over den tijt, die de vercopinge boven het ordinaris wert wtgestelt, interesse sal werden genomen, ten waere bij ons t' selve om goede redenen anders bevonden werden te behoren, welverstaende dat sij ter requisitie van partijen de versette panden langer sullen mogen ophouden, dan voorschreven staet ontfangende daer van haren interest tot den dach vande lossinge ofte vercopinge der selver, waerinne de taeffelhouders op haere verclaringe ofte solemnelen eedt (ist nodich) volcomen gelooff gegeven sal worden.

De panden tot hoger prijs vercoft wordende, dan die penningen daer op geleent ende den interesse van dien met de oncosten op de vercopinge gevallen comen te bedragen, sullen de taeffelhouders gehouden wesen te doen restitutie van het surplus, ende overschot vande selve aenden geenen die daer toe gerechticht sijn ofte daer van de leencedullen comen vertonen. Ende indien 't selve binnen 's jaers bij de partijen niet gehaelt en wort, sullen als dan gehouden sijn alle 't selve bij pertinente specificatie te leveren ende consigneeren onder den Gelthouder vanden Ed. Gerechte deser stadt.

Wijders sullen de gemelte taeffelhouderen ende een ijder vande selve voor sijn portie bij hun leven ofte naer hun overlijden der selver erffgenamen respectievelijc het recht hemluijden aen dese tafel competerende, int geheel ofte voor een deel mogen overdragen aen eenige andere vrome, getrouwe ende deughtsame persoon ofte personen ons aengenaem omme de selve in hare plaetse te exerceren ende te gebruijcken doende de voorseijde persoon ofte personen daer van cessie off transport voor den Ed. Gerechte deser stadt, op alsulcke ordonnantien, vrijdommen ende privilegien als haerluijder personen bij desen worden toegestaen ende geaccordeert.

Indien oock geviele dat de voorseijde taeffelhouderen ofte ijmant der selver binnen de voorsijde jaren deser werelt quamen, ofte quame te overlijden, sullen des overledens erffgenamen, ofte anderen t' recht van hun vercregen hebbende bij transport ofte cessie, ofte der selver erffgenamen mogen genieten ende gebruijcken de voorseijde taeffel van leeninge, ofte alsulcke portie als den overleden daer aen toequam voor de resterende jaren in manieren ende op conditien als voor ende naebeschreven.

Ende naer dien den interest voor desen geconstitueert op het versoeck ende vrijwillige presentatie der voorseijde taeffelhouderen

Digitized by Google

merckelijck is vermindert, sullen de selve nochte hunne erffgenamen, ofte anderen 't recht van hemluijden vercrijgende voortaen niet gehouden sijn aen dese stadt ter saecke vande exercitie deser leentaeffel eenige vereeringe ofte recognitie t' sij contant ofte jaerlicx te geven ofte te betalen.

Belovende wij Borgemeesteren ende Vroetschap voornoemt voor ons ende onse naecomelingen de voornoemde Joanna del Corne ende Paulo Emilio de Fareris, mitsgaders hare respective erffgenamen alle de poincten ende saecken in desen begrepen te sullen houden, ende hun de selve laten gebruijcken ende genieten volcomentlijck ende gerustelijck sonder eenigen indracht ofte verhindernisse, ende daer beneffens lopende de voorseijde jaren haerluijder huijsinge ende woonplaetse (daer dese taeffel geexerceert wort) vrij te houden van logeringe ofte fourieringe van chrijchsvolck, oock haerluijder personen ende domestique vande borgerwacht ende contributien van dien, ende hemluijden voorts generalijck doen genieten alle borgerlicke privilegien ende vrijheijten. Des t'oirconde hebben wij deser stadts groot segel hier onder aen doen hangen, op den 4en December 1643. Leger stondt: ter ordonnantie van mijne heeren Borgemeesteren ende Vroetschap voornoemt ende was onderteijkent J. van Nypoort. Sijnde besegelt met deser stadts groot segel in roden wassche, aen een dubbelde franchijnen steerte". *Uit het „Resolutieboeck" der stad Utrecht.*

LXXXV (blz. 285, aant. 2). *„Rev. ac cl. viro d. Voetio, theologo celeberrimo ac symmystae suo intimo Ultrajecti per amicum.*

Rev. ac cl. vir, symmysta in Christo observande. Gaudeo quod donum meum, nempe, exemplar primae concertationis meae Antisocinianae tam benigno animo acceperis. Judicio tuo, quod tam sincere de laboris istius primitiis exprimis, me ad telam meam gnaviter pertexendam exstimulas. Gratias tibi ago pro singulari benevolentia, quam erga juvenem a me tibi commendatum demonstrasti, ac rogo ut occasionibus eum isthic ad functionem aliquam paedagogicam promovendi cum d. d. collegis tuis invigiles. Monstravit mihi d. Boxhornius exemplar constitutionum politicarum hujus urbis a secretario Joh. Hauteno quondam jussu nostri magistratus Leydensis in lucem emissarum, cujus exemplaris possessor est d. Jacobus Comelinus bibliopola, qui illud a me repetiit nec aliud habet quod ad te mittere possit, neque ab eo obtinere potui ut illud ad te mitteret, tametsi te illud quamprimum ad eum remissurum promiserim. Inter illas constitutiones ista quoque

Digitized by Google

reperitur, cujus mentionem facis de Trapezitis, scilicet, per tolerantiam ab isto magistratu admissis. Constitutionem illam permissivam d. Salmasio ostendi atque exposui qui ejus interpretationem in principio non sine aliquo stuporis indicio audiebat, postea, vocem tolerantiae, isti constitutioni per parenthesin fuisse additam se suspicari significabat in gratiam istius temporis pastorum, qui Trapezitas a sacrae Coenae Dominicae communione esse arcendos acriter sustinebant. Regerebat praeterea viros primarios hujus urbis nunc causae Trapezitarum adeo favere ut functionem illorum legitimam esse censeant. Multa se ea de re documenta omni exceptione majora producturum declaravit, si quis adversus ipsum de hoc argumento concertare decreverit. Praemonui eum nostros theologos, quorum sententiam carpit, publicam ipsius censuram silentio non praetermissuros, sed quosdam ex iis a symmystis suis excitari, ut calamum suum contra eum stringant, hacque ratione ordinis nostri ecclesiastici honori consulant, et Trapezitarum maledicorum, scripto ipsius abutentium, ora obturent. Respondit cum scriptum de jure Trapezitarum jam sit publicatum, unicuique liberum esse illud, si velit ac possit, refutare, seque non minus proclivem fore ad antagonistae illi cedendum, si eum falsi solidis rationibus redarguerit, quam ad eum comprimendum si illud non praestiterit. Theses juvenum qui pro gradu magisterii apud vos publice disputarunt ipsi quidem ostendi, ut sententiam suam non minus a nostris jurisconsultis et philosophis, quam a nostris theologis improbari plenius intelligeret, literas vero tuas ipsi non ostendi, nec tuam quaerimoniam de acriore ipsius calamo, quo aliter de illa materia sentientes ac scribentes perstrinxit, ne ipsius animum adversus t. (uam) r. (everentiam) exacerbarem. Quidam.... qui causam d. Salmasii aliqua ratione defendunt, hoc pro ipso contra d. Cloppenburgium allegant, quod hic quam libet usuram ex natura rei jure universali quibuslibet licitam esse illi concesserit. Ex qua concessione ille omnem usuram per se ubique terrarum non tantum tolerabilem, verum etiam approbabilem esse colligit; tametsi ob diversas locorum temporum ac personarum circumstantias hujus vel illius magistratus legibus positivis ac statutis particularibus foenus mercatorum magis, quam Trapezitarum usura approbetur. Cogitatur apud me prout desiderasti, an non a theologis nostris sit refutandus? et quoniam ad hoc certamen nonnullos propensos esse animadverto, malim illud ab illis fieri quorum theses atque assertiones theologicas refellit, quosque publica sua provocatione ad novam de ista quaestione

Digitized by Google

dissertationem excitavit. Multi antitheticam aliquam disputationem a te exspectant. Nondum ab animo meo possum impetrare ut aut usuram a pauperibus exigere, aut vestimentum in pignus ab iis datum retinere donec illud redemerint, homini Christiano ac religioso licitum esse credam. Si causam quaeris? eam non tantum legis Mosaicae interdicto, *Exod.* 22:26, ne quis vestem aut pignus pauperis ultra diem detineat, superstruo, verum etiam mandato Jesu Christi, ut divites sua dent bona pauperibus et mutuum quoque iis largiantur, a quibus nihil ex eo lucri sperare possint aut debeant, *Luc.* 6:34, 35. Quamvis lex illa Mosis sit politica, *Exod.* 22, illa tamen utitur legi morali quae perfecta est legis naturalis effigies. Ad quam Christus respexit, cum juvenem locupletem adhortatus est, ut secundum normam perfectae erga pauperes, natura sibi propinquos, charitatis bona sua ad illos alendos divenderet, *Matth.* 19:21. Plura nequeo de ea re ad te scribere ob hujus pastoris pauperis quem t. r. commendo festinationem, quae causa est liturarum quas huic epistolae aspersi hanc quippe relegere non potui; tu iis ignosce ac vale in Domino cum tota familia tua et vererandis collegis quos etiam saluto. Leydae, 7 Augusti 1640. Tuae r. (everentiae) addictissimus Joh. Polyander à Kerckhove".

„*Vir rev. ac cl.* Ante aliquot hebdomadas ad postremas literas tuas respondi meamque sententiam t. r. aperui de usura Trapezitica, quam lombardi, prout a plebe appellantur, a pauperibus exigunt. Quotiescunque id faciunt charitatis, quam definit Apostolus, *Cor.* 13, se expertes esse ostendunt, illa quippe, non sua quaerit, ut ait Apostolus, sed proximi sui potius commoda; illi e contrario non proximi sui, verum sua potius emolumenta desiderant, ac tantum abest, ut juxta Dei mandatum, *Isaias* 58:7, nudum quem vident pauperem tegant, ut vestes, quibus carere non potest, detinentes nuditatem ipsius detegant, easque si pretium illis redimendis assignatum persolvere nequeat, cum nomine ipsius detrimento divendant. Has rationes meae sententiae prioribus ad te missis adjungere volui, ac mittere per hunc juvenem, quem rursum tibi ac caeteris professoribus ac pastoribus Ultrajectensibus, quos ut symmystas meos veneror, unice commendo. Bene vale in Domino, cum lectissima tua conjuge, quam mea peramanter salutat. Dominis collegis ac symmystis tuis meo quoque (nomine) salutem plurimam dicas velim. Dat. Leydae, 27 Augusti 1640.

Mitto apographum descriptum a d. Boxhornio ex libro politico

Digitized by Google

nostri magistratus. Quod t. r. sub-fide silentii significo. Non dubito quin videris resp. d. Salmasii ad epistolam d. Cloppenburgii. Acris illa utrimque dissertandi ratio mihi displicet. Iterum vale et me redamare perge. T. r. addictissimus Joh. Polyander à Kerckhove".

„*Reverendo, clariss. et doctiss. viro d. Gisberto Voetio, s. theol. doctori et professori in academia, et pastori in ecclesia Ultrajectensi, Trajecti ad Rhenum. S. P.*

Reverende, clariss. et doctissime vir. Multum me semper devincis, quod mei et valetudinis meae rationem habes, et de ea restituta gratuleris. Det Deus, ut quicquid superest virium, et industriae, illud totum ecclesiae et amicis impendam. Priusquam tuas accepissem egeram serio cum clariss. Salmasio de hoc argumento Trapezitarum, ostenderamque aliam esse eorum causam, ab ea quam licitam putamus, cujus rei argumenta et differentias expresseram meis ad Decal. (ogum) praelectionibus. Dicebat se illa vidisse, et legisse theses tuas de eodem argumento mihi nondum visas, non posse tamen adhuc a sua sententia divelli. Hoc potissimum argumento nititur, quod omnes agnoscamus usuram non esse prohibitam jure divino. De modo tantum quaeri. Modum posse a magistratu determinari, quod si fecerit, nec Trapezitae illud excedant, aut non esse in culpa, aut magistratum in eodem haerere luto, nec posse sacra communione privari Trapezitas, quin arceantur a sacra mensa quorum autoritate id faciunt, et qui in partem veniunt. Respondebam magistratum nonnulla ob cordis duritiem permittere, quae non probat. Neque solum peccari in modo, sed etiam in objecto, quia maxime in pauperes exercetur haec usura, qui vestes pro pane oppignorant. Alios qui mutuo dant, quantumvis eis caveatur chirographis, non posse tamen omnem jacturam praecavere. At istos suis pignoribus semper esse securos et de sorte et usura. Praeterea illiberale esse usuram ita profiteri ut in eo sit aliquis totus. Respondit se in tractatu de modis usurarum, quem jam praelo commissurus est, omnibus satisfacturum. Satis percepi eum fuisse exacerbatum literis d. Cloppenburgii, qui paulo acerbius cum eo agit. Nosti non tantum vatum sed etiam criticorum genus esse irritabile. Ego quantum potero eum demulcebo, et conabor obtinere ut ita se explicet, ne cuiquam offensionis occasionem praebeat. Nam ego etiam cum aliis impetor, quandoquidem in hos Trapezitas ex professo egi. Si thesium tuarum de usuris exemplar habes, et aliarum de

Digitized by Google

peste, rogo ut earum mihi usuram facias. Interea Deum precor ut tuis sanctis laboribus porro abunde benedicat, teque diu eccles. (iae) et tuis servet incolumem. Vale. Hagae Comitis, 4 Idus Aprilis, 1638. Tuus omni officio et affectu in Christo frater, Andreas Rivetus".

LXXXVI (blz. 293, aant. 2). In zijn *Staet des geschils*, blz. 27, neemt Van Henghel het volgende op:

„Extract uyt de resolutien van de ed. mo. heeren staten 'slandts van Utrecht.

Mercurij 24en Augusti 1664. De staten vanden lande van Utrecht, gehoort hebbende uyt het rapport vande heeren gecommitteert geweest sijnde op het synodus, inden jare 1659 in dese stadt van Utrecht gehouden, t' gene aldaer ter saecke van 't houden vande bancken van leeninge was voor-gevallen, hebben goedtgevonden ende geresolveert: dat de heeren op de aenstaende synode te committeren, aldaer sullen bekent maecken, ende in actis doen insereren, dat haer ed. mo. verstaen, dat het subject ende determinatie vande interessen, ende vervolgens vande bancken van leeninge, niet en specteert tot de kennisse ende oordeel van kercken-raden, classen, ofte synoden, nemaer tot de voor-sorge ende definitie van de politicque regeeringe; ende dat over sulcx de magistraten vande respective steden deser provincie, op het houden en exerceren vande leen-bancken inden haren, sullen, ende mogen, stellen soodanige ordre, als de selve, ten meesten dienste, ende nut, van hare ingesetenen, christelijck, ende politicquelijck, sullen bevinden te behooren. Ende dat oock de houders, ofte bedienaers, vande selve bancken van leeninge, sich gedragende naer de reglementen, henlieden voorgeschreven, ende niet meer nemende dan hun daer by is toegestaen, in den rangh van onrechtveerdige woeckenaers niet sullen werden gestelt, ofte om de selve banck-houdinge by de goede ingesetenen in verdachtsaemheydt gebracht. Onder stondt: Geextraheert uytte voorsz. resolutien, ende accordeert, in kennisse van my, ende was onderteeckent, Ant. van Hilten".

„De boven-staende resolutie is van woord tot woord geinsereert art. 26 vande handelingen des eerw. synodi, gehouden binnen Utrecht, den 30en 31en August. ende 1en 2en 3en Septembr. 1664".

LXXXVII (blz. 295, aant. 4). Acte van collatie van een prebende ten Dom aen Dirck van Steenberch. „Alsoo doort overlyden vande wel edele jonkheer Frederick Adolph

Digitized by Google

van Rhede tot Amerongen, in syn leven canonick ten Dom alhier, desselffs prebende ofte canonisie is comen te vaceren ter nominatie vande regierders der stadt Utrecht. Soo ist dat deselve regierders de voors. prebende geconfereert ende gegeven hebben, confereren ende geven deselve by desen d'eerbare Barta vander Veen, weduwe ende boedelharster van wylen d'ed. Willem van Steenberch in syn leven schepen ende raedt deser stadt, omme daer mede te voorsien Dirck van Steenberch haer sone. Versoeckende d'ed. mog. heeren staten s'lants van Utrecht denselven Dirck van Steenberch daer toe te willen houden voor aengenaem ende d'eerw. heeren Domdeken ende Capittele ten Dom voors. hem te willen stellen inde reele ende actuele possessie der voors. prebende".

Renversael. „Compareerde d'eerbare Barta vander Veen, weduwe ende boedelharster van wylen Willem van Steenberch, in syn leven schepen ende raedt deser stadt, als moeder ende mombersse van Dirck van Steenberch haer onmundigen zoon, ende verclaerden alsoo het de heeren burgermeesteren ende vroetschap deser stadt belieft heeft haer comparante op den 14en Martij 1633 by lotinge vercregen hadde, volgens seeckere ordre ende resolutie op den 26en Septemb. 1625 by de e. vroetschap gearresteert ende genomen, waer by onder andere poincten gestatueert is datmen voortaen totte vacerende prebenden van eenige der vijff capittelen in stads tour vervallende alleenlyck sal moeten nomineren borgeren die ten minsten tien jaren borgeren geweest syn, ofte sodanige borgers kinderen ofte eenige adelicke ofte andere gequalificeerde personen inde cleyne steden ofte ten platten lande deses Gestichts geboren, die binnen dese stadt continuelick vyff jaren gewoont hebben ofte borgers geweest syn, doende professie vande Gereformeerde religie, ende wesende van echten bedde; voorts datmen vande genomineerde personen niet meer sal mogen bedingen, onder wat pretext het oock sy als de somme by de voors. ordre ende resolutie geexprimeert; dat daer omme sy comparante in haer voors. qualité belooft heeft ende belooft by desen, dat sy off haer sone voornt. d'selve resolutie niet sullen pogen illusoir te maken deur oversettinge deser prebende off andersints, maer deselve prebende te sullen behouden ten minsten tot dat hy canonick capitulaer geworden sal syn, sonder deselve voor die tydt aen ymants anders over te setten dan met schriftelyck consent vande regierders deser stadt, ende dat aen een persoon gequalificeert als voorseyt is, sonder daer voor iets meer

Digitized by Google

te genieten dan t' geene by de voors. ordre toegelaten is, op pene indien bevonden worde t'eeniger tydt contrarie gedaen te syn, dat dese prebende alsdan datelyck sal vervallen, ende wedercomen aen dese stadt, sonder dat sy comparante off haer sone voors. daer aen eenige actie sullen behouden ofte mogen pretenderen, maer absolutelyck weder by de heeren regierders voornt. aen een ander sal mogen worden geconfereert. Belovende hier niet iegens te sullen doen, directelyck noch indirectelyck onder verbant van haer comparantes persoon ende alle hare goederen, renuncierende van alle capitulare statuten ende ordonnantien, oock van allen behulpen van rechten ende anders, daer mede sy haer in eeniger manieren tot infractie van desen soude cunnen ofte mogen behelpen, gelyck sy comparante mede belooft haren voorn. soon te sullen oeffenen in wapenen ofte studien om ter gelegener tydt desen syne vaderlande inden oorloch ofte met geleertheyt dienst te mogen doen, ende off hy t'eeniger tyt tot meerder staet mochte geroepen worden om dan getrouwelyck deser stadts privilegien, rechten, ende wel hergebrachte costumen na syn vermogen te helpen mainteneren. Soo sy comparante in haer voors. qualité nochmael bekende ende verclaerde de nominatie deser prebende ende gevolchde possessie daer op ontfangen te hebben; versoeckende inden inhouden deser gecondemneert te worden, als geschiet is. Praesentibus de heeren Eck, Foeyt, ende Doeyenburch, schepenen". *Not. Utr. vroeds.*, 24 Sept. 1638.

LXXXVIII (blz. 303, aant. 3). Naerder ordre opt confereren der prebenden in stadts tour vervallen.

„Is geresumeert ende naer deliberatie gearresteert de nabeschreven ordre opt confereren der prebenden in stadts tour comende te vaceren, beheltelijck dat met dese naerder ordre niet en wort benomen off vercort het recht van expectatiff der prebenden respective algereets vercregen by de heeren Wede ende Knijff, midtsgaders d'heer Steenberchs weduwe ende erffgenaemen; midts haer in alles regulerende nae voorgaende ordre de anno 1625 ende opgevolchde resolutien ende ampliatien van dien. Des de selve niet gerechticht sullen syn om uyt crachte van dese naerder ordre t'eeniger tydt hier namaels een tour ofte collatie van prebende te hebben.

De vroetschap der stadt Utrecht in naerder deliberatie geleyt hebbende t' gene by de selve voor desen was goetgevonden ende geresolveert aengaende het confereren der prebenden vande vyff

Digitized by Google

capittelen in deser stadts tour comende te vaceren, hebben uijt verscheijde goede consideratien ende om deser stadts middelen tegens der selver excessive ende hoe langs hoe meer accresserende lasten by alle mogel. ende behoorl. wegen soo veel in haer is te subvenieren, geresolveert dat van nu voortaen een prebende der voors. vyff capittelen alsvoren comende te vaceren geconfereert sullen worden in voegen nabeschreven.

Te weten soo menichmael ende wanneer een der voors. prebenden sal comen te vervallen sal d'outste raedt inde vroetschap, die voor die tydt geen prebende sal hebben vergeven de selve confereren aen iemandt van syn maechschap off swagerschap hem niet verder bestaende dan achters kinderen.

Ende sal die geene aende welcke een prebende alsulcx geconfereert sal worden moeten wesen een eerlyck geboren borger ofte die ten minsten thien jaren alhier borger is geweest ofte sodanige borgers zoon ofte een adelyck off ander gequalificeert persoon inde stadt, steden ofte ten platten lande deses Gestichts geboren, ende ten minsten de vyff leste jaren ter tyde der vacature deser respective prebenden binnen dese stadt gewoont hebbende ende borger geweest synde ofte aen iemandt die aen een borgers dochter deser stadt getrouwt is ende mede de vyff leste jaren alhier gewoont ende borger geweest heeft, alle professie doende vande Gereformeerde religie ende synde van echten bedde, algereets bequaem ende habil om de Republicque ofte lande dienste te doen. Doch ingevalle de personen jong van jaren syn, sullen de ouders ofte mombers beloven de selve inde Gereformeerde religie te sullen optrecken ende voorts inde studien ofte oirloge doen oeffenen ten dienste vanden lande. Welverstaende dat niemandt sodane prebende op syn eygen naem sal mogen doen stellen ofte aen een ander litmaet vande vroetschap confereren. Ende sal die geene de welcke sodaene prebende sal worden geconfereert tot subsidie ende support als boven aen handen vanden eersten cameraer deser stadt in recognitie van dien promptelijck furneren: voor een prebende vanden Dom 5000, van Oudemunster 7000, van St. Pieter 3600, van St. Jan 3200, van St. Marien 3400 (nl. gulden).

Ende indien iemandt vande vroetschap turnaris als voren synde van syn tour quame te renuncieren ende affstandt te doen sal de collatie van dien gepresenteert worden aende outste in ordre daeraen volgende (die niet geconfereert en hebben) ende sal sulcx soo wel die geene die de selve accepteert als die daervan affstandt

Digitized by Google

doet elcx voor syn tour verstrecken, ende sal den acceptant boven de voorverhaelde respective sommen die tot stadts behoeff gefurneert moeten worden aenden turnaris voor syn affstandt in gereede gelden vereeren: voor een prove ten Dom 1200, t' Oudemunster 1600, St. Peter 1100, St. Jan 900, St. Marien 1000 (nl. gulden). Edoch ingevalle niemandt vande voors. heeren de selve prebende in voegen ende op conditien voors. en accepteerde soo sal de vroetschap de selve ten meesten oirbaer vande stadt confereren aen een persone gequalificeert als hier voren art. 2 geseyt is, ende den turnaris voor syn affstandt door den cameraer deser stadt doen hebben de voors. respective sommen.

Item sal die geene op de welcke een prebende geconfereert sal worden de selve geconfereerde prebende, soo lange hy noch niet capitulaer en is, aen niemandt mogen oversetten anders als om sieckte ofte andere merckelijcke redenen, daer toe alvorens hebbende schriftelick consent vande vroetschappe omme alsdan sodane oversettinge te werden gedaen aen een persoon gequalificeert als boven.

Ende indien t' eeniger tydt iemandt bevonden worde contrarie gedaen te hebben, sal desselfs prebende alsdan datelijck vervallen ende weder comen aen dese stadt, sonder dat hy ofte iemandt anders daer aen eenige actie sal behouden ofte mogen pretenderen, maer sal by de heeren vande vroetschap absolutelijck weder aen een ander in voegen als voren geconfereert werden.

Eyntelijck sal egeene der voors. prebenden gehouden werden voor geconfereert ten sy den acceptant hem alvorens tot observantie vant geene voors. by renversael ofte acte in forma tot volcomen contentement vande meergemelte vroetschap sal hebben verbonden". *Not. Utr. vroeds.*, 8 September 1636. Vgl. daarmede die van 18 Nov. 1658, en hierboven, bijlage LXXXVII.

LXXXIX (blz. 304, aant. 4) „Copye van der canonicken eedt, tot Wyck te Duerstede, soo die daer te boeck gestelt is, ende den nieuwen, ofte aenkomenden canonicken voorgelesen wert.

Ick N. canonick sweere by Godt, welcke my met zyn dierbaer bloet verlost heeft, ende door dese heylige euangelie, welcke ick met mijn handt aentaste, mijnen bisschop, archidiacono, ende decano, ende capittul alle gehoorsaemheyt ende getrouwicheyt, welcke ick dit collegie tot Wijck, neffens de privilegie desselven collegii altijt sal defenderen ende voorstaen, soo veele my moge-

Digitized by Google

lijck is, ende de goederen des selven so lange ick de selve begeere te genieten geensins sal verminderen, nochte verargeren, dan veel meer na mijn vermogen verbeeteren ende vermeerderen, ende dat ick geen twist, tweedracht, tegens mijnen deken, ofte capittule, ofte eenich mede canonick, hartneckellick, en wederspannich sal aennemen, ende deese myne fundatie, ende pryselicken gewoonte, costuymen, ende statuyten, so lange ick hier canonick wesen sal, onverbreeckelijck sal onderhouden, ende de secreten des cappittuls geensints openbaren, noch met schriften, ofte eenige daet, ofte in eenige tekenen des werelts, buyten het cappittul; soo helpe my Godt ende dit heylige Gods euangelium". *Theol. advys*, blz. 55, 56. Volgens blz. 3 zijner voorrede tot de *Wolcke der getuygen*, had een kapittelheer uit Wijck-bij-Duurstede, in 1643 of 1644, Voetius bovenstaande copie „doen behandighen". Vgl. *Wolcke der getuygen*, blz. 73.

XC (blz. 312, aant. 1) In bovenbedoelde kerkeraadsnotulen, door Jodocus van Lodensteyn, toentertijd scriba, opgeteekend, staat vermeld:

„Dese vergadering extraordinare 't samen geroupen synde opt versouck des wede. en erfgenamen di. Dematii salr. is van de selven ingelevert seecker geschrifte luijdende als volgt: De weduwe en erfgenamen van d. Carolus de Maets sal. gewesene predicant en professor alhier, versoucken aan de eerweerdige kerckenraat tot Utrecht getuychenisse der waarheijt op dese navolgende articulen. *1.* Off de eerwaarde kerckenraat verstaat, confererende de acten by dni. Dematij hant geschreven met het libel fameus, 't selve enigsins te smaacken na den stijl en manier van schrijven en stellen des voornoemden d. Dematij? *2.* Off an ymant vande eerwaarde broederen die doen ter tijt met d. Dematio in dienst sijn geweest, oijt sodanig concept als int libel fameus begrepen is, is gecommuniceert geweest of oock voorgehouden? *3.* Of van imant so predicanten als ouderlingen oijt sulx gevergt is, en by d. Dematio niet anders sijn aangenomen dan onder de hant, of andersins belovende te sullen tegen de canonisien aangaan, of tegens de selve onderteeckenen, of indien predikanten, daar tegens predicken? *4.* Off ymant vande kercken-dienaren en ouderlingen nade doot d. Dematij sulx is gevergt ofte afgevordert door ymant van d. Dematij familiare vrienden, of gewesene discipulen nu in dienst sijnde. Dat is of sij by ymant op sodanigen voet of conditie 't sy door privé afvragen of andersins, 't sy predicanten,

Digitized by Google

't sy ouderlingen syn aangenomen, daar van het gefabriceerde concept melt? 5. Off ymant vande eerw. broederen gedenckt dat d. Dematius, 't sy int predicken, 't sy in lessen, 't sy in particuliere discoursen angaande geseyde prouven begeerde de possessie of administratie vande geseyde capitulare goederen. En off niet ymant veel eer hem heeft horen seggen en protesteren dat hy de selve ten gehele ofte ten deelen voor hem en de synen niet en begeerde maar met syn tractement te vreden was? 6. Off ymandt vande eerwaarde broederen oyt gehoort heeft, dat d. Dematius in particuliere 't samen-spraacken ofte elders geseijt ofte gesustineert heeft dat de bisschoppelijcke macht, soo die in voorgaande eeuwen alhier int geestelijck en int wereltlijck geweest is ende consequentelijck de macht, possessie ende administratie vande bisschoppelijcke canonicale ende andere kerckelijcke goederen an hem ofte an ymant vande predicanten ofte aan alle de predicanten deser stadt te gelijck soude behoren gerestitueert te werden, en dat hij daar toe raadt en daat soude willen geven? En was onderteyckent: Catharijna van Sunderen, wede. van de Maets; Joachimus Nieustadt, mij mede door speciale last sterck maackende voor de heer mr. Francoijs Leijdecker ende nagelaten wesen.

Welck geschrifte gelesen sijnde heeft de e. vergadering t versouck in desen billijck oordelende op ijder der selver vragen geantwoort als volgt:

Art. 1. Na bescheijdene overlesinge van 't gementioneerde geschrifte en aandagtige conferentie des-selfs met verscheijdene acten bij d. Dematio salr. geconcipieert en onder ons gelesen is eenpariglijck geoordeelt: Neen. Art. 2. Neen. En verclaren enige leden die familiariteyt en discoursen hier over met syn e. gehad hebben noijt iet uijt sijn e. gehoort te hebben daarna rieckende; maar wel contrarie. Art. 3. Neen. Art. 4. Neen. Art. 5. Nopende 1ste lidt Neen. Nopende 2de lidt Jae. En canmen sig refereren tot het Theologijsch advys bij syn e. oock onderteeckent en (nevens andere) aande ee. a. vroetschap gepresenteert. Art. 6. Neen". *Not. Utr. kerkr.*, 28 Juni 1655.

XCI (blz. 315, aant. 2). „Alsoo door Godes ghenadighen seghen sijne kercke ende ghemeente binnen dese stadt ende vryheydt van dien eenen gheruymen tijdt van jaren, soo merckelijck is aenghewasschen, dat de vroetschap der stadt Utrecht daer door haer verplicht heeft bevonden het ghetal vande predikanten van tijt tot tijt te vermeerderen, waer op soodanighen seghen

Digitized by Google

van Godt Almachtigh is gevolght dat den oeghst tot sulcken volheydt is ghekomen, dat noch meer arbeyders daer inne behooren te werden ghesonden. Ende dat het ghene tot besorginghe vande godts-dienst ende schoole, metten aenkleven van dien by de capittelen ende kleyne clergie tot noch toe is opghebracht, soo weynigh komt te bedraghen, dat de stadt tot suppletie van 't gene tot 't voorsz. nodigh onderhout is behoorende, van jaer tot jaer vele duysende uyt hare middelen heeft moeten opbrenghen ende verschieten, waer door deser stadts comptoyren in soodanighen verloop gheraeckt ende noch meer en meer gheschapen zijn te gheraecken, dattet onmoghelijck is daer inne te continueren, ende oversulcx meer als tijdt is te ghedencken op middelen tot redres en stuytinge van vorder verval. Soo is by de vroetschap noodigh gheacht ende eenpaerlijck gheresolveert, datmen de vijf capittelen binnen dese stadt Utrecht insinueeren sal, ghelijckmen de selve insinueert by desen, dat aenghesien 't besorgen van 't noodigh onderhout van predikanten met de appendentien van dien eygentlijck by de capittelen behoort gedaen te worden, als de welcke zijn ghenietende de goederen daer toe oorspronckelijck ghedestineert: de selve die voorsieninghe sullen hebben te doen, ende prompte ordre te stellen, dat aen den eersten cameraer deser stadt worde gherestitueert 't gene uyt stadts middelen daer toe voor desen boven de ontvanghen subsidien, is ghedebourseert, ende voorts raet schicken om 't voorsz. onderhout vande predikanten ende de appendentien van dien gheheelijck ende absolutelijck van jaer tot jaer te betalen, ende daer van een verdeelinghen te maecken onder malkanderen, of sal anders de vroetschap ghenootsaeckt zijn soodanighe verdeelinge by haer selven te maecken, ende die doen executeeren met sulcken middelen, als men bevinden sal te behooren.

De bovenstaende acte is na iterative lecture met eenparighe stemmen ghearresteert, ende verstaen datmen deselve tot effect ende executie sal brenghen, ende is aenstonts ontworpen dese missive om yder vande respective capittelen op den eersten dagh van der selver vergaderinghe daer neffens toeghesonden te worden de voorsz. acte". *Not. Utr. vroeds.*, 24 Juni 1654, 's nanoens. Vgl. *Kon. bibl.*, pamfl. n°. 7703, blz. 3, 4.

XCII (blz. 321, aant. 1). *Acta syn. Traj.*, Utrecht, 1661, art. 33: „Naer aenroepinge van des Heeren h. naem, is by occassie vande gedaane rapporten onser correspondenten ad alias synodos,

Digitized by Google

en 't geene haer e. in mandatis was gegeven, aen dese e. synodus te recommandeeren, neffens de missive vande synode van Noort Hollandt, gewach gemaeckt, hoe dat onlangs wederom een twistschrift door de professor theol. d. Matthias Nethenus uytgegeven was, vervatende verscheyden personeele scherpicheden en invectiven tegens d. professor Maresius. Ende de e. synodus bericht synde dat alomme by kercklicke persoonen en vergaderingen daer over groote ergernis en droefheyt geschept werde; 't welck oock by de meeste broederen correspondenten vande andere synoden tot dese afgesonden, wierde geconfirmeert, soo heeft de christl. synodus verscheyden passagien en aenstootlicke manieren van spreeken uyt voors. schrift geextraheert en hier verthoont en opgelesen synde, niet sonder groote ontsteltenisse 't selve aengemerckt, door dien hetselve een aenhangsel was vanden twist en twistschriften tussen de hh. professoren theolog. van Utrecht, en tusschen d. Maresium gevallen, geraetsaem geacht en geoordeelt, dat d. professor Nethenus voor dese synodale vergaderinge sal ontboden worden en voor heenen syn e. door den scribam Crinium de voors. passagien ter handt gestelt, om aen deselve openinge te doen, soo van syn schryven als occasie daer toe gegeven, en dien aengaende syn defensie hebben, en dat alsdan bequame middelen tot suffocatie van dese aengegevene twist, totte meeste ruste en vrede zoo der kercken als academyen, van dese christl. synodus mochten beraamt werden". Vgl. daarmede *Acta syn. Traj.*, Utrecht, 1662, art. 40: „Bij dese occasie is van d. professore Voetio sekere memorie ingelevert, by de welcke syn eerw. remonstreert, dat door seekere woorden inden 33 en 52 articulen synodi praecedentis ingevloeijdt, syn e. wierde gegraveert, ende in eenich naedencken gebraght, ofte ooc moghte eenichsins deel hebben aen het bekende boeck d. professoris Netheni, onlanghs uijtgegeven. De christl. synodus heeft goetgevonden d. Corn. Costium ende d. Jacobum Hovium, als ooc d. Blesium, nevens de e. raedtsheer Kerckraedt te committeren, om d. Voetio de meninge ende intentie des e. synodi voorn. dies aengaende naeder bekent te maecken; ten eynde daer inne moghte contentement nemen. Art. 41. Nae aenroepinge van Godts naeme, hebben de bovengemelte gecommitteerde broederen gerapporteert, dat d. professor Voetius sich geheel geseggelyck hadde gestelt; versoeckende alleen, dat in generalibus terminis een woord tot weghneminge van sinistre suspicien ontrent die saecke in actis moghte geinsereert worden; 't welck de eerw.

Digitized by Google

vergaderinge verstaen hebbende, nae omvraginge heeft verklaert, dat het woort aenhangsel etc., art. 33, tot syn e. laste en praejudicie niet gestelt en was".

XCIII (blz. 325, aant. 4). *Not. Utr. kerkr.*, 27 Junij 1659: „Edele achtbb. heeren. Het heeft uwe ed. achtbb. belieft van alle de predikanten deser kercke bericht te begeeren, aengaende de canonisyen en vicaryen alhier tot Utrecht; gelyck all voor ettelycke jaren aen uwe ed. achtbb. van sommige predikanten sulcks gepresenteert is.

't Geval van conscientie is daer: of soodanige goederen, van een Gereformeert christen, sonder beswaringe des gemoets, in sulcke collegien, op soodanige titulen en voorts sulcke wyse, als hier nu geschiet, mogen beseten en genoten worden?

Waerop wy in alle oprechticheyt ende getrouwigheyt, als voor den Heere, in syne vreese alles overwogen hebbende, wat tot die materie dient, categorice antwoorden, Neen: soo ten opsichte vande donatien ende fundatien der goederen, in de Christelycke kercke gedaen tot den dienst des waren Godts; als mede ten opsicht vande wyse van deselve te besitten en te genieten in collegien en op titulen, die uyt het pausdom aengehouden zyn, en Rooms-kerckelycke ampten en diensten beteeckenen; waervan het eerste maeckt beswaringe van onrechtveerdigheyt, het andere beswaeringe van immers den schyn van de superstitie.

Souden gereede verscheyde redenen ende de gemeyne overeenstemminge van getuygen daer toe allegeeren en verdedigen; doch is sulcks wytloopigh gedaen int Theologisch advys aen uwe ed. achtbb. voor desen gepresenteert, en in desselfs verdedinge, van een van ons onlangs uytgegeven; waer toe wy ons in desen refereeren.

Zyn echter altyt bereydt tot verder deductie, bevestigingh en verantwoordingh, tegens alle soodanige uytvluchten ende tegenwerpingen die noch misschien van de een of d'ander in tegendeel bedacht of bygebracht souden mogen worden. De Heere onse heylige Godt geve syn volck, voornamentlyck by dese sware tyden, in dit ende alle andere overige gebreken genade van bekeeringe, heylighmakinge en alle segeningen in Christo Jesu. Amen.

Onderstont: Uwer ed. achtbb. bereydtwillige onderdanen en dienaren in den Heere, Andreas Essenius, J. van Lodenstein, C. Gentman, Ab. van de Velde, Justus van den Bogaert, Johannes Teellinck, Johannes Theodorius.

Digitized by Google

Noch lager stont: Ick ondergeschreven, hebbende voor eenige jaren over de casus conscientiae, aengaende de canonisyen en vicaryen alhier, neffens vier myner weerden collegen sal. ged. geadviseert, verklare by desen, dit boven gestelde advys punctuelyck te approbeeren; om daer mede te betoonen, dat ick in myn voorige gevoelen, nae soo veele jaeren, menigvuldige meditatien en conferentien over dese quaestie, niet verandert, maer veel meer versterckt ben. Verhopende door des Heeren genade daer inne te leven en te sterven. Desen 22 Junij 1659. Gisbertus Voetius". Vgl. *Kon. bibl.*, pamfl. n°. 8401, blz. 4, 5.

XCIV (bld. 326, aant. 1). *Not. Utr. kerkr.*, 30 Jan. 1660: „Aengaende 't gebruijck der geestelijcke goederen, waer over de achtb. magistraet, van de respective predicanten, die nog niet en hebben geadvijseert, berigt versogt heeft, verclaren wy ondergeschrevenen in goeder conscientie, dat wij niet en connen sien, met den woorde Gods te strijden, dat ijmand een plaetse hebbe in een der collegien onder ons, ende geniete de inkomsten, en goederen daer toe behorende, wanneer de selve wettelyck ende na ordre des lands uijt redelijcke oorsaken gelijck als andere beneficien vercregen, ende gebruijckt worden; also de selve gereformeert ende gesuijvert sijnde van afgoderye ende superstitieuse diensten, ende ingewickelt hebbende de hoogste politijcke magt, ende regeringe des lands, onses oordeels, nog voor een afgodysche, of Roomschkerckelijcke staet, en ordre, nog voor onnutte collegien sijn te agten. Vinden oock niet dat eenig gemene nationale of provinciale kerckelijcke vergaderinge desen casus van superstitie ende onregtveerdicheijd off sacrilegie, heeft veroordeelt, maar sien ter contrarie dat verscheijdene treflijcke theologanten, ende reformateurs, gelijck Melanthon, Bucerus, etc. mitsgaders de Evangelijsche kercken in Duijtsch-land 't behouden der collegien met reformatie voor geoorlooft houden. Ende daerom vele geleerde en godtsalige mannen, gelijck bekend is, geen swaricheijd hebben gemaeckt selfs plaetsen daer in te becleden, ende beneficien en tractementen daer uijt te genieten. Dat oock de synodus nationalis gehouden tot Middel-burg a°. 1581 van de gene die sodanige beneficien hadden, niet meer en heeft vereijscht als versakinge van alle superstitien, ende het regte gebruijck harer goederen, ende daer op verstaen, dat se sulx doende, vande gemeijnschap der kercke niet en sullen mogen uijtgesloten worden, ja oock, toegelaten worden tot het ouderling ende diaconschap. Ende der-

Digitized by Google

halve nootsakelijck mede gepraesupponeert, ende het daer voor gehouden heeft, datmen sonder superstitie ende ongeregticheijd inde gemelte collegien can sijn, ende die goederen genieten; want hoe soude se anders het selve hebben connen vereijschen, soo 't uijt de natuijre van de saeck onmogelijck was? of de canonijcken tot het h. avontmael, ende den dienst der kercke toelaten, soose aen de gemelte grove sonden, in haer oordeel, schuldig stonden, ende daer van professie maeckten? Ende dewyl in gevolge van de gemelte resolutie de leden van de voornoumde collegien, die doe waren, ende namaels sijn ingecomen, van eerlijcken en christelijcken wandel sijnde, bij de practijcke van onse ende andre kercken tot op den huijdigen dag als ledematen ten h. avontmael sijn genodigt ende ontfangen, ende bij vele aensienlijcke kercken tot ouderlingen, ende dijaconen vercoren; waer mede de resolutie en meyninge des synodi volcomentlijck word verclaert ende bevestigt: So houden en verstaen wij, dat de saeck in quaestie alrede ten principalen is gedecideert. Ende nadien wij niet en sien dat de voornoumde resolutie ende practijcke daer op gevolgt, strijdig sijn met den woorde Gods, so vinden wy geen reden om daer van af te wijcken, ende souden dien volgens ons beswaert vinden, dien contrarie te oordelen en te statueren; ende also te praejudiceren, ende te beswaren, so vele Evangelijsche ende Gereformeerde kercken, daer de collegien met reformatie syn behouden; de ledematen der kercke, die immers en oyt hier en elders in de selve geweest syn, schuldig te verclaren, aen superstitie en ongerechticheyd ende vorders alle die van de Gereformeerde religie syn, van die eminentie en voordelen te ontsetten, ende uijt te sluijten, contrarie de maxime van den Staet ende de goede intentie ende resolutie a°. 1582, nopende de heeren geëligeerden, ende a°. 1615, over alle die eenig beneficie genieten, by de Staten deser provincie genomen, ende vervolgens onderhouden ende bij de kercke onses wetens noijt weder-sproocken. Wenschende dat, tot ruste van politie en kercke, dese saeck soo mogt worden opgenomen, dat geen verder disputen daer over wierden gemoveert. Te meer, also hier geen quaestie en is over pastorye of armen-goederen, maer van goederen gegeven tot superstitieuse collegien van canonicken, welcker orders en diensten de Gereformeerde kercke verwerpt. Ende dat eijgentlijck ende principalijck de quaestie niet en is, of men de voornoumde goederen tot geen ander gebruijck als kerckelijck ende pieus soude mogen besteden ('t welck sonder tegen spreken word gepractizeert met

Digitized by Google

de goederen vanden bischop, ende toegestaen ontrent de commanderiën ende jofferen-proven, ja selfs van de goederen der capittelen, soose by de Staten in comptoijren gebragt sijnde, als subsidien of honoraryen ende vereeringen wierden vergeven) maer, soo veel wij cunnen afnemen, over de formaliteijt ende het fatsoen der saecke, dat is, of yemand die goederen, die hy wel soude mogen genieten buyten de collegien, mag hebben in en uijt de voorschreven collegien, waer over nogthans de Nationale synode voors. oock geen swaricheyd heeft gemoveert. Weshalven wy voor best ende dienstigst in dese gelegentheyd souden oordelen, ende recommanderen, dat wy met den anderen mogten tragten, dat het geen in de gemelte collegien nog defectueus, of na 't pausdom smakende, door nalaticheijd, off versuijm mogte overgebleven sijn, of na goede ordre, ende resolutien ontrent die saecke gemaeckt ende genomen, niet en mogte worden geobserveert, met goede ordre verbetert, op de qualiteijten vande inkomende personen na behoren gelett, ende de collegien versogt, ende vermaent wierden, volgens oude gewoonte ende practijcke, ende na eysch ende tijds gelegentheijd, liberalijck tot subsidie van kercken-dienst ende scholen te contribueren. Besluijtende met de woorden ende vermaningen des apostels Pauli, Eph. 4 : 15, dat wij de waerheijd betragtende in liefde, allesins mogen opwasschen in Hem die het hooft is (namelijck) Christus. Amen. Arn. Teeckmannus, Joannes Flaman, Daniel van Henghel, Johannes van Heymenbergh".

XCV (blz. 326, aant. 2). Het Project van reformatie, „by alle de tien predikanten onderteyckent op den drie-en-twintigste Julij 1660", luidde aldus:

„*1.* Dat de aenstotelijcke oude benamingen en titulen van canonicken, dom-heeren, capitulen, ecclesien, cathedrale kerck, proosten, archi-diaconen, scholasters, ziel-priesters, vicarisen, etc. mitsgaders dese en geene Paepse ritus en gewoonten ontrent de eeden, als mede presentie-gelden, en diergelijcke af-geschaft, verandert en verbetert worden. *2.* Dat de leden der collegien verplicht souden zijn door studien, wapenen, of eenighe andere eerlijcke charge het gemeen te dienen, en alsoo behoorlijck gequalificeert zijn. *3.* Dat de subsidien uyt die goederen tot dienst van kercken en scholen, etc. sulcks sullen worden gereformeert en ghestelt, als de Heeren Staten van den lande sullen bevinden en verstaen na recht te behooren". Zie *Gedruckte onnoselheyt opgerecht*, blz. 19.

Digitized by Google

XCVI (blz. 331, aant. 3). „D. Abrahamus van de Velden, bedr. des h. evangeliums binnen Utrecht, onse weerde medebroeder, heeft sich geduyrende den gantschen tijt sijnes dienstes onder ons, in sijn leven en wandel exemplaer stichtelijck gedraegen, gesond in de leere der waerheyt, die nae de godtsalicheijt is ende in alle de deelen van sijnen dienst seer getrouw ende yverich, met groote betooninge van geestelijcke cracht in onderwijsinge, vermaeninge, bestraffinge, waerschuwinge, en vertroostinge, nae gelegentheyt; en is noijt van eenich collegie (soo veel ons bekent is) aen sijn e. persoon, of by den kerckenraet, ofte andere kerckelijcke vergaederinge eenige beschuldinge, of aenclacht over sijn e. gedaen. Actum in onse consistoriale vergaederinge, praesentibus diaconis. Onderstont: uyt naem ende last van de voorgemelte vergaederinge, Arn. Teckmannus, presb. scriba.

Desgelyx is gegeven d. Johannes Teeling, mutatis mutandis". *Not. Utr. kerkr.*, 19 Juli 1660.

XCVII (blz. 334, aant. 1). Op Voetius' weifelende houding, bij het door zijne geestverwanten in hunne predikatiën openlijk te velde trekken tegen Utrechts kanunniken en kapittelgoederen, wordt, ofschoon luttel, toch eenig licht geworpen door het gerijmelde en in drie kolommen afgedrukte spotdicht: *Geuze paternoster, den gedroomden paus van 't Sticht door zijn ongeschoren papegrau toegeheilicht voor een kermisgift. Door Omzichtig* (Zie P. A. Tiele's Bibl. van Nederl. pamfletten, n°. 4880). De aanhaling van enkele coupletten daaruit moge hier volstaan.

Geest der wijsheid, wet der zeden,
  Grooten Afgod van 't gemeen,
Hooft der Kerkelijke leden,
  Schrik der Staten, en met een
    Pater noster.

Ziet gij niet, hoe aangespannen,
  Onder gunst van tromp en trom,
't Rot van Uiterts overmannen
Swougt en slaaft en worstelt om
    Regnum tuum?

Hoort g'en niet op alle straten
  Vlouken, schop dien truggelhond:
En de borgers en zoldaten
Schreeuwen, als uit eenen mond,
    Fiat?

Digitized by Google

Weet gij niet hoe 't plag te wezen,
Doemen, waar 't u quam te pas,
Stadhuis Kerk en School voor dezen
Richte zoo men wist dat was
Voluntas tua?

Verder boeit men d'hand der leken;
En men zegt ons van den Staat,
Moeit u met Godswoord te preken,
Al wat dat niet aan en gaat
Remitte nobis.

Ja men dreigt ons uit te krijten,
En verschopt aan alle kant,
Als oproerige bandijten
Te doen lijden buiten 't land
Debita nostra.

En, weleer geduchte vader,
Slaapt gij noch? waak op, waak op.
Wacht die donderbui niet nader.
't Is hoog tijd; schud uit den krop,
Sicut et nos.

Prikkel met uw addertonge
't Onverstandig graauw tot wraak.
Zeg dat wij door 't swaart gedrongen
Haar het recht van onze zaak
Remittemus.

Veins een goddelijken ijver,
Die haar tot de wapens raad.
Maak 'er door orakels stijver;
Preek de straf die vaardig staat
Debitoribus nostris.

Zoek voor al haar in te drukken
Dat haar vrijheid schade lijd;
En laat dus haar woede rukken
Tot de wellust van een strijd,
Ne nos inducas.

Wij, wij zullen onder tusschen,
Door de tweede en derde hand,
Kap en keuvel, bank en kussen
Brengen tot uw onderstand
In tentationem.

Op, weleer geduchte vader,
Jaag de gal rechts in uw bloed.
Overleg toch nu niet nader,
Wat gij doen of laten moet;
Sed libera nos.

Digitized by Google

XCVIII (blz. 336, aant. 3). De negen artikelen door de nationale synode van Dordt in hare 157ste zitting, 14 Mei 1619, opgesteld, om het jus patronatus aan „behoorlycke limiten" te binden, luidden — nadat ze in de 160ste sessie waren voorgelezen en gearresteerd — volgens dr. H. H. Kuypers historische studie der *Post-acta*, blz. 115—117, aldus:

„I. Ut jus Patronatus nemini permittatur, nisi qui coram Illustr. D. D. Ordinibus clarè docere possit, se ejusdem justam habere possessionem: ne Ecclesia servitutibus non necessarijs temerè oneretur.

II. Ut Patronis non tribuatur aliud jus quam Praesentandi personam habilem: cum etiam sub ipso Papatu aliud jus non habuerint.

III. Ut Patroni prospiciant Ecclesiarum Ministris de tali stipendio, quod justum sit, et a similibus Ecclesiarum Ministris percipitur: neque permittatur unquam, ut cum quoquam de stipendio ita transigant, quasi eum conducerent, aut eum praesentent, qui quam minimum mercedis pro ministerio postulet.

IV. Ut praesentatio fiat intra duos, aut ad summum tres menses, postquam ministerium vacare inceperit: sin minus, istâ vice propter hanc negligentiam jure Praesentationis esse privandos.

V. Ut Patroni praesentent

„1. Dat het jus patronatus niemant toegestaen en werde dan die voor de Heeren Staten behoorlick can doen blijcken, dat hy daarvan is in duechdelycke possessie; op dat de kerck niet te vergeeffs met onnodige servituyten beswaert werde.

2. Dat den Patronen gheen ander recht toegestaen en werde, dan om te presenteeren een habijl persoon, alzo zij int Pausdom geen ander recht gehadt en hebben.

3. Dat de Patronen de Dienaren der kercke voorzyen van zulcken onderhout, als behoorlick is, ende van gelycke dienaren der kercke genoten wort, sonder immermeer toe te laten, dat zy met ijmant over het stipendium zoo handelen, als off zy hem huyerden; ofte zulck een presenteeren, die niet meer als een geringh loontgen voor den dienst zoude moghen eyschen.

4. Dat de praesentatie geschiede binnen twee ofte ten hoochsten drije maenden na dat den dienst zal hebben gevaceert; ofte zoo niet dat zij voor die reyse om dese nalaticheyt, van het recht der praesentatie zullen versteecken zyn.

5. Dat de Patronen zulck een

Digitized by Google

talem personam, quae sit immunis ab omni ἑτεροδοξίας suspicione, integrae vitae, et talibus praedita dotis, ut Ecclesiae grata esse, et satisfacere queat.

VI. Ut Ecclesiis integrum servetur jus repudiandi personam praesentatam, si ejus aut dona aut mores Ecclesiae non placeant, ne contra ipsius voluntatem Minister illi obtrudatur.

VII. Ut persona praesentata atque ab Ecclesiâ recepta, postquam de ea Classi constiterit, porrò secundum Canones Ecclesiastici Regiminis in Classe examinetur, Ecclesiae proponatur, et in Ministerio confirmetur.

VIII. Ut controversiae, si quae fortè inter Patronos et Ecclesias super hac praesentatione oriantur, componantur aut decidantur à Classe, aut à Synodo particulari.

IX. Ne permittatur Patrono potestas Ministrum à se praesentatum, et legitimè in Ministerio confirmatum, suâ solius autoritate, sine Classis aut Synodi judicio, à munere suo removendi".

persoon praesenteeren, die buyten alle suspicia zij van enige ongesontheyt inde leere, die oock van goeden leven zij, ende met sulcke gaven verciert, dat hy de gemeente aengenaem zy, ende deselve genoech doen moge.

6. Dat de kercken het recht behouden, om den gepraesenteerden Persoon te moghen verwerpen, zoo zyn gaven ofte manieren de kercke niet aenstaen, op dat haer geen dienaer teghen haren danck opgedrongen werde.

7. Dat de gepraesenteerde Persoon vande kercke aengenomen zijnde, na dat de Classis daer van behoorlijcke kennisse zal gehadt hebben, voorts na de regulen der kerckelycke regeeringhe inde Classe werde geexamineert, de kercke voorgestelt, ende inden dienst bevesticht.

8. Dat de verschillen zoo daer enighe tusschen de Patronen ende kercken mochten ontstaen over de praesentatie, bygeleyt ofte affgehandelt worden van het Classis, ofte Synodus particulier.

9. Dat den Patroon gheen macht gelaten werde, om de Dienaer van hem gepraesenteert, ende wettelick inden dienst bevesticht, door zyn eyghen authoriteyt alleen, sonder oordeel des Classis ofte des Synodi van zijn dienst te verlaten".

Vgl. hiermede Voet., *Polit. eccles.*, t. II, p. 629, 630, waar de, in het Latijn gestelde, artikelen een korteren vorm hebben; en *Post-acta*, Zutphen 1663 (*Kon. bibl.*, pamfl. n°. 8816), waar aan de

Digitized by Google

artikelen, in het Nederduitsch vertaald, de beide laatste ontbreken.

XCIX (blz. 342, aant. 2). „De vroetschap der stadt Utrecht in ervaringe gecomen synde dat Herman Specht, deser stadts borger, by billetten uijtgeschreven heeft een loterye ofte een refelrye van verscheyden schilderijen om in d'aenstaende paeschweeck gedistraheert ofte uijtgetogen te worden ter plaetse noch naerder te verwittigen — interdiceert by desen den voorn. Specht met de selve loterye voort te varen, directelyck ofte indirectelyck, op wat naem, plaetse ofte pretext het oock soude mogen wesen, ofte tot bevorderinge van dien raedt ofte daet te verleenen. Ordonnerende hem de penningen algereets daer toe ontfangen te restitueren, ende geen meer aen te teeckenen ofte te ontfangen, alles op verbeurte van syn borgerschap ende de prysen ofte de weerde van dien". *Not. Utr. vroeds.*, 1 April 1644.

C (blz. 353, aant. 3). De brief, door Utrechts primarius theologiae professor aan Constantijn Huygens, ter zake van het „orgelgebruyck", gericht, luidt aldus:

„Ultraj. 8 Eid. Mart. 1641. Nobilissime et amplissime domine, Dissertationis tuae de usu et abusu organorum duo exemplaria accepi: quorum alterum nobiliss. heroinae nostrae Schurmannae tradidi. Agit ipsa gratias pro munere literario; ago et ego, quas possum maximas. Judicium meum voluissem nunc quidem perscribere, nisi impedirent aliae quaedam meditationes, quarum editio nunc urgetur; et accuratiori diatribae aliquando publicandae totum hoc, quidquid est, reservarem. Schurmannae nostrae eicona, quem ipsa pinxit et sculpsit, si forte nondum videris, hic exhibeo, atque una versiculos, quibus nuper abiturienti hinc eximio J(uris) C(onsulto) d. Schotano remoram injicere conata est; sed frustra. Deum precor, te spiritu suo gubernet; ut raro atque admirando exemplo verae sapientiae et pietatis studia loco ac saeculo tam importuno pro viribus porro ornare ac promovere pergas. Nobilit. et amplitud. tuae observantissimus Gisbertus Voetius".

Digitized by Google

Digitized by Google

VERBETERINGEN.

Blz.	8	regel	14 v. b.	*staat*:	kerkrechterlijk,	*lees*:	kerkrechtelijk.
»	35	»	9 v. o.	»	M. Schoock,	»	S. Maresius.
»	77	»	15 v. o.	»	ter overvloede,	»	ten overvloede.
»	140	»	10 v. b.	»	fenebris,	»	funebris.
»	221	»	1 v. o.	»	aant. 2,	»	aant. 3.
»	263	»	2 v. o.	»	Kuiper,	»	Kuyper.
»	339	»	2 v. o.	»	Voet.,	»	Voet., *Polit. eccles.*
»	340	»	20 v. b.	»	ministorum	»	ministrorum.
»	353	»	5 v. b.	»	Politia,	»	Politica.
»	VII	»	18 v. o.	»	1652,	»	1653.
»	XLVII	»	15 v. o.	»	vue,	»	vne (une).
»	XLVIII	»	14 v. b.	»	thetibus,	»	thesibus.
»	LIV	»	13 v. b.	»	integerime,	»	integerrime.
»	LVI	»	4 v. o.	»	tout,	»	sont.
»	LXII	»	18 v. o.	»	sussepisse,	»	suscepisse.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

JUL 24 1996

SEP 01 1996

Digitized by Google

3 2044 038 390 563

Digitized by Google

Digitized by Google